КОВЕЛЬ і КОВЕЛЬЩИНА

в українській та європейській історії

Ковель, 2018

Ковельська міська рада
Управління культури, з питань релігій та національностей
Волинської облдержадміністрації
Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки
Інститут дослідів Волині при СНУ імені Лесі Українки
Волинський краєзнавчий музей
Ковельський історичний музей
Волинська обласна організація Національної спілки краєзнавців України

Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і Ковельщина в українській та європейській історії

Науковий збірник

Випуск 65

Матеріали Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції,
присвяченої 27-й річниці незалежності України,
100-й річниці Української революції та
500-й річниці надання Ковелю Магдебурзького права.
18 жовтня 2018 року, м. Ковель

Ковель, 2018

УДК [93 + 02] (477.82) 08
ББК 63.3 (4 УКР — 4 ВОЛ) я 43 + 78.33
В 62

Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і Ковельщина в українській та європейській історії: Наук. зб.: Вип. 65. / Ковельс. міськ. рада; упр-ня культури, з питань релігій та національностей Волин. ОДА; СНУ ім. Лесі Українки; Волин. краєзн. музей; Ковельск. Іст. музей; ВОО НСКУ; Упоряд. Г. Бондаренко, І. Прокопів, А. Семенюк, А. Силюк. — Ковель, 2018. — 624 с.

У науковому збірнику вміщено статті та повідомлення учасників Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 27-й річниці незалежності України, 100-й річниці Української революції та 500-й річниці надання Ковелю Магдебурзького права, яка відбулася 18 жовтня 2018 року в м. Ковелі. Окремий розділ присвячено дослідженням життя та діяльності Лесі Українки, Олени Пчілки та родини Косачів в зв'язках із Ковельщиною та Волинню.

Розраховане на науковців, краєзнавців, всіх, хто цікавиться історією та культурою волинського краю.

ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ КОМІТЕТ

Кіндер Олег Олексійович, Ковельський міський голова, голова оргкомітету

Бондаренко Геннадій Васильович, кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри документознавства і музейної справи Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, голова Волинської обласної організації Національної спілки краєзнавців України, співголова оргкомітету

Прокопів Ігор Ярославович, заступник Ковельського міського голови, заступник голови оргкомітету

Семенюк Анатолій Володимирович, член Національної спілки письменників України, Національної спілки краєзнавців України, голова Ковельської міськрайонної організації ВОО НСКУ

Силюк Анатолій Михайлович, в. о. директора Волинського краєзнавчого музею, Заслужний працівник культури України

Шваб Анатолій Георгійович, доктор історичних наук, професор, декан факультету історії, політології та національної безпеки Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки

Відповідальні за випуск: ***Анатолій Семенюк, Анатолій Силюк.***

ISBN 978-617-7612-10-9

**© Ковельська міська рада,
Волинський краєзнавчий музей,
Автори статей, 2018**

Маю за честь вітати читачів унікального та цікавого видання. Приємно, що часопис побачив світ у рік славного ювілею — 500-ліття надання Ковелю Магдебурзького права.

Місто вабить своїми легендами, гідністю і шармом. Тут свої традиції і неповторні краєвиди. Час і люди пишуть сторінку за сторінкою літопис міста над Турією та додають нових фарб у колорит його вулиць.

Ковель росте, розвивається, змінюється. З кожним роком він стає красивішим, ошатнішим. У нього достойне і складне минуле, яке ще до кінця не вивчене. Тож науковці, історики, краєзнавці і досі його пізнають, презентують захоплюючі дослідження, доказові факти, неспростовні аргументи. Впевнений, що ця книга допоможе людям відчути величну і непросту долю самобутнього міста.

Ковельчани вважають його особливим, гордяться ним, примножують успіхи, спільно творять сьогодення. Тут проживають люди, які щиро люблять рідний край, впевнені у своїх можливостях задля кращого майбутнього.

Конференція, яка проходить у нашому місті раз у п'ять років, є однією із найбільш представницьких на теренах нашого краю. Її матеріали поповнюють наукові та дослідницькі фонди. Вони — неоціненні для педагогів навчальних закладів, музейних працівників, людей, які цікавляться минулим Волині.

Висловлюю вдячність авторам збірника за копітку працю, ініціативність, відданість справі. Переконаний, що доробок учасників 51-ї наукової історико-краєзнавчої конференції буде гідно оцінений зацікавленою спільнотою, викличе інтерес широкого кола поціновувачів нових відкриттів. Тож, як мовиться, в добру путь задля благородної мети, для служіння інтелектуального, наукового, духовного.

Ковельчани завжди раді гостям, високо цінують людей, які небайдужі до його долі. З приємністю констатую, що завдяки спільним зусиллям влади та громади Ковель залишається гостинним, комфортним для життя та дозвілля європейським містом. Нам є чим пишатись і всі, хто відвідає наш славний Ковель, переконаються в цьому.

З найкращими побажаннями і вдячністю
Олег Кіндер,
Ковельський міський голова

Щиро вітаю організаторів, учасників та гостей урочистого зібрання, присвяченого 500-річчю надання славному місту Ковелю Магдебурзького права. Ковель і ковельчани відомі своїми успіхами у розбудові держави, а краєзнавці своїми дослідженнями і поширенням краєзнавчої освіти у Волинській області та в Україні.

Уже не вперше місто Ковель приймає краєзнавців з усієї України і закордонних дослідників краю.

Дослідження і вивчення історії та культури краю є запорукою патріотичного виховання, збереження історичної пам'яті та історичного досвіду для наступних поколінь.

Щиро вітаю всіх, хто долучився до славного ювілею і своєю невтомною працею зберігає і продовжує краєзнавчі традиції, висвітлює історію міст і сіл краю, долю його людей, які примножують культурні скарби, зберігають знання і досвід поколінь, проводять важливі культурно-просвітницькі заходи у складних умовах сучасного життя для держави і нації.

Усім бажаю міцного здоров'я, творчого натхнення й процвітання місту Ковелю і ковельчанам у прийдешні роки.

З повагою

Голова Національної спілки краєзнавців України,
Член-кореспондент НАН України ***О. П. Реєнт***

Розділ 1.

Ковель та ковельчани в європейській та українській історії

Ярослав Антонюк
(м. Київ)

ЗЛОЧИНЕЦЬ ЧИ ЖЕРТВА? НЕПРОСТИЙ ЖИТТЄПИС КОМЕНДАНТА БОЇВКИ СБ ІВАНА ДАНИЛЕВИЧА (1920—1964)

Село Облапи на Ковельщині відіграло в українській визвольній боротьбі непересічну роль. З нього походять 27 керівників різних ланок підпілля ОУН та УПА, що за цим показником посідає друге місце поміж населених пунктів Волинської області [1, с. 798]. Більшість з них — щирі патріоти, які присвятили життя боротьбі за омріяні ідеї. Однак траплялися й такі, які своїми діями паплюжили український визвольний рух. З огляду на це, потрібно чітко відокремлювати боротьбу підпілля ОУН та УПА від злочинів окремих осіб, які, до певної міри, притаманні будь-яким збройним формуванням. Зокрема, немало таких катів діяло на стороні радянської влади (кривавий екзекутор Сандармоху капітан НКВС Михайло Матвєєв, «сталінські ліквідатори-рекордсмени» Ернест Мач, Іван Шигальов, Василь Блохін, Олександр Ємельянов, Іван Антонов, Петро Магго та багато інших). Водночас помилковою позицією є замовчування факту існування окремих злочинців серед учасників українського визвольного руху. Тим більше, якщо вони заплямували себе співпрацею з ворогом.

Однією із таких неоднозначних постатей є комендант боївки СБ Любомльського надрайону ОУН, а згодом агент МДБ-КДБ Іван Данилевич.

Народився він 24 вересня 1920 р. в с. Облапи Ковельського повіту Волинського воєводства в родині 20-річного Лук'яна Антоновича та 18-річної — Єлизавети Данилевичів (ім'я діда по материній лінії він не знав). Через дев'ять років в Івана з'явилася сестра Наталія, ще через вісім — брат Пилип. Наймолодша із сім'ї Данилевичів — Євгенія — з'явилася на світ перед самою війною в 1939 р.

Василь Сементух — «Ярий».

Іван навчався в п'ятирічній початковій школі. Після її закінчення в 1934 р. працював у батьківському господарстві. Становище сім'ї дещо покращилося після приходу у вересні 1939 р. на Західну Україну радянської влади. В грудні того ж року, за направленням сільради, Іван вступив на десятимісячні курси кіномеханіків у Львові, а після їх закінчення працював на пересувному кіноапараті в Ковельському, Заболоттівському та Озютичівському районах. Тоді ж батько Івана влаштувався бригадиром до щойно створеного в Облапах колгоспу.

Перші місяці німецької окупації Іван провів вдома. Зрештою в січні 1942 р. вирішив повернувся до роботи кіномеханіка та «крутив» в Ковелі фільми для німецьких військових. Ймовірно саме тоді Данилевич вступив до мережі підпілля ОУН. З цієї ж причини Івану довелося покинути роботу. За наказом провідника ОУН Ковельського р-ну Василя Сементуха — «Ярого», він повернувся у червні 1943 р. додому [4, арк. 39-40].

Через місяць до старшого із сім'ї Данилевичів прийшли повстанці та наказали відправити сина Івана до місцевої боївки самооборони. Очолював цей відділ з 15-ти бійців місцевий житель Сидір Шум — «Сосна». В згаданій боївці Іван отримав свій псевдонім «Кіт», яким надалі завжди послугувався в підпіллі [1, с. 237].

Іван Климчак — «Лисий».

Крім безпосередньо охорони села, разом із іншими стрільцями самооборони, він брав участь в засідці на німецький автомобіль. У вересні того ж року від «Ярого» надійшов новий наказ. Цього разу стрільця «Кота» перевели до Скулинського лісу в сотню УПА Сергія Дятла — «Дяченка». Уже через місяць Івана перевели до «почету» курінного УПА Івана Климчака — «Лисого». На той час головним його завданням було виконання дрібних доручень та забезпечення зв'язку з командиром Групи «Тури» Юрієм Стельмащуком — «Рудим».

Восени 1943 р. у складі куреня «Лисого», Іван брав участь в бою з червоними партизанами поблизу Любешова. Тоді загинуло 12-ть повстанців та 14-ть отримали поранення. У іншому бою «Коту» довелося побувати на початку січня 1944 р. Тоді в Паридубському лісі зіткнулися прикордонні війська НКВС та об'єднані сотні «Ігоря», «Чумака», «Нерозлучного» та «Верби». Бій закінчився панічною втечею прикордонників. Вони тоді втратили офіцера-політрука та 17-ть солдат, а повстанці — лише одного пораненого стрільця [4, арк. 39-41].

Поступово Івану доручали більш відповідальні завдання. Стосовно цього періоду збереглася характеристика «Кота» від 25 лютого 1948 р. У документі зазначалося: «Від часу свого перебування в загоні він вирізнявся боєздатністю та набирає авторитет, за це його командир Лисий бере до себе в почет (літо 1944 року). При командиру Лисому він ще посилює свій авторитет та входить у повну довіру. Ком. Лисий посвячує його в склади зі зброєю, обмундирування та різних господарських припасів. Часто його направляє для ліквідації сексотів, на що він мав особливе бажання та вирізнявся жорстокістю в цій ділянці» [2, арк. 43, 71]. Цікаво, що батька «Кота» на той час мобілізували до Червоної армії. Після демобілізації, як і багато інших «західників», він відновлював зруйновані підприємства в Горлівці Донецької області [4, арк. 39].

Доля самого Івана була тоді тісно переплетена з діяльністю підпілля. Після загибелі «Лисого», залишки його куреня в листопаді 1944 р. очолив провідник ОУН Любомльського надрайону Іван Кисіль — «Ігор». Разом із іншими повстанцями до його «почету» перейшов «Кіт». Того ж місяця він брав участь у нападі на групу радянсько-партійного активу с. Велимче Старовижівського району [5, арк. 21]. Підпільникам вдалося знищити вісьмох радянських військових та чиновників. Серед них: оперуповноваженого райвідділу МДБ Василя Сахарова, першого секретаря райкому партії Шимко, голову райвиконкому Гайдамакіна, районного прокурора Повітко, молодшого лейтенанта райвідділу МДБ Володимира Помацуєва, вахтера Геча, друкарку райвиконкому Сарапіну та інших [18, с. 84]. (Усі згадані особи були 1955 р. урочисто перепоховані в братській могилі смт Стара Вижівка) [2, арк. 42].

Після цього за сотнею «Ігоря» надіслали військовий підрозділ, який того ж місяця оточив та розгромив її в Нудижському лісі. Повстанці, яким пощастило прорватися, розділилися на окремі боївки. Одну із них з 15-ти вояків очолив Іван Данилевич [4, арк. 23-24]. На той час він обіймав посаду коменданта боївки СБ Любомльського надрайону ОУН, який охоплював Любомльський, Головненський, Луківський, Заболоттівський та Шацький райони [12].

Уже в січні 1945 р. боївка СБ «Кота», в складі сотні «Ігоря», брала участь в нападі на

винищувальний батальйон с. Почапи Любомльського району. Однак цього разу захопити або ліквідувати нікого не вдалося. Одразу після перших пострілів «істрибки» розбіглися [4, арк. 25]. Головним завданням «Кота» на той час була ліквідація запідозрених в співпраці з органами НКВС місцевих жителів. Згодом саме цей факт відіграє фатальну роль в його житті.

Великдень 22 квітня 1946 р. Іван вирішив відсвяткувати вдома. Ввечері, коли матір накрила стіл, до будинку несподівано зайшла група радянських військових. Складалася вона з сивого лейтенанта та трьох солдат відділу контррозвідки «Смерш» 43-ї окремої трофейної бригади, яка базувалася поблизу Облап. Незрозуміло чому, але агресії обидві сторони не проявили. «Кіт», який саме тоді чистив автомат, після короткої розмови з лейтенантом, добровільно здався. Він одразу поклав перед солдатами на стіл: автомат з 50-ма набоями, пістолет з 9-ма патронами, гранату «лимонку» з запалом, ракетницю з двома зарядами та чотири листівки із закликом до «істрибків». Одразу після цього «Кота» відконвоювали до відділу контррозвідки «Смерш» бази центру 3602. Наступного дня полоненого, разом із слідчою справою № 6, передали до Ковельського райвідділу МДБ [5, арк. 273; 2, арк. 71-72].

Федір Клиновий — «Сивий».

На допитах Іван розповів, що останнім часом входив до боївки Федора Клинового — «Сивого» та очолював лінію зв'язку між Ковельським та Мацеївським районами ОУН [2, арк. 49].

Назвав 69-х відомих йому за псевдонімами та прикметами учасників ОУН та 64-х жителів навколишніх сіл, які їх підтримували [6, арк. 180]. На основі свідчень «Кота» органи МДБ арештували близько 80-ти посібників «Ярого», «Сивого» та «Ігоря» [2, арк. 50].

10 травня 1946 р. Данилевич видав криївку з 24-ма протитанковими мінами поблизу Брест-Литовського шосе м. Ковель, схрон боївки Івана Дмитрука — «Бунтаря» з двома мінометами та гвинтівками на хуторі Застинки біля Колбуського лісу, а також схованку із сіллю [6, арк. 181]. Крім того за свідченнями «Кота» оперативна група МДБ виявила криївку з розвідниками СБ Ковельського району ОУН: 16-річним Миколою Іщуком, 19-річною Євдокією Сарапіною та 21-річною Єфимією Лукашук. Усі вони без опору здалися в полон та надали покази про свою діяльність в підпіллі ОУН [8, арк. 135-136].

Враховуючи сумлінну співпрацю зі слідством, 12 травня 1946 р. Данилевича включили провідником до складу Ковельської опергрупи МДБ та звільнили від кримінальної відповідальності. Тоді ж він отримав агентурний псевдонімом «Ярослав» [3, арк. 94]. Зрада «Кота» майже одразу стала відома керівництву підпілля. Так, 12 червня 1946 р. провідник ОУН Ковельського району Анатолій Згаб'юк — «Михайло» писав окружному провіднику ОУН Валерію Бондарчуку — «Гордею»: «Боюся щоб не дати маху, як з Котом, і тому не поспішаю. Він видав червоним десятки винних та невинних людей».

Валерій Бондарчук — «Гордій».

На той час запаморочені успіхом операції співробітники МДБ вирішили не помічати факту участі Данилевича в численних вбивствах. Судячи з матеріалів, зібраних 6 травня 1946 р. Головненським райвідділом МДБ на боївку СБ «Кота», інформації було більш ніж достатньо. Крім того, дійсну посаду Данилевича оперативникам МДБ називали агенти-бойовики Костянтин Квятковський — «Богдан» та Денис Лисюк — «Сокіл» [2, арк. 49—50, 106]. Вочевидь цінний агент тоді був важливіший за вбитих активістів.

Надалі Данилевич перебував в складі агентурно-бойової групи під керівництвом колишнього сотенного УПА «Богдана». Неодноразово брав участь в прочісуванні лісів та засідках на оунівців. Зокрема учасників Любомльського надрайонного проводу ОУН (агентурна справа «Зелені») [3, арк. 93]. Оперативне керівництво згаданою агентурно-бойовою групою до вересня 1946 р. здійснював оперуповноважений МДБ лейтенант Кузнєцов, а після нього — лейтенант Пилясов [17, с. 196]. Загалом впродовж 1946 — 1947 рр. в сутичках з агентурно-бойовою групою «Богдана» загинуло четверо оунівців. Хоча Данилевич жодного із них особисто не вбив. За свою зрадницьку «роботу» Іван отримував від МДБ непогане матеріальне забезпечення, а також неодноразово додатково преміювався [2, арк. 50].

24 січня 1948 р. підрозділ 90-го прикордонного загону військ МДБ схопив в с. Заболотці Іваничівського р-ну Волинської обл. пораненими оунівців Ліхрона Гордійчука — «Князя» та Івана Малюха — «Михайла» [11, с. 71]. На допитах підпільники поводили себе мужньо та категорично відмовлялися надавати свідчення. Тому для їхньої «психологічної обробки» залучили Данилевича, який особисто знав «Князя». Після кількох розмов з «Котом» арештовані змінили свою позицію та погодилися на співпрацю. Вони не лише надали органам МДБ цінну інформацію, а й увійшли до складу агентурно-бойової групи із розшуку провідника Володимир-Волинського надрайону ОУН Павла Бучака — «Шугая». Відомо й про інші «подвиги» Данилевича. 23 жовтня того ж року в Завидівському лісі Іваничівського району він брав участь в ліквідації боївки ОУН Федора Мазурка — «Коха» з чотирьох вояків [2, арк. 73]. Надалі Данилевич використовувався оперативниками МДБ Миколою Кромським та Миколою Ізотовим для розшуку боївки свого односельчанина — провідника ОУН Ковельської округи Василя Сементуха — «Ярого» [2, арк. 80-81]. У 1954 р. агентурно-бойову групу розформували. Наступні два роки, без особливих успіхів, Івана залучали до розшуку оунівців. Незважаючи на неодноразові попередження, Данилевич продовжував вихвалятися своїм зв'язком з органами КДБ, зловживав алкоголем та періодично хуліганив. Після цього 30 березня 1956 р. недисциплінованого Івана виключили з агентурної мережі.

Впродовж наступного року з ним неодноразово проводили «виховні бесіди». Закликали припинити пиячити та влаштуватися на роботу. Однак Данилевич на них жодним чином не реагував. Зокрема в серпні того ж року отримав 15 діб арешту за хуліганство.

Саме в той час органами КДБ планувалися заходи із компрометації старшини при Генеральному секретаріаті закордонних справ УГВР, мешканця США Євгена Татури — «Омелька». Данилевич заявив старшому оперуповноваженому КДБ капітану Євгену Неумивако, що добре його знає та може багато цікавого розповісти.

Після ознайомчої бесіди було вирішено оприлюднити надану Іваном інформацію про переговори «Омелька» з німцями. 5 вересня 1957 р. Неумивако надіслав керівництву відповідне прохання, а через 13-ть днів отримав погодження. Через бажання якнайшвидше використати матеріал, виступ Данилевича не перевірили та після запису на магнітну плівку поспіхом відправили до Києва. 20 вересня 1957 р. його транслювали по радіо, а у січні наступного року, під назвою «Проклинаю!», опублікували в газеті «За повернення на Батьківщину» (видавалася для української діаспори). Як згодом з'ясувалося, свій виступ Данилевич вигадав. Більше того, він описував власні злочини, які намагався приписати іншим підпільникам ОУН.

Євген Татура — «Омелько».

На початку 1958 р. скомпрометованому перед місцевими жителями агенту запропонували виїхати до східних областей УРСР. Спочатку Данилевич на це погодився. Однак невдовзі змінив рішення та просив влаштувати його заготівельником до Ковельської контори «Заготживсировини». Невдовзі Данилевич перейшов на ту ж посаду при Доротищенському сільпо [2, арк. 50-51].

Однак й на цій непоганій посаді невгамовний агент довго не протримався. 12 січня 1959 р. за розкрадання державного майна та зловживання службовим становищем Данилевича заарештувала міліція.

Іван Данилевич — «Кіт»

2 лютого того ж року народний суд Ковельського району в складі: головуючого — Давидюка, засідателів — Шафети, Лазарука, секретаря — Самчука, прокурора — Білецької, адвокатів — Стрільця та Куроєдова, розглянули на відкритому засіданні згадану справу. Розслідування встановило, що впродовж травня — листопада 1958 р. Данилевич допустив розтрату кооперативних коштів на суму 6617 крб. Намагаючись приховати збитки, купив в жителів с. Облапи корів та телят на суму 3091 крб. Однак гроші власникам не повернув. Також Данилевич за своїм підписом приймав у завідувачів магазинів гроші, за які не відчитався перед бухгалтерією. Так, у завідувача буфетом Супронюка він взяв 400 крб., завмага Суботи — 250 крб. та завмага Никитюк — 200 крб.

На попередньому розслідуванні та судовому процесі Данилевич продовжував заперечувати виведений ревізією факт недостачі. Незважаючи на це, керуючись статтею 97 КК УРСР (розкрадання державного та громадського майна), суд приговорив його до восьми років виправно-трудових колоній з конфіскацією особистого майна. На користь Доротищенського сільпо передбачалося стягнути 6617 крб. та Ковельського ЮК — 250 крб. [4, арк. 18—20].

Місцем відбуття покарання Данилевичу визначили в'язницю № 1 УВС Київської обл. Однак вже 31 березня 1959 р. «цінного» агента перевели до внутрішньої тюрми УКДБ Волинської обл., де в камері слідчого ізолятора він виконував агентурні завдання (справа «Інтинці»). Вочевидь через це уже 22 вересня 1959 р. рішенням комісії Президії Верховної Ради УРСР Данилевича звільнили від кримінальної відповідальності із зняттям судимості [6, арк. 195].

Весною 1960 р. Івана намагалися влаштувати різноробочим на будівництві газопроводу Дашава — Ленінград. Однак звідти Данилевич швидко звільнився за власним бажанням та прохав підшукати йому роботу «не важку, але добре оплачувану». Цього ж року агенту запропонували роботу помічника слюсаря локомотивного депо станції Ковель або колійника. На це Данилевич спочатку погодився. Проте вкотре несподівано змінив своє рішення. Бідкався, що не може працювати на залізниці через поганий зір. Зрештою в травні 1960 р. Данилевича влаштували працювати вантажником Ковельського харчового комбінату [2, арк. 91—92].

У квітні того ж року, готуючи новий план пропагандистських заходів, старший оперуповноважений КДБ капітан Іван Власюк вирішив видати статтю Данилевичу відпові-

дного змісту. 26 липня 1960 р. він розмістив її під назвою «Цих злодіянь не забути» в Ковельській районній газеті «Прапор Леніна» [1, арк. 51, 55; 9; 10].

Водночас Данилевича вирішили залучити до розшуку в Черкаській області озброєного нелегала Федота Супруна — «Кума». 7 серпня 1960 р. його відправили в с. Чернявка Черкаського району. Під виглядом робітника Данилевич влаштувався на пилорамі лісництва та доволі швидко налагодив дружні відносини з місцевими жителями. Однак приступати до роботи він не поспішав. Зрештою через самовільну поведінку та зловживання алкоголем Данилевич провалив своє завдання. Після цього наприкінці листопада того ж року його відізвали назад до Волинської області [6, арк. 165].

Цих злодіянь не забути

Найтяжчими, чорними днями для трудящих західноукраїнських земель був 1943 рік. Стогнучи під ігом німецьких загарбників, народ зазнавав величезного лиха і від запроданців українського народу — українських буржуазних націоналістів. Плюгаві виродки, агенти німецького гестапо, ці вовкулаки лицемірно обдурювали народ, твердячи, що ведуть боротьбу проти гітлерівців. Вони розгорнули широку агітацію, під лозунгом боротьби з фашизмом вербували людей в ряди так званої УПА — української повстанської армії. Цій агітації піддався і я, вступивши в націоналістичну організацію. Мені було присвоєно кличку «Кіт». Я на власні очі побачив всю підступну діяльність цієї організації. Агітуючи проти німців, верхівка УПА в той же час тримала тісний зв'язок з ними, діставала від німців зброю.

Так, в 1944 році в Любомльському районі для УПА німці видали нову зброю: міномети, автомати, кулемети. Перед закінченням Вітчизняної війни біля села Сошично, Камінь-Каширського району, був скинутий з літака для підтримання зв'язку з бандами німецький радист. З ним же висадилась група главарів УПА, які пройшли німецьку розвідувальну школу за кордоном.

Від одного з бандитських ватажків цієї групи, який мав кличку «Палій», мені особисто відомо, що він і учасники ОУН, які прилетіли з ним, в Празі закінчили німецьку розвідувальну школу. Перед відправкою їх на територію Західної України до них прибули члени центрального «проводу» ОУН «Омелько» і «Стецько». Обидва вони благословили всіх підготовлених до відправки на «ратні» подвиги.

Для відправлення шпигунських відомостей своїм хазяям-німцям про діяльність радянських партизанів і комуністичного підпілля ці вірні німецькі прислужники потурбувались в групу включити німця-радиста з радіостанцією.

Тут вже не треба було гадати: УПА була тісно зв'язана з гітлерівцями і діяла проти свого народу.

Хіба не факт, що більшість замордованих організацією українських націоналістів є прості люди — вихідці з міста і села. Серед них я пам'ятаю Поліщука Тимоша і його дружину, вдову Шафету Марію, Сидора і Григора Данилевичів, Кравчика Пилипа з села Облани, Ковельського району. Їх розстріляли вночі главарі банд «Сивий», «Бунтар» і Тюбай Йосип.

А скільки я бачив масових знущань. Восени 1945 року в селах Крушинець і Нудижі, Головнянського району, районний провідник за кличкою «Ігор» і його помічник Володимир по кличці «Хміль» перестріляли дві сім'ї з малими дітьми тільки за те, що до них начебто заходили представники Радянської влади. Або ще такий приклад. У 1945 році була затримана на дорозі молода дівчина з Головнянського району. Її привезли в Замшанський ліс, прив'язали до дерева і спалили.

А весною того ж року референт «СБ» окружного проводу по кличці «Варнак» розстріляв священика з села Гута, Головнянського району Вихора Наума тільки за те, що той правив службу для православних при Радянській владі.

Я зрозумів, що бути членом організації українських націоналістів,—значить боротись проти свого народу. А тому в 1946 році вирішив покинути з УПА і з'явився з повинною.

Мені держава простила все. Тепер живу з своєю сім'єю, як і всі радянські люди.

Але сьогодні не можу забути і тих, хто був ярим націоналістичним агітатором, втягнув у безглузду гру сотні таких як я, а потім з закривавленими руками втік разом з німцями за кордон. Це Поліщук Іван, Гушинець Іван і Юрченко Юхим з села Облани, Ковельського району. На їх совісті десятки закатованих людей.

Зрадники українського народу — українські буржуазні націоналісти, рятуючи своє життя, втекли разом з німцями на захід, де знайшли для себе нових хазяїв.

Трудящі Волині ніколи не забудуть злодіянь запроданців свого народу. Ці виродки, бандитські ватажки ОУН «Крилач», «Ярий» «Сивий», «Лисий», «Биков» «Панас», «Ігор» та інші принесли багато горя нашим людям.

Проклинають і з великою ненавистю згадують про них ті в кого вони забрали життя батьків, матерів, синів і дочок.

І. ДАНИЛЕВИЧ

Ковель, Воля, № 15.

Стаття Івана Данилевича.

За сприяння органів КДБ Данилевичу цього разу підшукали роботу на пилорамі Ковельського міського комунгоспу. Однак з невідомих причин він знехтував пропозицією та влаштувався заготівельником лози при Маневицькій виправно-трудовій колонії [2, арк. 92]. З 26 грудня 1960 р. Данилевич перебував на обліку в Ковельському міському військкоматі та мешкав за адресою Волі, будинок 15 [13]. Після розлучення в 1959 р. Іван налагоджував особисте життя. Уже наступного року одружився з мешканкою с. Ружин Турійського району та переїхав до її будинку. Дітей від обох шлюбів Данилевич не мав [4, арк. 17].

20 січня 1962 р. в клубі с. Стара Гута Старовижівського району відбулося пропагандистське зібрання колгоспників із засудженням діяльності оунівців. Після лекції «Українські буржуазні націоналісти — зліші вороги українського народу» виступало 8 місцевих жителів [2, арк. 55—56]. Зокрема Іван Пекалюк та Євгенія Семенюк розповіли про вбивство Данилевичем їх рідних. Обурювалися, що «на його совісті десятки замучених людей, вбитих», а злочинець «досі живе спокійно в Ковелі, має сім'ю» та не отримав заслуженого покарання. 1 лютого того ж року присвячена в згаданому зібранню стаття вийшла в Старовижівській районній газеті «Шлях Жовтня» [15]. Крім того, 1 жовтня 1962 р. на ім'я секретаря Волинського обкому КПУ поступила заява від жителя с. Нудижі Шацького району Йосипа Климука із вимогою притягнути Данилевича до кримінальної відповідальності за вбивство його рідних [2, арк. 44].

На основі цих матеріалів 8 жовтня 1962 р. співробітники КДБ Волинської області розпочали попереднє слідство. Через дев'ять днів в селищі Вездіно Усть-Вимського району Комі АРСР був арештований моторист лісопункту Іван Сиротюк. Як з'ясувало розслідування, під цим прізвищем переховувався колишній учасник боївки СБ Любомльського надрайону Федот Капітан [6, арк. 266]. Надаючи свідчення він виправдовувався, що здійснював вбивства за наказом свого керівника «Кота» [2, арк. 42].

У цей час Іван Данилевич звернувся із скаргою до КДБ УРСР. 14 січня 1963 р. з ним в Луцьку зустрілися співробітники 2 управління майор Кочерга та лейтенант Брик. Скаржник їм розповів, що в серпні 1962 р. до нього звернулися співробітники КДБ Кромський та Власюк, які пропонували виконати агентурне завдання в камері слідчого ізо-

лятора КДБ (розробка об'єкта справи «Міраж»). Однак Данилевич від нього відмовився, пояснюючи це сімейними обставинами. Після цього, мовляв, згадані співробітники КДБ намагаються йому помститися. Зокрема, наприкінці 1962 р. Данилевич «випадково» зустрів в одній із чайних Ковеля оперативника Кромського. Під час бесіди останній дорікнув, що погано ставити особисті інтереси вище державних [6, арк. 182—184]. Як зазначав Данилевич у скарзі, йому показали брошуру колишнього провідника ОУН Любомльського р-ну Івана Реванюка — «Гордого» [16]. Таким чином натякаючи, що можуть притягти до відповідальності. В жовтні того ж року від односельчанина Єфрема Балаки та сержанта міліції Володі Данилевич дізнався, що їх інструктував Власюк. Зокрема співробітник КДБ попереджував їх, що «об'єкт» може перейти на нелегальне становище. Шукаючи зручний привід притягнути Данилевича до кримінальної відповідальності, Власюк доручив кільком його односельчанам стежити, коли той знову гнатиме самогон [6, арк. 185—186].

Федот Капітан показує місце злочину.

Однак ситуація із поданою скаргою мала для Данилевича неочікувані наслідки. Розслідування встановило, що Данилевич працювати в Ружинському колгоспі відмовлявся, періодично займався самогоноварінням та зловживав алкоголем. В нетверезому стані хизувався перед селянами, що співпрацює з органами КДБ. Враховуючи таку поведінку Данилевича, а також свідчення Федота Капітана, його вирішили арештувати. Намагаючись уникнути небажаної реакції, згадану операцію вирішили провести конспіративно [2, арк. 44].

8 лютого 1963 р. до будинку Данилевича прибув співробітник міліції та повідомив, що арештовує його за самогоноваріння. На той час затриманий не розумів усієї складності ситуації та вважав, що відбудеться штрафом в 100 крб. Однак уже наступного дня Данилевича перевели до слідчого ізолятора КДБ в Луцьку [6, арк. 182-186]. На допитах він категорично заперечував свою участь у вбивствах та відмовлявся визнавати жодні докази [2, арк. 115]. Незважаючи на це 29 червня 1963 р. Данилевичу пред'явили низку звинувачень у вбивствах місцевих жителів. Зокрема, мешканки с. Стара Гута Ганни Скрипки, яка закликала на районному зібранні активістів вести боротьбу з українськими націоналістами [14]. Лукаша Кулика з с. Стара Гута, який вийшов з повинною. Боївкаря СБ Миколу Сахарука — «Ведмедя», запідозреного в видачі органам НКВС сотенного «Верби». Комсомольця з с. Любохини Василя Михайлюка, який знищив символічну могилу на честь загиблих повстанців, та багатьох інших [6, арк. 189—191].

Перелік пред'явлених старшим слідчим КДБ Волинської області майором Марковим звинувачень Данилевич підписати відмовився та продовжував наполягати, що не має до них жодного стосунку [4, арк. 276—281; 19]. Наголошував на своїй давній співпраці з органами радянської влади. 1 липня 1963 р. заявив клопотання про залучення до матеріалів справи його статті із критикою діяльності підпілля ОУН та УПА. Однак йому в цьому відмовили, а через шість днів слідство завершилося [6, арк. 192—194].

Справу Данилевича та Капітана розглядала 9 грудня 1963 р. в Луцьку на закритому засіданні судова колегія в кримінальних справах Волинського обласного суду. До її складу входили: головуючий — Целуйко, народні засідателі — Шевченко, П'ятничко, секретар Полячек, прокурор Краченко, адвокати — Шаміс та Парамоненко. У якості свідків виступали: колишній провідник ОУН Любомльського району Іван Реванюк — «Гордій» (на той час був інженером-заготівельником в Любомльському лісгоспі) та ро-

йовий УПА Іван Задерей — «Джан» (працював в колгоспі «Герої Сиваша» с. Зелена Нива Красноперекопського району Кримської області) [7, арк. 295-367]. На засіданні Данилевич підкреслював, що добровільно в 1946 р. вийшов з повинною і згідно діючого на той час закону звільнявся від кримінальної відповідальності. Однак суд дійшов висновку, що його твердження безпідставне.

Судова колегія підтвердила кваліфікацію злочинів, поданих органами попереднього слідства. Виходячи з цього, за статтями 56 ч. 1, 58 ч. 1 та 64 КК УРСР засудила Данилевича до розстрілу. Аналогічний вирок отримав його «спільник» — Капітан. На підставі санкції суду особисте майно засуджених підлягало конфіскації на користь держави, а також передбачалося стягнення по 100 крб. за оплату юридичної допомоги.

Наступного після вироку дня Данилевич написав касаційну скаргу до Верховного суду УРСР. У ній вкотре наголошував на добровільному виході з повинною. Чомусь звинувачував в усіх лихах українського народу американських євреїв та родину Рокфелерів. Підкреслював свою вірність радянській владі та зазначив, що «кров'ю спокутував усе скоєне». Незважаючи на усе зазначене, судова колегія в кримінальних справах Верховного суду УРСР підтвердила 4 лютого 1964 р. попередній вирок. Клопотання про помилування 20 червня 1964 р. також відхилили, а через п'ять днів після цього засудженого розстріляли. Рішенням заступника Генерального прокурора України генерал-майора Мельника від 28 лютого 1994 р. Івана Данилевича визнали обґрунтовано засудженим та таким, який не підлягає реабілітації [7, арк. 139—259].

Трагічне життя Івана Данилевича руйнує зручну для сприйняття чорно-білу картину визвольної боротьби. Перед нами постає легкодуха людина, яка намагалася вижити будь-якою ціною. У ситуації емоційної напруги та безкарності такі особи вчиняли дії, які підпілля ОУН вважало злочинними. Кидаючи тінь на український визвольний рух, вони паплюжили пам'ять про тисячі підпільників, які героїчно віддали своє життя за незалежну Україну. Водночас цинічною та аморальною виглядає позиція радянської влади, яка не цуралася співпрацювати із згаданими злочинцями, закриваючи очі на їхнє минуле. Вочевидь, лише відкриття для суспільства усіх документів радянських спецслужб дозволить історикам наблизитися до справедливої оцінки складних сторінок нашого минулого.

---

1. Антонюк Я. Український визвольний рух у постатях керівників. Волинська та Брестська області. 1930 — 1955 / Ярослав Антонюк. — Торонто; Львів: «Літопис УПА», 2014. — Т.13. — 1072 с.
2. ГДА СБУ. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 1623. — 341 арк.
3. ГДА СБУ. — Ф. 2. — Спр. 985. — 185 арк.
4. ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 22697. — Т. 2. — 391 арк.
5. ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 22697. — Т. 6. — 342 арк.
6. ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 22697. — Т. 8. — 283 арк.
7. ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 22697. — Т. 9. — 265 арк.
8. ГДА СБУ. — Ф. 16. — Спр. 568. — 406 арк.
9. Данилевич І. Цих злодіянь не забути // Прапор Леніна (Ковель). — 1960. — 26 липня.
10. Данилевич І. Цих злодіянь не забути // Шлях жовтня (Стара Вижівка). — 1962. — 1 лютого.
11. Засєкін В. Схрони (бункери) Волині / Володимир Засєкін, Микола Коц. — Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2010. — 84 с.
12. Згадаймо всіх поіменно // Народна трибуна (Луцьк). — 1993. — 21 серпня.
13. Кромський М. Вчорашні тіні / Микола Кромський // Радянська Волинь (Луцьк). — 1988. — 23 березня.
14. На районній нараді жінок сільського активу // Нове життя (Головне). — 1945. — 22 березня.
15. Народ не забуде, не простить! // Шлях жовтня (Стара Вижівка). — 1962. — 1 лютого.
16. Реванюк І. Правда про т. зв. УПА (Сповідь колишнього провідника ОУН) / Іван Реванюк. — К.: Видання Товариства культурних зв'язків з українцями за кордоном, 1961. — 64 с.
17. Трофимович В. Збройне протистояння радянського режиму і повстанського підпілля на Любомльщині. 1944 — 1953 рр. / Володимир Трофимович // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. — Острог, 2011. — Вип. 17. — С. 186—201.
18. Удахін П. Останні постріли / Павло Удахін, Полікарп Шафета. — Львів: Каменяр, 1983. — 135 с.
19. Чирко Л. Навіки прокляті народом / Л. Чирко // Радянське Полісся (Камінь-Каширський). — 1977. — 27 грудня.

Віктор Атаманенко,
Тетяна Дубляниця
(м. Острог)

ІНВЕНТАР МІСТА КОВЕЛЬ 1556 РОКУ

Джерела вивчення соціально-економічних відносин на українських землях другої половини XVI — першої половини XVII ст. представлені різноманітними видами. Серед них, поза сумнівом, чи не найважливішими з інформаційної точки зору є документи, створені безпосередньо у сфері функціонування господарських структур, в першу чергу, та пов'язані з різноманітними маєтковими операціями. Серед них виділяють групу т. зв. джерел описово-статистичних (статистичного характеру) та різні облікові документи. Найчастіше для дослідження соціально-економічних проблем в українській (і не тільки) історіографії використовують описи маєтків — інвентарі, а для державних володінь — також ілюстрації, а також документи державного податкового обліку — поборові реєстри та тарифи подимного.

Значною мірою стан дослідження певних територій та господарсько-адміністративних одиниць минулого залежить від стану збереження саме таких, описово-статистичних, документів. Історична Ковельщина (Ковельська волость, а згодом — Ковельське староство) представлена практично всіма різновидами джерел описово-статистичного характеру. Джерельна база дослідження Ковельщини матеріалами актових книг, а для Ковельщини представлена також Ковельськими і Миляновицькими магістратськими та Вижівськими ратушними книгами.

Отже, джерела статистичного характеру з історії Ковельщини представлені такими їх різновидами, як інвентарі, створювані при проведенні маєткових операцій та введення у володіння державними маєтностями новопризначених старост; для Ковельського староства збереглися за 1556 р., коли воно було відібране у королеви Бони Жигимонтом-Августом, 1590 р. при поверненні до складу державних володінь з рук к. Курбських (збережений як у русько-, так і польськомовному варіантах), 1609 р. Важливу складову джерельної бази вивчення історії Ковельського староства становлять податкові реєстри, які по Волинському воєводству збереглися за 1570, 1577, 1583, тариф подимного 1629 рр. та за 1576, 1582, 1589 рр.

Таким чином, Ковельське староство другої половини XVI — першої половини XVII ст. підставою соціально-економічного вивчення має джерельну базу не просто репрезентативну, а й різноманітну за категоріями та соціальними функціями. Ієрархія джерел в ній характером та якістю інформації, як і її можливе розширення на основі подальшої евристичної роботи, є, виходячи з вищесказаного, важливим перспективним джерелознавчим завданням. До них належить і низка методологічних проблем, пов'язаних із можливістю та необхідністю застосування до подібних комплексів джерел новітніх дослідницьких технологій. Варто нагадати, що такі регулярні «статистичні обстеження» охоплювали незначну частину маєтностей Волинського воєводства, для поліської частини якого дані стосовно Ковельщини є унікальними, особливо зважаючи на їх стан збереженості щодо інших її господарських комплексів. Поряд з люстраційним матеріалом сусідніх волинських регіонів — Любомльщини та Ратненщини — це створює можливості ґрунтовного вивчення соціально-економічного розвитку Волинського Полісся у другій половині XVI ст.

Інвентар 1556 р., частина якого публікується в додатку, з точки зору інформації соціально-економічного характеру можна вважати спрощеним, але це не стосується описання міст староства.

Публікація опису міста Ковель 1556 р. має завданням не тільки дати можливість ширшого використання дослідниками його свідчень, але й продовжує традицію археографічного освоєння джерел описово-статистичного характеру з історії Ковельського староства, яка представлена тільки для останнього часу публікацією первинного поборового реєстру та опису замків. Текст інвентаря включено в таблицю. Лівий стовпчик відтворює імена міщан та підстави вибирання з них податків, а три праві, які відтворюють грошові одиниці (копи грошів, гроші, пенязі) — суми сплат. Опис Ковеля завершується фіксацією загальних прибутків з міста. Текст інвентаря місцями пошкоджений і невідчитані фрагменти включено в квадратні дужки. Наявні в тексті скорочення не розкриваються, оскільки вони не складні для розуміння.

Додаток.

Inventarz
starostwa Kowelskiego 1556 r

Popisanie poddanych y wszytkich dochodow starostwa Kowelskiego roku Panskiego MDLVI			
[Miczeka] z domu		10	
Iwan Koszka z domu z lanow 2, v tegorz słodownia plac pusty morg, [folwark jeden], polia morgow 7, morgow 4		55	
Hriniec Kowal z domu, tegoz plac pusty i morg 1		17	
Hricko na Laskowem z domu		10	
Tiszko Tereszkowic z domu, v tegosz pola morgow 5		15	
Panas Lucznikowic z domu y z łanu 1, tegosz morg 1prętow 10 y sienozący morg 1		18	3
Lawrysz Hriczewic z domu y z łanow trzech, v tegosz pola morgow 2 y morgow 2		32	
Jowiec Kowal z domu		10	
Zienko Szamkowic z domu y z łanu jednego, v tegosz morgow folwarkowych 4, morg 1		29	
Iwan Daszewic z domu y z łanu $^1/_2$, v thegosz folwarkowych morgow 3, pola morgow 2, sienozęci morg $1^1/_2$		25	5
Sienko Szuk z domu y z łanu $^1/_2$		13	
Jakubiec Szankowic z domu, v tegosz polia morgow 3		13	
Ławrysz Michieiowic z domu, v tegosz morgow folwarkowych 2 $^1/_2$, pola morgow 23 $^1/_2$		41	
Danieta Kusnierz z domu, v tegosz pola morgow 3		13	
Wakuła Chenchewic z domu, v tegosz morgow 2		12	
[...] Bednarz z domu		10	
[Woytko] vbogi z domu, v tegorz pola morgow 3		13	
Maniec Bezmoszkowic z domu, v tegosz folwarkowych morg 1, pola morg 4, sienozęci morg 7		24	
Bochdan Siekunczowic z domu, z lanu 1, v tegosz folwarkowych morg 1, pola morg 5, sienozęci morg 1 $^1/_2$		25	
Koszcuk Macieiewic a Wasko z domu, z łanu iednego, z folwarkowego morg ieden wolen, tenze morgow folwark 5		15	
Pawluk Dasiewic z domu y z łanow $1^1/_2$ y przepiek, v tegorz sienozęci morgow 2		23	
Hacz Daszewic z domu, z łanu 1 y przepiek, v tegosz sienozęci morg 1		20	
Hacko [Sliewiczic] z domu y z łanu 1, v tegosz fol morg 1, [sienoz] prętow 20, sienozęci morg 2		19	
Maniec Siedelnik z domu, v tegosz fol morg $^1/_2$, pola morg 5, sienozęci morg 9		25	
Sia Juszkowic a Maczko Szaurkowic z domu y z łanu $^1/_2$, v tegosz pola morgow 2, sienozęci morg 1		16	
Michno Wacaricha z domu y z lanow 1 $^1/_2$		19	
[Wcumko] Koszulic z domu y z łanu 1, v tegosz pola morgow 8 $^1/_2$		21	
Naum Stary z domu y z łanu $^1/_2$, v tegosz fol morgow 2 $^1/_2$, sienozęci morgow 4		24	
Haronowa z domu, v teize pola morgow 4 $^1/_2$		14	
Sporowcowa z domu y z łanow pieciu, v teize słodownia y folwarkowych morgow 2, pola morg 7, sienozęci morgow 6		48	
Michał Potapowic z domu		10	
Steczko Vbozic z domu y z łanu $^1/_2$ y przepiek, pola morg 4 prętow 4, sienozęci morgow 2		22	4
Maniec Sporowiec z domu y z lanu $^1/_2$, fol mor $1^1/_2$, pola morg 15, sienozęci morg [2] $^1/_2$		34	
Iwanowa Kudzina z domu, v teize prętow 20		10	7
Iwan Duch z domu, pola prętow 21, sienozęci morg 6		15	7
Olexa Kusnierz z domu, fol morg 1, pola mor 7, sieno morg 6		26	
Bochdan Cechmistrz z domu wolen, v tegosz słodownia plac pusty, pola morg 2 $^1/_2$, sienozęci morg 9		27	5
Pop Horodcziszki z domu		10	
Hodobiha z domu y plac pusty		16	

Hric Kowal z domu y pola morg 4, sienozę mor 14		15	
Andrzeiec z domu y sienozęci morg 4		14	
Troian z domu		10	
Waszko Switka z domu y łanow 2, fol morg 1 prętow 20, sienozęci morg 2		29	
Janko z domu y z łanu 1, fol morg 1 prę 4, sienozęci morgow 2		21	4
Iwaszko Postrzigac z domu, fol morg 2, placu połowica, sienozęci morg 7		26	
Joszko Kobriniec z domu y przepiok		13	
Soboczina z domu y z łanu, fol morg 2 $^1/_2$, sieno morg 2 y placow 2 $^1/_2$		37	5
Simon Pisarz z domu y z łanu 1 prę 2, fol morg 1 wolen, tenze ze Kotich łanow y fol morg $^1/_2$, pola morg 1 $^1/_2$, sieno morg 6		27	
Szostak z domu y łanu poło, pola morg 2$^1/_2$, plac pusty, sienozę morg 8		39	9
Iwan Litwyn z domu y z łanu 1, fol morg 2, placow pustych 1$^1/_2$, pola morg 6		37	
Kowal sz Nikonowskego domu		10	
V Paszka Szlosarza sienozęci morgow 2		2	
Dienow z domu y z łanu 1 y 53, fol morg 1 wola, tenze pola morg 9 $^1/_2$ folwar morg $^1/_2$, sieno morg 6$^1/_2$		17	5
Anna Perechrestka z domu		10	
Grechow dom		10	
Philip z domu y pułłanu y fol morgow 2 $^1/_2$, placow pustych 2, [...] sienozęci morg 8			
Pielonia z domu		10	
Hriczko Josczenia z domu y folw morg 1, pola morg 1		14	
Liewko Swiec z domu y z łanu 1, pola morg 4, plac pusty		26	
Oleszko Kusnierz z domu		10	
Mata [Alszie] z domu, sienozęci morg 2		12	
Dmith Mesczenice z domu y z łanow 3, folw morg 2, pola [morg] 1$^1/_2$		35	5
Hrin z domu, pola morg 3		13	
Chwiedecz Carcika z domu y pola morg 1$^1/_2$		11	5
Łuczka Mieczak z domu		10	
Trusz Młodik z domu y folw morg 2, pola morg 6		22	
Piotr [Czesko] z domu y fol morg 2, pola morg 2 $^1/_2$, sienozęci morg 3 $^1/_2$		22	
Jaczko $^1/_2$ z domu y z łanow 2 y przepiok, fol morg 2, sienoz morg 6		37	
Piotr Kuczewic z domu y przepiok, sienozęci morg 2 y plac pusty		21	
Steczko Szepował z domu y sienozęci morgow 2 $^1/_2$		12	5
Chwiodinia Złotarz z domu y przepiok		13	
Kurylowa wdowa z domu		10	
Philip Swiec z domu y z lanu $^1/_2$, folw mor 2, pola mor 13 $^1/_2$ prę 20 sienozęczi morgow 2		35	2
V Stanieczka Starosty sienozęci morg 3		3	
Łuczka Swiec z domu		10	
Stanieczko Cochmistrz z domu y łanow 3, folw morg 5, pola morg 15		58	
Z domu Proszniecowego Steczko daie		10	
Pop Hriczko z łanu iednego		6	
Pop Czesznochriszki z domu y z łanu połowice		9	
Wowda Prosczicha z domu y z łanu połowice		13	
Kucz Rzeznik z domu y przepiok, fol morg $^1/_2$, plac pusty		20	5
Klimko Kusnierz z domu y sienozęci morg 1		11	
Paweł Płesczica z domu		10	
Panas Swiec z domu		10	
Jaczko Szubko z domu		10	
[Herman] z domu		10	
Kurduan z domu y z łanu $^1/_2$		13	
Wołczko Swiec z domu		10	
Łukasz Przepieka		3	
Łecz Kruszewic z domu y z łanu, pola morg 6		19	
Charko Szepowal z domu y przepiok sienozęci morg 2		15	
Andreyko Chomicz z domu		10	
Rosa Zidowka z domu		10	
Lewko Kuczewic z domu y fol morg 2 prętow 3, sienozęci morg 9		25	3
Pisasz Małaniszin z domu y przepiok		13	
Kasiucha z domu		10	

Vlica Pothrecka			
[Hołowienska] z domu y przepiok		13	
Paczko Kadrowczic z domu y przepiok		13	
Onopry z domu y przepiok sienozeci morg 1 $^1/_2$		14	5
Szaniec Szwiec z domu y przepiok		13	
Hieron Pieczewic z domu y przepiok, sienozęci morg 3 $^1/_2$		16	5
Mossia Piersczowna z domu		10	
Sienko Siemcotowic z domu y przepiok, pola morg 1 $^1/_2$,— sieno morg 2		16	5
Iwaszko [Kaszinic] z domu, sieno morg 2		12	
Chwiedecz Piskun z domu y sienozęci morg 2 $^1/_2$		12	5
Bohdan Swiec z domu sienozę morg 1 $^1/_2$		11	5
Iwaszko Kołoszinkowic z domu y przepiok, pola morg 6		19	
Tchomiło Swiec z domu		10	
Gegula z domu, sieno morg 2		12	
Iwasz Glinski z domu y z łanu 1, fol morg 2, pola morg 21, sienozęci morg 3		46	
Waszko Jewtuchowicz z domu y przepiok, pola morg 1$^1/_2$		14	5
Sienica z domu		10	
Michaiło z domu, wolen			
Iwan Słodownik z domu y z lanow 2 $^1/_2$, słodownia plac pusty, pola morg 11		52	
Miszko Stroz, wolen			
Simon z domu		10	
Demith Podrzecki z domu y przepiok		13	
Oniszko Ciosla z domu		10	
Steczko Szlosarz łaziebczyzny y folw morg 2, siano morg 6		16	
Andreiowa łaziebczizny, pola morg 5		9	
Jaczko Rak łaziebczizny, pola morg 2		6	5
Lawryn łaziebczizny		4	
Szuk łasziebczizny, pola morg 1, sieno morg 2		7	
Maxim łasziebczizny		4	
Waszko Szpitalny łasziebczizny, folw morg 2, pola morg 3		13	
Siemko Tubai z domu y przepiok		13	
Choma z domu		10	
Jacko Popowicki z domu, folw morg 2, pola morg 4 $^1/_2$		20	5
Henuszko z domu		10	
Ihnat Złotnik z domu, sienozęci morg 1		11	
Łuczka Budnik z domu, folw morg 2, pola morg 4 $^1/_2$		20	5
[Iwia] wdowa z domu y plac pusty		16	
Kuryło z domu y z łanu 1		16	
Ostap Skoruta z domu		10	
Dorosz łasziebczizny, pola morg 3		7	
Daniło z domu		10	
Jowko Miszkowic z domu, folw morg 1, pola morg 3 prętow 10, sienozęci morgow 2		18	3$^1/_2$
Siemko Koszula z domu, folw morg 2 $^1/_2$, [sienozęci] morg 4		[...]	
Pietras z domu y przepiok, pola morg 1		[...]	
Chwedecz Jankowic z domu		[...]	
Andrei Geguła z domu, folw morg 1		[...]	
Androsz Oniszkowic z domu		[...]	
Jaczko Zezuł z domu		[...]	
Micz Swiec z domu pola morg 4		[...]	
Chwiedecz Krzywopust z domu		[...]	
Jarosz Poloszanin z domu y przepiok, folw [...]		[...]	
Łuczka Parchomowic z domu y przepiok [...]		[...]	
Kuszma Swiec z domu y przepiok, pola m(org) [...]		[...]	
Hriczko Adamowic z domu		[...]	
Manica wdowa z domu y pułłanu y przepiok, (folw) (morg) [...]		25	
Androsz Romanowic z domu y przepiok, fol morg (...) pola [...] [sienorzę]ci morgow dwa		20	5
Vlica za Zydowską bramą			
Iwan Panaszowic z domu y z łanu 1, pola morg 4 $^1/_2$, sien mor 12 $^1/_2$		33	
Szimko [Pszennik] z domu, fol mor 1 $^1/_2$, sienorzę mor 1		15	5
Steczko Miczewic z domu		10	
Pietras Pochkusczic z domu, folw morg 1, sienorzę morg 1		14	

Janko Misznik z domu		10	
Michno Pechłusczic z domu y pla[c ...], pola morg 1 1/2, sieno morg 1 1/2		22	
[Szulec] Garnczarz z domu		10	
Lewko Manic z domu, z lanu 1, fol mor 1 1/2, sieno mor 2		22	5
Prokop Waszilowic z domu, pola morg 1 1/2		11	5
[Łu]kasiec Nagorny z domu, folw morg 1, pola morg 1 1/2, sieno morg 3		17	5
[...]aczko (Uz)aty z domu folw morg 2 sieno morg 3		19	
[Martiniec] maly z domu sienozeci morg 1 1/2		11	5
Trochim z domu y z pulowa lanu fol mor 1		22	
[Iwan] Kosziczka z domu y z lanu 1 folw mor 1 pola mor 5 sieno m 2		29	
[Wasil Niemerecz] z domu pola morg 2 sieno morg 1 1/2		13	5
Waczko gornczarz z domu fol mor 1 1/2 pola mor 3 sieno mo 3		21	
[Dom] Marczinowski puste			
[Ja]sko Kiranin puste			
Steczko Stani[sł]awic z domu fol morg 1 1/2		14	5
Were[mecz Karal] domu		10	
Vlica Podluska			
Waszko Litwin z domu		10	
Waszko Kruchlie z domu y przepiok		13	
Trochim Swiec z domu		10	
Jeszkowa z domu, z łanu 1y przepiok, sienozęci morg 2		21	
Troszko z domu, fol morg 2, pola morg 3, sieno morg 2		21	
Kosciuk Szamiatcin z domu, pola morg 1		11	
Jaczko Tureiski z domu		10	
Konon Zdzitowiec z domu, fol morg 2, pola morg 1 1/2		17	5
[Chwiedecz] Turowicki z domu		10	
Andrei Zdzotowic z domu y z pułłanu, folw morg 2 1/2, pola mor 3		23	5
Chodor z domu		10	
Maczko Kowal z domu, łanu 1, fol mor 1		19	
Waniecko na słuzbie putny			
Timosz Bielowic z domu, z łanu 1, fol morg 1, pola morg 2		21	
[Berzeło] z domu, z łanow 2 1/2, folw morg 2 1/2, pola morg 13 1/2, sienozęci morgow 13 1/2		49	5
Martin z domu		10	
Timosz [Muloianoczic] z domu, pola morg 4, placowych prętow 8			
Pawluk Sieliszny z domu		10	
Pietrasz Chodorinczi z domu, morg folw 6, pola morg 2		30	
Jaczko Mikulic z domu		10	
Hordei Tarasowic z domu y z łanow 1 1/2, folw morg 2 1/2, pola mor 4 1/2, sienozęci morg 1		32	
Chedotowa z domu y przepiok		13	
Mokiei Koledzic z domu y z lanow 1 1/2, folw morg 1, pola mor 9 sienozęci morg 9, plac pusty		46	
Lewko Swiec z domu z pułłanu, sieno morg 2 1/2		15	5
Wanko Garnczarz z domu		10	
Taras Kowal z domu, folw morg 1, pola morg 4 1/2, sieno morg 4 1/2 plac pusty		27	5
Jaczko Szewko z domu		10	
Philip Przepiek		3	
Vlica Szamarewska			
Miczko Szamarewic z domu, y pułłanu, folw morg 2 1/2, pola morg 2		22	5
Makar Sarbowic z domu y z pułłanu, fol morg 2		19	
Decz z domu pola morg 2		12	
Łucz Dawidowic z domu y z łanow 1 1/2, folw morg 2, pola morg 11		36	
Hym Kowal z domu		10	
Iwan Szeszanowic z domu		10	
Oniszko Tyszewie z domu y z pułłanu, pola mor 7		20	
Ostaszko z domu y z pułłanu, sieno morg 2		18	
Szawenyko z domu		10	
Jakim Słodownik z domu		10	
Vlica Podluska na woli			
Wasil Sporowicz z domu y z pułłanu, pola morg 3		16	
Steczko Szwechowic z domu		10	
Jerema Pusznik z domu, pola morg 1 1/2, sienozeci morg 1 1/2		13	
[Kunas] z domu		10	

Iwan Połoszowic z domu y przepiok pola morg 4		17	
Struc z domu		10	
Karp z domu, pola morg 1, sieno morg 1		12	
Apon [Struczewic] z domu		10	
Steczko Swiec z domu y z pułłanu		13	
Szostak z domu, pola morg 6			
Chwiedecz z domu		10	
Philip z domu		10	
Roman Szewczik z domu		10	
[Anczak] z domu		10	
Miszko Broszewica z domu		10	
Chwiedec Swiec z domu		10	
Dom Karpowsky		10	
Joskowa z domu, pola morg 5 $^1/_2$		15	
Siemen z domu Puniszkowskiego		10	
Dom Antonowsky Chwiedec dzierzy		10	
Luczka Swiec z domu, z łanow 2, pola morg 12		34	
Jaczko Puchacz z domu y z łanu 1, sieno morg 2		18	
Panasz z domu, przepioku		13	
Szoszon Spesewicz z domu y z pułłanu, fol mor 1 $^1/_2$, pola morg 9 $^1/_2$		27	
Samko Laczewic z domu y z pułłanu, folw mor 1, pola mor 13		29	5
Chwiedecz z domu y z pułłanu, folw mor 1$^1/_2$, pola mor 3 $^1/_2$, sienozęci morg 2, placow 3		41	
Ostapko Steczkowic z domu y z łanu 1, pola morg 2 $^1/_2$		13	5
Jurko Litwin z domu y z łanu 1, pola morg 2 $^1/_2$, sieno morg 1 $^1/_2$		29	
Stanko Litwin z domu y z pułłanu		13	
[Matcicza] z domu y przepiok		13	
Konował z domu		10	
Chwiedecz [Kratasz] z domu		10	
[Szeniec] z domu		10	
Iwan Luniewic z domu y z pułłanu, pola morg 4		17	
Juchim z domu		10	
Martin Kowal z domu		10	
Dom [Marczinewych]		10	
Iwan [Utko] z domu, sienozę morg 2		12	
Koszi rynek			
Andrzy Skrobowic z domu y z pułłanu, fol morg 1 y prętow 20, sienozęci morg 1		19	
Makar Russak z domu, folw morg 1 $^1/_2$, pola mor 11, sienozę mor 4		29	5
Roman Szniewic z domu y przepiok, folw mor 1, pola mor 2 $^1/_2$		18	5
Martin Nachorny z domu y z pułłanu, sienozęci morg 3 $^1/_2$		16	5
Matfiei Rzymarz z domu y z łanu 1, fol mor 1, pola mor 6		25	
Anton Philipowic z domu y z pułłanu, fol morg 2 $^1/_2$— pola mor 9 $^1/_2$		30	
Apon Minczenia z domu y sienozęci morg 5		15	
Michał Jankowic z domu y z pułłanu, fol morg 1		16	
Hriczko z domu y słodownia, pola morg 1		21	
Paweł Russak z domu y z łanu 1 y sz fol mor jednego wolen, tenze pułłanu, folw morg 2 $^1/_2$, pola mor 2 $^1/_2$, sieno mor 4 $^1/_2$		35	5
Osliaszowa z domu y przepiok		13	
Steczkowa z domu y przepiok		13	
Hiczipor z domu		10	
Gieroło z domu		10	
Malicha z domu y łanow 3, folw morg 5, pola morg 2, słodownia, sienozęci morg 1		56	
Chedor z domu y z łanu 1, fol morg 2, pola mor 2		24	
Kieriło z domu		10	
Steczko z domu		10	
Waszko Szołobay z domu y z łanu iednego y przepiok, pola morg 1 $^1/_2$		20	5
Szamko z domu		10	
Andrei Koszeranin z domu		10	
Jaszko Oniszkowic z domu, sieno morg 3		13	
Philip Iwanowic z domu		10	
Mikita Oniszkowic z domu y z łanow 1 $^1/_2$, folw morg 1, pola morg 7, sienoze morg 6 $^1/_2$		35	5

Androsz na Moraczowem z domu, fol prętow 10		11	
Panas Kowal z domu y z łanu 1, fol morg 2 1/2, pola prę 20, sienozęci morg 1		25	2
Wakula z domu		10	
Apon z domu		10	
Jewtuch Misznik z domu, sieno morg 2		12	
Jaczko Serko z domu		10	
Kuryło Hriczewic z domu y z łanow 2 1/2, fol mor 3/10, pola morgow 13 1/2/ 20, sienoze morg 3 1/2		52	[7]
Iwan Kowal z domu y z łanu 1, pola mor 2 1/2		18	5
Chwiedecz z domu y z łanu polowice, fol mor 1, pola mor 6, placowych prętow 3, sieno mor 4 1/2			
Iwan Vtinow z domu y przepiok		13	
Sienko Oniszkowic z domu, fol prę 10, pola mor 1, sieno mor 2		14	
[Troian] Misznik z domu		10	
Michałko Dotka z domu		10	
Bokiei Kusnierz z domu		10	
Jewko [Sobokai] z domu, fol mor 1		13	
Maxim Hriczowic z domu y przepiok		13	
Pietas z domu		10	
Łukian Mołczan z domu y z lanow 1 1/2, fol prę 20, pola mor 7 1/2, sienozęci morgow 2		30	5
Sienko z domu y pola morg 7		17	
Denis Mosczeniec z domu		10	
Michas Ołewienika z domu y z łanu 1, fol prę 20, pola morg 9/6, sienozęci morg 2		29	2
Steczko Jankowic z domu y z łanu 1, fol mor 1		19	
Koth z domu, fol prę 10, pola morg 6		15	
Szaczko z domu		10	
Paweł Bucziwiec z domu, fol morg 3 1/2, pola mor 7 1/2, sieno mor 4		32	
Miczko Iricz z domu y z łanu 1, folw morg 1, pola mor 1/10		20	3 1/2
Herczina z domu y z łanu 1, fol mo 2, pola mor 16, sienozęci morg 1		39	
Daszko Misznik z domu		10	
Roman Szeszanowic z domu y z łanu 1 y przepiok, fol morg 1, pola morg 1 1/2		23	5
Szacko z domu y z łanow 1 1/2, fol mor 1, pola mor 9 1/2		31	5
[Luczko] Wanczakowic z domu y z pułłanu, fol morg 1 1/2		17	5
[Maxim] Kucharz z domu		10	
Iwan Kolesznik z domu pola mor 6		16	
Apon z domu		10	
[Szimko] z domu		10	
[Michałko] Stresz wolen			
[Paszko Kosczuk] z domu, pola morg 7		15	
Mordisz Anton z domu y z pułłanu		13	
Dmitr [Sczosłow] z domu, pola morg 2		12	
Iwan Garnczarz z domu, fol morg 1, sienozę morg 4		17	
Daniło z domu y z łanu 1, pola mor 3		19	
Iwan Stroz wolen			
[Sorsz] z domu		10	
Iwan Pulmaczek z domu y z pułłanu		13	
[...ratei] Koszka z domu, sieno morg 2		12	
[Anton] Koszerski) z domu, pola morg 1 1/2		11	5
Phlip Koszerski z domu		10	
[...] z domu y przepiok, pola prę 10		23	
Daniło Kumiecz z domu		10	
[...] z domu y przepiok		13	
Truchon z domu sienoze morg 4		14	
Łucz Kowal z domu		10	
Wencław z domu		10	
Paszkowa z domu		10	
Woskoboynik z domu		10	
Oniszko na Markowcziznie z Ostapowskiego placu y z pułłanu, folw morg 1, pola morg 5, słodownia, sienozęci morg 2		39	

Taras Ławrynowic z domu y z pułłanu		13	
Swiec Sienko z domu		10	
Chwiedec Sołkownicz z domu		10	
Chodor Kluk z domu y ze dwu łanow, pola mor 1, sienozęci morg 5		28	
Iwan Sołowei z domu y przepiok, placow 1 $^1/_2$, sienozęci morg 2		24	
Jaczko Solobai z domu y z łanu 1, pola morg 12, sieno mor 2		30	
Andrei Kluk z domu, sienozęci morgow 2		12	
Trochim Klukowic z domu		10	
Iwan Bednarz z domu		10	
Glinianka			
Hamon z domu, pola morg 9, sieno mor 4		23	
Maczbielowa z domu, pola morg 5 $^1/_2$		15	5
Onaczko z domu, pola morg 5		15	
Taras z domu, pola mor 13		23	
Irka Leszniczy z domu wolen			
Kalennik z domu, pola morg 9 prętow 3		19	1
Waszko Dziedewicz z domu, pola mor 6		16	
Juchim z domu y przepiok		13	
Sienko z domu y z pułłanu		13	
Choma z domu, pola morg 1 / 11		11	4
Jusko z domu, pola morgow 10		20	
Mikołaicha z domu, z pułłanu, pola morg 3		16	
Jowchim z domu		10	
Harasim z domu, pola morg 10 $^1/_2$		20	5
Jochim Swiec z domu		10	
Iwaszko z domu, pola morg 2		12	
Petricha z domu		10	
Czulep z domu		10	
Gumiennicy ktorzy niedawaią czinszu dla zamkowei sluzbu iedno lasiebcizny po 2 groszy			
Paczko sienozęczi morgow 2 $^1/_2$		4	
Iwaszko		2	
[Matffiei]		2	
Kuszma		2	
Pawluk		2	
Sludzy zamkowi ktorzy nic niedaią iedno na posłudze zamkowej			
Irka Wiencław			
Macieiec			
[Prety]			
Bobr			
Czi miesczanie wizszei opisani dawaią cinszu z kozdego domu po 6 groszy, z łanu po 6 gsz, łasiebcizny po 4 gsz, z morgu folwarkowego co nad miastem gdzie sieią ogrodne rzeczy z kazdego po 3 gsz, z morgu w polach z kazdego po 1 gsz, sienozęci z morgu kazdi po 1 gsz, z słodowien ktore są nad miastem po 10 gsz, z placow pustych po 6 gsz; komornicy po 5 gsz; piekarze po 3 gsz; kolendy y ralcze wszyscy dawaią kopę	1		
Komornicy			
Szaaiko Przepiok		8	
Waszko		5	
Jaczko		5	
Miniec		5	
Trochim		5	
Maczko		5	
Michno		5	
Anton		5	
[Chobon]		5	
Siemko		5	
Chwiedecz		5	
Steczko		5	
Seliwon		5	
Szaczko		5	

Kosid		5	
Macz		5	
Waszko		5	
Jwaszko		5	
Lawryn		5	
Siemko		5	
Chwiedecz		5	
Trochim y przepiok		8	
Martin		5	
Steczko		5	
Misko Sopował		5	
Maciei		5	
Mosziei		5	
Kalennik		5	
Janko		5	
Iwan Bielewiez		5	
Stasz		5	
Jecz		5	
Michno y przepiok		8	
Tołoczko		5	
Piotrasz		5	
Słaszko		5	
Vapka		3	
Hrusza		3	
Zydowie kowelscy			
Israhelowski dom tam Osmolski w długu dzierzy y drugi ruski		21	
w tymze domu Turczin [Kowernik]			
Jacob z domu		42	
Hachim z domu		42	
Jeszko z domu		42	
Dom kislowski [Zadzko] dzierzy		42	
Riwka z domu		42	
Jezoch Dworicz z domu		42	
y z domu ruskiego		6	
Dymianica z domu		42	
Smochyło Hoszatic z domu		42	
y z domu ruskiego		6	
Hosko z domu		42	
Szmochiło Rabiecewic z domu		42	
Isaac [Hacanowic] z domu		42	
Abram Dimianowic z domu		42	
Nachim [Dunicz] z domu		42	
Simcha z domu		42	
Macko z domu		42	
y z domu ruskiego		6	
Mordolicha z domu		42	
Rossa wdowa vboga		20	
Jakusz z domu		42	
Jsaac kudlaty z domu		42	
Rokusz [Miecewic] komornik		21	
Mosko z domu		42	
Abramko Piersakowic		21	
Josko		21	
Vbodzy			
Szkolnik			
Pełta czi dla vbostwa nic niedaią			
Pola, sienozęci, słodownie ktore wizei opisani zydowie trzymaią			
Isaac Hatanowicz pola łanow 2		12	
[Sermatczewa] pola morg 4, sienozeci morg 1 $^1/_2$		5	5
Abram Demianczic pola morg 2		2	
Abramko pola mor 9		9	
Isaac Dworicz pola mor 1 $^1/_2$, sienozę morg 2		3	5
Smoiłko Piesach pola morg 2 $^1/_2$		2	5

Iczko Naumowic pola morg 2 $^{1}/_{2}$, sienozeci morg 2		4	5
Nosac plac pusty		6	
Nachim Dworicz plac pusty		6	
Nosac plac pusty		6	
Abramiec Smoiłkiem plac 1		6	
Natan placow 4		24	
Zyd [Czicholaniec] placow 2		12	
Iczchak słodownia		10	
[Siermitolewa] slodownia y placow 2		22	
Summa			
z miasta Kowla z kozdego rynku y Glinianki y z Podhłuscza z domow 330 po 6 grs, czyni kop litew 33	33		
Summa z łanow 106 po 6 grs	10	36	
Summa z morgow folwarkowych po 3 grs — 155/11	5	46	1
Summa z morgow w polach po 1 grs — 733/14	12	13	4
Summa sienozęci mor po 1 grs — 330	5	30	5
Summa z przepioku po 3 grs — 44	2	12	
Summa łasiepczizny z domow 330 po 4 grs. Od komornikow 41 po 2 grs. Od gumennikow 5 po 2 gs y z osmi domow ktorzy popowi czinsz daią. A [zasapeczny] po 4 gs	[...]	4	
Summa z komornikow po 3 gs gs 43	2	9	
Summa z domow zidowskich 19 po czerwonemu złotemu, komornikow 3 po 21 grs, z domu 1 po gs 20, domow ruskich 3 po 6 gs	[...]	59	
Summa słodowien 5 po 10 gs		50	
Summa z placow pustych po 6 gs 31 $^{1}/_{2}$	[3]	9	
Summa młynow 2 z mytem y z browarmi y z karczmą gorzałczaną czyni	190		
Summa kolendy y ralce daią	1		
Summa cinszu z miasta Kowla czyni ze wszystkim kop 305 / 59 / $^{1}/_{2}$			

Центральний державний історичний архів України в м. Київ. — Ф. 1 «Скарб коронний». — Оп. 1. — Од. зберіг. 4. — Арк. 2 — 14.

Марія Батраченко
(м. Ковель)

АМАТОРСЬКИЙ ВЕТЕРАНСЬКИЙ ТЕАТР «ОСІННЄ ЗОЛОТО» В ДІЇ

Кожна людина в цьому світі грає якусь роль, відведену їй Богом. Видатний англійський драматург Вільям Шекспір на всі часи сказав, прописав таку фразу: «Світ — театр, а люди — актори в ньому».

Мінливе людське життя переноситься на сцену в театр, а в досконалій грі акторів глядачі бачать самі себе. Театр, який би він не був: професійний, самодіяльний — це надзвичайно прекрасний вид мистецтва.

Якщо там, де ти живеш, є справжній професійний театр, в якому грають професійні актори, то це просто чудово, але такі театри є тільки у великих містах.

Я живу в Ковелі. Наше древнє місто районного масштабу дуже гарне: зелене, чисте, світле, справжня «квітка Волині» і в нас, на жаль, немає професійного театру. Зате дуже розвинена художня самодіяльність. Восени 2005 року в Ковелі відбулась важлива подія: при територіальному центрі роботи з пенсіонерами був відкритий перший на Україні Університет ІІІ віку, запозичений нами в Польщі, в місті Хелм.

Батраченко Марія Павлівна — куратор мистецького факультету Університету ІІІ віку м. Ковеля, керівник аматорського ветеранського театру «Осіннє золото», Почесний ветеран України.

Засновник Університету ІІІ віку, на той час директор терцентру Сагаль Софія Анатоліївна, перший ректор Університету, запропонувала мені бути куратором мистецького факультету. На мистецькому факультеті я читала лекції з усіх видів мистецтва, організовувала концерти, зустрічі з цікавими людьми та ін. Та все ж таки мріяла про самодіяльний театр. Найбільший поштовх для розвитку нашого самодіяльного театру дав Університет ІІІ віку, адже першими глядачами, які високо оцінили гру наших артистів-аматорів, були слухачі нашого Університету.

Весною 2008 р. по першому моєму сценарію в актовій залі міської ради ветеранів відбулась серйозна прем'єра вистави «Цигани» за мотивами однойменної поеми О.С.Пушкіна про життя українських циганів.

Після різних постановок сценок-мініатюр, де грали ролі 2—3 артиста-аматора, без декорацій, без музики, у виставі «Цигани» було задіяно вісім артистів. Перші декорації, перші циганські костюми зроблені нашими руками. Артисти-аматори не лише грали у виставі, а ще й співали, танцювали під гітару, під скрипку — і це все разом уже був театр, який ми всі дружно назвали «Осіннє золото».

Для нашого ветеранського аматорського театру «Осіннє золото» 2018 рік особливий, ювілейний: десять років від його створення.

В 2009 році чудовим подарунком для слухачів Університету ІІІ віку від нашого театру була постановка вистави «Наталка-Полтавка» за мотивами однойменної п'єси-опери І.Котляревського. Глядачі бурхливими оплесками зустрічали майстерне виконання ролі Наталки-Полтавки артисткою-аматором Валентиною Ваврисюк, були зачаровані грою і співом військового ветерана «афганця» Михайла Вольського в ролі Петра.

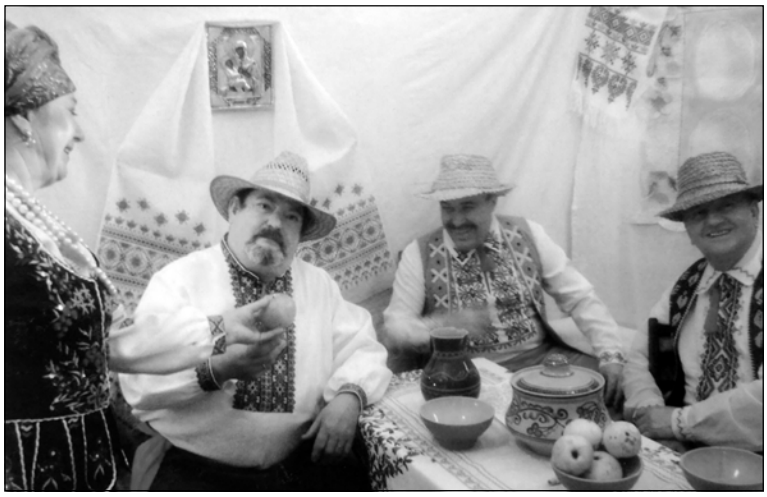

Вистава «Кайдашева сім'я».

Таке надзвичайно позитивне сприйняття постановок наших вистав надихало мене далі продовжувати писати нові сценарії, повертатись до старих, доповнюючи їх.

26 квітня 2010 року в міському Культурно-просвітницькому центрі відбулась прем'єра вистави «Кайдашева сім'я» за мотивами однойменної повісті І.Нечуя-Левицького.

В наш театр прийшли нові люди, нові артисти-аматори. Серед них військові пенсіонери Володимир Ваврисюк, який зіграв у виставі роль старого Кайдаша, Олександр Оліферчук талановито вписався в роль Карпа. В цей день виставу подивилися запрошені міською владою гості — члени клубу «Синьйора Злата Осінь» із Хелму (Польща). Пізніше вони прислали свою польську газету, де були опубліковані їх позитивні, надзвичайно теплі відгуки про побачене ними дійство.

15 березня 2013 року, вистава «Цигани».

Ще одна незабутня дата для нашого театру — 15 березня 2013 року. Тоді на дворі лютував мороз, віхола намела кучугури снігу в ріст людини, а в нашій актовій залі звучала циганська музика, на сцені вирувало бурхливе циганське життя. Актори-аматори: Віктор Оксенюк в ролі Олеко, Валентина Ваврисюк в ролі Земфіри, неперевершений циганський барон — Володимир Ваврисюк заворожували своєю грою слухачів Університету ІІІ віку, які, не злякавшись страшної погоди, прийшли подивитись другу постановку вистави «Цигани».

Прекрасно звучала гітара в руках маестро театру Юрія Мержвинського, а віртуозна гра на скрипці Людмили Массалиги (музиканта-професіонала) підкреслювала циганський колорит вистави. Глядачів вразили циганські танці в постановці артиста нашого театру Юрія Тапіліна — артиста балету, Заслуженого артиста України. Волонтер Віктор Атавін знімав все дійство на відеокамеру, а його дружина Галина читала закадровий текст. В таку жахливу заметіль прийшов привітати нас заступник мера міста Прокопів Ігор Ярославович.

В 2015 році на ювілейному святі десятиріччя від дня заснування Університету ІІІ віку в міському культурно-просвітницькому центрі була поставлена вистава «Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці» за мотивами однойменної п'єси М.Старицького — засновника українського професійного театру.

Марусю Чурай талановито зіграла Світлана Смітюх (ректор Університету), яка дуже гарно співала своїм високим академічним голосом, танцювала, жила на сцені повним життям своєї героїні. Прекрасно вжився в роль Гриця Шандури актор Віктор Оксенюк, який також уповні «розкрився», граючи в інших постановках. Своєю грою зачарувала глядачів Олександра Балюк, в минулому український філолог. Її Степанида, хитра молодиця, не лише плела інтриги з підступним Хомою, якого надзвичайно правдиво зіграв Михайло Вольський, а ще й співала жартівливі пісні, танцювала, про-

водили в своїй хаті веселі українські вечорниці. Навіть епізодичні ролі дівчат, яких зіграли Марія Михайлевська і Тетяна Балецька, були показані весело і талановито.

Театр «Осіннє золото» на гастролях в Польщі у місті Владава.

Жодна вистава в нашому театрі не обходиться без старовинних українських пісень у виконанні артистів-аматорів Валентини Фаловської, Надії Олексюк, Надії Тарасюк, Галини Шадури, Тетяни Балецької. Пісні в їхньому виконанні звучать так, що аж дух захоплює у глядачів від такого майстерного співу.

Не залишається осторонь діяльності театру «Осіннє Золото» міська влада, яка завжди нас підтримує, особливо тоді, коли ми виїжджаємо на гастролі. Ми гастролювали містами Польщі: Хелм, Владава, Красностав.

10-річчя аматорського ветеранського театру «Осіннє золото».

Ювілей театру вирішили святкувати разом з глядачами, які полюбили всі наші вистави і всіх артистів-аматорів. 4 травня 2018 року в Палаці учнівської молоді на великій оновленій сцені відбулось «шокуюче» для всіх присутніх в залі дійство — святкування десятиріччя аматорського ветеранського театру «Осіннє золото», яке тривало три години.

Моя мрія — організувати при мистецькому факультеті Університету ІІІ віку самодіяльний театр, здійснилася. Але скільки б я не писала сценаріїв, скільки б не проводила репетицій, найголовніше — гра акторів-аматорів. Завдячуючи яскравій грі Валентини Ваврисюк, Віктора Оксенюка, Олександри Балюк, Миколи Філінюка, Михайла Вольського, Олександра Оліферчука, Віри Семеній, Романа Шадури, Віри Чосік, Раїси Вальчук, Тетяни Балецької, Марії Михайлевської, Валентини Фаловської та інших (сьогодні в театрі 20 артистів-аматорів), а також завдячуючи талановитому музичному супроводу у виконанні Юрія Мержвинського та Людмили Массалиги, і не скажеш, що наш театр аматорський. Наші артисти, в основному, люди поважного віку (в минулому офіцери, лікарі, вчителі і т.д.) не закінчували театральних студій чи інститутів, але важливо інше: вони молоді душею, по-справжньому люблять сценічне мистецтво і тому мені, як керівнику театру, працювати з ними легко, цікаво, приємно.

Найцінніший скарб для України — українська класика і тому перед нами, перед нашим театром буде завжди стояти головне завдання: відроджувати національний дух нашого народу.

Вікторія Білик
(м. Луцьк)

ГРЕКО-УНІЙНІ ПАРАФІЇ КОВЕЛЬСЬКОГО ПОВІТУ ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ XIX СТ.

Зміна геополітичної ситуації в Європі в останній чверті XVIII ст., зокрема поділи Речі Посполитої, позначилася й на західноукраїнських землях, які в результаті цих подій були інкорпоровані Російською імперією. Ці процеси знайшли своє відображення в усіх сферах життя, зокрема й у релігійній. Чи не найбільш відчутними вони були для Греко-унійної церкви, яка, як відомо, розглядалася царизмом виключно як зло. Починаючи з кінця XVIII ст. Катерина II вела планомірну політику знищення Унійної церкви, і лише її смерть загальмувала цей процес, адже наступники імператриці мали більш лояльне ставлення до греко-уніатів.

В означений період Греко-уніатська церква мала свої парафії (вони входили до Луцької греко-уніатської єпархії) в усіх трьох південно-західних губерніях — Київській, Подільській та Волинській. У 1804 р. греко-уніатський архієпископ Іраклій Лісовський на підставі попередньо проведеної генеральної візитації підготував звіт для папського нунція Фоми Ареццо в Петербурзі [36, с. 123]. У ньому зазначалося, що Луцька уніатська єпархія нараховує 141 парафію, 146 священиків та 81 105 вірних [33, с. 80]. Натомість за уточненими даними за 1803 р. у Луцькій уніатській єпархії було 176 парафій, 191 священик та 102 150 вірних [39, с. 15]. У 1807 р. у Луцькій уніатській єпархії нараховувалося 155 парафій і 88 492 парафіяни в них. Крім того, при 23 монастирських церквах налічувалося ще 9 632 парафіяни. Отже, загальна кількість уніатів на 1807 р. становила 90 124 особи [32, арк. 478 зв. — 483]. Левова частка парафій та вірних знаходилася у Волинській губернії, а саме у Ковельському повіті.

Офіційна структура Луцької уніатської єпархії на початку XIX ст. була складною і налічувала по кілька проофіціалій, суррогацій, протопресвітеріатів, делегатуру та понад два десятки деканатів. Ця структура не була сталою, окремі з названих церковно-адміністративних одиниць не завжди є чітко зафіксовані у документах.

При створенні деканатів, як правило, за основу брався державний адміністративно-територіальний поділ, тобто повіт збігався з територією окремого деканату, хоча й були винятки. Якщо на території повіту була велика кількість унійних парафій, то їх поділяли на кілька деканатів. З огляду на кількість уніатів повіти Волинської губернії можна розділити на три групи: 1) повіти зі значною кількістю греко-уніатських парафій; 2) повіти з невеликою кількістю греко-уніатських парафій; 3) повіти, в яких не залишилося греко-уніатських парафій. Ковельський повіт відносився до першої категорії. Саме в цьому повіті було зосереджено найбільше греко-унійних парафій, які входили до п'яти деканатів: Ковельський, Ратнівський, Ратнівсько-Зажицький, Камінь-Каширський та Кашогрудський [18, арк. 11]. Хоча такий поділ не був сталим. Скажімо, за даними на 1816 р. греко-унійні парафії Ковельського повіту входили до трьох деканатів: Ковельського, Ратнівського та Камінь-Каширського. Усі деканати відносилися до Ковельсько-Володимирської суррогації, створення якої припадає на 1801—1805 рр. Довгий час її очолював староратнівський парох, ковельський сурогат, асесор Луцької уніатської консисторії Теодор Полюхович [8, арк. 18 зв.].

За кількістю вірних парафії відрізнялися між собою. Існували парафії, де число вірних перевищувало 1 000 осіб, інші ж налічували 100—200 осіб. Але переважали парафії, в яких було в середньому 300—500 вірних [39, с. 17]. Територіально парафії також відрізнялися.

У великих селах чи містах, навпаки, було по кілька парафій. Наприклад, по дві парафії було в Кошарах Ковельського деканату [16, арк. 17], Ратно Ратнівського деканату [15, арк. 24], а в містечку Камені-Каширському було три парафії [18, арк. 31]. Часто одна парафія охоплювала село і кілька хуторів або малих сіл. Наприклад, до парафії в

селі Поворськ Кашогрудського деканату приписними були села Заячківка, Присілки, Красниця [4, арк. 1—33].

На чолі деканату стояв декан. Станом на 1823 р. Ратнівський деканат очолював Теодор Полюхович, Ратнівсько-Зажицький — Григорій Горбачевський, Ковельський — Олександр Ганшевський, Кашогрудський — Григорій Михайлович, Камінь-Каширський — Томаш Теодорович [17, арк. 31—32]. На початку XIX ст. функції декана звузилися до нагляду за життям і поведінкою підвладного йому духовенства, він передавав розпорядження властей, вирішував конфліктні ситуації, нагадував про старанне виконання обов'язків, скликав конференції деканату, проводив візитаційні описи парафіяльних церков свого деканату.

У 1804 р. Т. Полюхович склав перелік з 85 парафій Ковельського повіту на підставі відомостей, поданих деканами [9, арк. 18—18 зв.]. Камінь-Каширський декан Томаш Теодорович вказав, що в деканаті діяло 19 парафій, до яких належало 9 959 парафіян [18]. За даними ратнівського віце-декана Теодозія Старкевича в Ратнівському деканаті було 18 унійних парафій і 10 434 парафіяни [12, арк. 2 зв.]. До 1824 р. кількість парафій у деканаті не змінилася, а кількість парафіян зросла на 1 444 особи [13, арк 13 зв.]. До 1824 р. Кашогрудський деканат нараховував 24 парафії і 15 244 парафіяни [14, арк. 3 — 3 зв.]. У Ратнівсько-Зажицькому деканаті протягом 1800—1824 рр. було 13 парафій та близько 8 000 парафіян [19, арк. 100]. У Ковельському деканаті було всього 11 парафій. Загальна кількість уніатів у Ковельському деканаті на 1818 р. становила 5 606 осіб [15, арк. 23]. До цього переліку необхідно ще додати парафії при василіанських монастирях в Мильчі (1364 парафіяни) та Верхах (591 парафіянин). Отже, в Ковельському повіті наприкінці другого десятиліття XIX ст. налічувалося понад 50 тисяч уніатів.

У 1828 р., коли Луцька уніатська єпархія була ліквідована, в ній налічувалося близько 122 814 вірних [35, с. 266]. Тобто, з часу проведення у 1800 р. візитації, кількість уніатів у Правобережній Україні істотно зросла, хоча упродовж всього цього періоду ми можемо спостерігати коливання чисельності вірних.

У 1830-х рр., коли уряд і греко-уніатські ієрархи вели активну підготовку до ліквідації унії, посилився контроль за Унійною церквою збоку Православної.

У 1835 р. Синод видав благочинним і місцевим православним священикам розпорядження в кінці кожного кварталу подавати до земської поліції (а та передавала в Синод) відомості про унійні парафії, які ще залишалися на території Київського генерал-губернаторства [26, арк. 5]. Благочинні подавали ці відомості з великим запізненням. Але саме вони дозволяють нам визначити кількість уніатів напередодні «акту возз'єднання» Греко-уніатської церкви з Православною, оскільки в них вказувалося в якому повіті скільки було уніатів, скільки померло, народилося, перейшло в іншу віру. Отже, на 1836 р. у Волинській губернії нараховувалося ще 6 134, у 1837 р. — 4 112, а у 1838 р. — 3 288 вірних Греко-уніатської церкви. З них у Ковельському повіті в 1836 р. було 173 уніати, в 1837 р. — 143 (відомості за 1838 р. відсутні) [25, арк. 92 зв.—117]. Як бачимо, за неповних три десятиліття число вірних Унійної церкви у Ковельському повіті скоротилося у сотні разів.

На початок 1839 р., коли було офіційно проголошено «акт злуки» Греко-уніатської церкви з Православною, у Волинській губернії залишалося ще щонайменше 3 288 уніатів, з них у Ковельському повіті — 126 [23, арк. 38] (для порівняння: у Володимир-Волинському — 611 [24, арк. 42 зв. — 43, 49 зв. — 51], Новоград-Волинському — 57, Рівненському — 8, Житомирському — 44, Овруцькому —130, Дубнівському — 1103 [27, арк. 8—52; 31, арк. 10], Кременецькому — 1 936, Луцькому — 312 [23, арк. 95]).

Серед причин того, чому ці люди не залишили унії, декани називали те, що деякі самі не бажали навертатися, іншим не дозволяли місцеві греко-уніатські священики, а ще інші боялися розправи з боку римо-католиків і уніатів. Як причину називали й те, що в багатьох сім'ях чоловік або дружина були римо-католиками і не дозволяли членам своєї родини приймати православ'я [24, арк. 14].

Щодо забезпеченості унійних парафій храмами, то, не зважаючи на постійне закриття унійних церков або освячення їх на православ'я, на 1819 р. в Луцькій уніатській

єпархії було 160 церков [38, с. 121] і 107 каплиць (хоча перелік цих каплиць у документах неповний) [30, арк. 32; 22, арк. 1—30]. З них у Волинській губернії — 122 церкви та 104 каплиці. У Ковельському повіті за неповними даними 78 церков та 2 каплиці. Наведені цифри можуть бути неточними, оскільки кількість церков і каплиць постійно змінювалася, адже протягом 1795—1839 рр. вони то закривались, то передавалися римокатоликам, а потім поверталися уніатам, як це було з греко-уніатською каплицею в селі Пушно Ковельського повіту [29, арк. 1—3]. Села, в яких не було храму, приписувалися до церкви в сусідньому селі. Наприклад, до Різдвобогородичної церкви села Радошин Кашогрудського деканату було приписане село Воля Радошинська [4, арк. 267—301 зв.], а деякі парафії мали і церкву, і каплицю, як це було в містечку Троянівка Кашогрудського деканату [4, арк. 95].

Про стан греко-уніатських храмів можна судити з візитаційних описів. Будували парафіяльні храми місцеві прихожани разом з священиком. Інколи кошти на будівництво церкви давав місцевий поміщик, який й виділяв ґрунт під забудову. Майже всі унійні церкви у Правобережній Україні були збудовані ще до середини XVIII ст., а основним матеріалом для будівництва було дерево — мурованні храми зустрічалися вкрай рідко. Покриті церкви були переважно ґонтом, бідніші — соломою, лише найбагатші парафії могли дозволити собі покрівлю з бляхи, наприклад, в селі Поворську Кашогрудського деканату [4, арк. 6]. Тому стан більшості храмів був незадовільний, вони потребували ремонту.

Іноді храми перебували в аварійному стані. У візитації за 1800 р. церкви Святого Луки Євангеліста у Великому Порську Кашогрудського деканату візитатор констатував: «У церкві гнилий дах, стіни і підлога [...] є загроза, що церква може завалитися». У зв'язку з тим, що храмове приміщення було старе, дуже пошкоджене, церква перебувала в аварійному стані, візитатор навіть заборонив проводити в ній богослужіння. Пізніші документи свідчать, що вже на 1806 р. храм був відремонтований і повторно освячений наступного року [4, арк. 33 зв.]. Хоча траплялися й винятки. У Троянівці Кашогрудського деканату церква була дерев'яна, але нова, збудована щойно у 1772 р. [4, арк. 95]. А в селі Яблонька того ж деканату у 1795 р. коштом власника села Кароля Богуцького була збудована нова каплиця Різдва Христового, оскільки місцева церква у 1794 р. була переосвячена на православ'я. У 1819 р. у Яблонці коштом власника села Єроніма Кашовського була збудована церква [4, арк. 232, 353]. Будівництво храмів ускладнювалося тим, що з 1801 р дозволялося будувати лише мурованні церкви [10, арк. 42]. На будівництво церкви також необхідно було мати дозвіл єпископа. Траплялося, що будівництво велося без необхідного дозволу. Так, 24 травня 1806 р. єпископ отримав лист з Волинського губернського правління про те, що в містечку Ратно будується унійна церква, але місцевий священик не зміг надати представнику влади письмового дозволу на це будівництво [1, арк. 54—55 зв.].

Греко-уніатські храми мало чим відрізнялися між собою. Розміри пересічної церкви сягали чотирьох сажнів у ширину і шість-сім сажнів у довжину, а більші були п'ять на десять сажнів. Церкву вінчали одна-три бані з залізними хрестами. Типовим є зовнішній вигляд та інтер'єр Святодимитріївської церкви села Сітовичі Кашогрудського деканату, опис якої маємо у візитації 1800 року. Церква, збудована із соснових кругляків, мала чотири сажні шириною і сім сажнів довжиною, одні двері з внутрішнім замком, що кріпилися на завісах та залізних гаках, і сім вікон. Дах церкви був покритий ґонтом, у задовільному стані, увінчаний трьома банями з хрестами. Інтер'єр виглядав так: великий вівтар столярної роботи, на ньому — антиміс; справа від царських воріт розташовувалася менса з двома іконами — Ісуса Христа і Святого Димитрія, а з лівого боку — менса з іконою Діви Марії у вигляді стінного вівтаря; інших ікон, «вартих уваги», було вісім, а також дві хоругви [6, арк. 36—36 зв.].

Для богослужіння і здійснення Святих Тайн священик мав церковне начиння. Його перелік також вказувався у візитації. Так, в церкві села Сітовичі були зафіксовані такі речі: один срібний з позолоченням келих, срібна ложечка для причастя, п'ять срібних корон для вінчання, срібна зірочка, чотири дзвіночки, комплекти предметів для прове-

дення обрядів хрещення та поховання (не деталізовано), один процесійний хрест, дерев'яні ліхтарі. Також у церкві були й богослужебні книги: дванадцять хорових книг; Євангеліє в оксамитовій оправі, на якій з одного боку було п'ять металевих прикрас, з іншого — чотири срібні буклі, а краї палітурки були оправлені в срібло; Апостол, «старий, розбитий», та Требник [6, арк. 37—37 зв.]. Усі книги були друковані в Почаївській друкарні, хоча в унійних церквах траплялися і львівські, і віленські видання. Загальна кількість богослужебних книг у церквах коливалася в межах двох десятків [6, арк. 75 зв.].

Біля церкви знаходилася дзвіниця. Наприклад, у Сітовичах дзвіниця мала три малі дзвони [5, арк. 37 зв.]. У селі Мельниця Ковельського повіту дзвіниця була побудована на цвинтарі на недалекій відстані від церкви і мала шість дзвонів [6, арк. 163 зв.].

Усі парафіяльні церкви мали фундуші: орну землю, городи, сіножаті тощо. Наприклад, фундуш церкви села Сітовичі складався з городу, на якому можна було засіяти три корці зерна, орного поля на дванадцять корців і лугів на двадцять п'ять косарів [6, арк. 38]. Церква в селі Пісочне того ж деканату була забезпечена полем на тридцять п'ять корців і луками на двадцять косарів [6, арк. 73]. До фундушу Різдвобогородичної церкви села Поворськ Кашогрудського деканату входив город на один корець, орна земля на двадцять два корці і луки на тридцять п'ять косарів [4, арк. 25].

На фундушевих землях, як правило, будувалися хата і господарські приміщення для місцевого священика. Ці будівлі мало чим відрізнялися від селянських. Так, за візитацією 1800 р. священик у селі Великий Порськ Кашогрудського деканату проживав у курній хаті, до якої були прибудовані сіни і комора, а з господарських споруд мав лише старий хлів. Настоятель храму в селі Велицьк того ж деканату проживав у «білій» хаті, поряд була збудована пекарня, дві комори, дві стодоли, хлів і сарай [4, арк. 35 зв., 61].

Священо- та церковнослужителі храму (парафії) складали церковний притч. До нього входили священик, адміністратор, коад'ютор, диякон, паламар, читець псалтиря.

У Луцькій уніатській єпархії переважали парафії, де був лише один священик, а обов'язки дяка виконував хтось з місцевих жителів. Наприклад, у Кашогрудському деканаті станом на 1816 р. з 24 парафій в десяти — Підлісах, Малому Порську, Мельниці, Радошині, Козленичах, Гривятках, Мірині, Сітовичах, Троянівці та Кашові не було церковних слуг, дяки були лише в Поворську, Яблонці та Подрижі. У деяких парафіях, крім священика, були ще й вікарій або коад'ютор, наприклад, в селах Селець, Велицьк, Кречевичі, Несухоїже, Гулевичі, Бережниця, Городище, Пісочне [7, арк. 10—52]. Подібна ситуація характерна й для інших деканатів, де в більшості парафій на плечі священика покладалися не лише конфесійні обов'язки, а й все церковне господарство.

Якщо парафія була великою, до неї входило кілька сіл, було багато парафіян, крім церкви існувала ще й каплиця, то при церкві працювали всі названі чини притчу. В разі, якщо місцевий священик був літньою людиною або мав погане здоров'я, душпастирські обов'язки допомагали йому виконувати коад'ютор або вікарій. За це вони отримували третину доходів парафії. Але священики завжди прагнули, щоб їхніми помічниками були родичі (тоді про розподіл прибутків парафії вже не йшлося), яким згодом і передавалася парафія. Таким чином народжувалися цілі священицькі династії. У селі Повічі Ратнівського деканату у 1826 р. настоятелем місцевого храму Архистратига Михаіла був Олександр Борковський, а його син Шимон тут же виконував функції коад'ютора [20, арк. 91].

Інколи у парафії обов'язки душпастиря та господарські клопоти покладалися на тимчасового священика — адміністратора. Подібна ситуація була і в селі Великий Порськ Кашогрудського деканату, де документи упродовж 1800—1819 рр. називають лише адміністраторів: Яна Чайковського (парафіяльний священик з с. Велицьк), Євстахія Бендовського (парафіяльний священик з с. Малий Порськ) та Микиту Моргаєвського [14, арк. 3; 15, арк. 23]. Перебування на парафії адміністратора, як правило, приводило до недобросовісного виконання душпастирських обов'язків, занепаду плебанії

священика і всього церковного майна, оскільки священик-адміністратор, відчуваючи себе тимчасовим господарем, не надто переймався справами, особливо коли він ще й виконував обов'язки священика у своїй парафії.

Майже всі греко-уніатські парафії в повіті займали особи, що належали до старої когорти греко-уніатського духовенства, тобто ті, що навчалися і були висвячені ще за часів Речі Посполитої, у 70—80-х рр. XVIII ст. Але все-таки були священики, які прийняли сан на початку XIX ст. Так, у першій третині XIX ст., наприклад, у Кашогрудському деканаті було висвячено щонайменше 23 священики [14].

Унійні священики отримували освіту в школах Любешова (отців піарів), Володимира, Бреста, Овруча, Почаєва, Олики, Белза, Острога [37, с. 38]. Але не всі закінчували ці школи. Наприклад, парох парафії в Городку Ковельського повіту Теодор Ярмолович закінчив лише два класи Любешівської піарської школи [21, арк. 16].

Духовну освіту кандидати у священики отримували в семінаріях василіан у Житомирі, Радомишлі, Холмі, Луцьку, Кам'янці-Подільському і Володимирі-Волинському [31, с. 22]. Маючи таку освіту, греко-уніатські священики могли претендувати на вищі духовні посади. Так, випускник Холмської єпархіальної семінарії Теодор Полюхович був суррогатом Ковельським і Володимирським, а Теодор Старкевич — віце-деканом і адміністратором Ратнівського деканату, Олександр Борковський — екзаменатором Ратнівського деканату [10, арк. 16—17 зв.].

Не зважаючи на скрутне матеріальне становище греко-уніатських парафій, вони займалися освітньою і благодійницькою діяльністю, якою опікувалися церковні братства. На жаль, архівні матеріали не дають вичерпної інформації про їх діяльність. Однак, вдалося встановити, що до середини 20-х рр. XIX ст. церковні братства діяли в Кашогрудському деканаті в Сітовичах, Гулевичах, Черемошні, Подрижу, Грудеку, Троянівці, Гриваках, Яблонці, Поворську, Великому і Малому Порську, Велицьку [4, арк. 1—85], Найбільшими були братства в селах Подриж і Черемошно — по 24 братчики в кожному [4, арк. 1—85, 95, 108].

Церковні братства опікувалися парафіяльними школами, надаючи їм посильну матеріальну допомогу — облаштовували приміщення для школи, забезпечували учнів підручниками, матеріалом для писання. У 1800—1804 рр. у Ковельському повіті діяло щонайменше десять парафіяльних шкіл: в містечках Гулевичі, Троянівка, селах Черемошно, Велицьк, Грудек, Мірин, Гривятки, Радошин [4, арк. 59—95, 293] та Підліси [3, арк. 4]. Вчителями були переважно дяки, як це було в Черемошні Кашогрудського деканату [4, арк. 133 зв.]. Але й були винятки — у селі Підліси Кашогрудського деканату в парафіяльній школі дітей навчав син місцевого пароха, який нещодавно сам закінчив цю ж школу [16, арк. 4]. Школи розміщувалися в старих сільських хатах, навчання відбувалося за церковні кошти, яких не вистачало, а тому школи часто закривалися, як це було, наприклад, в Підлісах і Покашеві [2, арк. 72 зв.].

Ще одним напрямом діяльності братств було благодійництво — вони організовували при церквах притулки та шпиталі для бідних. Такі заклади могли відкриватися у великих і заможних парафіях. У Ковельському повіті, згідно з візитаціями, вони діяли при церквах в Торжищі та Мацейові (Лукові) [6].

Отже, Ковельський повіт належав до тих повітів Волинської губернії, де Греко-унійна церква упродовж тривалого часу зберігала міцні позиції. Однак, уже наприкінці 1830-х рр., коли царський уряд за підтримки унійних ієрархів розпочав підготовку ліквідації Унійної церкви, на Ковельщині число вірян скоротилося у сотні разів. Разом з тим, позосталі уніати не поспішали переходити в православ'я, а інколи вдавалися до бунтів, як це було у Ковелі у 1839 р. У 1840 р. у церквах сіл Гулевичі, Сітовичі, Підліси, Велицьк, Пісочне, Мирин Ковельського повіту ще не були змінені іконостаси і бракувало потрібних церковних книг. У церквах м. Каменя-Каширська залишились непереобладнаними бічні престоли [28, арк. 2 зв.]. Навіть після офіційного проголошення так званого «акту возз'єднання» на Ковельщині ще тривалий час окремі селяни залишалися вірними Унійної церкви.

Таблиця 1.

Греко-уніатські парафії та кількість парафіян у них у Ковельському повіті станом на 1807 р.*

№ п/п	Парафія (місто/містечко/село)	Титул церкви	Кількість парафіян
1.	с. Бережниця	Дмитріївська	277
2.	с. Борки	Йосафата	473
3.	с. Бузаки	Пречистинська	Немає даних
4.	с. Велицьк	Різдвобогородична	540
5.	с. Велимче	Покровська	826
6.	с. Ветли	Миколаївська	359
7.	с. Видерта	Різдвобогородична	508
8.	с. Воєгоща	Миколаївська	342
9.	с. Ворокомля	Гавриліївська	728
10.	с. Глуша	Миколаївська	477
11.	с. Глуша Велика	Успенська	629
12.	с. Глушки	Пречистинська	456
13.	с. Гривятки	Різдвобогородична	166
14.	с. Гута	Михайлівська	516
15.	с. Датинь	Хрестовоздвиженська	726
16.	с. Доротище	Успенська	685
17.	с. Дубечно	Покровська	837
18.	с. Жиричі	Покровська	566
19.	с. Залаззя	Іоана Хрестителя	322
20.	с. Заліси	Св.Параскеви	1037
21.	с. Замшани	Михайлівська	528
22.	с. Забруддя	Іоана Євангеліста	717
23.	с. Зачернече	Михайлівська	858
24.	с. Здомишель	Пречистенська	620
25.	м. Камінь-Каширський	Іллінська	594
26.	м. Камінь-Каширський	Миколаївська	431
27.	м. Камінь-Каширський	Пречистенська	332
28.	с. Качин	Успенська	962
29.	м-ко Кашовка	Св.Параскеви	463
30.	с. Кортеліси	Успенська	950
31.	с. Кругель	Михайлівська	324
32.	с. Кречевичі	Успенська	723
33.	с. Кримно	Преображенська	379
34.	с. Козленичі	Воздвиження	545
35.	с. Леліков	Дмитрівська	446
36.	с. Личини	Воздвиження	625
37.	с. Малий Порськ	Св.Параскеви	423
38.	м-ко Мацейов	Св.Параскеви	1476

39.	с. Мельниця	Михайлівська	376
40.	с. Мірин	Введенська	559
41.	м-ко Михнівка	Георгіївська	498
42.	с. Невір	Іоаннівська	284
43.	м-ко Несухоїж	Покровська	644
44.	м-ко Несухоїж	Михайлівська	359
45.	с. Нові Кошари	Святотроїцька	875
46.	с. Обзир	Преображенська	733
47.	с. Обзир	Георгіївська	267
48.	с. Оборовно (Боровно)	Пречистенська	696
49.	с. Окунин	Іоана Хрестителя	239
50.	с. Ольбле	Михайлівська	815
51.	с. Підліси	Дмитріївська	297
52.	с. Пісочне	Михайлівська	620
53.	с. Повіти	Михайлівська	616
54.	с. Подриж	Михайлівська	621
55.	с. Поліци	Пречистенська	418
56.	с. Поворськ	Покровська	678
57.	с. Радостав	Покровська	304
58.	с. Радошин	Введенська	559
59.	с. Раків Ліс	Благовіщення	663
60.	м-ко Ратно	Пречистенська	1015
61.	м-ко Ратно	Воскресенська	1027
62.	м-ко Ратно	Іллінська	
63.	с. Ружин	Різдвобогородична	695
64.	с. Самари	Св.Параскеви	577
65.	с. Селець	Св.Параскеви	314
66.	с. Синове	Хрестовоздвиженська	571
67.	с. Сітовичі	Дмитрівська	245
68.	с. Старі Кошари	Іоанівська	200
69.	с. Старі Кошари	Бориса і Гліба	368
70.	м-ко Стобихва	Успенська	374
71.	с. Троянівка	Різдвобогородична	906
72.	с. Тур	Мученика Микити	679
73.	с. Хотешів	Михайлівська	1209
74.	с. Черемошно	Покровська	591
75.	с. Черче	Св.Параскеви	695
76.	с. Щедрогоща	Воздвиження	446
77.	с. Щитинь	Преображення	472
78.	с. Яйно	Покровська	553
Всього парафіян:			44024

Умовні позначення: м. — місто, м-ко — містечко, с. — село.

*Складено за: ЦДІАК України, ф. 2227, , оп. 1, спр. 508. — Арк. 478 зв. — 483 зв.

Таблиця 2.

Біограми греко-уніатських священиків Ковельського повіту першої третини XIX ст.*

№ п/п	Парафія	Відомості про священика					Відомості з якого року
		Прізвище та ім'я	Функції у парафії	Вік	Освіта	Рік висвячення	
1	2	3	4	5	6	7	8
Ратнівський деканат							
18.	Повічі	Борковський Олександр	с	58	Острозька школа, Холмська духовна семінарія	1778	1815
19.	Щедрогоща	Лук'янович Теодор	с	38	Любешівська школа отців-піарів	1810	1815
20.	Залісся	Старкевич Теодосій	с	52	Холмська духовна семінарія	1784	1815
Камінь-Каширський деканат							
21.	Яйно	Яневич Дмитро	с		Любешівська школа піарів	1806	1814
Кашогродський деканат							
22.	Підліси	Коженевич Ян	с	65	Єпархіальна семінарія	1771	1800
		Міхалевич Григорій	с		Любешівська школа отців-піарів, 8 класів		1818
		Міхалевич Ян	к		Любешівська школа отців-піарів, 8 класів	1818	1820
23.	Селець	Левицький Шимон	а		Єпархіальна семінарія	1794	1803
		Янкевич Шимон	с		Єпархіальна семінарія	1782	1805
		Янкевич Ян	к		Любешівська школа отців-піарів, 4 класи	1810	1819
24.	Великий Порськ	Бендовський Євстафій	а		Єпархіальна семінарія	1774	1802
		Моргаєвський Микита	а		Єпархіальна семінарія	1812	1818
25.	Малий Порськ	Бубалович Кирило	с		Єпархіальна семінарія	1811	1818
26.	Радошин	Дашкевич Юхим	к		Любешівська школа отців-піарів, 3 класи	1812	1820
27.	Черемошно	Кординович Стефан	а		Володимирська школа, 3 класи	1818	1820

28.	Поворськ	Дашкевич Яків	с		Єпархіальна семінарія	1782	1800
		Дашкевич Леон	с		Єпархіальна семінарія	1813	1818
		Корнилович Михайло	с		Любешівська школа отців-піарів, 3 класи	1815	1820
29.	Мірин	Дашкевич Теодозій	с		Любешівська школа отців-піарів, 3 класи	1812	1820
30.	Сітовичі	Абрамович Теодор	а		Єпархіальна семінарія	1793	1816
31.	Яблонька	Левицький Шимон	а		Холмська семінарія	1795	1809
		Янкевич Максим	с		Олицька школа, Любешівська школа отців-піарів	1813	1818

Умовні позначення: с — священик, а — адміністратор, к — коад'ютор.

*Складено за: Держархів Волинської області, ф. 382, оп. 2, спр. 22. — Арк. 10—370.

1. Державний архів Волинської області (далі Держархів Волинської області), ф. 382, оп. 1, спр. 3.
2. Держархів Волинської області, ф. 382, оп. 1, спр. 51.
3. Держархів Волинської області, ф. 382, оп. 2, спр. 7.
4. Держархів Волинської області, ф. 382, оп. 2, спр. 22.
5. Держархів Волинської області, ф. 382, оп. 2, спр. 31.
6. Держархів Волинської області, ф. 382, оп. 2, спр. 32.
7. Держархів Волинської області, ф. 382, оп. 2, спр. 51.
8. Держархів Волинської області, ф. 382, оп. 2, спр. 66.
9. Держархів Волинської області, ф. 382, оп. 2, спр. 85.
10. Держархів Волинської області, ф. 382, оп. 2, спр. 146.
11. Держархів Волинської області, ф. 382, оп. 2, спр. 225.
12. Держархів Волинської області, ф. 382, оп. 2, спр. 255.
13. Держархів Волинської області, ф. 382, оп. 2, спр. 295.
14. Держархів Волинської області, ф. 382, оп. 2, спр. 311.
15. Держархів Волинської області, ф. 382, оп. 2, спр. 316.
16. Держархів Волинської області, ф. 382, оп. 2, спр. 331.
17. Держархів Волинської області, ф. 382, оп. 2, спр. 359.
18. Держархів Волинської області, ф. 382, оп. 2, спр. 365.
19. Держархів Волинської області, ф. 382, оп. 2, спр. 366.
20. Держархів Волинської області, ф. 382, оп. 2, спр. 400.
21. Держархів Волинської області, ф. 382, оп. 2, спр. 445.
22. Державний архів Житомирської області (далі Держархів Житомирської області), ф. 1, оп. 4, спр. 349.
23. Держархів Житомирської області, ф. 1, оп. 8, спр. 92.
24. Держархів Житомирської області, ф. 1, оп. 8, спр. 785.
25. Держархів Житомирської області, ф. 1, оп. 8, спр. 788.
26. Держархів Житомирської області, ф. 1, оп. 8, спр. 1444.
27. Держархів Житомирської області, ф. 1, оп. 8, спр. 1487.
28. Держархів Житомирської області, ф. 1, оп. 8, спр. 1616.
29. Держархів Житомирської області, ф. 16, оп. 4, спр. 760.

30. Російський державний історичний архів у м. Санкт-Петербурзі (далі РДІАСПб), ф. 796, оп. 100, спр. 678.

31. РДІАСПб, ф. 797, оп. 7, спр. 23189.

32. Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 2227, оп. 1, спр. 508.

33. Законоположения и правительственные распоряжения до Римско-католической церкви в России относящиеся со времени царствования царей Петра и Иоанна Алексеевичей с 1669 по 1867 год включительно. — Вильно: Тип. А. Киркора, 1868. — 615 с.

34. Крижанівський О. П. Церква в соціально-економічному розвитку Правобережної України. — К.: Вища шк., 1991. — 127 с.

35. Лось В. Луцька єпархія у 1801 — 1825 рр.: майнові конфлікти уніатського та православного духовенства / Дрогобицький краєзнавчий збірник. Випуск VII. — Дрогобич, 2003. — С. 259—269.

36. Мудрий С. Нарис історії Церкви в Україні / о. Софрон Мудрий. — Рим, Львів: Вид-во оо. Василіян, 1995. — 404 с.

37. Новицкая-Ежова А. Орден василиан и его культурно-просветительская деятельность на украинско-белорусско-литовских землях Речи Посполитой / Славяноведение. — 1996. — № 2. — С. 33—47.

38. Kołbuk W. Kościoły wschodnie na ziemiach Dawnej Rzeczypospolitej. 1772—1914. — Lublin: RW KUL, 1992. — 635 s.

39. Radwan M. Kościoł grekokatolicki w zaborze Rosyjskim około 1803 roku. — Lublin: IESW, — 2003. — 187 s.

Геннадій Бондаренко,
Анатолій Силюк
(м. Луцьк)
Ігор Прокопів
(м. Ковель)

ПАМ'ЯТКИ ТА ПАМ'ЯТНІ ДОШКИ КОВЕЛЯ

Пам'ятники історії та культури є важливою історичною спадщиною минулого і свідчать про історичні процеси та події, які відбувалися та про історичні постаті, які були до них причетні. У цій публікації представлено комплекс пам'яток міста Ковеля — сучасного районного центру Волинської області, які можуть бути включені у «Звід пам'яток історії та культури України». Історіографія дослідження пам'яток Ковеля простежується у монографіях, статтях та у періодичній пресі від дорадянського часу.

Значний вклад у дослідження пам'яток Ковеля зробив М. Теодорович [59]. Він подає опис Воскресенської церкви Ковеля від побудови і до початку XX століття, її майна, внесок власників у розбудову.

П. Сміян у монографії [57] головну увагу звертає на політико-соціальні питання розвитку міста, а тема пам'яткознавства доповнює роботу. Автор подає характеристики окремих архітектурних споруд. Також, містить зображення пам'ятної дошки на будинку колишнього Ковельського Повітового Ревкому, залізничного вокзалу, сучасної школи № 8, колишнього готелю «Ковель».

Окремі відомості про пам'ятки Ковеля містяться в енциклопедичному виданні «Історії міст і сіл УРСР» за редакцією П. Т. Тронька [21]. Вони ілюструють історію становлення Ковельської залізниці, початок та хід воєнних дій Другої світової війни у Ковелі, подвиги радянських військ, діяльність партизан.

Інформація про екіпаж бронепоїзда «Комунар» та пам'ятники ковельським залізничникам, які загинули в роки Другої світової війни подана А. Філатенко [60].

Відомості про Ковельський меморіальний комплекс наводяться у книзі за редакцією В. Голікова [45]. В ній подано опис меморіалу, який складається з барельєфів, монументу воїна, гранітної стели на честь радянських воїнів-визволителів міста.

У туристичному путівнику В. Денисюка, В. Наконечного, Н. Пирожко та А. Філатенко [5] подано характеристику лише історичних пам'яток, які присвячені визволенню міста від німецьких окупантів.

У путівнику М. Вельми [2] також подано інформацію про окремі пам'ятки Ковеля. Вміщено зображення двох пам'ятних дошок, яких уже немає. Багато сторінок книги присвячено історичним пам'яткам періоду Другої світової війни. В іншій праці М. Вельми [36] зібрано загальну інформацію про пам'ятки, присвячені особам та подіям Другої світової війни, про діячів культури Ковеля та їх вклад в історію регіону. Подано опис храмів міста.

Ще одна праця М. Вельми [3] містить інформацію про пам'ятки історії, присвячені визволенню Ковеля від окупантів, згадки про бойову операцію партизан «Ковельський вузол», Героїв Радянського Союзу, які полягли за визволення міста у 1944 році, та Меморіальний комплекс радянським воїнам-визволителям.

Відомості про пам'ятки архітектури, містобудування та культури Ковеля містить спільна праця А. Семенюка та М. Вельми «Ковельський календар» [27], у який включена довідка з історії пам'яток та архітектурних споруд, подається опис екстер'єру, стан збереження пам'яток, призначення споруд.

При аналізі історіографії слід згадати монографію А. Семенюка [51], у якій є опис окремих пам'ятників історії, які знаходяться на міському кладовищі по вулиці Незалежності, у центрі міста та пам'ятники архітектури та містобудування. Ще одна книга [48] присвячена православним храмам Ковеля. Вона повідомляє про такі пам'ятки як: Воскресенський собор, Свято-Михайлівська та Андріївська церкви. Дослідження містить детальну історію храмів. Інша праця цього автора [54] містить окремі розділи,

присвячені архітектурним та історичним пам'яткам міста. Книга подає характеристику храмів, житлових та громадських будинків, їх історію та опис. Звертає увагу на пам'ятники на міському кладовищі, які пов'язані з Другою світовою війною. Вони встановлені на честь Героїв Радянського Союзу, це братські могили радянських воїнів, партизан. Описує трагічні сторінки міста пов'язані з розстрілом в'язнів місцевої тюрми у 1941 році та розстрілом євреїв на Баховій горі у 1944 році. Дає характеристику пам'ятникам культури та історії, які були встановлені в період незалежності України.

Історіографічний ряд доповнює праця В. Денисюка [10], що дає характеристику окремим пам'яткам, таким як: Воскресенський собор, Михайлівська церква, синагога. Звертає увагу на окремі пам'ятники історії та культури.

М. Киричук у посібнику [23] висвітлює питання Визвольної війни поблизу Ковеля у 1648—1654 роках під проводом Богдана Хмельницького, пам'ятник котрому встановлений у місті.

При аналізі історіографії слід виділити бібліографічний краєзнавчий довідник авторів В. А. Наконечного, М. Д. Півницького та Т. В. Давидової [43]. У ньому відомості про Меморіал на честь робітників локомотивного депо та про пам'ятник на честь загиблих радянських воїнів.

У книзі В. А. Наконечного [39] на основі архівних документів, наукових публікацій і спогадів узагальнено відомості про злодіяння німецько-фашистських загарбників та їх пособників у ставленні до однієї з багато чисельних общин — єврейської — в період окупації (1941—1944 роки). Автор зазначає про дії німецької армії на окупованій території. Подає відомості про меморіальні стели та пам'ятники на місцях розстрілу євреїв.

У Ковелі кожні п'ять років проходить краєзнавча конференція. У ній беруть участь краєзнавці, науковці, журналісти, музеєзнавці та інші. Наукові статті збірника прямо чи опосередковано присвячені пам'яткам Ковеля, авторами яких є: М. Вельма, М. Гудим [8], В. Ковальова [24], В. Кудь [30], Л. Луковський [31], С. Марченко [33], М. Матвійчук [34], Д. Мороз [37; 38], О. Пашук [44], Н. Пушкар [46], А. Семенюк [49; 50], Я. Царук [61], В. Шафета [64], В. Яцина [65].

Періодична преса є важливою частиною історіографії,зокрема такі газети як «Волинь», «Прапор Леніна», яка видавалась в Ковелі, їх наступниця «Вісті Ковельщини». Більшість публікацій вміщені в газеті «Прапор Леніна». Вони стосуються теми Другої світової війни. Статті М. Вельми [1], С. Дайнеки [9], В. Ковальчук [25], В. Кривцун [29], М. Олександренка [41], К. В. Рожка [47], Скоклюк [55] присвячені темі окупації міста, діяльності партизан, визволення міста, розповіді про героїв, встановленні Меморіального комплексу загиблим воїнам Радянського Союзу при визволені Ковеля і району від німецьких загарбників. Ці публікації за 1960—1980-ті роки, тому вони дещо заідеологізовані та замовчують окремі теми, такі як: розстріл в'язнів Ковельської тюрми радянською владою у 1941 році та розстріл євреїв Ковеля окупантами в роки війни, подають події однобоко.

У статтях газети «Вісті Ковельщини» подається інформація про пам'ятники, які були встановлені у місті після здобуття незалежності України. Стаття В. Невшина [40] згадує ковельчан, які брали участь у війні в Афганістані. Стаття М. Жгун [19] присвячена розстрілу євреїв Ковеля та розстрілу в'язнів Ковельської тюрми у 1941 році в Ковелі.

Публікації Ф. Малика [32] та Г. Ольхевича [42] присвячені визволенню Ковеля від окупації у 1944 році. Стаття С. Скоклюка [56] розповідає про пам'ятник жертвам аварії на Чорнобильській АЕС.

Статті у газеті «Волинь» автора Я. Гаврилюка [6, 7] присвячені встановленню в місті пам'ятника Тарасу Шевченку у 2005 році.

Серед усіх пам'яток найбільше висвітлено у літературі пам'ятки історії та культури. Об'єкти, які становлять архітектурну цінність, дещо менше висвітлені у працях та потребують ширшого дослідження.

ПАМ'ЯТКИ АРХІТЕКТУРИ ТА МІСТОБУДУВАННЯ КОВЕЛЯ

Різні часи перебування міста під Польщею, Литвою, Росією істотно вплинули на архітектурний розвиток Ковеля. Кожен новий власник намагався внести щось своє в архітектуру міста. Це простежується на архітектурі культових, пізніше цивільних споруд. Проте самобутнє національне будівництво за народними традиціями та звичками існувало в місті також.

Пожежі, трагічні події Першої та Другої світових війн, ряд атеїстичних кампаній у 30-80 роках XX століття знищили найцінніші храмові споруди. Така доля спіткала Благовіщенський собор (XVI століття), Костел святої Анни (XVI століття), Введенську церкву (кінець XVII століття), Хрестовоздвиженську церкву (кінець XVII століття), Троїцьку церкву (середина XVIII століття), Миколаївську церкву (середини XIX століття), Церкву колишнього Ковельського піхотного полку та монастиря редемптористів (початок XX століття), Костел — пам'ятник (початку XX століття), міську ратушу. У цей трагічний час для українського мистецтва руйнувалися споруди і кам'яної архітектури [8, с. 28].

Кожне місто має своє обличчя, яке може бути тільки у нього. Обличчя Ковеля — це його стародавні храми, церкви, старі будинки, що доносять до нащадків подих глибоких століть.

Римо-католицький костел.

Найстарішим дерев'яним храмом Ковеля є римо-католицький костел Святої Анни, побудований у 1771 році, привезений із села Вишеньки Рожищенського району.

Костел має давню історію. Ще в 1551 році королева Бона надала йому великий привілей. Вона виділяла на костел кошти, призначила священику 10 кіп литовських грошей пенсії. Цим привілеєм на столування з кожного дому бралось по грошу, а з селян — пів гроша. Костел одержав два поля, мав млин, 10 підданих у селі Воля-Ковельська.

Король Ян Казимир у 1658 році затвердив цей привілей і від себе додав, щоб місцеві євреї платили також на костел, за ці гроші утримувався хор з трьох вікаріїв та органіста. У 1672 році Станіслав Олешко надав костелу будинок і видав 7 тисяч злотих. За ці гроші утримували двох ксьондзів, а також шпиталь. Ксьондзи отримували по 300 злотих і мусили відправляти 208 святих мес читанням та 52 — співом протягом року [54, с. 361].

1751 року Юзеф Роківзький записав 1500 злотих на лой до лампи, щоб та день і ніч горіла в костелі. 1752 року Калушовська записала 500 злотих на світло лампи, яка мала горіти перед іконою непорочного зачаття Діви Марії.

У 1789 році Ф. Глінський заповів 1000 злотих для того, щоб раз на місяць на його честь відправлялась свята меса. Костел знаходився неподалік Благовіщенської церкви — в сторону до ринку близько 100—150 метрів.

Під час визвольних козацьких воєн у 1648 році він був зруйнований, ксьондз убитий, а майно пограбоване. У 1710 році костел відбудував воєвода Волинський Ст. Лещинський. У 1854 році в костелі виникла пожежа і знову зруйнувала його. Настоятель храму разом з прихожанами будують нову дерев'яну святиню. Цей костел пережив Першу світову війну, революцію і достояв аж до 1945 року, але був знищений за наказом місцевої влади [54, с. 362].

Півстоліття католики Ковеля не мали храму. Після перерви у 1992 році парафія святої Анни відновлює своє служіння. Служба Божа проводилась у старенькому приміщенні на бульварі Лесі Українки, недалеко від готелю «Лісова пісня».

Після довгих років забуття восени 1992 року у місті Ковелі відродилась римо-католицька парафія святої Анни. Неоціненний вклад у будівництво її костелу вніс декан Луцької дієцезії, прелат Людвіг Камілевський. Він звернув увагу на старий дерев'яний костел у селі Вишеньки Рожищенського району. Це був єдиний у своєму роді костел на терені Волинської області [35, с. 74].

Також, велику роль у відродженні католицької громади Ковеля відіграв о. Регер. У 1994 році він добився дозволу на будівництво, землю виділила міська влада, незважаючи на супротив деяких політиків. Новим місцем для нього стала територія, де раніше розташовувався автобусний парк. Храм Успіння Пресвятої Богородиці вирішено було розібрати і перенести до Ковеля. Праці по демонтажу костелу розпочалися 5 грудня 1994 року.

За реставрацію і відбудову храму, перевезеного із села Вишеньки Рожищенського району, взявся о. Зігмунт Майхер. Завдання було надзвичайно складне, адже спеціалістів у Ковелі, які змогли б виконати реставраційні і будівельні роботи пам'ятки XVII століття (1771 р.), не було. У жовтні 1996 року по вулиці Вербицького піднялась найстаріша в Ковелі дерев'яна пам'ятка архітектури 1771 року, римо-католицький костел. Багато у відбудові храму допомогли німці. Головний спонсор і організатор будівництва костелу — пан Альберт Пєле. Освячували храм єпископи Маркіян Трофим'як, Реінхад Летман, Антоній Падевський, Станіслав Широкорадгок. На освяченні був присутній о. Збігнєв Сташкевич із Любліна [54, с. 363].

Нинішній костел на кам'яній основі був збудований навесні 1996 року. У фундамент закладено священний камінь, привезений з Єрусалима. На високому кам'яному фундаменті постала унікальна, найстаріша в Ковелі дерев'яна споруда. Біля входу на заході прибудований невеликий присінок. Дах покритий гонтом, на фронтоні розміщений хрест. З обох боків прилаштовані дві цибулясті бані, що нагадують стиль бароко. В об'ємному плані костел схожий на квадрат, до якого примикають ризниці, в центрі й по боках — вівтарі, в інтер'єрі — в сучасному оздобленні — чотири квадратні колони, що ділять основний об'єм на три частини, з яких центральна — найширша. Ці колони підпирають балки стелі.

Над входом в західній частині влаштовані хори й орган. Вежі виконані в картинній конструкції. Зовні будівля обшальована дошками, вона має декоративні пілястри. Вікна, що по три з кожного боку, також мають прикраси сандринами. Бокові фасади підперті контрфорсами, які більше декоративні, аніж конструкції для міцності. Розпис ікон виконала місцева художниця Олена Цьомик. Храм унікальний і тим, що двовежова форма, як правило, застосовувалася в мурованій архітектурі [51, с. 51].

Після відходу о. Зігмунда Майхера функцію настоятеля перейняв уродженець Житомирщини молодий священик о. Полікарп-Анатоль Стрільковський.

Після освячення храму католицька спільнота приступила до будівництва монастиря у 2003 році і церкви Отців Редемптористів по вулиці Олени Пчілки [35, с. 75]. Сьогодні Ковель є резиденцією душпастирського центру. Сюди приїжджають і від'їжджають священики-католики інших парафій Волині. Ковельська католицька громада налічує майже 200 осіб. Служіння в храмі ведеться українською і польською мовами.

Ковельчани пишаються, що на їхній території розташований дерев'яний двовежовий костел XVIII століття.

У центрі міста стоїть собор в ім'я Світлого Христового Воскресіння. Він має давню історію. Перші згадки про нього містяться в грамоті королеви Бони від 17 серпня 1549 року. У цьому документі повідомляється, що на основі клопотання старости Ковельського Богдана Семашка завідувати Воскресенською соборною церквою буде священик Олексій Тріниця. М. Теодорович повідомляє, що біля церкви знаходилась дзвіниця, яка мала чотири дзвони. П'ятий, найбільший, був привезений з Володимира [59, с. 44].

Ця церква згоріла в кінці XVII століття, залишивши 30 злитків міді із дзвонів. Взамін цієї згорілої церкви у 1661 році побудована нова соборна, яка мала гарний вигляд.

Вона довго не простояла і в 1718 році згоріла разом із дзвіницею. Прихожанам вдалося врятувати іконостас та церковне майно, яке вони передали Введенському храму.

Воскресенський собор.

На місці, де була церква, поставили невелику каплицю, яку перевезли з цвинтаря села Вульки. Прихожани тривалий час користувались каплицею, оскільки через бідність не могли побудувати церкву. Єпископи-уніати склали звернення до віруючих навколишніх сіл і містечок з проханням про відбудову Свято-Воскресенського собору.

У 1774, 1776, 1777 роках активісти від церковної громади їздили з цим зверненням і збирали кошти. У 1782 році була підписана угода мешканцем села Мизове Дудинцем про відбудову церкви за планом, що склав священик [48, с. 46].

З однією банею, покрита гонтом і оббита ззовні дошками, ця дерев'яна церква стала оздобою Ковеля, але як соборна була замала. Тому в 1842 році було вирішено її розширити. При обстеженні комісія встановила, що дерево місцями прогнило, тому з дозволу та за підтримки високого начальства церкву відновили на кам'яному фундаменті із нового дерева.

У 1848 році вже вкотре Воскресенський храм потерпів від пожежі, протоієрей Олександр Радкевич проявив активність і зумів домовитися з високим начальством про спорудження кам'яної церкви на 700 душ. Кошторис будівництва становив 700 тисяч рублів. Але цей проект був відхилений. Після тривалої тяганини з'явився новий проект — на 400 віруючих. Автором проекту був Олексій Скуратов. Іконостас змайстрував О. Мурашко. Ікони писав мінський іконописець Зотов. Головним підрядником виступав мешканець Чернігова Ефім Чикін.

Церква будувалась під особливим контролем спеціальної комісії. На спорудження запросили робітників високої кваліфікації. 16 жовтня 1877 року архієпископ Волинський Димитрій відкрив і освятив нову кам'яну святиню, яка служить ковельчанам і донині [51, с. 203].

За клопотанням генерал-губернатора Грессера купець Фінляндський пожертвував церкві великий дзвін на 53 пуди. Це був подарунок на честь пам'яті благополучного царювання імператора Олександра II. Московський митрополит Іннокентій пожертвував собору ризницю та інше церковне начиння. 5000 рублів дав на Ковельський Воскресенський храм московський купець Мілютін. Магістрат виділив землю під богадільню. Свої пожертви робили і парафіяни.

Церква мала землю для городництва та сінокосу, при ній діяв шпиталь і церковна школа. Настоятель храму жив у церковному будинку, що був куплений за гроші, які заповів ковельській церкві Мілютін. Священик і паламар мешкали в найнятих квартирах. При соборній церкві налічувалось 1628 прихожан: чоловіків — 801, жінок — 827. До неї були приписані Введенська, а пізніше — тюремна Миколаївська церкви.

Собор являє собою кам'яну споруду з п'ятьма банями, що в основі має вигляд хреста, до фасаду прибудований присінок, на фронтоні є розпис: зустріч Ісуса Христа з Марією Магдалиною після Воскресіння. Трохи більший притвор завершується масивним хрестом, звідки конструкція піднімається до малих бань і в центрі — до великої, всередині з західного боку над входом розміщені хори. Різьблений іконостас і розпис апостолів, Ісуса Христа, Пресвятої Богородиці та святих створюють атмосферу піднесеності й величності. На стіні висить ікона із золотою карбованою ризою, але ким і коли виготовлена — невідомо. Фахівці стверджують, що вона належить до XVI — XVII століть [54, с. 338].

Храм всередині не дуже місткий. Архітектор намагався витіснити конструкції в

сторони, але зробити це до кінця не вдалося. Вхід на хори такий вузький, що ним ледве можна пройти. Воскресенський храм оточений кам'яною огорожею і має три входи, [50, с. 156].

Війни XX століття не зачепили Воскресенського собору. Він залишився неушкодженим і в часи радянського атеїзму.

У храмі є багато унікальних святинь. У 1908 році святитель Володимир-Волинський Фадей подарував ікону Анастасії Римлянки. Понад 100 років перебуває тут ікона з мощами Іова Почаївського. На 125-літній ювілей владика Ніфонт дарував ікону з часточкою мощей Андрія Первозваного. Неповторної святості храму додають мощі преподобних Олександри, Марфи та Єлени Дідеєвих [48, с. 39].

У 1997 році в автокатастрофі на Мінському шосе загинув настоятель храму Олександр Козка разом з двома священиками Ковельського благочиння. Поховали його біля рідного собору з боку вулиці Незалежності.

У 2007 році парафіяни відзначили 130-річчя освячення нового кам'яного храму. Собор розписували луцькі іконописці М. Конський, А. Манько та С. Солдатик.

При соборі діє паломницький центр. Священики щотижня проводять уроки християнської моралі в медичному коледжі. Успішно функціонує недільна школа та молодіжне братство. Звершують службу в храмі 5 священиків. Настоятель храму Георгій Бензюк довгий час був благочинним ковельських парафій. У святкові дні та неділю служба проводиться соборно.

Поблизу вулиці Незалежності на міському центральному кладовищі розміщена Свято-Михайлівська церква. Ровесниця XX століття, вона пережила війни і революції, окупації, роки гонінь на православну церкву, часи бездуховності і принижень, але завжди виконувала Господнє призначення.

Михайлівська церква єдина в Ковелі, що оберігає спокій душ похованих на міському кладовищі. Приписана церква до Свято-Воскресенського собору і підпорядковується УПЦ (Московському патріархату). Побудована у 1903 році Степаном Добровольським, капітаном Ковельського піхотного полку. У його сім'ї сталась трагедія — на 13-му році життя відходить у вічність єдина дочка. Щоб полегшити біль втрати, через 5 років, після її смерті, він споруджує храм-каплицю. І до нині, праворуч від входу в храм знаходиться склеп-могила Ольги Степанівної Добровольської, що народилася 30 червня 1885 року, а померла 11 квітня 1898 року.

Михайлівська церква.

Архітектура церкви та її зовнішній вигляд увібрали в себе псевдо руський стиль XIX—XX століття. Цей храм — пам'ятка архітектури місцевого значення. Невисока цегляна споруда крита білосніжною бляхою і має п'ять бань. По периметру знаходиться візерунок орнаменту з цегли. Пофарбована у світложовний колір, ошатна [44, с. 156].

Церковна громада і церковна рада були зареєстровані 28 серпня 1948 року уповноваженим ради у справах релігії при Волинському облвиконкомі М. Д. Діденком. Настоятелем церкви з 1983 року є священик Олександр Ничипорук, нині — протоієрей. Постійних прихожан до сотні душ. В недільній школі, котра діє при храмі, навчається до тридцяти дітей. Святиня вірно служить прихожанам, приймаючи їх щирі молитви.

По вулиці Незалежності, 31 розташована православна церква Андрія Первозваного, яка підпорядковується Київському патріархату. На цьому місці на початку XX століття існувала стара каплиця під назвою «Будинок панахиди», яка радянською владою використовувалась як комора для зберігання солі. Пізніше приміщення було відремонтоване і слугувало будинком панахиди. В цій споруді змішались — стилі кінець XIX і кінець XX століття.

Церква Андрія Первозваного.

У 1990 році місцева влада передала каплицю громаді церкви Андрія Первозваного. Завдяки активності й ініціативі священика цієї церкви Дмитра на пожертви громади була добудована дзвіниця з витягнутою вгору банею. Вхід у церкву розташований з північного боку. Над ним всередині розташовані хори. Віруючих зустрічає вирізьблений іконостас на високих з позолотою царських воротах [51, с. 47].

Стіни та іконостас церкви прикрашені сучасними іконами, що вказують на основні життєві віхи Ісуса Христа. Фасад від вулиці прикрашений трьома фресками святих, що надає їй неповторного величавого вигляду. Ззовні церква пофарбована у білий колір, вона піднята над вулицею Незалежності та пішохідним тротуаром і наближена до самої вулиці.

Розселення євреїв на території Волині сягає періоду Київської Русі. Найбільш масове переселення відбувалося після підписання Люблінської унії (1569 рік) та Берестейської церковної унії (1596 рік). Євреї були найчисельнішою серед етнічних груп Ковеля.

З 1910 року у місті діяла велика кам'яна синагога, що споруджувалась з 1886 по 1907 рік. Це велика видовжена двоповерхова споруда, побудована з цегли. Фасад оздоблений дрібними декоративними деталями. Її утримувала громада зі служителями. У 1897 році в місті єврейське населення становило 48,2 %, з 17697 мешканців 8521 були євреями [37, с. 90].

На сьогодні по вулиці Незалежності, 125, у приміщенні колишньої синагоги знаходиться швейна фабрика (виробничо-комерційна фірма «Ковель»), були добудовані приміщення — споруджено залізобетонне перекриття по другому ярусу балкона, що повністю перекрило основний об'єм молитовного залу. Не дивлячись на це, в цілому будинок зберігся добре. Він є унікальним зразком конструктивного рішення, зберігає характерні риси культової споруди [65, с. 146].

Синагога.

Громадська будівля, будинок по вулиці Незалежності, 89, який датується 1799 роком, споруджений у плані Г-подібної форми. Він цегляний, двоповерховий. Кут будинку, що виходить на вулиці Незалежності і Міцкевича, зрізаний та відсічений еркером, який завершується чотиригранним куполом. Фасад оздоблений дрібними декоративними деталями [54, с. 50]. Згідно з рішенням виконкому тепер у ньому культурно-просвітницький центр, у якому знаходиться кімната-музей художника Андроника Лазарчука, міський відділ культури, книжковий магазин, школа шляхетних українок, картинна галерея, конференц-зал, де збираються відомі письменники, поети, музиканти та інші. Сучасна добудова не нашкодила давній архітектурі. Споруда зберегла елементи стилістики національного модерну і

відрізняється із сучасної фонової забудови [64, с. 191].

Будинок тривалий час використовувався як аптека. У 1799 році Фрідріксони, на тодішній вулиці Луцькій, збудували двоповерховий будинок і відкрили в ньому аптеку. Провізор Фрідріксон є піонером організованого медикаментозного забезпечення населення. Ця династія утримувала аптеку до 1939 року. Ця установа в регіоні була провідною. Вона функціонувала і за польських часів, і за німецької окупації. У 1944 році аптека однією з перших відновила роботу у повоєнному Ковелі.

Будинок по вулиці Незалежності, 89.

У XIX столітті послугами аптеки користувалась сім'я Косачів — хворіла Леся Українка, на сестричок поетеси напала екзема, у важкому стані лежала хвора на дифтерію Ізидора. Ті рецепти, за якими готували ліки, виписував досвідчений повітовий лікар, сімейний доктор родини Косачів, письменник і композитор, державний і громадський діяч Модест Левицький [54, с. 486]. Аптека мала торговий зал, вхід у який був з перехрестя вулиць Луцької і Бульварної, кабінет власника, лабораторію, складські приміщення, підвал. Умебльована вона була спеціальними шафами, зручними прилавками і столами.

У 1939 році аптека була націоналізована радянською владою. Великих змін фармацевтична справа у місті не зазнала. Згодом почалась війна. Під час окупації аптека не припиняла своєї роботи і працювала, не стільки для німців, скільки для ковельчан.

В післявоєнний період завідував закладом Омелян Клінгер. Ковельська аптека разом з луцькою стали провідними на Волині. У 1945—1947 роках ковельчани створили майстерню і тим самим забезпечували меблями всі медичні заклади області. Важливого значення в ті часи надавали заготівлі лікарських рослин. Якщо 1944 року їх було заготовлено всього 400—500 кілограмів, то 1968 року ця кількість зросла в 66 разів [54, с. 487].

«Стара аптека» функціонувала до 1969 року. Великими темпами тут збільшувався товарообіг. Згодом вона переїхала в нове приміщення, а в старе приміщення перейшла санепідемстанція. Внизу був магазин «Овочі».

Старіння конструкцій, атмосферні і природні впливи робили свою лиху справу — конструкції будівлі стали руйнуватися. У 1995 році Ковельська санепідемстанція переселилась в новозбудовану споруду, перейшли у нове приміщення і працівники магазину. У приміщенні аптеки з ініціативи голови місцевого осередку українського Фонду культури Г. Сарапіна проводились виставки художників. У кінці 90-х років XX століття виношувалася ідея знести «стару аптеку» для розширення вулиці Леніна. Однак зусиллями демократичних сил цю пам'ятку було збережено. На порядку денному постало питання реконструкції і ремонту. Бюджет не дозволяв провести необхідні роботи. На початку XXI ст. вдалось проблему зрушити з місця, але завершити реконструкцію не змогли. У 2006 році нова влада знову повертається до цієї проблеми. Ремонтні роботи контролював особисто міський голова Сергій Кошарук [54, с. 487—488].

У 2008 році будівля заграла новими кольорами як ззовні, так і в середині. Тут було відкрито культурно-просвітницький центр. У 2009 році у будинку облаштовано муніципальну аптеку.

Житловий будинок, що на вулиці Незалежності, 132, датується кінцем XIX століття (1870 рік), є цінним елементом фонової забудови центральної частини міста, має історичну цінність місцевого значення. Він двоповерховий, прямокутний у плані, ви-

Житловий будинок по вулиці Незалежності, 132

довжений. Будинок покритий бляхою, вимурований з цегли, з фасадної сторони на другому поверсі виступають три невеликі балкони [17, арк. 76]. На першому поверсі розташований магазин і банк. Посередині — широкий проїзд для транспорту, раніше з дерев'яними воротами. На другому поверсі, що має п'ятнадцять вікон, житлові квартири, ззовні прикрашені виступами з цегли. Згідно паспорта на пам'ятку за 1964 рік автора І. Мурашевич у будинку знаходилась ощадна каса № 6303, Держбанк, галантерейний магазин. Будинок має чотирнадцять кімнат [17, арк. 81].

Будинок у роки Першої світової війни був штабом Вітовського (1916—1917 р.), а в 20-ті роки використовувався для потреб ревкому. У липні 1920 року Ковель був звільнений Червоною армією від поляків. У місті почав діяти революційний комітет, який контролювали більшовики Смирнов, Таск і Соколовський [57, с. 13]. «В цьому будинку у 1919—1920-х рр. знаходився Ковельський Повітовий Ревком — перший орган Радянської влади» — сповіщала пам'ятна дошка [28, с. 3]. Тепер вона відсутня [2, с. 25]. На сьогодні будинок добре зберігся, там розміщені Ощадний банк та магазин.

Мурована будівля по вулиці Шевченка, 14.

Мурована будівля по вулиці Шевченка, 14 споруджена у 1897 році. Вона одноповерхова, на високому цоколі, центральна частина двоповерхова. Фасад симетричний, над входом розміщений напівкруглий балкон, будівля цегляна, є пам'яткою архітектури місцевого значення. План основного об'єму будинку прямокутний з нішею входу та двома симетричними еркерами по головному фасаду. Це класичний тип архітектури кінця XIX століття — неокласицизм [27, с. 17]. Невелика прибудова в центрі фасаду служить входом у середину приміщення, вона дала можливість раціонально розмістити службові кабінети і водночас створює декоративний колорит. На сьогодні там розміщена фірма СП «Дюті Фрі Трейдінг» та зроблено ремонт. У будинку колись розміщувалась прокуратура.

Житловий будинок на вулиці Незалежності, 122.

Житловий будинок на вулиці Незалежності, 122 споруджений у 1900 році. Він двоповерховий, цегляний, розвернутий у глибину ділянки. На другому поверсі два балкони, також має мансарду. Фа-

сад симетричний і декоративний, представляє собою цінність фонової забудови. Будинок добре зберігся, представляє історичну цінність місцевого значення. На сьогодні в ньому розміщується Ковельська районна поліклініка.

Будівля школи на вулиці Брестська, 23.

Будівля школи споруджена у 1907 році. Зараз там знаходиться загальноосвітня школа I—II ступенів № 6. Будинок двоповерховий, цегляний. Фасад симетричний з двома входами, прикрашений деталями з цегли. По периметру будівлі — декоративний пояс [27, с. 17].

У цьому будинку знаходилися початкова школа доктора Клюмеля, юдейське молитовне приміщення і житлове помешкання раввина — єврейського священика Н. М. Тверського, що був родом з Турійська [34, с. 132].

Ковельська залізниця будувалася в XIX столітті. Передвісником майбутньої залізничної траси стало шосе, прокладене у 1857 році від Києва через Ковель до Бреста. У 1873 році здається в експлуатацію станція Ковель. У 1877 році магістраль Варшава—Ковель зблизила Київ та інші міста центральної України із Заходом. Ковель із забутого провінційного міста перетворюється у важливий стратегічний залізничний вузол [52, с. 138].

Залізничний вокзал.

У 1907 році незважаючи на труднощі будівництва, через те, що будівля постала на болотистому місці, Ковельський вокзал був зданий в експлуатацію. Проектував його відомий архітектор Олександр Матвійович Вербицький. Це одна з його найперших робіт.

Ззовні вокзал виглядав дуже гарно. Будівля розташовувалася на висоті другого поверху і це надавало їй особливого вигляду. Центральну частину вокзалу займала велика, на всю висоту будови, напівкругла віконниця. Денне світло, що лилося через її скло, заповнювало внутрішню частину зали з колонами. Неабияке значення у вирішенні фасаду мали пропорції вікон різної форми і розмірів [62, с. 2]. Центральний вхід прикрашали дві вежі з високими стрілчастими банями. Поміж вікнами виступали прямокутні колони. Весь фасад був облицьований плиткою.

Вхід до тунелю з боку міста теж вдало вписувався в загальну архітектуру. Всередині розміщувались зали для пасажирів I, II, III класів. Окрасою загального інтер'єру були мармурові колони. На той час станція Ковель входила до шістки кращих в царській Росії. Вокзал, який пережив Першу світову війну, був зруйнований Другою світовою війною у 1944 році.

Сучасний вокзал побудований на фундаментах, які проектував О. Вербицький. У 1953 році за розробками Харківського проектного інституту під керівництвом Є. Лимаря вступив у дію новий Ковельський вокзал. Сучасний вокзал набув стилю соцреалізму [54, с. 47]. Високий шпиль, що підноситься над містом, завершувався зіркою, заквітчаною вінком з символами пальмового листя. У роки незалежності зірка замінена на символ міста — підкову.

У XXI столітті вокзал був реконструйований із середини. Центральний вхід на другий поверх був демонтований і замість нього з'явилися сходинки з лівої і правої сторін. Це набагато розширило зал другого поверху. Стіни облицювали червоним і сірим мармуром. З правої сторони вокзалу з'явилася тріумфальна арка з хрестом — це вхід на територію церкви Почаївської ікони Божої Матері. Привокзальна площа також змінила своє обличчя. В центрі майдану — стоянка для легкових авто і автобусів [54, с. 47].

Будинок по вулиці Косачів, 26.

На сьогодні Ковельський вокзал є однією з найвідоміших архітектурних пам'яток міста, він є гордістю ковельчан.

Житловий будинок по вулиці Косачів, 26 споруджений у 1910 році, у парі з будинком № 22. Він двоповерховий, прямокутний у плані, цегляний. Становить собою цінність як елемент фонової забудови, має історичну цінність місцевого значення [27, с. 27]. Знаходиться у хорошому стані, пофарбований у червоно-рожевий колір.

Будівля колишньої російської гімназії на вулиці Театральна, 21.

Будівля колишньої російської гімназії розташована на вулиці Театральна, 21. Споруджена у 1910 році. Зараз там розташована Ковельська загальноосвітня школа I—III ступенів № 8.

У 1906 році тут відкрили чоловічу гімназію імені Олександра II. У цьому навчальному закладі навчався дослідник історії, археології та етнографії Олександр Цинкаловський. Вчений зі світовим ім'ям досконало описав історію Волині у своїх працях «Стара Волинь і Волинське Полісся».

У 1921 році, коли Ковель потрапив до складу Речі Посполитої, гімназія отримує назву Юліуша Словацького, набуває великої слави і значимості. У 1929 році міська влада в цьому приміщенні приймала президента Польщі П. Мосціцького. Саме тут у 1935 році діяла експозиція музею «Земля Ковельська». У 1936 році гімназія стала змішаною і мала математичний і хіміко-біологічний профілі [33, с. 84].

Будівля колишньої жіночої гімназії на вулиці Театральна, 11.

У 1939 році гімназія перестає існувати. У цьому приміщенні розташовується управління Ковельської залізниці. Війна зруйнувала будівлю, лишивши одне крило. Після війни, аж до 1953 року, тут функціонувала контора Ковельської залізниці.

Рішенням виконкому від 8 червня 1959 року приміщення передали семирічній школі № 8, яка у 1966 році стає середньою [49, с. 173]. Школа у приміщенні успішно діє до сьогоднішнього дня.

Будівля колишньої жіночої гімназії на вулиці Театральна, 11 споруджена у

1910 році. Вона є двоповерховою, цегляною, видовженою у формі, пам'яткою архітектури місцевого значення. На початку XX століття у цьому приміщенні знаходилась жіноча гімназія Ю. Пирогової. В 20—30 роках минулого століття функціонувала технічна школа, що готувала спеціалістів з геодезії і землеустрою.

У 1939 році з приходом радянської влади у цьому будинку знаходився штаб корпусу радянської армії. Звідси генерал І. Федюнінський організовував оборону міста від окупантів [49, с. 172].

На сьогодні у будинку розташований готель «Ковель», бар та магазини. Зовні будівля у занедбаному стані.

Мурована будівля по вулиці Степана Бандери, 16. Мурований будинок з'явився на початку XX століття у 1911—1914 роках. Використовувалась як будинок-кабінет лікаря гінеколога. Будівля є цегляною, одноповерховою з мансардою. На сьогодні там розміщена художня школа, яка розпочала свою діяльність у 1987 році. У 2010 році їй було присвоєно ім'я художника Андроника Лазарчука. Також там знаходиться спортивний центр юних туристів. Будівля є пам'яткою архітектури місцевого значення.

Мурована будівля по вулиці Степана Бандери, 16.

Житлових будинків у Ковелі, які збереглися з кінця XIX — початку XX століття небагато. Житловий будинок по вулиці Ветеранів, 22 — один із них. Він споруджений у 1920 році, двоповерховий, цегляний. Будинок прямокутний в плані, має два входи, двосхилий дах. На сьогодні в хорошому стані, має історичну цінність місцевого значення.

Житловий будинок по вулиці Ветеранів, 22.

Будинок по вулиці Степана Бандери, 18 побудований у 1920 році. На даний час використовується як управління юстиції та РАГС. Це одноповерховий будинок з мансардою, прямокутний у плані, цегляний.

Знаходиться у занедбаному стані, особливо з двору. Він зберіг особливості архітектури свого часу, має архітектурну цінність місцевого значення.

Особняк по вулиці Степана Бандери, 18.

Споруджений у першій половині XX століття. Він є двоповерховим, цегляним. Будинок прямокутний у плані, має два входи. Знаходиться у дещо занедбаному стані, пофарбований у світло оранжевий колір, має історичну цінність місцевого значення.

Збудований у першій половині XX століття. Він двоповерховий, прямокутний у плані, цегляний, має історичну цінність місцевого значення.

У 20—30-ті роки XX століття у будинку діяла каса «скарбова», тобто ощадна, де багато працюючих ковельчан отримували заробітну плату [34, с. 134].

Житловий будинок по вулиці Ветеранів, 16.

До пам'яток архітектури та містобудування місцевого значення також відносяться дзвіниця, споруда по вулиці Ветеранів, дворовий корпус поліклініки МТМО, водонапірна башта.

Отже, у місті Ковелі знаходиться двадцять три пам'ятки архітектури і містобудування, що перебувають під охороною держави. Це сакральні пам'ятки, житлові споруди, громадські будівлі. Вони датуються XVIII—XX століттям. Вони створюють силует міста, який наочно передає для наступних поколінь дух міста. Міській архітектурі важких руйнувань завдали пожежі та війни, які відбувалися у Ковелі та поблизу нього.

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ, КУЛЬТУРИ ТА ПАМ'ЯТНІ ДОШКИ КОВЕЛЯ

Ковельчани бачили пам'ятники французьким, німецьким, польським, російським воїнам. Існували в місті монумент поляку Юзефу Пілсудському, дата встановлення невідома, пізніше — вождю В. Леніну. Був пам'ятник війни з Наполеоном, датується 1813 роком, на території сучасного стадіону «Верес», був зруйнований у міжвоєнний період. Увіковічнювати видатних українців заборонялося. Ця ганебна традиція продовжувалася віками. Але чужерідні духу українця пам'ятники будували самі українці, при зміні влади своїми руками їх і руйнували [54, с. 52]. Час минає, пробуджується наше українство і постають на п'єдесталі наша слава, наші герої, борці за волю, життя, слово.

В радянські часи після Другої світової війни і до встановлення незалежності України в Ковелі були лише пам'ятки історії та пам'ятні дошки, встановлені на честь учасників війни та подій, це могили, меморіали та пам'ятник Богдану Хмельницькому. З 1991 року з'явилися нові, різноманітні пам'ятки історії та культури.

На міському цвинтарі знаходиться пам'ятник, який споруджений у 1918 році на місці братської могили воїнів IV російської армії. Він прямокутної форми з рельєфним зображенням хреста та написами російською, українською та німецькою мовами: «Поляглим російським героям IV армія».

Могила братська воїнів Першої світової війни IV російської армії.

На початку Першої світової війни через Волинську губернію проходила лінія фронту. У серпні 1915 року на Ковельському напрямку точилися запеклі бої. Незважаючи на опір російських військ, переважаючі сили австрійсько-німецької армії 23 серпня захопили місто Ковель і утримували його до кінця війни. На початку червня 1916 року російські війська

Південно-Західного фронту під командуванням генерала О. Брусилова, розгромивши 4-ту австрійську армію, очистили від ворога значну частину Західної України. Фронт стабілізувався до лютого 1918 року [24, с. 74].

Протягом 1915—1918 років точилися кровопролитні бої, де загинуло багато російських воїнів. Учасники цих боїв поховані на міському кладовищі у братській могилі, на їх честь споруджено пам'ятник.

Могила братська воїнів Червоної армії.

Могила братська воїнів Червоної армії знаходиться при вході на міське кладовище, містить такий напис: «Вечная память бойцам робоче-крестьянской армии, погиблим за освобождение трудящихся Западной Украины, 19 сентября 1939 г.». Монумент споруджений у 1952 році місцевими майстрами, він високий, у формі піраміди, захоронень немає.

Ця споруда збудована бійцям Червоної армії, які загинули у 1920 році у боротьбі з білополяками та у вересні 1939 року під час визволення Волині з-під гніту польських окупантів та активістів, які боролися за становлення Радянської влади у 1920—1939 роках [17, арк. 93].

Пам'ятка знаходиться при центральному вході на міське кладовище. Обеліск пірамідальної чотиригранної форми на постаменті. Постамент і обеліск виготовлені з цегли, оцементовані. З фронту рельєф п'ятикубової зірки [17, арк. 94]. Розміри: висота — три метра, ширина — при основі півтора метра, постамент — півметра.

Тоді велику відвагу виявив бронепоїзд «Комунар». Оточений з усіх сторін, він вів запеклий бій з поляками. За наказом командира бронепоїзд замінували і проклали бікфордів шнур. Але машиніст, ризикуючи життям, спробував відігнати палаючий потяг. Він пробрався до паровоза і вивів його на запасні колії. Бронепоїзд прорвався до Ковеля, лишивши 10 чоловік вбитими [53, с. 140].

Пам'ятник радянським партизанам знаходиться на міському кладовищі по вулиці Незалежності. Він високий, прямокутний у формі, білого кольору із зіркою. Відкрито в 1953 році. На пам'ятнику напис, який відбиває політичні тогочасні стосунки у суспільстві: «Радянським партизанам, які по звірячому замордовані українськими буржуазними націоналістами в липні 1943 р. Тут поховані командир розвідки партизанського загону імені Кірова Рижков П. Т. — 1913 р.н., політрук Шевченко С. Ф. — 1911 р.н., бійці розвідки: Крюковський С. М. — 1914 р.н., Демидовець І. Ф. — 1920 р.н., Кожевніков А. Д. — 1922 р.н., Кузнецов О. М. — 1921 р.н., Воронцов О. М. — 1921 р.н., Суплико І. І. — 1910 р.н., Медведев М. Ю. — 1900 р.н., Рогулін С. П. — 1914 р.н., невідомий партизан».

Могила братська радянських партизанів.

Пам'ятник Богдану Хмельницькому розташований біля школи № 2, на однойменній вулиці. Його виготовлено Львівським художньо-виробничим комбінатом і встановлено у 1954 році.

Під час війни під проводом козацького полководця Богдана Хмельницького волиняни рішуче стали на його бік і відігравали важливу роль як військова сила. Історія засвідчує, що немало ковельчан ходило в походи під стягом козацьким. На Ковельщині

Пам'ятник Богдану Хмельницькому.

та сусідніх землях діяло кілька селянських повстанських загонів. У 1652—1653 роках під Ковелем стояв добре озброєний гарнізон війська польського, який очолював гетьман Станіслав Потоцький [38, с. 93]. Велика група повстанців, чисельністю кілька тисяч чоловік, діяла на території між Ковелем і Турійськом. У повстанні взяли участь усі українські суспільні верстви, крім магнатів [23, с. 316].

На Ковельському міському кладовищі знаходяться братські могили радянських воїнів. Вони датуються 1944 роком, їх спорудили у 1956 році, автори місцеві. Могили розташовані у два довгих ряди, кожна з них містить по кілька загиблих. Всі вони загинули у 1944 році під час визволення Ковеля та Волинської області від німецько-фашистської окупації.

У 1944 році на території Волині відбулися події, які завершилися повним звільненням території області від окупантів. Серед цих фронтових операцій однією з найбільших була битва за Ковель.

В період з 19 по 27 березня точилися кровопролитні бої безпосередньо за Ковель. Окупанти використали систему дотів і дзотів з перехресним вогнем, залізобетонні укріплення. Протягом травня і червня тривали бої місцевого значення. За цей період відбулося поповнення військ і техніки. 6 липня була форсована Турія і у другій половині дня місто було повністю звільнене від противника [11, арк. 168].

Військовим частинам, які визволяли Ковель від німецьких окупантів, присвоєно найменування «Ковельських» [4, с. 112]. За цей період загинуло чимало військових, багато з них одержали звання Героя Радянського Союзу посмертно.

Могили братські радянських воїнів.

Пам'ятник на честь радянських воїнів.

Пам'ятник радянським воїнам розміщений з правої сторони автостради Ковель—Луцьк біля залізничної колії Ковель—Сарни. Він встановлений у 1956 році Львівською керамічко-скульптурною фабрикою.

Увагу кожного, хто в'їжджає в місто, привертає застигла в граніті скорботна постать солдата, який віддає данину шани загиблим побратимам. Зведений на п'єдестал в честь тих, хто починав з того місця атаку в липні 1944 року, щоб остаточно визволити Ковель від загарбників [25, с. 3].

На міському кладовищі на вулиці Незалежності знаходиться великий монумент — скорботна мати з сином на руках на високому постаменті. На пам'ятнику число — 1620 солдатів і офіцерів Червоної армії, які загинули під час визволення міста Ковеля від німецько-фашистських військ. Їх імена висвітлені на бокових сторонах споруди.

Могила датується 1944 роком, пам'ятник споруджений у 1958 році, його автори — Львівська кераміко-скульптурна фабрика [53, с. 140]. Збоку і позаду пам'ятки знаходяться могили Героїв Радянського Союзу капітан В. А. Смирнов, старший лейтенант В. К. Олійник, майор В. Г. Підколоднов, полковник А. В. Моргуліс, підполковник А. С. Фадєєв, полковник А. Я. Беседнов.

Меморіал розташований у сквері локомотивного депо. Він встановлений у 1969 році, автор — Корнілов В. та містить напис: «Ніхто не забутий, ніщо не забуте».

Могила братська радянських воїнів.

Меморіальний монумент Слави спорудили робітники своїми силами. Впродовж всього скверу, мов килим, тягнеться тротуарна алея. По обидва боки її на земляних підвищеннях виготовлені годинник і календар. Килим-тротуар доходить до монумента, на якому скульптурне зображення залізничника, льотчика, танкіста і солдата. На колоні виконано мозаїкою постать скорботної матері-батьківщини, біля ніг якої золота зірка з чашою для вічного вогню [41, с. 3].

Меморіал на честь робітників локомотивного депо, які загинули в роки громадянської і Великої Вітчизняної війни.

У роки громадянської війни за Ковельський залізничний вузол, який мав велике стратегічне значення, точилися жорстокі бої між бійцями Червоної Армії та іноземними інтервентами. На території локомотивного депо в серпні—вересні 1920 року базувались, проходили ремонт багато бронепоїздів 12-ї армії Західного фронту, яким командував М. Н. Тухачевський [1, с. 8].

Героїчні традиції комунарів продовжили робітники Ковельського локомотивного депо в роки Великої Вітчизняної війни. Вони мужньо воювали на фронті і самовіддано трудилися в тилу. Понад двісті п'ятдесят працівників депо брали участь в боротьбі проти нацистських загарбників і нагороджені орденами і медалями [43, с. 53].

У 1973 році в депо був відкритий музей. Тепер він містить біля тисячі експонатів, таких як: карта-схема Ковельського вузла, планшет бронепоїздів, котрі базувались в депо, карта-схема Сталінградської битви, барельєфи Тараса Шевченка і Лесі Українки, державну символіку України, моделі паровозів СУ 253-25, чотири фотоальбоми працівників-ветеранів локомотивного депо та інші [31, с. 83].

Пам'ятник на честь радянських артилеристів.

У південно-східній околиці міста, з правої сторони автотраси Ковель—Луцьк при виїзді з міста розташований пам'ятник-гармата на честь радянських артилеристів, які визволяли Ковель. Встановлено у 1975 році напередодні Дня Перемоги. Напис на пам'ятній дошці, яка була розбита, розповідав, що така гармата (гаубиця зразка 1941 року) знаходиться в Центральному музеї Збройних Сил СРСР з такою бойовою характеристикою:

Пам'ятна дошка.

була на озброєнні батареї 969 артполку 60-ї Севської Червонопрапорної ордена Суворова дивізії, брала участь в боях за визволення міст Дмитрієв-Льговський, Севськ, Озаричі, Ковель, Седльце, Варшава.

Згодом встановлена нова пам'ятна дошка, яка повідомляє, що пам'ятник-гармата встановлений на честь 30-річчя перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 років. Гармата пройшла з боями 2445 кілометрів, своїм вогнем знищила 9 гармат, 11 танків, переправу через річку Турію, багато солдат і офіцерів ворога.

Пам'ятник на честь радянських воїнів-визволителів.

Пам'ятник на честь радянських воїнів-визволителів або Меморіальний комплекс Слави розташований в центрі міста на вулиці Незалежності, був відкритий 9 липня 1977 року на честь 33-ї річниці визволення Ковеля від німецько-фашистських загарбників. Він встановлений на честь радянських воїнів, які загинули в боях за визволення міста [16, арк. 14].

Меморіал воїнам-визволителям Ковеля складається із 26-ти метрової гранітної стели та бронзового монумента. Стела висотою 3,1 метра у вигляді червоно-чорної стрічки, на якій золотими буквами викарбовані імена загиблих вояків у 1944 році. Їх тут 1549. Стрічка символізує собою «Символ слави». У центральній частині — барельєфи Героїв Радянського Союзу: Ч. Бенделіані, В. Смирнова, В. Подколоднова, Г. Зелінського, В. Олійника [14, арк. 8]. До стели прилягає плита з полірованого граніту розміром 5х4 метри. Бронзова скульптура була відлита на Київській скульптурній фабриці, а монтаж здійснили спеціалісти Київських науково-реставраційних майстерень. Червоний і чорний граніт для пам'ятника заготовлений у кар'єрах Житомирщини. За проектом було вкладено близько сто п'ятдесят квадратних метрів гранітних блоків [9, с. 3].

Об'єднує меморіальний комплекс бронзовий монумент воїна з мечем. У правій піднятій догори руці він тримає меч. Постамент облицьований гранітом. Висота фігури — 7,2 метра. Він застерігає: «Хто з мечем прийде — від меча і загине!» Біля підніжжя пам'ятника, у центрі, палає Вічний вогонь. Він висвітлює слова: «Их много под вечной охраной гранита, но помни, внимающий этим камням — никто не забыт и ничто не забыто!» Запалений він був від Вічного вогню у Брестській фортеці-герої [49, с. 1].

На Меморіалі Слави встановлена пам'ятна дошка, яка повідомляє коли він був відкритий та творців — архітектор Валентин Жигулін і скульптори Василь Вінайкін та Болеслав Карловський.

Місцевим жителям випали важкі випробування. 23 травня енкаведисти розстріляли в'язнів Ковельської тюрми, в тому числі тих, кого затримали за побутові порушення. Вулицями міста гітлерівці гнали військовополонених. З жовтня 1941 по 1942 роки було розстріляно одинадцять тисяч військовополонених [4, с. 104]. Страшним потрясінням для місцевих жителів був період, коли німці вчинили розправу

над євреями. Єврейські гетто були розташовані по вулиці Леніна та на вулиці Володимирській. Масові розстріли євреїв проводились з червня по серпень 1942 року на Баховій горі. П'ять тисяч ковельчан у віці від п'ятнадцяти років було вивезено з вокзалу для примусової роботи для Німеччини. Збереглося багато розповідей про важку роботу, нестерпні умови праці [12, арк. 7].

У серцях вдячних нащадків пломеніє вічний вогонь пам'яті про визволителів, земляків, які життям і незламним духом вибороли мирне небо над Ковелем. Меморіальний комплекс створює єдиний ансамбль, це один з символів вічності ковельчан клятві «Ніхто не забутий, ніщо не забуте» [16, арк. 15].

Поблизу могили братських воїнів знаходиться могила Героя Радянського Союзу старшого лейтенанта Олійника Вадима Клавдійовича. Він народився 20. 11. 1922 року в селі Клетенка, нині Хмельницької області. В радянській армії з 1940 року. Закінчив Бакінське училище зенітної артилерії в 1941 році. Він загинув у 1944 році, пам'ятник споруджено у 1984 році.

Могила Героя Радянського Союзу В. К. Олійника.

Біля села Дубова зав'язався нерівний бій батареї 1991-го полку 64-ї зенітно-артилерійської дивізії, якою командував Вадим Клавдійович Олійник, з переважаючими силами противника. Батарея знищила п'ять «тигрів», самохідку і літак [5, с. 61]. Невелика висота відрізала значні сили німців від головних частин, що знаходились у Ковелі. На батарею вийшли танки, її бомбила авіація, наступала піхота. Один за одним гинули бійці — Олійник залишився сам-на-сам з ворогом. Герой вів бій далі, смертельно поранений, упав випускник Бакинського зенітного училища. Йому було всього 22 роки [51, с. 175].

Могила Героя Радянського Союзу В. Г. Подколоднова.

Майор Подколоднов Віктор Гаврилович народився 18. 01. 1918 року на хуторі Мала Єврошка, нині Волгоградської області. У радянській армії з 1936 року. Закінчив Сталінградське військове авіаційне училище пілотів у 1939 році.

Могила Героя Радянського Союзу В. А. Смирнова.

На фронтах Великої Вітчизняної війни з червня 1941 року. Заступник командира ескадрильї сто тридцять разів піднімався в небо війни. Він уміло відбивав атаки, маневрував у повітрі. Підколоднов сфотографував 7600 квадратних кілометрів місцевості, де дислокувався ворог. Ці знімки — важливий показник його роботи, літопис його майстерності і доблесті. Останній свій виліт зробив у небі над Ковелем. У повітряному бою йому і Володимиру Смирнову вдалося збити два німецькі літаки, але поєдинок був нерівний [55, с. 3]. Похований на Ковельському міському кладовищі. Пам'ятник встановлено у 1984 році.

Капітан Володимир Антонович Смирнов народився 10.08.1920 року в селі Лощемля, нині Калінінградської області. В 1940 році закінчив Харківську військово-авіаційну школу штурманів. З листопада 1943 року здійснив 119 вильотів. У нерівному бою з во-

рогом під час розвідувального польоту члени екіпажу не встигли вистрибнути з палаючого літака і Ковельський цвинтар став їх останнім пристановищем [54, с. 220]. Вони отримали посмертно звання Героя Радянського Союзу.

Пам'ятник залізничникам.

Пам'ятник «Паровоз» СУ 253-25 знаходиться поблизу залізничного вокзалу, як символ заслуг залізничників міста. Його відкрито у Всесоюзний день залізничника — 5 серпня 1984 року. На пам'ятнику була меморіальна дошка: «В честь мужества и героизма железнодорожников г. Ковеля, проявленных в период установления Советской власти, борьбы с немецко-фашистскими оккупантами, восстановления народного хозяйства. Август 1984 г.» [44, с. 1]. До цього часу паровоз знаходився поблизу села Дубове Ковельського району в музеї Ковельських залізничників, який згодом був закритий. На цьому паровозі тридцять років працював машиніст, визволитель міста Ковеля, Савочкін Володимир Гурійович.

У 2012 році його було реконструйовано за кошти організації «Патріоти Волині». З'явилася пам'ятна дошка, на якій зазначено, що паровоз виготовлений у 1950 році, він є одним з найкращих зразків пасажирських паровозів у світі, встановлений Львівською залізницею в 1984 році з нагоди 40-ї річниці визволення міста Ковеля від нацистських загарбників.

Тепер паровоз є окрасою привокзальної площі.

Пам'ятник на Баховій горі.

Пам'ятник на Баховій горі розташований з правої сторони дороги Ковель—Камінь-Каширський, у лісі за 6 кілометрів від межі міста. Він знаходиться на кургані, який було насипано у 60-ті роки XX століття. Гранітний пам'ятник встановлений у 1990 році, а у 1996 році відкрито новий. Пам'ятник присвячено розстріляним у 1942 році євреям. У 1944 році тут стояв пам'ятний стовп, на якому було висічено цифру 18 тисяч [54, с. 57].

До війни у Ковелі проживало більше 15 тисяч євреїв. Це становило 45% всього населення міста. З приходом німців був здійснений перепис євреїв у місті. Їх заставляли нашивати на одяг на груди і спину жовті круглі знаки. Потім німці брехнею зібрали євреїв у гетто, а хто не з'являвся сам, шукали та силою заганяли [19, с. 2]. Офіційно ковельські гетто були створені в травні 1942 року. Центральне було розташоване на вулиці Володимирській біля синагоги. Інше — в центрі міста в районі теперішньої райлікарні. Ззовні гетто було огороджене колючим дротом. Охоронялося німцями та українською поліцією. Всередині порядок підтримували органи самоуправління. В гетто знаходилися жінки, діти, старші люди. Працездатних формували в робочі команди для виконання спеціальних завдань. У цих резерваціях були знущання, антисанітарія, голод і вбивства. Проходити вулицею, де було гетто, заборонялося.

Ліквідація євреїв здійснювалася влітку 1942 року. Під виглядом переселення і евакуації їх заганяли у вантажівки і везли до села Вербка, а там вузькоколійкою — невеликим паровозиком у вагонах ближче до Бахової гори, яка знаходиться за 6 кілометрів від Ковеля у великому піщаному кар'єрі. Тут євреїв роздягали і розстрілювали. До місця

знищення колони євреїв супроводжувала поліція. Ковельське гетто було ліквідоване 19 серпня 1942 року [54, с. 197].

У 1991 році встановлено пам'ятник Лесі Українці, розташований при вході до парку культури і відпочинку по вулиці Незалежності. Автор проекту — архітектор Ю. Савка. Вона присіла на гілку дерева із невмирущої «Лісової пісні». В лівій руці — книга поезій і, мовби осягаючи простір, права рука відкриває сокровенну таїну: «Найрідніший рідний край для мене — Волинь» [54, с. 55].

Пам'ятник Лесі Українці.

Кінець XIX — початок XX століття на Ковельщині осяяний світлом таланту Лесі Українки — видатної української поетеси, письменниці, громадського діяча. Вона народилася 25 лютого 1871 року в місті Новограді-Волинському, тепер Житомирська область. Значна частина її життя пов'язана з Волинню. Сім'я Косачів жила в Луцьку в 1879—1880 і 1890—1891. Там вона написала свій перший вірш «Надія» [10, с. 77]. У 1868 році батько Лесі Українки Петро Косач придбав земельну ділянку в селі Колодяжне, що за вісім кілометрів від Ковеля.

У 1880 році родина Косачів поселилась у зведеному Колодяжненському будинку, який став постійним місцем їх проживання. Там пройшло дитинство та юність поетеси [36, с. 38]. Ковель Леся Українка часто відвідувала, щоб скористатися послугами залізничної станції, телеграфу та аптеки. Тяжка недуга змушувала Лесю часто звертатися до лікаря Модеста Левицького (1866—1932) [46, с. 171]. На Волині вона почала і написала близько вісімдесяти творів. Померла 1 серпня 1913 року в місті Сурамі в Грузії.

Пам'ятник жертвам Другої світової війни розташований між Андріївською та Михайлівською церквами, біля старого цвинтаря. Коштами на його зведення посприяв народний Союз Німеччини, головним фундатором його встановлення виступив Український фонд «Єднання», чимало зробили для цього органи влади міста та області, організації ветеранів війни Ковеля та міста Детмольда (ФРН) [42, с. 2]. Ідея проекту належить директору художньої школи Олені Цьомик. Відкрито пам'ятник у 1996 році.

Пам'ятник жертвам Другої світової війни.

В центрі постаменту восьмиметровий чорний гранітний хрест, що символізує мир. Він нагадує, що всі народи рівні перед Богом і не війна, а єднання мають стати основою життя. Земна куля, на яку опирається хрест, розщеплена братовбивчою війною надвоє. З неї стікає червона людська кров.

Із землі проростає пагін, який промовляє до молодого, оновленого покоління про сенс життя. На мармурових плитах, по обидва боки Хреста, українською та німецькою мовами виписано бронзовою чеканкою слова:

«В пам'ять полеглим у Другій світовій війні в ім'я миру і взаєморозуміння між народами». Біля підніжжя пам'ятника закладено капсули із землею, привезеною з Німеччини, Білорусі та інших країн [54, с. 54].

Пам'ятний хрест знаходиться на міському кладовищі на місці перепохованих жертв, розстріляних у ковельській в'язниці, встановлений у 2000 році.

Після приєднання Західної України до УРСР у керівництва КП(б)У набагато побільшало ворогів з числа військовослужбовців, поліцейських, банкірів, вчителів, інже-

Пам'ятний хрест і могила в'язнів Ковельської тюрми, розстріляних в червні 1941 року.

нерів. Всі заможні селяни, інтелігенція, в тому числі члени КПЗУ, зараховувались в число ворогів народу. За 21 місяць нової влади із Західної України репресовано 1 мільйон 80 тисяч чоловік. Тому спішно відкривалися нові в'язниці для засуджених, а їхні сім'ї депортували у східні райони СРСР. В'язниці були переповнені. У ковельській в'язниці на 10 червня 1941 року перебувало 836 ув'язнених [61, с. 179].

За шість днів до приходу німців ковельська в'язниця була переповнена «класовим ворогом», «агентами буржуазії», «національними запроданцями». 23 червня з камер в'язниці під виглядом евакуації заарештованих почали переправляти в сараї залізничного НКВС у Ковелі. В усіх в'язнів були міцно скручено дротом і заломлено за спину руки, їх обличчя виснажив голод та побої. Хто не міг рухатись, того вели під руки друзі по камері. На подвір'ї приміщення НКВС завели мотор трактора, який створював шум, а тим часом «енкаведисти» виводили людей за стайню, де вже були заздалегідь викопані ями. В'язнів ставили обличчям до ями і натискали на курок. Впродовж дня було розстріляно 250 в'язнів. Їх вивозили вантажівками у невідомих напрямках. Поспішно було засипано могили землею — сталіністи старанно приховували сліди свого злочину [47, с. 5].

Бачили ковельчани, як в районі водокачки закопували розстріляних. Родичі і близькі віднайшли кілька свіжо закопаних ям. Розкопавши, люди побачили трупи, які лежали рівним рядом. Тільки в цих ямах нарахували 77 чоловік. Доповідна записка народному комісарові Берії від начальника тюремного управління НКВС СРСР Чернишова свідчить, що в тюрмі Ковеля звільнено 300 чоловік, розстріляно 194 і залишилось 145. Проте доля 145 людей, що залишились у в'язниці, невідома. Деякі дослідники трагедії наводять цифру розстріляних 250 осіб [54, с. 311]. 28 лютого 1942 року відбулось поховання жертв сталінського терору в місті Ковелі. На місцевому цвинтарі викопано дві широкі ями у вигляді півдуг.

Меморіальна стела «Хрест пам'яті жертв більшовицького терору».

Після війни сталінські слуги стерли написи на надгробних знаках. Там, де була братська могила, пролягла стежка, яка розділила захоронення навпіл. Міська рада у 1990 році прийняла рішення про увіковічення пам'яті жертв сталінських репресій. 14 жовтня 2007 року було встановлено меморіальну стелу «Хрест пам'яті жертв більшовицького терору» у день відзначення 65-ї річниці створення Української Повстанської Армії.

Цей пам'ятник споруджено за кошти благодійного фонду «Майбутнє Волині» Івана Омелянюка в пам'ять його брата та всіх інших розстріляних у стінах НКВС та Ковельської в'язниці у червні 1941 року. У проекті композиції зображено прозорий хрест, всередині якого розміщено кам'яний.

Прозорий ажурний хрест — символічний, тобто духовний, адже на місці його розташування немає похованих. Та два ангели, які схилили

голови і опускають вінки до символічної плити. Автор проекту — скульптор Ірина Дацюк [7, с. 2].

Пам'ятник афганцям.

Пам'ятна стела воїнам-інтернаціоналістам розміщена на вулиці Незалежності, поблизу пам'ятника на честь радянських воїнів-визволителів. Встановлена у 2001 році.

15 лютого День вшанування учасників бойових дій на території інших держав, тому що саме в цей день 1989 року завершився вивід радянських військ з Афганістану [22, с. 4]. У цю безглузду війну було втягнуто 160 тисяч українців. 240 ковельчан брали участь у війні, сім загинули. Імена загиблих: Глушков Анатолій, Бобрик Микола, Жук Володимир, Сметюх Олександр, Хилюк Володимир, Шевченко Юрій, Силюк Василь. Афганістан — це біль, який ще довго буде тривожити поранені душі людей [40, с. 1].

Пам'ятник Тарасові Шевченку знаходиться на однойменній вулиці поблизу річки Турія, на високому насипаному пагорбі. Він встановлений у 2005 році і відкритий до Дня Незалежності. Є найвищим у світі пам'ятником Тарасові Шевченку, висота — 7,2 метра. Бронзи використано 13 тонн, чорного металу — 2 тонни. Автор — випускник Київського державного художнього інституту (нині Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури) Володимир Шолудько, якому допомагали скульптори Петро Подолець та Микола Король, архітектори Тетяна Мельничук та Анатолій Заворотинський. Роботи по виготовленні пам'ятника виконувалися на Львівській керамікоскульптурній фабриці.

Пам'ятник Тарасові Шевченку.

Ковельчани давно мріяли збудувати пам'ятник Тарасові Шевченку. Рішення владою було прийняте ще у дев'яності роки. Добровільні пожертви на будівництво перераховували хто скільки міг. Вдалося виготовити проект і гіпсову форму. Проте загальний український занепад не дозволив втілити мрію ковельчан у життя [6, с. 2].

За справу взялися конкретно, коли новим міським головою став Ярослав Шевчук. На добрі починання міської влади та громадськості відгукнулися партнери із Польщі, Німеччини, Волинське братство з Києва, народні депутати України та багато інших. Зібрані добровільні пожертви — це майже 250 тисяч гривень. Лише через десять років постав у Ковелі пам'ятник.

З піднятою до небес рукою, з рушником над головою, він ступає крок до ковельчан, гостей і всіх українців. Харизма образу досягнута через неповторну художню форму. Динаміка скульптури і пророчий жест підкреслюють велич і знаковість постаті поета-пророка на рівні архетипу української культури і ментальності [54, с. 53].

Тарас Шевченко — геніальний український поет, письменник, художник, громадський діяч, етнограф. Народився 9 березня 1814 року в селі Моринці, нині Черкаська область, помер 10 березня 1961 року. На Волині його люблять і шанують, він залишив свій

слід на ковельській землі. Хоча достовірно невідомо чи був Тарас Шевченко у Ковелі.

Восени 1846 року після закінчення Петербурзької імператорської Академії художеств він чекав призначення на викладацьку роботу до Київського університету святого Володимира (нині — його імені). Але розпорядженням генерал-губернатора 32-літнього Тараса як дипломованого художника було включено до складу археографічної комісії, що вирушала для збору народних переказів, пісень, історичних документів. Шевченко отримав доручення замальовувати пам'ятки природи та історії Волині і Поділля. По Ковелю було особливе доручення керівника експедиції професора Миколи Іванішева: дослідити місця, пов'язані з перебуванням на Волинському Поліссі московського воєводи-втікача Андрія Курбського [6, с. 2].

За версіями дослідників у жовтні 1846 року у селі Вербка, що поблизу Ковеля, Шевченко виконав замальовку та креслення колишнього монастирського храму Св. Трійці. Також є версія, що у церкві Св. Михаїла села Секунь образ Богоматері візантійської роботи потемнів від часу і Т. Шевченко відновив ікону [51, с. 230].

Свої спогади про Волинь Т. Шевченко засвідчив у повісті «Варнак». Подіям Берестечківської битви (1651 рік) присвятив вірша «Ой чого ти почорніло, зеленеє поле». У Ковелі шанують ім'я великого поета, на його честь названо вулицю, іменем кобзаря названо Палац культури і техніки, діє товариство «Просвіта» імені Тараса Шевченка.

Пам'ятник жертвам аварії на ЧАЕС.

Ще у 2004 році члени міської організації «Союз Чорнобиль України» на своїх зборах ініціювали спорудження в Ковелі пам'ятника ліквідаторам аварії на ЧАЕС. Цю ініціативу підтримав благодійний фонд «Інваліди Чорнобиля», громадськість. Завдяки спільним зусиллям споруджено пам'ятник [56, с. 1].

Вдале художнє оформлення пам'ятника заглиблює нас у минуле. Землю тримають людські руки, а навколо — саркофаг. Пам'ятник нагадує, що землю потрібно берегти і охороняти.

Пам'ятник жертвам аварії на ЧАЕС знаходиться на вулиці А. Міцкевича, вглиб парку слави. Його відкрито 26 квітня 2008 року. Автором проекту є архітектор Андрій Сеник.

Також, до пам'яток історії у Ковелі належить могила капітана О. Я. Яковлева, могила гвардії молодшого сержанта Б. К. Костіна, могила лейтенанта Лещука, могила партизана Гаврилейко, могила старшого уповноваженого Лющина, могила братська мирних жителів — жертв фашизму, німецьке військове кладовище.

Пам'ятні дошки у Ковелі не всі збереглися до нашого часу. В місті на сучасній вулиці Театральній висіла пам'ятна дошка із написом: «Вулиця Героїв Сталінграду, названа на честь 40-річчя Сталінградської битви». Були пам'ятні дошкі із написами: «В честь мужества и героизма железнодорожников г. Ковеля проявленных в период установления Советской власти, борьбы с немецко-фашистскими оккупантами», «Вулиця названа на честь видатного громадянського і політичного діяча, вченого-історика, першого президента України М. С. Грушевського (1866—1934 рр.). Вони були зруйновані.

Таким чином, у місті тридцять п'ять пам'яток історії та культури та чотири пам'ятні дошки. Вони є відлунням історичного минулого та культурної спадщини Ковеля, шаною і повагою в камені і бронзі до історичних подій. Найбільше у Ковелі знаходиться пам'яток історії Другої світової війни — могили і пам'ятники військових та жертв війни. У місті розташований найвищий у світі пам'ятник Тарасу Шевченку та встановлений перший у Європі в 1996 році пам'ятник жертвам Другої світової війни.

Висновки

Комплекс пам'яток — Ковеля це надбання історичного минулого України. На цій території, яка зазнавала впливу іноземних культур та належала різним державним утворенням, не завжди були сприятливими історична та геополітична ситуація для збереження етнічної самобутності українського населення. Важливу роль у цьому відіграли й відіграють історичні пам'ятки. Місто було осередком важливих подій в історії Волині, у Ковелі перебували визначні особи української історії, що відобразилось на спорудженні пам'яток історії та культури та пам'ятних дошок.

В результаті проведеного дослідження можна зробити такі висновки:

У місті Ковелі є двадцять три пам'ятки архітектури та містобудування, які становлять вагому частину багатої культурної спадщини Волині та України, які датуються XVIII — XX століттями. Вони відіграють важливу роль у пізнанні історії, вихованні почуття патріотизму. Пам'ятки архітектури створюють образ міста, який наочно передає для наступних поколінь дух міста. Найвизначнішими пам'ятками архітектури міста є Римо-католицький костел, громадська будівля XVIII століття та залізничний вокзал, збудований у XX столітті.

У місті тридцять п'ять пам'яток історії та культури. Вони — відлуння історичних подій та культурна спадщина міста. Головні пам'ятники міста — пам'ятник Богдану Хмельницькому (1954 р.), Меморіал Слави (1977 р.), пам'ятник залізничникам (1984 р.), пам'ятник Лесі Українці (1991 р.), Монумент на честь пам'яті жертв Другої світової війни (1996 р.), пам'ятник афганцям (2001 р.), пам'ятник Тарасові Шевченку (2005 р.), пам'ятник жертвам аварії на ЧАЕС (2008 р.).

Пам'ятних дошок у місті чотири та три зруйновані. Вони розміщені на пам'ятниках історії: пам'ятник на честь радянських воїнів-артилеристів, пам'ятник залізничникам, пам'ятник на честь радянських воїнів-визволителів та на будівлі архітектури. У місті були ще три пам'ятні дошки: Михайлу Грушевському, на честь 40-річчя Сталінградської битви та на будинку, в якому у 1919 по 1920-ті роки знаходився Ковельський повітовий ревком, проте їх уже немає.

Пам'ятки є джерелом історичного пізнання, засобом формування світогляду, патріотичних почуттів, любові до рідного краю, батьківщини.

Дослідження, охорона та збереження матеріальних та духовних пам'яток є однією з важливих проблем сьогодення. Вони виховують і єднають покоління, сприяють згуртуванню українського суспільства навколо спільних цінностей.

1. Вельма М. Історії славні сторінки // Прапор Леніна. — 1988. — № 97—98. — с. 7—8.

2. Вельма М. Г. Ковель: Путівник. — Львів : Каменяр, 1990. — 70 с.

3. Вельма М. Г. Ковельщина повоєнна, 1944 — 1950 рр. : люди, події, факти. — Луцьк : Надстир'я, 2009. — 96 с.

4. Волинь радянська (1939 — 1964 рр.). Збірник документів і матеріалів. Ч. 3 / [за ред. Н. Л. Алєксєєва, В. О. Замлинського, Л. М. Мінаєва]. — Львів : Каменяр, 1971. — 326 с.

5. Волынь туристическая: Путеводитель / В. Т. Денисюк, В. А. Наконечный, Н. А. Пирожко, А. В. Филатенко. — Львів : Каменяр, 1984. — 96 с.

6. Гаврилюк Я. На березі Турії урочисто відкрито пам'ятник пророку української нації Тарасу Шевченку та парк його імені [Електронний ресурс] // Волинь. — 2005. — № 383. — 2 с. — Режим доступу : http://www.volyn.com.ua/?rub=11&article=0&arch=383

7. Гаврилюк Я. Пам'ять про жертви репресій [Електронний ресурс] // Волинь. — 2007. — № 705. — с. 2 — Режим доступу : http://www.volyn.com.ua/?rub=20&article=6&arch=705

8. Гудим М. Вплив політики керівництва Ковеля на становлення та розвиток міської архітектури // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали XXIX Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 490-й річниці надання Ковелю Магдебурзького права. Ковель, 5 — 6 грудня 2008 р. — Луцьк: Надстиря, Ковель: ТОВ Ковельська міська друкарня, 2008. — с. 26 — 30.

9. Дайнека С. Пам'ять, втілена у бронзу і граніт // Прапор Леніна. — 1975. — № 89. — 3 с.

10. Денисюк В. Т. Волинь: історико—краєзнавчий нарис. — Луцьк : Надстир'я, 2003. — 112 с.

11. Державний архів Волинської області (далі: Держархів Волинської області). Ф. Р — 66 Архивный отдел Волынского облисполкома, г. Луцк. 1946 — 1952 гг. оп. 4. Спр. 13. Список городов, районных центров, железнодорожных станций и населенных пунктов с указанием даты оккупации их немецко-фашистскими захватчиками, причиненного ущерба и даты освобождения их войсками Советской армии. Т. 1. — 1946 г., 217 арк.

12. Держархів Волинської області. Ф. Р — 66 Архивный отдел Волынского облисполкома, г. Луцк. 1946 — 1952 гг. оп. 4. Спр. 17. Воспоминания партизан Великой Отечественной войны о их действиях на территории Волынской области в период 1941 — 1944 годов. [Собранные райархивом в 1946 году], 19 арк.

13. Держархів Волинської області. Ф. Р — 164 Волынская обласная комиссия по учету ущерба, нанесеного немецко-фашистскими захватчиками народному хазяйству и населению, г. Луцк, 1945 г. оп. 3. Спр. 6. Акт — список унечтоженных граждан неметкими окупантами; сводные ведомости об ущербе нанесенням неметкими захватчиками гражданам Ковельского района, волынской области. 1944 г., 12 арк.

14. Держархів Волинської області. Ф. Р — 164 Волынская обласная комиссия по учету ущерба, нанесеного немецко-фашистскими захватчиками народному хазяйству и населению, г. Луцк, 1945 г. оп. 3. Спр.15. Список могил героям Отечественной войны павших в боях с немецко-фашистскими и немецко-украинскими националистами. 20 августа 1944 — 30 декабря 1945., 98 арк.

15. Держархів Волинської області. Ф. Р — 3146 Волинська обласна організація Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. 1966 — 1993 рр. оп. 1. Спр. 65. Лекции о памятных местах и памятниках истории и культуры Волынской области, разработанные сотрудниками облорганизации в 1970 году, 142 арк.

16. Держархів Волинської області. Ф. Р — 3146 Волинська обласна організація Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. 1966 — 1993 рр. оп. 1. Спр. 83. Лекции о памятных местах и памятниках истории и культуры Волынской области, разработанные сотрудниками облорганизации в 1971 году, 57 арк.

17. Держархів Волинської області. Ф. Р — 3146 Волинська обласна організація Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. 1966 — 1993 рр. оп. 1. Спр. 227. Лекции о памятных местах и памятниках истории и культуры Волынской области, разработанные сотрудниками облорганизации в 1980 году, 47 арк.

18. Держархів Волинської області. Ф. Р — 3146 Волинська обласна організація Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. 1966—1993 рр. оп. 2. Спр. 18. Паспорти, облікові картки, схематичні плани розташування, фотографії пам'яток Ковельського району. 1964 — 1975 рр., 111 арк.

19. Жгун М. Тривога і біль тих днів // Вісті Ковельщини. — 2002. — № 87—88. — с. 2.

20. Історія Волині / [за ред. Д. С. Карпін]. — Львів : Вища школа, 1988. — 240 с.

21. Історія міст і сіл Української РСР. Волинська область / за ред. П. Т. Тронько, М. П. Бажан, М. К. Білогуров та ін. — К. : Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1970. — 745 с.

22. Кам'янський В. Пам'яті нашої вогонь незгасний // Прапор Леніна. — 1988. — № 168 — 169. — 4 с.

23. Киричук М. Г. Волинь — земля українська: навчальний посібник. — Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2005. — 532 с.

24. Ковальова В. Пам'ятники історії та культури Ковельщини // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали XII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 12-й річниці Незалежності України і 485-й річниці надання Ковелю Магдебурзького права. Ковель, 23 — 24 жовтня 2003 р. У 2-х частинах. Ч. 1. — Луцьк : Надстир'я, 2003. — с. 74 — 75.

25. Ковальчук В. Пам'ятник визволителям / В. Ковальчук // Прапор Леніна. — 1984. — № 171. — 2 с.

26. Ковальчук В. Увіковічнена пам'ять // Прапор Леніна. — 1977. — № 111. — с.1.

27. Ковельський календар: Дати. Події. Факти / упоряд. М. Вельма, А. Семенюк. — Луцьк : Надстир'я, 1996. — 64 с.

28. Ковельщина: перший подих свободи 1917—1920 рр. // Прапор Леніна. — 1977. — № 83. — с. 3.

29. Кривцун В. Навіки в пам'яті людській // Прапор Леніна. — 1977. — № 110. — с. 1 — 2.

30. Кудь В. Битва за Ковель в 1944 році // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали XII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 12-й річниці Незалежності України і 485-й річниці надання Ковелю Магдебурзького права. Ковель, 23—24 жовтня 2003 р. У 2-х частинах. Ч. 1. — Луцьк : Надстир'я, 2003. — с. 81—83.

31. Луковський Л. Історія розвитку локомотивного депо Ковель Львівської залізниці // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали XII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 12-й річниці Незалежності України і 485-й річниці надання Ковелю Магдебурзького права. Ковель, 23—24 жовтня 2003 р. У 2-х частинах. Ч. 1. — Луцьк : Надстир'я, 2003. — 83 с.

32. Малик Ф. Вогонь, який ніколи не згасає // Вісті Ковельщини. — 2002. — № 143—144. — 2 с.

33. Марченко С. З історії розвитку освіти в м. Ковелі // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали XII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 12-й річниці Незалежності України і 485-й річниці надання Ковелю Магдебурзького права. Ковель, 23—24 жовтня 2003 р. У 2-х частинах. Ч. 1. — Луцьк : Надстир'я, 2003. — с. 83—85.

34. Матвійчук М. Історія вулиць м. Ковеля: Брестської, М. Левицького, Володимирської в 20—30-ті рр. XX ст. // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і Ковельщина в історії України та Волині: матеріали 50 Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 22-й річниці Незалежності України і 495-й річчю надання Ковелю Магдебурзького права. Ковель, 12—13 грудня 2013 р. — Ковель : ТОВ Ковельська міська друкарня, 2013. — с. 132—141.

35. Матвійчук М. Католицькі святині Ковеля // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали XXIX Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 490-й річниці надання Ковелю Магдебурзького права. Ковель, 5—6 грудня 2008 р. — Луцьк : Надстир'я, Ковель : ТОВ Ковельська міська друкарня, 2008. — с. 71—75.

36. Місто над Турією: історико-краєзнавчий нарис / упоряд. М. Вельма. — Луцьк: Надстир'я, 1996. — 55 с.

37. Мороз М. З історії ковельських євреїв // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали XII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 12-й річниці Незалежності України і 485-й річниці надання Ковелю Магдебурзького права. Ковель, 23—24 жовтня 2003 р. У 2-х частинах. Ч. 1. — Луцьк : Надстир'я, 2003. — с. 89—91.

38. Мороз М. Ковель: історія, здобутки, перспективи // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали XII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 12-й річниці Незалежності України і 485-й річниці надання Ковелю Магдебурзького права. Ковель, 23—24 жовтня 2003 р. У 2-х частинах. Ч. 1. — Луцьк : Надстир'я, 2003. — с. 92—94.

39. Наконечный В. А. На еврейской волне. Статьи на укр. и рус. языках. — Луцк: Надстирье, 2006. — 180 с.

40. Невшин В. Наша пам'ять — наша біль // Вісті Ковельщини. — 1993. — № 19 — 20. — с . 2.

41. Олександренко М. Запалав вічний вогонь // Прапор Леніна. — 1969. — № 107. — с. 3.

42. Ольхевич Г. Пам'яті жертв війни // Вісті Ковельщини. — 1996. — № 80. — с. 1 — 2.

43. Пам'ять людська не забуде повік: краєзнавчий довідник / упоряд. В. Наконечний, М. Півницький, Т. Давидова. — Луцьк : Надстир'я, 2006. — 120 с.

44. Пащук О. Історія православних храмів міста Ковеля // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали XXIX Всеукраїнської наукової історико—краєзнавчої конференції, присвяченої 490-й річниці надання Ковелю Магдебурзького права. Ковель, 5—6 грудня 2008 р. — Луцьк: Надстир'я, Ковель: ТОВ Ковельська міська друкарня, 2008. — с. 151—157.

45. Подвиг народа: Памятники Великой отечественной Войны (1941—1945) / [за ред. В. Голиков]. — М. : Политиздат, 1980. — 318 с.

46. Пушкар Н. Ковель і Косачі // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали XII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 12-й річниці Незалежності України і 485-й річниці надання Ковелю Магдебурзького права. Ковель, 23—24 жовтня 2003 р. У 2-х частинах. Ч. 1. — Луцьк : Надстир'я, 2003. — с. 170—174.

47. Рожко В. Пам'ять нашого болю // Прапор Леніна. — 1990. — № 191—192. — 5 с.

48. Семенюк А. В. Благодать Божа: нариси з історії ковельських святинь. Поезії. — Луцьк : Надстир'я, 2001. — 104 с.

49. Семенюк А. Вулиця, яка носила ім'я королеви // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали XXIX Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 490-й річниці надання Ковелю Магдебурзького права. Ко-

вель, 5—6 грудня 2008 р. — Луцьк: Надстир'я, Ковель: ТОВ Ковельська міська друкарня, 2008. — с. 172—173.

50. Семенюк А. З історії вулиць Ковеля // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали XXIX Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 490-й річниці надання Ковелю Магдебурзького права. Ковель, 5—6 грудня 2008 р. — Луцьк : Надстиря, Ковель : ТОВ Ковельська міська друкарня, 2008. — с. 168—171.

51. Семенюк А. В. Ковель: минуле і сучасне: історико-краєзнавчий нарис. — Луцьк: Надстир'я, 2000. — 314 с.

52. Семенюк А. Ковельська залізниця // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали XII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 12-й річниці Незалежності України і 485-й річниці надання Ковелю Магдебурзького права. Ковель, 23—24 жовтня 2003 р. У 2-х частинах. Ч. 1. — Луцьк : Надстир'я, 2003. — с. 138—139.

53. Семенюк А. Ковельські цвинтарі // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали XII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 12-й річниці Незалежності України і 485-й річниці надання Ковелю Магдебурзького права. Ковель, 23—24 жовтня 2003 р. У 2-х частинах. Ч. 1. — Луцьк : Надстир'я, 2003. — с. 139—141.

54. Семенюк А. В. Ковель: шлях через віки: історико-краєзнавчі нариси. — Луцьк : Надстир'я, 2010. — 552 с.

55. Скоклюк С. Бій у небі // Прапор Леніна. — 1984. — № 176. — 3 с.

56. Скоклюк К. Пам'ятник вдячності і шани // Вісті Ковещини. — 2008. — № 34. — с. 1.

57. Сміян П. К. Ковель / П. К. Сміян. — Львів: Каменяр, 1968. — 48 с.

58. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941 — 1945. Документы и материалы в трех томах. — т. 3. Украинская ССР в завершающей период Великой Отечественной войны / [состав. Денисенко П. И., архипенко К. М., Гриценко Т. Т., Добровольский П. Я. и др.]. — К. : Научная мисль, 1985. — 511 с.

59. Теодорович М. Волинь в описі міст, містечок і селищ в церковно- історичному, географічному, етнографічному, археологічному і ін. відношеннях. Історико-статистичний опис церков і приходів Волинської єпархії. Том V. Ковельський повіт / [упоряд. Г. Я. Гулько, В. П. Марчук, І. М. Пасюк]. — Луцьк, 2008. — 580 с. (препринт з 1903 р.)

60. Філатенко А. Пам'ятники бойової слави на Волині / Анастасія Філатенко. — Львів : Каменяр, 1976. — 80 с.

61. Царук Я. Ковельська в'язниця у червні 1941 року // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали XXIX Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 490-й річниці надання Ковелю Магдебурзького права. Ковель, 5—6 грудня 2008 р. — Луцьк: Надстир'я, Ковель: ТОВ Ковельська міська друкарня, 2008. — с. 179—185.

62. Чеханюк Ю. Друге народження вокзалу // Прапор Леніна. — 1983. — № 38. — 2 с.

63. Шарапова В. Паровоз на п'єдесталі // Прапор Леніна. — 1984. — № 125. — 1 с.

64. Шафета В. Культурно-мистецьке життя міста // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали XXIX Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 490-й річниці надання Ковелю Магдебурзького права. Ковель, 5—6 грудня 2008 р. — Луцьк: Надстир'я, Ковель: ТОВ Ковельська міська друкарня, 2008. — с. 191—192.

65. Яцина В. Культурно-мистецьке життя Ковеля // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали XII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 12-й річниці Незалежності України і 485-й річниці надання Ковелю Магдебурзького права. Ковель, 23—24 жовтня 2003 р. У 2-х частинах. Ч. 1. — Луцьк : Надстир'я, 2003. — с. 146—147.

Алла Бортнікова
(м. Луцьк)

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ МІСТА КОВЕЛЯ У 20—60-ТІ РОКИ XVI СТ.

Надання локаційного привілею Ковелю у 1518 р. уписується в контекст процесу урбанізації на Волині кінця XV—XVI ст., зумовленого інтенсивним економічним розвитком Великого князівства Литовського й потребами формування внутрішнього ринку. У 20—60-ті роки XVI ст. Ковель залишався містом, яке мало в чому відрізнялося від інших провінційних міст і містечок. Вітчизняний дослідник В. Кравченко на підставі інвентаря ковельського староства 1590 р. наводить короткий опис міста: наявність дерев'яної огорожі міста, власницьких ділянок. Серед ковельських вулиць на той час відомі Замкова, Мацевич, Кошерська, Жидівська, Гончарська, Володимирська, Підрічна, Лазебна. Зокрема, згаданий автор уперше визначив дату побудови ратуші (1639), її зовнішній вигляд, склад і призначення приміщень і роль у діяльності органів самоврядування міста [3, с. 340—341].

Власник міста князь Василь Михайлович Сангушко тримав Ковельський замок і місто Ковель із належними до них володіннями, торгами, ярмарками, надходженнями від збирання мита та утримання «корчем» і «данин», а також дворами: Мощеном, Дубном, Клевецьком, Туличовим, із належними «к тому замку» селами і двором Вербка. Ковельському замку й місту належали також монастир Святої Трійці з монастирськими селами: Гошин, Бахово, Лагодлево, Воля, Озерниця, Облапи, Городище; церква в Городищі також із селами: Новосади, Соколова Воля, Осовецька Воля [8. № CCLXXVI, s. 341].

Джерела засвідчують наявність у місті великої єврейської громади. За підрахунками В. Атаманенка, на 1556 р. в Ковелі проживало 22, а на 1590 — близько 70—80 єврейських родин [1, с. 16]. За тодішньою традицією в містах ВКЛ євреї жили у своїх общинах окремо від християн. Однак унаслідок збільшення єврейського населення й активного розселення представників єврейської громади територією міста, в Ковелі такий порядок було порушено. У листі від 9 січня 1556 р. королева і велика княгиня Бона надала розпорядження ковельському старості Францю (Франциску, Францишку) Фальчевському забезпечити відселення євреїв із ринкової площі, де вони проживали разом із християнами на окрему вулицю «на передшколу жидівську» [2. № XV, с. 56—57]. Старості наказано стежити за тим, щоб євреї не селилися в місті Ковелі поза відведеної для них вулиці, а християнам, відповідно, заборонялося будуватися на єврейській вулиці. Отож влада уникала конфліктів між євреями і християнами та захищала осібність етноконфесійних громад.

Факт того, що прохання щодо відселення євреїв підтримав і представник ковельських цеховиків Е. Семенович, засвідчує не лише наявність декількох цехів в Ковелі, а й їх активну участь в соціально-економічному житті міста. Зокрема в Ковелі працювали гарбарський, шевський, шаповальський, панчошний, пекарський, різницький, кравецький та кушнірський цехи [7, с. 509]. Бурмистр і представник цехових громад Ковеля у своєму обстоюванні «прав і вольностей, усім цехам міста нашого Ковельського надані» апелювали до листів та привілеїв, наданих королевою Боною та Жигимонтом Августом у попередні роки, що, своєю чергою, підтверджує сталу традицію існування в Ковелі цехового ремісництва на пільгових умовах.

Водночас виникає питання, чому представник ковельських цехів разом із бурмистром просили владу розмежувати поселення християн та євреїв? Відповідь на це запитання слід шукати насамперед у характері соціально-економічних та правових відносин між християнами та євреями. По-перше, у цей період розвиваються товарно-грошові відносини, відбувається розширення і поглиблення внутрішнього ринку. Від роботи на замовлення ремісники переходять до роботи на ринок. Це, своєю чергою, викликає прагнення цехових майстрів захистити своє право на монополію у виробництві

та збуті продукції, ліквідувати можливість конкуренції як у середині цеху, та й позацехової. По-друге, євреї не підлягали юрисдикції магдебурзького права, тому що були підсудні урядові старости, і саме тому в цій площині могли виникати конфлікти між ними і ковельськими міщанами-християнами. По-третє, через фінансову спроможність та згуртованість євреїв вони складали конкуренцію міським цехам й у виробництві продукції, і під час її реалізації. Розселення євреїв і християн на різних вулицях певною мірою знімало гостроту протистояння, полегшувало міській владі справу контролю над порядком в місті й запобіганню можливих конфліктів.

Ковель не стояв осторонь процесів формування тут впродовж XV—середини XVI ст. локального або регіонального й міжнародного ринків збуту продукції. Поступове розширення та специфікація ринків сприяли утворенню двох основних форм організації торговельної діяльності — торгів і ярмарків. Їхніми центрами стають міські поселення, однією з характерних рис яких є товарообмін за системою «місто — село» [6, с. 212]. Свідченням того, що Ковель починав відігравати все помітнішу роль у тогочасних торговельно-економічних відносинах ВКЛ, стало запровадження там митних комор. 18 жовтня 1536 р. Жигимонт I засвідчував існування «комор» в Ковелі, Горохові, Клевані. Як ішлося в 1536 р., «абы всякие купцы, которыи соль повезут з Дрогобычи и Долины, и Коломыи, безмытне не проезжчали» [8. № LI, s. 54—55]. Адже купці з сіллю об'їжджали «новими дорогами» головні митні комори в Луцьку, Володимирі, Кременці, і це приносило збитки господарським надходженням. На основі загального піднесення торгівлі в регіоні ковельська митна комора успішно працювала упродовж XVI ст., до того мала свої прикомірки в Несухоїжах, Камені, Вижві та Мельниці. Отже, роль Ковеля як одного із центрів торгівлі та організації митної справи на Волині щороку зростала.

Центральний уряд проводив послідовну політику протегування ковельським міщанам в їх торговій і промисловій діяльності. Для цього у серпні 1547 р. королева Бона надала ковельським міщанам право вільної закупівлі воску, хмелю, меду і свійських тварин у селах, належних до ковельського староства. Міщани також отримали право на десятину з лісових промислів і сухої риби, що міські жителі та іноземні купці привозили на продаж до Ковеля [2. № XXIX, с. 109]. Жигимонт Август 17 липня 1555 р. надав право вільного збору мостового в місті: з кожного купецького возу, що проїжджав через міст із товаром або хлібом, запряженого двома кіньми, по чотири пенязі; а з возу із товаром, запряженого одним конем, два пенязі; з порожнього возу, запряженого двома кіньми, по два пенязі, запряженого одним конем по пенязю. З худоби, що йшла через міст на продаж: з вола, яловиці по пенязю. Стільки ж з тих, хто відправляв збіжжя з міста, не продавши його. Зібрані кошти мали використовувати на ремонт міського паркану [2. № XXIX, с. 110]. Такі заходи не лише давали змогу ковельським міщанам виконувати покладені на них зобов'язання щодо утримання в належному стані міських та замкових споруд, а й сприяли активізації торгово-економічної діяльності міщан, формуванню регіонального ринку.

Свідченням політики уніфікації системи податків і зборів в Ковелі — лист королеви Бони від 14 серпня 1547 р., за яким ковельські євреї звільнялися від низки податків, зокрема «великоноцного», «коляди», «лазебщини» та ін., які вони платили «до скарбу нашого» й переводили на щорічний чинш розміром по «злотому червоному» з кожного двору. Євреї ж комірники мали сплачувати на половину менше — по пів злотому щорічно в день св. Петра. Звільнявся від сплати податку лише рабинській двір. Показово, що євреї не звільнялися від податків і зборів, які мали сплачувати й виконували ковельські міщани [2. № XII, с. 49—50]. Це є свідченням поступового відходу від натуральних повинностей, що характеризували податкову систему ВКЛ і перехід міст на товарно-грошові відносини.

Євреї Ковеля, як і інших міст, відрізнялися активною підприємницькою діяльністю, насамперед у сфері торгівлі. Зацікавленість верховної влади в її розвитку простежується в рішеннях, спрямованих на підтримку торгових людей, які в той чи той спосіб постраждали під час своїх занять. Так, у листопаді 1548 р. королева Бона видала пільговий

лист ковельському єврею Шмойлові Носачу на звільнення його від згаданого податку, встановленого в Ковелі для євреїв. Шмойл Носач просив королеву звільнити його від сплати повинності на кілька років у зв'язку з тим, що минулої зими він «ходилъ съ куплями своими до Очакова», де його спіймали татари, весь товар відібрали і його забрали в неволю. Зважившись обставини, королева звільнила ковельського єврея на чотири роки від сплати щорічного податку «з дому» по «черленому золотому». Ковельському старості ж наказувалося і надалі щороку збирати до скарбниці з ковельських євреїв від будинку по червоному злотому. Після закінчення терміну Шмойл Носач мав знову платити до скарбниці, «яко и иншии жидова Ковельские платятъ» [4. № 350, с. 328—329]. Ця інформація цікава не лише фактом протегування влади конкретній особі, а й географією торгових операцій, які здійснювали ковельські євреї.

Жителі Ковеля залучалися до продажу зерна та попелу/поташу. У цьому контексті викликає інтерес «визнаний лист» луцького війта Івана Борзобагатого від 5 березня 1555 р. про умови контракту з князем Романом Сангушком на постачання жита й попелу в Устилуг для подальшого сплаву до Гданська разом із потребою кількості комяг. Зокрема, луцький війт у листі засвідчує факт продажу князю Роману ста лаштів жита, «міри ковельської за звичаєм, як у місті Ковелі міряють» [5. № 58, с. 84]. Факт наявності ковельської міри доводить, що Ковель був регіональним центром торгівлі.

Одним із головних напрямів діяльності ковельського уряду був захист міщан від порушень їхніх прав, свавілля та зловживань великокнязівських урядників. Показова тут скарга ковельського війта, міщан і євреїв міста Жигимонтові Августу від 4 липня 1556 р. на зловживання ковельського старости Ф. Фальчевського і його підстарости С. Соболинського. Ішлося про те, що згадані урядники «великі кривди їм чинять і новини вимишляють», змушують ремісників працювати на себе й своїх служебників безкоштовно, або за малу оплату. Отже, вони порушували права й пільги ковельських міщан, надані великою княгинею Боною листом тогочасному ковельському старості Б. Семашко.

У відповідь велика княгиня наказала Фальчевському дотримуватися тих правил і норм, «щоб згідно тієї устави і листа королеви їх заховав». Текст листа певною мірою відтворює порядок оплати праці найманих працівників, оподаткування та організації суду та самоврядування в місті, що існували раніше. Щодо оптової закупівлі різниками в місцевого населення ковельського староства тварин (вівці й кози), то десятники та війт не мали права брати з них «жодного мита і оповедного». Суд та управління в місті та старості загалом діяли «згідно листа її королівської милості», а староста управляв «як за предків твоїх, перших старост». Старості заборонено утискати міщан, чинити їм обмеження і «кривди», що, знов таки, підтверджує поширення такої негідної практики з боку уряду старости [2. № XVI, с. 59].

Ковельські міські урядники не лише захищали інтереси міщан, а й свої власні. У цьому контексті привертає увагу запис листа від 9 січня 1556 р., що адресовано ковельському старості Ф. Фальчевському. У ньому йдеться про необхідність матеріальної компенсації міським урядникам за їхню роботу на благо міста. Як випливає з тексту листа, в Ковелі за урядування Ф. Фальчевського не відрегульованим залишалося питання оплати праці урядників міського магістрату. Внаслідок цього до королеви Бони звернулися «війт і усе поспільство міста» з тим, що ковельські бурмистри та писарі «більше тих урядів посідати не хочуть» з тієї причини, що не мають з цього жодного зиску і підтримки, «жодного пожитку і патрення», через що несуть великі шкоди та кривди. Відповідно вони просили встановити їм «вольності», які б їх підтримали. Погоджуючись із хибністю такого становища, велика княгиня звернула увагу на досвід у цьому питанні Кременця, де бурмистри й писарі, що посідають там міські уряди, «чинш до скарбу від одного дому, лану або волоки, також огороду давати не мають». Такими вольностями мали користуватися й ковельські урядники, «бурмистри і писар». Такий порядок установлено «до волі і ласки нашої» [2. № XVII, с. 58—59].

За формою цей лист є відповіддю на звернення війта та ковельської громади, які поза старостою зверталися до великої княгині. Це нібито засвідчує їх незалежність і

дистанціювання від старости. Однак відповідь королеви і великої княгині Бони, адресована старості з наказом залагодити справу міських урядників, однозначно вказує на те, що вони значною мірою залежали від старости, а війт не мав таких широких повноважень, як в Луцьку або Володимирі.

Отже, соціально-економічне становище Ковеля на початку XVI ст. дало змогу великокнязівській владі провести локацію міста на засадах магдебурзького права. Водночас нові політико-правові умови відкрили місту можливості для поступових змін у його соціально-економічному розвитку.

---

1. Атаманенко В. Б. Описово-статистичні джерела другої половини XVI — початку XVII ст. з історії міст Ковельщини. Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель та Ковельщина в історії України та Волині. Наук. зб. Вип. 50. Матеріали Всеукр. наук. істор.-краєзнав. конф. Ковель, 2013. — С. 14—18.

2. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссиею для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Ч. V. Т.1. Акты о городах (1432—1798). Київ: Университет. тип., 1869. — 636 с.

3. Кравченко В. Документи до історії ратуші в місті Ковелі 30-х — 40-х років XVII століття. Український археографічний щорічник. Нова серія. Вип. 16/17. Український історичний збірник. Том 19/20. Київ: Укр. Письменник, 2012. — С. 337—362.

4. Русско-еврейский архив. Документы и материалы для истории евреев в России. Т. I. Документы и регесты к истории литовских евреев (1388—1550). Санкт-Петербург, 1882. — 337 с.

5. Торгівля на Україні. XIV — середина XVII століття. Волинь і Наддніпрянщина / упоряд. В. М. Кравченко, Н. М. Яковенко; редкол. М. Ф. Котляр (відп. ред.) та ін. Київ: Наук. думка, 1990. — 408 с.

6. Україна і Литва в XIV—XVI століттях. Політико-правові та соціально-економічні аспекти / В. Г. Берковський, А. В. Блануца, Д. П. Ващук, А. О. Гурбик, Б. В. Черкас. Луцьк: Волин. обл. друк., 2011. — 256 с.

7. Цинкаловский О. М. Стара Волинь і Волинське Полісся : краєзнав. словник — від найдавніших часів до 1914 року. Вінніпег: Накладом Т-ва «Волинь», 1984. Т. 1. — 578 с.; 1986. Т. 2. — 378 с.

8. Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie / Wydanie przez B. Gorczaka. T. IV: 1535—1547. Lwów, 1890. — 647 s.

Олена Бундак
(м. Луцьк)

КОВЕЛЬ ТА КОВЕЛЬЩИНА У ФОНДАХ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ БІБЛІОТЕКИ ДЛЯ ЮНАЦТВА

Вагомим джерелом задоволення інформаційних потреб населення Волині, і зокрема м. Луцька, є бібліотечна мережа. Бібліотечні фонди є важливим культурним, науковим, освітнім та інформаційним надбанням країни, спрямованим на задоволення читацького попиту, реалізацію прав громадян на доступ до інформації. На сучасному етапі бібліотека як соціальний інститут виконує функцію пропагандиста, ініціатора, акумулятора ряду нових ідей і починань. Бібліотеки — ключові об'єкти для розвитку інтелекту нації, і основним підґрунтям їхньої успішної, плідної діяльності є добре укомплектовані книжкові, довідково-інформаційні, бібліографічні фонди та запровадження у практику роботи бібліотек інформаційних та телекомунікаційних технологій.

Основним завданням бібліотек є надання інформаційних послуг громаді, зокрема молоді. Ці послуги повинні відповідати місцевим потребам та виходити із соціального та економічного стану регіону, зокрема Волині, демографічних змін, потреб освітніх та культурних закладів м. Луцька. Бібліотеки залишаються найбільш відвідуваними та найдоступнішими серед закладів культури і мистецтв Волинської області.

Зростає роль бібліотеки і як посередника між споживачем інформації та інформаційними потоками в умовах збільшення інформаційних ресурсів, а також використання сучасних інформаційних технологій. У зв'язку з цим ставляться високі вимоги до бібліотечно-інформаційного обслуговування користувачів і до професійних якостей фахівців.

Бібліотеки прикладають чималі зусилля для поповнення своїх фондів новою літературою і задоволення зростаючого читацького попиту, знаходять для цього різні шляхи рішення: постійно звертаються до офіційних органів влади; шукають спонсорів, меценатів серед державних і приватних підприємств; використовують міжнародні благодійні фонди, освітні, релігійні, громадські організації; співпрацюють з редакціями газет та журналів, літературними об'єднаннями, клубами, місцевими авторами, організують в бібліотеках благодійні акції, надають читачам платні послуги тощо [25, с.70].

Волинська обласна бібліотека для юнацтва (далі ВОБЮ) у м. Луцьку і є тим освітнім осередком, у стінах якого не лише знаходиться величезна кількість матеріальних (книжкових, газетних, журнальних) видань, але й функціонує «Програма УФД/бібліотека», яка дає можливість швидко та оперативно знайти потрібну інормацію. УФД/Бібліотека — це автоматизована бібліотечна інформаційна система (АБІС), розроблена і підтримується ТОВ «Український фондовий дім» (Київ) з 1998 року. Система призначена для комплексної автоматизації бібліотеки, враховує всі основні виробничі цикли. На поточний момент здійснено понад 200 інсталяцій в Україні, переважно в університетах, а також публічних та відомчих бібліотеках [23].

Саме завдяки прагненню і вмінню адаптуватись до нових потреб і ринкових умов, ВОБЮ користується великою популярністю серед населення регіону. Авторитет бібліотеки в очах читачів визначається багатством та якістю її фондів. Є що читати, слухати, дивитися — читач звертається до неї за допомогою. Тому закономірним є існування в ВОБЮ краєзнавчого відділу, де знаходиться значна кількість різнопланового матеріалу по окремих населених пунктах, особистостях та подіях, які мають безпосереднє відношення як до історичної, так і сучасної Волині.

У нашій розвідці ми ставимо на меті охарактеризувати бібліографію, яка знаходиться у фондах ВОБЮ по Ковелю та Ковельщині. Автор не претендує на виключність та всеосяжність аналізу.

Ми розробили власну схему поділу існуючого матеріалу в бібліотеці, на основі якої і здійснено бібліографічний аналіз.

Історія краю. Будь-яка географічна територія, як і особистість, має свою дату на-

родження та свою історію. Свою, особливу історію має і м. Ковель та Ковельщина. Тому значний масив публікацій, які знаходяться у фондах ВОБЮ, стосується археологічних пам'яток району, історії XVI—XX століть, етнічного складу населення тощо [7; 34;15; 33; 14; 8; 39; 53; 42].

Визначні особистості. Історію творять люди. І кожна географічна територія має свої «таланти». Плідною у даному відношенні виявилася ковельська земля. Серед визначних особистостей, відомих не лише в Україні, але й на весь світ, слід виокремити Лесю Українку. Народившись на Волині, ця молода, одержима творчістю дівчина, подарувала світові неповторні літературні твори. Тому закономірним є знаходження у фондах ВОБЮ величезної кількості матеріалів, які різносторонньо висвітлюють життя та творчий шлях поетеси [1; 2; 3; 4; 5; 6; 35; 36; 37; 38; 50; 52; 53].

Окремої уваги заслуговує публікація С. Чибирак, де йде мова про зв'язок П. Чубинського, етнографа, фольклориста, поета та громадського діяча і Ковельщини [64, с. 44—48].

Ще однією історичною особистістю, яка знайшла відображення у фондах бібліотеки, є постать А. Курбського, зокрема його просвітницька діяльність на Україні. Адже він поєднав у собі риси аристократа-феодала, активного політика та талановитого полководця і водночас інтелектуала-гуманіста, який не лише організував перший просвітницький осередок на українських землях, а й спрямовував свою діяльність на захист православ'я на Волині. Саме його особистості присвячені роботи Т. Яцечко-Блаженко, І. Рудянин, С. Яцечко та Г. Гулько [67; 18].

На ролі Ковельщини та Волині у житті та творчій долі художника А. Лазарука йде мова у розвідці голови Волинської обласної організації Національної спілки краєзнавців України Г. Бондаренка[10, с. 106—108].

Але не лише минулим живе Ковельщина. І нині тут шанують, поважають та кажуть добре слово про наших сучасників, як про керівників різних структурних підрозділів, так і про пересічних громадян [45].

Етнографія. Вагомим історичним джерелом для вивчення історії рідного краю є етнографія та фольклор. Це і є матеріальним підгрунтям для певних узагальнень, порівнянь та висновків істориків, етнографів та краєзнавців. У фондах Волинського краєзнавчого музею знаходиться і невелика, порівняно з іншими районами, колекція традиційного одягу з Ковельщини, яка складається з чоловічих та жіночих сорочок, спідниць, запасок, хусток, намітки та рушників., про що ми дізнаємося з наукових розвідок А. Дмитренко, О. Березко, В. Сварника [19; 9; 50].

Воєнні лихоліття. Територія Ковельщини знає важкі перипетії ряду військових подій: франко-російської війни 1812 року, Першої і Другої світових воєн, трагедію українсько-польського протистояння, діяльність Української Повстанської Армії тощо [62].

Патріотизм ковельчан, їх незламний дух і прагнення створення самостійної незалежної України пронизує червоною стрічкою історію краю, зокрема в роки Першої світової війни було сформовано дві дивізії УНР, доля яких виявилася трагічною. Ці події висвітлюються у розвідці Р. Устимчука [59].

Особливою сторінкою історії Ковельської території є питання українсько-польського протистояння, яке нині доволі активно розглядається і науковцями, і політиками і пересічними громадянами. І, напевно, найбільш актуальною в даному випадку буде цитата із статті А. Семенюка «Психологічні та політичні аспекти польсько-українського протистояння 1942—1944 рр.»: «...щоб ми при всіх обставинах, покаяннях і звинуваченнях завжди відділяли зерно від полови і знаходили істину» [51, с. 174; 20; 40; 44; 54; 55].

Важким випробовуванням як для всіх українців, так і для ковельчан зокрема стали події Першої світової війни, які знайшли своє відображення у наукових публікаціях Хомич П. [61, с. 99—100].

Події Другої світової війни висвітлені у різнопланових статтях, публікаціях, монографіях та газетних замітках. Особлива увага дослідників акцентується на розгляді питань про діяльність Українського Комітету Самодопомоги на Ковельщині, Українсь-

кої Повстанської Армії, Ковельський укріпрайон та хід бойових дій, розвідників — уродженців Ковельщини тощо [46; 48; 32; 65; 12; 27; 28; 11; 22; 13; 26].

Природні багатства краю. Волинський край багатий своїми природними ресурсами, зокрема «голубими озерами» Волині, які створюють великі можливості для розвитку туристично-рекреаційної сфери. Ковельщина серед інших районів області є найбільш затребуваною та відповідно розвиненою у даному напрямку. Про туристично-рекреаційні можливості та нововведення в сільському господарстві Ковельщини йдеться у роботах А. Мигулі, С. Головачук, К. Зубчук та інш. [41; 24; 21].

Духовний, культурно-освітній простір регіону. Питання духовно-моральної освіти краю, створення та існування бібліотечної мережі, музеїв при навчальних закладах району та міста — ось ті питання, які хвилюють пересічних краян, інтелігенцію та науковців. Саме такі питання були предметом розгляду у роботах Л. Юрченкович, Л. Грабинської, Д. Корнелюк та інших дослідників [66; 17; 31; 63].

Вагомим чинником щоденного життя українського населення є релігійна компонента. Особливо активізувалася вона з прийняттям Незалежності України та можливістю співіснування різних конфесійних груп. Процес розбудови молодої України пов'язаний і з відродженням старих та зведенням нових релігійних осередків: церков, монастирів, молитовних будинків. Окрім того, активізувалися наукові дослідження по історії релігійних осередків, які в різні часи існували на території Ковельщини. Про це йдеться у дослідженнях С. Горіна, О. Федчука, О. Сажок та інших дослідників [16; 60; 49; 63].

У фондах ВОБЮ містяться і праці узагальнюючого характеру, які відображають різноманітні сторони життя Ковельщини в різні історичні періоди. Це роботи Д. Місюри, А. Семенюка, Д. Корнелюка, А. Пісоцького тощо [51; 29; 30; 43; 47].

Отже, багата історія Ковеля і Ковельщини знайшла своє достойне відображення у фондах ВОБЮ. Не дивлячись на те, що бібліотеки Волині переживають не найкращі часи, адже за станом фінансування з місцевого бюджету на утримання та комплектування фонду вони займають останні місця в Україні, що власне і спонукає колективи бібліотек до пошуку нових шляхів задоволення інформаційних і бібліотечних потреб соціуму та додаткових коштів. Саме ця бібліотека, завдяки надзвичайній працездатності її колективу, намагається максимально, в силу матеріальних можливостей, акумулювати більшість публікацій та зробити їх доступними для будь-якого читача. І саме завдяки глобальній мережі Інтернет бібліотека має можливість долати бар'єри на шляху розповсюдження інформації, стала важливою інституцією для всіх верств населення, особливо молоді, інтегрує в інформаційний простір, опікується проблемами збирання, збереження та популяризації місцевої культури, використовуючи найрізноманітніші та найсучасніші форми й методи для забезпечення якісних інформаційних послуг.

Питання збереження культури, відродження духовності в сьогоднішніх умовах набувають особливої актуальності. Як завжди, провідну роль у підтримці і розвитку культури відіграють бібліотеки, які роблять усе можливе, щоб зберегти її як національне багатство і духовне надбання людства.

---

1. «Contra spem spero!» (Без надії сподіваюсь!) — Леся Українка // Минувшина України в романтичних історіях : до двадцятої річниці Незалежності України / Є. Луняк. — К., 2011. — С. 454—470.

2. «Буду жити! Геть думи сумні!» або Чи добре ми знаємо Лесю Українку : [про вшанув. пам'яті Лесі Українки] // Monitor Wolynski. — 2011. — № 4. — С. 1.

3. «Будуть приходити люди, вбогі й багаті, веселі й сумні...» // Літературна Україна. — 2011. — № 9. — С. 3.

4. «Будуть приходити люди, вбогі й багаті, веселі й сумні...» // Літ. Україна. — 2011. — № 9. — С. 3. — С.108.

5. 113 років тому у ці дні у родині Косачів готували оперету «Кармалюк» // Свобода. — 2012. — № 1 берез. — С. 9.

6. 25 лютого. 140 років від дня народження Лесі Українки (1871—1913) — видатної української поетеси, драматурга, громадянської діячки // Календар знаменних і пам'ятних дат Волині на 2011 рік / ред.-упоряд. Є. І. Ковальчук ; Упр. культури і туризму, Волин. обл. держадміністрації, Волин. держ. обл. універс. наук. б-ка ім. О. Пчілки. — Луцьк, 2010. — С. 33—35.

7. Археологічні пам'ятки Ковельського району / І. Маркус, Г. Охріменко, В. Савицький, П. Хомич // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і Ковельщина в історії України та Волині : матеріали 50 Всеукр. наук. істор.-краєзн. конф., присв. 22-й річниці Незалежності України і 495-річчю наданню Ковелю Магдебурзького права. м. Ковель, 12—13 груд. 2013 р. : наук. зб. / Ковельська міська рада, Упр. культури Волин. облдержадміністрації та [ін.]. — Ковель, 2013. — Вип. 50. — С. 8—13.

8. Атаманенко В. Описово-статистичні джерела другої половини XVI — початку XVII ст. з історії міст Ковельщини / В. Атаманенко // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і Ковельщина в історії України та Волині : матеріали 50 Всеукр. наук. істор.-краєзн. конф., присв. 22-й річниці Незалежності України і 495-річчю наданню Ковелю Магдебурзького права. м. Ковель, 12—13 груд. 2013 р. : наук. зб. / Ковельська міська рада, Упр. культури Волин. облдержадміністрації та [ін.]. — Ковель, 2013. — Вип. 50. — С. 14—18.

9. Березко О. Локальні особливості рушників Ковельського району : за матеріалами фондів Волинського краєзнавчого музею / О. Березко // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і Ковельщина в історії України та Волині : матеріали 50 Всеукр. наук. істор.-краєзн. конф., присв. 22-й річниці Незалежності України і 495-річчю наданню Ковелю Магдебурзького права. м. Ковель, 12—13 груд. 2013 р. : наук. зб. / Ковельська міська рада, Упр. культури Волин. облдержадміністрації та [ін.]. — Ковель, 2013. — Вип. 50. — С. 297—300.

10. Бондаренко Г. Ковельщина та Волинь у житті та творчій долі художника Андроника Лазарука / Г. Бондаренко // Яровиця. — 2014. — № 1/2. — С. 106—108.

11. Булавін О. Розвідники — уродженці Ковельщини / О. Булавін // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і Ковельщина в історії України та Волині : матеріали 50 Всеукр. наук. істор.-краєзн. конф., присв. 22-й річниці Незалежності України і 495-річчю наданню Ковелю Магдебурзького права. м. Ковель, 12—13 груд. 2013 р. : наук. зб. / Ковельська міська рада, Упр. культури Волин. облдержадміністрації та [ін.]. — Ковель, 2013. — Вип. 50. — С. 184—186.

12. Вельма В. Завершальний етап боїв за визволення Ковельщини від фашистських загарбників / В. Вельма // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і Ковельщина в історії України та Волині : матеріали 50 Всеукр. наук. істор.-краєзн. конф., присв. 22-й річниці Незалежності України і 495-річчю наданню Ковелю Магдебурзького права. м. Ковель, 12—13 груд. 2013 р. : наук. зб. / Ковельська міська рада, Упр. культури Волин. облдержадміністрації та [ін.]. — Ковель, 2013. — Вип. 50. — С. 198—202.

13. Вітрик Р. Українська Повстанська Армія на Ковельщині в 1942—1954 роках / Р. Вітрик // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і Ковельщина в історії України та Волині : матеріали 50 Всеукр. наук. істор.-краєзн. конф., присв. 22-й річниці Незалежності України і 495-річчю наданню Ковелю Магдебурзького права. м. Ковель, 12—13 груд. 2013 р. : наук. зб. / Ковельська міська рада, Упр. культури Волин. облдержадміністрації та [ін.]. — Ковель, 2013. — Вип. 50. — С. 175—179.

14. Гика В. Історія становлення та післявоєнної відбудови Ковельської залізниці в документах Державного архіву Волинської області / В. Гика // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і Ковельщина в історії України та Волині : матеріали 50 Всеукр. наук. істор.-краєзн. конф., присв. 22-й річниці Незалежності України і 495-річчю наданню Ковелю Магдебурзького права. м. Ковель, 12—13 груд. 2013 р. : наук. зб. / Ковельська міська рада, Упр. культури Волин. облдержадміністрації та [ін.]. — Ковель, 2013. — Вип. 50. — С. 211—242.

15. Гика В. Газета «Українська нива» про Ковельщину у 1927 — 1936 роках / В. Гика // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині : матер. XXIX Всеукр. наук. історико-краєзнавч. конф., присв. 490-й річн. надання Ковелю Магдебурзького права, м. Ковель, 5—6 груд. 2008 р. : зб. наук. праць / [відп. за вип. Бондаренко Г. В., Матвійчук М. Є.]. — Луцьк, 2008. — С. 18—26.

16. Горін С. Монастир у селі Гудчий Брод, жіночий : [Ковельського р-ну Волинської обл.] / С. Горін // Монастирі Луцько-Острозької єпархії кінця XV — середини XVII ст.: функціонування і місце у волинському соціумі / С.Горін ; Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України та ін-т народознавства НАН України. — Київ, 2012. — С. 61—62.

17. Грабинська Л. Музеї при навчальних закладах Ковельського району та міста Ковеля / Л. Грабинська, Л. Хмелярська // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і Ковельщина в історії України та Волині : матеріали 50 Всеукр. наук. істор.-краєзн. конф., присв. 22-й річниці Незалежності України і 495-річчю наданню Ковелю Магдебурзького права. м. Ковель, 12—13 груд. 2013 р. : наук. зб. / Ковельська міська рада, Упр. культури Волин. облдержадміністрації та [ін.]. — Ковель, 2013. — Вип. 50. — С. 280—281.

18. Гулько Г. До питання щодо перебування на Волині князя Андрія Курбського / Г. Гулько // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і Ковельщина в історії України та Волині : матеріали

50 Всеукр. наук. істор.-краєзн. конф., присв. 22-й річниці Незалежності України і 495-річчю наданню Ковелю Магдебурзького права. м. Ковель, 12—13 груд. 2013 р. : наук. зб. / Ковельська міська рада, Упр. культури Волин. облдержадміністрації та [ін.]. — Ковель, 2013. — Вип. 50. — С. 23—27.

19. Дмитренко А. Колекція вбрання з Ковельщини у Волинському краєзнавчому музеї / А. Дмитренко // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і Ковельщина в історії України та Волині : матеріали 50 Всеукр. наук. істор.-краєзн. конф., присв. 22-й річниці Незалежності України і 495-річчю наданню Ковелю Магдебурзького права. м. Ковель, 12—13 груд. 2013 р. : наук. зб. / Ковельська міська рада, Упр. культури Волин. облдержадміністрації та [ін.]. — Ковель, 2013. — Вип. 50. — С. 284—296.

20. Діброва (Nowa Dabrowa), село // Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938—1944 років. Ковельський район / упоряд. та авт. комент. І. Пущук. — Луцьк, 2011. — С. 156—158.

21. Дудкевич О. Полісся врятує тваринництво / О. Дудкевич // Волинь-нова. — 2009. — № 91. — С. 4 ; Папка № 35. — С. 166.

22. Дятел А. Суспільно-політичне життя Ковельщини між Першою та Другою світовими війнами / А. Дятел // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і Ковельщина в історії України та Волині : матеріали 50 Всеукр. наук. істор.-краєзн. конф., присв. 22-й річниці Незалежності України і 495-річчю наданню Ковелю Магдебурзького права. м. Ковель, 12-13 груд. 2013 р. : наук. зб. / Ковельська міська рада, Упр. культури Волин. облдержадміністрації та [ін.]. — Ковель, 2013. — Вип. 50. — С. 558—562.

23. Електронний ресурс. — [Режим доступу] uk.wikipedia.org›wiki/УФД/Бібліотека.

24. Зубчук К. На Нивках все менше нивок / К. Зубчук // Волинь-нова. — 2010. — № 120. — С. 4.

25. Іващук О. Бібліотечні фонди в умовах фінансової дієти: З яких джерел бібліотеки поповнюються книжками //Книжковий огляд. — 2002. — № 6. — С. 68—77

26. Ігнатюк У. Трагедія колонії Цегельня : Спогади / У. Ігнатюк // Книга скорботи України : Волинська область : [у 3 т.]. — Луцьк, 2010. — Т.2. — С. 48.

27. Коваль М. Ковельський укріплений район напередодні Великої вітчизняної війни / М. Коваль // Невідома Україна: історія фортифікації ХХ ст. Міфи та реалії / М. Коваль. — Київ, 2013. — С. 295—324.

28. Коваль М. Хід бойових дій у смузі оборони Ковельського укріпленого району / М. Коваль // Невідома Україна: історія фортифікації ХХ ст. Міфи та реалії / М.Коваль. — Київ, 2013. — С. 324—347.

29. Корнелюк Д. Духовне небо Волині. — Луцьк: Надстир'я, 2008.; Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і Ковельщина в історії України та Волині. Науковий збірник. Випуск 50. Матеріали 50-ї Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 22-й річниці Незалежності України і 495-тиріччю надання Ковелю Магдебурзького права / упоряд. А.Силюк. — Ковель, 2013. — 608 с.

30. Корнелюк Д. Ковельщини славні імена / Д. Корнелюк. — Луцьк: Надстир'я, 2001.

31. Корнелюк Д. Розвиток духовно-моральної освіти краю: стан, проблеми й перспективи / Д. Корнелюк // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і Ковельщина в історії України та Волині : матеріали 50 Всеукр. наук. істор.-краєзн. конф., присв. 22-й річниці Незалежності України і 495-річчю наданню Ковелю Магдебурзького права. м. Ковель, 12—13 груд. 2013 р. : наук. зб. / Ковельська міська рада, Упр. культури Волин. облдержадміністрації та [ін.]. — Ковель, 2013. — Вип. 50. — С. 247—253.

32. Кравчук А. Діяльність Українського Комітету Самодопомоги на Ковельщині у 1942—1944 роках / А. Кравчук // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині : матер. XXIX Всеукр. наук. історико-краєзнпвч. конф., присв. 490-й річн. надання Ковелю Магдебурзького права, м. Ковель, 5-6 груд. 2008 р. : зб. наук. праць / [відп. за вип. Бондаренко Г. В., Матвійчук М. Є.]. — Луцьк, 2008. — С. 59—62.

33. Кудь В. Селянські заворушення у Ковельському повіті в період столипінської аграрної реформи / В. Кудь // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і Ковельщина в історії України та Волині : матеріали 50 Всеукр. наук. істор.-краєзн. конф., присв. 22-й річниці Незалежності України і 495-річчю наданню Ковелю Магдебурзького права. м. Ковель, 12—13 груд. 2013 р.: наук. зб. / Ковельська міська рада, Упр. культури Волин. облдержадміністрації та [ін.]. — Ковель, 2013. — Вип. 50. — С. 87—90.

34. Лавренко Я. Боротьба за незалежність української нації на Ковельщині : [спогади] / Я. Лавренко // «Прорив» Мала волинська антологія / Вид. Асоціації незалежних волин. письменників ім. П. Чубинського. — Луцьк, 2013. — С. 193—211.

35. «Леся Українка і сучасність» у Луцьку : міжнародна конференція // Волинь. — 2001. — № 2 жовт. — С.77.

36. «Лісова пісня» в урочищі Нечимному // Твій вибір. — 2011. — № 48. — С. 3.

37. «Любов одна, її обличчя — різні» : (сценарій вечора любовної лірики Лесі Українки) / Волин. обл. б-ка для юнацтва; уклад. Л. В. Фрадинська. — Луцьк : [б. в.], 2008. — 10 с.

38. «Моя адреса — Ковель» // Ковель: шлях через віки : іст.-краєз. нариси : (до 700-річчя міста на Турії) / А.Семенюк. — Луцьк, 2010. — С. 445—447.

39. Марчук В. Етнічний склад населення Ковельського повіту у 20-х роках XX століття / В. Марчук // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і Ковельщина в історії України та Волині: матеріали 50 Всеукр. наук. істор.-краєзн. конф., присв. 22-й річниці Незалежності України і 495-річчю наданню Ковелю Магдебурзького права. м. Ковель, 12—13 груд. 2013 р.: наук. зб. / Ковельська міська рада, Упр. культури Волин. облдержадміністрації та [ін.]. — Ковель, 2013. — Вип. 50. — С. 118—121.

40. Майданек (Majdanek), колонія // Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938—1944 років. Ковельський район / упоряд. та авт. комент. І. Пущук. — Луцьк, 2011. — С. 158—159.

41. Мигуля А. Туристсько-рекреаційні можливості Ковельщини / А. Мигуля // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині : матер. XXIX Всеукр. наук. історико-краєзнавч. конф., присв. 490-й річн. надання Ковелю Магдебурзького права, м. Ковель, 5—6 груд. 2008 р. : зб. наук. праць / [відп. за вип. Бондаренко Г. В., Матвійчук М. Є.]. — Луцьк, 2008. — С. 85—103.

42. Місюра Д. Ковель і Ковельщина у війнах XX століття / Д. Місюра // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і Ковельщина в історії України та Волині : матеріали 50 Всеукр. наук. істор.-краєзн. конф., присв. 22-й річниці Незалежності України і 495-річчю наданню Ковелю Магдебурзького права. м. Ковель, 12—13 груд. 2013 р. : наук. зб. / Ковельська міська рада, Упр. культури Волин. облдержадміністрації та [ін.]. — Ковель, 2013. — Вип. 50. — С. 584—586. ;

43. Невесенко Т. Історіографія, бібліографія та джерельна база дослідження Ковельщини у міжвоєнний період / Т. Невесенко // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і Ковельщина в історії України та Волині : матеріали 50 Всеукр. наук. істор.-краєзн. конф., присв. 22-й річниці Незалежності України і 495-річчю наданню Ковелю Магдебурзького права. м. Ковель, 12—13 груд. 2013 р. : наук. зб. / Ковельська міська рада, Упр. культури Волин. облдержадміністрації та [ін.]. — Ковель, 2013. — Вип. 50. — С. 124—128. Пасюк І. Голоби: історико-краєзнавчий нарис / І. Пасюк, В.Марчук. — Луцьк: Надстир'я, 2007. — 133 с.

44. Несухоїжі (Niesuchoize), містечко // Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938-1944 років. Ковельський район / упоряд. та авт. комент. І. Пущук. — Луцьк, 2011. — С. 255—256.

45. Пасюк І. Голоби: історико-краєзнавчий нарис / І. Пасюк, В.Марчук. — Луцьк: Надстир'я, 2007. — 133 с.

46. Півницький М. Волинь і Ковельщина в роки гітлерівської окупації / М. Півницький // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і Ковельщина в історії України та Волині : матеріали 50 Всеукр. наук. істор.-краєзн. конф., присв. 22-й річниці Незалежності України і 495-річчю наданню Ковелю Магдебурзького права. м. Ковель, 12—13 груд. 2013 р. : наук. зб. / Ковельська міська рада, Упр. культури Волин. облдержадміністрації та [ін.]. — Ковель, 2013. — Вип. 50. — С. 143—148.

47. Пісоцький А. Ковельщина крізь віки / А. Пісоцький // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Християнство в історії і культурі Володимира-Волинського та Волині : наук.зб. : матеріали XLVII Всеукр. наук. іст.-краєзнавч. конф., присвяченої 1025-й річниці Хрещення Київської Русі та першої писемної згадки про м. Володимир-Волинський, м. Луцьк — м. Володимир-Волинський, 19—20 черв. 2013 р. — Луцьк, 2013. — Вип. 47. — С. 314—316.

48. Романюк М. Там, де лилася кров / М. Романюк // Волин. газ. — 2012. — № 50. — С. 10.

49. Сажок О. Церковні православні братства Ковельського повіту Волинської губернії у другій половині XIX — на початку XX ст / О. Сажок // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і Ковельщина в історії України та Волині : матеріали 50 Всеукр. наук. істор.-краєзн. конф., присв. 22-й річниці Незалежності України і 495-річчю наданню Ковелю Магдебурзького права. м. Ковель, 12—13 груд. 2013 р. : наук. зб. / Ковельська міська рада, Упр. культури Волин. облдержадміністрації та [ін.]. — Ковель, 2013. — Вип. 50. — С. 49—53.

50. Сварник В. Традиційне вбрання Волинського Полісся : за матеріалами з Ковельського, Старовижівського і Турійського районів / В. Сварник // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і Ковельщина в історії України та Волині : матеріали 50 Всеукр. наук. істор.-краєзн. конф., присв. 22-й річниці Незалежності України і 495-річчю наданню Ковелю Магдебурзького права. м. Ковель, 12—13 груд. 2013 р. : наук. зб. / Ковельська міська рада, Упр. культури Волин. облдержадміністрації та [ін.]. — Ковель, 2013. — Вип. 50. — С. 301—304.

51. Семенюк А. Ковель: шлях через віки. Історико-краєзнавчі нариси (До 700-річчя міста на Турії) / А. Семенюк. — Луцьк: Надстиря, 2010. — 552 с.

52. «Сердечно Ваш М. Славинський...» : (листи М. Славинського у фондах Київського музею Лесі Українки) / вступна стаття, підготовка тексту Алли Диби // Леся Українка: доба і творчість : зб. наук. пр. і матеріалів : [у 3 т.] / [авт.-упоряд. Н. Г. Сташенко] ; Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, Наук.-дослід. ін-т Лесі Українки. — Луцьк, 2009. — Т. 1. — С. 215—232.

53. «Стародавня історія східних народів». Леся Українка // Волин. газ. — 2009. — № 3 верес. — С. 5.

54. Сілко (Siolki), село // Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938—1944 років. Ковельський район / упоряд. та авт. комент. І. Пущук. — Луцьк, 2011. — С. 192.

55. Смоляри (Smolary), село // Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938—1944 років. Ковельський район / упоряд. та авт. комент. І. Пущук. — Луцьк, 2011. — С. 136—137.

56. Сушик І. Внесок Ковельської залізниці у повоєнну відбудову народного господарства / І. Сушик, В. Москалюк // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і Ковельщина в історії України та Волині : матеріали 50 Всеукр. наук. істор.-краєзн. конф., присв. 22-й річниці Незалежності України і 495-річчю наданню Ковелю Магдебурзького права. м. Ковель, 12—13 груд. 2013 р. : наук. зб. / Ковельська міська рада, Упр. культури Волин. облдержадміністрації та [ін.]. — Ковель, 2013. — Вип. 50. — С. 243—246.

57. «Та вір мені, що я тебе любила...» : до 115-ї річниці драм. поеми Лесі Українки «Одержима» / Нац. б-ка України для дітей // Шкільна бібліотека. — 2016. — № 2. — С. 8—10.

58. «Хотіла б я піснею стати» : [Леся Українка і музика] // Укр. мова й літ. в серед шк., гімназіях, ліцеях та колегіумах. — 2000. — № 2. — С. 215—219.

59. Устимчук Р. Голобські жупани німецького кайзера : [на Ковельщині 100 років тому сформували дві дивізії УНР, доля яких виявилася трагічною] / Р. Устимчук // Волин. газ. — 2017. — № 44. — С. 1, 10.

60. Федчук О. Православна церква і державна влада на Ковельщині у 1945—1946 роках / О. Федчук // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і Ковельщина в історії України та Волині: матеріали 50 Всеукр. наук. істор.-краєзн. конф., присв. 22-й річниці Незалежності України і 495-річчю наданню Ковелю Магдебурзького права. м. Ковель, 12—13 груд. 2013 р. : наук. зб. / Ковельська міська рада, Упр. культури Волин. облдержадміністрації та [ін.]. — Ковель, 2013. — Вип. 50. — С. 206—210.

61. Хомич П. Район дій Південно-Західного фронту на Ковельському напрямку у Першу світову війну / П. Хомич // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і Ковельщина в історії України та Волині : матеріали 50 Всеукр. наук. істор.-краєзн. конф., присв. 22-й річниці Незалежності України і 495-річчю наданню Ковелю Магдебурзького права. м. Ковель, 12—13 груд. 2013 р. : наук. зб. / Ковельська міська рада, Упр. культури Волин. облдержадміністрації та [ін.]. — Ковель, 2013. — Вип. 50. — С. 99—100.

62. Хоміч Д. Ковель та Ковельщина у франко-російській війні 1812 року / Д. Хоміч // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і Ковельщина в історії України та Волині : матеріали 50 Всеукр. наук. істор.-краєзн. конф., присв. 22-й річниці Незалежності України і 495-річчю наданню Ковелю Магдебурзького права. м. Ковель, 12—13 груд. 2013 р. : наук. зб. / Ковельська міська рада, Упр. культури Волин. облдержадміністрації та [ін.]. — Ковель, 2013. — Вип. 50. — С. 36-40.

63. Хотинська М. Деякі особливості виборів у Ковелі : погляд зсередини / М. Хотинська // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і Ковельщина в історії України та Волині : матеріали 50 Всеукр. наук. істор.-краєзн. конф., присв. 22-й річниці Незалежності України і 495-річчю наданню Ковелю Магдебурзького права. м. Ковель, 12—13 груд. 2013 р. : наук. зб. / Ковельська міська рада, Упр. культури Волин. облдержадміністрації та [ін.]. — Ковель, 2013. — Вип. 50. — С. 305—315.

64. Чибирак С. Український етнограф Павло Чубинський і Ковельщина : до 175-річчя від дня народження / С. Чибирак // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і Ковельщина в історії України та Волині : матеріали 50 Всеукр. наук. істор.-краєзн. конф., присв. 22-й річниці Незалежності України і 495-річчю наданню Ковелю Магдебурзького права. м. Ковель, 12—13 груд. 2013 р. : наук. зб. / Ковельська міська рада, Упр. культури Волин. облдержадміністрації та [ін.]. — Ковель, 2013. — Вип. 50. — С. 44—48.

65. Шульгач П. За підірвану партизанами колію німці спалили хутір і розстріляли його мешканців / П. Шульгач // Луц. замок. — 2010. — № 25. — С. 5.

66. Юрченкович Л. Бібліографічна робота Ковельської центральної районної бібліотеки по формуванню фонду з історії м. Ковеля та Ковельщини / Л. Юрченкович О. Ткачук // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і Ковельщина в історії України та Волині : матеріали 50 Всеукр. наук. істор.-краєзн. конф., присв. 22-й річниці Незалежності України і 495-річчю наданню Ковелю Магдебурзького права. м. Ковель, 12—13 груд. 2013 р. : наук. зб. / Ковельська міська рада, Упр. культури Волин. облдержадміністрації та [ін.]. — Ковель, 2013. — Вип. 50. — С. 340—352.

67. Яцечко-Блаженк Т. Постать князя Андрія Курбського в історії Ковельщини / Т. Яцечко-Блаженко, І. Рудянин, С. Яцечко // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і Ковельщина в історії України та Волині : матеріали 50 Всеукр. наук. істор.-краєзн. конф., присв. 22-й річниці Незалежності України і 495-річчю наданню Ковелю Магдебурзького права. м. Ковель, 12—13 груд. 2013 р. : наук. зб. / Ковельська міська рада, Упр. культури Волин. облдержадміністрації та [ін.]. — Ковель, 2013. — Вип. 50. — С. 28—31.

Тетяна Вегера
(м. Ковель)

ОСТАП'ЮК ГЕОРГІЙ ТОДОРОВИЧ — ПРЕДСТАВНИК ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ У КОВЕЛЬСЬКОМУ РАЙОНІ, ГЛАВА РАЙОННОЇ ДЕРЖАВНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ

Непересічна, сильна людина, мудрий керівник, Остап'юк Георгій Тодорович, котрий воював з неправдою, злом, брехнею, підлістю і хабарництвом. І дуже сумно, що у самому розквіті сил, на злеті трагічно загинув у жахливій аварії.

Його життєвий шлях — зразок людської гідності, добропорядності, уміння толерантно працювати з людьми, колективом. Георгій Тодорович вирізнявся міцним характером, творчою ініціативою, сучасним мисленням, здатністю оперативно приймати обґрунтовані рішення.

Остап'юк Георгій Тодорович.

На посаді Представника Президента України у Ковельському районі, глави районної державної адміністрації Георгій Остап'юк працював зовсім недовго, але сповна віддаючись роботі, виявляючи діловитість, принциповість, турботу про людей, він практичними справами вписав яскраву сторінку у розбудову нашої незалежної держави, в історію економічного і духовного відродження Ковельщини. Саме завдяки Г.Т. Остап'юку у Ковельському районі було побудовано Городищенську школу на 40 місць, Радошинську загальноосвітню I—III ст. на 245 місць (якій згодом присвоєно ім'я Георгія Остап'юка), завершувалось будівництво Старокошарівської школи на 132 місця, введено в дію 5 дитячих садків, 2 клуби, лікарську амбулаторію, комплекс дитячого будинку зі спальним корпусом на 160 місць, 21 житловий будинок загальною площею 1592 кв.м., 6,9 км. доріг, широким фронтом велися роботи із газифікації населених пунктів Ковельщини, здійснювалась програма електрифікації хутірських господарств, налагоджувались міжнародні зв'язки та інші добрі справи [1, с. 8].

На відкритті школи.

У вересні 1992 року в селі Засмики Ковельського району було впорядковано місце захоронення солдатів 27 дивізії Армії Крайової. Георгій Остап'юк доклав до цього чимало сил та старань. Ця доброчинна акція засвідчила, що ми поступово долали трагічні помилки минулого, вчилися на уроках історії. Торжество у Засмиках, яке було приурочене цій важливій події, широко транслювалося польським телебаченням.

Керівництво Республіки Польща високо оцінило благородний вчинок ковельчан, а тих, хто найбільше відзначився, представило до урядових нагород. Для вручення їх наприкінці листопада 1992 року з-за Бугу до Ковеля прибула представницька делега-

Відкриття Польського військового кладовища 27 Армії Крайової в с. Засмики Ковельського району.

ція. Міністр Польщі з питань ветеранів і репресованих, доктор Януш Одземковський від імені польського уряду нагородив главу Ковельської райдержадміністрації Георгія Остап'юка орденом «За заслуги перед польською культурою», а поручник, магістр та інженер Тадеуш Перш вручив медаль і подяку від громадського комітету відбудови військового кладовища у с. Засмиках [4, с. 3,7; 8].

Відкриття Польського військового кладовища 27 Армії Крайової в с. Засмики Ковельського району.

Георгій Тодорович Остап'юк народився 29 листопада 1950 року в селі Нижні Станівці Кіцманського району Чернівецької області у простій селянській родині. Після закінчення середньої школи навчався у Кіцманському зооветеринарному технікумі, з 1970 по 1972 рік служив в армії, після чого вступив до Львівського зооветеринарного інституту. У 1979 році з відзнакою закінчив вуз і одержав направлення у Володимир-Волинське сільське господарство, де працював головним зоотехніком. У грудні 1982 року був призначений начальником управління сільського господарства, пізніше — перший заступник голови райвиконкому Володимир-Волинської районної Ради народних депутатів, а через деякий час призначається головою районного агропромислового об'єднання. За період керівництва Остап'юка сільськогосподарське виробництво у Володимир-Волинському районі швидко розвивалося і зі збиткового стало одним із найрентабельніших в УРСР. Про успіхи аграріїв району заговорили далеко за межами Волині. На Виставці досягнень народного господарства УРСР Георгія Остап'юка нагородили Почесним дипломом і золотою медаллю, а РАПО, очолюване ним, ставили у приклад, як зразок умілого господарювання.

Вручення нагород від міністра з питань ветеранів та репресованих Республіки Польща Януша Одземковського та від громадського комітету відбудови військового кладовища у с. Засмики Тадеуша Перша.

Справи у Георгія Остап'юка йшли непогано. Він завершував роботу над кандидатською дисертацією, перед ним відкривалась блискуча кар'єра. Проте, незважаючи на всі

заслуги, через підступність і жорстокість тодішніх партійних властей він потрапив у важкі жорна партійних функціонерів, втратив роботу, зазнав переслідувань, але все-таки мужньо вистояв у цьому небезпечному двобої [2, с. 7]. Дорогою ціною обійшлася йому боротьба за справедливість і гласність у далекому 1987 році, в часи так званої перебудови, два серцевих напади, нервові потрясіння, лікарні, інвалідність другої групи. Після виходу з лікарні Георгій Остап'юк опинився зі своїми малолітніми дітьми, Тетяною і Оленою, без роботи на утриманні дружини Марії Петрівни, яка працювала директором Володимир-Волинської ветеринарної лабораторії. Він звертався за допомогою працевлаштування всюди, але роботи для Остап'юка уже не знаходилось. Це була вказівка чиновників обкому партії, котрі протиправним шляхом звільнили його з роботи, вигнали за межі району і області, а переважна більшість «друзів» відсахнулася від нього.

Коли від Георгія Остап'юка відвернулися майже всі на Волині, «не даючи права заробляти собі на хліб», йому допомогли сусіди рівненчани. До останніх днів він із вдячністю згадував першого секретаря Дубнівського міському партії Івана Булигу, який допоміг йому влаштуватись на роботу у Рівненській області. У 1989—1990 роках Г.Т. Остап'юк — головний державний інспектор заготівлі та якості сільськогосподарської продукції агрокомбінату «Дубно» Дубнівського району Рівненської області. Медкомісія зняла Остап'юку групу інвалідності. А він все ще продовжував писати у всі інстанції, добивався правди. Тільки у 1989 році Остап'юк написав сім листів до Горбачова. Неодноразово звертався він до Єльцина, Шеварнадзе, Собчака, Лігачова, Голови Ради Міністрів СРСР Рижкова, Генпрокурора Сухарєва, Георгію Остап'юку так ніхто і не відповів. А центральні газети його заяви захистити і допомогти «відфутболювали» до прокуратури і Держагропрому, які перекладали всю відповідальність один на одного [5, с. 3].

Втративши, здається, будь-яку надію на справедливість, Г. Остап'юк звернувся до генерального консула Посольства США у Москві Макса Робінсона з надією на те, що він допоможе його сім'ї виїхати у Сполучені Штати. «У своїй країні я позбавлений усяких громадянських, політичних і моральних прав», — мовив він до американського дипломата. А генеральному директору Центрального телебачення Олександру Тихомирову Георгій Тодорович надіслав бандероль, в яку поклав свій партійний квиток, депутатське посвідчення, нагороду з Виставки досягнень народного господарства УРСР, газетну статтю першого секретаря ЦК КПУ В. Щербицького, де добрим словом згадувалось Володимир-Волинське РАПО, а також «вовчу» характеристику, видану йому волинськими агропромівцями. «Це мій останній протест проти свавілля волинських партократів і казнокрадів, яких не може приборкати навіть Москва», — написав Георгій Остап'юк Тихомирову у листі на телебачення.

Про наміри Остап'юка виїхати до Сполучених Штатів Америки стало відомо КДБ СРСР. Як не дивно, але на цей раз Георгія Остап'юка почули і, нарешті, відгукнулися на його біль. Мабуть, побоялися широкого розголосу на міжнародній арені. Місцева влада змушена була дозволити Георгію Тодоровичу працювати там, де він хотів, — на Волині. У лютому 1990 року він став головою колгоспу імені Куйбишева у селі Новий Мосир Ковельського району і в тому ж році був повністю реабілітований від фіктивних звинувачень.

Прийняв Георгій Остап'юк невтішну спадщину від свого попередника. На рахунку в колгоспній касі було лише 263 тисячі карбованців та 122 тисячі карбованців короткотермінової позики. Два роки минули швидко, а зміни на краще були добре помітні. Всі борги колгосп імені Куйбишева погасив і мав на своєму рахунку понад один мільйон карбованців. Всі виробничі підрозділи перейшли на орендні відносини. Розвиваючи комерційну діяльність свого господарства, наприкінці жовтня 1990 року Г. Остап'юк запропонував своєрідні цехи з виробництва поліетиленових труб, плівки та дитячого взуття. За кілька місяців вони дали виручки більше ста тисяч карбованців. Розроблялася відповідна документація на будівництво у Новому Мосирі цеху із виготовлення ковбаси за голландською технологією.

Колгоспники провели благоустрій молочнотоварної ферми у селі Дарівка, зробили піднавіс для сіна, а у Новому Мосирі спорудили одинадцять житлових будинків, дитя-

чий садочок, колгоспну сауну, нове сіносховище і телятник. Все це радувало селян, вселяло добру надію на те, що вони будуть жити краще і заможніше.

Зустріч з колгоспниками.

Господарство мінялося на очах. Усі польові роботи новомосирці з приходом Георгія Остап'юка закінчували, як правило, одними з перших у районі, виконували всі державні замовлення, різко збільшили реалізацію м'яса, при цьому зберегли поголів'я худоби. Кожен гектар видав щонайменше по сорок центнерів добірного збіжжя, були найвищі у Ковельському районі надої. З ініціативи Остап'юка колгосп безкоштовно забезпечив своїх доярок паливом на зиму, крім того, їм виділялися товари першої необхідності. Кожному колгоспнику завезли по дві-три тони тюкованого сіна, а пенсіонерам та інвалідам ще й по два центнери зерна. Не обминули у господарстві і жодного малозабезпеченого, завозили їм товари, овочі. Люди стали краще заробляти, бо на колгоспному правлінні переглянули нормативи. Добре слово про Остап'юка міг сказати кожен.

Георгій Остап'юк зажди був прихильний до преси, шанував нелегку журналістську працю. Не приховував своїх симпатій до ковельської міськрайонної газети за те, що вона підтримувала добрі починання, допомагала вирішувати непрості тогочасні проблеми. Знаючи труднощі з папером та поліграфічними витратами, з ініціативи Остап'юка його хліборобський колектив допоміг улюбленому виданню пережити скруту. Перерахувавши на банківський рахунок редакції шість тисяч карбованців. Журналісти висловили щиру вдячність селянам за їх безкорисливу допомогу. Проте знайшлись і такі, що розцінили допомогу редакції по-своєму [6, с. 7].

Політична весна 1992 року видалася гарячою. Україна вже була суверенною державою, а на місцях запроваджувалися державні адміністрації. У Ковельському районі при введенні посади представника Президента розгорілася справжня битва різних інтересів та амбіцій. На керівне крісло претендувало кілька чоловік — голова районної ради Андрій Хомич, голова голобського колгоспу «Дружба» Валентин Приступа, перший заступник голови райвиконкому Микола Спичак, референт народного депутата України Адам Поляк, начальник райсільгоспуправління Вадим Науменко та Георгій Остап'юк. Такі кандидатури запропонували депутати районної ради у березні дев'яносто другого року.

За високу посаду почали точитися закулісні інтриги. Дуже багатьом не подобалась принципова позиція Остап'юка. Близькі, друзі відмовляли його йти на посаду керівника району, але він хотів довести собі, всім, і, в першу чергу, своїм ворогам, що зможе ефективно працювати на відповідальній посаді [7, с. 34].

З квітня 1992 року Указом Президента Георгій Тодорович Остап'юк призначений представником Президента в Ковельському районі та главою районної державної адміністрації, де сповна віддався роботі на цій посаді.

Для нього почуватися у новій ролі не було чимось незвичайним, оскільки у свій час, працюючи у Володимирі-Волинському, обіймав посаду керівника районного масштабу. Щоправда, то був зовсім інший час. Тоді, як відомо, жили за тоталітарною системою, а навесні 1992 року уже очищалися від неї, змивали із себе бруд і приступали до відродження національної духовності та розбудови соборної і суверенної держави. Тому й зрозуміло, що повноваження представника Президента України зобов'язували до копіткої роботи і покладали високу відповідальність за стан справ у районі [7, с. 53].

Працювати ж у Ковельському районі було над чим. Вкрай незадовільно йшли сільськогосподарські роботи. Майже половина господарств зірвали план поставок зерна державі. Гостро відчувалася нестача солярки та бензину, а в окремих колгоспах — ще й насіння. Немало керівників проявляли байдужість і безвідповідальність. Дуже складне

становище спостерігалося і у тваринництві. З початку 1992 року район на кілька тисяч тонн зменшив заготівлю державі молока і м'яса. З року в рік скорочувалось поголів'я корів, свиней, коней, овець [7, с. 36]. Між керівниками колгоспів, сільських рад і фермерами тривали серйозні протистояння, спочатку не сприймалася ідея виділення землі. Фермерство гальмувалось недосконалістю прийнятих законів [7, с. 38]. Всі очікували від Остап'юка якихось особливих вказівок і рішень. І він не мирився з тими, хто, як бюрократ, засів у керівному кріслі або використовував його для власного бізнесу і незаконних махінацій, не рахувався із насущними проблемами людей, не переобтяжував себе клопотами про те, як живуть прості селяни.

На початку роботи нового органу виконавчої влади Остап'юку була явна протидія з боку багатьох відповідальних працівників у районі, з деякими з них довелося попрощатися. Терміново було вжито ряд заходів щодо виправлення економічного і соціального становища. Адміністрація придбала для колгоспів та фермерських господарств двадцять тракторів, чималу кількість міндобрив, будівельних матеріалів, бензину, мастил тощо. Почався благоустрій господарств і населених пунктів району. Георгій Остап'юк зобов'язав колгоспних голів безкоштовно надавати допомогу малозабезпеченим категоріям громадян для обробітку городів, забезпеченню їх грубими кормами і органічними добривами, виділенню гужового та автотранспорту.

Г. Остап'юк завжди поспішав до людей, їх робочих місць. Якщо ж він їхав у якесь господарство, то вставав десь о пів на п'яту годину ранку, а вже до початку робочого дня — до сьомої — повертався у свій кабінет і, не гаючи часу, вирішував невідкладні та поточні питання, паралельно приймаючи людей. Спеціальних днів для цього Георгій Тодорович не визначав, бо не терпів бюрократичної тяганини, всіляких там відкладань на «потім». Якщо була можливість, то старався будь-яке питання вирішувати відразу, не відкладаючи його в так званий «довгий ящик». У другій половині дня знову намагався побувати на полях і фермах, де вироблялася продукція, плекався майбутній врожай. Скільки годин на добу доводилося самовіддано працювати! Робочий день його закінчувався приблизно о десятій вечора. До цього часу Остап'юк встигав намітити та спланувати поточні справи на наступний день. Сім'я вже звикла, що Георгій Остап'юк постійно пропадав на роботі. Рідні йому за це не дорікали — розуміли важливість справи, якій він віддавався сповна. В їхніх очах він завжди бачив співчуття та розуміння, а це була неабияка підтримка для нього.

А робота його була цілком і повністю присвячена селу, проблемам та невирішеним питанням. З перших днів він визначив два головних завдання: призупинити розвал економіки району, налагодити нормальне виробництво і полегшити життя людей у той важкий час, тобто ґрунтовно зайнятися соціальними проблемами. Що з того вийшло? За один рік Остап'юк призупинив спад у виробництві тваринницької продукції. На Ковельщині утворили понад сто фермерських господарств, найбільше в області. Влада продала в особисте користування селян понад двісті п'ятдесят коней, майже триста тракторів. Район збільшив збори зерна, льоноволокна, картоплі. Індивідуальний сектор нарощував темпи продажу державі молока. Активно здійснювалась програма по газифікації селянських будинків. Також на Ковельщині удвічі зросли обсяги будівництва об'єктів соцкультпобуту. Більшість об'єктів здавали в експлуатацію раніше намічених строків. Будувалося близько двадцяти церков.

Дбав Георгій Остап'юк і за малозабезпечених людей. Було звільнено від плати за користування телефоном і радіоточками всіх інвалідів війни і праці, інші малозабезпечені категорії населення. Зовсім бідним родинам районна влада купувала одяг і взуття, продукти харчування. У деяких колгоспах одинокі громадяни безкоштовно одержували гаряче харчування. У відділенні агропромбанку «Україна» Г. Остап'юк відкрив рахунок «Фонд милосердя і здоров'я Ковельського району». Усього не перерахувати...

«Коли у Ковельський район було призначено представником Президента України людину демократичного мислення Георгія Остап'юка, нарешті, тут розпочалася робота по розбудові державності. В комплексі вирішуються господарські, соціальні і політичні питання. Формуються нові економічні відносини», — заявив демократ Адам Поляк на звітно-виборній конференції міськрайонної організації Народного руху України [4, с. 3].

Георгій Тодорович був простим і доступним для людей, завжди мав до них підхід, прагнув творити для них добро і цим був щасливий. У щоденних турботах дні летіли невпинно. За півтора року перебування на посаді представника Президента він зробив чимало добрих справ, бо господарником був талановитим.

На початку липня 1993 року на базі кількох господарств Ковельського району відбулась виїзна колегія облдержадміністрації на якій зібралися глави всіх райдержадміністрацій, голови районних і міських рад народних депутатів, провідні спеціалісти обласного сільгоспуправління, державних установ. Представник Президента України в області Володимир Блаженчук відмітив, що у Ковельському районі уміють працювати, а роботу райдержадміністрації на чолі з Георгієм Остап'юком відзначив як найкращу. Похвалив Остап'юка й голова обласної ради Борис Климчук. Подейкували, що Г. Остап'юку пропонували посаду глави обласної державної адміністрації [7, с. 77]. Та не судилось...

24 липня 1993 року була спекотна субота якраз напередодні жнив. У таку гарячу для хліборобів пору керівники господарств працюють переважно без вихідних. Так і їхали у поля глава райдержадміністрації Георгій Остап'юк та директор колодяжненського радгоспу імені Лесі Українки Микола Пась і трагічно загинули разом під колесами потяга на переїзді біля с. Колодяжного. Ось так і залишився у пам'яті Георгій Остап'юк зі своєю загадковою смертю і не менш загадковим, незвичайним життям. А ким би він був сьогодні, якби залишився живим? Виріс би в крупного господарського чи державного керівника? Він постійно випереджував життя на півкроку, на крок, він бачив трохи далі, як кожен з нас, був глибшим , мудрішим від багатьох своїх колег. Горів у роботі й житті — і згорів! Такі люди — від Бога — і приходять у переломні періоди історії, і жертвують собою в ім'я добра інших.

На похорон Остап'юка зійшовся мало не весь Ковель. Тисячі ковельчан прийшли в народний дім «Просвіта», щоб попрощатися з главою райдержадміністрації, а згодом багатолюдна процесія пройшла вулицями міста до Воскресенського собору, де була відслужена панахида. Траурний мітинг відбувся на міському кладовищі поблизу смт Люблинець. Було багато промов, відзначали його талант і непересічність, клялися вічно пам'ятати.

Георгій Тодорович Остап'юк був людиною реформ, всі сили віддавав справі боротьби за нашу самостійну соборну демократичну державу, за відродження на Ковельщині кращих традицій хліборобів-господарів і повернення до життя високих духовних засад нашого народу.

Спи спокійно, Георгію Тодоровичу! Ти вічно житимеш у серцях своїх рідних і всіх жителів Ковельщини! Тебе ніколи не забуде наша вся Волинь!

Нехай ця благодатна земля, яка стала для тебе рідною, буде пухом у твоїй останній домівці.

---

1. Вісті Ковельщини. Громадсько-політична газета. — 2013. — 25 липня. — с. 8.

2. Гаврилюк Я.М. Вічна сповідь Георгія Остап'юка//Волинь Незалежна громадсько-політична газета. — 2000. — 20 липня. — с. 7.

3. Гаврилюк Я.М. Вічна сповідь Георгія Остап'юка//Волинь Незалежна громадсько-політична газета. — 2000. — 22 липня. — с. 3.

4. Гаврилюк Я.М. Вічна сповідь Георгія Остап'юка//Волинь Незалежна громадсько-політична газета. — 2000. — 1 серпня. — с. 3.

5. Гаврилюк Я.М. Вічна сповідь Георгія Остап'юка//Волинь Незалежна громадсько-політична газета. — 2000. — 25 липня. — с. 3.

6. Гаврилюк Я.М. Вічна сповідь Георгія Остап'юка//Волинь Незалежна громадсько-політична газета. — 2000. — 27 липня. — с. 7.

7. Гаврилюк Я.М. Останній заповіт Георгія Остап'юка: документально-публіцистичний нарис. — Луцьк: Вісник і К, 2003. — с. 34, 36, 38, 53, 77.

8. Ковель. 1992—2010 — Пам'яті Георгія Остап'юка [Електронний ресурс] — Телевізійний Центр Ковель. — Режим доступу: pro.kovel.tv./2003/33-pamyati_georgiya_ostapyuka.

Олександр Вернидубов
(м. Луцьк)

З ІСТОРІЇ МУЗЕЮ В СЕЛІ УХОВЕЦЬК КОВЕЛЬСЬКОГО РАЙОНУ

Особливе місце в музейному будівництві Волині займає перший сільський музей, який працював на громадських засадах в селі Уховецьк Ковельського району.

Ідея створення музею була запропонована директором місцевої школи Олексієм Вакулюком та знайшла широку підтримку серед жителів села. Ініціатором заснування музею при школі був вчитель початкових класів Анатолій Миколайович Григоровський. Загальні шкільні збори педагогічного колективу Уховецької середньої школи 4 вересня 1958 року прийняли рішення про створення музею при школі. Були створені музейна рада та актив, і почалась копітка робота по вивченню історії села. Цьому передувала робота в архівах, опрацювання літературних джерел, періодичних видань, листувань, спогадів. У створенні музею брали участь як активісти, так і односельчани, які передавали фотографії, документи, побутові речі та ін. Пошукову та збиральницьку роботу вели вчителі та учні школи. Їх роботу координував Анатолій Миколайович, самотужки оволодіваючи знаннями краєзнавчої роботи. У цьому йому допомагали науковці обласного краєзнавчого музею, участь у краєзнавчих семінарах різних рівнів, тісне спілкування з досвідченими колегами — Анастасією Парфенюк, Григорієм Гуртовим, Олексієм Філіповичем та ін. Цікавою була специфіка роботи Григоровського. Знаючи поіменно кожну людину в селі, він брав певну вулицю і вивчав, записував, збирав експонати про кожну сім'ю. Листуючись з архівами України та Радянського Союзу, відшуковуючи нові дані про воїнів-визволителів краю, вів переписку з учасниками боїв за Ковельщину, завів картотеку на кожного із воїнів. Анатолію Миколайовичу вдалося розшукати 214 воїнів, що не значились в списках загиблих.

30 вересня 1960 р. Уховецький шкільний музей було офіційно відкрито в приміщенні старої школи. Авторами новоствореної експозиції музею були науковці обласного краєзнавчого музею Наталія Федоренко і Тетяна Андреєва. У 9 відділах музею розмістилися експонати, в яких висвітлювалось минуле Уховецька на різних етапах історичного розвитку, а також матеріали про сучасне село, етнографія, експонувались картини уродженця Уховецька Андроника Лазарчука. При музеї діяла і картинна галерея. Так називали виставку картин, які на прохання музею були подаровані художниками Москви, Талліна, Ташкента, Алма-Ати, Львова та інших міст. Громадським директором від початку його відкриття став Анатолій Миколайович Григоровський. Це був один з перших музейних закладів на Волині, який активізував краєзнавчий рух в області вже на початку 60-х років. На базі музею проводились уроки, тематичні вечори, його відвідували не тільки волиняни, а й делегації з інших областей України, а також з Білорусії, Польщі, Росії.

В 1967 році члени музейної ради першими на Волині звернулись через обласну газету «Радянська Волинь» до всіх, кому дорога історія свого краю, із закликом «Кожному селу — краєзнавчий музей». Досвід створення і роботи Уховецького краєзнавчого музею засвідчував, що у всіх селах Волині можна та слід створювати громадські музеї, або ж принаймні, музейні кімнати. Саме музейні експозиції, побудовані на місцевих матеріалах, переконливо знайомлять із сторінками історії рідного села, сприяють вихованню підростаючого покоління.

Музей вже з перших років свого функціонування зарекомендував себе як один із кращих у напрямку активної збиральницької та освітньо-масової роботи.

Велика заслуга Анатолія Григоровського і в тому, що за досягнуті успіхи в експозиційній та науково-освітній роботі, за змістовну експозицію, її самобутній та неповторний вигляд, 10 грудня 1968 р. Уховецькому краєзнавчому музею було присвоєно звання «Народний музей». Уховецький музей часто отримував нагороди як учасник обласного, республіканського та Всесоюзного оглядів музейних закладів і, навіть, як учасник Всесоюзної Виставки досягнень народного господарства.

Згідно Звіту про відрядження наукового працівника Волинського краєзнавчого музею І. Бляшевської випливає, що в жовтні 1974 року експозиція музею на громадських засадах в с. Уховецьк знята, і експонати зберігаються в непридатному для цього місці. В січні 1975 року встановлено, що експонати з Уховецького музею перенесені в

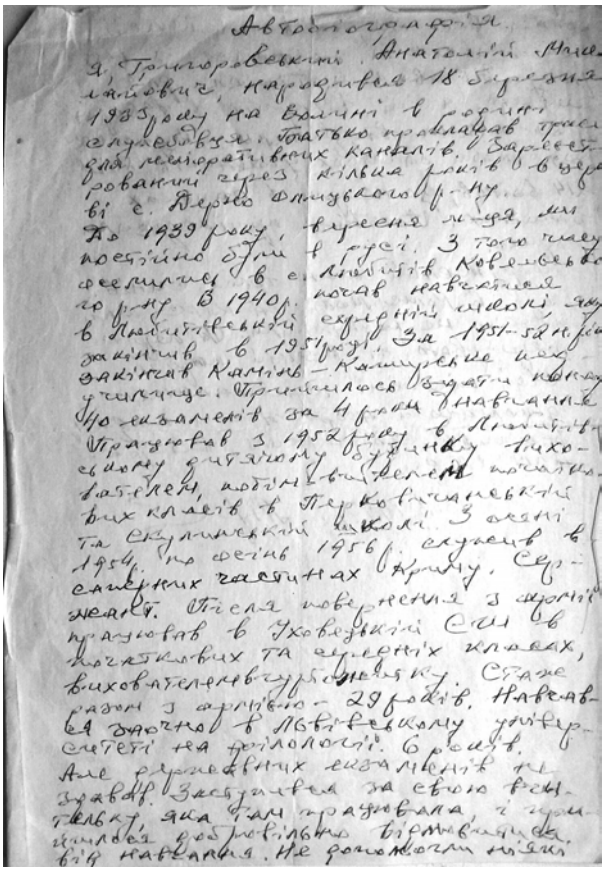

Автобіографія

Я, Григоровський Анатолій Миколайович, народився 18 березня 1933 року на Волині в родині службовця. Батько працював при для ремонтних каналів. Зарекв рований через кільна років в цер ві с. Верхо Олицького р-ну.

До 1939 року, вересня м-ця, ми постійно обр в Луцьку. З того часу фемілії в с. Любитів Ковельсько го р-ну. В 1940 р. почав навчання в Любитівській середній школі, як закінчив в 1954 році. За 1951-52 н.р. закінчив Камінь-Каширське пед училище. Прийнялось вдати кон по екзаменів за 4 роки навчання. Працював з 1952 року в Любитів сьому сільському будинку тихо бактерій, потім вчителем початк вих класів в Перковичівській та середній школі. З осені 1954 по осінь 1956 р. служив в саперних частинах Криму. Сер жант. Після повернення з армії працював в Уховецькій СШ №6 початкових та старших класах, вихователем-керівником. Стаж разом з армією - 29 років. Навчав ся заочно в Луцькому університеті на філології. 6 років. Але державних екзаменів не здавав. Захоплювався за свою вч тельку, яка там працювала, і тому вирішив добровільно вирушити бів навчання. Не дочекався ніяки

дражн. вже 10 років на пенсії. Краєзнавством займався з 1958 року. Зібрався матеріал для музею, який відкрито в 1960 р. З більшістю відвідали. Будувався розшукувати бічевих учасників боїв, 214 воїнів, що не були в списках безвісних. Постійно приїжджали родичі.

Одружений, маю трох синів. Був в комсомолі та КПРС, яких партію не розпускали. Тепер не перебуваю ні в якій партії.

Мої постійні зацікавлення - допомагати добре жити людям, особливо старенькім, всіх вда- нам і т.д.

3.3.1993 р.

перебудоване двоповерхове приміщення культової споруди, яке опалюється та відповідає вимогам зберігання експонатів. Робота по оновленню експозиції тривала декілька років. Активну участь в цьому брали уродженка с. Уховецьк — Ніна Павлівна Тарасенко — завідувач Ковельського районного відділу культури з 1973 по 1987 роки, директор Уховецької школи Демидюк Микола Петрович та директор Уховецького музею Григоровський Анатолій Миколайович. Завершальна фаза по створенню нової експозиції почалась в кінці 70-х — початку 80-х років. Урочисте відкриття оновленої експозиції відбулось в кінці грудня 1982 року. Автори експозиції — працівник методичного відділу Волинського краєзнавчого музею Олександр Вернидубов та директор музею Григоровський Анатолій Миколайович. Оформлення проводила група художників Ковельської художньо-оформлювальної майстерні, яку очолював Віктор Рудень. Зміст експозиції розкривали наступні відділи (найменування відділів подаються актуальними на той час): «Український художник Андроник Лазарчук», «З давнього минулого села», «Етнографічний», «Перша світова війна (1914—1918 рр.)», «Революція 1917—1921 рр.», «За часів окупації панською Польщею (1921—1939 рр.)», «Возз'єднання Західної України з Радянською Україною (1939—1941 рр.). Про створення першого колгоспу на Волині в с. Уховецьк 1940 р., голова колгоспу — Михайло Васюта та про сім'ю Васют, соціальне перетворення на селі», «Велика Вітчизняна війна (1941—1945 рр.)», «Відбудова і сучасне село».

Музейна експозиція розташована у двоповерховому приміщенні в 9 залах. По змісту і рівню оформлення на той час це був найкращий сільський музей в Україні (Фрагменти фото Уховецького народного історичного музею 1982 р. додаються).

У Волинському краєзнавчому музеї зберігся Список експонатів Уховецького народного історичного музею (копія додається).

1. Знаряддя праці первісних людей періоду палеоліту, неоліту, міді, бронзи, заліза
2. Речі періоду Київської Русі
3. Речі періоду козацтва
   люльки козацькі
   меч козацький

сокира панського охоронця
вила дерев'яні

4. Речі періоду капіталізму (кінець XIX — початок XXст.)

1. Карта земель с. Уховецьк Ковельського повіту поч. XIX ст.

I. Речі сільськогосподарські: серп, ціп, рало, соха, ярмо.

II. Речі домашнього вжитку:
гачки дерев'яні для скручування шнурків
млинок для накручування шнурків
стіл XVIII ст.
ложка дерев'яна
бочка солом'яна
глечик солом'яний
посуд для збереження муки
ступа
жорна
олійниця
глечик
посуд для збереження муки
лопата для засування хліба в піч
рубель
сивенька
самовар
фляга
плетена сумка для речей
люлька
сито
гиря
чавунець

III. Предмети ткацтва:
верстат ткацький
кросна
прялка
коловорот
веретено
гребінець для чесання вовни
щітка для чесання вовни
бердо
лупачка для ниток
гребінка стояча
гребінка висяча

IV. Речі ткацтва:
рушники ткані
скатертина ткана
свита чоловіча
сорочка жіноча
крайка

V. Взуття:
постоли для дорослих
постоли дитячі

Імперіалістична війна:

1. Фляга австрійського солдата
2. Стволи від гвинтівки
3. Ліхтар
4. Пряжка від пояса періоду I світової війни

5. Документ. Квиток для вступу у лікувальний заклад, виданий учаснику імперіалістичної війни В. Є. Силюку

6. Поштівка. Портрет В. І. Леніна, виконаний Б. Д. Вігілєвим під час його зустрічі в м. Закопане (Польща)

7. Речі учасника жовтневого повстання А. І. Шишка

8. Книги

Речі періоду громадянської війни:

1. Частина станкового кулемета
2. Ствол гвинтівки
3. Фрагмент зброї

1921—1939 рр.

1. Зошит та свідоцтво про освіту учня 2-го класу Уховецької школи. 1938 р.
2. Шкільний дерев'яний портрет
3. Грифельна дошка
4. Нагайка, якою катували політв'язнів
5. Портрет члена КПЗУ Н. А. Оксенюка, виготовлений у в'язниці
6. Ключ від кузні О. Х. Трофімука, в якій збиралися місцеві комуністи
7. Взуття в'язня концтабору «Береза Картузька»

1939—1940 рр.

1. Документ. Посвідчення депутата Верховної Ради СРСР II скликання. 1946 р.
2. Речі П. В. Васюти:

- спідниця
- блузка — 2 шт.
- етажерка книжна дерев'яна
- рушники вишиті — 2 шт.
- ряднина
- бюлетень депутата 1946 р.
- папка
- блокнот
- грамота вітальна обкому компартії України з нагоди її 80-річчя від дня народження.
- пам'ятник дерев'яний М. А. Васюті, поставлений на місці його загибелі

3. Заяви селян с. Уховецьк про вступ у колгосп — 5 шт.

4. Документи М. В. Іллюха, члена ініціативної групи організації колгоспу, члена правління колгоспу, бригадира III бригади колгоспу

5. Річ. Окуляри директора Уховецької 7-річної школи

1941—1944 рр.

Речі початкового періоду Великої Вітчизняної війни:

1. Гільзи
2. Снаряди
3. Кулі
4. Каска радянського воїна
5. Патронтаж
6. Праска періоду німецької окупації
7. Взуття періоду німецької окупації
8. Світильник із гільзи

Документи В. О. Філюк — зв'язкової з'єднання А. П. Бринського.

Речі партизан з'єднання А. П. Бринського Л. І. Ковалець і А. І. Солованюк:

1. Покривало
2. Сорочка домотканна з полотна
3. Партизанська швейна машинка

Речі партизанські:
- ложка
- котелок

Речі періоду Великої Вітчизняної війни:
1. Фрагменти зброї
2. Кулеметна стрічка
3. Фляги — 2 шт.
4. Штик від гвинтівки

Річ. Орден Червоної Зірки І. А. Ларионова
Орденська книжка І. А. Ларионова

Документ. Квиток комсомольський Є. І. Учителєва.

Річ. Грамота В.В.Марієва за участь у бойових діях.

Нагороди П. П. Грицака — учасника штурму Берліна: Орден Червоної Зірки.

Фото жителів с. Уховецьк (1945 р.)

Нагороди П. К. Борисюка

Річ. Грамота П. В. Васюті за досягнуті успіхи в роботі 1948 р.

Карта: сільськогосподарські угіддя колгоспу «Полісся»

Фото: колгоспники с. Уховецьк під час трудових процесів

Річ. Грамота П. К. Борисюка за успіхи в роботі. 1951 р.

Речі. Квитки комсомольські В. Самсоніка і А. Борисюка

Річ. Грамота В. П. Ковалець за участь у зборах врожаю 1956 р., вручена Актюбінським обкомом комсомолу.

Річ. Журнал відвідування учнів Уховецької школи. 50-ті роки.

Примітка. В цьому списку вказані експонати основного фонду, які розміщені в експозиції. В переліку відсутні картини та малюнки художника Андроника Лазарчука.

У 1989—1991 рр. експозиція музею була частково перебудована: Розділ «Сучасне село» був доповнений новими матеріалами, створений новий розділ «Проголошення незалежності України». Роботу проводили директор Уховецького музею А. Григоровський, працівники методичного відділу Волинського краєзнавчого музею О. Нагорна, О. Вернидубов, художники П. Ковалюк, О. Сільвеструк, А. Сад фірми «Пам'ять». На жаль, у 1992 році Уховецькою сільською радою було прийнято рішення про повернення культової споруди релігійній громаді села. Музей було демонтовано, експонати перенесені в складське приміщення. У 2000 році експонати Уховецького народного історичного музею було передано частково до Ковельського історичного музею, в Уховецьку середню школу, картини і малюнки художника Лазарчука до Волинського краєзнавчого музею.

Василь Вихованець
(м. Нетішин)

ЗАГАДКОВІ РЕАЛІЇ В ЖИТТІ КНЯЗЯ САНГУШКА. ІСТОРИЧНЕ РОЗСЛІДУВАННЯ

Переднє слово

У цій розвідці пояснимо деякі незрозумілі явища, обставини і документи, що стосуються життя князя Сангушка з литовського роду Ольгерда Ґедиміновича.

Князь Сангушко Федорович (за тогочасними актами, грамотами — Федкович)[1], протопласт великої однойменної князівської династії, був активним учасником боїв з Польською Короною на стороні стрия, великого князя Литовського Свидригайла. Можливо, навіть є підстави вважати цього володаря Ратненського, Ветлянського, Любомльського, Кошерського та ін. з певного часу «правою рукою» останнього, зважаючи на зауваження Ю. Вольффа, що «w 1438 r. spotykamy go (Сангушка. — ***Авт.***) w Łucku przy boku Szwitrigajły, który na świadectwo wiernego sobie kniazia Sendiuszko przyjmuje...»[2] — *в 1438 р. зустрічаємо його в Луцьку при боці Свидригайла, котрий на свідчення вірного собі князя Сендюшка приймає* в підданство вихідця із землі Сіверської [якогось] Богуша Оверкіча Тимоху.

Зрештою, Сангушко підтримував Свидригайла там, де міг, і в той час, коли була змога. В тих доленосних битвах йшлося про повернення у склад Великого князівства Литовського Подільського воєводства, Кременеччини, частини Волині, зокрема пограничних володінь князя Федора Ольгердовича та його сина, князя Сангушка — Любомля, Ратного, Кошерщини і інших.

Однак, ми не збираємось акцентувати увагу читачів нашої розвідки виключно на війнах Свидригайла. Глибоке дослідження їх давно зроблено, наприклад, А. Левицьким, О. Халецьким, М. Грушевським[3] та ін. З сучасних дослідників цю тему розробляла О. Русина[4]. Деякі повідомлення про той період, власне, в контексті про історію Поділля кінця XIV — першої половини XV ст. знаходимо в статті В. Михайловського[5]. Стислий аналіз великого протистояння між Свидригайлом і Ягайлом вчинено і автором цих рядків у розвідці про генеалогію князів Сангушків[6].

Згадкою про зазначені події ми лиш робимо вступ до проблем, які мав у цей час в стосунках з королем і Короною князь Сангушко Ратненський. У нас є підстави вважати, що його участь у війнах 1430-х рр. на стороні рідного дядька Свидригайла з метою відвоювати в поляків і батькове удільне володіння певним чином має відношення до гербової загадки цієї династії. Суть загадки в наступному: чому в ранніх Сангушків [Сангушковичів] був інший, у порівнянні з литовською «Погонею», герб і що означав його малюнок?

Досліджуючи генеалогію Сангушків, ми торкалися цієї теми в контексті аналізу їх родового коріння, тобто, найперше — ми виясняли, хто вони: Володимировичі [Рюриковичі], Любартовичі чи Ольгердовичі? Проте вважаємо, що їх гербова проблема достойна окремої — систематизованої подачі, оскільки вона матиме інтерес не лише для краєзнавців, але й для геральдистів.

Про герби Сангушка та його нащадків, хоча й побіжно, але згадували К. Несецький, Я. Замойський, Т. Чацький, І. Даниловіч, А. Бонецький, В. Кояловіч, Т. Жихлінський, Ф. Пекосінський, Ю. Пузина. Порівняно більшу увагу приділили первісному ґодлу (гербу) протопласта династії З.-Л. Радзимінський та М. Ґумовський. Серед вчених наших днів цю тему найкраще дослідив О. Однороженко.

1431 р. Пожар у Ратно

Смерть в листопаді 1430 р. великого князя Литовського Витовта Кейстутовича[7] «призвела до активізації сепаратистських настроїв»[8] протилежного ґатунку: подільська шляхта рвалася в обійми до Корони, мовляв, ми належали Витовту [навіть не

присягаючи йому!] лиш до його смерті. А на інших теренах заворушилися ті руські пани, котрі зрадою й силою були втягнені в Кревську унію, або чиї землі інкорпоровано Ягайлом в склад Корони, за винятком хіба що васала короля й Польщі Федора Даниловича [Ґедиміновича-Наримунтовича] Острозького[9]. Той до т. зв. сепаратистського руху не пристав.

Серед тих, кому тяжко немилою була служба в Ягайла, перебували і ратненські князі-васали Федор Ольгердович[10] та його син, Сангушко. Це давня історія, як ще замолоду не бажав князь Федор мати своїм сюзереном Ягайла після смерті їх батька, великого князя Литовського Ольгерда. Тому без найменшої радості, під тиском присягнув він Ягайлові-королю і здав своє Ратно та інші міста у 1393 р. Короні[11].

Тим часом, на місце покійного Витовта однодушно виставлено литовськими й руськими панами наймолодшого брата Ягайла — Свидригайла-Болеслава. Король без особливого ентузіазму прийняв цю кандидатуру: він сам хотів прибрати Литовське князівство до рук й ліквідувати автономію Великого князівства Литовського. Однак, більшими підставами для Ягайлових тривог були його передчуття, що Свидригайло очолить знервований руський елемент: адже проводирем Руси він рахувався ще з 1400 р. Так і сталося: дуже в скорому часі за безкомпромісне відстоювання прав українських і білоруських панів перед Короною він зажив слави як «князь русинів». Та й литовська опозиція цінувала його за потужні спроби розірвати унію з Польщею, що й було вчинено. Щоправда, Жигмунт відновив її актом від 1432 р.[12]

Справедливості ради скажемо, що Ягайло чинив незначні спроби повернути ряд подільських замків, захоплених польською шляхтою в 1430 р., а найперше — Кам'янецький, у склад Великого Литовського князівства. Та коронні панове на королівський наказ не звернули жодної уваги. І, зрозуміло, не були за це покарані.

Відтак, на зламі 30—31 рр. почалася затяжна і, за словами М. Грушевського, «многозначна війна». Вона не тільки не втихла після смерті Ягайла в 1434 р., а розгорілася ще з більшою силою. Адже за два роки до свого відходу король з поляками інспірували у Литві переворот і привели до влади ще одного великого князя, Жигмунта Кейстутовича. М. Бєльський розповів про це більш ніж відверто: «Tegoż roku, to jest 1432, posłał król do Litwy Wawrzyńca Zarębę pocichu, aby zbuntował pany litewskie przeciw niespokojnemu Swidrygałłowi...»[13] — *того ж, тобто 1432 р. король тихенько послав у Литву Вавринця Зарембу, щоб збунтував литовських панів проти неспокійного Свидригайла*. Відтак, Велике князівство Литовське було розколено на князівства Литовське й Руське. Отож «інспіратори» вже руками нового великого князя Жигмунта та його військ воювали із Свидригайлом. Окупація більшої частини Поділля заохочувала Корону остаточно відірвати ще й Волинь, а також вимагати передачі їм решти подільських замків, котрі ще були за Свидригайлом.

Війна між поляками й русинами вирувала і на всіх пограничних теренах: руські загони палили дрібні королівські міста і грабували поляків. Докотилася вона і до Холмщини, до Ратно. Конкретна початкова позиція його ленного володаря, себто князя Сангушка, на разі, нам невідома: тобто, ми не знаємо, як поводив себе Сангушко в той час, коли на замок напали руські ватаги і спалили його[14]. За Ю. Вольффом відомо лиш, що до смерті дядька-короля племінник ще більш-менш *зберігав йому вірність* («pozostał z początku wiernym królowi»)[15], тобто явно ще не виступив проти Ягайла. Хоча, думаємо, князь Сангушко, як і його батько, прагнув удільної незалежності.

Але чи в період цих битв Ратно, Любомль, Городло, Кошер і інші колишні Любартові містечка відійшли до Великого князівства Литовського? Можна сказати: і так, і ні. Бо коли вже самі поляки затіяли мирні перемовини із Свидригайлом в часі нападу на Корону німецьких рицарів[16], себто в серпні 1431 р., то ще у вересні т. р. «князь русинів» продовжував твердо вимагати від настрашених польських панів офіційного повернення у склад ВКЛ колишніх волинських замків — Ратно, Ветли, Лопатина і Городла. Проте найменшої згоди з обох сторін не було досягнуто.

Корона вирішила знищити Свидригайла, ламаючи з ним домовленість про мир. Це мав зробити вже згаданий брат покійного Витовта, князь Жигмунт. Проте спроба вби-

ти Свидригайла не вдалася. Натомість інспірований Жигмунт, якого посаджено на Віленський стіл в кінці серпня 1432 р., відразу ж зрікся на користь Польщі усього Поділля, а також і пограничних чи, по-іншому, спірних теренів[17], яких вимагав Свидригайло: Сангушкових Ратненської волості, Ветлів, Лопатина, Городла та навіть і Олеського замку[18].

Повну інформацію на цю тему дають грамоти Жигмунта, котрі опубліковано в корпусі документів про унійні стосунки Польщі й Литви періоду 1385—1791 рр. Принаймні, в чотирьох з них повторюється, по суті, одна і та ж фраза: «Item Ratno, Wethle, Lopaczin cum bonis ad praedictos districtus spectantibus dominus rex et Corona perpetuo possidebit»[19] — *таким же чином Ратном, Ветлами, Лопачином з добрами, що до вказаної території відносяться, пан король і Корона* (як одне ціле, тому «possidebit» — в однині. — ***Авт.***) *безперервно (постійно, завжди) володітиме.*

Отже, можна вважати, що до такої офіційної передачі Короні цих земель (чи ще одного визнання її права на них) вони, хоча й не зовсім де-юре, все ж таки підлягали юрисдикції Великого князівства Литовського, оскільки великий князь Жигмунт, узурпувавши владу, вважав за необхідне зі сторони хоча б литовської частини князівства заявити, що вони і далі належатимуть королю й Короні. Фактично, він здійснив повторне їх надання для Польщі. А відтак, до цього, себто до 15 листопада 1432 р., Сангушко міг якоюсь мірою відчувати себе удільним князем в батьковій отчині.

Підсумовуємо: кровопролитна боротьба, спочатку Свидригайла, а після смерті Ягайла — і самого князя Сангушка за Ратненські і інші добра велася, забігаючи наперід, аж до 23 березня 1443 р., себто до появи Бірштанської грамоти юного великого князя Казимира Ягєллончика про передачу Сангушкові Ратненської і Ветлянської отчини. Зрештою, це було дуже формальне її закінчення, зважаючи на статус в ту пору ще не визнаного Польщею згаданого вище великого князя литвинів і небажання поляків поступитися хоча б клаптем тих земель, які вже були в їхніх руках.

Тож Сангушкові добра як були, так і залишилися на спірних теренах, себто в юрисдикції Корони. І вони були спірними не тільки до умовної дати його смерті в 1463 р., але й далі, не дивлячись на те, що за цілком легітимною «Угодою Литвинів з Польською короною, уложеною королем Казимиром у Парчові» в 1446 р.[20] як спірні Сангушкові, так і інші такого ж типу території (наприклад, замок Олесько) «теоретично» було введено в склад Великого князівства Литовського. Але на постійні вимоги Литви справді вернути їй ці спірні території поляки відповідали одне й те ж: входьте, мовляв, своїм князівством у склад Польщі, то й ці землі не будуть спірними.

Усі ці факти з подостатком дозволяють нам проводити і стверджувати **головну дослідницьку лінію:** починаючи з 1433 року, князь Сангушко Федкович веде безкомпромісну боротьбу за удільну батькову отчину і за її незалежність від Ягайла і Корони Польської. Очевидно, ця боротьба стимулювалася також його вірністю православному обряду. А сама вірність має незаперечне свідчення про закінчення земного життя князя ченцем Якимом в родинному Святомиколаївському монастирі в Мельцях[21]. Та найголовніше, що ми спробуємо довести, **що ця затяжна боротьба знайшла своє відображення і в гербі Сангушка.**

В процесі нашого дослідження ми поставимо ще кілька проблем, дотичних до головної теми. Зрештою, деякі з них можуть бути стартовими для інших дослідників. Суть нашого методу полягатиме в тому, що ми пропонуватимемо кілька можливих варіантів вирішення тої чи іншої загадки, «намацуючи» найвірогідніший.

Дивний акт «Książe Sanguszko zeznaje...»

Понівечене війною Ратно, за З.-Л. Радзимінським, для панів коронних «nie było już tym smacznym kęsem» — *не було вже тим ласим куснем*, як раніше. А тому нібито в 1433 р. «прийшла Ягайлові думка» віддати його Сангушкові для «naprawy» — *відбудови* і заселення людьми «in tenutam [...] ad placitum»[22] — *в держання* [...] *до* [своєї — королівської] *волі*. Та ще й на таких же правах він нібито додав племінникові містечко покійного брата Сангушка, князя Гурка — Кроснічин.

З.-Л. Радзимінський стверджував, що король «за усунення від руху сепаратного» заплатив Сангушкові не тільки «ojcowskim jego niegdyś udziałem, Ratnem z powiatem» — *в минулому його батьківським уділом, Ратном з повітом*, плюс Кроснічином Гурковичів, але і «drugą połową Koszyrszczyzny» — *другою половиною Кошерщини*, котра, подібно як від Гурковичів — Кроснічин, була відібрана від Сангушкового племінника Семена Романовича Кобринського за підтримку Свидригайла[23].

Щодо великого князя Жигмунта, то він справді, щоб задобрити Сангушка і втримати в нестійкій вірності королеві, «nadał mu jeszcze Trościanicę w powiecie Kamienieckim»[24] [у Великому князівстві Литовському] — *виділив йому ще й Тростяницю в Кам'янецькому повіті*. Виразом «jeszcze» Ю. Вольфф, як це чинили й чинять і багато інших учених аж до наших днів, висловив, думаємо, дещо сумнівну в юридичному сенсі рівноцінність акту Сангушкового зізнання — запису в Литовській метриці про жест доброї волі великого князя Жигмунта.

Зрештою, з усього видно, що в молодого короля, Владислава III, обраного на престол відразу ж після смерті батька в 1434 р., очевидно, десь через рік дійшли руки і до Ратно. Ми думаємо, **що ще до того**, як Сангушко «przystał do Szwitrigajły»[25] — *пристав до Свидригайла*, та й не сам, а з сином, Олександром[26], «starostwo ratneńskie na Wołyniu»[27] — *ратненське староство на Волині*, яке нібито було надане Сангушкові з правами старости на зазначених вище умовах Ягайла, отримало нового (або додаткового) намісника — «бургграбія»[28]. На жаль, про нього ми поки що знаємо лиш те, що прийде час — і Сангушко заб'є його під час чергової спроби відвоювати своє місто.

Друга важлива інформація, яку між рядків вичитуємо в Архіві Сангушків з док. №XXXVII «Władysław III. zagrabia...», — князеві Сангушкові взагалі не стало місця в батьковім Ратно: він (з якогось часу) змушений сидіти в Кошерській волості, *яку також мав у посесії* («...districtum totum cosseriensem, cuius possessionem [...] gaudebat») і звідки протягом **«dies multos»** (! — ***Авт.)*** **—** ***багатьох днів***[29] нападав на «bona nostra regni Polonie» — на *наші, польського короля маєтки* і накінець таки захопив [своє!] королівське Ратно, чим (тобто, усім цим) «offensam maiestatis nostre regie... ausus fuit» — *насмілювався наносити образи нашій королівській величності*.

Але поки дійшло до конфіскації і Кошерщини — а це, думаємо, сталося через літ 5, життєва ситуація змусила князя чітко визначитись: а саме — випадало не лише руками Свидригайла, як то було раніше, але вже й самому почати боротьбу, в першу чергу, за ратненську резиденцію. У цьому зв'язку дозволимо собі не погодитись з думкою п. Т. Зелінської, що бажання Сангушка повернути в приватний уділ інкорпоровані Польщею ратненські, кошерські й ковельські добра впливало на зміни [його. — ***Авт.***] орієнтацій політичних, «których dokonywał parokrotnie w czasie walk... — *які здійснював декілька разів під час битв* між Владиславом Ягайлом, Свидригайлом і Жигмунтом»[30]. Незалежність від Корони в отчому краї — це, гадаємо, була його постійна політична орієнтація. Адже одна справа бути васалом у дядька Ягайла чи його сина, інша — самостійним удільним володарем, та ще й при такій значній кількості земель.

Далі ставимо першу дотичну до головної — проблему: кому і з якого приводу адресував своє зізнання від 21. VIII. 1433 р. князь Сангушко? Для З.-Л. Радзимінського, наприклад, поява цього документу не була дивною. Він пише: «w zeznaniu, uczynionem królowi Władysławowi w Brodni 21 sierpnia 1433 r., [...]»[31] — *в зізнанні, вчиненому для короля Владислава* [Ягайла. — ***Авт.***] *в Бродні 21 серпня 1433 р.* [...] і т. ін. Сангушко *зізнається Ягайлові,* що отримав від нього в оренду Ратно й Кроснічин.

До речі, ця думка не раз повторювалась іншими істориками, котрі писали про Сангушка і його акт. А. Бонецький, наприклад, написав, що Сангушко цим актом вчинив «królowi submisyę» — *підкорив себе владі Ягайла.* І ніхто з них не обмовився жодним словом з приводу незвичайності Сангушкового зізнання саме королю, мовляв, а для чого Ягайлові таке зізнання? Більше того: оскільки підтримувалась саме ця версія, то можна твердити, що ніхто з тогочасних дослідників достеменно не знав, для кого воно і для чого воно?

Чи не з огляду на дуже високий суспільний авторитет династії Сангушків деякі

сумнівні нюанси її історії лишалися поза увагою бадачів? А між тим, в акті нема жодного натяку на те, що він адресується королю. Його тогочасна стандартна початкова форма: «Ми, князь Сангушко, визнаємо цим листом для тих, кому про це треба знати, що добра Ратно... і т. ін., між іншим, «recepimus in tenutam...». «Recepimus...» — у даному контексті це лексема-загадка, про яку ми ще згадаємо. А можливо, це і розгадка появи цього дивного акту. До речі, тенута — це тримання маєтку з фонду короля, як мовилось вище, до його ж волі: в будь-яку хвилину все могло бути відібране. Що ж до значення виразу в лапках, то, за звичаєм, більшість перекладали його — *приймаємо в тенуту*...

До думки З.-Л. Радзимінського й інших. Схоже, що в такому «Зізнанні» для короля нема логіки: це Ягайло мав би дати Сангушкові грамоту про надання згаданих міст. Хіба що даний акт рахувати, по-сучасному, розпискою? В такому випадку в ній повинні б вказуватися свідки[32], а сам документ мав би зберігатися в коронних архівах, а не в ратненських. Для такого припущення у нас є підстави, про що скажемо далі.

Швидше всього, такої форми зізнання доречно було б адресувати не Ягайлові, а Владиславу III. Але ж на згадану дату він ще не був королем. Зрештою, як уже давно відомо, цей акт виявився досить ненадійним документом, щоб Сангушкові втриматися з ним у ролі Ратненського королівського намісника. Навпаки: він навіть міг стати причиною великих його неприємностей.

Відтак, з приводу появи акту може бути ще кілька версій. Наприклад, зізнання мало замінити втрачене надання від Ягайла. Про існування такої грамоти теоретично міг би свідчити запис у якій-небудь міській книзі, куди Сангушко, будучи сам в цьому зацікавлений, мав би занести її до облятування. Але з усього видно, що офіційних слідів про леґітимність Сангушкової тенути поки що, а можливо, й ніколи не буде віднайдено.

До речі, відомий ряд інших, не «словесних», але офіційних, документальних Ягайлових надань саме 1433 р., що збільшує подив з приводу відсутності подібного для Сангушка. Звернімо увагу: 21. VIII. 1433 р. Сангушко зізнається *нібито* для Ягайла, що отримав від нього тенуту — два міста (а Ратно навіть з прилеглим округом: «cum ipsius districtu»). Можливо, саме так, за юридичними нормами того часу, і треба було зробити при *незрозумілій* відсутності документа від короля. А на другий день, 22 серпня 1433 р., Ягайло надає якомусь Домаратові у власність маленьке сільце Шаравку на Поділлі, і документ про це ми можемо читати і сьогодні[33].

Наступна і, вважаємо, найвірогідніша версія: **своє зізнання Сангушко адресував громаді Ратно** і в такий спосіб узаконював у її очах свою тенуту і право розпоряджатися службовою шляхтою у відбудові рідного (і все ще королівського!) замку. І воно в міському архіві збереглося аж до появи в Ратно старостів Прокопа та Миколая Сенявських[34], котрі його, тобто цей документ, «приватизували».

Та ось настав пам'ятний реформою 1435 рік[35], у всіх відношеннях неприємний для багатьох старостів на руських землях Корони. Можна припускати, що він приніс проблеми і для Ратненського державці. Не виключено, що комусь з т. зв. неповноправної службової шляхти «Акту зізнання» виявилось замало, щоб підкорятись старості і займатися відбудовою міста. Могло початися розслідування: покажи документ, що ти староста. Ягайла, який би підтвердив своє словесне надання тенути Сангушкові, уже не було. В акті ж, на жаль, не названо жодного родовитого свідка, котрий міг би підтвердити, що дійсно, при ньому відбулось словесне надання тенути, і при ньому ж князь Сангушко дає розписку-зізнання про її отримання. До речі, і цей документ для його ж надійності мав би бути облятований — внесений до відповідних актових книг.

Вище ми зазначали, що в якийсь день і рік Сангушко знову втратить своє Ратно. Точна дата невідома, конкретна причина — теж. За З.-Л. Радзимінським, це сталося не раніше, як через 8 років, і просто «за вірність для Свидригайла». Ми ж думаємо, що проблеми з новим королем і Короною в Сангушка виникли раніше і як не через відсутність офіційного надання на тенуту, то через реформу. Запальний князь, навряд, чи міг змиритися з появою в **його Ратно** вже згаданого бургграбія (підстарости), якому реформою 1435 р. надавалися набагато відповідальніші, у порівнянні з старостинськими, а саме: судові й адміністративні функції. Старости-тенутарії під ту пору втрачали

юрисдикцію над службовою шляхтою і залишалися в ролі простих наглядачів над королівськими замками, фільварками й прибутками.

Отже, і з цієї причини міг спалахнути конфлікт між Ратненським державцею і молодим королем, а головно — коронними сенаторами. Зрозуміло, може бути й так, як вважав З.-Л. Радзимінський, а саме, що Сангушко втратив Ратно десь в 1440 р. Ми ж думаємо, що Сангушко міг позбутися його значно раніше. А до Свидригайла з сином, Олександром пристав не в 1438-му, а навіть двома роками раніше, про що ми писали в примітках. Та головне, куди ми хилимо, це те, що в Сангушка **була боротьба.** Не просто так собі, за «платонічну» вірність Свидригайлові, втрачав він повіт за повітом. Але були бої, і не одного дня, а протягом «dies multos».

Підкреслимо, що всі проаналізовані нами неясності з Бродненським актом жодним чином не понижують в наших очах історичний образ героїчного князя: він, як міг, по-людськи, себто, людськими методами боровся за **своє Ратно**. Даний акт, не до кінця зрозумілий юридично, — це теж боротьба, боротьба за отчину. Розповідь про неї, власне, у світлі вияснення геральдичної загадки Сангушка, продовжимо через кілька розділів, з'ясувавши деякі немаловажні і також дотичні до нашої теми проблеми.

Чому в Сангушків тричі змінювалась національність?

В історії князів Сангушків для дослідників було три загадки: їх родовий корінь; етимологія й семантика лексеми «Санкгушко»; відсутність у протопласта і перших поколінь Сангушковичів (родинного?) герба під відомою назвою литовська «Погоня». Ґрунтовні роз'яснення з першої і другої проблем вміщено в нашій розвідці щодо їх генеалогії.

Бродненський акт «Książe Sanguszko zeznaje...» проблемою не вважався. Ми доводимо протилежне. На черзі — майже детективна історія печатки під цим документом.

Продовжимо аналіз загадки номер три: чому в князя Сангушка, його синів і онуків був інший у порівнянні з *нібито* родинною «Погонею» герб, а також вкажемо на деякі у цьому зв'язку історичні дослідницькі колізії. Просимо читачів знову звернути увагу на слово «нібито»: у нас є великі підстави сумніватися в тому, що герб «Погоня литовська» — це справді споконвічний родинний герб Ґедиміновичів, тобто, що хтось із них його придумав і створив. Але почнемо з вияснення національності Сангушків. Коли вони втретє змінили її, це знайшло свій вираз на їхньому ґодлі.

Серед тих дослідників, які вважали Сангушків гілкою з роду київського князя Володимира, був і видавець Мемуарів ад'ютанта Наполеона, славутського князя Є. Сангушка — Ю. Шуйський. Він, розповідаючи про «domy ruscy książąt» Збаразьких, Острозьких, Вишневецьких, зауважує: «Do takich domów należał w szczególności dom książąt Sanguszków» — *до таких домів (родів) належав (особливо, виняткова) рід князів Сангушків*[36]. Це сміливе твердження на разі нічим не підкріплене. Жодних доказів Шуйський не подає. Очевидно, в даному випадку він покладався на А. Ґваньїні, котрий у своїй праці «Kronika Sarmacyey Europskiey. Ks. III. Ziemie Ruskie» називав Сангушків руськими князями, котрі разом з Чарторийськими «od jednego przodka początek mają» — *від одного предка мають початок*[37]. Імені ж цього історика не назвав. Зрозуміло, що до такої думки Ю. Шуйського спонукав однаковий у цих династій герб «Погоня».

Цікаво, що логіка мислення у А. Ґваньїні правильна майже на 99 відсотків: на ту пору, коли в Сангушків з'явився герб «Погоня», вони вже були практично руськими, себто українськими православними князями. А в той час **приналежність до грецького чи римського обряду майже на 100 відсотків свідчила про національність**. Крім того, «Погоня» — дійсно прадавній герб русичів. Щоправда, історик міг цього й не знати. І Чарторийські та Сангушки справді «від одного предка початок мають», і цим предком був... литовець Ольгерд. Щоправда, Чарторийські силкувалися вивести себе від його онука, короля Владислава III Варненьчика[38].

Безапеляційно твердив про руське коріння Сангушків і А. Бонецький. Він у вступі до своєї праці «Poczet rodów» писав: «Nie bojarowie przybierali tytuł kniaziowski, lecz

prawdziwi kniaziowie, idący od władców ruskich, pragnęli uchodzić za potomków Gedymina spostrzegłszy, że książęta krwi litewskiej mają o wiele większe znaczenie»[39] — *не бояри брали собі князівський титул, лиш правдиві князі, що походили від можновладців руських, прагнули видавати себе за нащадків Ґедиміна, спостерігши, що княжата литовської крові мають набагато більшу вагу.*

Після цих слів, давши характеристику потугам Чарторийських вивести свою генеалогію від короля Владислава III Ягєллона з наступним використанням ними на печатці «Погоні» і розповівши, що з того у них вийшло, далі історик заявив недвозначно: «Sanguszkowie wzięli sobie za protopłastę Lubarta, Rużyńscy Narymunta [...]» — *Сангушки взяли собі за протопласта Любарта, Ружинські — Наримунта,* Вишневецькі, Збаразькі, Порицькі і Воронецькі — Корибута.

Здавалося б, хто ризикне спростовувати такі авторитетні заяви?

Ю. Вольфф в передмові до праці «Ród Gedimina», на стор. V критикує Г.-К. Стадніцького за те, що «[Fedor Olgierdowicz Ratneński. — ***Авт.***] jest u niego księnciem Ruskim» — [*Федор Ольгердович Ратненський. — **Авт.***] є в нього князем руським, в той час як фактично він був литовцем. Справді, в ту пору, себто в роки 1377—1400 (чи, за іншою версією, навіть 1377—1431 рр.), котрі є найімовірнішим періодом князювання цього онука Ґедиміна в Ратно, називати його князем руським було ще трохи рано. Але нема жодного сумніву, що й він уже був православним, а це і для його сучасників, і для значно пізніших істориків рівнозначно — **руським.**

Оскільки також немає жодних сумнівів у тому, що до князя Симеона-Самуїла (пом. 1638 р.) усі мужі-Сангушки з ковельського роду були православними, то саме це наштовхує деяких геральдистів вважати їх гілкою Рюриковичів[40], тобто — русинами. За Л. Дембіцьким, рід Сангушків, починаючи із згаданого вище князя, Вітебського воєводи «schyzmatyckich wypiera się błędów...»[41] — *звільняється від схизматичних (розкольницьких) заблуджень.* (Саме так споконвіку представники римського обряду оцінюють православну релігію). Відтак, далі — всі наступні покоління династії Сангушків — католики, а отже, і поляки. Можна додати: з литовського кореня.

В кошерських Сангушків першими у католицтво перейшли княгиня Ганна II Андріївна (дружина М. Сапєги, котра померла 1580 р.), а також онуки князя Лева — Адам (пом. 1653 р.) і Ганна (їх лінія згасла).

Російський дослідник династії Сангушків П. Вікторовський ретельно зібрав і подав усі відомі йому деталі, що стосуються окатоличення доньки польного гетьмана Великого князівства Литовського, князя Романа Сангушка — Олександри (пом. 1610 р.), котра вийшла заміж за першого конвертита серед Заславських — князя Януша, а також розповів про їх спільне, вкрай нетерпиме ставлення до православ'я[42] (і ця лінія згасла).

Можна не сумніватися, що саме перехід Сангушків у римський обряд спричинив появу на їхній тогочасній «Погоні» двораменного хреста на щиті у вершника. Про це повідомляє К. Несецький: «tylko że na tarczy Jezdzca, dwa krzyże w jeden złożone przydali»[43] — *тільки що на щит вершника додали два хрести, складені в один.*

Смисл появи цієї деталі (а загалом це т. зв. хрест литовський) на гербі Сангушків після створення сумнівного родоводу від Любарта й окатоличення (1-ша пол. XVII ст.) зрозумілий: підкреслювався **повний** розрив з традиційним визнанням їх як руських православних князів, хоча й литовського герба. Адже, наприклад, в правнука Сангушка, князя Федора Андрійовича і його сина, Дмитра, чоловіка Гальшки Острозької, на гербах хрести були грецькі — однораменні.

Але дещо загадковим є малюнок двораменного хреста на щитах вершників на печатках князів Романа Федоровича Сангушка (1561 р.) і Лева Олександровича Сангушка-Кошерського (1567 р.). Зазначимо: це був «переддень» польсько-литовської Люблінської унії (1569 р.). Через три роки на печатці першого — уже зображено **щит із грецьким хрестом**; а на печатці князя Лева за 1571 р. уже нема ні подвійного хреста, ні самого щита. Потім ця деталь з'являється в його сина, князя Григорія (період дії печатки 1588—1600 рр.).

Можливо, дехто з Сангушків через гербовий двораменний хрест патріотично нага-

дував сучасникам, що вони — нащадки литовця Ольгерда. Адже, незважаючи на великий польський тиск, еліта литовського князівства в часі формування Речі Посполитої виборола собі свободу віросповідання, право зберегти хоч деякі ознаки державності — герб, печатку, адміністрацію, а головне — військо. Руська мова залишилася урядовою, а Литовський статут — правовою основою. Хоча серед категоричних противників унії, а це були князі К. Острозький, Б. Корецький, О. Чарторийський і К. Вишневецький, ми не знаходимо Сангушків, все ж таки поява в той час у деяких з них, а особливо в польного гетьмана литовського Романа Сангушка, на печаткових зображеннях щита вершника — однораменного грецького хреста, щось таки значила.

Герб Ґедиміновичів і Великого князівства Литовського

Тим часом, «зраду...» (перехід в католицтво. — ***Авт.***) не лише Сангушків, а й багатьох десятків інших «неоціненних сапфірів і безцінних діамантів» — домів руських княжат Слуцьких, Заславських, Збаразьких, Пронських тощо оплакав у своєму «Треносі» М. Смотрицький[44]. Щоби глибше збагнути суть цього «треносу» (плачу, ридання), варто подати ще кілька рядків з історії Великого князівства Литовського.

Відомо, що організатор Великого князівства Литовського, поганин Мендовг (а етнічна Литва ще довго сповідувала т. зв. народну релігію), в 1250 р. тимчасово (з політичних міркувань) прийняв католицизм і отримав за це від папи Інокентія IV королівську корону. Старший син Мендовга, Войшелк усім серцем віддався православному християнству і «предан был всецело интересам русской народности», писав історик В. Антонович. Ця відданість була на стільки великою, що він увів Литву в склад Галицько-руського князівства[45]. Проте вона там перебувала недовго через незгоди у галицькій князівській сім'ї.

Титульна людність новоствореної Литовської держави рішуче відкидала обидва варіанти християнської релігії. Однак, починаючи з 1325 р., старий Ґедимін, а також і його брат, Витень, почали робити політичні реверанси в сторону католицтва. Цьому сприяло й те, що дочка Ґедиміна, Альдона, охрестилась у Кракові під іменем Ганни і вийшла заміж за наслідника польського трону Казиміра III. Цей шлюб став основою польсько-литовського мирного договору.

Можливо, що Ґедимін прийняв би римський обряд, якби не жахливе мародерське і «мордерське» ставлення папського ордену пруських хрестоносців «Закону» до останніх в Європі язичників. Зрештою, геноцид геноцидом, але вважається, що це була лиш вагома причина відмовлятися обом князям від немилої для них релігії. Тим часом, з історичних джерел добре відомо, що за Ґедиміна й Витеня, а особливо за братів Ольгерда й Кейстута в Литві була повна свобода і католикам, і православним[46]. Але українські мова, культура, а головне — релігія (грецький обряд) стали у Великому князівстві домінуючими.

Який же герб мала ця держава? Процитуємо два із найстаріших дотичних до цієї проблеми джерел. Перше повідомлення вміщене у Хроніці Литовській і Жмудській: «Наримонт, яко старший будучи, в Великом князстве Литовском пановал. [...] Той Наримонт мел герб, або клейнот рицерства своего таковый, и тым печатовался, Великому князству Литовскому зоставил его, а то такий: в гербе муж збройный, на коню белом, в полю червоном, меч голый, якбы кого гонючы, держал над головою, и есть оттоля названы Погоня».

Зрештою, це не останнє, щоб бути гідним віри, повідомлення. Тому наведемо ще одне, подібне, уміщене в Густинському літописі, де створення герба «Погоня» приписується вже іншому князеві: «В лето 6786 (1278 год) Витен нача княжети над Литвою [и] измысли себе герб и всему князству Литовскому печать: рыцер збройны на коне з мечем, еже ныне наричут Погоня»[47]. Що тут правильно, так це те, що Велике князівство Литовське справді мало герб «Погоню». Але хто його для нього «ізмислив» — це вже, як кажуть, інша справа, і про це мова далі.

Отже, сьогодні ніхто з дослідників не сумнівається, що «Погоня» (рицар на коні з мечем в правиці на щиті іспанської геральдичної форми) — це нібито літописно підтвер-

джений династичний герб Ґедиміновичів. Адже відповідні зразки «Погоні литовської» бачимо на печатках Федора Любартовича (1393 р.) та брата князя Сангушка — князя Романа Кобринського (1387 р.)[48].

У князя Сангушка з роду Ґедиміна й Ольгерда герб з іншим сюжетом

Варто було б очікувати, зауважує відомий харківський вчений-геральдист О. Однороженко, що і на гербах Сангушковичів, родинно причетних до обох цих князів, безперервно повторюватиметься дане зображення — рицар на коні з мечем в правиці. Проте на ранніх печатках представників їх роду бачимо зовсім інший сюжет: воїн, озброєний мечем і списом, влучає у звіра; ліворуч розміщено дерево. Власне, саме таким був герб родоначальника Сангушків — князя Сангушка Федковича. А «Погоня» з'являється на печатках князів Сангушків лише в другій чверті XVI ст.[49]. І тому даний факт був і є однією з вагомих причин для деяких дослідників сумніватися в приналежності Сангушків до Ґедиміновичів.

Ще Г.-К. Стадніцький, який, за словами З.-Л. Радзимінського, прискіпливо вишукував аргументів проти того, що Сангушко — Ґедимінович, порівнюючи незмінну печатку Федюшка Любартовича (Жидачівського) із зображенням «Погоні» в щиті іспанської геральдичної форми з печаткою князя Сангушка із зображенням, очевидно, ангела, звіра й дерева, просить «кожного безстороннього» сказати, яка ж аналогія між тим князем Сангушком і сучасним йому Федюшком Любартовичем: «czyli to nie są całkowicie od siebie różne osoby?»[50] — *чи то не є цілком різні між собою особи*? Тобто, зі слів Г.-К. Стадніцького видно, що між малюнками гербів князів-родичів абсолютно не було нічого спільного. Відтак, на його думку, не могли вони бути й братами — стриєчними.

Тим часом, гербовий сюжет, про який ми розповіли вище, у видозмінах знаходився на печатках наступних кошерських і несухоїжських Сангушків до четвертого покоління включно. Таким же був у 1487—1517 рр. і початковий герб Сангушків ковельських, тобто князя Михайла Сангушковича і його сина, Василя; в останнього — до 26 жовтня 1533 р.

На подану дату на печатці князя Василя вперше помічаємо варіант «Погоні литовської»: рицар на коні з мечем у правиці, проте не на щиті[51]. (Від князя Василя ковельського походять Сангушки любартівські і славутські). Через два роки рицаря на коні цей князь вніс в контури щита німецької геральдичної форми, над яким знаходилися літери КК (Князівство Ковельське? — ***Авт.***). В 1535 р. «Погоня» на німецькому щиті представлена уже на печатці несухоїжця, князя Федора Андрійовича (використовувалась до 1547 р.).

Нарешті, і кошерський Сангушко, князь Андрій Михайлович свій новий герб — «Погоню литовську» виявив лиш у 1540 році. Печаткою із старим гербом, на якому зображено рицаря, котрий мечем вражає уже не чотириногого звіра, а змія (смока)[52] в горло, цей князь користувався в 1517—1535 рр.

Отже, чому усі три династійні лінії Сангушків, якщо вони справді Ґедиміновичі, не користувалися «Погонею литовською» понад 100 років? На це питання модальних відповідей може бути декілька.

Наприклад, ні Ольгерд, ні син його, Федор, ще не мали у вжитку т. зв. «Погоні литовської», щоб вона і для цієї гілки Ґедиміновичів вважалася родинною. Поодинокі вияви її де в кого з Ольгердовичів ще не дають підстав називати її фамільною[53].

Інший варіант: за повідомленням Ф. Шабульдо, «в сентябре 1377 г. Федор Ольгердович (батько кн. Сангушка. — ***Авт.***) добровольно принес ленную присягу польскому и венгерскому королю Людовику, не пожелав признать своим сюзереном преемника Ольгерда Ягайла»[54]. Чи не позбавив за це великий князь Ягайло брата родинної «Погоні литовської»?

Нарешті, відхід од «Погоні» чи її початкова відсутність у князя Сангушка і його нащадків могли пов'язуватись з якимись особливими обставинами у його житті.

Два акти «Książe Sanguszko zeznaje...» і дві різні печатки?

Всередині загадки щодо причин появи іншого, у порівнянні з деякими Ґедиміновичами, початкового герба Сангушка Федковича, існує ще одна, по суті, крім З.-Л. Радзимінського і М. Ґумовського, більше ніким достатньо уважно не помічена і тим більше, **досі ніким не досліджена проблема печатки під Бродненським актом від 21 серпня 1433 р.** — Актом т. зв. зізнання.

Автор «Монографії кн. Сангушків» прокоментував її коротко і абсолютно, з нашого погляду, невдало: одні, мовляв, бачать на цій печатці «osobę ze skrzydłami i hełmem na głowie» — *особу з крилами і шоломом на голові*, а Т. Чацький — «rycerza na koniu, do smoka zmierzającego»[55], тобто *кінного рицаря, котрий на змія (дракона) замірюється*.

Одразу відзначимо, що з легкої руки З.-Л. Радзимінського відносно бачення Чацького проголошено (через неуважність?) неправду: пан Тадеуш не бачив на тій печатці «rycerza na koniu» — *рицаря на коні*, а просто — «особу із списом», про що детальніше розповімо далі.

І, не вникаючи в справу, маючи, можливо, оригінал, можливо, фотокопію Акту зізнання з печаткою перед очима, З.-Л. Радзимінський зіслався на печатки великого князя Витовта, мовляв, останній користувався трьома видами печаток, на яких були не герби, «lecz niejako effigie swoje» — *але щось ніби свої портрети:* раз пішо, другий — на коні, а третій — в маєстаті на троні. Далі згадав про подільського князя Олександра Коріятовича, в якого на печатці був герб Володимира-Волинського — св. Юрій на коні, і зробив висновок, яким тільки підтвердив наявність проблеми: то що ж, мовляв, у тому дивного, що і князь Сангушко на Ратні, котре є сусідом для Володимира-Волинського, міг печатуватись, за прикладом дядька Витовта, «spieszonym mżęem zbrojnym» — *пішим мужем озброєним*, а за прикладом іншого дядька, Олександра Коріятовича, «Ś. Jerzym na koniu» — *св. Юрієм на коні*?

Це дивне явище можна було б коментувати саме так лиш в тому випадку, якби був відомий ще хоча б один документ Сангушка з іншим видом герба періоду 1430-х рр. Але ж мова йде нібито про одну і ту ж печатку під нібито одним і тим же актом, яку одні бачили так, а другі — по-іншому. То що вона — час від часу мінялася на очах?

Чому одні геральдисти бачили на печатці під Бродненським актом «Sanguszko zeznaje...» пішу особу з крилами і в шоломі, а інші пишуть, що під цим документом привішена «Погоня руська» — себто Георгій Побідоносець на коні списом вражає змія? За М. Ґумовським, найвірогідніше — це Михаїл Архангел, «walczący z szatanem (psem)» — *який бореться з сатаною (псом)*[56]. Відтак, пояснення Радзимінського нічого не пояснює. В цьому випадку краще б йому було сказати, наприклад, що печатка «jest mocno zniszczona»[57] — *є дуже пошкоджена*, і на ній нічого не можна розібрати. Але ж розбирали! І навіть до літер. І пізніше від Радзимінського.

Напрошується фантастичне припущення: то, може, існує... два екземпляри одного і того ж акту з Бродні? І одні геральдисти, починаючи від Я. Замойського, бачили акт з «sigillum ducis Sanguskonis» — *печаткою князя Сангушка*, на якій зображено «hominis canem ducentis ac manu auem gestantis, ac ad latus arboris pini parui»[58] — *людину*, що *веде пса і жестом руки показує в сторону дерева, очевидно, сосни*; а інші, наприклад, Т. Жихлінський, бачили (??) акт з печаткою, яка представляє кінного рицаря, котрий замірився «do smoka, a zatem Pogoń książąt ruskich»[59] — *на змія (дракона), а отже це Погоня руських князів*.

Неймовірно? Але, крім наведеної метаморфози, тобто перетворення малюнка із зображенням *людини, котра веде пса,* і *дерева* в *рицаря на коні і дракона* для нашої фантазії, а точніше, робочої гіпотези є ще деяке інше підґрунтя. Відразу зазначимо: ми не беремося ставити себе в сумнівне становище, щоб однозначно твердити про існування двох Актів зізнання з різними печатками, в той час як серйозним геральдистам, напевно, відомий один. І фотокопія його подана в праці З.-Л. Радзимінського. Ми лиш говоримо про пов'язані з ним незрозумілі речі, за якими криється, хіба що, звичайна «наукова» халатність і яка, можливо, полягає в тому, що одні писали про те, **що і як** бачи-

ли, а інші — **про те, чого не бачили взагалі**, неуважно списуючи відповідну інформацію один в одного. Про печатку ж повідомляли навмання. А читачам — науковцям, краєзнавцям, якщо їм потрапляють до рук нотатки перших і других, кому вірити?

Тим часом, деякі дослідники посилаються на інтригуючий Сангушків акт «z Archiwum familijnego Sieniawskich» — *з родинного архіву Сенявських*, двоє з родини яких свого часу були ратненськими старостами. Очевидно, хтось із цих Сенявських забрав Сангушків акт з Коронного архіву (а що він там був — повідомляє А. Нарушевіч)[60] у своє родинне сховище. І, власне, саме **цей примірник акту** був скопійований і опублікований в «Supplementum ad historica Russiae Monumenta». Укладачі І-го тому Архіву Сангушків (вид. 1887 р.) згадали в примітках до док. XXXIII («Sanguszko zeznaje...»), що «dokument ten był wydrukowany w «Supplementum ad hist. Russiae Monumenta» Petersburg 1848. Str. 518»[61]. Отже, в Архіві Сангушків — це другий його, скажемо, серйозний науковий передрук. Зрозуміло, що публікації цих копій — в «Supplementum...» і в Архіві Сангушків не раз переписувалися і друкувалися у працях переважно польських дослідників.

А ми, враховуючи різне бачення печатки, ставимо, з нашого погляду, правомірне питання: чи справді саме «ten dokument» — саме *цей же екземпляр документа*, який ми знаходимо в І-му томі Архіву Сангушків, було опубліковано і в «Supplementum ad historica Russiae Monumenta»? Тобто чи вони ідентичні з оригіналом і між собою? І що повідомляється про печатку Сангушка під цими основними і деякими іншими передруками?

Маємо змогу працювати також як з неповним відчитанням З.-Л. Радзимінським давнього акту в «Monografia XX. Sanguszków...» (до «Datum in Brodnya...»), так і з фоторепродукцією оригіналу[62].

В рукописі, написаному готичним скорописом, ім'я «Владислав» подано з початковим польським «W»: «Wladislao». Впадають у вічі скорочення чималої частини деяких слів, наприклад, «aut.[em]» «dom.[ini]» «dat.[um]» тощо. Дата написання документа подана в такий спосіб: «Anno Dm.)...», далі перші два числівники — відповідними літерами скорочено: 1 тисяча — «M˚...(millesimo. — ***Авт.***)»; 400... (quadringentesimo) передано «CCCC˚»; далі, 33 — словами «tricesimo tercio». Рельєфне зображення на сфотографованій печатці аналізувати не можливо.

У відчитаному З.-Л. Радзимінським тексті акту, очевидно, свідомо допущено істотний пропуск великого речення, котре починається словами: «Postquam autem...» і закінчується лексемою «servabimus». Далі за текстом: «Verum praefatus...». До печатки історик дав великий коментар, дещо з якого ми наводили вище.

Проаналізуємо інші передруки Сангушкового «Зізнання». Зокрема, вияснимо, як воно виглядає в «Supplementum...». Тут цей документ вміщено під порядковим номером «CCXVIII» — 218. Копія зроблена В.-А. Мацейовським. За змістом вона максимально наближена до оригіналу і є найкоректніша щодо граматичної вправності у порівнянні з деякими іншими передруками, про які ще згадаємо. Однак, термін «Nos dux Sanguschco» тут помилково написано по-польськи: «Sanguszko». Маєтки синів князя Гурка подано: «bona Crosnyczyn». Дата «Зізнання» передана наступним чином: «anno Domini M˚ CCCC˚ tricesimo tertio». Інші оригінальні рукописні скорочення автор замінив повними словами.

Та найбільше, що нас цікавить, це опис у «Supplementum...» печатки князя Сангушка. Ось його текст: «Autenticum scriptum in chartula pergamenea» — *Автентичний скрипт на аркуші пергаменту*. «In hujusmodi strophio, ad calcem diplomatis appensum est ducale sigillum» — *на свого роду хустці привішена князівська печатка,* «in cera coloris viridis expressum» — *на воску зеленого кольору відтиснена,* «cum effigie cujusdam personae» — *із зображенням чиєїсь (якоїсь) персони*, «alis galeaque ornatae» — *крилами і шоломом прикрашеної*. «Titulus ducis» — *Титул (напис) князя* «in signeto minus perspicuus» — *на відтиску печатки проглядається дуже слабо* (minus — менше, ніж мало; дуже слабо. — ***Авт.***). «Apographum relatum est a Correspondente W. A. Maciejowski» — *Відпис переданий кореспондентом В. А. Мацейовським.*

На черзі аналіз Сангушкового акту в подачі автора «Золотої книги шляхти польської» Т. Жихлінського. Він пише, що для публікації в петербурзькому виданні 1848 року акт Сангушка за 21 серпня 1433 р. був витягнутий з родинного архіву Сенявських і надрукований у «"Supplementum ad historica Russiae documenta" (так в Т. Ж. — ***Авт.***), wydanie petersburgskie tej osnowy»[63]. Уважність автора вже можна брати під сумнів. Але все ще сподіваємось, що він не полінувався добросовісно переписати з «Supplementum...» документ «z r. 1433, wyjęty z Archiwum familijnego Sieniawskich».

Тим часом, порядковий номер «Зізнання» — «CCXVIII» не списано. Виявлено дев'ять пропусків слів: «etc.», «pas atque», «sigillum», «nostrum» і інші. Словесний варіант дати за формою «anno Domini millesimo...» — *року Господнього тисяча*... і т.д., замінено цифровою подачею: «anno 1433». Слово «Domini» пропущено. Чи випадково? Адже чомусь пропущено ще одне слово, зв'язане з іменем Божим: «domino Vladislao [пропущено: Dei gratia — *милістю Божою*] rege Poloniae [...]». У словосполученні «tenereque (*і тримати*) ad placidum praefati (*до волі вищезгаданого*) domini regis Poloniae» — знову пропущено «domini» — на разі *пана*; в слові «placidum» помилка: замість «d» потрібно «t» — «placitum».

Виявилось, що акт Сангушка в подачі Т. Жихлінського з численними граматичними помилками і пропусками лексем. Мало того: задекларувавши, що документ «Książe Sanguszko zeznaje...» переписано з «Supplementum...», опис печатки пан Теодор подав, як відзначалося вище, інтригуюче протилежний: «Pieczęć książęca na dokumencie przedstawia rycerza na koniu zmierzającego do smoka, a zatem Pogoń książąt ruskich» — *печатка князя на документі представляє кінного рицаря, котрий замірюється до (на) дракона, а отже, це Погоня князів руських*. Як кажуть, цей висновок не вкладається в голову.

На жаль, не менше, якщо не більше, помилок в Акті зізнання під номером «док. XXXIII», надрукованому в Архіві Сангушків. Є відмінності в подачі деяких топонімів. Наприклад, тут написано: «bona Crosviczyn»; в прим. на с. 159 йдеться, що правильно — Krosniczyn (до речі, в польській орфографії в цьому топонімі [s] м'яке: [ś: шь] — ***Авт.***). А в Сангушковому оригіналі — «Crosnyczyn». (В Т. Жихлінського цей топонім написано: «bona Crasnyczyn» — *Красничин*).

Справедливості ради відзначимо, що передрук документа із «Supplementum...», поданий у «Золотій книзі...», загалом набагато грамотніший в плані правопису латинських слів з дифтонгом [ae]. А в «Зізнанні», що в Архіві Сангушків, с. 32, у словах caeterorum, praefati, praefatus, ad praesens, quae, Mariae та ін. літера «a» пропущена. Однак, дата написання документа подана повним словесним варіантом, що також не відповідає рукописному оригіналу, фотографічно поданому в пана Радзимінського.

В кінці акту №XXXIII, надрукованого в Архіві Сангушків, т. I, с. 32, зроблено приписку: «Z oryginału pergam. [...]» — *з оригіналу на пергаменті*, що знаходиться в зібраннях князів Чарторийських в Кракові. На жаль, опису печатки Сангушка на с. 32 внизу, тобто в приписці нема, відсутній він і в прим. на с. 159.

Загадка чи курйоз?

Між іншим, Ю. Вольфф також по-своєму, до того ж скорочено подає варіант Акту зізнання, посилаючись на «Supplementum...»[64]. І в нього дата написання документа передана цифрами «1433». Щоправда, пропущені в Т. Жихлінського вирази «Dei gratia» та після «anno» — «Domini» Ю. Вольфф пише скорочено: «D. gr.» та «a. D.». Опису печатки Сангушка не подає.

Зрозуміло, що акт за номером CCXVIII в «Supplementum...» і документ №XXXIII із зізнанням протопласта роду, надрукований в Архіві Сангушків, т. I, с. 32 треба сприймати як *один* і *той самий документ*. Він пізніше потрапив до музею Чарторийських в Кракові.

Якби справді у В.-А. Мацейовського опис печатки Сангушка був таким, яким його через багато років представив у «Золотій книзі...» Т. Жихлінський, то можна було б від припущення переходити до твердження про наявність ще одного екземпляра акта «Książe Sanguszko zeznaje...» — з «Погонею руською».

Тим часом, несподіване кардинальне неспівпадіння опису печатки за Мацєйовським і в Жихлінського на одному й тому ж документі очевидне і незрозуміле з погляду серйозної науки. Де ж пан Теодор взяв «рицаря на коні» і «дракона»? Думаємо, він не став розбиратися в деталях повідомлення В.-А. Мацєйовського. Можливо, і латини не знав, і дав свій «опис» навмання. Не вдаючись до згадок про початкові — не «ґедимінівські» герби Сангушків, свою розповідь про їх рід цей бадач озаглавив наступним чином: «Sanguszkowie herbu Pogoń litewska».

Далі про відмінності в описах печатки князя Сангушка

Вважаємо, що в даному випадку цей оглядовий аналіз частини передруків і порівняння їх з оригіналом є необхідним: вони дають нам уявлення про наукову ретельність і відповідальність тогочасних істориків в роботі з документами і певною мірою проливають світло на явище різного бачення, читання і копіювання загадкового акта. Кожен, хто з ним працював прямо чи опосередковано, вносив своїм дослідженням «лепту» відмінностей як в сам текст і в тлумачення (розуміння, призначення) його змісту, так і в опис печатки князя Сангушка. Ще більш доказовою в цьому напрямку буде наша подальша розповідь.

Зрештою, якщо зображення Сангушкового герба, за М. Ґумовським, «rozmaicie było tłumaczone» — *тлумачилось по-різному* через (частково! — ***Авт.***) незадовільний стан його збереження, то довільні маніпуляції з текстом «Зізнання» під час його передруків — скорочення, пропуски слів, заміни у способі подачі дати, а також допущення граматичних помилок на відповідальності дослідників. Загалом, усі ці колізії саме з печаткою Сангушка на разі були і залишаються надто курйозними, щоб їх не помічати. І яким же був малюнок Сангушкового герба насправді? Тобто, що було зображено на тій печатці до її часткового пошкодження?

Відтак, це ще одна, порушена у нашій розвідці проблема, дотична до головної — чому в Сангушка й Сангушковичів початковий герб — не «Pogoń litewska», як подає Т. Жихлінський всупереч самому собі: «...a zatem Pogoń książąt ruskich»?

Саме тут підкреслимо, що в часовій перспективі опис печатки Сангушка великим коронним канцлером Я. Замойським: «Hominis canem ducentis...» — [бачимо] *людину, що веде собаку*, мав би бути найвірогіднішим — він вивчав її, можливо, через 150—160 років після появи документа.

Але істотно по-іншому, аніж Я. Замойський і його в цьому баченні послідовники Г.-К. Стадніцький, Ю. Пузина першим Сангушкову печатку побачив Т. Чацький. Він пише: «[...] wszelako Sanguszko... — *однак (проте) Сангушко у визнанні 1433 року, що тримає Ратно з королівської ласки, має на печатці* kopijnika, który pokonywa smoka» — *має на печатці особу, котра списом уражає змія (дракона)*[65]. Підкреслимо: просто «копійніка», без коня. Його праця вийшла в 1861 р. — на 13 років пізніше, аніж «Supplementum...» з док. CCXVIII і апоґрафом В.-А. Мацєйовського. Відпис останнього: [на печатці бачимо] *«...зображення якоїсь особи, прикрашеної криламі і шоломом»* незначною мірою співпадає з описом Т. Чацького: в обох є повідомлення про особу і нема згадки про коня.

І. Даниловіч, пославшись на Т. Чацького, також запевнив своїх читачів, що на печатці Сангушка «wyryty kopijnik, który pokonywa smoka»[66].

На І. Даниловіча у 1887 р. дослівно зіслався А. Бонецький, зауваживши, що в 1433 р. князь Сангушко визнав з Ратна своє підкорення для короля, а печатка його являє собою «kopijnika, pokonywającego smoka»[67].

Т. Жихлінський, як повідомлялось вище, нібито оперся на док. CCXVIII в «Supplementum...», проте в описі печатки Сангушка дав те, чого й близько нема в цьому виданні.

Думку З.-Л. Радзимінського ми вже знаємо. Ф. Пекосінський незрозумілу особу чи не першим кваліфікує як св. Георгія пішого, без коня: «Pieczęć kniazia Sanguszki z r. 1433 wyobraża zapewne św. Jerzego pieszo (Tamże — себто: Muzeum XX. Czartoryskich. — ***Авт.***)[68].

Щодо М. Ґумовського, то він, як подавалось вище, вважав, що найімовірнішим сюжетом ґодла Ратненського володаря є *бій св. Архангела Михаїла з сатаною (псом)*. Як належить доповнити і прочитати напис (готикою): «+ s. ... czong ...», геральдист не знав[69].

Нарешті, ще раз про Г.-К. Стадніцького, котрий, дивлячись на печатку князя Сангушка, просив «кожного безстороннього» сказати йому, «яка ж аналогія між тим князем Сангушком і сучасним йому Федором Любартовичем?»[70]. Можна не сумніватись, що він бачив той самий герб, прорис якого багато літ пізніше зробив М. Ґумовський. Бо якби пан Генрик бачив, за Т. Жихлінським, «Pogoń książąt ruskich», то, на разі, вона не так уже й істотно відрізняється від «Погоні литовської» Федора Любартовича: головне, що зміст малюнка один і той же — «Погоня». З приводу розподілу цих «Погонь» між литвинами й русинами будемо говорити далі.

Інтрига полягає в тому, що, можливо, в князя Сангушка Федковича справді могло було два герби: перший — коли він з батьком мирно васально служили для Ягайла; другий — коли почалася визвольна війна під проводом Свидригайла. Тобто, коли князь взявся відвойовувати в Корони своє Ратно та іншу удільну отчину. Однак, на печатці під його «Зізнанням», зрозуміло, був приблизно той малюнок, про який розповіли В.-А. Мацєйовський, Т. Чацький і який майже точно відтворено в праці М. Ґумовського.

Ратно в історичній долі князя Сангушка

При всій своїй мальовничості і навіть поетичності Ратненське староство станом на 1500—1512 рр.[71] було — як дивитися: на хліб — бідне, бо там лиш «łownych jezior 28, 9 niełownych; a gdzie jezior nie ma, tam błota, bagna, trzęsawiska... Rzeka płynie leniwie...»[72] — *озер, придатних до риболовлі 28; 9 — непридатних; а де озер нема, там болота, багна і трясовини... Річка пливе ліниво*. А де, знов таки за Т. Любомирським, земля трохи твердіша, там росте дуб, граб, сосна. Серед цього ніби затопленого світу тут і там піщані горбики піднімаються золотавими сідлами [...]. Зате край цей багатий сіном, лісом, рибою і медом: «Tu było państwo pszczół»[73] — *тут була країна бджіл*. Відтак, і королю збиралась данина медова.

Раніше вистачало й звірини — оленів, лосів, диких кабанів, зайців, лисиць, куниць, бобрів тощо. Князь Данило навіть сам заготовляв дичину, збираючись в похід. Ягайло перед Грюнвальдською битвою наказав староствам бити звіра, а м'ясо спускати Віслою. Підлеглим дозволялося полювати на дрібного звіра; а мельнику — навіть на сарну і лося. Зрідка траплявся й тур.

Саме Ратно розложилося на рівні з водами річок, що його оточували. Вода, бувало, аж до дверей будиночків доходила, і злидар старозаконний, сидячи в себе на порозі, закидав вудку. Від замку, що за Жигмунта Августа був збудований «na sypanym korcu», в кількадесят літ пізніше «i szczątek nie pozostał» — *не лишилося й сліду*. А якщо від пізнішого, змурованого Стефаном Чарнецьким на битих палях, через вік лишилося тільки старе дерев'яне «домчисько», що стирчало серед запалих валів, то за Сангушкову «фортецю» — і мови нема.

Інвентар 1512 р. свідчить про наявність у старостві невеликого замкового фільварку, продукції якого, зокрема хліба, ледве вистачало на замкову адміністрацію[74]. А ще місцевий уряд займався лісовим і рибним господарством. Думаємо, так було і якихось сто років назад, коли, хай і не повноправним, а все ж таки господарем тут був князь Сангушко. Він тут народився і, певно, бігав босоніж. І ось, усе це його і... вже не його: бундючним паном ходить перед ним «ów słynny» Грицько Кердейович — ратненський староста[75].

Відомо, що Сангушко усіма батьковими землями володів за «prawem lennym». Певна річ, що статус васала був нижчим у порівнянні з правами старости до реформи 1435 р. Тим часом, з аналізованого нами князівського акту зізнання випливає, що, можливо, до Грицька Кердейовича старостою тут був... Сангушко Федкович.

«Ów słynny» Грицько Кердейович — це *«той відомий»* Грицько Кердейович, колишній кам'янецький староста, права рука короля. Можна з високою ймовірністю припускати, що Ягайло давав йому коли секретні, а коли і явні доручення своєю присутні-

стю й організаторськими здібностями зміцнювати слабкі на відданість Короні замки і повіти. В період, коли стало відомо, що вмер Витовт, Грицько, очоливши подільську шляхту, арештував литовського намісника у Кам'янці Довґірда і захопив замок. Після цього ним же було інкорпоровано ще такі західноподільські замки, як Смотрич, Скала й Червоногород[76].

Не складає труднощів здогадатися, що таким відданим служакою Ягайло зміцнив Ратненський замок відразу ж, як тільки почалася Свидригайлова «завірюха», відсторонивши ненадійного васала Сангушка. Та трапилось Грицькові відлучитися із замку, як відразу ж, «podczas jego nieobecności» — *під час його відсутності*, пише З.-Л. Радзимінський, через зраду місцевих русинів, очевидно, 17 серпня 1431 р. Ратно дісталося «Свидригайловим поплічникам» і було спалене.

Чи вернувся сюди пан Грицько? Можливо, але ненадовго. Бо вже в 1433 р. він — староста Холмський і нібито розбив тут Свидригайлового маршалка, князя Олександра Носа[77], між іншим, свояка Сангушкового брата, князя Гурка: їхні дружини були сестрами.

Тепер повернімось до документа від 21. VIII. 1433 р., де знаходимо інформацію, що, можливо, князь Сангушко вже був у Ратно старостою. А між іншим, якщо це справді так, то частково можна зрозуміти, чому Ягайло не дав йому ніякого листа: Сангушко просто повернувся до свого попереднього уряду. Як це сталося? Сангушко витримав «позицію», не пристав до Свидригайла. Король помітив це. І, коли Ратно в 1432 р. через надання паралельного великого князя Литовського Жигмунта знову офіційно вернулось до короля, а Грицько Кердейович був відправлений у Холм, Ягайло міг сказати синові «свого коханого брата Федка, з того ж Ратна випертого»[78]: «Старостуй далі».

Зрозуміло, це ще одне припущення, але ймовірне. Бо ж про попереднє урядування Сангушка поки що свідчить одне-єдине слово в акті зізнання: **«recepimus»** — [ми] не просто отримали, а *знову отримали*: «Ми, князь Сангушко, визнаємо цим листом для тих, кому про це треба знати, «quod bona Ratno cum ipsius districtu» — *що добра Ратно разом з повітом* від найяснішого князя, пана Владислава, милістю Божою короля Польщі і шляхетного нашого пана «recepimus in tenutam» — ***знову отримали** в тенуту (держання)*». Про всяк випадок передбачливий князь сам склав з цього приводу необхідний, на його думку, документ. Його дивна форма і нестандартний зміст не завдав польським бадачам жодного клопоту. А даремно — «докопатися» до причини появи його варто було б.

Можливо, деякі дослідники не звертали уваги на це «recepimus» в тому смислі, що воно перекладається не просто *отримали, а знову отримали*[79]?

Хто ще більш-менш *правильно* помітив вжите в Акті зізнання слово «recepimus», то це, звичайно, З.-Л. Радзимінський. Проте впевненості, що Сангушко саме словесним дозволом повернувся до *попереднього* уряду, в нього бракувало. Тому з цього приводу бадач висловився двозначно, а загалом саму тенуту — *держання королівського маєтку* оцінив вірно. Ось його фраза: «Zwrotu czy też nadania Ratna z powiatem...» — *повернення чи надання Ратна з повітом* [...] не можливо вважати «jako restytucyę jego ojcowizny» — як *відновлення* у [самостійному] *володінні* [удільною] *отчиною*. А все ж таки, резюмує укладач Архіву Сангушків, за дивним збігом обставин, князь Сангушко через «dodanie mu Ratna...» — *через додання йому Ратна отримав усі ті повіти, які разом з м. Володимиром дісталися королю Казиміру Великому в 1366 р. З шести їх, а це Городельський, Любомльський, Турійський, Ратненський, Коширський і Влучимський, тільки перший і останній не ввійшли до його посядання*[80].

Боротьба з «диким вепром»

Проте нібито «щедро оплачений» за неучасть у «завірюсі» Свидригайла князь Сангушко довго на такому «абстинентному становищі»[81] не втримався. Чому так сталося, Радзимінський дав розпливчате пояснення: до цього ратненського старосту спонукала, мовляв, невблаганна антикнязівська політика твердого Жигмунта Кейстутовича. Загальний русько-литовський сепаратистський «пренд» (*течія*) огорнув і нашого кня-

зя. І ось через п'ять літ, у 1438 р. ми, пише Радзимінський, вже бачимо його біля боку великого князя Свидригайла.

З приводу т. зв. «сепаратичного пренду» варто зауважити, що ніякого сепаратизму з огляду на те, що вчинили Ягайло-король і великий князь Витовт з Великим князівством Литовським, не було, а була, висловлюючись мовою шкільного підручника, **народно-визвольна війна** під проводом Свидригайла і князів. І найкращим свідченням цьому є слова самого ж князя Жигмунта в поданні З.-Л. Радзимінського: «І Ягайло, і Витовт — обидва легковажили удільними правами своїх рідних і стриєчних братів. Коли вбачали в тому потребу, перекидали їх з одного кінця князівства в інший, перекроюючи його кордони і садовили їх в «obrębie» — в *межах* Русі Коронної, без жодних «skrupułów» — *докорів совісті* відбираючи в них кращі уділи і даючи взамін гірші згідно свого господарського бачення»[82].

Резюмуємо: коли таке ці володарі чинили із своїками, що «з ґедимінового пня походили», то що вони робили з місцевими українськими князівствами?

Відтак, у Сангушка настала пора втрат. За З.-Л. Радзимінським, вони почалися не раніше 1438 р. і відбувалися в наступній послідовності: спочатку «за вірність Свидригайлові» забрано Кроснічин, потім — Любомль, далі — Ратно. Аж нібито після цього Сангушко напав на місто і забив бургграбія. В результаті втратив і Кошерщину.

На нашу думку, Сангушко внутрішньо міг потрапити у той, т. зв. «сепаратичний пренд» відразу ж після того, як Жигмунт кількаразово проголосив своїми актами: «Item Ratno, Wethle, Lopaczin cum bonis ad praedictos districtus spectantibus dominus rex et Corona perpetuo possidebit». А Ягайло у двох своїх наданнях відповідних прав Жигмунту ствердно проголосив: *так, володітимемо*, «et in aevum» [83] — *і на віки віків*.

Не важко здогадатися, як сприйняв це повторне пограбування Сангушко. Вважаємо, що за дивним доленосним збігом родинне Ратно своєю назвою — від давньоруської основи *рать* «битва, війна [...]»[84] спонукало і без того емоційного і завзятого князя до боротьби за ба́тьківщину.

Що ще можна зрозуміти з док. №XXXVII, писаного 1441 р., 20 травня в Буді про поведінку князя Сангушка? Чи справді вона така, майже невинна, як про це писав З.-Л. Радзимінський, а головне, чи не була вона, часом, адекватною на дії короля Владислава III Варненьчика?

«Wladislaus dei gracia Hungarie, Polonie [...] princeps supremus et heres Russie etc. *(Залишаємо без перекладу).*

Significamus tenore presencium quibus expedit universis, quod nos animadvertentes magne rebellionis et adversitatis insidias ac temerarie accionis *pertinaciam* (тут і далі курсив наш. — ***Авт.***) ducis Senguschconis [...] —

Чинимо відомо цим нашим листом всім, кому потрібно знати, що ми звертаємо увагу на великі збурення і ворожнечі, небезпеки і нерозсудливі (криваві) дії впертого *князя Сенгушка* [...],

quibus ipse in offensam maiestatis nostre regie in dies multos ausus fuit *pertinaciter* insevire [...] —

вперто *чинячи які протягом багатьох днів, насмілювався наносити образи нашій королівській величності,*

jam bona nostra regni Polonie hostiliter invadendo jamque diversis depopulacionibus eciam ignis immissione illud disturbando [...] —

вже на маєтки наші, польського короля, вороже нападає і вже навіть розорення, грабежі та пожарі чинить, наносить удари і розрухи,

vastando et immaniter destruendo ac fideles nostros crudeliter opprimendo et nonnulla nostra bona et pertinencias regni nostri predicti indebite occupando [...] —

спустошуючи і жахливо руйнуючи, і підданих наших жорстоко придушуючи, і деякі наші королівські згадані добра з належностями неправомірно захоплюючи,

sicut pridem ipse cum suis complicibus unitus invadens castrum nostrum Rathno et ipsum dolo intercipiens burgrabium nostrum castri eiusdem et nonnullos fideles nostros turpissima morte condempnavit [...] —

*як і раніше (! — **Авт.**), сам (він), об'єднавшись зі своїми поплічниками, напав на замок наш Ратно і його хитрістю захопив, і бургграбія нашого ганебною смертю засудив разом з іншими нашими вірними (підданими),*

ne igitur ipse pro suis huiusmodi excessibus adversus maiestatem nostram commissis impunitus remaneat quin pocius p[o]enam accipiat talionis, districtum totum cosseriensem, cuius possessionem ad hactenus ipse Senguschco gaudebat, ab eodem duximus aufferendum et aufferimus per presentes. [Etc.]». —

отже, щоб не залишитися йому безкарним за такого роду провини супроти нашого маєстату, щоб покарання отримати відповідне, з волості тої кошерської, од володіння якою аж дотепер цей Сангушко тішився, — силою вигнати його звідти цим листом. [І т. ін, і т. п.].

Відтак, дізнаємось, що на коронну ратненську залогу Сангушко наскочив «sicut pridem» — *як і раніше.* В цьому досить натуралістичному документі до князя Сангушка вжито слова «pertinaciam», «pertinaciter» — *«впертого», «вперто».* Ми вже ставили питання: чи не слід дії Сангушка щодо Ягайла, його сина Владислава III і панів коронних вважати адекватними? Сангушко **вперто** гонив їх із своїх володінь, уділених його батькові великим князем Любартом-Дмитром. Проте Корона **ще впертіше** не бажала поступитися усім тим, що свого часу заграбував Казимір Великий, а після нього — Ягайло з Витовтом і Жигмунтом.

«Pertinacia». *«Впертість»,* на разі, люта з обох сторін. Загально відомий її символ — *дикий вепр.* Нагадаємо: якою була печатка батька, Федка Ольгердовича, невідомо. Яким був герб його удільної ратненської резиденції при ньому — поки що невідомо теж. Але насмілюємось стверджувати, що це місто вже мало візитку ще до отримання в 1440 р. магдебурзького права[85].

Наша упевненість ґрунтується на тому, що вже станом на 21 серпня 1433 р. ратненський державця, князь Сангушко мав свою печатку. Якщо був герб у старости, він мусив бути **і був** у міста. І ми переконані, що той самий **звір**, якого було зображено на ґодлі Ратна, знаходився й на печатці Сангушка. Герб тогочасного Ратна відомий: **це дикий вепр між трьох дерев на щиті ренесансної форми**[86]. Чого ж би в Сангушка-тенутарія мав бути на печатці **собака**? Лиш для Я. Замойського зображений звір з часом видався собакою.

Ми вважаємо, що **первинний герб Ратна** придумав не Сангушко: він міг появитися як в часи Любарта, символізуючи рішучу загрозу (небезпеку) для нападників, так і в рік інкорпорації Ратна в склад Корони, тобто в 1393 р. На разі **лісовий вепр**, очевидно, вже репрезентував «дику силу» саме «королівського Ратна». Можливо, до народної війни під проводом Свидригайла в Сангушка-васала був герб, ідентичний з міським — **дикий вепр між трьох дерев на щиті ренесансної форми**. З початком визвольних повстань Сангушко, думаємо, дещо змінив його малюнок: тепер його сюжет — це символ відчайдушного протистояння «королівському вепру», а фактично — Ягайлові і Короні. Відтак, не на **собаку** і (поки що) не на смока, а на **дикого вепра** замірився **св. Георгій піший**, саме **піший**, а не вершник. Адже **піший Георгій** чи **Юрій** — це, за первинною семантикою, **хлібороб, плугатар**[87]. Сангушко міг вважати його своїм «покровителем».

Ми упевнені, що не війни бажав князь Сангушко, а сіяти жито на клаптях незаболоченої землі. Проте серйозно заважали «dominus rex et Corona» — **як одне ціле.** Волелюбний князь не хотів бути в них васалом-рабом за право жити на своїй землі, у своїй хаті. Тому чимало літ довелось йому «разом з **св. Георгієм-Юрієм**» войовничо **замірятися** на «**королівського вепра**», точніше, на ту «силу», яка панувала в його, Сангушка, Ратно. Однак, влада, що репрезентувала ту «силу» на волинських теренах князя, самопроголосилася: «Et in aevum» — *на віки вічні.* Отчина князя залишалася спірною до кінця його життя.

Такою, на нашу думку, може бути інтерпретація Сангушкового герба. Напевно, з часом, коли Велике князівство Литовське, переважно через татарські погроми, внутрішню боротьбу за стіл великого князя і Лівонську війну, стало на грань катастрофи, коли вже явно йшлося до нової, себто Люблінської унії, чи з цих, чи з інших причин

один за одним представники всіх трьох Сангушківських родів почали відмовлятися від старого герба з **св. Геогієм, котрий замірився на дикого вепра** — символом їх протистояння королю й Короні. І почали вони печатуватись нейтральною «Погонею», що набула назви литовської. А на гербі міста Ратна **вепр** залишився.

«Погоня» — давній герб русичів-українців. Епілог

Повернемось в роки 1340-ві, щоб вияснити, хто ж «ізмислив» герб «Погоню» для Великого князівства Литовського.

Як відомо, фатальним для Галицько-Волинського (Володимирського) князівства, котре входило в XIV століття в зеніті своєї могутності і європейського визнання, став 1323 рік. Загинули його славні князі-брати, онуки достойного Данилового сина Лева I, сини напрочуд мирного Юрія I — Лев II, що сидів у Галичі, та Андрій — у Володимирі. Чи від нападу в тому ж році Орди, чи від отруєння — невідомо[88]. За життя обидва орієнтувалися на союз з Тевтонським орденом, щоб протистояти загрозі з боку Литви. Андрій встиг породичатися з Любартом. Але від цього можливість литовської експансії не поменшала і стала реальністю. Щоправда, вона вважається «оксамитовою», а самі завойовники за якусь сотню літ істотно «ослов'янились»[89]. Але варягами вони не стали.

В тому ж таки 1323 р. Литва захопила Волинь і, за Ф. Шабульдо, «также предприняла попытку присоединить северную часть Галицко-Волынского княжества». Зрештою, це було вчинено, на думку деяких дослідників, очевидно, не раніше 1333 р., після чого Ґедимін, за деякими припущеннями, можливо, добрався до Києва. За білорусько-литовськими літописами, війська Ґедиміна, підійшовши до рубежів Київської землі, захопили на Поліссі Овруч і Житомир, а потім поблизу Білгорода, на р. Ірпінь розбили основні сили київського князя Святослава.

Цим відступом в історію ми хочемо сказати наступне: задовго до завоювання на вказану дату Волині Ґедиміном у складі герба Галицько-Володимирського князівства були «Золотий Лев» на голубому тлі (символ Червоної Русі) і «Погоня» (символ Волині й Полісся). Срібний вершник знаходився на щиті, а в руках мав білу хоругву з Червоним Хрестом. Саме цей знак знаходився на грамоті Юрія I Львовича, датованій 1313 р.

Після завоювання Волині й Полісся їх древня «Погоня» стала гербом Литовської Русі, зрештою, Великого князівства Литовського. Для Любартової Волині залишився «Хрест», котрий був на корогві срібного вершника. І ще одне: «Погоня» (вершник не з хоругвою, але з мечем у правиці та щитом із силуетом лева у лівій руці), як стверджує Г. Бондаренко, була давнім гербом саме Поліської землі[90]. Про «княжі печатки зі зображенням вершника, на щиті якого розміщений лев (1316 р.)», а також міську печатку «громади Володимира зі зображенням св. Юрія Змієборця (1324 р.)» згадує у своїй розвідці О. Огнєва[91].

Таким чином, три варіанти «Погоні» Волинь і Полісся мали до появи тут Ґедиміна. Висновок: «Погоня», нібито «литовська», дісталася Ґедиміновичам у спадок від попереднього, власне Володимирського князівства. Та й чи до державного герботворення було завойовникам, котрі ще недавно являли собою «слабоорганізоване розмаїття родових союзів, які не могли йти у ніяке порівняння з могутньою руською державністю»[92] і навіть перебували на межі виживання? Найбільше, що литвини могли в цьому плані зробити, ті ж Витень чи Наримунт, це **копію** з уже існуючих слов'янських «Погонь».

Нарешті, саме в цьому місці розвідки доречно згадати слова Ю. Пузини, який, подавши малюнок стріли «o dwóch żeleźcach» — *з двома наконечниками*, котра була на печатці Ольгерда, зауважив, «że conajmniej do połowy XV. wieku o herbach jako takich u książąt litewskich mówić nie można»[93] — *що принаймні до половини XV ст. про герби як такі у князів литовських говорити не можна*. Їх печаткові знаки якоюсь мірою репрезентують певні родинні між ними зв'язки, але вони швидше є *особистими гербами*, аніж родовими знаменами.

Зрозуміло, що історія віддає належне і Міндовгу, і Ґедиміну, які «залізною рукою» зібрали згадані союзи в «кулак». Відтак, Литва почала зазіхати на ослаблені боротьбою з татарами руські князівства. Зібравши і їх до купи, талановитий в цьому плані Ґедимін,

вважаємо, не ризикнув пропонувати новоствореному Великому князівству Литовському, де руських земель було у дванадцять разів більше, аніж литовських, якогось поганського, власне литовського герба. Зрештою, державницький апломб цих мужів продовжував задовольнятися особистими печатками щонайменше трьох видів[94].

Тим не менше, саме давня «Погоня поліська» з часом стала іменуватися «Погонею литовською». А Воїна-змієборця (Юрія) на коні, зображення котрого існувало в той же час, зокрема, на печатці самого міста Володимира від 1324 р.[95], «річпосполитські гербівники» назвали «Погонею руською». Цим самим, каже О. Однороженко, у такий спосіб вони відзначали ту обставину, що, мовляв, гербом з Юрієм-змієборцем на коні, в якості «загально-руського державно-династичного», послугувалися князі руського походження[96], а «Погонею», де вершник з мечем і щитом, характеризувалися достойники з Ґедимінового роду. Та це не зовсім так, точніше, не завжди було так.

Чотиридільний герб князів Острозьких, помимо інших елементів, як відомо, мав у своєму комплексі обидві «Погоні». Не вдаючись в роздуми, щоб це мало означати — спеціалісти з цього приводу вже сказали свою думку, можемо лиш додати, що, крім династично-родових міркувань про єднання чоловічої і жіночої князівських ліній, К.-В. Острозький **міг вкладати** в такий символ-малюнок свого герба значно глибший національний зміст, а саме: нерозривність древніх руських волинсько-поліських земель, котрі в давнину єдналися під цими гербами і частиною яких йому судилося управляти[97]. Дві «Погоні» мав герб Четвертинських, які, можливо, походять від князів Туровських або, за іншою версією, від Данила Васильковича з Острога[98].

Щодо Ґедиміновичів, то не всі вони вважали за потрібне представляти себе «Погонею» Литовської Русі. Так, Корибут-Дмитро Ольгердович, господар Сіверської землі і його нащадки користувалися зображенням хреста чи стріли з формою крокви внизу, або ж цей малюнок нагадував стрілу-ключ. І вже значно пізніше дехто з цього роду, зокрема, князі Стефан і Юрій Збаразькі вводили «Погоню» Русі Литовської в склад своїх гербів.

Аналогічна ситуація з девізами Вишневецьких. Представники деяких з них рахували себе «ґаленжами» від згаданого Корибута і лише в першій половині XVII ст. зрідка вносили «Погоню литовську» на свої герби. А князі Ружинські, котрих вважають нащадками Наримунта, який нібито придумав цей герб, ніколи не зображували **вершника з мечем** на своїх гербах.

Цього достатньо, аби прийти до висновку, що наявність і в князя Сангушка Федковича відмінного від т. зв. литовської «Погоні» герба не була чимось винятковим і незрозумілим. Навпаки: сюжет його герба дуже влучно передавав життєві реалії володаря постійно спірних теренів.

Напрошується на історичне і, очевидно, психологічне розслідування поява у кошерського Сангушка, Андрія Михайловича герба, на якому рицар вражає мечем уже не чотириногого звіра (дикого вепра), а змія (смока). Адже за малюнком обов'язково приховується певне уособлення. Хто був тим змієм для князя?

Примітки:

[1] Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie (далі — AS) / Wyd. B. Gorczak. — Lwów, 1890. — T. III: 1432—1534. — S. 9—10.

[2] Wolff J. Ród Gedimina. Dodatki i poprawki do dzieł H. K. Stadnickiego: «Synowie Gedymina», «Olgerd i Kiejstut» i «Bracia Władysława Jagiełły». — Kraków, 1886. — S. 51. Текст даної грамоти див.: №37. — 1438 Апреля 23. Жалованная грамота великого князя Свидригайла выходцу из Северской земли Тимофею Богушу о причислении его к сословию рыцарей великокняжеского двора, с предоставлением прав Литовской «хоругвной» шляхты // Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. — Санктпетербург, 1846. — Т. I. — 1340—1506. — С. 49—50.

[3] Див., напр.: Lewicki A. Powstanie Świdrygiełły: Ustęp z dziejów unii Litwy z Koroną. — Kraków, 1892; Halecki O. Ostatnie lata Świdrygiełły i sprawa wołyąska za Kazimierza Jagielloączyka. Z mapą historyczną. — Kraków, 1915; Грушевський М. Історія України-Руси. В 11 т., 12 кн. — К.: Наукова думка, 1993. — Т. IV: XIV—XVI віки — відносини політичні. — С. 184—237.

[4] Русина О. Україна під татарами і Литвою. — К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1998. — С. 107—118.

[5] Про перший і другий відходи Поділля під юрисдикцію польського короля див., напр.: Михайловський В. Земельні надання Владислава II — джерело до історії Поділля в першій третині XV ст. // Альманах «Молода нація». — К., 2000. — №1. — С. 246—252.

[6] Див.: Вихованець В. Князі Сангушки: «Rodv. Wyelkiego. Knize. Litewskiě. Olgierdowa». Історично-генеалогічна розвідка // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Володимир-Волинський в історії України і Волині. Наук. збірник. — Луцьк, 2009. — Вип. 32. — С. 230—232.

[7] У 1429 р. в Луцьку відбувся з'їзд європейських державних очільників, на якому німецький імператор Сигізмунд запропонував коронувати Витовта королем Литви. Коронація мала відбутися в 1430 р., але поляки перехопили корону, надіслану Сигізмундом. Витовт не переніс цього удару й помер.

[8] Михайловський В. Земельні надання... — С. 250.

[9] Див.: Вихованець В. Ліквідація князівства Любартовичів або загадка Федора Даниловича Острозького // Волинський музей: історія і сучасність: Матеріали IV Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 80-річчю Волинського краєзнавчого музею та 60-річчю Колодяжненського літературно-меморіального музею Лесі Українки (Луцьк — Колодяжне, 19—20 травня 2009 р.). Наук. збірник. — Луцьк, 2009. — Вип. 4. — С. 425—432; Вихованець В. Скільки Федорів у традиційному образі кн. Федора Даниловича Острозького? // Генеалогічні записки. — Львів, 2013. — Вип. XI (нової серії V). — С. 1—40.

[10] Пані Т. Зеліньська подає, що Федко Ольгердович помер щойно в 1431 р. Див: Zelińska T. Poczet polskich rodów arystokratycznych. — Warszawa, 1997. — S. 363.

[11] Див., напр.: Trajdos T. Kościół katolicki na ziemiach ruskich Korony i Litwy za panowania Władysława II Jagiełły (1386 — 1434). — Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Lódź, 1983. — T. I. — S. 78, 103.

[12] Наступний розрив постійно хиткої унії стався після того, як Владислав III і польський уряд не визнали за Казиміром Ягеллончиком великокняжого титулу. Унії не сталося навіть після його коронації, оскільки литвини ще і в 1448 р. на Люблінському з'їзді продовжували вимагати заміни формули унія на рівноправний союз. Див.: Грушевський М. Вказ. праця. — С. 233, 240.

[13] Bielski M. Kronika polska / Wyd. K. J. Turowski. — Sanok, 1856. — S. 614.

[14] Принаймні, М. Бєльський у своїй «Хроніці» конкретно пише, що це були люди Свидригайла: «W Ratno zamek wzięli [...] Swidrygałłowi ludzie [...] i spalili go». Див.: Ibid. — S. 609.

[15] Wolff J. Ród Gedimina. — S. 121.

[16] З боку Польщі чинилися спроби залучити Свидригайла до спільної протидії ордену. Хоча перед цим сам Свидригайло попросив у Ягайла миру і 26 серпня 1431 р. підписав з ним акт відповідної угоди про перемир'я аж до празника Івана Купала 1432 р.

[17] Про це див., напр.: Кучинко М. Волинська земля X — середини XIV ст.: Археологія та історія. — Луцьк, 2002. — С. 186—187, 228. Постійна спірність цих і ін. теренів випливала із сепаратної угоди від 1366 р. литовських князів, а головно Любарта з Казиміром Великим, який несподіваним нападом на Велике князівство Литовське захопив чимало його земель, в результаті чого довелось укласти «умову на вічні часи» про мир і трагічний для Волині переділ кордонів. Зрозуміло, писав М. Грушевський, жодна сторона не брала цю угоду до серйозної уваги. А проте пізніше поляки завжди спиралися на неї.

[18] Див.: Грушевський М. Вказ. праця. — С. 207, 236.

[19] Akta unji Polski z Litwą 1385 — 1791. — Kraków, 1932. — №55. — S. 80. Наступні аналогічні акти Жигмунта там же: від 15. XI. 1432 р., №56, s. 81 (про те, що Сангушкове Городло належало «i należeć ma do Korony polskiej» — *і має належати до Корони польської*); від 20. 01. 1433 р., № 59, s. 90—94 (про присягу Жигмунта королю і Короні та його нове підтвердження, що *отчина Сангушка належить королю й Короні*); від 27. 02. 1434 р., №61, s. 100—105 (також про присягу й вірність Жигмунта королю й Короні з тою ж фразою: «Item Ratno [...] possidebit»). Ця ж фраза «Item Ratno [...]» з незначними змінами всередині й дуже суттєвим доповненням в кінці, а саме: «et in aevum» — тобто: *ми, король і Корона отчиною Сангушка володітимемо* («possidebimus») *завжди — і на віки віків*, також повторюється і у двох наданнях Ягайла Жигмунтові Великого князівства Литовського на період його життя: 1) від 3. 01. 1433 р., №58, s. 84—90 та 2) від 27. 02. 1434 р., №60, s. 94—99.

[20] Ця «Угода» з'явилася у відповідь на згоду великого князя Казиміра Ягайловича прийняти королівську корону після загадкового зникнення 10 листопада 1444 р. у битві під Варною його брата, Владислава III. Див.: Грушевський М. Вказ. праця. — С. 237—241. Цей автор документально підтвердив, що для Казиміра «сповнити сї обіцянки вийшло далеко тяжше ніж дати» (с. 240).

[21] Викторовский П. Западно-русские дворянские фамилии, отпавшие от православия в конце XVI и в XVII в. — К., 1912. — С. 146, 184, 187. Див. також Заповіт Мелецькому монастиру князя Ф. А. Сангушковича: AS. — Lwów, 1890. — T. IV: 1535 — 1547. — S. 313-314. Його ж духівниця: Ibid. — S. 562—565. Про те, як потрапив Мелецький Свято-Миколаївський монастир до князя Ф. А. Сангушка, див.: [№]116. — 1533. Октября 26. Меновая запись старосты Володимирского князя Федора Андреевича Сангушка *именіями с дядею его, старостою Ковельским князем Василием Михайловичем Сангушко, при чем последний предоставил первому монастырь Николаевский Мильцы и именья Комарово и Соловьйово, а последний* (тобто князь Ф.А. Сангушко. — ***Авт.***) *именье Мостища* // Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — Санктпетербург, 1865. — Т. 2: 1599 — 1637. — С. 138—139.

[22] AS. — Lwów, 1887. — T. I: 1366 — 1506. — XXXIII. 1433 r. 21. Sierpnia w Brodni. «Książe Sanguszko zeznaje...». — S. 32. Це місто і деякі інші терени свого часу були подаровані великим князем Волинським Любартом племінникові — батькові Сангушка, Федору Ольгердовичу. В 1393 р. Ягайло силою змусив брата перейти до нього на васальну службу, захопивши в склад Корони всю його удільну власність. Після смерті батька князь Сангушко Федкович спадково став ленником короля. Про це див.: Вихованець В. Князі Сангушки: «Rodv.... » — С. 219—220.

[23] Radzimiński Z. Gorczak B. x. Kozicki Z. Sprawa początków rodu xx. Sanguskόw. — Lwów, 1901. — S. 27.

[24] Wolff J. Ród Gedimina. — S. 121. Ю. Вольфф покликається на відповідний запис в Литовській Метриці.

[25] Ibid. — S. 122. Це могло статись весною 1436 р., коли Свидригайло після вересневої поразки 1435 р. на річці Святій знову переможно, але ненадовго зайняв Брацлавщину, Кременеччину й Волинь.

[26] Див. згадку про це в: Gumowski M. Pieczęcie Książąt Litewskich // Ateneum Wileńskie. — 1930. — Rocznik VII. — S. 690.

[27] Żychliński T. Złota księga szlachty Polskiej. — Poznań, 1883. — R. V. — S. 287. Справді, як випливає із змісту док. №XXXIII, тобто акту «Зізнання», князь Сангушко *міг бути* ратненським старостою, оскільки він зізнається, що *бере на себе обов'язок* давати своєму панові королю половину медової данини («medietatem de medone») за звичаєм «ceterorum capitaneorum ipsis domini regis» — *решти (або інших) старост того ж пана короля*. Тут варто звернути увагу на те, що не король його зобов'язує до певних повинностей, як то мало б бути в традиційному випадку королівського надання (тенути), але тенутарій Сангушко сам бере на себе ті чи інші обов'язки управителя або державці королівського міста. Це також один з нюансів, чому власне для нас даний акт є дивним.

[28] За М. Грушевським, *намісник* під ту пору — теж саме, що й *староста*, або, на польський взір, *державця*. Про це див.: Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1998. — Т. V: Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV—XVII віків. — С. 293—294. А проте в док. №XXXVII (Buda, 20 Maja 1441 roku), AS, t. I, s. 36—37 Владислав III іменує забитого *урядника* не «capitaneus» (староста), а «burgrabius» (бургграбій). А такий уряд з'явився в багатьох руськоземельних староствах у результаті реформи 1435 р., про що скажемо нижче і в основному тексті, і в примітках.

[29] Ми робимо це виділення не випадково, оскільки, за єдиним у нас до цієї теми історіографічним джерелом, а саме — за З.-Л. Радзимінським, князь Сангушко вчинив всього *лише один* (!) напад на королівські маєтки, зокрема, на Ратно, та й то лише тоді, коли позбувся його. (Див.: Radzimiński Z. Monografia XX. Sanguszków oraz innych potomków Lubarta-Fedora Olgerdowicza X. Ratneńskogo. — Lwów, 1906. — T. I. — S. 110). З аналізованого нами Буданського акту добре видно, що це не так. Зрозуміло, що для З.-Л. Радзимінського, котрий добре знав латину, очевидно, було не дуже приємно писати про вкрай негативне ставлення Сангушка до Ягайла і Корони з огляду на вже всім звичний факт, що Сангушки і Ягєллони — рідня. Більше того: п. Радзимінський далі наводить слова Т. Чацького про те, як то, мовляв, недобре вчинив Владислав III із Сангушком, що без суду й слідства, без доведення вини останнього забрав у нього Кошерський повіт (див.: Ibid. — S. 111).

[30] Zelińska T. Poczet... — S. 363.

[31] Radzimiński Z. Monografia XX. Sanguszków... — S. 106.

[32] Подібного типу документ, який упорядники саме так і називають: розписка, зустрічаємо у «Волинських грамотах XVI ст.». Про це див.: №57. Розписка Михайла Федоровича Ружинського в тому, що він отримав від своєї матері у володіння частину маєтку в Ружині: акт від 3 жовтня 1570, №73 // Волинські грамоти XVI ст. / Упор. В. Б. Задорожний, А. М. Матвієнко. — К., 1995. — С. 112; згадка про цей документ у: Ворончук І. Родоводи волинської шляхти XVI — першої половини XVII ст. — К., 2009. — С. 122. Від акту Сангушкового зізнання цей документ істотно відрізняється тим, що в ньому написано: «а при том выделеню части моей были[...]» — і подаються імена трьох панів-

свідків, котрі і на зізнанні п. Ружинського, поряд з його печаткою, і свої печатки «приложити рачили».

[33] Див.: Док. №LXXXI. W Sieradzu 22. Sierpnia 1433 r. Władysław Jagiełło daje Domaratowi w posiadanie wieś Szarawkę na Podolu [...] // Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej. — Lwów, 1873. — T. IV. — S. 146. Подібне надання Ягайла за 1433 р. знаходимо і в II т. таких же актів, виданому у Львові в 1870 р., на с. 100—102. Див. також: Михайловський В. Земельні надання... — С. 250.

[34] Див.: Niesiecki K. Herbarz Polski. — Lipsk, 1841. — T. VIII. — S. 340—341, 347. Про цих Сенявських див.: Sokołowski W. Politycy schyłku Złotego Wieku: Małopolscy przywódcy szlachty i parlamentarzyści w latach 1574 — 1605. — Warszawa, 1997. — S. 10, 11, 17...197.

[35] У 1435 р. на руських теренах Корони, тобто на Поділлі, в Галичині (Руське воєводство з чотирьох земель) і Холмській землі (номінально зарахованій до цього воєводства), формально запроваджувалося польське право: певний прошарок руських панів, незважаючи на опір польської шляхти, зрівнювався з коронними в податковому і службовому планах. Реформа 1435 р. дуже торкнулася і старостств, яких було піддано істотним ревізіям та відлученню від них ґродських судів. В деяких руських землях компетенція *старости-державці* була досить широкою з огляду на *пограничне* — в т. ч. і відносно Великого князівства Литовського — розміщення їх тенут: їх юрисдикції підлягала службова шляхта; вони організовували військову оборону, поліційний нагляд. В їх присутності проходили процеси карні і цивільні. Тому для короля й сенаторів було немаловажним, хто на *спірних землях* є державцею королівських маєтків. Про це див.: Грушевський М. Вказ. праця. — Т. V. — С. 85—92; 313—321.

[36] Księcia Eustahego Sanguszki Pamiętnik 1786 — 1815 / Wyd. J. Szujski. — Kraków, 1876. — S. III—V.

[37] Gwagnin A. Kronika Sarmacyey Europskiey: Ziemie Ruskie. — Kraków, 1611. — Ks. III. — S. 11—12.

[38] Між іншим, Б. Папроцький без усякого сумніву подає Чарторийських і Сангушків «od tegoż Gedymina [...] od Lubarda». Див.: Paprocki B. Herby rycerstwa polskiego / Wyd. K. J. Turowski. — Kraków, 1858. — S. 828—829.

39 Boniecki A. Poczet Rodów w Wielkiem księstwie Litewskiem w XV i XVI wieku. — Warszawa, 1887. — S. VII і VIII. Про це див. також: AS. — T. III. — S. 10 (в примітках). Присвятивши у своїй праці Сангушкам 292—301 сторінки, А. Бонецький більше до вже зазначеного, тобто, що вони «роду руського», нічого не добавив і жодним чином не увійшов у їх генеалогічні колізії.

[40] Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV — до середини XVII ст. Волинь і Центральна Україна: Вид. 2-ге, перер. і випр. — К.: Критика, 2008. — С. 92.

[41] Dębicki L. Dwaj bracia Sanguszkowie // Portrety i sylwetki z dziewiętnastego stulecia: Serya I. — Lwów, 1905. — S. 135. Л. Дембіцький переписав цю фразу в К. Несецького; див.: Niesiecki K. Korona Polska przy złotey wolności. — Lwów, 1743. — T. IV. — S. 10.

[42] Див.: Викторовский П. Г. Западно-русские дворянские фамилии... — С. 164—167.

[43] Див.: Niesiecki K. Korona Polska... — S. 6.

44 Смотрицький М. Тренос // Хрестоматія давньої української літератури (до кінця XVIII ст.) / Упор. акад. О. Білецький. — К.: «Радянська школа», 1967. — С. 167.

[45] Див.: Антонович В. Очерк истории Великого Княжества Литовского до смерти великого князя Ольгерда // Антонович В. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. — К.: Либідь, 1995. — С. 648—650.

[46] Daniłowicz I. Skarbiec dipłomatów papiezkich, cesarskich, królewskich, książęcych; uchwał narodowych, postanowień różnych władz i urzędów, posługujących do krytycznego wyjaśnienia dziejów Litwy, Rusi Litewskiej i ościennych im krajów. — Wilno, 1860. — T. I. — №459. — Rok 1377. — Zgon Olgerda. — S. 223.

[47] Обидва повідомлення див. на: http://www.geraldyka.net/index.php?option=com_content&task=view&id=35&Itemid=36 (26.02. 2009).

[48] Однороженко О. Князівська геральдика Волині середини XIV — XVIII ст. — Харків, 2008. — С. 117—118; Gumowski M. Pieczęcie Książąt Litewskich. — S. 710. — Tab. VIII. 53.

[49] Однороженко О. Вказ. праця. — С. 117—118. Найперша позиція, на яку посилається автор, це «BCz, Perg. 389» (Пергамент з док. «Ks. Sanguszko zeznaje». Biblioteka ks. Czartoryskich w Krakowie). Ми теж маємо фотографію цього пергаменту з печаткою в праці З.-Л. Радзимінського «Monografia XX. Sanguszków... — T. I», між стор. 106—107. Але сказати щось конкретне про малюнок на ній не можемо. Тому будемо аналізувати свідчення тих авторів, які бачили відбиток в той час, коли рельєф піддавався опису.

[50] Про це див., напр.: Stadnicki K. Synowie Gedymina. — T. II. — S. 266; Radzimiński Z. Monografia XX. Sanguszków ... — T. I. — S. 107.

[51] Однороженко О. Вказ. праця. — С. 119—120, 130.

[52] Там само.

[53] Між іншим, як подається в передмові до поручення [Dolatycze, 18 lutego 1394 r.] Ягайлові кнн. Витовта, Скиргайла, Володимира і Федора (Ратненського) за їхнього брата, Андрія, на цьому документі добре збереглася печатка лише князя Скиргайла. І це вже була «Погоня», розвернена в праву сторону. Див.: Akta unji Polski z Litwą 1385 — 1791. — Kraków, 1932. — № 35. — S. 1394. Такої ж форми, за М. Ґумовським, була печатка брата Сангушка — Романа Кобринського (табл. VIII, мал. 53). Про невідомі раніше печатки з «Погонею» деяких Сангушків другої пол. XVI ст. див.: Алфьоров О. Чотири невідомі печатки князів Сангушків // Антонінський край у просторі і часі: Матеріали Міжнародної науково-краєзнавчої конференції (11—14 червня 2008 року, смт Антоніни Красилівського району Хмельницької області) // Наук. збірник «Велика Волинь». — Житомир, 2008. — У 2-х т. — Т. І. — С. 126—128.

[54] Шабульдо Ф. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовського. — К., 1987. — Гл. II. В свою чергу, цей автор посилається на: Ливонская хроника Германа Вартберга // Сборник материалов и статей по истории Прибалтийского края. — Рига, 1879. — Т. 2. — С.109; а також на: Флоря Б. Литва и Русь перед битвой на Куликовом поле // Куликовская битва: Сб. ст. — М., 1980. — Прим. 59. — С. 158.

[55] Radzimiński Z. Monografia XX. Sanguszków... — S. 107.

[56] Gumowski M. Pieczęcie Książąt Litewskich. — S. 711.

[57] Саме так стан печатки князя Сангушка прокоментував М. Ґумовський. Про це див.: Gumowski M. Pieczęcie Książąt Litewskich. — S. 711.

[58] Piekosiński F. Jana Zamoyskiego notaty heraldyczno-sfragistyczne // Studya, rozprawy i materyały z dziedziny historyi polskiej i prawa polskiego. — Kraków, 1907. — T. VII. — №390. — S. 48. Саме цей варіант опису печатки під Сангушковим актом зізнання визнає і Ю. Пузина, проте виправляє помилку Я. Замойського (1542 — 1605), великого коронного канцлера, і подає три перші слова, що стосуються її зображення, не в *Gen.* (род.), а в Acc. (знахід.): «hominem canem ducentem» — *людину, котра веде собаку*. Про це див.: Puzyna J. O pochodzeniu kniazia Fedka Nieświzkiego // Miesięcznik heraldyczny. — 1911. — №5-6. — Rok IV. — S. 76. Також і М. Ґумовський цей вираз подає в знахідному відмінку.

[59] Żychliński T. Złota księga... — R. V. — S. 287. Історик пише: «Печатка князівська на документі (акті зізнання від 1433 р. — ***Авт.***) представляє рицаря на коні, що замірився на дракона, себто це *Погоня князів руських* (курсив наш. — ***Авт.***)».

[60] Naruszewicz A. Historya narodu Polskiego / Wyd. K. J. Turowski. — Kraków, 1860. — S. XXI. М. Ґумовський також стверджує, що «akt ... dawniej był w archiwum koronnem». Gumowski M. Pieczęcie Książąt Litewskich. — S. 711. Конкретних доказів не наводять.

[61] Див.: AS. — T. I. — S. 159.

[62] Radzimiński Z. Monografia XX. Sanguszków... — T. I. (між сс. 106—107).

[63] Żychliński T. Złota księga... — R. V. — S. 287.

[64] Див.: Wolff J. Ród Gedimina. — S. 120.

[65] Czacki T. O litewskich i polskich prawach. — Kraków, 1861. — T. I. — S. 82. Подано в авторських примітках 1) «Pieczątki...».

[66] Daniłowicz I. Skarbiec... — Wilno, 1860. — T. II. — Rok 1433. — №1677. — «Sanguszko wyznaje...» — S. 154. У І. Даниловіча помилка в посиланні на стор. в праці Т. Чацького.

[67] Boniecki A. Poczet Rodów... — S. 292.

[68] Piekosiński F. Heraldyka Polska wieków średnich. — Kraków, 1899. — S. 418.

[69] Див.: Однороженко О. Написи на руських гербових печатках кінця XIV — середини XVI ст. // Сфрагістичний щорічник: Наукове видання / НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Інститут спеціальних історичних дисциплін Музею Шереметьєвих. — К.: Видавничий дім «Антиквар», 2015. — Випуск VI. — С. 104.

[70] Цю ж фразу, але дуже на свій лад, повторив і Т. Жихлінський (він навіть не був певним, чи то одна особа — Сангушко, староста ратненський, і Сангушко, в якого забрано добра кошерські). Підкресливши, що у Федора Любартовича на печатці була «Погоня литовська», зауважив: якщо, мовляв, графу К. Стадніцькому не вдалося вияснити, у яких родинних стосунках були Сангушко і Федор Любартович, то тим більше за це не береться він (Żychliński T. Złota księga... — R. V. — S. 287).

[71] Саме за ці роки відомий інвентар Ратненського староства, з якого дещо можна дізнатися про його господарські можливості. Див.: Грушевський М. Описи Ратенського староства з 1500—1512 рр. // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — Львів, 1898. — Т. XXIV. — Кн. VI. — С. 1—40; Сидорук Т. Фільваркове господарство у Ратненському старостві в XVI — XVII ст. // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. — 2003 — 2004. — № 2—3. — С. 79—83.

[72] Lubomirski T. Starostwo Rateńskie. Wyjątek z historyi osad Włoskich w Polsce // Biblioteka Warszawska. — 1885. — T. II. — S. 209—210.

[73] Ibid. — S. 210. Див. також: Кучинко М. Волинська земля... — С. 73—79.

[74] Сидорук Т. Вказ. праця. — С. 80.

[75] Radzimiński Z. Monografia XX. Sanguszków... — S. 108.

[76] Грушевський М. Вказ. праця. — Т. IV. — С. 191—192.

[77] Bielski M. Kronika... — S. 619.

[78] Гумор З.-Л. Радзимінського? Див.: Radzimiński Z. Monografia XX. Sanguszków... — S. 109.

[79] Латинська лексема recepimus — *ми знову отримали* є формою першої особи множини у минулому доконаному часі (перфекті) від слова recipio — *я отримую*. Слово recipio в різних контекстах набуває чимало значень, в т.ч. — «знову отримувати», «знову оволодівати». (Дворецкий И. Латинско-русский словарь: Изд. втор., перераб. и доп. — М., 1976. — С. 855).

[80] Radzimiński Z. Monografia XX. Sanguszków... — S. 108.

[81] Місце стримання бажань. Вираз З.-Л. Радзимінського. Див.: Radzimiński Z. Gorczak B. x. Kozicki Z. Sprawa początków... — S. 27.

[82] Radzimiński Z. Monografia XX. Sanguszków... — S. 108.

[83] Див. прим. 18.

[84] Лучик В. Етимологічний словник топонімів України / Відп. ред. В. Г. Скляренко. — К.: ВЦ «Академія», 2014. — С. 398.

[85] Ґречило А. Українська міська геральдика. — К.; Львів: УГТ, 1998. — С. 23; Однороженко О. Міська геральдика Холмської та Белзької земель XV — XVIII ст. // Історико-географічні дослідження в Україні. — Ч. 11. — 2009. — №11. — С. 150.

[86] Там само; Ґречило А. Українська міська... — С. 36; а на с. 116—117 автор подає цікаву історію щодо цього *незрозумілого звіра*, яка сталася на поч. 30-их рр. XX ст.: на запит ратненчан в Головний архів давніх актів у Варшаві надійшов опис первісного міського герба, в якому цього *звіра*, себто *дикого кабана*, було названо *ведмедем*, внаслідок чого Ратно клопоталося про затвердження помилкового знака. Як подає О. Однороженко, *ведмідь* був на гербі Холмської землі (с. 147). Див. також: Гречило А. Українська територіальна геральдика. — Львів: Віддруковано в друкарні ВМС, 2010. — С. 123.

[87] Скрипник Л. Дзятківська Н. Власні імена людей: Словник-довідник / За ред. В.М. Русанівського. — К.: Наук. думка, 1986. — С. 46, 96. Глинський І. Твоє ім'я — твій друг. — К.: «Веселка», 1978. — С. 120—121. Автор веде мову про походження імені Георгій (Юрій), у складі якого грецькі слова: гео — земля, ергон — робота, що значить: хлібороб, орач.

[88] Інша версія — обидва князі загинули під час нападу Ґедиміна. Див.: Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1993. — Т. III: До року 1340. — С. 117—120, 527; Добош О. Католицизм і Україна. — Кам'янець-Подільський, 2000. — Ч. 1 до року 1375. — С. 91.

[89] Бойко О. Історія України. — К., 1999. — С. 81—82.

[90] Бондаренко Г. Спеціальні історичні дисципліни. — Луцьк, 1997. — С. 130, 214.

[91] Огнєва О. Сфрагістика та нумізматика про герб Волині // Третя наукова геральдична конференція. Львів, 4—5 листопада 1993 року: Збірник тез, повідомлень та доповідей. — Львів, 1993. — С. 57—58.

[92] Добош О. Вказ. праця. — С. 94.

[93] Puzyna J. O pochodzeniu... — S. 76.

[94] Gumowski M. Pieczęcie Książąt Litewskich. — Ss. 696 (Gedymin), 702 (Kiejstut), 706 (Mendog).

[95] Див.: Ґречило А. Українська міська... — С. 20.

[96] Однороженко О. Князівська геральдика... — С. 39.

[97] Kempa T. Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525 — 1608), wojewoda kijowski i marszałek ziemi wołyńskiej. — Toruń, 1997. — S. 239—242.

[98] Однороженко О. Князівська геральдика... — С. 64.

Галина Голубович
(м. Ковель)

ПОСТАТЬ КОВЕЛЬЧАНИНА МАРКА ЛУЦКЕВИЧА

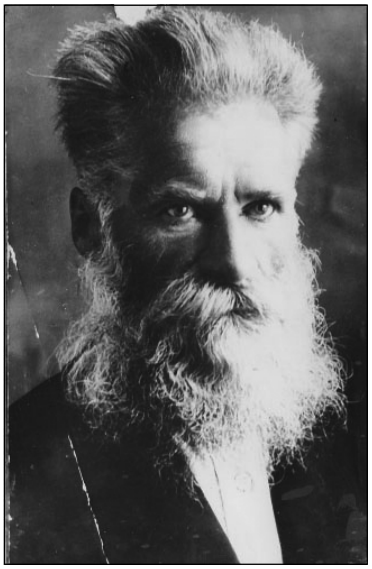

Марко Луцкевич.

Постать ковельчанина Марка Луцкевича, українського громадського і політичного діяча, посла 1 каденції сейму польського постала в новому світлі із архівів газети «Діло» за 1922 рік.

Із біографії: **Народився у 1882 р в м. Ковелі. Здобув початкову освіту, потім агрономічну в Києві та закінчив вільний Народний університет в Москві. Працював за фахом, мав активну громадянську позицію. Трибуну польського сейму використовував для боротьби за права українського населення, за прийняття законів, які хоч трохи стримували б ополячення і спонукали до національного відродження. Саме тому активно підтримував у 1916 році Комендантів Ковельського комісаріату УСС Дмитра Вітовського та Михайла Гаврилка. В них вбачав однодумців у боротьбі за ідею державної незалежності, як віху визвольного руху України та утвердження національної гідності в надзвичайно складних умовах. Через тиск і переслідування у 1923 році емігрував до Чехії, а потім в 1924 році — до СРСР. Через несприйняття радянської дійсності і розчарування в системі, висловлювання з цього приводу, був заарештований в 1927 році. В одних джерелах повідомляється, що розстріляний в 1940 році, а в інших, що вивезений до Сибіру, де помер в 1934 році.**

Газета «Діло» № 24 від 1 жовтня 1922 року пише:

«26 вересня на залізничному вокзалі м. Ковеля заарештовано Марка Луцкевича за те, що пасажирам роздавав оповіщення про скликання 1 жовтня віче у справі виборів (оповіщення пройшло цензуру пана старости). Арештованого під багнетами відправлено з двірця по повітової команди поліції».

Ця ж газета пише, що 1 жовтня в Ковелі заплановано повітовий виборчий з'їзд, на який кожне село має прислати по 5 представників. На порядку денному серед інших питань — питання виборів до польського сейму.

В день арешту Марко Луцкевич відмовився прийняти від поліціянта повістку до суду польською мовою. Його арештували. Після цього відбувся суд.

Про судове засідання повідомляє газета «Діло» № 35 від 14 жовтня 1922р:

«Суддя запитує польською мовою: «Чи визнає він свою вину?», у відповідь Луцкевич (на українській мові): «Я громадянин Речі Посполитої Польської з примусу, але це інше питання. Як українець, прошу Високий Суд, аби до мене звертались на рідній українській мові. Конституція польська виразно застерігає мені право на користування рідною мовою.

Суддя: Краще скажіть, чи володієте Ви польською мовою?

Луцкевич: Так. Польською мовою розговірно та на письмі володію добре. Але яко громадянин української народності прошу одначе, аби до мене зверталися на рідній мені мові й відповідати на поставлені мені питання в мові польській не змусите мене ані тюрмою, де вже за тоє сидів я не раз, ані засланням, ані навіть кулею...»

Коли секретар суду пропонує підсудному підписати протокол, Луцкевич відповідає: «Хоча я тут нічого не зізнався, бо мені не дано взагалі говорити, одначе все, що написано в тому протоколі, підпишу, коли воно буде складено на мові українській. Змушування ж мене до підпису польського паперу є насильством...»

Суддя: «...не хоче він підписувати, то й не треба. Зазначте, що відмовився від підпису».

Через деякий час суддя оголошує вирок «непринимання визнання не є переступство й цей вчинок не підходить під арт.138 КК. Справа закрита».

Тоді Луцкевич звертається із запитанням навіщо його покарано в попередні рази? Навіщо поліція тероризувала рідню? Навіть не вільний від кпин-наруг старенький батько?.. Отже виходить, що не можна карати за непринимання польських паперів. Очевидно добре попорпавшись в польських законах, нетрудно доскіпатися, що в Україні мають право жадати, щоб до них звертались в суді на рідній нам мові».

Так до нас дійшов голос нашого земляка, представника ковельської еліти, що з почуттям національної гідності відстоював право українського громадянина на своїй землі під польською владою. Питання залишається актуальним до сьогодні в незалежній Україні.

Нехай в свідомості ковельчан буде повага до свого історичного минулого, як настанова на день сьогоднішній на прикладі подій сторічної давнини. Шануймо своє минуле і пам'ятаймо предків своїх.

Любов Грабинська,
Катерина Павлюк
(м. Луцьк)

МУЗЕЇ ЗАКЛАДІВ ОСВІТИ КОВЕЛЬЩИНИ ЯК ДІЄВІ ОСЕРЕДКИ НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ МОЛОДІ

Важливими центрами патріотичного загартування школярів є музеї закладів освіти, у яких проводиться краєзнавчо-пошукова, суспільно-просвітницька робота, досліджується історико-культурна спадщина українського народу, вивчається природа рідного краю.

У своїй діяльності музеї керуються Положенням про музеї при дошкільних, загальноосвітніх, позашкільних, професійно-технічних навчальних закладах, затвердженим наказом Міністерства освіти і науки України від 22 жовтня 2014 року №1195.

Станом на 10 вересня 2018 року на обліку перебуває 182 музеї при закладах освіти області, з них 3 — при закладах дошкільної, 170 — загальної середньої, 2 — позашкільної, 7 — професійно-технічної освіти.

В Ковельському районі та місті Ковелі нагромаджено позитивний педагогічний досвід роботи музеїв при закладах освіти, позитивною є динаміка розширення їх мережі: у Ковельському районі у 2004 р. на обліку перебувало 6 музеїв, у 2018 — 10, у місті Ковелі відповідно у 2004 р. — 7 музеїв, у 2013 —14, у 2018 — 16.

Станом на 10 вересня 2018 року усі 10 музеїв у Ковельському районі функціонують у закладах загальної середньої освіти, у місті Ковелі — 2 музеї у закладах дошкільної освіти, 11 — у закладах загальної середньої освіти, 3 — у Ковельському центрі професійно-технічної освіти.

Музеї за профілями **у Ковельському районі:**

1) історичні — 6, з них: широкого історичного профілю — 4 (у загальноосвітній школі І-ІІІ ступенів с. Уховецьк, опорному закладі загальної середньої освіти «Поворський ліцей» Поворської сільської ради, опорному освітньому закладі «Навчально-виховний комплекс «Загальноосвітня школа І—ІІІ ступенів-гімназія» смт Голоби, Білашівській загальноосвітній школі І—ІІ ступенів); військово-історичний — 1 (музей бойової слави у загальноосвітній школі І—ІІІ ступенів імені Лесі Українки с. Любитів), історії населеного пункту — 1 (музей історії села у Дубівській загальноосвітній школі І—ІІІ ступенів);

2) етнографічні — 2 (у загальноосвітній школі І—ІІІ ступенів імені Лесі Українки с. Любитів, в Озерненській гімназії — філії опорного закладу загальної середньої освіти «Поворський ліцей Поворської сільської ради»);

3) літературний — 1 (музей Лесі Українки у загальноосвітній школі І—ІІІ ступенів імені Лесі Українки» с. Любитів);

4) природничий — 1 (екологічний музей у загальноосвітній школі І—ІІІ ступенів імені Лесі Українки» с. Любитів).

Музеї за профілями **у місті Ковелі:**

1) історичні — 9, з них: історії закладу освіти — 6 (музей історії Ковельської міської гімназії імені Олени Пчілки, музеї історії школи у Ковельських спеціалізованій школі І—ІІІ ступенів №3 імені Лесі Українки, загальноосвітніх школах І—ІІІ ступенів № 7, № 10, навчально-виховному комплексі «Загальноосвітня школа І—ІІІ ступенів № 11 — ліцей», музей історії Ковельського професійного ліцею у Центрі професійно-технічної освіти), військово-історичні — 3 (музеї бойової слави у Ковельських загальноосвітній школі І—ІІІ ступенів № 1, закладі загальної середньої освіти № 8, музей бойової слави Української армії у Ковельському центрі професійно-технічної освіти);

2) етнографічні — 5 (музей «Народна криниця» у дошкільному навчально-виховному закладі № 9 «Пролісок», музей «Скарби народної творчості» у дошкільному навчальному закладі (ясла-садок) № 11, музей ужитково-побутового мистецтва Ковельщини у закладі загальної середньої освіти № 5, музей «Берегиня» у загальноосвітній

школі І-ІІІ ступенів №10, музей етнографії та побуту Волинського Полісся у Центрі професійно-технічної освіти);

3) краєзнавчий — 1 (краєзнавчий музей у закладі загальної середньої освіти № 8);

4) літературний — 1 (музей Лесі Українки у спеціалізованій школі І—ІІІ ступенів № 3 імені Лесі Українки).

Таким чином у профільній класифікації переважають музеї історичного та етнографічного профілів.

За вагомий внесок у справу виховання учнівської молоді, відродження та примноження культурних надбань та історичної спадщини українського народу, пропаганду пам'яток історії, культури і природи, формування та збереження Музейного фонду України високого звання «Зразковий музей» удостоєні 4 музеї Ковельщини:

- Історичний музей загальноосвітньої школи І—ІІІ ступенів с. Уховецьк *(Наказ МОН України від 13.06.2005 р. № 353);*

- Музей історії Ковельської міської гімназії *(Наказ МОН України від 25.07.2008 р. № 687);*

- Історичний музей загальноосвітньої школи І—ІІІ ступенів с. Поворськ *(Наказ МОН України від 08.04.2011 р. № 317);*

- Історичний музей опорного освітнього закладу «Навчально-виховний комплекс «Загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів-гімназія» смт Голоби Ковельського району *(Наказ МОН України від 17.04.2018 р. № 379).*

Названі музеї плідно здійснюють пошукову і збиральницьку роботу, проводять масові заходи на базі діючих експозицій, мають високий виховний потенціал, пропагують форми своєї роботи не лише серед молоді та педагогів закладу освіти, а також серед жителів населеного пункту, району, області.

Велика заслуга у стабільному розвитку музейної справи в районі та місті методистів методичних кабінетів відділу освіти Ковельської райдержадміністрації Дятел Лариси Іванівни, управління освіти Ковельської міської ради Колеснікової Жанни Василівни.

Музеї закладів освіти Ковельсьського району та міста Ковеля взяли активну участь в обласному огляді музеїв, що проводився у 2015 році.

Переможцями та лауреатами огляду визнано:

- Зразковий історичний музей загальноосвітньої школи І—ІІІ ступенів с. Уховецьк Ковельського району (керівник Савицька Т. О.),

- Зразковий історичний музей загальноосвітньої школи І—ІІІ ступенів с. Поворськ Ковельського району (керівник Хомук Ж. С.),

- Зразковий музей історії гімназії Ковельської міської гімназії (керівник Слепко О. В.),

- Музей бойової слави загальноосвітньої школи І—ІІІ ступенів № 1 м. Ковеля (керівник Кухта Г. Г.),

- Музей етнографії та побуту Волинського Полісся Ковельського професійного ліцею (керівники Рощук В. П., Антонюк Н. П.),

- Музей бойової слави Української армії Ковельського професійного ліцею (керівник Вацек О. Г.),

- Музей історії навчального закладу Ковельського професійного ліцею (керівник Сєрков Ю. О.) [7, 2—3].

Наказом управління освіти, науки та молоді Волинської облдержадміністрації від 30 грудня 2015 року № 368 «Про підсумки огляду музеїв при навчальних закладах Волинської області» оголошено подяку відділові освіти Ковельської райдержадміністрації, управлінню освіти Ковельської міської ради за належну роботу з розвитку музейної справи в навчально-виховних закладах, організації та проведення огляду музеїв [7, 5].

У зв'язку з сучасною ситуацією в Україні особливо важливу роль у патріотичному вихованні молоді відіграють музеї історичного профілю. Відповідно до вимог Методичних рекомендацій щодо засад діяльності музеїв історичного профілю дошкільних, загальноосвітніх, позашкільних та професійно-технічних навчальних закладів (лист МОН

України від 22.05.2015 №1/5-225) в історичних музеях закладів освіти створено нові експозиції «Волиняни — герої Небесної Сотні», «Неоголошена війна. Волинський рахунок», оформлено тематичні виставки, проводяться масові заходи, щоб донести до молоді дух патріотизму, виховувати українців — патріотів, готових боронити рідну землю від окупантів і терористів, відстоювати незалежність і цілісність Української держави.

Особливо хвилюючою є експозиція «Ними пишається Україна, ними пишаємось ми» у Зразковому історичному музеї опорного освітнього закладу «Навчально-виховний комплекс «Загальноосвітня школа І—ІІІ ступенів-гімназія» смт Голоби Ковельського району» (керівник Оришкевич О. М.).

Тут експонуються матеріали про випускника школи, 19-річного Станіслава Максимчука, гранатометника 30-ї окремої механізованої бригади, який героїчно загинув 28 липня 2014 року при штурмі Савур-Могили. На честь мужнього захисника територіальної цілісності України на будівлі школи-гімназії селища Голоби відкрито пам'ятну дошку.

У музеї бойової слави загальноосвітньої школи І—ІІІ ступенів імені Лесі Українки с. Любитів Ковельського району (керівник Абрамчук О. В.) зберігаються документи, матеріали, спогади про жителів села, учасників Другої світової війни, про визволителів села та району від нацистських окупантів, про випускників школи — воїнів-інтернаціоналістів та земляків — учасників АТО.

Невід'ємною складовою навчально-виховної роботи став музей бойової слави у загальноосвітній школі І—ІІІ ступенів № 1 м. Ковеля (керівник Кухта Г. Г.). Активом музею для різних вікових категорій учнів проводяться оглядові та тематичні екскурсії: «Ковель у роки Другої світової війни», «Визволення Ковеля від нацистських загарбників», «Вони визволяли Ковельщину», «Герої-земляки», «Вулиці міста розповідають про війну», «Пам'ять про війну, закарбована в металі та граніті», «У війни — не жіноче обличчя».

На екскурсії «Наші учні — воїни АТО» юні екскурсоводи розповідають про 7 випускників школи, якими особливо гордяться і які нині захищають незалежність та територіальну цілісність Української держави.

Експозиція музею бойової слави загальноосвітньої школи І—ІІІ ступенів № 8 м. Ковеля (керівник Соболь А. М.) висвітлює події Другої світової війни на території Ковельщини, віхи становлення українського війська, діяльність Збройних Сил України на сучасному етапі.

Заслуговує уваги діяльність музею бойової слави Української армії Ковельського центру професійно-технічної освіти (керівники Вацек О. Г., Климук Ю. В.). Система роботи з військово-патріотичного виховання у навчальному закладі ґрунтується на військовій історії України, традиціях, яскравих прикладах вірності Батьківщині.

Розділи експозиції музею відповідають програмі предмету «Захист Вітчизни» і охоплюють історичний період від війська княжої доби до сьогодення.

На базі музею працює клуб «Майбутній воїн», який об'єднує педагогів та учнів, тут проводяться перші уроки предмету «Захист Вітчизни», зустрічі з учасниками бойових дій, випускниками ліцею, які служили в Збройних Силах України. Завдяки членам клубу музей систематично поповнюється новими експонатами.

Помітним явищем у музейному просторі Волині стали обласні тури Всеукраїнського конкурсу екскурсоводів музеїв навчальних закладів «Край, в якому я живу», організовані і проведені управлінням освіти, науки та молоді Волинської облдержадміністрації, Центром туризму, спорту та екскурсій спільно з Волинським краєзнавчим музеєм.

До реалізації програми конкурсу було запрошено авторитетного музейника — директора Волинського краєзнавчого музею Анатолія Силюка. У роботі журі конкурсу взяли участь досвідчені працівники Волинського краєзнавчого музею, науковці, керівники освітянських музеїв.

Серед учасників майже всіх територій Волині успішно виступили на конкурсі юні екскурсоводи Ковельщини.

Зокрема, визнано переможцями:

на секції **«Музеї історії навчального закладу (історії освіти)»**

- Соловенюк Юлію, учениці 10 класу навчально-виховного комплексу «Загальноосвітня школа І—ІІІ ступенів № 11-ліцей» м. Ковеля (керівник Кучук Н. П.);

на секції **«Етнографічні музеї»:**

- Ткачук Олену, учениці 9 класу загальноосвітньої школи І—ІІ ступенів с. Озерне Ковельського району (керівник Романюк Т. П.) [5, 2];

на секції **«Літературні музеї»:**

- Бондар Катерину, учениці 9 класу загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів імені Лесі Українки с. Любитів Ковельського району (керівник Тетерук Л. А.);

- Ципко Юлію, учениці 9-Б класу Ковельської спеціалізованої школи І—ІІІ ступенів № 3 імені Лесі Українки (керівник Ярош Т. Я.) [6, 3].

За допомогою презентацій вони провели оглядові екскурсії музеями навчальних закладів, продемонстрували високу майстерність екскурсовода, глибокі знання історії створення та змісту експозицій музеїв, творче поєднання показу і розповіді, артистизм, отримали високу оцінку журі.

Учасники конкурсу і їх керівники відповідально поставилися до участі у заході: змістовність слайдових презентацій музеїв, емоційне представлення оглядових екскурсій, одяг конкурсантів зробили конкурс цікавим за змістом і привабливим сприйняття музейних колекцій.

Конкурс продемонстрував, що музеї закладів освіти служать благородній справі — вихованню патріотів України. Проводячи змістовні екскурсії в музеях навчальних закладів, юні екскурсоводи наповнюють серця відвідувачів любов'ю до України.

Велика вдячність керівникам музеїв — ентузіастам музейної справи за їх подвижницьку працю. Завдяки мудрому використанню ними зібраних матеріалів шкільні музеї стали надбанням не лише закладів освіти, населених пунктів, Ковельщини, а всієї Волині.

Шкільні музеї Ковельського району і міста Ковеля є дієвими центрами з вивчення і збереження історичної, культурної спадщини українського народу, сприяють формуванню освіченої, творчої особистості, вихованню свідомих громадян Української держави.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ДИПЛОМ

ЗРАЗКОВОГО МУЗЕЮ

За вагомий внесок у справу виховання учнівської молоді, відродження та примноження культурних надбань та історичної спадщини українського народу, пропаганду пам'яток історії, культури і природи, формування та збереження Музейного фонду України

Історичному музею опорного освітнього закладу «Навчально-виховний комплекс «Загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів-гімназія» смт Голоби Ковельського району Волинської області

ПРИСВОЄНО ЗВАННЯ

«ЗРАЗКОВИЙ МУЗЕЙ»

Міністр Л. М. Гриневич

Диплом Зразкового історичного музею НВК «ЗОШ І—ІІІ ступенів-гімназія» смт Голоби.

Матеріали про Українську революцію в історичному музеї ЗОШ І—ІІІ ступенів с. Уховецьк.

Етнографічна експозиція історичного музею ЗОШ І—ІІІ ступенів с. Поворськ.

Документи і матеріали історичного музею ЗОШ І—ІІІ ступенів с. Поворськ.

У літературному музеї Лесі Українки ЗОШ І—ІІІ ступенів імені Лесі Українки с. Любитів.

Експозиція музею історії школи НВК «ЗОШ І—ІІІ ступенів №11—ліцей» м. Ковеля.

Вшанування героїчного подвигу Станіслава Максимчука, випускника школи смт Голоби.

Матеріали про історію селища в експозиції історичного музею НВК «ЗОШ І—ІІІ ступенів-гімназія» смт Голоби.

Екскурсія у музеї бойової слави закладу загальної середньої освіти № 8 м. Ковеля.

На секції «Етнографічні музеї» обласного конкурсу екскурсоводів музеїв виступає Ткачук Олена, учениця ЗОШ І—ІІ ст. с. Озерне. Луцьк, 08.02.2017.

Делегація Ковельщини на обласному турі Всеукраїнського конкурсу екскурсоводів музеїв (другий ряд). Луцьк, 27.01.2018.

Учениця ЗОШ І—ІІІ ступенів с. Любитів Бондар Катерина виборола І місце на секції «Літературні музеї» обласного конкурсу екскурсоводів музеїв.

Ципко Юлія, екскурсовод музею Лесі Українки спеціалізованої школи І—ІІІ ступенів № 3 імені Лесі Українки м. Ковеля, із заслуженою нагородою.

Делегація Ковельщини серед переможців обласного конкурсу екскурсоводів музеїв. Луцьк, 27.01.2018.

1. Матеріали огляду музеїв при навчальних закладах Ковельського району (2015 р.).
2. Матеріали огляду музеїв при навчальних закладах міста Ковеля (2015 р.).
3. Матеріали І туру Всеукраїнського конкурсу екскурсоводів музеїв навчальних закладів «Край, в якому я живу» (2017 р.).
4. Матеріали І туру Всеукраїнського конкурсу екскурсоводів музеїв навчальних закладів «Край, в якому я живу» (2018 р.).
5. Про підсумки І туру Всеукраїнського конкурсу екскурсоводів музеїв навчальних закладів «Край, в якому я живу». Наказ управління освіти, науки та молоді Волинської облдержадміністрації від 13 лютого 2017 року № 54.
6. Про підсумки І туру Всеукраїнського конкурсу екскурсоводів музеїв навчальних закладів «Край, в якому я живу». Наказ управління освіти, науки та молоді Волинської облдержадміністрації від 01 лютого 2018 року № 48.
7. Про підсумки огляду музеїв при навчальних закладах Волинської області. Наказ управління освіти, науки та молоді Волинської обласної державної адміністрації від 30 грудня 2015 року № 368.

Алла Дмитренко
(м. Луцьк)

ТРАДИЦІЇ СТВОРЕННЯ РОДИНИ: ДОШЛЮБНІ ЗВИЧАЇ КОВЕЛЬЩИНИ ТА СУСІДНІХ СІЛ КАМІНЬ-КАШИРЩИНИ (за польовими матеріалами)

Наприкінці XX — на початку XXI ст. почали формуватися «нові стандарти» шлюбно-родинного життя. Сформовані впродовж багатьох віків звичаєво-обрядові норми швидко зникають. На сучасному весіллі вже не почуєш пісень, які супроводжували кожну дію весільного дійства. І лише окремі жінки старшого віку можуть їх пригадати. В останні роки починає витіснятися і традиційний український коровай, який все частіше замінюється весільним тортом. Однак зміни зачепили не лише сферу обрядів, а й самої суті сімейно-шлюбних стосунків. У традиційному українському суспільстві пара не могла жити без виконання всіх норм, пов'язаних із створенням родини. Для того, щоб родина офіційно була визнана громадою, слід було пройти всі етапи створення сім'ї. І навіть коли молоді зійшлися й народили дитинку, то слід було зробити хоч би невелике весілля після народження маляти, щоб таким чином узаконити свій шлюб.

Сьогодні і в побуті, і в засобах масової інформації часто вживається поняття «громадянський шлюб», маючи на увазі співмешкання на одній території. Але спільне проживання молодих чи не дуже людей аж ніяк не можна назвати шлюбом. Сімейний кодекс визначає шлюб як «сімейний союз жінки та чоловіка, зареєстрований у державному органі реєстрації актів цивільного стану» [16]. Отож, так званий «громадянський шлюб» аж ніяк не можна вважати шлюбом. Адже шлюб, як ми вже говорили, має бути визнаний громадою / суспільством.

Якщо говорити про справжній громадянський шлюб, то у традиційному суспільстві він регулювався нормами звичаєвого права. Формою укладення шлюбу була весільна церемонія, що давала йому офіційне визнання. Сьогодні громадянський шлюб — це реєстрація у державному органі реєстрації актів цивільного стану. Тільки тоді для пошлюблених настає певна відповідальність один за одного і за дітей, чого, у більшості випадків, не можна чекати від простого співмешкання. Загалом громадянський шлюб історично є першою формою шлюбу у будь-якого народу. І форми його укладання були різними.

З прийняттям християнства в Україні з'явилась друга форма шлюбу — релігійний шлюб. Однак вінчання у церкві у ті часи було характерним лише для князівсько-боярської частини суспільства. Лише з XVI—XVII ст. церква домагається, аби шлюб був дійсним лише після вінчання і бере на себе його оформлення. І вже з XVIII ст. вінчання у церкві поступово стає складовою весільного дійства як один з його обрядів. Але це не змінило самої суті традиційного шлюбу — він, як і раніше, визнавався громадою лише після проведення весільних обрядів. Вінчання і весілля у ті часи відбувалися у різний час. Першим влаштовували вінчання у церкві. Але до проведення весільної церемонії спільне життя молодого подружжя було неможливим. Джерела містять численні приклади того, що після вінчання у церкві весілля могло й не відбутися взагалі. Наприклад, шляхтич Василь Виговський із містечка Овруч скаржився, що його доньку «змовили» за свого сина пани Вербицькі і навіть обвінчали їх. Але весілля не відбулося і батьки віддали дівчину за іншого [12; 14, с. 235]. Тому, щоб не допускати такого, 1843 року Синод видав указ, яким зобов'язав повінчаних молодят жити разом. Тому з XIX ст. вінчання у церкві і саме весілля відбувалися в основному в один день. Як наслідок — вінчання стає складовою весільного обряду. Воно «обростає» низкою звичаїв, ритуалів, прикмет тощо.

Істотні зміни в процес укладання шлюбу внесло XX століття, коли, під впливом комуністичної ідеології, вінчання стало забороненим актом. І лише наприкінці XX ст. воно знову повернулося і стало обов'язковим для більшості новостворених родин. Але й сьогодні вінчання і весілля часто відбуваються не в один день. Але, на відміну від XVI—

XVIII ст., коли вінчання передувало самому весіллю, то сьогодні часто перед весіллям реєструють шлюб в державних органах, а вінчання знову стало складовою весільного дійства.

Зміни зачепили не лише сам акт укладення шлюбу, а й численні дошлюбні звичаї та обрядові дійства, що передують власне весіллю. По-новому проводять традиційний «дівич-вечір», сватання та заручини, хоча у багатьох випадках ці дошлюбні традиції також зникають.

Сьогодні дуже популярними стали всілякі етнографічно-фольклорні свята та фестивалі. Не стоїть осторонь і Ковельщина. Цьогоріч тут вперше було проведено фестиваль «Весільні обряди» [13]. Проведення таких фестивалів та свят потребує досконалого вивчення звичаїв та обрядів, характерних для тієї чи іншої місцевості. З одного боку, це допоможе зробити дійство більш яскравим, насиченим автентикою, а з другого — сприятиме збереженню традицій краю, які так стрімко зникають разом із їх носіями і знавцями, що відходять в інший світ.

Укладенню шлюбу традиційно передували звичаї дошлюбного спілкування молоді. Хоч вони й не складають частину весільного дійства, однак саме під час тривалого спілкування складалися родинні пари. Одруженим чоловікам і заміжнім жінкам заборонялося брати участь у вечорницях. Люди старшого віку на Поліссі збиралися на «беседи», «посиденьки» [10, с. 45].

Місцем зібрання молоді влітку була вулиця, територія біля ставу та ін. З настанням холодів молодіжні зібрання — «досвітки», вечорниці — переносилися у приміщення, для чого винаймали хату або ж збиралися в різних хатах по черзі. Для цього вибирали більш просторе житло. Вечорницями зазвичай називали ті молодіжні зібрання, які тривали до півночі. Якщо ж вони були «до третіх півнів», то це вже «досвітки» [17]. Крім того, вечорниці були буденними, де молодь виконувала певні роботи, і святковими, приуроченими до Покрови, Андрія, Катерини, Нового року та ін.

Як стверджують респонденти, на вечорницях («вичорниці», «вєчурки») дівчата найчастіше пряли, вишивали, в'язали. Хлопці теж іноді виконували якісь роботи, допомагали дівчатам: *«Ой, Господі! Найде повна хата: і прадуть, і співають, і все геть»* (с. Стобихва) [6]; *«Дівчата прєли, вішивали, в'язали. А хлопці карти грали, дівчатам помагали вишивати, то прєсти, то в'язати»* (с. Боровне) [7]; *«На вечорниці ходили. Берем гребіня, праху. В хаті якій зберемося 10—12 душ. Хлопци, дівчата. Сидимо, прядемо. Веретена такиї були»* (с. Стобихва) [5]; *«На вєчуркє ходили. От як була зима, то приходили до хати, збіралися хлопці, збіралися дівчата. Ну хто шо міг, хто вішівав, хто, колись прашка така була, прєли дівчата, ще довго прєли […]. От і там знайомилися»* (с. Великий Обзир) [7].

Саме на вечорницях у більшій мірі і закладалися онови майбутньої родини і родинних стосунків. Дуже показовою у цьому плані є розповідь Л. Герасимчук із с. Стобихва: *«Ще й гребня беремо з собою. Прядемо. І кавалєри коло нас сидять. І мені праху мій чоловік майбутній крутить і ми співаємо пісні»* (с. Стобихва) [5]. Ключовими тут, на нашу думку, є саме слова: *«І мені праху мій чоловік майбутній крутить і ми співаємо пісні»*. Тобто, вже на вечорницях формувалися хороші партнерські стосунки взаємодопомоги, що дозволило п. Любі так охарактеризувати свого чоловіка: *«… і поїхали ми з чоловіком у Камінь, бо він боявся мене саму випровадити. Бо в мене чоловік був, то краще золота, о. Боявся, шо я не доїду туди, шо я там пропаду вже»* [3].

Традиційні вечорниці, навіть буденні, все-одно були своєрідним клубом, де розважалися, багато співали. Репертуар вечорниць залежав від сезону: навесні співали весняні пісні, в Пилипівку — постові і вчили колядки, у період весіль — весільні: *«О, тоді багато пісень було. В Пилиповку — пилипівські […]. А в такиї дні, в кого весілля, в якої дівчини, то весільни пісні їй співаємо»* (с. Стобихва) [5]. Однією з молодіжних розваг на вечорницях було ворожіння. Крім традиційних дівочих ворожінь, дівчата іноді запрошували циганку, за що потрібно було заплатити: *«Циганка гадала. Як мати позволить. Бо циганці треба заплатити, чи сала кусок дати, чи яку капейку. А мати насварить, накричить»* (с. Стобихва) [5].

На вечорницях хлопці і дівчата жартували одне з одним (забирали веретено, пряху, рвали клоччя та ін.), тим самим показуючи свою прихильність. При цьому першими були парубки: *«І жартували, і забірає праху»* (с. Стобихва) [6]; *«О, як хлопці приходили і кидали тако днище. Вирвуть того клочча, називалось і кинуть отуди. Ото шутили так. То там заплутається»* (с. Великий Обзир) [6]. Дівчата також виявляли свою прихильність до парубків, частуючи їх вдало підсмаженим гарбузовим насінням [11, с. 13].

Після вечорниць хлопці починали проводжати дівчат додому: *«знайомилися, хлопці проводили дівчат до хати»* (с. Боровне) [7]; *«Як ходили на вечори то й кавалєри нас додому водили»* (с. Стобихва) [5]; *«Як вже більша дівка, то й хлопець веде додому, а як менша, то наполошать і сама піде»* (с. Пісочне) [2].

Якщо парубок подобався дівчині, то вона також проявляла знаки симпатії. Наприклад, залишивши вдома веретено чи пряху, виходила на вулицю, щоб ще погуляти: *«Коли понаравиться хлопець, то занесеш коворотку до хати та й ще виходиш»* (с. Пісочне) [2]. Після таких проводжань і прогулянок складалися стійкі пари. Як кажуть на Поліссі, парубок починав «ходити до дівчини», тобто активно проявляти свою симпатію, регулярно проводжати її додому: *«Хлопець з дівчиною вже познайомилися і ходить той хлопець до теї дівчини. Ходить, ходить, пока вже скаже, шо вже буду брати»* (с. Великий Обзир) [7]. При формуванні пари, за свідченням респондентів, основним було кохання, а не матеріальні цінності. Л. Герасимчук із с. Стобихва з цього приводу наголошувала, що вони з майбутнім чоловіком обоє були в постолах, але зовсім не зважали на це: *«Як ходили на вечори то й кавалєри нас додому водили […]. Він в постолах і я. Тоді не було не смішно, не стидно. Бо такий звичай був»* (с. Стобихва) [5].

Поспішних рішень молодь не приймала. Залицяння зазвичай були досить тривалими. Наприклад, Л. Герасимчук із своїм майбутнім чоловіком зустрічала рік: *«До мене чоловік рік ходив, каждий вечор»* (с. Стобихва) [5]. Розв'язкою «ходіння» було весілля, якому передували сватання і заручини.

Першим дошлюбним дійством було сватання («сватаннє»), про що парубок найчастіше повідомляв дівчині, тим самим питаючи її згоди на майбутнє пошлюблення: *«Который вже думав жинитися, то договарувався з дівчиною, шо батьків уже пришле, сватати будуть»* (с. Боровне) [7].

В окремих селах хлопець сам приходив до батьків дівчини і домовлявся з ними про сватання: *«Перш приходить молодий сам, каже, шо прийду в свати. Тоді вже там в п'ятницю, там вже на який день»* (с. Великий Обзир) [7]; *«Перш хлопіць договориться раньше. Ше прийде в хату скаже»* (с. Великий Обзир) [4]. Але якщо парубок до того не був у хаті дівчини, то навіть перед тим, як він мав прийти й повідомити батьків про намір засилати сватів, дівчина мала сказати про це матері: «навіть до того, як парубок має прийти: *«… бо ж то ж як мати ни знає, то ше й ни піде»* (с. Великий Обзир) [4].

Іноді у дівчини з батьками виникали певні розбіжності стосовно. Наприклад, парубок, якого вподобала Л. Герасимчук із с. Стобихва, зовсім не подобався її батькові. Тому і їй, і Якову було складно отримати дозвіл на прихід сватів: *«А я сказала. Ме з ним, з Яковом домовилися. А Яков вже […] і матери меї, і батькові моєму вже сказав. Сказав, шо […] я прийду в свати, бо я люблю Любу і я хочу її взєти собі […]. Батько вельми недовольний був. Не пускав мене. Я не знаю. Шось недовольний. Шось йому той Яков не наравився. А мати каже, ну як хоч. Як вона має охоту, й те маєш, то бутьте вмістю […]. Хоч, приходь із сватами. Як хоч. І прийшов»* (с. Стобихва) [3].

Як бачимо, всі питання щодо заміжжя вирішувалися вже на стадії дошлюбного спілкування молоді і про прихід сватів батьки дівчини були оповіщені заздалегідь. В окремих селах Ковельщини, щоб дізнатися намір батьків дівчини, батьки парубка посилали когось (тітку чи й матір) до родичів дівчини, щоб дізнатися про наміри майбутніх сватів. До М. Гонти із с. Пісочне на таку «розвідку» приходив сам батько її нареченого [2]. При цьому ми не можемо стверджувати, що завжди було саме так. Просто такий перебіг подій відомий опитаним респондентам, переважно 1920—30-хх рр. народження.

Коли свати приходили без попередньої домовленості, зазвичай отримували відмо-

ву: *«Ну, послав, то откаже, пушле»* (с. Великий Обзир) [4]; *«Нічо в нас не давали, відмовили да й…»* (с. Боровне) [7].

У с. Великий Обзир пам'ятають про випадок, коли до однієї дівчини парубок, з яким вона «ходила», сватався аж вісім!!! разів: *«До днеї в нас жінки то сім раз приходив у свати. А прийшов восьмий раз і пишла. Вона ходила з їм, гуляла. І вже йому скаже, шо я піду. Прийшле тиї свати, а вона каже, шо ни піду. Підуть тиї свати додом»* (с. Великий Обзир) [4].

Коли засилали сватів? Найчастіше це робили восени, коли закінчувалися основні землеробські роботи, або ж після Різдва, тому що найчастіше весілля робили починаючи від Покрови до Пилипівки, після Водохрещення до початку Великого посту і від Великодня до Трійці: *«Моє весілля було двайцять третього фівраля, то мене сватали десь послє Рожиства […]. Вже як майбуть як вода освятилася»* (с. Стобихва) [3].

Які дні вважаються найбільш сприятливими для сватання? На Ковельщині якихось особливих днів, коли можна було йти в свати не було. Вибирали такий день тижня, коли можна було застати вдома батька і матір дівчини. Найчастіше такими днями була п'ятниця чи субота, проте майже ніколи не ходили свататись у неділю. За відомостями, зібраними О. Кондратович, сватання відбувалось найчастіше в п'ятницю, а коли не виходило, то в неділю або середу, уникаючи при цьому понеділка і четверга [11, с. 25]. За нашими матеріалами, в сусідніх із Ковельщиною селах Камінь-Каширщини для сватання найчастіше обирали п'ятницю або середу, іноді неділю: *«Найбільш у п'ятницю, в середу»* (с. Великий Обзир) [4]; *«Сирида, п'ятниця, ниділя»* (с. Боровне) [7]. Ніколи не засилали сватів у понеділок і суботу: *«В понеділок не йшли і в суботу не йшли»* (с. Великий Обзир) [4]. У с. Боровне суботу вважають «вдовушкою»: *«В суботу тико не ходили, бо субота щиталася вдовушка. Ну, вона вдовушка»* (с. Боровне) [7].

Найкращим часом дня для сватання був вечір: *«Вдень нихто не приходив»* (с. Стобихва) [3]. Д. Зеленін, мотивуючи цю традицію, писав, що вечір обирали тому, щоб у випадку відмови люди не бачили, як свати повертаються з гарбузом [9, с. 334]. Пояснення респондентів більш прозаїчне — саме увечері можна застати вдома батьків.

Хто ішов у свати? Найчастіше — батько, рідний дядько, хресний батько, хресна мати. Сватів було двоє або троє з різним складом: *«Батько. Ну, і хрищоний. І він* [парубок — ***А. Д.***]» (с. Стобихва) [3]; *«Колись дві душі прийде, він* [парубок — ***А. Д.***] *третій, хрищоний, другий батько, мати хрищона чи два батька прийшло»* (с. Великий Обзир) [4]; *«До мене приходив чоловік мий і дядько його, й батько рідній»* (с. Стобихва) [3]; *«Приходить там батько, мати його приходить. Ну там два свати приходить і молодий прийшов і всьо. Таке було сватаннє»* (с. Великий Обзир) [7]. У с. Боровне свати приходили батько і мати [7]. У ряді сіл Ковельського району (с. Шкурат), були люди, які постійно виконували роль сватів за певну плату [2].

У с. Пісочне записана інформація, що у свати могла прийти тільки мати парубка. Про такий випадок повідомила У. Гонта. Намагаючись розповісти про всі позитивні риси свого сина, вона почала ніби застерігати дівчину проти шлюбу зі своїм сином: *«Ну чого ти за нього йдеш, я б за нього не пішла. В нього в хаті завжди буде сміття по коліна. Постійно щось стружить, ніколи в тебе порядку не буде»*. Дівчина правильно зрозуміла оповідь майбутньої свекрухи і погодилась на шлюб. Адже якщо він щось постійно робить, значить буде добрим господарем [2].

В останні десятиліття обряд сватання істотно змінився і перетворився у гостину для найближчих родичів і сусідів: *«Типер то вже багато людей іде»* (с. Великий Обзир) [4]; *«Ну, на сватання запрошували брата, систру, дядька, льотку. Ну, як хуроший сусід, то запрошували»* (с. Боровне) [7].

Що брали із собою свати? Вони несли хліб-«палінку» («пальонку»), що випікався для щоденного вжитку. Його замотували у рушник або хустку і зазвичай брали під руку: *«Палюнки, дві палінки і приносять завірчани, приносять вже в хату. Ну, завіртять у платок. Ага, у хустку замотани»* (с. Великий Обзир) [4]; *«…і під руку буханку хліба брали. Хліб замотували у чистий рушничок або в хустинку білу замотували»*; *«Хліб несли, бутилу горілки несли»* (с. Великий Обзир) [7]; *«Свати повинні мати були з собою рушник і хліб»* (с. Боровне) [7]. Іноді свати брали з собою і пляшку горілки: *«Шо приносили? — Буханку хліба і бутилу»* (с. Стобихва) [3].

Як свати заходили до хати? У більшості сіл невідомі якісь застороги для сватів. Але подекуди свати мали стати в порозі, ні в якому разі не переходячи першого балька (на стелі). І тільки тоді, коли батьки дівчини погодяться «прийняти їх на ніч» або прийняли хліб, проходили далі: *«Але ни пириходять бальок. Ни пириходять, тико там ше стоять [А. Д. Біля дверей?] Да. А потом пириходять. Пириходять, як вже поговорать, шо приймають на нич їх»* (с. Стобихва) [3]. Аналогічний звичай характерний і для інших сіл, де вважали, що перейти перший бальок на сватанні — на невдачу: *«Як ідеш свататись, не можна в хаті проходити під балкою. Коли пройти, то твоє нещастя»* [8].

Що робила дівчина під час сватання? Зважаючи на те, що поліське житло до середини XX ст. було у більшості випадків однокамерним, дівчина ховалася за піч / грубу і виходила звідти лише після позитивної відповіді батьків, або тоді, коли її саму запрошували дати відповідь сватам: *«Заховається десь за груби. Тоді ж свати приходять, то заховається десь. Ага, вже як дадуть згоду, молода виходить до них і чи ти согласна — ну согласна. Вже з їм договорилася, то согласна»* (с. Великий Обзир) [4].

Були випадки, коли батьки дівчини, що мала певні фізичні вади, намагалися їх приховати, щоб видати доньку заміж. Такий випадок був у с. Стобихва: *«Колись, кажуть, була слипа дівка. І мати каже, шо ни показуй, шо ти слипа, ни показуй. Я положу тую голку, і ти скажиш, шо: „Ой, мамо, голка ондо лежить”. І вона так сказала. Значить, то напрасно люди говорать, шо вона слипа. Ну, а ж хоче за його замуж вийти, бо ж любить. [А. Д. І взяли заміж?]. Да»* (с. Стобихва) [3].

Як відбувалося саме дійство? Свати, зайшовши до хати, спочатку віталися: *«На добрий день (вечір) тому, хто живе в цьому дому: старому, малому і Богу святому»* (с. Підліси) [2]; *«І прийшле до хати. Ну й шо? — Слава Богу! — Бо ввечора. Слава Богу! — Навіки слава Богу!»* (с. Стобихва) [3]. Після цього починали традиційну промову про бичка, корову, телицю, яку загубили і шукають або ж хочуть купити. Респонденти наголошують, що для цього *«Доброго язика тре мати»* (с. Стобихва) [3]: *«І кажуть, шо ми прийшли в вас вже шось купляти. Корову купляти, чи тилицю купляти, вже чи вите продасте»* (с. Великий Обзир) [4]; *«У нас є бичок, у вас теличка, то ми їх злучимо і будем пасти на одний паши»* (с. Пісочне) [2].

Іноді до сватів починали виводити інших дівчат, однак ті продовжували бесіду до досягнення бажаної мети: *«…і свати два приходять і вони вже питаються. Тут кажуть, чи в вас такої тилички нема, бо ми загубили тиличку. Може ви продаєте тиличку. Так, пока договоряться. Ну, і показують, показують, якшо яка ше дівчина в хаті є. Кажуть, шо нє. То, кажуть, стара там чи мала якась. Виймуть ту ше покажуть молоду. Кажуть, шо то саме така пудходить»* (с. Великий Обзир) [7].

Десь свати питали дівчину, чи хоче вона вийти заміж за їхнього парубка: *«Ну, які слова говорили? Питали чи не підеш за нашого сина […]. Чи не підеш. Дівчина вже казала, шо піду»* (с. Боровне) [7]. Саме таким чином закінчилось і сватання Л. Герасимчук із с. Стобихва батько якої не хотів віддавати доньку за Якова: *«Ну шо ж, ме до вас пришле... А мати моя, а батько не вельми говорить, бо ж сердетий шось. Вельми мій батько був строгий […]. А ж то […] мати каже: “А шо віте, за чем віте прийшле? Шось віте хочете?” — А воне кажуть […]: “Ну, ме хочимо купети. Кажуть, шо віте продаєте телицю”. […] а той дядько каже: “Якове, Любо! Де віте там? Ходіте-но сюде! Шо ж віте похавалися?” — Ну, вже ме віходимо […]. Аж то мати каже: “Ну, я знаю, пітайте хазяїна, чи продає, чи не продає?” А я геть і охолонула! Думаю, батько скаже, йдіте… Думаю, як скаже ідіте, шо я робетиму, шо буде? […] а я вже так надумалася: якшо вже батько так скаже, то я свої лахи пуд пахви і за Яковом. І за Яковом! І хай батькови буде стедно. Ну, але батько ничого […]. Є в мене на продаж, каже, телеця. — “Ну, то ме прийшле і хочемо купети. То давайте оцю замогричуємо. Ну, скілько ж віте хочите за її?” — Але батько каже: “В мине телеця дорогая […]. У вас стилько грошей не буде заплатити”. — “Ничого! Добре! Заплатимо, заплатимо!” — Ну й […] тако поговорели, дальше, й дальше. — “Ну то шо, то братимо телицю, согласни?” — А він, батько каже й мати: “Ну, согласни, согласни!” — А ж то пітається той дядько, вин був такєй вельми толковий чоловік. Аж то каже: “Якове! А ти ж любиш Любу?” — А вин каже: “Ну, люблю. Якби не любев, то не брав би”. — Аж*

мене питається: "А ти любиш Якова?" — Я кажу: "Люблю. Чого ж не люблю? Якби не любела, то я б не йшла за його!"» [3].

Після таких розмов і згоди батьків відбувався обмін хлібом, свати діставали з торби принесену горілку і пили могорич: *«Отако поговорели і сіли могореч пети»* (с. Стобихва) [3]; *«От вже і хліб поміняли. Ти батьки той хліб дали, а тиї той хліб дали. І сіли випили могорич. Вот і всьо, засватали»* (с. Великий Обзир) [7]. На стіл подавали «що в кого є», однак зважаючи на те, що батьки знали про прихід старостів, вони вже щось приготували. Сідаючи до столу, обов'язково краяли хліб, який принесли з собою свати [2].

Чи був присутнім парубок на сватанні? З наведених прикладів бачимо, що найчастіше він був серед сватачів. Але у більшості сіл, за винятком Піщаного, він заходив до хати тоді, коли свати отримували позитивну відповідь: *«Сразу не заходить у хату* [хлопець — ***А. Д.***]» (с. Великий Обзир) [7]; *«Ну, а тоді вже як принесе тиї палюнки, хлопець ни йде в хату, тико батьки, батько й дядько»; «Ну вже продамо, бо ж мати знає. І тоді вже кличуть, приходить молодий, той хлопіць. Вже ставляють бутельку, він з бутелькою приходить»* (с. Великий Обзир) [4]. А от коли сватали Л. Герасимчук із с. Стобихва, то її майбутній чоловік Яків був разом з нею в іншій кімнаті (с. Стобихва) [3].

Чи пов'язували сватів рушниками? Відомим є факт, що пов'язування рушниками — позитивна відповідь сватам. Однак у досліджуваних селах такого звичаю раніше не було і з'явився він тільки в останні десятиліття: *«Дочкам наткала рушників яких хоч […]. І як приходили до них свати, то їх перев'язували. Як в свати приходять то тико одним рушником перев'єжуть»* (с. Стобихва) [5]; *«Нє, ничо не давали. То вже типер в'яжуть, а колись ни в'язали. А типер сватів пирив'язують, бо прийде багато людей. Ну, договоряться. Тоді багато людей приходять, 10 чи 15 душ, чи 20 душ, і вже пирив'язують усіх. То типер»* (с. Великий Обзир) [4]; *«Нє, тоді не давали нічо. […] Тоді і не пирив'язували, як ми ше були. Я знаю, шо в мене ше… Нє, не пирив'язували ше тоді. От свати скрізь пирив'язували, а в нас тоді ше не пирив'язували. […]. Вже після сватив пирив'язували»* (с. Великий Обзир) [7]. В окремих селах чоловіків на сватанні стали перев'язувати рушниками, а хустки давали всім присутнім: *«Всіх, даже, хто прийшов, всіх мусили, всім хусточку дадуть, а чулувіків рушниками пирив'язували […]. Хіба колись таке робели, то вже типер»* (с. Великий Обзир) [7].

Не було на сватанні музик, не співали і пісень.

Позитивний результат сватання був своєрідною угодою двох родин про пошлюблення їхніх дітей. Інколи вже під час сватання домовлялися про день майбутнього весілля: *«І там скажуть, на який там день, на скіко там, за місяць чи за два роблять свадьбу»* (с. Великий Обзир) [7].

У багатьох селах Ковельщини після сватання парубок уже міг ночувати у дівчини: *«Після сватання свати повертаються додому, а увечері я йду до дівки на ніч. Засватана, то вже як жинка»* (Ю. Гонта, с. Пісочне) [2].

Чи відомо на Волинському Поліссі про сватання дівчини до парубка, характерне для більш давніх часів? Відповідь буде позитивною. Існування такого звичаю засвідчують респонденти: *«Дівчата? Сваталися й дівчата до парубків. [О. З. І так само батьки ходили?] Так само. Ну, звалися приймачки»* (с. Боровне) [7]. Знають про нього і дослідники [15, с. 134]. Респондент (1912 р. н.) із с. Пехи Шацького району розповідав, як чоловік із сусіднього села своєрідно посватав своїх доньок: *«Колись давно батько садив дочок на віз і їхав їх сватати. При цьому голосно гукав: "Кому треба дівка? Кому треба дівка?"»* [1]. В повоєнні роки дівчата, які за війну перейшли в категорію «старих», також вдавалися до сватання: *«Так і пішла. — "Де там ваш хлопець, той, що в приймаки?". Мені кажуть: "Онде спить". Збудила його. "Вставай-но! Як ти звешся?" — "Степан". — "Пристанеш у приймаки?" — "Пристану"... Тут опікун в хату заходить. Приніс буханець хліба. На стіл ставлять пляшку горілки. Вже й будемо пити»* [8].

Наступним після сватання дошлюбним дійством були заручини («запоїни», «могорич»): *«Запоїни, як сватають дівку. Запивають дівку. Бо замуж будуть брати»* (с. Стобихва) [5]. Заручини через тиждень-два після сватання: *«Ну, як вже засвата-*

ють, туді […]. [О. З. А коли вони проходили, після сватання?] Ну, як у кого, в куго за тиждень, в куго дві ниділі після сватання» (с. Боровне) [7].

Проходять заручини також в домі молодої, але при значно більшій кількості людей: *«Нє, вже у мене не буле. […]. В дочки — буле. Люде робели […]. Воне робляться в молодеї […]. Ну да, таку близьку родену беруть. Вже багацько не набірають. То вже і од молодого блезька родена, і од молодеї. То вже там не такє, як весіллє, велеки запоїни, тіко менши»* (с. Стобихва) [3].

У с. Стобихва вважають, що дівчина не повинна йти в дім парубка до того часу, допоки її не привезуть туди під час весілля: *«Нє, то нильзя йти. Да. Як вже привизуть, то тоді. Нє, ни можна до молодого йти. Нє. Тут одная пушла прамо до молодого, чи то до віньчання було, чи коли. Ну кажуть, шо ни можна йти, бо то ни вдасться»* (с. Стобихва) [3].

В селах Ковельщини заручини іноді починалися так, як і сватання, коли свати проказували свою традиційну промову. Молоду в цей час могли заховати. Коли її приводили, вона кланялася молодому й дарувала йому хустку, перев'язуючи нею праву руку хлопця. Сватів перев'язувала рушниками (с. Пісочне) [2]. У с. Стобихва колись рушників не в'язали і на заручинах. Звичай поширився в останні десятиліття: *«Тепер, то обв'єзують рушниками, а колись не обв'єзували. А тепер моя дочка, то […] тре дочкє оддала замуж і рушниками перев'єзувала всейкі запоїни»* (с. Стобихва) [3];

На заручинах обмінювалися подарунками: *«вже як були запойни, то вже там були подарунки. Вже нивістка старій дарувала, а стара дарувала невістці»* (с. Боровне) [7]. Поширеним подарунком був плат — довге вибілене полотно. М. Шпорук (1915 р. н.) із с. Кривлин пригадувала, що *«Рушників не давали, тільки свекрусі та свекрові плата»* [2].

Саме на заручинах, а не на сватанні, здебільшого домовлялися про дату весілля: *«[І на заручинах чи на сватанні договарувалися про час весілля?] На заручинах»* (с. Боровне) [7]; *«Вже там договораться на яке, на якєй день, на якоє число»* (с. Стобихва) [3].

Як бачимо, дошлюбні звичаї були основою майбутнього шлюбу. Угоди, хоч і були усними, але укладені при значній кількості свідків, тому були непорушними.

---

1. Архів Музею етнографії Волині та Полісся при СНУ ім. Лесі Українки (далі — Архів МЕВП), ф. 7: Родинні обряди, од. зб. 1 (Шацький р-н).
2. Архів МЕВП, ф. 7: Родинні обряди, од. зб. 5 (Ковельський р-н).
3. Архів МЕВП, ф. Стобихва-2010, зап. А. Дмитренко.
4. Архів МЕВП, ф. Стобихва-2010, зап. Л. Мірошниченко-Гусак та О. Зицик.
5. Архів МЕВП, ф. Стобихва-2010, зап. Л. Мірошниченко-Гусак та Ю. Буйських.
6. Архів МЕВП, ф. Стобихва-2010, зап. О. Березко.
7. Архів МЕВП, ф. Стобихва-2010, зап. О. Зицик.
8. Гаврилюк Я. Баба Зося, якій 111 років. Волинь. 1996. 26 жовтня.
9. Зеленин Д. К. Восточнославянская этнография. М.: Науки, 1991. 512 с.
10. Кондратович О. Народний календар Волинського Полісся. Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2009. 200 с.
11. Кондратович О. Поліська весільна епопея. Луцьк: Надстир'я, 2017. 236 с.
12. Кривенко Ю. Ю. До можливості визнання релігійного шлюбу [Електронний ресурс]. Режим доступу: Unzar_2013_3_22.pdf, назва з екрану.
13. На Ковельщині відбувся фестиваль «Весільні обряди» [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://prokovel.com/kovel_2018/761-na_kovelcshini_vidbuvsya_festival_-quotvesilni_-obryadiquot_video.html, назва з екрану.
14. Пономарьов А. Українська етнографія: курс лекцій. К.: Либідь, 1994. 320 с.: іл.
15. Семенюк Л. Сама хлопця полюбила, сама висватала. Берегиня. 1996. № 1-2. С. 132-139.
16. Сімейний кодекс України [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14, назва з екрану.
17. Українські вечорниці [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://ethnography.org.ua/content/ukrayinski-vechornyci, назва з екрану.

Тетяна Дубляниця
(м. Острог)

ДОКУМЕНТАЛЬНІ ДЖЕРЕЛА ВИВЧЕННЯ ФІЛЬВАРКОВОГО ГОСПОДАРСТВА КОВЕЛЬСЬКОЇ ВОЛОСТІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVI — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ.

Кінець XVI — перша половина XVII ст. ознаменувалися в господарстві Волині помітним проявом нових явищ, одним з яких було створення і розвиток фільварково-панщинної системи. Саме вона стала панівною в сільському господарстві. Вона була заснована на праці залежних селян і своєю продукцією орієнтована на зовнішній та внутрішній ринки. Фільваркова система господарювання пройшла етапи становлення та розвитку, що знаходили особливості вираження у відповідній структурі виробництва, розмірах фільваркових господарств, кількості залежної від двору людності тощо. Тому важливо з'ясувати інформативність джерел передусім саме з цих аспектів, а не лише з огляду на соціальну боротьбу як це робилося в радянський період. Можливості дослідження ковельських фільварків ранньонового часу визначаються достатньо репрезентативною джерельною базою, представленою різновидовими документами. Але спеціальні праці, що стосуються проблеми, практично відсутні в українській історіографії.

Основу дослідження фільваркового господарства як загалом, так і в окремих маєткових комплексах складають документальні джерела. Серед них головну роль має документація, створена в ході функціонування самих цих господарських комплексів, в тому числі — різноманітні описово-статистичні джерела. Для Ковельщини такими є інвентарі 1556, 1590, та 1609 рр., люстрації 1616 та 1628 рр., податкові реєстри по Волинському воєводству, які містять інформацію про Ковельщину за 1570, 1577, 1583, 1589 рр., тарифи подимного 1629 р. та первинний поборовий реєстр волості 1590 р.

Вивчення будь-якого явища потребує залучення широкого кола джерел різноманітної видової належності, які висвітлюють різні або подібні аспекти предмету дослідження. Звичайно, не взмозі скористатися усією джерельною базою з різних причин, у тому числі внаслідок значної її втрати. Тому дослідження засноване на вибірці у двох аспектах: неможливості застосувати у дослідженні усі наявні джерела, а також вибірка здійснена у ході історії внаслідок втрати джерел. До джерел соціально-економічної історії, однією зі складових якої є історія фільваркового господарства, слід віднести правові документи. Одним з таких документів є «Устава на волоки», затверджена великим князем литовським Сигизмундом II Августом для організації проведення аграрної та фінансово-податкової реформи на території Великого князівства Литовського. Вона містила в собі принципи, на основі яких повинно було бути побудоване дворове господарство на всій території держави. Устава — з однієї сторони — економічний трактат, з іншої — практичне господарське керівництво. Вона вказувала незмінні правила, якими повинні були керуватися господарські урядники в своїй діяльності і які в той же час повинні були витісняти прояви господарської ініціативи з їхнього боку. Устава не знала різноманітності місцевих умов, в яких розвивалось господарство і в яких доводилося вводити задуману реформу на місцях. Не дивно, що місцевим посадовим особам доводилося відступати від її приписів. Тому за уставою залишаються лише спільні керівні початки [10, с. 183—184]. Тут була наступна інформація, що стосувалася фільварків. Так, урядові агенти, згідно устави, повинні були в місцевостях, де була реалізована реформа, відвести відповідну кількість землі під господарський фільварок. При чому останній утворювався тоді, коли для цього був необхідний за якістю ґрунт. Якщо ґрунти були неродючі, то в такій місцевості фільварок не заводився. Фільваркове господарство ведеться під керівництвом урядника, який повинен тримати його в порядку і слідкувати за тим, щоб в ньому ні в чому шкоди не було господарю. Господарська діяльність урядника оплачувалася відповідною винагородою: на уряд поступав третій сніп із зібраного урожаю з вирахуванням десятини і насіння для посіву. Обо-

в'язок уряду по веденню фільваркового господарства полягав в наступному: він віддавав десятину на церкву, із зібраного урожаю залишав необхідну кількість зерна для посіву, слідкував за тим, щоб усі хороші поля були засіяними, а погані — віддані за грошовий чинш, вів звіт зерна, що поступало на ринок як зібране з господарства фільварку, так і доставленого підданим. Дворовий урядник назначає гуменника для гуменної служби з відведенням йому однієї волоки, вільної від чиншів і інших податей, робот і повинностей. Він повинен слідкувати за урожайністю, розподіляти роботу між селянами, що працюють на панщині, збирати селян на толоку за необхідності, слідкувати за станом фільваркової худоби, піклуватись про продаж старої худоби і про постачання придатної для споживання на господарську кухню, слідкувати за станом господарського кінного стада, у всьому слухатися ревізора і давати йому необхідну звітність про стан господарства. Також до його обов'язку входить заводити городи, викопувати сажавки і ставки, піклуватися про сіножаті і своєчасний їх покіс, вести реєстр господарських данин, збирати грошові та натуральні податки з населення приписаного до двору [10, с. 189—190]. Для робіт на фільварковій землі на кожну волоку фільварку відводилося 7 селянських господарств з їхнім живим інвентарем. Фільваркові селяни повинні працювати в дворовому господарстві два рази в тиждень. У випадку необхідності, для збору хліба всі селяни виходять на толоку. Обов'язок годувати селян, які відбувають толоку, падає на уряд [10, с. 191].

Законодавчі джерела — Статути Великого князівства Литовського 1529, 1566 та 1588 рр. містять певну інформацію по фільварковому господарству. Усі статті Статутів направлені на захист майна шляхти і магнатів, феодальної власності [9, с. 25]. Наприклад, у Першому Статуті ВКЛ зазначено «також встановлюємо ціну збіжжя, яке б хто взяв або зостався винним, як має платити: пшениці копа — дванадцять грошей, жита копа — десять грошей, ячменю копа — шість грошей, вівса копа — чотири гроша, гречки копа — чотири гроша, ярового жита копа вісім грошей» [2, с. 289]. Тобто, ми можемо встановити цінову вартість збіжжя, яке було основним виробничим продуктом фільварків. У Третьому Статуті ВКЛ можемо бачити уже інші ціни на збіжжя, набагато вищі «Жита копа — двадцять грошей, а бочка жита — двадцять чотири гроші, пшениці копа — двадцять грошей, яриці копа — дванадцять грошей, ячменю копа — десять грошей, вівса копа — вісім грошей, гречки копа — вісім грошей, гороху копа — десять грошей, проса копа — вісім грошей» [3, с. 325]. Також вказані ціни на велику рогату і нерогату худобу, птицю [3, с. 324—325].

Розвиток фільваркового господарства найкраще висвітлено в описово-статистичних джерелах, тобто документах, які містять переважно кількісні дані про населені пункти, їх залюднення, категорії населення, господарські об'єкти. Одночасно такі документи можуть містити власне описові, наративні елементи, як особливостей розташування поселень чи угідь, описання замкових укріплень та господарських осередків. Ця категорія джерел представлена документами господарсько-правового та фіскального обліку. До таких документів можна віднести державні податкові матеріали, дільчі акти, акти про введення у володіння або посесії, люстрації, інвентарі, ревізії маєтків. Для періоду другої половини XVI — першої половини XVII ст. можна говорити про переважання в структурі описово-статистичних джерел документів загальнодержавного фіскального обліку. Податкові документи характеризуються регулярністю створення, охоплення значних територій, але існує проблема — вони значною мірою втрачені. В той час, коли документи господарсько-правового обліку, які мають доменіальне походження, для цього часу характеризуються нерегулярністю створення. До документів господарсько-правового обліку відносять такі групи джерел статистичного характеру, як інвентарі та ревізії або люстраційний матеріал [7, с. 30].

Часто обліково-господарча функція не була основним завданням при створенні вищевказаних документів. У багатьох випадках на перший план виходила передусім правова функція — закріплення та зміна існуючого юридичного статусу поселень, населення, фіксація меж і кордонів, перевірка прав власника. Але це не заважало поміщати там перелік та опис окремих показників.

Найбільш інформаційно насиченими джерелами вивчення фільваркового господарства в даному регіоні є такий вид описово-статистичних джерел як інвентарі. Інвентарі складалися при житті або по смерті власника на користь одного або декількох спадкоємців з вказівкою на все рухоме і нерухоме майно, а також з метою опису та перевірки реального стану володінь. Спочатку вони не мали якогось чіткого розробленого формуляра, тому могли містити багато відомостей в залежності від їхнього цільового призначення.

Цінність інвентарів в основному пояснюється 3 причинами: 1) багатством вміщеної в них інформації, 2) масовістю, 3) відносною однорідністю форми. Усі інвентарі, хоча і не в повному обсязі, об'єднує їх форма. Найчастіше зустрічається потрійна структура: а) опис двору і фільварку, б) опис осідлості, в) опис повинностей. Перша частина найчастіше постає у вигляді опису, а дві інші — у формі таблиць [11, s.128—129].

Розгляд даного виду джерел розпочнемо з інвентаря 1556 р., що є хронологічно першим збереженим описом Ковельщини. Він з'явився внаслідок переходу Ковельського староства від королеви Бони, яка володіла ним з 1543 р. до Жигимонта-Августа. Даний документ належить до неопублікованих джерел, хоча й використовувався в минулих і сучасних дослідженнях. Наприклад, І. Д. Бойко у своїй праці, присвяченій українському селянству в другій половині XVI — першій половині XVII ст., посилається на джерело при розгляді землекористування, повинностей селян, фільварків, диференціації селянства Ковельського староства [8, с. 156—157, 291]. Проте, на сьогодні ґрунтовна джерелознавча характеристика інвентаря в українській історіографії відсутня. Зараз цей документ зберігається в Центральному Державному Історичному Архіві України в м. Києві. Складено інвентар польською мовою. За своїм обсягом він займає 51 аркуш. Джерело містить послідовний опис Ковельського, Миляновецького та Вижівського ключів, загалом 39 поселень. Інвентар вказує на існування 8 фільварків [1, арк. 48], встановити місцезнаходження яких за його матеріалами не можливо. Окремо описи кожного фільварку в інвентарі відсутні, лише в кінці вказано урожай фільваркового збіжжя на 1555 р., кількість худоби, свиней та птиці. Таким чином, судити про розміри цих фільварків, забудови їх дворів, особливості їх розвитку неможливо. Недостатньо також інформації для визначення величини урожайності різних зернових культур, що вирощувалися у фільварках.

Найпоширенішими зерновими культурами на той час були жито, пшениця, овес, ячмінь. Розпочати розгляд продукції фільварків належить із жита, оскільки в більшості випадків воно займало найбільшу частину оброблюваного ареалу, особливо у вигляді озимини. Його частка в обороті була весь час найбільшою. Жито виступало передусім як озиме і лише в окремих випадках як яре. Призначення жита — крім продажу — було переробка на борошно, а також годівля худоби соломою або січкою, не виключно, що й використовувалося для вироблення пива [13, s. 139]. Урожай жита 1555 р. серед ковельських фільварків був найбільшим серед інших зернових культур і складав 1736 кіп [1, арк. 48].

З товарної точки зору надзвичайно велику роль відігравала пшениця. Хоча її ареал в зерновому господарстві був не таким великим, а вирощування її залежало від багатьох умов, передусім природних, особливо від ґрунту. Переважало вирощування пшениці як культури озимої, але також досить часто виступала як культура яра. Призначення її було подібне як і жита, єдине лише, що товарна цінність її була досить вищою [13, s.140]. Пшениця була найбільш рентабельною культурою. Ціна на неї, як правило, була майже вдвоє вища за ціну на жито [8, с. 57]. Урожай пшениці ковельських фільварків в інвентарі 1556 р. не зазначений, сказано лише, що пшениці залишилося 47 кіп [1, арк. 48]. З реєстрів збору водяного мита Влоцлавецької митниці 1555—1576 рр. видно, що королева Бона постає як експортер 140 лаштів озимої пшениці з Ковельського староства у 1555 р., що дорівнювало близько 280 тонн (1 лашт — міра зерна близько 2 тонн) [4, с. 161]. Якщо врахувати, що 1 лашт коштував 25 злотих, то отримаємо прибуток від даної торгової операції в 3500 злотих.

Велику частину в зерновому господарстві займав овес. Причина цього — мала ви-

багливість його до ґрунтів, хоча урожай з нього слабший ніж із жита та пшениці — близько 4 зерен. Ціна на нього була низькою, використовувався головним чином для годівлі живого інвентаря [13, s. 140]. Овес, що був особливо популярним в селянських господарствах, у фільварках вирощувався порівняно в меншій кількості. Напевне, це було пов'язано з одержанням великої кількості вівса в якості натуральної данини від підданих селян [8, с. 57]. Так, у більшості випадків селяни давали по 4 маци вівса, хоча в с. Туличові та с. Ольшаниці — по 2 маци [1, арк. 22, 45], а с. Грицьковичах — 1 мацу [1, арк. 35]. 1555 р. в ковельських фільварках було зібрано 1141 $^1/_2$ кіп вівса [1, арк. 48].

Ячмінь відігравав значну роль в тогочасному господарстві, хоча й не займав такого великого ареалу в селянському господарстві як жито та пшениця в фільваркових господарствах. Свідчать про це і дані інвентаря, де говориться, що ячменю вродило 96 кіп [1, арк. 48]. Сіявся переважно як яра культура, давав урожай досить непоганий — близько 6 зерен. Призначався для продажу, соломи для худоби, для вживання в їжу людьми, а, головним чином, для вироблення пива [13, s. 141].

Сіяли у фільварках також просо, гречку, горох. Урожай цих культур у ковельських фільварках наступний: просо — 57/20, татарка — 91, горох — 54 копи, а також 15 кіп конопель [1, арк. 48—49].

Друге місце після вирощування збіжжя в фільварках займала годівля худоби. Вона обіймала ті самі породи тварин, що й в Середньовіччі. Коні, переважно в XVI ст., використовувались для праці в рільництві відносно мало. Годували їх переважно для війська або перевезення товарів та осіб. Не виключенням були і ковельські фільварки, в яких зафіксовано лише 6 коней [1, арк. 49]. Рогату ж худобу вирощували як головну тяглову силу в рільництві, а також з метою удобрення ґрунтів, і лише в окремих випадках м'ясна продукція була основною ціллю розведення рогатої худоби. Також не досить розвиненим в XVI ст. було молочне господарство, винятком могло бути хіба що вироблення масла [12, s. 96]. В інвентарі зазначено, що всієї худоби 692 голови. Фільваркова худоба складала 466 голів, з яких 18 — робочі воли, 120 — дійні корови і 328 — телята та яловиці [1, арк. 49]. Худоба становила окрему статтю доходу. Зокрема, сума з проданої худоби складала 36 кіп 12 грошів [1, арк. 49].

Розводили у фільварках в значній кількості також свиней, яких разом нараховувалося 259. Була присутньою у фільварках птиця, зокрема, гуси — 375, кури — 313 та качки — 80 [1, арк. 49]. Найбільш вигідною була годівля гусей, оскільки їхня вартість була найвищою. Годівля ж качок становила значний клопіт, бо качки загрожували нересту риби в ставках і саджавках. У зв'язку з цим їх годівлі часто уникали [13, s. 170 — 171].

Безумовно, основними працівниками у фільварках були залежні селяни, але траплялися і наймані робітники. Зокрема, в ковельських фільварках за виготовлення ванчосу виплачено 188 кіп грошів, за його вивіз — 50 кіп, а залишено для сплати за доставку продукції до Гданська — 20 кіп грошів [1, арк. 50].

Наступним хронологічно джерелом для Ковельщини є податковий реєстр 1570 р. Він містить сумарну інформацію для міст Вижва та Миляновичі, а також для всієї Ковельської волості [6, s. 24]. Реєстр 1577 р. взагалі не виділяє жодного з міст, а подає сумарні дані для всієї волості [6, s. 64]. Податковий документ 1583 р. більш детальний. Він містить свідчення про міста Ковель, Вижву, Миляновичі та сіл, що належать до цих міст [6, s. 120]. Реєстр 1589 р. містить найскупішу інформацію, зазначаючи окремо прибутки від м. Ковеля, Милянович та Вижви, від ланів, ремісників, коморників, слуг жидівських, оренди [6, s. 154].

Податкові документи за своїм початковим призначенням не були орієнтовані для створення господарської характеристики, а передусім мали завданням облік залежного населення за податковими категоріями, які різнилися в різних регіонах. Такі документи не можуть дати відповіді на багато питань, що стосуються розвитку фільваркового господарства. Предметом оподаткування були безпосередньо люди, будинки і земля, створюючи відповідні податки — полюддя, подимне і ланове. Земля була предметом оподаткування якщо була «селянською». Фільваркова земля оподаткуванню не

підлягала — тому не можна розраховувати на інформацію про фільварки в джерелах такого типу [11, s. 111]. Але вони можуть інформувати про дотичні до фільварків явища, які прямо чи опосередковано впливали на їх розвиток.

Інвентар 1590 р. було складено при переданні Ковельщини з рук нащадків кн. Курбського до складу державних володінь. Він так само як інвентар 1556 р. є неопублікованим і зберігається в Центральному Державному Історичному Архіві України в м. Києві. Дане джерело є найбільш інформативним щодо розвитку фільваркового господарства на Ковельщині. Інвентар вказує на місцезнаходження фільварків, яких так само як і в попередньому було 8. Зокрема, 1 з них знаходився в Ковельському ключі у с. Вербка, 2 — у Миляновецькому в с. Білин та м. Миляновичі, 5 — у Вижівському в с. Грицьковичі, с. Хотешів, с. Нойно, с. Туличів та м. Вижві [1, арк. 64, 65, 67, 68, 70—72].

За допомогою інвентаря 1590 р. можна відтворити урожайність кожного фільварку, а не загальну суму як в попередньому інвентарі. У Вербському фільварку урожай жита складав 250 кіп, умолот з нього 125 мац, на насіння та урядника — 54 маци, до продажу залишилося 71 маца по 20 грош. Вказано про погані піскуваті грунти, тому ярини ледве на насіння вистачає [1, арк. 144]. Урожайність у Грицьковецькому фільварку була наступною: жито — 300 кіп (умолот — 150 мац, на насіння — 40, урядника та фільваркову челядь — 15, до продажу — 95 по 20 грош), пшениці — 30 кіп (умолот — 15 мац, на насіння — 3, для урядника — 2, на продаж — 8 по 40 грош), ячменю — 30 кіп (умолот — 10, на насіння — 7, продаж — 3 по 12 грош), вівса — 250 кіп (умолот — 125, на насіння — 23, на урядника — 12, продаж — 90 по 10 грош). Гречки, проса та гороху тут ледве на насіння вистачало. Були два сади, які погано родили [1, арк. 155—156]. Урожай жита в Миляновецькому фільварку — 600 кіп (умолот — 300 мац, на висів — 60 мац, на урядника і челядь — 20 мац, продаж — 220 мац по 20 грош), пшениці — 60 кіп (умолот — 30 мац, на висів і урядника — 7 мац, продаж 23 маци по 40 грош), ячменю — 70 кіп (умолот — 24 маци, на висів — 26, на урядника — 3, продаж 14 по 12 грош), вівса — 400 кіп (умолот — 200, на насіння — 30, для пива — 25, продаж — 145 по 10 грош), татарки — 20 кіп (умолот — 10, на урядника — 5, продаж — 5 по 12 грош), гороху — 20 возів (умолот — 5 мац, на насіння і урядника — 3, продаж — 2 по 40 грош), проса — 10 кіп (умолот 2, на висів і урядника — 1, продаж 7 по 30 грош) [1, арк. 163—164]. У Вижівському фільварку урожай жита становив 100 кіп (умолот 50 мац, на висів — 12 мац, на урядника з челяддю — 12 мац, продаж — 26 по 20 грош). Зазначено, що ярина не родить, а те що вродило ледве вистачає для урядника і челяді [1, арк. 185]. Урожай жита у Нойно — 150 кіп (умолот — 75, на висів — 14, на урядника з челяддю — 14, продаж — 47 по 20 грош), ячменю — 20 (умолоту — 10, на висів — 2, на урядника з челяддю — 4, продаж — 4 по 12 грош), вівса — 40 (умолот — 20, на висів і урядника — 10, продаж — 10 по 10 грош) [1, арк. 189]. У Туличівському фільварку урожай жита — 300 кіп (умолот — 150, на висів — 30, на урядника з челяддю — 12, продаж — 108 по 20 грош), пшениці — 40 (умолот — 20, на висів — 3, на урядника з челяддю — 2, продаж — 15 по 40 грош), ячменю — 40 (умолот — 15, на висів — 3, на урядника — 3, продаж — 9 по 12 грош), вівса — 250 (умолот — 120, на висів — 25, на урядника — 12, продаж — 93 по грош), татарки, проса, гороху — ледве на потреби фільварку вистачає [1, арк.192] .

З поданих даних можемо дізнатися тогочасні ціни на збіжжя. Отож, найдорожчою була пшениця, яку продавали по 40 грош за мацу у всіх фільварках, далі за вартістю йшло жито — по 20 грош за мацу, ячмінь — по 12 грош, овес — по 10 грош.

Ситуація з худобою у фільварках 1590 р. була складною. У всіх фільварках крім Вербського, вона була відсутньою, оскільки круп забрала [1, арк. 156, 164, 186, 190, 192]. У Вербці було 8 дійних корів, а також свині (29), гуси (20), пави (10) [1, арк.144].

Інформація інвентаря 1590 р. робить можливим визначення розмірів фільваркових ареалів за кількістю зібраного збіжжя та призначеного на висів. Джерело не містить прямих вказівок, бо фільваркові лани не відносились до ланів з яких збирались податки. Відповідно до цього влада не цікавилась розмірами фільваркових ґрунтів і не робила в цій справі жодних записів [13, s. 59].

Систему визначення розмірів фільваркового ареалу розробив А. Вичанський. Взяв-

ши до уваги те, що техніка сівби особливо не змінилася аж до впровадження сівалок, глибокої оранки і нових сортів збіжжя, не буде великою помилкою, якщо скористаємося даними з пізнішого періоду. Зокрема, тут можна оперувати даними з XIX ст. Врахувавши тодішню теорію, що при густішій сівбі отримуємо більший урожай, можна зробити висновок, що в XVI ст. висівалося збіжжя на одиницю більше ніж в XIX ст., але різниця ця не буде великою. Таким чином беручи висів в літрах: для жита — близько 135 на морг, для пшениці — близько 125, для ячменю — близько140, для вівса — близько 180 (враховуючи, що 1 корець рівнявся 36 літрам) [13, s. 63]. Спробуємо розрахувати розмір фільваркового ареалу у Туличові. Врахувавши, що 1 мац дорівнював 128 літрам, отримаємо 3840 мац жита залишеного на насіння, по 384 маци пшениці і ячменю, 3200 мац вівса. Потім дані про жито ділимо на 135, пшеницю — 125, ячмінь — 140, овес — 180. Отримуємо суму 52 морг, але врахувавши можливі 8% на інші посіви, матимемо приблизно 56,5 морг або 1,9 лану. Другий шлях визначення розмірів фільваркової ріллі полягає у застосуванні відомостей про одержані врожаї, які переводяться у можливий висів.

Також інвентар 1590 р. містить інформацію про управління фільварками, яке здійснювали урядники при допомозі фільваркових слуг та дружин урядників, оскільки з фільваркових надходжень на них виділялись кошти. У кожному фільварку були кухарки, пастухи [1, арк. 145, 156, 164, 190, 192]. У Вижівському не вказано інформації про пастухів, але був воротний та ключник [1, арк. 185].

Інвентар 1609 р. був створений після смерті старости А. Фірлея при передачі Ковельщини новому старості Щ. Криському. Він так само як два попередні інвентарі є неопублікованим і зберігається в Центральному Державному Історичному Архіві України в м. Києві. Джерело написане польською мовою та складається з 19 аркушів [1, арк. 197].

Даний інвентар вказує на існування лише чотирьох фільварків у Вербці, Миляновичах, Вижві та Грицьковичах [1, арк. 200, 205, 210—213]. За аналізом І. Д. Бойка, фільварки майже не розвивалися в деяких випадках через погані грунти, в інших — через низькі ціни на збіжжя [8, с. 159]. У Вербському фільварку висівали в середньому 60 мац, Вижівському — 18 мац, Грицьковецькому — 50 мац, Миляновецькому — 60 мац жита і 4 маци пшениці [8, с. 159].

На противагу попереднім інвентарям дане джерело містить інформацію про розміри відробіткової ренти. Так, у с. Вербка піддані працювали 3 дні на тиждень, с. Мощені та с. Облапи — по 5 [1, арк. 201—203]. Загалом, по три дні працювало 4 села, по 4 дні — 5 сіл, по 5 днів — 3 села [8, с. 161]. Грошовий чинш коливався від 24 до 36 грошів. У вигляді натуральних данин отримували мед, яйця, кури, гуси.

Наступним за хронологією джерелом є люстрація 1628 р. Вона подає відомості про доходи м. Ковеля та сіл, що до нього належать, містечка Миляновичі та Вижви з селами. Окремо виділені доходи з фільварків Вербського (фл. 649—21—9), Поридубського (фл. 341—10—9), Миляновецького (фл. 665—25—9), фільварку в Ритковичах (фл. 566—14), Вижві (фл. 177), Нойно (фл. 80—17—9) [5, s. 162—164].

Отже, вивчення фільварків базується передусім на дослідженні документальних, головним чином — описово-статистичних, масових джерел. Вони містять як кількісні дані, так і описові наративні елементи. Дана категорія джерел представлена документами господарсько-правового та фіскального обліку, зокрема державними податковими матеріалами, дільчими актами, актами про введення в володіння, люстраціями, інвентарями, ревізіями маєтків. Репрезентативність джерел даного виду є строкатою у різних регіонах. Для північно-західної частини Волині, Ковельщина є чи не найкраще забезпечена подібного роду документами.

Найбільш інформаційно насиченими джерелами вивчення фільварків є інвентарі, які складалися на користь спадкоємців, а також з метою опису та перевірки реального стану володінь. Для Ковельського староства це інвентарі 1556, 1590 та 1609 рр. Важливим є те, що вони створені в різні періоди досліджуваного нами часу, що дає можливість простежити еволюцію фільваркового господарства.

Податкові документи 1570, 1577, 1583, 1589 рр., не дивлячись на регулярність створення, не містять прямої інформації про фільварки, бо за своїм призначенням не були орієнтовані для створення господарської характеристики, а мали завданням облік залежного населення за податковими категоріями. Фільваркова земля оподаткуванню не підлягала. Вони можуть інформувати лише про дотичні до фільварків явища — демографічну ситуацію, топографію, категорії населення, а відповідно забезпеченість їх худобою. У свою чергу люстраційний матеріал за інформаційною насиченістю лежить між поборовою документацією та інвентарями.

Інформаційний потенціал джерел яскраво видно на прикладі відображення в них галузей фільваркового господарства.

---

1. ЦДІАК України (Центральний державний історичний архів України, м. Київ). Ф. 1 (Скарб коронний). Оп. 1. Спр. 4. 235 арк.

2. Статути Великого князівства Литовського. Одеса: Юридична література, 2002. — Т. 1. — 464 с.

3. Статути Великого князівства Литовського. Одеса: Юридична література, 2004. — Т. 3. — 568 с.

4. Торгівля на Україні, XIV — середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина. Київ, 1990. — 408 с.

5. Zródla dziejowe. Warszawa, 1877. — T. V. —169 s.

6. Zródla dziejowe. Warszawa, 1889. — T. XIX. — 485 s.

7. Атаманенко В. Б. Описи латифундій волинського полісся другої половини XVI — першої половини XVII ст. Наукові записки. Серія «Історичні науки». 2011. — Вип. 17. — С. 29—45

8. Бойко І. Д. Селянство України в другій половині XVI — першій половині XVII століття. Львів, 1963. 328 с.

9. Ковальський Н. П. Источники по социально-экономической истории Украины (XVI — первая половина XVII века). Днепропетровск: ДГУ, 1982. — 92 с.

10. Пичета В. И. Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-Русском государстве. Москва, 1958. — 548 с.

11. Kula W. Problemy i metody historii gospodarczej. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe, 1983. — 786 s.

12. Rutkowski J. Historia gospodarcza Polski (do 1864). Warszawa: Ksiąka i wiedza, 1953. — 568 s.

13. Wyczanski A. Studija nad folwarkiem szlacheckim w Polsce w latach 1500 — 1580. Warszawa: Panstw. Wydawa. Nauk, 1960. — 285 s.

Любомир Дударчук
(м. Луцьк)

ДІЯЛЬНІСТЬ ТОВАРИСТВА «ПРОСВІТА» НА КОВЕЛЬЩИНІ В УМОВАХ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941—1943 РР.)

Період німецької окупації на Волині, яка входила до складу райхскомісаріату «Україна» характеризувався глибокими трансформаціями життя місцевого соціуму. Не оминули вони й культурно-освітню сферу, яка, на думку німецької адміністрації, була важливим засобом ідеологічного впливу на населення краю. Вже з липня—серпня першого року німецько-радянської війни в регіоні відновлюють свою діяльність різноманітні громадські організації, серед яких — культурно-освітнє товариство «Просвіта».

Цей процес був ініційований місцевими національно свідомими жителями, котрі в перші тижні після відступу радянських військ великі надії покладали на відновлення німцями української державності [6, с. 105]. Регіоном, де вказане товариство мало розгалужену мережу своїх філій впродовж 1941—1944 рр. була Ковельщина.

Там однією із перших, в жовтні 1941 р., відновила свою роботу «Просвіта» в с. Заліси. Її очолив місцевий священик Д. Штунь [1, с. 29]. Однак про подальшу діяльність цього українського культурного осередку архівні документи не зберегли відомостей.

Згодом запрацювала філія «Просвіти» в Ковелі на вул. Головній 101. Це сталося 25 січня 1942 р. Членами організації було 13 осіб: Й. Мацюк (голова організації), священик І. Губа та Ф. Шум (його заступники), І. Куницький (скарбник), Л. Захарук (секретар), С. Твердохліб і П. Веремчук, а також семеро інших членів, які увійшли до складу контрольної комісії [9, с. 7].

Специфіка діяльності товариства полягала в тому, що свої головні зусилля воно спрямувало на розвиток професійної освіти. Тому на вимогу місцевої влади організація була зобов'язана з числа своїх членів регулярно подавати кандидатів для здобуття ними фаху кравців, шапкарів, заготівельників, а згодом їх працевлаштовувати на території округи. В такий спосіб окупаційна адміністрація використовувала потенціал волинських культурно-освітніх організацій для ліквідації браку фахівців у різних галузях господарства з метою максимальної експлуатації його ресурсів на користь Третього Райху. Також на прохання владики Полікарпа (Сікорського) частину ковельських просвітян було скеровано на курси диригентів церковного хору, що діяв з його ініціативи в Луцьку [4, с. 5]. Згодом, у червні 1942 р. з дозволу гебітскомісара ковельською «Просвітою» в місті започатковано аналогічні двомісячні курси диригентів світських і духовних хорів.

Місцева «Просвіта» влаштовувала в місті й культурні імпрези. Так, 22 березня 1942 р. її члени провели тематичний вечір, приурочений до 81-ої річниці смерті Т. Шевченка, що супроводжувався виступом хору місцевої Середньої технічної школи, співом стрілецьких пісень та постановкою п'єси Кобзаря «Могила» [10, с. 6].

У вересні 1942 р. при ковельській «Просвіті» під керівництвом Я. Майстренко запрацювала драматична секція, члени якої вже за місяць здійснили постановку на сцені міського кінотеатру своєї першої вистави — п'єси Г. Квітки-Основ'яненка «Шельменко-денщик» [7, с. 3]. Згодом цю драму побачили мешканці інших населених пунктів округи — Турійська, Голоб, Несухоїжів, Седлищ та Буциня. Після повернення до Ковеля 15 листопада актори показали її повторно для ковельчан.

З кінця листопада 1942 р. просвітяни під керівництвом режисера П. Гордійчука розпочали роботу над іншим твором [2, с. 3]. Висока майстерність членів драматичного гуртка зумовила утворення на його базі в 1943 р. театру, який очолив Костянтин Щуров [3, с. 4].

Важливою ділянкою роботи ковельської «Просвіти» було фізичне виховання і спорт. При філії м. Ковеля діяв футбольний клуб. Так, 20 вересня 1942 р. відбувся матч між луцьким «Стартом» та командою ковельської «Просвіти», за підсумком яких лучани здобули перемогу з рахунком 5:0. 10 вересня 1942 р. було започатковано безкоштовні тримісячні спортивні курси для осіб віком від 18 до 40 р. Після здачі екзаменів «Просвіта» забезпечила курсантів роботою [1, с. 30].

5 липня 1942 р. за ініціативи ковельської «Просвіти» відбувся дводенний з'їзд хоро-

вих диригентів та керівників оркестрів, на якому було порушено питання, пов'язані з організацією музичної освіти та популяризацією української музики серед місцевого населення. Як наслідок, вже за два тижні відбувся конкурс української пісні, участь в якому взяло чимало просвітянських хорових колективів [5, с. 4].

Свою діяльність відновлювали філії цієї організації й в інших населених пунктах Ковельської округи. В березні 1942 р. їх налічувалось вже 62, а ще 50 —чекало дозволу на відкриття від місцевої влади. При кожній із них передбачалося створення хліборобської, театрально-співочої (по можливості), музичної, загальноосвітньої та спортивної секцій [4, с. 5].

Особливо активно діяли драматичні гуртки «Просвіти», які упродовж квітня — травня 1942 р. презентували глядачам 102 вистави, дохід від яких склав 50 тис. крб. Більшу частину цієї суми було витрачено на розвиток культурно-освітньої сфери краю [8, с. 3]. Членами товариства в березні того ж року було проведено святкові заходи, приурочені до днів Шевченка в багатьох населених пунктах округи — Голобах, Турійську, Заболотті, Маневичах, Ратному і Седлищах [4, с. 5]. Крім цього, філії організації з метою підвищення освітнього рівня населення займалися організацією бібліотек. Зокрема, місцева преса повідомляла про заснування однієї із них на початку 1942 р. в Матієві. Вже за рік своєї діяльності вона нараховувала 400 книг і мала 132 постійних читачі [3, с. 4]. Аналогічні заклади було утворено й в інших населених пунктах Ковельщини.

Підсумки п'ятимісячної праці ковельської «Просвіти» були доволі вагомі. Організація налічувала 134 філії, при яких зареєстровано 4325 членів. З них 3334 були особами чоловічої статі (78% від загальної кількості), а 941 — жіночої (21%). Переважна більшість членів були селянами — 89%, священиками — 4%, ще менше ремісниками — 3% і вчителями — 1%. Найменша кількість просвітян була серед місцевих урядників — 0,2% [8, с. 3]. Відтак, можна констатувати, що соціальна база організації порівняно з міжвоєнним періодом не зазнала суттєвих змін.

Важливий напрям діяльності товариства «Просвіта» — організація національних свят. Для прикладу: під час Різдва 1943 р. за ініціативи його членів в селах округи проведено коляду. Грошові кошти використано на розвій культурно-освітньої сфери краю: придбання костюмів та перук для драматичних гуртків, поповнення бібліотечних фондів, організацію народних домів.

Важливим вектором діяльності організації було перепоховання останків осіб, які загинули внаслідок репресивних дій радянського режиму [1, с. 30]. І хоча такі акції мали яскраво виражене антибільшовицьке спрямування, німецька влада до них часто ставилась з пересторогою, побоюючись, що вони можуть призвести до небажаних політичних наслідків.

Таким чином, в період німецької окупації «Просвіта» на території Ковельщини, відновлення якої було ініційоване місцевими національно свідомими жителями, проводила активну культурно-освітню діяльність. Вона полягала в організації її членами драматичних вистав, концертів, облаштуванні бібліотек. Великі зусилля просвітяни спрямовували на розвиток професійної освіти в регіоні. Активно працювала спортивна секція товариства. Члени товариства «Просвіта» влаштовували різноманітні святкові імпрези. Кошти, виручені з їх проведення спрямовувались на розвиток культурної сфери краю.

---

1. Єлісєєв Д. Основні напрями діяльності товариства «Просвіта» в Ковельській окрузі в період німецької окупації (1941—1943 рр.) // Волинь очима молодих науковців: минуле, сучасне, майбутнє. — Луцьк: «Вежа», 2009. — Т. 1. — С. 29—30.
2. З Ковельщини // Ковельські вісті. — 1942. — 29 листопада. — С.4.
3. З Ковельщини // Український голос. — 1943. — 12 березня. — С. 4.
4. Комунікат Ковельської Окружної Просвіти // Український голос. — 1942. — 12 березня. — С. 6.
5. Оголошення і повідомлення // Ковельські вісті. — 1942. — 2 липня. — С. 4.
6. Савчук Б. Волинська «Просвіта». — Рівне: Ліста, 1996. — 154 с. 30
7. Театральна справа в Ковлі // Ковельські вісті. — 1942. — 22 жовтня. — С. 4.
8. Хроніка // Волинь. — 1942. — 18 червня. — С. 4.
9. Хроніка // Український голос. — 1942. — 5 лютого. — С. 8.
10. Хроніка // Український голос. — 1942. — 9 квітня. — С. 6.

Богдан Зек
(м. Луцьк)

ІЗ КОГОРТИ ОСТАННІХ КОВЕЛЬСЬКОГО ОКРУЖНОГО ПРОВОДУ ОУН: БОЇВКА СИДОРА АНТОНЮКА (1927—1950) — «ГАЛАЙДИ», «КУЗЬМЕНКА»

Поряд із постатями обласних і районних провідників ОУН, командирів великих відділів УПА, в українському визвольному русі були керівники середніх і низових ланок, які залишаються невідомими не лише широкому загалу, але й науковцям і краєзнавцям. Локалізувавши тему і обравши для дослідження конкретні персоналії, ми отримаємо можливість зрозуміти мотивацію під час прийняття рішення вступу до лав визвольного руху, а також зможемо детальніше ознайомитись із практикою реалізації поставлених завдань. Окрім того, дослідження такого формату сприятимуть підготовці узагальнюючих праць із теми визвольного руху і врешті-решт дозволять повернути назад втрачену історію не лише населеним пунктам, але й окремим родинам.

Враховуючи зазначені причини об'єктом даної розвідки стала кущова боївка «Галайди» або ж «Кузьменка», яка діяла на території Ратнівського району Волинської області і прикордонних населених пунктах Брестської області Білорусі. Під псевдо «Галайда», «Кузьменко» перебував Антонюк Сидір Макарович 1927 р. [2, с. 104], уродженець с. Старостино Прохідської сільради Ратнівського району. Збереглось не зовсім якісне фото повстанця, але його доповнює словесний портрет. Згідно із свідченнями побратимів, Сидір був високого зросту, сутулий, середньої тілобудови, обличчя продовгувате, волосся чорняве, яке зачісував назад. Ходив з нахилом вперед [7, арк. 19].

Антонюк Сидір — «Галайда», «Кузьменко» [3, арк. 52].

Варто зазначити, що псевдо «Галайда» було доволі поширеним. Принаймні на території Волині, відомо ще шість осіб керівників ОУН і командирів УПА, які також обрали для себе це кодове слово [2, с. 753]. Тому є ймовірність того, що дослідники можуть несвідомо запозичити біографічні дані іншої особи або ж взагалі сплутати життєпис однієї людини з іншою.

Нажаль біографія Антонюка Сидора доволі скупа. Відомо, що у 1934—1939 рр. він навчався у школі, згодом працював у своєму господарстві [10, арк. 10 зв.]. Аби не бути вивезеним під час нацистської окупації на примусові роботи до Райху, упродовж 1942—1943 рр. працював на яйцебазі [10, арк. 20]. З приходом радянської влади у вересні 1944 р. влаштовується на роботу у Ратне прийомщиком райпотребсоюзу [10, арк. 10 зв.]. У лютому 1945 р. Антонюка мобілізовують у Червону армію. Проходив службу в Бердичеві у 82-му стрілецькому полку [10, арк. 20 зв.]. Однак, через хворобу серця, був демобілізований у серпні 1945 р. Повернувся додому, влаштувався на роботу у ратнівську заготівельну контору. Антонюк нав'язує зв'язок з оунівським підпіллям. У 1947 р. він вступає до лав українського визвольного руху під псевдо «Галайда» [10, арк. 18—19]. Одночасно продовжує офіційно працювати в Ратному. Ймовірно ще у 1946 р. Антонюк був арештований Ратнівським райвідділом МДБ, але через два місяці його звільнили [9, арк. 131].

Судячи із пізніших свідчень даних Антонюком, зв'язок із ОУН він встановив через свого двоюрідного брата Брилюка Тараса Тихоновича («Микола») — жителя с. Прохід, який підтримував контакт із референтом служби безпеки, заступником керівника Ковельського окружного проводу ОУН «Косом» [10, арк. 11] — Михалевичем Андрієм Сергійовичем [2, с. 470]. Брат Антонюка також мав військовий досвід. У 1938 р. він був призваний до польської армії. Із початком Другої світової війни потрапив у німецький по-

лон, певний час працював у Німеччині та Франції [10, арк. 21]. Зберігся його словесний портрет: середнього зросту, звичної тілобудови, обличчя широке, волосся світло-русе [7, арк. 19].

ОУН діяла не лише у лісах. Так, у райцентрі Ратне в травні 1948 р. місцеві підпільники спалили два будинки радянських активістів і планували напасти на редакцію газети «Сталінським шляхом» [10, арк. 44]. Очевидно, це був далеко не єдиний епізод, який змушував радянські силові структури застосовувати всі методи для боротьби із визвольним рухом. Про зв'язок Антонюка Сидора із ОУН МДБ знало і вирішило взяти його в оперативну розробку. Використавши для цього необхідні засоби, 20 вересня 1948 р. Антонюк погодився співпрацювати з МДБ і більше того стати агентом у підпіллі. Проте однозначно оцінювати цей факт не варто. Швидше за все, Сидір готовий був переконати чекістів у будь чому аби вирватись із їхніх лещат. На таку думку нас наштовхує подальший перебіг подій. Обоє братів Сидір («Галайда») і Тарас («Микола») переходять на нелегальне становище і розривають всі зв'язки з радянськими силовиками, почавши боротьбу з ними. На той час вони мали обріз гвинтівки із 17 набоями, ще в однієї гвинтівки був виведений з ладу механізм викидання гільз [10, арк. 22 зв.].

Повстанці намагались встановити організаційний зв'язок із підпіллям, одночасно вербували інформаторів. Чи не першими діями у цьому напрямку стала зустріч «Галайди» і «Миколи» [3, арк. 79 зв.] з Осіюком Сергієм Кузьмовичем жителем с. Гірники. Згідно із його пізнішими свідченнями даними МДБ у листопаді 1948 р. Брилюк Тарас і Антонюк Сидір прийшли до нього і заявили, що йдуть до лісу шукати повстанців. Звичайно ж, ця зустріч не була випадковою і очевидно Осіюк Сергій був їм відомий, як патріотично налаштований українець. При зустрічі «Галайда» запитав Осіюка про його становище, чи він вже вступив у колгосп і чи має контакти із МБД. Отримавши негативну відповідь Антонюк Сидір запропонував співпрацю, на що Осіюк Сергій дав свою згоду. Подальший зв'язок мав відбуватись через іншого жителя с. Гірники Осіюка Петра Оніпатовича («Хома»), який був одружений із сестрою «Галайди» [3, арк. 32—33].

Антонюк Сидір вже був добре відомий МДБ і перебував у розшуку. Можливо у зв'язку з цим він прийняв рішення залишити Волинь. Не варто виключати й того, що «Галайді» було дане завдання ОУН. У зв'язку з цим 7 листопада 1948 р. референт служби безпеки «Кос» передав Антонюку нові документи на ім'я [10, арк. 13] Кудрявцева Бориса Георгієвича 1920 р. н., уродженця с. Рождественське Волинського району Курської області, який проживав або ж буцімто проживав у селищі Заболоття однойменного району Волинської області [10, арк. 10]. Однією із причин виїхати можливо стала й дружина Антонюка, яка працювала в Одеській області. Адже з його слів, він виїхав до неї 10 листопада 1948 р. вже з новими документами [10, арк. 11 зв.].

У кінцеву точку призначення «Галайда» так і не прибув. Він був затриманий у дорозі 23 листопада 1948 р. під час спроби втекти. Окрім всього у нього виявили шифрувальну таблицю, яку він намагався знищити [10, арк. 7—8]. Цей факт наштовхує нас на думку, що в Одеську область «Галайда» їхав не лише з власних мотивів, але й за завданням ОУН. Хоча співробітникам МДБ він заявив, що шифр призначався для листування з братом [10, арк. 13 зв.]. На допиті він зізнався оперативникам про своє справжнє ім'я і те, що співпрацював із ОУН [10, арк. 10]. «Галайда» продовжував давати цінні свідчення про підпілля і після того, як його повернули у Ратнівське МДБ [10, арк. 25—34]. Поки що невідомо яким чином, але у ніч із 11 на 12 грудня 1949 р. Сидір тікає з під арешту [10, арк. 53].

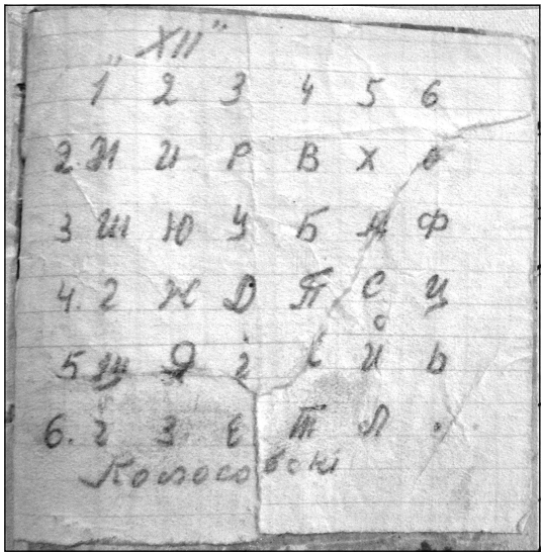

Шифр вилучений в Антонюка Сидора під час арешту у 1948 р. [10, арк. 56].

Повернутись до лав підпілля «Галайді» виявилось складно. Арешти і порятунки втечею насторожили побратимів. Заступник керівника Ковельського окружного проводу ОУН «Кос» упродовж чотирьох місяців не приймав Антонюка до лав підпілля. Лише після цього часу йому дозволили вступити до боївки «Зоренка» [9, арк. 131] — Семенюка Гната Уласовича 1923 р. н., уродженця х. Дубова Самарівської сільради Ратнівського району [2, с. 593]. Проте, навіть ще не будучи офіційно прийнятим в підпілля, «Галайда» збирав однодумців. У січні 1949 р. під його впливом на нелегальне становище перейшов Дейнека Максим Петрович 1924 р. н., житель с. Старостине. «Галайда» присвоїв йому псевдо «Сміливий». Однак останній був випадково арештований 17 лютого 1949 р. [10, арк. 35—36].

Робота «Галайди» щодо залучення до співпраці однодумців давала свої плоди. Так, у січні 1949 р. неподалік с. Гірники, біля вітряка, відбулась зустріч між повстанцями та інформатором «Галайди» Осіюком Сергієм, на яку останнього запросив зв'язковий Осіюк Петро. На зустрічі були присутні повстанці «Кос», «Микола» і «Самаренко» (Білаш Микола Трохимович — уродженець с. Самари). Після того, як Осіюк Сергій прозвітував про ситуацію в селі, повстанець «Самаренко» присвоїв йому псевдо «Оксень» [3, арк. 34—36]. Вже через декілька днів він отримує нове завдання. Напередодні Різдва 1949 р. Осіюк Петро передав 10—12 листівок антирадянського змісту із заголовком «Христос Рождається» для розповсюдження. «Оксень» їх розклеїв вздовж доріг на Брест і до сусіднього с. Броди [3, арк. 17—18].

Упевнившись у тому, що Антонюк залишається вірним присязі, у вересні 1949 р. його призначають командиром кущової боївки [9, арк. 131]. На той час у нього з'являється нове псевдо «Кузьменко». Джерела дозволяють частково охарактеризувати склад його групи. У зв'язку з тим, що радянська влада вела боротьбу не лише з повстанцями, але й з їхніми родинами у літку 1949 р. на нелегальне становище переходить батько «Кузьменка» — Антонюк Макар Тарасович 1892 р. н., уродженець с. Старостино [7, арк. 128 зв.]. Офіційно він не входив до складу боївки сина, але інколи приймав участь в окремих акціях. Щоб не наразити батька на небезпеку, «Кузьменко» тримав у секреті свої родинні зв'язки з ним [8, арк. 36].

Специфічні обставини змусили вступити до групи «Кузьменка» Бірука Миколу Івановича 1926 р. н. уродженця с. Видраниця [7, арк. 4]. У середині вересня 1949 р. до нього додому на х. Колоди Прохідської сільради прийшла група озброєних людей із чотирьох осіб, які представились членами ОУН. Серед них була одна жінка озброєна автоматом. Вони звинуватили Бірука у співпраці із МДБ. Однак, він усе заперечив і нічні гості почали вимагати зізнання шляхом побоїв [7, арк. 67]. Після цього Бірук почав переховуватись. Декілька разів інформатори «Кузьменка» пропонували йому вступити у боївку, але він не давав згоди [7, арк. 25—26]. Варто зазначити, що Бірук за станом здоров'я був непридатним до військової служби. Ще з дитинства його рука і ліва нога погано рухались через хворобу кісток [7, арк. 17]. Очевидно, що озброєні люди, які вдерлись до Бірука вночі були переодягненими співробітниками МДБ, оскільки справжніх повстанців Бірук міг впізнати у майбутньому під час перебування у підпіллі. Очевидно, чекісти володіли інформацією, що до будинку Бірука раніше навідувались повстанці за продуктами харчування [7, арк. 22], тому й вирішили застосувати такий оперативний хід з метою здобуття інформації і вербування нового агента. Однак, невдовзі Бірук таки приєднався до групи «Кузьменка», йому видали російську гвинтівку із 20 набоями і присвоїли псевдо «Соловей» [7, арк. 30—31].

Окрім вербування агентів і розповсюдження листівок, боївка «Кузьменка» провела цілий ряд різноманітних акцій. Так, 12 серпня 1949 р. повстанці «Кузьменко» і «Горобчик», за участю інформатора Терещука Василя Сергійовича 1933 р. н., жителя с. Конище, вбили лісничого Гірниківського лісництва Бухаріна Бориса Петровича. Причиною цього стала скарга Грицюка Каністрата, що Бухарін склав на нього акт про незаконну вирубку лісу і йому загрожував суд [4, арк. 124].

В окремих акціях брали участь повстанці із групи «Зоренка». Зокрема, наприкінці вересня 1949 р. у Дивинському районі (нині Кобринський р-н Брестської обл. Білорусі) був вбитий голова колгоспу. У вбивстві взяли участь «Зоренко», «Самаренко», «Стьопа», «Орел», «Базарний», «Гонта» і «Кузьменко».

Наприкінці вересня 1949 р. «Кузьменко», «Горобець» і «Старий» разом із членами групи «Зоренка» пограбували фінагента, який мав дати гроші лісникам на збір жолудів і заготівлю лісу. При цьому була розіграна ціла театральна вистава. Інформацію про

наявність грошей у фінагента надав один з лісників. Тому аби відвернути підозру, «Кузьменко» на очах у фінагента побив лісників палкою. Після такої вистави «Зоренко» повернув забрані гроші лісникам.

Відомо, що на початку жовтня 1949 р. «Кузьменко» застрелив з гвинтівки депутата с. Борки Малоритського району (Брестська обл. Білорусі). У цій акції взяли участь також «Зоренко» і «Орел». Окрім боротьби із радянськими службовцями повстанці організовували диверсії в господарстві. Наприклад, 10 жовтня 1949 р. у с. Броди «Кузьменко», «Горобець» і «Старий» спалили автомобіль Малоритського ліспромхозу із встановленим пилоагрегатом [8, арк. 139]. Загальна сума збитків була оцінена в 56 тис. руб. [4, арк. 245].

Чи не найбільшою диверсією боївки «Кузьменка» було знищення 142 телефонних стовпів на лінії зв'язку Ратно — Самари 19 жовтня 1949 р. [8, арк. 4] між с. Комарово і х. Циганки Бродівської сільради протяжністю близько 7 км. У цій акції приймали участь повстанці «Кузьменко», «Горобчик», «Старий», «Стьопа», «Соловей», зв'язкові та інформатори Осіюк Петро, Шура Василь (житель х. Острівки Комаровської сільради) і батько «Кузьменка» Антонюк Макар [7, арк. 26—27]. У результаті акції телефонна лінія була виведена з ладу до 15 листопада 1949 р. [8, арк. 273].

Отримавши інформацію, що по брестському шосе з Ратного буде повертатись торгівельна лавка на колесах, повстанці зробили засідку в ур. Смольна [7, арк. 54] 30 жовтня 1949 р. Після того, як автомобіль з'явився на горизонті, «Старий», «Горобчик» і «Соловей» вибігли на дорогу і пригрозили зброєю, але це не злякало водія. Вантажівка зупинилась лише після того, як «Горобчик» вистрілив і пробив колесо машини. У якості розвідника до цієї акції залучили Павлючика Ульяна Андрійовича 1929 р. н., жителя х. Рибино Кортеліської сільради [8, арк. 19—23]. Повстанці забрали у торговців гроші і товар — переважно тканину та одяг. Частину грошей і речей «Старий» роздав учасникам акції [7, арк. 29]. Місце переходу через дорогу в ліс «Горобчик» посипав порохом аби собаки оперативників не взяли слід [8, арк. 24]. Співробітники торгівлі, які були в машині не постраждали. Сума збитків нанесених повстанцями була оцінена в 19 тис. руб. [4, арк. 245].

Боротьба українського визвольного руху у післявоєнний період була фатальною або ж іншими словами вимагала абсолютної жертовності від її учасників. Збройним шляхом перемогти радянський силовий блок із його системою тотального контролю видавалось неможливо. У такій ситуації варто показати мотивацію повстанців, на що вони сподівались ведучи боротьбу без забезпечення у цілковитому оточенні радянської агентури. Окрім своїх сил, члени ОУН покладали надію на союзників. Скажімо, «Кузьменко» під час зустрічей із своїми зв'язковими звертав увагу на те, що скоро розпочнеться війна між США і СРСР, і що США у цій війні швидко переможе завдяки атомній зброї. Після цього на території західноукраїнських земель постане самостійна Україна [8, арк. 27]. Такі висновки повстанці робили з огляду на міжнародні події, зокрема протистояння між СРСР і США, яке в історії отримало назву «Холодної війни».

Повстанці також шукали однодумців і вербували власну агентуру серед працівників органів радянської влади. За свідченнями очевидців, «Кузьменко», ймовірно встановив зв'язок із головою колгоспу «Червоний партизан» с. Кортеліси — Костючиком Матвієм, секретарем тієї ж сільради Горніком Іваном, продавцем місцевого магазину Корнелюком Романом [8, арк. 32—34]. Із «Кузьменком» ймовірно співпрацювали бійці винищувальної групи с. Конище Ратнівського району Грицюк Михайло і Грицюк Максим [4, арк. 83]. Більше того, командир винищувальної групи с. Прохід — Глушко Павло Макарович переховував у себе вже згаданого повстанця «Сміливого» — Дейнеку Максима Петровича [10, арк. 39]. Зрозуміло, що дехто співпрацював із визвольним рухом через власні переконання, інші могли виконувати доручення ОУН під острахом за власне життя.

Говорячи про зв'язкових та інформаторів, варто звернути увагу на умовні сигнали, які використовували повстанці для зустрічі з ними. Скажімо, перед тим, як вступити в контакт у боївці «Кузьменка» часто подавався спеціальний знак — потрібно було тричі кашлюнути [8, арк. 21]. Це означало, що все гаразд і можна сходитись. Повідомленням про зустріч була й палиця покладена у домовленому місці. Такий сигнал «Кузьменко» подавав своїй зв'язковій Баран Ірині 1931 р. н., жительці х. Попливці Кортеліської сільради [6, арк. 26]. Ще один сигнал — вдарити в долоні певну кількість разів, після чого можна було підійти ближче, а перед тим, як вступити у контакт варто було сказати кодове слово: «Колодязь», відповідь — «Ключ» [10, арк. 40].

Повстанці довго не затримувались на одному місці аби їх не вистежили чекісти. Боївка часто розділялась не лише під час виконання завдань, але й для відпочинку, що не давало змогу МДБ ліквідувати повстанців усіх разом. Продуктами харчування підпільників забезпечували зв'язкові та інформатори [4, арк. 50]. У боївці проводили також ідеологічний вишкіл. «Кузьменко» особисто читав своїм повстанцям оунівські брошури та листівки [4, арк. 14].

Через активну діяльність та власне з метою остаточної ліквідації українського визвольного руху на території Ратнівського району, радянські силовики взяли групу «Кузьменка» в окрему оперативну розробку. У зв'язку з цим у січні 1950 р. місцевий райвідділ МДБ завів агентурну справу № 356 під кодовою назвою «Приречені». Завдяки даним агентів та арештованих повстанців, радянські спецслужби вже володіли інформацією про склад боївки «Кузьменка». Отож, за їхніми даними у січні — лютому 1950 р. до групи входили наступні повстанці:

1. Антонюк Сидір Макарович — командир, псевда «Галайда», «Кузьменко»;
2. Ганіч Микола Іванович («Стьопа») — нелегал із квітня 1949 р.;
3. Лещук Адам Тимофійович («Горобець») — нелегал із серпня 1949 р.;
4. Штик Павло Гордійович 1926 р. н., уродженець с. Броди. Нелегал із 1944 р.;
5. Ятчук Михайло Сергійович («Старий») 1919 р. н., уродженець с. Броди. Нелегал з 1945 р. [9, арк. 45—46]. Однак, цей список був далеко не повний, адже боївка мала багатьох зв'язкових та інформаторів.

З цього моменту за групою «Кузьменка» починається справжнє полювання з використанням усіх методів радянських спецслужб. Перші результати не забарились. Випадково 21 січня 1950 р. у будинку зв'язкового Шури Василя Савелійовича у с. Комарово [7, арк. 120—121] був арештований батько «Кузьменка» Антонюк Макар. Коли розбирали його хату у с. Комарово 28 травня 1950 р. виявили 12 оунівських листівок [7, арк. 125], які стали черговими доказами у його антирадянській діяльності. Хоча, як було зазначено, джерела не підтверджують того, що він мав псевдо і входив до боївки свого сина.

Повстанець «Кузьменка» — Бірук Микола («Соловей») через хворобу не міг постійно перебувати на холоді, тому у січні 1950 р. він зробив схрон у своїй хаті на х. Колоди, який розташовувався між стіною і піччю [7, арк. 43]. Він був облаштований дуже вдало. Адже, 17 лютого 1950 р. родину Бірука виселили, але його в будинку так і не знайшли. Лише при повторному обшуку хати, схрон був виявлений і Бірука арештували [7, арк. 12]. Свою гвинтівку він заховав поблизу будинку батька у с. Видраниця [7, арк. 43], яка була вилучена радянськими спецслужбами.

Попри перші втрати боївка «Кузьменка» продовжувала досить активно діяти. Повстанці знаходили підтримку на хуторах Порохно і Точище Домановської сільської ради Ратнівського району [5, арк. 43—44]. Зокрема, на х. Порохно із повстанцями співпрацював Пілецький Павло Іванович 1912 р. н., тесляр колгоспу ім. Карла Маркса [5, арк. 4]. Він брав участь і в деяких акціях боївки. Так, у ніч з 18 на 19 лютого 1950 р. повстанці забрали товар у магазині с. Домановo. При цьому продавець, який одночасно був сторожем, сам відкрив двері і не постраждав [5, арк. 96—97]. Згодом пограбовані речі, які були заховані у схроні виявили радянські силовики [8, арк. 305]. До цього варто сказати, що у квітні 1950 р. повстанці «Кузьменко», «Мирон», «Стьопа» і «Тополя» [5, арк. 73] принесли Пілецькому на зберігання радіоприймач «Партизан», патефон і 96 німецьких набоїв у стрічці [5, арк. 14].

У ніч з 19 на 20 березня 1950 р. повстанці здійснили напад на сільраду в Проході. Погрожуючи зброєю вони поклали на підлогу чергових, одночасно винесли товар із магазину, що знаходився поряд [4, арк. 68] на суму 13 300 руб. [4, арк. 245]. В нападі брали участь «Кузьменко», «Горобчик», «Тріпачка» і «Залізняк» [4, арк. 68] — Грицюк Григорій Іванович 1931 р. н., житель с. Конище Ратнівського району [4, арк. 56]. Останній, остерігаючись арешту з боку радянської влади за зберігання зброї напередодні вступив до групи «Кузьменка». Однак, його залучили лише до цієї акції. Після нападу на магазин «Кузьменко» наказав йому повертатись назад в село для подальшого виконання завдань ОУН. При загрозі арешту, його мали знову включити до боївки [4, арк. 84—90]. Ніхто із чергових сільради не постраждав.

Серед інших акцій відомо, що у травні 1950 р. повстанці «Кузьменка» остригли волосся на голові жительки х. Сільце Домановської сільської ради за те, що вона зустрічалася з дільничним уповноваженим міліції [5, арк. 22 зв.].

«Кузьменко» намагався компенсувати втрати особового складу залученням у підпілля нових членів. Так, на початку квітня 1950 р. повстанці «Мирон» і «Стьопа» загітували вступити до боївки вже згаданого «Тополю» — Тарасюка Павла Оксентійовича 1932 р. н. [4, арк. 12]. Останній був сиротою і повстанці запевнили його, що він не буде більше голодувати і допоможе у боротьбі за Україну [4, арк. 52]. У цей час до боївки приєднався і шурин «Кузьменка» — Осіюк Петро Оніпатович («Хоменко»), який до цього виконував завдання зв'язкового і перебував на легальному становищі [4, арк. 16]. Таким чином, станом на квітень 1950 р. боївку формували наступні повстанці:

1. «Кузьменко» — Антонюк Сидір Макарович 1927 р. н., житель с. Старостине Ратнівського району, командир; був озброєний автоматом «ППШ», пістолетом закордонного зразка і гранатою «Ф-1»;

2. «Стьопа» — Ганіч Микола Іванович, житель с. Видраниця Ратнівського району, заступник командира, озброєний німецькою гвинтівкою і пістолетом «ТТ»;

3. «Мирон» — Трофімук Григорій Федорович, житель х. Рибино Кортеліської сільради Ратнівського району, вік близько 20—21 року, був озброєний угорською гвинтівкою;

4. «Хоменко» — Осіюк Петро Оніпатович, житель с. Гірники Ратнівського району, вік близько 30 років, був озброєний німецькою гвинтівкою;

5. «Горобчик» — Лещук Адам Тимофійович, житель с. Гірники, був озброєний гвинтівкою;

6. «Старий» — він же «Столяр» — Ятчук Михайло Сергійович 1919 р. н., житель с. Броди Ратнівського району, був озброєний російським карабіном і пістолетом закордонного зразка;

7. «Тополя» — Тарасюк Павло Оксентійович 1932 р. н., уродженець х. Засвяття Самарівської сільради Ратнівського району, був озброєний гвинтівкою, а згодом угорським ручним кулеметом [4, арк. 40—41].

У такому складі боївка діяла відносно недовго. На весні 1950 р. «Старий» застудився під час нападу повстанців на магазин і сильно захворів [4, арк. 15]. Відтак змушений був переховуватись і не міг діяти в складі групи. 30 квітня 1950 р. загинув «Горобчик», коли повстанці хотіли навідати батька «Мирона». Значних втрат повстанці зазнавали від радянських агентів — завербованих місцевих жителів. Так, місцевий комсомолець видав зв'язкового «Кузьменка» — Петра, жителя х. Залісище Межисицької сільради. Як на перший раз його вирішили побити, але комсомольця дома не було і повстанець «Стьопа» завдав побоїв його матері, забравши при цьому чоботи і шматок сиру [4, арк. 24—25]. 15 травня 1950 р. повстанці вирішили навідати радянського агента Литвинця Адама у с. Старостино. Однак, коли вони підійшли до його будинку, то по ним відкрили вогонь. У цій сутичці загинув «Хома», а «Стьопу» поранили у ліву ногу [4, арк. 31—32]. Від останнього ручний угорський кулемет з чотирма дисками перейшов на озброєння до «Тополі» [4, арк. 38].

Відкрита збройна боротьба приносила радянським спецслужбам незадовільні успіхи, тому для остаточної ліквідації групи «Кузьменка» почали вербувати агентів з осіб, які мали контакт з повстанцями. Одним з таких став «Литвин». Його прізвище та ім'я засекречене у документах МДБ, але очевидно, що він користувався довірою з боку членів ОУН. Про це свідчить наступний перебіг подій. 18 квітня 1950 р. у с. Конище Ратнівського району, в помешканні Харламповича Павла Семеновича 1895 р. н., відбулась зустріч групи «Кузьменка» із членами ОУН, які перебували на легальному становищі. Під час сходинок «Кузьменко» прочитав «Литвину» декілька антирадянських листівок, пояснив цілі та завдання ОУН. Після цього присутні вживали алкоголь. Останній факт й використала радянська влада.

Грицюк Григорій — «Залізняк» [4, арк. 276].

У тому ж будинку 29 травня відбулась чергова зустріч «Кузьменка» з легальними підпільниками: уже згаданими інформаторами Грицюком Григорієм («Залізняком»), Терещуком Василем, і завербованим радянським агентом «Литвином». Відчуваючи цілковиту довіру до присутніх і з нагоди православного свята «Трійці», «Кузьменко» запропонував випити. Цього тільки й очікував «Литвин». У пляшку з алкоголем він непомітно влив снодійне, але сам також пив.

Після розпиття спиртного, через 15 хв., повстанці «Кузьменко», «Тополя», «Мирон», «Залізняк» та інші втратили свідомість і знаходились в такому стані більше доби. Агент «Литвин» свідомість не втратив, але його не відпускали зв'язкові. Тому лише через добу при допомозі вчительки с. Конище Березняк він зміг повідомити про це райвідділ МДБ. Ймовірно, вчителька була також завербована радянськими спецслужбами і приймала участь в цій операції [9, арк. 141—143].

У результаті цього, увечері 30 травня 1950 р. група МДБ в ур. Крушино поблизу с. Конище виявила та арештувала повстанця «Тополю» — Тарасюка Павла Оксентійовича 1932 р. н., а також зв'язкових та інформаторів «Залізняка» — Грицюка Григорія Івановича 1931 р. н., Терещука Василя Сергійовича 1932 р. н. і Харлампович Павла Семеновича 1895 р. н. [4, арк. 224].

У затриманих вилучили ручний угорський кулемет, гвинтівку і 190 набоїв. «Кузьменко» за 5 год. до прибуття оперативної групи у напівсвідомому стані втік залишивши сумку та зброю. Інший повстанець «Мирон» із зброєю і документами «Кузьменка» пішов за годину до прибуття оперативної групи. Ймовірно, у результаті застосування методів психологічного впливу і фізичне насилля, молодий повстанець «Тополя» дав свідчення, що знає де знаходиться ще один поранений підпільник «Степан». Йдучи по гарячих слідах, о 10 год. ранку 31 травня оперативна група неподалік х. Липово (нині урочище в с. Гірники) у лісисто-болотистій місцевості виявила двох повстанців, яких вбила під час перестрілки. Ними були:

1. «Мирон» — Трофімук Григорій Федорович 1929 р. н., уродженець с. Кортеліси, у підпіллі із січня 1950 р.;

2. «Стьопа» — Ганіч Микола Іванович 1929 р. н., уродженець с. Видраниця, на нелегальному становищі із 1949 р.

У них виявили: автомат, дві гвинтівки і два пістолети, гранату, 130 набоїв, 3 польові сумки з антирадянською літературою та інформаціями. Використовуючи дані «Тополі» у червні 1950 р. в урочищі «Чорний ліс» виявили ще одного повстанця, який був вбитий. Це був «Старий» або ж «Столяр» — Ятчук Михайло Сергійович 1919 р. н., уродженець с. Броди, який перебував у підпіллі із 1945 р. У нього виявили гвинтівку і 20 набоїв.

За даними МДБ, убиті повстанці упродовж 1945—1950 рр. здійснили 6 акцій [9, арк. 143—145]. Загалом, з лютого по червень 1950 р. у результаті агентурних і військових дій були ліквідовані всі члени групи «Кузьменка»: убито — 7, захоплено — 2 і арештовано до 20 зв'язкових. При наступних зіткненнях з опергрупами «Кузьменко» виходив неушкодженим [9, арк. 130—131].

У результаті оперативних заходів чекісти здобули цілий арсенал зброї якою користувались повстанці. А саме: угорський ручний кулемет із 4 дисками, 2 німецькі гвинтівки, одну угорську гвинтівку, автомат «ППШ», пістолет «ТТ», пістолет закордонного зразка, гранату «Ф-1», набоїв до гвинтівки закордонних — 175, автоматних — 50. У зв'язкового Терещука Василя вилучили російський карабін із 7 набоями до нього, гранату «Ф-1» і штик до польської гвинтівки. Зрозуміло, що це був далеко не увесь арсенал повстанців. Напевно ще важливішим для МДБ стала антирадянська література і два записники «Кузьменка», які у подальшому можна було використати для боротьби із українським визвольним рухом [4, арк. 224—225].

Висвітлюючи постаті повстанців, варто звертати увагу і на місцевих жителів, які співпрацювали із МДБ проти визвольного руху і що їх змушувало це робити. Далеко не всі діяли з остраху перед радянською владою. Розглядаючи епізод із вище згаданим агентом «Литвином» є підстави стверджувати, що це був Хомич Лукаш Маркович 1926 р. н., житель с. Конище, який у квітні 1950 р. демобілізувався із війська і був членом комсомолу [4, арк. 303 зв.]. Він товаришував із зв'язковими повстанців Грицюком Григорієм і Терещуком Василем [4, арк. 191 зв.]. Хомич приносив повстанцям алкоголь у день їхнього отруєння [4, арк. 128 зв.], а у заведеній кримінальній справі проходив у якості свідка, а не співучасника. На час судового засідання Хомич вже проживав в Київській області [4, арк. 275]. Більше того, самі фігуранти справи звинувачували останнього у співпраці з МБД і дачі неправдивих свідчень [4, арк. 386]. Бажання боротись із повстанцями в Хомича могло виникнути у результаті його ідеологічної обробки у лавах радянської армії. Хоча інших причин також не варто відкидати.

Намагаючись ліквідувати вцілілого командира, радянські спецслужби вдались до нової тактики. Вони поширили чутку, що «Кузьменко» здав усіх рядових членів боївки МДБ. Ця дезінформація надійшла до зв'язкових та інформаторів ОУН і вони почали

вважати «Кузьменка» зрадником. Враховуючи безвихідне становище останнього і ймовірність покарання керівником СБ «Косом», радянські спецслужби вжили ряд заходів для того аби «Кузьменко» вийшов з повинною. Поряд із цим вони продовжували його дискредитацію.

Проводячи оперативні дії, 8 червня 1950 р. у Ратнівський райвідділ МДБ була викликана сестра «Кузьменка», чоловік якої Осіюк Петро («Хома») загинув у підпіллі 16 травня 1950 р. [9, арк. 131—132]. З нею провели розмову у ході якої сказали, що вона підлягає виселенню, але якщо вмовить брата здатися, то їй все пробачать і навіть повернуть родичів із заслання. Вона дала згоду. Їй передали наказ МДБ № 312 і записку на звороті: «Сидір. У цьому наказі твоє спасіння, прочитай його уважно і вчини розсудливо, зв'язок з нами тримай тільки через свою сестру».

Відповідь не забарилась. Через свою сестру 15 червня 1950 р. «Кузьменко» передав розгорнутий лист-відповідь у якому зазначив, що розуміє скільки невинних людей страждає від МДБ і від підпілля. За його словами він не вбив жодної людини, у той час, як МДБ не може зупинити боротьбу без арештів, виселення, розстрілів і різних смертних покарань. На пропозицію вийти, «Кузьменко» відповів, що боїться, бо МДБ не дотримує своїх обіцянок. За своє життя він не боявся і доказом цього була його втеча. Він хвилювався за те, щоб над ним живим не насміялась доля. Оскільки загинув його брат, чоловік сестри, батьки були виселені на Сибір і з ним влада також могла зробити будь що [9, арк. 165]. У підпіллі «Кузьменко» прочитав праці Маркса і Енгельса, тому в листі вважав комуністичну політику правильною, але ж не всі керівники за його словами її сповідували. Він стверджував, що сестра просить його вийти, кажучи, що він загине. Лист «Кузьменко» завершує тим, що може все закінчити, віддати зброю і виправити себе на Донбасі, чи Сході. При цьому він писав «Косу», що додавати собі свободи за рахунок чужої смерті не буде, це ж стосується і МДБ. Якщо у майбутньому він побачить, що наказ діє, то вийде і має виїхати з цієї території [9, арк. 167]. Лист-відповідь «Кузьменка» не варто розцінювати однозначно. З одного боку він готовий вийти з підпілля за певних умов, а з іншого говорить про недоліки радянської влади. Його переписка з МДБ може бути своєрідним затягуванням часу, відволіканням уваги або ж свого роду оперативним ходом.

У відповідь «Кузьменку» надіслали нового листа у якому пояснили всі незрозумілі йому питання, а також запропонували швидше приймати рішення і без остраху виходити з повинною. Зв'язок із Антонюком райвідділ МДБ продовжував вести через його сестру [9, арк. 133]. Проте, остання також не мала прямого контакту з братом. Швидше за все, зв'язковою між ними обома виступала вже згадана Баран Ірина, жителька х. Попливці Кортеліської сільської ради, яка мала романтичні відносини з «Кузьменком». Влітку 1950 р. повстанець отримував від неї постійну допомогу продуктами харчування [6, арк. 97]. За дорученням «Кузьменка», у липні 1950 р. вона передала лист його сестрі у с. Гірники [6, арк. 20]. Ймовірно, це була відповідь повстанця на лист МДБ.

Відчуваючи навислу загрозу і втративши організаційні зв'язки «Кузьменко» планував залишити терен. До такого припущення нас спонукають свідчення очевидців. Так, під час однієї із зустрічей на початку осені 1950 р. повстанець зауважив, що в районі стало небезпечно і він тут діяти більше не буде. Ще одним аргументом на користь цієї думки є прохання «Кузьменка» аби сестра передала його фото [6, арк. 43—44]. Можливо він хотів виготовити нові документи.

У цей час чекісти все ближче і ближче наближувались до «Кузьменка». Так,10 серпня 1950 р. співробітники Ратнівського районного відділення МДБ вилучили набої і радіоприймач у інформатора «Кузьменка» — Пілецького Павла Івановича 1912 р. н. — жителя х. Порохно Домановської сільради [5, арк. 26]. На Пілецького оперативникам вказав полонений «Тополя» [5, арк. 99]. Буквально за декілька днів до цього у Пілецького побував сам Антонюк і забрав патефон, який перебував на зберіганні в інформатора [5, арк. 26].

Листування з «Кузьменком» не дало бажаних результатів МДБ, він відмовився виходити з повинною. Через недовіру підпілля Антонюк спробував нав'язати нові зв'язки. Однак, на той момент, він вже перебував під агентурним наглядом і про його дії було добре відомо радянським спецслужбам. Тому райвідділ МДБ завербував одного із жителів с. Броди, якому присвоїли кодове ім'я «Ільїн». Очевидно, що він мав зв'язок з «Кузьменком» і як вірити документам сам зголосився співпрацювати з чекістами. Радянському сексоту дали завдання вбити Антонюка і видали для цього пістолет.

11 вересня 1950 р. «Кузьменко» прийшов у с. Броди до агента «Ільїна» за продуктами. Вибравши зручний момент, агент пострілом з пістолета убив повстанця. При собі останній мав гвинтівку з 50 набоями і гранату. У нічний час тіло «Кузьменка» було непомітно вивезене оперативниками. У звіті МДБ йде мова, що Антонюк разом із групою «Зоренка» взяв участь у 10 акціях. На тому ж документі один з оперативників зробив напис червоним олівцем: «Ильина надо поощрить» [9, арк. 248—249].

Із гибеллю «Кузьменка» можна було поставити крапку на історії його боївки, однак ще не всі інформатори та зв'язкові були арештовані чи загинули. Одним із таких був Осіюк Сергій Кузьмович («Оксень»). Враховуючи те, що за «Кузьменком» полювало МДБ, «Оксень» тривалий час не зустрічався з повстанцями. Тому у вересні 1950 р. він почав самостійно шукати зв'язок із підпіллям ОУН. «Оксень» написав листа «Кузьменку», у якому просив зустрітись, запевняв, що не співпрацює з МДБ, висловив бажання продовжувати співпрацю із українським визвольним рухом. Вказаний лист «Оксень» передав сестрі «Кузьменка» Осіюк Анні сподіваючись, що він дійде до адресата [3, арк. 42]. Як уже було зазначено, чоловік Анни — Осіюк Петро («Хома») загинув у лавах визвольного руху, а вона сама погодилась співпрацювати з МДБ. Очевидно, що «Оксень» про це не підозрював, вважаючи, що сестра повстанця до кінця буде вірна поглядам брата і чоловіка, за що й поплатився.

Осіюк Сергій — «Оксень» [11, с. 257].

29 вересня 1950 р. Осіюк Анна передала вказаний лист у Ратнівське районне відділення МДБ [3, арк. 96]. «Оксень» був арештований не відразу. Радянські спецслужби очевидно встановили за ним нагляд і розробляли можливе коло зв'язків. Та покарання він не оминув. Осіюк Сергій був арештований 9 березня 1951 р. [3, арк. 5] і засуджений на 25 років виправно-трудових таборів (ВТТ) з конфіскацією майна і позбавленням громадянських прав на 5 років [3, арк. 149].

У порівнянні з іншими членами групи «Кузьменка», про подальшу долю Осіюка Сергія відомо найбільше. Він відбував покарання у таборах Воркути під особовим номером «1Х 328» [12, с. 3]. Опинившись поряд із іншими учасниками українського визвольного руху займався самоосвітою. Доказом цього є унікальний конспект лекцій записаних ним на засланні. Символічно те, що нотатки «Оксеня» починаються віршем Лесі Українки «Надія». Серед записів особливу увагу привертає лекція про мораль, де наводяться паралелі із табірним життям. Варто припустити, що автором цієї лекції був освічений українець, учасник визвольного руху, який закликав зберігати свій моральний облік і в таборі, на противагу всьому антигуманному. Згідно з автором, мораль — могутня зброя за своє щастя, за волю, якої прагне кожен. На його думку, людина, яка відходить від моральних традицій свого народу є неповноварта, її не можна вважати патріотом, оскільки вона нехтує священним витвором розуму, серця і душі свого народу — мораллю [11, с. 256]. Зрозуміло, що такого роду лекції читались в таборі таємно або могли просто переписуватись. Тому варто не виключати того, що Осіюк Сергій був пов'язаний із оунівським підпіллям табору. Власне і у своєму інтерв'ю за 1994 р. він коротко розповідає про страйк у таборі, однією із вимог якого було належним чином ховати померлих. До цього їхні голі тіла просто вивозили на сніг, а весною їх плюндрували птахи. Страйк дав позитивні результати: померлих почали огортати простирадлом і захоронювати у дерев'яних ящиках, окрім того дещо покращилось харчування, почали давати вихідний [12, с. 3].

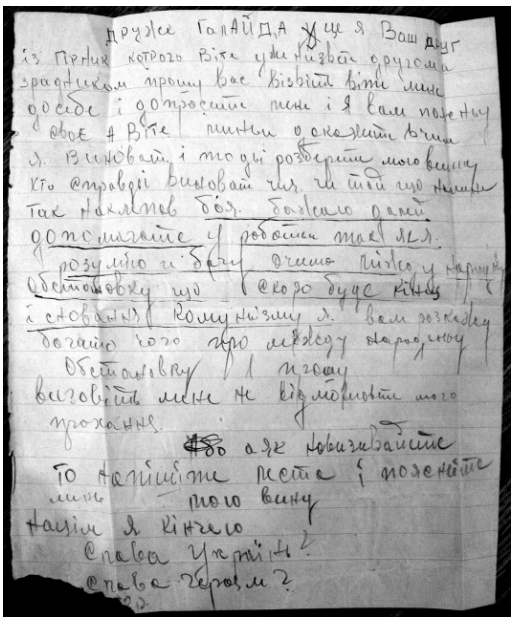

Лист Осіюка Сергія до Антонюка Сидора 1950 р. [3, арк. 112].

Осіюк Сергій був звільнений із Воркутинсь-

кого ВТТ 1 вересня 1956 р. [3, арк. 167—168], реабілітований у 1992 р. [3, арк. 170—170 зв.]. На початку 1990-х рр. він вступив до Народного Руху України. Згідно із спогадами односельчан, ще за життя Осіюк Сергій попрохав, щоб його ховав священик Української православної церкви Київського патріархату. Тому в останню дорогу його проводили однодумці у вишитих сорочках, які поклали патріоту у домовину український національний прапор [11, с. 256].

Після ліквідації боївки «Кузьменка» боротьба повстанців на території Ратнівщини продовжувалась. Згідно даних радянських силових органів останній бій чекістів з оунівцями на території району відбувся 19 лютого 1952 р. [1, с. 177]. Опрацьовані матеріали свідчать, що боївка Антонюка Сидора була сформована за територіальним принципом, до її складу входили місцеві жителі, переважно представники молодшого покоління. У своїй боротьбі повстанці використовували різні методи: від поширення листівок, псування майна до збройних акцій направлених проти радянських службовців і господарства. У переважній більшості члени боївки «Кузьменка» загинули у протистоянні з радянською владою через агентурну мережу МДБ. Родичі повстанців були репресовані, так само, як зв'язкові та інформатори. У наступних наукових пошуках варто звернути увагу на подальшу долю арештованих людей пов'язаних з групою «Кузьменка» для комплексного завершення вказаного дослідження.

---

1. Антонюк Я. Структура та керівництво Ратнівського районного проводу ОУН(б) // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Ратнівщина в історії України та Волині. Науковий збірник. Випуск 42 / Ярослав Антонюк. — Луцьк: ДП «Волинські старожитності», 2012. — С. 174—177.

2. Антонюк Я. Український визвольний рух у постатях керівників. Волинська та Брестська області (1930—1955). Серія «Літопис УПА» Бібліотека — Т. 13 / Ярослав Антонюк. — Торонто — Львів: Видавництво «Літопис УПА», 2014. — 1072 с.

3. Архів Управління Служби безпеки України у Волинській області (далі — Архів УСБУ у Волин. обл.), фп, спр. 4703. Осіюк Сергій Кузьмич. Почато: 10 березня 1951 р. Закінчено: 25 квітня 1951 р., 173 арк.

4. Архів УСБУ у Волин. обл., фп, спр. 5953. Тарасюк Павло Оксентійович. Почато: 12 липня 1950 р. Закінчено: 30 серпня 1950 р., 407 арк.

5. Архів УСБУ у Волин. обл., фп, спр. 7405. Пілецький Павло Іванович. Почато: 22 листопада 1950 р. Закінчено: 7 лютого 1951 р., 200 арк.

6. Архів УСБУ у Волин. обл., фп, спр. 9233. Баран Ірина Кузьмівна. Почато: 17 квітня 1951 р. Закінчено: 25 травня 1951 р., 205 арк.

7. Архів УСБУ у Волин. обл., фп, спр. 10069. Бірук Микола Іванович у 2-х т. Т. 1. Почато: 27 лютого 1950 р. Закінчено: 7 червня 1950 р., 269 арк.

8. Архів УСБУ у Волин. обл., фп, спр. 10069. Павлючик Ульян Андрійович у 2-х т. Т. 2. Почато: 9 березня 1950 р. Закінчено: 7 червня 1950 р., 479 арк.

9. Галузевий державний архів Служби безпеки України, ф. 2, спр. 1479. Доповідні записки по агентурно-оперативній роботі по лінії ОУН УМДБ по Волинській області за 1950 р. Почато: 3 березня 1950 р. Закінчено: 5 січня 1951 р., 329 арк.

10. Державний архів Волинської області, ф. 4666. Управління КДБ при Раді Міністрів УРСР по Волинській області, оп. 2, спр. 1944. Антонюк Сидір Макарович він же Кудрявцев Борис Георгієвич. Почато: 3 грудня 1948 р. Закінчено: 15 грудня 1950 р., 67 арк.

11. Зек Б. Повернути з небуття (Осіюк Сергій Кузьмич — репресований із с. Гірники) // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Волинь у 1941 році: люди, події, факти. Сторінки історії Іваничівщини. Науковий збірник. Випуск 39. — Луцьк, 2011. — С. 256—265.

12. Ньорба К. Зошит з концтабору / Калина Ньорба // Ратнівщина. — 1994. — 12 жовтня. — С. 3.

Андрій Климчук
(м. Рівне)

ПРАЦЯ СТЕФАНА ВІТКОВСЬКОГО «POLESIE WOŁYŃSKIE A SPRAWA WEŁNY I HODOWLI OWIEC. NOTATKA W ZWIĄZKU Z ZAŁOŻENIEM SPÓŁDZIELNI PRZĘDZALNICZO-TKACKIEJ W KOWLU»

Стефан Вітковський народився 14-го травня 1912 року в Джевіці. Після закінчення початкової школи він почав навчатися в гімназії ім. Тита Халубіньского в Радомі, яку закінчив в 1932 р. Уже в шкільні роки почав публікувати популярні роботи. Дебют відбувся в молодіжному журналі «Nasze Pismo» статтею, присвяченою польським вченим і дослідникам в Азії.

Стефан Вітковський.

З 1932 р. Стефан Вітковський навчався у Головній торгівельній школі на спеціальному напрямку самоуправління (комунальний). Під впливом наставника професора Костянтина Кшичковського зацікавився питаннями містобудування, територіального планування та регіональних проблем. Цей навчальний заклад закінчив 14 листопада 1937 р., отримавши на підставі зданих іспитів і дипломної роботи під назвою: «Посада керівника міської ґміни» магістрат економіки та торгівлі.

У цей час Стефан Вітковський був активним діячем академічного клубу радом'яків у Варшаві та Асоціації випускників середніх шкіл Радому. Будучи студентом, почав працювати помічником секретаря в ґміні Грабовець (Грубешівський повіат). Через декілька місяців він перейшов працювати до Повітового комунального союзу в Грубешові, де мав посаду секретаря Повітового відділу. Тут Стефан Вітковський став членом Землеробсько-торгівельного кооперативу «Плуг», Товариства приватних професійних шкіл, Повітової кооперативної комісії та Організації збуту при Організації освітніх товариств і землеробських гуртків, Міжорганізаційного Комітету підтримки освіти, Ліги повітряної і протигазової оборони. Одночасно Стефан Вітковський був редактором журналу «Wiadomości Hrubieszowskie».

У 1936 р. Стефан Вітковський також почав надсилати короткі економічні повідомлення до Польського аграрного агентства у Варшаві. На початку 1937 р. зацікавився діяльністю Регіонального бюро плану Забудови Волині у Луцьку, почав шукати можливості працевлаштування в цій установі.

Його резюме було позитивно розглянуто, тому влітку цього ж року Стефан Вітковський отримав роботу в Бюро як економіст. Протягом наступних кількох місяців ним розроблені самостійно або у співпраці з іншими співробітниками зонуванням планів Дубна, Кременця, Олики, Рожища та інших міських центрів регіону. Кульмінацією цих праць стала публікація С. Вітковського унікальної на той час книги «Волинь у цифрах» (Луцьк, 1939). Під час свого перебування в Луцьку С. Вітковський став членом Товариства друзів наук і налагодив співпрацю з місцевими періодичними виданнями «Ziemią Wołyńską» і «Wołyńskimi Wiadomościami Technicznymi».

У липні 1938 р. С. Вітковський здійснює подорож до Німеччини, основна мета якої полягала в тому, щоб ознайомитися з організацією роботи і результатами німецьких бюро регіонального планування, особливо в районах Гамбурга, Бремена, Дюссельдорф і Ополе. У цей період він також почав готувати докторську дисертацію, присвячену регіональному плануванню, завершити яку завадив вибух війни.

На рубежі 1938 і 1939 рр. С. Вітковський вирішив змінити місце роботи, щоб отримати посаду в якості керівника Регіонального бюро планування Центрального промислового округу в Сандомирі. Він пропрацював там всього декілька місяців, оскільки Управління припинило свою діяльність після 1-го вересня 1939 р., а С. Вітковський не бажав виконувати роботу в окупаційній адміністрації.

Після цього С. Вітковським було прийнято рішення про створення приватної торгової компанії в галузі будівельних матеріалів, якою керував в Радомі протягом наступних кількох років. Тут, у другій половині 1944 року, він почав працювати з проф. Тадеушем Котарбінським та іншими вченими, які прибули до Радома після капітуляції Варшавського повстання. С. Вітковський часто виставляє свою квартиру для потреб лекцій та курсів, організованих ними, в яких він також приймав участь як слухач. Ця діяльність створила основу для створення в 1960 р. Наукового та соціального інституту в Радомі, в якому С. Вітковский зайняв посаду керівника курсу працівників місцевої адміністрації. У цей період він також став ініціатором створення в місті Варшавської школи економіки, проект якої не був схвалений державними органами.

Після ліквідації власної компанії С. Вітковського проживав в Радомі, працюючи в 1946—1950 рр. в якості технічного керівника лакофарбового заводу «Stavelit», а після перетворення його в кооперативну артіль «Wytwórnia Chemiczna» як адміністративний і комерційний директор (1950—1955).

З 1950 р. С. Вітковський повернувся до професійної діяльності в області просторового планування, влаштувавшись на роботу в келецькому відділенні Підприємства проектування міського будівництва «Miastoprojekt Północ-Wschód», тут він був автором або співавтором численних проектів просторового розвитку міських центрів регіону, у тому числі Островця Свєнтокжижського, Конських, Козєніце, Радома та інших.

Саме завдяки опрацюванню просторового розвитку Радома в 1964 р. С. Вітковському вдалося підготувати і захистити докторант у Вроцлавському університеті. В наступні роки був активним науковцем і діячем головним чином в Радомі та Кельце.

Стефан Вітковський раптово помер 31 травня 1981 р. і був похований на кладовищі на вул. Лімановського в Радомі [2].

Як вже згадувалося період перебування С. Вітковського на Волині був недовготривалим. Тим не менше за цей час він підготував ряд цікавих досліджень. Вони відклалися в машинописах у його фонді, який зберігається в Державному Архіві в Радомі. Це такі дослідження: «Вступна частина до господарчого плану землевпорядкованого міста Дубна» (1938), «Волинське Полісся і справа вовни і годівлі овець. Нотатка в зв'язку з утворенням Прядильно-ткацького кооперативу в Ковелі» (1938), «Програма економічного плану Волині» (1938), «Рожище — історично-економічна монографія» (1938—1939), «Технічний звіт до загально-детального плану господарювання землевпорядкування м. Олики» (співавторство з М. Юранець-Юраневичем та Юзефом Варголою) (1939), «Кременець: монографія історично-економічна».

Своє дослідження «Волинське Полісся і справа вовни і годівлі овець. Нотатка в зв'язку з утворенням Прядильно-ткацького кооперативу в Ковелі» Стефан Вітковський відкриває поясненням, що до Полісся належать 4 північні повіти Волинського воєводства: Ковельський, Сарненський, Костопільський і Любомльський. До географічного Полісся він також відносить північні ґміни Луцького та 2 Володимир-Волинського, але їх безпосередньо не називає [1, 1].

Ґрунти і пасовища Полісся мають відмінності з територією півдня Волині. Якщо на Волині господарства на 2—5 га цілком самоокупні, то таких площ замало для Полісся. 20—35 % посівів на півдні Волині складала пшениця. Також тут представлені прибуткові промислові культури: ріпак, хміль, люпин, а також тут багато садів. Землеробство ж Полісся опиралося на посіви жита і вирощування картоплі [1, 2].

Через бідність ґрунтів Полісся врожайність зернових культур тут була вдвічі меншою від показників півдня Волині [1, 3].

Порівнюючи площі орних ґрунтів і кількість населення по поліських повітах дослідник доходить висновку, що в поліських повітах спостерігається перенаселення. Зменшення кількості потрібних людських ресурсів в традиційних для цього регіону галузях: лісовій і деревообробній призводило до зменшення фінансової спроможності населення села, рівень життя якого й так завжди був низьким [1, 4—5].

В умовах дефіцитності галузі сільського господарства на півночі Волині тутешній люд в літні місяці мусив виїздити на заробітки в південні повіти на роботи з вирощування зернових і картоплі. Це давало людям хоча б якийсь заробіток.

Між сталим зубожінням населення, відсутності тенденцій покращення умов праці

прослідковувалось поширення комуністичних ідей, особливо в Ковельському повіті. Ці ж ідеї поширювались і на сусідні райони [1, 5].

Вирішення проблем Полісся на думку Стефана Вітковського полягало в збільшенні доходності дрібних господарств і зменшення процесу їх роздробленості. В умовах Полісся цього можна було досягти за рахунок вирощування овець і стриженні з них вовни [1, 6].

Для розвитку вівчарства Полісся мало необхідні природні умови: розлогі луки і пасовища, території з рослинним покривом, які б потребували значних ресурсів для обробітку при вирощуванні культур. Іншою передумовою є традиційні народні промисли з використанням вовни, конопель, льону.

Автор зауважує, що багато господарств тримали овець. Ті, хто відмовлявся від їх вирощування, через декілька років повертався до цього заняття. Статистика показувала, що в повітах Полісся було набагато більше овець, ніж на півдні. Тут було близько 75 % всіх овець Волині:

Сарненський повіт	44982
Ковельський повіт	47106
Костопільський повіт	30425
Любомльський повіт	14157
Всього поголів'я овець на Поліссі	136450
Луцький повіт	25565
Всього поголів'я овець на Волині	216171

По більшості повітів Волині і найбільше на Поліссі спостерігався стабільний приріст поголів'я овець. Протягом 1932-1936 рр. цей показник був в середньому близько 30 % [1, 9].

На Волинському Поліссі на той час вирощувалися головним чином домашні сірі або сиві вівці. Вони давали малий вихід шерсті і живої ваги, досягаючи в середньому всього 25 кг. Спроба зміни популяції шляхом схрещування з каракулевою вівцею не дала очікуваного результату. Набагато кращі результати спостерігалися при схрещуванні домашньої вівці з білою ґольштанською м'ясо-вовняною породою. Такі вівці досягали 30—50 кг живої ваги [1, 9].

До 30-х р. XX ст. на Волині вовна головним чином йшла на домашні потреби, незначна її кількість продавалася. В 1936 р. закупівлю вовни започаткувало Підприємство народних промислів у Луцьку. Закуплено:

1936 р. — 3692 кг;

11 місяців 1937 р. — 6328.

Закупівлею також займалася фірма Лещука та декілька приватних підприємців. Їхня загальна закупівля складала декілька тисяч кілограмів. Близько 3000 кг. купували ткацькі майстерні Ковеля [1, 11].

На думку Стефана Вітковського зріст поголів'я овець міг спричинити через декілька років надвиробництво вовни. Створення ж прядильно-ткацького кооперативу в Ковелі могло нормалізувати ситуацію. Діяльність кооперативу змогла б підвищити вартість вовни, особливо фабричної якості, а цим самим доходності вівчарства, як галузі.

Розташування кооперативу саме в Ковелі виправдане було саме його положенням із добрим залізничним сполученням. Разом з цим нове підприємство дало б працю 50-100 особам, щоб зменшило безробіття в місті. [1, 12].

---

1. [Stefan Witkowski, Polesie Wołyńskie a sprawa wełny i hodowli owiec. Notatka w związku z założeniem Spółdzielni Przędzalniczo-Tkackiej w Kowlu] // Archiwum Państwowe w Radomiu, 1130 (Zbiór rodziny Witkowskich), 19. — 12 s.

2. Zbiór rodziny Witkowskich: [Електронний ресурс] // Режим доступу: https://szukajwarchiwach.pl/58/1130/0/2#tabZespol

Любов Коць
(м. Луцьк)

КАРТКОВЕ БЮРО М. КОВЕЛЯ У ДЖЕРЕЛЬНІЙ БАЗІ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Державний архів Волинської області зберігає документи Національного архівного фонду, які мають історичну та культурну цінність, висвітлюють духовне та матеріальне життя краян. Хоча документами військових організацій архів не комплектується, події ІІ світової війни, повоєнна відбудова частково відображені у джерельній базі Держархіву області. Дослідження цих документів дозволить більше глибше вивчити факти, події, їх передумови, разом з тим пояснити і наслідки.

Про життя повоєнного Ковеля розповідають ряд фондів. Серед них фонд Р.172 «Карткове бюро м. Ковель» у якому нараховується 22 одиниці зберігання за 1945—1947 роки.

На території Волинської області карткові бюро створювалися відповідно до наказу Народного комісаріату торгівлі СРСР від 31 травня 1943 року №250. Підпорядковувалися обласному відділу торгівлі. Проводили видачу карток на продовольчі та промислові товари працівникам підприємств, установ та організацій області. У фондах Держархіву області на постійному зберіганні знаходяться 3 таких фонди загальною кількістю 306 одиниць зберігання за 1944—1947 роки: Карткове бюро м. Володимир-Волинський, Карткове бюро м. Ковеля, Карткове бюро м. Луцька. [1, арк. 418]

У зону обслуговування Карткового бюро м. Ковеля входила територія м. Ковеля, Голобського, Заболоттівського, Камінь-Каширського, Ковельського, Любомльського, Мацеївського, Маневицького, Турійського районів.

У фонді зосереджені накази народного Комісаріату торгівлі, директивні вказівки облторгвідділу і облкартбюро про забезпечення населення продовольчими товарами, про облік карток, зразки підписів матеріально-відповідальних осіб установ, підприємств та організацій, місячні бухгалтерські звіти про кількість виданих карток, відомості на виплату заробітної плати. Наявна організаційно-розпорядча документація висвітлює основні вимоги, норми забезпечення продовольством. Так, листом Народного Комісаріату торгівлі СРСР від 26 жовтня 1944 року №0307 за підписом народного комісара торгівлі СРСР М. Денисова, запропоновано забезпечувати в містах і робітничих селищах учнів та викладачів трьохмісячних курсів з підготовки фінансових працівників продовольчими товарами згідно з нормами, встановленими для робітників промисловості, транспорту і зв'язку (в грамах на одну людину: м'ясо-риба — 1800, жири — 400, крупи-макарони — 1200, цукор — кондитерські вироби — 400), хліба по нормі 500 грамів у день. [2, акр. 1]

Для робітників і службовців, які працювали на відновленні Ковельської залізниці встановлені такі норми: партизани, робітники і службовці, які прибули на відбудову відповідно до наказу 6246 від 3/5-44: хліба печеного — 700 гр. на добу, м'ясо-риба — 6000 гр. у місяць, крупи — 4200 гр. в місяць, цукру — 750 гр. в місяць, жиру — 1350 гр. в місяць; для інших робітників і службовців: хліба — 600гр. на добу, м'яса-риби — 2200 гр. в місяць, цукру — 500 гр. в місяць, крупа-макарони — 1500 гр. в місяць, жиру — 600 гр. в місяць. [2, арк. 55]

У квітні-травні 1945 року проведено градацію станцій Ковельської залізниці. До «рішаючих» вузлів і станцій віднесено м. Ковель, до найважливіших станцій включено м. Луцьк, м. Ківерці, м. Володимир-Волинський, Стоянів. Відповідно до цього проводилося і забезпечення продуктами. Так, видавати хліб робітникам «рішаючих» станцій / ІТР основних служб/ паровозна, вагонна, «движение, пути», сигналізація і зв'язок/ — по нормі 700 гр. вдень. Робітникам найважливіших професій і ІТР, які працюють на найважливіших станціях і вузлах видавати хліб по нормі 650 гр. в день. Всім іншим видавати хліб по нормі 500 гр. в день. [2, арк. 31]

У травні 1945 року дозволено у дитячих садках, дитячих яслах з денним перебуванням дітей, проводити видачу хліба по 200 гр. в день, а ще 100 гр. батьки мали змогу

отримувати по дитячій картці через торгівельну мережу для харчування дитини вдома. [2, арк. 29]

Наказом від 06 липня 1945 року № 227 встановлювалося, що демобілізованим з діючої армії упродовж місяця з дня прибуття до місця проживання, до часу влаштування на роботу, забезпечувати продуктами згідно з нормами для робітників промисловості, транспорту і зв'язку — 500 гр. хліба в день. Після цього терміну — на загальних засадах з усім населенням, з врахуванням виконуваної роботи. [2, арк. 18]

З жовтня 1945 року особовий склад ремонтно-відновлювальних загонів зв'язку Наркомзв'язку переведений з постачання згідно норм НКО на особливо-підвищені норми і забезпечуються хлібом по нормі 1000 гр. в день. [2, арк. 4] Ревізори з безпеки руху потягів на станціях — 700 гр. в день. Вагітні жінки, жінки, які годують, що знаходяться у будинках матері і дитини, забезпечуються за рахунок норм своїх карток. Працівники, які працюють у «питомниках живой защиты для ж.д.» забезпечуються хлібом по нормі — 500 гр. в день, м'ясом — 1800 гр., крупа — 1200 гр., жири — 400 гр., цукор — 400 гр. [2, арк. 8, 9]

Учні ремісничих залізничних училищ і шкіл ФЗО «Главтрудрезерв» забезпечувалися відповідно до таких норм: цукру 1200 гр., крупа-макаронні вироби 2500 гр., борошно (для приготування блюд) — 1500 гр., молоко 3000 гр., хліб — 700 гр. у день. Для учнів, які готуються по професіях робочих підземних робіт і робіт у гарячих та шкідливих цехах, рекомендовано відпускати, на час проходження практики хліб по нормі, яка встановлена для робітників відповідних професій. [2, арк. 6]

Робітники зайняті на лісозаготівлі, лісосплаві, на вантажних роботах забезпечувалися хлібом відповідно до диференційованих норм: ті, які виконують норму виробітку більше 110% — 900 гр. в день; ті, які виконують норму виробітку до 110% — 800 гр. в день; ті, які не виконують норму виробітку — 600 гр. в день. Жінкам і підліткам до 18 років, які вперше поступили на роботу на лісозаготовку — забезпечувалися упродовж перших двох тижнів хлібом по 800 гр. в день, далі — за вищезазначеною схемою. [2, арк. 7]

З жовтня 1945 року по квітень 1946 року підвищені норми забезпечення хлібом для працівників цукрових, спиртогорілчаних та маслобойних підприємств, для працівників, які працюють на роботах по відбудові підприємств харчової промисловості — по 600 гр. хліба в день. Працівники, які перевиконують норми виробітки або роботи, працівники основного виробництва цукрових, спиртових, маслобойних підприємств, а також вантажники цих заводів, заготівельних пунктів, вапняних розробок, працівники, які працюють з вапном, і працівники цементних заводів забезпечуються хлібом по нормі 700 гр. в день. [2, арк. 5]

Парторги ЦК ВКП (б) забезпечувалися «літерним харчуванням» за рахунок підприємств. Голови заводських комітетів підприємств де є парторги отримували обід з сухим пайком відповідно до норм «особого списку» поверх ліміту підприємств. Комсорги ЦК ВЛКСМ мали можливість забезпечуватися додатковим харчуванням за рахунок ліміту підприємств. [2, арк. 10]

За робітниками і службовцями, які перебували у відпустках зберігалися норми забезпечення. Додаткові види харчування, літерні обіди, обіди для керівників і сухі пайки, якими забезпечувалися робітники за рахунок лімітів підприємств або організацій, зберігалися за відпускниками на розгляд адміністрації. Відпускникам, які не виїжджають на час відпустки з місця знаходження свого підприємства або установи, необхідно було отоварити продовольчі картки на загальній основі, на рівні з працівниками цього підприємства. Відпускникам, які виїжджали в інші населені пункти необхідно було здійснити видачу карток при виході робітника у відпустку, в дні видачі карток на слідуючий місяць. Продовольчі та хлібні картки видавалися на слідуючий місяць на загальних умовах. У випадку, коли робітник ішов у відпустку, термін якої переходить на наступний місяць — видавались п'ятиденні хлібо-продуктові талони, згідно встановлених норм постачання на наступний місяць.

Відпускникам, які виїжджали в інші населені пункти, дозволялося отоварити на-

перед, на термін відпустки, за місцем постійного прикріплення, хлібні, продовольчі картки і п'ятиденні хлібопродуктові талони. При цьому отоварювання проводиться продуктами, які відпускник може взяти з собою у дорогу. У таких випадках установам, підприємствам та організаціям необхідно було забезпечити подання засвідчених витягів з наказу про звільнення у відпустку особи, яка від'їжджає, із зазначенням строку відпустки. Витяг з наказу підлягав здачі в магазини, якими здійснювався відпуск продуктів. Крім того, хліб, за бажанням відпускника міг замінятися борошном (з дотриманням еквіваленту заміни).

За бажанням відпускника, який виїжджає в інші населені пункти, хлібні картки видані на строк відпустки могли замінити «рейсовими картками» на хліб. У випадку, коли відпускнику були встановлені норми отоварення вищі за норми рейсових карток, то різницю необхідно було компенсувати за рахунок одноденних талонів на хліб і отоварити ці талони за місцем прикріплення. У випадку, коли у робітника норма видачі хліба була нижча норми рейсових карток /група службовців/ тоді при видачі рейсової картки, потрібно було вирізати талони на відповідну кількість хліба. [2, арк. 24, 25, 26]

Обласний торговий відділ виконавчого комітету Волинської обласної ради, спираючись на вказівки «Союзнаркомторга» № 1-782/0747 від 18/IX-45 р. організовував забезпечення продовольством репатрійованих громадян Радянського Союзу, які прибули на місця постійного проживання в міста і робітничі поселення на період до влаштування на роботу (не більше одного місяця). Ця категорія громадян забезпечувалася продовольчими товарами відповідно до норм промисловості, транспорту і зв'язку — 600 гр. хліба в день. Далі непрацюючі громадяни забезпечувалися на загальних підставах для місцевого населення. У сільській місцевості, репатріантам, не забезпеченим продовольством, доведено було видавати одноразово 10 кг борошна, картоплі, овочів — 15 кг за рахунок колгоспів. Розхід продуктів проводився за рахунок економії фондів. [2, арк. 2]

У документах є відомості, що хліб та продуктові картки отримувалися із запізненням. Так, 1 жовтня 1945 року отримано хліб та картки за 27 вересня 1945 року. [2, арк. 12]

У жовтні 1945 року відбулися нововведення у порядок оформлення карток. Заборонено ставити печатку міськкартбюро на талонах. Зобов'язано видавати картки і талони чистими бланками (кожна організація на картках і талонах мала ставити свою печатку). Лише «неорганізованому населенню», яке отримує картки — завіряння здійснюється печаткою міськкартбюро. [2, арк. 52]

У березні 1945 року, у зв'язку з частою відсутністю працівників Карткового бюро м. Ковеля на робочих місцях у робочий час, наказом облкартбюро № 28 від 23.03.1945 р. визначено ведення журналу «прихода и ухода» під час робочого дня. У журналі потрібно було робити відмітки: куди вибув, на який час, коли повернувся. [2, арк. 32]

Відповідно до наказу Міністерства торгівлі СРСР від 27 вересня 1946 року № 380 припинено видачу хлібних карток непрацюючим дорослим громадянам, крім учнів та осіб які доглядають малолітніх дітей. Заборонено видавати картки і талони на всі види раніше встановленого додаткового харчування для всіх категорій громадян. Підлягали невідкладному анулюванню талони та картки, які були видані на вересень 1946 року, на додаткове постачання хлібом, борошном понад норму. Згорталася комерційна торгівля хлібом. Встановлювалося, що з 1 жовтня 1946 року норма видачі хліба зменшується всім утриманцям з 300 гр. до 200 гр., в день на людину, дітям з 400 гр. до 300 гр. на день. Заборонено видавати хліб за попередні дні. [2, арк.82]

У 1947 році, в зв'язку з ліквідацією карткової системи, ліквідоване Карткове бюро м. Ковеля.

Висвітлена інформація — ще одна сторінка в історії повоєнної Ковельщини.

---

1. Державний архів Волинської області: Путівник.- Луцьк, Надстир'я, 2011. — 952 с.
2. Державний архів Волинської області (далі —Держархів Волинської області) — Р-172, Карткове бюро м. Ковель, оп. 1, спр.1.

Акаш Крішан
(м. Київ)

МІСЬКЕ САМОВРЯДУВАННЯ НА ПРАКТИЦІ: РЕАЛІЇ КОВЕЛЬСЬКОЇ «МАҐДЕБУРГІЇ» У XVII СТ.

Одним із наріжних каменів у дослідженні історії розвитку українського міста у добу Середньовіччя та ранньомодерний час є спосіб функціонування у ньому самоврядних структур, які формували суспільство нового типу. Це питання вже досить непогано вивчене на прикладі міст Центральної Європи, а от адаптація Маґдебурзької системи в українських урбанізаційних осередках Речі Посполитої ще потребує додаткового дослідження. В цьому плані приклад волинського Ковеля, міські книги якого досить добре збереглися до наших днів, є унікальним. Особлива вартість цього джерела полягає у тому, що книги збереглися за другу половину XVII—XVIII ст., тобто період, який для новітньої української історіографії є малодослідженим.

В українських містах маґдебурзьке право почало поширюватися у XIV ст. Протягом наступних двох століть відповідні привілеї отримало понад 400 українських міст та містечок, зокрема, Львів (1356), Кам'янець-Подільський (1374), Володимир (1431), Луцьк (1432), Кременець (1438), Київ (1494), Дубно (1498) та інші. У кожному місті самоврядування мало свою особливу форму. Не був винятком і Ковель.

Самоврядні інститути у цьому урбанізаційному центрі мали з'явитися відповідно до привілею на маґдебурзьке право, виданого Сигизмундом I Старим на прохання тодішнього власника міста кн. Василя Санґушка у 1518 р. Однак на практиці у більшості тогочасних українських міст Волині городяни залишалися у правовому підпорядкуванні землевласників, які продовжували втручатися у життя громад навіть після надання їм маґдебурзького привілею.

Переходячи до розгляду системи самоврядування у Ковелі, потрібно зауважити, що на відміну від деяких інших міст з маґдебурзьким статусом, тут самоврядні колегії — лава та рада — провадили спільні засідання. Подібна традиція успішно застосовувалася міською громадою ще протягом першої половини XVII ст. до подій Хмельниччини. Не втратив своєї популярності цей звичай і надалі [2, арк. 2, 11, 13, 15 зв.]

На чолі міської громади до початку XVII ст. стояв затверджений королем війт, що походив зі шляхетського стану і сам тримав на службі села в старостві [13, с. 468, 478, 516]. З середини XVII ст. органи самоврядування у Ковелі зазнали докорінних змін. Вже з квітня 1646 р. і надалі очільником міської громади замість війта стає лентвійт [1, арк. 30 зв.—32]. Останній здійснював загальне керівництво обома урядовими структурами маґістрату і був присутнім практично на усіх засіданнях, що вони проводили [1—12]. Ця ситуація не була винятковою для міст Речі Посполитої другої половини XVII ст. Наприклад, в малопольському королівському місті Ужендові лавничу судову колегію теж очолював лентвійт за відсутності у місті уряду війта [15, s. 94].

Відповідно до королівського привілею, ковельські міщани мали право переобирати членів маґістрату щорічно у найближчий після Нового року понеділок [14, с. 179]. З-поміж радців обирався бурмістр, який керував радою місяць, після чого передавав свої повноваження старшому з колег. Щодо кількісного складу ковельської ради, то на підставі проаналізованих джерел можемо стверджувати, що вона була такою ж, як і в багатьох інших містах Речі Посполитої (наприклад, Любліні, Грубешові, Ужендові) і нараховувала 4 особи [15, s. 79]. У Ковелі до кінця XVII ст. спостерігалася цікава тенденція ведення записів до актових книг, відповідно до якої міський писар неодноразово називав усіх райців «бурмістрами», незважаючи на те, що цей уряд міг посідати лише один із них [1—12]. Такі «помилки» в актах трапляються доволі часто, і це наводить на думку про те, що для членів ковельського маґістрату не існувало різниці, скільки «бурмістрів» є у раді.

Щодо кількісного складу ковельської лавничої колегії, то вона також нараховувала до 4-х осіб, однак у судових засіданнях нерідко брали участь один-два лавники [5, арк. 110 зв., 178 зв.; 6, арк. 53, 158; 7, арк. 12, 152 зв.; 8, арк. 14, 21, 33 зв.], що може свідчити про «достатність» такої кількості помічників лентвійта у місті в останній чверті XVII ст.

Як випливає з джерел, у зазначений час між замковим та міським урядами існува-

ли тісні контакти, про що свідчить проведення обопільних засідань [3, арк. 143—144 зв., арк. 163—164, 165 зв.], місцем для яких, напевно, слугував ковельський замок. Незважаючи на факт функціонування «повноцінних» органів міського самоврядування у Ковелі у цей період, аж ніяк не варто нехтувати існуванням багатолітньої традиції підпорядкування маґістрату замковим урядникам на чолі з підстаростою. Подекуди це виявлялося у фактах беззаперечного виконання волі останніх членами ковельських ради та лави. Особливо, коли у судових справах, що розглядалися останніми, у ролі позивачів фігурували шляхтичі, які часто висували свої майнові претензії як до простих міщан [7, арк. 161 зв.; 8, арк. 98 зв. — 99; 10, арк. 8—8 зв., 230—230 зв.; 12, арк. 29 зв., 43—43 зв., 119, 137 зв., 163 зв. — 164], так і до членів магістрату [11, арк. 58 зв., 60, 222 зв.; 12, арк. 86—87].

Втім, не варто вважати, що такі «локальні» конфлікти були повсякденним явищем у процесі налагодження взаємовідносин між старостинським урядом і міським маґістратом. Нерідко останній виступав у ролі уповноваженого судового органу, до якого замкові урядники зверталися при вирішенні різноманітних питань (наприклад, щодо справ за участі євреїв-лихварів). Суть цієї непростої, на перший погляд, взаємодії обох урядів полягала у тому, що офіційний суд для останніх т. зв. «жидівський» знаходився під прямою юрисдикцією підстарости, тоді як самі євреї проживали на території, що належала до міської юрисдикції [9, арк. 55 зв.; 11, арк., 50 зв.; 12, арк. 5—5 зв.]. Іноді до послуг лавників зверталися безпосередньо слуги старости у випадках, коли потребувалася їхня професійна присутність у якості свідків [9, арк. 62]. Часом і самі члени маґістрату зверталися з різними проханнями до замкового уряду та слуг старости, апелюючи до них як до вищої владної інституції при розгляді нагальних питань. Так, у 1678 р. члени ради і лави у своєму листі повідомили ковельського економа Петра-Зигмунта Нєґошевського про одностайне бажання прийняти до числа міщан Самюеля Леві і надати йому місце на ринковій площі для будівництва «крамниці» [7, арк. 13 зв.—14].

Відзначимо, що замкові урядники постійно мали бути присутні при обранні нового комплекту райців і лавників. Притому їм належало право вирішального голосу у питанні призначення очільника міста. Іноді представники замкової адміністрації могли призначати очільників ковельської ради на уряд лентвійта [12, арк. 63 зв.]. Після складання своїх повноважень лентвійт також мав прибути на замок, де в присутності райців і лавників звітувався перед підстаростою [11, арк. 41 зв.]

Таким чином, у підсумку можемо зазначити, що до кінця XVII ст. ковельські міщани, хоч і змогли розширити обсяг своїх прав, все одно перебували під впливом старостинської влади, уособленням якої був замковий уряд.

У перші два місяці у складі нової лави діяла, зазвичай, різна кількість урядників (від 1 до 3—4), і ця обставина примушує замислитися над тим, чи дійсно кількість лавників, яка була більш-менш усталеною в містах Речі Посполитої та цілої Європи (від 4 до 12), була необхідною нормою для здійснення судочинства власне у Ковелі. В Ужендові, який за своїм статусом, розмірами і географічним положенням дуже нагадував Ковель, ситуація виглядала доволі звичайно: протягом XVII ст. міська лава діяла у складі семи осіб, причому місцева судова колегія була сформована за «любецьким» принципом утворення лавничої інстанції [15, s. 97]. Також варто зауважити, що часто в засіданнях лави та ради поряд із лентвійтом, квартальним бурмістром та райцями міг брати участь лише один лавник. Наприклад, у лютому 1661 р. магістрат розпочав свою роботу, не маючи у своєму складі жодного члена лави, і лише протягом наступних двох тижнів до цієї колегії внаслідок додаткових елекцій увійшло троє осіб [2, арк. 11, 13, 15 зв.]

Термін повноважень квартального бурмістра у Ковелі не завжди становив три місяці (як цього потребувало «німецьке право» в теорії). Так, наприклад, обраний очільником ради на початку лютого 1670 р. Захар Тимофійович 1 березня передав свої повноваження Григорію Панасовичу [2, Арк. 327 зв.] Наступником Григорія Панасовича вже 28 (!) березня став Ян Козловський, а рівно через місяць в актах фігурує ім'я знайомого нам нового квартального бурмістра Марка Ніфановича [7, арк. 338, 345]. Останній не пробув на уряді і місяця, бо вже 21 травня передав його Захару Тимофійовичу, який також приблизно за три тижні звільнив уряд знову для Григорія Панасовича [7, арк. 350, 358 зв.] Повторне «правління» Григорія Панасовича була значно тривалішим, позаяк лише 12-ого серпня у документах згадується його наступник Ян Козловський. Точно не відомо, скільки часу останній перебував на своєму уряді, але вже за тиждень бурмістром стає Марко Ніфанович [7, арк. 374], який залишається на цьому

місці аж до 9 вересня, після чого фігурує в актових книгах як лавник [7, арк. 379 зв.] (що розриває чіткість визначення розподілу функцій лави та ради у Ковелі у досліджуваний період). Втім, місцевий маґістрат був не єдиним, де квартальні бурмістри посідали свій уряд нечітко визначену кількість днів. Так, в Ужендові другої половини XVII ст. квартал мав термін у 1,5 місяці, що також не відповідало теоретичним засадам «німецького права» [15, s. 80].

Ця взаємодія у передаванні урядів між членами ради та лави є незвичною і, вочевидь, потребує додаткового вивчення, адже відповідно до норм маґдебурзького права у містах Речі Посполитої тільки райці могли посідати уряд квартального бурмістра. З практики випливає, що ковельські лавники могли посідати уряд квартального бурмістра і водночас залишатися членами лави [2—9].

Часто лавники як і райці виступали у якості намісників квартального бурмістра. Так, в акті за 15 червня 1671 р. райця Василь Лучко згадується як заступник бурмістра Марка Ніфановича [3, арк. 59 зв.], який, до речі, вже 21 червня передав останньому уряд квартального керівника ради [3, арк. 61]. Така тенденція (коли лавник посідав уряд бурмістра) простежується у Ковелі принаймні до кінця XVII ст., і майже всі члени лави після кількох (до півроку) місяців перебування в якості лавників отримували право на уряд квартального бурмістра. Це можна підтвердити на прикладі Степана Івановича Кривди, який на засіданні 8 листопада 1671 р. виступав як бурмістр, хоча в подальшому все-одно продовжував виконувати функції лавника [3, арк. 106].

Якщо ковельська рада оновлювала свій склад за активної участі у цьому процесі членів лави, то поповнення останньої відбувалося у «точечний» спосіб, за рахунок чого ця судова колегія майже постійно налічувала у своєму складі традиційне число лавників (чотири). Відзначимо, що обрання нових членів лави могло відбуватися у доволі незвичні терміни [4, арк. 236 зв.]

До складу міського уряду входили представники лише двох «національних громад» — поляки та русини, які постійно проживали у місті. Згадки про посідання відповідних урядів особами, які належали до інших етнічних спільнот, у доступних нам джерелах відсутні [1—12].

На відміну від традиційних принципів, що їх мали б дотримуватись щодо виборів нової ради та лави ковельські міщани, на практиці ми бачимо зовсім іншу ситуацію. Так, ще однією характерною ознакою ковельського міського уряду є те, що до складу лави і ради входили представники як «старих», так і «нових» колегій, причому ніколи цих осіб не було більше 8—9. Це відбувалося завдяки механізму поступового переходу лавників до складу ради і посідання вільних урядів у лаві новими представниками з-поміж ковельських міщан. Так, наприклад, у складі ради протягом 1660—1688 рр. (з перервами) фіксується Григорій Панасович [3, арк. 318.; 8, арк. 170 зв.], який десять років поспіль (1670—1680) був райцею і неодноразово обіймав уряд квартального бурмістра. А члени «нової лави» Мартин Собковський, Ян Станіславович, Ян Гнєвський, Степан Іванович Кривда, Семен Макарович, Григорій Юхимович та Дмитро Петрович за роки своєї служби у магістраті встигли побувати в ролі райців, а то й бурмістрів [4, арк. 152; 6, арк. 67, арк. 70, арк. 116 зв.; 7, арк. 7, арк. 13].

Щодо особливостей діяльності ковельської лави, яка мала спеціалізуватися на розслідуванні кримінальних справ, вислуховувати свідчення, допитувати обвинувачених, допомагати лентвійту ухвалювати вироки злочинцям, то в Ковелі у досліджуваний нами період лавники окрім цих функцій розглядали і цивільні справи — про повернення боргів, оцінку майна і т. п. [3, арк. 327, 328 зв., 360 зв., 374].

Насамкінець зауважимо, що ковельські міські книги за другу половину XVII ст. свідчать про відсутність хоча б відносно чіткого «розкладу» проведення судових сесій членами Ковельського магістрату. Його засідання відбувалися у різні дні тижня, а на початку зими і в середині літа міський уряд взагалі тимчасово припиняв свою діяльність. Це, у свою чергу, суперечить принципам, що їх дотримувалися судові колегії у деяких інших містах Речі Посполитої, де досить чітко функціонував розпорядок стосовно розгляду скарг та позовів міщан. Так, в Ужендові члени магістрату проводили засідання та розглядали справи спочатку щосереди, потім також щопонеділка, а пізніше і кожного дня, включаючи навіть неділю, якщо цього вимагала ситуація [15, s. 100].

Місцеві судові колегії, незважаючи на недотримання на практиці загальноприйнятних норм маґдебурзького права, мали досить широкий спектр повноважень і вирі-

шували усі невідкладні справи, з якими до них зверталися ковельські міщани. Так, нами було підраховано, що за період з 1660 по 1688 рр. у маґістраті Ковеля було розглянуто приблизно 10.000 справ [2—9], що свідчить про неабияку активність місцевих судових органів.

Вже з початку XVII ст. Ковель набув обрисів великого урбаністичного осередку Волині, який належав до категорії середніх міст, підпорядкованих королівській владі. Однак початкова стадія розвитку міського самоврядування Ковеля припадає на часи, коли він належав представникам князівського роду Санґушків. Саме вони добилися королівського привілею про надання Ковелю маґдебурзького права (1518 р.), яке заклало підвалини соціального та економічного добробуту міської громади.

Система міського самоврядування в Ковелі XVII ст. мала особливі прикмети, чому посприяв статус міста як центру королівського староства. Опрацювання ковельських актових книг та інших доступних джерел дозволило виділити основні принципи та специфічні риси місцевого самоврядування:

- судові засідання у маґістраті відбувалися за участі представників обох самоврядних структур (ради і лави) під загальним головуванням лентвійта, який увібрав основні функції війта;

- до складу органів міського самоврядування у Ковелі входили представники обох християнських громад — католицької і «руської» («унійної»), причому у різні роки кількісне співвідношення перших та останніх не надто відрізнялися. Відомо, що русини посідали більшість урядів у раді і лаві, однак писарями практично завжди були католики;

- щорічні вибори до ковельської ради відбувалися на початку лютого за участі цехмістрів, а подеколи і попередніх урядників. Втім, кооптація до складу лави нових членів, а також перехід «старших лавників» в палату «райців» міг відбуватися протягом цілого року, з огляду на поточні потреби маґістрату;

- важливу роль у процесі обрання міщан до складу органів самоврядування відігравала їхня приналежність до купецько-ремісничого прошарку Ковеля;

- усіх канонів маґдебурзького права у ранньомодерному Ковелі часто не дотримувалися, зокрема, деякі колишні члени маґістрату після завершення терміну перебування на уряді (який міг тривати довше, ніж було передбачено законодавством) нерідко претендували на повторне обрання до складу ради або лави. Крім того, до міського уряду могли потрапити і близькі родичі діючих міських урядників.

Наявність у місті давніх традицій самоврядування сприяла поступовому соціальному вивищенню представників заможних верств населення, які і формували елітний прошарок міської громади. В той же час, її пряма залежність від замкового (старостинського) уряду у питаннях управління і оподаткування городян залишається однією з особливих рис Ковеля. Насамкінець слід відзначити, що сам склад міського уряду обирався за безпосередньої і дуже активної участі замкових намісників, які виступали гарантами соціально-економічних прав і свобод ковельських міщан.

---

1. ЦДІАК України. — Ф. 35, оп. 1, спр. 1 [Ковельська міська книга за 1646—1770 рр.]. — 51 арк.
2. ЦДІАК України. — Ф. 35, оп. 1, спр. 2 [Ковельська міська книга 1661—1665 рр.]. — 292 арк.
3. ЦДІАК України. — Ф. 35, оп. 1, спр. 3 [Ковельська міська книга за 1665—1670 рр.]. — 381 арк.
4. ЦДІАК України. — Ф. 35, оп. 1, спр. 4 [Ковельська міська книга за 1670—1673 рр.]. — 310 арк.
5. ЦДІАК України. — Ф. 35, оп. 1, спр. 5 [Ковельська міська книга за 1673—1676 рр.]. — 189 арк.
6. ЦДІАК України. — Ф. 35, оп. 1, спр. 6 [Ковельська міська книга за 1676—1678 рр.]. — 190 арк.
7. ЦДІАК України. — Ф. 35, оп. 1, спр. 6а [Ковельська міська книга за 1676—1680 рр.]. — 196 арк.
8. ЦДІАК України. — Ф. 35, оп. 1, спр. 7 [Ковельська міська книга за 1680—1686 рр.]. — 279 арк.
9. ЦДІАК України. — Ф. 35, оп. 1, спр. 8 [Ковельська міська книга за 1686—1690 рр.]. — 283 арк.
10. ЦДІАК України. — Ф. 35, оп. 1, спр. 9 [Ковельська міська книга за 1690—1694 рр.]. — 283 арк.
11. ЦДІАК України. — Ф. 35, оп. 1, спр. 10 [Ковельська міська книга за 1694—1697 рр.]. — 227 арк.
12. ЦДІАК України. — Ф. 35, оп. 1, спр. 11 [Ковельська міська книга 1697—1700 рр.]. — 273 арк.
13. Руська (Волинська) метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) 1569—1673 / Передмова Патриції Кеннеді Грімстед. Упор. Г. Боряк, Г. Вайс та ін. — К., 2002. — 984 с.
14. Сас П. М. Феодальные города Украины в конце XV — 60-х годов XVI в. — К., 1989. — 230 с.
15. Surdacki Marian. Urzędów w XVII i XVIII wieku. Miasto. Społeczeństwo. Życie codzienne. — Lublin, 2007. — 656 s.

Петро Мазур
(м. Кременець)
Олександр Ільїн
(м. Пінськ, Білорусь)

УКРАЇНЦІ В ПОЛЬСЬКОМУ КОНЦТАБОРІ БЕРЕЗА КАРТУЗЬКА 1934—1936 РР.

Внаслідок державного перевороту в 1926 році у Польщі до влади прийшов маршал Пілсудський, який запровадив авторитарний режим під назвою «санація» (оздоровлення). Це «оздоровлення» обернулося енергійним ополяченням національних меншин на Волині та в Галичині. Стосовно них проводилася політика «культурного придушення». Польський уряд вилучив з ужитку українську мову в урядових установах, став закривати українські школи та церкви, було арештовано понад 2000 людей, ліквідовані українські організації, спалено близько 500 будинків. Українські депутати сейму,- щоб не допустити їх до участі у виборах, були поміщені під домашній арешт. Польські шовіністичні організації проводили українські погроми.

Англійське видання The Manchester Guardian (сучасне Guardian) за 14 жовтня 1930 року написало про події в Галичині: «Пацифікація України силою карних експедицій є, без сумніву найбільш руйнівним нападом, що був коли-небудь зроблений на яку-небудь національну меншість... Протягом трьох тижнів нищено цілу культуру і то високу культуру: кооперативи, школи, бібліотеки й інституції, що їх побудували українці впродовж довгих років праці, жертв та ентузіазму» [10]. В 1932 році Ліга Націй засудила польські дії [13, с. 40].

Після вбивства 15 червня 1934 року у центрі Варшави міністра внутрішніх справ Броніслава Пєрацького президент Польщі Ігнацій Мосціцькі 17 червня 1934 року підписав декрет про створення концентраційного табору в Березі Картузькій. Правда, творці «Великої Польщі» назвали його лагідно «Mejsce Odosoblenia», що в перекладі звучить «місце відособлення» або «ізоляції».

В першу чергу цей концтабір призначався переважно для свідомих українців. Тут тримали «політично незручних» для держави людей. Причому тримали їх в Березі без судового рішення, лише на підставі постанови відділення поліції.

Вже на початку липня 1934 року в концентраційний табір почали поступати перші українські патріоти. Якщо в 1934 році перебувало їх у концентраційному таборі 164, то в липні поступило в концтабір 133 (81,1%). Найбільше поступило в'язнів 8 липня 1934 року — 75 (56,4%) від загальної кількості поступивших в цьому місяці. В серпні і грудні поступило по одному ув'язненому (1,2 %), вересні — 13 (7,9%), жовтні 10 (6,1%), листопаді 6 (3,7%) [9, с. 17—403].

В 1935 році в концентраційний табір було поміщено 66 українських патріотів: в лютому — 9 (13,6%), березні 4 (6,1%), квітні та жовтні — по 1 (3,0%), травні — 6 (9,1%), червні — 5 (7,6%), липні та грудні — по 2 (6,0%), серпні 13 (21,2%), вересні 22 (33,4%). Слід відмітити, що в 1935 році в концтабір було поміщено трьох в'язнів, які вже відбули покарання тут у 1934 році (Клим Павло відбував ув'язнення з 08.03. по 29.11.1934 року, Опришко Микита — з 8.07. по 19.11.1934 року, Тимчій Володимир — з 8.07.1934 року по 01.03.1935 року).

В 1936 році в концентраційний табір було поміщено вперше лише одного політичного в'язня в червні місяці.

Як засвідчують архівні дані, переважну кількість ув'язнених складали молоді люди у віці 20—30 років. Так, із 164 поміщених в 1934 році в концентраційний табір чоловіків у віці 18—20 років було 11 (6,7%), 21—25 років — 74 (45,2%), 26—30 років — 45 (27,4%), 31—35 років — 15 (9,2%), 36—40 років — 12 (7,3%), 41—45 років — 4 (2, 4%), один був у віці 47 років, один — 52 роки, вік одного ув'язненого встановити не вдалося (1,8%).

Із 66 ув'язнених в 1935 році 1 (1,5%) був у віці 20 років, 31 (47,0%) — у віці 21—25 років, 22 (33,3%) — у віці 26—30 років, 8 (12,1%) — у віці 31—35 років, 2 (3,1%) — у віці 36—37 років, один (1,5%) — у віці 43 роки, вік одного ув'язненого не встановлений.

Поміщений в концентраційний табір в 1936 році був у віці 44 роки.

З яких же країв Західної України прибували в'язні у концентраційний табір.

Найбільша кількість зі Львова і області. В 1934 році — 80 осіб: в тому числі зі Львова — 14, Сокальського повіту — 15, Жовквівського — 11, Перемишлянського та Яворівського по 6, Золочівського — 5, Стрийського, Рава Руського та Городоцького — по 4, Жидачівського, Борисівського — по 3, Радехівського та Бродівського — по 2, один — з Дрогобицького повіту.

В 1935 році з Львівської області було ув'язнено 30 патріотів, в тому числі зі Львова — 14, з Стрийського повіту — 5,з Рава Руського, Сокальського, Золочівського та Жидачівського — по 2 і з Мостиського, Яворівського, Городоцького — по одному.

З нинішньої Тернопільської області в 1934 році ув'язнено 36 патріотів: 5 з Тернополя, по 6 — з Тернопільського та Бережанського повітів, 3- зі Збаразького повіту, по 2 — з Чортківського, Скалатського, Теребовлянського і Бучацького повітів, по одному з Кременця, Скалата, Підгайців та Зборівського повіту.

В 1935 році ув'язнено по одному патріоту з Тернополя, Кременця, Підгайців, Тернопільського та Кременецького повітів.

З Рівненської області в 1934 році в табір поміщено 10 осіб (Костопіль — 4, Клевань — 3, Дубно, Рівне, Здолбунів — по 1), в 1935 році — 4 (Здолбунів — 2, Рівне і Клевань — по 1).

З Івано-Франківської області в 1934 році в таборі перебувало 20 осіб (Станіслав і Долина — по 5, Рогатин і Коломия — по 3, Калуш — 2, Городенка і Тлумач — по 1), в 1935 році — 8 (Долина — 4, Станіслав, Коломия, Тлумач, Надвірна — по 1).

З Волинської області в 1934 році було ув'язнено 4 чоловіки — Дзюмюк Іван з с. Милуші Луцького повіту, Гашкевич Володимир з с. Кримне, Камінь Каширського повіту, Дроздзюк (Дроздюк) Захар з м. Ківерці, Куц Олександр з м. Луцьк; в 1935 році їх було 10 — Вишневський Сергій з м. Луцьк (народився у с. Варковичі, Дубенського повіту), Вітрик Павло з м. Ковель, Канадюк (Канада) Іван з с. Коршів Луцького повіту (народився в с. Рафалівка Сарненського повіту), Клос Роман з м. Луцьк (народився в с. Садова Вишня, повіт Городок-Ягеллонський), Корнелюк Ігор з м. Ківерці, Мацик Іван-Володимир з м. Луцьк (народився в м. Львів), Пилип'юк Прокіп з м. Ківерці, Річинський Арсен з м. Володимир Волинський (народився в с. Тетильківці, Кременецького повіту), Скоп'юк Микола з м. Луцьк, Сомчинський Сергій з м. Ковель [9, с. 64—346] .

В листопаді 1932 року газета «Діло» в своїй публікації «Великий політичний процес на Волині. Розправа проти Ю. Косача і тов.» писала: «Луцьк, 6. XI. 1932 р. В днях 4. і 5. ц. м. в луцькому окружному суді відбулася розправа проти Ю. Косача й сімох інших молодих людей з Ковельщини, обвинувачених у приналежности до УВО чи до УОН... На лаві обвинувачених 8 молодих інтелігентних хлопців: 1) Юрко Косач, 22 літ., 2) Володимир Макаревич, 21 літ., 3) Гриць Лісневич, 19 літ., 4) Ярослав Онишкевич, 20 літ., 5) Павло Вітрик, 21 літ., 6) Зиновій Сомчинський, 24 літ., 7) Сергій Сомчинський, 23 літ., і 8) Ілько Куніц, 19 літ. [2, с. 3]. Двоє із згаданих в даній публікації в 1935 році відбували покарання в концентраційному таборі.

Вітрик Павло Петрович, 1910 року народження, канцелярський службовець, неодружений, православний, проживав у м. Ковель по вул. Шевченка, 6. За звинуваченням у приналежності до організацій УВО та ОУН 27.06.1935 р. був поміщений у концентраційний табір.

У поданні воєводи Г. Юзевського на арешт написано: «Внесок обґрунтовую наступним чином: Вітрик Павло після закінчення в 1929 р. торгівельної школи в Ковелі, був втягнутий Юрієм Косачем до лав УВО. Далі Вітрик очолив «п'ятірку» УВО в Ковелі, яка мала здійснити саботаж на території повіту. У вересні 1931 р. був заарештований і знаходився у в'язниці, а пізніше вироком окружного суду в Луцьку і затвердженого апеляційним судом в Любліні був покараний на 1,5 років ув'язнення. В липні 1933 р. Вітрик був делегований Крайовим Проводом ОУН в табір в Осмолоді, де проводив організаційно-політичне навчання, а також здійснював нагляд за організаційно-розвідувально-бойовою підготовкою і тренуванням. Після повернення з табору налагодив контакт

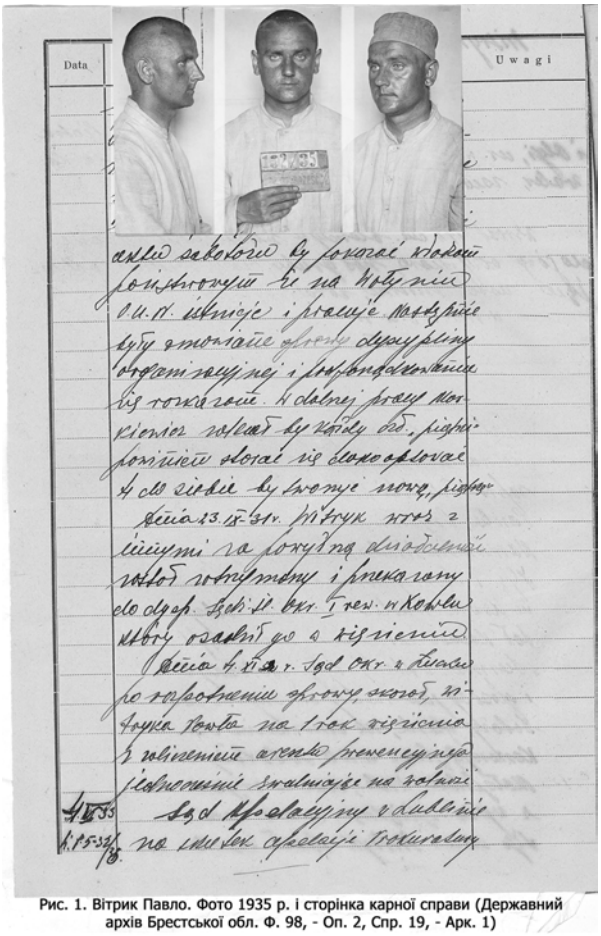

Рис. 1. Вітрик Павло. Фото 1935 р. і сторінка карної справи (Державний архів Брестської обл. Ф. 98, - Оп. 2, Спр. 19, - Арк. 1)

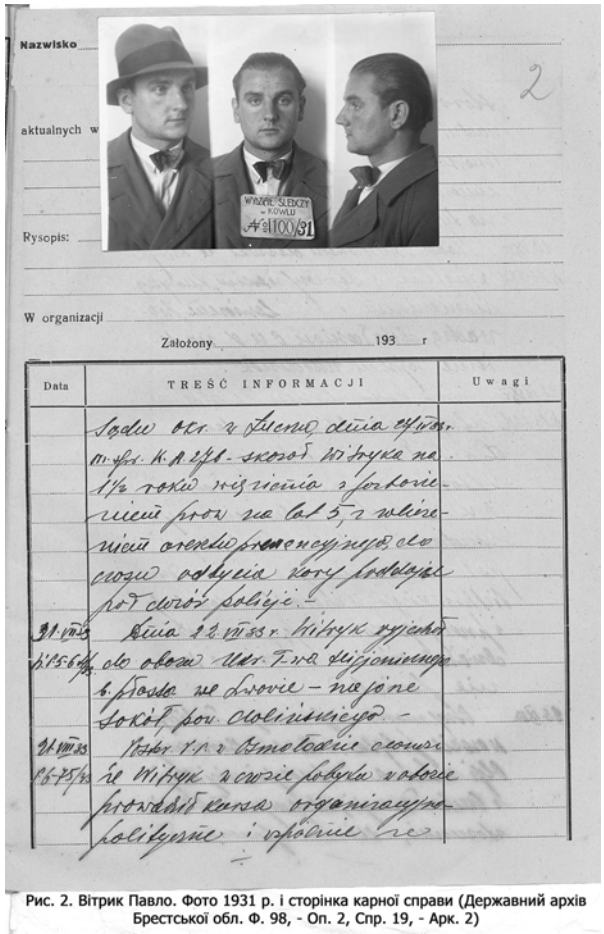

Рис. 2. Вітрик Павло. Фото 1931 р. і сторінка карної справи (Державний архів Брестської обл. Ф. 98, - Оп. 2, Спр. 19, - Арк. 2)

із Сергієм Сомчинським і розпочав організацію осередків ОУН на території повіту. В теперішній час Вітрик Павло, з огляду на організаційний і ідеологічний досвід, є найнебезпечнішим діячем ОУН на території Ковельського повіту. Маючи вплив на місцевих людей і будучи секретарем адвоката Підгурського, має хороші можливості для контакту з широким колом українського населення в Ковелі. Беручи це до уваги, як і те, що у Вітрика є хороші навики конспіративної роботи, які не дають можливості зібрати достатні докази, вношу пропозицію про ув'язнення його в концтаборі, як одного з найнебезпечніших діячів ОУН на території Ковельського повіту» [8].

Першого вересня 1935 р. табірним начальством йому була дана наступна характеристика: «Хитрий, але спокійний і працьовитий» [9, с. 65]. 20 вересня 1935 року Павло Вітрик вийшов з табору на волю, про що львівська газета «Діло» написала: «В минулу суботу увільнили з Берези Картуської інтернованих... 30) Вітрюк Павло, бухгальтер — Ковель, 3 міс...» [6, с. 1].

27.06.1935 року в концентраційний табір був поміщений також житель м. Ковель Сомчинський Сергій Сидорович, 1908 року народження, православний, селянин-коваль, проживав по вул. Брестській, 111, який також звинувачувався у приналежності до ОУН та УВО.

Поданням на арешт підтверджувалось наступне: Сомчинський в 1930 р. був залучений до лав УВО, входячи до складу «п'ятірки» на території Ковеля. Завданням цієї «п'ятірки» було проведення саботажу на території Ковельського повіту. В січні 1931 р. Сомчинський разом з іншими був заарештований і в листопаді 1932 р. окружним судом в Луцьку, засуджений до ув'язнення на 1 рік за участь в УВО. Після звільнення із в'язниці Сомчинський повернувся до Ковеля, де, налагодивши контакт з Крайовим Проводом ОУН, розпочав далі проводити організаційну діяльність на території повіту. В квітні 1933 р. на підставі апеляції, поданої окружним прокурором С. О. в Луцьку, апеляційний суд в Любліні засудив його до 1,5 роки ув'язнення умовно, залишивши його на волі.

Сергій Сомчинський, залишившись на волі, збирав інформацію про політично-господарське життя українського населення на Волині і передавав її до легальних і нелегальних націоналістичних видавництв. Сомчинський представлений в Крайовому Проводі ОУН, як один з діячів тієї організації. Нині на території повіту Сомчинський організовує осередки ОУН, проводить націоналістичну агітацію і підбурює населення до дієвих виступів проти держави. З огляду на недостатність матеріалів доказуючих вину, а також на небезпеку, яка виникла з моменту повернення Сомчинського з ув'язнення, вношу пропозицію: посадити його в табір, як одного з найнебезпечніших діячів ОУН на території Ковельського повіту.

Воєвода Г. Юзевський» [7]

Слід відмітити, що обліковий лист на С. Сомчинського був складений ще 28 квітня 1933 року, в якому називаються й інші жителі м. Ковель. Так, до УВО належали Володимир Маркевич, Ілля Куниця, Мирослав Онишкевич. Крім того, у доносі агента Домовського вказується, що роботу ОУН у Ковелі здійснюють Вітрик Павло, Лісневич Григорій, Куниця Ілля, Данилевич Олександр та адвокат С. Підгірський.

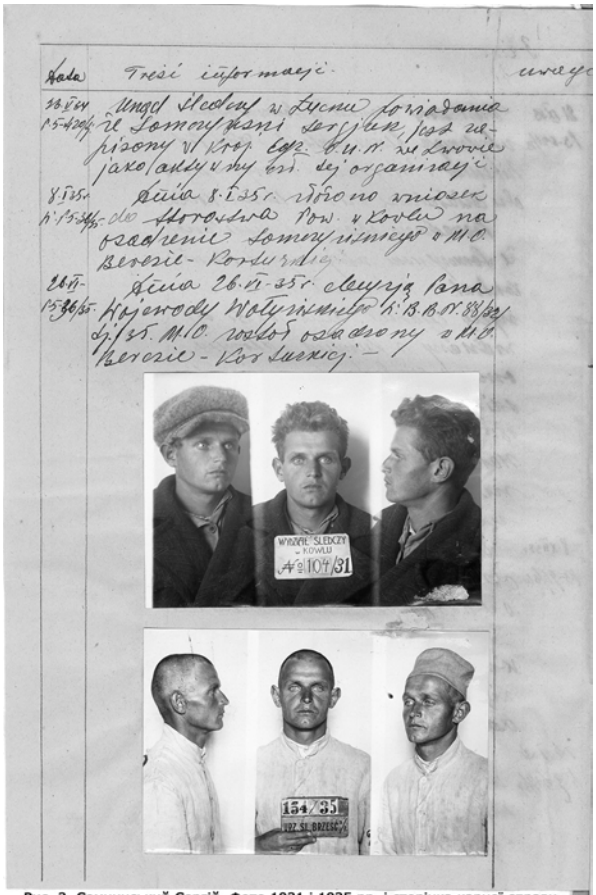

Рис. 3. Сомчинський Сергій. Фото 1931 і 1935 рр. і сторінка карної справи (Державний архів Брестської обл. Ф. 98, - Оп. 2, Спр. 92, - Арк. 2)

Сергій Сомчинський у таборі мав три покарання, вибув з нього 24 грудня 1935 року з характеристикою: «Поводить себе коректно, працьовитий» [9, с. 346].

В книзі українського історика Петра Мірчука «Нарис історії Організації Українських Націоналістів» згадується, що у концентраційному таборі перебував з червня по жовтень 1935 року житель м. Ковель Володимир Маркевич [12, с. 433]. А Ярослав Антонюк у своїй книзі вказує, що В. Маркевич перебував у концтаборі з серпня по жовтень 1935 року [1, с. 446]. Враховуючи, що Володимир Маркевич був активним діячем ОУН на Ковельщині очевидно так і було, але, на жаль, жодного, документу, який підтверджував би його перебування у таборі, в Державному архіві Берестської області (ДАБО) нами не знайдено.

В книзі Петра Мірчука та у спогадах Володимира Макара «Береза Картузька» (1956) згадується Іван Скоп'юк, маляр з с. Боголюби, Луцького повіту, дата поступлення якого невідома, звільнений з концтабору у квітні 1936 року [11, с.121], про якого в архіві документи не знайдені.

Заарештовані були і поміщені в концентраційний табір українці, які проживали на території нинішньої Республіки Польща та Білорусь. В 1934 році на території нинішньої Республіки Польща було заарештовано і поміщено в концентраційний табір 12 українців (м. Перемишль — 4, Горлицький повіт — 3, Леський повіт — 2, Грубешівський та Ярославський повіти і м. Познань — по 1), Білорусі — 2.

В 1935 році — 9 (м. Гданська та Перемишля, Любачівського, Ярославського, Лесського повітів по одному, Перемишльського повіту — 4).

З Брестського повіту Білорусі в 1934 році в концтабір вислано двох українців.

В 1936 році у концтабір був відправлений один український патріот — житель Станіслава.

Прочитавши останні декілька абзаців, історики та краєзнавці можуть заперечити,

що наш аналіз не зовсім вірно відображає дійсність. Але слід зауважити, що в'язні були, в основному, молодого віку, багато з них навчалися і, відповідно, не мали ще міцної прив'язки до певної території. Вони могли змінювати місце праці, де займались громадською роботою і, відповідно, їх вважають жителями інших місцевостей. Ми ж вказували місце проживання те, яке вказане у звинувачувальних висновках. Воно не завжди співпадало з місцем народження. І нам такі приклади відомі.

Наприклад, із заарештованих у 1934 році у Львові, є уродженці Калуша та Долини; Перемишлянах — уродженець Чорткова; Стрию — уродженець Калуша; Жидачеві — Долинського повіту. Із заарештованих в 1935 році у Львові є уродженці Коломиї, Калуша, Борщова, Бережан, Дубна; Стрию — уродженець Долини; Кременці — уродженець Тлумача. Ось далеко неповний перелік можливих неспівпадінь.

Крім того, із документів архіву відомо, що в першій партії в'язнів був брестський український діяч, голова місцевої «Просвіти» Павло Артемюк (1891—1951), але намаганнями української громадськості Бреста його звільнили через кілька днів. В книзі українського історика Петра Мірчука «Нарис історії Організації Українських Націоналістів» наводиться список із 217 в'язнів табору. Нами в дослідження не взято 12 з них:

- Бутрин Н., Яворівщина (дати нев.);
- Вербовицький Н., Жовківщина (дати нев.);
- Гаковський Богдан (лип. 34 — січ. 36);
- Гринів Теодор, Теребовля (лип. 34 — листоп. 34);
- Жагаляк Н., студ., Мшана, пов. Городок (дати нев.);
- Маркевич Володимир, Волинь, (черв. 35 — жовт. 35);
- Паньків Володимир, студ., Мшана, пов. Городок (дати нев.);
- Перешлюга Євген, Тернопільщина (лип. 34 —?);
- Раковський П., студ., пов. Городок (дати нев.);
- Рудакевич Степан, журн. Львів студ., (дати нев.);
- Скоп'юк Іван, маляр, Боголюби, пов. Луцьк (? — квіт. 36);
- Трач Н., гімн. учень, Зборів (лип. 35 — ?).

На жаль, жодного документу, який підтверджував їх перебування у таборі, поки не знайдено. Петро Мірчук, мабуть, складав свій список з книг та усних спогадів колишніх в'язнів, які могли щось забути і переплутати. Тому в список Мірчука могли попасти міфічні в'язні, або хтось із 23 справжніх арештантів, прізвища яких просто перекрутили. Однак прізвища цих 12 вищеназваних в'язнів та інших будемо шукати в брестському архіві, але навряд чи щось знайдемо, бо за свідченням польських архівних документів: «За час від середини 1934 р. до 21. IV. 1936 р. в Березі Картузькій перебувало 227 українців, зокрема три — два рази».

Наступні показники не являються строго статистичними, оскільки ми не змогли знайти на всіх в'язнів справи з повним переліком даних про них. Саме ці показники відображають скоріше, загальну тенденцію. Але ми наводимо їх в нашій роботі, оскільки вони можуть нести певну цікаву інформацію.

Українськими в'язнями табору в Березі Картузькій були переважно вихідці з Галичини, але чимало й бачимо волинян і навіть українців з Берестейщини. Правда, оскільки влада Польщі забороняла корінному населенню українських земель називатись «українцями», тому в графі про національну приналежність було записано «русин» або «русинська».

Місце проживання в'язнів визначало і їх віросповідання. Серед ув'язнених в 1934 році греко-католиків було 83,0%, православних — 16,0%, в 1935 році — 77,1% та 22,9% відповідно. За приналежність до ОУН в 1934 році був ув'язнений один поляк римо-католицького віросповідання. В 1936 році був ув'язнений греко-католик, «русин».

В 43 справах 1934 року вказаний сімейний стан в'язнів. Неодружених було 23, одружений — 20. У 12 одружених на час ув'язнення були діти: у 10 — по одній, в одного — дві, в одного — три дитини. Серед 24 в'язнів 1935 року 18 було неодружених, 6 одружених.

Слід відмітити досить високий освітній рівень патріотів. Двоє в'язнів 1934 року мали

хатню освіту, 7 — початкову, 56 закінчили гімназію, 49 були студентами, а саме студентів права — 18, політехніки — 13, медицини та філософії по 4, сільськогосподарської школи — 2, теології — 2, музичної консерваторії — 1, 3 — випускники духовної семінарії, 5 — філософії та академії витончених мистецтв. Були серед них доктор та 4 магістри права. 30 ув'язнених не працювали. Серед них було 27 селян,4 адвокати та один їх помічник, 11 працівників торгівлі, 6 інженерів, 5 вчителів, один із них директор школи, 4 журналісти, один із них редактор, 2 агрономи, 2 лікарі, 7 приватних службовців, художник, різьбяр по дереву, кравець, робітник, лісовий практикант, псаломщик, церковний дяк, бухгалтер, садівник, коваль, фельдшер та інші.

Серед в'язнів 1935 року початкову освіту мали двоє, 13 закінчили гімназію, 26 були студентами, серед яких 10 — студентів політехніки, 12 — права, консерваторії, філософії, медицини, випускники кооперативної школи, теології, філософії.

Серед працюючих було 4 селян, 4 інженери, 5 журналістів, 3 приватних службовці, 3 вчителі, 2 лікарі, м'ясник, коваль, чиновник центросоюзу, адвокат, стенограф, товарознавець і один не мав професії.

Заарештований в 1936 році був приватним службовцем.

У 10 заарештованих 1934 року в обвинувальному висновку вказується їх приналежність до «Просвіти», у 10 — до УВО, 5 — до «Пласту», 2 — до товариства «Сокіл», і по одному до товариства «Відродження», «Луг», «Сковороди», УНДО і один член кооперативу. У багатьох із вищеперерахованих і всіх інших вказана їх приналежність до ОУН. Вина багатьох часто не була доведена, тому писалось, що вони підозрюються у приналежності.

Серед в'язнів 1935 року поряд із звинуваченнями в приналежності до ОУН у трьох вказано участь в українській військовій організації (УВО), двох — українському національно-демократичному об'єднанні (УНДО) і по одному в «Пласті» та «Просвіті».

Заарештований в 1936 році колишній член «Лугу», який підозрюється в приналежності до УВО.

Умови життя в таборі були жахливі. Арештовані носили конопляний одяг з круглою полотняною шапкою. На ногах — дерев'яні (на зразок галош) черевики. На спині номер розміром 20 х 20 см. Менший нашивали спереду на лівому рукаві. Ув'язнені на виклик замість прізвища називали лише свій номер. Не мали права підходити до поліцая ближче, ніж за 4 метри. Важка виснажлива робота. Переміщення по табору можливе було лише бігом під градом побоїв гумовими палицями.

Жахливі норми харчування — гірші ніж у в'язницях. Замість необхідних 3000 калорій на день, в'язень отримував лише 1200 калорій. Газета «Діло» в публікації «Харчі у концентраційному таборі» писала: «Краківський «Нипшуд» пише: «Коли кошти виживлення в'язня виносять денно 58 сот., в Кракові — 30—38 сот. — то на одного чоловіка, в концентраційному таборі призначено денно 28 сот. За ту дрібну і мізерну квоту інтерновані дістають тижнево на одну особу: 2,8 кг. хліба, 7 кг. бараболі, 350 гр. муки, 245 гр. товщу, 100 гр. мяса, 175 гр. гороху, 350 гр. круп, 1 кг моркви, 800 гр. буряків, 70 гр. цукру, 300 гр. капусти, 150 гр. сира, 120 гр. сушенини, 175 гр. соли і 7 гр. чаю» [5, с. 3].

Ув'язнених в основному годували недопеченим, липким хлібом, рідким супом, червивим горохом, несвіжим сиром і салом часто з хробаками не дивлячись на це, як повідомляла польська преса: «... харчові посилки, які вислала рідня інтернованих до Берези Картуської вертаються до надавців з допискою: «не приняті» і підпис — Гефнер (комендант табору). Рідня інтернованих не дістала ніяких вияснень, з яких причин завернено харчові посилки» [4, с. 1].

У 1934—1936 роках табір сторожили 60—70 поліцаїв з німецькими вівчарками на 100—390 в'язнів.

Польська влада намагалась не допустити розповсюдження правди про концентраційний табір серед громадськості: «Пінський воєвода Костек-Бернацький видав розпорядок у справі концентраційного табору в Березі Картуській, оголошений в «Полєському Дзєнніку Воєвудзкому» ч. 13, який розліпили афішами по сьому польському воєводстві. В розпорядку сказано, що 1) особам неуправненим не вільно переступити

лінії, зазначеної дротами, які є перед парканом. 2) фотографувати табор інтернованих, 3) порозуміватися якнебуть з інтернованими. За нарушення тих приписів каратимуть адміністраційним шляхом карою до 500 зол., 14-денним арештом, або обома карами.

У другому розпорядку воєвода перестерігає околичних мешканців і приїзжих перед яким-небудь намаганням наводити взаємини з інтернованими з поминенням адміністрації табору, перед допомаганням в евент. приготуваннях до втечі або до самої втечі та перед усякою чинністю, що противиться приписам про табори. Винуватців каратимуть адмістраційно, а крім того їх можуть інтернувати, як таких, що загрожують прилюдному спокоєві та безпеці, незалежно від карно-судової відповідальности» [3, с. 1]. Однак, історична пам'ять зберегла для нащадків вишукані знущання над беззахисними людьми.

На туалет відводилось всього кілька хвилин після сніданку. Спішка, скученність приводили до давки, люди вимащувалися лайном. Порушивших, на погляд поліцейського, порядок тут же змушували повзати по загаженій підлозі. В'язнів змушували голими руками згортати кал в уборній, змивати параші і плювачки.

На дверях кожної камери «мейсця одособнєня» (М. О.) — «місця відокремлення», яким був концтабір, висів надрукований «Регулямін» — порядок перебування у Березі:

«Регулямін»

«Заарештований є позбавлений своєї волі. Він нічого не може робити без дозволу. У відношенні до таборової служби він мусить бути чемний і безоглядно слухняний. Кожний найменший спротив буде караний. У випадку такого спротиву, чи то активного, чи пасивного, таборовій службі вільно вжити фізичної сили.

Арештант не повинен мати нічого, крім необхідно потрібних речей, отже одягу, шапки і черевиків. У кишенях не сміє нічого мати.

Сидіти можна лиш на долівці.

На залі має бути безоглядний спокій. Всі арештанти в примусовому порядку повинні працювати. Винагорода за працю буде покладена в касу «М.О.» і при звільненні арештанта буде йому віддана.

Поділ годин має бути такий:

4:00 — вставання, вмивання і порядкування залу.

4:30 — сніданок і миття посуди.

5:00 — збірка і звіт (рапорт).

6—12:00 — праця.

12—14:00 — обід і миття посуди.

14—18:00 — праця.

18:00 — вечеря і миття посуди.

19:00 — приготування до сну.

19:15 — вечірній апель.

19:30 — «цапсташик» і повна тиша.

Всі речі, що є зайві при сні, складаються на коридорі, на лавках. Вранці не можна їх забрати, поки не буде свисток на «побудку».

Всі точки регуляміну треба виконувати радо, весело й швидко, бо інакше будуть застосовуватися такі кари: 1) догана; 2) заборона читати книжки; 3)замкнення в окремій келії на 7 днів; 4) відібрання права отримувати посилки з харчами на два тижні, або на весь час перебування в «М. О.»; 5) заборона переписки на два тижні, або на весь час перебування в «М. О.»; 6) звичайний арешт від 1—7 днів; 7) арешт з постом від 1—7 днів; 8) темниця від 1—7 днів».

Комендант М. О. /—/ підінспектор Болеслав Грефнер;

Воєвода Поліський /—/ Вацлав Костек-Бернацький [11, с.15-16].

З доступних нам справ вдалось виявнити, що 104 ув'язненим у 1934 році були призначенні покарання: 21 з них — по одному, 24 — по два, 19 — по три, 14 — по чотири, 5 — по шість, 6 — по сім, 3 — по сім, 4 — по вісім, 4 — по 10, двом — по 12.

42 заарештованих 1935 року теж мали покарання: 7 — по одному, 6 — по два, 12 —

по три, 2 — по чотири, 5 — по п'ять, 5 — по шість, 3 — по сім, 1 — вісім, 1 — одинадцять.

Підозрюваних у «антидержавних діях» , вина яких, як ми зазначали раніше, часто не була доказана, посилали в концтабір, як правило на 3 місяці заслання, хоча могли бути і менші, і більші терміни. Якщо затриманий після зазначеного строку погоджувався написати «покаянну» розписку — його відпускали, звісно, під нагляд поліції. Якщо ні, то він отримував чергових три місяці адміністративного заслання. Так могло продовжуватися до невизначеного часу.

Із ув'язнених 1934 року до трьох місяців в таборі перебували 21 (12,8%) особа, від 3 до 6 місяці — 55 (33,6%), до 9 місяців — 43 (26,2%), до 12 місяців — 21 (12,8%), до 15 місяців — 19 (11,6%), до 18 місяців — 3 (1,8%), до 21,5 місяців — 2 (1,2%).

В'язні, заарештовані в 1935 році, перебували у концтаборі наступні терміни: до 3 місяців — 19 (28,8%), до 6 місяців — 29 (43,9%), до 9 місяців — 12 (18,2 %), до 12 місяців — 4 (6,1%), до 15 місяців — 2 (3,0 %).

Заарештований в 1936 році Іван Голуб перебував у таборі 52 дні.

Що таке Береза Картузький концентраційний табір більшість українського населення не знає. Часто навіть для професійних істориків це словосполучення мало про що говорить. В більшості людей поняття «концентраційний табір» асоціюється з німецькими гітлерівськими таборами або сталінськими концентраційними таборами, будівництво яких здійснювалося на неозорих сибірських землях. Чимало наших земляків опинилися в цих концтаборах.

Але... концентраційний табір був створений у 30-х роках XX століття за часів II Речі Посполитої і в Березі Картузькій. У табірній епопеї українства цей табір займає особливе місце. Скоріше через те, що призначався він переважно для свідомих українців в умовах помірно демократичної II Речі Посполитої.

Чи думали представники польської влади, що, чинячи репресії проти українських патріотів, вони готують для себе подібне майбуття? Всього через декілька років фашистська Німеччина і Радянський Союз нападуть на Польщу і поділять її, а захисників цієї держави відправлять в німецькі і радянські концтабори. А потім була Катинь і події на Волині 1943 року. Але перед цим був концентраційний табір в Береза Картузькій. Про це не слід забувати ні українцям, ні полякам.

---

1. Антонюк Я. Український визвольний рух у постатях керівників. Волинська та Брестська області (1930—1955). Торонто — Львів: В-во «Літопис УПА», 2014, — 1073 с.
2. Газ. «Діло», 11.11.1932, № 250, — 6 с.
3. Газ. «Діло», 15.07.1934, № 184, — 8 с.
4. Газ. «Діло», 22.07.1934, № 191, — 8 с.
5. Газ. «Діло», 30.07.1934, № 199, — 8 с.
6. Газ. «Діло», 23.09.1935, № 253, — 4 с.
7. ДАБО, Ф. 393. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 69.
8. ДАБО, Ф. 393. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 71.
9. Ільїн О., Мазур П., Гудима А., Шандрук С. За тебе, Україно.../ Українські патріоти в Березі-Картузькому концтаборі (1934—1936) в документах Державного архіву Брестської області/, вид. 2-е, доповнене і перероблене — Тернопіль: ТзОВ «Терно-граф», 2014. — 536 с. Тут і далі за текстом статистичні дані досліджені за даним виданням.
10. Липовецький С. Кров Берези. Газ. «Україна Молода», 17.06.2009, №107. — 4 с.
11. Макар В. Береза Картузька (спомини з 1934 — 35 рр.), — Ліга визволення України, — Торонто, 1956. — 204 с.
12. Мірчук П. Нарис історії ОУН (Перший том: 1920 — 1939). Мюнхен—Лондон—Нью Йорк: Українське видавництво, 1968. — 641 с.
13. Онацький Є. На міжнародні теми // Розбудова нації. — 1932. — Ч. 1-2. — Січень—лютий. — С. 40.

Валентин Малиновський
(м. Луцьк)

ОСОБЛИВОСТІ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЙНОЇ РЕФОРМИ НА КОВЕЛЬЩИНІ

Із початку реформи децентралізації влади Ковельський район активно включився у цей процес. 25 червня 2015 р. Волинська обласна рада затвердила Перспективний план формування територій громад. На Ковельщині було затверджено вісім спроможних об'єднаних територіальних громад (далі — ОТГ): Голобська, Велицька, Любитівська, Люблинецька, Поворська, Дубівська, Білинська та ОТГ м. Ковеля [6]. Однак, у Перспективному плані, затвердженому 23 вересня Кабінетом Міністрів України (далі — КМУ), залишилося лише п'ять ОТГ: Голобська, Велицька, Любитівська, Люблинецька, Поворська [10]. 14 серпня Волинська обласна рада затвердила перші п'ять ОТГ Волинської області, котрі завершили процедуру об'єднання, серед яких дві Ковельського району: Голобська селищна і Велицька сільська. При цьому зазначимо, що з них лише Голобська ОТГ за своїми основними показниками відповідала Методиці формування спроможних територіальних громад, затвердженій постановою Кабінету Міністрів України (далі — КМУ) [9]. Велицька сільська рада, зважаючи на її досить слабку фінансову та інфраструктурну спроможність (затверджені власні доходи на 2016 р. становили усього 1 568 000 грн), мала б об'єднатися з Голобською селищною радою. Наведені підходи щодо формування ОТГ, на жаль, були притаманні багатьом іншим органам місцевого самоврядування (далі — ОМС) Волинської області.

У цьому контексті зазначимо, що в процесі формування спроможних ОТГ слід дотримуватися таких критеріїв:

— чисельність громади не повинна бути меншою, ніж 5—7 тис. осіб;

— питома вага базової дотації — не більше 30 % від суми власних доходів;

— витрати на утримання управлінського апарату — не більше 20 % від обсягу власного ресурсу громади.

Фінансовий аналіз свідчить, що у великих громадах більш вигідно розвивати малий і середній бізнес, оскільки там є достатній кваліфікований трудовий ресурс, місцевий ринок збуту товарів і послуг та кращі перспективи для сталого розвитку громади. Великі ОТГ мають більший податковий потенціал і більше можливостей для забезпечення належного утримання об'єктів інфраструктури, функціонування закладів і установ комунальної власності, а ОМС можуть забезпечити надання якісних і своєчасних послуг.

Зазначені висновки підтвердили результати аналізу фінансової спроможності 159 ОТГ України за підсумками 2016 р., здійснені Центральним офісом реформ при Мінрегіоні. Найкращі серед волинських ОТГ показники були у Смолигівській ОТГ, котра зайняла 42 місце серед усіх ОТГ України. У цій ОТГ власні доходи на одного мешканця становили 2788,2 грн, рівень дотаційності бюджету 1,6 %, питома вага видатків на утримання апарату управління 20,4 %. Пояснюються такі показники розміщенням на території цієї ОТГ потужного бюджетоутворюючого підприємства Nestle.

Найгірші показники і останнє 159 місце зайняла Велицька ОТГ: власні доходи на одного мешканця в ній становили 597,1 грн, рівень дотаційності бюджету 41,6 %, а питома вага видатків на утримання апарату управління 29,6 % (див. табл. 1).

Таблиця 1

Фінансова спроможність ОТГ Волинської області за 2016 рік [1]

Назва ОТГ	Населення (тис. осіб)	Власні доходи на 1 особу	Базова дотація (тис. грн)	% дотаційності бюджету	Капітальні видатки (тис. грн.)	Видатки розвитку на 1 особу (грн)
Смолигівська	1,9	2788	85	2	3223	1691
Устилузька	7,6	2134	1841	10	13 117	1717
Голобська	7,6	1040	3152	28	8756	1145
Зимнівська	5,4	1067	2274	28	8597	1584
Велицька	4,0	597	1711	42	5079	1262
Усього	26,6	1525	9063	22	38 772	1480

У 2016 р. процес формування ОТГ у районі продовжився. 28 серпня завершилася процедура утворення Люблинецької селищної ОТГ (Люблинецька селищна, Мощенська та Старокошарівська сільські ради). На сесіях Волинської обласної ради 8 вересня та 12 жовтня були внесені зміни до Перспективного плану формування територій громад. Зокрема, у Ковельському районі з'явилися Дубівська і Колодяжненська сільські ОТГ. Після довгого очікування, пов'язаного з відсутністю коштів [2], ЦВК призначила перші вибори у восьми ОТГ Волинської області, зокрема 11 грудня у Поворській ОТГ, а 18 грудня у Дубівській ОТГ. Отже, у 2016 р. у Волинській області було утворено десять ОТГ, серед яких три — Люблинецька селищна і Дубівська, Поворська сільські Ковельського району.

30 квітня 2017 р. відбулися перші вибори у Колодяжненській сільській ОТГ, 24 грудня — додаткові вибори у Радошинській сільській раді, що приєдналася до Голобської ОТГ. До знакових подій того періоду варто віднести офіційне відкриття 3 березня 2017 р. ЦНАП у Голобській ОТГ — одного з перших в Україні, сформованого за моделлю інтегрованого офісу. Реалізація цього проекту здійснена у рамках міжнародного проекту «ЦНАП як інноваційний інструмент взаємодії влади та громади», що реалізовувався у трьох областях Західної України. Керівник програм співробітництва представництва Європейського Союзу в Україні Беренд де Гроот наголосив, що сьогодні людям продемонстровано практичні кроки децентралізаційної реформи, що відбувається в Україні. З відкриттям ЦНАП у ньому надавалося понад 70 адміністративних послуг, необхідних для жителів Голобської ОТГ. Для зручностей відвідувачів було обладнано дитячий куточок, громадську приймальню, впроваджено сучасний електронний документообіг [12].

Загалом на кінець 2017 р. у Ковельському районі було сформовано шість ОТГ. У ці ОТГ об'єдналися 23 селищні і сільські ради, або 76,6 % (поза ОТГ залишилося лише сім сільських рад), у той час, коли цей показник в області становив 41,26 %. У цих ОТГ проживало 32 547 осіб, що становило 80,5 % населення району (по області цей показник становив 26,18 %). Площа ОТГ становила 1305,811 км. кв або 75,78 % від загальної площі району, по області цей показник становив 44,21 % (див. табл. 2).

Таблиця 2

ОТГ Ковельського району (станом на 24.12.2017 р.)

Кількість ОМС, що об'єдналися в ОТГ	% від усіх ОМС району (30)	Кількість населення ОТГ	% від усього населення району (40 443)	Площа ОТГ (км кв.)	% від площі району (1723 км кв.)
23	76,6	32 547	80,5	1305,811	75,78

Як видно з табл. 3, Ковельський район досяг позитивної динаміки і за основними показниками значно перевищував аналогічні показники Волинської області. Він також входить у трійку лідерів децентралізаційної реформи, поступаючись лише Володимир-Волинському і Любомльському районам.

Таблиця 3

Райони-лідери децентралізації на Волині (станом на 22.09.2018 р.)

№ п/п	Район	% громад, об'єднаних в ОТГ	ОМС, не об'єднані в ОТГ	% від усього населення району	% від площі району
1	Володимир-Волинський	90,47	2	95,6	89,8
2	Любомльський	83,3	4	87,7	85,5
3	Ковельський	76,6	7	80,5	75,78
4	Любешівський	76,1	5	80	76,47
5	Іваничівський	66,6	8	70,9	69,3

Однак, конфігурація ОТГ Ковельського району є доволі проблемною: із шести ОТГ лише дві мають кількість населення більше 5 тис. осіб: Голобська — 8700 і Люблинецька — 6417. Немає жодної ОТГ, в якій би цей показник перевищував 10 тис. осіб. Такий стан безпосередньо впливає на фінансові показники, що не мають такої позитивної динаміки. Зокрема, за показниками фінансової спроможності Мінрегіону за 2017 р. друге місце серед волинських ОТГ зайняла Дубівська ОТГ (68 місце) — котра має вигідне географічне розташування у приміській зоні, в якій розміщена велика кількість підприємницьких структур. Натомість, доволі низькі місця зайняли Люблинецька (326 місце) і Голобська (343 місце) селищні ОТГ (див. табл. 4):

Таблиця 4

Фінансова спроможність ОТГ Ковельського району за 2017 рік [7]

Назва ОТГ	Власні доходи на 1 особу	Рівень дотаційності бюджетів (%)	Видатки розвитку на 1 особу (грн)	Видатки на утримання апарату (%)
Дубівська	3827,3	-1,2	1364,9	22,6
Поворська	1263,3	27,3	1054,3	29,8
Велицька	953,5	36,5	1613,6	60,5
Люблинецька	1599,4	21,1	561,9	29,1
Голобська	1475,8	25,0	669,0	36,6

Як видно з табл. 4, найвищий показник власних доходів на одну особу 3827,3 грн досягнуто у Дубівській ОТГ. Вищий за цей показник на Волині був лише у Княгининівській ОТГ Луцького району — 4188,4 грн. Також найкращий показник рівня дотаційності у Дубівської ОТГ, що мала реверсну дотацію (— 1,2 %). Натомість, найбільша залежність від державного бюджету у Велицькій ОТГ — 36,5 %. Як позитив, у Велицькій ОТГ — найбільші видатки розвитку на одну особу (1613,6 грн), а найнижчі — у Люблинецькій ОТГ (561,9 грн). Як негатив, усі ОТГ району перевищили позначку 20 % видатків на утримання управлінського апарату, а у Велицькій ОТГ вони досягли критичної позначки у 60,5 %.

Доволі непроста ситуація склалася з об'єднанням сільських територій з містом Ковелем. На жаль, жодна сільська рада не виявила бажання об'єднатися з цим містом. Основні побоювання сільських жителів стосувалися т. зв. «міської експансії», коли всі питання місцевого значення вирішуватиме місто (точніше ОМС, сформований в основному з депутатів від міста), і ці рішення (особливо із земельних питань) нерідко будуть не на користь сільських жителів. Саме на цьому акцентували увагу сільські голови під час обговорень щодо перспектив об'єднання з Ковелем. Передбачаючи саме такий сценарій розвитку подій, керівництво міста мало виявити ініціативу для того, щоб упередити такі настрої та переконати громади сусідніх сіл у перевагах об'єднання з містом. Однак цього не сталося, керівництво і депутати Ковельської міської ради не дуже наполегливо шукали шляхів діалогу з навколишніми сільськими радами. Відповідно, сільські громади наполегливо шукали варіанти об'єднання не з містом обласного значення, а з навколишніми сільськими радами.

Відповідно до показників: чисельність сільського населення та площа території громади, ОТГ щороку отримують субвенцію з державного бюджету на формування інфраструктури. Зазначена субвенція надається для створення, модернізації інфраструктури ОТГ та спрямовується на нове будівництво, реконструкцію, капітальний ремонт об'єктів інфраструктури, що належить до комунальної власності, а саме:

— підвищення якості адміністративних послуг: створення ЦНАП, сучасних систем організації управління громадою комунікаційних мереж, баз даних, систем оповіщення населення;

— реконструкцію, переобладнання, перепрофілювання будівель бюджетних установ з метою їх використання відповідно до повноважень та потреб ОТГ з обов'язковим застосуванням енергозберігаючих технологій;

— будівництво, реконструкцію, капітальний ремонт доріг, мостів, переходів комунальної форми власності, що поліпшують доступність жителів до об'єктів та установ, у яких надаються публучні послуги;

— закупівлю транспортних засобів для підвезення дітей до навчальних закладів, транспортних засобів спеціального призначення для комунальних підприємств, пожежної і спеціальної рятувальної техніки та пожежнорятувального оснащення;

— будівництво водогонів, систем водовідведення, нових полігонів твердих побутових відходів та рекультивацію територій сміттєзвалищ тощо;

— будівництво, реконструкцію, капітальний ремонт інших об'єктів, які є важливими для посилення спроможності та забезпечення територіальної згуртованості громади, належного рівня безпеки та цивільного захисту громади [3].

4 квітня 2018 р. КМУ затвердив розподіл обсягу субвенції з державного бюджету місцевим бюджетам на формування інфраструктури ОТГ у 2018 році [11]. 40 ОТГ області отримали 106 464,4 тис. грн. Зазначена сума є більшою удвічі від 2017 р. (50 122,9 тис. грн), однак, ураховуючи, що вона була розрахована на утричі більшу кількість волинських ОТГ, інфраструктурна субвенція 2018 р. суттєво зменшилася в розрізі кожної ОТГ. У табл. 5 показана зазначена динаміка на прикладі середньостатистичної української ОТГ і конкретної Велицької ОТГ. Якщо у 2016 р. ця ОТГ отримала 5,1 млн грн, то у 2018 р. лише 2,3 млн, тобто субвенція зменшилася на 55,6 % . Це пояснюється тим, що у Державному бюджеті підвищення розміру зазначеної субвенції (у 1,9 рази) суттєво відстає від динаміки зростання ОТГ (у 4,1 рази).

Таблиця 5

Динаміка інфраструктурної субвенції за 2016—2018 рр.

	2016	2017	2018	Співвідношення
Розмір субвенції	1 млрд грн	1,5 млрд грн	1,9 млрд грн	1,9 рази
Кількість ОТГ	159	366	665	4,1 рази
Субвенція на 1 ОТГ	6,2 млн	4 млн	2,8 млн	45,4 %
Велицька ОТГ	5,1 млн	3,3 млн	2,3 млн	44,4 %

У цьому зв'язку слід зазначити, що за три роки децентралізаційної реформи (2016-2018 рр.) найбільшу суму субвенції серед районів Волинської області отримали шість ОТГ Ковельського району, — майже 40 млн грн (див. табл. 6).

Таблиця 6

Розподіл інфраструктурної субвенції у розрізі районів

Райони	2016	2017	2018	Разом
Ковельський район (6 ОТГ)	10 279,2	14 849,1	14 105,2	39 184
Володимир-Волинський р-н (4 ОТГ)	14 253,1	9,109	11 045,5	34 407,6
Луцький район (5 ОТГ)	2004,9	4303,5	9798,1	16 106,5
Ратнівський район (4 ОТГ)	—	4145,7	11 472,8	15 618,5
Іваничівський район (4 ОТГ)	—	8717	6903,5	15 620,5
Маневицький район (2 ОТГ)	—	5583,7	8298,9	13 915,5
Любомльський район (4 ОТГ)	—	—	12 980,3	12 980,3
Любешівський район (1 ОТГ)	—	—	12 603,2	12 603,2
Шацький район (1 ОТГ)	-	3414,9	2677,3	6092,2
Старовижівський район (3 ОТГ)	—	—	5677,0	5677,0
Ківерцівський район (2 ОТГ)	—	—	4031,9	4031,9
Рожищенський район (1 ОТГ)	—	—	2475,9	2475,9
Турійський район (2 ОТГ)	—	—	2438,2	2438,2
Локачинський район (1 ОТГ)	—	—	1956,6	1956,6
Разом	26 537,2	50 122,9	106 464,4	183 124,5

Субвенція з державного бюджету на формування інфраструктури розподілена між ОТГ Ковельського району у таких розмірах (див. табл. 7):

Таблиця 7

Розподіл інфраструктурної субвенції між ОТГ Ковельщини

Назва ОТГ	2016 (тис. грн.)	2017	2018	Разом
Голобська	5106,1	3471,3	2964,3	11 541,7
Велицька	5173,1	3363,4	2300,5	10 837,0
Поворська	—	3829,4	2914,9	6744,3
Люблинецька	—	1715,2	1171,6	2886,8
Дубівська	—	2469,8	1697,2	4167,0
Колодяжненська	—	—	3007,2	3007,2
Разом	10 279,2	14 849,1	14 105,2	39 184

16 травня 2018 р. КМУ затвердив зміни до перспективного плану формування територій громад Волинської області [8]. Зміни стосувалися формату окремих територій громад, що були затверджені раніше, а також новоутворених ОТГ. Зокрема, з плану була виключена Любитівська ОТГ, котра за три роки так і не змогла сформуватися.

Затвердження зазначених змін відкрило можливість для призначення як перших виборів в новоутворених ОТГ, так і в тих громадах, що прийняли рішення про приєднання до діючих ОТГ. Зазначимо, що на Волині процес приєднання суміжних громад до ОТГ проходить доволі успішно. Зокрема, на Ковельщині до Голобської ОТГ уже приєдналася Радошинська сільська рада, а в Дубівській ОТГ на часі приєднання двох сільрад із сусіднього Старовижівського району (див. табл. 8):

Таблиця 8

Динаміка приєднання громад до ОТГ Ковельщини

№ п/п	Найменування ОТГ	Найменування ради, що приєдналася до ОТГ	Дата прийняття остаточного рішення про приєднання
1	Голобська селищна ОТГ	Радошинська сільрада	Вибори відбулися 24.12.17.
2	Дубівська сільська ОТГ	Секунська сільрада Буцинська сільрада Старовижівського району	20.02.2018 №15/2 21.03.2018 19/2

Аналіз виконання місцевих бюджетів ОТГ за перше півріччя 2018 р., здійснений Мінрегіоном показав, що найбільш успішною ОТГ Ковельщини, як і в 2017 р., стала Дубівська ОТГ, що у групі ОТГ з чисельністю до 5 тис. осіб зайняла 34 місце із 248 ОТГ України. Власні доходи на одного мешканця становили 2079,9 грн, реверсна дотація 2,8 %, а видатки на утримання апарату управління — 23,4 %. Поворська ОТГ зайняла 134, Колодяжненська ОТГ — 139, Велицька — 221 місця. В останній доходи на одного мешканця становлять 569,1 грн, дотаційність бюджету 41,1 %, а видатки на утримання апарату управління 70,1 %. У групі з чисельністю населення від 5 до 10 тис. осіб Голобська ОТГ зайняла 150 місце серед 227 ОТГ України, Люблинецька ОТГ — 165 [5].

Разом з тим, перша половина 2018 р. відзначена суттєвим зростанням надходжень до місцевих бюджетів ОТГ Ковельщини податків і зборів. Зокрема, найвища на Волині динаміка зростання цих надходжень у 2,1 рази (209,4 %) зафіксована у бюджеті Поворської ОТГ. У Голобській ОТГ вона становила 181,3 %, Колодяжненській ОТГ — 152%, Велицькій ОТГ — 141,8 % [4].

Таблиця 9

Порівняльний аналіз фінансової спроможності ОТГ Ковельщини

Назва ОТГ	Власні доходи на 1 особу		Рівень дотаційності бюджетів (%)		Видатки на утримання апарату (%)	
	2017	2018	2017	2018	2017	2018
Дубівська	3827,3	2079,9	-1,2	-2,8	22,6	23,4
Голобська	1475,8	809,6	25,0	27,5	36,6	40,2
Люблинецька	1599,4	934,2	21,1	21,5	29,1	31,6
Поворська	1263,3	928,3	27,3	22,3	29,8	31,0
Колодяжненська	—	1181,4	—	22,4	—	35,1
Велицька	953,5	569,1	36,5	41,1	60,5	70,1

Однак, як видно з табл. 9, порівняно з 2017 р. у першому півріччі 2018 р. всі ОТГ Ковельщини погіршили свої показники, зокрема, власні доходи на одного мешканця. Лише Дубівська ОТГ перевищила середній по області показник (1345,6 грн). Рівень дотаційності бюджетів не зазнав суттєвих змін, окрім Велицької ОТГ (41,1 %). Викликає занепокоєння зростання питомої ваги видатків на утримання апарату управління у власних ресурсах ОТГ (без урахування трансфертів). Найбільш негативним є цей показник у Велицькій ОТГ — 70,1 % (!).

Підсумовуючи, слід зазначити, що за роки децентралізаційної реформи Ковельський район зайняв лідерські позиції серед районів Волинської області, а дві ОТГ району: Голобська (селищний голова С. Гарбарук) і Велицька (сільський голова В. Ковальчук) у 2015 р. стали піонерами реформування на Волині. Однак, не вирішеною проблемою залишається ситуація об'єднання м. Ковеля із суміжними сільськими радами, а також територія, що мала входити до Любитівської ОТГ. Відповідно, окрім утворення Ковельської міської ОТГ, необхідно працювати над приєднанням суміжних сільських громад до діючих ОТГ, як це вже зробили Голобська і Дубівська ОТГ. Таким чином невеликі ОТГ зможуть поліпшити свої базові показники: кількість населення і розмір території.

Також слід суттєво поліпшити стан справ у фінансово-економічній сфері, зокрема зменшити рівень дотаційності бюджетів і витрат на утримання управлінського апарату, особливо в ОТГ з низькими фінансово-економічними показниками.

---

1. Децентралізація. Місцеві бюджети 159 об'єднаних територіальних громад за 2016 рік: фінансово-аналітичні матеріали / Кабінету Міністрів України. Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України. С. 153.

2. Деякі питання забезпечення фінансування проведення перших виборів депутатів сільських, селищних, міських рад та сільських, селищних, міських голів об'єднаних територіальних громад: затв. розпорядженням Кабінету Міністрів України від 22.09.2016 р. № 696-р. Урядовий кур'єр. 2016. 22 жовт. С. 19.

3. Деякі питання надання субвенції з державного бюджету місцевим бюджетам на формування інфраструктури об'єднаних територіальних громад: постанова Кабінету Міністрів України від 16.03.2016 р. № 200. Урядовий кур'єр. 24 берез. 2016 р. С. 10.

4. Експерти проаналізували бюджети об'єднаних громад кожної області. Децентралізація. URL: https://decentralization.gov.ua/news/9724 (дата звернення: 24.09.2018).

5. Експертний аналіз бюджетів 665 ОТГ за І півріччя 2018 року. Децентралізація. URL: https://decentralization.gov.ua/news/9680 (дата звернення: 14.09.2018).

6. На Волині буде 74 територіальні громади? Волинь-нова. 2015. 27 черв. С. 4.

7. Оцінка фінансової спроможності 366 об'єднаних територіальних громад за 2017 рік. Децентралізація влади. URL: https://decentralization.gov.ua/uploads/library/file/177/%D0%91%D1%83%D0%BA%D0%BB%D0%B5%D1%82_%D0%A0%D0%B5%D0%B9%D1%82%D0%B8%D0%BD%D0%B3_%D1%84%D1%96%D0%BD._%D1%81%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%BC_366_%D0%9E%D0%A2%D0%93_%D0%B7%D0%B0_2017.pdf (дата звернення: 14.09.2018).

8. Про внесення змін до перспективного плану формування територій громад Волинської області: затв. розпорядженням Кабінету Міністрів України від 16.05.2018 р. № 328-р. Урядовий кур'єр. 2018. 20 трав. С. 8.

9. Про затвердження Методики формування спроможних територіальних громад: постанова Кабінету Міністрів України від 08.04.2015 р. № 214. Урядовий кур'єр. 2015. 6 трав. С. 9.

10. Про затвердження перспективного плану формування територій громад Волинської області: затв. розпорядженням Кабінету Міністрів України від 23.09.2015 р. № 993-р. Урядовий кур'єр. 2015. 1 жовт. С. 5.

11. Про затвердження розподілу обсягу субвенції з державного бюджету місцевим бюджетам на формування інфраструктури об'єднаних територіальних громад у 2018 році: затв. розпорядженням Кабінету Міністрів України від 04.04.2018 р. № 201-р. Урядовий кур'єр. 2018. 6 квіт. С. 10.

12. Січкар В. У Голобах відкрили ЦНАП. Вісті Ковельщини. URL: http://vk.volyn.ua/news_30_8927_UGolobahvidkriliTSNAP.html (дата звернення: 17.03.2017).

Віталій Мартинюк, Іван Зубкович, Сергій Андрійчук
(м. Рівне)
Андрій Павлов
(с. Любитів, Волинська область, Ковельський район)

КОНСТРУКТИВНО-ГЕОГРАФІЧНА ОЦІНКА РЕСУРСНОГО ПОТЕНЦІАЛУ САПРОПЕЛЮ ОЗЕРА ЛЮБИТІВСЬКЕ (ЛЮБОМЛЬСЬКО-КОВЕЛЬСЬКИЙ ФІЗИКО-ГЕОГРАФІЧНИЙ РАЙОН)

Актуальність проблеми. Волинське Полісся є одним з найбільш заозерених регіонів України. Озера уособлюють водні, біотичні, рекреаційні, органо-мінеральні ресурси тощо. Одним із цінних видів ресурсів є сапропель (з грец. *sapros* — гнилий і *pelos* — мул) — органо-мінеральні колоїдні донні відклади озера із вмістом органічної речовини не менше 15% (за іншими даними — 30%), а також неорганічними компонентами біогенного, хемогенного і теригенного характеру. Сапропель є цінною сировиною, яка використовується як ефективне органічне добриво, а деякі різновидності — для мінеральної підгодівлі сільськогосподарських тварин, у будівництві, як лікувальні грязі та ін. [3].

За оцінками Державної комісії України по геологічних запасах корисних копалин станом на 01.01.2000 р. у Волинській області розвідано 190 родовищ сапропелю із геологічними запасами 71806 тис. т [1]. Цей показник є найвищим в Україні стосовно запасів озерного сапропелю. Промисловий видобуток сапропелю на Волині здійснювався лише на кількох озерах, але у зв'язку з економічною кризою був призупинений. У Ковельському районі розвідано 21 родовище із загальними геологічними запасами сапропелю при 60% вологості 3,0 млн. т. За типом сапропелю частка біогенного виду складає 19%, кластогенного 12% і змішаного — 69% [8].

Актуальність досліджень ресурсів сапропелю зростає в умовах пошуку альтернативних джерел органо-мінеральних добрив у аграрному секторі економіки, стратегічного планування розвитку новостворених об'єднаних територіальних громад та розробки природно-господарських моделей озерно-басейнових систем (ОБС) Волинського Полісся.

Мета дослідження — здійснити конструктивно-географічну оцінку ресурсів сапропелю оз. Любитівське (Любомльсько-Ковельський ландшафт) для потреб стратегічного планування Ковельського адміністративного району.

В основу роботи покладені напрацювання у царині дослідження озерного сапропелю Л.В. Ільїна [4], В.В. Коніщука та ін. [5], М.Й Шевчука [8], Б.В. Курзо [6] та інших вчених. Дослідження грунтується на результатах польових експериментів у басейні оз. Любитівське, що проводилися авторами у серпні 2018 р. та багаторічному досвіді кадастрових [2] та конструктивно-географічних пошуків з оцінки ОБС Українського Полісся [7].

Результати дослідження. Озеро Любитівське сформувалося у Любомльсько-Ковельському ландшафті (рис. 1), приурочене до місцевостей зандрових рівнин із зеленомоховими і чорничниковими сосняками з домішкою дрібнолистяних порід на дерново-слабо- і середньопідзолистих ґрунтах, частково розораних та забудованих.

Східноєвропейська (Руська) рівнина.
Зона мішаних (хвойно-широколистяних) лісів.
Поліський край.
Область Волинського Полісся.
Підобласть Верхньоприп'ятського Полісся. *Фізико-географічні райони:* 1. Шацький. 2. Верхньоприп'ятський. **3. Любомльсько-Ковельський**. 4. Нижньостирський.
Підобласть Буго-Горинського Полісся. *Фізико-географічні райони:* 5. Маневицько-Володимирецький. 6. Льва-Горинський. 7. Колківсько-Сарненський. 8. Турійсько-Рожищенський. 9. Ківерцівсько-Цуманський. 10. Костопільсько-Березнівський.
Кордони (межі):
а) державна, б) фізико-географічних районів, в) фізико-географічних зон, г) фізико-географічних областей.

Рис. 1. Місце оз. Любитівське на схемі природного районування Волинського Полісся (удосконалена схема районування розроблена В.О. Мартинюком у 2017 р.)

Назва озера походить від населеного пункту с. Любитів (1300 осіб, 2018 р.), яке оточує з усіх боків водойму. Територіальна локалізація озера та його басейну показана на рис. 2. На південному сході природними межами водозбору озера виступають відроги валоподібних звивистих гряд (ози), сформованих потоками талих льодовикових вод. У межах цих піщаних утворень із включеннями місцями гальки, валунів діяв у минулому піщаний кар'єр, заснований польськими підприємцями у 1924 р.

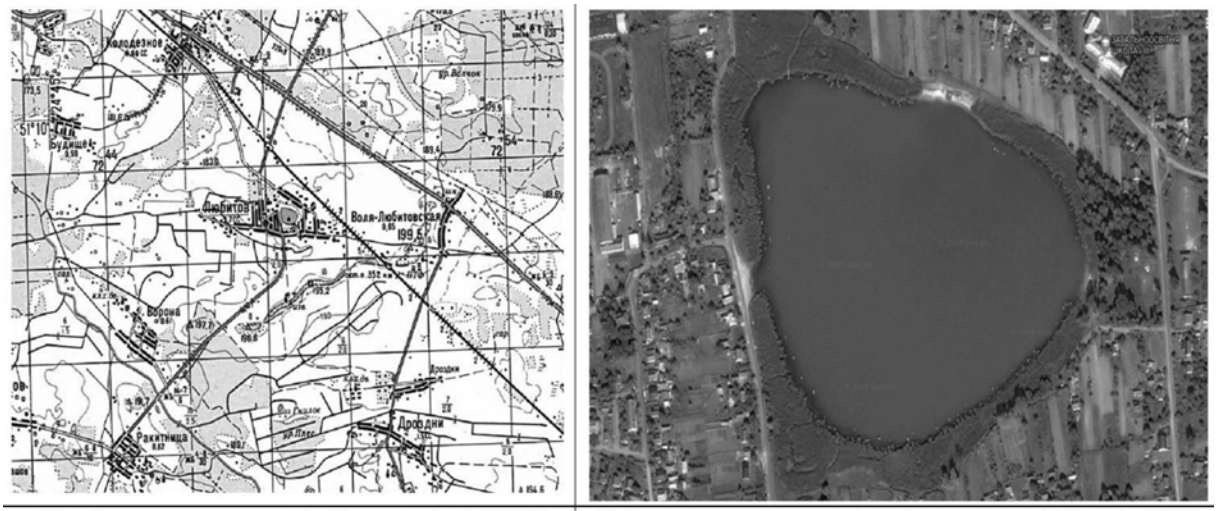

а) Басейн озера на топографічній карті м-бу 1:100000 | б) Озеро на космічному знімку (запозичено з © Google, 2018)

Рис. 2. Територіальна локалізація оз. Любитівське

Озеро овальної форми із дещо звуженою північно-західною частиною; розташоване у глибокій западині. Площа озера складає 0,154 км^2. Довжина становить 0,5 км, ширина у північній частині — 0,35 км, у центральній — 0,45 км, у південній — 0,32 км. Береги водойми підняті, підвищуються в окремих місцях над рівнем води до 1,5—2,0 м, зайняті селитебними комплексами та садово-городніми угіддями мешканців села. Прибережна частина озера заросла очеретом, осокою, ситником та чагарниками, чітко дешифрується на космознімку (рис. 2—3). Береги уздовж урізу води заболочені.

Рис. 3. Панорама оз. Любитівське (25.08.2018 р., світлина І. Зубковича)

Сапропелеві відклади залягають у межах площі дзеркала води. Північна і північно-східна прибережні ділянки літоральної зони озера шириною 30—40 м без відкладів сапропелю. Максимальна потужність сапропелю спостерігаються у центральній частині озера, різко збільшується від берега до середини. На стратиграфічному розрізі (рис. 4), який побудований через центральну частину улоговини озера, максимальна потужність відкладів досягає 10,0—11,5 м.

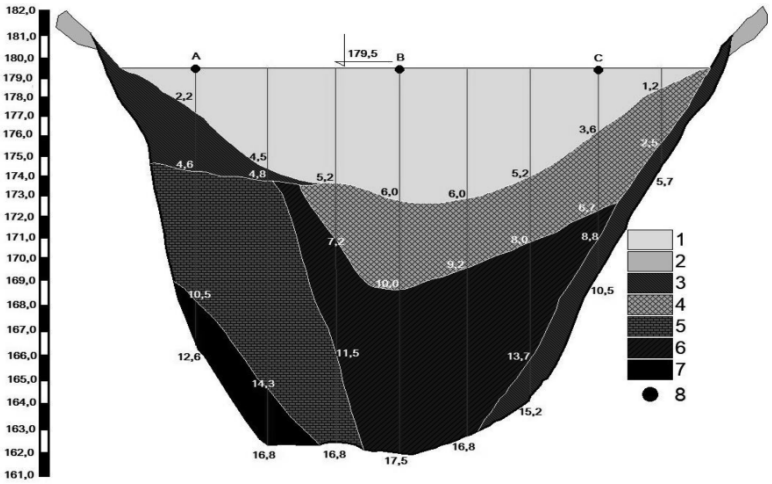

Рис. 4. Стратиграфічний розріз донних відкладів оз. Любитівське (побудовано за матеріалами Київської ГРЕ).

Умовні позначення: 1 — вода та абсолютна відмітка над рівнем моря озера, 2 — ґрунтово-рослинний шар; види сапропелю: 3 — вапняковий, 4 — водоростево-глинистий, 5 — торф'янистий, 6 — змішано-водоростевий, 7 — діатомовий; 8 — пункти відбору проб (А-С); глибина води та потужність донних відкладів озера.

У північній і південній частинах озера потужність сапропелевих відкладів дещо менша і сягає 7,0—8,0 м. Середня глибина води в основному 1,5—2,5 м, а в центральній частині озера досягає 6,0 м. Об'єм водних мас озера становить 323,4 тис. м^3. Водне живлення озера дощове та снігове, а також підземне. Рівень води озера не зазнає різких коливань. Закладені ґрунтові шурфи у прибережній зоні (40—80 м від урізу води) озера показали залягання рівня ґрунтових вод на глибині 0,8—1,0 м від денної поверхні. Стосовно відношення рівня води в озері, то він розташований на 0,15—0,4 м вище урізу. Материнські породи, що підстеляють ґрунти прибережної зони складені алювіальними пісками та глинистими відкладами.

Важливою складовою є геохімічні особливості донних відкладів озера, або сапропелю. Нами проаналізовано якісні особливості сапропелю *(уміст хімічних сполук чи елементів у % на суху речовину)* зондувальної точки **В** (рис. 4), які представлені на рис. 5. Уміст сполук Fe_2O_3 знаходиться в діапазоні від 0,66 до 1,15%. Від 7,0 до 9,5 м та від 15,0 до 17,5 м керну сапропелю спостерігається дещо підвищений вміст (понад 1,0%) сполук Fe_2O_3, а з 10,0 до 14,0 м незначний вміст, тобто менше 1,0%. Диференціація сполук CaO від 6,5 до 8,5 м потужності сапропелю варіює від 15,7 до 18,1%, а починаючи з глибини 9,0—17,5 м їх уміст становить від 14,1% (9,0 м) до 1,6 % (13,0 м). Розподіл сполук K_2O у керні знаходиться у діапазоні від 0,29% (15,0 м) до 0,73 (9,0—9,5 м), помітне зменшення K_2O спостерігається з глибини 10,5 м і аж до підстильних крейдо-мергельних порід озерної улоговини. Незначний уміст сполук Na_2O спостерігається у цілому в керні сапропелевих відкладів (від 0,08 до 0,25%), а з глибини 10,5 м цей показник взагалі нижче 0,16%. Стосовно сполук P_2O_5, то спостерігається підвищена концентрація їх на глибині 6,5—7,0 м (0,47—0,66%) та 9,0-10,0 м (0,69—0,79%), а також суттєве зниження умісту P_2O_5 (0,3% — 14,5 м) аж до мінеральної основи, що підстеляє відклади сапропелю. Оцінка розподілу умісту $N_{заг.}$ (60%) та $S_{заг.}$ (50%) в пробах сапропелю здійснено із інтервалом відбору проб через 1,0 м. Від 7,0 до 12,0 м у зразках сапропелю концентрація $N_{заг.}$ (60%) варіює у межах 1,17—1,72%, а з глибини 13,5 м керну вміст $N_{заг.}$ (60%) у відкладах різко зростає (3,78—7,27%). Концентрація Sзаг. (50%) знаходиться у межах від 0,86% (7,0 м) до 2,4% (8,0 м); на глибинах 13,5—15,5 м вміст $S_{заг.}$ (50%) становить менше 1,0%. Вміст сполук CO_2 (при CaO 8%) у керні сапропелю на зондувальній точці має перерваний ряд з глибини 10,5 до 16,5 м. На глибинах 6,5—10,0 м концентрація CO_2 варіює у межах 9,73—13,94%, а на глибині 17,0 м вміст CO_2 становить 5,24%. За кислотністю (*pH сольової витяжки*) проби сапропелю є нейтрального ступеню (*pH* 6,73—6,65; глибина 12,5—13,0 м) та слаболужного (*pH* 7,1—7,5) ступеню на усіх інших горизонтах керну. Якісні характеристики умісту хімічних сполук та елементів у сапропелі залежатимуть від особливостей процесів седиментації, температурних умов, складу водної рослинності водойми тощо.

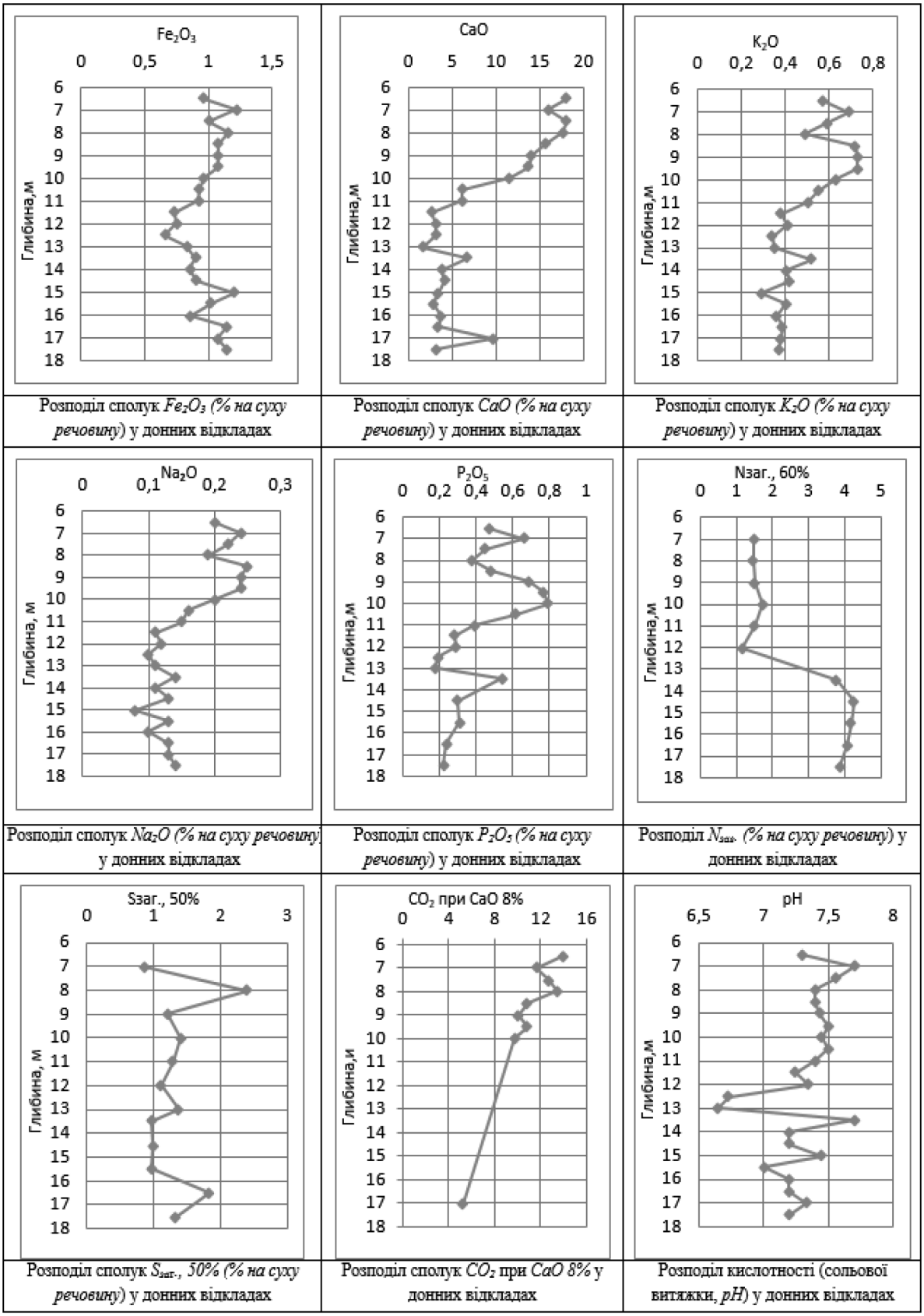

Розподіл сполук *Fe_2O_3 (% на суху речовину)* у донних відкладах

Розподіл сполук *CaO (% на суху речовину)* у донних відкладах

Розподіл сполук *K_2O (% на суху речовину)* у донних відкладах

Розподіл сполук *Na_2O (% на суху речовину)* у донних відкладах

Розподіл сполук *P_2O_5 (% на суху речовину)* у донних відкладах

Розподіл *$N_{заг.}$ (% на суху речовину)* у донних відкладах

Розподіл сполук *$S_{заг.}$, 50% (% на суху речовину)* у донних відкладах

Розподіл сполук *CO_2* при *CaO 8%* у донних відкладах

Розподіл кислотності (сольової витяжки, *pH*) у донних відкладах

Рис. 5. Графіки радіальної міграції хімічних елементів та сполук у донних відкладах оз. Любитівське (графіки побудовано за матеріалами Київської ГРЕ)

У межах родовища оз. Любитівське поширені такі види сапропелю (за матеріалами Київської ГРЕ), а саме: вапняковий, торф'янистий, водоростево-вапняковий, водоростево-глинистий, змішано-водоростевий та діатомовий (табл.1). Загальна площа сапропелю становить у нульовій межі 14,7 га, а у межах дзеркала води 14,1 га.

Таблиця 1

Кількісні та якісні агрохімічні характеристики сапропелю оз. Любитівське*

№ з/п	Найменування	Одиниця вимірювання	Види сапропелю						Усього в межах родовища
			Вапняковий	Торф'янистий	Водоростево-вапняковий	Водоростево-глинистий	Змішано-водоростевий	Діатомовий	
1	Площа сапропелю у нульовій межі родовища	*га*							14,7
2	Площа сапропелю у межах дзеркала води	*га*							14,1
3	Площа дзеркала води	*га*							15,4
4	Середня потужність сапропелю у нульовій межі родовища	*м*							5,3
5	Середня потужність сапропелю у межах дзеркала води	*м*							5,5
6	Середня глибина води	*м*							2,1
7	Об'єм сапропелю у нульовій межі родовища	*тис. м^3*	27,3	299,0	135,4	127,0	163,0	27,3	779,0
8	Об'єм сапропелю у межах дзеркала води	*тис. м^3*							775,5
9	Об'єм води	*тис. м^3*							323,4
10	Вихід сапропелю за 60% вологості з 1 м^3	*т / тис. м^3*	0,178	0,198	0,242	0,177	0,145	0,381	0,219
11	Загальні геологічні (балансові) запаси сапропелю	*тис. т*	5,5	65,9	36,4	25,0	26,2	11,6	170,6
12	Середня вологість сапропелю	*%*	93,04	92,30	90,80	93,10	94,30	85,9	91,57
13	Середня зольність сапропелю	*%*	40,3	30,2	38,4	35,6	16,2	51,7	35,4
14	Вміст сполук кальцію (*CaO*)	*%*	22,27	10,58	11,74	12,12	4,70	2,3	10,62
15	Вміст сполук феруму (Fe_2O_3)	*%*	0,71	0,70	0,95	0,98	0,82	2,27	1,46
16	Вміст сполук фосфору (P_2O_5)	*%*	0,25	0,18	0,54	0,46	0,27	0,09	0,30
17	Вміст сполук калію (K_2O)	*%*	0,35	0,42	0,53	0,50	0,30	0,31	0,57
18	Вміст сполук натрію (Na_2O)	*%*	0,12	0,14	0,20	0,17	0,10	0,44	0,20
19	Сірка загальна (*S, 50%)*	*%*	0,34	0,98	0,15	1,12	0,94	2,06	1,10
20	Нітроген загальний (*N, 50%*)	*%*	0,58	0,58	1,35	2,32	2,86	0,48	1,36
21	Кислотність (*pH* сольове) сапропелю	*%*	7,83	7,63	7,56	7,60	7,35	7,03	7,50

*Узагальнено за матеріалами Київської ГРЕ.

Середня потужність сапропелю у межах родовища складає 5,3—5,5 м. Об'єм сапропелю по родовищу в нульовій межі складає 779,0 тис. м^3, а у межах озера 775,5 тис. м^3. Загальні геологічні (балансові) запаси сапропелю родовища становлять 170,6 тис. т. Більш детально середні показники якісних геохімічних характеристик кожного із видів сапропелю наведено у табл. 1.

Висновки. Оцінка ресурсного потенціалу сапропелю оз. Любитівське засвідчила, що понад 70,0% озерної улоговини заповнена органо-мінеральними корисними копалинами, які можна використовувати у якості добрив у аграрному секторі. Озерний сапропель є високозольним, понад 40,0% зольності мають донні відклади на глибині від 6,0 до 10,0 м, а у цілому по родовищу його зольність складає 35,4%. Дослідження дають підстави рекомендувати родовище оз. Любитівське для видобутку сапропелю. Ресурсна експлуатація із видобутку сапропелю, окрім економічного ефекту, дозволить поглибити водойму й створить у майбутньому сприятливі умови для рекреаційної діяльності. У стратегії розвитку Ковельського району та Любитівської сільської ради зокрема мають чільне місце посісти питання щодо ресурсної оцінки та експлуатації органо-мінеральних ресурсів озер, зокрема сапропелю.

1. Звіт по темі «Аналіз стану мінерально-сировинної бази України, облік родовищ і складання Державних балансів запасів торфу та сапропелю за станом на 1.01.1997—1999 рр.». К.: Геоінформ, 2000. Кн. XVI: Сапропель. 158 с.

2. Ільїн Л. В., Мартинюк В. О. Озера України: Довідник. Львів: Ред.-видав. відділ Львів. держ. ун-ту, 1998.

3. Ільїн Л. В. Озерознавство: Укр.-рос. сл. Поняття і терміни. Луцьк: Ред.-вид. відд. «Вежа» ВДУ ім. Лесі Українки, 2001. 112 с.

4. Ільїн Л. В. Лімносистеми Українського Полісся: Регіональні закономірності та особливості оптимізація: Автореф. дис. ... докт. геогр. наук. Київ, 2009. 40 с.

5. Коніщук В. В., Коніщук М.О., Булгаков В.П., Бобрик І.В., Руденко О.М., Онук Л.Л., Скакальська О.І., Кирничишин О.Р. Аналіз видів сапропелю для рекультивації деградованих земель України. Агроекологічний журнал. 2015. № 1. С. 83-92. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/agrog_2015_1_12

6. Курзо Б. В. Закономерности формирования и проблемы использования сапропеля. Минск, 2005.

7. Martyniuk V. Constructive and Geographical Assessment of Lake Sapropel Resources of Ukrainian Polissia. Natural resources of border areas under a changing climate. Monography. Edited by prof. Zb. Osadovsky and prof. M. Nosko. Slupsk—Chernihiv: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pomorskiej w Słupsku, 2017. PP. 151—162.

8. Шевчук М. Й. Сапропелі України: запаси якість та перспективи використання [Текст]. Луцьк: Надстир'я, 1996. 384 с.

Маргарита Матвійчук
(м. Ковель)

ФУНКЦІОНУВАННЯ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ТА МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ У КОВЕЛІ В ПЕРІОД ПОЛЬСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ (1919—1938 РР.)

Навесні 1919 року залишалося відкритим питання кордонів новоствореної Польської держави, проте формування польського державного апарату на Волині вже розпочалось. Однією з перших інституцій, що представляла нову владу на зайнятих територіях, стало Цивільне управління східних земель (ЦУСЗ).

Ковель опинився під контролем польського війська на початку 1919 року.

Згідно розпорядження (директиви) Генерального комісара східних земель Єжи Осмоловського 7 червня 1919 року у м. Ковелі було утворено нову адміністративну структуру Цивільного управління східних земель —Управління Волинських повітів. Його повноваження тимчасово поширювалися на територію трьох повітів — Володимирського, Ковельського й Луцького. Про це було оголошено в «Dzienniku Urzędowym» 25 липня 1919 року. Згідно цього документу повіти на Волині залишались у межах кордонів станом на 1 серпня 1914 року.

9 (15) вересня 1919 р. на базі управління повітів був утворений Волинський адміністративний округ, до якого увійшли Володимирський, Ковельський, Луцький, Дубенський, Рівненський, Кременецький, Острозький, Заславський і Звягельський повіти. Отже, Ковель з 9 вересня 1919 року був Волинським окружним центром. На чолі управління Волинського округу стояв комісар, який був наділений законодавчою та виконавчою владою стосовно окупованих територій. Йому підпорядковувалися повітові та міські комісари.

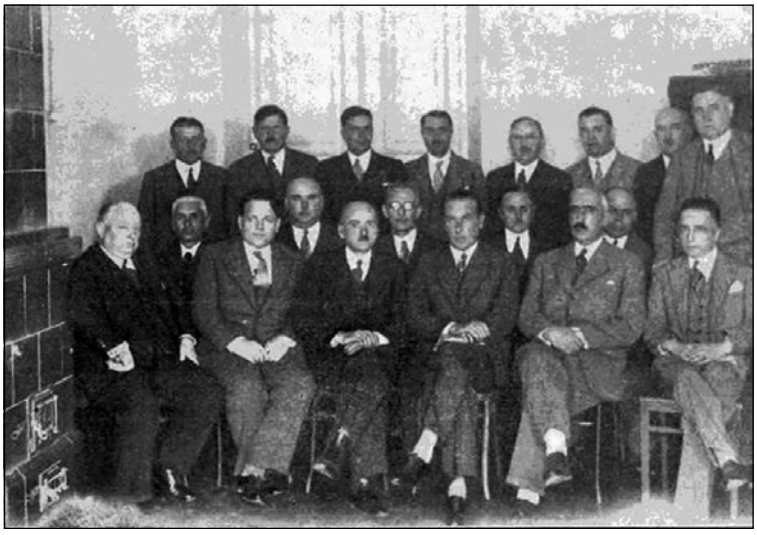

Рис. 1. Пленарне зібрання Волинської групи парламентарної платформи «BBWR» (Беспартийный блок співпраці з владою), 12 травня 1933 р. В першому ряду справа наліво: сенатор Тадеуш Двораковський, депутати Пйотр Певний, Ігнаци Пулавський, воєвода Генрик Юзевський, депутат Януш Радзивілл, працівник воєводського уряду Віктор Войніч.

Посаду Окружного комісара Волині в Ковелі обійняв Едвард Бонєцький. У серпні 1919 року комісаром Ковельського повіту було призначено Тадеуша Двораковського [24, s. 335] [Рис.1] .

Певні зміни в організації структури ЦУСЗ відбулись 10 жовтня 1919 р. Насамперед, вони були пов'язані зі зміною назв посадових осіб: окружний комісар відтепер називався начальником округу, повітові комісари — старостами, міські комісари — комісарами цивільного управління.

Начальником Волинського округу 8 листопада було призначено Мацея Ямонтта.

20 листопада 1919 р. місцеперебування Волинського окружного управління з Ковеля було перенесено до Луцька.

Одночасно з центральними органами влади формуються нижчі щаблі адміністрації. Важливим етапом у їх розбудові стало розпорядження Ради Міністрів від 28 серпня 1919 р. та заступника Генерального комісара від 5 листопада 1919 р. про організацію повітів і повітової влади.

На території повітів Волинського адміністративного округу були організовані органи

адміністративної влади першої інстанції — повітові староства. Спочатку вони підпорядковувалися Цивільному управлінню східних земель, згодом Управлінню прифронтових і етапних територій, а з 1921 р. по 1939 р. — Волинському воєводському управлінню — центральному органу виконавчої влади на Волині, яке очолював воєвода (1 березня 1921 р. на підставі закону від 4 лютого 1921 р. «Про врегулювання політико-правової ситуації на землях, приєднаних до Речі Посполитої за умовами прелімінарного миру, підписаного в Ризі 12 жовтня 1920 р.» було створено Волинське воєводство з центром у Луцьку).

Саме через адміністрацію повітового староства воєвода реалізовував засади державної політики на підлеглій йому території.

Староство було керівним органом для гмінних та міських управлінь. На чолі його був староста, який призначався міністром внутрішніх справ. Усі розпорядження та директиви, які видавав староста, були обов'язкові для виконання виконавчими органами нижчого щабля влади — магістратами міст і гмінних управ.

У 1921 році Ковельському повітовому старосту підпорядковувалися: місто Ковель, містечка Мацейов, Ратно та 15 гмін: Датинь, Гурнікі (найбільша), Голоби, Кримно, Любитів, Мацейов, Новий Двір, Повурск, Несухоїже, Седлище, Старі Кошари, Турійськ, Велицьк, Заболоття, Грудек, до складу яких входили села, хутори, містечка, поселення, фільварки, колонії, залізничні станції, лісництва [30, s. 16—24].

У 1933 році на території староства знаходилися: місто Ковель, містечко (міська гміна) Ратно та 16 сільських гмін, центрами яких були Датинь, Гурнікі, Голоби, Кримно, Любитів, Мацейов, Новий двір, Повурськ, Несухоїже, Седлище, Старі Кошари, Турійськ, Велицьк, Заболоття, Купичів, Маневичі [31].

У 1936 році на території староства були: місто Ковель, міська гміна Ратно та 15 сільських гмін. До найбільших сільських гмін належали: Маневичі, Турійськ, Повурськ, Гурнікі. До середніх — Голоби, Кримно, Любитів, Мацейов, Несухоїже, Седлище, Велицьк, Заболоття. До найменших — Старі Кошари, Купичів і Датинь [29, s. 79—80].

У м. Ковелі повітове староство розміщувалося у будинку, що знаходився на вулиці Королеви Бони, 31 (сучасна вул. Театральна) по сусідству з державною гімназією ім. Юліуша Словацького [Рис.2]. Між будівлями пролягала вулиця Станіслава Сташица (20—30-ті рр. XX ст. — ul. St. Staszica наприкінці 1948 р. — вулиця Кошового, наприкінці 1996 року — вулиця Д.Бортнянського). Адміністративна споруда була зведена за розпорядженням польської влади на початку 20-х рр. XX ст. і відрізнялася від домінуючого на той час у місті російського цегляного стилю, для якого було характерне рясне використання цегляного декору. Стіни двоповерхового цегляного будинку були вкриті штукатуркою. Домінанту головного фасаду становив центральний ризоліт, облаштований до другого поверху спрощеним портиком з чотирма колонами на сходах та балконом над парадним входом.

Рис. 2. Ковель. Староство. 1930-ті рр. (Від серця до серця.Волинь у поштовій листівці початку XX століття. Альбом-каталог. — Луцьк: Ініціал, 2008. — с. 95).

У міжвоєнний період тут працювали адміністрація та службовий апарат Ковельського повітового староства. На чолі їх були старости: Тадеуш Двораковський (серпень 1919 р. (з 10.10.1921—15.03.1922 — волинський воєвода), Казимир Бжостовський (травень 1920 р.) [32, s. 552], Велігорський (жовтень 1920 р.) [13, s. 113], Владислав Блоцький (1925 р.) [25, s. 531], Іполіт Непокульчицький (1926 р. — перше півріччя 1928 р.) [26, s. 2187], Броніслав Ходаковський (жовтень 1928 -1929 рр., 1930 р.) [33, s.12], [27, s. 2172], [28, s. 2172], В.Вебер (друге півріччя 1930 р. — 1931 р.) [35, s. 240], [37, s. 254], В.Іванський (1932 р.) [38, s.111], З. Кубицький (1936 р.) [39, s. 234] та ін.

У 1925 році до складу адміністрації староства Ковельського повіту входили староста (Владислав Блоцький), заступник (Владислав Коркозовіч) та повітовий комендант поліції (старший комісар Владислав Шпотек). Останньому підпорядковувалися міський комісаріат і філія слідчого управління, яка діяла на території Ковельського, Володимирського і Любомльського повітів (керівниками підвідомчих служб повітової команди поліції були комісар Михайло Швідерський та Францішек Клімек).

Свої обов'язки староста виконував через підлеглий йому адміністративний апарат, який формував сектори (реферати) і відділи: адміністративний, самоврядування, паспортний, статистичний, технічний, промисловості і торгівлі, громадської опіки, безпеки, організаційний та ін.

Наприклад, так виглядав список службовців Ковельського староства у 1926 р., який налічував всього 20 осіб, включаючи старосту [3, арк. 3].

Після виданого Циркуляру Волинського воєводи від 30 квітня 1930 року в дію було введено «Організаційний статут староств», відповідно до якого створювалися нові відділи.

Прізвище, імя	Ступінь служби	Характер служби
Непокульчицький Іполіт	6	Староста
Канський Адам	7	Заступник старости у сфері поліції, безпартійної публіцистики, кадрів
Хоронжи Станіслав	8	Тимчасовий службовець референт.справ: мов, місцевого самоврядування.
Лудкевич Юзеф Хілгяр Людвік Цигановський Станіслав	8, 9, 10	Тимчасові службовці референт.справи: військової.
Сорочинський Зенон	9	Тимчас.служб.референт.справи: посвідчення особові, закордонні паспорти
Балай Еляш	9	Служб.канцеляр.(офісної) справи: управління канцелярії
Тишковський Адольф	9	Тимчас.служб.канцеляр.справи: адмін.щоденники, періодика, листи
Рачинський Донат	10	Тимчас.служб.референт.справи: громадянство, зброя.
Прушановський Генрік	10	Тимчас.служб.референт.справи: закордонна, асоціації, репатріації та інш.
Макулец Станіслав	10	Тимчас.служб.референт.справи: громадська опіка, страхування, пенсійна, промисловість, сільське господарство, будівництво та інш.
Марусенський Владислав	10	Контракт.(за контрактом) служб. референт. справи: карна (кримінальна)
Янковський Казімєж	10	Контракт.служб.канцеляр.помічник референта
Прозор Францішек	12	Водій
Циз Константин	11	Бюро відправлення та доставки
Томкович Рафаела	11	Реєстрація кореспонденції
Мазурек Францішек	11	Архівна справа
Антипович Міхаль	11	Тимчас.служб.канцеляр. індексації документів
Вуйєковна Марія	12	Друкарка

Основне місце займав відділ безпеки, на який покладалася відповідальність за координацію робіт, пов'язаних із підтримкою внутрішньої безпеки на території Ковельсь-

кого повіту. До його обсягу діяльності належали: охорона громадської безпеки, контроль за діяльністю державної повітової поліції, нагляд над громадсько-політичними організаціями, пресою, проведенням масових акцій та ін. Нарівні з органами суду та прокуратури відділ безпеки здійснював каральну політику, засуджуючи до штрафів і тюремного ув'язнення. Окремі відділи відали справами реєстрації громадян, паспортного контролю, справами щодо віросповідання, володіння зброєю, мобілізації та призову до армії [11, с. 85]. Водночас другорядне місце в апараті управління староства відводилося секторам та відділам, які відали справами промисловості, торгівлі, продовольчого постачання, сільського господарства, наземного, водного та дорожнього будівництва, громадської опіки, охорони праці, здоров'я та обліку населення, маєтків, землі, лісів, ветеринарії, санітарії, освіти, культури, туризму, оскільки цим галузям адміністрації приділялася менша увага.

Про роботу Ковельського староства сьогодні свідчать фонди Волинського обласного архіву. У його запасниках зберігаються справи староства про ліквідацію сервітутів, проведення комасації, парцеляції землі, виділення земельних ділянок, звіти про виділення земельних ділянок під військові поселення, про діяльність дитячого будинку, товариств, притулків у м. Ковелі, листування з громадянами, реєстр земельних маєтків, розмір яких перевищував 180 га, розпорядження ковельського староства про написання оголошень, вивісок, табличок, дороговказів і т.д. польською мовою, введення в обіг єдиної національної валюти, реєстрацію товариств, союзів, організацію адресного бюро, добровільну здачу зброї, на яку у власників не було дозволу, дотримання санітарних правил власниками садиб (1920—1922), [11, с. 98] та ін.

Староство виконувало функції загальної адміністрації. Однак із його компетенції вилучалися судова, фінансова, залізнична, поштово-телеграфна тощо.

Для контролю над діяльністю повітової адміністрації при воєводському управлінні були введені посади старостинських інспекторів. Так у 1928 році після перевірки Ковельського староства, його керівництву було зроблено ряд зауважень: «персонал староства є малодосвічений», «службовці працюють переважно пасивно і не виявляють ініціативи», «таємнича служба не є конфіденційною, а живе приватно», «старостою не належно здійснюється контроль за гмінами» і т.д. [7, арк. 1,2].

Одночасно з органом державної влади та управління першої інстанції у місті діяли органи місцевого самоврядування, нагляд за якими здійснювали староство та воєводське управління, що виконувало покладені на воєводу функції (у т.ч. міністерств).

До органів місцевого самоврядування належали органи повітового самоврядування, які були сформовані на основі декрету про тимчасовий повітовий статут від 4 лютого 1919 року. Відповідно до декрету Ковельський повіт становив повітовий комунальний союз, з 1933 р. — повітовий союз самоврядування. Органами повітового комунального союзу були: повітовий сеймик (з 1933 р. повітова рада) — розпорядчий та контролюючий орган і повітовий відділ (wydział) — керуючий і виконавчий орган.

Головою повітового сеймику та повітового відділу був староста.

Так у 1925 році у складі повітового сеймику (знаходився на вулиці Королеви Бони) були: староста — Владислав Блоцький та члени — Олександр Вільчинський, Олександр Грицюк, Олександр Клевецький, Іларіон Мочичук, Шимон Савлук, Василь Ващук, Адам Котик, Стефан Приймачук, Ян Мазурик, Олександр Клиновий, Теодор Миронюк, Томаш Токаракі, Якуб Коваль, Кароль Грабовський, Кжиштоф Гавриш, Мечислав Баранецький, Йозеф Макаревич, Миколай Чечель, Олександр Щесюк, Ян Тваровський, Абрам Штуль, Константин Титчук.

Ковельський повітовий відділ, який знаходився на вул. Луцька, 210 у цей період мав такий склад: староста — Владислав Блоцький, секретар — Людвік Жешовський, члени — Ян Рожанський, Казимир Бжостовський, Теофіл Баранецький, Михайло Малевич, Нестор Никонюк, Зельман Сегал та інспектор гмінного управління — Мар'ян Соколовський.

Повітовий сеймик був представницьким органом повітового самоврядування, складався з вибраних членів і ухвалював рішення. Тричі на рік старости скликали періо-

дичні засідання повітового сеймику та надзвичайні, у разі потреби чи на вимогу повітового відділу та четвертої частини членів сеймику. На одному із своїх засідань сеймик обирав повітовий відділ.Членів повітового відділу обирали на три роки.

На засіданнях Ковельського повітового сеймику мали бути присутні: головуючий — староста, секретар сеймику, члени сеймику з сільських і міських гмін, які входили до складу Ковельського повіту (до сеймику входило не менше 21 особи) та 5 або 6 членів повітового відділу.

Повітовий відділ представляв на затвердження сеймику (з 1933 — повітової ради) проект бюджету повітового самоврядування, звітував перед сеймиком, готував справи на засідання сеймику і т.д.

У книзі «Informator powszechny Rzeczypospolitej Polskiej z kalendarzem na rok 1925» зазначено, що Ковельському повітовому відділу були підпорядковані: лікарні в Ратно (керівник лікар Москалова), Бруховичах (керівник лікар Дітріх), Мацейові (керівник лікар Огонь-Догановський); копуляційні пункти в Мірині (гміна Велицьк), Турійську і Голобах; станції очищення посівного насіння в Мацейові, Турійську, Голобах і Мірині (агроном Станіслав Хрущинський); притулок і школа крою і шиття в Мацейові для дівчат на 100 дітей; школа водіїв і бурса при школі в Мацейові для 25 хлопців; табір для малят в Голобах на 50 дітей; оздоровниця для дітей хворих на туберкульоз в Маневичах (гміна Грудек) на 25 дітей; притулок для хлопців і дівчат в Мільцах (гміна Датинь) на 100 дітей; польський притулок для дівчат у Ковелі на 50 дітей; дит'ясла для немовлят у Ковелі на 25 дітей; притулок для дітей російської національності в Ковелі на 40 дітей. У цій же книзі зазначено, що керівником відділу громадської опіки від сейміку був призначений Олександр Хойняк [25, s. 531].

Органи Ковельського повітового комунального союзу здійснювали нагляд над веденням господарства містечок та сільських гмін даного повіту і дисциплінарний нагляд над їх бурмістрами, лавниками магістратів, війтами, солтисами. Сфера їх діяльності поширювалась на справи управління майном, будівництва й утримання доріг, мостів, засобів зв'язку, розвитку землеробства, торгівлі, промисловості, збору податків, охорони здоров'я населення, відкриття та утримання лікарень і санітарних закладів, здійснення громадської благодійності, сприяння розвитку освіти, піднесення рівня моральності і громадської культури. Обсяг їх діяльності охоплював різні сторони економічного, соціального, громадського і культурного життя Ковельського повіту.

Одночасно нагляд над органами повітового самоврядування здійснював староста, воєвода та воєводський відділ [11, с. 101].

Повітовий сеймик, а згодом і повітова рада фактично виконували функцію дорадчих органів при урядовій територіальній адміністрації. Це перетворювало інститут самоврядування на один із головних виконавців завдань державної влади [15].

До органів місцевого самоврядування належали й органи міського самоврядування, які були створені у Ковелі на основі розпорядження Генерального комісара східних земель від 14 серпня 1919 року. До них належали: міська рада (розпорядчий орган) та магістрат (з 1933 року міська управа — виконавчий орган).

Ковельський магістрат не мав свого окремого приміщення, тому кілька разів змінював свою адресу. Спочатку він знаходився на другому поверсі будинку по вул. Луцькій. Цей будинок зберігся до наших днів з відносно незначними змінами і знаходиться за адресою вулиця Незалежності, 156. [Рис.3]. Двоповерхова, прямокутна будівля з двосхилим дахом — яскравий зразок архітектурного вирішення адміністративно — торгової споруди у цегляному стилі початку XX ст. Два поверхи його почленовані прямо-

Рис.3. Ковель. Магістрат.1920 рік.

кутними пілястрами й розділені горизонтальною тягою, яка охоплює будинок по всьому периметру. Карниз фасаду оздоблений типовими для цегляної архітектури зубчиками. Вікна високі, прямокутні, увінчані «замком». На краях центрального фасаду будинку на рівні другого поверху були симетрично розташовані балкони, які мали металеву огорожу. Зі сторони центральної вулиці будинок мав три входи в різні крамниці. Крайній четвертий — вів у вестибюль, де були сходи на другий поверх.

У 1925 році магістрат знаходився за адресою вул. Варшавська, 77 (будинок не зберігся), на початку 1933 року — у «старому місті» за адресою вул. Варшавська, 280 [18].

У другій половині 30-х рр. XX ст. міська рада (розпорядчий орган) й міська управа (виконавчий орган) працювали на другому поверсі будівлі, яка знаходилася за адресою вул. Варшавська (нині вул. Незалежності, 132).

Міська рада була представником міської гміни. Обиралася виборами й була розпорядчим і контролюючим органом.

До компетенції міської ради входили такі питання: розпорядження майном, прибутками, витратами гміни; встановлення засад управління й способу існування всіх закладів чи інституцій, які знаходились в її управлінні; будівництво й утримання міських доріг, мостів, вулиць, скверів і т. д.; будівництво та ремонт міського водопроводу й каналізації; електрифікація міста; підтримка місцевої торгівлі, промислу та ремесел, організація торгівлі та ярмарків; підтримка в місті громадської безпеки та правопорядку; будівництво та утримання лікарень, шкіл, бібліотек і т. д.; доброчинна діяльність; прийняття на користь громади дарувань, отримання позик; ухвалення міського бюджету; встановлення на користь гміни податків, інших надходжень та натуральних повинностей; встановлення тарифу для міських перевізників; ухвалення тарифів на предмети першої необхідності; надання почесного міського громадянства; питання в справі зміни кордонів міської гміни, затвердження плану її забудови. Цій самоуправі надавалось право представництва під час судових процесів, на яких позивачем виступало місто; підписання угод, що вирішували суперечки щодо міської нерухомості, тощо. Представницький орган міського самоврядування мав право самостійно ухвалювати правила власної діяльності, своїх комісій та магістрату, ухвалювати статути для власного функціонування та магістрату [20, s. 127]. Ця інституція контролювала роботу всіх міських самоврядних установ та перевіряла їх фінансову діяльність, встановлювала міські посади, ухвалювала штатний розпис та кошторис витрат органів міського самоврядування, зокрема магістрату.

Засідання міської ради скликалося щонайменше раз на місяць, за винятком періоду літніх канікул.

Чинне виборче право до тимчасових міських рад мали мешканці міста, яким виповнилося 21 рік. Не мали виборчого права представники органів наглядової влади та військові, що перебували на службі.

Депутатів обирали на 3 роки й вони не мали права на час каденції обіймати посади оплачувані містом. Кандидатом у депутати могла бути особа, яка досягла 25 річного віку.

Згідно розпорядження Генерального комісара східних земель від 14 серпня 1919 року «Про міську постанову» до складу міської ради входили радники (депутати) та члени магістрату. Кількість радників визначалася пропорційно до чисельності міського населення. Оскільки Ковель належав до категорії міст, з кількістю жителів від 5 до 25 тисяч осіб (у 1921 р. у Ковелі проживало 20 818 осіб), то до міської ради входило 24 радних. Згідно постанови, зі збільшенням чисельності населення, до 24 радних приєднувалося ще по одному за кожні дві тисячі осіб від 25 тисяч мешканців міста [14, с. 55]. У Ковелі кількість депутатів збільшилась на одиницю вже у 1928 році. У цьому ж році склад Ковельської міської ради налічував 30 осіб [6, арк. 92].

У міжвоєнний період головами Ковельської міської ради (prezes rady miejskiej) були: Вацлав Крулевський (поч. 1928 р.) [26, s.2187], Влад. Круковський (1929 р., 1930 р.) [27, s. 2172], [28, s. 2172] та ін. Останній деякий час займав посаду викладача (був професором) Ковельської мернічо-дрогової школи, а в травні 1930 року під час виборів до Сейму був членом Окружної виборчої комісії № 56 у Ковелі [34, s.1].

Однією із найважливіших інституцій самоврядування був магістрат. До його складу входили бурмістр, його заступники та лавники. Міська рада визначала кількість лавників. У міжвоєнний період у Ковелі вона становила від 1 до 4. Ковельськими лавниками були: Владислав Сонгайло, Леон Хомський, Миколай Міцельський, Цезар Вітковський, Давид Горин, М. Перел, Цейлік Фефер, Станіслав Єленковський та ін. У звітах про результати перевірки роботи магістрату в числі кращих неодноразово було відзначено лавника єврея Мотеля Вербу [5, арк. 2].

Вибори складу магістрату проводилися на першому організаційному засіданні міської ради. Засідання скликалося у визначені наглядовою владою терміни. До виборчої комісії входили голова, наймолодший та найстарший із радних. По закінченню голосування голова засідання ради підраховував результати. Якщо при першому голосуванні ніхто не отримував більшості голосів, проводилося повторне голосування, якщо ж і воно не визначало членів магістрату, тоді голосували за двох кандидатів, що отримали під час попередніх голосувань найбільше голосів.

Так у 1923 році головою Ковельської міської адміністрації було обрано Яна Рожанського. Його заступником став А.Русітович. Новопризначені перед початком виконання своїх обов'язків склали присягу владі першої інстанції (старості).

У 1924 році Ковель (у т. ч. Луцьк і Рівне) було виділено з Волинського повіту. Отримавши статус «виділеного» міста, Ковель вийшов з повітового підпорядкування.

У 1924 році посаду бурмістра у Ковелі було замінено. Повітове «виділене» місто став очолювати президент, компетенція якого мало відрізнялася від компетенції старости. Слід зазначити, що в документах другої половини 1920-х та на початку 30-х років частіше зустрічається назва керівника міста — бурмістр.

Рис. 4. Кароль Валігурський. Перший президент Ковеля у міжвоєнний період. www.volynpost.com/.../1208-pershi-mizhvoienni-mery-luck...

Першим президентом Ковеля став Кароль Валігурський [Рис. 4]. Ковельський магістрат він очолював у 1924 та 1925 роках [4, арк. 49], [25, s. 531]. На той час був відомий як третій бурмістр м. Луцька (25 лютого 1923 р. — 26 червня 1923 р.), журналіст, публіцист та редактор «Газети Народової».

Поряд з державною роботою займався бізнесом і був власником складу виробів із металу. У 1927 році отримав високу відзнаку від польського уряду, а саме Кавалерський Хрест Ордену Відродження Польщі [19].

Наступними «міжвоєнними» президентами Ковеля були: Вацлав Слівінський (1926 р.) [5, арк. 2], Казимир Бжостовський (1926 рік (помер 21 березня 1927 р.)) [12], Вацлав Дроянowський (1927 р., 1929 р., 1930 р.) [27, s. 2172], [28, s. 2172] (1931—1936 роки — президент м. Львова), Кароль Валігурський (1928 р.) [26, s. 2187], Альфонс Беднарський (1934 р. — 1937 р.) [10, арк. 36], [17, с. 1] та ін. У архівних документах зазначено, що бурмістрами Ковеля були: А. Осташевський (грудень 1929 р.) [8, арк. 13], А.Жешовський (червень 1930 р., 1931 р. [8, арк. 93], [36, s. 40] (1932 рік — президент м. Рівного)).

Віце-президентами були призначені: Антоній Русітович (1923 р.), Северин Брандт (1924 р., 1925 р.), Мечислав Галусинський (1926 р.),

Д. Барченко (1927 р. — 1929 р.), З. Бобинський (друге півріччя 1929 р.), В. Верба (1930 р.) та ін.

Результати виборів президії магістрату, яку утворювали бурмістр та його заступники, затверджувалися наглядовою владою. У разі їх відхилення організовувались нові вибори. Якщо радні не подавали на затвердження наглядової влади відповідних кандидатур, призначалася тимчасова президія, яка виконувала свої обов'язки, до того часу, поки радні не оберуть нових кандидатів. У випадку, коли міська рада не могла сформувати президію упродовж визначеного терміну, склад президії магістрату при-

значався наглядовою владою терміном на 1 рік. Так у газеті «Українська нива» від 8 листопада 1928 року було зазначено: «З огляду на те, що де-які міські ради не доконали вибору бурмістрів та їх заступників, п.Волинський воєвода восени 1927 р. призначив на один рік бурмістрів м.м.Ковля й Здолбунова та віце-бурмістрів м.м. Дубна, Ковля, Луцька й Рівного». У Ковелі ними стали Вацлав Дрояновський та лікар Д. Барченко [1, с. 19]. Отже, діяльність представницьких органів міського самоврядування повністю контролювалася державними органами влади як на рівні прийняття принципових для життя міста рішень так і під час обрання керівництва виконавчого органу міської ради — президії магістрату в особі бурмістра та його заступників.

Окрім адміністрації до складу магістрату входив службовий апарат: канцелярія, бухгалтерія та відділи: загальний (президіальний), фінансовий, культурно-освітній, податковий, господарсько-будівельний, санітарний і ветеринарний, житловий, поліцейсько-військовий, пожежної охорони, технічний, прописки, оцінки [2, арк. 2] тощо.

Термін перебування членів магістрату на посадах був три роки.

У 1922 році в Ковельському магістраті працювало до 50 службовців. У 1923 році кількість їх зросла до 72 осіб. Наприкінці 20-х років чисельність службового персоналу зменшилась до 33. Проте у 30-х роках знову зросла. У 1933 році при відділах і службах магістрату за контрактом працювало 66 осіб. До речі, серед них найбільшу зарплатню (встановлену міською радою з міського бюджету) отримували технік та інженер технічного відділу (300 злотих) [9, арк. 1].

Від членів виконавчого органу та його керівництва вимагалося знання польської мови. У розпорядженні Волинського воєводи Яна Кжаковського від 21 травня 1921 року було зазначено, що «урядовою мовою всіх влад та публічних інституцій на обширах Воєводства Волинського є мова польська» [16, с. 1]. З 1924 року постановою Ради Міністрів «Про державну мову та мову управління державних органів влади та самоврядування» міські установи зобов'язувалися вести документацію, спілкуватися між собою, з урядом та приватними особами лише польською мовою, однак із спеціальним застереженням про те, що «мова місцевого населення має рівні права з державною мовою» (дозволялося у Волинському воєводстві приймати заяви від громадян русинською (українською) мовою) [21, s. 1094].

Як правило, членами виконавчого органу обиралися ставленики існуючого режиму. Приймаючи на роботу державних службовців, польська адміністрація звертала головну увагу не стільки на професійну підготовку кандидатів для роботи в місцевому апараті влади, скільки на їх національність. Перевага надавалася польській інтелігенції, яка була більш лояльною до правлячого політичного режиму.

До обсягу діяльності магістрату як керівного та виконавчого органу у місті належали: втілення в життя рішень міської ради; здійснення контролю над її прибутками та видатками; розподіл міських податків і повинностей відповідно до статутів, розпоряджень та рішень міської ради; створення проектів бюджету та подання їх в означений термін на розгляд міської ради. Магістрату надавалося право на власний розсуд розпоряджатися майном міста та проводити його систематичну інвентаризацію.

До компетенції магістрату входило: ухвалення бюджету міста та внесення до нього необхідних змін, встановлення на користь міста податків та виплат, управління фінансами міста; будівництво та утримання міських доріг, мостів, вулиць, площ, садів і парків; створення та утримання міських комунікаційних елементів, системи водопостачання та каналізації, а також забезпечення міста електроенергією; опіка над матеріально незабезпеченим населенням; охорона суспільного здоров'я; підтримання місцевої торгівлі, промислу та ремесел; створення кредитних інституцій; піклування справами суспільної освіти; репрезентація міста, ведення переговорів від його імені з владою та приватними особами; встановлення службових посад і їх оплата; ухвалення штату міських працівників; позивання до суду та відповідальність перед ним у справах міста; призначення та звільнення міських працівників і нагляд за їх діяльністю; складення звітів для контролюючої (наглядової) влади з усіх функцій магістрату; виконання постанов та розпоряджень польської влади.

Про свою роботу Ковельський магістрат звітував перед громадськістю міста і по-

віту. На початку 1929 року у звіті надрукованому у періодичному виданні «Echo Rówieńskie» було зазначено, що у 1918—1923 рр. у зв'язку з фінансовими труднощами в Ковелі не здійснювалася активна господарська робота, проте «...у 1924—1928 рр. було виконано цілий ряд капітальних робіт. Серед найважливіших були будівництва сучасної та рентабельної скотобойні на суму 250 тис. злотих, пожежного депо на 79 тис. злотих. Закінчується будівництво сучасної шкільної споруди, яка має всі умови для навчання, з душовими кімнатами для шкільної дітвори. На будівництво вже затрачено 500 тис. злотих. Найбільше інвестицій було витрачено на будівництво міської електростанції 900 тис. злотих, для якої залишилося тільки придбати двигуни потужністю 490 кінських сил. Місто прикрашають бульвари при вулиці Луцькій, забруковані вулиці Юридика (пол. Jurydyka), Легіонова (Legjonowa), 3-го Мая (3-go Maja), алея Герцога Понятовського (al. Ks. Poniatowskiego), перебруковано вулиці Варшавську (Warszawska) (головну), Сінкевича (Sienkiewicza), Королеви Бони (Królowej Bony), Міцкевича (Mickiewicza), Коротку (Krótka), Володимирську (Wlodzimierska) і Костюшка (Kościuszki). У поточному році, крім брукування вулиці Військової (Wojskowej), магістрат ще в більшому масштабі веде насипові роботи з підняття тротуарів дуже болотистих за природою вулиць. З цією метою місто використовує вузькоколійну залізницю (вузькоколійку), за допомогою якої на вулиці та площі міста було привезено біля 15 тис куб.м. піску. Проведення цих робіт було особливо необхідним, якщо брати до уваги, що Ковель знаходиться в болотистій долині Турії. Незабруковані вулиці через багаторічне використання були повні вибоїн та баюр і майже недоступні, особливо в період весняного та осіннього бездоріжжя. Після того як була покладена бруківка, вулиці стали можливими для проїзду. Про необхідність насипів свідчить факт, що на ділянку звану «Парадною» (від автора — сучасна «базарна площа», що знаходиться біля вулиці Брестської) навезено землі в деяких місцях на висоту 1 м 30 см.

У минулому році були здійснені роботи і в сфері охорони здоров'я: висвердлено 12 артезіанських колодязів, приведено в належний санітарний стан нерухомості...

Найбільша увага приділена в гміні на сферу громадської опіки. Місто організувало охорону для дівчат, дит'ясла для немовлят, витратило при цьому в середньому 20 тис. злотих на допомогу для бідних і безробітних. Магістрат надає субсидії різним громадським організаціям, а саме: єврейському товариству опіки, будинку пристарілих, «Краплі молока» та іншим. Загальна сума субсидій становить 25 тис. злотих.

Через нездоровий клімат у Ковелі кількість хворих перевищує середню норму встановлену для міст на 30 тис. мешканців. Тому в 1928 році місто заплатило біля 40 тис. злотих на лікування незаможних у різних лікарнях.

З наведених цифр бачимо, що видатки на соціальне забезпечення становили 120 тис. злотих, що при звичайних доходах на суму 600 тис. злотих щорічно становило аж 20 %. Та місто має ряд інших обов'язків, не менш важливих, як наприклад освіта, яка охоплює 3 тис. дітей...

Залишається згадати ще про найбільшу болячку будь-якого самоврядування — питання адміністративних витрат. Витрачаючи 25% на адміністрацію, слід пам'ятати, що близько 50% цих витрат — це виконання певних завдань за панство: збір податку за нерухомість, передача усіляких листів державних архівів, судів і т. д. Ці витрати шкодять бюджету міської гміни і ведуть до того, що ми вказуємо «фіктивне» збільшення адміністративних витрат. Із задоволенням можна сказати, що відбулося тут значне покращення. У 1924 році середні адміністративні витрати для окремих міст складали 43%. Сьогодні в Ковелі вони становлять лише 17,04% незважаючи на значне зростання послуг, що надає держава. Якщо в 1922 році в адміністрації магістрату було 48 працівників, а сьогодні лише 33, то результати роботи в цій галузі слід вважати задовільними» [23, s. 10].

Магістрат зобов'язаний був систематично звітувати міській раді про свою діяльність і діяльність підлеглих йому установ.

Нагляд за діяльністю органів міського самоврядування здійснювався з 1919 року у першій інстанції повітовим комісаром, у другій — комісаром Волинського округу. З

1921 року контролюючі функції за діяльністю Ковельської міської влади виконував у першій інстанції староста, а в другій — воєвода. У 1924 році контролюючою інстанцією органів самоврядування — магістрату та міської ради став волинський воєвода.

Магістрат зобов'язаний був систематично надсилати звіти Волинському воєводському управлінню, який виконував функцію воєводи.

За розпорядженням очільника урядової державної адміністрації проходили перевірки роботи магістрату. Так у липні 1926 року люстрацію Ковельського магістрату здійснювали: воєводський інспектор відділу місцевого самоврядування Мелітон Твардохліб, службовець воєводського управління 8-ї категорії Казимир Козловський, бухгалтер Ковельського сейміку Шинковський як знавець бухгалтерії та обліку. У період проведення люстрації магістрату перебував у Ковелі в службовому відрядженні інспектор самоврядування Міністерства внутрішніх справ Северин Червінський, який цікавився перебігом перевірки. У звітній доповіді воєводського інспектора було зазначено: «Попередня генеральна люстрація магістрату була здійснена при повітовому відділі з 4 до 18 травня 1923 року, отже, у період, коли Ковель ще не був виділеним з повітового комунального союзу». Після перевірки діяльності магістрату комісія дала оцінку: «...Організація праці в магістраті дефектна та неправильна. На якості праці відбивається низька підготовка службовців та незручне розміщення офісів магістрату. Дисципліна серед посадових осіб не є добра. Слабкість організації праці найбільше відчувається в офісах канцелярії... Економіка у місті працює хаотично, без певного плану. Нинішній президент (п. Слівінський) у своїй роботі обмежується тільки виплатою боргів зафіксованих за час керівництва Валігурського. Занедбані важливі справи: нормалізація правопорядку та будівництво нової школи... Є скарги на освітлення ...Зневоднення міста проведено без попередження, що призвело до скарг жителів та конфліктів з залізничним управлінням... Знехтувано енергійним стягненням податків, внаслідок чого створена величезна заборгованість... Деякі заперечення президента просто нелогічні, як наприклад проект зі створення станції для миття імпортного м'яса, що як наслідок, збільшило таємну забійність, а також проект створення другої конкурентної бійні, розташованої за межами міста». За результатами люстрації було зроблено висновок: «...звільнити президента Слівінського з займаної посади...» [5, арк. 2, 56].

На підставі рішень відділів Волинського воєводського управління затверджувалися та призупинялися рішення Ковельської міської ради [8, арк. 6].

Нерідко місцеві жителі листувалися з відділами Волинського воєводського управління через магістрат або староство про надання дозволу на видачу земельних ділянок, будівництво та відкриття торгових закладів, проведення масових заходів і ін., оскільки розуміли, що всі рішення приймалися на рівні воєводи.

23 березня 1933 року була прийнята постанова Ради Міністрів Другої Речі Посполитої «Про часткову зміну устрою територіального самоврядування».

За законом всі міста з населенням понад 25 тисяч мешканців належали до виділених з повітового самоврядування. Ковель увійшов до списку 35 виділених міст Польщі. Органи міського самоврядування цих міст виконували функції органів повітового самоврядування та безпосередньо підпорядковувалися воєводі [29, s. 64]. У повітовому місті розпорядчим органом визнавалася міська рада, а виконавчим — міська управа, яка до того часу мала назву — магістрат [14, с. 57].

Згідно постанови, у Ковелі, де населення перевищувало 28 тис., кількість депутатів міської ради збільшувалась до 32 осіб. Ними могли стати лише польські громадяни, які досягли 30-річного віку. Їх каденція продовжилась до 5 років [22, s. 694].

До сфери діяльності міської ради належало формування управлінського органу в місті та контроль над його діяльністю, становлення норм і засад управління справами міста, його господарства. До функцій міської ради входило: вибір членів міського управління та його комісій, ухвалення правил проведення засідань ради, встановлення кількості міських службовців та їх заробітної плати, ухвалення статуту для їх роботи, встановлення норм винагородження та пенсійного забезпечення для членів міського управління, ухвалення рішень щодо міської нерухомості, розгляд питань про позики

для міста, встановлення тарифу на комунальні послуги, зміна назв вулиць та площ міста, подання пропозицій щодо зміни його кордонів та інше [22, s. 703].

Нова постанова значно обмежила роль міської ради, віддаючи її повністю під контроль і залежність воєводи.

Керівником міського управління залишався президент міста. Проте, він не мав вирішального голосу на засіданнях міської ради. До сфери діяльності міського управління входило: підготовка всіх справ, які розглядались в міській раді; ухвалення правил для регулювання власної діяльності; встановлення тарифів за користування міськими закладами, транспортом; встановлення шляхів виконання рішень міської ради щодо міської нерухомості, створення чи реорганізації закладів та підприємств; розгляд та затвердження всіх угод, укладених та публічних аукціонах; вирішення питань щодо необхідності незапланованих видатків з бюджету міста; складання і виконання бюджету; стягнення податків з населення; нагляд за санітарним станом і благоустроєм міста; будівництво шкіл, лікарень тощо.

Міська управа складалась з відділів: загального, громадського, фінансового, технічного, адміністративного. Відділи в свою чергу поділялися на підвідділи, які відали окремими ділянками управління містом. Міське управління було ліквідоване у вересні 1939 р. [11, с. 103].

Проаналізувавши законодавче оформлення статусу представницьких органів державної влади та місцевого самоврядування у Ковелі в міжвоєнний період, можна простежити, що територіальні органи на місцевому рівні повністю підпорядковувалися центру. Польська влада прагнула створити міцну основу на місцях, відслідкувати всі соціально-економічні та суспільно-політичні процеси, які відбувалися в регіоні, полонізувати місцеве населення.

Польський закон 1933 року та Конституція 1935 року, у порівнянні з 1919 роком, звузили демократичний характер статусу органів місцевого самоврядування, зменшили їх вплив в управлінні містом та повітом, обмежили компетенцію місцевих самоврядних установ до вирішення господарських питань та встановили жорсткі рамки підпорядкування урядовим органам.

---

1. Гика В. Газета «Українська нива» про Ковельщину у 1927—1936 роках/ В. Гика// Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині. Матеріали XXIX Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 490-й річниці надання Ковелю Магдебурзького права. м. Ковель, 5—6 грудня 2008 р.: Збірник наукових праць. — Луцьк: Надстир'я, Ковель: ТОВ «Ковельська міська друкарня», 2008. — 356 с.
2. Державний архів Волинської області (далі: ДАВО), ф. 46, оп. 1 (т. 1), спр. 74.
3. ДАВО, ф. 46, оп. 1 (т. 1), спр. 373.
4. ДАВО, ф. 46, оп. 1 (т. 1), спр. 833.
5. ДАВО, ф. 46, оп. 1 (т. 1), спр. 1060
6. ДАВО, ф. 46, оп. 1 (т. 1), спр. 1194.
7. ДАВО, ф. 46, оп. 1(т. 1), спр. 1242.
8. ДАВО, ф. 46, оп. 1(т. 1), спр. 1555.
9. ДАВО, ф. 46, оп. 1(т. 1), спр. 3454.
10. ДАВО, ф. 46, оп. 4, спр. 265.
11. Державний архів Волинської області. Путівник. — Луцьк: «Надстир'я», 2011. — 952 с.
12. Казимир Бжостовський [Інтернет ресурс]. — Режим доступу: uk.wikipedia.отд/wiki Бжостовський_Казимир
13. Крамар Ю.Формування польського державного апарату влади на Ковельщині у 1919-1921 рр./ Ю.Крамар // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині. Матеріали 50 Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 22-й річниці Незалежності України і 495-річчю надання Ковелю Магдебурзького права. М. Ковель, 12—13 грудня 2013 р.: Збірник наукових праць. — Ковель, 2013. — 608 с.
14. Малеончук Г. Нормативно-правові засади функціонування органів влади та місцевого самоврядування у Луцьку в 1919—1939 рр. / Г. О. Малеончук // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. — 2013. — № 21. — С. 53—60.

15. Терлюк І. Я. Історія держави і права України: [навч. посіб.] [Електронний ресурс]: К. : Атіка, 2011. — 944 с. — Режим доступу: http://westudents.com.ua/ glavy/61153-kozatska-getmanska-derjava-quotvysko-zaporozkequot-getmanschina.html

16. Фонди Ковельського історичного музею. Фонд ДМ:

№ ДМ — 2018. Акт № 21 від 28.10.2009.

17. Фонди Ковельський історичний музей. Фонд ДМ: № ДМ — 3286. Акт № 9 від 10.07.2018 р.

18. Фонди Ковельського історичного музею. Фонд Р4: № Р4-300. Акт № 3 від 18.02.2013 р.

19. Яцечко-Блаженко Т. Перші «міжвоєнні мери» Луцька або хто керував містом на початку1920-х [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.volynpost.com/.../1208-pershi-mizhvoienni-mery-luck...

20. Dziennik Urzędowy Zarządu Cywilnego Ziem Wschodnich. — Warszawa, 1919. — № 12. — Poz. 99. — S. 125—132.

21. Dziennik Ustaw Rzeczupospolitej Polskiej (dalej —DzURP). — 1924. — № 73. — Poz. 724. — S. 1094—1095.

22. DzURP. — 1933. — № 35. — Poz. 294. — S. 693—723.

23. Echo Rówieńskie. — Równe, 1929 r. — № 250. — S.10.

24. Gierowska-Kałłaur J. Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich (19 lutego 1919 — 9 września 1920) / J.Gierowska-Kałłaur — Warszawa: Neriton, 2003. — 447 s.

25. Informator powszechny Rzeczypospolitej Polskiej z kalendarzem na rok 1925. — Rok IV. — S. 531.

26. Ksiąga adresowa Polski, 1928. Województwo Wołyńskie — Warszawa. — S. 2187—2191.

27. Ksiąga adresowa Polski, 1929. Województwo Wołyńskie —Warszawa. — 5516 s.

28. Ksiąga adresowa Polski, 1930. Województwo Wołyńskie —Warszawa. — S. 2172—2174.

29. Romanowski T. Kowel i powiat Kowelski. Krótki zarys historyczno-geograficzny. — Kowel, 1936. — 113 s.

30. Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polski: Opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. I innych źródeł urzędowych.Województwo Wołyńskie. — Warszawa, 1923. — T. IX. — 84 s.

31. Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej z oznaczeniem terytorjalnie im właściwych władz i urzędów oraz urządzeń komunikacyjnych. — Przemyśl,Warszawa,1933. — 2096 s.

32. Szczepański J. Społeczeństwo Polski w walce z najazdem bolszewickim 1920 roku — Warszawa, Pułtusk, 2000 r. — 554 s.

33. Wołyński Dziennik Wojewódzki (dalej — WDzW).— Łuck.— 31 października 1928 r.— № 11. — Poz.159. — 45 s.

34. WDzW. — Łuck. — 10 maja 1930 r. — № 11. — 1s.

35. WDzW. — Łuck. — 31 sierpnia 1930 r. — № 16. — Poz. 170. — S. 234—250.

36. WDzW. — Łuck. — 25 lutego 1931 r. — № 3. — Poz. 38. — S. 22—42.

37. WDzW. — Łuck. — 6 sierpnia 1931 r. — № 12. — Poz. 131. — S. 250—266.

38. WDzW. — Łuck. — 14 kwietnia 1932 r. — № 6. — Poz. 76. — S. 104—118.

39. WDzW. — Łuck. — 22 czerwca 1936 r. — № 17. — Poz. 128. — S. 234—254.

Маргарита Матвійчук
(м. Ковель)

ІСТОРІЯ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ВУЛИЦІ У МІСТІ КОВЕЛІ — ВАРШАВСЬКОЇ (НЕПАРНА СТОРОНА)

У 20—30-ті роки XX ст. Ковель, згідно із розміщенням вулиць та будинків, можна було поділити на три основні частини.

Перша — західна, що розташовувалася на заході від головного русла ріки Турії. Сюди входило так зване «старе місто», що розмістилося на острові, та сусідні вулиці, розташовані на півночі, заході і півдні від «старого міста».

Друга частина міста — так званий «Другий Ковель», була розташована на протилежній, північно-східній стороні від залізничних колій, що проходили широкою смугою від 100 до 300 м вздовж міської території в напрямку з південного сходу на північний захід.

Третя — на той час головна й найважливіша частина міста — східна, адже знаходилась на схід від головного русла р. Турії. Її вулиці та будинки були розміщені на правому березі річки, аж до залізничних колій. Ця частина міста мала велику територію, яка постійно збільшувалася в південному і південно-східному напрямку.

Головними артеріями східної частини міста були вулиці Варшавська та Луцька. У 40-х рр. XIX ст. ці вулиці складали одну — під назвою Луцький тракт, у 80-х рр. XIX ст. — вул. Луцька, з 1909 р. — вул. Імператора Олександра II [7, арк. 283], 1916 р. — вул. Кайзерівська (Kaiserstraße) [3, с. 104, 105], 1918 р. — Luckerstrasse [12, с. 5], з середини 1919 р. — ul. Łucka. У першій половині 20-х рр. XX ст. центральна вулиця завдовжки приблизно три кілометри, що пролягала від «старого міста» з заходу до залізничного віадуку на схід була розділена на дві частини. Одна з них отримала назву Варшавська (пол. ul. Warszawska), оскільки знаходилася у напрямку Варшави. Друга частина вулиці, що була розташована у протилежному східному напрямку, залишила свою історичну назву — Луцька [Рис. 1].

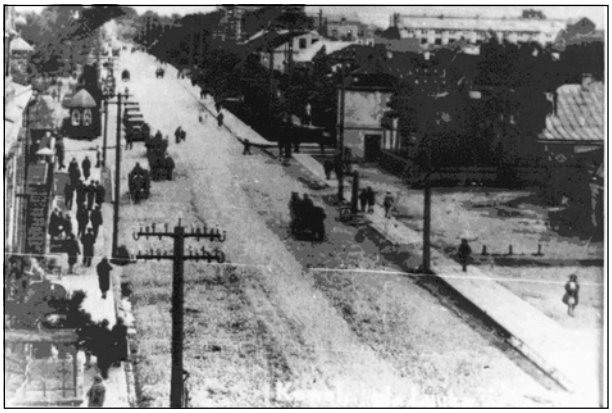

Рис. 1. Ковель. Вулиці Варшавська і Луцька. Міжвоєнний період (фонди Ковельського історичного музею: ДМ-1473).

Наприкінці квітня 1938 року вул. Варшавська була перейменована на вул.Легіонів (пол. ul. Legionów).

На вулиці Варшавській стояли одноповерхові дерев'яні та одно-, дво-, три-, цегляні будівлі. Значна частина мурованих будинків, які зводилися у цегляному стилі, збереглась з поч. XX ст. Вони мали підвали чи суверенний поверх, а в окремих були мансарди. Зведені були з комерційною метою і стояли впритул до тротуарів. Деякі мали кілька входів, причому парадний — завжди спрямований на центральну частину вулиці. Для урізноманітнення фасадів та надання унікальності кожному будинку, були використані всі можливості цегляної пластики. Як правило, декором був прикрашений тільки основний фасад, який у більшості будинків був симетричний, часто — з балконами на другому та третьому поверхах.

Будинки переважно ставили щільно один до одного або залишали між ними невеликі проходи.

На вулиці Варшавській знаходилися великі магазини та невеликі дерев'яні крамнички, торгові фірми, банки, цілий ряд державних і комунальних установ і, перш за все, міська управа (магістрат).

Заселяли цю вулицю купці, ремісники (переважно євреї) та інтелігенція, здебільшого єврейська й польська. Майже в усіх будинках були крамниці, лавки та ремісничі майстерні.

Від вулиці 3-го Мая (у 20—30-х рр. XX ст. — вул. 3-go Maja, наприкінці 40-х рр. XX ст. — вул. Фрунзе, з кінця 1996 р. — вул. 1-го Грудня) з лівої сторони вулиці Варшавської, стояли будинки, які мали непарні номери. На початку знаходилася трансформаторна підстанція, за нею, у будинку № 1, розташовувалися: житлові квартири, ресторан М. Кагана і Р. Цукермана, в 1929 р. магазин продовольчих товарів І. Жокнера, на другому поверсі — готель Ш. Неймана. У будинку № 3 — перша у Ковелі хімічна пральня А. Руффе, магазини велосипедів (власник Б. Лернер), продовольчих товарів (вл. Р. Вайнер). За цими будинками на вулиці 3-го Мая знаходилася стоянка кінних екіпажів.

Рис. 2. Ковель. Жінка з дитиною біля готелю «Paryz». Фотограф А. Сосна (фонди Ковельського історичного музею: КВ-1134 / КДФ- 804).

До головної вулиці належали: майстерні кравецька (вл. Ш. Шамус) і з ремонту велосипедів (вл. Штейшнайд) (буд. № 5), бюро перекладів (вл. Н. Лерер) та бакалійна крамниця (вл. Л. Фіш) (буд. № 9), магазин фарб і шпалер (вл. Давид Лангер) (буд. № 11), очисне підприємство «Sanitas» (вл. С. Кропивнікєр), галантерейна крамниця (1928 р.) Хая Зискінда (буд. № 13). У будинку № 13 пропонував свої послуги шпалерник А. Брозинський [18, s. 2191]. Неподалік (у 30-х роках XX ст.) діяв фотосалон А. Сосни «Foto-Radjotyp», біля якого знаходився невеликий готель «Paryz» [Рис. 2].

У будинку № 17, що належав Мовшу Осіуку та Шнайєру Зельману, були: пивна, магазин спирту З. Осіука і Ф. Шика та споживчих товарів (1928 р.) Жокнера Іцека. По сусідству діяли крамниця мануфактури Ратновського та друкарня Янкеля Сандельштейна, де наприкінці 20-х — поч. 30-х рр. XX ст. виходила газета «Samorząd Kowelski», редактором якої був Людвік Жешовський. Поряд були майстерні кравця Ш. Саса, шпалерника Б. Терка, в 1935 році споживчий регіональний кооператив [17, с.4]. У будинку № 23 розміщувалися друкарня Гдаль Хершбаума, ресторан «Savoy», магазин ковбас М. Градошинського та кравецька майстерня І. Бренера. Біля них у буд. № 25 (попередня адреса — вул. Луцька, 152) жили й надавали свої послуги різники худоби — Горін і Митнік. У цьому ж будинку у 1926 році знаходилася публічна бібліотека та український народний кооператив «Kooperatywa ludowa», керівником якого був Платон Доманицький [9, с. 19] (у квітні 1929 р. за адресою вул. Варшавська, 25 під нагляд польської таємної поліції за приналежність до українського націоналістичного підпілля потрапили Павло Доманицький та Михайло Гринюк [1]).

По сусідству розташовувалися: молочарня (де приймали та зберігали молоко), книжковий магазин І. Слабушевського, майстерня шевців, крамниці: скла і порцеляни (вл. С. Ривка), паклі (вл. Й. Боренштейн) (буд. № 27), спирту (вл. С. Носков), галантереї (вл. Х. і А. Збіновські, Нейман Шейндла) та майстерня кравця Х. Фішера (буд. № 29). У будинку № 31 Перела Боруха діяли крамниця заліза Л. Папе, перукарня Ш. Файнера, ковальська майстерня А. Хміля та фотосалон «Modern» Н. Ентіна [10].

За прилеглою до вул. Варшавської вулицею Вузькою (пол. Ciąsna) у буд. № 33 знаходилися фотосалон «Sztuka» З. Геллера [Рис. 3], бюро перекладів І. Колибєльської, магазин продовольчих товарів Явеля Бронштейна, галантерея Д. Гліка, мануфактура Ш. Верби, майстерня кравця дамського одягу М. Нудерштехера. У 1928 р. тут діяв магазин взуття Й. Гуза. Поряд у будинку № 35 працював магазин «Zelazoblysk». Його

Рис. 3. Ковель. Діти на гойдалці. Фотограф Геллер (фонди Ковельського історичного музею: КДФ-1052).

Рис. 4. Ковель. Ріг вулиць Міцкевича і Варшавської. Аптека Фрідріхсона (фонди Ковельського історичного музею: ДМ-174).

власник Шмул Гутман пропонував великий вибір залізних виробів, будівельної оковки та технічних приладів [21, с. 1]. Наступна будівля приваблювала бажаючих отримати послуги перукарів А. Шейнкера і А. Гантфуса, відвідати галантерейний магазин А. Збіньовського, магазини фруктів, солодощів і делікатесів «Em-ka» та продовольчих товарів Ейдли Ватенмахер.

За вищеназваними будинками починалася вул. Міцкевича (пол. Mickiewicza) (наприкінці XIX ст.— вул. Поштова, яка отримала свою назву від поштової каретної станції, що стояла навпроти сучасного будинку «Просвіти»; у 10-х рр. XX ст. мала назву вул. Бульварна, а у 20-х роках XX ст. — вул. Міцкевича).

Через дорогу, на розі вулиць Міцкевича та Варшавської, стояла гарна двоповерхова будівля за номером 39 [Рис. 4]. Вона мала Г-подібну форму. Зовнішній кут її на розі вулиць був «зрізаний» і відсічений аркером, який завершувався чотиригранним куполом. У міжвоєнний період будинок належав Габріелу Фрідріхсону [14, s. 1]. Більшу частину будинку займала аптека Фрідріхсонів. Окремі історичні джерела називають 1799 рік, коли Фрідріхсони започаткували аптекарську справу. На початку XX ст. керуючим аптекою був Гавріїл-Іосіф Фрідріхсон, а в 20-х рр. — Наталія Фрідріхсон. Наприкінці 30-х років провізором аптеки «Fridrichsona Gabriela» був Едмунд Ліпскі [23]. Окремі приміщення будівлі у 20—30-х роках XX ст. орендували лікар Якуб Вайтман [26, s. 14], кравець М. Фрідман, нотаріус Францишек Скорупський [6, арк. 1]. Деякий час тут були готель та крамниці: продовольчих товарів (вл. Ш. Бєлор) та м'яса (вл. В. Красновський).

Поруч, у будинку № 41, який належав Мареку Брику, працювали майстерні кравця Г. Шнайдера, бляшанщика, продовольчий магазин Махнюка та торгово-посередницька спілка «Wolyń Zachodni», де продавали вина, горілку, лікери, гастрономічні товари та делікатеси. До речі, на початку 20-х рр. XX ст., будинок мав адресу вул. Луцька, 138.

По сусідству працювала крамниця П. Мессера, де кожен охочий міг придбати велосипед на свій смак і гаманець, а у середині 30-х рр. — книжковий магазин Б. Плота «Księgarnia popularna».

Великий вибір найдешевших підручників для середніх та вищих шкіл, канцелярські приладдя та ялинкові прикраси пропонувала у 30-х рр. відома в Ковелі фірма «Oswiata», яка відкрила свій магазин у буд. № 45 [21, с. 1].

У 20-х рр. письмові приладдя у цьому ж будинку пропонувала крамниця Л. Кузнеця. Тут знаходилися і галантерейний магазин Б. Єрухимовича, і крамниця Б. Габе, де був найбільший вибір трикотажу та білизни, а в 1929 р. — магазин скла і порцеляни Песії Алперін.

У сусідньому будинку були відкриті крамниці: солі (повітовий комітет L.O.P.P.), тютюнових виробів (А. Бугєн), бакалеї (Й. Янчор), галантереї та взуття (Іцко Березович). Поруч, у будинку № 49, працював годинниковий майстер М. Шитер [19, s. 2175].

На першому поверсі буд. № 51 можна було скористатися послугами кравця З. Бурмана. У 1928 р. тут діяв магазин галантереї Х. Райхенбаха. Неподалік знаходилися приміщення кооперативного банку власників нерухомості, а у 30-х рр. пошивна майстерня з виготовлення чоловічих головних уборів Б. Кагана та крамниця Ш. Лернера. Остання пропонувала за низькими цінами великий вибір споживчо-бакалейних товарів та делікатесів [16, s. 9].

Велику популярність у Ковелі мав сусідній магазин фірми «Bat'a» [24, s. 48] (великий, дерев'яний, одноповерховий будинок № 55, згорів у 1941 році). Тут завжди був великий вибір панчох, шкарпеток, практичного та дешевого чеського взуття, здебільшого молодіжного [15, s. 4] [Рис. 5]. У цьому ж будинку мешкав та надавав свої послуги кравець М. Л. Видрич. Конкуренцію йому складав кравець М. Зильберберг, який працював у будинку № 57 [20, s. 2173], де знаходилися гуртівня електротехнічних і радіотехнічних товарів «RADIOPOL» (власник Е. Бзовський) та магазин кухонного посуду Ф. Тенебаума.

Рис. 5. Взуття, яке пропонувала ковельська крамниця фірми «Bat'a». Echo Kowelskie. — 1932. — № 19. — s. 4.

Ближче до вулиці Т. Костюшка (пол. T. Kościuszka; у 40-х рр. XX ст. вулиця Чкалова, наприкінці 1996 року — вулиця С. Бандери) розташовувався будинок № 59. Тут Д. Крафт продавав жіночі капелюхи, М. Епштейн галантерею, надавали свої послуги швець С. Влодарський, перукар Г. Файфер, лікар Станіслав Лешкевич, а у 30-х рр. знаходився першокласний кравецький заклад Б. Кагана, який пропонував великий вибір тканин різних візерунків (а також на виплат на осінній та зимовий сезони). З фронтальної сторони будинку, у квартирі, яка належала пану Бачкеру орендувала кімнату манікюрниця Цециля. Вона виконувала художній манікюр, фарбувала та звужувала брови [16, s. 9]. У дворі знаходився склад меблів єврея А. Вайсмана (господар проживав неподалік). Позаду будинків, на місці сучасного меморіального комплексу, розташовувався міський овочевий ринок. У роки Другої світової війни фашисти «сортували» тут перших полонених.

На протилежній стороні вулиці Т. Костюшка, на розі з вулицею Варшавською, стояв будинок № 61. Наприкінці 20-х — початку 30-х рр. XX ст. тут працювали фотозаклади Ш. Епштейна [Рис. 6] та А. Епштейна, столяр П. Новічевський, майстри пошиву та ремонту одягу М. Кацаль і Й. Кессель, пошиву та ремонту взуття В. Спектор, надавали послуги з перевезення пасажирів автомобільним транспортом за маршрутом Ковель—Ратно. Поруч, у будинку № 63, діяли: у 1926 році книгарня «Наша культура», якою завідував інженер-агроном Сторонський (у квітні 1929 р. в книгарні «Наша культура» суспільно-політичний відділ Волинського воєводського управління (ВВУ) виявив націоналістичний осередок УВО), в 1928 р. — цегляна майстерня.

Рис. 6. Ковель. Ілля Нестерович Куниця та його сестра Ольга Нестерівна. Фото Ш. Епштейна. 1931 рік (фонди Ковельського історичного музею: КВ-1093 / КДФ-715).

М. Ейноха та редакція і адміністрація тижневика «Nowiny Wołyńskie» [22, s. 1], у 1929 р. — книгарня Х. Косткова, в 1936 році — кравецька майстерня М. Вайнера «Wygoda».

Поряд, у будинку № 65, в крамниці Хаїм Лейзора

Пресса можна було придбати кошики та різні вироби з лози, а в 1936 р. С. Брізелі відкрив тут новий магазин вітчизняного та закордонного хутра [25, s. 1]. У сусідньому будинку здійснювала торгівлю тютюновими виробами К. Міановська, Антоні Міхалський продавав вишукані тканини, Ш. Ерліх взуття, а П. Каган пропонував послуги кравця.

Популярністю у місті користувався магазин-майстерня «Dlugie Buty» (колишня вул. Луцька, 118, в середині 20-х років XX ст. — вул. Варшавська, 69). Тут продавали чоловіче та жіноче взуття, яке можна було і замовити. Господарем його був Станіслав Влодарський. Магазин знаходився у будинку, який належав керівнику книгарні «Наша культура» Йозефу Сторонському [11]. Окрему кімнату будівлі орендував перукар Ш. Гольцвайг, а з 1936 року тут діяла друкарня М. Айзенберга, яка видавала газету «Nasze życie» та виготовляла швидко і дешево штампи. Тут була надрукована книга Тадеуша Романовського «Kowel i powiat Kowelski». Неподалік, на вулиці Варшавська, 75 були розташовані банк дрібних торговців та механічна майстерня Е. Шера, де ремонтували друкарські та швейні машинки, велосипеди, патефони, примуси, арифмометри. Поруч знаходився фотосалон А. Сосни. Позаду цих будинків на місці сучасної котельні стояла синагога ім. Прозанського [2].

На головній вулиці у двоповерховій будівлі № 77 у 1925 році діяв магістрат — польський виконавчий орган міського самоврядування. Далі знаходилися: експедиційне бюро Фридмана-Хальперна (буд. № 81), магазини: продовольчих товарів (власник П. Гівант — будинок № 81, власник С. Гольдштейн — будинок № 83, вл. Олександр Русилович — буд. № 85), хутра (вл. С. Шидман — буд. № 83), взуття (вл. А. Шехтер — буд. № 83), меблів (вл. Ш. Вареблат — буд. № 93), шкіри (вл. А. Штерн — буд. № 97), домовин (вл. Владислав Ламбах — буд. № 99), тютюнових виробів (вл. К. Рус — буд. № 101). У буд. № 83 діяли також салон Фідельмана (тут робили елегантні зачіски, гоління, підстрижку бороди), кравецька майстерня Г. Городнера (шили гарний одяг як для звичайних городян, так і високопоставлених осіб).

У 1936 році в будинку № 91 працював магазин вітчизняного та закордонного хутра «Камчатка». У цьому ж будинку в 20-х рр. пропонував свої послуги з будівництва й ремонту мостів пан Зайдель. Неподалік, у буд. № 93, проживав майстер-шпалерник І. Сойбел.

Свіжоспечений хліб та тістечка можна було придбати у пекарні Т. Ерліха за адресою вул. Варшавська, 99, а смачні цукерки — на фабриці С. Рубінштейна (вул. Варшавська, 105). У інших приміщеннях будівлі № 105 працювали майстер В. Островський, який шив і лагодив взуття, та з 1938 р. першокласний кравецький заклад від фірми «Le Gun» Йозефа Кусіа [28, s. 4]. Поруч діяли магазини головних уборів та готового одягу власників Д. Герера і М. Бренера (буд. № 109, № 117) та майстерні з пошиву взуття (вл. В. Трус — буд. № 117) і з пошиву та ремонту головних уборів (вл. Л. Терер — буд. № 115).

Широкий вибір ювелірних виробів пропонував відвідувачам свого магазину Б. Фельдман (буд. № 111). У цьому ж будинку проживав М. Табах — фахівець, який займався обробкою дерева та виготовленням виробів із нього. Неподалік, у буд. № 119 мешкав столяр М. Ягодзинер.

Пройшовши ряд житлових будівель, наприкінці 20-х — на початку 30-х рр. можна було завітати до магазину шапок (власник А. Нот — буд. № 127), скористатися послугами кравців М. Зихколє (буд. № 127), Г. Гошь(буд. № 129), І. Картофель (буд. № 131), Г. Кан (буд. № 135), І. Розенфельд (буд. № 139), столяра Л. Хазен (буд. № 129), слюсара А. Марейди (буд. № 143), відвідати аптечний склад С. Фінкельштейна (буд. № 129), красильню Ясмана (буд. № 131), магазини гасу «Smary» Л. Бебчука, овочів Мордко Менделя, галантереї Мордко Айзенберга (буд. № 135) та фотографічний заклад З. Геллера (буд. № 137). Наприкінці 30-х рр. XX ст. фотосалон Геллера знаходився за адресою вул. Варшавська, 145, неподалік шосейного мосту через річку Турію. Поруч був провулок «Ліжньовка». Так називали ковельчани багнистий провулок, викладений з дерев'яних колод, що з'єднував вулицю Варшавську з вулицею Монопольовою (за спогадами Михайла Дмитровича Луцкевича, уродженця Ковеля з 1922 року). Біля нього, на

вулиці Варшавській, наприкінці 20-х років XX ст., були відкриті магазини продовольчих товарів Д. Бара (буд. № 141), Л. Фломенбаума, ювелірних виробів Й. Фломенбаума, різних товарів Х. Мейлера (буд. № 143).

За шосейним мостом (отвором в 20 сажнів) [13, с. 13], через річку, вулиця вела до старої частини міста. Ще в середині XIX ст. вона знаходилася на кількох сухих островах, що формували рукави ріки Турії. Пройшовши три мости, можна було потрапити на найбільший острів, на якому власне і постав Ковель. Природне утворення мало форму овалу з осями 420 м та 220 м. Його площа була орієнтовно 7, 25 га [8, с. 508]. Міст, що був найближчим до цього острова, засипали наприкінці XIX ст., а на початку XX ст. через часті висихання води, засипали другий (середній) шосейний міст (отвором в 10 сажнів) та змінили напрям течії рукава. Так стара частина міста розмістилася на одному острові.

За річкою Турією і прилеглими до вул. Варшавської вулицями Ясною та Ковальською, розташовувався ряд будівель з крамницями, ремісничими майстернями та житловими приміщеннями. Тут знаходилися пекарня З. Бліта (буд. № 147), магазини: продовольчих товарів (власники: І. Флаштиц, Ф. Геллер — буд. № 147), тканин (вл. Д. Пінчак — буд. № 153; вл. Мотел Видра — буд. № 157), кухонного посуду (вл. А. Беззубов — буд. № 157), заліза (власники: Х. Ваксман — буд. № 157, М. Слєпак — буд. № 169, Д. Рубінштейн — буд. № 173); надавали послуги кравці Ш. Гейєр (буд. № 151), М. Лобзер (буд. № 155), перукарі А. Гофман (буд. № 157), М. Ходор (буд. № 163). Цікаво, що у будинку за адресою вул. Варшавська, 163 23 січня 1928 року були проведені установчі збори Ковельської філії української жіночої організації «Союзу Українок», на яких було представлено понад 70 кращих жінок Ковельщини [4, с. 3].

Поряд стояв будинок № 165, де діяли магазини: галантереї та плаття (вл. Хана Голобко), заліза (вл. Хуна Гарбер), шкіри (вл. Ц. Цвіка). Тут була крамниця Станіслава Міановського, де любителям міцних напоїв пропонували великий асортимент алкоголю. Продавали горілку та лікери на будь-який смак. Можна було придбати оковиту з Ковельського спиртзаводу (польська державна монополія), що знаходився до 1933 року по вулиці Монопольовій (пол. Monopolowa; у 40-х рр. XX ст. — вул. Горького, наприкінці 1996 року — вул. Шевченка), а до 1937 року в кінці вулиці Королеви Бони (сучасна вул. Театральна) та лікеро-горілчану продукцію різних польських виробників. Але найпопулярнішою і найдорожчою була горілка Львівського підприємця Юзефа Адама Бачевського. Міцні напої підприємці у Ковелі продавали лише за наявності спеціального дозволу, оскільки горілчані магазини при Польщі були під суворим державним контролем (нерідко відкривалися справи за звинуваченням у зберіганні, нелегальному перевезенні та продажу горілки, тютюну та ін.) [5]. У цьому ж будинку у 20-х роках XX ст. була відкрита пивна Д. Лінзена. Тут можна було скуштувати пиво з Ковельської броварні та завезене з інших міст. По сусідству, в магазині М. Лєрнера (буд. № 167), продавали за спеціальним дозволом тютюнові вироби: сигарети, цигарки, тютюн та інше. Широкий асортимент виробів з тютюну пропонували й крамниці Шлама Меламеда (буд. № 185), Л. Рубінштейна (буд. № 191), Шимона Пугача (буд. № 249), Х. Гольдшмідта (буд. № 255), які знаходилися на території колишнього острова.

У 20—30-х роках XX ст. територія старого острова залишалася центром торгівлі та орієнтовно починалася перед вулицею Магістрацькою, що вела до синагоги, будівництво якої було розпочато наприкінці 90-х рр. XX ст. над лівим рукавом Турії.

Майже у всіх будинках найстарішої частини міста, у напрямку вулиці Мацейовської (з середини 90-х XX ст. — вул. М. Левицького) діяли магазини, лавки та майстерні. Належали вони переважно євреям. Тут продавали знаряддя праці та предмети побуту із заліза (власники крамниць: Л. Швинюх, М. Райзімер — буд. № 181, Хаім Гуз — буд. № 191, Херц Ворцель — буд. № 213, І. Ройтенберг — буд. № 215, П. Вайсберг, Мушка Мандель — буд. № 225, Й. Мандель — буд. № 227, М. Шейнблум — буд. № 229, Й. Ворцель — буд. № 223, Соня Гутерман —буд. № 237, Йозеф Клейнерман — буд. № 243), шкіри (власники: Б. Хусід — буд. № 195, З. Атлас, Берко Атлас, Ушер Брегман — буд. № 201, Нухім Кіршенбойм — буд. № 211, Ш. Бронзафт — буд. № 217), скло та

порцеляну (вл. Г. Шнайдер — буд. № 171), білизну (вл. Б. Ліндер — буд. № 177), тканини (вл. Г. Штейнберг — буд. № 179, Л. Ройнер, Ф. Рубінштейн — буд. № 181, Гітла Меламед — буд. № 235), галантерейні товари (вл. Л. Вольф — буд. № 181, Б. Шулім — буд. № 189, І. Лев — буд. № 209, Х. Зайдель — буд. № 221), продовольчі товари (вл. Пінхас Хасіс — буд. № 187, Ш. Хаіт, Ш. Харат — буд. № 191, М. Волівелєр — буд. № 239, А. Меламед — буд. № 251, Марія Новичевська — буд. № 263) [27, s. 6], мануфактуру й хустки (вл. Срул Грайвер — буд. № 191), готовий одяг (вл. Йозеф Ледершнайдер — буд. № 191), взуття (вл. А. Блюмштейн — буд. № 199, А. Бронзат — буд. № 247), кухонний посуд (вл. Срул Ковальський — буд. № 203), фарби (вл. Е. Бакун — буд. № 205), збіжжя (вл. С. Зафран — буд. № 223). Пропонували свої послуги кравці Г. Ведреставайдер, Шнайдер (буд. № 181), Л. Гольдшмідт (буд. № 253), швець Ш. Арбайтер (буд. № 257), годинникар Ф. Гольдшмідт (буд. № 255). У 1928 році діяли склад гасу та мастил Абрама Меламеда (буд. № 251) і ресторан П. Камінського (буд. № 257).

На непарній стороні вулиці Варшавської, у старій частині міста, знаходилися два ринки: «Сінний» та «Критий». Перший, де продавали сіно, дрова, смоляні скалки для розпалювання печей тощо, діяв за вулицею Магістрацькою, біля Великої синагоги. Другий — «Критий» — за вулицею Володимирською.

Рис. 7. Ковель. Вулиця Варшавська. На передньому плані —будинок навпроти Воскресенського собору. 1930-ті роки (фонди Ковельського історичного музею: КВ-902 / КДФ-594).

Біля «Сінного» ринку, навпроти Воскресенського собору, стояли три будинки. Один із них, що розташовувався ближче до синагоги, на думку автора статті, мав номер 181 або 187 (східна частина будівлі сучасної вул. Незалежності, 129) [Рис. 7]. На початку XX ст. це був великий, гарний, цегляний, двоповерховий будинок з мансардним завершенням, де діяв банк взаємного кредиту. На початку Першої світової війни будинок мав прибудований третій поверх, який у війну був зруйнований. Наприкінці 20-х — початку 30-х рр. тут діяв кооперативний кредитний банк, що надавав вчасну фінансову допомогу для задоволення потреб дрібних купців у кредитах та інших банківських послугах. У 30-х рр. XX ст. на першому поверсі будівлі, де сьогодні магазин «Партизан», діяла крамниця споживчих товарів Пінхаса Хасіса (на початку 1925 р. склад цукру Пінхаса Хасіса був за адресою вул. Луцька, 30). На другому поверсі (за спогадами Колота Миколи Тимофійовича, 1925 року народження, Слабушевського Івана Георгійовича, 1928 року народження) вихованці українського дитячого садочка, що знаходився неподалік від Благовіщенської православної церкви, майже щотижня для батьків і місцевого населення давали концерти, які організовували українські культурно-просвітницькі організації «Союз Українок» і «Просвіта». Діти танцювали, декламували вірші, співали українських пісень. Тут аматорські гуртки ставили українські вистави. Діяли балетні курси під керівництвом Висоцької. «Союзянки» щорічно проводили академії, приурочені вшануванню пам'яті визначних українських діячів, пам'ятні дні української історії тощо. Тут же діяла школа для дітей емігрантів. Вхід на другий поверх будинку був зі сторони Сінного ринку. Поряд стояла невелика крамничка ікон, яка належала Сергію Кацалапу.

Неподалік починалась вулиця Володимирська. За нею знаходився «Критий» ринок. Це був оригінальний замкнутий чотирикутник без вікон з трьома широкими арочними брамами зі сторони вулиць Володимирської, Варшавської, Торгової (пол. Handlowa) та великим двориком, що був оточений невеликими крамничками. Товари були розкладені в крамничках, або на землі.

Від ринку до вулиці Мацейовської (сучасна вул. Лесі Українки), минаючи вулиці Коротку (пол. Krutku) і Річкову (пол. Przecznu), стояли один біля одного будинки, у яких були крамниці, лавки, ремісничі майстерні та житлові приміщення. За ними хаотично розташовувалися помешкання, більшість з яких належали до вулиці Варшавської.

Від автора. Стаття побудована на архівних документах та спогадах ковельчан і не дає вичерпної інформації щодо розташування всіх установ, організацій, закладів торгівлі та місць проживання всіх ковельських родин на непарній стороні вулиці Варшавської у міжвоєнний період.

1. Антонюк Я. Організація та діяльність спецслужб національно-визвольного руху в 1921 — 1932 роках [Електронний ресурс]. — politonomia.org.ua/...orhanizatsiia-ta-diialnist-spetsslugb-nat...

2. Бахів. Історичний огляд життя та загибелі єврейської громади Ковеля [Електронний ресурс]. — www.protecting-memory-ua.org/bakhiv/istorychnyi-ohliad

3. Від серця до серця. Волинь у поштовій листівці початку XX століття. Альбом-каталог. — Луцьк: Ініціал, 2008. — 200 с.

4. Ганна Гнатюк. Союз Українок: далеке і близьке 1928-2008. — Ковель. — 2008. — 24 с.

5. Державний архів Волинської області (далі:ДАВО), ф.74, оп.1, спр.161.

6. ДАВО, ф. 228, оп.1, спр. 81.

7. Державний архів Житомирської області (далі: ДАЖО), ф. 161, оп. 1, спр. 9.

8. Потапчук І. В. Природно-архітектурно-розпланувальна модель (ПАРМ) міста Ковеля / І. В. Потапчук // Містобудування та територіал планування. — 2013. — Вип. 47. — С. 506—514. — Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/MTR_2013_47_73

9. Український провідник // На Варті. —1926. — листопад, грудень № 19—20. — 20 с.

10. Фонди Ковельського історичного музею. Фонд ДМ: № ДМ —527. Акт № 76 від 11.05.1994 р.

11. Фонди Ковельського історичного музею. Фонд КДФ: № КДФ — 580. Акт № 199 від 13.12.1992 р.

12. Фонди Ковельського історичного музею. Фонд ОМ: № 133. — Ковельська вороняча книга. Акт № 1 від 23.01.2009 р.

13. Центральний державний історичний архів України м. Київ (ЦДІАК України), ф. 692, оп. 12, спр. 66.

14. Dziennik Urządowy Województwa Wołyńskego. — 1928. — № 5. — 5 s.

15. Echo Kowelskie. —1935. — № 1. — 4 s.

16. Echo Kpesowe. — 1932. — № 33. —10 s.

17. Ekran Kowelski. — 6.12.1935. — № 1. — 4 s.

18. Księga adresowa Polski (wraz z W. M. Gdańskiem) dla hahdlu, przemysłu, rzemiosł i rolnictwa. — Warszawa: Wyd.Towarzystwo reklamy międzynarodowej sp.zo.o. jener. reprez. Rudolf Mosse, 1928. — S. 2187—2191.

19. Księga adresowa Polski (wraz z W. M. Gdańskiem) dla hahdlu, przemysłu, rzemiosł i rolnictwa. — Warszawa:Wyd. Towarzystwo reklamy międzynarodowej sp.zo.o. jener. reprez. Rudolf Mosse, 1929. — 5516 s.

20. Księga adresowa Polski (wraz z W.M.Gdańskiem) dla hahdlu, przemysłu, rzemiosł i rolnictwa. — Warszawa:Wyd.Towarzystwo reklamy międzynarodowej sp.zo.o. jener. reprez. Rudolf Mosse, 1930. — S. 2172—2174.

21. Nasze życie. — 4.09.1936. — № 1. — 4 s.

22. Nowiny Wołyńskie. — 16.04.1928. — №15. — 4 s.

23. Pusiarski T., Zdrojewski S. Aptekarze w Golgocie Wschodu. — Pelplin-Łodź- Szprotawa. — 2002. — 432 s.

24. Tomczyk A.Uciekajac przed lomotem kolb.-Warszawa. — 2005. — 201 s.

25. Unser Leben. — 11.09.1936. — № 2.— 4 s.

26. Wołyński Dziennik Wojewódzki (dalej — WDzW).— Łuck.— 31 lipca 1928 r.— № 8. — 16 s.

27. Ziemia Kowelska. —1938. — № 4.— 6 s.

28. Ziemia Kowelska. —1938.— № 16.— 4 s.

Маргарита Матвійчук
(м. Ковель)

ІСТОРІЯ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ВУЛИЦІ У МІСТІ КОВЕЛІ — ВАРШАВСЬКОЇ (ПАРНА СТОРОНА)

У роки Другої Речі Посполитої в першій половині 20-х років XX ст. частина головної вулиці Луцької була перейменована на вулицю Варшавську. Нова вулиця отримала назву відповідно до напряму дороги, що вела до Варшави. Починалася вона у центрі міста і йшла через його стару частину до вулиці Мацейовської. З обох сторін вулиці Варшавської розташовувалися одноповерхові дерев'яні та одно-, дво-, триповерхові цегляні будинки. Значна частина їх була зведена ще в період Російської імперії.

Більшість заможних високих будинків знаходилися на парній стороні вулиці. Майже у всіх будівлях були крамниці, лавки та ремісничі майстерні.

Рис. 1. Ковель. Початок вул. Варшавської. 1920-ті роки.

Нумерація правої сторони вулиці Варшавської починалася в центрі міста [Рис. 1] від вулиці Новоколійової (початок XX ст. — вул. Нововокзальна, з кінця 1915 р. — Bahnhofstrasse, початок 20-х рр. XX ст. — ul. Nowokolejowa, кінець 20-х рр. XX ст. — ul. Kolejowa, у середині 40-х рр. — вул. Калініна, наприкінці 1996 року — бульвар Лесі Українки). У 30-х рр. XX ст. на початку вулиць знаходилася т. з. «біржова площа». Тут укладали угоди, підписували договори, обмінювали гроші, продавали дитячі іграшки та ін. Поряд, у будинку № 2, розташовувалися галантерейна крамниця Шмуль Верби та Г. Поліщук і добре відомий багатьом ковельчанам магазин Ш. Гольдштейна, де продавали фарби, шпалери, клейонки, килими, рамки для портретів і картин. У 1936 році у цьому будинку діяло польське бюро подорожей «Orbis». Кожен охочий у його касі міг придбати залізничні квитки та замовити екскурсії по регіону та за кордон. У 1938 році тут працювали крамниця тканин Софії Яворської та ательє, де шили ковдри і постільну білизну [18, s. 5]. У сусідньому будинку № 4 (попередня адреса— вул. Луцька, 159) з середини 20-х рр. XX ст. до 1937 року діяла друкарня «Brandes L. і Kaweberg K». Щотижня вона випускала польські газети «Echo Kowelskie» і « Ekran Kowelskie». У 30-х роках за їх видавництво відповідав І. Мірвінський [6, s. 4]. У 1926 році друкарня видала одноденну газету «Наша праця» з нагоди українського кооперативного свята в Ковелі за сприянням ковельських кооперативів і Ковельської повітової «Просвіти» [4, с. 85].

У 30-х роках у цьому ж будинку працювала крамниця Б. Грінблата. Вона пропонувала найновіші моделі радіоприймачів, електротехнічних приборів, патефонів, велосипедів, жирандолей, люстр та ін. за конкурентними цінами популярної фірми «Філіпс». У дворі згаданого будинку з 1924 по 1938 рр. знаходилася канцелярія нотаріуса Хіпполіта Жизновського. Поряд, у будинку № 6, діяли крамниці: овочів (власник Єрухім Фінкельштейн), галантереї (вл. Ф. Блайгус), тютюнових виробів (вл. М. Гольдшмідт). У 30-х рр. в одному з його приміщень знаходився аптечний склад Ф.Фредлендера, який пропонував великий вибір косметичних, хірургічних товарів, оптичні і фотографічні прибори, воду мінеральну і завжди свіжий лікувальний жир. По сусідству, у будинку № 8, розміщувалися магазини галантереї (1928 р. вл. Кац Борух), тютюнових виробів (вл. Мойше Гольдшмідт), у буд. № 10 — молочарня «ZDROWIE» і крамниця мануфактури (вл. З. Шенкер). До речі, в останньому у другій половині 30-х рр. знаходилися приміщення приватної торгово-економічної купецької коедукаційної (змішаної) гімназії (в 20-х — на початку 30-х рр.). Це була торгова школа товариства вчителів середніх та

Рис. 2 . Ковель. Школа торгова (фото бл. 1933 р.) L. Popek. Wołyn — ocalić od zapomnienia. — Lublin. — 1997. — c. 136).

Рис. 3. Ковель. Учні торгової школи. Перший ряд: перша зліва Хайна Геллєр, перша справа Єда Поліщук. Фото 30-х рр. (фонди Ковельського історичного музею: КВ-1457 / КДФ-1004).

вищих шкіл [12, s. 91] [Рис. 2, 3] з терміном навчання три роки [13, s. 3]), яка готувала молодь до роботи в промисловій, банківській системах та в сфері страхування. Директором гімназії в 1938 році був п. К. Грабовський. Навчання в освітньому закладі здійснювалося за програмою державних гімназій польською мовою. Для вступу наприкінці червня 1938 року потрібно було скласти іспити: письмово — польську мову та математику, усно — польську мову, математику, історію, природу. Знання при вступі в гімназію мали бути в межах 6-го класу початкової школи. Вік кандидатів для навчання становив 13—17 років. У приймальні платили внесок — 10 злотих. За навчання протягом 10 місяців плата становила 30 злотих щомісяця. Здібним і малозабезпеченим учням надавалися знижки. Після завершення навчання (повних чотири класи) випускники купецької гімназії мали право вступу до професійних та загальноосвітніх ліцеїв [20, s. 4].

Неподалік гімназії (за спогадами її студента ковельчанина Луцкевича Михайла Дмитровича 1922 року народження) стояла єврейська семирічна школа. Біля неї знаходилася палітурна майстерня (introligatornia), де дітей вчили ремонтувати книжки та весь шкільний інвентар. У цій майстерні навчалися учні всіх польських семирічних шкіл.

Рис. 4. Ковель. Присяжнюк Василь Олександрович, його дружина Оксана Іларіонівна та син Павло. Вул. Варшавська. 1930-ті рр. (фонди Ковельського історичного музею: КВ-1337 / КДФ-907).

Ближче до вулиці Варшавської, біля гімназії розташовувався будинок № 12. Тут у 1932 році знаходилися продовольчий магазин М. Ландера та майстерня єврея Т. Цигельмана, у якій гальванічним способом посріблювали вироби. По сусідству стояв довгий двоповерховий будинок № 14, де знаходилися аптечний склад Г. Фредлендера, кондитерська Й. Бауха, магазин кухонного начиння Ф. Штейнворцеля, фотографічний заклад З. Геллера (1928 р.). В районі сучасних магазинів, що мають адресу вул. Незалежності, 112 і 114 (за спогадами Сидорської Ганни Максимівни двоюрідної сестри Самійла Підгірського, 1922 року народження) стояв триповерховий будинок № 16 Абрама Ерліха [15, s. 1] [Рис. 4, 5]. На його поверхах на початку 30-х рр. розміщувалися крамниця галантереї Шулі-

Рис. 5. Ковель. Ковельчанки на вул. Варшавській. 1930-ті рр. (фонди Ковельського історичного музею: КВ-1134/ КДФ-753).

ма Ерліха, цукерня В. Глоушека, пивна Фіялковського, пекарня Б. Гібель, ювелірний магазин Вольфа Баса, готель «Palace», їдальня З. Баранюка, популярний у місті магазин ковбас Мар'яна Градошинського. У 1928 році тут був відкритий магазин готового одягу, який пропонував для чоловіків краватки, білі сорочки, піжами, а для жінок — панчохи відомої торгової марки «Oha» [19, s. 8]. До 30-х рр. у будинку № 16 діяла польська друкарня, а у 1938 р. працював галантерейний магазин Владислава Новісінського [Рис. 6,7]. Поряд, у будинку 16(а), продавала тканини Тойба Камень. Далі біля дороги стояв двоповерховий будинок № 18 (на думку автора статті, вірогідно, це будинок поліклініки, що сьогодні знаходиться за адресою вул. Незалежності, 122). У 30-х роках XX ст. будівля за номером 18 належала єврею Р. Літваку. У ній у другій половині 20-х та на початку 30-х рр. розміщувалися крамниці: споживчих товарів (вл. М. Ландер), ювелірних виробів (вл. Перел Цигельман), бакалейних товарів (вл. Цивя Квашнік), заліза (вл. Й. Папе). У середині 30-х рр. перший поверх займали теж крамниці. Найбільш популярним серед них був магазин електротехнічних товарів, кухонних і столових приборів [7, s. 4]. На другому поверсі у 1936 році під керівництвом Генріха Айзеншора працював дамський кравецький заклад «Szyk Paryski» [11, s. 1] [14, s. 1], а у 1938 році окремі кімнати займала торгово-економічна гімназія (з письмового запису Тараненко Ольги Олександрівни керівника музею освіти Ковеля). Згадана будівля утворювала спільний двір з будинком під номером 20 (ще донедавна це був дворовий корпус старої поліклініки). На початку 30-х років у ньому розміщувалися фотографічний заклад К. Бурака [5] та великий аптечний склад І. Волаха [6, s. 4]. У 1935 році тут діяла музична школа ім. Станіслава Монюшка [7, s. 1] (під патронатом Волинського музичного товариства у Рівному, Луцьку та Ковелі були відкриті музичні школи, що надавали можливість для продовження навчання в консерваторіях. У школі вивчали твори Ф. Шопена, С. Монюшка, З. Рунди, П. Машинського, І. Падаревського та інш.) .

Рис. 6. Ковель. На вул. Варшавській (на задньому плані — аптека Фрідріхсона). 1930-ті роки (фонди Ковельського історичного музею КВ-1133/ КДФ-752).

У будинку № 22 (сучасне приміщення «Ощадбанку») наприкінці 20-х рр. XX ст. розташовувалися книгарня К. Манделя, крамниця мануфактури Й. Гольдберга, працював годинникар М. Бурак [8, s. 2175]. У 1937 році на першому поверсі почала діяти друкарня «Brandes L. I Kaweberg K.» (її контактний телефон був 79). Майже два роки вона випускала єврейську газету «Kowler Štyme». Редактором її та відповідальним за випуск був Янкель Бурак. З 1938 року по 1939 рік у цій будівлі, але вже за адресою вул. Легіонів, 22 (у квітні 1938 року вул. Варшавська була перейменована на вул. Легіонів (пол. Legionów)) друкарня «Brandes L. і Kaweberg K» випускала з 17-го номера газету «Ziemia Kowelska». Відповідальним редактором щотижневика був Йозеф Кшижовский. У цей же період на першому поверсі будівлі у лівому крилі знаходилася крамниця продовольчих товарів Теодора Крупинського, а у правому — з поч. 20-х років XX ст. діяла повітова кому-

нальна ощадна каса — найбільша фінансова установа на теренах повіту. Вона приймала ощадні депозити в межах від одного злотого. Вклади до 2500 злотих не підлягали арешту. Каса гарантувала безпеку вкладам і термінове їх повернення [16, s. 4]. На другому поверсі будинку в другій половині 30-х рр. XX ст. працював польський виконавчий орган міського самоврядування — міська управа [Рис. 8].

Рис. 7. Юрченкович Євгенія Іларіонівна з донькою на вул. Варшавській. 1930-ті рр. (фонди Ковельського історичного музею: КВ-1334 / КДФ-904).

Навпроти аптеки Фрідріхсона у будинку № 24 наприкінці 20-х—початку 30-х рр. торгувала спиртом крамниця І. Кокоруза. По сусідству у середині 1930-х рр. окремі приміщення будівлі орендувала фабрика по розливу оцту, яка мала власну захисну марку «ALFA» (у 1929 р. фабрика «ALFA» з виготовлення гірчиці та розливу оцту, що належала М. Ройзену і його сину діяла по вул. Фабричній, 13 (нині вул. Смірнова)). Поряд у 1938 р. був кабінет лікаря-терапевта, доктора медицини Н. Шоймштейна, який надавав медичну допомогу дорослим та дітям [20, s. 4]. Неподалік, у будинку № 26, у міжвоєнний період працювали взуттєва майстерня Й. Синицької, перукарський заклад Д. Вінера, крамниця виробів із заліза Вольфа Літвара. У середині 30-х рр. тут надавав послуги з оформлення передплати газет та їх доставки Д. Гольдберг.

Популярністю у місті користувався заклад розміщення подорожуючих, який відносився до світової готельної мережі «Bristol». На початку 1920-х років він знаходився за адресою вул. Луцька, 137. У першій половині 20-х рр. отримав нову адресу — вул. Варшавська, 28 [9, s. 2173]. Готель перебував у власності Ельки Шойхет (у міжвоєнний період найбільша кількість готелів у Волинському воєводстві діяла у Ковелі — 9. Однак усі вони відносились до III —IV категорії, кількість номерів у них була від 4 до 7. Плата за один номер за добу була від 2,7 до 3,25 злотих [3, с. 126]). Поряд з готелем окремі приміщення займали крамниця мануфактури Давида Опалінера, бюро перекладів М. Верби та пральня «REDAN I ERJA». За спогадами ковельчанки Сидорської Ганни Максимівни, 1922 року народження, у пральні прасували залізками, бо електричних прасок тут не було. Світло коштувало дорого: 1 кВт — 1 злот, у той час, коли за 1 злот можна було придбати 1 кг свинини, або 1 кг пресованого цукру, або 1 кг вівсянки [6, s. 4].

Рис. 8. Ковель. Учениці повшехної школи ім. Мостицького біля магістрату. Праворуч Черняк Іраїда Олексіївна. Фото Епштейна. 1938 рік (фонди Ковельського історичного музею: КВ-904 / КДФ-595).

Будинок № 30 швидко завоював авторитет серед місцевих красунь. У 20-х рр. тут діяв фотосалон К. Бурака, у 30-х рр. — фотосалон «Б. Бурак і Спілка». Ці заклади завжди мали велику кількість замовлень. Тут же наприкінці 20-х рр. знаходилися крамниці галантереї Е. Бренера, мануфактури Л. Маркітера та аптека І. Волаха. У 30-х рр. у будинку жив і працював відповідальний редактор і видавець газет «Nasze życie» і «Unser Leben» Маркус Ройзен (у 1936 «Nasze życie» була перейменована на «Unser Leben» і виходила до кінця 1939 р.). За цією будівлею біля міського ринку, що знаходив-

Рис. 9. Ковель. Вулиця Варшавська (за вул. Королеви Бони). 1931 рік (фонди Ковельського історичного музею: КВ-2170 / КДФ-1294).

ся біля вулиці Королеви Бони (у 1945 р. — вул. Сталіна, у 1960-х роках — вул. Театральна, з 1983 року — вул. Героїв Сталінграда, з 1990 р. — вул. Театральна) стояло помешкання Альфреда Ромерсбаха (буд. № 30(а)).

На розі вулиць Варшавської та Королеви Бони розташовувався будинок за номером 32. У період Польщі тут діяли кооперативний торговий банк, мисливський магазин «Broń», крамниці продовольча «Крупинський та Спілка» та тютюнових виробів (вл. Л. Піоутковський).

Перейшовши вулицю Королеви Бони та вузькоколійку, що пролягала вздовж неї (для будівництва вулиці Перацького (нині вулиця Сагайдачного) в середині 1930-х років від Вульки Ковельської по вулицях: Монопольовій (нині вулиця Шевченка), Варшавській [Рис. 9], Королеви Бони до вулиці Новоколійової коні тягнули вагонетки із піском), за бажанням можна було відвідати книгарню «Б. — А. Ольшевські і Спілка», яка знаходилася у будинку № 34. Тут продавали письмове приладдя, галантерейні вироби, папір, робили на замовлення зошити та службові книги. В інших приміщеннях будівлі знаходилися фотографічний заклад Е. Нусіна і крамниця продовольчих товарів А. Здродовського. У разі потреби, поруч можна було відвідати перукарню поляка Добровольського.

У сусідньому будинку № 36 розташовувався салон закрійки жіночого одягу М. Нудельштехера. У будинку № 38 були крамниці взуття (власники Й. Барг, Л. Шенкер), продовольчих товарів С. Айзенберга, бюро перекладів Л. Фукса. З середини 30-х рр. тут діяла фірма «Економія», яка шила смокінги, костюми, сукні, одяг з хутра.

У наступній будівлі за номером 40, у 1920-х роках знаходився магазин, який пропонував газовану воду (вл. Ф. Паланська). Пізніше, у 30-х роках, тут діяли: невелика фабрика з виготовлення морозива й кефіру (вл. Е. Інгбер), майстерня з виготовлення головних уборів (вл. Б. Крел). Поряд розташовувався будинок № 42. Кожен охочий міг відвідати тут ресторан Іцко Шипера, кав'ярню Маши Кіпер, книгарню В. Мичніка, крамниці шапок (вл. Б. Ельфантель)та ювелірних виробів (вл. Арон Фраделіс, А. Паславський), скористатися послугами коваля М. Шпрінера.

Багатьом старожилам Ковеля запам'ятався магазин шапок Хеми Гелера, який розміщувався неподалік сучасної ЗОШ № 3. У цьому ж будинку № 44 наприкінці 20-х рр. діяли крамниці: взуття (вл. Ш. Граніч), галантереї (вл. П. Зафран), бакалійна (вл. Шепсель Клейнер). У 1935 році тут була найбільша фірма нових моделей корсетів і поясів (вл. Р. Хазан), а у 1936 році — майстерня «Kołdroświat», яка виготовляла ватні ковдри [11, s. 1].

Далі вздовж вулиці знаходилися: у будинку № 46 аптечний склад Ш. Гольдштейна та крамниці (споживчих товарів Е. Інгбера, жіночих капелюхів Е. Волка, одягу М. Інгберга і Р. Гольдфарба); у будинку № 48 — крамниця галантерейна А. Койфмана, салон закрійки дамського одягу Л. Перелмутера; у будинку № 50 — крамниця галантерейна Беніаміна Фридмана [11, s.1], кравецький заклад Б. Ройтера, майстерня годинників М. Фраделіса, перукарня Ф. Півковського; у будинку № 52 — крамниці: меблів Р. Тененбаума, дерева З. Балтера, галантерейна М. Епштейна і Й. Гінзблата; у будинку № 54 — крамниця шапок Херша Бронштейна.

За цими будинками на території сучасної ЗОШ № 3 були меблеві майстерні єврея А. Вайсмана, а на місці нинішньої музичної школи — спортивна площадка «boisko».

У наступних будівлях, що належали до парної сторони вулиці Варшавської, роз-

ташовувалися: кравецький заклад А. Каца, крамниці жіночих капелюхів С. Майзельса та скла і порцеляни М. Овейнтаха (буд. № 56); фірма рекламних замовлень Л. Мішнаєвського та крамниці: галантерейні М. Каца і Г. Берельзона, мануфактури К. Баса, різних залишків Б. Ройта (буд. № 58); кравецький заклад М. Шамуса, жіноча швейна фабрика «Ejnoch» та крамниці: тканин Е. Башейва і В. Ейноха, швейних машин фірми «Singer» О. Штейнбаха, галантерейна Єржи Дяновського (двоповерховий буд. № 60); квартира Ніни Хмелярської, приймальня лікаря Зискінда Пінкуса, крамниці: споживчих товарів І. Бебчука, галантерейна М. Зискіса, письмового приладдя П. Ройтера (буд. № 62); кравецький заклад Е. Арбайтмана та крамниці: мануфактури Б. Ройта, галантерейна Р. Шейнбаума (буд. № 64). Неподалік останнього будинку до центральної вулиці прилучалася вулиця Шевченка (згідно планів м. Ковеля станом на 1926 і 1939 роки. Проте чимало старожилів Ковеля стверджували, що в період Польщі вулиця носила назву Юридика «пол. Jurydyka». Це підтверджує і карта складена єврейською громадою напередодні Другої світової війни. Вулиця Юридика неодноразово згадується в адресових книгах м. Ковеля та інших архівних документах за період 1928—1936 років). Наприкінці 30-х років на ній була побудована єврейська гімназія з мовою викладання іврит, що перебувала під патронатом культурно-освітнього товариства «Тарбут» (восени 1939 року з приходом радянських військ тут була відкрита перша десятирічна українська школа). За освітнім закладом простягалася набережна річки Турії, яка замикала наступний житловий квартал.

За вулицею Шевченка, біля головної вулиці у міжвоєнний період розміщувалися: у будинку № 66 трикотажна фабрика М. Сружера та крамниці (заліза Р. Розинзовської, мануфактури Д. Завадського, мануфактури Давида Заводніка); у будинку № 68 — слюсарський заклад Х. Лєрнера; у будинку № 70 —кравецький заклад Й. Зигала; у будинку № 72 — кравецький заклад Й. Хайта та крамниці (галантерейна Арона Хоца і І. Лєвіна, шпалер М. Лорбера); у будинку № 76 — фабрика «Gilzy» та крамниця осінніх і зимових плащів від фірми «Salon de Europe» Кагана; у будинку № 78 (а) (біля мосту та старої єврейської гімназії «Тарбут») — магазин пухових і ватних речей «Dilburt», помешкання євреїв Яндлерів [1, арк. 27], друкарня Казимира Черницького та Марії Сольскої [17, s. 1] (її контактний номер був 1), яка видавала до 17-го номера газету «Ziemia Kowelska»; у будинку № 80 — майстерня годинників Х. Вайсберга, фабрика панчох Х. Авербуха, чайна А. Кауфмана та крамниці (мануфактури Абрама Межика і Й. Горбати, взуття Хіля Ейбушица, жіночих капелюхів Р. Шварцблата); у будинку № 82 — салон закрійки жіночого одягу Р. Шмойшлерера, слюсарня Й. Правидло та крамниці (галантерейна В. Каца, меблів М. Франкфовича, мануфактурна Х. Шапіра); у будинку № 84 — фабрика цукерок С. Рубінштейна, крамниці письмового приладдя Ц. Вара та виробів з хутра Р. Фрідмана [10, s. 2172]; у будинку № 86 — крамниці виробів з лози Йосифа Преса та галантерейна Брегмана; у будинку № 88 — крамниця мануфактури Г. Нимировського; у будинку № 90 — крамниця мануфактури І. Гітеліса, трикотажна фабрика Ерліх Юза; у будинку № 92 — столярня Б. Меламеда, майстерня з ремонту коліс Ш. Л. Нігеля, кравецький заклад Файєра [11, s. 1], пральня Х. Бара, крамниця суконь С. Маряма, крамниця взуття М. Зомера; у будинку № 94 — крамниці мануфактури М. Гендлера і Н. Гройзера, склад галантерейних товарів Ята Шойхета, майстерня кравця верхнього одягу Й. Файєра; у будинку № 96 — крамниця хутра Й. і Х. Капелюшників; у будинку № 98 — фотографічний заклад І. Епштейна, крамниці (бакалейних товарів Л. Фіша, взуття Х. Пугача, мануфактури Й. Гольцмана); у будинку № 100 — крамниці: бакалейних товарів Баданчика, тканин Захара Шварцблата, галантерейна Р. Зафрана, споживчих товарів Х. Шведіака, бакалейних товарів Л. Фіша, мануфактури Й. Цаля; у будинку № 102 — крамниця шкіряних виробів Б. Броншафта та крамниця одягу В. Брізелі; у будинку № 104 — крамниця мануфактури А. Ройтенберга; у будинку № 106 — крамниця дамських капелюхів Д. З. Ерліха, кравецький заклад Х. Хайта; у будинку № 108 — склад паперу «Ш. Ашкєнази і Спілка» (попередня адреса — вул. Луцька, 69); у будинку № 110 — крамниця тканин Арона і Шмуля Меламед; у будинку № 112 (належав Х. Зилберу) — крамниці жіночих капелюхів П. Сегенкагана та

письмового приладдя Дори Месер; у будинку № 114 — крамниці взуття М. Данцигира та канцелярських товарів С. Ашкєнази; у будинку № 114 (а) — крамниця галантерейна Б. Кагана; у будинку № 116 — крамниці мануфактури Аркадера, М. Авербуха, М. Каштелянського; у будинку № 118 — крамниці письмового приладдя Хальперіна та мануфактури І. Ейноха; у будинку № 120 — крамниці фарб Ш. Штока та споживчих товарів Сури Тейтельбам; у будинку № 122 — крамниці мануфактури А. Гітеліса, С. Гітеліса та взуття І. Гурвіца: у будинку № 124, що належав Лемелю Бромбергу, — крамниці: мануфактури В. Щербатого, споживчих товарів Хаї Фришверг, будівельних матеріалів В. Атласа; у двоповерховому будинку № 126 — склад аптечний С. Фінкєльштейна, паровий тартак Й. Шпільберга і Т. Амдурського, крамниці: заліза Б. Гуза, шкіряних виробів Шуліма Броншафта, споживчих товарів Х. і Н. Гройзерів, одягу Л. Гольдштейна, тканин Мозеса Дунаєвського, галантереї Г. Бойма; у будинку № 128 — крамниця посуду Рафаля Цимеринга; у будинку № 130 — аптека Мотюка, крамниці: заліза А. Ерліха, сільськогосподарських машин «Posiew» Алойзи Йонкіша, фарб Ш. Штока, мила Л. Куселя; у будинку № 132 — бібліотека державної поліції Ковельського повіту, майстерня годинників Шмуля Вайсберга, фабрика парафінових свічок М. Розена, аптечний склад Рейзи Баскіна, крамниці мануфактури Земеля Бромберга та взуття Бруха Вайнера; у двоповерховому будинку № 134 — крамниці: мануфактури М. Фришберга, споживчих товарів Хаї Фришберг, взуття Х. Гуза, галантерейна Х. Зискінда, Г. Айчиса, тютюнових виробів М. Звєровича, А. Куна; у буд. № 136 — крамниця взуття Бейриша Рабінерзона; у буд. № 138 —аптечний склад І. Мотюка, крамниця тканин Н. Полака; у буд. № 142 — крамниці: ковбасних виробів Стефані, одягу Н. Дрикєр, тканин М. і Л. Ерліх; у буд. № 144 — крамниці: споживчих товарів Берко Шербойма, тканин С. Кестенбойма; у буд. № 146, що належав Рейзлі Рейдер — крамниця галантереї М. Лейбенберга; у буд. № 148 — крамниці насіння І. Мотюка та галантереї Й. Неймана; у буд. № 150 — крамниця шкіри Д. Мейлера; у буд. № 152 — крамниці: мануфактури Л. Індеха, тканин М. Хінензона; у двоповерховому будинку № 154 — слюсарська майстерня Ш. Шварца, кравецька майстерня Деречинського і Берель та крамниці (одягу А. Каменя, тканин А. Тверського, Й. Венделя, Ш. Шапіро, споживчих товарів Зельмана Рейдера, мануфактури Пінхаса Годомічера і С. Пельца, цукру Сруля Ейноха); у буд. № 156 — крамниця тютюнових виробів Л. Гольдшмідта; у буд. № 158 — крамниця фарб Іцко Ерліха; у буд. № 160 — крамниця галантереї Х. Чюза і І. Баса; крамниця шкіри Берко Броншафта (буд. № 162); крамниці: тканин Ф. Каменя, кухонного начиння Л. Гелперна (буд. № 164); магазин мануфактури та одягу Когоса Левіна (буд. № 166); книгарня С. Баса (буд. № 168); пивна Кавеберга, крамниці: шапок П. Фітерсойбеля, фарб Й. Сойбеля (буд. № 170); крамниця кухонного начиння Х. Меламеда (буд. № 172); крамниця ламп, скла та порцеляни Вольфа Ерліха (буд. № 174); крамниця кухонного начиння Х. Штерна (буд. № 176); бюро перекладів І. Бурштейна, крамниця шапок З. Файнліха (буд. № 178); крамниці шапок Г. Шнайдера та С. Шмойша (буд. № 180); крамниці: взуття Е. Ерліха, одягу Е. Рубінштейна, кухонного начиння С. Цинамона, пива С. Хабермана (буд. № 182); слюсарська майстерня Н. Малушка, крамниці: заліза М. Шовба, ікон Й. Кацалапа, сідел П. Хасіса (буд. № 184); крамниці: галантереї Менаше Ейчиса, хутра М. Кушніра (буд. № 186); пекарня Л. Херліха, крамниці: тютюнових виробів Х. Сегала, шапок Ш. Пала (буд. № 188); магазини: мануфактури Х. Хермана (буд. № 192), галантереї І. Лева (буд. № 209); одягу Шая Гутмана (буд. № 250); магістрат (1933 р.) та ветеринарна клініка Грабовського-Ярмоловича (буд. № 280) та інш.

Неподалік крамниці ікон, перед Св.-Воскресенським собором проходила вулиця Соборна, що прилягала до головної вулиці. Тут були здебільшого крамниці та підприємства родини Цукерманів, а саме: паровий млин, олійня, електростанція, підприємство з виготовлення газованої води, крамниця заліза.

За Свято-Воскресенським собором починалася вулиця Костельна (названа на честь зведеного в XVI ст. римо-католицького дерев'яного костелу Св. Анни, який знаходився на місці сучасного будинку, що має адресу Київська, 7. Католицький храм кілька разів відбудовували. У роки Другої світової війни фашисти відкрили у ньому майстерню з

ремонту машин, яку у 1944 році спалили). На розі двох вулиць — Варшавської та Костельної стояв триповерховий будинок, який на початку XX ст. належав дворянину Героніму Ігнатовичу Пашкевичу. Поряд діяла аптека Петра Дмитровича Ейсмонта. Провізором її був Константин Макух. У дворі будинків знаходився невеликий двоповерховий маєток п. Зельцмана та продовольчі магазини. За ними, від вулиці Варшавської до вулиці Аптечної, простягалася вулиця Шухайського (ксьондз Іоанн Шухайський наприкінці XIX ст. проживав на вулиці Костельній і був настоятелем костелу Св. Анни. До речі, на вул. Костельній у 1896 році проживали дворяни Юлія із Скибневських Фрідріхсон, син Адольф і Габріель Фрідріхсон [2, арк. 2]). Протилежна сторона її частково прилягала до т. з. «Парадної площі», яка у 1937 році була викладена бруківкою і відведена під базар. Торгівля тут йшла переважно «з возів». Продавали сільгосппродукти, продовольчі та непродовольчі товари, худобу, птицю, корми та ін. Заїзд на базар був зі сторони вулиці Брестської.

Від автора. Стаття побудована на архівних документах та спогадах ковельчан і не дає вичерпної інформації щодо розташування всіх установ, організацій, закладів торгівлі та місць проживання всіх ковельських родин на парній стороні вулиці Варшавської у міжвоєнний період.

---

1. Державний архів Волинської області (далі: ДАВО), ф. 1, оп. 1, спр. 3525.
2. ДАВО, ф. 35, оп. 1, спр. 429.
3. Ковальчук Т. Заклади розміщення та харчування туристів на території Волинського воєводства у міжвоєнний період / Т. Ковальчук // Краєзнавство. — 2015. — № 3/4. — 329 с.
4. Павлюк І. З. Українські часописи Волині, Полісся, Холмщини та Підляшшя (1917—1939 рр.): анотований покажчик / І. З. Павлюк. — Львів; Луцьк, 1997. — 180 с.
5. Фонди Ковельського історичного музею. Фонд КДФ: № КДФ — 1152. — Фотоальбом роботи ковельського фотографа К. Бурака. — Акт №1 від 20.01.2000.
6. Echo Kowelskie. — 1932. — № 19. — 4 s.
7. Ekran Kowelski. —1935. — № 1. — 4 s.
8. Księga adresowa Polski (wraz z W. M. Gdańskiem) dla hahdlu, przemysłu, rzemiosł i rolnictwa. — Warszawa: Wyd.Towarzystwo reklamy międzynarodowej sp.zo.o. jener. reprez. Rudolf Mosse, 1928. — S. 2187—2191.
9. Księga adresowa Polski (wraz z W. M. Gdańskiem) dla hahdlu, przemysłu, rzemiosł i rolnictwa. — Warszawa: Wyd. Towarzystwo reklamy międzynarodowej sp.zo.o. jener. reprez. Rudolf Mosse, 1929. — 5516 s.
10. Księga adresowa Polski (wraz z W.M.Gdańskiem) dla hahdlu, przemysłu, rzemiosł i rolnictwa. — Warszawa: Wyd.Towarzystwo reklamy międzynarodowej sp.zo.o. jener. reprez. Rudolf Mosse, 1930. — S. 2172—2174.
11. Nasze Zycie. — 1936. — № 1. — 4 s.
12. Przegląd techniczny.Tygodnik poswiscony sprawam techniki I przemysłu. — Warszawa. — 16 lutego 1927 r. — № 7. — 94 s.
13. Samorząd Kowelski. —1929. — № 8—9. — 5 s.
14. Unser Leben. — 1936. — № 2. — 4 s.
15. Wołyński Dziennik Wojewódzki.— Łuck.— 28 maja 1928 r.— Poz. 54. — № 5. — 5 s.
16. Ziemia Kowelska. — 1938. — № 2. — 6 s.
17. Ziemia Kowelska. — 1938. — № 6. — 6 s.
18. Ziemia Kowelska. — 1938. — № 7. — 6 s.
19. Ziemia Kowelska. — 1938. — № 11—12. — 8 s.
20. Ziemia Kowelska. — 1938. — № 18. — 4 s.

Ігор Марчук
(м. Рівне)

КОВЕЛЬСЬКИЙ ОКРУЖНИЙ ПРОВІД ОУН НА ЗАВЕРШАЛЬНОМУ ЕТАПІ БОРОТЬБИ

У 1946 році український визвольний рух на Волині та Поліссі переходить від військово-повстанської до підпільної тактики боротьби. Попри це, в окремих лісових районах ще діяли невеличкі відділи повстанців як окремі диверсійні групи (ОДГ), а окремі повстанські командири отримують нові призначення у діючій мережі ОУН. На противагу від кадрових підпільників, вони затримують за собою ті військові звання, які отримали в підрозділах УПА. Одним з таких підпільних осередків, на теренах якого довший час українські повстанці боролися з ворогом, був Ковельський окружний провід ОУН. Останні підпільні групи на його території були знищенні оперативними групами та військами МДБ у 1954-55 рр. Зокрема, у січні 1954-го року загинув останній керівник округи В. Сементух-«Панас» («Ярий»).

Як не дивно, територіальні межі Ковельської округи ОУН постійно зростали. З 1945 року до Ковельського окружного проводу ОУН приєднано частину районів Рівненської області. Захоплений підрозділом Внутрішніх військ НКВС командир УПА Юрій Стельмащук-«Кайдаш» під час допитів свідчив, що у північно-західний край під № 33, зашифрований назвою «Хмельницький», входять округи:

1. Брест-Литовська № 100, зашифрована назвою «Кричевський» (Пинщина і Берестейщина);

2. Ковельська № 200, під назвою «Богун» (включає в себе територію у межах районів: Ратнівського, Заболотського, Шацького, Камінь-Каширського, Любешівського, Маневицького, Колківського, Цуманського, Ківерецького, Турійського, Маціївського, Любомильського і Головнянського — Волинської області та Морочнівського, Володимирецького, Рафалівського — Рівненської області).

3. Луцька № 300, під назвою «Кривоніс» (райони Волинської області — Луцький, Рожищанський, Теремнівський, Берестечківський, Сенкевичівський, Локачинський, Торочинський, Озютичівський, Порицький та райони Рівненської області — Острожецький, Млинівський, Дубнівський, Демидівський, Козинський, Радивилівський, Вербський).

4. Холмська № 400, під назвою «Король Данило» (Холмський, Грубешівський повіти і територія, де проживає українське населення) [1, с. 73].

Довгий час Ковельським окружним проводом ОУН керував Валерій Бондарчук-«Гордій», звільнений 24.08.1947 року з посади провідника через хворобу і переведений у референтуру пропаганди крайового проводу. На його місце був призначений В. Сементух-«Ярий», який до того часу був членом окружного проводу і очолював працю референтури СБ. Окружний провід був розподілений на 5 надрайонів — Дубровицький (очолював А. Згаб'юк-«Михайло» до 25.04.1951), Колківський (Г. Галайда-«Білоус» до 23.10.1952), Камінь-Каширський (очолював Й. Тюбай-«Дмитро» до 23.01.1948, після нього «Орел» до 17.09.1948, далі, ймовірно, «Роман» до грудня 1951), Ковельський (очолювали О. Степанюк-«Богун» до 10.1947 та Ф. Клиновий-«Сивий» до 16.02.1950), Любомльський (очолював «Бандура» до квітня 1948, з жовтня 1948 р. колишній чотовий УПА С. Богдан-«Биков» до 30.10.1950). Ймовірно, були ще й інші керівники надрайонів, але це питання потребує окремого дослідження.

Останній керівник підпілля ОУН на ПЗУЗ В. Галаса-«Орлан» у «Загальній характеристиці діяльності українського визвольного підпілля на ПЗУЗ в роках 1948—1951» зазначає, що восени 1948-го року було розроблено план виховно-вишкільної роботи та доручено провідникам різних рівнів провести вишколи серед підпільників [7, с. 17]. Тривала ця робота активно до літа 1949 року. Також поповнено ряди підпілля за рахунок молоді. «Активніші теренові провідники виховали і взяли в підпілля впродовж [19]49 і [19]50 р. ок[оло] 100 вартісних і здібних юнаків. Можливості дальшого росту і розвитку

орг[аніза]ції креслив ворог. Падали, як завжди, найцінніші люди» [7, с. 17]. «Орлан» зазначає, що станом на 1949 рік на Волині та Поліссі «був при кермі останній гарнітур людей» після загибелі яких організація вже не могла замінити іншими керівниками, оскільки кадрів катастрофічно не вистачало. З кожним роком окремі регіони залишались без підпільників, оскільки чисельність підпілля постійно зменшувалась через значні втрати. Економічну базу підпілля підірвала суцільна колективізація, завершена на території Волинської області у 1949 році, а Рівненської в наступному.

«Орлан» надіслав керівнику українського національно-визвольного руху В. Куку-«Лемішу» статистичні дані щодо стану підпілля на теренах Ковельського та Брестського окружних проводів ОУН.

	1948	1949	1950	1951	1952	
Брестський окружний провід ОУН	23	18	10	6	45	
Ковельський окружний провід ОУН			104	81		

Він також прийняв рішення про те, що у 1951 році Брестський окружний провід має бути об'єднаний з Ковельським, оскільки саме Ковельська округа відряджала туди підпільні кадри та виготовляла пропагандистську літературу.

Згідно з даними радянських карально-репресивних органів станом на 1950 рік Ковельський окружний провід ОУН організовував та скеровував роботу підпілля на території 19 районів Волинської області та 9-ти районів Рівненської області. Керував діяльністю цієї підпільної структури Василь Антонович Сементух-«Ярий» («Панас», «1915», «25», «55»), 1921 року народження. Членом окружного проводу та його заступником був Дубровицький надрайонний провідник А. Згаб'юк-«Михайло» («Клим», «Соловей», «Яр», «24»), посаду керівника СБ окружного проводу обіймав С. Михалевич-«Кос» («Денис», «13», «73»). Друкаркою працювала Г. Малашевська-«Христя» вона ж «Таня». Керівниками та бойовиками охорони були «Муц», «Муха» та «Сизий» («Борис») [3, арк. 31].

Територію Ковельської округи керівництво ОУН на Волині шифрувало під назвою «Терен 2038» або ж «Північ».

Співробітники Волинського УМДБ вирішили згрупувати матеріали, документи, агентурні донесення щодо керівництва Ковельського окружного проводу ОУН в агентурній справі № 252 «Біснуваті», розпочатій ще 5 липня 1947 року. Але вже на початку 1949 року, отримавши уточнюючі дані щодо персонального складу Ковельського окружного проводу ОУН та територію його дії, Волинське УМДБ припиняє провадження справи «Біснуваті», а 13 березня 1949 року розпочинає нову агентурну справу під назвою «Послєдиші» № 333.

Як свідчать окремі документи з цієї справи — 17 лютого 1949 року оперативна група МДБ з підрозділом солдатів проводила пошук В. Сементуха-«Ярого» у районі с. Комарове Старо-Вижівського району. Тоді два солдати 7-ї роти 277 СП Внутрішніх військ МДБ, транспортуючи продукти, випадково зіткнулись з «Ярим» та його охороною. Вони зайшли на хутрі села Комарове і хотіли взяти підводу у місцевого жителя І. Боярчука. У хаті виявили солому, яку не встигли прибрати після сну та побачили, що господиня нервується. Солдати у хаті нічого не виявили і пішли в клуню. Звідти по них було здійснено кілька пострілів. Вони вирішили підпалити клуню і знищити всіх, хто в ній перебував. Під час цього повстанці почали втікати, а солдати відкрили по них вогонь. Двоє загинуло, а один був поранений. У ході короткої сутички поліг повстанець Т. Онищук-«Холодний» та була вбита друкарка П. Онищук-«Параска», обоє уродженці с. Грабів Ковельського району. «Ярий» отримав поранення і зумів сісти на коня та залишити місце сутички [3, арк. 20]. Пізніше, з захоплених щоденникових записів «Ярого» стало зрозуміло, що він відвідав криївку в господарстві Івана Боярчука і мав з неї вилити воду, щоб розмістити технічну ланку. Несподівано у клуню зайшли два солдати, був бій. Загинули «Холодний» та його сестра, а «Ярому», «Кравченку» та «Муцу» вдалося врятуватися [5, арк. 76].

Несподівано до рук емдебістів потрапила частина архіву окружного проводу — 48 автобіографій повстанців (в тому числі і самого «Ярого»), фотокартки, листування «Ярого». З документів співробітники Волинського УМДБ зрозуміли, що повстанець Ф. Клиновий-«Сивий» очолює Ковельський надрайонний провід ОУН, а також діють окремі диверсійні групи «Зоренка», «Луя», «Панса». Раніше про них чіткої інформації не було [3, арк. 21].

На одній з захоплених світлин разом з повстанцями була сфотографована родина В. Гурського-«Сизого»: батько Давид Гурський, мати Катерина Гурська та сестра Марія. Вони мешкали на хуторі села Сереховичі Старовижівського району. Використавши цей факт у березні 49-го року Давид Гурський був затриманий і під тиском змушений до співпраці під агентурним псевдонімом *«Лісіцин»*. Від нього вимагали зв'язатися з сином «Сизим» та передати завдання від МДБ, щоб той знищив окружного провідника «Ярого» та здався радянським карально-репресивним органам. Якщо він цього не виконає, то сім'я буде репресована [3, арк. 30]. Давид довгий час ухилявся від зустрічі з офіцерами МДБ і ті 31 серпня заарештували його доньку Марію, також завербували сусідку, щоб та повідомляла про усі події в родині Гурських. Також Волинське УМДБ встановило, що «Ярий» листується зі своїм батьком Антоном Васильовичем Сементухом, який перебував в ув'язненні. У поштовій кореспонденції син прохав надсилати йому листи у село Шкроби Старовижівського району на ім'я довіреної особи Марії Тищук та у село Буцинь Анастасії Сметюх. Невдовзі до хати Марії прийшли перевертні зі спецгрупи і повели у спеціально облаштований бункер, де допитали під виглядом СБ. Марія розповіла, що зустрічається з повстанцями, допомагає їм та назвала ще кількох жінок, до яких заходять підпільники. Таким підступом емдебісти здобували необхідну інформацію та шантажували свої жертви.

20 липня 1949 року загинув Шацький районний провідник ОУН «Парфен» він же «Гудзик», «Чорний» — Штандер Прокіп Сергійович, уродженець с. Велиця Шацького району [1, с. 718]. З ним загинув повстанець Петро Кащенюк-«Сірко», уроденець села Паридуби Луківського району. Вони потрапили на засідку, влаштовану оперативними працівниками Головнянського РВ МДБ. Коли вийшли на поле, то кулеметник скосив одного повстанця з кулемета, інші двоє кинулися назад до лісу, за ними гналися солдати. «Парфен» знищив одного переслідувача з автомата, але сам потрапив під кулеметний вогонь і загинув [3, арк. 23, 24]. Шацький районний провід ОУН залишився без керівництва.

Також у лютому цього року була затримана та схилена до співпраці *«Рита»*, рідна сестра одного з керівників підпілля Л. Потапейка-«Луя». Її планували перевести на нелегальне становище, а для постійного зв'язку використати радіосигналізаційний апарат «Тривога». Що цікаво, співробітники МДБ не дуже довіряли *«Рiті»*: «Зокопуємо передатчик у лісі в присутності *«Рити»*. Після видалення *«Рити»* з лісу, вилучаємо передатчик та закопуємо його в іншому місці, а на його місці закопуємо ящик з вибухівкою... у випадку надійної роботи *«Рити»* з нами, радіосигнал допоможе підтримувати з нею регулярний та законспірований зв'язок». Якщо агент почне зраджувати, то повстанці за його вказівкою спробують вилучити таємне обладнання і підірвуться. Та використання вибухівки не було дозволено вищим керівництвом МДБ [3, арк. 12]. Подальша доля *«Рити»* не відома.

21 листопада 1949 року загинув кур'єр «Роман», який працював на лінії зв'язку між крайовим проводом та Ковельським окружним проводом. У нього було вилучено лист «Ярого», з якого емдебісти дізнались про місця зустрічі та паролі кур'єрів ОУН [3, арк. 107, 115]. Було вирішено знищити диверсійну групу «Зоренка» через яку діяв зв'язок з Брестським окружним проводом ОУН. 23 грудня 1949 року ця група була виявлена, кілька повстанців загинуло, а інші потрапили у полон [3, арк. 41, 68, 69].

Станом на 1950 рік співробітники МДБ продовжували пошук В. Сементуха-«Ярого», В. Гурського-«Сизого», А. Троцюка-«Муца» та Г. Малашевської-«Христі». Про «Ярого» вони зібрали наступну інформацію: у 1942-му році керував ОУН на теренах Ковельського району, у 1943 році очолив Ковельський надрайон, у 1944-му працював у

штабі групи УПА «Турів» як шифрувальник, а потім став політреферентом відділу «Гайового», з 1946 року очолив Камінь-Каширський надрайонний провід ОУН і в кінці цього ж року став керівником референтури СБ Ковельського окружного проводу ОУН; у 1947 році став заступником Ковельського окружного провідника «Гордія», а в наступному році очолив цю округу. Очевидно, ця інформація була почерпнута з його автобіографії, захопленої у 1949 році.

23 лютого 1950 року на території окремих сіл Старовижівського району проведено операцію з пошуку бункерів, де могли б зимувати «Ярий» та його оточення. Також опрацьовувались документи (у тому числі щоденник), вилучені під час загибелі Ковельського надрайонного провідника ОУН Федора Клинового-«Сивого». Його 16 лютого 1950 року вбив з пістолета агент Луківського райвідділу МДБ «Золотник». З записів «Сивого» офіцери МДБ дізналися, що член окружного проводу «Михайло» приходив на зустрічі з «Ярим» у Ковельський район [3, арк. 60]. За зв'язок відповідав пунктовий «Орел», у якого певний час переховувались повстанці перед зустріччю з «Михайлом». Останній раз «Сивий» зустрівся з «Михайлом» 15-го листопада 1949 року. Інформацію про орієнтовне місце криївки «Орла» так зване «Дурне болото» (північно-західна частина Ковельського району) співробітники МДБ отримали від повстанця «Залізняка», що вийшов з підпілля у грудні 1949 року, до того він перебував в охороні «Сивого». «Залізняк» стверджував, що «Орел» переховується з дружиною «Маруською» і не дуже задоволений своїм становищем. Можливо, вдасться переконати його скласти зброю і здатися [3, арк. 60]. Чекісти захопили також діючі до травня 1950 року паролі та інформацію про місця зустрічі «Сивого» з «Ярим» та «Муцем». Але оскільки тіло «Сивого» возили для показу населенню Ковельського і Старовижівського районів, то керівництво підпілля дізналося про це і не використовувало обумовлені з ним паролі та місця зв'язку. Аналізуючи записи Ф. Клинового, співробітники МДБ звернули увагу на те, що підпільні ланки переобтяжені виконанням функцій зв'язку, будівництвом криївок, заготівлею продуктів харчування і т. д. На організаційну роботу залишалось не так багато часу. «Сивий» у 1949 році так розподілив час:

а) праця над собою (читання літератури, преси, підручників і т. д.) — 67 днів;

б) написання звітів, розмноження літератури, підготовка пошти до відправлення — 50 днів;

в) час, витрачений на зустрічі з керівництвом округи, районних проводів ОУН, легалами, а також час перебування в дорозі до місць зустрічі — 83 дні;

г) засідки та бойові виходи — 6 днів;

д) господарча робота — 100 днів;

е) час без навантаження (релігійні свята, тимчасові укриття в лісі чи селі, відсутність світла і т. д.) — 59 днів [3, арк. 61].

Відповідно низові підпільні ланки працювали у подібних умовах і витрачали багато часу на другорядні завдання, пов'язані із забезпеченням одягом, взуттям, харчами, гасом, виконанням функцій зв'язку.

1 квітня 1950 у Львів надійшла доповідна про те, що підпільники створюють запас продуктів у Замшанському лісі на межі Ратнівського та Старовижівського районів. Для перевірки цієї інформації агенти *«Гайстер»* та *«Ігнатов»* на чолі з головою сільради с. Велимче Чихом та дільничим міліцонером Шишоліком 17 березня під виглядом мисливців пішли в ліс між селами Велимче та Замшани [3, арк. 99]. Під час огляду лісу агент *«Гайстер»* помітив на гілках кущів сліди інею від випаровування теплого повітря з криївки та, задіявши мисливського собаку, виявив продуху криївки. Місце криївки було оточене вказаними особами. А *«Гайстер»* пішов у Велимче до резидента *«Іванова»*, який повідомив по телефону райвідділ МДБ. Повстанці хотіли вийти з криївки, але псевдомисливці почали обстрілювати люк з мисливських рушниць. Через деякий час почулись глухі постріли. Ті, хто перебував у бункері, відібрали собі життя не вийшовши на поверхню. Коли відкрили криївку, то з неї дістали тіла трьох жінок: Марії Калачук-«Ніни», 1924 року народження, «Галини» та «Наталки». Вилучили 5 друкарських машинок, 3 пістолети, фотоапарат та велику кількість надрукованої літератури. Ге-

роїчні жінки знищили документи, порвали одяг та розбили друкарські машинки. У доповідній зазначалося, що це технічна ланка Ковельського окружного проводу ОУН [3, арк. 100].

13 квітня, неподалік від місця переховування технічної ланки, на межі Старовижівського та Заболоттівського районів, загинув оточений у криївці кущовий С. Калачук-«Панас», чоловік «Ніни». Згідно з іншим документом «Панас» ще діяв до 1951 року. 21 травня група стрибків з села Замшани прочісувала Замшанський ліс і зіткнулась з боївкою повстанців. У ході короткої сутички стрибку Івану Мажулі вдалося схопити важкопораненого Степана Васильовича Калачука-«Панаса», 1922 року народження, уродженця с. Замшани, який ніби-то керував підпіллям ОУН на території Старовижівського району. «Панаса» завезли у Ковельську лікарню та прооперували, надіючись зберегти йому життя та отримати цінні свідчення про підпілля. Від отриманих поранень він помер на наступний день у лікарні [5, арк. 73].

Ще один агент МДБ *«Калина»* увійшов у довіру до керівника боївки «Явора», а згодом перейшов у підпілля. Крім того, у цю боївку потрапила агентка *«Марта»,* яка повідомила керівника боївки про свою співпрацю з МДБ. 23 травня *«Калина»* скористався тим, що його поставили на варту. Пострілом з гвинтівки він вбив Макара Олексюка-«Явора», уродженця села Забріддя Ратнівського району, легко поранив *«Марту»*, а повстанцю «Батьку» вдалося втекти. Підібравши зброю та патрони, агент завів *«Марту»* у Ратнівський райвідділ МДБ. Через деякий час здався й «Батько», якому вже нікуди було діватися, оскільки «Калина» видав усю легальну організаційну мережу боївки [3, арк. 156, 157].

Співробітникам Волинського УМДБ влітку 1950 року вдалося захопити поблизу м. Луцьк керівника підпілля Д. Римарчука-«Неситого», який під час слідства розповів, що між Ковельським окружним проводом ОУН та крайовим проводом на чолі з І. Литвинчуком-«Дубовим» існує легальна лінія зв'язку під кодовою назвою «Макогон». Основним зв'зковим був мешканець с. Полонка Луцького району О. Гаврилюк, який теж був заарештований і розповів, що неодноразово виїжджав у с. Секунь Старовижівського району на один з хуторів з грипсами. Через агентуру особу хуторянина ідентифікували та взяли під нагляд сексотів. Це був місцевий мешканець Дмитро Мацюк. У ході його таємного допиту співробітники МДБ дізналися, що до роботи керівником пункту легального зв'зку Дмитра залучив Ф. Клиновий-«Сивий» ще у 1948-му році [5, арк. 19]. У листі В. Сементуха-«Ярого» до І. Литвинчука-«Дубового» за кінець червня 1950 р. міститься інформація про важливість цієї лінії зв'зку для підпілля Ковельщини: «Пошту Вашу за квітень і травень місяці я отримав у половині червня. Причини запізнення отримання мною пошти наступні:

Контролюючи «Макогон», протягом всієї зими, а також у березні і останній раз 16 квітня, як ми домовились, та, нічого не отримавши, я просто зневірився у цьому зв'зку і думав, що з Вашого боку впав кур'єр чи сталось щось інше. Останній раз на «Макогоні» я був у листопаді. Після того, на «Макогон» Ваш кур'єр ні разу не приїжджав» [9, с. 644]. З листа крайового провідника В. Галаси-«Орлана» дізнаємося, що він теж у 1949—1950 рр. розраховував на цю лінію зв'язку. Крім того, зв'зок Ковельського підпілля з керівництвом ОУН на Волині здійснював Турійський районний провід ОУН на чолі з Г. Грушевцем-«Хомою».

В. Сементух коротко повідомляв у листі про втрати на Ковельщині взимку та навесні 1950 року: «Сивий — вбив агент, невідомо де і як, так як був сам;

Роман — провідник К.-Каширського району, спровокував дядько, до якого йшли за салом, а він знав що прийдуть.

ОДГ Ратнівського району у повному складі — 5 ч. на чолі з Зоренко, яка діяла в районі села Самари, спіймали одного живим, який привів до бункера, де були інші. Моя технічна ланка, де було три друкарки.

На початку червня я здійснив наліт на редакцію політвідділу МТС Заболоттівського району в с. Кримно... Без жодного пострілу забрали увесь шрифт (понад 100 кг), біля 10 кг фарби в понад 30 кг паперу. Увесь шрифт зовсім новий, оскільки друкарня тлькино почала працювати. Машину забрати не вдалося» [9, с. 645].

Ще кілька ударів по підпіллю емдебісти завдали восени 1950 року. 14 жовтня поблизу хутора Загіля Волицької сільради Камінь-Каширського району дільничим міліціонером Шоліком був випадково вбитий один повстанець. Довгий час радянські карально-репресивні органи не могли ідентифікувати особу загиблого. Тільки у травні 1951 року стало зрозуміло, що тоді загинув Дорогичинський надрайонний провідник ОУН Максим Самійлович Фаліш-«Громобій», 1925 року народження, уродженець с. Городище Луківського району Волинської області [5, арк. 87].

30 жовтня 1950 року за даними агента *«Берези»* була проведена операція по знищенню Любомльського надрайонного провідника ОУН «Бикова». На хуторі Туркова Гутівської сільради в будинку Лукерії Головей чекістсько-військова група Заболоттівського райвідділу МДБ оточила С. Богдана-«Бикова» [9, с. 197]. Під час сутички досвідчений підпільник знищив одного сержанта та поранив двох солдатів і загинув сам. Тоді ж була захоплена важкопоранена підпільниця-зв'язкова Головей Євгенія Ликандрівна, 1930 року народження, з с. Гута Заболоттівського району, яка згодом померла.

Упродовж 1951 року ряди повстанців на Ковельщині зазнали нових непоправних втрат. Звітуючи за І квартал 1951 року Волинське УМДБ повідомляло, що у ході боротьби з підпіллям на Ковельщині повстанці втратили 10 чоловік вбитими (з підпільних осередків «Ярослава», «Отамана», «Коса», «Солов'я» та «Бикова»), а 3-х було схоплено («Роман», «Марина», «Костик»). Для боротьби з місцевими повстанцями завербовано 5 нових агентів та 15 інформаторів. Заарештовано 16 осіб, які допомагали підпіллю та ліквідовано пункт зв'язку С. Михалевича-«Коса» [4, арк. 44].

26 січня 1951 року чекістсько-військова группа, маючи інформацію від агентури, проводила прочіску лісу в районі хутора Поторочча Старогутинської сільради Головнянського району. На відстані 300 метрів солдати помітили двох повстанців, які поспішно залишали хату Єфима Сороки. Під час переслідування повстанців був вбитий Пилип Себастіанович Романюк-«Потапенко», 1928 року народження, уродженець с. Видраниця Ратнівського району, повстанець з почоту «Коса».

Проводився пошук охоронця Любомльського надрайонного провідника «Бикова» на псевдонім «Гордий». Агент *«Єрмак»* повідомив, що підпільник переховується у лісі «Княже» на межі Головнянського та Любомльського районів. 23 січня 1951 року розпочався ретельний пошук з його сховища. Тільки 27 січня солдати виявили бункер, у якому загинув Антон Лукашович Сичук-«Гордий», 1923 року народження, уродженець с. Кізя Головнянського району. Під час операції була захоплена Параска Марківна Булавка-«Марина», 1923 року народження, уродженка с. Городнє Головнянського району [4, арк. 48].

30 січня 1951 року оперативна група Колківського райвідділу МДБ поблизу села Велика Осниця Маневицького району Волинської області у лісовому масиві виявила криївку, де знову ж загинуло три повстанці: Павло Лазаревич Мельник-«Данило», 1918 р. н., уродженець с. Рудня Дубровицького райну, районний провідник ОУН на території Рафалівського району Рівненської області; Василь Федорович Юзько-«Калина», уродженець с. Острів Рафалівського району, підрайонний провідник ОУН; Афанасій Єфимович Маркелюк-«Міша», 1918 р. н., уродженець с. Бабка Рафалівського району Рівненської області. З криївки вилучено 3 гвинтівки, 2 пістолети, 100 набоїв та документи.

2 лютого 1951 року співробітники МДБ організували операцію з пошуку криївки «Отамана» та його бойовиків, яких видав агент *«Кузнєцов»*. Тоді загинуло троє повстанців: Василь Тихонович Парфенюк, 1931 р. н., мешканець с. Залісся Камінь-Каширського району, син «Отамана»; Іван Денисович Сижук, 1929 р. н., мешканець с. Залісся; Василь Іванович Раковець, 1930 р. н., мешканець с. Залісся. У повстанців вилучили один кулемет, дві автоматичні гвинтівки, дві звичайні гвинтівки та 500 набоїв [4, арк. 46].

Вже згадуваний агент *«Береза»*, що видав «Бикова», розповів співробітникам МДБ про повстанців з групи «Солов'я», які діють в лісах Шацького і Малоритського районів. На території Шацького району під час оперативних заходів виявлено і вбито повстан-

ця Миколу Івановича Макарука-«Колю», 1930 року народження, уродженця с. Самари Ратнівського району, який належав до боївки Шацького районного проводу ОУН [4, арк. 49]. Оскільки агент *«Береза»* користувався довір'ям у повстанців, співробітники МДБ вручили йому для застосування снодійний препарат «Нептун-47». Вночі, 25 березня 1951 року до нього в хату прийшло троє повстанців, яких супроводжував агент *«Поліський»*. Повстанці попросили щось на вечерю і мали намір ночувати у господарських будівлях агента. *«Береза»* додав снодійне у компот з таким розрахунком, щоб *«Поліський»* отримав препартат, який нейтралізує дію «Нептуна». Відчувши щось не гаразд, повстанці намагались розправитись з агентом та залишити його господарство, але оперативній групі МДБ, яка знаходилась неподалік, вдалося одного повстанця вбити (Роман Григорович Білитюк-«Антон», 1930 року народження, уродженець с. Заболоття), другого поранити і захопити (Федір Купріянович Павельчук-«Костик», 1929 року народження, уродженець с. Текля), а третій («Степан») втік [4, арк. 49, 50]. Згодом, агент *«Береза»* через родину «Степана» встановив місце його переховування у с. Заліси. 17 квітня Іван Павлович Горох-«Степан», 1929 року народження, уродженець с. Заліси був схоплений. Агент *«Поліський»,* який теж втікав, потонув у болоті. Співробітники МДБ звітували, що Шацький районний провід ОУН знищено.

Станом на серпень 1951 року Ковельський окружний провід ОУН продовжував функціонувати і опирався у своїй діяльності на Ківерцівський надрайонний провід ОУН, 6 районних проводів ОУН (під керівництвом «Хижака», «Хоми», «Андрія», «Лукаша», «Міши» та «Романа») та 3 окремі боївки.

Крім «Ярого», співробітники МДБ вели розшук С. Михалевича-«Коса». Аналізуючи отриману від агентури інформацію, вони вважали, що референт СБ Ковельського окружного проводу ОУН зимує в районі сіл на межі Головнянського, Заболоттівського та Старовижівського районів (села Дубечно, Текля, Глухи, Чевель, Кримно, Любохинь, Новосілки, Смоляри, Гута, Галина-Воля та інші). У порівнянні з зимою 1950 року його база змістилась на 25 км південніше [4, арк. 69]. При ньому знаходився повстанець «Павло», а близько зимували групи «Хижака», «Андрія» та частина боївки «Солов'я».

Агенти *«Семьонов»* та *«Скорий»* видали криївку у Куликівському лісі Колківського району. 2-го лютого оперативна группа МДБ під час штурму бункера знищила одного повстанця, а другого захопила. Тоді загинув Тимофій Пилипович Линник-«Наум», а в полон потрапив Микола Гордійович Свента-«Роман», 1921 року народження, уродженець с. Старий Чарторийськ Колківського району, який перебував у підпіллі з 1950 року [4, арк. 8]. «Роман» під час допиту виказав місце переховування групи «Ярослава». 4 лютого ця криївка теж була знайдена. У ній загинули: Яків Іович Лисий-«Ярослав», 1912 року народження, уродженець с. Старий Чарторийськ, керівник кур'єрської групи Ковельського окружного проводу ОУН, за іншими даними Колківський районний провідник ОУН; Олексій Онисимович Колбун-«Карпо», уродженець с. Старий Чарторийськ [4, арк. 9]. Крім того «Роман» показав криївку зі зброєю, де зберігалося 8 гвинтівок роззброєних 16 квітня 1950 року стрибків з с. Підгаття.

Несподіваний і болючий удар отримало підпілля 26 квітня 1951 року. Співробітники МДБ у документах вбитого «Ярослава» знайшли інформацію про обумовлений зв'язок з керівництвом Ковельського окружного проводу ОУН в районі села назва якого починалась на «Лю» [4, арк. 67]. Оскільки це був перший весняний зв'язок, то він обов'язково мав відбутись. Всі ймовірні населені пункти з такою назвою були взяті під контроль. Поблизу с. Любарка Маневицького району чекістсько-військова група вночі, рухаючись лісом, виявила невелике вогнище. Під час наближення до нього на відстані 10—12 метрів повстанці почули рух і запитали «Хто йде?». Один зі співробітників МДБ крикнув «Свої» і почав стріляти. Два повстанці загинули. Серед вбитих було опізнано Анатолія Григорійовича Згаб'юка-«Михайла», 1920 року народження, уродженця села Кривичі Рівненського району Рівненської області, заступника Ковельського окружного провідника ОУН. Інший повстанець ідентифікувався як Василь Олексюк-«Сумний» — виконуючий обов'язки районного провідника ОУН на теренах Голобщини [5, арк. 67,68]. Цю ж інформацію підтверджують записи крайового провідника В. Галаси-«Орлана»

щодо загибелі заступника окружного провідника «Михайла» і «Павла» — районного керівника ОУН в Голобському районі [7, с. 27].

З документів, вилучених у вбитих, емдебісти дізналися, що восени 1950 року «Ярий» та «Михайло» проводили нараду у Цуманському районі Волинської області з місцевими керівниками ОУН, де давали чіткі вказівки на зимовий період та розповідали про нову тактику підпілля. У «Михайла» при собі був фінансовий звіт за 2-ге півріччя 1950 року, де зазначено що йому вдалося зібрати 35 тис. карбованців, з яких 30 тис. передано керівництву ОУН. Крім того, до рук офіцерів МДБ потрапив блокнот з графіком зустрічей з іншими керівниками підпілля ОУН. Зокрема, 23 та 24 числа кожного місяця до вересня А. Згаб'юк мав зустрічатися з окружним керівником ОУН Берестейщини «Богуном» у місцевості під зашифрованною назвою «Жовтневий постій». 20—21 числа кожного місяця був визначений зв'язок з окружним референтом СБ «Косом» в районі с. Майдан Камінь-Каширського району [5, арк. 69, 99]. Це місце емдебістам вдалося встановити і вони влаштовували там засідки.

Ще один керівник Ковельського окружного проводу ОУН впав у боротьбі з радянськими карально-репресивними органами під кінець 1951 року. 8 грудня біля с. Нові Черевища Камінь-Каширського району за допомогою агента *«Сильного»* було виявлено криївку, де загинув окружний референт СБ А. Михалевич-«Кос» та Камінь-Каширський районний провідник ОУН К. Тимощук-«Роман», друкарка П. Герасимчук-«Оля» [5, арк. 179, 180]. З його документів співробітники МДБ дізналися трагічну долю ще однієї підпільниці — друкарки Ковельського окружного проводу ОУН Євгенії Гараджук-«Валі», уродженки с. Вишнів Теремнівського району. Вона хворіла на туберкульоз і 5 листопада 1951 року обірвала своє молоде життя пострілом з пістолета.

У наступному році районним відділам МДБ вдалося знищити повстанців у багатьох північних районах Волинської області. Тільки подекуди залишились невеличкі розрізнені групи, або повстанці-одинаки, що переховувались самостійно. Наприклад на території Ратнівського району Волинської області у період з 1948 по 1952 рр. загинуло 35 підпільників ОУН, захоплено та засуджено 27 осіб, що перебували на нелегальному становищі і заарештовано 24 так званих «легали», тобто особи, що діяли у легальній мережі ОУН. Підступом було схоплено 10 жовтня 1951 року й останнього керівника підпільної групи ОУН на Ратнівщині Михайла Маковецького, який використовував псевдоніми «Міша» та «Сулима». Він та його бойовик Іван Прач-«Гриць» прийшли поїсти до довіреної особи у с. Борки. Але цей чоловік вже був діючим агентом МДБ *«Розгромом»* і тільки вичікував слушного моменту, щоб підмішати снодійний препарат у їжу. Емдебісти інсценували масштабну прочіску села, а окрема група вночі повантажила безтямних «Мішу» та «Гриця» на підводу і вивезла у Ратне [5, арк. 170—172]. Звідти автомашиною М. Маковецького було привезено у Луцьк для слідства, а «Гриць» помер від дій спецпрепарату, не приходячи до тями.

У 1952 році співробітники Волинського УМДБ вважали, що керівництво Ковельського окружного проводу ОУН переховується в районах сіл Облапи, Грабів, Гішин, Доротище, Скулин, Ворона Ковельського району та сіл Ниці, Мельниця, Сереховичі, Синово, Шкроби, Соловйово, Комарово Старовижівського району. МДБ УРСР було занепокоєне слабкою організацією пошуку «Ярого» та його оточення (підпільники О. Карпук-«Кравченко», В. Гурський-«Сизий»). Міністр держбезпеки генерал-лейтенант Ковальчук надіслав у серпні 1952 року з Києва групу офіцерів для перевірки роботи оперативної групи, що розшукувала учасників Ковельського окружного проводу ОУН [4, арк. 20].

Практично з 1952 року керівництво підпіллям ОУН на теренах Ковельського окружного проводу ОУН здійснював тільки В. Сементух-«Ярий». Йому підпорядковувалось понад 40 підпільників, але, як свідчив керівник Проводу ОУН на ПЗУЗ В. Галаса-«Орлан», зв'язок з цим підпільним осередком було втрачено і попри неодноразові спроби відновити його не вдалося до літа 1953 року. У подальшому підпільників, що діяли у складі різних осередків Ковельського окружного проводу ОУН залишилося ще менше і «Ярий» вже не мав контактів з ними, а діяв автономно разом з «Кравченком», «Яре-

мою» та «Христею». Співробітники Волинського УМДБ довгий час не могли виявити місце перебування «Ярого» і тільки порушення правил конспірації допомогло вийти на його слід. В. Сементух надіслав листа батьку, який перебував в ув'язненні. За цю ниточку ухопились емдебісти і вийшли на мешканців с. Буцинь Старовижівського району. У поле їхнього зору потрапила сім'я Миколи Лобнюка. Різними оперативними заходами, а пізніше таємними допитами членів цієї сім'ї отримано інформацію, що в їхньому господарстві переховуються 4-ри оунівці і серед них «Ярий». 17 січня 1954 року, вночі, розпочалась ретельно спланована операція по затриманню останнього керівника підпілля ОУН на Ковельщині [5, арк. 345, 346]. М. Лобнюк погодився допомогти співробітникам МДБ і додати до їжі снодійний препарат. О 10 год. ранку повстанці отримали суп зі спецпрепаратом, а родина Лобнюка залишила оселю. Через годину оперативники МДБ помітили, що два підпільники виламали двері і зі зброєю намагаються залишити подвір'я Лобнюка. За ними з'явився і третій підпільник. Було наказано відкрити по них вогонь. В. Сементух-«Ярий», О. Карпук-«Кравченко» і С. Баболицький-«Ярема» загинули від кульових поранень, а В. Королюк-«Христя» згоріла під час пожежі у хаті [5, арк. 348—350].

---

1. Антонюк Я. Український визвольний рух у постатях керівників. Волинська та Брестська області (1930—1955) / Ярослав Антонюк. — Львів; Торонто: Літопис УПА, 2014. — 1069 с.

2. Антонюк Я. Структура та керівництво Ратнівського районного проводу ОУН(б) / Ярослав Антонюк // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Ратнівщина в історії України і Волині. Науковий збірник. — Луцьк: ДП «Волинські старожитності», 2012. — Вип. 42. — С. 174—177.

3. Галузевий державний архів Служби безпеки України. — Ф. 2. — Спр. 1474. — 297 арк.

4. Галузевий державний архів Служби безпеки України. — Ф. 2. — Спр. 1475. — 343 арк.

5. Галузевий державний архів Служби безпеки України. — Ф. 2. — Спр. 1476. — 363 арк.

6. Зек Б. Український національно-визвольний рух на Ратнівщині: персоналії 1943—1951 рр. / Богдан Зек // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Ратнівщина в історії України і Волині. Науковий збірник. — Луцьк: ДП «Волинські старожитності», 2012. — Вип. 42. — С. 178—184.

7. Іщук О. Діяльність Проводу ОУН(б) на Північно-західних українських землях у 1948—1952 рр. / Олександр Іщук. — К., 2009. — 46 с.

8. Літопис УПА. Нова серія. Волинь і Полісся у невідомій епістолярній спадщині ОУН і УПА. 1944—1954 рр. — Київ; Торонто: Літопис УПА, 2011. — 920 с.

9. Трофимович В. Збройне протистояння радянського режиму і повстанського підпілля на Любомльщині. 1944—1952 рр. / Володимир Трофимович // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. — Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2011. — Вип. 17. — С. 186—201.

Микола Михалевич
(с. Кортеліси Ратнівського району)

АНДРІЙ МИХАЛЕВИЧ «КОС» — РЕФЕРЕНТ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ ОУН КОВЕЛЬСЬКОЇ ОКРУГИ

Андрій Михалевич.

Серед багатьох сотень вояків ОУН — УПА нашого поліського краю, які боролися за вільну Україну, особливо вирізняється постать Михалевича Андрія Сергійовича, який у різні часи мав псевда «Кос», «Денис», «13» та інші. Ще в 1939 р. він у віці двадцять років був призначений керівником Седлищанського районного проводу ОУН. З того часу постійно знаходився у вирі боротьби. На момент загибелі, 8 грудня 1951 року, «Кос» був заступником провідника ОУН Ковельської округи Василя Сементуха — «Ярого» і водночас очолював Службу безпеки ОУН цієї ж округи. Про героїчну і трагічну долю Андрія Михалевича написано досить багато. Він є головним героєм художньо-документальної повісті Федося Романюка «Так визрівала воля». У книзі Марії Хотинської «Минуле стукає у серце» йому та деяким іншим замшанівським повстанцям присвячено окремий розділ «Поліська Голгофа». Але нині завдяки розсекреченню архівів СБУ є можливість дізнатися набагато більше про минулі події. Ще одним цінним джерелом інформації є архів «Коса», який на початку 50-х років був закопаний в алюмінієвому бідоні у лісі біля с. Вужиськ. Частина документів з цього архіву вже розшифрована співробітниками Національного музею Історії України у Другій світовій війні і на початку нинішнього року надрукована у збірнику «За край і волю, за нації долю».

Родина та молоді роки

Андрій Михалевич народився на хуторі Хочево біля села Замшани у заможній патріотичній сім'ї. Як пише Марія Хотинська, його дід — Михалевич Йосип Данилович народився у 1858 році, працював лісничим і був дуже добрим господарем. Любив читати книги з історії України та знав декілька іноземних мов. На зароблені гроші купував землю, щоб мати що дати синам, а померти довелось від голоду на засланні в Пермі у віці 87 років. До заслання Йосип Данилович проживав у сім'ї середнього сина Сергія. Сергій був дуже працелюбним, тому батько віддав йому найбільший хутір Хочево, де той мав 25 десятин землі. У господарстві були віялка, молотарка, січкарня, пасіка, садок, троє-четверо коней, 6—7 корів, стадо овець. У подружжя Сергія та Мотрони Михалевичів народилося 11 дітей, з яких семеро вижило, а інші померли ще маленькими.

Андрій народився у 1919 році і був старшим серед дітей. Він успішно навчався в Замшанівській семирічці, а потім у лісівничій школі в Ковелі. На формування його поглядів великий вплив мали дід Йосип та вчителька Юлія Степанівна. У травні 1938 року він разом із групою ковельської молоді вийшов на майдан із протестом проти злочинного вбивства чекістами лідера ОУН Євгена Коновальця. А вже в наступному році очолив Седлищанський районний провід ОУН. У цей же час Андрій одружується. З дружиною Наталією мали двох синів — Івана, 1938 р. н., та Федора, 1943 р. н. [22, с. 234—236].

Після встановлення радянської влади на Волині організація ОУН переходить у глибоке підпілля. У Замшанах великий вплив на молодь мали місцеві комуністи, які вважали своїм обов'язком боротьбу із куркулями. Вони підпалили господарчі будівлі Ми-

халевичів. Вогонь знищив хліви, свиней і частину техніки. Але це нещастя мало і позитивну сторону. Сім'я Сергія не попала під розкуркулення в першу чергу, на відміну від багатьох інших замшанівців, яких вивезли в Сибір ще до війни. Для захисту від паліїв Андрій створює ОУНівські молодіжні групи самозахисту. Він у цей час працює в лісництві та активно залучає патріотичну молодь до підпільної організації. Найбільші осередки ОУН діяли в таких селах Седлищанського району, як Велимче, Мизове, Замшани, Датинь, Нова Вижва, Буцинь та деяких інших [18, с. 46].

Особливості радянської влади

У перші місяці після приєднання до Радянського Союзу в Західній Україні відбулися значні позитивні зміни в соціально-культурній сфері. По селах відкривалися медпункти і хати-читальні, семирічні польські школи перетворювалися на восьмирічні українські. Водночас селяни тепер не лише платили податки, але й повинні були здавати продукти державі. Платити потрібно було навіть за фруктові дерева. Радянська влада відразу ж розгорнула жорстокі репресії проти всіх неугодних. У першу чергу це стосувалося поляків, членів українських патріотичних організацій, духовенства і просто заможних людей. Важливу роль у «радянізації» нашого краю відігравали колишні члени КПЗУ.

За іронією долі багаторічним лідером замшанівських комуністів був один із кращих господарів села Бірук Петро Захарович. У вересні 1939 р. він очолив бойову групу, яка зупиняла польських солдатів на дорозі Брест—Ковель і забирала у них зброю. Потім його обрали головою Замшанівської сільської ради. Петро Захарович дуже швидко зрозумів, що комуністична агітація і сувора радянська дійсність — це зовсім не одне і теж. Він звільнився з посади голови і пішов працювати в ліспромгосп. Але тут у Бірука виникає конфлікт із «східняками» за приміщення ліспромгоспу, і досвідчені у таких справах «товариші» донесли в органи, що незговірливий директор незаконно зберігає зброю. Під час обшуку в нього знайшли гвинтівку. Точно не відомо, чи Бірук залишив цю гвинтівку собі після розброєння поляків, чи йому цю зброю підкинули вороги, але три роки ув'язнення він отримав. Петро Захарович відбував покарання в Луцькій тюрмі і загинув 23 червня 1941 року під час кривавої бійні, яку влаштували енкаведисти у дворі в'язниці. Пізніше три сини Бірука вступили в УПА і всі загинули. Старший із них — Костянтин був другом Андрія Михалевича та увійшов в історію, як командир боївки на псевдо «Яворенко».

У Луцькій тюрмі відбував покарання також замшанівський священник Максим Туз, в якого під час обшуку знайшли книгу Михайла Грушевського «Історія України-Руси». Вночі напередодні розстрілу священник під час молитви почув голос, який підказав йому, як можна врятуватися. Тому, коли в'язнів виводили у двір, він приєднався до кримінальних злочинців, яких залишили живими. Максим Туз допоміг врятуватися ще кільком патріотам, серед яких був Пилип Сорока із Буциня, що пізніше став відомий, як сотенний УПА «Соловейко»[18, с. 53].

За допомогою розгалуженої мережі агентів і донощиків органи НКВС наполегливо шукали справжніх та потенційних ворогів радянської влади. Найменшої підозри у підпільній діяльності вистачало для арешту. 25 травня 1941 року в Буцині під час спроби затримання вчинили опір і були застрілені молоді хлопці — Михайло Титюк, Михайло Борей та Яків Баран з Брунетівки. А десятки інших юнаків і дівчат, представників інтелігенції були заарештовані. Серед них був Іван Омелянюк із Підсинівки, який відмовився бути секретарем сільської ради, а на свята не захотів нести портрет Сталіна. Коли через кілька днів його мати прийшла на побачення, то ледве впізнала сина. Під час допитів катами НКВС він посивів і нагадував старого діда, але нікого не видав. Омелянюк сидів у Ковельській тюрмі і після початку війни був розстріляний. У Ковелі енкаведисти спочатку скручували в'язням руки колючим дротом, а потім виводили групами по кілька чоловік у двір до заздалегідь викопаних ям і вбивали. Щоб не було чути криків і пострілів, поруч завели двигун трактора [22, с. 35].

Несправедливість і репресії сталінської влади посилили ворожість до неї з боку

патріотично налаштованих українців. Пізніше це багато в чому зумовило жорстокий і безкомпромісний характер боротьби за незалежність, яка розгорнулася в Західній Україні.

Період німецької окупації

Весною 1941 року Андрія Михалевича, як і багатьох інших молодих чоловіків, призвали до Червоної Армії. Але воювати «за Родину, за Сталина» він не збирався. Вже в перші дні німецько-радянської війни Андрій дезертирує з підрозділу зі зброєю і повертається додому. Військова підготовка пригодилася йому пізніше, під час створення загонів УПА та боротьби з ворогами України. Після повернення додому Андрій за кілька тижнів влаштувався на роботу лісником-об'їздчиком місцевого лісництва та відновлює діяльність в ОУН. Як пише у своїх працях відомий дослідник українського національно-визвольного руху Ярослав Антонюк, вже в 1942 р. Андрій Михалевич був призначений референтом (керівником) служби безпеки Седлищанського районного проводу ОУН та перейшов на нелегальне становище [1, с. 118].

Служба безпеки ОУН(б) була спеціальним розвідувальним та контррозвідувальним підрозділом, який створили в 1940 році для налагодження внутрішньої та зовнішньої розвідки, виявлення та ліквідації ворожої агентури, знищення функціонерів окупаційної влади, створення власної мережі інформаторів. Це було складне завдання, але Андрій його успішно виконав. У нього був широкий кругозір, він мав цілеспрямований, спокійний та доброзичливий характер, добре знав район і вмів переконувати людей. Склад органів служби безпеки УПА поповнювався випускниками загальновійськових вишколів та курсів. На теренах військової округи «Турів», до якої входили Волинь та Берестейщина, діяли спеціальні вишколи для особового складу СБ. Відповідно до інструкції керівники СБ зобов'язувалися постійно підвищувати свій професійний рівень, проводити навчання для своїх заступників, слідчих та командирів боївок [10, с. 157].

Притому СБ велику увагу приділяла внутрішній дисципліні та конспірації. У спеціальній інструкції для СБ сказано: «Якнайбільше конспірації. Не можна похвалятися, що немов я з СБ. Перестати говорити про СБ, а більше праці і чину. Віддавати почесть з УПА провідникам. Міняти псевдо. Не пити. На випадок випиття самогону — розстріл. Скрізь і завше заходуватися чемно і не вживати брутальних і пустих слів. Днями військовий однострій, нічого зверху не носити. Якнайменше рухів вдень...» [2, с. 29].

Районний референт СБ сам вирішував, хто в його терені ворог і мав право « карати смертю». На нього також покладалися функції перевірки нових членів УПА і організація розвідувальної діяльності[2, с. 27].

Формування ОУН-УПА змушені були вести війну відразу на кілька фронтів — проти німецьких окупантів, червоних партизанів та польських загонів. Для успішної боротьби в таких умовах особливе значення мало дотримання конспірації. Саме на правилах конспірації наголошується в інструкції, яка збереглася в архіві «Коса» і датується приблизно 1943 роком.

«Населення може знати тільки те, що ми «свої», а в деяких випадках і це не потрібно». Інструкція також роз'яснювала, як потрібно вести агітацію за ідею української революції та визвольну боротьбу українського народу. Ще одна вимога полягала в тому, щоб до мінімуму звести письмові документи: «Треба тямити, що записка може впасти в руки ворога і тому її форма і зміст мусять бути побудовані так, щоб не пошкодити організації. Записка члена підпільної організації мусить бути ділова, коротка, писана в одній справі, без титулів...» [12, с. 142].

Інструкція чітко вказує, про які речі взагалі не можна писати, а що повинно шифруватися і кодуватися. Особлива увага зверталася на конспірацію криївок.

«Криївки і їх побудова, місце, маскування — це суворо організаційна тайна. В криївках вільно перебувати і знати про них тільки тим, що стало в них живуть. Стрічі зо зверхниками і підвладними переводити в окремих криївках, для цього призначених. Архіви, гроші, бібліотеки, господарські предмети, продукти, технічне приладдя уміщувати в окремих для цього призначених криївках, там де ніхто не живе...»[12, с. 144].

Завершується інструкція списком покарань, які можуть бути застосовані до винних у недотриманні конспірації, аж до смертної кари.

Сувора конспірація стала однією з причин того, що збереглося дуже мало інформації про діяльність ОУН-УПА в нашому краї під час війни. Але про знищення німецького генерала Віктора Лютце біля Кортеліс у травні 1943 року розповідається навіть у Літописі УПА. Керував цією операцією друг і ровесник Андрія Михалевича, сотенний УПА Олекса Шум на псевдо «Вовчак»[14, с. 7].

Замшанівські підпільники

Важливу роль у діяльності формувань ОУН-УПА відігравали підпільники, які перебували в населених пунктах легально або напівлегально. Одна з таких підпільних груп діяла в с. Замшани наприкінці 1944 — на початку 1945 років. Мені про її діяльність розповідав її керівник, а в роки незалежної України станичний ОУН-УПА Ратнівського району Козел Андрій Савич. Ще більш детальні матеріали про її учасників є в архівно-кримінальній справі №536, яка зберігається в архіві Волинського управління СБУ.

У листопаді 1944 р. Андрій Михалевич заагітував групу замшанівців вступити в ОУН. Серед них були — Андрій Козел («Кучер»), Петро Михалевич («Тугар»), Василь Калачук («Кучеренко») та інші. «Кучер» був призначений станичним села Замшани. Як сказано у звинувачувальному висновку слідчої справи: «Він по завданню кущового провідника ОУН «Коса» купував зброю, обмундирування, а також збирав продукти з населення для УПА. Через грипси повідомляв керівників ОУН-УПА про облави і засади внутрішніх військ НКВД, а також інформував про настрої населення. У січні 1945 року Козел А.С. спільно з Михалевичем П.А. та Демчук С.М. на стінах будинків села Замшани розклеювали антирадянські націоналістичні листівки і також в січні вивісили на заборі біля церкви український націоналістичний прапор з націоналістичним знаком «Тризуб»[4, с. 101].

Петро Михалевич був «господарчим» і заготовляв продукти для УПА. Степан Демчук («Коробенко») приєднався до підпільної групи у грудні 1944 р. і під час допитів стверджував, що його змусили вступити до ОУН погрозами. Він розповів, що приблизно 20 грудня до нього додому вночі прийшов Михалевич Андрій «Кос», житель с. Замшани, років 25-ти, житель с. Замшани Калачук Василь, 1927 року народження і ще двоє невідомих. «Викликавши мене на вулицю, Михалевич Андрій і Калачук Василь запропонували мені вступити в ОУН, попередньо роз'яснивши, за що бореться ОУН. Попередили, що якщо я відмовлюсь від вступу, то мене і мою сім'ю знищать. Я змушений був дати свою згоду» [4, с. 43].

Наступного разу «Кос» із групою повстанців прийшов до Демчука через місяць і пояснив, що він має робити в ОУН. «Мої обов'язки полягали в тому, щоб дізнаватись у кого в селі є зброя, які настрої в селі, і попередили, щоб я ховався і не йшов у Червону Армію. Про все, що я дізнаюсь, я мав повідомляти жителю села Замшани Козлу Андрію Савичу...«Кос» дав мені гвинтівку і 20 штук патронів, наказавши їх заховати». Так Степан Демчук став зв'язковим-розвідником УПА. Він кілька разів заносив грипси від «Кучера» «Косу» і навпаки. Разом з іншими підпільниками ходили на зустріч із «Косом» у Датинь, де той передав «Кучеру» два шматки тканини і сказав, щоб з них пошили синьо-жовтий прапор, герб націоналістів «Тризуб» і вивісили їх у селі Замшани. Крім того, «Кос» дав ще кілька листівок, в яких було написано, щоб матері не відпускали своїх дітей на фронт, а також були заклики боротися за побудову «самостійної України». Завдання «Коса» нами було виконано. В суботу, прийшовши до «Кучера», я побачив, що «Кучеренко» приніс до нього пошитий ним прапор, а потім прибив до древка. Після цього прапор і виготовлений «Кучером» тризуб були прибиті на заборі в священика. Листівки, дані «Косом», також були розклеєні біля церкви»[4, с. 57—58]. Під час цієї акції Демчук стояв на варті. У лютому 1945 р. до підпільної групи приєднався ще один житель с. Замшани Ващук Юхим Петрович («Коробко»). Він отримав завдання переховуватись від служби в армії та чекати наступних вказівок.

Як згадував Андрій Козел, «Кос» був дуже сильним і досвідченим командиром, постійно проводив навчання своїх бійців. Одягнутий на той час був у німецьку військову форму. На озброєння «Кучер» отримав радянський автомат ППШ, а інші члени групи — гвинтівки та запас патронів. На початку квітня 1945 р. замшанівська націоналістична група була викрита НКГБ. Спочатку був заарештований Петро Михалевич, а через два дні інші три учасники групи. Як згадував Андрій Савич, під час допитів у Седлищі (яке було на той час центром нині Старовижівського району, куди входили і Замшани), а потім у Луцьку його жорстоко били і катували, щоб видав своїх товаришів. Найбільше чекістів цікавило, де можна знайти «Коса». За зраду обіцяли волю і 20000 карбованців, але завдяки молитвам до Бога, вдалося витримати всі катування і нікого не видати. За вироком військового трибуналу, члени підпільної групи були засуджені до 15 років виправно-трудових таборів та 5 років позбавлення прав.

Боївка «Коса» у 1945 році

Як керівник служби безпеки Седлищанського району, а пізніше Старовижівського надрайону, до якого входила також Ратнівщина, «Кос» мав у своєму розпорядженні боївку, склад якої постійно змінювався. Одні повстанці гинули, інших переводили в інші підрозділи.

Повстанці з боївки Коса.

У цей час боївка СБ «Коса» найактивніше діяла в районі сіл Замшани, Велимче, Синове, Соколище, Датинь, Буцинь, а також займалася диверсіями на шосейній дорозі Ковель—Брест, де внаслідок двох проведених засідок спалили вантажну та легкову машину військових і вбили капітана НКВС. У справі № 536 згадується про вбивство жительки с. Замшани Мотрони Ващук. Вона ходила ночувати у військову частину до солдатів-зв'язківців і повстанці підозрювали, що вона є доносником. У ніч на 7 березня 1945 р. група повстанців, яку очолював Федір Долинчук («Сміливий»), пішла до будинку Ващук, де забрали телицю, коня і підводу та поїхали на хутір Ставище, який знаходився у лісі між Замшанами і Вужиськом. Удень група інших повстанців на цій же підводі повернулася в село і привезли Ващук Мотрю на хутір. Підозрювану допитували командири СБ «Кос», «Чорнота» і «Левадний», а потім останній відвів її у ліс і розстріляв [4, с. 64]. Через тиждень «Левадний» — Паржаюк Роман Андрійович, уродженець с. Вужиськ, загинув у бою з оперативно-військовою групою НКВС у лісі поблизу с. Велимче.

8 червня 1945 року боївка Андрія Михалевича спільно з боївками Олексія Сметюха («Маяка») та Івана Тарасюка («Кубася»), у засідці на дорозі між селами Шкроби та Сераховичі вбили дільничного уповноваженого Сабудажа, уповноваженого держзаготівлі з Донбасу та поранили двох бійців винищувального батальйону[1, с. 118].

Активізація боївки «Коса» занепокоїла обласне управління НКВС, яке 28 липня 1945 р. склало план агентурно-оперативних заходів її ліквідації. За радянськими даними, до складу боївки у цей час входило 29 чоловік. На озброєнні у них було: 6 ручних кулеметів, 9 автоматів та 16 гвинтівок. Для її ліквідації було виділено декілька підрозділів військ НКВС. Крім того, з оперативників та бійців винищувального батальйону формувалися винищувальні групи. Зокрема в селах: Замшани — 26 бійців, Буцинь — 18 бійців, Сераховичі — 28 бійців. Але знищити загін «Коса», незважаючи на всі зусилля, енкаведистам не вдалося.

Значно гірші наслідки мала внутрішня «чистка», яку в той час затіяло вищестояще керівництво служби безпеки ОУН. 30 липня 1945 р. до Андрія прибув Ковельський надрайонний референт СБ Василь Ковальчук («Трохим») зі своїм заступником Олексієм Голярчуком («Козаченком»). З усіх бойовиків вони записали особисті дані та викли-

ли на індивідуальні бесіди. Частину підозрілих підпільників перевели в інші боївки, а частині наказали легалізуватися і чекати наказу [1, с. 119].

Взимку 1945 р. боївка «Коса» базувалася в лісі поблизу села Бузаки. На той час до її складу входили:

1) Капітула Павло Романович, («Коля»), 1920 р. н., уродж. с. Велимче;

2) Петрук Савелій Трохимович, («Ярослав»), 1929 р.н., с. Забріддя;

3) Калачук Степан Васильович, («Панас»), 1920 р. н., с. Замшани;

4) Кридинер Антон Юстинович, («Гармаш»), 1923 р.н., с. Кругель Ковельського району;

5) Долинчук Антон Єфимович, («Лебеденко»), с. Замшани;

6) Ліповський Пилип Оксентійович, («Хлопець»), 1911 р. н., с. Сереховичі;

7) «Горобчик», с. Шкроби Старовижівського району;

8) Карпук Олександр («Кравченко»), 1921 р.н., с. Шкроби;

9) Василь («Малий»), 1928 р.н., с. Датинь [1, с. 119].

Перехід до нової тактики

Використовуючи величезну чисельну та технічну перевагу, війська НКВС у 1945—46 рр. розгромили майже всі більші підрозділи УПА. Успішне маневрування боївки «Коса» також не могло тривати довго. У березні 1946 р. його загін потрапив на облаву і змушений був розійтися, щоб врятуватися. Після цього Андрій Михалевич з частиною бойовиків прибув до окружного провідника Ковельщини Василя Сементуха («Ярого»), який призначив його провідником ОУН Седлищанського району. 7 червня 1946 р. відповідно до Указу Президії Верховної Ради УРСР районний центр із Седлище був переміщений у Стару Вижву, яка надалі почала називатись Стара Вижівка, а район Старовижівським.

З метою кращої конспірації та зменшення втрат повстанці були змушені перейти до дій невеликими групами і уникати відкритих боїв з ворогом. Основними формами боротьби стали терористичні акти та диверсії. Становище українських підпільників у цей час було дуже складним. Частина з них були деморалізовані великими втратами та репресіями проти своїх рідних, і відмовившись від політичної боротьби, перейшли до відвертого бандитизму. Це були так звані «дикі групи», яких на Волині було найбільше. З ними вели боротьбу, як підрозділи НКВС, так і служба безпеки ОУН.

Енкаведисти також активно залучали спійманих бандитів до складу агентурно-бойових груп, які під виглядом повстанців грабували і вбивали ні в чому невинних людей, а також виявляли підпільників ОУН-УПА. До складу цих спеціальних загонів залучались, крім того, зрадники, які повірили обіцянкам радянської влади про амністію і добровільно склали зброю. У Ратнівському районі зрадниками стали, зокрема, такі сумно відомі особи, як Андрій Кошелюк («Дорош») із Річиці та Яким Корнелюк («Окунь») із Кортеліс. Вони здалися в грудні 1945 року залухівським «стрибкам», видали схрони та підпільників, яких знали, і перейшли на службу в органи НКВС [5, с. 157]. («Стрибки», «істребки», «стриби» — бійці винищувальних загонів, яких набирали із місцевого населення, рос. («истребительный»). Аж до 1949 р. Корнелюк був командиром залухівських «стрибків», а Кошелюк входив до складу агентурно-бойової групи.

Командиром однієї з агентурно-бойових груп у нашій місцевості був Василь Олексюк («Хмара») — уродженець с. Бахів Ковельського району. З 1944 р. він був командиром сотні УПА в бригаді «Тигра», яка діяла на території Брестської і частково Волинської областей. 25.06.1945р. сотня «Хмари» була оточена і розгромлена несподіваним нападом під час спільної операції оперативно-військових груп НКВС Брестської та Волинської областей між селами Залухів та Щитинь Любешівського району. Під час бою 34 повстанці загинуло, а ще 30 разом з командиром потрапили в полон. «Хмара» погодився співпрацювати з радянською владою. З 02.10.1945 р. очолював агентурно-бойову групу НКДБ (Народного комісаріату державної безпеки). Після розконспірування виступав з пропагандистськими лекціями проти ОУН і УПА. Цей зрадник завдав дуже багато шкоди українському підпіллю, але пізніше його знищила СБ ОУН [3, с. 506]. За

іншими даними його наприкінці 1948р. зарубали самарівські селяни, як провокатора [17, с. 44].

Зрадники та донощики завдавали найбільших втрат українським повстанцям, тому служба безпеки ОУН вела боротьбу проти них найжорстокішими методами. Діяв наказ вищого керівництва СБ ОУН з травня 1944р. про те, що зрадників і сексотів потрібно знищувати разом із сім'ями [2, с. 116]. Окремі командири боївок дійсно намагалися виконувати цей звірячий наказ. Серед них був Хотинський Адам Андрійович («Чорнота»), уродженець х. Наддатинь Замшанівської сільради, який очолював боївку СБ Седлищанського РП ОУН.

У свою чергу чекісти часто намагалися компрометувати невинних людей, або навіть українських патріотів, щоб підставити їх під удар СБ. Як розповідав мені житель с. Замшани і колишній фронтовик Дячук Юхим Петрович, до нього вночі у 1946 р. прийшли емгебісти (співробітники Міністерства державної безпеки) і почали вимагати, щоб він став сексотом (рос. секретный сотрудник). Дячук відмовлявся, і тоді його почали бити. Катували до того часу, поки не підписав зобов'язання працювати на органи. Дячук жодного доносу не зробив і це, очевидно, не сподобалося чекістам. Вони якимось чином підкинули його зобов'язання повстанцям і вже незабаром ті прийшли до нього вночі. Відразу з порога запитали: «Скільки людей продав Іуда?». Юхим Петрович почав розповідати, як усе було насправді. Бандерівці уважно вислухали, а на прощання сказали: «Твоє щастя, що сам усе розповів. Інакше б не жити тобі на цьому світі».

Протистояння

Національно-визвольна боротьба в нашому краї у 40-х—50-х роках минулого століття фактично мала характер громадянської війни з усіма її жахливими наслідками. Сталінська репресивна машина дуже уміло використовувала одних українців для боротьби з іншими та розпалювала ненависть між ними. До якого рівня жорстокості доходило протистояння між обома сторонами, наочно свідчить приклад мого рідного села Замшани. Тут поряд із кількома десятками переконаних і завзятих націоналістів була не менша кількість переконаних комуністів. Ще у 1980-х роках я спілкувався із багатьма з них та записав їхні спогади. Але про подробиці трагічних подій розповідати вони здебільшого не хотіли.

Деякі замшанівці вже у 1944 р. були направлені служити у винищувальну групу с. Сереховичі, а на початку 1945 р. така ж група була створена і в с. Замшани. Як згадував її командир — Бірук Петро Сергійович, якого в березні цього року направили в село дільничим міліціонером, замшанівська стрибгрупа була найсильнішою в районі. Її часто відправляли на операції в сусідні села. Одного разу охороняли підводи, які везли жито з Датиня в Стару Вижівку. Бандерівці відкрили вогонь з лісу і вбили Романа Мостепанюка. Іншим разом, коли поверталися зі Старої Вижівки, то два рази вступали у бій з бандерівцями.

У цій боротьбі були великі жертви з обох сторін. У зведенні інформатора СБ «Степана» від 1946 року вказується, що в селі Замшани на протязі 1942-1946 рр. було вбито червоними партизанами 9 осіб, більшовицькою облавою — 6, НКВД — 5, Червоною армією — 3, стрибками — 2, а разом 25 людей. Ще 34 бійці загинуло на фронті. За цей же час УПА знищила 14 осіб та СБ ОУН — 24 особи. Разом 38 осіб, з них 3 стрибки. Засуджено до ув'язнення 27 осіб, з них — 5 стрибків. Вивезено в Сибір 4 родини з 14 осіб. В боях знищено 5 більшовиків та всього по селу зліквідовано 22 господарства [12, с. 258].

За весь час боротьби замшанівські стрибки завдали значних втрат повстанцям. Серед стрибків особливим завзяттям вирізнявся глухонімий Іван Мажула, який крім того був ще й відмінним стрільцем. Він особисто вбив кілька бандерівців, а також кількох людей, які взагалі були ні в чому не винні. Як повстанці за ним не полювали, але спіймати так і не змогли. За свідченням жителя Замшан Бірука Івана Федоровича ще один стрибок — Михалевич Іван Пилипович разом із кількома своїми товаришами маскувалися під бульбашів і грабували повстанські сім'ї та інших людей по сусідніх селах. За це бандерівці вбили його батька. В с. Глухи люди впізнали грабіжників і заявили в МГБ.

Іван Михалевич та ще чотири стрибки були засуджені за свої витівки до 10 років ув'язнення.

В суспільно-політичному огляді «Марка» про с. Замшани від 10.03.1947 р. вказується, що замшанівські стрибки мають на озброєнні 2 кулемети, а також десятизарядні гвинтівки та автомати. «Санітарного, матеріального і медичного забезпечення нема ніякого. Кожного дня ходять по хатах їсти. Моральний стан істребків, де вони находяться і де ними опановане населення, там обходяться дуже добре... Відношення істребків до ОУН-УПА погане по-більшовицьки. Стрибки ніякої ідеї не мають, тільки аби наїстися. Роботи вони самі ніякої не мають, тільки охороняють управу і як хто приїде з району, то бере для охорони в терен. Узброєна адміністрація, Голова і фінагент живуть коло стрибків...» [12, с. 257].

Стрибки постійно жили в клуні колишнього німецького старости, яку вони перевезли і закопали посеред поля. Разом з ними тут ночували і деякі сільські активісти. Для контролю при групі майже постійно знаходився офіцер МДБ. Спочатку це був капітан Жданов, а пізніше лейтенант Босий. Бандерівці один раз напали на групу, але не вдало. Спалили тоді три хати. Іншого разу емгебісти розстріляли солдата, який був з ними і заснув на посту. У його смерті звинуватили бандерівців.

На початку 1948 р. в Замшанах організовується колгосп ім. Чапаєва. Націоналісти намагалися цьому активно протидіяти. Вони жорстоко побили одного з перших колгоспників — Микиту Михалевича, підкидали листівки з погрозами. Їм вдалося захопити в полон одного з командирів винищувальної групи Старовижівського райвідділу МДБ, якому було винесено смертний вирок.

Акт обвинувачення

ННН — народився 1902 р. в с. Замшани Старовижівського району. Освіта 2 класи. Українець, походить із дрібних селян.

До 1939 р. працював на господарці та був симпатиком КПЗУ. За першої большевицької окупації працював на господарці. За німецької окупації співпрацював із червоними партизанами (двоє братових синів були в червоних партизанах). За другої большевицької окупації разом із братовими синами став активістом села, за що йому знищено жінку і сина, який у тім часі мав вступати до істребгрупи. Дальше НН, а саме від 1944 р., поступає в районову міліцію, де бере активну участь у вивожуванні повстанських родин на Сибір. Разом із МВД-истами палив повстанські господарства, а саме: Михалевича Сергія, Калачука Василя, Михалевича Стратона і Бірука Петра. В 1945 р. брав активну участь в організації замшанівської істребгрупи, в якій був ройовим.

Дуже активно проводив у терені облави, засідки і інше. Кілька разів був у бою з українськими повстанцями, причому були жертви зі сторони повстанців. На підставі вище поданих матеріалів НН дня 10.06 зоставсь засуджений на кару смерти через розстріл.

Присуд виконано 10.06.1948 р.

Обвинувачені матеріали подав /13/ [12, с. 254]

Цей акт обвинувачення та інші документи з архіву «Коса» я подаю так, як вони надруковані в книзі «За край і волю, за нації долю». Прізвища та імена вбитих радянських активістів у ній закреслені упорядниками збірника, очевидно, з етичних міркувань.

Суспільно-політичний огляд терену в 1947 році

Багато цікавої інформації є у повстанських документах з оцінкою суспільно-політичного життя нашого краю, діяльності радянської адміністрації, підрозділів внутрішніх військ, НКВД та МДБ. В огляді за березень 1947 р. вказується, що серед населення і навіть активістів посилюється незадоволення радянською владою у зв'язку з розгортанням колективізації та грабунком хліба. Наприклад, у с. Пісочно голова сказав: «Ходив я два роки в червоних партизанах, кормив воші, терпів усяку невигоду, а тепер не

одному дядькові за шкуру заліз і хочуть, щоб і далі продавав людей, а вони кинуть 150 крб. у місяць — і проживи на них...» [12, с. 149].

У селі Синово в облавах і акціях брали участь війська НКВД. «При цьому заарештовано 4 особи. Побиті дві дівчини, вкрали одного кабана, двоє коней із саньми і багато одягу та зграбовано багато зерна» [12, с. 150].

«...Паливом школи забезпечені погано, діти мерзнуть, або зовсім не йдуть у школу. Щодо приміщення, то ще не зовсім погано, де є тісно учням, то виганяють господарів із хати, а там утворюють школу. Шкільних лавок по школах бракує, кажуть вчителям зробити, але брак цвяхів і нема чим збити... Зошитів, ручок, олівців також бракує, нема на чому і чим писати. Вся наукова програма просякнута большевизмом, тиск на виховання дітей у комуністичному дусі дуже великий, заставляють читати дітей книжки, журнали, газети виховного характеру, з яких би можна було прищепити любов до большевиків...» [12, с. 151]

Вчителів примушували не лише виховувати дітей у комуністичному дусі, читати їм статті про Леніна і Сталіна, але й агітувати селян у колгоспи. «Матеріальне забезпечення учителів дуже погане, в звітовім часі вчителі нічого не одержали... Відношення населення до учителів добре, учителі до населення відносяться також добре». «Національних меншин у терені нема, лише один поляк — і той сексот. В районі раз у місяць проводиться лекція для усіх установ разом, де вивчають історію ВКП(б), Конституцію СРСР, французький язик, і проводиться лекція про міжнародне становище»[12, с. 155].

Комуністичній пропаганді українські повстанці намагалися протиставити свою агітацію. Незважаючи на брак паперу та технічних засобів, вони друкували велику кількість листівок та брошур на злободенні теми і заклики до різних груп населення. 15.03.1947 р. «Денис» прозвітував про виготовлення 1562 закликів та 923 брошур і листівок. Серед них, наприклад, були листівки під назвою «Великому Сталіну», «За що бореться УПА?», «Бійці, командири Червоної армії», «Селяни України», «Донощикам-сексотам пощади не буде ніколи», «Чи буде голод?», «Бережись агента НКВД» та інші [12, с. 159—160].

Активізація діяльності «Коса»

На початку квітня 1947 р. Андрія Михалевича призначили провідником надрайону «Балка», до якого увійшли Старовижівський та Ратнівський райони. За кілька днів після цього, для узгодження організаційних змін він прибув до Михнівського лісу, на зустріч з провідником Ратнівщини Михайлом Бервецьким («Євгеном»). Посилаючись на наказ «Ярого», «Кос» вимагав, щоб «Євген» перейшов до надрайону «Балка». Але останній заявив, що він підпорядковується окружному Берестейщини «Православному», тому може це здійснити лише за його погодження. Весною 1947 року до складу боївки «Коса» входили:

1) Петрук Савелій Трохимович(«Ярослав»), 1929 р. н., с. Забороди.
2) Бабій Ярослав Йосипович («Марко»), 1924 р. н., з Івано-Франківщини.
3) Рибачук Михайло Антонович («Павло»), 1925 р. н., с. Дубечне.
4) Калачук Марія Сергіївна («Ніна»), 1924 р. н., с. Замшани.
5) Герасимук Пелагія Яківна («Оля»), 1929 р. н с., с. Забороди, друкарка.
6) Романюк Пилип Себастянович («Берест»), 1928 р. н., с. Видраниця.
7) Олексюк Максим Кирилович («Явір») 1914 р. н., с. Забороди.
8) Кокалюк Петро Йосипович («Сруль»), с. Видричі.
9) Михалевич Степан Лаврентійович («Максим»), с. Замшани.
10) Михалевич Кирило Олександрович («Савка»), с. Замшани.
11) Хотинський Юхим Андрійович («Хміль»), 1927 р. н., с.Замшани.
12) Наход Степан Андрійович («Оріх»), 1927 р. н., с. Велимче [1, с. 119].

Ймовірно, для покращення конспірації наприкінці 1947 р. Андрій Михалевич реорганізував свою боївку на кілька дрібніших. Так, у довідці командування 81-ї стрілецької дивізії внутрішніх військ МВС за 6 лютого 1948 р. зазначалося, що до «почету» «Коса» входило 4 особи, а безпосередньо в його підпорядкуванні знаходилися боївки — «Яреми» (4 особи), «Кравченка» (3 особи), та «Максима» (3 особи) [1, с. 120].

У відповідь на початок насильницької колективізації та пограбування селян «Кос» посилює терор щодо радянських активістів. Жертвами цього терору були в першу чергу голови та секретарі сільрад, «стрибки», міліціонери та інші представники влади, які проявляли найбільшу активність. Як правило, повстанці спочатку попереджували їх, щоб вони припинили свою шкідницьку діяльність або взагалі залишили посади, і лише у випадку їх невиконання, намагалися цих людей знищити.

В архіві «Коса» збереглася справа №5 СБ надрайону «Балка» Ковельської округи ОУН з описом арешту та характеристикою на уповноваженого Міністерства заготівель УРСР у Ратнівському районі.

«Дня 22.04.1948 р. повстанці в числі трьох осіб під командуванням «13» зайшли до селянина М.М. села Забріддя для залагодження певної справи. Постукавши у вікно, господар не відчиняє, питає: «Хто там такий?» Коли була відповідь: «Ми повстанці», то в тому часі почувся вистріл із хати. У відповідь у хату посипались кулі з автомата. В хаті зчинилась метушня. Господар кричить: «Не стріляй!». Повстанці крикнули: «Хто в хаті озброєний — здавайтесь, бо кидаємо в хату гранати». Господар, боячись у хаті, що гранати нароблять багато каліцтва, вирвав кріса із рук уповмінзагу Н і віддав повстанцям. По деякому часі з хати вийшов із піднятими руками агент уповмінзагу Н, якого зв'язали і відвели в заслужене йому місце»[12, с. 206].

В характеристиці на страченого активіста згадується, що він народився 1928 р. в с. Комарове Ратнівського району. «В 1945-47 рр. ходив з большевиками на облави, як тереновий. Від осені 1947 р. поступив на працю агентом уповмінзагу на с. Забріддя і Якуші. В часі своєї праці виявив велику солідність у роботі: ходив по хлівах, переписував корови, в кого находив незаписані корови — забирав. Переписував жорна і т.п. За час своєї служби забрав 8 коров у с. Забрідді, 5 коров у с. Якушах та 2 корови у с. Комарові» [12, с. 206].

Загальне пояснення до звіту СБ про ліквідацію 11 представників влади і одного священика.

В зв'язку з тим, що деякі обвинувачуючи матеріали на зліквідованих сексотів і большевицьких вислужників не вплинули з терену, понище подаю деякі пояснення:

1. НН з села Видраниці Ратнівського району, Активіст села. Агент уповмінзагу. Знищений за вислужництво більшовикам.

2. НН із села Забріддя Ратнівського району. Голова Забрідської сільради. Знищений за вислужництво більшовикам.

3. НН з села Видраниці Ратнівського району. Знищена за провокацію повстанських родин і місця перебування повстанців.

4. Н з села Самари Ратнівського району. Агент НКГБ Дивинського району. Знищений враз із братом за сексотство.

5. Н бригадир колгоспу ім. Сталіна села Черче. Знищений як активіст села і ініціатор колгоспу.

6. Н з села Щедрогоще Ратнівського району. Знищений як провокатор, що в результаті провокації повстанці мали бій з більшовиками.

7. НН з Малоритського району. Білорус. Член ВЛКСМ. Зліквідований за більшовицьке вислужництво.

8. ННН з села Гуща Головнянського району. Зліквідований як більшовицький вислужник і сексот.

9. ННН з с. Рудні Луківського району. Агент уповмінзагу. Член ВЛКСМ. Знищений як більшовицький вислужник.

10. НН — священник с. Самари. Зліквідований як більшовицький агітатор.

11. НН з с. Самари. Бувший командир стребгрупи. Зліквідований за більшовицьке вислужництво.

12. (Участковий) з села Борзови Старовижівського району. Член ВЛКСМ. Участковий міліціонер. Зліквідований за більшовицьке вислужництво.

За решту большевицьких вислужників і сексотів даю акти обвинувачення і протоколи допитів.

Постій, дня 30.01.1948р. /13/ [12, с. 202—203]

Боротьба з ворожою агентурою

В архіві «Коса» збереглося багато протоколів допитів таємних агентів НКВД, а пізніше МГБ. В одному з них житель с. Самари розповідає свою біографію і вказує, що в січні 1946 р. був забраний головою сільської ради с. Самари в «істребки». Влітку 1946 р. був призначений лейтенантом МГБ Образцовим комендантом «істребгрупи» с. Самари, яка налічувала 21 особу. За час командування влаштував 12 засідок проти українських повстанців. Весною 1947 року група була розформована, але її командир під кличкою «Оніщенко» продовжував виконувати агентурну роботу за дорученням емгебіста Перченка. Отримав наступні завдання:

«1. Слідкувати, хто має заховану зброю, методом купівлі.

2.Слідкувати за рухом повстанців.

3. Слідити за населенням, хто говорить проти радянської влади.

4. Розслідити місце перебування сестри повстанця Зоренка — Олени та в делікатний спосіб, щоб ніхто про це не знав і не бачив, застрелити її.

5. Завдання було дане мені і НН. застрілити бувшого учасника УПА Шинкарука Трохима.

Для виконання вищезгаданих вбивчих замахів лейтенант Перченко дав мені нагана та оприділив мені термін виконання 14 днів. З повищих завдань у зазначений мені термін я нічого не зробив, тому що були різні перешкоди, а не виконання вбивств мотивував тим, що не мав сумління на вбивство людини... Від місяця серпня 1947 року до місяця січня 1948 року я стрічався 4 рази з повстанцями, які давали слідуючі завдання:

1. Розклеювати летючки.

2. Діставати зброю, набої та інші боєприпаси.

Про всі мої стрічі з повстанцями я все до дрібниць оголошував Перченкові, який за кожним разом давав мені інструктаж, що говорити та робити з повстанцями та вчив солідно виконувати всі доручення повстанців. Стрінувшись останній раз з повстанцями Веселим і Зоренком, я одержав завдання спорядити опис сексотів, про яких я знаю, зголосивши про це Перченкові, який відразу зробив листа, де записав в ній 6 людей. Люди, подані в листі, є посібниками повстанців, які стоять на підозрінні МГБ, розраховуючи на те, що повстанці по одержанню листа не розбиратимуться, а зліквідують самі своїх людей.

Контакт з Перченком я держав два рази в місяць, себто 14 і 25 числа, через мертву точку, яка містилася недалеко моєї хати у стіжку, або ходив до нього»[12, с. 211—212].

В окремих випадках СБ ОУН спійманих сексотів не знищувала, а намагалася використати в своїх інтересах. Про це свідчить зобов'язання інформатора СБ Старовижівського районного проводу ОУН «Вухатого».

Зобов'язання

Я, нижчепідписаний, селянин села Велимча Старовижівського району ННН в тім, що я зробив великий проступок перед народом і перед організацією українських націоналістів — зобов'язався більшовикам працювати тайним агентом НКВД. Зробив кілька доносів, котрі є шкідливі для справи українського народу, і віднині стаю активним і чесним працівником УСБ (Української служби безпеки авт.). Всі наложені на мене обов'язки буду виконувати чесно, солідно і без застережень. За недодержання і невиконання наложених на мене обов'язків буду відповідати перед УСБ.

Власноручно підписуюсь НН («Вухатий»)

Упов. Денис [12, с. 202]

«Совєтська демократія»

В документах з архіву «Коса» зібрано багато відомостей про акти розправ МДБ і «стрибків» з місцевими жителями, важке життя простих людей при сталінській владі.

«Дня 11.04. на терені села Замшани стриби Замшанівської станиці спіймали дівчину з села Глух Заболотського р-ну, яка йшла із заробітку з с. Велимче та несла зароблений ячмінь і нитки. Стриби, спіймавши дівчину насилували її, забрали від неї ячмінь і нитки та зав'язали їй спідницю на голові і відпустили» [12, с. 161] .

Через великі податки та поставки продуктів державі багато селянських сімей голодувало. Так в інформації за квітень 1948 року згадується, що половина селян у Самарах вже тривалий час немає шматка хліба, що діти мусять іти жебракувати, щоб урятувати життя від голодної смерті. Багато селян продовжували своє животіння лише за молоком, і за таких умов у селян масово забирали корів. Ще одним лихом для селян стала так звана «добровільна позика», яку стягували бузувірськими методами.

«Від 01.05.48 р. по терені проходила, як кажуть большевики, «добровільна передплата четвертої сталінської п'ятирічки». Як виглядає ця добровільна передплата? В селі Хотешові господар Куниця Лазар відмовився передплатити позику, заздалегідь наложену в сумі 250 крб, за це забрали корову» [12, с. 162].

Для того, щоб перетворити селян на рабів і повністю поставити під контроль держави, сталінська влада намагалася загнати їх у колгоспи. Відновлення колгоспів після війни у Східній Україні призвело до масового голоду і загибелі понад мільйона людей. У Західній Україні масового голоду не було, тому що не було колгоспів. Їх створенню перешкоджали повстанці. Але від початку 1948 р. ситуація почала змінюватися. Повстанський рух був ослаблений, а влада всі сили кинула на те, щоб загнати селян у колективні господарства. Селян били і арештовували, звинувачували у пособництві «бандитам ОУН» і вивозили в Сибір цілими сім'ями, а їх майно забирали в колгоспи, на одноосібників накладали підвищені податки та поставки продуктів. Така зухвала несправедливість викликала опір селян і часто призводила до трагедій. У селі Височне селяни вночі зарубали фінагента, який обманом змусив неграмотних людей підписати заяви в колгосп. Він говорив, що за цими заявами їм додатково виділять землю.

Про те, як повстанці боролися проти насильницької колективізації, розповідається в документі з архіву «Коса».

Про протиколгоспну акцію

Дня 02.05.1948 р. по всіх селах Старовижівського і Ратнівського району були розклеєні наші летючки та кличі. В зв'язку з тим, що кличі та летючки бажаних наслідків не дали (большевики позрізали за ночі), було вжито проти деяких ідейних колгоспників, а саме: спалено понад 11 колгоспних господарств, що становить 24 будинки. Крім цього, знищено бригадира колгоспу в селі Черче Ратнівського району. Вчинений замах на ініціатора колгоспу в селі Старостинах. Через неспритність атентатника замах не вдався. Лише його (ініціатора) жінку тяжко поранено — розривною кулею, коло плеча побито руку. Спалено двох колгоспників у центрі Ратного.

З цього всього наслідки непогані. Темп колективізації припинився майже зовсім. Порівнюючи за місяць квітень, большевикам вдалося зорганізувати 5 колгоспів, що нараховують около 150 членів. За місяць травень вплинуло лише дві заяви. Колгоспники в Хотешові і Черче на роботу майже не виходять, а виходить 4—5 осіб. З господаркою не знають, де сховатися, — розвозять по сусідах і родинах... Тепер большовики говорять за колгосп, то населення каже: «Ви в районі не дастеся ради, вас палять, а на селі то нема чого — повішають».

В селі Синові ще в місяці квітні подано 37 заяв до колгоспу, а коли селяни спалили голову, то до цього часу колгоспу нема...

СЛАВА УКРАЇНІ!

Постій, дня 31.05.1948 р. 13 [12, с. 190]

Одним із наслідків насильницької колективізації стало те, що повстанський рух отримав додатковий імпульс для свого розвитку і до нього приєдналося багато нових людей.

Переслідування родини Михалевичів

Рідні та близькі Андрія Михалевича підтримували його у важкій та небезпечній боротьбі за вільну Україну. А сестра Марія, 1924 р. н., віддала за неї своє життя. У 1942 році вона вступила в ОУН і стала зв'язковою. Ще через рік вийшла заміж за старшого на три роки Степана Калачука, який проживав по сусідству із родиною Михалевичів.

Як писав Степан Калачук у своїй автобіографії, він народився у жовтні 1922 р. в с. Замшани. Закінчив 2 класи замшанівської школи, а потім працював на господарці при батькові, який мав 4,5 га землі. Під час першої більшовицької та німецької окупації працював у лісі штатним робітником. У 1944 р. вирішив піти в УПА і воював у різних підрозділах. З лютого 1948 р. в боївці «Коса», який у серпні цього ж року призначив його командиром особливої диверсійної групи Старовижівського району[12, с. 215]. Мав псевда «Панас» та «Малюх». Загинув Степан Калачук у бою із замшанівськими стрибками 21 травня 1951 року.

Степан Калачук — «Панас».

Дружина Степана Марія («Веселка», «Ніна») на протязі кількох років розділяла з ним всі злигодні підпільної боротьби. «Веселка» загинула 17.03.1950 р. разом з іншими членами технічної ланки Ковельського окружного проводу ОУН — «Наталкою» та «Галею» після того, як їх оточили у схроні.

Не маючи можливості вбити або захопити в полон «Коса», співробітники НКВС розпочали репресії проти його рідних. Після другого арешту у серпні 1945 року були відправлені на спец поселення у Пермську область, але через кілька місяців втекли звідти і поїхали на Волинь. У Замшани більше не повертаються, а переховуються в інших населених пунктах під вигаданими прізвищами. Сестри Андрія — Ольга і Тамара жили в Ковелі й згідно з матеріалами МДБ, за завданням брата, нібито збирали розвіддані на залізничній станції та закупляли для підпілля папір та інші речі. Влітку 1947 року вони були заарештовані. Під час допитів дівчат били і примушували взяти на себе вигадані злочини. Не витримавши катувань, вони підписали протоколи і були засуджені на 25 років таборів без права повертатися на Батьківщину. Разом із ними арештували молодшу сестру Афанасію Михалевич. Цілий рік її тримали у рівненській тюрмі, а коли виповнилось 18 років, дали 10 літ таборів також без права повернення в Україну [22, с. 246—248].

У 1949 році органам МДБ вдалося повністю репресувати сім'ю Михалевичів. Дружину «Коса» Наталію схопили в лісі поблизу с. Синове Старовижівського району та засудили до 25 років виправних таборів, як зв'язкову УПА. Спочатку її відправили в місто Ухту Комі АССР, а потім у Воркуту. Там Наталія дуже захворіла та отримала другу групу інвалідності. 10 листопада було арештовано 60-річного батька Андрія — Сергія, який переховувався у селі Видраниця. Йому дали 10 років ув'язнення, як батькові злісного бандита. Через півроку такий самий вирок отримала і мати Андрія — Мотрона, яка добровільно вийшла із підпілля. Під час останньої зустрічі з матір'ю Андрій Михалевич сказав: «Я живим не здамся». Чекісти деякий час не арештовували матір «Коса», а стежили , щоб через неї вийти на сина. Коли це не спрацювало, підіслали до неї агентурно-бойову групу, члени якої повідомили, що син запрошує її на зустріч. Завели в ліс у якусь криївку. Мовляв, з хвилини на хвилину має підійти «Кос», а самі стали задавати різні запитання. Але мати здогадалася з ким має справу і відмовилася відповідати [22, с. 251—252].

Згідно із Законом про політичні репресії в Україні від 17 квітня 1991 року вся родина Михалевичів реабілітована.

Спецоперації МДБ

Самовіддана і успішна боротьба Андрія Михалевича проти сталінської влади, очевидно, була помічена керівництвом ОУН. Восени 1949 р. його призначають керівником служби безпеки і водночас заступником провідника окружного проводу ОУН Ковельської округи. Хоча «Кос» тепер відповідав за діяльність СБ у всіх північних районах Во-

лині, його власна боївка продовжує активні дії. За даними МДБ восени 1949 року нею було вбито кількох активістів у Старовижівському та Заболоттівському районах.

27 січня 1950 р. «Кос» із двома повстанцями вночі прийшли в село Текля Старовижівського району, де в сільській раді забрали радіоприймач і документи. У цей час в селі знаходився оперуповноважений Ратнівського райвідділу МДБ А. Глушаков. Він один вирішив «знешкодити бандитів ОУН», але орден йому заробити не вдалося. Як скупо повідомляє довідка МДБ: «Глушаков у нерівному бою загинув смертю хоробрих». Через тиждень повстанці у читальні сусіднього села Глухи забрали радіоприймач та літературу. Ще більших збитків зазнав Заболоттівський лісгосп, в якому 29 квітня бійці «Коса» реквізували 60 тисяч карбованців та друкарську машинку [1, с. 120].

У цей час до складу групи «Коса» входили: Бабій Ярослав «Марко», Максим Олексюк «Явір», Пилип Романюк «Берест» та Пелагія Герасимук «Оля». За інформацією МДБ, «Кос» і члени його боївки не лише чинили фізичні розправи над радянськими активістами, але й проводили велику ідеологічну роботу серед молоді по обробці її в націоналістичному дусі для поповнення нелегальних ланок ОУН. У Ратнівському районі їм вдалося підготувати 14 чоловік, які у 1949 році влились у різні групи ОУН.

Обласне управління МДБ, стурбоване такою ситуацією, прийняло рішення створити спеціальну оперативну групу для пошуку і знищення боївки «Коса». На учасників боївки 17 листопада 1949 р. було заведено агентурну справу «Північні». Спеціальна група складалася з досвідчених оперативників МДБ на чолі з Миколою Ізотовим і діяла переважно в Старовижівському, Ратнівському та Заболоттівському районах. Місцем дислокації опергрупа вибрала Ратнівський район, щоб одночасно допомагати місцевим співробітникам у пошуку інших боївок ОУН. За радянськими даними наприкінці 1949 р. на Ратнівщині активно діяли 8 боївок, до складу яких входило 62 повстанці [8, с. 5].

Саме у цей час чекістам вдалося арештувати батька «Коса» — Сергія Михалевича. Вони знали, що Андрій турбується про своїх батьків і надає їм матеріальну допомогу. Тому розраховували, що через батька зможуть розшукати керівника СБ. Але Сергій Михалевич категорично заперечував свій зв'язок із сином і вперто заявляв, що він його бачив останній раз ще в період німецької окупації. Тому емгебісти вирішили провести відносно Сергія агентурну комбінацію з участю спецагентів. Під надуманим приводом його вночі на автомобілі повезли із Луцька в Ратне. Одночасно в ліс, недалеко від Ковеля, була відправлена група переодягнутих спецагентів з 5 чоловік. Вони «обстріляли» автомобіль, «вбили» оперпрацівника, а шофер втік. Самого Сергія Михалевича спецагенти витягли з автомобіля і забрали із собою. Сергій Йосипович дуже зрадів, що попав до «своїх», і ще по дорозі до бункера почав розповідати, що він батько «Коса», зустрічається з останнім і отримує від нього допомогу.

Спецагенти привели Михалевича в бункер і від імені СБ допитали його. Як і передбачалося, він детально почав розповідати про свої зв'язки із сином та назвав людей, які його переховували за завданням «Коса». Серед названих була Шиманська Ликерія Олександрівна — жителька села Забороди, яка була надійною зв'язковою «Коса» і надавала йому велику допомогу. Після того, як спецагенти отримали потрібну їм інформацію, вони інсценували бій з опер групою, і Михалевич знову потрапив у руки МДБ [8, с. 6—7].

Шиманську таємно затримали для допиту, але вона відмовилася відповідати на будь-які питання. Тому по відношенню до неї так само провели комбінацію зі спецагентами, яка також закінчилася успішно. Як стверджується у довідці МДБ, Шиманська не лише розповіла про свої зв'язки з «Косом», але й назвала кількох його активних помічників. Коли Ликерія зрозуміла, що її обманули, вона знову відмовилася відповідати на питання. Чекісти почали негайно реалізовувати отриману інформацію [8, с. 8].

Серед мимовільно виданих Шиманською людей, був житель с. Лучичі Грищук Петро Єрмолаєвич. Він був головою сільпо, а також членом винищувальної групи, і тому знаходився поза підозрою МДБ. Користуючись своїм службовим становищем, він надавав повстанцям необхідні товари і продукти, а також переховував їх у своїх приміщеннях по кілька днів. Чекісти вирішили таємно затримати Грищука та завербувати. З цією метою його, як передового голову сільпо, викликали в Луцьк, нібито для обміну досві-

дом. Наполегливі допити Грищука здійснювалися на протязі 5 днів, але ніяких свідчень він не дав. Тому з ним так само провели спецоперацію, як і з Сергієм Михалевичем та Шиманською. Потрапивши в руки «націоналістів», він детально розказав про свої зв'язки з «Косом» та повідомив, що в його сусіда — Гуля Пантелеймона є бункер, в якому повстанці зберігають свої речі і приблизно через тиждень повинні прийти та залишитися там на зиму.

Коли після «бою» Грищук знову потрапив до емгебістів, він без опору підтвердив сказане ним раніше і погодився їм допомагати. Таким чином Грищук був завербований в якості агента під псевдонімом «Калина» і отримав спеціальні засоби — снодійні препарати та радіосигнальний апарат «Тривога». Одночасно в селі Лучичі була захована оперативна група, яку мав викликати «Калина» для захоплення «Коса» та членів його боївки живими. Але ці плани чекістам реалізувати не вдалося. Грищук після повернення додому розповів про вербування дружині і сусідам, у яких знаходився схрон. Разом із Гулем вони повідомили про все «Коса» і отримали від нього наказ забрати свою зброю у винищувальній групі і перейти на нелегальне становище. Що вони й зробили 21 грудня 1949 року [8, с. 9—13].

Сміліва дівчина

Оперативники шукали також інші шляхи, щоб вийти на «Коса». Вони почали слідкувати за його родичкою — Савчук Надією Дмитрівною, 1934 р. н., членом ВЛКСМ. За свідченням «Калини», вона була зв'язковою Андрія Михалевича і регулярно приносила йому «якісь папери». Савчук, яка запідозрила небезпеку, вирішила виїхати до батька в Молотовську область. Її було таємно затримано на вокзалі в Бресті і при обшуку знайдено фотографії «Коса» та інших повстанців і націоналістичну літературу. Затримана з речовими доказами, Надія Савчук змушена була визнати, що є розвідницею «Коса», а також повідомила, що 7 квітня 1950 р. він призначив їй зустріч на околиці с. Заброди. Враховуючи відвертість Надії на допитах, чекісти завербували її в якості агента під псевдо «Марта» [8, с. 15—16].

«Марта» регулярно приходила на зустрічі з оперативним працівником і переконувала, що «Кос» обов'язково прийде на явку в призначений день. Тому чекісти сформували потужну оперативно-військову групу у складі десяти емгебістів та 60 солдатів, які за добу зайняли вихідне положення в лісі, за кілька кілометрів від пункту зустрічі. Особовий склад замаскувався на острівцях серед болота з льодяною водою. В 22:00 весь склад групи почав займати передбачені планом рубежі, причому повзти доводилось по весняному бруду. Але в призначений час на зустріч ніхто не прийшов. Більше того, виявилось, що «Марта» ще 6 квітня зникла і перейшла на нелегальне становище [8, с. 19].

Більш успішно чекісти змогли використати інформацію від жителя с. Видраниця Романа Назарука. Під час допитів він повідомив, що соратник «Коса» «Панас» привіз йому 2 мішки зерна і наказав перемолоти його на муку та відвезти в ліс у призначене місце. Оскільки це було зимою, оперативники зробили висновок, що десь недалеко знаходиться повстанський схрон. Для прочісування лісу було залучено 150 солдатів із пошуковими собаками. Але за 7 днів пошуків бункер знайти так і не вдалося. Після цього до пошуків також було залучено стрибків із с. Велимче, яким допоміг знайти схрон звичайний собака. Оточені в бункері відмовилися здаватися і покінчили життя самогубством. Там були дві машиністки окружного проводу: «Галина» — Сидорук Олександра Мелентіївна — і «Наталка» — Олексюк Федора Вікторівна та Марія Калачук «Ніна». Зі схрону було вилучено кілька одиниць зброї, дві друкарські машинки та велику кількість націоналістичної літератури [8, с. 19].

Зрада Грищука та арешти підпільників

Коли Петро Грищук із Гулем пішов у ліс, то приховав від «Коса» інформацію про те, що чекісти дали йому снодійні препарати та апарат «Тривога». Дружина Грищука повернула їх чекістам і ті зробили висновок, що можна буде його завербувати повторно. Оперативники почали наполегливо обробляти його матір Мотрону Грищук, яка

«Кос» з охоронцем «Ярославом» — Петруком Савелієм.

жила сама на хуторі біля лісу. Вони знали, що Грищук дуже поважає свою матір і прислухається до її думки. Розмови з матір'ю проводились вночі без світла на протязі трьох місяців. Спочатку вона взагалі відмовлялася говорити з оперативниками. Але після того, як їй допомогли з ліками від важкої хвороби, вона погодилась передати зміст цих розмов синові. Оскільки він був повністю деморалізований і прагнув зберегти собі життя, вирішив виконати завдання МДБ.

23 травня 1950 року, під час перебування в лісі, «Калина» застрілив із гвинтівки свого односельчанина, командира боївки Олексюка Максима Карповича на псевдо «Явір». Другим пострілом легко поранив у голову Надію Савчук та привів її до чекістів. Під час сутички Гуль кинув зброю і встиг втекти. Про «Коса» Грищук повідомив, що він переховується десь в іншому районі, можливо, Заболоттівському. Також назвав понад 50 чоловік із числа місцевих жителів, які мали зв'язки з повстанцями [8, с. 20].

Таким чином, внаслідок проведених заходів, чекістам вдалося виявити багатьох українських підпільників, які були залучені в ОУН «Косом» на території Ратнівського району. Крім того, з допомогою «Калини» їм вдалося уточнити склад боївки «Коса», до якої весною 1950 р. входили:

«Павло» — Рибачук Михайло Антонович, 1925 р.н., уродженець с. Дубечно Заболоттівського району.

«Ярослав» — Петрук Савелій Трохимович, 1929 р.н., с. Заброди.

«Катя» — Мочерук Марія, 25 років, машиністка «проводу» [8, с. 21—22].

Під час пошуку боївки «Коса» оперативна група головну увагу звернула на Заболоттівський район. Тут було активізовано роботу з наявною агентурою та здійснено нові вербовки. Агент «Зв'язковий» повідомив, що в жителя с. Глухи Заболоттівського району Адама Стрижука обвалився схрон, який знаходився у хліві. Туди негайно виїхала оперативна група МДБ і виявила націоналістичну літературу та радіоприймач. Під час допиту господарі призналися, що зимою у цьому схроні переховувались друкарки «Коса» — «Оля» і « Катя», а «Кос», «Павло» і «Ярослав» періодично до них приходили.

Крім того, арештовані видали жителя с. Текля — Степана Петрука, який був бригадиром колгоспу і старшим групи «стрибків». Разом з ним були заарештовані бійці групи — Андрій і Мефодій Петруки. Вони визнали, що були заагітовані «Косом» і готувались перейти на нелегальне становище в «банду ОУН». У Степана Петрука в будинку під піччю було знайдено схрон, в якому він тривалий час переховував самого « Коса» та « Олю» [8, с. 22—23].

За допомогою зрадників і сексотів чекістам вдалося розгромити підпільні організації ОУН в Дубечно, Гуті, Залісах та деяких інших селах. Але знайти «Коса» їм так і не вдалося. Як виявилося пізніше, він перебазувався на територію Камінь-Каширського району, де ще продовжували діяти низові ланки ОУН.

Щоденник Андрія Михалевича

Протягом останнього року життя Андрій Михалевич вів щоденник, який після його загибелі потрапив у руки чекістів і нині зберігається в Галузевому державному архіві СБУ. Він починається записами від 17—18 листопада 1950 року.

«Відбулась зустріч зі зверхником (найімовірніше мається на увазі Василь Сементух «Ярий» — керівник Ковельського окружного проводу ОУН . — ***Авт.***). Передано всі піврічні та річні звіти революційно-організаційної роботи за 1950 р. В розмовах з керів-

ником обмінялися досвідом роботи і отримано дозвіл розмножити літературу останнього видання. Крім того впорядковано деякі справи організаційного характеру».

Запис від 19.11.1950 р.

«На шляху у свій терен у Бузацькому лісі на місці розташування на нас наскочило 9 більшовиків. Зав'язався бій. В перестрілці з нашого боку отримав легке поранення друг Ярослав і, під прикриттям власної зброї, пораненому вдалося відступити. З більшовицького боку один убитий» [7, с. 1].

У записі від 22.01.1951 р. згадується, що повстанці у бункері відзначили день Самостійності та Соборності України. Також проводили заняття по історії та географії України, вивчали документи ОУН.

Взимку повстанці змушені були більшість часу проводити в криївці, щоб не видати свою схованку, і лише, коли була хурделиця або відлига, виходили на заготівлю продуктів і зустрічі із зв'язковими. Андрій Михалевич у цей час писав повість «На захист селян».

З початком весни повстанці активізують свої дії. 13 квітня «Кос» пише, що днювали у лісі, ні з ким не зустрічались і тільки вночі прийшов друг «Панас» із козаками. «Панас» приніс грипс від зверхника, в якому пропонувалось негайно прибути на зустріч. В середині дня на стоянку повстанців випадково набрів зрадник А., якого на місці ліквідували [7, с. 5].

Записи 15—16.04.1951 р.

«Днювали в лісі, на наше місце підійшли пастухи, серед яких були старші віком. Цим пастухам було роз'яснено міжнародне становище і неминучість визволення України від московських окупантів. Під вечір вийшли в дорогу, де заходили до двох симпатиків, які сердечно нас вітали, нагодували і просили нас, щоб ми їм розказали про міжнародне становище... Слухачі були дуже задоволені. В дорозі загубив годинника». «Днювали в лісі, форсували річку. В дорозі заходили до трьох симпатиків, через яких вияснили всі новини, замовив мундир і штани» [7, с. 6].

28.04. повстанці святкували Пасху. «Днювали в лісі, варили яйця, купалися і брилися. Вночі зійшлися усі козаки, принесли багато пасок — 12 буханок, сало, ковбасу та інші продукти». Пасху повстанці відзначили урочисто, відповідно до українських звичаїв.

На початку травня «Кос» захворів і в цей час працював над собою — читав матеріал «Вказівки слідчому». У перші дні червня він організовує закупівлю пропагандистських предметів, фотоматеріалів, ліків і паперу на 350крб. Було проведено чотири бесіди зі старшими людьми на політичні теми і дві бесіди з юнаками, під час яких було розказано про методи дій агентури МДБ серед цивільного населення та її вербовку [7, с. 7—9].

30 червня повстанці днювали у Замшанівському лісі. Ввечері зустрілись з вісьмома місцевими хлопцями, яким розповіли про політичне становище визвольного руху. У записі від 4 липня згадується про фізичне та грошове покарання двох селян за донос на повстанців.

Записи від середини липня: «Знаходився в схроні при технічній ланці. За цей час проявив фотографії, відремонтував годинника (переробив з кишенькового на ручний) та пообрізував передруковану літературу.

Випрали білизну. 15.07. був великий дощ, такий, що ледь не залило схрон, всі промокли. Були змушені сушити постіль, білизну і папір.

Днював у бункері, увечері пішов до друзів Б. Я. і Д. Зустріч відбулася. Друзі прибули вчасно, виконавши завдання, а саме:

а) на терені Ратнівського району масово поширена література і розкидані заклики і листівки в посівах та селах.

Б) заготовлено велику кількість продуктів.

В) закуплено фотопапір» [7, с. 12].

Ще весною 1951 р. «Кос» допомагав формувати бойову групу із 12 чоловік на чолі з «Рибаком», яка мала пройти агітаційним рейдом аж до Литви. Ідея акції полягала в тому, щоб донести народам Прибалтики правду про збройну боротьбу УПА. Але про

цей рейд дізналися радянські спецслужби і посилили заслони на кордонах. Тому повстанці повернули на схід і пройшли лише територією Білорусії. Можливо, про закінчення цього походу свідчить *запис «Коса» 22.07.1951 р.*

«Обробляв інформації. До вечора прибули друзі з рейду, не виконавши поставлених завдань. Повернулися ні з чим, принесли двох поранених. Увечері криївка була очищена для поранених, а технічну ланку перемістили в іншу криївку».

На початку серпня «Кос» знову зустрівся з «Ярим» і отримав нову революційну літературу, а також настанови про проведення роботи найближчим часом.

Загибель Андрія Михалевича та його найближчих соратників

З другої половини 1951 р. чекісти втратили сліди «Коса». Вся діюча агентура у Ратнівському, Заболоттівському та Старовижівському районі не повідомляла про нього ніякої інформації. Тому оперативники стали більше приділяти увагу Камінь-Каширському районному проводу ОУН, який очолював «Роман». «Роман» або «Явір» — Тимошик Клим Миколайович, уродженець села Довга Нива (нині частина села Раків Ліс) Камінь-Каширського району. Кущовий ОУН, з осені 1950 р. — районний провідник Камінь-Каширського РП ОУН. Із близьких зв'язків «Романа» у вересні 1951р. чекісти завербували агента «Сильного», який переховував Тимошика раніше у своєму бункері. Коли цьому агенту показали фото повстанців, він упізнав «Коса» і сказав, що той заходив до нього кілька разів у будинок під псевдо «Старий». «Сильний» отримав завдання заготувати сухарі та принести їх у минулорічний схрон. Чекісти цим скористалися, щоб даний схрон замінувати. Внаслідок вибуху загинув повстанець «Береза», але «Роман», який був разом із ним, не постраждав [8, с. 29—30].

Чекісти зробили висновок, що «Кос» знаходиться десь поблизу, і посилили його пошуки. Агентурно-бойовій групі, яку очолював колишній повстанець «Сталевий», при допомозі розшукових собак вдалося виявити криївку, у якій знаходилися підпільники біля с. Нові Червища Камінь — Каширського району. Вони відмовилися здаватися та підірвали себе гранатами. «Кос» та «Роман» загинули відразу, а «Оля» отримала важке поранення і померла через кілька годин так і не прийшовши до свідомості. З криївки було вилучено зброю, радіоприймач, друкарську машинку та щоденник «Коса». Це сталося 8 грудня 1951 року [1, с. 121].

З січня 2015 р. — експонат Кортеліського історичного музею.

Самовіддана боротьба та подвиг Андрія Михалевича були високо оцінені вищим керівництвом ОУН — УПА. Влітку 1952 р. він був посмертно нагороджений **Срібним Хрестом Заслуги.** Цю нагороду восени 2017 р. отримав за нього племінник Віталій Михалевич, а в травні нинішнього року син та сестра «Коса» передали цей **Хрест Кортеліському історичному музею.**

Патріотизм Андрія Михалевича не лише вартував йому життя, але й дорого обійшовся усій його родині. Навіть після звільнення з ув'язнення у 1956 р. батьки Андрія були відправлені на спецпоселення в Кемеровську область, де біля них у Ленінську-Кузнецькому зібралася більшість членів сім'ї, щоб залишитися там назавжди. Сини «Коса» деякий час переховувались у людей, а пізніше навчались в інтернатах, як і найменша сестра Анастасія. Молодший син Федір закінчив Кемеровський індустріальний інститут й працював до пенсії на шахтах у Ленінську-Кузнецькому. Старший син Іван навчався у Дніпропетровську і там же працював на пресовому заводі. Після одруження переїхав до Маріуполя, де до пенсії працював на «Азовсталі».

Як свідчать окремі жителі с. Забороди, найближча соратниця Андрія Михалевича — Пелагія Герасимук «Оля» під час перебування в підпіллі народила дівчинку. Розумію-

чи, що вони неминуче загинуть, віддала дочку на виховання добрим людям, які ростили її разом зі своїми дітьми.

1. Антонюк Я. Андрій Михалевич — «Денис», « Кос», «13-й»: Життя у боротьбі за самостійну Україну /Ярослав Антонюк/ Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сереховичі та Старовижівщина у світовій та українській історії. Науковий збірник. Вип. 53. Упоряд. А. Боондарук, А. Силюк. — Луцьк, 2015. — С. 117—122.

2. Антонюк Я. Діяльність СБ ОУН на Волині — Луцьк, 2007. — 174 с.

3. Антонюк Я. Український визвольний рух у постатях керівників. Волинська та Брестська області (1930—1955). — Торонто — Львів « Літопис УПА», 2014. — 1069 с.

4. Архів Управління Служби безпеки України (далі — УСБУ) у Волинській обл. — Ф. П. — Спр. 536.

5. Архів УСБУ у Волинській обл. — Ф.П. — Спр. 6357. — т. 1. — 357 арк.

6. Архів УСБУ у Волинській обл. — Ф.П. — Спр. 5492. — т. 1. — 286 арк.

7. Галузевий державний архів Служби Безпеки України. — Ф.13. — т. 18. — Спр. 372 (Щоденник «Коса»).

8. ГДА СБУ — Ф. 13. — Спр 372. Довідка: розшук і ліквідація учасників референтури СБ Ковельського окружного «проводу» ОУН, очолюваного «Косом».

9. Державний Архів Волинської області. — Ф.1. — Оп. 2. — Спр. 3368. — 378 арк.

10. Дем'янюк О. Волинь як терен бойового підпорядкування ВО « Турів» /Дем'янюк О/ Минуле і сучасне Волині та Полісся. Науковий збірник. Вип. 49. — Упоряд. А. Силюк. — Луцьк, 2014. — 296 с., іл.

11. Денисюк В.Т. Ратнівська земля: історико-краєзнавчий нарис/ В.Т. Денисюк, І.О.Денисюк. — Луцьк: Надстир'я, 2003. — 452 с.

12. «За край і волю, за нації долю!» : дослідження, документи, свідчення/ Національний музей в історії України у другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Ін-т історії Україна НАН України; редкол.: Л.В. Легасова та ін. — К.: Аеростат, 2017. — 324 с.

13. Зек Б. Український національно-визвольний рух на Ратнівщині: персоналії 1943 — 1951рр. / Богдан Зек/ Минуле і сучасне Волині та Полісся. Ратнівщина в історії України і Волині. Науковий збірник. Вип. 42. — А. Силюк. — Луцьк, 2012. — с. 393

14. Кричильський С. Під бойовими прапорами УПА. Він знищив генерала Лютце// Волинь. — 19 березня 2004 р. — С. 7.

15. Літопис УПА. Нова серія. — К. — Торонто,1999р. — Т.2: Волинь і Полісся: УПА та Запілля 1943—1944. Документи і матеріали. — 724 с.

16. Літопис УПА. Нова серія. /ред.. рада П. Сохань, П. Потічний (та інші) — К. — Торонто. — Т8: Волинь, Полісся, Поділля: УПА та Запілля 1944 — 1946. Документи і матеріали. — 2006 р. — 1448 с.

17. Літопис УПА. Нова серія. — Т.16 Волинь і Полісся в невідомій епістолярній спадщині ОУН і УПА. — Київ — Торонто, 2011 — С. 44

18. Романюк Ф. Так визрівала воля. — Луцьк , 2006. — 245 с.

19. Сергійчук В. Український здвиг: Волинь. 1939 — 1955 / Володимир Сергійчук. — К.: Українська видавнича спілка, 2005. — 840 с.

20. Смірнова В. На терезах війни і миру: огляд радянських і повстанських автентичних документальних джерел (1945 — 1951рр.) / В.І. Смирнова // Україна. Війна. Власна пам'ять: дослідження, документи, свідчення/ Інститут історії України НАН України. Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс. — К., 2015.

21. Трохимович В., Антонюк А. Діяльність служби безпеки ОУН (Б) щодо матеріального забезпечення оунівського підпілля Волині і Полісся, 1945 -1951 рр. // Наукові записки. Історичні науки. — Острог : Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2009. — Вип. 14. — С. 157—173.

22. Хотинська М. Минуле стукає у серце: біографічно- публіцистичний нарис / М. Хотинська. — Луцьк: Надстир'я, 2009. — 280 с.

Оксана Моренчук
(м. Луцьк)

ІКОННІ РУШНИКИ В ІНТЕР'ЄРІ ЖИТЛА КОВЕЛЬСЬКОГО РАЙОНУ (за матеріалами фондів Волинського краєзнавчого музею)

Із запровадженням християнства, ікони — зображення Святих, стали невід'ємним елементом та найвищою святістю у хаті. У кожній православній родині здавна шанують свята, з молитвами звертаються до Святих. Вважається, що ікони у храмі — це зв'язок між Богом та людиною. Саме тому кожна віруюча сім'я старалась створити у своїй оселі маленький храм: чи то одна ікона чи десятки написаних на папері, полотні, дерев'яних дошках ликів святих, були оберегом та святістю для сім'ї.

Змінюються традиції під впливом сучасного технічного прогресу, погляди суспільства теж зазнають змін, однак і до сьогодні зберігся звичай покривати ікони рушниками.

Рушники інтер'єрного призначення, які використовували для оздоблення ікон, мали різні локальні назви, однак в Ковельському районі як і у інших місцевостях даного етнографічного регіону для їх означення використовують термін «рушник на образи», «іконний рушник», «божник» [19, с. 542].

Аналізуючи колекцію рушників, що зберігається у фондах Волинського краєзнавчого музею, варто відзначити, що іконні рушники вирізняються від інших груп тканин інтер'єрного призначення за матеріалом, декоруванням, орнаментальними мотивами та наявністю додаткового оздоблення. У колекції музею нараховується 29 рушників, що надійшли до фондів з Ковельського району. Функціональне використання їх очевидно було різним. Однак з-поміж них виокремлюються ті, які за своїм виготовленням та оздобленням відносяться до святкових та могли висіти над іконами. До створення рушників для ікон ткаля відносилась надзвичайно уважно. Такі декоративні тканини створювали з якісної лляної нитки, рівної та вибіленої. Виткане полотно, як видно з музейної колекції, тонке, зазвичай має рівну структуру та відповідну щільність. На відміну від щоденних побутових рушників — «утиральників», «ручників», які менше вибілені та ткані з сірих товстіших лляних рідше конопляних ниток [15, с. 99].

Рушники для покривання ікон вирізняються техніками ткання та різноманітністю композиційних структур. Найчастіше для них використовували такі техніки: саржеве, просте полотняне переплетення та перебірне ткання. У Волинському краєзнавчому музеї зберігається 22 декоративних рушників з Ковельщини, які виткані полотняним переплетенням. Такі «божники» найчастіше орнаментували вишивкою хрестиком та занизуванням, рідше тканими різноколірними смугами. Фактура такого полотна проста, без узорів та найзручніша для нанесення вишивальної техніки.

Виразнішими з огляду на декоративність, є рушники з ледь помітним узором у вигляді ромбів, ялинки, квадратів, створених багаторемізним саржевим переплетенням. Варіанти цієї техніки формували м'яке, еластичне полотнище з характерним орнаментом фактури. Художні особливості таких іконних рушників проявляються у дрібній узорній структурі та фактурній поверхні. Ткали такі рушники частіше з однотонних лляних ниток, однак у музейній збірці зберігаються декоративні рушники на образи, де полотно ткалось з лляних ниток двох видів: на основу брали однотонні більш вибілені лляні нитки, а для піткання використовували сіру пряжу або фабричні котушкові нитки. Зазвичай ткані саржевою технікою рушники орнаментували не вишивкою, а тканими різноколірними поперечними смугами. Для окресленого району характерне зосередження тканих смуг ближче до країв виробу. Ткалися вони перебірною, репсовою техніками, полотняним переплетенням. Поперечні ткані смуги найчастіше мають поєднання червоного та чорного, із незначним вкрапленням синього, жовтого, зеленого, фіолетового кольорів. Кількість орнаментальних смуг різна, чіткої закономірності у створенні тканих узорних ліній не простежується. У фондовій колекції представлено 9 декоративних рушників, що ткані саржевою технікою [Рис. 1, 3]. Надійшли вони до музею з сіл: Білашів, Заріччя, Колодяжне та Дроздні Ковельського районів. Для досягнення художньої виразності, ткалі застосовували згасаючий ритм чергування смуг. Це досягається завдяки поступовому переходу від щільної маси (насичених червоних площин) до спокійнішого ахроматичного фону. Тобто, центральне домінуюче місце на рушнику належить широкій тканій смузі, від якої в обидві сторони відходять більш вужчі лінії. Розміщення одинарних або ж трирядових червоних смуг при краях рушника, перетканих по центрі синьою ниткою, на думку Р. Захарчук-Чугай, — давня праслo-

в'янська традиція. Аналогічні художні засоби декорування рушників характерні для центральних районів України, Поділля [15, с. 98]. Зразком високої майстерності ткалі є рушник, що надійшов з с. Колодяжне та був виготовлений у кінці XIX ст. [11, Р2-824]. Його довжина 175 см. Вільне від узорів поле виробу виткане з лляних вибілених ниток саржевим тканням у «ромби». Поперечно-смугаста орнаментація представлена вздовж всієї ширини рушника, виконана перебірним тканням. Чорні і червоні лінії створюють узори у вигляді смужок різної ширини, які розміщені одна від одної на різній відстані. Ближче до країв рушника орнаментальні ткані смуги ширші, у середній частині виробу лінії вузькі [Рис. 3].

З представлених у фондах рушників стає очевидно, що розміри «божників» різні:з села Козлиничі — 230 см. [12, Р2-1378], Байківці — 210 см. [8, Д-1590], Пісочне — 225 см. [13, Р2-1533], Дроздні — 185 см. [14, Р2-2297]. Дуже часто невеликі за розмірами ікони обрамлювали рушниками малих розмірів, а для більших ікон використовували довгі рушники. Традиційно на Поліссі, в тому числі і у Ковельському районі, ікони часто розміщували на стіні у один чи два ряди та покривали вгорі одним довгим рушником, що нагадувало своїм виглядом церковний іконостас. Як доповнення окрім рушника за образи клали букети освяченого у храмі зілля чи вербові гілочки [15, с. 218].

Не вдається прослідкувати чіткої специфіки у розмірах ширини рушників. Для досліджуваного краю не характерні широкі рушники порівняно з Закарпаттям та Наддніпрянщиною [18, с. 216]. Ширина вишитих рушників становить 35—50 см. Ширина безпосередньо залежала від довжини берда, на якому ткали полотно. Так полотно і називали «тридцятка», «п'ятдесятка» [15, с. 61].

На тканих рушниках для ікон узорні поперечні смуги найчастіше розташовуються ближче до країв рушника, однак у колекції музею зберігаються рушники, орнамент на яких витканий по всій площині виробу.

Якщо на тканих рушниках узори мали лінійний чи геометричний орнамент, то вишивання давало можливість створювати більш ширше різноманіття сюжетів, форм та композицій. На Поліссі вишивали наступними техніками: «хрестиком», «гладдю» та «занизуванням». Більш давньою технікою є«занизування», яка імітує перебірне тканя. «Занизуванням» вишивались поперечні різноколірні смуги, геометричні та рослинні геометризовані узори.

Найбільше у фондах Волинського краєзнавчого музею зберігається рушників, вишитих технікою «хрестик», 17 з них походять з Ковельського району, зокрема з сіл: Козлиничі [12, Р2-1377,Р2-1378], Пісочне [13, Р2-1532, Р2-1533], Дроздні [14, Р2-2298, Р2-2299], Мизове [14, Р2-2455], Байківці [8, Д-1589, Д-1590, Д-1591, Д-1958]. Порівнявши орнаментальні мотиви,чітко виокремлюються рушники для ікон від подарункових та таких, що використовувались у родинній обрядовості.

Рушники «іконні» тісно пов'язані з декоративними рушниками, які використовували у весільних обрядах. На весілля вишивали рушники, якими покривали ікони для благословення. Такі вироби виконували подвійну функцію, адже після весільного обряду, вони залишалися на іконах протягом років [8, с. 12]. Окрім цього, на Поліссі побутував звичай, за яким молода після одруження покривала ікони у хаті своєї свекрухи рушниками, що сама виготовила [17, с. 12]. Закономірно, що такі декоративні рушники вирізнялись багатою вишивкою, якісно витканим полотном та різноманітним доповненням.

Вишиті рушники Ковельського району зберегли глибокі архаїчні риси мистецької культури краю, що відображають давні міфологічні уявлення поліщуків, їхнє духовне самовираження. Для іконних рушників характерні певні закономірності орнаментальних мотивів та особливості їх укладення в композиційний ряд. Якщо на тканих рушниках переважають геометричні ткані узори, то в орнаментах вишитих рушників-«божників» рослинний орнамент посідає домінуюче місце [Рис. 2, 5, 6].

Аналізуючи рушники з Ковельського району варто зауважити, що розміщення орнаменту є різним. Часто квіти вишивали у вигляді букетів у чаші чи вазі [Рис. 4]. Такі мотиви мають назву «вазон» [20, с. 45]. Один з таких рушників був виготовлений у 1930-х рр. у с. Пісочне Ковельського району [8, Д-1958]. У другу групу об'єднані рушники, на яких рослинні узори вишиті у вигляді горизонтальних прямих чи хвилеподібних ліній [Рис. 2, 6]. Так зображували троянди [8, Д-1589, Д-1591], [13, Р2-1377, Р2-1532], лілії [8, Д-1590], [14, Р2-2455], виноград з листям [12, Р2-1378] тощо. Характерною особливістю вишитих рушників не лише Ковельського району, а й Полісся, є розташування узорів ближче до країв виробу.

Окрім рослинних та орнітоморфних орнаментів, на окремих вишитих рушниках

присутній текст: «ПОДАРОК НА ІКОНУ» [5, Д-897], «АНГЕЛ ХРАНИТЕЛЬ СОХРАНЬ ДІТЕЙ» [13, Р2-1597], який є яскравим підтвердженням призначення декоративних тканин.

Таким чином, рушники, як і інші тканини інтер'єрного призначення, здавна були обов'язковим атрибутом у родинній, весільній та поховальній обрядовості. До сьогодні збереглась традиція покривати («обгортати») ікони у оселях та храмах вишитими рушниками. Аналізуючи колекцію рушників, що зберігається у фондах Волинського краєзнавчого музею, варто зауважити, що «божники» виділяються від інших груп декоративних тканин високою якістю полотна, багатою орнаментацією та наявністю мережки, мережива та інших додаткових доповнень.Художні особливості таких тканин інтер'єрного призначення як рушники, заслуговують на особливу увагу під час вивчення.

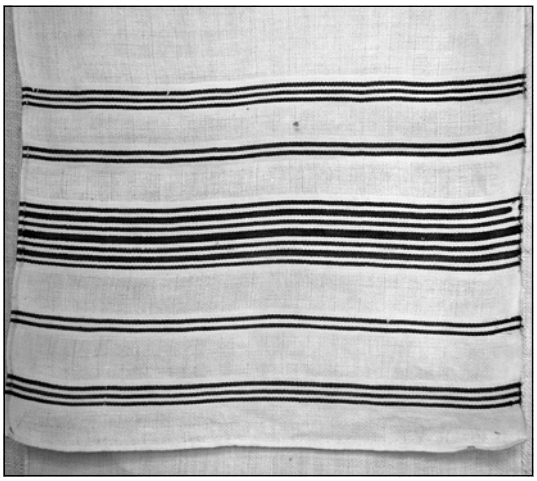

Рис. 1. Рушник тканий. Саржеве, перебірне тканння, інв. № Р2-2297.

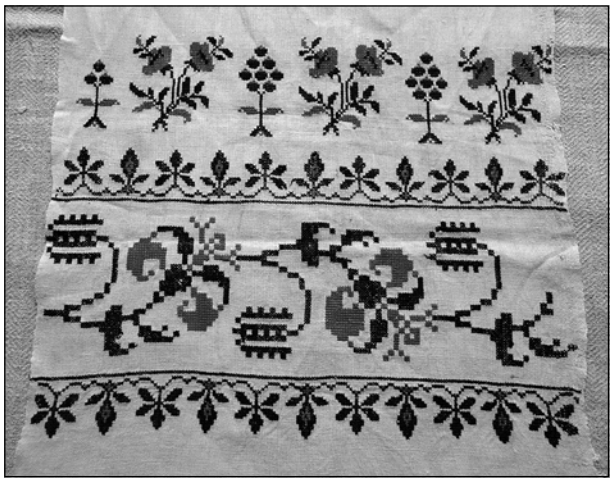

Рис. 2. Рушник вишитий. Просте полотняне переплетення, вишивка «хрестиком», інв. № Д-1590.

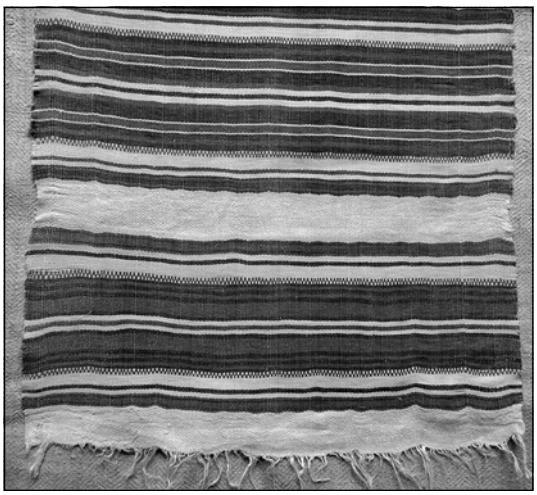

Рис. 3. Рушник тканий. Саржеве, перебірне тканння, інв. № Д-824.

Рис. 4. Рушник вишитий. Просте полотняне переплетення, вишивка «хрестиком», інв. № Р2-2298.

Рис. 5. Рушник вишитий. Просте полотняне переплетення, вишивка «хрестиком», мережка, інв. № Р2-1533.

Рис. 6. Рушник вишитий. Полотно фабричне, вишивка «хрестиком», мереживо, інв. № Р2-1532.

Рис. 7. Рушник вишитий. Просте полотняне переплетення, вишивка «хрестиком», інв. № Р2-1378.

1. Булгакова Л. Поліський рушник XX ст. Полісся України: матеріали історико-етнографічних досліджень. Л., 1996. № 2. С. 40—42.

2. Винничук В. Г. Орнаменти у вишивці та ткацтві Волині: зразки орнаментального мистецтва. Луцьк, 2004. 160 с.

3. Волинський краєзнавчий музей. Інвентарна книга фондів групи Д (декоративне мистецтво). Т1. Інв. № 1—211.

4.Волинський краєзнавчий музей. Інвентарна книга фондів групи Д (декоративно-прикладне мистецтво). Т2. Інв. № 212—559.

5. Волинський краєзнавчий музей. Інвентарна книга фондів групи Д (декоративно-прикладне мистецтво). Т3. Інв. № 560—912.

6. Волинський краєзнавчий музей. Інвентарна книга фондів групи Д (декоративно-прикладне мистецтво). Т4. Інв. № 913—1250.

7. Волинський краєзнавчий музей. Інвентарна книга фондів групи Д (декоративно-прикладне мистецтво). Т5. Інв. № 1251—1502.

8. Волинський краєзнавчий музей. Інвентарна книга фондів групи Д (декоративно-прикладне мистецтво). Т6. Інв. № 1503—1830.

9. Волинський краєзнавчий музей. Інвентарна книга фондів групи Р2 (речовий). Т1. Інв. № 1—249.

10. Волинський краєзнавчий музей. Інвентарна книга фондів групи Р2 (речовий). Т2. Інв. № 250—529.

11. Волинський краєзнавчий музей. Інвентарна книга фондів групи Р2 (речовий). Т3. Інв. № 530—929.

12. Волинський краєзнавчий музей. Інвентарна книга фондів групи Р2 (речовий). Т4. Інв. № 930—1447.

13. Волинський краєзнавчий музей. Інвентарна книга фондів групи Р2 (речовий). Т5. Інв. № 1448—1871.

14. Волинський краєзнавчий музей. Інвентарна книга фондів групи Р2 (речовий). Т5. Інв. № від 1872.

15. Захарчук-Чугай Р. Народне декоративне мистецтво Українського Полісся. Чорнобильщина. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2007. 336 с.

16. Китова С. Полотняний літопис України: семантика орнаменту українського рушника. Черкаси: Брама, 2003. 224 с.

17. Лупій Т. Семантика рушника у весільній, поховальній та поминальній обрядовості Західного Полісся. Українська родина. Луцьк, 1998. С. 12—14.

18. Никорак О. Українська народна тканина XIX—XX ст. Типологія, локалізація, художні особливості. Частина І. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2004. 583 с.

19. Пасюк С. Питання щодо історії походження волинського орнаменту. Минуле і сучасне Волині й Полісся: Народна культура — шлях до себе. Матеріали Волинської обласної науково-етнографічної конференції, 10—11 квітня 2003 р. Зб. наук. пр. Луцьк: МП «Пульс», 2003. С. 110.

20. Селівачов М. Лексикон української орнаментики (іконографія, номінація, стилістика, типологія). Київ: Редакція Вісника «Ант», 2005. 400 с.

Мирослава Мороз
(м. Ковель)

КОЛЕКЦІЯ ПОШТОВИХ ЛИСТІВОК КОВЕЛЬСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

Діяльність будь якого музею розгортається на основі музейних фондів. Отже, успіх та затребуваність музейного закладу значною мірою залежить від цікавих, автентичних та цінних експонатів, яким відведена особлива роль у збереженні історичної та духовної спадщини краю.

Цікавою є фондова збірка поштових карток Ковельського історичного музею. Сюди входять фотонатурні або ж документальні, в основі яких лежить фотографія та художні (оригінальні — виконані художником безпосередньо тільки для відтворення на поштових листівках і репродуктивні — репродукції з художніх творів).

Перші поштові листівки з'явилися в Австро-Угорщині наприкінці 60-х рр. XIX ст., а з 1870-х рр. — в Англії, Швейцарії та Німеччині. З 1-го січня 1872 року в Росії було запроваджено відкриті листи як новий вид поштових пересилань. А у 1874 році в Берні, столиці Швейцарії, було скликано всесвітній поштовий союз, котрий об'єднав 22 країни Європи і США. Поштовий союз прийняв конвенцію, якою було сформовано єдині тарифи оплати кореспонденції між державами і встановлено розмір поштових листівок 9х12. Згідно розпорядження Міністерства внутрішніх справ Росії від 19 жовтня 1894 року дозволялось пересилати відкриті поштові листи на бланках, які виготовляли приватні видавництва. Ілюстровані поштові листівки стали значним кроком вперед у розвитку фотографії, яка переставала бути лише салонною. З одного негатива можна було надрукувати будь-яку кількість листівок і поширювати в необмеженій кількості.

На західноукраїнських землях в першій третині XX ст. було випущено чимало поштових карток високої поліграфічної якості. Запровадження способу фототипії сприяло створенню своєрідної індустрії по випуску поштівок. Невеликі ілюстровані прямокутники із зображеннями міст, містечок, окремих сіл завойовували світ. Власники фотосалонів, книгарень, крамниць канцелярського приладдя, навчальні заклади, земські управи, історико-краєзнавчі і культурні товариства та окремі меценати випускали видові листівки із зображенням міст, храмів, пам'ятників, замків, вулиць і майданів. Будівель, що мають історичне або меморіальне значення.

Колекція поштівок музею поділяється на два основних типи: видові і святкові.

Видові листівки датуються кін. XIX — поч. XX ст., є поштівки Ковеля міжвоєнного періоду та радянського міста.

Завдяки унікальним поштівкам можна віртуально перенестись на сто років назад, прогулятись по вуличках Ковеля різних часів. На них документально зафіксовані втрачені або видозмінені з часом пам'ятки архітектури різних епох і стилів, загальні панорами міста, вулиці, культові споруди тощо. Старі поштівки — це своєрідні послання з минулого в майбутнє.

В колекції видових листівок Ковеля представлені листівки місцевих видавництв Лібермана з Луцька, Манделя та І. А. Готліба — з Ковеля, також видавництво Гробера з Варшави, «Рассвет» — з Києва та одне з провідних видавництв Російської імперії — московське Суворіна і К. Є».

На поч. XX ст. у Ковелі було 14 готелей, серед яких «Софія», «Брістоль», «Вікторія», залізничне і міське училища, гімназії, школи і лікарня, аптека, друкарні, тютюнова фабрика, книгарні, казенний винний склад, з 1895 року — фотосалони Азріеля Епштейна і Хави Горіна.

З початку XX ст. відомі імена інших фотографів: Г. Цігельмана, Я. Тихоцького, З. Гелллера, Г. Левіна, М. Терери, А. Сосни, Є. Ковальчука.

Поштівки зберегли для нас Ковель таким, яким його знала Леся Українка і її родина, видатні люди того часу: Петро Косач, Модест Левицький, Андроник Лазарчук та ін.

На той час для привітання близьких і друзів також використовували листівки з

міськими і сільськими краєвидами, із зображенням історичних пам'яток, архітектурних споруд і навіть з портретами міщан та селян. На звороті писали листи і привітання. Цю обставину своєрідно врахували австрійці і німці, котрі окупували частину Волині під час Першої світової війни. У 1915—1917 роках берлінське видавництво Пфайфера і видавництво Фрідріха Рігеля з Нюрнберга та інші випустили кілька десятків листівок з краєвидами Ковеля. Австрійські і німецькі солдати надсилали їх своїм матерям, дружинам, коханим з привітаннями з далеких слов'янських міст. Купували їх і місцеві жителі.

Цікавими є поштівки, видані друкарськими закладами 4-ї гвардійської армії. Кожен австро-угорський чи німецький вояк мав за честь придбати листівку з волинськими краєвидами і відіслати її додому рідним. Зрештою, саме завдяки поштівкам, що були маленькими мистецькими шедеврами, тогочасна Європа дізнавалася про Волинь та Україну. На Волині таких листівок лишилося дуже мало.

...Хати під солом'яною стріхою, прадідівські вітряки, незабруковані вулиці, храми, поліщуки у народних строях, — великі серії листівок було видано сприянням Комісаріату Українських січових стрільців. Прибуток від виробництва йшов на розвиток українських народних шкіл. Подальша доля багатьох таких листівок була трагічною — в радянські часи їх знищували, за них, навіть ув'язнювали. (Рис. 1—15).

В період Першої світової війни чи не найбільшу кількість видових листівок видав австрієць Карл Харбауер. У 1917 році Харбауер видає дві серії кольорових листівок про Волинь, серед них і види Ковеля. Листівки вийшли друком у Відні-Лейпцигу, за акварелями німецького художника Еміля Вайса, котрий подорожував по Волині, вивчав життя і побут простих людей, робив замальовки. 1917 року художник створив велику серію портретних замальовок з селян, ремісників, волинських міст, названих «Волинські типи». Малюнки європейця через роки донесли до нас крій і вигляд одягу, у який вбиралися волиняни сто років тому, вигляд вуличок і містечок, назавжди втрачених через катаклізми XX століття.

У фондах Ковельського історичного музею зберігається сатиричний альбом графіки Е. Вайса «Ковельська вороняча книга», надрукований у видавництві Польової газети 4-ї гвардійської армії (вид. Карла Харбауера, Відень, Лейпциг, 1918 р.) та поштові листівки із серії портретних замальовок селян, ремісників, названих «Волинські типи». (Рис. 16—17)

У міжвоєнний період якість друку поштових листівок погіршилась. Проте збільшилась кількість фотозакладів і зросла конкуренція. Популярними стали листівки, виготовлені фотографами-підприємцями — так звані фото натурні картки. У Ковелі фактичним монополістом щодо виготовлення фото листівок з видами міста був З. Геллєр. Ковель 1920—1930-х рр. також відображений на поштівках фотографа І.Волинського, виданих накладом польського товариства залізничної книгарні «Рух» та видавництва «Генуа».

У той період поштівки були і рекламним, і агітаційним матеріалом. Так, під час виборів до польського Сейму і Сенату 1922 р., на художніх листівках з українськими типами і краєвидами, а також репродукціях популярних у цей час українських художників (які були видані до Першої світової війни) ставили агітаційні печатки, наприклад: «Голосуйте за список № 37 українських селян, робітників і трудової інтелігенції. Картки з номерами партійних списків роздавали виборцям.

Листівки також використовувались для збору коштів на будівництво костелу в м. Ковелі, реставрації костелу в с. Голобах Ковельського повіту.

В колекції музею зберігається чимало вітальних листівок, мода на які прийшла в Україну на межі XIX—XX ст. Цей період у світі називали «золотою ерою» для листівок. Їх надсилали своїм рідним та близьким на найбільші свята у році. Ця тематична збірка містить листівки, що видавались до державних, міжнародних, релігійних, професійних і сімейних свят.

Найпоширенішими серед вітальних листівок були Різдвяно-новорічні, які друкувалися з трьома видами написів: «З Різдвом Христовим!», «З Різдвом Христовим і Но-

вим роком!», «З Новим роком!» Листівка поштою сприймалася як подарунок художньої мініатюри, її унікальність у тому, що на зворотньому боці було особисте звертання, що зберегло тепло рідних чи дружніх рук.

Для зберігання вітальних карток випускали спеціальні альбоми. Ними прикрашали інтер'єри квартир і будинків, щоденники і скриньки. (Рис. 18—22).

Після революції вітальні листівки називали «буржуазними забобонами» і стерли релігійний аспект вітальних листівок, який пізніше був знайдений лише серед листівок УПА. Після «золотого» настав для листівок вік «залізний». Войовничий атеїзм, узурпувавши владу, викреслив релігійні свята. Різдвяні та Великодні листівки потрапили під заборону. Після цього святкові листівки друкувались лише на Новий рік. (Рис. 23—24).

Червона імперія, претендуючи на роль цивілізації майбутнього, породжуючи революційну міфологію, намагалася створити своє літочислення. На листівки поширюється загальнодержавна пропагандистська символіка: червоні прапорці, п'ятикутні зірки, піонерські галстуки тощо. І не важливо, що в реальному житті діти не спускаються з гірки на санчатах з червоними прапорцями у піднятих руках, і ялинку теж не прикрашають такою кількістю прапорів і зірок як на параді. (Рис. 25—27).

У 1953 році радянський агітпроп почав масовий випуск радянських вітальних листівок. Однак, вони радше виконували агітаційно-пропагандистську функцію, аніж святково-вітальну — звеличували досягнення радянської влади, відтворюючи щасливі радянські родини й керівництво країни. Згодом на поштових картках з'явилися Дід Мороз, Снігуронька, діти, лісові звірята, сніговик, ялинка, кремлівські башти, куранти, космонавти, персонажі з мультфільмів.

Стали друкувати поштівки до 7 листопада, 8 Березня, 1 Травня, 1 вересня. (Рис. 28—32).

Велика колекція вітальних листівок зберігається у фондах музею. Вони дозволяють людям, які цікавляться історією і мистецтвом, більш ширше збагнути той час минулого на основі документальних свідчень.

Рис. 1. Ковель: Вулиця Бульварна. — Без вихідних даних.

Рис. 2. Ковель: Міське училище. — Видавця, місце та рік видання не зазначено. – Дата за поштовим штемпелем: 1908.

Рис. 3. Ковель. Вул. Олександра II і млин Армарника. Видавництво книжкового магазину І. А Готліба.

Рис. 4. Ковель. Вул. Олександра II. — Вид. книжкової крамниці І. А. Готліба.

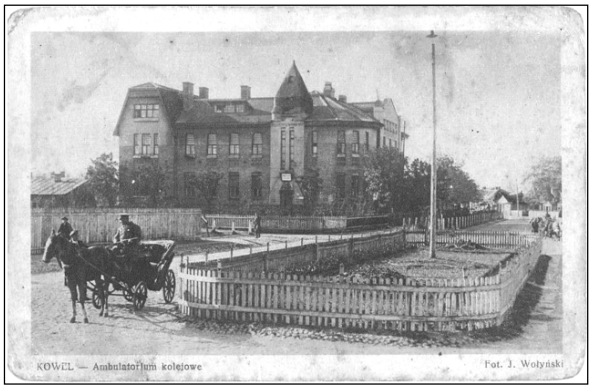

Рис. 5. Ковель. Амбулаторія залізнична. Фот. І. Волинський. — Наклад польського товариства книгарні залізничної «Рух».

Рис. 6. Ковель. Гімназія ім. Словацького. Фот. І Волинський. — Наклад польського товариства книгарні залізничної «Рух» S.A. (С. Ашкеназе). Фотогравюра Народної друкарні в Кракові.

Рис. 7. Ковель. Церква Ковельського полку піхоти. — Без вихідних даних.

Рис. 8. Ковель. Жіноча гімназія Пирогової. — Вид. книжкової крамниці І. А. Готліба. Місце та рік видання не зазначені.

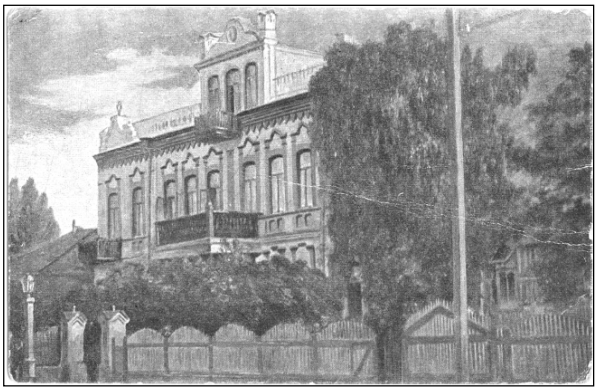

Рис. 9. Ковель: Поштово-телеграфна контора. Вид. С. Ашкеназе.

Рис.10. Ковель. Земська лікарня. — Вид. Контр-агенства А. С. Суворіна і Ко. Фототипія Шерер, Набгольц і Ко. Москва, 1913 р.

Рис.11. Ковель. Поштово-телеграфна контора. — Вид книжкової крамниці І. А. Готліба. — Місце та рік видання не зазначені.

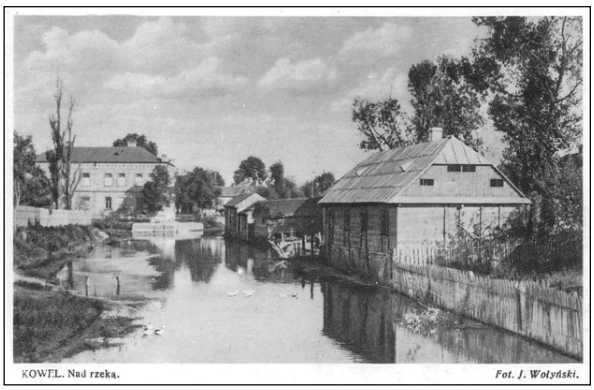

Рис.12. Ковель. Над рікою. Фот. І. Волинський.

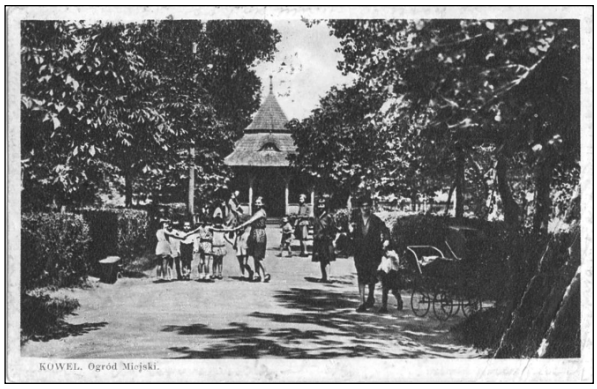

Рис.13. Ковель. Парк міський. Фот. І. Волинський.

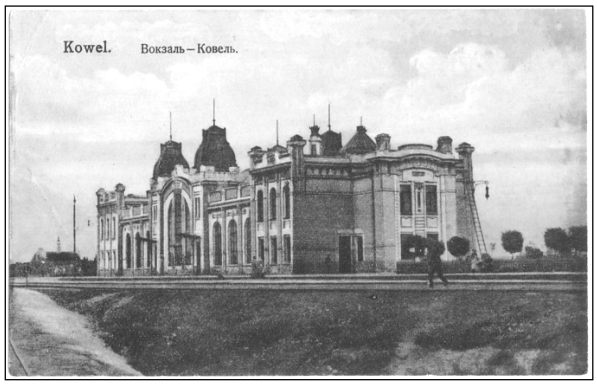

Рис.14. Ковель.Вокзал. — Вид. Д. Ісод. Ковель. — Друк. Фотобром, Відень, VII [1907].

Рис. 15. Ковель. Російська церква на вул. Імператорській. — Вид. Бузької армії.

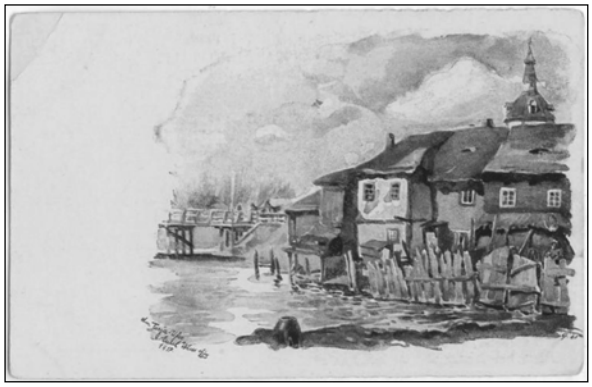

Рис. 16. Волинські міста, сер. І. Художник Еміль Вайс. Видання К. Харбауер. Відень-Лейпциг: 1917.

Рис.17. Волинські типи, сер. І. Художник Еміль Вайс. Видання К. Харбауер. Відень-Лейпциг: 1917.

Рис. 18.

Рис. 19.

Рис.20.

Рис.21.

Рис.22.

Рис.23.

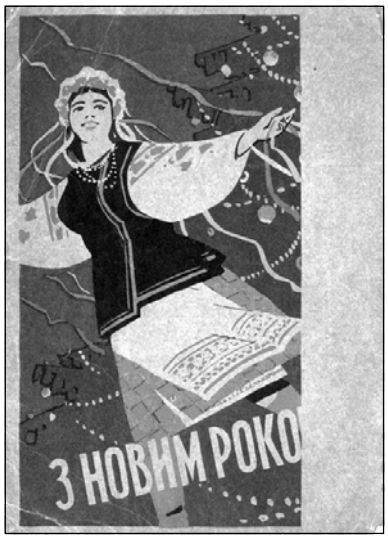

Рис.24.

Рис.25.

Рис.26.

Рис. 27.

Рис. 28.

Рис. 29.

Рис. 30.

Рис. 31.

Рис. 32.

1. Від серця до серця. Волинь у поштовій листівці початку XX століття. — Луцьк,вид. «Надстир'я», 1998. — С. 8—9.

2. Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і Волинь. — Матеріали IX наукової історико-краєзнавчої міжнародної конференції 20—23 січня 1998 року. — Луцьк, вид. «Надстир'я». С. 113.

3. Фонди Ковельського історичного музею.

Валентина Надольська
(м. Луцьк)

ДОКУМЕНТИ КОВЕЛЬСЬКОГО МІСЬКОГО МАГІСТРАТУ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ МІСТЯН

Сучасний етап розвитку історичного краєзнавства характеризується значним розширенням тематики наукових досліджень, у тому числі посиленням уваги до архівних джерел, введенням до наукового обігу нової документної інформації. Щодо минулого населених пунктів — це стосується в першу чергу діловодства відповідних органів влади, до компетенції яких відносилося регулювання і контроль різних сфер життєдіяльності їх мешканців.

На збереженні у Державному архіві Волинської області знаходяться документи Ковельського міського магістрату[1] — органу влади, який в нових умовах був сформований у місті в кінці XVIII ст. Внаслідок трьох поділів Польщі (1772, 1793, 1795) Правобережна Україна увійшла до складу Російської імперії, а на її територію поширено адміністративний устрій загальноросійського взірця, в тому числі в 1795 р. утворено Волинську губернію.

У губерніях Росії магістрати і ратуші підкорялися губернському магістрату. Вони складалися з виборних бурмистрів і ратманів, котрі обиралися на 3 роки міським купецтвом і міщанством. Станові за своїм складом, магістрати за функціями мали бути установами суто судовими. Однак, згідно «Грамоты о правах и выгодах городам Российской империи» 1785 р. взаємовідносини між міським і губернським магістратами та думами, залишалися чітко не визначеними. У тих містах, де існували думи, міські магістрати і ратуші функціонували як судові установи для всіх кримінальних і цивільних справ купців та міщан, а також заміняли комерційні суди там, де їх не було. У той же час на міські магістрати покладалися справи щодо стягнення податку з нерухомого майна, з рекрутської повинності, з обрання осіб на посади цехового управління та затвердження обраних на ці посади, з поділу ремесел на цехи, регулювання забудови міста та ін. [1, с. 314—315].

У повітових містах Волині було утворено лише магістрати. Вони відали адміністративними, господарськими, фінансовими і судовими справами міст. У 1838 р. магістрати були поділені на думу, до якої перейшли адміністративно-господарські функції, і власне магістрат як судовий орган влади для міських станів. При магістратах існували «словесні суди» для спрощеного розгляду торгівельних, вексельних та інших справ, а також «сирітські суди», що відали опікою маєткових справ сиріт та вдів. Міські магстрати були ліквідовані на основі іменного указу від 8 червня 1861 р. та розпорядження Волинського губернського правління від 27 вересня 1861 р. з передачею функцій повітовим судам [2, с. 17].

Фонд № 229 Державного архіву Волинської області «Ковельський міський магістрат» об'єднує різноманітні за характером документи: циркуляри Київського військового, Подільського і Волинського генерал-губернатора; укази та розпорядження Волинського губернського правління; постанови, протоколи засідань, звіти про прибутки і видатки, журнали магістрату тощо. Загалом це 511 справ за 1812, 1827—1862 роки.

Для історико-краєзнавчих реконструкцій найбільший інтерес складає внутрішня документація магістрату, яка висвітлює повсякденне життя ковельчан. Зокрема, вона частково дозволяє персоніфікувати жителів населеного пункту. Представлені у фонді «Ревизские сказки» подають дані про родини містян за 1858—1862 рр. [50]. Іменні списки населення, охопленого ревізіями (подушними переписами), у містах складалися представниками міського управління.[2] До ревізьких реєстрів включалися жителі населеного пункту із зазначенням віку і сімейного стану. Вони містили відомості й про становий склад містян, їх громадянський стан (наприклад, військова служба мала наступні варіанти — відданий у рекрути, відданий у ратники, в ополченні, відданий в арешт-

[1] Становий орган міського самоврядування купців, ремісників і міщан, утворений у 1518 р. у зв'язку з наданням Ковелю Магдебурзького права.

[2] У Російській імперії існувало подушне оподаткування, одиницею якого виступала чоловіча душа. Такій системі оподаткування відповідала й форма обліку населення — так звані ревізії. Практично до кінця XIX ст. вони залишалися практично єдиною досить широкою формою обліку населення.

тантські роти та ін.). Збереглися як копії, так й оригінали названих документів. Переважно це додаткові списки, які містять дані про одну або декілька родин, відповідні укази, що підтверджують зарахування особи до міщанського стану м. Ковеля. У фонді представлений лише один повний список міщан Ковеля, укладений 10 квітня 1858 р. До нього увійшло 434 чоловіка (без урахування синів) та 446 жінок (без урахування дочок) [50, арк. 14 зв.—68].

Чимало справ, які розглядалися магістратом, стосувалися земельних питань — продажу, успадкування, повернення закладеної землі, самовільне захоплення землі. Так, у 1836 р. було розпочато розгляд звинувачення поміщика Люблинського у захопленні землі Хрестовоздвиженської церкви [5]. До цього питання магістрат повертався у 1844 р. [20] та 1852 р. [41]. Окремі справи склали документи про укладання дарчого запису на ділянку землі міщанки Гольдисталь Бальбіни на користь Ковельської єврейської громади (1842 р.) [12], позов міщан Чехонюкових до купця Вірусія щодо землі (1849 р.) [33], про здійснення купчої на продану Фрішбергом Бергом колезькому секретарю Пальміру землю (1841 р.) [10] та ін.

Магістрат постійно розглядав прохання жителів Ковеля про надання свідоцтв на право користування земельними ділянками, свідоцтв на право власності на землю (1840, 1842—1843, 1845, 1847 рр.) [8; 9; 13; 15; 30]. Наприклад, із таким зверненням у 1845 р. до Ковельського магістрату звернулися купці 3-ї гільдії Шатура Сруль і Лейба [25].

Значна кількість документів фонду торкаються проблем сплати податків, боргових зобов'язань. Як орган влади, який відповідав за стягнення податку з нерухомого майна, міський магістрат здійснював його облік. У фонді представлена Книга обліку нерухомого майна Ковеля, яке підлягало оподаткуванню, за 1845 р. Серед 67-ми об'єктів реєстру значилися орні поля, сіножаті, городи, земля під «димами» (будинками), торговими лавками, млинами [26, арк. 1—6].

Серед справ, розглянутих міським магістратом Ковеля у 20—30-і рр. XIX ст., важливе місце відводилося борговим претензіям з боку католицьких костелів і монастирів до цілих єврейських громад. У своїх указах та розпорядженнях (24 вересня 1817 р., 10 жовтня 1823 р., 27 грудня 1828 р.) Сенат неодноразово зобов'язував місцеві органи влади зібрати з цього питання всі відомості (у який час, скільки, з якими відсотками, по якій громаді, який кагал зробив борги, скільки заплачено і залишилося, які з боргів не піддавалися сумніву і визнавалися кагалом, а які оскаржувалися). Імператорський указ від 12 серпня 1830 р. містив наказ міським магістратам за участю одного члена повітового суду розглянути наявні документи з метою законного визначення безсумнівних боргів і стягнення відсотків за ними із сум коробкових зборів. У всіх інших випадках передбачалося прийняття постанови про припинення сплати відсотків, отримання яких тривалий час дозволяло католицьким монастирям і костелам збирати відповідні капітали. І якщо до 1831 р. листування по таких справах велося роками без досягнення будь-яких реальних результатів, то після польського повстання контроль над виконанням названих указів помітно посилився. 7 квітня 1839 р. Волинським губернським правлінням було видано указ № 4182, у якому було враховано пропозицію Київського військового Подільського і Волинського генерал-губернатора про необхідність розгляду і вирішення таких справ у шеститижневий термін з часу одержання припису.

Боргові претензії, пред'явлені Ковельській єврейській громаді, були значними: з боку Ковельського парафіяльного костелу — 8763 злотих (1311 руб. 45 коп.), Мельницького костелу — 1000 зл. (150 руб.), Володимирського домініканського монастиря — 3200 зл., Голобського костелу — 6000 зл. (900 руб.), Турійського костелу — 1500 зл. (220 руб.), Луцької латинської капітули — 4000 (600 руб.), Киселинського монастиря — 2000 (300 руб.). Дуже часто в Речі Посполитій приватні особи переуступали (особливо присмерті) позичені євреям суми на користь католицьких костелів і монастирів. Духовенство ж, щоб забезпечити для себе фундуш, мало можливість виклопотати у представників влади покладання таких боргів на цілу єврейську громаду. Так борги окремих осіб ставали складовими частинами фундушових сум католицьких костелів і монастирів і записувалися на цілі кагали. Саме такі зобов'язання і розглядалися міським магістратом для з'ясування всіх обставин справи [3; 3; 11; 31]. Судове рішення, ухвалене на користь кагалу, позбавило католицьку церкву одного з важливих джерел її фінансування.

У 1844 р. позов щодо стягнення боргу з християнської і міщанської громад був поданий до магістрату священнослужителями Воскресенської і Введенської церков [21].

Розглядав магістрат й особисті позови містян щодо стягнення боргів. Наприклад, претензії купця Лейбенбарга до купця Лібермана про борг у розмірі 2200 руб. (1843 р.) [17], дружини відставного майора Лукії Менгакової до купця Меренещевського про повернення боргу (1851 р.) [38] та ін.

Однією із важливих у структурі державних повинностей Російської імперії була військова повинність. Тому держава звертала особливу увагу на організацію рекрутських наборів. Міські ж магістрати в свою чергу постійно слідкувати за її виконанням та притягували до відповідальності осіб, котрі хотіли ухилитися від виконання цієї повинності. Фонд «Ковельський міський магістрат» також містить низку справ з цього питання. Це звинувачення міщанина Зайцеля Мане в переховуванні 8 рекрутів (1839 р.) [6], міщанина Фейгеля Лейби в ухилянні від військової служби (1846 р.) [27], нанесенні тілесних ушкоджень з метою уникнення військової повинності (1840 р.) [52]. Магістрат розшукував жителів Ковеля і Ковельського повіту, котрі переховувалися від притягнення до виконання рекрутської повинності [51].

Серед цивільних справ магістратом розглядалися питання завершення купчих, розподілу майна між спадкоємцями, продажу майна за борги, падіж худоби, невнесення дітей до метричних книг та ін.

Кримінальну відповідальність тягнули за собою вбивства, злодійство, підробка документів, крадіжки. Так, міщани Франк Цешинський та Ушинський були звинувачені у крадіжці свічок у Ковельському римо-католицькому костелі (1845 р.) [22; 23]; жителі м. Ковеля Зейман Така і Шнуль Шиліган притягнуті до відповідальності за конокрадство (1845 р.) [24].

Серед кримінальних справ звертає на себе увагу розслідування переходу ковельських міщанок Анни і Євдокії Вітрикових із православного віросповідання в католицьку віру (1852 р.) [39]. Конверсію православних на будь-яке інше сповідання, зокрема на католицтво, у досліджуваний період вважали протиправною. У документах така конверсія зазвичай називалася «відступництвом», а особи, звинувачені в переході, — «відступниками». Юридично їх уважали правопорушниками. Названі міщанки були визнані винними у відступленні в єресь та засуджені до відправлення в арештантські роти. Покарання підтверджене циркуляром воєнного губернатора та волинського цивільного губернатора [39, арк. 3зв.].

Змістовну інформацію для розуміння повсякденного життя ковельчан містять справи магістрату щодо розгляду причин та наслідків пожеж 30 березня 1854 р. [43] та 17 квітня 1856 р. [45]. Центром першої пожежі о 9 год. ранку став будинок єврея Мошка Гройнема. Сильний вітер збільшив радіус пожежі до 1 версти, у результаті чого згоріло 11 будинків, костел, гауптвахта [43, арк. 2—3]. До справи увійшли показання потерпілих, описи майна погорільців, які дозволяють скласти уявлення про тогочасний побут містян.

Магістрат слідкував за ціновою політикою і в 1857 р. притягнув до відповідальності міщанина Бірвака за підвищення цін на продукти та фураж [48]. Купець Вольф Моток був звинувачений у продажу в лавці ядовитих речовин (1857 р.) [47]. Магістратом велося розслідування появи фальшивих монет у Переля Сруля (1846 р.) [28].

Збережена документація міського магістрату дає також уявлення про організацію чиновницької служби, склад органу влади. Такі питання висвітлюють прохання про призначення на службу до магістрату та переписка з цього приводу [7], документи про звільнення, переміщення та призначення на службу чиновників [14; 18; 19; 29; 32; 35; 37; 42; 44]. Інформативними є формулярні списки службовців магістрату (1850 р., 1857 р.) [36; 49], списки службовців, які не мали відповідного чину [36, арк. 53]. Зокрема, вони містять дані про голову Ковельського міського магістрату. У 1850 р. ним був обраний Микола Михайлович Хитлярський, 49-ти років, православний, із міщан, власник маєтку і дерев'яного будинку, повиборний ковельського міщанського товариства. Він отримав домашню освіту, був одружений і мав 3-х дітей. Обраний кандидатом на міського голову та затверджений Волинським губернським правлінням 9 вересня 1847 р. [36, арк. 41—42].

Значна увага у магістраті приділялася правильній організації діловодства, забез-

печенні збереженості документів. Окремо на його засіданнях розглядалися питання упорядкування архіву магістрату (1843 р.) [16], про передання службовцями справ (1849 р.) [34]. Актові книги магістрату передавалися Ковельській актовій комісії для ревізії (1852 р.) [40]. Перевірку діловодства магістрату здійснював губернатор (1856 р.) [46].

Згадані документи фонду «Ковельський міський магістрат», що перебувають на збереженні у Державному архіві Волинської області, характеризують соціально-економічні, правові, релігійні, культурні аспекти історії мешканців Ковеля. Різноманітні за змістом і методами складання, при аналітичному їх вивченні вони можуть бути використані для дослідження повсякденного життя містян у першій половині XIX сторіччя.

---

1. Городовые магистраты // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона в 86 т. (82 т. и 4 доп.). — СПб., 1893. — Т. IX: Г_оа — Гравер. — 472 с.
2. Державний архів Волинської області. Путівник. — Луцьк : Надстир'я, 2011. — 952 с.
3. Держархів Волинської області, ф. 229, оп. 1, спр. 3.
4. Держархів Волинської області, ф. 229, оп. 1, спр. 5.
5. Держархів Волинської області, ф. 229, оп. 1, спр. 6.
6. Держархів Волинської області, ф. 229, оп. 1, спр. 12.
7. Держархів Волинської області, ф. 229, оп. 1, спр. 17.
8. Держархів Волинської області, ф. 229, оп. 1, спр. 25.
9. Держархів Волинської області, ф. 229, оп. 1, спр. 27.
10. Держархів Волинської області, ф. 229, оп. 1, спр. 37.
11. Держархів Волинської області, ф. 229, оп. 1, спр. 41.
12. Держархів Волинської області, ф. 229, оп. 1, спр. 60.
13. Держархів Волинської області, ф. 229, оп. 1, спр. 67.
14. Держархів Волинської області, ф. 229, оп. 1, спр. 68.
15. Держархів Волинської області, ф. 229, оп. 1, спр. 85.
16. Держархів Волинської області, ф. 229, оп. 1, спр. 86.
17. Держархів Волинської області, ф. 229, оп. 1, спр. 89.
18. Держархів Волинської області, ф. 229, оп. 1, спр. 91.
19. Держархів Волинської області, ф. 229, оп. 1, спр. 92.
20. Держархів Волинської області, ф. 229, оп. 1, спр. 112.
21. Держархів Волинської області, ф. 229, оп. 1, спр. 117.
22. Держархів Волинської області, ф. 229, оп. 1, спр. 132.
23. Держархів Волинської області, ф. 229, оп. 1, спр. 133.
24. Держархів Волинської області, ф. 229, оп. 1, спр. 135.
25. Держархів Волинської області, ф. 229, оп. 1, спр. 140.
26. Держархів Волинської області, ф. 229, оп. 1, спр. 143.
27. Держархів Волинської області, ф. 229, оп. 1, спр. 159.
28. Держархів Волинської області, ф. 229, оп. 1, спр. 160.
29. Держархів Волинської області, ф. 229, оп. 1, спр. 171.
30. Держархів Волинської області, ф. 229, оп. 1, спр. 190.
31. Держархів Волинської області, ф. 229, оп. 1, спр. 194.
32. Держархів Волинської області, ф. 229, оп. 1, спр. 222.
33. Держархів Волинської області, ф. 229, оп. 1, спр. 242
34. Держархів Волинської області, ф. 229, оп. 1, спр. 244.
35. Держархів Волинської області, ф. 229, оп. 1, спр. 245.
36. Держархів Волинської області, ф. 229, оп. 1, спр. 267.
37. Держархів Волинської області, ф. 229, оп. 1, спр. 268.
38. Держархів Волинської області, ф. 229, оп. 1, спр. 286.
39. Держархів Волинської області, ф. 229, оп. 1, спр. 289.
40. Держархів Волинської області, ф. 229, оп. 1, спр. 291.
41. Держархів Волинської області, ф. 229, оп. 1, спр. 312.
42. Держархів Волинської області, ф. 229, оп. 1, спр. 315.
43. Держархів Волинської області, ф. 229, оп. 1, спр. 353.
44. Держархів Волинської області, ф. 229, оп. 1, спр. 354.
45. Держархів Волинської області, ф. 229, оп. 1, спр. 393.
46. Держархів Волинської області, ф. 229, оп. 1, спр. 397.
47. Держархів Волинської області, ф. 229, оп. 1, спр. 414.
48. Держархів Волинської області, ф. 229, оп. 1, спр. 415.
49. Держархів Волинської області, ф. 229, оп. 1, спр. 422.
50. Держархів Волинської області, ф. 229, оп. 1, спр. 448.
51. Держархів Волинської області, оп. 2, спр. 1.
52. Держархів Волинської області, оп. 2, спр. 4.

Тетяна Невесенко
(м. Ковель)

ЛЮБОВ, У ПРАЦЮ ПЕРЕЛИТА (МИКОЛА ОЛЕКСАНДРОВИЧ ПАШКЕВИЧ)

Пашкевич Микола Олександрович народився в грудні 1949 р. у місті Ковелі в сім'ї Олександра та Лідії Пашкевичів. (фото 1)

Фото 1. Пашкевич Микола Олександрович (фото 90-х рр.).

Мама — Лідія Володимирівна (дівоче прізвище Рудін) народилася на хуторі Волошки в 1927 р. Проживала на хуторі до 1949 р. Мамин батько, Володимир Кіндратович, 1888 р. н., в Першу світову війну був мобілізований російською царською армією до війська і до 1918 року служив у Волинському полку, який брав участь в Жовтневих подіях 1917р. в Санкт-Петербурзі. В ті роки його сім'я була евакуйована до Харкова. Після служби через 6 років він з сім'єю повернувся у Волошки, де став хазяйнувати. Волинь в ті часи була під владою Польщі. В сім'ї Володимира Кіндратовича народилося 11 дітей (вижило 6), дочка Ліда була десятою. До 1939 р. вона вчилася в школі села Волошки, закінчила 4 класи, де все навчання проводилося польською мовою. [1]

Тато — Олександр Михайлович Пашкевич, народився в 1923 р. в Ковелі. До війни навчався в школі Левицького, польській гімназії та школі мернічій. Його батько — Михайло Данилович після служби в польській армії працював у пожежній частині, пізніше — в магістратурі шофером.

Після подій 1939 р., на початку війни і до зими 1943 р. родина Пашкевичів все ще проживала в Ковелі. З наближенням фронту Михайло Данилович з дружиною, сином та дочкою переховувались на хуторі Волошки у родичів дружини.

У 1944 р. радянська влада мобілізувала батька і діда Миколи Олександровича до війська. Батько Олександр, якому йшов 21 рік, воював спочатку на Ленінградському фронті і був стрільцем, шофером і музикантом. У листопаді 1944 р. при звільненні Пруссії отримав друге, на цей раз тяжке поранення. Лікувався в госпіталі міста Орськ в Росії, після чого продовжив службу до травня 1948 р. (фото 2)

Фото 2. Батько Миколи Олександровича під час служби в армії.

Дід Михайло на фронті був шофером в артилерійському полку, водив автомашини ГАЗ, ЗІС, «Студебекер». На «Віллісі» возив командира полку, а війну закінчив у Празі. [2]

Окремого дослідження і висвітлення заслуговує діяльність рідних братів діда Михайла — Олексія та Андрія. Пашкевич Олексій Данилович у 1942—1943 рр. був в Українській поліції [3; 458], а з 1943 р. очолив одну з перших сотень УПА під назвою «Тур». [3; 441]

Загинув він у 1943 р. в бою з німцями. [3; 458]

Щодо загибелі — то в родині переказують так: перебуваючи в селі Поповичі, Олексій провідав родину. Несподівано на обійстя родичів увірвався німецький патруль на чолі з гебітскомісаром, який хотів його арештувати. Олексій прийняв рішення застрелитися. Про це згадував також житель села Мельниця.

Краєзнавець Микола Антонюк з села Купичів Турійського району розповідав: Олексій Пашкевич разом із побратимами перевозили госпіталь УПА на Маневиччину і потрапили в німецьку засідку на переїзді Попівка. Зав'язався бій, і в цьому бою він загинув разом із кулеметником. [2]

Отже, немає точних відомостей, документально підтверджуючих обставини загибелі сотника УПА Пашкевича Олексія. Окрім того є деякі неточності в літературі, також в ЗМІ неправильно вказують прізвище: замість Пашкевич часто пишуть Шашкевич, особливо при пошуку даних в мережі Інтернет.

Перепоховання загиблих відбулося в 1995 р. на кладовищі біля села Мельниця Ковельського району (фото 3). В братській могилі вояків УПА тіла 11 людей. На пам'ятній дошці хреста напис:

Фото 3. Братська могила вояків УПА біля села Мельниця Ковельського району.

Полеглі в 1943—1944 рр.
Дементьєв
Загурський
Кондратюк
Лотоцький О. Н. — хорунжий
Никитюк
Пашкевич О. — пом. сотенного з Купичева
Римарук
Савицький — чотовий бунчужний
Січкар
Ткачук
Невідомий — стрілець з Почаєва

Вічна пам'ять! Слава героям!

Про Андрія Даниловича відомо, що він теж був в УПА, довший час перебував в північних районах Волині та загинув при спробі втечі. Точної дати загибелі не відомо, можливо 1945 чи 1947 р.

Після війни родина Пашкевичів лишилася в Ковелі і проживала в районі Ковеля II. (фото 4) У 1948 р. Олександр і Лідія одружились. В 1949 р. в них народився син Микола, 1951р. — дочка Ольга, 1958 р. — син Юрій, 1961 р. — син Олександр.

Фото 4. Дід і батько Миколи Олександровича.

Микола пішов в школу у 1957 р. Це була школа № 41 (тепер № 2) і закінчив її в 1967 р. Навчаючись в 7 кл. прочитав «Книгу піонервожатого». Особливо зацікавив його розділ електрики. Коли перейшов у 8 кл. (1965 р.) друзі познайомили з радіогуртком міської СЮТ. Першим керівником гуртка був військовослужбовець-зв'язківець Каменецький Григорій Павлович. Він вів гурток по сумісництву двічі на тиждень. Від свого наставника та читаючи різні журнали та іншу технічну літературу, якої в СЮТ було доволі, Микола дізнався багато нового та цікавого про електро- та радіотехніку. Тут навчився паяти, монтувати, працювати з інструментами та вимірювальними приладами, а також розбиратися в радіосхемах. Перша самостійна робота його — виготовлення простого дротяного телефону, який діяв між квартирою і хлівом. Далі був перший детекторний радіоприймач. А кристалічний детектор він навчився виготовляти з сірки та свинцю. Зробив їх декілька: для себе і друзів. Адже це головний елемент радіоприймача. А коли вчитель приніс на заняття гуртка військовий ламповий радіо-

приймач «КВМ». Відтоді Микола захопився подорожами в безмежному радіоефірі. Із журналів «Радіо» і «Юний технік» познайомився із радіоаматорством. В 1967 р. отримав індивідуальний радіоаматорський спостережницький позивний UB5-058-39.

Після закінчення школи № 2, директор школи Янцевич Костянтин Адамович запросив випускника Миколу працювати лаборантом фізико-хімічного кабінету. Коли в 1968 р. звільнилося місце керівника гуртка СЮТ, сам зголосився вести гурток (спочатку на громадських засадах), а з 1969 р. з тижневим навантаженням 8 год. Наказом по міськквно від 06.12.1971 р. Пашкевич М. О. переведений керівником радіотехнічного та фізико-технічного гуртків Ковельської міської станції юних техніків. Ото ж, у Миколи Олександровича в 2018 р. перший півстолітній ювілей трудової діяльності на станції юних техніків.

З 9 березня 1972 р. за ініціативи Пашкевича М. О., отримавши дозвіл, в ефір вийшла перша аматорська радіостанція на Ковельщині UK5PAN. За допомогою двоюрідного брата Леоніда в 1978 р. Микола Олександрович опанував Азбуку Морзе. На Станції юних техніків відкрили радіотелеграфний гурток. Навчаючись на заочному відділенні, Микола Олександрович в 1979 р. закінчив Київський політехнічний інститут за спеціальністю радіоінженер-конструктор-технолог.

9 листопада 1978 р. почав працювати перший на Волині колективний аматорський спостережницький пункт УК5.058.1. Це спонукало брати участь в багатьох змаганнях з радіоспорту, різноманітних конкурсах і виставках. Серед змагань популярними були: спортивна радіопеленгація, радіозв'язок на коротких та ультракоротких хвилях, швидкісна телеграфія та зв'язки через аматорські штучні супутники Землі.

Помітного розвитку короткохвильовий радіоспорт на Волині отримав на початку 70-х років. Разом з тим суттєво збільшилась мережа колективних радіолюбительських радіостанцій в школах та позашкільних навчальних закладах (фото 5).

Фото 5. Пашкевич М.О. в радіокласі Ковельської міської станції юних техніків.

Ось деякі історичні факти:

11.08.1979 р. — перший радіозв'язок на щойно дозволеному діапазоні 160 метрів провів М. Пашкевич з колективної радіостанції UK5PAN Ковельської станції юних техніків, використовуючи стару армійську радіостанцію РБМ-1 випуску 1946 р.

Квітень 1982 р. — М.Пашкевич провів перші радіозв'язки, використовуючи ретранслятор, встановлений на штучному радіоаматорському супутнику Землі з G3ZRH (Англія).

28.07.1991 р. — перший аматорський радіозв'язок радіотелетайпом провів М.Пашкевич. [4, с.172]

До 10-ї річниці аматорської колективної радіостанції Ковельської міської СЮТ Микола Олександрович з учнями виготовили і оформили альбом «Історія колективної радіостанції UK5PAN». Ювілей відмічали разом із гостями з Луцька, Турійська та братньої Білорусії при активній підтримці директора СЮТ Скалюка М. П. — теж радіоаматора.

22 листопада 1992 р. на установчих зборах в Луцьку була створена Ліга радіоаматорів Волині (ЛРВ). Головою Ради радіоаматорів Волині обрали М. О. Пашкевича, який очолює Раду на сьогодні. [4, с. 173]

Радіоаматори під керівництвом Миколи Олександровича проводять оригінальні, цікаві і, в той же час, дуже корисні заходи. Починаючи з 1994 р., за ініціативою Волинської та Рівненської Ліг радіоаматорів регулярно проводяться навчально-тренувальні збори РАСЗ (радіоаматорської аварійної служби зв'язку). Велику міжнародну акцію провели радіоаматори Волині з нагоди 800-ліття заснування Волинсько-Галицької

держави. Найкращі, найактивніші радіоаматори Волині (з Ковеля — М.Пашкевич та М.М'якота) забезпечували синхронне звучання дзвонів всіх соборів Володимира-Волинського, за що отримали ювілейні дипломи «800-ліття Волинсько-Галицької держави (1199—1349)».

Під час святкування 50-річниці Перемоги в травні 1995 р. колектив аматорської радіостанції Ковельської СЮТ вперше працював спеціальним позивним сигналом ЕО50РА, а на честь 10-ї річниці незалежності України в серпні 2001 р. використовував позивний СПС EN 10P. [4, с. 175]

На святкуванні 60-ї річниці створення УПА в 2009 р. через розгорнуту на місці колишнього постою радіостанцію аматори повідомляли світові про цю подію. [5, с. 5]

В 2010 р. до 700-ї річниці міста Ковеля колективна радіостанція СЮТ працювала в радіоаматорському ефірі з ювілейним позивним ЕМ 700Р (фото 6).

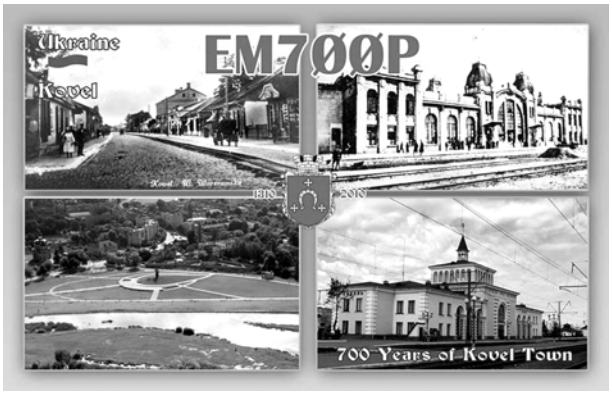

Фото 6. Листівка з ювілейним позивним ЕМ 700Р до 700-ї річниці міста Ковеля.

На своїх зборах радіоаматори Волині підтримали пропозицію Миколи Олександровича відзначити річницю пам'яті славетної поетеси нашої землячки — Лесі Українки . Запланували провести змагання з радіозв'язку на коротких хвилях і взяти участь в радіо-експедиції та конференції з нагоди 100-й річниці пам'яті Лесі Українки. Перші відкриті заочні Волинські змагання з радіозв'язку на коротких хвилях «Лісова пісня» відбулися 6 березня 2013 року з участю хлопців та дівчат до 19 років, а також дорослих радистів. В змаганнях взяли участь 174 оператора, 55 колективних та індивідуальних аматорських радіостанцій з 20 областей України, АР Крим та м. Київ. Серед учасників змагань команди Волині: ЗОШ с. Колодяжне, ЗОШ с. Машів Любомльського району, Ковельської та Нововолинської СЮТ та ЦНТТУМ м. Луцька.

Головний суддя змагань — Пашкевич Микола Олександрович згадує:

«Від Ліги радіоаматорів Волині команди-призери та учасники були нагородженні дипломом «Лісова пісня», який засновано Лігою радіоаматорів Волині та видається за радіозв'язки з колегами Волинської, Житомирської областей, м. Новоградом-Волинським, рідним містом Лесі, та обов'язково з с. Колодяжне. За змагання 2013 р. дипломи отримали 18 команд та окремі учасники.

В відзначенні подій пов'язаних з життям та творчістю Лесі Українки наша участь не обмежується змаганнями. Щороку в своїх заходах ми поширюємо відомості про життя та творчість нашої славетної землячки, проводимо спортивно-екологічні радіоекспедиції. Немало в цьому напрямку уже зроблено. Так в липні 2012р. вперше урочище Нечимне було представлено в радіоефірі та встановлені радіозв'язки з радіоаматорами Польщі, Естонії, Угорщини, Росії, Румунії, Чехії, Словаччини і звичайно, в більшості, з українцями». [2]

Фото 7. Керівник команди-переможця Пашкевич М. О. із своїми учнями після змагань.

В липні 2013 р. з подання представника-координатора української національної програми «Українська флора і фауна» Наталії Грицюк (колишньої вихованки Миколи Олександровича) урочище зареєстровано як «Ландшафтний заказник загальнодержавного значення «Нечимне» та присвоєно референцію URFF-139.

Багато хороших акцій провели радіоаматори за ініціативи Пашкевича М. О.

Крім того, Микола Олександрович має звання «Відмінник освіти», Суддя республіканської категорії з радіоспорту, кандидат в майстри спорту. В доробку педагога Пашкевича М.О. багато матеріалів щодо проведення змагань з радіозв'язку. Але найбільше досягнення — його учні. Перелічити всіх неможливо. Ось лише декілька з них — кращі з кращих, переможці та призери змагань різних років, хто захищав честь міста Ковеля, Волині та України: Шульга Сергій, Подолянчук Ігор, Мажула Іван, Цалай Роман, Маліновський Віталій, Суднік Анатолій, Бірук Сергій, Сарапін Вячеслав. Також серед колишніх вихованців Зінчук Віктор Олександрович — керівник гуртків Центру науково-технічної творчості учнівської молоді Волинської області (один з перших учнів Миколи Олександровича), Володимир Пузир — професор Харківського українського університету залізничного транспорту, Олег Янко — провідний інженер Київського дослідного інституту металургії, Оксана Вороніна — головний редактор журналу «Жінка», Солодуха Богдан — інженер МРТ Ковельського МТМО, Грицюк Наталія — військовослужбовець, Савчук Андрій — учасник АТО та багато інших. І сьогодні, через півстоліття, Микола Олександрович невтомно передає всі свої знання учням, які з честю представляють рідне місто на обласних, Всеукраїнських та Міжнародних змаганнях. Це — призери і чемпіони: Біянова Карина, Яцина Павло, Киричук Олександр, Янчишин Дмитро, Фалюш Євген, Гончар Роман, Добровольський Любомир, Чайніков Володимир.

Віддаючи всі сили і час улюбленій роботі, Микола Олександрович не лишав без уваги і свою сім'ю. Він виховав і гордиться своїми дітьми і внуками. Донька Оксана навчалася в школі № 11, закінчила Інститут журналістики Університету ім.Т.Г.Шевченка і нині працює журналістом-редактором соціальної тематики в м. Києві. Син Володимир навчався в школі № 3, закінчив Рівненський інститут водного господарства. Просвітер Євангельської церкви «Емммануїл» міста Ковеля. Внук Євген — лікар, а ще п'ятеро внучат — школярі.

---

1. Інтерв'ю з Пашкевичем Миколою Олександровичем 15.06. 2018 р.
2. Інтерв'ю з Пашкевичем Миколою Олександровичем 08.09.2018 р.
3. Літопис УПА/ [упор. О. Іщук, С. Кокін]. — Київ, Торонто. Т. 9. — 2007. с.
4. Сорока М. М. Волинь моя. Випуск 6. — К.: ВАТ «Видавництво» «Київська правда», 2006. — 288 с.
5. Трофимчук Т. Ковельчанин розмовляє з королем Хусейном // Волинь нова. — 16.06.2009. — № 64. — 12с. — С. 5.

Роман Пономаренко
(м. Львів)

КОВЕЛЬ: МІЦНИЙ ГОРІШОК ДЛЯ РАДЯНСЬКИХ ПАРТИЗАНІВ

На початку 1944 року бойові дії на Східному фронті прийшли на територію Волині та на оперативних картах ворогуючих сторін несподівано з'явився новий напрям — Ковельський. На цей момент, не дивлячись на втрату Луцька (2 лютого 1944 року), німецька армія все ще контролювала основну частину Волині, і Ковель перебував в центрі зайнятої Вермахтом території області. Ковель виявився єдиним значним містом в районі між 2-ю армією групи армій «Центр» та 4-ю танковою армією групи армій «Південь», між якими не було суцільної лінії фронту (цьому перешкоджали Прип'ятські болота). Крім того, Ковель є великим транспортним вузлом, в якому сходиться шість залізничних гілок та проходить кілька великих автодоріг. Також потрібно враховувати, що даний район — Полісся, являє собою рівнинну, лісисту низовину з численними озерами і болотами, мережа доріг в регіоні розвинена слабо, а пересування військ поза дорогами через болота сильно утруднено. Тому зберегти контроль над Ковелем для німецької сторони було вкрай важливо.

Значення Ковеля прекрасно розуміли в радянських штабах: *«Місто хоч і невелике, але важливий стратегічний пункт німецької оборони. До того ж, великий залізничний вузол»* [1, с. 278]. Останній фактор не давав спокою радянському командуванню найбільше. За даними розвідки в 1943 році через Ковель до фронту щодоби проходило до 70 німецьких ешелонів з військами, технікою і боєприпасами [5, с. 491].

З урахуванням всього цього цікаво, що підступи до такого важливого пункту виявилися фактично відкритими — Ковель, та й взагалі весь цей регіон, оборонявся вкрай незначними німецькими силами. Ще 11 грудня 1943 року командир 2-го молдавського партизанського з'єднання Я. Шкрябач, після рейду по Західній Україні писав, що в Волинській та Рівненській областях німецьких військ настільки мало, що *«Червоної армії будь-якою кількістю можна вільно рухатися аж до Ковеля — тут досить лісів, щоб таємно маневрувати і вдень, і вночі»* [6, с. 62].

Фактично бої за Ковель розпочались ще взимку 1944 року, під час Рівно-Луцької операції правого крила 1-го Українського фронту. Оборона Ковеля була покладена на збірну бойову групу «Фон дем Бах» під командуванням обергруппенфюрера СС Эріха фон дем Баха, яка офіційно була створена 20 січня 1944 року і входила до складу 4-ї танкової армії, підпорядковуючись 48-му танковому корпусу (командуючий групою армій «Південь» фельдмаршал фон Манштейн в своїх мемуарах називає цю групу просто — *«поліційна група, що діє в районі Ковеля»*). Німці часто в критичних ситуаціях зводили різні невеликі частини і підрозділи в окремі бойові групи під єдиним командуванням. Як правило, подібні групи демонстрували порівняно непогану боєздатність, протистоячи наступаючим військам Червоної армії; правда, багато в чому їх бойові успіхи залежали від особистісних якостей командира.

До цього моменту 45-річний фон дем Бах займав посаду командувача всіма німецькими антипартизанськими формуваннями (Chef der Bandenkampfverbande (Polizei)) і був професійним борцем з партизанами, очолюючи цей процес у всіх окупованих Вермахтом країнах. Зрозуміло, що його основна увага була прикута до зайнятої німецькими військами території Радянського Союзу. «Вогнем і мечем» ліквідуючи партизанський рух на Східному фронті, фон дем Бах заслужив ряд високих військових нагород, в тому числі Німецький хрест у золоті [9, p. 44].

Оскільки фон дем Бах не мав відповідного досвіду для фронтового командування, то для компенсації його ймовірної некомпетентності у військових питаннях в його штаб були спрямовані досвідчені бойові офіцери — штандартенфюрер СС Густав Ломбард, оберстлейтенант Генерального штабу Герхард Раймпелль та оберштурмбаннфюрер СС та оберстлейтенант шутцполіції Герберт Гольц.

Бойова група «фон дем Бах» спочатку складалася з 17-го кавалерійського полку

СС, 2-го батальйону 17-го поліційного полку СС (колишній 74-й резервний поліційний батальйон), 50-го і 662-го саперних батальйонів (обидва на гужовому транспорті) і артилерійського дивізіону. В ході бойових в січні-лютому 1944 року до її складу були також включені наступні різношерсті підрозділи: 102-й, 476-й і 637-й батальйони ландшутца, зведений армійський батальйон «фон Штокі», 177-й охоронний полк 213-ї охоронної дивізії, 318-й дивізійний офіс постачання (Divisions Verpfegungsamt; зі складу 213-ї охоронної дивізії), 651-ша ремонтно-телефонна рота, 697-й штаб зв'язку особливого призначення (Nachrichten-Abt. Stab zbV 697), 41-я поліцейська рота зв'язку, 990-та транспортна колона [7, p. 331; 8, p. 74]. Загальна чисельність бойової групи складала близько 4500 чоловік. Як ми бачимо, більшість цих частин і підрозділів не призначалися для прямого використання на фронті — основною сферою їх застосування була охоронна служба в тилу і виконання функцій забезпечення військ. Озброєння їх було відповідним — в основному стрілецька зброя, легкі гармати, відсутність важкої бронетехніки.

З цих частин на особливу увагу заслуговує 17-й кавалерійський полк СС під командуванням штурмбаннфюрера СС Йоханнеса Янсена, що колись входив до складу 8-ї кавалерійської дивізії СС «Флоріан Гейер». Кавалерійським полк був тільки на папері, а солдати билися в пішому строю, як звичайні гренадери, проте на відміну від інших підрозділів групи він був справжньою бойовою формацією.

Також, за даними українських істориків, німці мали в Ковелі 10 танків і бронемашин, хоча швидше за все, танків в групі Баха не було взагалі, лише легка бронетехніка — бронемашини, придатні для охоронної служби в тилу. Крім німців, в районі Ковеля знаходилися розрізнені підрозділи угорської армії, загальною чисельністю до 1000 чоловік.

Першим супротивником бойової групи «Фон дем Бах» стали війська радянської 13-ї армії, які в кінці січня 1944 року вийшли на ковельський напрямок. На щастя для німців, до цього моменту наступальні зусилля радянських військ на Волині вже згасали, та й завдання такого — захопити Ковель, в ході Рівно-Луцької операції не ставилося. Тому в серії оборонних боїв в першій половині лютого 1944 року слабка німецька бойова група відбила мляві атаки радянських військ на Ковель і втримала свої позиції.

Втім, Ковель вже привернув до себе пильну увагу радянської Ставки. Оскільки ковельський напрямок вважався самостійним, то для нього було вирішено утворити окремий фронт. 17 лютого 1944 року Директивою Ставки Верховного головнокомандування був утворений 2-й Білоруський фронт, на стику Білоруського (тепер він став 1-м Білоруським) і 1-го Українського фронтів під командуванням генерал-полковника П. Курочкіна. На нього і була покладена задача по оволодінню Ковелем.

Не дивлячись на створення окремого фронту, перша радянська спроба захоплення Ковеля була здійснена силами нерегулярних партизанських формувань. Ініціатором виступив знаменитий партизанський командир О. Ф. Федоров, який прагнув потужним ударом по ковельському залізничному вузлу поставити крапку у в цілому успішних діях свого з'єднання на Волині та Рівненщині. Сам по собі розроблений Федоровим та його штабом план був досить амбітний, так як практично вперше на території України радянські партизанські загони повинні були взяти під контроль великий населений пункт, що знаходився в безпосередній близькості до лінії фронту, а не далеко в тилу. Український штаб партизанського руху підтримав ініціативу Федорова і схвалив план, додатково спрямувавши на Ковель ще одне потужне з'єднання — С. Ф. Малікова і два партизанські загони, що рейдували на захід та опинились поблизу — загони В. Карасьова та М. Прокопюка.

Не доводиться дивуватися тому, що УШПР вхопився за пропозицію Федорова. Після Рівно-Луцької операції радянське командування прагнуло розвинути досягнутий успіх, в той час як сил на фронті для цього не вистачало, а 2-й Білоруський фронт знаходився лише в стадії формування. Ось і вирішили широко задіяти партизанські загони, які до цього діяли в зазначеному районі і непогано знали місцевість. Мабуть, також були враховані пропозиції вищезгаданого партизанського командира Шкряба-

ча, який рекомендував наступати на Ковель силами партизанських загонів і «армією» набраної шляхом мобілізації місцевого населення, попередньо підкинувши «їм дещо з гармат і мінометів» [6, с. 62]. Разом з тим, командування 2-го Білоруського фронту на партизанів дивилося скептично, тому крім розпливчастих обіцянок серйозної допомоги не надало.

Тим не менш, партизанське керівництво вирішило ризикнути і в лютому 1944 року Український штаб партизанського руху віддав наказ партизанським з'єднанням О.Ф. Федорова і С.Ф. Малікова захопити Ковель. Загальна чисельність особового складу обох з'єднань становила близько 7000 осіб (3000 у Федорова і 4000 у Малікова). В основному це були досвідчені і добре навчені бійці, які неодноразово бували в боях. Завдання перед командирами стояло просте: оволодіти Ковелем, знищити гарнізон ворога, зруйнувати залізничний вузол та міські підприємства військового значення, захопити документи окупаційних установ. При цьому, утримувати місто партизани не мали наміру, та й не мали для цього можливостей: зробити це вони могли лише за підтримки частин Червоної Армії.

За спогадами безпосередніх учасників, наказ про захоплення Ковеля партизанами був зустрінутий неоднозначно. Один з бійців з'єднання Федорова, В. Клоков згадував: *«Наказ командування з'єднанням про взяття Ковеля був для нас несподіваним. Справа була в тому, що ми звикли бути господарями становища лише в добре знайомих лісових масивах, але не в степу і великих населених пунктах. Потрібна була психологічна перебудова, щоб остаточно повірити в свої можливості і зважитися на такий зухвалий крок, як взяття укріпленого міста, що захищається більш ніж двохтисячним гарнізоном в найближчому тилу противника, та ще й на одному з найважливіших напрямків наступу наших військ»* [2, с. 216].

Варто відзначити, що партизанські з'єднання мали перевагу перед німецькою бойовою групою. На відміну від різношерстих німецьких підрозділів, значна частина з яких належала до тилових та охоронних, зі слабким бойовим духом, партизанські батальйони мали надійний і досвідчений кадровий кістяк, підрозділи були міцно збиті і укомплектовані добре навченим особовим складом. Також партизани були непогано озброєні і оснащені, маючи навіть легку протитанкову артилерію (45-мм гармати), в той час як німці були змушені долати серйозні труднощі з постачанням.

Незважаючи на певний скепсис серед бійців і командирів, до практичної реалізації завдання партизанське керівництво підійшло серйозно. Перш за все, обидва партизанських командира подбали про розвідку. Від Федорова в Ковелі та його околицях діяла розвідувальна група капітана Дроздова. У свою чергу Маліков перед наступом організував розвідку проти Ковеля, відправивши в місто невеликий кавалерійський загін. Його учасник, І. Сорока згадував: *«Коней і кілька охоронців ми залишили за містом в районі підсобного господарства (вул. Маціївська), а самі невеликими групами розійшлися по місту. Рухалися бронемашини, метушилися німецькі солдати. Але нам вдалося бути непоміченими. На світанку повернулися на визначене для зустрічі місце. Зв'язку не було. Тому вирішили повертатись до штабу. При відході підірвали колії біля черкаського лісу. Наші дії командування схвалило»* [4, с. 200].

За даними партизанської розвідки гарнізон Ковеля складався з двох з гаком тисяч німецьких і приблизно чотирьохсот угорських солдатів. Партизани не врахували чисельність німецьких і угорських підрозділів розквартированих в селах і опорних пунктах навколо міста — це ще близько 2000 солдатів, проте все одно чисельна перевага лишалась за партизанами. Зате розвідникам вдалося розкрити рубежі переднього краю оборони міста, виявити знаходження мінних полів, дротяних загороджень, дзотів і опорних пунктів.

Незважаючи на чисельну перевагу партизанів, головним фактором успіху вважалася раптовість. За планом з'єднання Федорова мало атакувати Ковель прямо зі сходу, з метою підірвати міст через річку Тур'ю, зруйнувати станційні колії, знищити депо, водокачку, залізничні майстерні. Тим часом, партизани Малікова мали вдарити в північну частину міста, в районі колишніх казарм 50-го піхотного полку Війська

Польського (т.зв. Володимирські казарми). Зустрітися бійці обох з'єднань повинні були в центрі міста. Безпосередній штурм Ковеля був призначений на 26 лютого, а перед цим планувалося взяти під контроль ряд населених пунктів на підступах до міста. В цілому партизанський наступ був непогано спланований та організований, до того ж радянська сторона мала чисельну та якісну перевагу над німцями під Ковелем.

Операція розпочалася 22 лютого 1944 року. Першою ціллю партизанів було село Несухоїжі, в 15 кілометрах на північ від Ковеля, яке Федоров хотів перетворити в базу для наступу на місто. За даними партизанської розвідки в селі перебувала одна рота німців, проте швидкого успіху не вийшло — німецький гарнізон під командуванням якогось майора Вірта відбив перший радянський натиск. Виправдовуючись, майор Григоренко, командир 9-го партизанського батальйону, який здійснював штурм, доповів Федорову, що напередодні в село додатково перекинули два батальйони (швидше за все це були частини з 17-го поліційного полку СС). При цьому відразу зауважимо, що за нашими оцінками гарнізон села не міг налічувати більше 200 чоловік, з урахуванням традиційної слабкою чисельності німецьких поліційних підрозділів.

Щоб взяти цей міцний горішок Федорову довелося вносити корективи в первинний план і направити до села ще два батальйони — 5-й та 7-й. Партизани мали дві 45-мм протитанкові гармати й протитанкові рушниці. У ніч на 23 лютого три партизанських батальйони оточили Несухоїжі і на світанку пішли в атаку. Німці чинили відчайдушний опір, бої йшли за кожну вулицю і будинок, однак сили були нерівними. Незважаючи на перевагу в силах, партизани діяли малоефективно, навіть не зумівши щільно закрити кільце оточення. І хоча до полудня 23 лютого Несухоїжі було захоплено, проте частині німецького гарнізону вдалося прорватися на Ковель, а Вірт вилетів з села на зв'язковому літаку, що приземлився там посеред бою, разом з ад'ютантом, начальником штабу і пораненим командиром однієї з рот. Перемога далася партизанам дорогою ціною — загинув командир батальйону С. Григоренко [3], а за спогадами Федорова загальні втрати партизанів склали понад сорока чоловік убитими та пораненими.

Розвиваючи успіх, партизани рушили далі на південь, безпосередньо до Ковеля, наступаючи досить широким фронтом і намагаючись взяти під контроль населені пункти. 3-й партизанський полк з'єднання Малікова 23 лютого захопив села Кричевичі і Черемошне. 24 лютого 3-й партизанський полк розбив 2-й батальйон 17-го поліційного полку СС, залишки батальйону швидко відступили, відкривши противнику шлях до міста. 1-й партизанський полк Малікова захопив села Серемховічі, Секунь і обійшовши Облапи вийшов на близькі підступи до Ковеля; самі Облапи були взяті батальйоном Г.В. Балицького зі з'єднання Федорова. Здавалося б, все розвивається цілком успішно. Однак німці швидко прийшли до тями. Фон дем Бах перегрупував свої різношерсті підрозділи і кинувши в бій 17-й кавалерійський полк СС серією атак проти Несухоїжі змусив Федорова відтягнути свої основні сили до цього села, а маліковцев — залишити Кричевичі і Черемошне.

Одночасно підрозділи бойової групи «Фон дем Бах» завдали ударів в інших напрямках, зупинивши партизанський наступ. У наступні п'ять днів в районі сіл Несухоїжі, Кричевичі, Скулин, Доротище та Білин розгорілися жорстокі локальні бої. На покритій снігом лісистій місцевості маневрували загони німців, угорців і радянських партизанів, атакуючи один одного. Головною ціллю усіх сторін були села. Німецькі контратаки підтримувалися декількома одиницями легкої бронетехніки (в радянській історіографії згадується, що німці використовували чи танки, чи штурмові знаряддя і навіть важкі самохідні винищувачі танків «Фердинанд», проте самоходок даного типу під Ковелем не було і бути не могли, також жодна з відомих частин штурмових гармат в цьому районі в зазначений період не діяла).

Про те, як німці виходили з положення, свідчить історія спішно створеної бойової групи «Гольц», під командуванням оберстлейтенанта шутцполіції Герберта Гольца. Вона складалася з двох армійських рот постачання (солдатам яких прийшлось перекваліфікуватись у піхотинців) і однієї угорської артилерійської батареї. Ця група була кинута проти партизанів в сектор Доротище — Облапи, де раніше діяв 2-й батальйон

17-го поліційного полку СС [11]. Група Гольца протистояла досвідченому супротивнику — партизанському батальйону під командуванням Героя Радянського Союзу Г.В. Балицького (чий командний пункт знаходився в Облапах). Прибулий до Балицького в Облапи В. Клоков згадував: «*Вже кілометрів за п'ять ясно чулася артилерійська і кулеметна стрілянина. Артилерії у Балицького не було. Значить — це противник*» [2, с. 217]. Незважаючи на бравий тон спогадів Клокова між рядків можна побачити, як німці вибили партизанів з Облап і загнали їх в ліс, на чому активність загону Балицького в наступі на Ковель припинилася. Незабаром Федоров перекинув його загін до села Несухоїжі.

Саме Нусухоїжам Федоров та Маліков надавали першочергове значення. На це село вони розраховували відтягнути німецькі сили з Ковеля, зв'язати німців боєм і вимотати, щоб потім нанести потужний удар на Ковель. Тут діяли чотири батальйони із з'єднання Федорова, з загонами посилення. Село кілька разів переходило з рук в руки, проте обидві сторони в цілому залишалися при своєму. Решту своїх підрозділів Федоров зосереджував у села Колодниця, в п'яти кілометрах на схід від міста, для кидка на Ковель. Проте 26 лютого штурм міста так і не розпочався — німці не дали.

Маліков був більш удачливим — його 1-й партизанський полк в 5 ранку 27 лютого знайшов пролом в німецькій обороні, увірвався на західну околицю Ковеля і почав бій за залізничну станцію. Правда, на цьому все і закінчилося, бо німці тут же контратакою вибили партизанів з міста, відновивши статус кво.

В результаті бойова група «Фон дем Бах», яка поступалась противнику в силах, серією контратак звела нанівець активність партизанських з'єднань та зупинила наступ партизанів на Ковель. Партизанські загони Федорова загрузли в боях за різні села і села, перш за все за Несухоїжі, а сам Федоров все чекав слушного моменту для введення в бій своїх основних сил, якого так і не дочекався, тому був змушений розпорошити їх та кидати у бій поодинці то тут, то там. Маліков, як ми побачили, діяв трохи успішніше, і навіть дійшов до Ковеля, але його удар для німців виявився не більше ніж уколом шпильки.

Єдине, на що залишилося сподіватися партизанським командирам — це допомога від регулярної Червоної армії. Федоров відчайдушно просив штаб 2-го Білоруського фронту надіслати штурмову авіацію, підтримати партизанів піхотою та артилерією, проте чіткої відповіді так і не дочекався. Радянське командування зайняте нарощуванням сил для запланованого наступу було не зацікавлено розпорошувати їх для підтримки партизанської акції, тим більше, що ніхто в радянських штабах не вірив, що Ковель буде можна надовго утримати.

Зрозумівши, що армійське командування залишило партизанів на одинці з німцями без найменшої підтримки, Федоров вирішив скасувати свій наступ. В. Клоков згадував: «*Нічим не змогло допомогти нам і командування… 2-го Білоруського фронту. Спрямована нам на допомогу артилерія застрягла десь на половині шляху. У цих умовах командування з'єднанням прийняло рішення припинити операцію … Зручний момент для захоплення великого опорного пункту, яким ставав в умовах наближення лінії фронту Ковель, був упущений*» [2, с. 218]. Федоров у своїх спогадах послався на «*несприятливу обстановку*» і «*бажання зберегти свої сили, уникнути зайвих жертв», при «відсутності підтримки*» — саме це за його словами змусило партизанів відмовитися від штурму Ковеля та розпочати відступ.

Маліков спочатку відступав до села Скулин, однак тут його з'єднання отримало відсіч від розташованої в ній угорської частини і пішло на північ, в район села Стара Вижівка. Федоров відвів свої загони на правий берег річки Стохід. Цікаво, що вже після згортання партизанського наступу, німці ще кілька днів добивали розрізнені загони противника. Зокрема, 1 березня 17-й кавалерійський полк СС за підтримки артилерії і зеніток вів бої з партизанами в районі Кричевичі — Ломачанка; 1-й ескадрон гауптштурмфюрера СС Віллі Гайєра прочісував лісисту місцевість в районі Любитів — Ухо-вецьк [10, T.314, R.1180, F.00307].

В цих боях обидві сторони зазнали серйозних втрат. Тільки за офіційними даними

партизани втратили 95 чоловік убитими (з них 65 у Федорова) і 115 пораненими (з них 84 у Федорова). У відповідь партизанські командири відрапортували про 2500 убитих і поранених німецьких солдатів (з них убитих по Федорову — 1103 людини, плюс ще 30 полонених), знищення двох танків, 58 автомашин, сім складів з боєприпасами і навіть двох автокухонь. Серед трофеїв фігурували одна гармата, сім мінометів, 27 кулеметів, близько 300 гвинтівок і автоматів. Хоча зрозуміло, що кількість німецьких втрат є сильно перебільшеною і в кращому випадку втрати німців були еквівалентні втратам партизанів, якщо не менше.

Таким чином, спроба захопити Ковель силами одних лише партизанських загонів завершилася провалом: до Ковеля їм не вдалося навіть толком наблизитися, не кажучи вже про те, щоб створити для німців дійсно серйозну загрозу втрати міста. Слабка бойова група «Фон дем Бах» змогла зв'язати боями куди численніші партизанські загони, нанести їм втрати і не пустити в Ковель. Партизанські командири виправдовувалися тим, що німці отримували постійне підкріплення та бронетехніку, проте в ситуації, що на той момент склалася на фронті, ні про яке істотне підкріплення для ковельського гарнізону і тим більше, про бронетехніку, мова йти не могла — німці просто не мали необхідних для цього ресурсів. Так що фон дем Баху в боротьбі з партизанським наступом довелось розраховувати тільки на свої вкрай слабкі сили, якими він (може сам, може з подачі своїх штабістів) дуже вдало маневрував. В цьому випадку перемогу отримала мужність рядового німецького вояка, разом з мудрістю та військовим хистом їх командирів.

Проте, довго спочивати на лаврах німцям не прийшлося. Трохи більше ніж через два тижні, 15 березня 1944 року, розпочалась Поліська операція Червоної армії, в якій бойова група «Фон дем Бах», практично в тому ж самому складі, зіткнулась з 2-м Білоруським фронтом.

---

1. Калашник М.Х. Испытание огнем. / М.Х. Калашник. — М.: Воениздат, 1971. — 464 с.

2. Клоков В.И. Ковельский узел. / В.И. Клоков. — К.: Политиздат Украины, 1981. — 238 с.

3. Лапицький Г. Нелегкі будні // Вісті Ковельщини / (архів Центральної районної бібліотеки м. Ковель).

4. Семенюк А. Ковель: шлях через віки. Історико-краєзнавчий нарис. / А. Семенюк. — Луцьк, 2010.

5. Федоров А.Ф. Подпольный обком действует./ А.Ф. Федоров. — К.: Издательство политической литературы Украины, 1986. — 784 с.

6. Українські повстанці в документах радянських молдавських партизанських з'єднань. — Торонто — Львів: «Літопис Упа», 2014. — 134 с.

7. Hinze R. Crucible of Combat. Germany's defensive battles in the Ukraine 1943—1944. — Helion &Company Ltd, 2009. — 502 p.

8. Michaelis R. Combat operations of the German Ordnungspolizei 1939—1945. — Schiffer Military History, Atglen, PA, 2010. — 136 p.

9. Miller M. Leaders of the SS & German police. Vol.1. — James Bender Publishing, 2006. — 528 p.

10. NARA / Національний архів США.

11.Vorschlag Nr.12 fur die Verleihung des Deutschen Kreuzers in Gold, 16 April 1944 / Herbert Golz. — Особова справа Герберта Гольца в СС // Архів автора.

Володимир Потапчук
(м. Ковель)

СИНЬОЖУПАННА ДИВІЗІЯ З КОВЕЛЯ

У цьому році виповнилося 100 років від часу створення Першої Української (синьожупанної від кольору уніформи) дивізії армії УНР. Синьожупанники більш знані і відомі як персонажі творів художньої літератури та кінофільмів, де українського вояка часів Центральної Ради, Гетьманату чи Директорії прийнято зображати в уніформі синьої дивізії. Історики, науковці через брак документального матеріалу не часто торкалися цієї теми, а означувальний етап створення цього військового формування згадували, обмежуючись, як правило, одним реченням — «остаточне сформування дивізії відбулося в м. Ковелі».

Останні дослідження ковельських краєзнавців Потапчука Володимира Мефодійовича то Семенія Владислава Петровича розкривають процес організаційного оформлення Синьожупанної дивізії, окресливши етап її діяльності на Волині в лютому-березні 1918 року.

Рис. 1.

В неділю 24 березня 1918 року о 13 годині по обидва боки вулиці Володимирської між Михайлівським та Софіївським соборами тисячі киян зібралися, щоб подивитися парад новоствореного українського війська. На Софійській площі біля пам'ятника Богдану Хмельницькому чекали міністри уряду УНР та депутати Центральної Ради в повному складі на чолі з Головою професором Михайлом Грушевським. З боку Михайлівської площі по команді рівними рядами виступили 6 тисяч синьожупанників (Рис. 1). Дисципліновані, добре екіпіровані ці вояки кардинально відрізнялися від більшовицького війська орди Муравйова, обірванців з кримінальними повадками, які нещодавно побувавши в Києві «прославилися» масовими вбивствами та грабунками мирного населення. Тоді усім здавалося, що негаразди всі в минулому, наступив мир і стабільність, а ця дивізія, яка прибула з Ковеля, стане основою багатотисячної Української Регулярної Армії.

Факичним поштовхом до утворення Першої Української (синьожупанної) дивізії Армії УНР став Брестський мирний договір, де українська делегація Центральної Ради брала участь як незалежний суб'єкт переговорів. Сторони брали на себе певні зобов'язання. Україна погоджувалася постачати країнам Центральних держав певну кількість продовольства та сировинних матеріалів, натомість Німеччина і Австро-Угорщина мали посприяти створенню української регулярної армії.

Рис. 2.

Представники Союзу Визволення України, що проводили широкомасштабну культурно-просвітницьку роботу в таборах військовополонених, домоглися від німецьких властей дозволу на формування окремих військових частин із бранців-українців колишньої

царської армії. За короткий час в верцлярському, раштатському і зальведенському таборах тисячі полонених українців згодилися зі зброєю в руках захищати Вітчизну і склали присягу на вірність Україні (Рис. 2).

8 лютого 1918 року організаційним комітетом призначено керівництво новоствореного військового формування на чолі з генералом Зелінським Віктором Петровичем. Всі питання матеріального забезпечення підрозділу взяло на себе німецьке військове міністерство. Місцем формування синьожупанної дивізії було вибрано місто Ковель, куди 17 лютого виїхали перші ешелони з добровольцями.

Спочатку за задумом генерала Віктора Зелінського планувалося створити з»єднання з 6-ти піхотних куренів та трьох або чотирьох гарматних батарей. Однак вже в місті плани змінилися, було вирішено сформувати дивізію чотирьох піших полків (по 1200 вояків) та гарматного підрозділу забезпечення.

Уніформа дивізії розроблена військовим гуртком була стилізована під козацький одяг: сині жупани й шаровари. Колір шлика з жовто-блакитною кокардою на сірій вовняній папасі вказував на приналежність козака до того чи іншого полку. Обмундирування для синьожупанників було пошите в Німецькій імперії в кількістю 6000 примірників.

У комплект входили:

- синій жупан;
- сірі шаровари;
- біло-сіра шапка із шликом завернути усередину кокардою (чічкою);
- верхня сорочка;
- захисні штани;
- захисна гімнастерка;
- чоботи;
- синій пояс;
- шкіряний ремінь;
- 2 простирадла;
- 2-і натільні сорочки;
- 2-і пари підштаників;
- 2-і підсумки;
- наплічник.

Для пришвидшення процесу освоєння дивізійниками бойових навиків вирішено військове формування оснащувати зброєю російського взірця, якої вдосталь зберігалося на німецьких військових складах.

Розмістити багатотисячну формацію в прифронтовому Ковелі, що кишів німецькими та австро-угорськими військами, виявилося непросто. В місті знаходилися штаби різних військових з'єднань, офіси організацій, що обслуговували фронт та залізницю, в районі місцевості «Горка» діяв великий аеродром, а найбільші будівлі віддані під шпиталі. Ситуацію змінило рішення німецького командування в зв'зку зі стабілізацією на східному фронті після укладання Брестського миру перекинути до Бельгії та Франції найбільш боєздатні військові частини, щоб закінчити війну до того, як армія Сполучених Штатів Америки буде готова до бойових дій.

Рис. 3.

На залишеній німецькими військовими інфраструктурі в с. Голо-

Рис. 4.

би, що неподалік Ковеля, формування синьожупанної дивізії набрало повного розмаху.

До формації приєднався окремий загін українських військових під командуванням поручника Миколи Шаповала. Він став основою полку ім. Т.Шевченка (Рис_3). До включення до складу дивізії цей підрозділ з січня 1917 року ніс охоронну службу на території Західної Волині та Підляшшя, підпорядковуючись командуванню «Opez-Ost». Також загін Шаповала на цій території вів культурно-просвітницьку роботу, організувавши до 100 українських народних шкіл, в яких навчалося близько 5500 дітей, заснував видання часопису «Рідне слово», видав кілька підручників.

Представники синьожупанників відвідали табір військовополонених російської армії в Ковелі. Тут за колючим дротом знаходилися свіжозахоплені полонені українці революційної армії Керенського. Багато з них теж згодилися служити в Українському війську.

Німці вели активну агітаційну роботу з залучення місцевого населення до служби в Українській дивізії, пропонувавши молодим хлопцям і колишнім солдатам іти до Ковеля і вступати в нову військову частину, що формувалася.

Прибували нові добровольці з таборів Німеччини. Дивізія міцнішала і проявляла себе як злагоджена бойова одиниця (Рис. 4).

На початок березня 1-ша синьожупанна дивізія складалася з чотирьох піхотних та артилерійського (гарматного) полків, загальною чисельністю 6000 козаків та старшин. Командиром дивізії (отаманом) став її організатор генерал Віктор Петрович Зелінський, командирами полків були призначені: 1-го ім. Т.Шевченка — поручник Микола Юхимович Шаповал, 2-го ім. Максима Залізняка — сотник Костянтин Якович Блохін, 3-го ім. Івана Богуна — полковник Андрій Савович Малохаткін, 4-го ім. Петра Дорошенка — підполковник Микола Мусійович Чехівський, 1-го Українського гарматного — підполковник Григорій Павлович Чижевський.

Для взаємодії з німецьким командуванням та вирішення заходів із забезпеченням до дивізії був прикомандирований гауптман німецького генерального штабу граф Вернер Альвенслебен разом із старшинами інтенданської служби. Він, будучи енергійною людиною, щиро відданою українській справі, користуючись надзвичайним авторитетом в найвищих колах німецького командування, зумів в короткі терміни налагодити постачання всього необхідного для дивізії.

Рис. 5.

Хоча дивізія розміщувалася в с. Голобах, частина керівництва синьожупанників разом зі службами забезпечення залишалися в Ковелі.

Нам, місцевим краєзнавцям, вдалося встановити місце зйомки відомої фотографії, датованої березнем 1918 року (Рис. 5). На ній зображене керівництво синьої дивізії разом з німецькими старшинами . Фото зроблено в м. Ковелі по вул.

Холмській (Левицького, 6), будинок зберігся.

В Голобах дивізійників для проживання розмістили в сільських хатах, залишених місцевими жителями під час евакуації і реквізованих німцями ще в 1916 році. Оскільки козаки-синьожупанники абсолютною більшістю були вихідцями із села, то сільський побут для них був близьким і знайомим. Тут їм довелося не тільки ретельно слідкувати за своєю зброєю, але й кіньми та обозами, які вони отримали (Рис. 6).

Рис. 6.

В Голобах козаки-синьожупанники потрапили в україномовне оточення вже досить свідомого місцевого населення. Для контакту з ними згодився великий досвід громадської виховної школи групи Миколи Шаповала, яка складалася з освічених інтелігентних людей, здебільшого учителів і студентів. А самодіяльні гуртки, які існували з часів перебування дивізійників в німецьких таборах військовополонених, допомагали організувати україномовні концерти та вистави.

Для допомоги командуванню в роботі серед особового складу дивізії Центральною Радою направлений уповноважений — Костянтин Федорович Місевич (Рис. 7). Його вмінням і сприянням серед дивізійників була викрита й нейтралізована підпільна більшовицька організація. Він, являючись цивільною людиною, вихідцем із народу, знав, як потрібно розмовляти з козаками, все що він їм говорив, дивізійники сприймали беззастережно і з довірою. Костянтин Федорович оповідав синьожупанникам про стан справ на Великій Україні і для чого країні потрібна міцна регулярна армія. Розповів їм, як Київ, за відсутності війська, довелося захищати від більшовицьких орд Муравйова недосвідченим ополченцям, молодим юнакам, учням і студентам.

Рис. 7.

Здобуті успіхи в створенні синьожупанної формації надихнули військове міністерство Австро-Угорщини на початок аналогічного проекту в березні 1918 року у Володимирі-Волинському з формування Української (сірожупанної за кольором мундирів) дивізії з військовополонених, що перебували у їхніх таборах. Делегація синьожупанників на чолі з поручником Григорієм Сиротенком відвідала Володимир-Волинський та поділилася організаційним досвідом зі старшинами і козаками сірожупанниками (Рис. 8).

Рис. 8.

Важливою подією стали відвідини дивізії прем'єр-міністром Центральної Ради Всеволодом Голубовичем і міністром закордонних справ Миколою Любинським. Представники Української Держави виголоси-

Рис. 9.

ли гарні, запальні промови перед козаками-синьожупанниками, наголосивши, що саме їм доведеться незабаром визволяти Київ від більшовиків.

Час спливав, а наказ про наступ на золотоверху столицю не надходив. Яким же було розчарування дивізійників, коли надійшли відомості про те, що військовий міністр Олександр Жуківський залишив їх підрозділ в резерві, доручивши іншим частинам визволяти Київ.

Після отримання наказу про передислокацію з'єднання до столиці почалася підготовка до початку формування 2-ї дивізії армії УНР. Для нового підрозділу виділялися кадри 1-ї дивізії, командиром призначено колишнього заступника начальника «синьої» дивізії підполковника Володимира Васильовича Пухтаєвича.

Нам, ковельським краєзнавцям, вдалося відшукати нові, до цього часу невідомі фото синьожупанників, зроблених на ковельському вокзалі ранньою весною 1918 року.

З них дивляться на нас козаки-синьожупанники, які ось-ось вирушать в дорогу, назавжди покинувши місто Ковель. Місто, в якому плекали великі надії на створення міцної багаточисленної регулярно армії, адже за другою дивізією мала з'явитися третя і так далі (Рис. 9), (Рис. 10).

Рис. 10.

Шлях синьої дивізії виявився складним і недовгим. Вірні складені присязі на вірність Україні синьожупанники відмовилися брати участь в антиурядовому заколоті задуманим німцями і ними ж у ніч з 26 на 27 квітня 1918 року були роззброєні і розпущені додому. А в роззброєнні 2-ї дивізії, що залишалась на Ковельщині, німцям довелося застосовувати силу.

Та колишні дивізійники не збиралися відсиджуватися вдома, вони, розсіявшись по інших військових частинах, стали старшинською елітою і командирами, різних підрозділів. Вояки в синіх жупанах завжди знаходилися в перших рядах і у війську Гетьмана Скоропадського, і в армії Симона Петлюри.

Героїчною відданістю та служінням своєму народу вони назавжди увійшли в історію, а їхня синя уніформа стала для багатьох поколінь символом борця за волю і незалежність України.

Петро Ричков
(м. Рівне)

ПРОСТОРОВИЙ РОЗВИТОК КОВЕЛЯ ДО СЕРЕДИНИ XIX СТ.

Серед історичних міст Волині Ковель обіймає особливу позицію. Його довготривала еволюція в особливих ландшафтних умовах мала наслідком по-своєму цікавий і неповторний результат, забезпечуючи йому окреме місце в історії вітчизняного містобудування. Наявна просторова структура міста віддзеркалює, з одного боку, наслідки довготривалої еволюції, з іншого — спроби адміністративного втручання в урбанізаційний процес. Фактично це є самобутній приклад еволюції міського організму згідно сукупної маси різновекторних зовнішніх та внутрішніх чинників. Показово, зокрема, що в загальному територіальному вимірі сучасний Ковель майже двадцятикратно перевершує його розміри станом на середину XIX ст. (рис. 1).

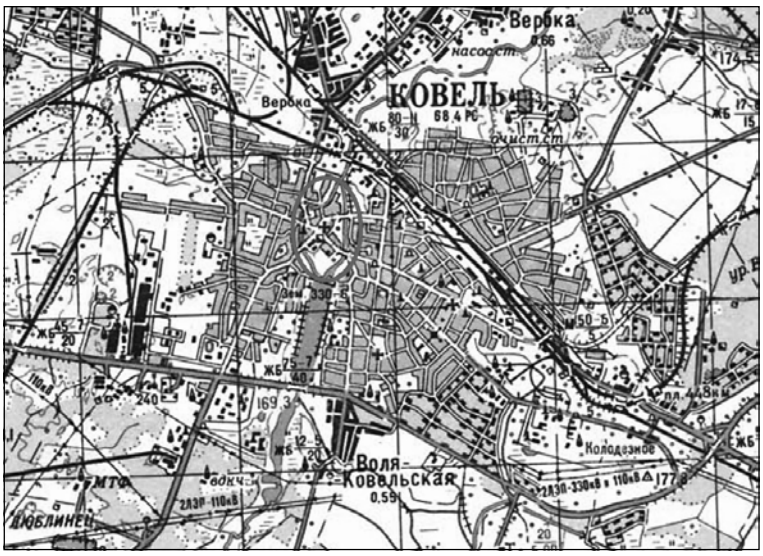

Рис. 1. Сучасна планувальна структура Ковеля. За: maps@vlasenko.net. Фрагмент.

Згідно подання історика М. Іванішева початок суто «міської» історії Ковеля припадає на 1515 рік [1, с. 14]. Щоправда це твердження слід сприймати передовсім в неофіційному, суспільно-адміністративному контексті. Адже цілком очевидно, що поява такого статусу мусила мати під собою матеріальне підґрунтя у вигляді сформованої містечкової забудови. Офіційний статус міста Ковель дістав в 1518 році, коли поселення, яке було тоді у власності Сангушків, отримало від короля Зигмунта I відповідну грамоту з привілеєм на магдебурзьке право [2, s. 516], яке згодом не раз підтверджувалося, зокрема — королевою Боною 13 серпня 1547 року [3, с. 62]. Відомий факт щодо спроби будівництва в Ковелі міської ратуші [4, с. 117].

В складі Волинського воєводства Великого князівства Литовського Ковель на той час зараховувався сучасними дослідниками до категорії середніх міст [5, с. 212]. Поселення віддавна виконувало важливу транзитно-комунікаційну функцію: тут знаходилася переправа через ріку Турію по дорозі з Литви на Русь. Був тут і власний замок [6, с. 131].

Після Люблінської унії 1569 року Ковель став повітовим центром. Існують подання про існування на той час вже декількох передмість. Одне з них було у вигляді довгої вулиці, яка називалася Козій ринок [7, с. 125]. Очевидно, подібних відцентрових вулиць було декілька. Залом можна навести слушний висновок історика В. Атаманенка що вже під кінець XVI ст. Ковель перетворився на найбільший міський осередок північно-західної частини Волинського воєводства [8, с. 16].

Місто продовжило територіальний розвиток після входження до складу Росії [9], хоча на початок XIX століття серед інших волинських міст кількістю населення не вирізнялося. Так, станом на 1798 рік в Ковелі сумарно проживало 1674 чоловік, тобто серед повітових міст губернії менша кількість населення була лише в Овручі [10]. В перші роки XIX ст. тут нараховувалося 419 дворів і 2752 мешканців чоловічої та жіночої статі [11]. Станом на 1807 рік зафіксовано вже 470 дворів [12]. Тобто можна констатувати, що отримання повітового статусу стало суттєвим позитивним чинником для демографічної ситуації в місті. Особливий стратегічний вплив на демографічний та просторовий розвиток Ковеля справило будівництво залізничної колії, яка зумовила подальший стрімкий територіальний розвиток міста, передовсім в східному напрямку.

Однак в урбаністичному сенсі значний інтерес викликає передовсім «дозалізнична» доба в історії Ковеля, яка загалом відповідає логіці поступової еволюції. Принципове значення для проведення такого аналітичного дослідження мають картографічні першоджерела, котрі фіксують в комплексі як природно-ландшафтні особливості міста так і його розпланувальну інфраструктуру в складі вулиць, площ, житлових будинків, сакральних споруд, господарських будівель, тощо.

На жаль, так склалося, що історична картографія Ковеля на тлі інших міст Волині представлена доволі скромно. Найдавніші плани походять лише з кінця XVIII століття, коли місто увійшло до складу Росії і його забудова потрапила під адміністративний контроль, а згодом і під просторове регулювання з боку владних інституцій. В цей час в корінній Росії, а також в губерніях Лівобережної та Південної України, вже досить активно відбувався процес укладання і впровадження нових проектів міст на регулярних просторових засадах при централізованому управлінні цим процесом [13].

На ново-приєднаних територіях Волині від початку XIX ст. в усіх повітових містах російська влада також стала активно впроваджувати урбаністичне регулювання на принципах жорсткого ортогонального схематизму, не оминаючи жодного повітового центру, а іноді впроваджуючи нові правила забудови і в позаштатних містечках. Внаслідок таких урбаністичних ініціатив практично усі повітові міста Волині зазнали істотних структурних змін, часто не без опору невдоволеного міського населення. Конкретні прояви таких урбаністичних новацій стосовно губернського Житомира та інших повітових міст Волині автору доводилося аналізувати раніше [14].

Зрозуміло, що для практичного здійснення таких урбаністичних перетворень важливою передумовою було проведення інвентаризації міст «де факто», тобто укладання більш-менш детальних фіксаційних (обмірних) планів станом на поточний момент. Це мало першорядне значення в умовах російського великодержавного адміністрування, оскільки раніше в Речі Посполитій централізоване регулювання забудови історичних міст (в переважній більшості приватних) майже не практикувалося, не рахуючи локальних ініціатив польської магнатерії [15].

Такі фіксаційні плани на першому етапі укладалися губернськими та повітовими землемірами нашвидкуруч, безпосередньо на місцевості, в доволі приблизний окомірний спосіб з застосуванням тогочасного геодезичного приладдя. Не йшлося про докладну деталізацію, а лише про оглядову фіксацію віддавна існуючих міських поселень, тобто про відтворення параметрів їхньої загальної міської структури, — природно-ландшафтної підоснови, річок та ставків, фортифікацій (за наявності), основних вулиць, площ, визначальних цивільних будівель сакрального, адміністративного, житлового та господарського призначення тощо.

Після укладання таких фіксаційних планів з'являлася можливість розробки проектів урбаністичних перетворень. Основна ціль полягала в ліквідації стихійної забудови з подальшим впровадженням нових проектів по упорядкуванню міської структури, часом з радикальною її трансформацією відповідно до «правильних» геометричних схем. Цей проектний етап забезпечувався працею фахових архітекторів і до середини XIX ст. здійснювався, як правило, централізовано в Петербурзі. Потім ці проекти мали впроваджуватися місцевими владними адміністраціями. На Волині цей «проектний» процес розпочався в кінці 1820-х років і перший такий «взірцевий» проектний план авторства Вільяма Ґесте (William Hastie) стосувався губернського Житомира [16, с. 113].

Як повітовий центр Ковель також став об'єктом таких архітектурно-урбаністичних намірів. На першому етапі тут були виконані декілька фіксаційних планів, які відображали тогочасний стан міста. На даний час вони зберігаються переважно в двох архівних закладах: в Російському державному історичному архіві в Петербурзі (РДІА) та в Російському державному воєнно-історичному архіві в Москві (РДВІА).

Найпершою відомою нам збіркою повітових планів міст в ново-приєднаних до Росії губерніях, можна вважати картографічний компендіум 1798 року [17], в якому представлена і Волинська губернія, включно з Ковелем. Їхній основний зміст був пов'язаний з відтворенням фактичного стану міст на кінець XVIII ст. Разом з тим їхній зміст доволі істотно варіювався в сенсі охоплення просторового ареалу, деталізації наявної забудови, графічного оформлення. Відсутність в архівних описах точних дат укладання більшості таких планів (особливо найстаріших) змушує часом покладатися на побічні ознаки у їхньому датуванні, щоби встановити послідовність їхнього створення. Основ-

ними критеріями цієї послідовності можна вважати ступінь їх деталізації, охоплюваний територіальний обшир і якість графіки.

Найстарішим картографічним документом стосовно історичного Ковеля, що є в нашому розпорядженні, можна вважати план, котрий має архівне датування 1798 роком [18] (рис. 2). Це власне репліка того вищезгаданого плану, який первісно був виконаний в Житомирській губернській креслярні під наглядом М. Кудрявцева, а потім увійшов до складу картографічного компендіуму в складі 12 повітових міст Волинської губернії. Окремий примірник цього плану зберігається у фондах РДІА і датується лише трьома роками пізніше від третього поділу Польщі. Його основне призначення, як і інших подібних планів з цієї збірки, зводилося, очевидно, до оперативної картографічної фіксації ново-приєднаних волинських міст. На плані розміщено «Описание публичного строения», котре нараховує 17 позицій (збережено тогочасну орфографію): «1. Кастіол фара; 2. Господской дом со службами; 3. Замочек (?) полиции; 4. Провиантские лавки; 5. Жидовская школа; Церкви: 6. Богоявления; 7. Воскресения Христового; 8. Воздвижения Креста; 9. Введения во Храм; 10. Обывательские домы; 11. Жидовские домы; 12. Винокурни; 13. Кузницы; 14. Мясные ряды; 15. Клуни; 16. Жидовское кладбище; 17. Мосты и гребли». Зазначений масштаб: в 1 дюймі — 50 сажнів (приблизно 1 : 4160).

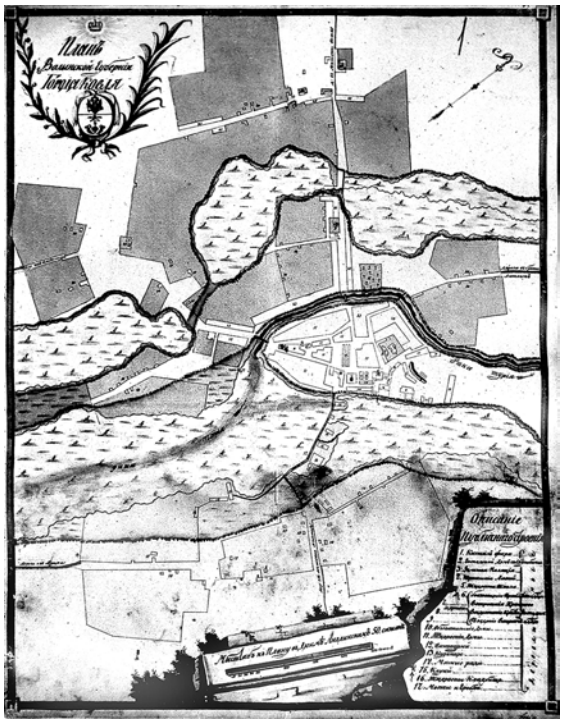

Рис. 2. «План Волынской губернии города Ковля». РДІА, оп. 166 Вол., сп. 35, арк.1.

Саме ця графічна версія, як здається, є першою детальною спробою інвентаризації тієї урбаністичної ситуації, котру місто мало де факто після третього поділу Речі Посполитої. Архаїчність цього документа засвідчується нетиповою орієнтацією північного румбу, що було зумовлене, можливо, бажанням автора краще допасувати кресленик до прямокутного аркушу. План водночас демонструє виразну обумовленість історичного ареалу міста наявною гідрографічною ситуацією. Розгалужені рукави Турії створили відносно компактну міську територію, захищену з усіх сторін водним кордоном, що вже само по собі відігравало певну фортифікаційну роль. Хоча ця роль, очевидно, не була самодостатньою і саме тому ще в 1555 році Сигізмундом Августом був виданий декрет на право збору мостового податку для відбудови міських стін, певне що дерев'яних. Цей декрет був підтверджений королем Владиславом IV в 1635 році [19, с. 46].

Рис. 3. «План Волынской губернии города Ковля». РДІА, ф.1293, оп. 166 Вол., сп. 34.

Майже ідентичним аналогом в урбаністичному сенсі є інший план зі збірки РДІА під такою самою назвою [20] (рис. 3). Основна відмінність від попереднього документу полягає у строгій орієнтації півночі догори кресленика. На жаль, цей документ втратив значну частину нижнього поля, де розміщуються описи будівель та статистика щодо кількості мешканців у місті. В частково уцілілій легенді дефініція «жидовские» замінена тут на «еврейские», а в другій позиції церква Богояв-

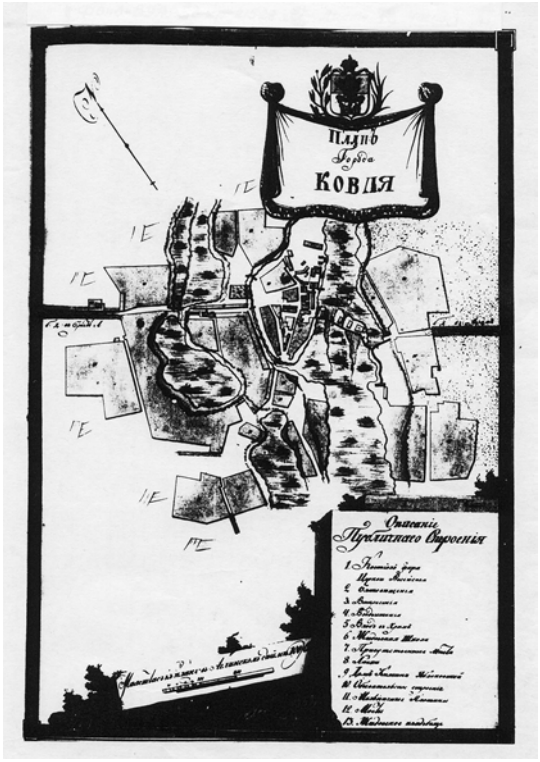

Рис. 4. «План города Ковля». РДВІА, ф. ВУА, сп. 21528, ч. 5, ар. 78.

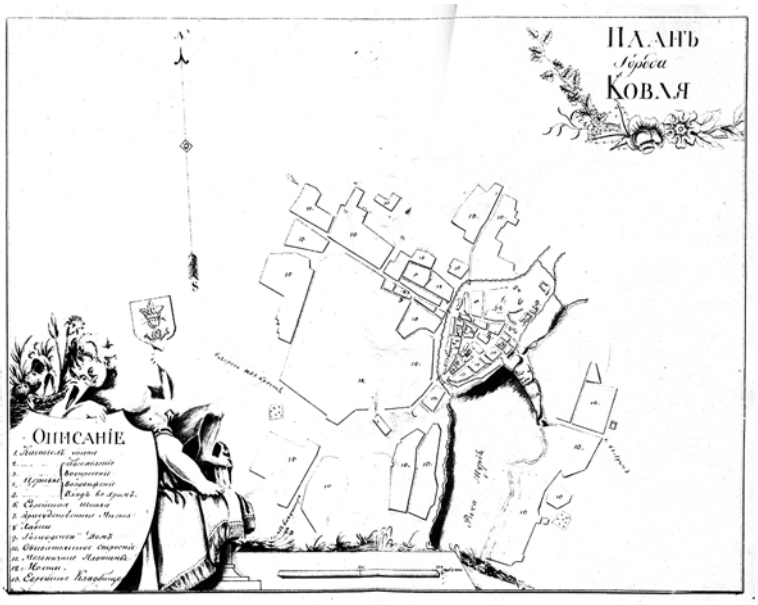

Рис. 5. «План города Ковля». РДВІА, ф. ВУА, сп.21551, а. 51—52.

ління замінена чомусь на Благовіщення. В значно пошкодженій правій нижній частині плану додано статистику щодо кількості міського населення. Варто також зауважити, що план цей має явно вторинний характер по відношенню до попередньої версії, що засвідчується помітною деформацією масштабування окремих будівель в сторону їх гіперболізації.

Відмінний за своїм зовнішнім графічним оформленням, однак майже аналогічний за своїм картографічним змістом, є інший документ зі збірки РДВІА під аналогічною назвою «План Города КОВЛЯ» [21], який в архівній справі також датується 1798 роком (рис. 4). Він значно менш детальний, що зумовлено вдвічі дрібнішим масштабом (в англійському дюймі — 100 сажнів) та бажанням картографа охопити більший простір навколо міста. Наведена тут легенда «Описание Публичного Строения» містить також 13 позицій, серед яких знову згадуються костел та 4 церкви. Однак з'являються два нових рядки. «Господский дом» названо тут «Дом княгини Яблоновской», а ще зафіксовано «Мельничные плотины». В західній частині міста вказана дорога на Брест, в східній — на Луцьк. Вирізняє цей план і помітно грубіша графічна манера, що дає підстави для висновку про його змістовну вторинність.

Виходячи з наявних змістовних аналогій поміж трьома вищенаведеними планами, можна дійти висновку, що усі вони були виконані на підставі однієї і тієї ж робочої топографічної зйомки і дуже імовірно, що існували і інші аналоги.

До групи документів, котрі вірогідно також укладені в кінці XVIII ст., слід віднести ще один «План Города Ковля», що зберігається в збірці РДВІА [22] (рис. 5). План має оригінальне графічне оформлення, яке виокремлює його посеред інших, хоча не додає нічого істотно нового. Заголовок у вигляді флорального картушу, розміщено в правому верхньому куті, а в лівому нижньому — легенду з 13 позиціями, доповнену фігурною композицію з символічною дитям, котре тримає в лівій руці щит з гербом Ковельського повіту.

Завдяки широті територіального охвату відтворені навколишні передмістя, а також під'їзні дороги з дев'яти напрямків. При цьому на плані зазначено головні доїзди: від Луцька — зі сходу, а від Бреста — з заходу. Фрагмент цього плану (рис. 6) дає можливість більш виразної локалізації основних будівель і споруд, котрі за своєю нумерацією відповідають експлікації (легенді), представленій на плані: «1. Кастіол фара; Церкви: 2. Богоявление; 3. Воскресения; 4. Воздвижения; 5. Вход во храм; 6. Еврейская школа; 7. Присутственные места; 8. Лавки; 9. Господской Дом; 10. Обывательское Стро-

ение; 11. Мельничные Плотины; 12. Мосты; 13. Еврейское кладбище». Цікаво також, що за межами острівної частини міста присутні позначки лише під номером 10, за одним винятком — церкви, що названа тут «Входъ во Храмъ» [23]. Зазначена ріка Турія, а також три прилеглі дороги — на Брест, Володимир, Луцьк.

На плані виразно помітна різниця між ущільненими, невеликими дільницями старого міста (кварталами) та більш розлогих, дисперсних передмість. Картограф доволі детально і співмасштабно намагався передати не лише вуличну мережу та головні будівлі, але й рядову забудову.

Рис. 6. «План города Ковля». РДВІА, ф. ВУА, сп.21551, а.51-52. Фрагмент.

Окрім об'єктів, зазначених в експлікації, цей план також виразно фіксує нерегулярний характер рядової забудови. Звичайно, основна, більш щільна її частина зосереджена в історичному центрі міста, котрий віддавна займав територію, форма якої наближалася до еліпсу, видовженого з південного заходу на північний схід. З усіх сторін ця стара територія мала водний кордон у вигляді двох роздвоєних рукавів Турії — більш повноводного східного і другорядного західного. Ця обставина явно свідчить про використання цих річкових русел в якості захисного кордону міста. У віддаленому минулому цей водний кордон напевне доповнювався штучними фортифікаціями навколо міського ядра, зокрема популярними в давнину перешкодами у вигляді земляних валів та палісаду. Не виключено тому, що роздвоєння русел Турії мало в минулому штучне походження задля підсилення оборонного кордону навколо міста.

Один з російськомовних планів Ковеля, датований 1802 роком, потрапив до фондів Національного музею в Кракові [24] (Рис. 7). Якісь ближчі обставини походження цього документу невідомі, однак згадка в заголовку російського імператора і виконавця цього плану квартирмейстра, поручика Вержельського вказують на якусь особливу мету його створення. Йшлося, очевидно, про візит імператора до міста. Однак відсутність на плані легенди, вказівника сторін світу, напрямків приміських вулиць може свідчити либонь про його незавершеність, або, що імовірніше, про його репрезентативний (демонстраційний) характер. На плані нанесено лише один напис — «Река Турія». Тим не менш, невідомий автор в графічний спосіб чітко відокремив на плані обшир міського ядра від навколишньої приміської забудови сільського типу. Тобто, складові частини ядра показані у вигляді нерегулярних кварталів, а приміська забудова більше схожа на сільські садиби з городами та будиночками. Про недовершеність плану свідчить також відсутність вказівника «Північ-Південь» та масштабної лінійки.

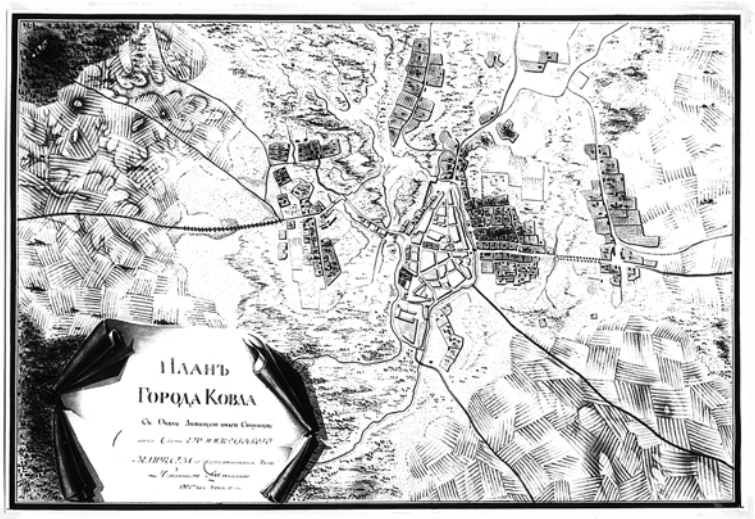

Рис. 7. «План города Ковла с Около лежащею онаго Ситуацію…». MNK, Zbiór Czartorzyskich.

Однак, не зважаючи на відсутність легенди та інших картографічних ознак, цей до-

кумент загалом характеризується ретельною виконавською графікою і окрім самого міста узагальнено відтворює навколишній простір та деякі особливості природного ландшафту. Не обійшов автор увагою і під'їзні дороги з різних напрямків, котрих загалом нараховується дев'ять. Напевне більшість з них утворили згодом той комунікаційний «каркас», котрий в подальшому так чи інакше вплинув на формування транспортної мережі міста. Оскільки саме місто на плані обіймає відносно невелику частину мапи, автор показує східне передмістя і три приміські села, котрі виглядають як автономні утворення, однак в подальшому вони також були інтегровані в кордони Ковеля.

Рис. 8. «План города Ковля с прожектом…». 1807 р. РДІА.

Останнім фіксаційним картографічним документом, укладеним в першому десятилітті XIX ст. є «План города Ковля с прожектом…» [25] (рис. 8). Масштаб плану — в 1 англійському дюймі 50 сажнів, що було цілком достатньо для докладної локалізації не лише урбаністичних, а й архітектурних об'єктів. Підписав план волинський губернський землемір, надвірний радник Кудрявцов.

На відміну від попередніх документів головною особливістю цього фіксаційного плану стала та обставина, що тут на нерегулярну, історично сформовану топографію тогочасного Ковеля, була накладена проектна сітка нових вулиць, площ і кварталів. Особливості креслярської графіки вказують на те, що пропоновані Кудрявцовим нові вулиці і квартали були нанесені синхронно з нанесенням фактичної урбаністичної ситуації. Цей спосіб абстрактної трансформації старого Ковеля більш виразно прочитується на проектній схемі міста, виокремленій з вихідного документу (рис. 9).

Слід відзначити, що це була одна з перших спроб російської влади поширити на ново-приєднані землі Волині жорстку регуляторну політику щодо старих міст. Передбачалося докорінно перепланувати старі вулиці, прокладаючи нові і ліквідовуючи більшість існуючих. Це було продовження тієї регуляторної політики, котра з приходом класицизму насильницьким способом ще раніше запроваджувалася по всій імперії.

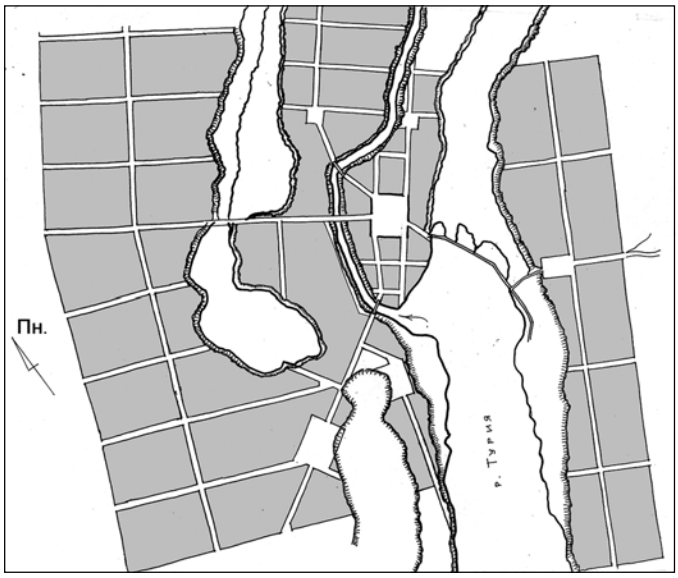

Рис. 9. «План города Ковля с прожектом…». 1807 р. РДІА. Графічне опрацювання проектної частини О. Плоскої.

Зазначимо, що в тому ж 1807 році, таким самим методом накладання жорсткої схеми на існуючу ситуацію був розроблений новий генплан для Володимира-Волинського [26], щоправда цілковито перероблений в 1840 році [27]. Інакше виглядала ситуація в Рівному, де перший проектний план був затверджений значно пізніше, лише в 1845 році [28]. Тоді ж такий план був укладений для Острога [29]. Було здійснено декілька спроб розробки регулярного плану для Дубна (1843 р., 1860-ті рр., 1888 р.) [30]. Однак такі проектні роботи просувалися зі значними затримками, навіть за умови їхнього офіційного затвердження.

Першим містобудівним планом Ковеля, який мав чітко виражений проектний характер і навіть отри-

мав офіційне затвердження на найвищому рівні владної ієрархії, став документ під назвою «План Волынской губернии города Ковля» [31] (рис. 10). На аркуші підпис імператора: «Быть по сему. Николай. Город Москва. 21 ноября 1834 г.».

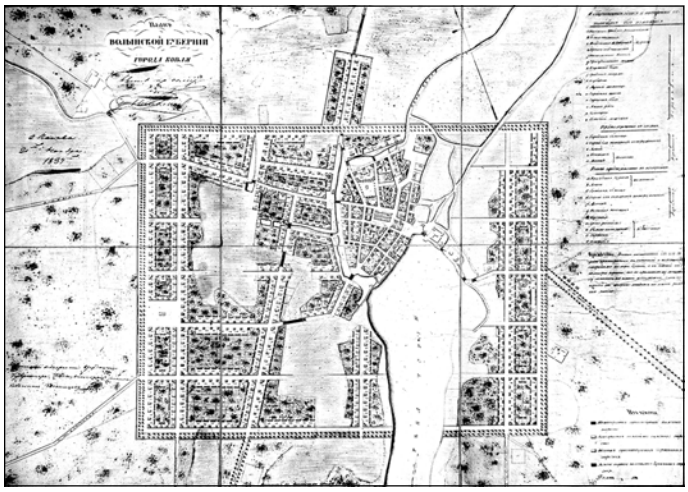

Рис. 10. «План Волынской губернии города Ковля». 1834 р. РДІА.

Цілком можливо, що вихідним пунктом появи цього проекту стала масштабна загальноміська пожежа 1811 року, внаслідок якої було знищено близько 200 домів. Задля ліквідації її наслідків до міста був відряджений «исправный землемер» з завданням зняти місто на план з показом погорілих місць, а також визначити напрямки нових вулиць. Також ставилося завдання організувати в «пристойному місці» нову площу, розмістити на ній торгові лавки, а ще показати місця, на яких мешканці мають заново будуватися з дотриманням визначеного простору між спорудами, щоб фронтальні місця забудовані були ліпшими будівлями, а задля цього віддати ці місця тим жителям, які зможуть побудуватися згідно накресленого плану [32]. Як і у багатьох інших волинських містах ця процедура розтягнулася на довгі роки.

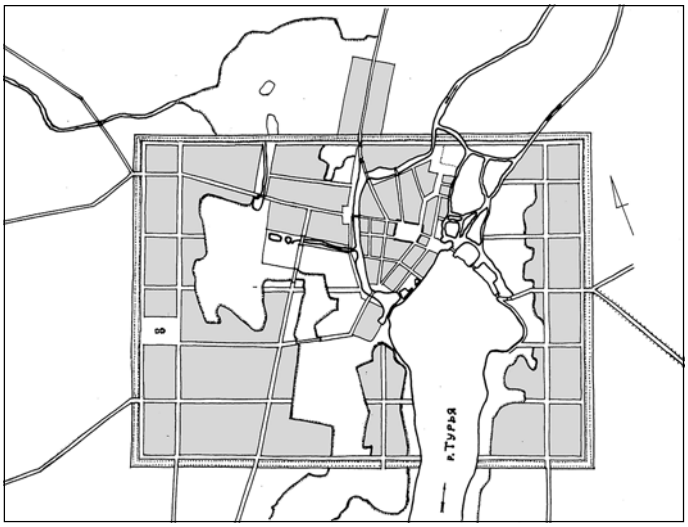

Рис. 11. «План Волынской губернии города Ковля». 1834 р. РДІА. Креслення проектної схеми О. Плоскої.

Загальна ідея проекту з чітким зовнішнім кордоном у формі прямокутника, засвідчила намір проектанта ліквідувати наслідки стихійного розвитку міста в минулому. Більшість нових вулиць, передбачених цим проектом, виявилися паралельними до зовнішніх сторін цього прямокутника. Ілюзорний геометризований порядок порушувався лише природно-ландшафтними особливостями даної місцевості, в першу чергу — природними розгалуженнями ріки Турії, низинними та заболоченими ділянками, штучно створеним великим ставком, існуючим віддавна. В цьому проекті урбаністичне «насильство» помітне навіть стосовно історичного ядра міста з його щільною забудовою, хоча і помітне намагання все-таки пристосуватися до історичної спадщини (рис. 11).

Проект 1834 року повністю відповідав класицистичним засадам урбаністичного проектування в Російській імперії, які сформувалися ще за часів правління Катерини II. Схожі ідеї були втілені при проектуванні реконструкції багатьох тогочасних міст — як повітового, так і губернського рангу. Можна стверджувати, що така урбаністична політика цілком відповідала духу абсолютистської монархії. Однак ступінь реалізації таких проектів був доволі скромний, зважаючи на спротив міщанства, на бюрократичні реалії.

Тим не менш майже через 25 років план 1834 року отримав застосування в конкретній проектній ситуації, коли через місто мала бути прокладена транзитна дорога, знана ще як «Шосова». Картографічною підосновою для прокладання цієї дороги і послужив цей план. Зберігається ця версія в архіві під розлогою назвою «План Волынской губернии города Ковля, составлен по указу Волынского губернского правления в 1860 году землемером Ковельского уезда Ивановым с показанием участков городской

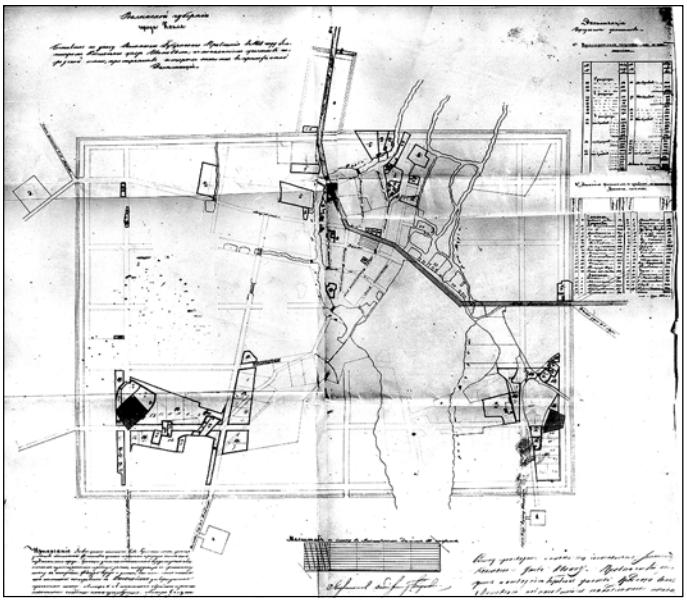

Рис. 12. «План Волынской губернии города Ковля…». ДАЖО.

земли, пространство которым значится в приложенной экспликации» [33] (рис.12). Метою укладання документу була фіксація напрямку дороги Житомир — Брест, що мала пройти безпосередньо через центр міста. Для цього і став в нагоді план 1834 року.

Деструктивний вплив на сакральну архітектуру Ковеля мала реакція царату на польське повстання 1834 року. Репресії стосовно місцевого населення зачепили (не могла не зачепити) і православні храми, приходи яких, очевидно, на той час все ще симпатизували пропольським настроям. В цьому контексті певний інтерес становить «прошеніє» прихожан Хрестовоздвиженської церкви стосовно збереження цього храму всупереч намірам російської влади знищити його [34]. Російська адміністрація ігнорувала також інтереси єврейської громади. Зокрема, це стосувалося заборони на відбудову старої синагоги в центральній частині міста через те, що вона нібито «заважала» розташованій поряд православній церкві [35].

Подальший просторовий розвиток Ковеля в 2-й половині XIX ст. був цілковито підпорядкований формуванню міста як стратегічно важливого залізничного вузла. Він поетапно поєднав шість (!) залізничних колій в напрямках на Луцьк, Володимир-Волинський, Брест, Сарни, Камінь-Коширський та Любомль. Якщо на момент отримання статусу повітового центру Волинській губернії Ковель за кількістю мешканців займав передостанню позицію, то через століття за цим показником місто поступалося лише Житомиру, Луцьку та Рівному [36, с.193]. Відтак в урбаністичній історії міста була відкрита нова, важлива сторінка, котра підпорядковувалася інтересам стратегічно важливого комунікаційного вузла. Однак це вже предмет іншого, не менш цікавого урбаністичного дослідження.

---

1. Див.: Атаманенко В. Описово-статистичні джерела другої половини XVI — початку XVII ст. з історії міст Ковельщини // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і Ковельщина в історії України та Волині. Науковий збірник. Вип. 50. Матеріали 50-ї Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції… Ковель, 2013.

2. Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych Krajów Słowiańskich. T.IV. Warszawa, 1883.

3. Каталог колекції документів Київської археографічної комісії 1369 — 1899. Київ, 1971.

4. Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI — першій половині XVII століття. Львів, 2003.

5. Сас П.М. Феодальные города Украины в конце XV — 60-х годах XVI в. Киев, 1989.

6. Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині… С.131.

7. Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині… С.125.

8. Атаманенко В. Описово-статистичні джерела… С.16.

9. Карліна О. Ковель і містечка Ковельського повіту наприкінці XVIII — в першій половині XIX століття // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині. Луцьк, 2003. Passim.

10. Російський державний військово-історичний архів (РДВІА), ф. ВУА, сп. 21277, «Атлас Волынской губернии двенадцати поветов. Сочинен в соответствие Высочайшего соизволения в Житомире при губернской чертежной 1798 года. Выполнен под надзором Василия Кудрявцева».

11. РДВІА, ф. 18656, «Алфавитная ведомость Волынской губернии по поветам с показанием в городах, местечках, селах и деревнях числа дворов и числа мужского и женского пола душ: купцов, мещан, евреев и крестьян». На той час найбільшим поселенням губернії за статистикою став Бер-

дичів (2600 дворів та 19812 жителів). До першої п'ятірки входили також Заслав, Житомир, Старокостянтинів, Дубно.

12. Див.: РДВІА, ф. 18661, «Алфавитная ведомость Волынской губернии...».

13. Див.: Тимофеенко В.И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII века. — Киев, 1984. 220 с.; Тимофеенко В.И. Формирование градостроительной культуры Юга Украины. Киев, 1986. 286 с.

14. Див., зокрема: Ричков П. Джерела Російського державного військово-історичного архіву до історії містобудування у Правобережній Україні // Архіви України. 1992. №5/6. С.52—61; Ричков П. Давня картографія Рівного XVIII — XIX ст. // Архітектурна спадщина Волині. Рівне, 2008. С. 57—79; Ричков П. Плани Луцька в фондах Російського державного історичного архіву // Збірник наукових праць «Старий Луцьк». Вип. 5. Луцьк, 2009. С. 171—186; Ричков П. Архітектурно-просторова еволюція Володимира-Волинського від заснування до кінця X1X ст. // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Володимир-Волинський в історії України і Волині: Вип. 32. Луцьк, 2009. С. 7—22; Ричков П. Архітектурно-просторовий розвиток Острога за картографічними джерелами // Архітектурна спадщина Волині. Вип.2. Рівне, 2010. С. 5—28; Ричков П. Розпланування міста Дубно за картографічними джерелами // Архітектурна спадщина Волині. Вип. 3. Рівне, 2012. С. 122—142; та ін.

15. Ричков П. Корець і Катербург: два урбаністичні експерименти на Волині в кінці XVIII ст. // Архітектурна спадщина Волині. Вип. 4. Рівне, 2014. С. 76—81; Rychkov P. The market place in Korets town: from classicist creation to spatial dissolution // TEKA Commission of Architecture, Urban Planning and Landscape Studies, Polish Academy of Sciences, Branch in Lublin. T.XIII.1. Lublin, 2017. P. 15—22.;

16. Ричков П. Картографічні джерела до урбаністичної історії губернського Житомира // Архітектурна спадщина Волині. Вип. 5. Рівне, 2016.

17. РДВІА. Ф. ВУА, сп. 21528. Волинська губ. Ч. 5. «Планы городов Российской империи, собранные по высочайшему повелению в 1798 г.».

18. Російський державний військово-історичний архів (РДІА), ф. 1293, оп. 166 Вол., сп. 35. «План Волынской губернии города Ковля».

19. Каталог колекції документів Київської археографічної комісії 1369 — 1899. Київ, 1971.

20. РДІА, ф. 1293, оп. 166 Вол., сп. 34. «План Волынской губернии города Ковля».

21. РДВІА, ф. ВУА, сп. 21528, ч. 5, ар. 78. «План города Ковля».

22. РДВІА, ф. ВУА, сп. 21551, а. 51—52. «План города Ковля».

23. Сьогодні на цьому місці знаходиться новий Введенський храм (2003 р.).

24. Muzeum Narodowe w Krakowie. Zbiór Czartorzyskich. T.122/117/II. «План города Ковла с Около лежащею онаго Ситуацію снятой ЕГО ИМПЕРАТОРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА из квартирмейстерской части проручиком Вержелским 1802 года Июня 18 дня».

25. РДІА, ф. 1293, оп. 166 Вол., сп. 36. «План города Ковля с прожектом сочинен 1807 года Декабря Дня».

26. РДІА, Ф. 1293, оп.'166 Вол. Спр. 16, арк. 1.

27. РДІА, Ф. 1293, оп.'166 Вол. Спр. 19, арк. 1.

28. РДІА, Ф. 1293, оп.'166 Вол. Спр. 79, арк. 1.

29. РДІА, Ф. 1293, оп.'166 Вол. Спр. 66, арк. 1.

30. Див. Ричков П. Розпланування міста Дубно за картографічними джерелами // АСВ. Вип. 3. — С. 140.

31. РДІА, ф. 1293, оп. 166 Вол., сп. 37. «План Волынской губернии города Ковля». 1834 р.

32. Державний архів Житомирської області (ДАЖО), ф. 263, оп. 1, т. 1, сп. 243. «Об истреблении пожаром городов Дубно, Ковеля, Кременца и Радивилова и о снятии их на составление проекта плана», ар.1.

33. ДАЖО, ф. 263, оп. 1, т. 3, сп. 2235. 1859—1862 рр. «О приведении в известность городских земель по гг. Житомиру, Владимиру, Дубно, Кременцу», ар. 177.

34. РДІА, ф. 796, о. 118, сп. 745 (1837 р.) «По прошению прихожан Кресто-Воздвиженской церкви в г. Ковле Волынской губернии о сохранении этой церкви как исторического памятника».

35. РДІА, ф. 821, оп. 8 Вол. , сп. 26, а. 14 «Дело о запрещении еврейскому обществу г. Ковля постройки нового здания синагоги на старом месте из-за близости православной церкви».

36. Прищепа О. Міста Волині в другій половині XIX — на початку XX ст. Рівне, 2010.

Галина Романчук
(м. Луцьк)

З ІСТОРІЇ ШКОЛИ СЕЛА ПОВОРСЬК

2018 рік особливий в історії Поворської школи. Це рік її 140-річчя. Свій ювілей школа зустрічає у новому статусі — Поворський ліцей Поворської ОТГ Ковельського району. Розпочинається новий етап історії навчального закладу, яку писатимуть вчителі, учні та їх батьки своїми здобутками у становленні та розвитку Нової української школи.

На попередній Всеукраїнській науковій історико-краєзнавчій конференції, присвяченій історії Ковеля та Ковельщини: «Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і Ковельщина в історії України та Волині» (2013 рік), доля подарувала мені зустріч з Оленою Макарівною Дерев'янчук, вчителькою української мови та літератури Поворської ЗОШ І—ІІІ ступенів, залюбленою в історію свого краю, людиною, яка чимало зусиль доклала до створення та функціонування шкільних музеїв у рідній школі: «Світлиці» та історичного музею [4]. Тоді ж Олена Макарівна подарувала для музею історії освіти Волині Волинського інституту післядипломної педагогічної освіти щойно видану книгу «Поворська школа: від минулого до сьогодення», авторський колектив якої очолювала [3].

Зі сторінок цього видання постала різнобарвна палітра шкільного життя в різні періоди історії навчального закладу, його досягнень та успіхів, цікаві відомості про вчителів та учнів, які своєю працею творили славу школі. Однак, дослідники відзначили, що «невідомо, хто першим розпочав свою подвижницьку педагогічну працю в Поворському училищі» [3, с. 8].

Саме це видання підштовхнуло мене до збору матеріалів з історії Тростянецької середньої школи Ківерцівського району, яку я закінчувала. І несподівано історія Поворської школи переплелась з історією моєї школи. У пошуках в Державному архіві Волинської області дати відкриття Тростянецької школи, я перечитувала клірові відомості церкви Святої Трійці, яка функціонує в селі Тростянець і нині. У кліровій відомості за 1888 рік вказано, що настоятелем Тростянецької Свято-Троїцької церкви з літа 1881 року був Авксентій Євстафієвич Радкевич, який «народився 14 лютого 1856 року в селі Смордви Дубенського уїзду в сім'ї священика. Закінчив Волинську духовну семінарію в 1878 році зі званням студента. З 1 жовтня 1878 року і до 31 травня 1881 року працював законовчителем і Учителем у Народному однокласному училищі села Повурська Ковельського уїзду 4-го Інспекторського району Волинської губернії. 31 травня 1881 року рукоположений в Диякона і 1 червня того ж року в священика приходу Св. Троїцької церкви с. Тростенця Луцького уїзду Високопреосвященнішим Димитрієм, Архієпископом Волинсько-Житомирським. 11 жовтня 1883 року призначений Єпархіальним начальством на посаду Духовного слідчого по 2-ому Округу Луцького уїзду» [9, арк. 338 зв]. Як бачимо, біля витоків історії Поворської школи стояв Авксентій Євстафієвич Радкевич. Він був тією першою людиною, котра започатковувала її діяльність.

У клірових відомостях наступних років є ще такі відомості про Авксентія Євстафієвича Радкевича: «12 травня 1889 року нагороджений Набедреником» [8, арк. 346 зв]; «Указом Волинської Духовної консисторії від 4 серпня 1892 року призначений до виконання посади Благочинного по 2-ому Округу Луцького уїзду. Дружина Катерина Петрівна — дочка священника» [7, арк. 345 зв.]; «Рішенням Волинської Єпархіальної Училищної ради від 4 січня 1896 року за № 6, затвердженим Високопреосвященством Модестом Архієпископ Волинсько-Житомирським десятого січня №105, призначений спостерігачем церковно-парафіяльних шкіл цього ж Округу. В цьому ж році (7 червня 1896 р. №8 542) отримав срібну медаль на Олександрівській стрічці в пам'ять в Бозі спочилого імператора Олександра ІІІ» [6, арк.350 зв.].

У 1897 році в церковному житті Тростянця відбулися зміни. Як вказано у кліровій відомості за цей рік: «22 липня 1897 року рукоположений у дьякони, а 27 липня руко-

положений в священники до приходу Свято-Троїцької церкви села Тростенця Луцького уїзду і грамоту має» Павло Адамович Прокопович, який з цього часу опікувався Тростянецькою школою [5, арк.360]. У селі Тростянець він пройшов своє сорокарічне пастирське служіння і помер у 1937 році [25]. Відомостей про подальшу долю Авксентія Євстафієвича Радкевича, якому на час приїзду в Тростянець П. А. Прокоповича виповнився 41 рік, поки що не знайдено.

Педагогічний колектив Поворської школи в різні періоди її історії був багатий особистостями, які яскравим різнобарв'ям розмальовували палітру шкільного життя.

У 1950 році приїхала в Поворськ викладати українську мову та літературу Ольга Петрівна Мальчик (1928—1993). Родом з Житомирщини, випускниця Житомирського учительського інституту, маючи за плечима рік роботи на Донеччині, в Луцькому педагогічному інституті імені Лесі Українки на заочному відділення історико-філологічного факультету продовжила своє навчання [26, с. 269]. А в колективі Поворської школи відбувалось її становлення, творче зростання та досягнення педагогічних вершин [3, с. 21—22]. Для колег та учнів, котрих вчила Ольга Петрівна, незабутніми стали уроки та позакласні заходи з української мови та літератури, вечори відпочинку та інші форми організації навчання, громадської роботи та дозвілля [Рис. 1].

Рис. 1. Мальчик Ольга Петрівна з учнями Поворської середньої школи, членами літературного гуртка.

Зі спогадів Галини Володимирівни Мандзюк постає такий її неповторний образ: «В житті кожної людини є Вчитель. У мене таких вчителів було кілька. У кожного з них я чомусь вчилась. У своєї першої вчительки Олександри Устимівни Чалайдюк — любити дітей. У Євгенії Аркадіївни Бикової, котра вчила мене в Луцькому педучилищі — любити свій предмет. У класного керівника Чалайдюк Мотрі Харитонівни, математика за фахом, — творчого підходу до роботи. І все це побачила в одній людині, вчителеві від Бога, заслуженій вчительці України Мальчик Ользі Петрівні.

З Ольгою Петрівною мене звела доля, коли я прийшла працювати в рідну школу. Відвідувала її чудові уроки, зі своїми учнями готувалась до вечорів, «вогників», брейн-рингів та інших заходів, котрі Ольга Петрівна організовувала як заступник директора з виховної роботи. У роки її роботи організатором життя школи кипіло, вирувало.

Згадуються і вистави, які готував вчительський колектив для жителів села під керівництвом Ольги Петрівни. Лекції та концерти в навколишніх селах [23; 30], [Рис. 2]. А найбільше — задушевні розмови з Ольгою Петрівною у важкі хвилини, які траплялись в особистому житті.

Рис. 2. Вокальний колектив Поворської школи. О. П. Мальчик справа в першому ряду.

Дякую Богу за те, що була в моєму житті така людини: чудова мама, мудра наставниця, Вчитель» [31].

Ольга Петрівна активно друкувалась у районній газеті. В її матеріалах — жива історія школи, успіхи і перемоги колег та учнів, родзинки власного досвіду педагога [12—21].

Успішну багаторічну педагогіч-

Рис 3. Мальчик Ольга Петрівна (в центрі стоїть) з колегами, заслуженими вчителями України. Зліва направо: Мельник Іван Дмитрович, директор Голобської середньої школи; Антонюк Тамара Гордіївна, директор Дарівської початкової школи; Колодюк Трохим Никифорович, директор Любитівської середньої школи.

ну діяльність Мальчик О. П. відзначено почесним званням «Заслужений вчитель Української РСР», чисельними грамотами Міністерства освіти України, обласного та районного відділів освіти [3, с.22]. Педагогічні, методичні, організаційні здобутки Ольги Петрівни неодноразово відзначались на традиційних районних січневих та серпневих конференціях вчителів, занесенням на Дошку пошани району [10; 23; 28; 32].

Досвід Ольги Петрівни Мальчик широко використовувався педагогічною громадою Ковельського району, її поважали, до її порад дослухалися [Рис. 3].

Ще одна сторінка історії Поворської школи пов'язана з подвижницькою діяльністю Олени Макарівни Дерев'янчук із залучення школярів до вивчення та збереження історії рідного краю. Роки її педагогічної діяльності були надзвичайно плідними. Багато зусиль докладено педагогом до збирання матеріалів та відкриття шкільної «Світлиці». У 1998 році до 500-річчя першої письмової згадки про село Поворськ відбулось урочисте відкриття історичного музею, до складу якого увійшла як окремий відділ побуту та етнографії «Світлиця». Окрім названого у музеї є ще чотири відділи: «З глибини віків», «У вирі бур і потрясінь», «Ішла війна народна...», «Моє село — гордість моя» [4, с. 282].

Свої підходи до організації та залучення школярів до краєзнавчого пошуку Олена Макарівна яскраво розкрила у виступах на науково-практичних, історико-краєзнавчих конференціях та у низці наукових праць [2—4]. Вона переконана, що «помилковою є думка, що головним для роботи музею є створення стаціонарної експозиції, а подальша робота активу зводиться до обслуговування відвідувачів. Музей — це не застигла схованка пам'яток культури і побуту, це лабораторія, що відкриває значні можливості для глибшого засвоєння навчального матеріалу і всебічного виховання учнів. Він є центром краєзнавчої пошуково-дослідницької роботи в школі, його мета — збереження історичної пам'яті, формування в учнів любові до рідного краю, духовності, національного характеру» [2, с. 116].

Різноманітні форми роботи використовувались Оленою Макарівною. Вони охарактеризовані в статті «Краєзнавча пошуково-дослідницька робота і її роль в навчально-виховному процесі. З досвіду роботи історичного музею ЗОШ І—ІІІ ст. с. Поворськ Ковельського району» [2].

Зустріч колективу Поворської школи із головою Ковельської міськрайонної організації Національної спілки краєзнавців України Анатолієм Семенюком залишила глибокий слід в душах усіх її учасників. Відомий волинський краєзнавець був «здивований, зачарований...» побаченим і високо оцінив роботу педагогів у матеріалі «Історію Поворська пишуть душею», надрукованому в районній газеті «Вісті Ковельщини»: «Те, що роблять в Поворську, потрібно показувати і розказувати всім. Це архіважливо для розуміння сьогодення і будівництва майбуття» [27].

1. Демчук М. Незабаром екзамени. // Прапор Леніна. — 1965. — 26 травня. — С. 4.

2. Дерев'янчук О. Краєзнавча пошуково-дослідницька робота і її роль у навчально-виховному процесі. З досвіду роботи історичного музею ЗОШ І—ІІІ ст. с. Поворськ Ковельського району. Волинський музейний вісник. — Луцьк, 2014. — Вип. 6. — С. 116—119.

3. Дерев'янчук О., Самчук Л., Бусел Ю. Поворська школа: від минулого до сьогодення. — Ковель: Ковельська міська друкарня, 2013. — 84 с.

4. Дерев'янчук О., Чернець Н. Шкільний історичний музей — центр краєзнавчої роботи. Минуле та сучасне Волині та Полісся: Ковель і Ковельщина в історії України та Волині. Наук. зб. Вип. 50. Матеріали 50 Всеукраїнської наук. істор.-краєзн. конф. — Ковель, 2013. — С. 282—283.

5. Клірові відомості церков Луцького повіту за 1897 рік. ДАВО (Держ. архів Волинської обл.). — Ф. 35. — Оп. 5. — Спр. 372. — Арк. 360 зв.

6. Клірові відомості церков Луцького повіту за 1896 рік. ДАВО (Держ. архів Волинської обл.). — Ф. 35. — Оп. 5. — Спр. 371. — Арк. 350 зв.

7. Клірові відомості церков Луцького повіту за 1892 рік. ДАВО. — Ф. 35. — Оп. 5. — Спр. 368. — Арк. 345 зв.

8. Клірові відомості церков Луцького повіту за 1889 рік. ДАВО. — Ф. 35. — Оп. 5. — Спр. 365. — Арк. 365 зв, 346 зв.

9. Клірові відомості церков Луцького повіту за 1888 рік. ДАВО. — Ф. 35. — Оп. 5. — Спр. 364. — Арк. 338 зв.

10. Дошка пошани. // Прапор Леніна. — 1971. — 30 жовтня. — С. 1.

11. Майстерність учителя. // Прапор Леніна. — 1971. — 12 січня. — С. 1.

12. Мальчик О. Пам'ятний день. // Прапор Леніна. — 1984. — 4 вересня. — С. 1.

13. Мальчик О. Плече колективу. // Прапор Леніна. — 1981. — 26 вересня. — С. 4.

14. Мальчик О. На прикладах старших. // Прапор Леніна. — 1981. — 25 березня. — С. 4.

15. Мальчик О. Операція «Попіл». // Прапор Леніна. — 1981. — 30 січня. — С. 4.

16. Мальчик О. З турботою про дітей. // Прапор Леніна. — 1980. — 12 грудня. — С. 4.

17. Мальчик О. Будні шкільної виробничої. // Прапор Леніна. — 1980. — 9 серпня. — С. 3.

18. Мальчик О. Спільно з активом. // Прапор Леніна. — 1980. — 17 травня. — С. 3.

19. Мальчик О. Уроки працелюбства. // Прапор Леніна. — 1980. — 1 березня. — С. 4.

20. Мальчик О. У школі зростає трудівник. // Прапор Леніна. — 1971. — 13 січня. — С. 4.

21. Мальчик О. Працелюбністю обдарована. // Прапор Леніна. — 1968. — 5 жовтня. — С. 3.

22. Неділюк Т. Найвища нагорода. // Прапор Леніна. — 1981. — 11 лютого. — С. 4.

23. Павлюк І. Живе слово лектора. // Прапор Леніна. — 1984. — 26 жовтня. — С. 2.

24. Патійчук К. За високий рівень навчання і виховання. // Прапор Леніна. — 1980. — 12 січня. — С. 3.

25. Протоієрей Павел Прокопович. // Церква і нарід. — 1937. — 1 грудня. — Ч.23. — С. 821—822.

26. Романчук Г. Перлини освіти Ковельщини. Ковель і Ковельщина в історії України та Волині. Наук. зб. Вип. 50. — Ковель, 2013. — С. 268—273.

27. Семенюк А. Історію Поворська пишуть душею. // Вісті Ковельщини. — 2012. — 17 травня. — С. 5.

28. Сенюк О. Нелегка, але почесна професія. // Прапор Леніна. — 1984. — 6 жовтня. — С. 3.

29. Скоклюк С. Рік народження школи — 1878. // Вісті Ковельщини. — 2008. — 18 листопада. — С. 4.

30. Слабушевський В. Щоб слово будило серця. // Прапор Леніна. — 1980. — 15 липня. — С. 2.

31. Спогади Мандзюк Галини Володимирівни, вчительки Поворської ЗОШ I — III ст. Ковельського району. Фонд музею історії освіти Волині ВІППО.

32. Черній А. Що хвилює вчителів. // Прапор Леніна. — 1970. — 10 січня. — С. 3.

Ольга Рутковська
(м. Київ)

ЖИТТЄПИС МОЄЇ РОДИНИ — ДЗЕРКАЛО ІСТОРІЇ УСІЄЇ УКРАЇНИ

Волинь — колиска моїх предків по лінії матері з роду Войнаровських (Рівненщина) і роду Козаків (Ковельщина). Кожне родове дерево — це історична гілка багатьох поколінь. Пишне древо нашого родоводу в долях моїх дідусів і бабусь має дивне переплетіння коренів української православної шляхти і волинського козацтва. Їхні нащадки — завзяті будівничі молодої української держави — вчителі, колгоспники, інженери, військові, митці. Через призму історії країни намагаюся побачити картину життя моєї родини, адже сімейні хроніки — це частина літопису всього народу. Черпаю інформацію з книжок, історичних матеріалів; доповнюю фактами з листів і спогадів родичів, уточнюю дати з підписів на старовинних листівках.

Войнаровський Іван Володимирович (Владиславович) (1861— 1926) народився у містечку Клевань на Рівненщині, походив від польського шляхетського роду герба «Стрем'я» (Стжем'є). Дослідник Волині, св. п. Григорій Гуртовий, колишній директор Торчинського краєзнавчого музею, на запит, чи можуть наші предки мати зв'язок з історичним прізвищем «Войнаровський», відповів, що всі, хто його носить, є нащадками роду, з якого походить Андрій, небіж і осавул гетьмана Мазепи (народився у Володимирі бл. 1680 р. — помер у Якутську в 1740 р.) [3]. У Яна Войнаровського, сина Стефана, православного шляхтича, було четверо синів, найвідомішій з яких — Андрій. Він мав від дружини Ганни Немирич сина Станіслава і доньку Ульріку — Елеонору. За історичними джерелами, Войнаровські (?) володіли маєтками у Краківському воєводстві, а в XVII ст. переселилися на Волинь, ймовірніше, у Володимир [1]. З того часу древо Войнаровських на цій землі рясно розрослося і його відгалуження настільки переплелися, що сьогодні вже важко визначити, від якої саме гілки славетного роду походять наші пращури.

У 1795 р., після третього (останнього) поділу Польщі, Правобережжя (Волинь, Поділля, частково Київщина) увійшли до складу Російської імперії. Тоді утворилося Волинське намісництво, яке пізніше було ліквідоване і створені Київська, Подільська, Волинська губернії.

Іван Войнаровський. 1910 р.

До 1801 р. значна частина польської шляхти була інкорпорована, тобто на цій території увійшла до складу російського дворянства [5]. Багатьом поважним волинякам, які прийняли православне віросповідання і стали російськими підданими, присвоїли дворянський титул. Серед них були й наші Войнаровські — прапрадід Станіслав, прадід Владислав (Володимир) і спадкоємці, зокрема, його син Іван. Особисте дворянство поширювалося лише на дружину. Окрему групу складали особисті (неспадкові) дворяни, які за статусом вважалися «спадковими почесними громадянами».

Іван Войнаровський служив контролером Волинського губернського акцизного управління, спочатку на відділку Київ—Ковель Миколаївської імператорської залізниці, яка стала державною у 1902 р., згодом — акцизним чиновником у І артілі Шпанівської табачної фабрики, в передмісті Ровно, і мав високий службовий статус. В одній з адресованих йому листівок від

племінника з Рені (1916 р.) написано: «*Его Высокоблагородию Ивану Владимировичу Г-ну Войнаровскому*». За «Табеллю про ранги», введеною ще 1722 р., що проіснувала до 1917 р., так належало звертатися до чиновників VI—VIII класу. (До осіб, які мали I—II клас цивільного чину — «Ваше Превосходительство», IX—X — й клас — Ваше Благородіє»). «Табель про ранги» надав дворянству ієрархічну кастову систему, пов'язану з державною. Усі чиновники повинні були носити мундир, за яким розпізнавався рід служби і посадовий ранг. Ця форма, як і чини, проіснувала лише до Жовтневої революції. *(Вищенаведені дані взяті з Інтернету).*

Люцина Войнаровська — рідна тітка Івана Войнаровського. 1895 р. м. Бердичів.

Під час Першої світової війни територія Західної Волині і Полісся була театром військових дій. В 1915 р. більшість мешканців евакуювали вглиб Росії, у східні губернії. Войнаровські з п'ятьма малими дітьми, а також їхні родичі — бабусині сестри з чоловіками, племінниками і онуками (разом 10 чол.), виїхали до Липецька. [4, 7] Частина рідні повернулася на територію України лише у вересні 1918 р., але не додому, на Рівненщину, а за місцем нового призначення дідуся, на Житомирщину, у містечко Миропіль Романівського повіту (Східну Волинь). Після революції дідусь працював у Житомирському відділенні Волинського губернського акцизного управління інспектором косподатків, тобто збирав акциз з приватної спиртової продукції, яку радянська влада до 1922 р. забороняла виготовляти. Під час НЕПу, як гарний фахівець продовжував виконувати свої обов'язки. Коли у 20-х рр. XX ст. почали проводити експропріацію майна заможних родин і колишніх дворян, дід позбувся своїх статків, дуже переживав, став хворіти, 1925 р. вийшов на пенсію і у 1926 р. його не стало. Щоб уникнути неприємностей, дружині Домінікії Мартинівні довелося знищити документи, які свідчили про шляхетське походження чоловіка і його предків. А це — гербові папери, документи, нагороди, фотографії, листи; збереглося на згадку лише кілька світлин і дореволюційних вітальних листівок на ім'я «високоповажного пана Івана Владиславовича (Володимировича) Войнаровського».

Домінікія Мартинівна Войнаровська (1877—1942) з доньками Євгенією та Олександрою. 1911 р.

Войнаровська (Козак) Домінікія Мартинівна (1877—1942) народилася у волосному містечку Голоби, поблизу Ковеля. За переказами, у давнину ця місцевість належала пану, який селян за втечу або інші провини позначав голінням лобів. Тому спочатку село називалося Головлобами, вже потім — Голоби [6, 9, 10].

Прізвище «Козак», а також ім'я «Домна» або «Домаха» (старовинна козацька шабля з дамаської сталі — ***укр.***), яскравіше від усяких документів, свідчать про належність бабусиного роду до козацького стану. Адже Волинь, як і вся Україна, споконвіку була козацьким краєм: тут впродовж десятиліть тривала боротьба проти татар, турків і польської шляхти під проводом Семерія (Северина) Наливайка,

Максима Кривоноса, Івана Богуна та ін. У Ружині, під Ковелем, народилися чотири гетьмани — князі Ружинські, які єднали і зміцнювали державу, з цих же теренів — засновник Запорізької Січі, князь Дмитро (Байда) Вишневецький. Вже в першому відомому козацькому реєстрі 1581 р. було аж 73 прізвища волинян, в т. ч. і з Ковеля. Під час національно-визвольної війни 1648—1649 рр., на території північного Полісся, відбулося суцільне покозачення селян, посполитих і навіть волинських бояр. Одне за другим з'являлися козацькі поселення. З цієї місцевості, можливо, й веде свій родовід моя бабуся. Сім'я була велика, мешкала у різних селах краю. Отже, як пише історик Григорій Гуртовий у книзі «Волинь — край козацький»: *«...козацькі корені кожної волинської родини (як і всієї України!) — безсумнівні. І на цій землі сотні сіл,чимало міст мають славну козацьку історію, в якій зорями сяють імені окремих козацьких гетьманів, полковників, інших старшин, безстрашних лицарів волі України* [3].

Поєднавши долю з гарним шляхтичем Іваном Войнаровським, що був старший від дівчини на 16 років, юна козачка Домінікія звила на Волині гніздечко й аж до 47 років народжувала діток — семеро дівчаток (двоє хлопчиків померли маленькими). У 49 років овдовіла і отримувала дідову пенсію. 15 червня 1941 року, рівно за тиждень до початку війни, заспокоєні радянською пропагандою, бабуня з дочкою Євгенією і онукою Олею вирішили їхати на батьківщину, прагнучи зустрітися зріднею, з якою не бачилися з 1915 р., часу Першої світової війни. (За Ризькою мирною угодою від 18 березня 1921 р. територія Західної Волині відійшла до Польщі [4], і всі зв'язки з родичами взагалі на довгі роки перервалися. Нарешті, у вересні 1939 р., Ковельщина, Маневиччина, де жили бабусині сестри з сім'ями, знову увійшли до складу України). Та мирне гостювання на хуторі Козлиничі, під Ковелем, було недовгим. Згодом переїхали до родичів у Колки, на факторію дядька Лавріна, — там було спокійніше. Наближалася зима, мама Євгенія ризикнула добиратися додому, до Києва, за теплим одягом і документами, а бабусю з малою Олею у грудні 1941 р. дядько відвіз на возі у Шепетівку до її дочок та онуків, куди згодом приїхала і матуся. Велика родина возз'єдналася, проте радість була недовгою, бо ранньої осені Домінікія Мартинівна відійшла у кращий світ. Їй було, як і дідусеві Івану, 65 років. Їхній шлюб тривав лише 22 роки, і якби не червоні реквізитори, не Перша та Друга світові війни, революція, а також хвороби, то вони б жили щасливо ще довго-довго й обов'язково побачили б своїх правнуків і праправнуків.

Бабуся Доменя в оточенні дочок і зятів. У другому ряду справа — мама Євгенія, м. Шепетівка, 1929 р.

Сьогодні жодної з дочок Домінікії Мартинівни вже немає, зате нащадки волинських Войнаровських, яких нараховується десь понад 200 чол., розлетілися по світах близьких і далеких. Живуть мої двоюрідні сестри, брати, троюрідні племінники, онуки й правнуки на різних теренах України — в Закарпатті, на Хмельниччині, Кіровоградщині, у Житомирщині, а також в Росії — Тюмені, Москві, Калінінграді; у Кишиневі, в Молдові; навіть у Барселоні, в Іспанії. Історичне прізвище збереглося лише у сина найстаршої з семи сестер Олександри — Миколи Дзісь — Войнаровського, діти й онуки якого мешкають в Москві і Петербурзі, хоча закінчили школу в Мукачевому, на Закарпатті. Старший син, теж Микола, за фахом астрофізик, конструктор ракетних технологій, учасник аерокосмічної місії компанії «Селеноход» на Місяць. Отже, фамілія «Войнаровський» засвітилась у космосі — і туди долетів листочок нашого древа. Симбіоз української та польської крові утворив своєрідний генотип представників старовинного шляхетного роду, в якому поєдналися різні ментальності, характери, норови й чесноти.

Войнаровська Євгенія Іванівна (1907 — 1979) народилася в чарівному краї — селі Мельниця Ковельського повіту Волинської губернії [8, 9, 10]. Те, що Мельниця на Волині — поселення давнє, красномовно засвідчують вали князівських часів, залишки яких й дотепер не важко розгледіти на околиці. Вони мають висоту близько 2—3 метрів і їх, можливо, використовували навіть під час інженерно — військового будівництва часів Першої світової війни. На цій території ще збереглися історичні пам'ятки: городище XI—XIII ст., залишки замку королеви Бони Сфорци XVI ст., польське кладовище XIX—XX ст. ст., австро-угорське військове кладовище початку XX ст., руїни костелу XVIII ст. На місцевому цвинтарі стоїть також каплиця у стилі неокласики. Вже в XIV ст. Мельниця мала статус містечка і тут вирувало життя. В ньому впродовж століть мешкали українська, польська та єврейська громади, кожна з яких мала свій храм. Це була «королівщина» і власність князя Любарта, з XVI ст. належала магнатам Захоровським, потім Семашкам, з XVII ст. — Качовським, з початку XVIII ст. — Хораїнам, з 1704 р. — Маневським. «Королівщина» — землі, подаровані королем, прибутки від яких йшли на утримання двору, а чверть — кварта — на наймане військо).

Мої волинські родичі Войнаровські, племінники дідуся Івана, м. Рівне, 1903 р.

У Мельниці найперше привертають увагу і зачаровують руїни костелу, побудованого 1802 р., за іншими версіями, зведеного ще у 1749 р. луцьким підкоморієм Єжи Ольшанським, фундаторами якого були представники відомої магнатської родини Грохольських. А коли 1916 р. цими землями прокотилася хвиля Першої світової війни, храм не витримав. Після артилерійської атаки німців від нього залишилися лише голі стіни. Гарний образ святого Франциска авторства Чеховича з середини XVIII ст. вцілів і був вивезений до Польщі. В 1923 р. святиню забрали римо-католики. Відбудував костел св. Йосипа в первісному бароковому вигляді у 1929 р. граф Станіслав Чарнецький. На якийсь час повернулася до храму «чудодійна» ікона. А у 1946 р. селяни, котрі були експатрійовані до Польщі, забрали образ з собою і зараз він знаходиться у місті Хелм. Після Другої світової війни костел якийсь час використовувався під зерносховище. Тепер величний храм поступово руйнується і ніяк не дочекається реставрації, бо тривають суперечки, якій конфесії він має належати, хоча поляків в селі немає» [2].

Волинські родичі, 1912 р.

Згодом, з Ковельщини родина Войнаровських, за місцем нового призначення Івана Войнаровського, переїхала до м. Ровно і оселилася по вулиці Верхня Дворецька в будинку Рудермана; була заможною, дівчатка завжди були гарно одягнені. А ще мама згадувала, що на Великдень на святковому столі було не менше сорока страв (для порівняння, з розповідей мого батька, бідні селяни Кононенки з донецького села Маяки, у піст купували бочку (!) оселедців і цим усі харчувалася). Євгенія закінчила два класи Ровенської гімназії, а в евакуації, у Липецьку, навчалася ще чотири роки у міській жіночій гімназії. Ці початкові навички дали їй основи знань, навіть володіння французькою мовою;

Місцевком рад. робітників Миропільського району на Волині.

пізніше вона й мені допомагала у вивченні цього складного предмету. У 1918 р., після війни, коли родина повернулася з Росії в Україну, у містечко Миропіль, дівчинка до школи більше не ходила, займалася вдома з батьком і брала уроки у вчителів. Ніякої спеціальної освіти не отримала, але була обдарованою і грамотною, добре знала математику і у 12 років вже допомагала утримувати сім'ю. З січня 1919-го стала працювати у місцевих селищних організаціях: спочатку рахівником споживчого товариства, у 13 років — регістратором у народному суді, потім — у заготконторі, районному податковому бюро та ін. У 20-х рр., під час українізації, всі службовці обов'язково повинні були володіти державною мовою. Мама відвідувала спеціальні курси, на яких удосконалювала свої знання української (про їх закінчення збереглася довідка, за тодішнім правописом, на ім'я Югини Іванової Войнарівської). Молода, активна, працелюбна, вона користувалася авторитетом серед старших товаришів, займалася громадською і профспілковою роботою, брала участь у мітингах, що постійно проводилися в роки становлення радянської влади, була делегатом різних конференцій і зібрань, членом всіляких добровільних товариств, зокрема, «Авіяції та повітроплавання України й Крима», «МОДР» (допомоги борцям революції), «Допомоги у ліквідації неписьменності і малописьменності на Волині».

Мої батьки, м. Київ, 1935 р.

У 1930 р. Євгенія переїхала до Києва, влаштувалася бухгалтером в обласній конторі держбанку, потім працювала в різних республіканських установах. У той період познайомилася з Василем Кононенком, уродженцем Донбасу, інженером — конструктором, поїхала за ним у Челябінськ, куди він отримав призначення після закінчення Київського політехнічного інституту. У заміжжі дівоче прізвище «Войнаровська» на чоловікове не міняла, пишалася своїм шляхетським походженням, хоча розповідала про це не часто. У вересні 1937 р. народила донечку Олю, яку няньчила бабуся — волинянка Домінікія Мартинівна, хоча у неї підростили ще й інші онуки — і ними також доводилося опікуватися, допомагаючи дочкам.

Під час німецької окупації ми (мама зі мною і бабусею Домцею) знаходилися далеко від дому — спочатку на Волині, потім — на Поділлі [7]. В автобіографії Євгенія Войнаровська зазначила, що «у червні 1941 р. вісім наших волинських родичів: бабусина рідна тітка Бабіч Зінаїда Мартинівна, її двоюрідна сестра Марія та брат Олексій Длуговські, двоюрідний брат Семен з дружиною Марією Козак, троє двоюрідних племінників «загинули від рук німців». Заарештували і мали розстріляти ще п'ятьох чоловік з родини бабусиного дядька Семена Бабіча, але вночі їх звільнили «партизани», з якими усі пішли в ліс, крім дядька, — він збожеволів і помер». Яка причина ліквідації цілої родини (члени її, до речі, мешкали в різних куточках краю), невідомо, і на наш запит про це Ковельський архів чіткої відповіді не дав. Але партизанів в червні 1941 р. на Волині не було, адже червоні тоді ще не з'явилися. Німці увійшли в Ковель 29 червня, а про діяльність української міліції (бульбашів) із загонів Тараса Бульби-Боровця, що контролювали волинські

ліси, де переховувалися тисячі червоноармійців, які вийшли з оточення, ще й дотепер не все ясно.

Лише у лютому 1944 р., (після визволення Києва від ворога у листопаді 1943 р.), я з мамою повернулися додому, але в свою квартиру не змогли потрапити — вона була зайнята військовим. Спеціальним розпорядженням коменданта столиці «освободителям» України дозволялося займати порожні помешкання, в яких раніше жили кияни і куди після війни вони ще не встигли заїхати. А про тих, хто знаходився в окупації, мова взагалі не йшла, — їх вважали зрадниками й «ворогами народу».

Усі, хто був на той час у місті працездатними, навіть підлітки, розбирали руїни на зруйнованому Хрещатику і сусідніх від центру вулицях. Згодом життя налагодилося. Незважаючи на кардіологічну хворобу, професійні навички допомогли матусі ствердитися у житті, стати досвідченим бухгалтером — практиком і займати відповідні до свого фаху посади у солідних республіканських установах: Наркомземі (міністерстві сільського господарства), міністерствах м'ясної і молочної промисловості, легкої і харчової промисловості та ін.

Найсвятішими у маминому житті були сімейні стосунки. Яка б важлива подія не відбувалася у сестер Войнаровських (радісна чи сумна), вони збиралися разом, хоча мешкали в різних кінцях України і навіть у Росії і Молдавії, часто з чоловіками й дітьми, обов'язково фотографувалися напам'ять, дарували одна одній однакові сувеніри або необхідні у господарстві речі.

За все найкраще, що я маю, вдячна своїй матусі — турботливій, ласкавій, жертовній, яка в першу чергу думала про сім'ю, про комфорт і родинний затишок, відмовляючи собі у всьому. Вона прищепила мені пошану до праці, до чужої думки, вміння бути чесною, ощадливою, терплячою і стриманою. З 16 років я вже заробляла на хліб: працювала у своїй школі лаборанткою хімічного і фізичного кабінетів. Закінчила Ніжинський державний педагогічний інститут ім. Миколи Гоголя (філологічний ф-т, укр., з музичним профілем). В 55 років вийшла на пенсію, але продовжувала займатися улюбленою справою — журналістикою, проведенням концертів і фольклорних заходів.

Кононенко Василь Тимофійович (1908 — 1999), родом з села Маяки, з-під Слов'янська на Донеччині (стара назва міста — Тор, Тавр, Слов'янське). Ця місцевість відома тим, що саме тут, у басейні Сіверського Дінця, археологи відкрили древнє городище салтівсько — маяцької культури, а біля села Маяки — залишки золотоординських міст. Оскільки навкруг не було ні лісів, ні чорноземних полів, де можна було б вирощувати хліб, основним промислом ще з XVI стол. стало солеваріння на соляних озерах, в межах сучасного Слов'янська. В 1645 р. переселенці з Харківщини заснували тут селище Маяки, у якому в давнину жили козаки і спорудили фортецю Тор [7]. Всі мої предки по батьківській лінії, корінні українці, споконвіку працювали на важких роботах у шахтах — і соляних, і вугільних, — коногонами, копачами, кріпильниками і т. д. Та біле і чорне рабство під землею не завадило їм стати справжніми людьми й виховати достойних дітей і онуків. Я пишаюся шахтарським родоводом батька так само, як і козацько-шляхетським моєї мами.

Батько Василь, студент роббфаку, м. Київ, 1928 р.

Сім'я Кононенків була велика і ще збільшилася, коли дід Тимофій Мусійович після смерті першої дружини взяв другу — Єфросинію Карпівну, з дітьми. Всі жили дружно, хоча й були незаможними. обоє померли у 60-річному віці. Діти залишилися без догляду, виховувалися у дитячому будинку. Згодом Василь навчався у трудовій школі — «роббфаці», тобто на робітничому факультеті при Київському машино-будівельному (політехнічному інституті), який закінчив 1929 р. і одразу поступив на інженерно-механічний факультет цього ж престижного вищого навчального закладу, де отримав

фах «тракторобудівництво», у 1933 р. був направлений на роботу на ЧТЗ (Челябінський тракторний завод), через кілька років повернувся додому. Коли почалася війна, батько залишався у Києві і ще на початку липня 1941-го не втрачав надії, що ми з мамою до приходу німців якось зможемо прорватися з Волині додому, однак перебратися через лінію фронту вже було неможливо. Як і всі, він сподівався, що від'їжджає в евакуацію із заводом «Арсенал» на місяць-два, та знаходився у Воткінську за Уралом довгих чотири роки. У 1945 р. батько приїхав у зруйнований Київ, і хоча цехи «Арсеналу» вціліли, та все заводське безцінне обладнання залишилося в Росії. Згодом посідав відповідальні посади в ЦК КПУ, державних комітетах по виноробству, зрошувальних системах та ін. Пішов від нас на 91-му році життя, мати — на 72-му. Батько пережив її на 20 років і більше не створював сім'ї, вболівав за долю доньки Ольги, онуки Віточки, любив єдиного правнучка Владиславчика.

Світлая пам'ять моїм рідним, які своєю чесною працею та сумлінням змогли утвердити свою гідність й громадянську позицію, заслужити повагу й пошану оточуючих, яким я і моя сім'я вдячні за все, що вони нам дали; у своїх душах ми збережемо безцінний скарб — спогади минулого.

Вікторія Рутковська

ВОЛИНСЬКІ СЕЛА — ДАВНІ, САМОБУТНІ

Волинські села — давні, самобутні...
Тут душі предків наших незабутніх...
В печалі, щасті, радості й тривогах
Ми повертаєм на свої пороги.

До Києва, із батьківської хати,
Нам доля простелила путь хрещату,
Та завжди згадка душу зігріває
Про ліс, озера і поля безкраї.

І усміх мами, батька сильні руки,
І мудрість їх життєвої науки,
Любов до пісні, звичаї родинні
Ми бережемо в спогадах й донині.

На кожнім кроці — дорогі святині —
Тут дихає історія в камінні...
Колись князі жили тут й процвітали,
Собі маєтки гарні будували...

Тепер на старовинних кладовищах
Лиш чорний ворон кряче, вітер свище.
Розриті і сплюндровані могили...
Чим предки перед світом завинили?

Ми бачимо картини ці печальні,
Бо час невпинний все зламав безжально.
Палаци, замки, храми — у руїнах...
Коли ж вони воскреснуть, Україно?

Ми — волинянки, отже духом сильні!
Відродимо зусиллям нашим спільним
Красу Волині, славу самобутню
Заради наших поколінь майбутніх!

КРАЙ, ДЕ Я НІКОЛИ НЕ БУЛА...

Край, де я ніколи не була,
Просто називається: «Мельниця».
Звідти стежка роду пролягла
Через всю Волинь, аж до столиці.

Зернятка любові і добра
Щедро сіяла моя бабуся...
В Києві, на березі Дніпра,
Я доземно пращурам вклонюся.

У душі своїй я пронесу
Пам'ять роду — світлу і правічну,
Селища мальовану красу —
Це ж передається генетично!

Духи предків силу нам дають,
Від хвороб, від бід оберігають.
Доти наші прабатьки живуть,
Доки їх в родинах пам'ятають.

Місце наших родових святинь —
В селищі із назвою «Мельниця».
Спадщина майбутніх поколінь —
Ці безцінні батьківські скарбниці.

---

1. Бірюліна О. Лучанин [Юрій Войнаровський] є нащадком гетьмана Мазепи? Історична розвідка про Київсько — Волинсько шляхетний рід Войнаровських /Бірюліна Олена //Волинь нова. — 2007. — № 6. — С. 8.

2. Валькова В. (Рутковська). Край, де я ніколи не була... //Волинь моя. — Журнал Міжнародного громадського об'єднання «Волинське братство». — 2013. — Випуск 8. — С. 252 — 257.

3. Валькова В. Мудрість предків і дух молодих поколінь //Волинь моя. Журнал Міжнародного громадського об'єднання «Волинське братство». — 2010. — Випуск 7. — С. 227 — 231.

3. Гуртовий Г. Волинь — край козацький /Григорій Гуртовий . — Луцьк: «Надстир'я», 2000. — С. 5; С. 20 — 22.

4. Новітня історія України. Волинь. м. Ковель. Інститут біографічних досліджень. Українське наукове товариство геральдики і вексилології. — Київ, 2006. — С. 51; С. 293.

5. Остріщенко В. Українська шляхта на дорогах тисячоліть. /Вікторія Остріщенко — Вінниця: «ІТІ», 2009. — С. 45 — 46.

6. Пасюк І. Марчук В. //Голоби. Історико — краєзнавчий нарис /Ігор Миколайович Пасюк, Володимир Павлович Марчук. — Луцьк: «Надстир`я», 2007. — с. 133.

7. Рутковська О. Сімейні хроніки мені тривожать душу //Волинь моя. Журнал МГО Міжнародне громадське об'єднання «Волинське братство». 2017. — Випуск 9. — С. 256 — 270.

8. Рутковська В. Предківська святая сторона: моя Мельниця //Слово Просвіти. — ч. 16. — 2017. — С. 14.

9. Семенюк А. Ковельщина: історія, слава і доля /Анатолій Семенюк. — Луцьк — Ковель: «Надстир'я». — 2015. — с. 649 (Мельницька сільська рада. — С. 419 — 425; Голоби. Короткі відомості. — С. 233 — 257).

10. Теодорович Т. И. (рос.) Историко — статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. Т. У. Ковельский уезд /Николай Иванович Теодорович. — Почаев: Типография Почаево-Успенской лавры, 1903. — с. 567. (село Голобы. — С. 414 — 425; село Мельница — С. 475 — 482).

Катерина Савчук
(м. Ковель)

ДМИТРО ІСАЄВИЧ — ЧЛЕН ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ З ВОЛИНІ

Надія Суровцова, відомий історик і громадський діяч, довідавшись про смерть Д. Г. Ісаєвича, написала: «Він був людиною рідкісною... Міг би дати безмежно більше, якби доля склалася інакше». [5, с. 1] Його ім'я, на жаль, мало відоме в сучасній Україні. Лише останнім часом його почали інколи згадувати в публікаціях, присвячених українським політичним партіям у ХХ ст. та Українській Центральній Раді, членом якої він був. Але цю історичну постать ще знали як вченого-економіста, політика, члена Української партії соціалістів-революціонерів, провідника української державницької ідеї, педагога, публіциста, дипломата, соратника М. Грушевського.

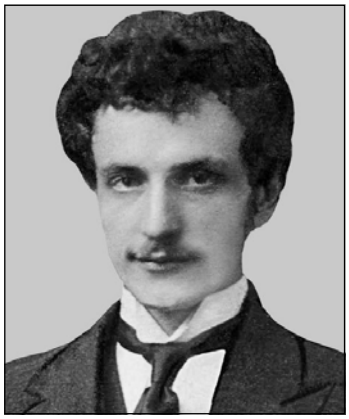

Д. Г. Ісаєвич.

7 жовтня 1889 року в селі Велицьку Ковельського повіту тодішньої Волинської губернії в родині священика народився Дмитро Григорович Ісаєвич. Коли йому було сім місяців, родина переїхала до села Верби Вербської волості Лубенського повіту на Волині, де батько отримав нову парафію. У сім'ї було шестеро дітей, тому жилося тяжко. Батько, Григорій Іванович та мати Олена Платонівна Тиха, походили зі священицької родини, тому не дивно, що вони віддали свого сина в духовне училище («бурсу») у Крем'янці, яке він закінчив 1903 року.

Далі навчання Д. Ісаєвич продовжив у Волинській духовній семінарії в місті Житомирі. Під впливом того, що переважна більшість семінаристів спілкувалася українською мовою, залюбки співала українських народних пісень, він не тільки наполегливо вчився, а й брав участь у підпільних учнівських гуртках, зокрема в «україно фільських». Також у своїх спогадах Ісаєвич згадує про бунт у Волинській духовній семінарії в січні 1908 року, хоча сам він у тому виступі семінаристів участі не брав, оскільки супроводжував свою хвору тітку Наталю до Харкова, до лікаря. Ця подія закінчилась не на користь бунтівників, бо втрутилась поліція і військо. Але Ісаєвич вже тоді проявив свою відвагу, звернувшись до архієпископа Антонія Храповицького, який очолював єпархію, з проханням за свого товариша Жуковича. Це знайомство сприяло тому, що Храповицький запропонує Д. Ісаєвичу після закінчення семінарії вступити за державний кошт у духовну академію. Та вчорашній семінарист відмовився. «Я..., — писав він пізніше, — став керівником початкової «міністерської» (тобто підпорядкованої Міністерству освіти) школи в с. Миньківцях коло Крем'янця. [19, с. 672]

Не бажаючи пов'язувати своє життя з священицькою справою, у 1910 році Д. Ісаєвич стає студентом економічного відділу Санкт-Петербурзького політехнічного інституту. Під керівництвом професора Туган-Барановського, ще будучи студентом, почав займатися проблемами кооперативного руху, надрукував низку наукових і публіцистичних праць. Одна з публікацій під назвою «Союзы учреждений мелкого кредита по балансам на 1 января 1916 года» фактично була коротким викладом змісту книжки, замовленої Дмитрові Ісаєвичу Петербурзьким відділенням Московського імператорського технічного товариства. Ця книжка мала бути покладена в основу кандидатської дисертації Д. Ісаєвича, яку він написати так і не зміг. Одним з факторів, що завадили цьому, була його активна громадська діяльність. Зокрема, він брав участь у роботі Української студентської громади Петербурзької політехніки й загальноміської громади студентів українців, керував одним із двох україно знавчих гуртків у політехнічному інституті. Він співпрацював також із журналом «Український студент», а його близькими знайомими і друзями були в цей час Євген Неронович, Надія Суровцова, Микола Чечель, Микола Салтан. [18, с. 102].

Зберігся короткий, але важливий документ (лист), який засвідчує, що Дмитро Ісаєвич був одним з нечисленних у тодішній Російській імперії передплатників львівських «Записок Наукового товариства імені Шевченка». Тут доречно нагадати, що навіть у Галичині на той час передплатників українських наукових видань було небагато. Отже, формування світогляду й активної націоналістичної позиції Дмитра Григоровича Ісаєва відбувається ще в студентські роки. Тому є закономірним те, що пізніше він брав активну участь в Українській національно-демократичної революції 1917—1921 рр.

Під час Лютневої революції 1917 року Д. Ісаєвич з друзями брав участь в організації грандіозної української маніфестації з нагоди Шевченківських роковин у Петербурзі, а також українських мітингів-концертів. Та центром його уваги з початком лютневих подій була Україна. Він виїхав до Києва, де оселився як квартирант у родині професора Дмитра Граве.

Д. Ісаєвич належав до того гурту недавніх студентів, які разом із Михайлом Грушевським згуртувались навколо програми залучення селян до боротьби за українізацію громадського життя й будівництво держави. Його тодішня політична діяльність була пов'язана з селянським рухом і з Українською партією соціалістів-революціонерів [УПСР], яка стала однією з наймасовіших в Україні (скажімо, листопаді 1917 року її чисельність складала 75 тисяч) [17, с. 89]. Д.Ісаєвич читав лекції на курсах українознавства для вчителів на Полтавщині, зокрема в Лубнах, виїздив на Поділля для агітаційних виступів перед виборами до Установчих зборів. За свідченнями сучасників, він був блискучим промовцем.

Самовіддана організаційна діяльність селянських спілок і УПСР забезпечила величезний успіх на виборах в Установчі збори: за цю партію проголосували понад п'ятдесят відсотків виборців. Цю перемогу наполегливо готували й такі активні діячі, як Ісаєвич, ім'я якого знаходимо серед членів ЦК УПСР і серед членів бюро ЦК. На Всеукраїнському селянському з'їзді 27 травня — 3 червня 1917 року його обирають членом Всеукраїнської ради селянських депутатів. Влітку 1917 р. у Києві Д. Ісаєвич став одним із чільників Української партії соціалістів-революціонерів. Незабаром на II з'їзді партії його обрали членом Центрального комітету, а по партійній квоті — до Центральної Ради, згодом до Малої Ради. Його обрали також делегатом Всеросійського селянського з'їзду й Установчих зборів. На доручення Центральної Ради відвідав Севастополь, де вів агітацію серед чорноморських моряків, яких антиукраїнські сили прагнули привернути на свій бік. Одночасно він був також працівником редакції газети «Народна воля», заснованої УПСР, — першої української масової щоденної газети. Тут він надрукував низку статей. Серед них були й підписані псевдонімом І. Красовський. [1, с. 48]

Перший період діяльності Української Центральної Ради став добою піднесення національного духу невтомних організаційних зусиль, які приносили відповідні наслідки, відбувся невідворотний перелом від небуття до буття нації. Саме цьому віддавав з-поміж інших енергію та сили Д. Ісаєвич, що ще з молодих років проявляв активну проукраїнську позицію. Він завзято долучився до роботи Української Центральної Ради, у якій займав далеко не другорядне місце. У газетних статтях і архівних документах збереглася інформація про його участь в обговоренні на Малій Раді (Комітету Ради), яку тоді вважали «колективним президентом», найважливіших питань будівництва держави. Він рішуче виступив проти прийняття так званої інструкції Тимчасового уряду Генеральному секретаріатові, яка мала на меті не допустити зміцнення української державності, підтримав закон про національно — персональну автономію, назвавши його таким кроком уперед, «якого не бачив світ». На пленарному засіданні УЦР 18 січня 1918 року, коли її будинок був уже під обстрілом більшовицьких збройних загонів, саме на пропозицію Д. Ісаєвича вирішено затвердити запропонований Всеволодом Голубовичем особовий склад Кабінету Народних Міністрів [12, с. 274].

Ісаєву також було доручено взяти участь у делегації Української Народної Республіки на переговорах з більшовицьким урядом. По дорозі на переговори його застав гетьманський переворот. Уже після ліквідації гетьманату Павла Скоропадського Д. Ісаєвич був співредактором газети «Трудова республіка». Незабаром уряд Дирек-

торії призначив його членом офіційної української делегації на Паризьку мирну конференцію (виконував обов'язки економічного радника), скликану державами переможницями у Першій світовій війні . На цей час припадають знайомство і дружба Ісаєвича з Дмитром Вітовським, Михайлом Лозинським, керівником делегації Григорієм Сидоренком, однодумцем яких він був під час роботи делегації. Після прибуття до Парижа М.Грушевського, Ісаєвич тісно співпрацював із ним, інформував його про роботу делегації.

Делегації, зокрема Д. Ісаєвичу, доводилось невтомно працювати, щоб протидіяти шаленій антиукраїнській кампанії, яку вели російські політики і представники Польщі. Зрозуміло, що відверто анексіоністська політика Польщі неодноразово викликала критику в різноманітних виступах і публікаціях Дмитра Ісаєвича. Успіхом було вже те, що вдалося забезпечити ставлення до України як до самостійної держави-партнера в низці впливових міжнародних організацій, зокрема таких, як Міжнародний кооперативний альянс чи Другий Інтернаціонал. В обох випадках значною була особиста заслуга М. Грушевського та Д.Ісаєвича. [14,с. 399]

Наприкінці червня 1919 року в Парижі також було оформлено консолідацію УПСР і УСДРП. З боку українських есерів протокол підписали Грушевський та Ісаєвич, з боку соціал-демократів — П. Дідушок і Б. Матюшенко. Цей протокол, підтверджений пізніше закордонними конференціями УСДРП у Відні й УПСР — у Празі, передбачав солідарну акцію обох партій у Другому Інтернаціоналі, колах європейської демократії та в налагодженні співпраці з «недержавними» народами з метою боротьби проти більшовиків.

А вже 1—9 серпня 1919 р. разом із Михайлом Грушевським Ісаєвич представляв Українську партію соціалістів-революціонерів на конференції Соціалістичного Інтернаціоналу в швейцарському містечку Люцерні. Її скликання було спричинене прагненням лідерів соціалістичних і соціал-демократичних партій 19 країн Європи відновити Робітничий інтернаціонал, зруйнований Першою світовою війною.

У згаданій Люцернській конференції поряд з есерами М. Грушевським і Д. Ісаєвичем взяли участь українські соціал-демократи Б. Матюшенко та П.Дідушок. Завдяки їхній активності політична комісія конференції розглянула низку наболілих українських проблем, зокрема засудила насильницьку мобілізацію полонених-українців до інтервенціоністських армій, а головне ухвалила резолюцію на захист незалежності УНР, висловила протест проти поділу України між сусідніми державами. На конференції заявлено про необхідність «негайно вивести польське військо із Східної Галичини» [13, с. 31]. Українську справу як на офіційних засіданнях, так і неофіційних вечірках у готелі «Баланс», підтримали керівник бельгійських соціалістів Е. Вандервельде, лідери англійських лейбористів А. Гендерсон і Р. Макдональд, ветеран німецької і світової соціал-демократії Е. Бернштейн, один з лідерів соціалістів Нідердандів П. Трульстра, а також представники болгарських, датських та чехословацьких демократів. Щоправда, зауважив Д. Ісаєвич, українських вимог не підтримали російські соціал-революціонери, які фактично стали єдиними ворогами українства. Далі він резюмує: «Нашій справі дуже допомогла енергія й сама особа Грушевського» [19, с. 679]

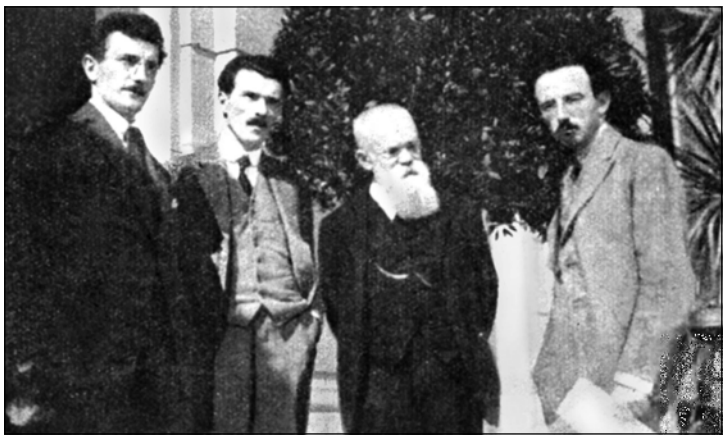

Д. Ісаєвич, перший зліва, з Михайлом Грушевським.

Потрібно відмітити, що він був одним із близьких соратників Михайла Грушевського, який мав для нього незаперечний авторитет. Про це свідчить ряд документів та особисті спогади голови Центральної Ради.

Згодом М. Грушевський так оцінить діяльність української делегації на Люцернській конференції: «Внісши формальну заяву до секретаріату Інтернаціоналу і діставши запрошення прибути на конгрес в Люцерн, я прибув туди 30 липня, а три дні пізніше прибув Ісаєвич. Тому, що соціал-демократи підтримали нашу просьбу про прийняття до Інтернаціоналу, се сталось без великих трудностей... Ми доклали зусиль, щоб обидві групи, ліва і права, Інтернаціоналу прийняли одну тільки резолюцію по інтернаціональним відносинам ... Крім того, винесли резолюцію проти окупації Галичини поляками, а євреї, вносячи резолюції проти погромів в Польщі й на Україні, висловили компліменти українській демократії. Крім того, брали ми з Ісаєвичем участь в кооперативному конгресі в Парижі... Зроблено багато — і для престижу партії (і я сам, і Ісаєвич, ми скрізь інформували про її ролю і діяльність) і для реноме українського соціалізму, і для національної та політичної справи» [12, с. 276]

Таким чином, участь українських делегацій на чолі з Михайлом Грушевським та Дмитром Ісаєвичем у конференціях на рівні міжнародних організацій та політичних форумах, стала рисою дипломатії України часів Визвольних змагань. Згодом це було висвітлено ними в посібнику «Історія української дипломатії».

Якщо йдеться про кооперативний рух, то Д. Ісаєвич ще перед виїздом з України звертався як керівник інформаційного відділу Дніпросоюзу до французьких кооператорів з пропозицією про співпрацю. Він мав офіційне доручення Дніпросоюзу представляти його в міжнародних організаціях. 26—28 червня 1919 року в Парижі Дмитро Григорович узяв участь у Конгресі в споживчої кооперації союзних і нейтральних держав, де 27 червня виголосив доповідь про розвиток кооперації в Україні. Цей виступ, за спогадами сучасників, справив велике враження на делегатів. Українське пресове бюро опублікувало його брошурою французькою мовою [20, с. 76].

Українська кооперація була прийнята і до Міжнародного кооперативного альянсу. Ось як згадував про це Олександр Жуковський: «Три дні я з Ісаєвичем сидів на кооперативнім з'їзді, ми встигли багато зробити для популяризації України і для заінтересування економічних кругів нашими кооперативами» [16, с. 24]. І надалі Д. Ісаєвич сприяв міжнародним зв'язкам української кооперації.

У 1922—1923 роках прорадянськи налаштована «Закордонна делегація УПСР», до якої входили М. Грушевський, М. Шраг, П .Христюк, Д. Ісаєвич та чимало її членів почали повертатись в Україну. У березні 1924 року повернувся М. Грушевський. Однак Д.Ісаєвич ще певний час лишався в еміграції.

Тяжке матеріальне становище, у якому перебували практично всі тодішні українці-емігранти, змусило його в 1922 році працювати на автомобільному заводі Сітроена в Парижі. У 1923—1925 роках Д. Ісаєвич мешкав у Чехії, зокрема в Ржевніцах поблизу Праги. Там він співпрацював з Микитою Шаповалом, який очолював празьку групу есерів, був головою Закордонного комітету УПСР, а також представником УПСР у Празі. Він входив до Українського соціологічного товариства, був організатором та директором Кооперативних курсів Української селянської спілки у Празі, які потім отримали статус Празької кооперативної школи, був ученим секретарем Українського інституту громадознавства в Празі. 1925 року у празькому журналі «Нова Україна» було надруковано його статтю «Модерні єзуїти» з нагоди виставки книг СРСР у Празі. Ця стаття містила різку критику політики «українізації». В іншій статті Ісаєвич писав про облудність тверджень про українізацію, коли «українізованих залишають без української книжки, знищуючи голодом українських професорів, не відпускаючи грошей на видання Української академії наук» [15, с. 536].

У 1925 році знову повернувся до Франції, де в Парижі працював у майстерні відливання скульптур, а згодом в універмазі «Куте». Саме тут він змінив свою думку про політику «українізації», сприймав її вже позитивно, перебільшував значення, хоча, зрозуміло, йому було важко у французьких умовах відчувати всі акценти і реалії. Щоправда, відбулося це не відразу, а з часом, особливо під враженням праці М. Грушевського у Києві. У Д. Ісаєвича з'являються ілюзії, що в УРСР справді проводяться соціалістичні зміни, хоча Дмитро Григорович просто не міг знати (і не знав), у яких

складних і навіть трагічних умовах працювали визначний історик та ті діячі з есерівського середовища, які повернулися у комунізовану Україну. Незаперечний авторитет Грушевського та незнання реальних обставин зробили свою справу. Восени 1927 року Д. Ісаєвич пише листа до паризької прорадянської газети «Українські вісті», у якому висвітлює свої ліві погляди і прорадянські симпатії. Це не залишилось непоміченим: 1929 року його висилають із Франції і він оселяється у Брюсселі. Того самого року відбувається новий поворот у його житті, він повертається на Волинь. Ось як Дмитро Григорович згадував про причини свого повернення 1929 року на Волинь: «Зовсім хворий, я прибув у Польщу, де мене взяв на поруки шваґер. Але пілсудчики не залишали мене в спокої: поліція робила труси, загрожувала викинути на радянський кордон, де мене «пристрілять». Громадянства мені не дали». [5, с. 2]

Влаштувався журналістом у Луцьку, але працював недовго, лише у 1930—1931 роках, через негативне ставлення до нього польської адміністрації. Врешті-решт переїхав до рідного села Верби, де намагався господарювати на успадкованій від батька землі, завів пасіку і сад. «Я, — писав він пізніше про цей період, — проводив життя селянина на двох гектарах землі. Поляки мені пропонували визнати себе польським шляхтичем, і тоді вони обіцяли дати велику посаду. Але я відмовився. Підробляв викладанням мов..., а на загал — бідував» [18, с. 110].

1935 року Д. Ісаєвич одружився з Наталею Андріївною Чабан (1904—1982), яка працювала вчителькою початкової школи спершу на Волині, а потім у Стрию. З осені 1939 року Д. Ісаєвич почав працювати у школі в Старій Носовиці тодішнього Вербського району Рівненської області, де його дружина була завідувачкою.

У перші місяці нацистської окупації він, як керівник відділу освіти районової управи, займався організацією початкових шкіл у районі. Коли німці припинили діяльність відділу освіти, а школа у Вербі була закрита, разом із дружиною й сестрою організував неофіційну школу у власній хаті. На початку 1944 року він з дружиною виїхав до міста Стрия, де мешкала мати дружини. Жили з того, що приносив город, а також з розпродажу власних речей. З осені 1944 року він знову вчителював, працював бібліотекарем. Згодом, як науковий співробітник, доклав багато зусиль для відновлення експозиції Стрийського краєзнавчого музею «Верховина». У 1947—1958 роках був викладачем української та англійської мов у Стрийському технікумі механізації сільського господарства.

Резонансним є те, що до другої половини 1960-х років комуністичні органи безпеки не чіпали Д. Ісаєвича, незважаючи на те, що його ім'я доволі часто згадувалось у свідченнях осіб (переважно колишніх впливових діячів УПСР), які повернулися в Радянську Україну з еміграції, а згодом були заарештовані. Тільки тоді, коли Ісаєвич випадково віднайшов свого старшого брата Віктора і встановив контакт з давньою знайомою з Петербурга та періоду еміграції Надією Суровцовою, його вирахували.

КГБ УРСР розпочало тиск на нього, як близького співробітника Михайла Грушевського, з вимогою публікації з осудом свого минулого й «українського буржуазного націоналізму». Д. Ісаєвич відмовився від такої пропозиції, після чого 7 січня 1970 орган Стрийського міськкому та райкому Компартії України, міської та районної Рад депутатів трудящих газета «Будівник комунізму» надрукувала матеріал під назвою «Хай знають люди». Героєм цієї публікації був уже тоді серйозно хворий Д. Ісаєвич.

Знаючи, що немає за Ісаєвичем реальних злочинів, автори матеріалу паплюжили його колишню політичну позицію: «Український народ за допомогою російських братів очистив свою землю від іноземних поневолювачів, викинув геть на смітник зграю запроданців, зрадників, політичних перекупок. Нове щасливе життя забуяло там, де так щедро пролилась кров сотень тисяч кращих синів і дочок України. І нехай, можливо, Д. Г. Ісаєвич не брав у руки зброї, нікого не вбивав, але, даруйте старий чоловіче за прикрість, і на ваших руках ця кров, бо посіяна вами, вашими колишніми однодумцями ідеологія націоналізму привела до тієї страшної трагедії братовбивства!» [19, с. 687]. Ця стаття отруїла останні роки Дмитра Ісаєвича, спричинилася до важкого захворювання його дружини. Він сам помер 17 січня 1973 року в Стрию, а разом з ним надовго зникла правда про нього.

Дмитро Григорович Ісаєвич був дійсно «людиною рідкісною», лишив помітний слід в українській історії, був борцем за незалежність і міжнародне визнання Української Народної Республіки та заслуговує на повагу і вшанування від нащадків.

---

1. Верстюк В. Ф., Осташко Т. С. Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. — К., 1998. — 121 с.

2. Власюк О.В. Волинь в добу Центральної Ради (1917 — 1918) / О.В. Власюк, В.М. Цятко. — Рівне: Волинські обереги, 2009. — 85 с.

3. Гуцал П. Ісаєвич Дмитро Григорович// Тернопільський енциклопедичний довідник. Тернопіль, 2004. — Т. 1. — С. 688.

4. Дорошенко Д. Історія України, 1917—1923 рр. — Ужгород, 1932. — Т. 1.

5. Дмитро Ісаєвич // Велицька територіальна громада — Woc — світ громад, інтернет: [Електронний ресурс]. — Режим доступу: woc.org.ua/community/

6 Західно-Українська народна республіка1918—1923. Історія/ Відп. ред. О. Карпенко. Івано-Франківськ, 2001. — С. 401—428;

7. Іваненко В. Біль і звитяга: XX століття в українському вимірі. Дніпропетровськ, 2003. — С. 214.

8. Ісаєвич Дмитро Григорович // Вікіпедія: [Електронний ресурс]. — Режим доступу:https://uk.wikipedia.org/wiki

9. Ісаєвич Дмитро Григорович// В. Верстюк, Т. Осташко. Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. Київ, 1998. — С. 98—99;

10. Ісаєвич Дмитро Григорович //Енциклопедія Сучасної України: [Електронний ресурс]. — Режим доступу: su.com.ua/search_articles.php?id=12672

11. Ісаєвич Д.Модерні єзуїти, або перемога української стихії. З нагоди виставки книг СРСР в Празі // Нова Україна. 1925. № 23.

12. Козоріз В. Соратник Михайла Грушевського. Сторінки біографії Дмитра Ісаєвича / «Гілея (науковий вісник)» : Збірник наукових праць. — К., 2007. Випуск 9.

13. Литвин М. П. Пташинський П. Другий інтернаціонал і український соціял-фашизм. Харків, 1932. — С. 31.

14. Нариси з історії дипломатії України/ Відп. ред. В. Смолій. Київ, 2001. — С. 399—400;

15. Осташко Т. С. Ісаєвич Дмитро Григорович // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. — К. : Наук. думка, 2005. — Т. 3. — С. 536.

16. Про початки і розвиток української кооперації див.: Історія кооперації України. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. — 155 с.

17. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах/ Упор.: В. Верстюк, О. Бойко, Ю. Гамрецький та ін. Київ: Наукова думка, 1996. — Т. 1. (Док. №8 0, 89, 93, 94, 95, 97, 208, 239, 241);

18. Шаповал Ю. І. Ісаєвич Дмитро Григорович // Енциклопедія сучасної України / Нац. акад. наук України, Наук. т-во ім. Шевченка, Ін-т енциклопедичних дослід. НАН України. — Редкол. І. М. Дзюба (співголова), А. І. Жуковський (співголова) (та ін.). — К.: Академперіодика, 2011. — Т. 11. — 712 с.

19. Шаповал Ю. Дмитро Ісаєвич: повернення в історію// Просфонима. Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 5). — Львів, 1998. — С. 671—688;

20. Цвенгрош Г. Діяльність видатного кооператора Дмитра Ісаєвича на міжнародній арені [період Української Народної Республіки // Дукля (Пряшів).1995. — № 5. — С.76

Лариса Садова
(м. Луцьк)

СПЕЦИФІКА ІМЕННИКА́ НОВОНАРОДЖЕНИХ МІСТА КОВЕЛЯ 1827—1834 РР. (на матеріалі «Метричної книги Ковельського римо-католицького костелу 1827 року»)

У статті проаналізовано іменник новонароджених міста Ковеля за матеріалами католицьких церковних документів першої половини XIX століття. У статті виокремлено лінгвальні особливості формування іменника, встановлено ступінь впливу на нього позамовних чинників. Католицький іменник XIX століття відображає регіональні особливості, зумовлені історичними, релігійними, культурними особливостями регіону.

Власні особові імена українців — цікавий пласт активної лексики загальнонаціональної мови, цінний матеріал для глибшого розуміння процесів, які відбувалися в різних історичних зрізах у мові народу, в його історії та культурі [5, с. 82].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Структура та динаміка іменників різних регіонів України була об'єктом наукових досліджень Т. В. Буги (Центральна Донеччина), О. Ю. Касім (Одещина), Н. О. Свистун (м. Тернопіль), І. Д. Скорук (м. Луцьк), П. П. Чучки (Закарпаття) та ін. Антропонімію Волині XVI—XVIII ст. проаналізувала польська дослідниця І. Митнік [6]. Іменник Волині, засвідчений у пам'ятках XVI ст., розглядали А. І. Білорус [1], А. М. Матвієнко [2], В. М. Мойсієнко [3].

Антропонімія Волині XIX ст. не була предметом наукового вивчення. Вивчення особових імен цього періоду належить до актуальних ономастичних досліджень, воно уможливлює виявлення специфіки іменника́, основних тенденцій, які діють при його змінах.

Мета дослідження — комплексний аналіз особливостей чоловічого та жіночого іменника́ новонароджених міста Ковеля 1827—1834 рр. Матеріалом для дослідження слугувала «Метрична книга Ковельського римо-католицького костелу 1827 року» (МК Ковель 1827—1834).

Досліджувана пам'ятка містить записи про хрещення 127 дівчаток, для називання яких використано 57 жіночих імен. Середній коефіцієнт однойменності становить 2,23, що свідчить про досить значну різноманітність жіночого іменника́. Частотна п'ятірка представлена іменами *Maryanna* (19), *Pawlina* (8), *Anna* (7), *Katarzyna* (6), *Julianna* (6) та охоплює 36,2 % іменника́. Частотність імені Maryanna в однокомпонентних іменуваннях, а також значна активність цього імені в двослівних іменуваннях може бути зумовленою особливим пошануванням Божої Матері та називанням дитини на її честь або з метою забезпечення Її заступництва. Продуктивними іменами стали оніми *Wiktorya* (4), *Salomea* (4), *Julia* (4), *Józefa* (4), *Antonina* (4), *Aniela* (4), *Kamilla* (3), *Franciszka* (3), *Teresa* (2), *Petronella* (2), *Karolina* (2), *Johanna* (2). Значну частину іменника́ становлять одиничні імена *Albina, Alexandra, Anastazya, Apolonia, Barbara, Balbina, Brygida, Celestyna, Dominika, Fabianna, Fawstyna, Emilia, Ewa, Eufruzyna, Marya, Regina.*

Оригінальною особливістю досліджуваного іменника́ є наявність і значна продуктивність подвійних та потрійних імен. Як зазначає Н. О. Свистун, в Україні по два і більше імені давала дітям уніатська церква. Через два-три тижні після народження дитину хрестили (для порівняння, у православній традиції хрещення відбувалося через два-три дні після народження — ***Л. С.***). Священики давали їй офіційне ім'я, зовсім інше, ніж те, що вибрав батько, голова сім'ї. У результаті цього дитина одержувала два імені: одне давали батьки, інше — згідно з християнськими «Святцями» — священик під час хрещення [4, с. 73]. Обряд хрещення за католицьким та греко-католицьким обрядами досі дозволяє називання дитини кількома іменами.

На думку І. Митнік, явище багатойменності виникло внаслідок співіснування дохристиянських та календарних імен, а після занепаду слов'янських імен компонентами таких іменувань виступали імена християнського походження. Вагому роль, на думку дослідниці, відігравала традиція успадкування імен або прагнення вшанування пам'яті предка, бажання довірити нащадка опіці кількох покровителів [6, с. 126].

У досліджуваному іменнику наявні випадки іменування дитини двома іменами (21 номінація), зрідка — трьома іменами (3 іменування). Поєднання імен *Antonina Franciszka, Anna Emilia,* а також трьохонімне іменування *Waleria Celestyna Petronella* засвідчені для називання двох новонароджених, інші багатослівні іменування неповторювані, номінують одного носія. Серед компонентів таких іменувань переважають імена латинського, німецького походження: *Emilia Wilhelmina, Eleonora Felixa, Olimpia Kamilla, Pawlina Klara. Частотними в подвійних іменуванняx є імена Emilia (Emilia Wilhelmina, Anna Emilia), Kamilla (Kamilla Sabina Agata, Kamilla Adelaida, Julia Kamilla), Maryanna (Maryanna Aniela, Maryanna Kazimierza, Maryanna Wiktorya), Pawlina (Pawlina Klara, Pawlina Lucia, Zuzanna Pawlina).*

Називання дитини двома або трьома іменами було притаманним привілейованим мешканцям міста Ковеля, 15 із 24 номінацій дівчаток стосувалися родин *urodzonych*, 8 — *wielmożnych,* 1 — *slawetnych.* У родинах *pracowitych* та *uczciwych* мешканців Ковеля випадків називання дівчаток двома або трьома іменами не виявлено.

Серед жіночих іменувань домінують імена латинського походження *(Barbara, Celestyna, Dominika, Maryanna, Pawllina, Wiktorya),* що зумовлено специфікою католицького церковного календаря, вагому частину якого становлять латинські за походженням імена, а також імена, що походять з німецької та інших європейських мов. Незначними вкрапленнями представлені імена грецького *(Alexandra, Anastazya, Apolonia, Eufrysyna)* та давньоєврейського походження *(Anna, Ewa, Salomea).* Засвідчено також польськомовні антропонімні запозичення *(Aniela, Franciszka*).

«Метрична книга Ковельського римо-католицького костелу 1827 року» містить 143 записи про народження хлопчиків, для називання яких використано 84 імені, середній коефіцієнт однойменності становить 1,7, що свідчить про значну різноманітність іменника́. До частотної п'ятірки чоловічих імен належать імена *Jan* (13), *Józef* (9), *Karol* (7), *Alexander* (5), *Mikolaj* (5). До частотних належать також імена *Grzegorz, Henryk, Wiktor* (по три номінації), *Adolf, Antoni, Felix, Joachim, Konstanty, Leon, Leonard, Ludwik, Michal, Pawel, Piotr, Stanislaw, Tomasz, Wincenty, Wladyslaw* (по два називання). Імена *Andrzej, Bonawentura, Dymitrz, Eustachy, Fawstyn, Floryan, Franciszek, Ignacy, Kajetan, Marcin, Onufry, Polikron, Roman, Stefan, Sylwester, Szymon, Wawrzyniec, Witalis, Wojciech, Xawery* належать до одиничних в досліджуваному іменнику́.

Значну частину чоловічого іменника́ становлять іменування дитини кількома іменами (41 номінація, 28,7 % від усіх номінацій), переважають двокомпонентні іменування (*Adam Xawery, Alexander Dezyderyusz, Ludwik Felix*), 5 іменувань складаються з трьох імен (*Felician Lucian Nikodem, Andrzej Dionysy Wladyslaw, Leon Bazyli Grzegorz*), засвідчене іменування з п'яти компонентів *Leon Wincenty Józef Teofil Emanuel.* Активні в подвійних номінаціях імена *Adolf (Adolf Jan, Adolf Symforian), Jan (Jan Andrzej, Jan Antoni, Jan Szczepan), Józef (Józef Dionysy, Józef Gabryel, Józef Julian, Józef Stanislav, Oktawian Józef), Karol (Karol Adolf, Karol Makary), Mateusz (Mateusz Aloizum, Mateusz Michal), Stanislav (Stanislav Dionysy, Stanislav Felician, Stanislav Leopold).* Більшість багатокомпонентних номінацій використано для називання дітей із родин *wielmożnych* мешканців Ковеля (21 номінація), 15 номінацій — із родин *urodzonych*, 2 випадки називання — з родин *slawetnych*, номінація *Jan Antoni* використана для називання дитини з родини *pracowitych.* Очевидно, не було заборони щодо називання двома або трьома іменами дітей з незнатних родин, проте називання дитини кількома іменами в переважній більшості випадків було привілеєм знатних та багатих мешканців міста.

Основу чоловічого іменника́ цього періоду становлять імена латинського походження (*Pawel, Roman, Sylwester, Wiktor*), значна частина яких запозичена через європейські мови (*Felix, Karol, Leon, Leonard, Leopold*), часто такі іменування передані на польсько-

мовний лад (*Tomasz, Wawrzyniec*). Запозичення з грецької та давньоєврейської мови представлені поодинокими номінаціями. Імена *Kazimierz, Stanislav, Wladyslaw, Wojciech* репрезентують незначну в кількісному плані групу імен давньослов'янського походження.

Отже, основу іменника́ новонароджених міста Ковеля за 1827—1834 рр. становлять імена латинського та німецького походження, незначними вкрапленнями представлені давні слов'янські імена, канонізовані тогочасною католицькою церквою (*Kazimierz, Stanislav, Wladyslaw, Wojciech*). Навантаження імен частотної п'ятірки невелике, що свідчить про різноманітність міського іменника́ католиків першої половини XIX століття. Оригінальність іменника́ виявляється завдяки наявності багатьох малопродуктивних та рідкісних імен, які значно урізноманітнюють його. Імена новонароджених подано тогочасною польською мовою, проте трапляються випадки фіксації живомовних елементів в іменах: *Stepan, Marya, Tekla, Onufry* та ін.

Досліджуваний іменник відображає специфіку надавання імен на Волині в першій половині XIX століття, демонструє тогочасні антропонімні уподобання, засвідчує перелік імен, які надавали новонародженим у цей період. Іменник католиків міста Ковеля репрезентує традиції та специфічні особливості у називанні, зумовлені релігійним регламентуванням процесу іменування (можливість надання кількох імен новонародженому, вплив церковного календаря та вибір імені з усталеного переліку імен святих католицької церкви), а також антропонімними смаками та антропонімною модою (саме останнім фактором можна пояснити особливу популярність імен, похідних з європейських мов (*Kamilla, Albina, Emilia, Adolf, Ludwik, Leopold)*).

Проаналізований антропонімний матеріал дає змогу вивчити динаміку міського антропонімікону протягом 200 років, порівняти іменник першої половини XIX століття з іменником початку та середини XX століття (адже останній формувався без вагомого впливу календарного принципу та відображає антропонімні смаки та тогочасну антропонімну моду), простежити зміни в переліку активних імен та в їхньому навантаженні, зіставити іменники новонароджених католицького та православного віросповідання. У цьому вбачаємо перспективу подальших досліджень.

---

1. Білорус А. І. Про особові назви Західної Волині XVI ст. / А. І. Білорус // Архіви України. — 1970. — № 3. — С. 36—42.

2. Матвієнко А. М. Особові назви Західної Волині XVI ст. / А. М. Матвієнко // Друга республіканська ономастична нарада. — К.: Наук. думка, 1962. — С. 146—148.

3. Мойсієнко В. М. Луцька замкова книга 1560—1561 рр. як відображення офіційної «руської» мови середини XVI ст. у північноукраїнському варіанті / В. М. Мойсієнко // Луцька замкова книга 1560—1561 рр. / підготув. до вид. В. М. Мойсієнко, В. В. Поліщук. — Луцьк: СПД ФО Купровський В. М., 2013. — С. 64—143.

4. Свистун Н. О. Динаміка антропонімікону м. Тернополя XIX —XX ст.: монографія / Н. О. Свистун. — Тернопіль : Крок, 2011. — 308 с.

5. Скорук І. Д. Курсова та дипломна роботи з ономастики: навч. посібник / І. Д. Скорук. — Луцьк: Вежа-Друк, 2014. — 296 с.

6. Mytnik I. Antroponimia Wołynia w XVI—XVIII wieku / I. Mytnik. — Warszawa: Uniwersytet Warszawski, 2010. — 412 s.

Джерела дослідження

МК Ковель 1827—1834 — Księga Metryczna Kowelskiego Rzymsko-Katolickiego Kościoła na Rok Pański 1827 (Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie).

Геннадій Сарапін
(м. Ковель)

НЕЗЛАМНИЙ БОРЕЦЬ ЗА САМОСТІЙНУ СОБОРНУ УКРАЇНСЬКУ ДЕРЖАВУ

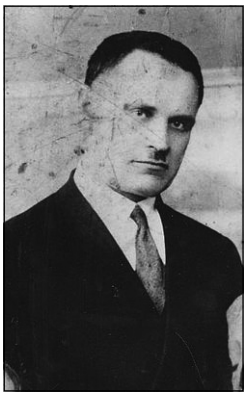

Самійло Максимович Підгірський (на знімку) народився 20 вересня 1888 року в селі Любитові тодішнього Ковельського повіту, Родина Підгірськиї була з давніх ковельських міщан — прадід Самійла Василь, на царську позику купив велику земельну ділянку у селі Любитів. За царату тогочасна церква та освіта проводили політику русифікації. Як противага, в Любитові постав український осередок, який неодноразово збирався в оселі родини Підгірських. Підгірські знались із родиною Косачів, які мешкали на початку століття за півтора кілометра по старому тракту — у сусідньому селі Колодяжному. Є згадки, що Косачі, зокрема й Леся, часто бували в Любитові. В Колодяжному, одразу за маєтком Косачів, Самійло мав землю, подаровану його дідом.

Родина Підгірських була заможна, тому батько спромігся відправити Самійла до Санкт-Петербурга, де у1914 році він закінчив університет за правничою спеціальністю. Одночасно прослухав курси порівняльного мовознавства професора Шахматова і російської історії професора Платонова.

Після закінчення університету повернувся у родинний маєток. У зв'язку з бойовими діями Першої світової війни населення Ковельського повіту було евакуйоване. С. Підгірський опиняється в Києві, де працює адвокатом, одночасно організовуючи Товариство Українських Адвокатів. Пізніше переїздить до Житомира, де працює до кінця 1919 року на посаді інструктора каси дрібного кредиту Волинського губернського земства.

Революційні події 1917 року кидають його у вир суспільно-політичного життя. Перебіг подій національної революції в краї показав, що більшість населення революцію зустріли з ентузіазмом. Підгірський стає активним діячем українського національного руху, одним з перших діячів Партії Соціалістів-Федералістів. 7 квітня 1917 року молодого Самійла Максимовича обрано членом 2-го скликання Української Центральної Ради від Волинської губернії (територіальне представництво) — до 7 серпня 1917 р.) та 3-го скликання (7 серпня 1917—30 березня 1918). 15 січня 1918 р. обраний Комітетом Української Центральної Ради суддею Київського апеляційного суду УНР.

С. Підгірський був один із засновників Українського правничого товариства, став редактором першої української газети Волині — «Громадянин» (Житомир, 1917). У подальшому був редактором газет «Волинська газета» (Луцьк,1918—1919), «Громада» (Луцьк,1920) та «Наше Життя».

Головну роль у досягненні політичних прав українського народу відіграли українські есери та соціалісти-федералісти. На чолі Волинської Ради, яка підтримувала Центральну Раду, стояв соціаліст-федераліст, член Центральної Ради С. Підгірський.

В подальшому у Житомирі Самійло — один з активних організаторів осередків освітянських організацій — «Просвіти» та «Рідної Хати». Товариство українських поступовців стає однією з найбільш діяльних українських політичних організацій у губернії. На збори ТУПу (Київ. 25—26 березня 1917 р.) від Волині було делеговано Самійла Підгірського.

У травні 1917 р. Волинська Українська рада скликала з'їзд всіх українських організацій Волині. З'їзд відкрив привітальним словом голова Української Волинської ради С. Підгірський, який головував упродовж усієї роботи з'їзду. У виступі він наголошував на значенні боротьби українського народу за свою державність часів Речі Посполитої та Російської імперії.

Паралельно він займається журналістикою, в яку повністю поринув після розгону Центральної Ради. Маючи гарно поставлений голос, неодноразово вів різні збори. Протягом 1918—1919 рр. очолював Волинську губернську земську управу.

З 1921 року за польської влади знову замешкує в Ковелі. У 1922—1930 роках під час виборів до польського Сейму 2-ї Речі Посполитої молодий адвокат проявив неабияку

активність і був обраний послом Сейму першого та другого скликань. До парламенту проходив тричі, всі рази за списком Блоку національних меншин Польської Республіки від Волинського воєводства. Перший раз — від міста Луцька (Луцької громади). Виграв також треті парламентські вибори 13 липня 1930 року — від міста Кременця, проте не вступив на посаду депутата.

На політичному ґрунті товаришує з Миколою Голубцем у Львові, де знайомиться з його дружиною Лесею (1894—1943). Волею долі і завдяки наполегливості Самійла, вона кидає свого чоловіка і виходить заміж за статечного адвоката, й з донькою Наною переїздять до Ковеля. Олександра (Леся) — з родини Бачинських, рідна сестра Марія — дружина Дмитра Донцова.

Подружжя Підгірських стає біля витоків «Просвіти». Саме завдяки їхній активній позиції, незважаючи на заборони, на Ковельщині діяли українська початкова школа, читальня, книгарня.

У Сеймі очолював Українську Репрезентацію Парламентарну — так званий Український клуб, який належав до Блоку НМПР, справляючи значний вплив на формування її позиції від імені якої підписав «Декларацію Українського народу на Волині. Холмщині, Підляшші і Поліссі». Був членом центрального комітету БНМ.

23 січня 1923 року в Сеймі посол Підгірський виголосив спільну заяву УРП, де акцентувалося, що «змаганням українського народу є відродження Самостійної Української Держави», «повний і свобідний розвиток національного життя».

Отримавши посольський мандат, Самійло Підгірський активно захищав права українців. Він намагався не оминати жодного факту кривди, завданої його виборцям польськими властями. Про це свідчать численні інтерпеляції (депутатські запити), під якими стоять підписи С. Підгірського.

Зокрема, подана ним і його товаришами 23 січня 1923 р. інтерпеляція до міністра внутрішніх справ стосувалася побиття 25 грудня 1922 року жителів містечка Колки комендантом місцевого поліцейського постерунку. Підгірський і колеги з клубу запитували міністра, що він планує зробити, щоб покарати винного. Досить багато зусиль посол Підгірський доклав для захисту майнових інтересів селян. Так, він гостро протестував проти передачі державі церковної землі парафіян с. Кримно Ковельського повіту.

Проте Сейм ігнорував вимоги українців, один за одним ухвалював закони, що обмежували права національних меншин, зокрема українців. У травні 1923 р. Український клуб остаточно перейшов в опозицію. Постійні виступи Самійла Підгірського з критикою на адресу влади не дуже подобалися польській адміністрації, яка вживала репресивних заходів, усе робила для того, щоб правдиві слова українського посла не доходили до народу. Поліція з наказу свого начальства почала забороняти посольські віча і розганяти людей, які збиралися послухати Підгірського та вкласти до його рук свої скарги.

Поляки прийняли рішення про будівництво у Ковелі костелу на місці захоронення французьких вояків, що загинули у 1812 році. Посол польського Сейму від Волині написав листа французькому уряду про ганебну акцію. Делегація Франції запізнилась, і кладовище було вже зруйноване. Компромісом тієї політичної ситуації було те, що поляки взяли обов'язок побудувати пам'ятний знак, що й було зроблено. Знак стояв приблизно у східному кутку нинішнього стадіону «Верес».

С. Підгірський став одним із засновників Української Партії Національної Роботи (УПНР) в 1924 році. Її головою, секретарем та головним ідеологом був доктор Дмитро Донцов. Основні засади програми цієї партії були такі: «Україна для українців»; розбудова національного життя власними силами; безкомпромісно негативне ставлення до Польщі і до СРСР та комунізму.

На нараді українських політичних партій у Львові 6 липня 1924 року і на консолідаційному з'їзді 11 липня 1925 року, незважаючи на різні підходи до самостійницького державницького життя, де більшість увійшла в УНДО (демократи), Донцов та Підгірський не зрадили своїм принципам, твердо стоячи на засадах українського націоналізму, й рішуче відкинули теорію і практику угодовців.

В листопаді 1927 року, по закінченню першої депутатської каденції, Підгірського арештовують за звинуваченням у переховуванні пропагандистських матеріалів. В його помешканні у Варшаві в готельному номері, що надавався йому як члену Сейму, була знайдена валіза з комуністичними листівками. Сам Самійло заперечував свою при-

четність до листівок. Проте в 1930 році він був засуджений до двох років ув'язнення. Процес проходив у Варшаві. Було подано апеляцію 30 квітня 1931 року, і Апеляційний суд Варшави виправдав Самійла Максимовича та визнав невинним.

23 січня1928 року в Ковелі створено філію «Союзу Українок», головою обрано Лесю Підгірську.

Після звільнення колишній посол переїжджає до Ковеля, де у 1928 році відкриває свою приватну адвокатську канцелярію (контору), але від громадсько-політичної роботи не відходить. Сам Підгірський був давнім і добре законспірованим членом УВО, а згодом і ОУН. УПНР, яку він свого часу очолював, була створена за сприяння УВО, яка прагнула використати її для пропаганди українського націоналізму легальним шляхом. Саме через посилення угодовських тенденцій у середовищі українських партій Підгірський відмовився від легальної політики.

Багатолітнім секретарем у С. Підгірського був Павло Вітрик. За діяльність в ОУН арештований і ув'язнений п'ять разів, але це не зупиняло Вітрика. Агент «Вітер» у лютому 1935 року доповідає проводу ОУН: «Націоналістична праця в Ковелі групується навколо особи адвоката Підгірського, а також його секретаря Вітрика Павла».

Не раз ім'я С. Підгірського трапляється й на сторінках документів польської влади, присвячених «підривному рухові ОУН». У звіті про стан безпеки у Волинському воєводстві за травень 1934 року міститься така інформація: «6 травня 1934 року в приміщенні «Союзу Українок» у с. Шайно відбулися збори членів ОУН за участю Євгена Шума, Василя Полака, Арсена Полака, Омеляна Лавренюка та Марка Лавренюка, який сказав, що 24 квітня 1934 року був в адвоката Підгірського в Ковелі, від якого отримав наказ розпочати акції, спрямовані поширити український націоналізм серед суспільства і влаштувати похід на «Козацькі Могили», насипані 1929 року від членів ОУН у с. Шайно».

У службовій характеристиці організаційного стану ОУН 1934 року, спорядженій ВВУ, вказано, що до видатних діячів ОУН належали адвокат Самійло Підгірський та його секретар Павло Вітрик. За даними поліції, 1935 року до складу повітової екзекутиви ОУН у Ковелі входили адвокати Самійло Підгірський, Олександр Калюжний, Василь Капелюшний, Тиміш Колот та Павло Вітрик.

За звітами польської поліції від 25 листопада 1935 та 1 липня 1936 року, до складу повітової екзекутиви ОУН у Ковелі входив і адвокат Самійло Підгірський. Повітовий провідник ОУН у Ковелі Володимир Маркевич тісно контактував з Підгірським, тому до нього переважно зголошуються емісари ОУН зі Львова, контакти яких відбуваються в помешканні адвоката.

Про націоналістичну діяльність мецената Підгірського свідчить і зведення конфіденційних повідомлень № 2 від 2 липня 1936 року, опрацьоване суспільно-політичним відділом ВВУ: «В Ковельському повіті було посилено націоналістичну пропаганду, причому акцією на тому терені керують Марченко, Бурий, Коханський, NN інженер з Ковеля за посередництвом адвоката Підгірського з Ковеля».

Думка про те, що С. Підгірський є провідною постаттю серед українських націоналістів Ковельщини, складалася не лише в поліції. Тодішній активіст КПЗУ, а згодом — член ОУН і багатолітній політв'язень-дисидент Данило Шумук твердив, що націоналістичною роботою на теренах Ковельського повіту керував Підгірський. Згідно зі звітом Ковельського повітового староства про організаційний стан ОУН на 31 грудня 1935 року, кількість виявлених членів та симпатиків ОУН сягала 50 осіб (переважно в Ковелі, Шайно й Турійську). У 1935—1936 роках поліція та органи загальної адміністрації в своїх звітах реєстрували на теренах Ковельського повіту від 50 до 75 виявлених членів та симпатиків ОУН.

Польський шовінізм відвойовував плацдарм за плацдармом, але й українці не сиділи, склавши руки... І церква діяла, і молодіжна спортивна патріотична організація «Сокіл» скрізь організовувала своїх симпатиків. Ідеї «Сокола» на Волині поширював і Самійло Підгірський.

Серед яскравих сторінок його правничої діяльності була участь у політичних судових процесах як оборонця обвинувачених у належності до ОУН та УНАКОР. Так, наприклад, зі звіту про стан безпеки на теренах Волинського воєводства за квітень 1937 року випливає, що 27—28 та 30 квітня 1937 року в Луцькім окружнім суді відбувся процес проти 44 обвинувачених у приналежності до УНАКОРу (Український Народний Козачий Рух) та ОУН, і одним із оборонців на цьому процесі був Підгірський. Відо-

мий український адвокат Степан Шухевич згадував, що С. Підгірський був адвокатом на Луцькому процесі «42-х». Підгірський був оборонцем членів ОУН і на Рівненському процесі 22—26 травня 1939 року, коли до різних термінів ув'язнення засудили майже весь провідний актив ОУН на Волині.

В селі Заліси, що на Ратнівщині, у будинку свого товариша Олега, сина місцевого священика Данила Штуля, літом 1937 року відпочивала Олена Теліга. Туди їздили відвідати пані Олену і Підгірські. Олег Штуль був в ОУН Мельника (мельниківець), з ним і контактував Підгірський як член проводу ОУН Мельника на Ковельських теренах.

Підгірського обирають головою управи ковельської «Просвіти», яка в цей час була однією з найпотужніших у Волинському воєводстві, де нараховувалось 3 тисячі членів. Активність «Просвіти» дуже непокоїла польську владу. Після призначення воєводою Генріха Юзевського її діяльність було заборонено.

З розповідей старожилів я чув що Підгірський мав контакти з місцевими націоналістами в Ратному, де зустрічався з Тарасом Бульбою-Боровцем,

Бачинські, родина лікаря Пирогова, брати Федір і Іван Селецькі, Павло Балицький та інші, переважно студенти вищих шкіл Петербурга, — це ковельська й любитівська національно свідома українська інтелігенція, що групувалася навколо Самійла Підгірського.

Із спогадів хорунжого Радчука: «Перед самим кінцем німецької окупації відвідав Ковель. Трьох «останніх могікан» — С. Підгірський, і о. Мих. Веденський і автор, члени колишньої петербурзької «почки» — попрощали один одного за чаркою в хаті Підгірських. Буря, що пронеслася над Волинню в першій і другій війнах, зруйнувала всі наші гнізда, і забрала майже всіх».

Подібну роль серед жінок відіграє і дружина Підгірського Леся (Олександра), голова «Союзу Українок», її сестра Марія, дружина ідеолога Українського Націоналізму Дмитра Донцова, який неодноразово гостював і був в справах у Підгірських. Є інформація, що саме до контори Підгірського, після повернення з в'язниці, навідувався Степан Бандера як до єдиного націоналістично надійного осередку. Є спогади, але офіційно не підтверджені. Підгірський розумів, що тільки в єднанні націоналістичних сил можливо збудувати Українську державу, тому він вміло і легко контактував з бандерівцями, мельниківцями, бульбівцями (бульбашами).

У 1939 році після приєднання західноукраїнських земель до УРСР та встановлення радянської влади Самійло Підгірський переходить на нелегальне становище і припиняє адвокатську діяльність. Він став учителювати у польській гімназії. Як юрист за освітою, у березні 1940 р. був прийнятий в радянську адвокатуру. Але, як пізніше засвідчив на допиті, «в серпні 1940 року Волинською обласною адвокатською консультацією було порушене питання про моє перебування в радянській адвокатурі і через моє соціальне походження я не був співзвучним радянській адвокатурі, а тому я не міг бути радянським адвокатом». Але справа була набагато складнішою. НКВС натрапив на слід «українського буржуазного націоналіста», на класово ворожий елемент. Уже в жовтні 1939 року в Ковелі його заарештовують. Але на клопотання депутатів Народних зборів Західної України Олександра Луцкевича й Івана Тишика, які засвідчили, що Підгірський у міжвоєнний період 1918—1939 рр. ніякої антинародної та антирадянської діяльності не проводив, а, навпаки, систематично виступав оборонцем на політичних процесах, його звільнили.

Згодом він виїжджає з Ковеля і опиняється у с. Заланові Рогатинського району на Станіславщині, де працював сільським учителем. Самійло Підгірський 1940 року був заступником провідника Волинської обласної екзекутиви ОУН в окремій мережі, підпорядкованій безпосередньо А. Мельникові (перед тим — Є. Коновальцеві).

На початку німецької окупації, після встановлення влади Рейху, стало відновлюватись українське життя. Були спроби встановлення української адміністрації. Самійло повертається до Ковеля. Стає головою Ковельської окружної (районної) управи, входить до складу Української Ради Довіри. Проте достовірно встановлено, що Підгірський змушений був погодитись з пропозицією коменданта Ковеля очолити місцеву повітову управу (у спогадах Михайла Лебедя сказано, що він був повітовим старостою в Ковелі.) Дружина Леся стала головою Допомогового комітету, який сприяв звільненню полонених українців, а також працювала перекладачкою в гебітскомісаріаті. Відновилась діяльність «Союзу Українок».

У вересні 1941 року німці розпочали утверджувати свою владу, Самійла та Лесю Підгірських було заарештовано та ув'язнено в Краківській тюрмі. За якийсь час стараннями друзів Підгірських було відпущено з в'язниці. З серпня 1942 року по липень 1943 року Підгірський працював в якості судді в Маціївському районі. У липні 1943 року за зв'язки з УПА гебітскомісар Каснер розстріляв Лесю Підгірську, а в січні 1944 вбили і дочку Нану на кладовищі, де зараз у Ковелі знаходиться управління газового господарства. Після вбивства дружини виїхав до Любитова, де працював у господарстві батька до приходу Червоної Армії.

2 (15) квітня 1944 року Підгірський був заарештований ковельським НКВС, за місяць потому етапований до Києва (за різними даними — до 1-ї в'язниці). Точна дата смерті невідома. Подаємо запити для встановлення.

З розповідей Юлії Дмитрівни Цешинської, внучатої племінниці С. Підгірського, його адвокатська контора була розташована на розі вулиць Міцкевича та Грушевського. Цей дерев'яний будинок, обшитий фальшбрусом, чекає в наступному році на капремонт. Також я дізнався, що в конторі був коридор, у якому в очікуванні прийому сиділи люди, а на стінах були вивішені якісь документи, грамоти, як нині вивішують різні подяки за благодійність. Той коридор залишився, а от вхід до контори перебудували.

Тож у 130-ту річницю від дня народження Самійла Підгірського я у своїй приватній оселі 20 вересня 2018 року відкрив музей — (квартиру) Самійла Підгірського.

---

1. Картка «Podhirski Samuel 1888-1945». Парламентарі Сейму (pl). Biblioteka Sejmowa. Архів оригіналу за 2013-07-15. Процитовано 2011-08-23.

2. Підгірський Самійло Максимович. «Історична Волинь». 2008-06-03. Архів оригіналу за 2013-06-23. Процитовано 2011-08-22. Сторінка 246

3. Матеріали до канонізації: Повернення Праведника. «Українська Автокефалія». 2009-02-05. Процитовано 2011-08-22.

4 . Том 3 — Волинська область, розділ Ковельський район, стаття Любитів. Історія міст і сіл Української РСР. — Київ : Головна редакція УРЕ АН УРСР.. 1970. Осташко Т. С. Підгірський Самійло Максимович// Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. — К. : Наук. думка, 2011. — Т. 8 : Па — Прик. — С. 232. — ISBN 978-966-00-1142-7.

5. Енциклопедія українознавства: Словникова частина: [в 11 т.] / Наукове товариство імені Шевченка; гол. ред. проф., д-р Володимир Кубійович. — Париж; Нью-Йорк: Молоде життя; Львів; Київ: Глобус, 1955—2003.

6 Яхненко Н. Від бюра до Бригідок. Трохи спогадів з 1939—1941 рр. — Львів. — Бераля — Мюнхен: Накладом авторки, 1986. — 260 с.

7 Олександер Дарованець. Офіційна інтернет-сторінка «Центру досліджень визвольного руху». Всі права застережено. Використання матеріалів дозволяється за умови посилання: SoftOfficeService © 2005

8. Струтинський М. Памяті прем'єра ЗУНР — д-ра . Голубовича // Новий час. — 1938. — 17 січня; Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. — Львів, 1995;

9 Соляр І. Українське Національно-Демократичне Об'єднання: перший період діяльності (1925—1928). — Львів, 1995; Західно-Українська Народна Республіка. 1918—1923: Історія / Керівн. авт. колективу й відп. редактор О. Карпенко. — Івано-Франківськ, 2001.

10. Українська суспільно-політична думка в 20 ст.: Документи і матеріали, т. 2. Мюнхен, 1983.

11. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали, т. 1—2. К., 1996—1997.

12. Зайцев О. Вибори 1922 року у Західній Україні. В кн.: Україна модерна. Львів, 1999. — Сторінка молодого дослідника ЛІТО-ОСІНЬ 3—4/2015 ГУМАНІТАРНИЙ ЖУРНАЛ 180 —181 Сущук О. Доля волинських адвокатів. Гнатюк Г. Вона була першою // Вісті Ковельщини. — 2013. — 27 червня

13. Рожко В. В таких живе її безсмертя // Народна трибуна. — 1993. — 6 лютого); Рожко В. Духовні діячі поліського краю // Народна трибуна. — 1993. — 21 липня.

14. Дарованець О. Самійло Підгірський — кандидат у члени Української Головної Визвольної Ради // Український визвольний рух. — Львів, 2005. — Зб. 5. — С. 183—191.

15. Зайцев О. Ю. Представники українських політичних партій Західної України в парламенті Польщі (1922—1939 рр.) // Укр. іст. журн. — 1993. — № 1. — С. 72—84.

16. Кучерепа М. Посол українського народу // Реабілітовані історією. Волинська область. — Луцьк, 2010. — Кн. 1. — С. 615—620.

17. Гунчак Т. Україна: перша половина XX століття: нариси політичної історії. — К., 1993. — 288 с.

18. Кучерепа М. М., Вісин В. В. Волинь: 1939—1941 рр. — Луцьк, 2005. — 486 с.

Анатолій Семенюк
(м. Ковель)

КОРОЛЕВА БОНА В ІСТОРІЇ КОВЕЛЯ

«Все можуть королі...»
(З популярної пісні)

Епіграф до цього нарису невипадковий. Королева Бона відіграла помітну сольну партію в бурхливій історичній симфонії міста Ковеля. Так само ці мелодійні звуки залишили слід на теренах Волині, Польщі та Литви.

У зв'язку з тим, що нещодавно минуло 460 років із дня смерті королеви, а також з нагоди 500-ліття Магдебурзького права, яке у 2018 році відзначатимуть ковельчани, очевидно, варто проаналізувати життєвий шлях цієї неперсічної особи, довкола якої до цих пір точаться спори і дискусії. Спробуємо розібратися, де правда, а де брехня. Перегорнемо ж сторінки історії.

Італія. Епоха Відродження

Кінець XV — початок XVI століття — це «золотий час» творчого, культурного, духовного та економічного піднесення країни. Бог посилає людству таких неперевершених геніїв, як Леонардо да Вінчі, Мікеланджело Буанаротті, Рембрант, Рафаель та інших.

Саме в такому мистецькому просторі 2 лютого 1494 року в Італії у родині міланського аристократа, герцога Сфорца, народилася майбутня королева Польщі.

Звідки витоки королівської «блакитної» крові і такого неймовірного успіху в майбутньому? Відповідь одна: у вихованні та освіті. Вчителями та наставниками юної принцеси були такі відомі корифеї науки, як Крістомо Колонна, член Академії Понтана і Антоніо Галатео, великий італійський гуманіст того часу.

Дівчина штудіювала праці Вергілія, Цицерона, отців Церкви Августина, Амвросія Медіоланського та інших. Досконало оволоділа знаннями у галузі історії, права, теології, риторики, мистецтва управління. І як кожна юна принцеса, була цікавою в розмові, у витончених правилах поведінки, моди, танцю та верхової їзди тощо.

Казкарі переповідають, як простий Іван, скупавшись в молоці, ставав згодом царевичем. Принцеса Бона купалась у такому чудотворному «молоці» всі роки дитинства та юності.

Тільки один цікавий штрих до цієї теми. В той час знаменитий Леонардо да Вінчі переїжджає із Флоренції до Мілана. Тут він творить свої відомі шедеври: «Тайна вечеря», «Мадонна серед скель». «Поклоніння волхвів». Родина Сфорців запрошує Леонардо до себе, і він творить фамільний пам'ятник «Колос», «щоб увічнити пам'ять славного і знаменитого роду Сфорца» (А. М. Ефрос. «Майстри різних Епох»).

Історики стверджують, що завдяки підтримці відомих і впливових у Європі Габсбургів вдалося укласти вигідний шлюб доньки Сфорців Бони із польським королем (вдівцем) Сигізмундом I. Так 24-літня принцеса опинилася на королівському троні і на вістрі європейської політики.

Віват, місто Ковель!

1518 рік для аристократки Бони і міста Ковеля став доленосним: юна принцеса стає королевою, а селище Ковлє отримує статус міста.

Про це свідчать відповідні історичні джерела і легенди, які дійшли до нашого часу. Спробуємо давню легенду максимально наблизити до реальної дійсності.

Ощасливлений король Сигізмунд I дарує своїй ненаглядній дружині в Литві та Польщі маєтки і землі, які мали давати неабиякий дохід королеві. Так у володінні Бони опинився маєток і місто Кременець, що на Волині. Зацікавлена володарка мала побувати на тих закріплених за нею землях, оцінити методи правління і форми господарю-

вання, взяти під свій особистий контроль сплату податків. Цілком ймовірно, що саме з цих мотивів королева вирушила невідомими і небезпечними шляхами-дорогами до Кременця. Цю подорож неможливо розповісти без ліричного відступу.

*

Отож, божественно-чарівний, в красу одягнений, багатством обдарований Волинський край. Он — поле золотим колоссям шелестить пісню про Полісся. Поряд — луг квітучий бджолиними струнами, мов на бандурі, срібні ноти розсипає. А там, за лугами та полями — ліс на спочинок зупинився і вслухається в звучні «ораторії» птахів співучих.

Посеред цієї панорами вічної краси і музики природи звивистим, нерівним трактом кортеж королівський рухається. Вишколені баскі коні то риссю витанцьовують копитами стокатто об землю, а то повільно, мов хвилею, пропливають.

Колишеться на вибоїнах королівська карета, а в ній — пані поважна, італійська аристократка і польська королева Бона де Сфорца.

Путь далекий — в сотні кілометрів, то є час помріяти, поміркувати і природою дивною помилуватися. В Італії теж гарні краєвиди, а тут своя, первоздана, мов із раю, краса. І що не верства, то нова дивина. Там річка блакитною стрічкою землю оперізує. А он ліс березовий, в білосніжні одежі вбраний, листям вітання королеві шелестить.

Мрії і думки королеви раптом розбурхали якісь дивні звуки. Невідомо звідки, на королівський кортеж із голосним ґвалтом грабіжники, мов шуліки, напали. Накинулися на «здобич» — на шматки готові розірвати. Коней розпрягають, карету трощать, гроші від королеви вимагають. Відбивається, як тільки може, від нападників охорона, та сили нерівні...

Жах охопив юну аристократку. Але знаходилася королева під захистом ангелів-охоронців. Помолилася — і Бог почув. Неподалік на полях місцеві жителі працювали. Почувши передзвін шабель, зойки і крики, поспішили на допомогу. Хто з вилами, хто з косою, кинулися на розбійників і відбили їх напад.

Вийшла королева із карети й жахнулася: збруя кінська шаблями порубана, а карета на трьох колесах ледь купи тримається.

Та добрі люди в біді подорожніх не залишили. Доправили транспорт до кузні, а поважну гостю — до старости, князя Василя Сангушка. Доки високоповажна гостя із князем Сангушком розмовляли і місцевими смаколиками та напоями пригощалися, ковалі карету відремонтували — як новенька стала. Очам своїм не повірила Бона, за роботу гречно дякувала, ще й дукатами майстрам заплатила.

По приїзді до Варшави про свої пригоди королю розповіла і просила особисто надати ковельчанам Магдебурзьке право, а селищу — статус міста. Король Сигізмунд, який до нестями кохав свою ненаглядну італійку, негайно наказав писарю готувати відповідну королівську грамоту.

Так 24 грудня 1518 року, із легкої руки королеви Бони князь Василь Сангушко в Бересті отримав королівську грамоту від короля Сігізмунда, в якій значилося, що Ковлє стало містом на основі Магдебурзького права. Віват, славне місто, квітка Волині та України!

Не будемо аналізувати, де історична правда у цій легенді, а де реальна дійсність, яка підтверджена архівними документами. Просто зазначимо: це було доленосне рішення, і роль королеви у ньому беззаперечна.

Господарка: реформи і наслідки

Королева Бона Сфорца д'Арагона добре розуміла, що основою зміцнення влади є економіка. Регулюючи розміри податків та зборів, стабілізуючи основу економічних стосунків, вона дала змогу розвиватися ремісництву, торгівлі, що позитивно вплинуло на економіку королівства.

Зацікавленість доходами від господарки була не випадковою, адже доходи йшли не тільки до королівської казни, але й збагачували її саму. До того ж, Бона Сфорца успіш-

но займалася торгівлею. Відомо, що у 1541 році (та й в інші роки), вона експортувала до Гданська (через Устилуг) збіжжя.

Особливо вагомий внесок Бони — в проведенні земельної реформи. Королева запровадила новий порядок — вести строгий письмовий (!) облік засіяного і зібраного врожаю. Як зазначає дослідниця історії М. Богуцька: «Вона любила про все знати, все мати заключене в реєстрах, рахунках від зібраних врожаїв, аж про кількість риби в належних їй ставках».

Всередині XVI ст. проведено «волочну реформу», якою регулювався розмір землі у селян і бояр, а разом з тим — плата за неї. Повітові поборці перевіряли правдивість реєстрів, а довірені шляхтичі збирали податки з підданих за списками.

Королева Бона за час свого «царювання» виростила цілий штаб підприємливих діячів (менеджерів), що регулювали аграрне виробництво і вели жорсткий контроль за цим.

Реформа торкнулася не тільки аграрного сектора. Так, в середині XVI століття на Ковельщині виникає унікальна структура господарювання. Ремісники сіл об'єднувалися у війтівства. Таких об'єднань було 5 — Мощенське, Миляновицьке, Заріцьке, Вижовське та Поліське. До Мощенського входили ремісники сіл Мощеної, Дубового, Вербки, Гойшина, Облап, Довгоносів.

Проте «волочна реформа» мала і свої недоліки. Наприклад, у селі Мощеній на час реформи було зареєстровано 50 волок землі, з яких збирали чиншу 13 флоринів, 10 грошей за рік. На час люстрації 1663 року їх лишилося всього 8. Причина відома: непомірна плата за землю змушувала власників відмовлятися від неї.

У 1543 році королева Бона шляхом обміну із Василем Сангушком отримує маєток Ковельський. Вона призначає старостою міста Богдана Семашка, який мав дбати про порядок і про доходи. Регулюючи податки й збори, вона дає змогу для активного розвитку економічних стосунків. Наприклад, королева відмінила мито на ввезення товару (мостове), тим самим заохочуючи розвиток торгівлі.

Разом з тим видала грамоту, яка захищала простих людей: «коли тамошні ремісники будуть робити, що-небудь на твої потреби і слуг потреби твоїх, щоб бись платив їм по справедливому...(!); коли різники ковельські будуть купувати худобу, вівці, кози на заріз, накажи, щоб десятники, війти ніякого мита не брали».

Старостам приписувалося «не чинити кривди і гніту міщанам» і не породжувати такими діями скарг до короля.

І ще цікаві нововведення королеви Бони. Бургомістр і єврейський равин звільнялися від податків. Стимулюючи ремісництво, євреї та міщани мали обов'язково відпрацьовувати на роботах з благоустрою міста — таких, як облаштування огорож, осушення, благоустрій вулиць і т. д., і т. п. Проте староста не мав права використовувати робочу силу для задоволення власних потреб безоплатно.

Як бачимо, королева Бона була успішним економістом та управлінцем-реформатором. Королева збагачувалась — місто розвивалось, а заодно покращувалося життя ковельчан.

Духовність — це теж політика

Ставлення королеви до духовності та віри в Бога має свою особливість. Польські історики наголошують, що Бона де Сфорца була прибічницею католицизму. Немає сенсу сперечатися, бо й насправді, будучи королевою Польщі, по-інакшому не могло й бути. Але відомо, що до неї приїжджали з Італії з різними місіями і лютерани, і протестанти. Важливо, що вона лояльно та із розумінням ставилася до православ'я і підтримувала його.

У 1551 році ковельському костелу надано привілей у вигляді матеріальної (грошової) допомоги. Ксьондзу призначили річну пенсію в розмірі 10 кіп литовських грошей. Костел отримав 2 поля і дозвіл на вільний помол борошна у міському млині.

У наказі королеви Бони від 1549 року знаходимо згадку про те, що на вільне місце священика Свято-Благовіщенської церкви призначається ієрей Михайло. Маємо відо-

мості і про Свято-Воскресенський собор. Грамотою королеви Бони на основі клопотання старости ковельського Богдана Семашка настоятелем храму у тому ж 1549 році призначається Олексій Трішниця.

Для запобігання національним та релігійним протистоянням євреї мали селитися окремо: «Заборонено жидам будуватися поміж християнами, а приписується жити на окремій вулиці» (М. Іванішев). Відомо, що така вулиця існувала в «старому» місті — район теперішньої сьомої школи. Іншим наказом королеви євреям дозволялося мати свій суд, але коли виникали спори, справи розглядалися у замковому суді, де в присутності представника єврейської громади приймали остаточне рішення.

Читачу, мабуть, цікаво знати, як виконувалися накази королеви? Показовим є приклад, який стався із кременецьким війтом. Той, ігноруючи накази, використовував казенні гроші не на потреби міста, а на власні.

Цей інцидент розглядала комісія уповноважених, призначена самою королевою. «Корупціонер» був жорстоко покараний вигнаний із міста. Повчальна історія і для нас, теперішніх.

З таких мікрокрупинок історичних подій та фактів складалася наша минувшина, у якій Ковель став європейським демократичним містом.

Все можуть королеви?

Велика політика може увінчатися перемогою лише за умови, коли ті чи інші партії розігруються впливовими особистостями, і їхні вектори руху спрямовані в одному напрямку.

З народженням сина Августа амбітна королева розробляє план домогтися для нього польської корони (як відомо, другий син Ольбрахт помер дитиною). У тому нестабільному політичному просторі втілити в життя згаданий план було проблематично. На підставі тодішніх діючих законів — король обирався сеймом, а коронація відбувалася на великокнязівському з'їзді.

Королева розуміла, що зміцнення династії та реалізація її проекту можливе за умов ослаблення державного і церковного союзу. Тому вона зміцнює своє ставлення до церковної політики — під одним дахом існувати католики і православні не можуть. Вона заохочує шляхту своїми економічними наказами, приваблюючи її на свій бік. Вміло прихиляє до себе троцького воєводу Ольбрахта Гіштольда і добивається рішення, за яким у випадку смерті батька Август Жігмонт стає великим князем. Їй сприяє доля — помирає великий князь Мазовії Януш. Королева Бона, не задумуючись, стає на бік мазовецької шляхти, яка вимагала відокремлення провінції під управління Августа. І хоч сейм примусив приєднати Мазовію до Польщі, Августа Жигмонта проголошують у 1526 році великим князем Литовським.

Розділяй і владарюй — переможна політика королеви. У 1529 році Августа Жигмонта без перешкод обирають королем Польщі. Проте поспішність призвела до ігнорування закону, який передбачав коронацію на великокнязівському з'їзді, а не в сеймі. Шляхта запротестувала. Мали місце побоювання, що порушення одного закону потягне за собою інші порушення, що стосується шляхти. Тому король і королева пішли на поступки, і повторна коронація відбулася згідно із встановленими правилами.

За цими політичними та великодержавними іграми Бона Сфорца д'Арагона не забувала і про зміцнення та захист своїх володінь. Окремі історики стверджують, що вона бувала у Кременецькому маєтку (навколо цих візитів з'явилося багато «чорних» легенд, переповідати які немає сенсу). А реальність інша: вона вимагала укріплення замку. Для оборони від нашестя ворога надала 29 (!) гармат і навіть запровадила там нову осучаснену стратегію оборони. Знаємо, що королева цікавилася у старости Б. Семашка надійністю оборони ковельського замку.

***

Всьому є початок і всьому є кінець! «Золотий вік» королеви Бони майнув, залишивши яскравий слід зірки і разом з тим сірі плями на політичному широкому шляху.

За однією із версій, виїжджаючи у 1556 році до Італії, Бона прихопила із собою скар-

бницю у сумі 490 тисяч дукатів. Ці величезні кошти, в кінцевому результаті, після смерті Бони перейшли до неаполітанського короля Філіпа II. Марно польський двір намагався їх повернути.

Відійшла у засвіти королева Бона Сфорца д'Арагона 19 листопада 1557 року. Існує версія що її отруїли, на тему чого відомий художник Ян Матейко написав картину. Похована (дуже скромно) у базиліці Св. Миколая в Барі.

Навколо особи королеви Бони навіть після її смерті з'явилося багато легенд, переказів. Дехто стверджує, що вона вела аморальний спосіб життя, займалася чарами і «відьмакуванням» тощо. Нічого дивного у цьому немає, бо чим відоміша людина, тим більше про неї говорять і пишуть. Для нас важливий її внесок у розвиток місцевого самоврядування у Ковелі та інших містах нашого краю, зближення з культурою, традиціями європейського Заходу — все те, до чого ми прагнемо сьогодні.

---

1. Иванишев Н. Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни. — Киев, 1849.

2. Цинкаловсський О. Стара Волинь від найдавніших земель до 1914 р. — Вінніпег, 1986.

3.Минуле і сучасне Волині та Полісся. Матеріали XXIX Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції. Луцьк. — Надстир'я, 2008.

4. Минуле і сучасне Волині та Полісся. Матеріали 50 Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції. — Ковель, 2013.

5. Семенюк А. Ковель: минуле і сучасне. — Луцьк: Надстир'я, 2000.

6. Енциклопедія українознавства. — Т.1 — Київ. 1995.

7. Яковенко Н. Українська шляхта. — Київ, 1995.

8. Теодорович Н. Волынь в описании городов, местечек и сел. — Почаев, 1898.

9. Rachwalski. Kowel. — Wroclaw, 2004.

10. Окремі матеріали Кременецького історичного музею.

11. Окремі матеріали Ковельського історичного музею.

12. Батюшков П. Волынь. Исторические судьбы Юго-западного края. — С.-Петербург, 1888.

Степан Синяк
(м. Рівне)

ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛЬСЬКИХ ПАРАМІЛІТАРНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У КОВЕЛЬСЬКОМУ ПОВІТІ 1921—1939 РР.

Завершення Першої світової війни відродило на європейській мапі Польську державу, до складу якої відійшли західноукраїнські землі по лінії Керзона. У результаті Ризького мирного договору 1921 р. остаточно за поляками було закріплено західноукраїнські та західнобілоруські землі. Для українського населення, що опинилося у складі Польської держави, розпочався новий етап полонізації. Одним з інструментів даного процесу на західноукраїнських землях, в тому числі і на Волині, було утворення польських товариств та організацій, завдання яких полягало у закріпленні на місцях польської влади з подальшою економічною, господарською та культурно-освітньою експансією [1, с. 43].

Внутрішня політика керівництва Другої Речі Посполитої 1920—1930 рр. засвідчує, що її уряд здійснював політику всебічної підтримки військовослужбовців і ветеранів Війська Польського. Увага до них з боку держави обґрунтовується щонайменше двома причинами: в такий спосіб вона віддячувала тим, хто боровся за створення національної держави, а останні — мали стати її оплотом. На новоприєднаних землях за урядовими задумами польські парамілітарні організації мали виконувати наступні завдання: по-перше, сприяти полонізації українців і білорусів; по-друге, подолати проблеми переселення центрального регіону Польщі; по-третє, сприяти в працевлаштуванні тих військових, які не мали професії, але завжди були готові стати до захисту Польщі [2, s. 116].

Напіввійськова організація або парамілітарна організація — утворення, що має військовий характер або наближений до нього, але при цьому формально не входить до складу збройних сил. Організована група цивільних осіб, у військовій формі або в цивільному одягу, яку використовують для надання допомоги регулярному війську, або навпаки — для боротьби проти чинної влади (наприклад — партизани). Термін часто не має однозначного визначення, оскільки його використання часто залежить від політичних орієнтації мовця на виправданість існування конкретної організації. До воєнізованих організацій можуть належати добровільна міліція, пожежна охорона, пошукові та гірничорятувальні підрозділи. З іншого боку, до таких нерідко зараховують терористичні, повстанські та кримінальні організації, які контролюють певну територію.

Союзи колишніх військових на території Волині можна поділити на дві групи. До першої групи організацій належали Союзи, які включали в себе представників національних меншин: українців, євреїв, білорусів та ін. До таких організацій можна віднести: Союз осадників, Стрілецький союз, Союз військових інвалідів Польщі, Союз резервістів, Союз офіцерів резерву, Союз підофіцерів резерву, Союз польських харцерів. До другої групи належали: Союз ветеранів польської армії у Франції, Союз легіонерів польських військових інвалідів, Союз колишніх легіонерів та пеов'яків, Союз польських легіонерів, Легіон волинських повстанців [3, арк. 16].

Регламентація діяльності кожної парамілітарної організації була визначена у їхніх статутах. Для більшості організацій за зразок брався статут Союзу осадників, тому статути всіх інших Союзів були схожими між собою. Статут кожного Союзу складався із таких розділів: мета та завдання діяльності; поділ членів; права та обов'язки членів; майнові фонди; органи управління; адміністративні поділи; вихід з організації та ліквідація Союзу [4, s. 10].

Майже більшість польських парамілітарних організацій на Волині входили до складу Федерації польських союзів оборонців вітчизни. Відділ даної структури в Ковелі був утворений в 1929 р. та включав в себе п'ять напіввійськових організацій: Союз офіцерів резерву, Союз осадників, Союз легіонерів, Союз військових інвалідів Польщі та Легіони волинських повстанців. До Управління Федерації входили: Вацлав Васелевський — керівник, Ян Кохнацький — віце-керівник, Ян Рохманковський — секретар та Станіслав Васіл — скарбник [5, арк. 37].

Однією з найбільших та найвпливовіших польських парамілітарних організацій на Волині був Союз осадників. У 1922 р. був утворений Центральний Військовий Союз осадників, що ухвалив власний статут, який був затверджений Міністерством внутрішніх справ 12 серпня 1922 р. [6, s. 17]. В цьому ж році перші відділи організації були утворені на Волині (Дубно, Ковель). Згідно з рішенням IV з'їзду (31 травня — 3 червня 1925 р.) Союзу осадників, який попередньо об'єднував тільки військових осадників, поширював членство і на цивільних осадників. На цьому ж з'їзді була змінена назва організації на Центральний союз осадників, а також запроваджено зміни до статуту [7, s. 9]. У 1929 р. Цент-

ральний Військовий Союз осадників зазнав реорганізації, і на його місці був утворений Союз осадників, що нараховував близько 16 тис. членів по всій Польщі. На території Ковельського повіту Союз налічував 327 членів, з яких 135 військових та 192 цивільних осадника [8, арк. 41 зв.].

Таб. №1

Кількість відділів Союзу осадників у Ковельському повіті станом на 1931 р.

Номер відділення	Центр	Керівник	Кількість членів
1	Поляни	Мечислав Врзожек	23
2	Козлинець	Вавринець Клмачак	13
3	Сітовіче	Ян Войтас	7
4	Подриже	Павел Кубік	16
5	Корсинь	Ян Вартус	11
6	Острув-Вікторувка	Ян Нич	15
7	Маковіче	Томаш Шаблевський	12
8	Дольськ	Антоній Косіор	6
9	Міляновіче	Вацлав Васольський	9
10	Старі-Кошари	Констянтин Жолевський	17
11	Потище	-	6

Джерело: ДАРО. — Ф. 33 — Оп. 4. — Спр. 46. — Арк. 41 зв.

Натомість польські дослідники Лідія Гловацька та Анжей Чеслав Жак вказують у своїй публікації, що на період 1933 р. у Ковельському повіті нараховувалось двадцять три відділи Союзу осадників [9, s. 155].

Таб. №2

Кількість військових осад в Ковельському повіті станом на 1933 р.

Номер відділення	Назва осади	Ґміна	Кількість ділянок
1	Подриже II	Велицьк	11
2	Адамівка	Маціїв	1
3	Сільце	Велицьк	3
4	Кричевичі	Поворськ	24
5	Подриже I	Велицьк	4
6	Старі Кошари	Старі Кошари	12
7	Кругель	Старі Кошари	6
8	Потище	Несухоже	6
9	Козлиничі I	Поворськ	5
10	Козлиничі II	Поворськ	4
11	Арсеновичі	Велицьк	3
12	Корсунь	Велицьк	1
13	Літохоща	Велицьк	2
14	Кашівка	-	-
15	Череваха	Маневичі	33
16	Вікторівка	Новий Двір	7
17	Острів	Новий Двір	8
18	Ситовичі	Городок	7
19	Луківка	Повруськ	4
20	Велицьк	Велицьк	2
21	Мілановиче	Старі Кошари	8
22	Дольськ	Турчиськ	6
23	Матковичі	Голоби	12
Разом			169

Джерело: Lidia Głowacka, Andrzej Czesław Żak. Osadnictwo wojskowe na Wołyniu w latach 1921—1939 w świetle dokumentów centralnego archiwym wojskowego.

До складу Управління Союзу входили: Вацлав Васольський — керівник, Вацлав Доманицький та Валонти Карліковський — віце-керівники та Ян Рохманковський — секретар [10, арк. 41 зв.].

Дещо відмінними виглядало завдання та мета діяльності Союзу військових інвалідів Польщі, який був утворений 12 квітня 1919 р. і затверджений Міністерством внутрішніх справ від 27 листопада 1920 р. Військові інваліди на території Волині були об'єднані в дві організації: Союз військових інвалідів Польщі та Союз легіонерів польських військових інвалідів. У 1919 р. виникають перші відділи на Волині, а саме в м. Дубно. На території Ковельського повіту Союз був утворений в 1922 р. з центром в м. Луцьку, а сама організація мала сім повітових відділів. 12 лютого 1920 р. був прийнятий статут організації. Союз нараховував понад 100 тис. членів [11, арк. 42], а в Ковельському повіті ця цифра склала 418 осіб.

Варто зазначити, що із цих 418 членів, інвалідів польської армії було — 102, австрійської — 14, німецької — 1, російської — 246, а також вдів та сиріт по-інвалідах — 55.

На чолі Управління Союзу був підполковник резерву Анжей Маковицький, Юзеф Закржевський, Леон Боярчук та секретар Болеслав Черняхович. Зазначалось також, що всі вони були безпартійними.

Коло Союзу військових інвалідів в Польщі у Ковельському повіті порівняно з іншими повітами воєводства не мало жодного впливу на інші суспільні організації та мало хаотичний характер. Все це призвело до того, що у 1929 р. Наглядова рада Союзу змінило Управління та була визначена комісія в складі трьох членів. Коло малу популярність серед своїх членів та зосереджувалось насамперед на наданні порад та написанні подань в справах отримання пенсії інвалідам. Про малу популярність та брак зацікавленості до Управління свідчив той факт, що більшість зацікавлених осіб звертались до приватних структур за допомогою «випросити» пенсію по-інвалідності.

Ковельському повітовому колу Союзу були підпорядковані два відділення в Старих Кошарах та в Маневичах. Відділення в Старих Кошарах нараховувало 47 членів, на чолі якої був Зіновій Вандюк. Друга група в Маневичах мала у своєму розпорядженні 43 члени, на чолі якої стояв Владислав Олшевський та платного секретаря Яна Окречніцького, який отримував 130 зл. винагороди щомісяця [12, арк. 43]. У 1932 р. було відкрите ще одне відділення Союзу в Ратному [13, арк. 428].

Відмінним від попередніх союзів за своїми завданнями та цілями був Стрілецький союз, що був утворений у Варшаві в 1922 р. Того ж року, 26 липня був прийнятий і статут цієї організації. Перші відділи організації на території Волині були утворені у 1923 р. Загальна чисельність Стрілецького союзу складала близько 250 тис. членів, на Волині 10446 — членів [14, арк. 59]. На території Ковельського повіту Союз мав 39 відділів [15, арк. 59].

Організація, що включала в себе офіцерів резерву Польщі під гаслом «Все для держави — держава понад усе», був Союз офіцерів резерву. Союз був утворений у 1922 р. та нараховував близько 15 тис. членів. На території Волині він налічував сім відділів, із загальною кількістю 572 члени [16, арк. 37]. У Ковельському повіті Союз мав 120 членів.

Ковельське Коло Союзу офіцерів резерву було утворене в 1925 р. Центром даної організації було місто Ковель, а діяльність охоплювала такі повіти: Ковельське, Любомльське, а також частину Камінь-Каширського Поліського воєводства. Станом на 1931 р. до складу Управління входили: Кохнацький Ян — керівник, Білльський — секретар та ще два місця були вакантними. До Ревізійної комісії Кола входили Кухарський Францішек, поручик резерву Асбукін Євгеній, ротмістр резерву Тржецький [17, арк. 37 зв.].

Ще один Союз, що увібрав в себе колишніх військових на Волині, був Союз колишніх легіонерів та пеов'яків, який був утворений у 1929 р., та мав власних вісім відділів, із загальною кількістю 421 особу [18, арк. 44].

У Ковельському повіті відділ Союзу був утворений у 1929 р. та нараховував 38 членів. Управління складалось: з керівника — Олександра Сковронського, віце-керівника — Кароля Нієжентовського, секретаря — Максиміліана Гаєвського та скарбника — Станіслава Васіка [19, арк. 44 зв.].

У 1918 р. був утворений Союз польських харцерів (Харцери — це польська національна скаутська, піонерська організація, яка діє з перервами з 1909-1910 рр. по сьогоднішній день). Організація налічувала 140 тис. членів, а на території Волині ця цифра складала 6290 осіб [20, арк. 59]. Станом на 1924 р. на території Ковельського повіту Союз нараховував 154 чоловічих та 75 жіночих членів [21, s. 220—221].

Союз польських харцерів був однією з найбільших по-чисельності польською на-

піввійськовою організацією у Ковельському повіті. З 1924 по 1938 р. чисельність організації зросла вдвічі. Станом на 1938 р. на території Ковельського повіту було три окремих організаційних структур: два підрозділи — чоловічий та жіночий, а також Коло приятелів харцерів. Союз мав у своєму складі 770 членів, з яких 427 харцерок та молодчиків та 343 харцерів та відповідно 40 молодчиків.

Управління жіночого підрозділу складалось з 11 команд, двох громад молодчиків та кола старших харцерів. Також жіночий підрозділ включав в себе три команди в Мацієві, Новій Дуброві та Будах Оссовських. Керівником жіночих відділів була професор Найзаркувна Вікторія. Чоловічий відділ складався з дев'яти міських команд та трьох громад на території Ковельського повіту, п'ять команд в Новій Дуброві, Дожині, Турчиську, Маневичах та Голубах. Командувачем чоловічого підрозділу був Кв'ятковський Юзеф [22, s. 1—2].

Наймолодшою парамілітарною організацією на Волині був Легіон волинських повстанців, який був утворений у 1930 р. Дана організація діяла на території Волинського і Поліського воєводств. Головними завданнями були: охорона кордону держави, співпраця з Союзами резервістів, культурно-освітня робота та допомога матеріальна і моральна своїм членам. На Волині Легіон волинських повстанців налічував 190 членів. Ковельська група Союзу включала в себе 171 особу, з яких 21 — це жінки. Управління групи становили: інженер — Юліан Косовський, що був керівником, Станіслав Гловацький — віце-керівник, Владислав Савлуцький — скарбник. Командувачем жіночою секцією була Юзефа Казімірська-Кукурзова [23, арк. 45 зв.].

Окреме місце в статутах всіх організацій займало фінансове питання. Фінансування відбувалось за рахунок членських внесків (для більшості організацій ця сума складала один злотий на місяць), кредитів від урядових та суспільних інституцій, пожертв, подарунків, доходів з підприємств, цінних паперів, рухомого та нерухомого майна, прибутків з лекцій, виступів, спектаклів, театральних концертів та вистав, а також надходжень з Гарантійного Банку Легіону інвалідів польських військ. Але були і винятки. Так, зокрема, Союз легіонерів польських військових інвалідів виключав можливість збору пожертв на вулицях, театрах, кафе та в інших відвідуваних публічних місцях [24]. Ще одним видом поповнення бюджету Союзу військових інвалідів Польщі була беззворотня допомога від держави для вдів та сиріт по-інвалідності, а також на покриття коштів утримання приміщення та персоналу [12, арк. 43].

Головними цілями та завданнями для всіх Союзів були: власна репрезентація, оборона інтересів та прав об'єднань, а також розбудова та підтримка прав та обов'язків поляків; готовність стати до зброї для оборони кордонів Речі Посполитої; військово-фізична підготовка своїх членів; матеріальна, медична та юридична допомога, а також культурно-освітня робота.

Однією із прерогатив них завдань, яке стояло перед польськими парамілітарними організаціями на Волині була військово-фізична підготовка молодого покоління до служби в польській армії. У 1929 р. Комітет фізичного виховання та військової підготовки спільно з польськими напіввійськовими організаціями провели підінструкторський курс військової підготовки для жінок, яке відбулось в кошарах 50 піхотного полку в Ковелі. Даний курс тривав з 3 по 29 березня та зібрав 19 учасниць — переважно вчителів початкових шкіл з Волині. Під час закінчення курсу були присутні представники армії, державної адміністрації та шкіл. Всім учасницям були вручені відповідні свідоцтва [25, арк. 135].

У фізичній підготовці молоді та резервістів варто відзначити Стрілецький союз, при якому існував Спортивний клуб. Так, Спортивний клуб Стрілецького союзу Ковель реалізовував спортивну діяльність у декількох дисциплінах: спортивних іграх (8 членів), легкоатлетиці (8), футболі (32), водних видах (4), стрільбі (10). У 1937 р. клуб нараховував у своєму складі 96 членів. В тому ж році з ініціативи клубу було проведено дев'ять спортивних змагань, в яких взяло участь 32 спортсмени та були задіяні ще в дев'яти інших спортивних змаганнях. Найкращі результати в легкоатлетиці були наступними: біг на дистанцію 100 м — Тадеуш Перш (11,5 с.), 400 м — Юзеф Білек (1 хв 5 с), 800 м. — Едвард Гурецький (2 хв 19 с), естафетний біг 4х100 м (50,05 с). Варто відзначити і інші досягнення спортсменів клубу, а саме: стрибки в довжину — Станіслава Місінського (2 м 50 см), в штовханні ядра — 11 м 25 см, кидання диска — 31 м 28 см, в киданні списа — Людвік Олщинський (41 м 54 см), а також киданні гранати — Міхал Долі-Іванов (58 м). Члени спортивного клубу Стрілецького союзу здобували спортивні нагороди в міських змаганнях Комітету фізичного виховання та військової підготовки в Ковелі. Спортивний клуб не мав власної інфраструктури, натомість мав спортивний інвентар, що включав в себе наступне: 19 пар спортивного взуття, 22 спортивних кос-

тюмів, 18 плавок, 15 пар захисного спорядження, 12 пар штуцерів, чотири м'ячі, дві пари наколінників, три пари кілець, шість стягів та одну спортивну сумку [26, s. 15].

Важливою також була культурно-освітня робота польських парамілітарних організацій. Так, у 1927 р. Союз офіцерів резерву в Ковелі організовував та проводив вечірні курси для своїх членів [27, арк. 2].

Активну роботу у проведенні культурної діяльності у Ковельському повіті брав Стрілецький союз. У 1929 р. в Турчиську Ковельського повіту Союз провів театральні вистави «Під Більведером» та «Коврум» [28, арк. 167]. В цьому ж році Об'єднання кола приятелів польських харцерів в Ковелі провели виставу «Собковий двір» [29, арк. 71 зв.].

Отже, можна зробити висновок, що на території Ковельського повіту в період з 1921 по1939 рр. активно діяли такі польські парамілітарні організації, як: Союз осадників, Союз військових інвалідів Польщі, Стрілецький союз, Союз польських харцерів, Союз офіцерів резерву. Головними цілями та завданнями виступали: готовність стати до зброї для оборони кордонів Речі Посполитої; військово-фізична підготовка своїх членів; матеріальна, медична та юридична допомога, а також культурно-освітня робота.

---

1. Віднянський С. Українське питання в міжвоєнній Польщі: основні проблеми і напрямки наукових досліджень у сучасній вітчизняній історичній науці, УІЖ, 2003, № 2. С. 39—55.

2. Rocznik Strzelecki 1908-1933. — Warszawa: Wydawnictwo Zarządu Głównego Związku Strzeleckiego, 1933. — 275 s.

3. Державний архів Рівненської області (далі ДАРО). — Ф. 33. — Оп. 4. — Спр. 46. — Арк. 16.

4. Statut Centralnego Związku Osadnikow, Warszawa, 1923 — S. 10.

5. ДАРО. — Ф. 33 — Оп. 2. — Спр. 46. — Арк. 37.

6. Ogłoszenie o zarejestrowanych stowarzyszeniach i związkach, Dziennik Wojewódzki Wołyński, 1931, № 2, Poz. 15. — S. 18.

7. Ogłoszenie o zarejestrowanych stowarzyszeniach i związkach, Dziennik Wojewódzki Wołyński, 1930, № 2, Poz. 16. — S. 13.

8. ДАРО. — Ф. 33 — Оп. 2. — Спр. 46. — Арк. 41 зв.

9. Lidia Głowacka, Andrzej Czesław Żak. Osadnictwo wojskowe na Wołyniu w latach 1921—1939 w świetle dokumentów centralnego archiwym wojskowego.

10. ДАРО. — Ф. 33 — Оп. 2. — Спр. 46. — Арк. 41 зв.

11. ДАРО. — Ф. 33. — Оп. 2. — Спр. 46. — Арк. 42.

12. ДАРО. — Ф. 33 — Оп. 2. — Спр. 46. — Арк. 43.

13. ДАРО. — Ф. 33. — Оп. 2. — Спр. 46. — Арк. 59.

14. ДАРО. — Ф. 33 — Оп. 2. — Спр. 56. — Арк. 428.

15. ДАРО. — Ф. 33. — Оп. 2. — Спр. 46. — Арк. 59.

16. ДАРО. — Ф. 33. — Оп. 2. — Спр. 46. — Арк. 37.

17. ДАРО. — Ф. 33. — Оп. 2. — Спр. 46. — Арк. 37 зв.

18. ДАРО. — Ф. 33. — Оп. 2. — Спр. 46. — Арк. 44.

19. ДАРО. — Ф. 33. — Оп. 2. — Спр. 46. — Арк. 44 зв.

20. ДАРО. — Ф. 33. — Оп. 2. — Спр. 78. — Арк. 59.

21. Grażyna Biczysko, Wycohowanie fizyczne w związku harcerstwa polskiego w latach międzywojennych realizowane poprzez obozy letnie, Rocznik Lubuski, Tom 40, cz. 2, 2014.

22. Ożywiiona działaność harcery kowelskich — Wywiad z przewodniczącym K.P.H. p. Pułkownikem dypl. Gwido-Kawiński, Ziemia Kowelska, Tygodnik poswięcony sprawam gospodarczym, społecznym I literackim, № 11-12, 1938.

23. ДАРО. — Ф. 33. — Оп. 2. — Спр. 46. — Арк. 45 зв.

24. Statut Legji Inwalidów Wojsk Polskich; Statut Stowarzyszenia Weteranów b Armji Polskiej We Francji; Statut Związku Harcerstwa Polskiego; Statut Związku Inwalidów Rzeczypospolitej Polskej; Statut Centralnego Związku Osadnikow; Statut Rezerwistów; Statut Stowarzyszenia Związek Strzelecki.

25. ДАРО. — Ф. 33. — Оп. 4. — Спр. 29. — Арк. 135.

26. Eligiusz Małolepszy, Teresa Drozdek-Małolepsza, Daniel Bakota, Wychowanie fizyczne I sport w działalności związku strzeleckiego w województwe wołyńskim w latach 1921 — 1939, Zarys dziejów, Prace naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie Kultura Fizyczna, 2017, t. XVI, nr 4, s. 11—26.

27. ДАРО. — Ф. 33. — Оп. 4. — Спр. 29. — Арк. 2.

28. ДАРО. — Ф. 33. — Оп. 4. — Спр. 29. — Арк. 167 зв.

29. ДАРО. — Ф. 33. — Оп. 4. — Спр. 41. — Арк. 71 зв.

Віктор Сірук
(м. Київ)

МАГДЕБУРЗЬКЕ ПРАВО ТА ТРАДИЦІЇ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В ІСТОРІЇ КОВЕЛЯ ТА ВОЛИНСЬКИХ МІСТ

Так навіщо вивчати історію? На відміну від фізики і економіки, історія не береться давати точні прогнози. Ми вивчаємо її не для того, щоб вияснити майбутнє, але щоб розширити свої уявлення, зрозуміти, що нинішня ситуація сама по собі не така вже природна чи неминуча. А значить, і тепер перед нами багато доріг, набагато більше, ніж ми уявляли.

Будь-яка сучасна цивілізація хоча б частково являє собою спадок імперій, імперської культури і цивілізації, і ніякі академічні висловлювання і політичні операції не зможуть ампутувати цей спадок не вбивши пацієнта. [4, с. 249]

Імперії зіграли вирішальну роль в процесі злиття множини малих культур в декілька крупних. Ідеї та люди, товари і технології розповсюджуються всередині імперії швидше, ніж через кордони політично ізольованих друг від друга країн. Часто самі імперії свідомо допомагають розповсюдженню ідей, інститутів, норм та звичаїв — перш за все для того, щоб полегшити життя для себе. Непросто управляти країною, де кожний невеликий регіон має свої закони, особливу мову і особливе письмо, сам чеканить монети. Імператор вибирає стандартизацію.

Друга не менш важлива мета, ради якої насаджували імперії активно насиджували єдину культуру, — зміцнення власної легітимності.

Імперії оправдували свою діяльність, будь-це будівництво доріг або кровопролиття, необхідністю розповсюдження вищої культури, переживаннями в першу чергу про благо підкорених, а не завойовників. Інші переваги імперії були достатньо очевидні: єдине право, налагоджене міське життя, стандартизація мір та ваг. Інші блага — податки, військова повинність, культ імператора — сумнівні. Але більшість імперських еліт щиро вірили в те, що вони працюють для вищого блага всіх підданих імперії. [4, с. 242]

Столітня війна, узвичаєні дати якої — 1337—1453 рр., — не була офіційною або неперервною війною між Францією та Англією. Це ярлик, який вигадали історики, вперше вживши його 1823 рр. для назви тривалого *le temps des malheurs* періоду заворушень, що ними постійно користувались англійці як нагодою для походів, наїздів і воєнних виправ. А передусім то була оргія явищ, що їх наступні покоління згодом вважатимуть за найогидніше в «середньовіччі»: нескінченних убивств, безглуздих забобонів, зрадливого лицарства і незліченних партикулярних інтересів, утверджуваних, незважаючи на загальне добро. [3, с. 435]

Одним з побічних наслідків Столітньої війни стало піднесення Бургундії як блискучої майже незалежної держави. Занепад водночас і Франції, і імперії створили умови для появи «середнього царства», яке відігравало велику роль у європейській політиці, але якому через брак внутрішньої єдності судився не менш швидкий кінець, ніж блискавичний злет. [3, с. 442]

Адже два століття галаслива аристократія Богемії, Угорщини та Польщі, маючи право потверджувати спадкоємність корони у своїх королівствах, витанцьовували складний гавот з представниками чотирьох великих центральних династій. В усіх трьох країнах прелюдією стало згасання питомих панівних династій. Лінія Арпадія скінчилася в Угорщині 1301 р., Пржемисловичів у Богемії — 1306 р., а польських Пястів — 1370 р.

Через те згасання Центральна Європа вступила в тривалий період мінливих династичних консорціумів, залучаючи Габсбургів, Анжуйців і Ягелонів. 1490 р. уже Ягелони контролювали Польсько-Литовську державу, Богемію та Угорщину — але не імперію. [3, с. 444]

Зате Польщу чекала доля, пов'язана з більшою величчю і незалежністю. Після 182 років феодальної подрібненості Польща об'єдналась у сильне королівство під владою Владислава Локетка (правив 1320—1333 рр.), що, навідавши Рим у рік ювілею, дістав від папи корону. Син Локетка Казимир Великий (правив 1333—1370 рр.), останній з

династії Пястів, запровадив ефективну адміністрацію, кодекс законів і мав послідовну зовнішню політику. Зрікшись західних провінцій Польщі, зокрема Силезії, на користь Люксембургів, він мав вільні руки для експансії на Схід. Завоювання Галичини і міста Львова (1349 р.) було першим великим кроком Польщі у східнослов'янські землі. Цього самого року король прийняв єврейських утікачів з Німеччини, почала формуватись найчисленніша в Європі єврейська громада. Панування Людовіка Анжуйського позначене Кошицьким статутом (1374 р.), який надав польській аристократії ті самі права, що й угорській. Відтоді сила шляхти зросла незмірно. Проте ще важливішим був шлюб Людовікової доньки Ядвіги, вже визнаної за rex, короля, в Польщі, з Ягайлом, великим князем Литовським. [3, с. 445]

Rzeczpospolita — «республіка», — проголошена після Люблінської унії (1569 р.) була наслідком почасти відсутності спадкоємця чоловічої статі, а почасти московської експансії. То була одна з ранніх форм *Ausgleich*, компромісу, між польськими та литовськими інтересами. Korona, тобто Польське королівство, визнала Велике князівство Литовське за рівного партнера, хоч узяла собі як відшкодування чималі українські території. Велике князівство зберегло свої закони, свою адміністрацію і своє військо. Дуалістичною державою мав правити спільний монарх і спільний сейм. Шляхта, витворивши систему аристократичної демократії, зберегла панівне становище. Через свої регіональні сеймики, які контролювали центральний сейм, шляхта верховодила у сфері оподаткування та військових справ. Завдяки *Pacta conventa* — доданому до коронаційної присяги договору між кандидатом на трон і шляхтою про умови обрання — шляхта наймала своїх королів, немов управителів за контрактом. Завдяки визнаному законом праву на опір, що виявлялось в утворенні збройних конфедерацій, шляхта могла боронити свої інтереси від усіх королівських махінацій. Завдяки принципу одностайності, який визначав порядок усіх дебатів, шляхта мала змогу не дати королю або певній партії знехтувати спільний інтерес. Тоді ця система ще не призвела до загальної анархії, яка запанувала в XVIII ст. тож, попри всі свої величезні вади, цей сміливий демократичний експеримент за тодішньої доби абсолютизму й релігійних чвар становив нову та свіжу альтернативу. Авторитет Речі Посполитої серед решти демократичних держав не повинен залежати від жовчної пропаганди її пізніших убивць [3, с. 572—573]

Ковель вперше згадується в писемних джерелах від 1310 року. Від середини XIV століття — вотчина литовських феодалів, XVI століття — вотчина польського короля. 1505 р. споруджено дерев'яний Благовіщенський собор (зруйнований в середині XX століття). В 1515 р. польський король Сигізмунд I надав місту магдебурзьке право. Також було дозволено щороку влаштовувати тут два ярмарки — на свято Воздвиження Чесного Хреста Господнього (14 вересня за старим стилем) та на четвертий день після Різдва Христового. [1, с. 389]

Магдебурзьке право — найбільш поширений у містах Центрально-Східної Європи варіант німецького права (лат. *Ius theuthonicum*), що виник у 12 столітті в м. Магдебург (Німеччина). Незалежно від терену свого побутування, це право означає міську автономію для нових поселенців (колоністів), міське самоврядування з власним судочинством, що здійснювалося через виборні органи — *раду* і ***лаву*** або дідичного *війта*, спадкоємне і відчужувальне право на міську нерухомість на певних умовах, постійний *чинш* як феодальну ренту, свободу вибору занять (у сфері торгівлі або ремесла). Джерелом магдебурзького права був привілей архієпископа Віхмана (1188 р.), а також правові повчання лавників — шефенів (нім. *Schoeffen*) з м. Магдебург. Їх доповняв звід саксонського права «Саксонське дзеркало» (лат. *Speculum Saxonum*), написаний близько 1233 року Ейке фон Репковим. Від середини 13 століття основним джерелом магдебурзького права вважався «Вайхбільд» (нім. *Weichbild*).

Лавники — члени станового міщанського суду з кримінальних справ — **лави**, передбаченого магдебурзьким правом. Згідно знормами цього права їх обирали на довічний термін. Їхнім обов'язком було вислуховувати свідчення сторін під час судових засідань і подавати своє рішення на розгляд судової колегії — війта. В українських містах поширилась практика змішаних судових засідань, **лавників і райців** під головуванням війта (чи лендвійта, який обирався міщанами) або бурмістра. [2, с. 8]. **Райці** — члени міської ради. Ці урядники вважались виборними, однак на практиці їх могли призначати старости, приватні власники міст.

Різними були напрями проникнення на землі Центрально-Східної Європи елементів нової організаційної моделі міст на магдебурзькому праві. Поступово, зазнавши деяких змін, воно поширилося на кілька тисяч нових міст і стало основною засадою і зразковим варіантом для міського писемного права в Центрально-Східній Європі. В деяких містах були поширені модифіковані варіанти магдебурзького права — *хелмівське* право, шведське право.

У часи пізнього середньовіччя магдебурзьке право пов'язувалося не тільки з німецькою колонізацією, а й бурхливим урбанізаційним процесом, який супроводжувався наданням локаційних привілеїв (від лат. *location* — заснування). У XIII столітті цей процес охопив дві наймогутніші в Центрально-Східній Європі монархії — Чеське та Угорське королівства. З середини XIII століття він розгорнувся в усіх землях Польського королівства. Найбільше число локацій відбулося в Малопольщі. Наприкінці XV століття центральні та західні землі Корони Польської були насичені міськими осередками, яких налічувалося 556. Поширеною в польських містах була версія «Вайхбільду» викладена Конрадом з Ополя. Латиномовний варіант цього зводу *Ius municipal* ввійшов до так званого Статуту Ласького (1506 р.). Використовувалася також версія, укладена в Німеччині, т. зв. Вульгата, яка в перекладі М. Яскера (1535 р.) стала обов'язковою в польських містах. На практиці, однак, використовувалася польські переклади «Вайхбільду» і «Саксонського дзеркала» П. Щербича (1581).

Перша хвиля поширення магдебурзького права на українській землі припала на другу половину XIII ст., коли в Холмі (нині м. Хелм, Польща), Перемишлі (нині м. Пшемисль, Польща), Львові, Галичі, Володимирі (нині м. Володимир-Волинський) з'явилися німецькі громади. Із включенням західноукраїнських земель до Корони Польської урбанізаційний процес на землях Галицької Русі інтенсифікувався: до кінця XIV століття тут відбулося 37 локацій, у XV ст. — 73. Привілеї та магдебурзьке право дістали Сянок (нині м. Санок, Польща; 1339 , повторно — 1366), Львів (1356), Перемишль (1389), а на Поділлі — Кам'янець (нині м. Кам'янець-Подільський; 1374), Смотрич (1448). Від початку XVI ст. локаційний рух динамічно відбувався в Руському воєводстві на кінці XV ст. тут було засновано 48 міст, а на кінці XVI ст. — 125. Виникнення міст у цьому регіоні зумовлювалося, передусім, необхідністю захисту людності від татарських і турецьких нападів. У XVI ст. локаційна хвиля посилилася також у Подільському воєводстві, де було засновано 47 міст.

Укладення Кревської унії 1385 р. сприяло поширення магдебурзького права на землях Великого князівства Литовського (ВКЛ). Першим магдебургію дістало столичне м. Вільно (нині м. Вільнюс; 1387), міський устрій якого було організовано за взірцем тодішньої столиці Корони Польської — Кракова, пізніше — Берестя (нині м. Брест, Білорусь; 1390, повторно — 1408), Ковно (нині м. Каунас, Литва, 1408), Троки (нині м. Тракай, Литва; прибл. 1409). Стрімкий розвиток міст у ВКЛ настав за часів, правління Казиміра IV Ягелончика (1440—1492) та його сина Олександра (1492—1506). Серед українських міст, які отримали привілеї на магдебурзьке право в XV — на початку XVI ст., були: Луцьк (1432, підтверджене 1497, 1503), Кременець (1438, підтверджене 1514, 1516), а також кілька приватновласницьких містечок на прохання їхніх власників. Характерною рисою розвитку місцевої мережі у ВКЛ було, по-перше, те, що привілеї на магдебурзьке право надавалися здебільшого вже існуючим міським осередкам та тим, які мали бути відновлені й заселені на городищах, де існували поселення, спустошені ще в часи монголо-татарської навали; по-друге, істотною була різниця між західною і східною частинами держави: де зосередилися більшість міст на «німецькому праві», у східній лише невелика кількість міст отримала магдебурзькі привілеї, та й то досить пізно.

Наступна велика хвиля надання привілеїв на магдебурзьке право українським містам відбулася після інкорпорації українських земель до складу Корони Польської за актом Люблінської унії 1569 р. В останній третині XVI ст. на тих землях було засновано кілька десятків міст та надано їм привілеї на магдебурзьке право. Так у Волинському воєводстві такі привілеї отримали Крупіль (1570), Качин (нині село Камінь-Каширського р-ну Волинської обл.; 1576), Мовчанів (нині село Локачинського р-ну Волинської обл.; 1576), Ямпіль (1578), Мосар (1578) та ін. Надання привілеїв на магдебурзьке право українським містам тривало в Київському воєводстві до кінця XVI ст. і в XVII ст.

На початок 1640-х рр. ним користувалася більшість міст Правобережної України. У Лівобережній Україні такі привілеї отримали Стародуб (1620), Чернігів (1623), Ніжин (1625), Мглин (нині місто Брянської обл., РФ; 1626), Миргород (1631), Мрин (нині село Носівського р-ну Чернігівської обл.; 1647) та ін.

У містах, що користувалися магдебурзьким правом, залежно від правового статусу сторін, предмета суперечки, а також від часу, коли стався злочин, існували такі види судів: війтівський — розглядав дрібні майнові справи, де не складалася присяга — він відбувався щодня, гайний поточний — суд війта і лавників, розглядав особисті немайнові справи та справи, пов'язані зі спадщиною, гайний викладний — розглядав цивільні і кримінальні справи, гайний гостинний — розглядав справи, в яких хоча б однією стороною був немісцевий житель або іноземець, найчастіше — купець, гайний гарячий — розглядав кримінальні справи, коли злочинець був затриманий на місці злочину. Розгляд судової справи, як правило, проводили війт разом із лавниками. Вирок виносив війт при обов'язковій присутності лавників. Міські ради мали судові функції. Радецький суд теж розглядав кримінальні справи, але значно більшої ваги й значення, та різні цивільні справи і виносив вироки. До його складу входили радні з бурмистром, який очолював цю колегію. Радецький суд вважався вищою апеляційною інстанцією для війтівсько-лавничого суду. Остаточною (найвищою) інстанцією для всіх видів міських судів був асесорський суд (*ludicium Assessorum Regium*) — королівський надвірний суд. У судовій практиці в українських містах найбільш популярними були праці польського правника Б. Гроїцького «Артикули магдебурзького права...» (*«Artykuly prava Magdeburskiego, które zowia Speculum Saxonum...»*, видана 1558 р.) та «Порядок міських судів...» (*«Porządek sadów I spraw micyskich prava Magdeburskiego w Koronia Polskiej»*, видана 1559р.), які не раз перевидавалися й розповсюджувалися по містах Речі Посполитої. [2, с. 413—415]

Вісімдесят років від Люблінської унії до загальної кризи 1648 р. Речі Посполитій велося краще, ніж її сусідам. Шляхта, хоч і паралізувала уряд підчас великого юридичного *rokos*, бунту 1606—1609 рр., згодом здебільшого не доводила країну до такого безпорадного стану і найчастіше обирала короля, що опирався єпископам і папістській, прогабсбургській партії. Війни з іншими державами відбувались або на периферії, або на чужій території.

Монархія, дарма що її очолювали по-різному обдаровані королі, загалом зберігала свій авторитет. Ланцюгова реакція нещасть, що сталася за владарювання Яна Казимира, почалася мало не громом серед ясного неба. В 1648—1654 рр. повстання дніпровських козаків під проводом Богдана Хмельницького, що довів нещадне військо козаків і татар аж до Вісли, поклало покоси вирізаних католиків та євреїв по всій Україні. У цьому повстанні поєдналися селянський гнів і реальні соціально-політичні та релігійні кривди східних провінцій. Повстання було вже фактично придушене, коли Хмельницький у розпачі звернувся до царя про допомогу. Московська навала 1654—1667 рр., принісши смерть і руїну як Литві так і Україні, пробудила стратегічні тривоги шведів. Після двох шведських походів у 1655—1660 рр., відомих у Польщі як *Potop*, упали і королівство, і Велике князівство, король подався у вигнання, а магнати вчинили зраду. Вистояв тільки Ясногурський монастир у Ченстохові, бо чорна Богородиця дивом відхилила від його мурів усі шведські ядра. Водночас удерлися трансильванці і пруссаки, країна була близька до повного краху. Проте виявивши дивовижну стійкість, Польща відновила свою силу. Московити зупинилися, шведи повернули назад, пруссаки задовольнялись відкупним.

Відтак Річ Посполита мала перепочинок для розв'язку своїх найголовніших проблем. У щорічних кампаніях польська кінnота неодмінно заганяла московитів назад до Московії. Потім, коли вже замаячіли перспективи загального відродження, королівський проект конституційної реформи спричинив непропорційно потужну й насильну реакцію шляхетської демократії. У 1665—1667 рр. братовбивча війна, розв'язана повстанням гетьмана Любимирського, зупинила поступ на всіх напрямах і призвела до патової ситуації між королем і його опонентами. Водночас Річ Посполита була змушена погодитись на фатальне Андрусівське перемир'я (1667 р.), відступивши Київ і Лівобережну Україну московитам — теоретично на 200 років, а практично — навіки. Початок польських нещасть збігся з політичним піднесенням двох сусідів Польщі — Пруссії і Московії. [3, с. 572=573]

Після підписання Переяславської угоди 1654р. на клопотання міських громад Києва. Переяслава, Чернігова, Ніжина російський цар Олексій Михайлович надав «жалувані грамоти», що підтверджували дію магдебурзького права в цих містах. У ході військової зимової кампанії 1663 р. польський король Ян II Казимир Ваза з метою здобути прихильність місцевого населення надав привілеї на магдебурзьке право Остру і Козельцю. Після укладення Московських статей 1665 р. російський цар Олексій Михайлович підтвердив міщанам Києва, Канева, Переяслава, Ніжина, Чернігова, Козельця, Остра, Стародуба, Гадяча, Мглина надані їм раніше привілеї та надав магдебурзьке право Погару (нині селище міського типу Брянської обл., РФ). Надалі привілеї на магдебурзьке право підтверджувалися російськими царями лише найбільшим українським містам Гетьманщини (Києву, Переяславу, Ніжину, Чернігову, Козельцю, Остру, Стародубу, Погару, Гадячу, Мглину), але міська автономія в них поступово обмежувалася. 1752 р. гетьман К. Розумовський надав магдебурзьке право Полтаві, 1756 — Новгород-Сіверському. У деяких містах існувала змішана форма управління — за участю представників козацької старшини. У середині XVIII ст. усі магістрати були звільнені від юрисдикції полкових судів і підпорядковані Генеральному військовому суду, який вважався найвищою апеляційною інстанцією для магістратських судів. Норми магдебурзького права поряд Литовським статутом стали основним джерелом для укладення збірника «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1743 р.). Після запровадження «Установлення про губернії» (1783 р.) та створення нової судової системи воно фактично втратило чинність і дедалі більше замінювалося *Литовським статутом*. Остаточна ліквідація магдебурзького права на західноукраїнських землях відбулася в 1786 р., а в містах Центральної і Лівобережної України — у 1831 р. (у Києві — 1834 р.). [2, с. 413—415]

У 17 столітті — Ковель один з найбільших економічних та торгових центрів Західної Волині. Після національної революції 1648-1676 рр. залишився у складі Польщі. Магдебурзьке право було відібране. [1, с. 389]

Проте перехід України від Польщі до Московії важко переоцінити. Московія дістала економічні ресурси і геополітичну позицію, необхідні, щоб стати великою державою. До того ж це сталося за життя того самого покоління, що довело дослідження й завоювання Сибіру аж до Тихого океану Формула «Московія + Україна = Росія» не фігурує у власне російських версіях російської історії, проте має фундаментальнее значення. В такому разі справжнім засновником Російської імперії був Олексій Михайлович, а не його куди славетніший син Петро. Затяжний конфлікт між Московією, Польщею і Швецією вирішував долю Східної Європи. Ретроспективно можна добачити, що Андрусівське пермир»я 1667 р. порушило рівновагу сил. Росія непомітно заступила Польщу і стала домінантною державою східноєвропейського регіону. А втім, і Польща і Московія мали одну спільну рису: жодна з цих держав не дозволила втягнути себе в Тридцятилітню війну. [3, с. 576]

Після третього поділу Польщі 1795 р. Ковель відійшов до Російської імперії і став повітовим містом Волинської губернії. Влітку 1919 р. поблизу нього відбулися бої Волинської дивізії Армії Української Народної Республіки з польськими військами. За Ризьким мирним договором між РСФРР і УСРР та Польщею 1921 р. у складі Західної Волині відійшов до Польщі. В 1939 р. і об'єднаний з іншими українськими землями у складі УРСР, від 1940 р. — райцентр. [1, с. 389]

Налагодження міського життя, вдосконалення судової системи актуальні і сьогодні як і 500 років тому.

---

1. Енциклопедія історії України: Т. 4 Ка-Ком/ Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 2007. — С. 389.

2. Енциклопедія історії України: Т. 6 Ла-Мі/ Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 2009. — С. 413—415.

3. Норман Дейвіс. Європа: Історія., Norman Davies. Europe: A History. К.: Основи, 2006. — 1464 с.

4. Ювапь Ной Харари Sapiens краткая история человечества / Ювапь Ной Харари: [пер.с англ. Л. Сумм] — М.: Синдбад, 2016/ — 520 с.: іл.

Василина Столярчук
(м. Ковель)

ВИСТАВКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ КОВЕЛЬСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

Ковель — древнє місто, що своїм історичним корінням сягає сивої давнини. У символах герба міста зашифрована вся його історія — контури веж замку, що виконував захисну функцію, та навколо якого колись формувався центр поселення, оселялась знать, здійснювалось управління та розвиток, і підкова — символ щастя та достатку людей, що проживають у цім краю.

У невеликому, затишному містечку, що омивається водами річки Турії, залишили свій слід не один із когорти великих, що прославили Україну, яких зродила, випестила та надихала Волинська земля. Батько талановитої Лесі Українки Петро Антонович тривалий час працював в Ковелі, а сім'я Косачів мешкала поблизу міста в с. Колодяжне. Повітовим лікарем в Ковелі працював Модест Левицький. Також з цією землею пов'язане ім'я відомих художників Андроника Лазарчука та Гаврила Остапенка. Вони, великі духом, своїм прикладом надихають на подальшу творчість наступні покоління.

З часу заснування, Ковель був багатим на пам'ятки старовини та архітектурні споруди. Та, на жаль, чимало з них з плином часу зникло. Місто опинилось в такому становищі, коли жодної споруди XV—XVII століття тут не збереглось. Лише за окремими, скупими писемними згадками можливо відтворити рівень культури ковельчан в минулому, і в ній — архітектури [11]. Так, відомо, що місто мало свій замок, який був резиденцією старостів і знаходився на острові, оточеному річкою Турією та її притоками. До наших днів не збереглось жодних слідів ковельського замку.

Багатою була міська архітектура XIX — початку XX століття. Проте, Ковель, як стратегічний залізничний центр, став заручником військових операцій Другої світової війни і більше 70% усіх будівель та пам'яток архітектури були зруйновані.

Однією із небагатьох збережених споруд, що лишається бути цікавою як в архітектурному так і в історичному плані, є аптека Фрідріксона, «стара аптека», як її ще називають. (Рис. 1) Розташована на розі двох вулиць Незалежності та Міцкевича, вона чарує погляд перехожих та є візитною карткою міста. Завдяки елементам притаманним стилістиці національного модерну, будівля яскраво вирізняється від сучасної фонової забудови, та чудово гармонує з парковою зеленою територією [4, с. 12]. Будинок цікавий в архітектурному відношенні: в плані він Г-подібний, цегляний, кутовий. Кут будинку, що виходить на вул. Незалежності і Міцкевича, зрізаний та відсічений еркером та закінчується чотиригранним куполом. Фасад оздоблений дрібними декоративними деталями [11]. З роками тут з'явилась сучасна добудова, яка не нашкодила загальному вигляду давньої архітектури, оскільки виконана вона в стилі XIX століття та оздоблена тими ж таки елементами прикрас, однаковими розмірами вікон [5, с. 5].(Рис. 2)

Рис. 1. Аптека Фрідріксона.

Рис. 2. «Стара аптека». Культурно-просвітницький центр.

Ця історична споруда занесена до переліку пам'яток архітектури місцевого значення. Історія гарної двоповерхової будівлі розпочинається у 1799 році, відколи тут була аптека. Знаходилась вона на вул. Луцькій та належала відомій у Ковелі сім'ї євреїв Фрідріксонів. Послугами цієї аптеки користувались відомі особистості, що проживали на ковельській землі — сім'я Косачів, їх приятель, сімейний лікар Модест Левицький, художник Андроник Лазарчук [11]. Аптека мала торговий зал, вхід у який був з перехрестя вулиць Луцької і Бульварної, кабінет власника, лабораторію, складські приміщення, підвал. Аптека була умебльована спеціальними шафами, гарними прилавками, столами. У ній було сучасне на той час обладнання [13].

У повоєнний період установа і далі функціонувала як аптека, тоді провізором був пан Клінгер. У 1970-ті роки тут розташовувалась міська санепідемстанція, а на першому поверсі функціонував магазин «Овочі». У 1995 році Ковельська санепідемстанція переселилась у нову споруду. Перейшли у нове приміщення і працівники магазину. У приміщенні аптеки, в залі, де у свій час відбувалась торгівля ліками, з ініціативи голови місцевого осередку українського Фонду культури Геннадія Сарапіна проводились виставки художників.

Йшли роки, старіли конструкції, і будівля почала руйнуватись. От тоді постало питання про подальшу долю архітектурної пам'ятки. Свого часу місцева влада мала намір знести будинок у зв'язку з розширенням центральної вулиці, але громадськість міста запротестувала [5, с. 5].

Привабливе приміщення в самісінькому центрі міста не було ні продано, ні розподілено між бізнесовими чи партійними офісами. Збереженню будівлі треба завдячувати: Марії Хотинській, Володимиру Осіюку, Геннадію Сарапіну, Аллі Поляковій, Галині Голубович та всій інтелігенції міста [10].

2008 року в приміщенні будівлі було відкрито культурно-просвітницький центр. Тут виконувалась робота різних напрямків: популяризація української книги (книжковий магазин); просвітницько-виховна робота (школа шляхетних українок); підтримка та сприяння громадським організаціям (конференційна зала для проведення семінарів, конференцій, тренінгів, культурно-виховних заходів, презентацій книг, зустрічей з письменниками та художниками); ініціювання та проведення громадських місцевих, всеукраїнських та міжнародних проектів. Було продовжено славну роботу династії аптекарів Фрідріксонів та відкрито муніципальну аптеку № 1 [12].

В аптеці діяла музейна експозиція, яка знайомила відвідувачів з її розвитком, з аптечними речами, які уже відходять в історію. Тут були представлені копії архівних документів, матеріали про аптечну справу династії Фрідріксонів, фото колишніх працівників цієї аптеки, давня медична література. Можна було ознайомитись з аптечним та лабораторним посудом: старовинними пляшечками для ліків, колбочками, ступками. Особливої уваги заслуговували лабораторні ваги середини XX століття, що були придбані у лікаря Дмитра Троця. До створення музею та поповнення його фондів долучилось багато ковельчан та гостей міста, працівники культурно-просвітницького центру. Фотосвітлини передала Надія Попова — колишня працівниця аптеки, медичну літературу — подарували родини Ємців і Компанійців. Відомий скульптор Валентин Данилюк вирізьбив дерев'яну скульптуру Панацеї — богині фармації, яку урочисто вручив на відкритті аптеки [1]. На сьогоднішній день експозиція аптечних речей — розпорошена, найцінніші експонати колекції зникли, проте, і зараз ще можна ознайомитись з давньою медичною літературою, світлинами, лабораторним посудом.

Особливу увагу заслуговує розвиток мистецтва, що був одним із основних напрямків діяльності культурно-просвітницького центру. В приміщенні «старої аптеки» діяла художня галерея, мистецька світлиця, музей Андроника Лазарчука, реалізовувались сувенірна продукція, постійно відбувалась організація художніх виставок, фотовистовок, проводились майстер-класи [6 с. 429—430].

Ковель — місто з бурхливим культурним та мистецьким життям. Тому й не дивно, що відразу, як тільки розпочав свою діяльність культурно-просвітницький центр, він став улюбленим місцем проведення багатьох культурно-мистецьких заходів [10]. Сергій

Кошарук, що на той момент був мером міста, розглядав організацію роботи культурно-просвітницького центру як самостійної одиниці. Адже від продажу картин місцевих художників, які виставляли тут свої роботи, 20% надходило на рахунок центру. Мер міста був зацікавлений в тому, щоб Ковель був відомий не лише як місто залізничників, а й як місто художників [2].

У виставкових залах культурно-просвітницького центру першими свої роботи представили учасники І Міжнародного художнього пленеру «Ковельська палітра — 2008», де свою майстерність показали як професіонали так і самодіяльні художники Ковельщини та міст-побратимів. Пізніше, ковельський художник, член НСХУ Валентин Данилюк відкрив персональну виставку живопису. Також було презентовано творчі роботи заслуженого художника України Леоніда Литвина з Луцька [6 с. 429—430]. Постійно організовувались тематичні виставки художників Ковельщини.

Наступні роки стали для культурно-просвітницького центру багатими на мистецькі події, адже тут постійно відбувались концерти та презентувались нові виставки, проходили майстер-класи. Свої творчі роботи демонстрували не лише місцеві майстри, а й гості. Виставки різного характеру тішили око відвідувачів: скульптурні твори молодого львівського майстра Антона Лубія; дитячі малюнки міськрайонного конкурсу «Великодня веселка», що проводить Ковельська дитяча художня школа ім. А.Лазарчука; експозиція стародавніх самоварів з колекції Любомльського краєзнавчого музею. Тут проходила виставка рівненського майстра пензля, члена НСХУ Миколи Годуна та творчої родини Рубанів з Луцька. Свої роботи представляли відомі київські митці: живописець Микола Дмитрук, гончар Володимир Онищенко, скульптор Володимир Шолудько. Останній знаний ковельчанам як автор пам'ятника Тарасу Шевченку в Ковелі [7]. Унікальною була виставка народного іконопису приватного львівського колекціонера Андрія Цибка. Експонувалась міжнародна фотовиставка «Фотопрем'єра-2009.ua.», де участь брали фотографи із різних країн світу: США, Італії, Польщі, Чехії, Словаччини, Росії та України. Культурно-просвітницький центр знайомив ковельчан та гостей міста і з вишивкою — колекцією стародавніх рушників від уродженки с. Скулин — Катерини Барчук, диво-рушниками від сестер Галини та Світлани Махонюк із с.Овадне Володимир-Волинського району, чудовими рушниками ковельської вишивальниці Ніни Габрилевич. Відбувались творчі зустрічі з відомими людьми: письменниками братами Капрановими, композитором та музикантом Миколою Поліщуком, народним артистом України Богданом Бенюком.

З моменту заснування культурно-просвітницький центр відвідали поважні гості, серед яких — родина видатного волинського художника Андроника Лазарчука, міністр культури і туризму Василь Вовкун, почесний громадянин міста Ковеля Іван Омелянюк, Луцький міський голова Богдан Шиба, доктор філологічних наук Валерій Корнійчук, заслужений працівник культури, доцент Тетяна Яковенко, журналіст та режисер Василь Ворон, громадська активістка Марія Хотинська. Всі вони залишили схвальні відгуки та щирі побажання у «Книзі почесних гостей» про роботу виставкових зал, творчість художників та мистецьке життя міста [3].

Комунальне підприємство «Культурно-просвітницький центр» як самостійна одиниця, на жаль, не зміг функціонувати, тому 2011 року було створено ліквідаційну комісію. Розпорядженням міського голови Олега Кіндера приміщення було передано відділу культури. А уже у 2012 році наказом відділу культури їх було закріплено за Ковельським історичним музеєм.

У виставкових залах, тепер уже Ковельського історичного музею, продовжилась славна традиція культурно-мистецького життя: відкриття виставок, проведення творчих вечорів, зустрічей з митцями, майстер-класів. Щороку тут відбуваються презентації не менше 20 виставок. Свої роботи для широкого загалу надають місцеві майстри та гості міста. Ковельчани мають можливість періодично знайомитись з творами міжнародних митців. З особливим захватом містяни беруть участь у творчих майстер-класах, де можуть відчути себе художником створивши чудову живописну картину, познайомитись з традиційною технікою вишивки, торкнутись таїнства писанкарства та

Рис. 3. Майстер-клас з виготовлення ляльки-мотанки.

Рис. 4. Виставка ковельських художників.

відчути магію створення ляльки-мотанки.(Рис. 3) Дуже часто такі майстер-класи, та й виставки загалом, мають благодійний характер. Ковельські майстри не байдужі до людського горя, тому завжди готові підтримати інших. Таким чином не одноразово надавалась підтримка дітям-інвалідам, а останніми роками і учасникам АТО.

Уже традиційно Ковельська дитяча художня школа ім. А.Лазарчука щорічно тут відкриває три виставки, дві з яких — міськрайонні конкурси: «Зимовий калейдоскоп» та «Великодня веселка», де експонуються роботи виконані у різних художніх техніках, а переможців конкурсу постійно нагороджують цікавими подарунками.

З нетерпінням ковельчани чекають нових колективних виставок місцевих майстрів пензля, які проходять з частотою 4—2 в рік. Оглядаючи такі експозиції, справжні поціновувачі мистецтва не лише відразу пізнають майстра по почерку його мазка, а й прослідковують ріст автора у техніці виконання. (Рис. 4)

Цікавими для ковельчан є і виставки художників з інших міст, інших країн. Особливо вразив батик у виконанні луцької майстрині Лілії Стельмах, цікава авторська техніка об'ємно-наскрізьна пластика в живописі Сергія Носка з Житомира та унікальна різьба на яєчній шкарлупі від Анатолія Бойко з Володимир-Волинського. Завдяки міжнародній виставці «Святі миротворці», відвідувачі змогли доторкнутись до сакрального мистецтва.

У залах постійно відбуваються виставки народних умільців: вишивка (Ніна Габрилевич, Тетяна Ведмедюк, Ольга Руднік, Ольга Пірожик, Олена Стрелюк), соломоплетіння (Марія Гаращенко, Інна Чонка, Людмила Каменчук), ляльки-мотанки (Юлія Богданова, Наталія Бугай (м. Луцьк), Людмила Козачук).

Війна, що відбуваються на Сході нашої держави не могла не залишити відбиток у сучасному мистецтві. Фотографи та художники сюжетами та філософією твору переносять нас на фронт, знайомлять з героями (Фотовиставка київської журналістки та фотографа Вікторії Ясинської «Портрет солдата»)(Рис. 5), воєнними діями, побутом і маленькими радощами (Фотовиставка Миколи Канівця «Фронтовий альбом»). Проходила виставка живописних робіт виконаних учасниками АТО в рамках психолого-реабілітаційного проекту «Зігрій душу». «Зцілений мистецтвом» — виставка вишитих бісером ікон Андрія Слюсарчука, якому творчість допомагає приглушити біль війни, а звичайним відвідувачам — побачити та захоплюватись силою волі понівечених в бою воїнів.

Рис. 5. Фотовиставка Вікторії Ясинської «Портрет солдата».

Кожна виставка для художника — це

не лише можливість презентувати широкому загалу свої роботи, а й джерело натхнення, нових ідей, нових задумів для подальшої творчості. Крім того, виставки місцевих майстрів вдало презентують місто, знайомлять туристів з традиціями та напрямками творчості митців Ковельщини. А виставки, що приїздять з інших міст дають можливість отримати досвід та ознайомитись з тенденціями у мистецтві інших регіонів.

З упевненістю можна сказати, що Ковель — місто з багатим мистецьким життям, а виставкові зали — осередок міської аристократії. Зроджені на землі, де жила й творила Леся Українка, сповнені творчої снаги, місцеві митці продовжують нести в люди багатство творчої колиски Волині. Дух старої будівлі колишньої аптеки Фрідріксонів дозволяє ковельчанам та гостям міста перебувати у вирі мистецьких подій та бути причетними до творення власної історії. Тому дуже важливо розвивати та примножувати духовну скарбницю нашого краю, виховувати високий рівень культури містян. Для цього необхідно проводити виставки дитячих робіт, бо це наше майбутнє, привозити виставки всесвітньовідомих майстрів, адже з них потрібно брати приклад, а також відкривати виставки місцевих творчих людей, тому що це гордість нашого краю.

---

1. Вальчук О. «Муніципальна аптека до Ваших послуг»: «Вісті Ковельщини». — 2009. — №76(11795).

2. Гилфрих Л. — «Открытие Волыни»: «Вечерняя Одесса». — 2009. — 28 июля.

3. Книга почесних гостей.

4. Савчук А. — «Культурно-історичні ресурси Волині в XXI столітті» Діалог. — 2010. — 24 червня (№ 24) с. 12.

5. Семенюк А. — «Друга молодість старої аптеки»: «Вісті Ковельщини». — 2009. — 4 липн. — С. 5.

6. Семенюк А. — Ковель: Шлях через віки: історико-краєзнавчі нариси. — Луцьк: Надстир'я, 2010. — 522 с.

7. Скоклюк Л. — «Вісті Ковельщини». — 2010. — № 13 (11832).

8. Тарасюк В. «Звітують працівники культури міста»: «Вісті Ковельщини». — 2010. — № 23 (11842).

9. Човник Н. — «Місце зустрічі змінити не можна»: «Волинь-Нова». — 2009. — № 55.

Інтернет-джерела:

10. Звіт міського голови
http://kovel.osp-ua.info/index.php?ch=2&fl=zvit_mer_2008

11. Ковель: історія та сучасність. Музика архітектури
http://ptaxa.com.ua/ukr/culture/arxiteck/

12. Культурно-просвітницький центр
http://ptaxa.com.ua/ukr/culture/pros/

13. Стара аптека
https://www.facebook.com/AptekaSalve/posts/

протоієрей Олександр Федчук
(м. Луцьк)

ОБСТАВИНИ РУЙНУВАННЯ БУДІВЕЛЬ ПУГИНСЬКОГО ВАСИЛІАНСЬКОГО МОНАСТИРЯ (за матеріалами Ковельського повітового суду)

Вважається, що Державний архів Волинської області (ДАВО) містить в цілому небагато матеріалів, корисних для дослідника церковного минулого Волині. Відомості про парафії та духовенство Володимирського, Ковельського й Луцького повітів у синодальний період (1795—1917 рр.) можна отримати передусім із фонду 35 («Волинська духовна консисторія») ДАВО. Його основу складають метричні книги та клірові відомості, яких недостатньо для відтворення цілісної картини розвитку навіть окремих парафій, не говорячи про узагальнюючі розвідки з церковної історії Волині. Фонди ДАВО 362 («Ковельське духовне правління»), 369 («Володимир-Волинське духовне правління») та 370 («Луцьке духовне правління») майже винятково містять проведені у 1806 р. описи кількох десятків храмів трьох найзахідніших повітів Волинської губернії (крім невеликої колекції документів іншого змісту, що походять з Ковельського духовного правління). На перший погляд, ніякі інші фонди ДАВО, крім вищевказаних, не містять дореволюційних документів церковного походження (йдеться про Православну Церкву). Однак, детальніше ознайомлення з матеріалами ДАВО переконує в тому, що насправді серед його фондів є ще чимало інших справ, що можуть неабияк зацікавити церковного дослідника. Передусім йдеться про фонди зі справами установ суду та органів міського самоврядування. Зокрема, варто відзначити фонди 359 («Володимир-Волинський повітовий суд»), 361 («Луцький повітовий суд») та 363 («Ковельський повітовий суд»), в яких збережено декілька сотень «церковних» судових справ кінця XVIII — початку XX ст. Вони стосуються захоплень парафіяльної землі, крадіжок у храмах, особистої поведінки кліру, втручання у духовне життя православних парафіян католицького духовенства тощо. Вивчення таких матеріалів значно розширює уяву сучасника про церковні процеси на Волині у роки її перебування у складі Російської імперії. У запропонованій публікації проаналізовано одну з таких справ Ковельського повітового суду. В ній містяться відомості про обставини функціонування та ліквідації малодослідженого в історичній науці Пугинського уніатського монастиря, майно якого після закриття обителі було передане православному духовенству Ковельського повіту.

З іншої справи Ковельського повітового суду відомо, що Пугинський монастир було засновано у 1763 р. поміщицею Голобського ключа Теофілією Вільгою, вдовою Дербського підкоморія Фабіана Франца Вільги [2, арк. 9—10]. Монастир був невеличкий, мав лише вісьмох ченців. Головною святинею обителі стала відома на всю округу ікона Пугинської Божої Матері [4, с. 68—71]. Через слабкість монастиря російська влада планувала ліквідувати його ще на початку XIX ст., але остаточне закриття обителі відбулося тільки у 1833 р. [3, с. 4—5]

Наприкінці XIX ст. у с. Пугині (нині — с. Погіньки Ковельського р-ну) поряд із уніатським монастирем почала функціонувати православна парафія, якою опікувався священик Голобської церкви [5, с. 418]. Після закриття монастиря його майно було передане православному відомству. Однак, с. Пугині тоді приписали не до Голобської, а до Дрозденської парафії.

Тільки восени 1838 р. Ковельське духовне правління рапортувало Волинському архієпископу про необхідність зарахувати парафіян с. Пугині до Голобської парафії, що 30 листопада того ж року схвалила своїм указом Волинська духовна консисторія. У документі йшлося про дозвіл перенести у Свято-Георгіївський храм с. Голоби начиння та всього майна Різдво-Богородичної церкви с. Пугині, яку після цього можна було розібрати через вкрай незадовільний стан приміщення. Дерево з розібраного храму слід було використати на користь самостійної церкви. Цим же указом духовному правлінню приписано негайно звернутися у Ковельський земський суд для відкриття при ньому слідства про руйнування василіанського дерев'яного монастирського корпусу та дерев'яних будівель при ньому, що належали ліквідованій церкві [1, арк. 1—2].

Виконуючи указ духовної консисторії, у лютому 1839 р. правління звернулося у

земський суд, повідомивши, що духовним депутатом для розгляду справи призначається священик містечка Янівка Олександр Шиманський. Проводити слідство було доручено приставу 4-го стану, куди входили Пугині й Голоби, штабс-капітану Степанову, котрий приступив до розгляду не одразу, бо тільки 4 травня звернувся у Ковельське духовне правління за описом монастирського майна, зробленого 23 листопада 1833 р. [1, арк. 3]

У червні духовне правління надало приставу необхідні документи, повідомивши, що догляд за майном переданого православним монастиря спершу було доручено причту с. Дроздні. Згідно опису, дерев'яний монастир побудований 26 жовтня 1763 р. (вочевидь, йдеться про день заснування). Одноповерховий житловий корпус був прямокутний, розмірами 12 на 85 ліктів. Там знаходилося шість однокімнатних келій для ченців, а сьома — двокімнатна, для настоятеля. До корпусу прибудовані трапеза, поварня, людська і комора. Все це було покрите соломою. У корпусі знаходилося десять дверей, підлога у келіях крита дошкою, а у коридорі — цегляна. Ніяких прикрас ніде не було. На момент проведення опису будівля уже була ветхою і вимагала значних ремонтних робіт. За декілька кроків від людської хатини на монастирському погості знаходився колодязь, поряд — прибудова для дров, сарай і хлів для дрібної худоби. Неподалік від монастирських воріт — стійло для рогатого скота, а з іншого боку тих самих воріт — конюшня. Усі господарчі приміщення були дерев'яні та покриті соломою, а монастирська огорожа — цегляна, з дерев'яними воротами та двома хвіртками. В огорожі, розмірами у 800 ліктів, також знаходилися фруктовий сад та пасіка на чотирнадцять колод. Поблизу монастиря — клуня, при якій знаходилися три сараї під однією солом'яною стріхою загальним розміром 30 на 38 ліктів. За будівлею розташовувалося пасовисько з городом на 6 косарів. Усе це було огороджене тином.

Для богослужінь пугинські ченці використовували влаштовану із трьох келій каплицю з двома престолами. Також у монастирі була бібліотека, у якій знаходилося 103 книги. Серед іншого майна — різний посуд, інструменти та малоцінні речі.

Здавав це майно православному духовенству Камінь-Каширський декан Фома Теодорович, а прийняв його протоієрей Венедикт Малеванський у присутності засідателя Ковельського земського суду [1, арк. 4—7].

Окремим списком, підписаним священиком с. Дроздні Петром Скалицьким, було зазначене майно, якого не виявилося при остаточному здаванні монастиря. Йшлося переважно про столовий та господарчий інвентар у кількості майже 150 одиниць [1, арк. 8—9].

Схоже, що отримання описів не спонукало пристава до прискорення слідства. Тим часом, священик О. Шиманський попросив звільнити його від виконання депутатських обов'язків у цій справі, тому восени 1839 р. ці обов'язки було доручено виконувати священику с. Рокитниця Стефану Малевичу [1, арк. 13—14].

Тільки 27 січня 1840 р., після припису генерал-губернатора про пришвидшення дій слідства, пристав та священик С. Малевич виїхали у Пугині. На місці колишнього монастиря вони не побачили ніяких будівель, а лише малу частину паркану, залишки монастирського корпусу та солому з нещодавно розібраної клуні. Відтак слідчі вирішили допитати місцевих селян, священика Дрозднів П. Скалицького і голобських настоятелів — колишнього Іоанна Страшкевича та нинішнього Павла Антоновича, кожен із яких мав відношення до нагляду за знищеним майном. Для того, щоб зберегти хоча б наявну частину паркану та ще не вивезене дерево, вирішено віддати територію під нагляд управителю [1, арк. 15].

Перший свідок, 30-річний пугинський селянин Яків Степанюк, повідомив, що розбирати будівлі почали священики І. Страшкевич та П. Скалицький. Голобський настоятель нібито розібрав конюшню, клуню та інші три сараї й перевіз у Голоби. Туди ж він вивіз чотирнадцять колод із бджолами. Скалицький же вивіз у Дроздні стелю, підлогу, двері з розібраних приміщень. Зі слів Я. Степанюка стало зрозуміло й те, що селяни також приносили у свої господарства деякі будматеріали з монастиря, а йому самому ще настоятель Пугинської обителі до її закриття дав сідло та декілька дощок за роботу у монастирі [1, арк. 18]. Покази інших селян виявили, що дошки з розібраних монастирських будівель були чи не у кожному селянському господарстві, а один із мешканців Пугинь повідомив, що священик П. Антонович, коли був призначений у с. Голоби, заради цікавості обійшов усі домогосподарства у с. Пугині і майже всюди бачив дерево з монастиря, що він фіксував у своїх записах [1, арк. 19—21].

3 лютого 1840 р. священик П. Антонович повідомив слідству, що коли вперше після свого призначення у с. Голоби побачив залишки Пугинського монастиря, вирішив дізнатися, що стало причиною такого сумного явища, хоча у той час с. Пугині ще входили до Дрозденської парафії. Взявши з собою дячка, він обійшов усі місцеві домогосподарства, майже всюди у сараях знайшовши по 5—10 штук дерева, а у кількох селян — 15—25 штук [1, арк. 23—24].

Колишній голобський настоятель священик І. Страшкевич, який служив уже у с. Мизове Ковельського повіту, на запит слідства зауважив, що монастирські будівлі були у завідуванні дрозденського причту. Тому він радив спершу опитати колишнього священика того села, який тепер служив у с. Любиковичі Ровенського повіту, та інших членів причту с. Дроздні, а не пугинських селян, які можуть бути причетними до справи, а тому, за силою законів, не мають допускатися до свідчення [1, арк. 25].

Невдовзі слідству надійшли й пояснення самого священика П. Скалицького, який повідомив, що завідувати монастирем йому доручив Ковельський протоієрей Венедикт Малеванський, а винуваті у його руйнуванні тільки пугинські селяни, які самі казали, що їх володар Євстафій Вільга їм дозволив брати все, бо він сам це побудував. Отець Петро стверджував, що селяни казали неправду, коли свідчили про те, що він розбирав будівлю і забирав будматеріали. Що ж стосується священика І. Страшкевича, то заборонити йому розбирати будівлі він начебто не мав права, бо той служив у Голобах, де проживав поміщик, якому належала вся ця нерухомість. З дозволу пана селяни розібрали сараї і перевезли їх у с. Голоби, де на церковній землі побудували господарчі приміщення для священика. Про монастирський реманент о. П. Скалицький повідомив, що без його участі протоієрей всі речі зібрав в одній келії, яку закрив, а ключі тримав у себе. Згодом всі ці речі були викрадені, про що священик не доносив протоієрею, а тільки сказав, що на користь Михайлівського храму дрозденські парафіяни забрали шість пнів бджіл [1, арк. 30, 33].

Допитаний диякон із с. Дроздні Іоанн Ненадкевич повідомив, що прийшов на парафію тільки у 1837 р., коли монастир, переданий місцевому кліру на догляд у 1835 р., уже був зруйнований. На момент його призначення на церковній землі с. Дроздні стояло п'ять пнів із бджолами, мед та віск із яких використовували на потреби місцевого храму [1, арк. 48].

Поміщик Євстафій Вільга показав, що ніколи не давав розпорядження розбирати і перевозити у с. Голоби якісь матеріали з Пугинського монастиря, оскільки це ніяк його не стосується [1, арк. 49].

На цьому слідчі дії були призупинені. Тільки у листопаді 1840 р. пристав звернувся у Ровенське духовне правління за необхідністю прибуття у с. Пугині для потреб слідства священика П. Скалицького [1, арк. 51], але нові свідчення той давав тільки наступною весною [1, арк. 56—57]. Тоді ж були допитані мешканці сс. Голоб та Дрозднів, серед них — церковний староста Свято-Георгіївської церкви Іван Григорович Марчук [1, арк. 61].

Влітку нові свідчення давав й священик І. Страшкевич, який доводив, що перевіз у с. Голоби лише один сарай, причому той, що знаходився за монастирським парканом, а також в уніатського благочинного Фоми Теодоровича купив п'ять колод бджіл [1, арк. 78—80]. У сей самий час проведено очну ставку між голобським священиком П. Антоновичам та пугинськими селянами [1, арк. 73].

Наприкінці жовтня 1841 р. Ковельський повітовий суд розглянув передані туди матеріали слідства і визнав їх недостатніми. Справа знову була повернута у земський суд, з тим, щоб її доповнити церковними документами про точний час передачі монастирського майна кліру Дрозденської, а потім Голобської парафії, визначенням завданих розграбуванням монастиря збитків тощо [1, арк. 86—89].

Проте пристав не поспішав зайнятися доповненням справи, що спонукало Ковельське духовне правління неодноразово звертатися у земський суд із нагадуванням про необхідність якнайшвидше її вирішити [1, арк. 91, 93, 98, 99]. Духовна консисторія з цього ж приводу скаржилася у Волинське губернське правління.

Слідчі дії відновилися тільки у лютому 1843 р., коли знову розпочалися опитування свідків [1, арк. 103]. Поміщик Є. Вільга повторно наголосив, що монастирські будівлі не перебували у завідуванні панської економії, а знаходилися у церковному підпорядкуванні, тому він не міг запобігти селянам розтягувати монастирське майно [1, арк. 114].

Селяни, як і раніше, стверджували, що будівлі розібрали священики І. Страшкевич, П. Скалицький, а також — ковельський протоієрей В. Малеванський. Жоден з допитаних не міг скласти приблизну вартість втраченого. На вимогу Ковельського земського суду до слідчих не прибули священик І. Страшкевич із с. Мизова, священик П. Скалицький із с. Любиковичів та диякон Лев Литвинович із Тумина, який колись дякував у Голобах [1, арк. 127].

Наступних декілька років слідчі дії знову не проводилися. На скарги духовенства губернські та повітові установи нагадували приставу 4-го стану про необхідність завершити слідство [1, арк. 139—140, 158], а той звертав увагу на свідків, котрі не прибули до нього, та відсутність церковних документів, хоча у Ковельському духовному правлінні повідомляли, що ніяких інших документів, крім уже наданих, не мають [1, арк. 169]. Нарешті, 26 січня 1849 р. пристав зумів провести очну ставку між священиками П. Скалицьким та І. Страшкевичем, які між собою виясняли питання про наявність дозволу настоятеля Дрозденської церкви голобському священику переносити сарай [1, арк. 212—213]. У тому ж місяці черговий раз допитано групу селян [1, арк. 220—225]. У березні вдалося відібрати покази в Л. Литвиновича [1, арк. 247—248]. Після проведення вказаних дій у земському суді вирішили, що справа готова для вирішення, тому у квітні 1849 р. її знову було відправлено у Ковельський повітовий суд [1, арк. 251—252].

Однак, у справі й далі не було оцінки монастирського майна, яку повітовий суд продовжував вимагати у Волинської духовної консисторії [1, арк. 255]. Таким чином, продовжилося листування, в ході якого консисторія пояснювала, що серед її справ нема жодних оцінок майна Пугинського монастиря, а тільки зроблений 23 листопада 1833 р. опис [1, арк. 267—269].

21 серпня 1850 р. Ковельський повітовий суд розглянув справу про розбирання будівель василіанського монастиря. Священика І. Страшкевича визнано винуватим у самовільному забиранні сараю Пугинського монастиря, а пугинських селян — всього іншого дерева. Відтак із першого постановлено стягнути на користь причту Дрозденської церкви вартість сараю, а з других — вартість інших будівель, попередньо вияснивши їх вартість [1, арк. 271—272].

Обов'язок приведення судового рішення у дійсність лежав на земському суді. Однак, втілити присуд у життя не вдавалося. Завдяки свідченням лише шести голобських селян (!!!) приблизна вартість втраченого майна була оцінена у 180 рублів сріблом [1, арк. 312], але стягувати їх не було з кого, адже пугинські селяни заявляли, що не пам'ятають, хто розбирав будівлі. У зв'язку з цим у лютому 1858 р. Ковельський земський суд повідомив місцевий повітовий суд, що не знаходить за можливе виконати рішення, якщо повітовий суд не повідомить, з кого саме стягувати гроші [1, арк. 311—312]. Розглянувши такий рапорт земського суду, у повітовому суді постановили повідомити земський суд, що судове рішення 21 серпня 1850 р. передбачало стягнення грошей з усіх мешканців села [1, арк. 313—314]. На цьому матеріали судової справи закінчуються. Вочевидь, стягнути збитки за руйнування будівель Пугинського монастиря так і не вдалося.

Отже, розглянуту слідчу справу слід вважати цінним джерелом з церковної історії Волині. У ній, крім унікальних відомостей про Пугинський монастир, містяться документи про механізм ліквідації осередків уніатської Церкви та їх підпорядкування православному відомству, про парафіяльне господарювання на Волині, побутове життя сільського духовенства тощо. Ввижається, що вивчення подібних судових матеріалів дасть змогу розкрити ще не одну темну пляму церковного минулого Волині.

---

1. Державний архів Волинської області. Ф. 363. Оп. 1. Спр. 489.
2. Державний архів Волинської області. Ф. 363. Оп. 1. Спр. 562.
3. Білик В. Становище василіанських монастирів Правобережної України у суспільно-політичних умовах Російської імперії (кінець XVIII — 30-ті рр. XIX ст.). Минуле і сучасне Волині та Полісся. Християнство в історії і культурі Володимира-Волинського та Волині. Науковий збірник. Випуск 47. Луцьк, 2013. С. 3—7.
4. Рожко В. Чудотворні ікони Волині і Полісся. Луцьк, 1998.
5. Теодорович Н. Волынь в описании городов, местечек и сел. Том V. Ковельский уезд. Почаев, 1903.

Юрій Фініковський
(м. Любомль)

ДАНИЛО ШУМУК В УМОВАХ УВ'ЯЗНЕННЯ У КОВЕЛЬСЬКІЙ ТЮРМІ

В міжвоєнний період м. Ковель входило до складу Другої Речі Посполитої та слугувало центром однойменного повіту. Ковельська в'язниця, як елемент польської правоохоронної системи, була створена одночасно з судовими органами в травні 1919 року. Передусім, вона слугувала для попереднього ув'язнення та відбування тюремного покарання обвинувачуваних в українському націоналістичному та комуністичному рухах, а також для утримання кримінальних злочинців. Як пенітенціарний заклад, підпорядковувалась Люблінській окружній дирекції тюрем. Поруч з цим в'язниця знаходилась під наглядом повітового староства, а з 1921 року — прокуратури Луцького окружного суду.

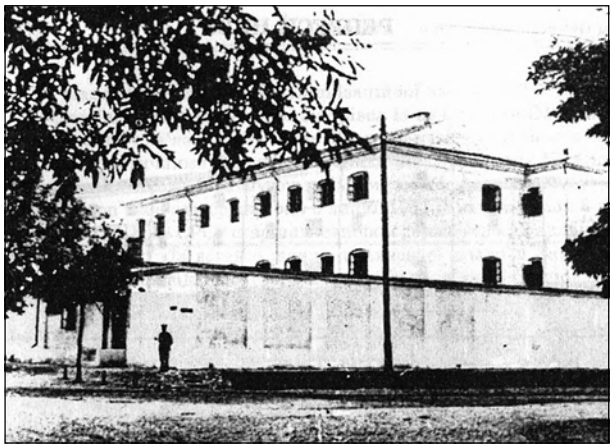

Ковельська тюрма в міжвоєнний період.

Зауважимо, що більшість утримуваних у Ковельській тюрмі міжвоєнного періоду складали політичні в'язні. На той час в польському кримінальному праві під політичним злочином розуміли «умисну суспільно — небезпечну дію, вчинену з політичних мотивів, спрямовану проти незалежності держави, цілісності її території, політичного і конституційного ладу, проти глави держави, державних органів, внутрішніх і зовнішніх стосунків держави з іншими державами при відсутності низьких спонукань, як користь, особисті інтереси та інше»[14, с. 116].

Найпоширенішими у той час були злочини, пов'язані з комуністичною пропагандою та агітацією. Як повідомляв часопис польських адвокатів, «немає дня, щоб преса не принесла нам відомості про арешти, справи і процеси над комуністами»[2, с. 110].

Серед ув'язнених в Ковельській тюрмі за приналежність до ліворадикальних партій та організацій було чимало жителів Любомльського повіту Волинського воєводства. Одним із них був Данило Шумук — активний учасник підпільного комуністичного руху на теренах Любомльщини і Ковельщини, секретар Почапського районного комітету Комуністичного союзу молоді Західної України[1, с. 723].

Вивчення умов перебування цього діяча у Ковельській тюрмі є актуальним питанням сучасної історичної науки, адже дозволяє на його прикладі показати особливості утримання політичних в'язнів в системі пенітенціарних закладів на регіональному рівні, дає змогу дослідити ступінь впливу тюремних умов на формування особистих якостей та світоглядних переконань тощо.

З огляду на відсутність в сучасній українській історіографії окремих студій з означеної проблеми, метою статті є всебічне висвітлення особливостей перебування Д.Шумука у Ковельській в'язниці (лютий 1934 — травень 1935 рр.).

Джерельну базу дослідження складають документи Державного архіву у Волинській області (Фонд 281. Ковельська тюрма, м. Ковель, Ковельського повіту Волинського воєводства, 1919—1939 рр.), неопубліковані (Відділ рукописних фондів та текстології Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України. Ф.202. Архів Д. Л. Шумука. Спогади. Рукопис. 1960-ті рр.) та видані окремими книгами спогади Д. Шумука, окремі його машинописні тексти та ін.

Як добре знаного члена комуністичного підпілля, Данила Шумука було заарештовано органами повітової поліції в ніч з 19 на 20 січня 1934 року у с. Боремщина [17, с. 88]. «На Водохреща, вночі, польська поліція арештувала мене п'ятий раз. Обшуки робили дуже довго, але нічого не знайшли. Цього разу мені ще в хаті наклали наручники» — писав він пізніше в своїй автобіографії [18,арк. 1]. Зазначимо, що тогочасні арешти в

Любомльському повіті були викликані вбивством Івана Криласа, колишнього члена комуністичного підпілля, завербованого польською дефензивою [16, с. 50].

Згодом Д.Шумука було доставлено в повітовий відділ поліції у м. Любомль. Відмовившись співпрацювати із слідчим Юліаном Ангельським, він був підданий катуванням [19, с. 33—34]. Очевидно, що під дією таких методів, а також після ознайомлення із протоколами допитів інших учасників ліворадикального руху на Любомльщині, ув'язнений зізнався в своїх переконаннях, організації селянських страйків, розповсюдженні комуністичної літератури тощо. Після проведення слідчих дій його перевели до Ковельської в'язниці [15, с. 8].

В журналі реєстрації арештованих знаходимо дані, що «підслідчий в'язень Д. Шумук» прибув у Ковельську тюрму 6 лютого 1934 року [6, арк. 11]. Його справу натомість було передано для подальшого вивчення судовому слідчому Стефану Лоренцу.

Про час прибуття до в'язниці Д.Шумук писав: «У Ковельській тюрмі нас посадили майже всіх у камеру ч.18. Порівняно з дефензивою нам жилося тут набагато веселіше. Нам дозволили отримувати передачі від родичів і друзів у необмеженій кількості». [19, с. 35]. Всього ж у камері перебувало до 25 осіб, більшість з яких становили політичні в'язні, меншу частину — кримінальні злочинці.

Загалом, уже в опублікованих пізніше спогадах, Д.Шумук зазначав: «У перші дні в тюрмі люди сильно тяжко переживають розлуку з сім'єю, з своїми родичами та рідними місцевостями. Величезний контраст між сімейним життям удома та жорстким тюремним режимом дуже боляче крає душу. Одначе болісна гострота розлуки з рідними й дошкульність жорстокого режиму з бігом часу притуплюється і затирається. Люди з кожним днем звикаються з новими обставинами життя, але невблаганна сіра монотонність тюремного життя тяжким каменем усе сильніше й сильніше гнітить душу й кладе свій відпечаток на обличчя і очі. Мені здається, що тюрма якраз і є найстрашніша своєю жорстокою сірою монотонністю. Вона викарбовує свої пекучо-болісні відтиски на людських душах на все життя. Запроторення людини в тюрму — це страшне насильство над її природою....» [3, с. 90—91].

В цей період, за свідченнями ув'язненого, адміністрація тюрми дозволяла засудженим побачення з родичами та друзями двічі на місяць. Днем зустрічей був визначений четвер (в інших джерелах — понеділок — ***Авт.***), при цьому тривали вони не більше 15 хвилин. Найчастіше на побачення до ув'язненого приїжджала його дружина Марія, рідше — мати Агрипина Луківна [19, с. 35].

Всього ж, за спогадами Д. Шумука, у Ковельській тюрмі налічувалось майже двісті політв'язнів. З них лише четверо були затримані за націоналістичну діяльність, усі інші — за комуністичну [3, с. 90]. Безперечно, що поруч з ними в ув'язненні перебували і кримінальні злочинці.

Про характер відносин між самими утримуваними Д.Шумук писав у спогадах: «Духовна культура політв'язнів була досить висока. Ніхто не лаявся, не бився. Пошана до авторитетів була велика. Ступінь авторитету визначався організаційною рангою, загальною й політичною грамотністю та стійкістю на слідстві. Дисципліна була зразкова. Передачами ділились всі порівну. До побутових злочинців ми ставились терпимо, але намагались триматись від них осторонь. Гідність кожного з нас не дозволяла навіть уявити себе побутовим злочинцем» [19, с. 40].

При цьому усі політв'язні активно підтримували зв'язок між собою. Д.Шумук згадував, що основними засобами спілкування були «грипси» (записки) та «морзянка» (перестукування за допомогою телеграфічної азбуки Морзе). «Грипси передавали всякими способами: шнурком, якого звали «конем», спускали в нижню камеру і закидали у верхню, а як треба, то й у бічні камери: крім того, домовлялись про всілякі «запічки» в туалеті, де також клали й забирали грипси, а іноді навіть кидали з вікна під ноги тим, що були на прогулюваному дворику. Адміністрація стежила, перехоплювала наші грипси і карала за них» — писав він [3, с. 90].

Незважаючи на важкі умови перебування в тюрмі, в'язні мали непогані можливості займатися самоосвітою. «Дозволяли передавати газети, журнали й книги різних ідеологічних напрямків: від Маркса й Енгельса до Шопенгауера, Макіавеллі і Ніцше. З художньої літератури ми також мали все — від Шолохова, Горького й Гладкова до Кащенка, Лепкого й Уласа Самчука. Одне слово, щодо цього, то справа стояла настільки

Данило Шумук. 1956 р.

добре, що в тюрмі ми мали досить великі можливості для свого культурно-освітнього й політичного розвитку» — згадував Д. Шумук [19, с. 35]. Поруч з цим, в тюремній бібліотеці у вільному доступі можна було користуватись примірниками польської офіційної преси, навчальними посібниками та підручниками з математики, географії. Традиційними були також загальні бесіди співкамерників, під час яких одні оповідали іншим засвоєний матеріал[3, с. 90].

При тюрмі функціонував також відділ праці, де використовували в'язнів, як робочу силу. За це вони, очевидно, отримували невелику платню. Так, серед списку утримуваних, які мають депозит, станом на 11 вересня 1934 року зазначається і Д. Шумук, із сумою в 3 злотих [12, арк. 490].

Поруч з цим, відносини між політв'язнями та працівниками тюрми мали досить напружений характер. Причиною цьому були чисельні акції ув'язнених спрямовані на пом'якшення умов утримання, пришвидшення темпів слідства тощо. З іншого боку, напруженості додавало нерідко недоброзичливе ставлення охоронців в'язниці до відвідувачів. Як згадував Д. Шумук, одного разу він сам був свідком, коли наглядач грубо повівся з його матір'ю. «Якось я побачив крізь вікно свою стареньку знедолену маму. Вона стояла на хіднику, і приклавши до чола руку, шукала очима наше вікно. Раптом іззаду підійшов наглядач і штовхнув маму так, що вона аж заточилась і впала. У мене аж засвербіли руки побити морду тому нелюдові, але нас розділяли тюремні грати. Зрештою, серед тюремних наглядачів, мабуть, у всьому світі не знайдеться порядної людини», — писав він [19, с. 40].

Найпоширенішими видами непокори зі сторони в'язнів були бунти, биття вікон, розбір печей, голодування, відмова виконувати вказівки адміністрації.

Так, у рапорті начальнику Ковельської в'язниці від 14 травня 1934 року йшлося про те, що Д.Шумук разом з іншими утримуваними у камері №18 підняли бунт [10, арк. 22]. За спогадами самого ув'язненого, причиною цього стало побиття в коридорі тюрми одного із затриманих. «Почалося все з того, що під нашою камерою в коридорі хтось закричав: «Б'ють!». Ми підхопили цей тривожний крик і всією камерою проскандували: «У карцері б'ють!» Невдовзі вся тюрма тріщала і кричала страшним криком: «Нас б'ють!». Особливо разючо кричали жінки. Бунт стривожив жителів міста. А тюрма ревла крізь побиті вікна. Співчуваючі почали товпитись під тюрмою. Приїхала поліція і пожежна охорона. Почали стріляти по вікнах і заливати нас водою», — згадував він [19, с. 39].

Зауважимо, що подібного роду протестні акції в'язнів вели за собою дисциплінарні покарання зі сторони адміністрації пенітенціарного закладу. Так, за участь в бунті Д. Шумука було переведено в іншу камеру, а також заборонено бачитись йому із рідними терміном два місяці [3, с. 92].

Великий психологічний вплив на ув'язненого Д. Шумука мав той факт, що в жовтні 1934 року в нього народилась донька Віра [19, с. 39]. «Це повідомлення породило у мені нові, до того часу невідомі почуття. Свідомість відповідальності стиснула мені серце. Я почував себе в боргу перед тим маленьким єством у сплату якого я мало вірив», — писав він [3, с. 96].

Нерідко після протестних дій в ув'язнених забирали кошти з депозитів, отриманих за роботу у тюрмі, переводили в одиночні камери, карцери тощо. За найменшу провину тюремні наглядачі нерідко накладали на цілу камеру в'язнів «карантин» терміном 1—2 тижні, під час якого заборонялося отримувати передачі, відмінялася прогулянка [14, с.118].

Натомість політв'язні й надалі відмовлялись виконувати вказівки адміністрації тюрми, неодноразово порушуючи дисципліну. В службових донесеннях начальнику тюрми останньої третини 1934 року повідомлялось, що Данило Шумук, разом з іншими в'язнями камери не ставав на ранкові та вечірні перевірки [9, арк. 35, 38], показово під час візиту начальника тюрми надягав на руки червоні пов'язки тощо [8, арк. 93].

Ще одним видом протесту серед ув'язнених була відмова від їжі. В рапорті началь-

нику Ковельської в'язниці від 8 жовтня 1934 року йшлося про те, що Д. Шумук разом з іншими утримуваними оголосили голодування. Причиною цьому в'язні називали «відсутність ведення слідства у їх справі на протязі дев'яти місяців» [8, арк. 23].

За спогадами Д. Шумука, тоді від їжі разом з ним відмовилось ще тринадцять співкамерників. «Ми вимагали закінчення слідства, але марно. Тоді ми почали голодівку. Голодівка — це теж своєрідне випробування сил, до того ж випробування важке. Голод усі тяжко переносять, а особливо молоді». — писав він [19, с. 39]. Як результат, після шести діб голодування, слідчі пообіцяли прискорити процес. Натомість, тих в'язнів, які не витримали випробування, співкамерники забойкотували на місяць.

Данило Шумук. 1968 р.

В донесенні на ім'я начальника тюрми від 29 грудня 1934 року повідомлялись, що в'язні камери №5 — Д. Шумук, Т. Кавецький, А. Сацюк, Я. Маткобожик та ін., вчергове оголосили голодування, протестуючи проти дій адміністрації [9, арк. 40]. Такі дії були викликані попереднім утриманням вказаних осіб в одиночних камерах.

Одним із найважчих дисциплінарних покарань було ув'язнення в карцері.

За спогадами Д.Шумука, в другій половині березня 1935 року в Ковельській тюрмі було організовано черговий бунт. Він був викликаний побиттям в'язня Андрія Сацюка, затриманого на передачі записки іншим засудженим [3, с. 92—93]. «Цього разу тюрма гула довго і страшно. Адміністрація стріляла крізь вікна і «вовчки» в дверях. Пожежники з брандспойтів заливали камери водою. Кінна поліція цілим відділом їздила по навколишніх вулицях Ковеля і нагайками розганяла співчуваючих громадян, що юрмились коло тюрми. Лемент , крики, сичання пожежних брандспойтів і автоматні черги — все це злилось в суцільний страшний шквал.» — писав він [19, с. 40].

В службовому рапорті начальнику в'язниці повідомлялось, що одним із організаторів бунту 23 березня 1935 року був Д. Шумук [11, арк. 30]. Його також звинувачено в битті вікон, розборі тюремної печі та киданні цегли в адміністрацію тюрми [11, арк. 38]. Окрім цього, згідно протоколу списання втрат при пошкодженні камер в'язнями, з рахунку утримуваного було знято 7 злотих 65 грошів в якості компенсації за нанесені збитки [7, арк. 39].

За вчинені дисциплінарні порушення Д. Шумука разом з іншими було посаджено до карцеру. Про ці події він згадував: «Після допиту нас шістьох забрали на Монопольову вулицю. Там з колишньої тютюнової фабрики зробили тюрму, а великий льох переобладнали на підземний карцер, що його в'язні називали «душогубкою». Посередині того страшного льоху зробили тюрму, а з обох боків по три мікрокамери...» [19, с. 41]. Розмір камери в карцері становив трохи більше 1 м^2.

Утримування в карцері здійснювалось на протязі 48 годин, після цього ув'язненого на 24 години переводили в звичайну камеру, далі — знову в карцер. Раціон харчування тут складався з 300 грамів хліба і півлітра води на добу [3, с. 93—94].

Умови перебування у карцері були надзвичайно важкими. Сам Д. Шумук так писав про це: «З усіх відомих мені карцерів цей був найстрашніший. Коридор до цього підземелля закривався герметично, двері закривались добре. Простінки між камерами були щойно зроблені. По них текла вода, а штукатурка була така сира, що в неї пальці вгрузали. Цементова підлога була зроблена у вигляді вижолобка і залита водою, а зверху покладено дерев'яний щиток. У стелі просвердлено дірку і сполучено її з витяжною трубою. Дерев'яний щиток служив за плаваючу підлогу. У коридор тієї душогубки нас заводили по одному, там роздягали, били і тоді роздягнених кидали в мікрокамери» [19, с. 41]. Загалом у карцері Д. Шумук пробув дванадцять діб, після чого дуже сильно простудив спину [3, с. 94].

Після переведення у звичайну камеру ув'язненні вчергове оголосили голодування, мотивуючи такі дії знущаннями з боку наглядачів у карцері. В свою чергу адміністрація тюрми в якості покарання забрали в утримуваних постіль, одяг та воду. «Це була абсолютна голодівка, і передати ті муки неможливо. На другий день бажання їсти і пити зливались в одне, а на четвертий день ми хотіли тільки пити. На п'ятий день голодівки

йшов дощ. Ми кинулись до вікна, щоб зловити на руку й лизнути бодай одну дощову крапельку. Але ні в кого вже не було сили дотягнутись до вікна. Нам лишилось тільки жадібно дивитись, як ті дорогоцінні краплі спадають на землю. Нас палила температура», — згадував Д. Шумук [19, с. 42].

З огляду на важке становище в'язнів, адміністрація на восьмий день перевела їх на примусове годування [3, с. 95]. Водночас, після перемовин із прокурором окружного суду, утримувані склали лист із вимогами пом'якшення тюремних умов для політв'язнів та адресували його міністру внутрішніх справ М. Зиндрам-Косцялковському та Лізі захисту прав людини [19, с. 42].

Слідство у справі Д.Шумука було закінчене в другій половині квітня 1935 року. Згідно вироку Луцького окружного суду від 24 травня 1935 року його було позбавлено всіх прав та арештовано терміном на 8 років [4, арк. 53]. Після суду Д.Шумука було відправлено для відбування покарання в тюрму м. Ломжа (Польща) [1, с. 723].

Таким чином, Данило Шумук, заарештований за активну участь в комуністичному русі, перебував в ув'язненні у Ковельській тюрмі з лютого 1934 по травень 1935 року. В цей період він активно займався самоосвітою. За час утримання в тюрмі неодноразово брав участь в протестних акціях по відношенню до адміністрації пенітенціарного закладу. Період перебування у в'язниці добре висвітлений в мемуарах цього громадсько-політичного діяча, які можуть бути ширше використані для дослідження проблеми організації та функціонування тюрми м. Ковель в міжвоєнний період.

1. Антонюк Я. Д. Шумук./Антонюк Я. // Український визвольний рух у постатях керівників. Волинська та Брестська області (1930—1955). — Торонто—Львів, 2014. — С. 723—724.

2. Верьовкін В. Західноукраїнська та польська преса про судові політичні процеси у 20—30-х рр. XX ст./ Верьовкін В. // Наукові записки Острозької академії наук. Серія право. Випуск 2. — Острог. — 2001. — С. 104—110.

3. Відділ рукописних фондів та текстології Інституту літератури імені Т.Г.Шевченка НАН України. Ф. 202. Архів Д.Л.Шумука. Спогади. — С. 90—98.

4. Державний архів Волинської обл. (Держархів Волинської обл.). Ф. 216. Оп. 3. Спр. 206. 143 арк.

5. Держархів Волинської обл. Ф. 281. Оп. 1. Спр. 1. 90 арк.

6. Держархів Волинської обл. Ф. 281. Оп. 1. Спр. 3. 99 арк.

7. Держархів Волинської обл. Ф. 281. Оп. 3. Спр. 80. 96 арк.

8. Держархів Волинської обл. Ф. 281. Оп. 3. Спр. 81. 122 арк.

9. Держархів Волинської обл. Ф. 281. Оп. 3. Спр. 82. 197 арк.

10. Держархів Волинської обл. Ф. 281. Оп. 3. Спр. 83. 35 арк.

11. Держархів Волинської обл. Ф. 281. Оп. 3. Спр. 84. 133 арк.

12. Держархів Волинської обл. Ф. 281. Оп. 3. Спр. 93. 493 арк.

13. Овсієнко В. Данило Лаврентійович Шумук./ Овсієнко В. Рапп І.// Міжнародний біографічний словник дисидентів країн Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР. — Т.1. Україна. — Частина 2. — Харків, 2006. — С. 841—844.

14. Пащук Т. Документи державного архіву Волинської області про правове становище політичних в'язнів II Речі Посполитої (на прикладі Ковельської тюрми 1919—1939 років)/ Пащук Т.// Перспективні напрямки розвитку сучасної юридичної науки. Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції (м. Івано-Франківськ, 20—21 березня 2015 року). У 2-х частинах. — Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2015. — Ч. 2. — С. 115—120.

15. Тима П. «Я був той комуніст, що сидів у тюрмі, а не той, що саджав до неї інших»// Наше Слово. — Варшава, 2004. — 7 листопада. — № 28. — С.8.

16. Фініковський Ю. Становлення особистості Данила Шумука: дитячі та юнацькі роки (1914—1934)./ Ю. Фініковський// Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». — Острог, 2017. — Вип. 26. — С.47—53.

17. Фініковський Ю. Данило Шумук у комуністичному русі на Волині (20—30-ті рр. XX ст.) / Ю. Фініковський // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». — Острог, 2018. — Вип. 27: На пошану Володимира Трофимовича. — С. 85—89.

18. Шумук Д. Автобіографія: [Машинопис]. Фонди Любомльського краєзнавчого музею. Інв. №НДФ-3317. — 2 арк.

19. Шумук Д. Пережите й передумане: Спогади й роздуми українського дисидента-політв'язня з років блукань і боротьби під трьома окупаціями України (1921—1981). — Київ, 1998. — 431 с.

Ірина Челяда
(м. Ковель)

ДЕРЖАВНИЙ СТЯГ У КОВЕЛЬСЬКИХ СЕРЦЯХ

Наш стяг — пшениця у степах
Під голубим склепінням неба.

Державний прапор України — стяг із двох рівновеликих горизонтальних смуг синього і жовтого кольорів. Співвідношення ширини прапора до його довжини 2 : 3 [8, ч. II, ст. 22].

В європейській геральдиці синій символізує великодушність, чесність, вірність і бездоганність. Жовтий (золотий) символізує знатність, могутність і багатство, а також чесноти: силу, вірність,чистоту, справедливість, милосердя і упокорювання [5].

Існує популярне негеральдичне тлумачення, за якими синій колір символізує небо, а жовтий — пшеничне колосся.

Прапор — це той символ, який показує, що ми є нація. В наш нелегкий час, коли на сході країни іде війна, українці все більше починають розуміти, що вони насправді є українцями. І саме державна символіка підносить дух українців і стає для нас частинкою нашого серця. Питання національної символіки нині неабияк актуальне, воно торкнулося кожного з нас — і дорослих, і дітей. Ми повинні більше знати про свій прапор і розуміти значущість цієї святині народу, адже ми український народ і зобов'язані любити свою Батьківщину,захищати її, переживати за тих, хто бореться за єдність країни і молитися, щоб все було добре.

Історія державного прапора

Найдавніші українські прапорні полотнища були трикутно-клинової форми. На зламі XIII—XIV ст. з'явилися чотирикутні прапори з клиновими полотнищами на вільному кінці. Найуживанішими прапорними зображеннями були хрести, небесні світила та княжо — родові тризуби — двозуби. Найчастіше використовували червоні кольори, білі, блакитні, зрідка жовті.

Уперше синьо-жовті кольори згадуються близько 1410 року на хоругвах Галицько-Волинського князівства. На них ще на синьому полі був зображений золотий лев.

Жовто-блакитні прапори мали і запорізькі козаки, які використовували його в мирний час, на відміну від бойового стягу малинового кольору. За часів козацько-гетьманської доби полотнища були прямокутними, або так звані скошені згори вниз або навпаки.

У XVIII ст. стали переважати блакитні полотнища з золотими чи жовтими зображеннями гербів та частково інші ознаки, як небесні світила, зброя, постаті святих Михаїла, Юрія та ін. Лицева сторона полкових і сотенних корогв і знамен була національною емблемою з зображенням козака у золотому чи жовтому щитові на блакитному полотнищі, а зворотна — полковою чи сотенною емблемою відповідного кольору з встановленим зображенням. Великий прапор Запорізької Січі був червоний. На лицевій стороні — білий Архістратиг Михаїл, а на зворотній — білий грецький хрест, оточений золотим сонцем, півмісяцем, зірками. Прапори куренів і паланок були переважно малинові з зображенням Архістратига Михаїла або білого хреста і жовто-блакитні. Із занепадом Гетьманщини та приєднанням Центральної і Західної України до Росії та Австрії український прапор зник.

У середині XIX ст. у Львові під час революційної «Весни народів» (1848 р.) Головна Руська рада відновлює використання герба Галицько-Волинської держави і як національні прапори широко вживаються стяги з поєднанням синього і жовтого кольорів. На початку XX ст. під впливом німецької вексилології (згідно з її рекомендаціями, кольором верхньої смуги на прапорі є колір основної гербової фігури) певного поширення набув жовто-синій прапор (тобто, верхня смуга жовта). Тому до початку 1918 р. вживалися обидва варіанти прапорів [7, с.2].

13 листопада 1918 р. був затверджений синьо-жовтий прапор ЗУНР. У 1919 р

прийнято синьо-жовті прапори для підрозділів Дієвої Армії УНР та Української Галицької Армії [12], а в 1939 р. державним прапором Карпатської України став також синьо-жовтий стяг. Однак у 1930-х рр. в Галичині виникли непорозуміння між прихильниками синьо-жовтого порядку поєднання кольорів, які закінчилися постановою УНР від 27 червня 1949 р, яка відзначила, щодо остаточного виготовлення державних емблем незалежної влади в Україні національний прапор буде синьо (блакитно) жовтий.

За часів радянської доби прапор УРСР був спочатку червоним з жовто-блакитним прапором у верхньому лівому куті (1917 р.) [13], з 1919 р. став тільки червоним з абревіатурою назви республіки, облямованою золотою рамкою [6, с. 66], а з 21 листопада 1949 р. Президія Верховної Ради УРСР ухвалила стяг із горизонтально розташованими смугами: верхньою — червоного кольору (2/3 ширини прапора), і нижнього — лазурного кольору із зображенням у верхній частині золотих серпа і молота.

Національний символ над містом залізничників

Вперше в новітній історії нашої держави національний прапор України був піднятий 26 квітня 1988 року активістом Товариства Лева, Юрієм Волощаком на мітингу на честь річниці вибуху на ЧАЕС на площі Ринок у Львові [14]. А 14 березня 1990 р. у Стрию, першому з українських міст, підняли національний символ — прапор України над будівлею міської ради. Обласні та міські ради стали поступово приймати рішення про встановлення синьо-жовтих прапорів над будинками місцевих рад (23 березня 1990 р. у Тернополі, 3 квітня у Львові, 8 квітня в Івано-Франківську, 13 червня в Житомирі, 16 липня у Сіверському Донці, а 24 липня на Хрещатику у м. Києві) [16].

У м. Ковелі підняття державного прапора відбулося 19 серпня 1990 року. Марія Хотинська, активна учасниця громадського і політичного життя в Ковелі, член Народного Руху України, згадувала ці події так: «Нашим лідерам вдалося добитися дозволу встановити біля кафе «Казка» щоглу і вивісити прапор. Цю подію приурочили до свята козацької слави — 500-річчя Запорізької Січі. Виготовленням щогли та її встановленням займалися Володимир Осіюк, Петро Кошелюк, Ігор Лучко, Григорій Олійник. На святкування запросили гостей з Червонограда. Організаційні питання вирішували Микола Вельма, Іван Сидорук, Володимир Лотоцький та відділ культури міськвиконкому. Євген Поліщук в цьому участі не брав, бо не міг змиритися з існуванням синьо-жовтого прапора.

Настало 19 серпня 1990 року. Після короткого мітингу під звуки гімну «Ще не вмерла Україна» прапор був піднятий. Це були незабутні хвилини. Я не могла стримати сліз. Адже ми до цього йшли цілий рік.

Після підняття прапора, на стадіоні «Локомотив» відбулося чудове свято, глядачами якого були тисячі ковельчан і гостей міста» [11, с. 177].

Але цей державний стяг майорів недовго. У ніч на 21 серпня український прапор був зірваний і пошматований противниками незалежності України. Клаптик цієї пошматованої символіки знаходиться у Ковельському історичному музеї. У музеї знаходиться ще один прапор, який для ковельчан має символічне значення. Це перший прапор громадської організації народного Руху України за передову в Ковелі (рис. 1), створеною у серпні 1989 року. Першими членами цієї організації були Андрій Мостиський, Володимир Осіюк, Іван Сидорук, Петро Білінський, Олег Селеверстов, Марія Хотинська та інші [11, с. 153]. Протокол першого засідання знаходиться зараз у музеї. Організація боролася за правду в країні, за оновлення суспільства, за демократичну і незалежну Україну.

Рис. 1. Перший прапор організації Народного руху України за перебудову в Ковелі.

Жовто-блакитна символіка допомагала вселяти віру і надію у серця ковельчан, які прагнули змін.

Під прапорами незалежності

23 серпня 2004 року Президент України Леонід Кучма підписав Указ № 987/ 2004 «Про День Державного Прапора України» [16]. Цим Указом «на вшанування багатовікової історії українського державотворення, державної символіки незалежної України та з метою виховання поваги громадян до державних символів України» встановлено в Україні нове свято — День Державного прапора, який щорічно відзначається 23 серпня. Символічно, що саме перед Днем Незалежності прийнято його святкування, адже національний прапор — це наш історичний дух, наша совість і символ нашої незламності. Саме він, синьо-жовтий стяг, є символом, який об'єднував українців у розбудові Української держави. Він покритий славою і кров'ю багатьох поколінь. Саме ця пам'ять крізь віки, згуртовує нас і робить полотнище кольорів неба й пшениці рідним кожному з нас.

Рис. 2. Найбільший на Волині прапор України в руках ковельчан.

Кожного року ковельчани відмічають це урочисте свято рядом різноманітних заходів. Хочеться відмітити, що маштабне його святкування пройшло у 2013 р., адже вперше у Ковелі відбувся парад прапорів. Святковою ходою під супровід муніципального духовного оркестру по центральній вулиці міста рухалася колона прапорів. Головною особливістю було те, що попереду несли великий чотирнадцятиметровий жовто-блакитний прапор України. Такий подарунок зробив Ковелю народний депутат України Степан Івахів. Цей синьо-жовтий прапор є найбільшим на Волині, його площа становить 84 квадратних метри (Рис.2). У наступному році 23 серпня це величезне синьо-жовте знамено знову «розлилося» перед сотнею національних стягів, що майоріли у руках прапороносців [1, с.2].

Рис. 3. Учасники велопробігу під час святкування Дня Прапора у 2017 р.

У 2017 році День Прапора у Ковелі відзначили цікавим велопробігом по місту. Майже 200 велосипедистів з синьо-жовтими прапорцями вирушили з центральної площі вулицями Незалежності, Театральній, Сагайдачного, Івасюка (Рис. 3). До юних спортсменів доєдналися міський голова Олег Кіндер та його заступник Ігор Прокопів. Того ж року з ініціативи ГО «Велика ідея» у місті Ковелі стартувала акція «З Батьківщиною в серці», головною метою якої було створення великої чоловічої вишиванки та восьмиметрової крайки (поясу), що за розміром відповідатиме пам'ятнику Т.Г. Шевченку. А у цьому році 23 серпня у День Державного Прапора України відбулася презентація гарної яскравої крайки, до створення якої долучилося 13 ковельських шкіл (Рис. 4).

Рис. 4. День Державного Прапора України у м. Ковелі (2018 р.).

Це свято об'єднує людей різних за віком, статусом, поглядами, але однакових у прагненні жити у вільній Україні, захищати свою державу від тих, хто посягає на її цілісність та незалежність.

Синьо-жовтий стяг в Ковелі — як прояв патріотизму і символ боротьби з противниками незалежності України

Місто залізничників завжди славилося високим рівнем українського патріотичного духу. От і в цей час, коли диверсанти знищують на Сході держави мости, пошкоджують залізничні колії, руйнують будинки мирних жителів, вбивають сотні людей, у Ковелі представники громадськості та місцевої влади вирішили продемонструвати, що нашу волю до незалежності та кращого життя нікому не зламати. Сьогодні синьо-жовтий стяг у Ковелі — це не тільки символ держави, це і символ боротьби із «руським міром», Кремлем та іншими противниками державності та незалежності України.

Рис. 5. Будинок із національною символікою по вул. Сагайдачного, 6-В у Ковелі.

Уже давно серця людей не наповнювалися таким високим патріотизмом як сьогодні. Не тільки дорослі, але й молодь та школярі Ковеля переживають за долю України і використовують національну символіку як публічний прояв свого патріотизму. Велика кількість школярів носять на своїх рюкзаках жовто-блакитні стрічки, дівчата заплітають таких же кольорів банти, молоді дівчата та жінки малюють нігті у колір сонця й неба, власники автомобілів прикрашають свої автомобілі прапорцями нашої держави. У лісах передмістя Ковеля альтанки також жовто-блакитного кольору. Майорять прапори на балконах, приватних будинках. А мешканці двох поверхів восьмиповерхового житлового будинку, що по вулиці Сагайдачного, 6 в, після проведення робіт щодо утеплення зовнішніх стін власних помешкань, пофарбували їх в національні кольори. Між собою вони домовилися, що восьмий поверх набуде окрасу голубого забарвлення, а той, що нижче, — синього (Рис. 5) [15].

Саме в такий спосіб господарі цих квартир вирішили продемонструвати як ковельчанам, так і гостям міста, адже вражаюче полотно на стіні житлової багатоповерхівки добре видно з територій автобусного і залізничного вокзалів, своє істинне ставлення до України та її національної символіки.

А на балконі ковельчанки Раїси Хвещук вже п'ятий рік висить синьо-жовтий стяг. Протягом декількох років жінка на волонтерських засадах шиє синьо-жовті прапори та передає їх на Схід українським солдатам. За минулий рік вона виготовила 280 штук. Шиє пенсіонерка і для сусідів та знайомих. Дехто з них також вивішує український стяг на своїх домівках.

Від початку загострення військового конфлікту на Сході країни у Ковелі проводяться різні акції, флешмоби патріотичного характеру, адже саме любов до рідної землі є тими рушійними силами, які допомагають долати всі труднощі та перемагати ворогів. Особливо багато їх було проведено у 2014 році.

23 травня 2014 р у Ковелі була проведена акція «Український стяг — кожному ковельчанину-патріоту!» за сприянням народного депутата України Степана Івахіва. Він отримав десятки звернень від ковельчан про бажання придбати державний прапор, адже в магазинах його було купити важко. Сьогодні для усіх українців цей символ державності є символом єдності української нації, яка по-справжньому народилася протягом останніх найтяжчих місяців у сучасній історії України. Степан Івахів закупив 150 великих державних прапорів для Ковеля. Усі бажаючі мали можливість отримати безкоштовно жовто-блакитне полотнище і обов'язково розвісити на своєму вікні, балконі чи будинку, щоб всі люди могли бачити його. Уже до обіду всі прапори швидко

розійшлися. Приходили і діти, і дорослі. Кожен з них хотів засвідчити свій патріотизм, адже це почуття притаманне ковельчанам різних поколінь, соціального статусу, віросповідання та національності. У Ковелі живуть справжні українці.

«Цей прапор означає єдність України. Патріотизм, в першу чергу і любов до України. Це не просто «гучні слова», це так є насправді», «Акція національно-патріотична, тому кожен патріот може і повинен долучитися до неї. А починати все повинна молодь. Адже саме такі, як ми — майбутнє країни», «Ми вважаємо, що молодь має брати активну участь в житті нашої країни. Особливо в цей важкий для України час. Тому ми вирішили приєднатися до цієї акції і вивісити прапори у себе в домівках», — говорять ковельчани. [9, с.5].

Враховуючи великий ажіотаж та чисельні прохання жителів міста 11 червня 2014 р. у Ковелі була продовжена акція «Український стяг — кожному ковельчанину-патріоту!» Цього разу було закуплено уже 200 великих державних прапорів. Як і попереднього разу усі жовто-блакитні полотнища швидко розійшлися по руках справжніх українців, які живуть в Ковелі і висловлюють свою підтримку та любов до рідної України.

Рис. 6. Державні прапори на мості в районі Ковельського водосховища на дорозі Київ—Варшава.

26 червня 2014 р напередодні Дня Конституції у місті пройшла акція «Нехай Ковель стане жовто-блакитним», яку ініціювали молодіжні організації МФ «Наше майбутнє» («Рукопаш — гопак», «Free move brothers» та інші), а підтримав Степан Івахів [4, с. 4]. Молоді ковельчани таким чином хотіли показати, що Ковель — це справжнє українське місто і що ковельські солдати на сході відстоюють не лише Донбас, а й своє рідне місто, а ще Київ, Бердичів, Тернопіль — усю Україну вцілому.

Сто п'ятдесят державних прапорів замайоріли на чотирьох мостах міста (по вул. Незалежності, Луцькій, в районі водосховища на дорозі Київ—Варшава та при в'їзді в місто зі сторони Луцька) [10, с. 2], (відео 3). Майже сто молодих людей взяли участь в цій акції і вбрали у святкові шати мости шляхопроводів (Рис. 6).

Рис. 7. Молоді ковельчани з гордістю і любов'ю фарбують міст через р. Турію в національні кольори.

27 червня о 16 годині відбулася патріотична акція у підтримку України та Української армії. Молоді ковельчани, взявши в руки пензлі та фарбу розфарбували пішохідний міст через р. Турію, в районі дамби, у кольори державного прапору (Рис. 7).

7 липня активісти Ковельської молодіжної організації «Ф. О. М. А» долучилися до Всеукраїнської акції «Моє місто — це Україна». За власний кошт та власними силами розфарбували в національні кольори придорожній знак «Ковельчани вітають вас», який знаходиться зі сторони автомобільної дороги, що веде до м. Луцька. Акція супроводжувалася підбадьорливими гудками клаксонів зі сторони автомобілістів.

Аби підняти патріотичний дух ковельчан і гостей міста 16 липня був пофарбований у жовто-блакитні кольори знак Ковель зі сторони Любомля (Рис. 8). А 21 липня юні ковельчани розфарбували міст біля станції рятувальників.

Рис. 8. Рівно лягає фарба у руках патріотів на знак українського міста Ковель.

24 серпня у День Незалежності України відбулася акція «З вірою у серці — з прапором в руках!», проведена Ковельським міським центром соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді та Волинською обласною громадською організацією «М +». Усі бажаючі, переважно діти, змогли долучитися до малювання прапора України. Потішило юних художників те, що вони малювали український прапор на великому полотні не олівцями, а руками, які фарбували у синій та жовтий кольори. Серед учасників акції були діти з прийомних сімей, дитячих будинків сімейного типу, а також діти з сімей, що опинилися у складних життєвих ситуаціях.

Подібні заходи згуртовують людей та додають віри в майбутнє країни.

Наш прапор — це символ нашої свободи та незалежності України, що пройшов довгий та героїчний і водночас трагічний шлях. Він ознака загальнонаціональної єдності, нашого європейського майбутнього. Для українського народу прапор — це наша святиня та оберіг. І ми маємо зробити все, аби цей символ не лише знали, а й поважали в усьому світі.

Нехай жовто-блакитний стяг і надалі вселяє в серце кожного українця гордість та спонукає на нові звершення заради своєї країни!

---

1. Вісті Ковельщини. Громадсько-політична газета. Четвер 28 серпня 2014 року № 64. Стаття «Ми віримо в майбутнє твоє, Україна». — С. 2.

2. Вісті Ковельщини. Громадсько-політична газета. Четвер 28 серпня 2014 року № 64. Стаття «За Україну разом». — С. 3.

3. Вісті Ковельщини. Громадсько-політична газета. Вівторок, 1 квітня 2014 р. № 24. Стаття «Ми за мир, за велику єдину Україну!». — С. 2.

4. Вісті Ковельщини. Громадсько-політична газета. Четвер 10 липня 2014 р. № 50. Стаття «Державний прапор — святиня кожного українця». — С. 4.

5. Геральдические цвета // gerb. bel.ru.

6. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. — Львів, 1923 — С. 66.

7. Історична правда. Середа, 22 жовтня 2014 р. Стаття «Синьо-жовтий чи жовто-блакитний? Міфи про перевернутий прапор».

8. Конституція України, ч. II, ст. 22.

9. Слово Волині. 29 травня 2014 р, № 22. Стаття «Український прапор — кожному патріоту». — С. 5.

10. Слово Волині. 3 липня 2014 р, № 27. Стаття «Мости Ковеля — в прапорах». — С. 2.

11. Хотинська М. Я. Минуле стукає у серце: біографічно -публіцистичний нарис. — Луцьк: Надстир'я, 2009. — С. 177.

12. http//uht.org.ua/forum/newtopic.php?f=66&t=3275.

13. www.narodnapravda.com.ua/history/4a8d78d1c0145/.

14. www.istpravda.com.ua/articles/2012/05/13/85288/.

15. p-p.com/ua/articles/52046/.

16. uk.wikipedia.org/wiki/Прапор України.

Віктор Шульгач
(м. Київ)

АД'ЄКТОНІМІЯ КОВЕЛЬСЬКОГО РАЙОНУ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ (лінгвістичні нотатки)

Ад'єктоніми — це прикметники, утворені від назв населених пунктів. Переважна більшість українських ад'єктонімів сформувалася ще в староукраїнській мові XIV—XVII ст. і багато представлена в історичних джерелах. Творяться вони за допомогою єдиного форманта — суфікса **-ськ-**, який приєднується до твірної основи ойконіма. Наприклад, *Любомль — Любомльський, -а, -е, Горохів — Горохівський, -а, -е, Озеряни — Озерянський, -а, -е* і т. п. Труднощі виникають, коли:

а) твірна основа закінчується на задньоязиковий або шиплячий чи свистячий приголосний. Тоді відбуваються такі фонетичні зміни: *-г, -ж, -з + -ськ(ий) → -зьк(ий)*, наприклад: *Буг — бузький, Збараж — збаразький, Кавказ — кавказький; -к, -ц, -ч + -ськ(ий) → цьк(ий): Кременчук — кременчуцький, Суец — суецький, Галич — галицький; -с, -х, -ш + -ськ(ий) → ськ(ий): Черкаси — черкаський, Карабах — карабаський, Золотоноша — Золотоніський* і под. (див. правопис української мови);

б) перед суфіксальним приголосним основи був голосний у слабкій позиції (редукований -ь- чи -ъ-: *Березне ‹ Берез**ь**ное, Дубне ‹ Дуб**ь**нъ* (градъ), *Кукли ‹ Кукъ**л**ы, Піддубці ‹ Поддуб**ь**ци* та ін.), який у процесі розвитку мови занепав або розвинувся в голосний повного творення (*-е-* чи *-о-*). У такому разі творяться ад'єктоніми *Березенський, -а, -е, Дубенський, -а, -е, Кукольський (Кукільський), -а, -е, Піддубецький, -а, -е* тощо;

в) ойконім закінчується на *-ище*, наприклад, *Будище, Селище, Дубище, Жорнище, Городище* і под. В українському правописі чітких рекомендацій стосовно похідних прикметників від таких назв немає. В офіційному вжитку використовують форми на зразок *Будищанський, Селищанський, Дубищенська, Жорнищенська, Городищенська* і под., у структурі яких наявні незрозумілі з погляду словотворення сегменти *-ан-, -ен-*. Пор. ще (Складні питання сучасного українського правопису / відп. ред. В.М. Русанівський. — К., 1980. — С. 135—136).

Усе сказане стосується й сучасних відойконімних прикметників Ковельського району. Прикро відзначити, що з-поміж 31-го ад'єктоніма (йдеться про назви міських і селищних рад) лише 20 правильні, решту утворено й узаконено з порушенням лінгвістичних норм. Пор.:

Білашів. Сучасна офіційна форма: *Білашівська* — правильна.

Білин. Сучасна офіційна форма: *Білинська* — правильна.

Велицьк. Історичні форми: до *велицкого* ставу, 1488 р. [21, I, s. 142]; князь *Велицкий* Иванъ Григорьевичъ, 1519 р. [21, III, s. 188]; кухары в*елицкии*; врадник *велицкии*, 1561 р. [12, сс. 332, 452]; люде *Велицкіе*; пытали есмо людей *Велицкихъ*, 1564 р. [9, с. 264].

Сучасна офіційна форма: *Велицька* — правильна.

Голоби. Історичні форми: вряднику *головбъскому*, 1560 р. [12, с. 150]; подданных … *Головбъских,* 1561 р. [12, с. 449]; поп *головбскии*, 1571 р. [18, с. 172]; имєнья *Голобского*, 1583 р. [17, с. 200].

Сучасна офіційна форма — *Голобська* — правильна.

Городище. Історичні форми: къ церкви *Городищской*, 1543 р. [2, с. 103]; Василя *Городиского,* 1642 р. [14, с. 271].

Сучасна офіційна форма — *Городищенська* — неправильна. Необхідно *Городищська*. Можливо, допустимий розмовний варіант *Городиська*?

Доротище. Сучасна офіційна форма — *Доротищенська* — неправильна. Необхідно *Доротищська* (незалежно від етимології ойконіма; його первісна форма — *Дороготєшъ,* XVI ст.). Можливо, допустимий розмовний варіант *Доротиська*?

Дроздні. Історичні форми: *Дрозденский*, 1528 р. [10, с. 186]; пан Дрозденскии, 1561 р. [12, с. 279]; Богданъ *Дрозденский* зъ Дрозденъ, 1569 р. [4, II/1, с. 5]; панъ Богданъ *Дроз-*

денский, 1577 р. [7, I, с. 93]; пнъ Миха(и)ло Иванови(ч) *Дро(з)де(н)ски(и)*, 1579 р. [5, с. 25]; пановъ *Дрозденъскихъ*, 1593 р. [4, I/1, с. 374]; Гневошъ *Дрозденскии*, 1596 р. [18, с. 555]; в запустах … Дрозденъских , 1613 р. [4, I/6, с. 435].

Сучасна офіційна форма — *Дрозднівська* — неправильна. Необхідно *Дрозденська*.

Дубове. Сучасна офіційна форма — *Дубівська* — правильна.

Зелена. Сучасна офіційна форма — *Зеленська* — правильна. Пор. однак *Зеленівська* школа [«Вісті Ковельщини», 29 червня 1997 р.].

Ковель. Історичні форми: w zamku *Kowelskim*, 1521 р. [9, с. 215]; церъковъ … *ковельскую* Воскресенъскую; под местом *Ковелскимъ*, 1549 р. [22, сс. 77, 79]; жидъ места *Ковелского*; з бояры и з мещаны ковелскими, 1561 р. [12, сс. 278, 361]; от подданых *ковелских*, 1565 р. [2, с. 118]; pana *Kowelskiego*, 1595 р. [20, I, s. 58]; на гостинцу *Ковелским*, 1639 р. [1, с. 104].

Сучасна офіційна форма — *Ковельська* — правильна.

Козлиничі. Історичні форми: людей *Козлиницких*, 1562 р. [4, VIII/6, с. 120]; с … поддаными *козлиницъкими*, 1637 р. [15, с. 265].

Сучасна офіційна форма — *Козличівська* — неправильна. Необхідно *Козлиницька*.

Колодяжне. Історичні форми: у ивана *колодєжє(н)ского*, 1583 р. [7, II, с. 219].

Сучасна офіційна форма — *Колодяжненська* — неправильна. Необхідно *Колодяженська*.

Кричевичі. Історичні форми: попа *кричевицкого* пограбили; подданые *кречевецкии;* именя … *Кричевицкого*, 1580 р. [18, с. 327].

Сучасна офіційна форма — *Кричевичівська* — неправильна. Необхідно *Кричевицька*.

Любитів. Історичні форми: во йменью *Любитовском*, 1575 р. [19, с. 549].

Сучасна офіційна форма — *Любитівська* — правильна.

Люблинець. Сучасна офіційна форма — *Люблинецька* — правильна.

Майдан. Сучасна офіційна форма — *Майданська* — правильна.

Мельниця. Історичні форми: съ мещаниномъ *Мельницкимъ*, 1564 р. [8, с. 38]; староста *Мелницкий*, 1566 р. [4, VIII/3, с. 124]; кгрунтъ *Мельницкий*, 1585 р. [4, I/1, с. 203]; до маетъности Мелъницкой, 1605 р. [4, I/6, с. 358].

Сучасна офіційна форма — *Мельницька* — правильна.

Мощена. Історичні форми: моркги *Мосченские*, 1571 р. [4, VII/1, с. 233]; од границы *мосчинъское*, 1642 р. [14, с. 270].

Сучасна офіційна форма — *Мощенська* — правильна.

Новий Мосир. Сучасна офіційна форма — *Новомосирська* — правильна.

Облапи. Історичні форми: зъ людьми … *Облапскими*, 1546 р. [3, I, с. 78]; до млына *облапского*, 1585 р. [7, I, с. 311]; отца *Облапского*, 1638 р. [17, с. 308].

Сучасна офіційна форма — *Облапська* — правильна.

Підріжжя. Історичні форми: землю … *Подрєжскую*, 1559 р. [6, с. 4]; именя *Подрежского*; именя *Подрезского*, 1561 р. [4, VIII/6, сс. 95, 96]; копа *Подрежская*, 1564 р. [8, с. 38]; u popowicza *Podryzskiego*, 1789 р. [4, с. 271].

Сучасна офіційна форма — *Підрізька* — правильна.

Пісочне. Історичні форми: из зємлєю *Пєсочєнскою*, 1541 р. [21, IV, s. 282]; до острова … *Пєсочєнского*; зємлєю *Пєсочєнскою*, 1541 р. [21, IV, ss. 281, 282]; dwor … *Piasoczenski*, 1542 р. [4, I/1, с. 6]; Григория *Писочиньского*, 1589 р. [4, VIII/3, с. 452].

Сучасна офіційна форма — *Пісочненська* — неправильна. Необхідно *Пісоченська*.

Поворськ. Історичні форми: село *Поворское*, 1561 р. [12, с. 259]; Двор *Поворский;* подданые *Поворские*, 1578 р. [13, III/2, сс. 89, 92].

Сучасна офіційна форма — *Поворська* — правильна.

Поповичі. Історичні форми: на землю … *Поповицкую*, 1561 р. [12, с. 195].

Сучасна офіційна форма — *Поповичівська* — неправильна. Необхідно *Поповицька*.

Радошин. Історичні форми: зємля *Радошинская*, 1541 р. [21, IV, s. 281]; Семенъ *Радошинскии*, 1545 р. [11, с. 121]; врядник … *радошинскии*, 1561 р. [12, с. 459].

Сучасна офіційна форма — *Радошинська* — правильна.

Ситовичі. Історичні форми: через дорогу *Ситовицкую* 1541 р. [21, IV, s. 281].

Сучасна офіційна форма — *Ситовичівська* — неправильна. Необхідно *Ситовицька*.

Сільце. Історичні форми: двор мои *Селецкии*, 1561 р. [12, с. 344].

Сучасна офіційна форма — *Сільцівська* — неправильна. Необхідно *Селецька*.

Скулин. Історичні форми: по(д)даныє скули(н)скиє, 1577 р. [7, I, с. 87].

Сучасна офіційна форма — *Скулинська* — правильна.

Старі Кошари. Сучасна офіційна форма — *Старокошарівська* — неправильна. Необхідно *Старокошарська*.

Тойкут. Сучасна офіційна форма — *Тойкутська* — правильна.

Уховецьк. Історичні форми: двор и село *Уховицкое,* 1586 р. [16, с. 149].

Сучасна офіційна форма (незалежно від етимології ойконіма) — *Уховецька* — правильна.

---

1. Акти Вижвівської міської книги XVII ст. / підг. до друку І.Б. Царалунга. — Житомир, 2015.

2. Акти Волинського воєводства кінця XV—XVI ст. (із зібрання Пергаментних документів Архіву головних актів давніх у Варшаві) / підг. до друку А. Блануци, Д. Ващука, Д. Вирського (латиномовні документи). — К., 2014.

3. Археографический сборник документов, отн. к истории Северо-Западной Руси. — Вильно, 1867—1874. — Т. I—X.

4. Архив Юго-Западной России, изд. Временною комиссиею для разбора древних актов [...]. — К., 1859—1914. — Ч. I—VIII.

5. Волинські грамоти XVI ст. / упоряд. В.Б. Задорожний, А.М. Матвієнко. — К., 1995.

6. Волович В.Б. Ревизия пущ и переходов звериных в бывшем Великом княжестве Литовском. — Вильна, 1867.

7. Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни. — К., 1849. — Ч. I—II.

8. Иванишев Н. О древних сельских общинах в Юго-Западной России. — К., 1863 (приложения).

9. Сочинения Н.Д. Иванишева. — К., 1876.

10. Литовская Метрика. Отд. I. Ч. 3: Книга Публичных дел: Переписи войска Литовского // Русская историческая библиотека. — Пг., 1915. — Т. XXXIII.

11. Литовська Метрика. Книга № 561: Ревізії українських замків 1545 р. / підг. В. Кравченко. — К., 2005.

12. Луцька замкова книга 1560—1561 рр. / підг. до вид. В.М. Мойсієнко, В.В. Поліщук. — Луцьк, 2013.

13. Памятники, изд. Временною комиссиею для разбора древних актов. — СПб., 1845—1859. — Т. I—IV.

14. Пам'ятки: археографічний щорічник / упоряд. М.В. Довбищенко. — К., 2001. — Т. 3. — Вип. 1: Документи до історії унії на Волині і Київщині кінця XVI — першої половини XVII ст.

15. Селянський рух на Україні 1569—1647: зб. документів і матеріалів / упоряд. Г.В. Боряк та ін. — К., 1993.

16. Тесленко І. Походження князів Головнів-Острожецьких у світлі нововиявлених джерел // Студії і матеріали з історії Волині. 2012 / гол. ред. В. Собчук. — Кременець, 2012. — С. 129—152.

17. Торгівля на Україні. XV — середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина / відп. ред. М.Ф. Котляр. — К., 1990.

18. Українське повсякдення ранньомодерної доби: зб. документів. Вип. 1: Волинь XVI ст. / упорядники: В.В. Безпалько, М.Б. Висотін, І.О. Ворончук (наук. ред.) та ін. — К., 2014.

19. Ясинский М.Н. Материалы для истории судоустройства и судопроизводства в Литовско-русском государстве. Акты о копных и панских судах. — К., 1897. — Т. 1 (1501—1588).

20. Archiwum Domu Sapiehyw / oprac. A. Prochaska. — Lwyw, 1892. — T. I.

21. Archiwum książąt Lubartowiczyw Sanguszków w Sławucie. — We Lwowie, 1887—1910. — T. I—VII.

22. Lietuvos Metrika. Kn. № 32 (1548—1549). — Vilnius, 2012.

Ірина Шулежко
(м. Ковель)

ПІСЛЯВОЄННА ВІДБУДОВА МІСТА КОВЕЛЯ

У перше повоєнне десятиліття в місті Ковелі здійснювалася відбудова народного господарства й культури, відбувалася зміна демографічної і соціально-побутової сфери в контексті інтеграції міста в загальносоюзну систему.

6 липня 1944 року закінчилися кількамісячні бої за Ковель, у місто увійшли радянські війська. Переможний прапор уперше був піднятий радянськими солдатами на будівлях колишньої військової частини, що дислокувалася на теперішній вулиці Шевченка.

Очевидці, котрі пережили це страхіття, пізніше заявляли, що більше ніколи не захочуть жити в такому «пекельному» місці. Зокрема І.П. Мілаш, голова надзвичайної комісії із розслідувань фашистських злочинів, а пізніше голова Ковельського міськвиконкому, згадував: «Після вигнання окупантів Ковель лежав у руїнах. Німецькі варвари піддали його цілковитому спустошенню. Над умертленим містом стояв сморід від трупів і згарищ. Замість будинків лежали купи цегли і скрученої бляхи, замість дерев і скверів — обгорілі пеньки і чорні попелища... Зовсім не залишилось населення». [3, с. 13]

Дуже цікавими є спогади корінного ковельчанина Номанчука Дмитра Миколайовича: «Коли ми з матір'ю на початку 1945 року повернулись до Ковеля, то я побачив не місто, а пустку. Стояли лише поодинокі будинки. Всюди були окопи і згарища. Католицький костел, що був колись окрасою міста і знаходився на території сьогоднішнього стадіону «Верес», був повністю зруйнований, а німецькі полонені розбирали його рештки».

Про втрати, що зазнали місто й район у період Великої Вітчизняної війни, розповідають документи фондів: «Архівний відділ Волинського облвиконкому» за 1939—1941 рр.; 1944—1962 рр. (ф. Р—66) та «Волинська обласна комісія по обліку збитків, нанесених німецько-фашистськими загарбниками народному господарству» за 1944—1945 (ф. Р—164). У них вказано, що були знищені всі промислові підприємства, розібрано десятки кілометрів залізничної колії, зруйновано 2944 житлові будинки й 2504 господарські будівлі, підірвані церква й католицький костел. Вагонне, паровозне депо і вокзал розбиті, а на їх місці лише — груди каміння. Окупанти вирубали майже всі сади, площею до 150 гектарів, забрали в населення цінності, меблі, взуття, одяг і всю худобу. Ворог замінував сади, городи, мостові, тротуари, поставив у всіх напівзруйнованих будівлях міни повільної дії. Загальна сума збитків перевищувала 29 мільйонів карбованців. [3, с.14] Таким чином, на місці квітучого міста фашисти залишили обвуглені гори з цегли та руїни.

У матеріалах ДАВО вказано, що до окупації в Ковелі проживало 27 тисяч чоловік, а після визволення — мізерна кількість мешканців. За три роки в двох концентраційних таборах (по вулиці Брестській і на Горці), фашистські нелюди розстріляли 11 тисяч військовополонених солдат і офіцерів. Усього було вбито та закатовано 24 тисячі чоловік. [1, ф. 1, оп. 1, спр. 424, арк. 14—15] Також, за спогадами Номанчука Д. М., населення, яке проживало в місті перед відступом фашистських військ у 1944 році, було примусово виселено. «Нас посадили в товарний вагон і везли до німецького табору Майданек. На щастя, моя родина зуміла втекти на зупинці в польському місті Дорогузьку. Можна було брати лише найнеобхідніші речі, а все інше майно люди закопували в глибокі ями, накриваючи їх дверима, з надією повернутись додому. Але після вступу радянських військ до Ковеля місцеві мародери (переважно сільське населення), використовуючи довгі металеві щупи, розграбували сховане добро», — згадує очевидець. Отже, після завершення військових дій у липні 1944 року у Ковелі склалася критична демографічна ситуація.

Місцевого населення не вистачало, а значній його частині радянська влада не довіряла через активний повстанський рух, тому Ковель поповнювався великою кількістю приїжджих, особливо залізничників. Їх сюди масово направляли із східних областей України, частково — з Росії. Прибували звідти ж і вчителі та медики.

Переборюючи великі труднощі, вже в перші мирні роки ковельчани робили все

можливе не тільки для відбудови зруйнованої економіки, а й покращення свого життєвого рівня. Серед першочергових завдань було забезпечення населення продуктами першої необхідності через державну та кооперативну торгівлю, відбудова й подальше розширення житлового фонду, налагодження роботи міського й міжміського транспорту, забезпечення належного санітарного стану міста, ремонт доріг, тротуарів та водогону, створення зелених зон, електрифікація тощо.

Після визволення міста відразу почалась відбудова його господарства. Уже на 6-й день залізнична станція приймала й відправляла поїзди. На 11-й день приступили до ремонту паровозів. Про це дізнаємося з документів фондів «Ковельська районна інспектура держстатистики» за 1946 рік (ф. Р—2217) та «Ковельська міська інспектура держстатистики» за 1945—1947 роки (ф. Р—1945). Увага влади до роботи залізничників визволеного міста цілком зрозуміла: необхідно було у найкоротші терміни відновити функціональні можливості тутешніх підприємств, щоб фронт отримував усе необхідне для радянських військ. Під час відбудови залізничники зіткнулися з труднощами. Головні з них — це недостатнє фінансування робіт і нестача кваліфікованих кадрів. Забезпеченість останніми здійснювалася за рахунок перерозподілу робітників між східними й західними регіонами країни. Інженерно-технічних працівників командирували з доріг Уралу й Сибіру. Всього за 1944 р. було відряджено 118 осіб, з них до ковельської залізниці — 6. Залучали до відбудови залізниць як залізничників, так і військовополонених. На ковельській дорозі працювало 2000 військовополонених. Відповідно до постанови ЦК КП(б)У у травні 1944 р. управління БВР Ковельської залізниці направило до роботи колишніх партизанів зі з'єднання Героя Радянського Союзу С.А. Ковпака кількістю 19 000 осіб, значна частина яких мала урядові нагороди й медалі за бойові дії. Їхніми зусиллями на початку 1945 року успішно завершилася відбудова залізничного вузла, було здано до експлуатації понад 200 кілометрів колії, споруджено через річку Турію 2 мости, відремонтовано понад 230 вагонів, організовано ремонт паровозів, відбудовано допоміжні цехи. [6, с. 139]

Потрібно зазначити, що умови проживання трудівників-залізничників були жахливими. Вони жили переважно в брудних і невідремонтованих гуртожитках з незаскленими вікнами. Спали на тапчанах одягнені, замість матраців — мокрий очерет. Лише 25 відсотків працюючих мали одяг і взуття. Частими були епідемії грипу і малярії. На дільницях діяли дві їдальні: одна була в антисанітарному стані, друга — значно чистіша. Не вистачало мила, халатів, посуду, посудом слугували бачки, вироблені з оцинкованого заліза. Меню було одноманітним. З крупів давали лише пшоно, рідко — картоплю та м'ясо, хоча останнє було в підсобному господарстві.

Тому в перші мирні роки головна увага зосереджувалася на ремонті житлового фонду та відбудові зруйнованих будинків. Тогочасна місцева газета розповідає, що зусиллями робітників залізничної будівельно-відбудовчої дільниці за 1945—1947 рр. введено в експлуатацію 1,2 тисячі квадратних метрів житла для залізничників, триває будівництво 70 житлових будинків, йде забудова мікрорайону «Ковель-2». Також за три роки (1944—1947) комунальники відбудували й відремонтували 122 будинки, усього відбудовано 108,2 тис кв. метрів житлової площі, вимостили 10,5 тис. кв. метрів бруківки і тротуарів, відремонтували 23 водоколонки та висадили 1,5 тис. дерев. Особливо повільно розгорталось індивідуальне житлове будівництво. Причиною цього була незабезпеченість будівельними матеріалами, зокрема покрівельними: черепицею, шифером, придбати які було практично неможливо. [10, с. 195]

Однак досить часто навіть ті незначні кошти, що виділялися на відбудову житлового фонду, використовувалися не в повному обсязі. У той час пріоритетним була інтенсивна відбудова об'єктів промисловості. Як писала газета «Прапор Леніна», місцева промисловість наприкінці 1944 року нараховувала 3 цехи й 3 млини. Через три роки вже працював міськпромкомбінат з 15 цехами. Тут освоїли виробництво казанків (очевидно для потреб армії), цегли, черепиці. Налагоджувало роботу торфопідприємство

«Ковель», продукція якого користувалася великим попитом (вугілля було в обмеженій кількості, а про газ тоді не доводилось навіть мріяти). У листопаді 1946 року в експлуатацію здали вагонне депо, у 1947 році — паровозне. Стали до ладу держмлин № 36, птахокомбінат, залізнична електростанція. На базі майстерні індпошиву одягу запрацювала швейна фабрика, яка згодом перетворилася у велике промислове підприємство.

Відбудовували мережу побутових закладів: пралень, лазень, перукарень, готелів, різного роду майстерень тощо. Проте вони не могли забезпечити потреби населення, а деякі з них навіть досягти довоєнного стану. Особливо скрутно було з пральнями та перукарнями, які, звичайно, були потрібними, але в важких повоєнних умовах не користувались популярністю серед населення через відсутність коштів.

Невідкладним завданням також була організація служби зв'язку у прифронтовому місті, тому розпочалися роботи з телефонізації. Уже в 1944 році в Ковелі створили контору зв'язку у приміщені на вулиці Чкалова (тепер — С. Бандери), яка розташовувалась там не один рік, доки не збудували нове приміщення в центрі міста. На початку 50-х років вже діяли 4 відділення зв'язку, у користуванні яких було 227 телефонів і 2 телеграфних апарати.

Потрібно також згадати про повоєнні засоби інформації, мережа яких була дуже примітивною. Виходила лише одна міськрайонна газета «Прапор Леніна», запроваджувалося проводове радіомовлення. Радіофікація завжди розглядалась радянською владою як важливий засіб поширення комуністичної ідеології, а тому в цій сфері коштів не шкодували: вже у вересні 1944 р. в області було створено 16 радіовузлів і 600 діючих радіоточок, а також широко розгорнута мережа вуличного радіомовлення. [10, 198]

Велика увага приділялась освітньому рівню населення, який за роки німецької окупації значно знизився. Практично всі шкільні заклади, а це 5 середніх, 10 семирічних і 1 початкова школа, були знищені. Тому не дивно, що вже 15 липня 1944 року почав діяти міський відділ народної освіти на чолі з Гнатом Федоровичем Ротченковим. Обійшовши майже усіх мешканців міста, він розшукав 15 педагогів і запросив їх до роботи. Вони самотужки розшукали вцілілі парти, підручники, інший інвентар, ремонтували приміщення. За місяць школа була готовою до навчання, а з 1 вересня за парти сіло 373 учні.

«Мати записала мене до школи № 1, що розташовувалася тоді у приміщені колишнього Ковельського ПТУ № 5. Дорога до школи була далекою, тому що жили ми на вулиці Брестській, і дуже моторошною, пронизаною окопами, у яких були рештки людських скелетів. Учні в класі були різного віку. Підручників ми не мали, основними джерелом знань був вчитель. Писали чорнилом на газетному або «волохатому» папері», — ось так згадує про свої шкільні роки Дмитро Миколайович.

У 1945 році вже почали функціонувати школи № 3 і№ 4, у 1946 р. — № 5, у 1947 р. — № 6. Загалом у 1947 році мережа навчальних закладів Ковеля вже була досить широкою й налічувала 2 середні і 5 неповних середніх шкіл, у яких навчалося понад 2,5 тис. учнів, 2 середні школи робітничої молоді, де здобували освіту 200 учнів, і школу фабрично-заводського навчання (ФЗН), а також школу медичних сестер. У цей рік для жителів міста відкрили ще 3 бібліотеки — міську, профспілкову і дитячу, книжковий фонд яких становив близько 12 тисяч примірників. [9, с. 18]

Гнат Ротченков про той час згадував так: «Це була важка і, здавалось, непосильна праця. Ми працювали по 12—15 годин на добу, напівголодні, змучені і виснажені війною. Доводилось працювати на межі людських сил, жертвуючи нерідко і своїм здоров'ям»

Ветеран педагогічної праці, місцевий історик і краєзнавець Д. П. Корнелюк згадує, що в ті важкі часи держава, незважаючи на всі труднощі і проблеми, організовувала, окрім шкіл, ще так звані лікнепи. Усього в Ковелі працювали 249 гуртків для ліквідації неписьменності й малописьменності серед дорослого населення. Організовані вони були ось таким чином: за малограмотними або зовсім неписьменними особами закріплювалися люди з освітою (часто — польською трикласною), які повинні були за короткий проміжок часу навчити останніх основам мови, математики та історії. Цікаво, що кожному такому «вчителю», навіть давали зарплатню розміром приблизно 200 дореформених рублів.

Чимало довелося попрацювати ковельчанам у напрямку охорони здоров'я й покращення післявоєнної санітарно-епідеміологічної ситуації міста. Лікарня на 25 ліжок була відкрита вже 10 вересня 1944 року. У жовтні на залізничний вузол прибули два

фельдшери і дві медичні сестри, які почали обслуговувати місцевих залізничників, а у напівзруйнованому приміщенні розмістилась амбулаторія. Згодом там організували вузлову лікарню станції Ковель на 25 ліжок. А до кінця 1945 року в Ковелі функціонували центральна лікарня на 50 ліжок, жіноча консультація, пологовий будинок, поліклініка, молочна кухня, шкірно-венерологічний диспансер, санепідемстанція, протималярійний пункт, аптека. Через два роки в місті працювало 200 лікарів, які щоденно обслуговували по 160—180 хворих. [6, с. 138]

Не забували у повоєнному Ковелі і про інвалідів Великої Вітчизняної війни. Їм виплачували пенсії та видавали допомогу на курортне лікування. Інвалідів направляли в будинки відпочинку на спецлікування, виділяли довготерміновий кредит на будівництво. А ще у Ковелі була організована артіль інвалідів «Прогрес», яка в 1944 році складалася лише з шевської і трикотажної майстерні, а в 1947 році — з 15 майстерень. Варто відзначити активну роботу соцзабезу в цьому напрямку. За зразково налагоджену роботу Міністерство соцзабезу УРСР нагородило завідувача Ковельським міськсоцзабезом почесною грамотою. [4, с. 314]

Розвиток культури і спорту, відбувався у місті, як і в усьому Радянському Союзі, під тиском жорстокої політичної цензури й партійної диктатури. Незважаючи на це, ковельчани активно займаються культурно-масовою роботою. Важливою подією стало відновлення роботи кінотеатру, який назвали іменем героя громадянської війни Миколи Щорса (тепер у цьому приміщенні — міський народний дім «Просвіта»). Довелося витратити багато зусиль і коштів, щоб довести будинок до ладу, бо в роки окупації німці тримали там коней. Щоденно кінотеатр відвідувало понад 800 глядачів. Популярними у місті були клуб імені Івана Франка і клуб залізничників імені Кагановича. Останній мав зал на 300 місць, кіноустановку, радіовузол, який обслуговував понад 3 тисячі точок, бібліотеку з книжковим фондом 3236 книг. Його колектив постійно завойовував перші місця серед культустанов Ковельської залізниці. Особливо варто відзначити членів співочого гуртка клубу залізничників, які в жовтні 1947 року взяли участь у першій міській олімпіаді художньої самодіяльності й викликали неабиякий резонанс.

На жаль, досліджуючи сторінки історії повоєнного Ковеля, ми майже не зустрічаємо даних про стан фізичної культури і спорту. Воно й зрозуміло: у ту пору ковельчанам було не до легкої атлетики і волейболу. Лише у 1946 році на залізничному вузлі створили футбольну команду « Локомотив». Був відремонтований і дещо реконструйований стадіон під такою ж назвою. [3, с. 38]

На тлі певних позитивних змін у розглянутих вище галузях соціально-побутової сфери різко контрастувала незадовільна ситуація, що склалася в торгівлі. Очевидці подій того періоду згадують, що ніде було придбати такі необхідні для повсякденного вжитку речі, як сіль, сірники, гас.

«До 1947 року існувала карткова система. Мати будила мене кожного ранку о 6 годині й випроводжала по хліб. Магазин був у приміщенні сьогоднішнього філіалу «Ощадбанку» по вулиці Незалежності. У довгих чергах я часто дрімав. Кожному давали лише 1 кг хліба, а якщо було більше, то відрізали кусочок від буханки. Якщо мені докидали цей окраєць хліба, я з радістю ласував ним по дорозі додому. Це була як винагорода. Загалом від голоду рятував невеликий город, кури, корова, що була одна на кілька сімей. Кожен день ми їли «затеруху», страву з молока й борошна з яйцями», — довідуємося із розповіді Дмитра Миколайовича.

Після прийняття в 1947 році постанови про скасування карток на продовольчі та промислові товари і перехід до продажу їх без обмеження за єдиними державними цінами, ситуація в торгівлі дещо покращилася. Про це свідчить, те, що в 1949 році Ковельський міськом КП(б) У та міська рада провели нараду працівників торгівлі, громадського харчування та місцевої харчової промисловості, після якої всі присутні оглянули виставку зразків продуктів харчування, що виготовлялись і продавались тоді

у Ковелі. Асортимент був неймовірний: 22 сорти ковбас, копчені реберця, бочки, напівфабрикати для виготовлення ромштексів і біфштексів, риба, кулінарні і кондитерські вироби, 11 сортів фруктів, безалкогольні напої та багато іншого.

Протягом 1945—50 рр. певні зрушення відбулися у громадському харчуванні. Але загалом ця сфера, як і сфера послуг, значно відставала від потреб населення, бо протягом багатьох років вважалася другорядною: не вистачало ні коштів, ні уваги. Відновлення мережі проходило в основному за рахунок буфетів та закусочних, оскільки вони не вимагали великих площ і спеціального устаткування. Але рівень їхнього обслуговування бажав бути кращим, про що розповідає місцева газета 1948 року: «У місті відкрилося нове кафе-закусочна, але в ньому лише 5 бокалів. І коли завозять свіже пиво, клієнтам доводиться довго чекати, допоки бокали випорожнять більш спритні любителі пінного напою. Окрім того, в кафе брудно, незатишно, накурено...».

Важливою проблемою післявоєнного періоду стало відродження та розвиток пасажирського транспорту, покращення обслуговування населення. У місті в той час практично був відсутній автомобільний транспорт. Лише в 1950 році створили Ковельське автомобільне господарство, яке не могло забезпечити необхідний обсяг перевезень, і головне навантаження лягло на залізничників. Згодом організували друге підприємство, яке підпорядковувалось Мінавтотранспорту СРСР й налічувало 2 автобуси марки ЗІС, дві легкові машини «Побєда» і 12 вантажівок. [3, с. 31]

Отже, незважаючи на винятково складні умови й обмежені можливості повоєнного часу, ковельчани доклали багато зусиль для подолання наслідків війни. Ковель, який був практично повністю зруйнований війною, до річниці перемоги звітував про вагомі здобутки. За підсумками соцзмагання Ковельський район був визнаний кращим з відбудови зруйнованих сіл і райцентру та премійований грошовою премією в сумі 20 тис. крб.

1.Державний архів Волинської області, ф 1, оп.1, спр.424, арк . 14—15.

2.Вельма М. Г. Ковель. — Львів : Каменяр, 1990. — 70 с.

3.Вельма М. Г. Ковельщина повоєнна. Люди. Поді. Факти: Історико-краєзнавчі нариси. — Луцьк: Надстир'я, 2009. — 96 с.

4. Волинська область за роки радянської влади (1940-1960 рр.): Статистичний збірник. — Львів, 1969. — 314 с.

5.Мазило І.В. Управління залізничним транспортом України в період його відбудови (1943—1950-ті рр.) // Вісник Черкаського університету. Серія.: Історичні науки. — Вип. 160—161. — Черкаси, 2009. — С. 148.

6. Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії україни та Волині. Матеріали XII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 485-й річниці надання Ковелю Магдебурзького права. Ковель, 23—24 жовтня 2003 р.

7. Місто над Турією: Історико-краєзнавчий нарис / Упоряд. М. Вельма. — Луцьк: Надстир'я, 1995. — 56 с.

8. Пуценко А. Відроджуваний Ковель// Радянська Волинь. — 1946. — 9 травня. — С. 4.

9. Семенюк А. В. Ковель: минуле і сучасне: Історико-краєзнавчий нарис. — Луцьк: Надстир'я, 2000. — 314 с.

10. Сушик І. Становлення соціально-побутової сфери на Волині у повоєнний період (1944—1953 рр.) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М.Коцюбинського. Вип. 9. Серія: Історія: Збірник наукових праць. Вінниця. — 2005. — С. 193—199.

11. Сушик І. Проблеми благоустрою Волині у повоєнний період // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки історії Камінь-Каширщини. Науковий збірник. Вип. 37. Матеріали XXXVII Всеукраїнської історико-краєзнавчої наукової конференції, м. Камінь-Каширський. — Луцьк, 2010. — С. 327—330.

Тетяна Яцечко-Блаженко
(м. Луцьк)

БУДІВНИЦТВО ЗАЛІЗНИЦІ ДО КОВЕЛЯ В 1870-Х РОКАХ

Шістдесяті роки XIX століття були часом не тільки визнання військово-стратегічного значення залізниць в світі, а й введення положень, що забезпечували їх військове використання в умовах як мирного, так і воєнного часу.

В 1877 році була прокладена залізнична гілка довжиною 459 км. Маршрут пролягав від міста Млава до волинського Ковеля. Млава — це місто в центральній Польщі, сьогодні адміністративний центр Млавського повіту Мазовецького воєводства.

Відрізок від Млави до Ковеля був частиною Привіслянської залізної дороги. Офіційне відкриття гілки відбулось 17 серпня 1877 року. Рух потягів розпочався 29 серпня 1877 року. Привіслянські дороги були побудовані в 1862-1906 роках, викуплені в казну вони були лише в 1897 році. Проходили по території Варшавської, Люблінської, Холмської, Волинської, Ломжинської, та інших губерній Російської імперії.

Дороги мали важливе стратегічне значення, сприяли розвитку буряко-цукрової, бавовняної промисловості; відігравали провідну роль в експорті цукрового буряка в Німеччину, Австрію (через станції Люблін, Івангород, Млава та інші).

Перша ідея сполучення Варшава — Ковель виникла ще в 1872 році. Будівництво широкомасштабного проекту розпочалось в 1874 році. Прокладання залізниці одночасно проходило в кількох місцях.

Залізнична станція, місто Ковель.

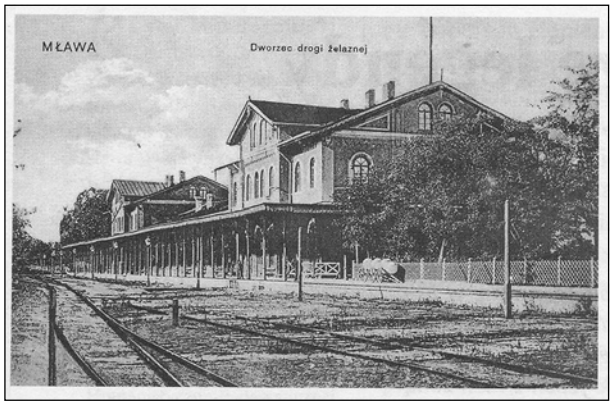

Залізнична станція, місто Млава.

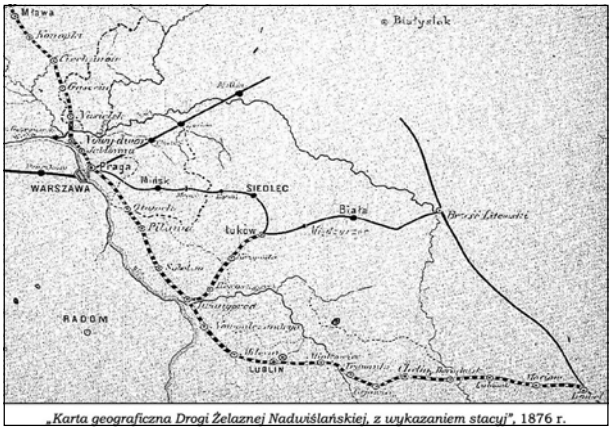

Мапа млавсько-ковельської залізничної дороги, 1876 р. Внизу з правого боку Ковель.

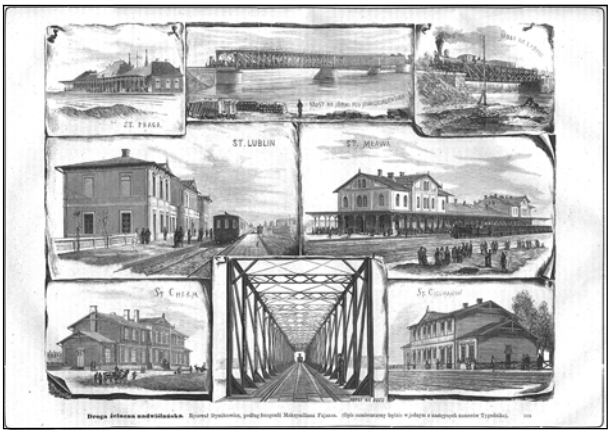

Листівка «Привіслянська залізна дорога», кінець XIX століття.

Лінія була поділена на 8 секцій і складалась 26 станцій другого, третього та четвертого класів, включаючи 4 основні станції. Окрім того були побудовані станції, набережні, траншеї і 189 мостів і водосховищ. Щодня над зведенням магістралі до Ковеля працю-

вала не одна тисяча працівників! Цю дорогу робітники називали млавсько-ковельська.

Кошторис будівництва орієнтовно складав близько 20 мільйонів рублів по перших підрахунках. Хто ж фінансував таке стратегічне спорудження для тих часів? Як виявилось, як тільки було оголошено про продаж акцій млавсько-ковельська залізної дороги, їх відразу купили але не за 20, а за 90 мільйонів рублів. 70% суми заплатив підприємець Леопольд Кроненберг, а 30% — банкір Ян Бльох.

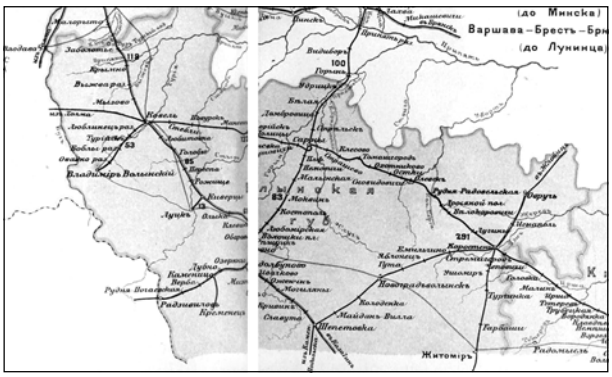

Мапа залізничних доріг. Сучасна територія Волинської області, 1918 р.

Леопольд Кроненберг.

Трішки про власників залізничної дороги до Ковеля. Перший — Леопольд Кроненберг був банкіром, фінансистом та інвестором. Леопольд Кроненберг навчався в Гамбурзі та Берліні. Після закінчення навчання в 1832 році він повернувся до Польщі. Він був одним з найбільших акціонерів Товариства Варшавсько-Віденської залізниці. Основну свою діяльність Кроненберг розвивав в банківському секторі. У 1846 прийняв християнство, але продовжував підтримувати відносини з єврейською громадою. Він займав посаду керуючого варшавськими філіями банків Crédit Lyonnais і Crédit Mobilier, а в 1851 році заснував свій власний банк. Поміркість і дипломатичність у відносинах з царською владою в період Польського повстання 1863 року дозволили Кроненбергу зберегти своє становище і після поразки повстання.

У 1869 році Кроненберг заснував у Варшаві велику тютюнову фабрику. А всього лише рік по тому він заснував найважливіше зі своїх підприємств — банк Bank Handlowy, що існує до цих пір і є частиною концерну Citigroup. Також в 1869 році він був засновником Санкт-Петербурзького обліково і позичкового банку. Крім іншого, Кроненберг брав активну участь у розвитку гірської, сталевий і цукрової промисловості. У 1870 році він відкрив кілька цукрових фабрик в Варшаві. У 1870 році він став дворянином.

Другий, Ян (Іван) Готліб Бльох, в Польщі був відомий як «король залізничних доріг», банкір. Саме він фінансував більшість стратегічних доріг в тодішній Російській імперії. Іван Бльох був першим головою правління товариства Південно-Західних залізниць (1878—1881). Купив і модернізував цукровий завод «Житин» на Волині. Іван Бльох народився в Варшаві в сім'ї польського єврея. Працював в банку Теплиця у Варшаві, потім переїхав до Петербурга. Тут він перейшов в християнство, в кальвінізм. В кінці 1860-х років зайнявся залізничними концесіями і став організатором ряду залізничних підприємств, кредитних і страхових установ, брав близьку участь у справах «Головного суспільства російських залізниць». Під ім'ям Бльоха вийшло кілька багатотомних праць про залізниці, фінанси і економічні питання.

Ян (Іван) Готліб Бльох.

1. Атлас. Железные дороги России. Издание Общества «Картографическое заведение А. Ильина», 1918 г. — 346 с.

2.Раков, В.А. Локомотивы отечественных железных дорог (1845-1955). Издательство: М.: Транспорт; Издание 2-е, перераб. и доп., 1995. — 564 с.

3. Droga żelazna nadwiślańska // Tygodnik Illustrowany. 1877, Seria 3, T. 4 nr 95, s. 248.

Василь Яцій
(м. Київ)

ЛІНГВІСТИЧНИЙ КОМЕНТАР ДО ДЕЯКИХ ПРІЗВИЩ КОВЕЛЬСЬКОГО РАЙОНУ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ[1]

Ономастика, зокрема антропоніміка, серед багатьох інших мовознавчих дисциплін віддавна привертає до себе найбільше уваги. Причиною цього є, вважаємо, саме ті світоглядні елементи наших предків, які відбилися в семантиці твірних основ тієї чи тієї власної особової назви (прізвиська, прізвища), у майстерності давати своїм нащадкам імена, прищеплювати прізвиська, які згодом ставали офіційними засобами ідентифікації конкретної особи — прізвищами. Адже, як слушно зауважив відомий вітчизняний дослідник української антропонімії Ю.К. Редько, «первісно, коли утворювалась особова назва, кожне прізвище (прізвисько) було чимось обумовлене і щось означало» [11, с. 8].

Дослідженню особливостей антропонімів та антропоніміки (насамперед української) приділяло й продовжує нині приділяти увагу щораз більше коло українських ономастів: Р. Й. Керста, Ю. К. Редько, М. Л. Худаш, Р. І. Осташ, П. П. Чучка, М. О. Демчук, О. Д. Неділько, В. О. Горпинич, В. В. Німчук, І. М. Желєзняк, В. Ю. Франчук, С. Є. Панцьо, Л. Т. Масенко, Я. О. Пура, Г. Є. Бучко, І. Д. Скорук, С. М. Пахомова, В. П. Шульгач, І. Д. Фаріон, І. В. Єфименко, Л. О. Кравченко, С. О. Вербич, Л. Р. Осташ, Л. В. Ящук та ін.

Прізвища, проаналізовані нижче, зафіксовані в першій книзі науково-документальної видавничої серії «Реабілітовані історією: Волинська область» [10]. Мета пропонованої статті — проаналізувати структуру твірних лексем деяких сучасних прізвищ Ковельського району Волинської області і пояснити їх походження, що згодом може стати в пригоді під час укладання історико-етимологічного словника прізвищ зазначеного регіону України.

Барановський (м. Ковель). Похідне відтопонімне утворення на *-ськ-ий* від потенційних ойконімів *Баранів (-ов-а, -ов-е), Баранівка, *Барановець* чи *Баранівці*. Щодо існування вказаних місцевих назв, пор., зокрема, сучасні найменування населених пунктів: *Баранівка* (9) — в різних регіонах України, *Баранівці* — у Львівській обл., *Баранове* (3) — в Одеській та Харківській обл. [18, с. 450] тощо.

Баховець (м. Ковель). Суфіксальний дериват на *-ець* від назви населеного пункту *Бахів (-ов-а, -ов-е)*, пор., наприклад, сучасний ойконім *Бахів* — назва села на Ковельщині [18, с. 52][2]. Водночас з погляду словотвору розглядуване прізвище *Баховець* можна тлумачити і як похідне утворення від потенційного антропоніма **Бахів* ‹ ОН Бах + формант присвійності *-ів*, на користь якого вказують особові назви, зокрема: ст.-пол. *Bach,* 1250 р., (парадигматичний варіант) Bacha, 1571 р., які, на думку польського оніманста К. Римута, можуть походити від псл. **bachati* «базікати, балакати», від пол. bach «бахур, карапуз» або ж від антропонімів на *Ba-* типу *Bartłomiej, Baltazar*. Докладніше про це див.: [23 I, s. 13].

Баюринов (м. Ковель). Зазначене прізвище мотивоване особовою назвою *Баюрин (‹ ОН Баюра ~ апелятивом балюра «калюжа, яма»), оформленою формантом належності *-ов,* на реальність чого вказують такі антропоніми, як-от: укр. *Балюра, Баюр, Баюрко* — сучасні прізвища [12 1, с. 29, 42], ст.-пол. *Bajura,* 1404 р., пол. *Balura*, 1659 р. [23 I, s. 14, 15] та ін.

В'юн (с. Любитів). Антропонім розглядаємо як похідне утворення від ідентичного

---

[1] Продовження циклу публікацій, опублікованих в: Минуле і сучасне Волині та Полісся. Ківерцівщина та Олика в історії України та Волині. Науковий збірник. Випуск 62. Матеріали краєзнавчих читань, 22 вересня 2017 року, м. Ківерці — смт Олика / [упоряд.: Г. Бондаренко, С. Войчик, А. Силюк]. — Луцьк: Вежа-Друк, 2017. — С. 278—282.

[2] Принагідно зауважимо, що Ю.К. Редько пояснював у своєму «Словникові сучасних українських прізвищ» аналогічний антропонім Баховець як дериват, походження якого неясне. Вважаємо цікавим той факт, що вчений тільки припускав мотивацію цього оніма «незасвідченими ойконімами Бахів, Бахівка», хоч у Ковельському р-ні Волинської обл. така назва населеного пункту зафіксована. Докладніше див.: [12 1, с. 39].

прізвиська **В'юн*, співвідносного з апелятивом *в'юн* «надзвичайно рухлива риба з видовженим гнучким тілом», «дуже спритна й хитра людина; пролаза» [15 I, с. 795]. Немає сумніву, що прізвисько з метафоричною семантикою *В'юн* отримав його першоносій завдяки своїм зовнішнім «індивідуальним окресленням» [19, с. 107], особистим рисам характеру чи поведінки. Щодо типологічно споріднених особових назв додамо ще укр. *Живчик, Крутій, Крутько, Хитрий, Хитрик, Хитрук, Шустрий* і под. [12 1, с. 360, 548; 2, с. 1123, 1229] — сучасні прізвища.

Геретич (м. Ковель). Наведений антропонім мотивований особовим найменуванням *Герета* + патронімний суфікс -ич «син Герети», пор., наприклад, сучасне прізвище укр. *Герета* [12 1, с. 205].

Данилюк (с. Радошин). Назва мотивована особовим чоловічим ім'ям *Данило* + суфікс *-ук* «син Данила».

Іванов (м. Ковель). В основі зазначеного прізвища — чоловіче ім'я Іван, оформлене суфіксом присвійності -ов (= укр. -ів) «син Івана».

Карпець (м. Ковель). Похідне утворення на *-ець* від чоловічого імені *Карпо* «син Карпа».

Климчак (м. Ковель). Особова назва *Климчак* — дериват із формантом *-ак* від антропоніма *Климко* [17, с. 177—178] ‹ ОН *Клим* + суфікс *-к-о* «син Климка».

Липниський (м. Ковель). Похідне відтопонімне утворення на -ськ-ий від потенційних ойконімів *Липний (-а, -е)* чи **Липниськ (-а, -е)*. Як підтвердження цього наведемо ойконіми: *Липне* (3) — у Волинській, Житомирській та Ровенській обл. [18, с. 52, 110, 285].

Маковій (м. Ковель). Розглядуване прізвище *Маковій*, швидше за все, мотивоване ідентичним прізвиськом, на вірогідність існування якого вказують зокрема антропоніми: *Маковей* «людина, яка займається збором маковиння» — сучасне прізвисько в с. Стирківці Радехівського р-ну Львівської обл. [запис наш], *Маковій* — українське прізвище [12 1, с. 638] і под.

Мельник (с. Гішин). Відапелятивне похідне, пор. укр. *мельник* «власник млина або той, хто працює в млині; мірошник» [15 IV, с. 671].

Микитюк (м. Ковель). Суфіксальний дериват на *-'ук* від чоловічого імені *Микита* «син Микити».

М'ятович (м. Ковель). Патронім на -ич, мотивований антропонімом М'ятов ‹ *М'ят (-а) + суфікс присвійності -ов, пор., наприклад, споріднені сучасні особові назви: (похідні з формантами -к-а та -к-ов) укр. М'ятка [9, с. 502], рос. Мятов [16] і под.

Неметовський (м. Ковель). Похідне відтопонімне утворення на *-ськ-ий* від імовірних ойконімів типу **Неметов (-а, -е), *Неметівка, *Неметовець* чи **Неметівці*.

Никитюк (с. Городище). В основі антропоніма *Никитюк* — фонетичний варіант чоловічого імені *Никита* [17, с. 228—229] ‹ *Микита*, оформлений суфіксом -'ук «син Никити».

Німчук (м. Ковель). Похідне утворення з формантом *-ук* від особової назви *Німець* «син Німця», яке, вочевидь, пов'язане з апелятивом укр. діал. (зх.-поліськ.) *німец* «глухоніма людина» [1 1, с. 349] або з етнонімом *німець*, що вказувало на походження першоносія прізвиська *Німець*. Щодо цього пор. ще, наприклад, укр. *Німець* — сучасне прізвище [12 2, с. 743], ст.-пол. *Niemiec*, 1390 р. [23 II, s. 152], ст.-рос. *Немец* Андрей Тимофеевич Крюков, кін. XV ст. [4, с. 217] та ін.

Новичевський (м. Ковель). Відтопонімний дериват на *-ськ-ий* від потенційних ойконімів **Новичев (-а, -е), *Новичівка, Новичі* чи **Новичівці*, пор. топонім *Новичі* — назва населеного пункту в Шепетівському р-ні Хмельницької обл. [18, с. 375].

Новоселецький (с. Любитів). Утворення на *-цьк-ий* від імовірних ойконімів **Новоселецьк (-а, -е), Новоселиця* чи *Нове Село*. Щодо топонімних відповідників зішлемося на: *Новоселиця* (27), *Нове Село* (8) — назви населених пунктів у різних регіонах України [18, с. 510, 513].

Опалюк (с. Любитів). Антропонім *Опалюк* мотивований особовим найменуванням **Опал / *Обпал* + суфікс *-'ук* «син Опала», на потенційність чого вказують такі сучасні

прізвища: укр. (похідні на *-ев-ич* та *-к-о*) *Опалевич, Опалко* [12 2, с. 765, 766], рос. *Опалов* [14, с. 295] та ін.

Пашкевич (м. Ковель). Дериват, мотивований варіантом чоловічого імені *Пашкевич* ‹ укр. *Пашка* ‹ *Паша* ‹ *Павло* [17, с. 278—280] + патронімний суфікс *-ев-ич* «син Пашка».

Петровський (м. Ковель). Похідне відтопонімне утворення на *-ськ-ий* від потенційних ойконімів *Петрів (-ов-а, -ов-е), Петрівка, Петрівськ (-а, -е)* чи **Петрівці*, пор., наприклад, П*етрів, Петрівка* (74), *Петрівка Друга* (2), *Петрівка Перша* (2), *Петрівка-Попівка, Петрівськ, Петрівське* (56) та ін. — сучасні назви поселень у різних регіонах України [18, с. 519].

Підгірський (м. Ковель). Похідне відтопонімне утворення на *-ськ-ий* від потенційних ойконімів **Підгірка(-и), Підгірне, Підгора* чи *Підгір'я*. Стосовно відповідників зішлемося на: *Підгірне* (21), *Підгора* (2), *Підгір'я* (6) — назви населених пунктів у різних областях України [18, с. 520].

Попель (с. Мельниця). До споріднених антропонімів додамо ще особові назви: *Попел* [21, с. 462], *Попіль, Попиль* [3, с. 231], ст. — пол. *Popiel,* 1265 р. [24 IV, s. 322], *Popel, Poppel,* 1786 р. [23 II, s. 279], чеськ. *Popel* [20, с. 277] та ін. Швидше за все, розглядуване прізвище *Попель* пов'язане з апелятивом укр. *попіл* «легка пилоподібна сіра (рідко чорна або біла) маса, яка залишається після згоряння чого-небудь» [15 VII, с. 206], діал. (кіровогр.) *попіл* «випалене місце на полі» [5, с. 157] тощо. Мотивуючи походження аналізованого антропоніма *Попель* відповідним апелятивом попіл, відзначимо, що такої ж думки дотримувався в минулому і український учений-ономаст П.П. Чучка, до основного кола досліджень якого потрапила ця особова назва (*Попел*) в його ґрунтовному і досі одному з основних лексикографічних праць з ономастики — історико-етимологічному словникові «Прізвища закарпатських українців» (за П.П. Чучкою, це прізвище «походить від апелятива попел»). Більше див.: [21, с. 461]. Уважаємо, що пояснення розглядуваного прізвища як похідне утворення від ідентичного апелятива зі стрижневими значеннями на зразок «легка пилоподібна сіра маса», «випалене місце» (див. вище) не бездоганне, оскільки суперечить логіці номінації осіб. По-перше, воно не з'ясовує цілісної структури оніма *Попель*. Незрозуміло, наприклад, як можна надати людині прізвисько (первісно, найвірогідніше, було саме так!), а вже згодом — прізвищеву назву з цими значеннями. Уважаємо, що тут йшлося про певну метафоричну семантику: люди отримували прізвиська *Попель, Попіл* і под., вочевидь, за кольором волосся або шкіри.

Ракуцький (м. Ковель). На нашу думку, прізвище Ракуцький варто розглядати у зв'язку з антропонімом пол. *Rakucki* ‹ етноніма *Rakusy* «Австрія» [23 II, s. 337].

Рибак (с. Підріжжя). Онімний дериват, мотивований ідентичним прізвиськом *Рибак*. Останнє, найвірогідніше, постало за видом діяльності першоносія цієї особової назви, пор., зокрема, укр. *рибак = рибалка* «людина, яка ловить рибу, займається рибальством» [15 VIII, с. 527]. Додамо ще аналогічні антропоніми: укр. (закарп.) *Rybak*, 1787 р., *Рибак* [21, с. 482], ст.-пол. *Rybak,* 1494 р. [23 II, s. 374] та ін.

Силюк (м. Ковель). Суфіксальний дериват, мотивований антропонімом *Сил(-а)* + формант *-'ук* «син Сили», пор. особову назву укр. *Сила* («іеромонаха *Силы*»), 1689 р. [2 I/5, с. 286].

Скулинець (с. Облапи). Похідне утворення з суфіксом *-ець* від назви населеного пункту **Скулин (-а, -е)*, або ж, імовірно, від антропоніма **Скулин ‹ ОН Скула* + формант належності *-ин* «син Скулини», що підтверджує сучасне прізвище укр. *Скула* [8 1, с. 212].

Славаковський (м. Ковель). Особова назва *Славаковський* мотивована потенційним ойконімом **Славаків (-ов-а, -ов-е), *Славаківка, *Славаковець* чи **Славаківці*.

Стельмащук (м. Ковель). Похідне антропонімне утворення від особової назви **Стельмашко ‹ Стельмах* + суфікс *-к-о* (‹ апелятива *стельмах* «майстер, який робить вози, сани, колеса і т. ін.»; СУМ IX, 684) + формант *-ук* «син Стельмашка», пор., наприклад, укр. *Стельмах*, споріднене *Стельмаш* — прізвища [12 2, с. 1009; 22, s. 384].

Харчук (м. Ковель). Дериват, мотивований варіантом чоловічого імені *Харко* ‹ укр. *Харитон* [17, с. 398] + суфікс *-ук* «син Харка».

Чухрай (м. Ковель). Додамо ще споріднені антропоніми: *Чухран* — прізвище в Закарпатській обл. [13, с. 69], *Чухрій* — у Волинській обл. [7 2, с. 473]. На наш погляд, в основі розглядуваного прізвища *Чухрай* — дієслово укр. *чухрати* «обламувати, обрубувати гілля на дереві, стовбурі; очищати від листя, кори», «чесати, очищати вовну від домішок, сміття», «завдавати ударів кому-небудь, сильно бити, шмагати кого-небудь; дубасити, періщити» [15 XI, с. 391—392] в наказовому способі однини.

Шворак (м. Ковель). Особова назва *Шворак* — дериват із формантом *-ак* від іншого антропоніма — **Швор* «син Швора», потенційність якого підтверджує парадигматичний варіант укр. *Швора* — сучасне прізвище емігранта у США [22, s. 444]. Зазначені особові назви, швидше за все, мають очевидну метафоричну семантику, співвідносну з такими словами, як-от: *шворінь* «металевий або дерев'яний стержень, що є вертикальною віссю передка воза, візка чи поворотним пристроєм в автомобілі, локомотиві і т. ін.», *свора* «вісь у передніх колесах воза», рос. *шкворень*, блр. *шворан*, пол. *sworzeń* і под. — т. с. — ‹ псл. **sъvorъnь* ‹ псл. **sъverti* «зімкнути, замкнути» [6 6, с. 400].

Шум (м. Ковель). Прізвище мотивоване аналогічним прізвиськом *Шум*, пов'язаним із апелятивом укр. *шум* «назва міфічної істоти, згадуваної в піснях, якими супроводжується танок», «сукупність різноманітних звуків, які швидко змінюються за частотою і силою; глухі звуки, що зливаються в одноманітне незлагоджене звучання», «безладне звучання багатьох голосів; гомін, галас» [15 XI, с. 561—562]. Найвірогідніше таке прізвисько має відповідну метафоричну семантику: енергійних, рухливих, буйних та голосних людей часто-густо називають *Шумом*, або ж спорідненими назвами типу *Гугак* (~ *гуготіти* «викликати глухий шум»), *Гук, Гукал, Гукало, Криклій, Крикун, Шамота* (~ *шамотатися* «смикатися, метушитися»), *Шамрай* (~ *шамряти, шамрити* «шелестіти, шарудіти») [12 1, с. 259, 261, 542; 2, с. 1185] і под.

Докладний лінгвістичний аналіз викладених вище сучасних прізвищ Ковельського району Волинської області, зафіксованих у першій книзі видавничої серії «Реабілітовані історією: Волинська область» (К.; Луцьк, 2010), дозволяє зробити такі висновки:

1. Щодо структурної характеристики цих антропонімів, то у переважній більшості домінує морфологічний спосіб за кількістю лексем із суфіксальним різновидом творення [найпродуктивніші суфікси: *-ук (-'ук) та -ськ-ий / -цьк-ий*].

2. З-поміж досліджуваного матеріалу найбільше число становлять антропоніми відіменного походження, наприклад: *Данилюк, Іванов, Карпець, Климчак, Микитюк, Никитюк, Пашкевич, Харчук* та ін.

3. Серед відтопонімних антропонімів найбільше зафіксовано тих, які походять від назв населених пунктів, показником чого є зокрема відтомонімні форманти *-ськ-ий та -цьк-ий: Барановський, Липниський, Неметовський, Новичевський, Новоселецький, Петровський, Підгірський, Ракуцький* і под.

4. Зафіксовано також чимало назв відапелятивного походження, наприклад, *В'юн, Попель, Рибак*.

---

1. Аркушин Г. Л. Словник західнополіських говірок: У 2-х томах / Г. Л. Аркушин. — Луцьк: Вежа, 2000. — Т. I—II.

2. Архив Юго-Западной России, изд. Временною комиссиею для разбора древних актов [...]. — Киев: В университетской типографии, 1859—1914. — Ч. I—VIII.

3. Богдан Ф. Словник українських прізвищ у Канаді / Ф. Богдан. — Вінніпеґ; Ванкувер: Накладом Ономастичної комісії УВАН і Канадського Назвознавчого Інституту, 1974. — 354 с.

4. Веселовский С.Б. Ономастикон: Древнерусские имена, прозвища и фамилии / С.Б. Веселовский. — М.: Наука, 1974. — 382 с.

5. Громко Т. В. Словник народних географічних термінів Кіровоградщини / Т. В. Громко, В. В. Лучик, Т. І. Поляруш. — К.; Кіровоград: РВГІЦ КДПУ, 1999. — 224 с.

6. Етимологічний словник української мови: В 7-и томах / [за ред. О.С. Мельничука]. — К.: Наук. думка, 1982—2012. — Т. 1—6.

7. КПУ Вол. — Книга пам'яті України: Волинська область: У 3-х т. / [ред. колегія: П. В. Онищук, Б. Й. Заброварний, В. А. Наконечний та ін.]. — Львів: Каменяр, 1995. — Т. 1—3.

8. Книга пам'яті України: Львівська область: У 4-х т. / [ред. колегія: М. В. Косів, Ю. В. Зима, Я. С. Лялька, В. М. Савчак (гол. ред.) та ін.]. — Львів: Вид. центр «Пам'ять», 1995. — Т. 1—4.

9. Книга скорботи України: Харківська область / [гол. ред. колегії: І. О. Герасимов та ін.]. — Харків: Обласна пошуково-видавнича наукова редакція «Книги Пам'яті України», 2005. — Т. 2. — 544 с.

10. Реабілітовані історією: Волинська область / [головна ред. колегія: П. Т. Тронько (голова), О. П. Реєнт, С. А. Кокін, С. І. Білокінь, Ю. П. Богуцький та ін.]. — К.; Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2010. — Кн. 1. — 976 с.

11. Редько Ю. К. Сучасні українські прізвища / Юліян Костянтинович Редько. — К.: Наук. думка, 1966. — 216 с.

12. Редько Ю. Словник сучасних українських прізвищ / Юліян Редько. — Львів: ТОВ «Простір-М», 2007. — Т. 1—2.

13. 100 років джерелу світла і тепла Закарпаття: Фотоальбом / [ідея та втілення В. І. Ковач, Е. О. Мешко; ред. В. Петраш]. — Ужгород: Вид-во «ІВА Профі», 2002. — 96 с.

14. Русские писатели. Поэты (советский период): Биобиблиографический указатель / [сост. А. П. Алексин и др.; ред. Н. Г. Захаренко]. — СПб.: Российская национальная библиотека, 2002. — Т. 14. — Ч. 2. — Вып. 1. — 384 с.

15. Словник української мови / [гол. ред. І. К. Білодід]. — К.: Наук. думка, 1970—1980. — Т. I—XI.

16. Тверская земля в военной истории России. Книга памяти. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.history.tver.ru

17. Трійняк І. І. Словник українських імен / І. І. Трійняк. — К.: Довіра, 2005. — 509 с.

18. Україна: Адміністративно-територіальний устрій (станом на 1 січня 2012 р.) / [відп. ред. Г. П. Скопненко; упоряд. В.І. Гапотченко]. — К.: Парламентське вид-во, 2012. — 784 с.

19. Худаш М. Л. З історії української антропонімії / М. Л. Худаш. — К.: Наук. думка, 1977. — 236 с.

20. Худаш М. Українські карпатські і прикарпатські назви населених пунктів (утворення від відапелятивних антропонімів) / М. Худаш. — Львів: ПТВФ «Афіша», 2004. — 536 с.

21. Чучка П. Прізвища закарпатських українців: Історико-етимологічний словник / Павло Чучка. — Львів: Світ, 2005. — 704 с.

22. Holutiak-Hallick S.P. Jr. Dictionary of Ukrainian Surnames in the United States / Jr. Stephen P. Holutiak-Hallick. — Georgia: Slavic Onomastic Research Group, 1994. — 493 s.

23. Rymut K. Nazwiska polaków: Słownik historyczno-etymologiczny / Kazimierz Rymut. — Kraków: Wyd-wo Instytutu Języka Polskiego PAN, 1999—2001. — T. I—II.

24. Słownik staropolskich nazw osobowych / [pod red. W. Taszyckiego]. — Wrocław etc.: Wyd-wo Polskiej Akademii Nauk, 1965-1985. — T. I — VII.

Розділ 2.

Леся Українка, Олена Пчілка та родина Косачів в історії та культурі Волині та України

Людмила Барановська
(м. Ковель)

ВОЛИНСЬКІ МОТИВИ В ДИТЯЧИХ П'ЄСАХ ОЛЕНИ ПЧІЛКИ

Про Олену Пчілку як драматурга ми знаємо зовсім мало, щоправда, у пам'яті багатьох закарбувалася інформація про те, що маленькі Михайлик та Леся Косачі частенько під маминим керівництвом ставили п'єси в сірому будиночку в Колодяжному. Там навіть і досі залишилася міні-сцена, яка пам'ятає різдвяні колядки та веснянки у виконанні косачівських дітей.

На схилі літ Олена Пчілка взялася активно до написання дитячих п'єс, яких вона у друкованому вигляді за життя побачила лише три. Саме Гадяч, той родинний край побіля Зеленого Гаю, став колискою драматичної творчості великої матері великих дітей. Вона бралася за інсценізації, музичні дитячі п'єси, оперети, оригінальні драматичні твори з використанням віршів, пісень, байок, ігор, обрядових танців, примовлянь. Про це нам допомогла дізнатися книга «Український дитячий театр», упорядником якої є Лариса Мірошніченко, якій нарешті вдалося видати окремою книгою тексти Олени Пчілки під егідою Інституту літератури ім. Т. Шевченка. У вступній статті науковець зауважує: «Доробок Олени Пчілки в царині дитячого театру за своєю системністю, органічністю, художнім втіленням концепції національного виховання — явище унікальне в українській дитячій літературі» [3, с. 6]. На жаль, деякі дитячі п'єси, як стверджує дослідник Петро Одарченко» [2, с. 247], були втрачені, не дійшли до друку або ж не закінчені авторкою.

У 2019 році виповниться 100 років з дня друку ранніх п'єс для дітей Олени Пчілки (дві п'єски для дитячого театру «Весняний ранок Тарасовий» та «Казка Зеленого Гаю»). Саме в останньому згаданому творі, який ще має назву «Сон-Мрія», створеному в Полтаві, розповідається про дітей-біженців з Волині, дівчинку 12 літ Варку та її братика Пилипка, які перебували на Павленковому хуторі й мріяли повернутися в Колодяжне. Варка пояснює, що «нас вивезено з Волинського краю, як війна почалася... Скільки ми лиха прийняли... і голодом, і холодом пропадали. Скільки плачу та крику було, як нас вигонили з села... Бачили ми, од'їхавши, як наше село запалили: казали, на те, щоб німцеві не досталось... Та й погнали нас були аж у Московщину; поневірялись ми там більше двох років, а потім сюди переїхали» [3, с. 94]. У цій розповіді дівчинки-підлітка ми спостерігаємо, як діти тужать за рідною землею, навіть Пилипко зауважує: «Мені так вже докучило ждати, коли-то можна буде на свою сторону вернутись»[3, с. 94]. Варка розповідає Катрі, полтавській школярці, про свій рідний край: «Наша сторона лісова, то й грибів більше, ніж тут... А в нас усі кажуть, що таки єсть і відьми, і русалки. Люди бачили їх. І тих людей, що вони перевертали, у нас теж знають»[3, с. 96].

Саме в цьому дійстві на одну відслону Олена Пчілка відтворює перекази волинської міфології, як Лісовик людей перевертав у пташок. Що дуже цікаво, згадані пернаті: зозулька, соловейко, ворона, перепели, горобчики, одудець, хохітва — є типовими мешканцями нашого краю, вони допомагають дітям пізнати особливості світосприйняття поліщуків. Пилипко розповідає, що хлопця Микиту Лісовик покарав за те, що той гнізда пташині дер: «За те, що ти моїх пташок нищищ, будеш ти сам стрибати пташкою цілий рік»[3, с. 97] та й перевернув Микиту в шпака. В уста птахів письменниця вкладає народну філософію вдячності за доброту та послугу. Так зозулька звертається до Русал-

ки: «Красна панночко, спасибі тобі, що випрохала мене» [3, с. 98]. Лісовик перетворив її в дівчинку, яка хоче сплести віночка. Соловейко теж випрохав у Русалки можливість погуляти хлопцем: «Чолом тобі, красна панночко, вітаємо тебе з гожею весною, з зеленим маєм...» [3, с. 101]. Олена Пчілка зауважує, що соловейко знається на гарній мові, а ще вказує на його особливість — «виріж собі сопілочку та красно заграй-заспівай людям зблизька наших гайових пісень». Перетворюючи горобчиків на хлопчиків, Русалка попереджає: «...шануйтеся, квіток не толочте, гілок не ламайте, не пустуйте дуже...» [3, с. 101]. Одудець теж вдячний доньці Лісовика за її турботу й обіцяє: «Піду та похвастаю чубком поміж хлопцями»[3, с. 103]. До хохітви Русалка ставиться прихильно, адже вона завжди щось смішне розповідає, в уста цього птаха авторка вклала байку про ворону та лисицю, щоб висміяти величання та пихатість ворони перед усім птаством. Згадує письменниця й жайворонка, словами лісової Русалки промовляє: «Я люблю жайворонковий спів! Ті пісні немов срібні дзвіночки дзвенять та линуть під саме небо!» [3, с. 106]. Отже, колодяжненські діти є носіями міфологічної мудрості прадавніх поліщуків, які через образи птахів бачили світобудову та вчилися плекати людські взаємини. Саме про такий тип спілкування людини і природи на Волині розповідає дітям Олена Пчілка у казці Зеленого Гаю.

Не можна не звернути увагу на ще одну п'єсу Олени Пчілки «Без'язикий», яка надрукована вперше у вищезгаданій книзі, яку подарувала нам невтомна трудівниця над текстами письменниці Лариса Мірошніченко. Саме тут Олена Пчілка знову згадує Волинь, дітей-біженців, які поневіряються по світах та над усе мріють про повернення на батьківщину. Про це з болем у душі говорить Дмитро, тринадцятирічний хлопчик: «Нас перше були погнали аж у Росію, ми там були скілька років. А тато клопоталися, щоб нам на свою сторону вернутись, та все не можна було, не пускали. Ми там, у Росії, й жили...» [3, с. 264]. Хлопцеві довелося терпіти кпини однокласників, які не розуміли ще глибини тієї трагедії, яку довелося пережити біженцям, які втратили рідну землю під ногами й знайшли тимчасовий прихисток на Загребеллі, неподалік Гадяча. Письменниця порушує проблему біженців не випадково, адже Перша світова війна відкинула багато волинських сімей аж на Полтавщину, Олені Пчілці цікаво проводити паралель між західноукраїнською психологією світосприйняття та центральноукраїнською. А найголовніше: письменниця змальовує поведінковий тип дітей та дорослих у контексті такого суспільного явища, як переселення, викликане війною.

П'єса «Без'язикий» сьогодні звучить надзвичайно актуально, адже в нас на Волині проживають біженці з Донбасу, і вибудовуються нові людські стосунки в паралельних площинах Західної і Східної України. Олена Пчілка не відала тоді, що історія з біженцями повториться, але залишила дітям взірцевий тип міжособистісної комунікації: «А вам усім, діти, я от що скажу: не слід так поводитися з новачками, та ще чужими: цей хлопець — на далекій стороні, йому таке велике нещастя сталося...отже, ви повинні були поводитися з ним ще краще, ніж з яким іншим; а ви його кривдили, збиткувалися з його: я сама чула, як ви дражнили його «без'язиким» та глузували, сміялися» [3, с. 277]. Окрім цього, мудра письменниця звертається ще й до Дмитра Бондарчука, отого «без'язикого», повчаючи його: «...Не пам'ятай злого, не ремствуй далі. Тепер ти врівні з іншими, — будь же щирим і добрим товаришем» [3, с. 284]. Бачимо, як тонко Олена Пчілка підводить дітей до розв'язання конфлікту і створює комфортні умови для реалізації особистості, яка опинилася в екстремальній ситуації переселення.

Узагалі Олена Пчілка вважала, що «дитячий театр — немовлятко» [1, с. 230], тому його слід ростити з великою любов'ю, трепетом та відповідальністю, бо через дійство на сцені можна запропонувати маленькій людині вихід зі скрутної ситуації, навчити її самореалізації, не втрачаючи зв'язку з родовим етнічним корінням.

Отже, дитяча театральна творчість письменниці для сучасних дітей надзвичайно потрібна, тому учні КЗ «Ковельська міська гімназія імені Олени Пчілки» мають виконати побажання Лариси Мірошніченко, яка власноруч залишила запис: «Нехай на сцені вашого театру оживуть усі п'єси славетної письменниці». З цією метою в нашому освітньому закладі розпочала діяльність театральна студія.

---

1. Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури імені Т.Г.Шевченка НАН України. — Фонд 28. — Од. зб . 230.

2. Одарченко П. Олена Пчілка як дитяча письменниця // Ми і наші діти: Дитяча література. Мистецтво. Виховання. — Зб. 1.— Нью-Йорк; Торонто: Об'єднання працівників дитячої літ-ри ім. Л. Глібова, 1965.

3. Олена Пчілка Український дитячий театр/ Олена Пчілка; упоряд., підготовка текстів, передм., текстологічні коментарі Л. П. Мірошніченко.— 3-тє вид.— Київ: Веселка, 2017.

Ольга Бойко,
Петро Рудень
(урочище Нечимне)

ІСТОРІЯ ТА ДОЛЯ ОЗЕРА НЕЧИМНЕ

Важливим туристичним об'єктом Ковельщини є урочище Нечимне з однойменним озером — ландшафтний заказник площею 40 га, що знаходиться у Ковельському районі, неподалік від села Скулин. До категорії охоронних об'єктів віднесений Постановою Ради Міністрів України № 132 від 25. 02. 1980 р. Це унікальний природний комплекс цінних, високо бонітетних насаджень дуба черешчатого, лучно-болотяних та чагарникових угідь, що створюють мальовничий ландшафт, де зростають рідкісні рослини, занесені до Червоної книги.

Озеро Нечимне відносять до озер карстового походження. Карстове озеро — озеро, що заповнює негативну поверхневу форму карсту: воронку, ванну, знижену ділянку дна полья*. Утворення карстових озер пов'язано з постійним або тимчасовим затопленням великих негативних карстових форм рельєфу поверхневими або підземними водами. Такі форми можуть розташовуватися як безпосередньо в розчинних породах, так і в тих, що покривають їх (а іноді і прилеглих до них) товщах нерозчинних порід.

Відомо багато прикладів раптового, швидкого осушення карстових озер, що пов'язано з розкриттям (за допомогою суффозії) раніше закупорених каналів або утворенням на дні озера нових поглинаючих отворів (в результаті обвалення або суффозії). Нарешті, досить часто зустрічаються періодичні карстові озера, в яких вода утримується лише в періоди інтенсивного сніготанення або сильних злив, коли поверхневі води, що надходять в озеро не встигають відводитися на глибину через недостатні розміри розташованих на дні поноріів.

Площа озера Нечимне в далекому минулому, як свідчить геологічний розріз вкритої глибокими торфами прилеглої до озера котловини, сягала 10—12 гектарів, а глибина — 8,8 метра. З часом озеро інтенсивно заростало рослинністю і перетворювалося на болото. Шар донних відкладів за рік збільшувався до трьох сантиметрів, а його площа помітно скоротилася. Згідно з даними картографічних зйомок 1970 року, вона становила 5,64 га, тобто до 2005 року скоротилася на 0,63 га. В той же час, як стверджували фахівці, рівень води в озері порівняно з минулим не понизився. Воно постійно замулювалося, заростало болотною рослинністю, а подекуди вже деревами та чагарником.

Як з'ясували під час досліджень проектанти, відклади сапропелю (мулу) мають потужність від 2,7 до 8,6 метра. Загальні ж запаси донних відкладів у межах берегової лінії становлять 326 тисяч кубічних метрів при досить високій їх вологості — понад 90 відсотків.

Перша писемна згадка, про озеро, яку мені пощастило відшукати, належить Миколі Івановичу Теодоровичу у його праці «Волынь въ описаніи городовъ, мъстечекъ и селъ въ церковно-историческомъ, географическомъ, етнографическомь, археологическомъ и друг. отношеніяхъ. Историко-статистическое описаніе церковей и приходовъ Волынской епархіи. Томъ V. Ковельскій уъздъ. Почаевъ. Типографія Почаево-Успенскія Лавры. 1903», де він, описуючи село Скулин, пише про озеро Нечимне: «Село расположено на равнинъ среди садовъ и разныхъ древесныхъ насажденій. Ръки цъть. Воду берутъ изъ колодцевъ. Въ 5 вер. Отъ села находится озеро *Сомино*, а в 3 в. — озеро *Нечимлэ*, — собственность казны. Окружающая мъстность болотистая, покрыта на половину кустарниками и казеннымъ лъсомъ» [5, 525].

Озеро, очевидно, як і в наш час, замерзало взимку, оскільки води в ньому небагато. Все інше складає намул, який тисячами років осідав на дні озера і тепер складає більшу його частину. Води ж в озері близько 20-30 сантиметрів.

---

*(Полій — льодяне утворення, що виникло внаслідок замерзання води, що виходить з тріщини льоду на його поверхню. Може утворюватись на поверхні ґрунту внаслідок виходу на поверхню ґрунтових вод. Полоєм також можуть називати воду, що виступила на поверхню льоду).

У 2004 році, коли було відкрито музей «Лісової пісні» до самого озера була прокладена через зарості дерев'яна кладка, а плесо озера виблискувало тільки окремими плямками.

Раніше в озері прототип Лукаша — Ярмило Кубах — ловив рибу та раки, а пізніше у ньому став водитися тільки карась. Озеро стало дуже заростати лозою, а головним його ворогом став в'єтнамський рис. Його колись для підкормлення риби засіяв у озеро місцевий лісник. Умови та клімат для росту рису виявилися сприятливими і він повністю затягнув плесо. Не меншої шкоди, як стверджує лісничий Скулинського лісництва Леонід Миколайович Лисюк, завдали проведені меліорації та зміна клімату останніх років. Літо стало посушливим, що сприяло зменшенню рівня води в озері.

З роками на його дні почали осідати залишки рослинних та тваринних організмів.

Під впливом складних і тривалих хімічних, фізичних, біологічних процесів з допомогою мікроорганізмів вони формують донні мулові відкладення — сапропель*. Упродовж багатьох років його шар збільшується, що з часом може привести до повного заростання озера очеретом та кущами.

18 серпня 2005 р. на ім'я Володимира Нальковича Бондара, голови Волинської обласної державної адміністрації (з 2016 заступник голови Державного агентства лісових ресурсів України), від письменницької громади та особисто від головного редактора газети «Літературна Україна» було звернено лист про порятунок озера Нечимне з посиланням на проблемну статтю Миколи Пуговиці «Мій занапащений, нещасний краю», де йдеться про загрозу зникнення озера та бажання зробити все можливе для його збереження. На цей лист було отримано відповідь, яку надруковано у газеті «Літературна Україна» від 1 вересня 2005 року.

Нас почули!

НЕЧИМНЕ ЗБЕРЕЖЕМО

Головному редактору газети "Літературна Україна" п. П.Перебийносу

Шановний Петре Мойсейовичу!

Держуправління екоресурсів розглянуло статтю Миколи Пуговиці „Мій занапащений, нещасний краю" (про озеро Нечимне) і цілком поділяє стурбованість письменницької громади. При цьому повідомляємо, що саме з метою збереження цього унікального в природному та історичному сенсах куточка як області так і держави ще 26.04.1977 року розпорядженням Ковельського райвиконкому було взято під охорону озеро Нечимне та прилеглі території на площі 40 га.

Враховуючи те, що цей об'єкт природно-заповідного фонду має загальнодержавне значення, 30.12.1993 року заступником Міністра охорони навколишнього природного середовища України було затверджено „Положення про ландшафтний заказник загальнодержавного значення „Нечимне" Ковельського району Волинської області", яким заборонено осушення або затоплення земель, проведення будь-яких гідрологічних, шляхових та інших будівельних робіт, добування корисних копалин загального та спецпризначення, здійснення геологорозвідувальних робіт, та встановлено інші обмеження щодо дій, які можуть негативно вплинути на навколишнє природне середовище.

Остаточне рішення про можливість проведення тих чи інших робіт на території цього об'єкта загальнодержавного значення буде прийматись Державною службою заповідної справи Мінприроди України за поданням держуправління з врахуванням пропозицій і рекомендацій науковців, місцевих органів влади та громадськості. Адже рішення щодо призупинення дії окремих пунктів діючого Положення та надання дозволів щодо робіт на об'єктах природно-заповідного фонду загальнодержавного значення є виключно компетенцією Мінприроди України.

Слід сказати ще й таке. Здавалось би, з „благородною" метою були спрямлені русла малих річок, здійснена на величезних площах осушувальна меліорація, всупереч прогнозам та рекомендаціям науковців, позитивним висновкам відомчих наукових установ, на жаль, не дали бажаних результатів.

(Закінчення на 2-й стор.)

НЕЧИМНЕ ЗБЕРЕЖЕМО

(Закінчення. Початок на 1-й стор.)

Держуправління не буде наводити приклади, на перший погляд, простих і логічних рішень, які мали на меті значні, насамперед, економічні, соціальні та інші зиски, але без ґрунтовного наукового вивчення та обґрунтування призвели до зовсім протилежних наслідків.

Ось тому однією з найбільш важливих умов проведення будь-яких робіт на території заказника повинно бути наукове обґрунтування ботаніків, геологів, гідробіологів.

Проект „Відновлення водного режиму озера Нечимне" має пройти експертизу й отримати позитивний висновок фахівців і науковців. Цього, до речі, вимагає чинне законодавство.

Повідомляємо також, що Держуправління звернулось до Наукового центру заповідної справи Мінприроди України з проханням провести обстеження і надати рекомендації. Крім того, у травні поточного року Волинський облводгосп уклав контракт з ЗАТ „Волиньводопроект" на розробку техніко-економічного обґрунтування проекту „Відновлення водного режиму озера Нечимне".

Після розробки проектних матеріалів, проведення експертиз та висновку науковців можна буде розпочати роботи щодо відновлення озера.

Держуправління не стоїть осторонь цієї проблеми, але керується чинним законодавством, тим більше, що основною метою створення об'єктів природно-заповідного фонду (а в даному випадку й історичної пам'ятки) є збереження цього унікального природного й історичного місця.

З повагою

Р.МІГАС,

начальник Держуправління екології та природних ресурсів у Волинській області.

---

*Сапропе́ль (від грец. σὰπρός — «гнилий» і πηλός — «мул», «бруд») — органічні мули, відклади прісних континентальних водоймищ, які містять понад 15%мас. органічних речовин. Лігніно-гумусовий комплекс, вуглеводні, бітуми й інші в колоїдному стані. Желеподібна або зерниста маса від рожевого до коричнюватооливкового і майже чорного кольору, яка висихаючи твердне та не піддається розмочуванню. Складається з решток організмів, що населяли товщу води і її поверхню (фітопланктон і зоопланктон), вищих водних рослин (макрофітів) і продуктів їх розпаду, а також розчинених речовин і мінеральних частинок. Сапропелі використовуються як кормові добавки для тварин, добриво, для приготування бурових розчинів, як зв'язне. У медицині сапропелева грязь (нативна) використовується в лікувальній (фізіотерапевтичній) практиці для аплікацій, ванн для грязелікування.

Одночасно на сполох забили і редакція «Голосу України» в особі Миколи Якименка, обласна та районна преса.

Свою статтю «Нічийне Нечимне» за 13 жовтня 2005 р. Микола Якименко почав словами: «Позицію спостерігача зайняло у справі порятунку озера Нечимного управління екології та природних ресурсів у Волинській області.

Озеро Нечимне, що добре відоме за драмою-феєрією «Лісова пісня», — смертельно хворе. Воно відступило від своїх прадавніх берегів на сто метрів. Глибина плеса становить лише 15—30 сантиметрів. А спекотної пори площа, яка ще в повоєнний час займала сім гектарів, зменшується до 20—30 соток. Чаша озера, котра по вінця наповнена багатометровим шаром мулу, заростає деревами та осокою» [4].

Начальник Волинського облводгоспу Юрій Бахмачук також в свою чергу підтримав акцію і заявив, що озеро смертельно хворе і потребує порятунку.

Завдяки спільним старанням і підтримці голови Держводгоспу України Василя Сташука на проведення проектних робіт з відновлення водного режиму Нечимного було виділено 34 тисячі гривень.

Першим етапом стала розробка інститутом «Волиньводпроект» техніко-економічного обґрунтування проекту.

Проектанти пропонували провести поглиблення озера в межах існуючої берегової лінії на 4 метри. Це, на їх думку, виключить інтенсивний розвиток водної рослинності, створить кращі передумови для гідравлічного зв'язку озера з підземними водами.

Відкачування сапропелю пропонувалося проводити земснарядом невеликої потужності з довжиною пульпопроводу до 500 метрів. Це дало б змогу подавати рідку масу на поля намиву, розташовані за 180 м від Нечимного, з будь-якої ділянки озера. Територія, де вони передбачені, майже вільна від лісової рослинності й не входить в межі дендрологічного заказника «Нечимне».

На думку доктора сільськогосподарських наук директора Поліської філії інституту ґрунтознавства і агрохімії Михайла Шевчука, сапропель є цінним органічним добривом, що має набір усіх необхідних для рослин мікро- і макроелементів. Використання сапропелю дає змогу підвищити родючість бідних на гумус земель Волинського Полісся.

У статті Володимира Краснодемського та Миколи Якименка «Я в серці маю те, що не вмирає» автори повідомляють, що після шести років тривалої наполегливої праці «усі бюрократичні перепони подолано, і є надія, що наступного року очисні роботи нарешті розпочнуться» [1].

У 2006 році до урочища Нечимне було встановлено бетонні опори для лінії електропередачі , сама лінія і досі не проведена.

У 2012 році рятувати озеро Нечимне вирішили за допомогою риби. Ідею запуску у плеса водойми риби-рятівника зініціював заступник голови облдержадміністрації Віталій Карпюк, підтримав ініціативу начальник Волинського обласного управління лісового та мисливського господарства Богдан Колісник, котрий очолює комісію з питань екології в обласній раді.

Рибу було доставлено рибовозом МАН «Волиньрибгоспу» з м. Бурштин Івано-Франківської області. Закупили 400 кілограмів або ж близько двох тисяч особин товстолобика у рибогосподарстві «Галицький», — каже лісничий Скулинського лісництва Леонід Миколайович Лисюк. — Це одне з найпотужніших рибних господарств України, яке діє на базі державної Бурштинської ТЕС. Середня вага кожної рибини — двісті грамів.

Із запуском риби стан озера значно покращився. Зникли зарослі та в'єтнамський рис і величина плеса була розчищена.

Наступні роки стали досить посушливими і озеро дуже обміліло, рівень води зменшився, риба зникла.

Про загрозу зникнення озера в Нечимному знову активно почали говорити.

8 лютого 2018 р. Верховна Рада ухвалила постанову №2286-VIII від 08.02.2018 р. про відзначення 150-річчя від дня народження Лесі Українки на державному рівні, якою передбачено проведення заходів з нагоди ювілейної дати та їх фінансове забезпечення, зокрема:

«1. У лютому 2021 року урочисто відзначити на державному рівні 150-річчя з дня народження Лесі Українки.

2. Рекомендувати Кабінету Міністрів України:

у місячний строк з дня прийняття цієї Постанови утворити організаційний комітет з підготовки та проведення заходів щодо відзначення на державному рівні 150-річчя з дня народження Лесі Українки;

у місячний строк з дня утворення зазначеного організаційного комітету розробити та затвердити план заходів з відзначення на державному рівні 150-річчя з дня народження Лесі Українки, передбачивши у проектах законів про Державний бюджет України на 2019-2021 роки фінансове та матеріально-технічне забезпечення цих заходів.

У плані заходів щодо відзначення на державному рівні 150-річчя з дня народження Лесі Українки передбачити, зокрема:

проведення урочистостей у місті Києві, присвячених 150-річчю з дня народження Лесі Українки;

здійснення підготовки та видання, використовуючи науково-кадровий потенціал Інституту літератури імені Т.Г. Шевченка НАН України та Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, повного зібрання творів Лесі Українки у 16 томах, персональної енциклопедії «Леся Українка», наукової біографії Лесі Українки, словника мови творів Лесі Українки, репринтного видання з науковими коментарями прижиттєвих поетичних збірок ліро-епічних та драматичних поем Лесі Українки, електронного варіанта основних періодичних видань, у яких друкувалися твори Лесі Українки, щорічних збірників наукових праць, матеріалів і документів «Леся Українка і сучасність» та «Леся Українка: доля, культура, епоха»;

створення повного бібліографічного словника Лесі Українки, електронного архіву документів про життя і діяльність родини Драгоманових-Косачів: Олени Пчілки (Ольги Косач), Михайла Драгоманова, Ольги Косач-Кривинюк, Оксани Косач-Шимановської, Юрія Косача;

забезпечення функціонування Науково-дослідного інституту Лесі Українки Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки;

розроблення і запровадження туристично-екскурсійних маршрутів, пов'язаних із життям та творчістю Лесі Українки;

створення та демонстрацію науково-популярного фільму про життя та творчість Лесі Українки;

забезпечення трансляції радіоспектаклів та показу фільмів за творами Лесі Українки;

здійснення реконструкції та розширення площі Новоград-Волинського літературно-меморіального музею Лесі Українки;

створення національного музею Лесі Українки.

3. Рекомендувати Міністерству культури України забезпечити проведення в закладах культури тематичних виставок, лекцій, вечорів, мистецьких конкурсів, святкових концертів, присвячених 150-річчю з дня народження Лесі Українки.

4. Рекомендувати Міністерству освіти і науки України та Національній академії наук України організувати проведення науково-практичних конференцій, семінарів, круглих столів, інших тематичних заходів, присвячених творчій та культурно-громадській діяльності Лесі Українки.

5. Рекомендувати Міністерству закордонних справ України передбачити здійснення заходів щодо відзначення 150-річчя з дня народження Лесі Українки у країнах, пов'язаних з життям і діяльністю видатної української письменниці, забезпечити задоволення потреб закордонних українців у друкованій продукції та інформаційних матеріалах про творчість Лесі Українки.

6. Рекомендувати Волинській обласній державній адміністрації, Волинській обласній раді, Житомирській обласній державній адміністрації та Житомирській обласній раді подати до організаційного комітету з підготовки та проведення заходів щодо відзна-

чення на державному рівні 150-річчя з дня народження Лесі Українки пропозиції щодо здійснення відповідних заходів.

7. Рекомендувати Державному комітету телебачення і радіомовлення України організувати тематичні теле- і радіопередачі, присвячені життю і діяльності Лесі Українки, та сприяти висвітленню державними засобами масової інформації заходів, що проводитимуться у зв'язку з відзначенням 150-річчя з дня її народження.

8. Запропонувати:

Національному банку України виготовити і ввести в обіг ювілейну монету, присвячену 150-річчю з дня народження Лесі Українки;

публічному акціонерному товариству «Укрпошта» видати серію поштових марок, присвячену 150-річчю з дня народження Лесі Українки.

9. Контроль за виконанням цієї Постанови покласти на Комітет Верховної Ради України з питань культури і духовності та Комітет Верховної Ради України з питань науки і освіти.

10. Ця Постанова набирає чинності з дня її прийняття» [6].

Під час 19 сесії голова Ковельської районної державної адміністрації, депутат Волинської обласної ради В. Т. Козак відповідно до п. 6 постанови №2286-VIII від 08.02.2018 р. та з метою гідного вшанування 150-річчя з дня народження Лесі Українки звернувся з пропозицією про включення в План заходів по відзначенню ювілейної дати на державному та обласному рівнях наступних об'єктів:

«— Колодяжненського літературно-меморіального музею Л. Українки, який щороку приймає найбільше відвідувачів (зокрема, у 2017 році — більше 27 тис. чол., для яких проведено 1157 екскурсій);

— Урочище Нечимне, в якому знаходиться єдиний в Україні музей драми-феєрії «Лісової пісні», де щороку проводиться обласне поетичне свято «Лісова пісня», гостями якого є представники з Польщі, Білорусії, різних регіонів України.

З цією ж метою запропонував провести наступні заходи:

— здійснення реконструкції та розширення площі парку біля літературно-меморіального музею Лесі Українки у селі Колодяжне;

— проведення капітального ремонту Лесиного «білого» будинку;

— проведення поточного дрібного ремонту двох доріг місцевого значення загальною протяжністю 20,4 км: дороги 0030640 Ковель—Білин—Скулин Ломачанка—Черемошне км 0+000 — км 15+9000 (окремими ділянками) та дороги С 060628 Урочище «Нечимне» — (0060640/км 0+000 — км 4+500 (орієнтовна вартість робіт 20 млн. грн.);

— електрифікацію урочища Нечимне;

— реалізацію проекту «Відновлення озера Нечимне Ковельського району Волинської області»;

— проведення реставрації погруддя Лесі Українки та благоустрою території біля будинку культури села Колодяжне;

— виготовлення сувенірно-рекламної та інформаційної продукції, присвяченої 150-річчю від дня народження Лесі Українки», — пише Віктор Козак у запиті, адресованому голові ОДА для розгляду і вирішення по суті» [2].

Усі ці запропоновані заходи, у вигляді пропозицій, надіслані облдержадміністрацією в Кабінет Міністрів України з метою урахування їх організаційним комітетом з підготовки та проведення заходів щодо відзначення на державному рівні 150-річчя з дня народження Лесі Українки.

21 вересня 2018 року у м. Луцьк відбувся Міжнародний інвестиційний бізнес-форум «Волинь-Інвест 2018» під час якого голова Колодяжненської ОТГ В. Л. Кашик виступив на тему «Колодяжне — духовне джерело геніальної Лесі Українки». Окремим пунктом виступу було очищення озера Нечимне та прокладення до нього туристичного маршруту.

* * *

Озеро Нечимне стало відомим завдяки приїзду сюди родини Косачів. Рідні Лесі Українки саме урочище Нечимне вважали декорацією до драми-феєрії. Як пише Ольга Косач-Кривинюк: «Коли перечитую «Лісову пісню» або дивлюся на неї на сцені, зараз мені в уяві стає Нечимне з його краєвидом, з тими людьми, що були там з нами. Коли бачу на сцені в «Лісовій пісні» чи в краєвиді, чи в постатях, чи в одежі, чи у вимові щось не так, як було в Нечимному, то воно мене аж мучить, настільки «Лісова пісня» пов'язана в моїй уяві з Нечимним і взагалі з нашим рідним Волинським Поліссям» [8, 39].

Історія знайомства родини Косачів з Нечимним сягає літа 1884 року, коли Олена Пчілка з сином Михайлом, дочками Лесею і Ольгою гостювали в урочищі на березі озера у дядька Лева Скулинського на прізвище Бас. Він жив у селі Скулин, а в урочище вибирався на літо. Там він випасав худобу та доглядав за пасікою.

Пізніше про ці відвідини сестра Лесі Українки, Ольга Косач-Кривинюк, напише: «То було урочище Нечимне з великим лісовим бездонним, як говорили тамтешні люди, озером.

З одного боку озера був смарагдово-зелений дерновий облудний берег, що йшов хвилями під ногами і, прориваючись, не давав приступитись до самої води, з інших боків береги були зарослі очеретом та різними хащами. Кругом озера був старий густий великий листяний ліс, з одного боку він підходив до поля, а з другого — переходив у старезний сосновий бір, що простягся на багато верстов.

У дядька Лева в Нечимному була хатина і шопа на сіно з трьома стінами і стріхою, з четвертого боку шопа була відкрита якраз у бік озера. В тій шопі на сіні ми ночували...

У дядька Лева ми пробули три дні і дві ночі, ходили геть скрізь по лісі, в бір коло озера. Дядько Лев не палив у хаті, а клав огнище надворі, там і варив страву, там і грівся вночі, ночуючи надворі біля огню та раз у раз наглядаючи свого бидла. Ходячи по лісі та коло озера, надто ж сидячи біля вогнища, почули ми багато, багато оповідань про той ліс, про озеро, про всяку «силу» лісову, водяну, польову та про її звичаї і відносини між собою і людьми» [8, 38—39].

Всі ті розповіді дядька Лева і неймовірні краєвиди Нечимного Леся Українка пронесла крізь усе життя і на схилі віку вилила у драму-феєрію, яка стала шедевром не тільки української, а й світової літератури — «Лісову пісню».

«Старезний, густий, предковічний ліс на Волині. Посеред лісу простора галява з плакучою березою і з великим прастарим дубом. Галява скраю переходить в куп'я та очерети, а в одному місці в яро-зелену драговину — то береги лісового озера, що утворилося з лісового струмка. Струмок той вибігає з гущавини лісу, впадає в озеро, потім, по другім боці озера, знов витікає і губиться в хащах. Саме озеро — тиховоде, вкрите ряскою та лататтям, але з чистим плесом посередині» [9, 202] — так описувала урочище Нечимне та озеро Леся Українка.

---

1. В. Краснодемський, М. Якименко «Я в серці маю те, що не вмирає». // Газета «Голос України», 5 серпня 2011 р.

2. Звернення голови Ковельської районної державної адміністрації, депутата Волинської обласної ради В. Т. Козака. // https://kowel.rayon.in.ua/

3. М. Пуговиця. «Мій занапащений, нещасний краю». // Газета «Літературна Україна», 21 липня 2005 р.

4. М. Якименко. «Нічийне Нечимне». // Газета «Голос України», 13 жовтня 2005 р.

5. Н. Ив. Теодоровичъ. «Волынь въ описании городовъ, мъстечекъ и селъ въ церковно-историческомъ, географическомъ, етнографическомь, археологическомъ и друг. отношеніяхъ. Историко-статистическое описане церковей и приходовъ Волынской епархіи. Томъ V. Ковельскій уъздъ. Почаевъ. Типографія Почаево-Успенскія Лавры. 1903»

6. Постанова Верховної Ради України №2286-VIII від 08.02.2018 р. Про відзначення 150-річчя від дня народження Лесі Українки. // http://zakon.rada.gov.ua

7. Р. Мігас «Нечимне збережемо». // Газета «Літературна Україна», 1 вересня 2005 р.

8. Спогади про Лесю Українку. — К. «Дніпро», 1970. — 483 с.

9. Українка Леся. Зібрання творів у дванадцяти томах. Драматичні твори (1909 — 1911). — Т. 5. — К. : «Наукова думка», 1976. — 336 с.

Катерина Волох
(с. Колодяжне)

КОЛОДЯЖНЕ, КОВЕЛЬСЬКА «ПРОСВІТА» ТА МИКОЛА КОСАЧ

Родина Косачів переїхала на постійне місце проживання до села Колодяжного Ковельського повіту Волинської губернії навесні 1882 року. У сім'ї тоді було троє дітей — Михайло, Лариса і Ольга. У Колодяжному народилися Оксана, Микола, Ізидора. Батьки зі спадкових дворянських родин прагнули дати дітям широку освіту. Мама Ольга Петрівна Косач підбирала лектуру для читання, дядько Михайло Петрович Драгоманов надсилав чимало літератури. Найкращим подарунком братам і сестрам від Михайла, який навчався далеко і приїздив на вакації додому, були книги. Тому коли Олену Пчілку її мама у листі запитувала, що вони будуть робити зимою у селі, донька відповідала, що вони навиписували журналів та газет і будуть зимувати без страху сільської нудьги. Поруч зі знанням світової культури, у сім'ї прищеплювалася любов до рідного слова, рідної землі. Молоде покоління Косачів виховувалося в українських національних традиціях. Діти з матір'ю їздили по навколишніх селах, знайомилися з побутом селян, поліським фольклором, волинськими ремеслами.

А ще безпосередньо знання з української і світової культури привозили з собою численні гості — письменники, художники, музиканти. Для власної втіхи і нових пізнань, для гостей проводилися вечори, домашні концерти, влаштовувався домашній театр. До театру в Косачів було особливе відношення. Такий приклад: у кінці вересня 1889 року Олена Пчілка з донькою Оксаною й сином Миколою, повертаючись із Луцька, куди їздили відвідати П. А. Косача, заїхали до Ковеля. У той час там ставилася вистава за твором М. Кропивницького «Невольник». У місті їх чекали Леся та Ольга. Отож, всі разом пішли дивитися на гру заїжджої трупи.

Олена Пчілка тоді високо оцінила майстерність постановки. А от П. А. Косач 11 листопада 1898 року подивившись виставу, поставлену трупою Лучинського, писав дружині, що зайшовши туди на півгодини, втік, тому, що грали погано.

Але ж така розкіш, як гра професійних акторів, була нечасто, тоді Косачі робили театральні постановки вдома.

Ольга Косач-Кривинюк, сестра Лесі Українки, писала: «Іноді в селі влаштовувались вистави — живі картини. Мати написала історичну драму в 5 діях «Кармелюк». Розіграти її не було змоги — не вистачало ні людей, ні засобів. Тоді вирішили поставити її в ляльковому театрі.

Леся була за режисера, художника, артиста — за все. Зробили багато ляльок , декорацій, навіть пожежу панського будинку, підпаленого Кармелюком, показали. Цей ляльковий театр користувався великим успіхом в Колодяжному і вносив чимало радости в наше життя» [6].

До речі, до самих вистав, та й як глядачів, залучали сільських дітей, їх батьків. Короткий опис ушанування Шевченка з домашньою постановкою «Кармелюка» подає Ольга Петрівна у листі до сина Михайла: «Публіку складали: Яким, Явтух, Александра, Кароль і всі дами з сього і з того двора,— всіх осіб було 16 душ. Театром остались надзвичайно довольні! Потім казали вірші Пуц, Марися, Уксусок, і Кох. Так! Кох надзвичайно сміливо проказав «Гей у мене був коняка» (Щоголєва)» [5, 20].

Святкування Різдва 1892 р. описала І. Косач-Борисова: «До Колодяжного з'їхалась родина, ждали й гостей, знайомих. Крім традиційної ялинки, Леся й Ольга улаштували «живі картини». Участь брала вся наявна молодь і діти. Дві картини були ілюстрацією до Дікенсових «Різдвяних оповідань», одна до «Гайдамаків» Шевченка, одна до «Фауста» Гете, а одна — алегоричні фігури нового (1893) року і старого (1892), що відходить.

Леся була душею цієї імпрези. Вона не тільки «головний режисер», а під її керівництвом шились усі костюми, робились перуки, а багато дечого робила вона власноручно. Наприклад, мені, що виконувала ролю нового року в виді Амура, — туніку, чудові прозорі крильця, сагайдак і стріли, сандали, обклеєні золотим папером, — все сама

зробила. З тими сандалами була пригода: їх зробила Леся заздалегідь і сховала з іншим «реквізитом».

Напередодні вистави виявилось, що їх погризли миші. Я була в розпачі, але Леся за яку годину зробила нові, такі самі гарні. Освітлення, бенгальські вогні, декорації — то була робота Михайла, музика — справа тьоті Саші. Ольга, Оксана й Микола з захопленням допомагали старшим у роботі і виявляли чимало винахідливости. Вистава вийшла напрочуд гарно. Всі глядачі, навіть наш тато, такий вибагливий, визнали це».

У домі постійно був музичний інструмент, тому з супроводом проблем не виникало. Грали мама, Леся, Оксана, Ольга. До музики також тягнувся молодший брат Лесі Українки — Микола. «Ніхто якось не думав про те, щоб учити грати на фортепіяно Миколу, — згадувала сестра Ольга, — а тітка Олександра в цей свій приїзд почала його вчити, а тепер вчить сестра Ольга і не нахвалиться його охотою і здатністю до цеї науки» [4].

Микола Косач виховувався в атмосфері любові до рідної мови, набутків національного мистецтва, фольклорних перлин. Цим він завдячував рідним. Свого другого сина батьки віддали до Київської четвертої гімназії. У 1903 році Микола Косач закінчив гімназію і вступив до Київського політехнічного інституту. Здобувши фах інженера-агронома, у 1912 році оселився в родинному маєтку в Колодяжному, працював, займався громадськими справами, брав активну участь у роботі товариства «Просвіта» у Ковелі, був ініціатором присвоєння йому імені Лесі Українки, надавав фінансову допомогу, брав участь у поповненні «Просвітянської» бібліотеки тощо. Тобто, як міг, виконував головні пункти статуту: «Товариство «Просвіта» засновується з тим, щоби ширити освіту серед широких хвиль народу й вести людей через знання до кращого суспільного життя»; «...турбується про загальну народню освіту й тим самим дбає про підвищення культурного розвою народу» [3].

Своєю діяльністю він включився в такі дії діяльності «Просвіти», як впоряджування аматорських вистав, концертів, співів й літературних вечерниць-бесід; організацій філій в окрузі діяльности Товариства. Адже він, вихований в патріотичному дусі з дитинства, приймав ідеологічну програму «Просвіти», висвітлену в «зазивних листах» організації, повний текст яких зберігається у документах і матеріалах «Просвіти» у Державному архіві Волинської області [3]. *

Зазивний лист Ради Ковельської ймення Лесі Українки Повітової Просвіти до членів тої Просвіти.

Просвітяне!

Сім соток душ у 1925 році записалося вас до свеї Ковельської ймення Лесі Українки Повітової Просвіти. Більш як три сотки душ прибуло Вас на Загальні Збори сеї Просвіти дня 20, січня, сього року до Ковля. Ви бачили, Ви переконалися, що родина просвітянська в Ковельському повіті вже досить велика. Знаєте Ви також і чули на Загальних своїх Зборах, що велика праця чекає нашу Просвіту. Не тільки треба дбати про виставу хорошої пєси Української, не тільки треба організувати хороший хор Український,— значно й значно більш треба дбати про рідну школу, про курси для неписьменних, про курси кооперативні, про курси та лекції з ріжних ділянок науки, треба дбати про те, щоб по селах і містечках наших були бібліотеки й читальні, щоб до тих бібліотек і читалень Українські книжки та газети приходили, щоб люде передплачували Українські газети, купували Українські книжки та читали їх, треба дбати, щоб діти сироти Українські мали свої притулки, особливо треба подбати, щоб у Ковлі, повітовому осередкові, був збудований великий Будинок Просвіти, щоб кожна сільська чи-то містечкова бібліотека-читальня мала свій власний будинок і багато багато про що мусить дбати наша Просвіта. А ми просвітяне мусимо все се робити. Одна людина й до віку сього не переробить. Але гуртом і на протязі певного часу ми просвітяне працю ту подолаємо!

* При публікації лексика, правопис, в основному, збережені.

Просвітяне! Доведімо, що не тільки в серцях наших палає бажання освіти, що не тільки на словах її ми хочемо,— доведімо, що вміємо ми й на ділі працювати.

Вибране Вами на Загальних Зборах дня 20 січня сього року Рада Просвіти звертається до Вас з прозьбою та наказом:

Перше: негайно всі просвітяне мусять внести до каси Просвіти в Ковлі свої членські внески. Друге: всі просвітяне мусять дбати, щоб у Просвіті нашій було не сім соток душ членів, а принаймні вдесятеро більше. Для того кожний просвітянин просить подбати, щоб до Просвіти записувались та заплатили членські внески ще бодай би хоч три душі. Третє: кожний просвітянин мусить негайно записатися до одної з секцій, які є при Просвіті. А є тих секцій пять: організаційна, шкільно-лекційна, бібліотечна, літературно-мистецька та добродійна. До добродійної секції записуються всі члени Просвіти жінки. Тілько тоді, просвітянська праця піде добре й доладньо, коли буде поділена вона між людьми, які складають Просвіту. Четверте: кожний просвітянин мусить передплатити для себе одну з українських газет і прикладом своїм повинен змушувати до сього своїх сусідів — не просвітян. Кожний просвітянський гурток, кожна просвітянська бібліотека-читальня доконче мусить передплатити просвітянський часопис «Народня Просвіта» / адреса Львів , Ринок ч.10/. Сей часопис навчить просвітян, як працювати, що читати, де та які книжки купувати.

Пяте: кожний просвітянин мусить сам складати пожертви й своїх сусідів не просвітян до сього заохочувати — на фонд Рідної Школи при Просвіті в Ковлі.

Просвітяне! Рада вибрана Вами не зможе сама без вас працювати, та просвітянське діло в Ковлі, по містечках і селах провадити. Тільки збірною просвітянською волею й силою, збірним коштом усіх членів Просвіти зможемо виконувати прийнятий на себе обов'язок.

Просвітяне! Тільки в праці полягає успіх просвітянського діла. До тої щирої, горливої, завзятої праці, до виконання прийнятих на себе обов'язків вибрана Вами Рада Просвіти Вас закликає.

Праця єдина з неволі нас вирве

Нумо до праці Брати!

З товариським привітом до Вас

Голова Просвіти

Цей «Зазивний лист без дати та підписів». Інший датований і підписаний, і ще більше свідчить, що національна ідея родини Олени Пчілки, Лесі Українки, в тому числі і Миколи Косача, була жива і у першій чверті 20 ст. Українці Ковельщини жили українським, боролися за українське, примножували українське.

Зазивний лист Ковельської ймення Лесі Українки Повітової Просвіти до української людности Ковельщини.

Громадяне!

За 1925 рік Ковельська Лесі Українки Повітова Просвіта здобула собі тверду позицію серед української людности повіту. Цілими гуртами люде з сел, містечок а також і міста Ковля записувалися до Просвіти. Особливо селянство зрозуміло вагу єдиного національно-українського, культурно-освітнього та добродійного товариства в повіті, яким є Просвіта. Кращих, розумніших людей з посеред селян хліборобів, з міщан, робітників, взагалі людей праці не залякали погрози, арешти й нагінки, — записувалися, йшли вони відважно до Просвіти, складали тяжкою працею зароблений гріш, платили членський внесок і достойно несли звання просвітян. Люде праці зрозуміли, що тільки приятель народної темноти, ворог народу, тільки той, хто звик і хоче жирувати на темноті народній — є противний Просвіті.

Люде праці зрозуміли, що бути членом Просвіти — се значить разом із другими, спільними силами діяльно йти до освіти, книжкою рідною, газетою рідною, світлом освіти рідної свій розум просвіщати.

Зрозуміли та розуміють се люде праці, через те горнулись у 1925 році й тепер горнуться до Просвіти.

За те нероби, строхопуди, дармоїди, чорна сотня, ті, що звикли тільки панувати, звикли народ український у рабській, наймацькій покорі бачити — ті вогнем дишуть на Просвіту, погибелі їй жичуть. Вони чують і бачуть, що Просвіта вчить людей не рабами, не наймитами, а людьми бути. Вони бачуть, що просвітяне передплачують і вільно читають по своїх хатах, по своїх читальнях газети, по своїх бібліотеках книжки, а з тих газет, з тих книжок освіти та людської гідности набираються. Бачуть се вороги Просвіти та в злобі своїй дикій сіють посеред народу брехню на Просвіту, залякують людей, щоб не записувались у Посвіту, бо будуть арештовані, доносять поліції на Просвітян.

З сумом і болем мусимо зазначити, що Просвіти цураються наші освічені люде, так звана інтелігенція. На останніх Загальних Зборах нашої Просвіти, 20 дня січня, не було жодного священика, було тільки два вчителі. А на Зборах було більш 300 душ просвітян-селян і міщан. Де наша інтелігенція? Накладає вона з ворогами освіти, з ворогами народу, цурається єдної української неполітичної, непартійної, а культурної освітньої добродійної інституції — Просвіти. Лінива, дурним вигаданим страхом налякана, нічого освічена громада т. з. — інтелігенція не робить. Не дає прикладу розумного, хорошого, навпаки неробством своїм, страхом своїм, лінощами своїми, втіканням од громадсько-культурної роботи сіє розвал, заразу-розклад круг себе, зневіру й нехіть до всього, вбиває силу та енергію.

Громадяне! Не беріте прикладу з тих гнилих людей, нехай гнилою колодою гинуть. Ви ж приставайте до тих сьомисоток людей здорових, бадьорих, що жити хочуть, творити хочуть, освіти хочуть, що записались у Просвіту й діяльними достойними є просвітянами. Нехай не буде в повіті ані одної живої української душі, ані одної людини праці серед Українців, щоб не була вона членом Просвіти.

Громадяне Українці Ковельського повіту! Вписуйтесь до свої Повітової Просвіти в Ковлі. Щоб записатися до Просвіти треба подати до Ради її в Ковлі заяву та заплатити членського внеска в розмірі одного злотого на рік. Спільними силами допомагаючи одно другому, людина людині, громада громаді будемо, гортуючись до свого товариства, читаючи рідну мову, рідну книжку, йти до кращої долі. В імени сьоми соток членів Просвіти кращих людей Ковельського повіту закликає Вас до сього Рада Ковельської йменя Лесі Українки товариства Просвіта.

Дня 7. Лютого 1926 р. Голова Ковельської йменя Лесі Українки Повітової Просвіти м. Ковель на Волині Самійло Підгірський. Секретар Олександер Лісневич

Як бачимо, програма дій була. Вона підпорядковувалася високій національній ідеї. Але Товариство потребувало й грошей, які треба було десь заробити. В Параграфі 14-ому Статуту «Просвіти» написано: «Кошти Т-ва складаються: «А) з членських внесків, а також допомог держави та громадських інституцій; Б) жертв і допомог приватних осіб і товариств; В) доходу від продажі книжок та инших виробів в закладах Т-ва;

г) доходу з концертів, вистав, відчитів, бібліотек і т. и.» [1].

У Волинському обласному архіві під назвою «Ковельское поветовое общество «Просвита». Отчеты о постановках организованных советом библиотеки филиала «Просвиты» в селе Колодежно. Начато: 15 июля 1927. Окончено: 24 сентября 1927.» зберігаються 5 дорогоцінних листків — свідків культурного життя в селі, доказ причетності батьківщини Лесі Українки до розбудови України і місця брата письменниці у цьому довгому і нелегкому процесі.

Документ 1.

До Ради Т-ва Просвіти ймення «Лесі Українки» Повітової Просвіти в м. Ковлі.

Ради Бібліотекі-Читальні
с.Колодяжне, вол. Любитовської
пов. Ковельського

Справоздання. /дозвіл з дня 28851/21

Із вистави «Як ковбаса та чарка, то й минеться сварка», «Москаль-Штукар» і «На перші гулі», котру уладжувала Бібл.-Читальня в с.Колодяжні 12 липня 1927 р. в помешканні М.Косача.

Доходу на основі роспроданих квітків — 32 зол. 80 гр. Росходу — 27-05-. Прибутку — 5 зл. 75 гр.

Колодяжно 15.VII.1927р.

Голова Б.Ч. (підпис)
Секретар (підпис)
Скарбник *П.Кимлайчук*

Розхід.

№ по-рядк.	День І місяць.	За що заплачено гроші.	Сума		
			зл.	гр.	
1.	II-VII.	За паріки.	4	00.	
2	-"-	Ляк	-	70	
3	-"-	Папір для декорації	1	00.	
4	12.VII	Ковбаса.	1	35.	
5	-"-	100 шт білетів.	-	50.	
6	5-VII	За полотно для декорації	19	50.	
		Разом /двайцять сімь зол. пять грошів/	27	05	

Прихід.

№ по-рядк.	День І місяць.	За що отримано гроші	Сума		
			зл.	гр.	
1.	12/VII.	Від продажи квітків. /тридцять два зол. вісімдесят гроші / Разом /трийцять два зол. вісімдесят гроші /	32 32	80 80.	

Документ 2.

До Ради Т-ва «Просвіта» у Ковлі.

Бібліотекі-Читальні
с.Колодяжна, вол.
Любитівської пов.
Ковельського

По догв. Ков. Староства
П.36235/27

Справоздання.

Із вистави: «Куди вітер віє» враз із концертним відділом та рефератом на тему «Просвіта і її значиння для українського народу»., яку уладжувала Бібл.-Читальня у селі Колодяжні в дні 28 VIII. 1927 р. безплатно, а по можливости за добровільними датками.

Поступило добровільних датків 12 зол. 40 гр.
Росходовано на уладжування вистави 6 — 50.
Прибутки — 5 зол. 90 гр. / пять зол. Девяносто грошей/

с.Колодяжно дня 2 IX. 27р.
Голова Бібл.-Чит. (підпис)
Секретар (підпис)
Скарбник П. Кимлайчук

Розхід.

№ по-рядк.	День І місяць.	На що витрачено гроші	Сума		
			зол.	гр.	
1.	27/VIII.	За лямпу №11.	2	-	
2	28/VIII.	За парту-	60		
3		За папір.для Бібл.-Чит.	-	75	
4		За 4 книжки для амат. гуртка	3	15	
		Разом	6	50	
		/шість зол. пядесять. гроші.			
		Чистого прибутку— 5 золотих 90грошів			

Документ 3
До Ради Т-ва Повітової « Просвіти» у Ковлі

Бібліотекі-Читальні
Села Колодяжна волости
Любитівської пов. Ковель.

Справоздання.

Із вистави «ой не ходи Грицю тай на вечерниці», яку уладжувала Бібліотека-Читальня у селі Колодяжні в дні 18 вересня 27р. в помешканню Степана Філіпчука.

Доходу на основі роспродання квітків зол.44 гр.10.
Росходу -II— 29 —II— 10
Чистого прибутку зол.15 гр.00.
/Пятнайдцять золотих/.

С. Колодяжно дня 24 вересня 1927 р.
Голова Бібл.-Читальні (підпис)
Секретар (підпис)
Скарбник П. Кимлайчук

Росхід

№ по-рядк.	День І місяць.	На що витрачено гроші	Сума		Увага
			зол.	гр.	
1.	16/IX.	10 аркушів паперу для декорації	-	50	
2	-II-	1 кило нафти	-	60	
3	-II-	цьвяхи	-	50.	
4	18/IX.	Режисеру А. Швайковському на заплату візникам за провіз його від Ковля до с.Колодяжна	15	00.	
5	20/10	Книгарні «Світло за 1 книжку для Біб.-Чит. «Назар Стодоля».	1	50	
6	-II-	Краски, клей і кисті для малювання декорації	11	00.	
		Разом	29.	10.	
		/Двайдцять девять золотих десять гр./			

Прихід

№ по-рядк.	День І місяць.	За що отримано гроші	Сума		
			зл.	гр.	
1.	18/IX.	Від продажи квітків. Разом /Сорок чотирі зол. десять гр./	44 44	10. 10.	

1. Державний архів Волинської області. Ковельське повітове товариство «Просвіта» ім. Лесі. Українки. Звернення керівництва до членів товариства. Фонд 389. — Опис 2. — Справа 4. — С. 5.

2. Державний архів Волинської області. Ковельское поветовое общество «Просвита». Отчеты о постановках, организованных советом библиотеки филиала «Просвиты» в селе Колодежно. Фонд 389. — Опис 1. — Справа 75. — С. 5.

3. Державний архів Волинської області. Статут культурно-освітного товариства «Просвіта» в м.Ковелі. — Фонд 389. — Опис 2. — справа 1. — С. 8

4. Косач-Кривинюк О. Леся Українка: Хронологія життя і творчости. — Нью-Йорк, 1970. — С. 273.

5. Скрипка Т. Родові гнізда Драгоманових-Косачів: їх устрій та культура. — К.: Темпора, 2013. — 656 с. з іл. — С.20

6. Скрипка Т. Родові садиби Драгоманових-Косачів як культурно-історичний феномен. // www.t-skrypka.name.

Тетяна Данилюк-Терещук,
Антоніна Радько
(м. Луцьк)

ЗІ СПАДЩИНИ ОЛЕНИ ПЧІЛКИ: «СПОГАДИ ПРО П. О. КУЛІША (ПЛАН І УРИВКИ ДОПОВІДІ)»

Мемуаристика — важлива складова національного літературного процесу, скарбниця пам'яті, ретроспективного знання про епоху, постаті, події та явища. Вона багата фактами та роздумами авторів про ті чи ті події, а відтак, допомагає проникнути у реальний світ письменницької праці, побачити сучасників митця, зрозуміти їхні інтереси та устремління. Спогади забезпечують дивовижний ефект присутності людини в певному історичному часі й просторі, а подія, факт, особа стають ближчими читачеві.

В останні десятиліття у національному літературознавстві значно посилився інтерес до мемуаристики родини Косачів. Опубліковано листування Лесі Українки [1] та видано спогади про письменницю [5]. Вперше оприлюднено і прокоментовано листи Михайла Косача [2]. На часі робота над документалістикою О. П. Драгоманової-Косач, бо до сьогодні ця унікальна сторінка української культурної історії залишається малознаною. Більше відомі широкому загалові спогади Олени Пчілки про Михайла Старицького, Миколу Лисенка, Михайла Драгоманова, Лесю Українку. До цього списку треба долучити й мемуари про Івана Франка, Бориса Грінченка, Павла Житецького, Марка Кропивницького, Пантелеймона Куліша, Грицька Григоренка, Панаса Мирного.

Бажання і право Олени Пчілки писати спогади про видатних діячів української культури закономірне. Вона пройшла з цими людьми через складні випробування, а тому прагнула відтворити реальні картини тогочасного життя й дати об'єктивну оцінку фактам, які тісно переплелися з її життям та долею родини Косачів. У «Автобіографії», яку О. П. Косач надиктувала Т. Черкаському в травні — вересні 1929 року зауважувала: «Я живу так довго на світі, пережила, можна сказати, стільки періодів нашої культурної історії й на протязі тих пережитих часів так багато знала людей наших і чужих, що коли б я захотіла просторо написати про всі взаємини свого життя, то вийшли б цілі томи» [3, с. 5].

Пишучи про сучасників, близьких друзів, рідних, Олена Пчілка говоритиме й про себе. Отож, її спогади можна зарахувати до об'єктно-суб'єктного типу мемуарної прози, який передбачає поєднання мемуарного портрета з автобіографією, істотну авторську присутність і настанову на відтворення об'єктивного змісту історичних подій.

Відсутність наукових розвідок, які б повно і системно висвітлювали постать Олени Пчілки-мемуариста викликана тим, що значна частина її художньої документалістики розпорошена у виданнях, що сьогодні стали бібліографічною рідкістю, а окремі матеріали ніколи не друкувалися й зберігаються у рукописах, як-от пропоновані «Спогади про П. О. Куліша (план і уривки доповіді)».

Орієнтуючись на примітку П. Руліна до статті «М. П. Старицький та П. О. Куліш» про «цікаві спогади про приїзд Куліша до Києва р. 1874, про ставлення до нього Київської громади та М. П. Старицького, зокрема, розповіла Олена Пчілка на засіданні "Комісії для вивчення громадських рухів" при Українській Академії Наук. Спогади ці мають бути незабаром надруковані» [4, с. 66], можемо припустити, що мемуари О. П. Косач написані у 1920-х рр. Саме цей період сучасні літературознавці визначають як час активного становлення кулішезнавства як наукової дисципліни [6].

Текст «Спогадів про П. О. Куліша (план і уривки)» Олени Пчілки публікується вперше за автографом, який зберігається у відділі рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, фонд 28, Од. зб. 165. Це чорновий автограф на семи аркушах, без дати. Зберігаємо особливості мови та правопису автора.

Олена Пчілка

СПОГАДИ ПРО П. О. КУЛІША (ПЛАН І УРИВКИ ДОПОВІДІ)

Зустріч моя з Кулішем приходиться власне до того часу, коли між Кулішем і його давні[шніми] прихильниками починали заходити охолодіння, більше того — ворожнеча. Се було в Києві в 1874 році. Куліш повернувся з першого свого пробування за кордоном, в Галичині[1]. Були ми з мужем[2].

Ант[онович][3] і Др[агоманов][4] готували в домівці брата мого Мих[айла] Драгом[анова] під час Київськ[ого] арх[еологічного] з'їзду[5].

Саме тоді вийшов. Перший том іст[оричних] пісень уже вийшов[6]. Там спокійно але рішучо було сказано, що багато пісень між инш[им] і дум, викинуто. Між ними були й думи, видані Кулішем, яко народні.

Одного вечора у дом[і] Др[агоманова] мав бути збір гостей. Властиво мала бути «субота», зібрання учасників громадян[7]. Але уважаючи на те, що мало прийти [чимало] й знатних іностр[анців] (так жартома звали іногор[одніх] уч[асників] з'їзду) зважено було, що се буде не ділове зібр[ання], а просто товариське. Отже були коріфеї і Старицький[8]. Хтось сказав, що прийде Куліш. Чі запрош[ував] його брат Мих[айло][9], чи він сам прийшов — я не знаю. Але думаю, що він знав про збір і хотів побути в тім гурту укр[аїнськім]. Тоді вже вийшов 1й том. Очевидно, Кул[іш] міг шукати нагоди, щоб побути між гуртом укр[аїнським] і висловитися про тему, що його зачіпала. Нашерстившися, я цікавилась дуже. Як? Прийде Куліш. Той самий Куліш, славутній? Гарний.

Приймають привітно, але якась напруженість, мов би то комусь чого ніяк. Потім «розійшлися». Говорили про се, про те. Про думи. Дозвольте мені сказати слово. Про фальсіфікацію. Чула, що гарно говорить. Але не сподівалась, бо 2 разниці, не всі — оратори.

‹нрзбр›

Виступаю з невеличкою доповіддю. Гадаю, що мій спогад має доповнити зміст самої зачепленої теми в попередньої доповіді, доповнити вже не якими листовними чи иншими такими документальними відбитком двох спогадуваних велетнів нашої літерат[ури] П. Куліша й М. Старицького, а тільки тим, що я знаю з життя, з того, що мені давалось чути й бачити особисто.

До моєї розповіді про зустріч мою з Кулішем і спогадом, яка роль прийшлась при тій пригоді на долю Мих[айла] Стар[ицького] скажу.

Але перше я скажу про погляд Стар[ицького] на Куліша, незалежно від того часу, що я тут спогадаю, Старицького споріднювала з Кул[ішем] однакова місія, що брали на себе обидва письмовці, яко працівники на <u>новім</u> *‹підкреслено автором›* облозі укр[аїнської] літерат[ури], яко слуг нового роду письменства, так би сказати більш розвиненого, що до стилю, до багатства самого словесного скарбу.

Але це вже пізніший погляд Ст[арицького] на Куліша. Спогадаю спершу, ким був Куліш взагалі для його молодших сучасників, се б то тих людей, що читали Куліша. ‹нрзбр›

Сей час припадає в житті Стар[ицького] на той час, коли Стар[ицький] був ще дуже молодий, коли, припадає на той час, коли після розгрому Кир[ило]-Меф[одіївського] братства10, письменство укр[аїнське] [...] відживалось, почало знов давати памолодки. Укр[аїнські] письм[енники] ніколи не йшли рівно, а все наче мало в своїй путі то періоди, більші або менші, поступу, то етапи спинення праці, знов мало не цілк[овите] замірання. Власне так було після розгрому братів Кир[ило]-Меф[одіївців]. Все ущухло, принишкло. Аж ось в 2ій пол. 50 рр. знов одмоложується. І про його можна було сказати слов[ами] св[ятого] письма: есть древу надежда: акі порублено будет, пакі процвѣтет і лѣторосль його не оскудѣет[11]. Дійсно, не оскудѣло. Таким памолодком було видання Кулішеве «Зап[иски] о Ю[жной] Р[уси]», що вийшло першим томом 1856 р[12]. Трудно собі тепер уявити, яке враження зробила ся двохтомна праця на тод[ішніх] укр[аїнських] читачів. Здавалось би, що особливого було в тому Куліш[евому] виданню. Майже цілковита етнографія, записи казок, пісень, просто нар[одних] легенд. Але в якій оправі з'явились ті часто зовсім дрібні нар[одні] самоцвіти. Куліш давав такі [...] Увесь Куліше-

вий супровід, дарма що написаний мовою моск[овською] був увесь пройнятий такою гарячою проповіддю укр[аїнського] народолюбства, націон[ального] самопізнання, що захоплював кожде щире серце. До всього К[уліш] підклав під той двохтомний з також для того часу нову ідею, що слово, ідея, народ треба розуміти ширше, — яко націю. А націю становлять всі верстви народности без поділу на простий неосвіч[ений] народ і найбільш освічений цвіт інтел[ігенції] змислення. Навіть те сумне явище, що народні співці вже забули свої пісні, в першу чергу думи, таки досить тяжкі до запам'[ятовування] й до виконання, навіть се Куліш освітив такою думкою, повною надії й счарування: так пояснюючи сей упада[ючий] народ, мовляв, він, утомлений лихоліттям, передав свою слов[есну] й музичн[у] творчість [змисленним] верховіттю укр[аїнської] нації, — нехай вона плекає, викохує далі [древо] до пишного розцвіту — укр[аїнську] нац[іональну] слов[есність] — творчість[13].

З такого ширшого погляду випливали й новіший погляд Кулішевий на саму укр[аїнську] мову: він не йшов за думкою Кост[омарова][14] ні він і теорет[ично] й ужиточно почав розвивати принціп поширення укр[аїнської] лексіки, укр[аїнського] вислову, в новіших творах нашої літерат[ури], не тільки признаючи в принціпі, але й у писанню своєму утворюючи неологізми, живі літер[атурні] вислови, творячи їх то з укр[аїнських], то церк[овно] слов[есних] письменн[их] знадібків.

На сю путь став і М. Стар[ицький] виступивши на літ[ературне] поле. Не мало терня здобув він на своє чоло, і від ворогів укр[аїнської] літ[ератури] і навіть від прихильників її. Куліша ж, власне яко прац[івника] укр[аїнської] літ[ератури], ставив Стар[ицький] дуже високо. Кулішеві літ[ературні] твори, переклади святого письма, особливо псалми, або таку річ, як Іова[15], ставив Стар[ицький] дуже високо. Пам'ятаю, з яким захопленням читав він у голос, поділяючися з своїми однодумцями, а в числі їх були й переклади біб[лійні] К[уліша] Псалми, або оповіді про Іова стражденного, не менш вабили Стар[ицького] Кулішеві переклади творів класічн[их] з Шіллера, Шексп[іра] й инші.

Але з ходом часу ореол Куліш[а] померк[нув], потьмарила його одміна в думках і настрої Кул[іша]. В першій полов 70 років, як влучно мовляв хтось із давніших друзів Кулішевих, неначе хтось підмінив. ‹нрзбр›

Я не буду спинятися, це відомо. Такий перелом у світогляді Куліш[а] з самим початком 70-х років дуже відштовхнув він його навіть найближчих друзів. Близькість переходу його до тих думок, що Куліш висл[овив] пізніш у Возсоєд[інєнії] Русі[16], й інших своїх творах уже почувалися... Перехід на службу в Польщу, листування літерат[урні], зносини з Москвою, з москвофілами не подобались Куліш[евим] давнішим друзям укр[аїнцям]. Між ними й Кул[ішем] утворювалась атмосф[ера] розхолодження і відцурання від Куліша[17].

Становлення Стар[ицького] — [судження про] Куліша під цей час, як і до кінця його життя, був двоїстий: з одного боку Стар[ицький] ніколи не поділяв нових, як то каз[али] зрадницьких поглядів Куліш[а]: зостаючись вірним народовцем і націоналістом українським. Та й Кулішеві прощав він багато за його давнішу працю та навіть і за новішу, коли Куліш виступив яко ретельний працівник на полі укр[аїнської] літературі, хоч би лише рет[ельного] перекл[адача].

З свого погляду на Кул[ішеву] химерність Стар[ицький] завжди дивився на Куліша з пошануванням. Власне й листи Стар[ицького] виявляють се пошанування. Правда, в листах, коли їх пишеться до людини з гучн[им] іменем, [до людини заслуженої], яка вона має будь-що-будь і великі заслуги, товариші однієї праці завжди беруть мимоволі підвищений тон; але я, бувши довгі роки можу сказать товаришкою його по літературній праці, часто ведучи з Стар[ицьким] розмови, між иншим, і про Куліша, можу посвідчити, що вирази пошан[ування] до Куліша, яко літерат[ора], були щирі, правдиві, коли він пише Кул-ві. Ось як він пише[18].

Збірник «Рада»[19]. А твори К[уліша] виходили один по одному. 13 велик[их] річей Шекспіра, комічн[і] твори Шіллера, власні літ[ературні] твори Кулішеві, такі як цілий збірн[ик] віршов[их] творів його, Дзвін[20], Байда[21] й инші. Все це клалося на вагу і питало,

що має переважити, чі його «одміна», або зрада, чи його літерат[урна] праця, яко творця нового літерат[урного] надбання укр[аїнців]. Тяжка річ до зважения. І того й другого було багато. Прірва між давнішими думками, висловлюваннями в печаті, давніш і пізніш, ставала все більшою. Куліш немов би рішучо справжував слова сказані колись про иншого діяч[а], але що прийшлись би й до Куліша, бо й про його можна було сказати в ост[анні] десятиліття його праці, з 80-ті й 90-ті роки, що він сцур[ався] все чему поклонялся. Покл[онялся] всему что сжігал.

Свого куміра, укр[аїнський] народ, ту свою прекр[асну] Галатею[22], він топтав у болото. Я не буду доводити се ширше, прикладами та випискаами, це досить відомо. Досить буде сих скількох стрічок, що згромаджують у собі всі инші такі ж думки.

З повод[у] Шевч[енка] К[уліш] казав уже що полуп'яная муза[23]. Не хочеться згадувать більше.

Але ще й се не була найтяжча вина Кулішева. Нехай він плодним наук[овим] дослідом й життям переконався, розчарувався. [Се ще можна зрозуміти] Нехай. Але чого не можна зрозуміти, се ідеалізацію того, що він ненавидів, зробивши вже й раніше пильний дослід. Не можу зрозуміти нової думки К[уліша] про найб[ільших] вор[огів] Укр[аїни] Петра й Кат[ерину] сих обох «великих» душителів політ[ичного] життя й культури Укр[аїни].

Шук[ав] тут кар'єрної мети. Але ж ні. Коли б хотів, то знайшов би зароб[іток].

Що ж говорили ми инші, Стар[ицький]. Ми шукали розгадки в химерній натурі Кул[іша] Вона була повна супер[ечностей]. Ка[зав] не шукав, а питав. Що до Стар[ицького], то бачив.

Чула від свого чоловіка, — був він ще давніш знайомий з [Кулішем] діячами Основи[24]. То Куліш мав тепер удалим і іскусномовцем-оратором, але я не уявляла собі, що то було до такої міри справедливо. Бо єсть люди, що до писання мають кебету, але говорити красно, особливо в велик[ій] громаді не потраплять. Це хист зовсім особливий. Казав [Толстой] про письм[енників]: заражати людей своєю емоцією[25]. Ці слова ще більш можуть прийтись до хисту ораторського. Це хист особливий, правдивий дар природи: то тягар і вразливість. Куліш був добре освічений, був добрий стиліст у писанні і вираз обличчя заражає все разом слухати. Отсей увесь хист свій Куліш виявив у тій своїй промові. Вона була блискуча, надзвич[айно] вдатна. Самий початок, щодо орат[орського] тямку був надто зручний і дотепний. Він не одмагався:

Ви назив[аєте] нас фальсифікаторами. Так, се правда, ми фальсіфіцір[ували] народну укр[аїнську] твор[чість], чікай, але ми не були фальшивомонетч[иками], що потай карбують монети для своєї користи, для свого грошового зиску. Ми фальсіф[іцірували] свій народ, — ради його самого, ради користи всієї нації. Пігмаліон[26]. Він любив жіночу красу, жіночу вроду, як найбільше виявлення краси в природі, але не кохав ще нікого з жіноцтва, бо ні одна не дорівнювалась тій мрії, що він носив у своїй уяві. Отут він, яко скульптор сам зробив жіночу постать з мрамору, надавши їй ту подобизну, що носив у думці своїй. І він закохався в тому своєму творові [...] [Дивився], пестив... та ні, — мармор[ова] подобизні дівчини-вродливиці лишалася холодною мертвою. Але Пігмаліон так любо дивився їй в очі своїми творчими очима, так пестив закоханою рукою її обличчя, прекрасне, що одного разу почув під своїми пальцями, як у неї затремтіли жилки, озвався <нрзбр> вродливиця підвела повіки і разом з небом кохання узріла. Прекр[асна] дівч[ина] трим[тіла]. Пігм[аліон] покохав її ще більше і всім вона стала люба. Взяв за друж[ину]. Від того шлюбу народився чудовий син — пафос. Те саме хотіли зробити ми з нашою вродливицею — Україною. Вони вже замірали, німіли, забували й своє чар[івне] слово, ми хотіли своєю працею вернути її до життя. Ми йшли навіть на саможертву. Той, хто склав Думу про смерть коз[ака] банд[уриста] на могилі і прощання з його кобзою був би заслужив собі славу видат[ного] поета, але ні, — він сказав, що се були народня, зложена талановитим народ[ом] нашим[27]. Чи мав автор з того користь фальшивомонетника, ні, він зробив се з любови до України, а з того — в'явився пафос, зростала й ваша любов до тієї високо-обдарованої Галатеї-України. Це не пішло на кривду Укр[аїні], навпаки ті фальс[ифіціровні] пісні привертали до неї більше замилуванців, працівників коло її скарбниці слова, музики. Ось для чого мій сказ. Хіба се не пр[авильно] робили.

Ви тепер мудріші за нас. Ви стали твердіші ніж ми. Беріть же холодний ніж учених анатомів і ріжте тіло Галатеї, дознавайте звідки взялися її очі [що знов потемніють], її уста, що знов оніміють. Суділте нас! Я признаюсь до нашого вчинку, але не вважаю його за злочинство. Суділте нас! [ганьте, коли хочете]

К[уліш] [закінчив] свою промову. Всі мовчали. Тут підвівся Ст[арицьк]ий, підійшов до Куліша і стиснув йому руку. Мовчки, але міцно, щиро!

Пройшли довгі роки, цілі десятиліття після. Я більше ніколи не бачила Кул[іша], але з глибини півстоліття луна в моїй пам'яті[28] й досі та натхненна промова Кулішева. Багато втекло води з Дн[іпра], багато життя перейшло, життя і доброго й лихого в світову безодню вічність, багато чого й забулося, але, що видатніше — живе в пам'яті й освітлює в думці минуле, та навіть і сучасне. На давнім досвіді багат[о] сл[ів] стал[о] зр[озуміло].

Не знаю, чи бачився після того Ст[арицький] з Кулішем. Здається, ні, а може й зустрічався ще десь, колись. Знаю тільки, що думкою Ст[арицький] ніколи не одвертався од Куліша, од його літ[ературної] праці. Раз-у-раз добував його літ[ературні] твори, які виходили. З велик[ою] цік[авістю] читав їх, приносив їх і до мене, перебірали ми багат[о] Куліш[евої] мови, що було втеряно. Це не пішло на кривду Укр[аїні], навпаки — ті фальс[ифіцировані] пісні привертали до неї більше замилуванців, працівників коло її скарбниці — слова, музики. Ось для чого мій сказ. Хіба се не пр[ичина] [правильно] робили [свої].

Коментарі

У згадуваній «Автобіографії» Олени Пчілки, що супроводжує її «Оповідання» (Харків, 1930) є розлогий фрагмент, що основними тезами суголосний зі «Спогадами про П. О. Куліша (план і уривки доповіді)»: *«На осінь 1874 р. припадає моя, єдина в житті, зустріч із П. Кулішем. Літературна діяльність Кулішева все розділяла нас. Були часи великого пошанування мого до Куліша. Це був перший період його діяльности, яко народника й гарячого прихильника українського народу. Коли його «Записки о Южной Руси» здобули йому великої слави й популярности, то я все ж вважаю, що в історичній літературі все таки мало надається ваги цій його літературній роботі. А був час, коли записки й ідеї, що викладено там, мали велику популярність. Та пізніші писання Кулішеві відвернули мою думку від нього. Після його суперечок з Мордовцем, Костомаровим ми побачили другу сторону Кулішеву.*

В 1874 році Куліш приїхав на археологічний з'їзд у Київ і шукав змоги прийти на якесь публічне українське зібрання, щоб почути відношення до нього українських громадян з приводу історичних пісень, що про них Драгоманов і Антонович говорили як про підроблені. В одну з субот підчас з'їзду, — суботи — це тоді призначений день київської громади, — були многолюдні сходини, бо прийшло багато приїжджих українців. Були й ми, Косачі. Чоловік мій перед тим уже зустрівався з Кулішем у Лазаревських в Петербурзі. Я бачила його вперше.

Зібрання на цей раз було у Драгоманових. Всі сиділи за столом за чаєм. Звичаю прохати слова в громаді не було, хто хотів говорити — говорив. А Куліш проти наших сказати б правил, попрохав собі слова. Всі притихли. Куліш почав говорити про історичні пісні, як він їх збирав, записував і що тепер відшукують там багато підробленого.

«Так, на вашу думку — ми підроблювали. Наше покоління свідомо прикрашувало народні думи, але не з метою корисною, бо автори ж не підписували своїх імен, а пускали свою творчість анонімно, як народні думи. Отже, ми народові віддавали нашу творчість. Нам хотілось, щоб муза пригніченого народу стояла високо». Згадав Куліш про думу «Прощання козака з бандурою». Підкреслив, що «якби автор видрукував цей твір, як свій власний, підписавши своє таки ім'я, то здобув би собі з того літературної слави; та автор не спокусився цим, а надрукував думу, як народню, свого ім'я, зрозуміло, не підписав, для народу свою користь знехтував».

Ілюструючи своє і свого покоління ставлення до роботи, Куліш навів відому байку — міт про Пігмаліона й Галатею. «Ми, як той Пігмаліон, хотіли, щоб Україна була найкраща, як Галатея, і нічого не жалували для неї, все й віддавали. Тепер прийшли молоді, які хочуть бачити дійсну Україну, з скальпелем у руці розкривають її, відшукують очі, серце й т. ін.; і побачивши прикраси, які ми надали з любови нашої великої, нас обвинувачують. Та чи ж можна нас винуватити? Хто хоче кинути камінь, — хай кидає...»

Промова була добре складена і зробила вона гарне враження. Після промови ніхто нічого не казав, але М. П. Старицький підійшов до Куліша і, сказавши кілька слів, стиснув йому руку. Куліш на якийсь час, самий короткий, ще залишився і пішов скоро з зібрання. Очевидно, тільки задля цієї промови він но й прийшов» [3, с.23—24].

[1]***Куліш Пантелеймон Олександрович*** (1819—1897) — український письменник, публіцист, літературний критик, перекладач, етнограф, історик і видавець. Народився в м. Воронежі на Сумщині.

Закінчив Новгород-Сіверську гімназію. Учителював і займався літературно-науковою діяльністю. Автор історичних романів та повістей. 1847 р. як учасник Кирило-Мефодіївського товариства, був ув'язнений у Петропавловській фортеці, а пізніше відправлений на заслання у м. Тулу й призначений помічником редактора «Тульских губернских ведомостей». З 1850 р. отримав дозвіл повернутися до С.-Петербурга, де розгорнув літературно-видавничу діяльність. У 1856—1857 рр. видав «Записки о Южной Руси»; «Граматку» (перший буквар українською мовою в Російській імперії); історичний роман «Чорна рада» (1857); журнал «Основа» (1861—1862) та ін. 1860-го р. видавав альманах «Хата», працював над першим українським перекладом Біблії.

Від 1868 р. жив за кордоном (Італія, Німеччина), а з 1870 р. у Відні й активно співпрацював з галицьким періодичним виданням «Правда».

В 70—90-х рр. XIX ст. погляди П. К. змінюються. Він засуджує гайдамаччину й натомість розхвалює реформаторські й імперські дії Петра I та Катерини II, зневажливо переоцінює творчість Т. Шевченка («История воссоединения Руси» (1874); «Мальована гайдамащина» (1876)). Сучасники гостро критикували П. К. за такі погляди. «Якщо письменник, — писав 1883 р. М. Костомаров у праці "П. А. Кулиш и его последняя литературная деятельность», — здобувши довір'я до себе своїх читачів, надумає випробувати ступінь цього довір'я — стане сповіщати їм зовсім противне тому, що вони колись звикли слухати від нього, і все це робитися буде з пихатим зарозумінням, що читачі його дурні, яким можна що завгодно виставити за правду й вони за старою звичкою стануть і цьому вірити, то він може бути жорстоко покараний за свою гординю: зникне колишнє до нього довір'я, зіпсується любов до нього і замість колишніх похвал і захвату посиплеться на нього ряд дорікань і презирливих насмішок, а то іще й гірше — його забудуть, на нього не стануть звертати ніякої уваги. Куліш, на нашу думку, саме стоїть на такому шляху, який може довести його до цього не привабливого становища. Не бажаємо йому такої долі!» *(Костомаров Н. П. А. Кулиш и его последняя литературная деятельность // Киевская старина. 1883. — № 5. — С. 234).*

Інтелектуальна й світоглядна метаморфоза П. Куліша й до сьогодні викликає різноманітні пояснення й інтерпретації *(Єфремов С. Без синтезу // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. Кн. IV (1923). Київ. 1923. С. 58 — 79; Нахлік Є. Пантелеймон Куліш: особистість, письменник, мислитель: У 2 т. Київ: Український письменник, 2007; Ясь О. Історичне письмо Куліша // Хроніка—2000. Вип. 78 (Пантелеймон Куліш: письменник, філософ, громадянин). Київ: Фонд сприяння розвитку мистецтв, 2009. С. 459 — 528 та ін.).*

[2]***«Були ми з мужем»*** — йдеться про П. А. Косача (Петро Антонович Косач (1841—1909) — юрист, голова з'їзду мирових посередників (Звягель, Луцьк, Ковель). Навчався на правничому факультеті Петербурзького, потім Київського університетів).

Про П. К. як активного громадського діяча й одного з членів «Старої Громади», покликаючись на його особисті розповіді, пише Ольга Косач-Кривинюк: «Бувши в Києві в університеті, батько скоро зазнайомився, а далі й заприятелював і подружився з київськими українцями, тоді молодими, як і він, М. П. Драгомановим, В. Б. Антоновичем, П. Г. Житецьким, К. П. Михальчуком, О. І. Левицьким, М. В. Лисенком, М. П. Старицьким, В. Л. Беренштамом та іншими. Коли В. Б. Антонович закладав тоді «Українську Громаду», що потім була відома під назвою «Стара Громада», то організував її по системі трійок. До своєї основної трійки В. Б. Антонович присогласив батька і д-ра Панченка (так розказував мені батько). Кого далі до своєї трійки залучив батько, ніяк не пригадаю …. З того часу і до кінця свого життя батько уважав українські справи своїми справами, цікавими, важними й рідними. Був чи не найактивнішим у всіх відношеннях членом Старої Громади, ретельним членом «Редакції», тобто редакційної колегії «Киевской старины», давав кошти на українські справи (напр. на видання перших збірників народних українських пісень М. В. Лисенка в Ляйпціґу) і т.д.» *(Косач-Кривинюк О. П. Леся Українка. Хронологія життя і творчости / Репринт. вид. Вст. ст. М. Г. Жулинського. — Луцьк: Волин. обл. друк., 2006, с. 882—883. 928 с.)*

[3]***Антонович Володимир Боніфатійович*** (1834—1908) — український історик, археолог, етнограф, член-кореспондент Петербурзької АН. Один із засновників київської «Старої Громади». У 1863—1882 рр. — головний редактор Тимчасової комісії для розгляду давніх актів у Києві; від 1878 р. — професор Київського університету; від 1881 р. — голова історичного товариства Нестора Літописця.

[4]***Драгоманов Михайло Петрович*** (1841—1895) — український історик, публіцист, літературознавець, фольклорист, філософ, економіст і громадський діяч. Брат О. П. Драгоманової-Косач (Олени Пчілки), дядько Л. П. Косач (Лесі Українки).

Закінчив Полтавську гімназію та Київський університет. Один із засновників київської «Старої Громади» (очолював її ліве крило). За політичну неблагонадійність 1875 р. був звільнений з роботи (Київський університет) й змушений емігрувати за кордон. Жив у Швейцарії, де створив осередок політичної еміграції та заснував у Женеві вільну безцензурну українську друкарню (видано збірку «Громада», журнал «Громада» (спільно з С. Подолинським і М. Павликом), а також заборонені в Російській імперії твори Т. Шевченка, Панаса Мирного та ін.). Європейське визнання здобув доповідями на захист переслідуваної російським царизмом української літератури (Літературний конгрес в Парижі (1878), Міжнародний літературний конгрес у Відні (1881) та ін.). В 1889—1895 рр. на запро-

шення болгарського уряду переїхав до Софії, де працював професором першого Вищого училища, з якого згодом постав Софійський університет.

[5]***Третій археологічний з'їзд у Києві*** відбувся 4—16 серпня 1874 р. за участі вчених України, Росії, Чехії (О. і М. Коллари), Сербії (С. Новакович), Франції (А. Рамбо) та ін. Для делегатів з'їзду в Київському університеті була розгорнута велика виставка, організовані екскурсії. Для організаторів це була можливість познайомити гостей з Україною, її культурою та наукою.

[6]***«Перший том історичних пісень уже вийшов»*** — йдеться про «Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова» (Киев, 1874, т. I, с. I — XXIV), у передмові до яких упорядники зазначали, що «читатель не встретит в настоящем томе некоторых песен и дум, которые помещены были в других, прежде бывших изданиях. Дело в том, что и с малорусскою народною поэзией повторилось то же, что со всеми почти другими: ее памятники не только подправляли издатели, … но иные песни совсем переделывались, а другие подделывались …. В програме третьего русского археологического създа поставлены вопросы о малорусских думах, аналогические с вопросом о кельтской, и трудно сомневаться, что и тут строгая критика признает подделки, вроде тех, какие открыты в кельтском сборнике …. Кроме какого-то странного инстинкта к фальсификации, переделывать и подделывать песни и думы малорусские заставляли многих своеобразный патриотизм, русский и польский, стремление показать в народных песнях следы памяти о глубокой древности, что заметно в подделке думы «О походе князя-язычника в Византию», сообщенной г-ну Кулишу Шашицким-Ильичем ….

Мы решились поступить с такими песнями и думами так: чтоб сложить с себя всякую ответственность в субъективизме, мы не выключим совсем песен и дум, какие считаем поддельными, из нашего сборника. Но поместим их в самом конце с нашими примечаниями, в которых изложим, почему какую мы считаем поддельною. Так из числа тех песен и дум, какие читатель мог бы, по их содержанию, надеяться встретить в настоящем томе, мы относим в категорию поддельных следующие:

1. Дума-сказание о морском походе старшего князя-язычника в христианскую землю, см. «Записки о Южной Руси» Кулиша, т. I, стр. 172 — 178, сообщил Шашицкий-Ильич. Дума будто бы была записана от бабы Гайдулихи, наполовину прозою, наполовину стихами, с непонятными и будто бы архаическими словами» *(Драгоманов М. П. Вибране («…мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / Упор. Р. Міщук. Київ: Либідь, 1991. С. 55—57. 688 с.)*

Міркування про те, що текст «Думы-сказания о морском походе старшего князя-язычника в христианскую землю», опублікований П. Кулішем у «Записках о Южной Руси» — фальсифікат, висловив і М. Костомаров у дослідженні «Историческое значение южнорусского народного песенного творчества» (Беседа — 1872. — № 12. — С.33 — 38)

[7]***Київська «Стара громада»*** — організація української інтелігенції у Києві, займалася громадською, культурною та просвітницькою діяльністю, діяла з 1859 до 1876, була заборонена Емським указом. Серед членів «Старої громади» були В. Антонович, М. Драгоманов, Т. Рильський, П. Житецький, М. Лисенко, М. Старицький, П. Чубинський та ін. У 70-х рр. перетворилась на таємну організацію, про яку нікому не можна було розповідати (це загрожувало переслідуваннями та розправою над цілою організацією), вступ до неї був досить жорстко регламентований (потрібно було здобути вищу освіту, мати рекомендації та підтримку усіх членів Громади: кандидатура обиралася відкритим голосуванням, і якщо хтось один був проти, кандидат не приймався). Це були щотижневі сходини по суботах для обговорення спільних справ та діяльності в помешканні когось із учасників. В. Антонович про зібрання «Старої громади» свідчив: «Сходини відбувалися так, що кожний, хто бажав опрацювати певний предмет чи автор рукопису (програми, підручника і т. д.), скликав своїх знайомих і пропонував їм робити поправки чи оцінити його твір або подати нарис пляну для навчання; на ці сходини могли сходитися всі люди, які цікавилися або працювали над даним предметом. Потім з людей, краще ознайомлених. Які бажали взяти участь, складали для даної книги редакцію з кількох осіб. Вони і редагували, виправляли зміст і мову.

Сходини ці відбувалися тоді, коли була потреба, вони ніколи не бували багатолюднішими, ніж двадцять-тридцять осіб. І з уваги на предмет особи мінялися, оскільки для обговорення кожної книжки сходилися ті люди, яким найбільше відповідав предмет, що його розглядали. Тому і неможливо дати кількости учасників у цих сходинах і перерахувати осіб, які брали в них участь» (Міяковський В. Київська Громада (з історії українського громадського руху 60-х років) // Недруковане й забуте. Нью-Йорк. 1984. С. 275.)

[8]***Старицький Михайло Петрович*** (1840—1904) — український письменник (поет, прозаїк, драматург, перекладач). Видавець і упорядник альманаху «Рада». Один із корифеїв українського театру — режисер (зробив значний внесок у створення репертуару національного театру), організатор, керівник першої об'єднаної української професійної трупи, яку фінансував власним коштом. Основоположник українського історико-пригодницького роману, один із творців сучасної літературної мови.

[9]***«чи запрошував його брат Михайло»*** — О. Лотоцький вперше оприлюднюючи листування П. Куліша і М. Драгоманова, яке зберігалося в архіві Українського Наукового Інституту у Варшаві, при-

пускав, що «особисте знайомство Куліша з Драгомановим почалось ще до їх сталого листування, правдоподібно — у зв'язку з працею Драгоманова над українськими піснями та з працею Куліша над перекладом св. Письма на українську мову» *(Лотоцький О., П. О. Куліш та М. П. Драгоманов у їх листуванні. Прага, 1937. С. 3. 14 с.)*

[10]***Кирило-Мефодіївське товариство*** — перша політична організація української інтелігенції. Виникло у Києві у грудні 1845 — січні 1846 рр. Серед засновників — М. Гулак, М. Костомаров, В. Білозерський, П. Куліш, Д. Пильчиков, О. Навроцький, О. Маркович, М. Савич та ін. У 1846 р. членом братства став Т. Шевченко. Провідним документом К.-М. дослідники вважають «Книгу буття українського народу» М. Костомарова. Трактат підносить ідею національного відродження України, яка, як і інші слов'янські народи, має формувати суспільство на засадах справедливості, свободи й братерства, скасувати кріпацтво, ліквідувати відмінності між суспільними станами, дати освіту народу, вільно розвивати свою культуру.

Кирило-Мефодіївське товариство існувало 15 місяців і було викрите ІІІ відділом за доносом О. Петрова наприкінці березня — початку квітня 1847 р. Учасників арештували й відправили до Петербурга, слідство тривало до 30 травня 1847 р. Братчиків (М. Гулака, М. Костомарова, П. Куліша, В. Білозерського, О. Марковича, О. Навроцького, Г. Андрузького) покарали ув'язненням і засланням у віддалені губернії під нагляд поліції. Найтяжче було покарано Т. Шевченка *(Кирило-Мефодіївське товариство. Т. 2. Київ: Наукова думка, 1990. 693 с.)*

[11] ***«есть древу надежда: акі порублено будет, пакі процвѣтет і лѣторосль його не оскудѣет»*** — цитата із Книги Іова (глава XIV): «Есть бо древу надежда: аще бо посечено будет, паки процветет и леторосль его не оскудеет; аще бо состареется в земли корень его, на камени же скончается стебло его, — от вони воды процветет, сотворить же жатву, яко же новосажденное». *(Книга Иова. Глава XIV // Новый Завет и Псалтырь. М.: The Gideons International. 2012. С. 8—9).*

[12]***«Записки о Южной Руси. Издал П. Кулиш» (СПб, 1856. — Т. 1; 1857. — Т. 2)*** — фольклорно-історичний збірник, упорядкований і виданий П. О. Кулішем *(Пантелеймон Куліш. Повне зібрання творів. Т. 3.: Записки у Южной Руси. Кн. 1 — 2. Київ: Критика, 2015).*

[13]***Оцінюючи значення «Записок о Южной Руси» П. Куліша, Олена Пчілка наголошувала:*** «"Зап[иски] о Ю[жной] Р[уси]", бывшие не столько этнографическим и историческим сборником, сколько публицистическою и восторженно-патриотическою проповедью, возбудившею национальное самосознание, горячую любовь к народной словесности, — воспитали многих. Влияние этой проповеди еще не оценено по достоинству; пусть читавшие ее в молодости припомнят, какое сильное впечатление она производила и как она будила прежде всего желание не дать погибнуть дорогим остаткам старины, желание ревностно искать продуктов народного творчества, — рамки которого были обозначены Кулишом так широко» *(Письма к Остапу Вересаю П. А. Кулиша и Л. М. Жемчужникова (передмова Олены Пчилки) // Киевская старина. — 1904. — Т. LXXXIV. — Февраль. — С. 216.)*

[14]***Костомаров Микола Іванович (1817—1885)*** — історик, письменник, літературознавець і критик, публіцист, філософ, етнограф, фольклорист, видавець, редактор, політичний і громадський діяч. Один із засновників Кирило-Мефодіївського братства, автор його програмного документа «Книги буття українського народу».

[15]Йдеться про переклади св. Письма П. Куліша. Перший повний переклад Святого Письма з мов оригіналу розпочав П. Куліш 1860 р., разом із Іваном Пулюєм (останньому належить переклад Псалтиря). Старий Завіт було перекладено з єврейської, а Новий Завіт — за грецьким текстом: Novum Testamentum Graece, Coloniae Agrippinae 1866, typis W.Hassel. Перша редакція перекладу згоріла в часі пожежі у домі Куліша. Проте за якийсь час роботу було відновлено, а після смерті П. Куліша завершити переклад допоміг Іван Нечуй-Левицький, який переклав Книгу Рути, 1-шу та 2-гу Книги Паралипоменон, Книги Езри, Неємії, Естери та Пророка Даниїла. Переклад вийшов у січні 1904 р.

Частину перекладів св. Письма П. Куліш публікував під псевдонімом Павло Ратай (зокрема «Иов: переспів», що вийшов друком у Львові 1869 р.)

[16]1874 р. П. Куліш видає два томи «Истории воссоединения Руси», де вперше кардинально переосмислює цінності української історичної науки, заперечує усе те, що становило непорушну аксіому для українців. Сучасники (М. Костомаров, О. Барвінський та ін.) виступили проти змісту праці.

[17]Йдеться про те, що перебуваючи у Варшаві (1867 — 1868 рр.), у Відні (1871 р.) і Санкт-Петербурзі, дослідивши архіви та ін. документи, П. Куліш підготував працю «История воссоединения Руси», яку з розчаруванням і обуренням зустріли в Україні.

[18]*«…коли він пише Кулішеві. Ось як він пише»* — ймовірно авторка спогадів була добре знайома зі змістом листів М. Старицького до П. Куліша і можливо хотіла навести кілька цитат. 1926 р. листування М. П. Старицького і П. О. Куліша публікує Петро Рулін (1892—1940) в журналі «Життя і революція» (№ 12, с. 64—74).

[19]***«Рада»*** — літературно-науковий альманах, упорядкований М. Старицьким. Вийшов у Києві дво-

ма випусками в 1883 і 1884 рр. Серед авторів: М. Старицький, Олена Пчілка, П. Куліш, І. Нечуй-Левицький, Я. Щоголів, Б. Грінченко, Панас Мирний, Д. Мордовець, Ганна Барвінок та ін.

[20]***«Дзвін»*** — третя і найбільша (складається з 99 творів) збірка П. Куліша, вийшла друком у Женеві 1893 р.

[21]***«Байда»*** — драма П. Куліша, перша у «Драмованій трилогії» (трилогія драматичних творів П. Куліша: «Байда, князь Вишневецький» (1553 —1564); «Петро Сагайдачний» (1621); «Цар Наливай» (1596)). Всі три драми вперше було надруковано у Харкові 1900 р.

[22]Див. ком. «Пігмаліон і Галатея».

[23]***«полуп'яная муза»*** — в «Истории воссоединения Руси» П. Куліш подає такий коментар: «Я знаю, что эти слова произведут на многих читателей неблагоприятное для автора впечатление, и спешу заявить, что для историка слово правды должно быть дороже благосклонности читателей. В противном случае, наша историография (а Шевченко составляет один из ее неустранимых предметов) ни чем не превзойдет польской, с ее словословиями. Никто не написал столь о Шевченке в похвальном смысле, сколько автор этой необработаной книги; но это не мешало ему видеть все недостатки распущенной музы Шевченка. Как необходимы были в свое время похвалы, так необходимо теперь показать медаль с обратной стороны. Если бы возможно было все произведения Шевченка пустить безразлично в дешевую распродажу по Украине, то само общество явилось бы на току критики с лопатою в руках; оно собрало бы небольшое, весьма небольшое количество стиховь Шевченка вь житницу свою, остальное было бы в его глазах не лучше сору, "его же возметаеть ветер от лица земли". Отвержение иного, что написано Шевченком в его худшее почитание». *(Кулиш П. История воссоединения Руси: в 3-х томах. Т.II.: от начала столетней козацко-шляхетской войны до восстановления в Киеве православной иерархии, в 1620 году. С. 24.)*

[24]***«Основа»*** — «Южно-русский литературно-ученый вестник», щомісячний український журнал, що виходив у Петербурзі з січня 1861 по жовтень 1862 р.(вийшло 22 номери) за дієвої участі П. Куліша, М. Костомарова, В. Білозерського (редактор). Матеріали друкувалися українською і російською мовами й групувалися за розділами: художня література, наукові дослідження (історія, фольклористика, мовознавство та ін.), критика, бібліографія. Головне завдання часопису бачилося його упорядникам як «всестороннее и беспристрастное исследование южно-русского края» *(Бернштейн М. Д. Журнал «Основа» і український літературний процес кінця 50—60 -х років XIX ст. Київ: Вид-во АН УРСР, 1968. 215* с.)

[25]Олена Пчілка апелює до думки Л. Толстого про завдання мистецтва: «Как только зрители, слушатели заражаются тем же чувством, которое испытывал сочинитель, это и есть искусство.

Вызвать в себе раз испытанное чувство и, вызвав его в себе, посредством движений, линий, красок, звуков, образов, выраженных словами, передать это чувство так, чтобы другие испытали то же чувство, — в этом состоит деятельность искусства. Искусство есть деятельность человеческая, состоящая в том, что один человек сознательно известными внешними знаками передает другим испытываемые им чувства, а другие люди заражаются этими чувствами и переживают их» *(Толстой Л. Н. Что такое искусство? // Собр. соч. в 22 т. Москва: Художественная литература, 1983. Т. 5. С. 23.)*

[26]***«Пігмаліон і Галатея»*** — у грецькій міфології Пігмаліон — скульптор, цар Кіпру, який цурався кохання і жіночого товариства. Він зробив зі слонової кістки статую прекрасної жінки й закохався в неї. На його благання Афродіта оживила статую, яка дістала ім'я Галатея і стала дружиною митця. Пафос — дочка Пігмаліона й Галатеї. У переносному значенні ім'я Пігмаліон — людина, закохана у свій витвір.

[27]Йдеться про **«Думу о смерти козака-бандуриста»**, уміщену в «Записках о Южной Руси» із коментарем П Куліша: «Въ думе о смерти козака-кобзаря, записаной г. Афанасьевымъ между Пырятином и Прилуками([1]), изображается козакъ, который вышелъ изъ битвы на израненномъ коне, съ переломанымъ копьемъ, потерявъ саблю и выстрелявъ все заряды. Онъ утоляетъ свою скорбь песнею о приближающейся смерти и игрою на бандуре, которую называет верною подругою и къ которой обращается, какъ къ существу чувствующему. Изъ этой думы видно, что бандура бывала иной разъ такоюжъ принадлежностью козака въ дороге, какъ и люлька, ибо она названа подорожнею».([1]«Нар. Южнор. Песни», изд. Метлинскаго, стр. 443.)

[28] ***«але з глибини півстоліття луна в моїй пам'яті»*** — зважаючи на ці слова Олени Пчілки, можемо припустити, що цей рукопис умовно датується 1924 р.

---

1. Леся Українка. Листи 1876 — 1897 / Упорядкування Прокіп (Савчук) В. А., передмова Агеєвої В. П. Київ: Комора, 2016. 512 с.
2. Михайло Косач (Михайло Обачний). Твори. Переклади. Листи. Записи кобзарських дум / Упоряд. Мірошниченко Л. П. Київ : Комора, 2017. 592 с.
3. Пчілка Олена. Оповідання : з автобіографією. Харків : Рух, 1930. 288 с.
4. Рулін П. М. П. Старицький та П. О. Куліш // Життя і революція. 1926. № 12. С. 64 —74.
5. Скрипка Т. «Спогади про Лесю Українку». Київ: Темпора, 2017. 368 с.
6. Федорук О. Кулішезнавство // Електронний ресурс. Режим доступу http://esu.com.ua/search_articles.php?id=51403

Алла Диба
(м. Київ)

КАТАРСИС: В ГОРНИЛІ АПОГЕЮ БОЛЮ, АБО ЛЕСЯ УКРАЇНКА: ДО ІСТОРІЇ ТЕКСТУ Й КОНТЕКСТУ

Лариса Петрівна Косач чотири рази в житті відвідала Мінськ. Тут вона познайомилася з Євгеном Миколайовичем (Євгенієм Ніколаєвичем) Чириковим та його сім'єю. Зі старшими Чириковими у неї склалися добрі, приятельські стосунки. Вони багато спілкувалися, обговорювали проблеми літератури та мистецтва. А в один з її приїздів до теперішньої столиці Білорусії навіть відмовили Ларису Петрівну зупинятися у готелі і запросили її мешкати у них. Тоді ці люди ще більше зблизилися, а тьотя Леся мала можливість погратися і погомоніти з їхніми дітьми. На одному з фото, нещодавно надісланому мені нащадком Євгена Чирикова — Михайлом Чириковим з м. Нижнього Новгорода (Російська Федерація), всі, крім наймолодшого сина письменника Георгія, бачилися з Лесею Українкою в Мінську. Вперше вона приїхала до теперішньої столиці Білорусі 6 лютого 1900 року в гості до свого близького друга Сергія Костянтиновича Мержинського (1870—1901), з яким познайомилась улітку 1897 року в Криму. І на той час (початок 1900 року) він вже приїздив до Києва і на Полтавщину в гостину до Косачів. Тому це був візит-відповідь Лариси Косач, після якого в квітні він знову відвідає Київ, а вже потім почнеться тяжке загострення його хвороби. Про всі обставини цих подій я вже достатньо докладно говорила в своїх публікаціях та книзі «Сподвижники: Леся Українка у колі соціал-демократів» [7;8;11;12;13], тому тут зупинятимусь тільки на мінському періоді їхнього спілкування. Мешкає поетеса в готелі і постійно зустрічається з Мержинським, а той, у свою чергу, знайомить її зі своїми мінськими приятелями. Про це Леся Українка напише матері Ользі Косач-старшій 11 (23) лютого 1900 року, вже з Петербурга: «В Мінську я познайомилась-таки з Чириковим і чималою компанією людей. Чириков показав велику solidarité littéraire[1] до мене і другого дня написав рекомендаційного листа до ред[акції] «Жизни» про мене; хоча я його, запевне, об тім не просила, але се мені дуже до речі, і я дуже вдячна своєму рекомендателю» [17,Т.11,с.165]. Що значило, у першу чергу, — ініціатива була від самого Є. М. Чирикова, і Леся Українка до нього з таким проханням не зверталась, а, може, й посоромилась щось просити. Але тут вже добре слово за неї замовив Сергій Мержинський. В свою чергу, одночасно з Чириковим, рекомендацію до цього журналу дав їй також інший співробітник, в той час відомий український і російський журналіст, співавтор Лесі Українки в перекладах творів Генріха Гейне українською Максим Славинський [13, с. 97—135], з яким у Євгена Чирикова були не тільки спільні петербурзькі життєві сюжети, але й у більш пізній період, адже вони обидва обрали місцем своєї вимушеної еміграції Чехо-Словаччину, Прагу (ця сторінка їхніх життєписів ще потребує більш докладного вивчення).

Лариса Косач пробуде в Мінську в свій перший приїзд до 9 лютого, після чого виїде в Петербург до сестри Ольги Косач-молодшої (в одруженні Косач-Кривинюк, 1877—1945), яка в той час навчалась на Вищих жіночих медичних курсах (першому в царській Росії Жіночому медичному інституті). З 10 по 20 лютого письменниця мешкає у гуртожитку медінституту і в ті дні відвідує редакцію журналу «Жизнь», куди передає дві свої статті «Два направления в новейшей итальянской литературе» та «Малорусские писатели на Буковине» [17,Т.12,с.606]. 20 лютого виїздить до Дерпта (Юр'їв, Тарту в Естонії), де в той час проживав із родиною і викладав в університеті її брат Михайло Косач (1869 — 1903) [17,Т.12,с.607]. Звідти 1 березня Леся Українка виїздить до Риги, де відвідує тітку Єлю — сестру батька Олену Антонівну Косач (в одруженні Тесленко-Приходько, 1845 — 1920) [17,Т.12,с.607]. А вже з Риги знову приїздить у Мінськ, зустрічається з Мержинським, Чириковими і Александровими. І 10 березня 1900 року повертається до Києва [17,Т.12,с. 607].

[1] Літературну солідарність (франц.).

Наступна зустріч у Мінську відбудеться після 2 вересня 1900 року, коли від друзів Сергія Костянтиновича та від його лікаря Лариса Петрівна дізнається про тяжке загострення хвороби Мержинського [17, Т .11, с. 181—182]. В Мінську вона пробуде до 22 вересня. Допомагала, чим могла, хворому. Консультувалась із лікарем і навіть пообіцяла другові те, що дізнається про можливість лікування в якомусь хорошому санаторії, куди поїде разом із ним [17, Т. 11, с. 182—183; 17, Т. 12, с. 608]. Датування у Лесі Українки, очевидно, більш правильне, бо свої листи вона писала по гарячих слідах подій, а Віра Александрова пригадувала про давно минуле через декілька десятиліть по тому. На жаль, цим планам не судилося збутися — хворому ставало все гірше. Лариса Петрівна намагається заробити якісь гроші, щоб вільніше, самостійніше почуватися в майбутній поїздці, тому турбується і про майбутні гонорари за статті, про якийсь заробіток перекладами, проте, добре розуміючи, що зароблених тяжкою працею коштів може не вистачати, адже «діло йде не про таку чи іншу перспективу життя, а просто про само життя...» [17, т. 11, с. 187]. Тому, незважаючи на всі інші обставини, добре знаючи, що мало чого доброго може її чекати цього разу в Мінську, вона зізнається сестрі Ользі: «Я думаю, що таки поїду, хоч би мені прийшлось для сього більше енергії потратити, ніж я потратила її за все своє життя. Нехай навіть се буде «жертва непотрібна», але я найбільш люблю приносити іменно такі жертви на олтар дружби — в сьому логіки мало, признаю, але що робить, се факт» [17, т. 11, с. 187—188]. Як відомо, при останній їхній зустрічі Мержинський, добре розуміючи все те лихо, яке тяжким фатумом ламало його майбутнє, скаже, що наступного разу вона приїде вже на прощання, тому її раптовий приїзд (без спеціального виклику) його злякає, отож і з'являються такі трагічно-розпачливо-благальні рядки у черговому листі: «Лілічко, серце моє! Прошу тебе, коли тільки можеш, заїдь у Мінськ до Серг[ія] Кост[янтиновича]. Від нього все такі страшні звістки, все гірше й гірше, хоч би ти побачила, який він тепер. Якщо будеш у нього, то наведи як-небудь розмову, чи не вважав би він можливим, щоб я приїхала тепер до нього. Він мені все пише про те, як ми поїдемо вкупі в санаторію, але де ж та санаторія, як же до неї вибратись? Коли от уже й зима, а в нього кров горлом іде і жар все більше й більше! Знов пише часом, що коли прийдеться застрянути на зиму в Мінську, то він устроїться якось незалежно [від своїх родичів — ***А. Д.***] і попросить приїхати мене, але як же, власне, може він устроїтись?

Пише теж і про те, що при мені йому навіть гинути буде легше, але ж не можу я своїм раптовим, непрошеним приїздом дати зрозуміти: ось ти вже гинеш...

Я знаю, моя Лілеє, що се тяжка місія, яку я прошу тебе взяти на себе, але се неначе була б якась потіха мені з того, якби ти заїхала, я б, може, чогось довідалась, що вивело б мене з сеї примушеної пасивності» [17, т. 11, с. 195—196]. І, тільки зламавши ту трагічну «угоду прощання», 7 січня 1901 року Лариса Косач знову в Мінську. Перший час вона перебуває біля Сергія Мержинського декілька годин (ночами у нього часто тяжкі напади, і Сергій Костянтинович не хоче, щоб вона стала свідком цього жахливого стану), а увечері іде в сусідній будинок — флігель дому Нарейко, де орендує кімнатку [17, Т. 11, с. 202—213]. Але вже зовсім скоро буде залишатися біля ліжка Мержинського в квартирі самотніх тіточок Сергія Костянтиновича і вночі, адже його хвороба невпинно прогресує [17, Т. 11, с. 213—215]. У цей трагічний час Віра Данилівна Александрова змушена виїхати до Саратова, де її дочка повинна була народити дитину [1; 6]. Багато друзів Сергія Мержинського з революційного підпілля перебували у в'язницях та на засланнях далеко від Мінська. Поруч були в першу чергу Чирикови. Зауважимо також, що у Сергія Костянтиновича була відкрита форма туберкульозу, тому навіть ті, хто наважувався його відвідувати (а Лариса Косач ще й доглядати) наражалися на смертельну небезпеку. Але в часи Лесі Українки тією хворобою нікого не можна було подивувати, тому в період ремісії Леся Українка гляділа менших Косачат, контактувала з друзями.

Зі старшими Чириковими у Лариси Петрівни склалися добрі, приятельські стосунки. Вони багато спілкувалися, обговорювали проблеми літератури та мистецтва. І, як бачимо, в один з приїздів до Мінська (очевидно, в березні чи вересні 1900 року — а, може, й обидва рази) Чирикови навіть запросили її пожити у них. Ось як описує Віра

Александрова мінських приятелів Лесі Українки: «Сам Чириков оказался веселым, добродушным, симпатичным человеком, а жена его — очень красивой, молоденькой женщиной. У них мы встретились с Сергеем Константиновичем Мержинским, сослуживцем Евгения Николаевича Чирикова. Мержинский поразил нас своей наружностью: нежный матово-бледный цвет лица и при черных волосах большие блестящие синие глаза под красиво очерченными густыми бровями. У него был несколько болезненный вид и тихий, глуховатый голос, какой всегда бывает у слабогрудых. [...] Он нравился решительно всем, кто только знал его. Деликатный, ровный в общении с людьми, мягкий, искренний, правдивый, он необычайно привлекал к себе. В нем были гармонично слиты телесная и духовная красота, и в этой гармонии и лежала разгадка его обаятельности. С Чириковым он был очень дружен и был их постоянным гостем, а когда познакомился с нами, то и у нас стал бывать очень часто» [1, с. 195—196]. А ось портрет Лесі Українки того ж періоду: «Лариса Петровна произвела на нее [Ольгу Александрову, дочку Віри та Олександра Александрових — ***А. Д.***] впечатление очень умной, начитанной и интересной женщины» [1, с. 196]. Сама ж Віра Данилівна говорила про Ларису Косач, що вона «очень умная и чуткая» [1, с. 201].

І, мабуть, найважливіше (ніяким чином не применшуючи офіри письменниці на олтар порятунку дорогого друга) — тоді ж, дякуючи рекомендаціям Євгена Чирикова і Максима Славинського, Леся Українка стала співробітником петербурзького журналу «Жизнь». Лариса Косач почала готувати для видання огляди світової літератури, проявивши себе прекрасним журналістом і літературознавцем. Поруч із ліжком хворого Мержинського вона примушувала себе працювати, переборюючи всю трагічність ситуації. Адже фізичне навантаження, розуміння своєї беспомічності перед обставинами й пекельний моральний стан могли довести письменницю до божевілля. Отож робота в таких жахливих умовах для неї також була спасінням. Тут вона писала статтю «Народничество в Германии», а 12 січня відправила у Петербург «Новейшую общественную драму», яку незабаром заборонить цензура [17,Т.12,с.609]. Готує матеріали для майбутньої статті про драму Г. Гауптмана «Михаэль Крамер», з часом закінчить цю роботу, відішле до Петербурга, пізніше ж (після закриття журналу в червні 1901 року) ще довго шукатиме цей текст, і він знайдеться в одному з архівів через шість десятиліть після її смерті (ця стаття довший час вважалася втраченою, але в середині 1970-х була віднайдена в Центральному партійному архіві Інституту марксизма-ленінізма при ЦК КПРС і вперше опублікована в перекладі українською в журналі «Всесвіт», 1976 г., № 3 [оригинал — ф. 170, оп.1, ед. хран. 151, лл. 1—60]).

В одному з листів Лесі Українки до батьків говориться про те, що це, мабуть, великий егоїзм працювати біля ліжка вмираючого, але, коли вона озвучила це, Мержинський відповів: «Я люблю, когда около меня люди работают» [13,с.63]. І вона ПРАЦЮЄ, зібравши в кулак останні сили і попросивши своє серце замовкнути.... Але цей надлюдський біль всеодно проривається з розтерзаної душі поетеси, кристалізуючись в дивовижну інтимну лірику, яку вона не дозволить публікувати до самої смерті. І тільки в період Другої світової війни сестра Лесі Українки і хранитель її архіву Ольга Косач-Кривинюк передасть ці автографи видатному українському літературознавцю Марії Деркач, і у 1947 році вона вперше опублікує їх у книзі «Леся Українка. Неопубліковані твори» [18].

Ці поїздки письменниці до Мінська деким сприймалися не дуже доброзичливо — наприклад, одна з учительок, яка колись привела свій клас до Київського музею Лесі Українки, злостиво зауважила, як це молода й невінчана жінка посміла поїхати в гості до такого ж молодого чоловіка?! Нехай це зауваження так і залишиться на її совісті, бо ж майже так сприймали перші приїзди Лариси Косач тітоньки Мержинського, старі діви. У літературі гуляє ще один дражливий сюжет — як могла Леся Українка (і як смів Сергій Мержинський?!) писати під диктовку Мержинського листи до «колишньої коханої» Сергія Костянтиновича — Віри Крижанівської-Тучапської?! Але ж могла. Бо добре знала їх усіх, адже і Крижанівська, і її чоловік Павло Тучапський були не тільки приятелями Мержинського ще зі студентської юності, але й приятелями-сусідами

родини Косачів. Вони перед арештом і засланням мешкали у флігелі будинку №97 на Маріїнсько-Благовіщенській, у дворі. Про спілкування з ними я писала у спеціальних есеях своєї документальної книги «Сподвижники» [13]. І, як мені відомо, Мержинський ніколи й ніякого роману з майбутньою дружиною свого товариша не мав. У марксистському гуртку, до якого вони належали, було пару дівчат і багато юнаків. Всі вони були закохані в тих своїх посестер (десять в одну!), але, зважаючи на свій юнацький максималізм, домовилися, що одружуватися ніколи не будуть, дітей народжувати не будуть, а віддадуть себе повністю на політичну боротьбу. Це були революціонери-романтики першої хвилі, молоді, наївні, окрилені. Про агресивних більшовиків тоді ще й мови не було. І Мержинський помер задовго до їхньої появи на політичній арені.

Ще один міф про дружбу Лесі Українки й Сергія Мержинського, який мені доводилося чути в стінах Київського музею Лесі Українки, коли одні говорили: «Ну, що та ваша Леся Українка? От Мержинський! Він же видатний марксист! А вона хто?» — і на противагу їм, звучало: «Ну, що той ваш Мержинський — якийсь жалюгідний хворий журналіст! От Леся Українка — геній!». Отоді й почалася моя пошукова робота за цею темою. Тоді було зібрано безліч документів і матеріалів про друга Лесі Українки, у музеї була відкрита велика виставка (цілий експозиційний зал, сьогодні — меморіальна вітальня Косачів), мною готувалися статті і книги на підтвердження того, що ці люди гідні одне одного. Отож писали вони ті листи з Мінська на заслання Вірі Крижанівській-Тучапській, ЯК ДАВНЬОМУ ДРУГОВІ, з яким необхідно поділитися болем у ту священну мить перед відходом Мержинського в засвіти.

С. К. Мержинський — і справді один з перших соціал-демократів у царській Росії, журналіст, який публікував статті, зокрема, про експлуатацію дітей-робітників. Служив у Державному Контролі Лібаво-Роменскої залізниці разом із Є. М. Чириковим. Цю людину Леся Українка щиро кохала і, очевидно, вони могли будувати якісь плани про спільну родину, бо друзі (серед них Чирикови, Александрови, лікар С. К. Мержинського С. С. Еліасберг) називали її нареченою Мержинського [1; 2; 13, с.61]. На жаль, тяжка хвороба обох (у Л. П. Косач — кістковий туберкульоз, у С. К. Мержинського — сухоти, якими в Мінську від нього заразилась і Лариса Петрівна) не дали можливості Ларисі Косач стати «пані Мержинською», як написала в одному зі своїх віршів відома українська поетеса та філософ Оксана Забужко. Але, завдячуючи пережитій Лесею Українкою трагедії (як би дико це не звучало), у ті далекі дні зародилося дещо більше, адже, пройшовши через катарсис болю, в одну з найстрашніших ночей 18 січня (є дані і про ніч з 14 на 15 лютого), коли Сергій Костянтинович забувся в тяжкому сні після чергового нападу, вона вже не могла заснути і написала свою першу в житті драматичну поему «Одержима» [2, с. 186; 13, с. 64; 17, Т. 12, с. 609], з якої починається зовсім новий етап у творчості Лесі Українки, а вона стає автором драматичних поем шекспірівського рівня.

Свідком народження Лесі Українки-драматурга був Сергій Мержинський, коли вона читала йому українською свою першу драму (ще в прозі) «Блакитна троянда» і просив зробити переклад російською, щоб цей твір могло пізнати якомога більше читачів і глядачів. Просила її зробити це і мати — українська письменниця Олена Пчілка (Ольга Петрівна Косач-старша, 1849—1930). Для Лариси Петрівни це була занадто тяжка праця, адже набагато краще втілювати якийсь новий творчий сюжет, тому вона, жартуючи, називала маму і коханого «ворогами літератури» (Лариса Косач автопереклад зробила, а з її чернеток подруга Наталя Вишинська-Гроздова перепише начисто російський текст [Відділ рукописних фондів і текстології інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка Національної академії наук України, фонд 2 (Лесі Українки), од. зб. 816].

Ось портрет «ворога літератури» С. К. Мержинського від сестри Лесі Українки Ольги Косач-Кривинюк: «Він був російської культури. Але читав і розумів добре українську мову і до українства був дуже прихильний. Була це людина високої інтелігентності, освічена, культурна, мила, симпатична... Тонкою, лагідною вдачею вони були подібні один до одного» [13, с. 53]. У свою чергу, Леся Українка засвідчує те, ким був для неї цей чоловік: «[...] він завжди мене розуміє і вірить мені, як своєму найближчому другові» [17, т. 11, с. 186].

Віра Данилівна Александрова доповнила характеристику Мержинського непідробними, дуже важливими штрихами: «Этой зимой я, Сергей Константинович и моя дочь иногда читали вместе. Между прочим, Сергей Константинович прочел нам вслух только что переведенную новую пьесу Ибсена «Когда мы, мертвые, пробуждаемся», а мой муж, вообще прекрасный чтец, прочитал нам одну из любимых гауптмановских вещей «Ткачи», чем привел Сергея Константиновича в восторг. [...] Когда стало совсем тепло, мы с Сергеем Константиновичем часто ходили в городской сад. В самой уединенной части парка, куда слабо доносились звуки играющей на треке музыки, мы облюбовали скамейку и просиживали на ней целые часы, толкуя обо всем на свете, но главным образом о литературе и искусстве. Мы разбирали с ним вместе разных писателей русских и иностранных; Сергей Константинович обладал тонкостью понимания и огромным художественным чутьем. Он преклонялся перед гением Достоевского, но называл его страшным, а Толстого признавал только как великого художника, но не философа. Любил он Мопассана, а у Гауптмана его любимыми вещами были: «Одинокие», «Ганнеле», «Ткачи» и особенно «Потонувший колокол», у Бьернсона считал «Свыше наших сил» выдающимся, необыкновенно сильным произведением и вполне разделял взгляды Бьернсона, выраженные им в «Перчатке». Самую высокую оценку он давал Ибсену, в которой увлекал его символизм некоторых его пьес. О «Пер Гюнте» мы долго и много толковали. Очень нравился ему и «Брандт». С. К. был довольно сведущ в истории искусства. Его особенно интересовала эпоха Renaissance'a, и он восторгался Botticelli» [1, с. 197].

Коли ж Леся Українка писала «Одержиму», Сергій Костянтинович вже не міг поцінувати новий твір — його хвороба вже переходила в туберкульозний менінгіт. Але поруч були Чирикови. Можливо, вони першими бачили ці, щедро зрошені сльозами, чернетки. Пізніше з тих листочків текст поеми перепише в Чернівцях подруга Лесі Українки, українська письменниця Ольга Кобилянська, а Лариса внесе необхідні правки [Відділ рукописних фондів і текстології інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка Національної академії наук України, фонд 2 (Лесі Українки), од. зб. 799 — чернетка; фонд 3 (Івана Франка), од. зб. 1625 — чистовик].

Свого часу в родині Косачів та їхньому оточенні щиро сприйняли появу в публікації та на сцені п'єси Чирикова «Евреи», переживали, коли реакційна критика переслідувала автора, сприяли її популярності в українському товаристві. Леся Українка була великою шанувальницею творчості Євгена Миколайовича, але, можливо, набагато ближчим був він для неї, як друг, який прийшов у її життя в найтяжчий період, підтримував, розумів, заспокоював. Колись заступник директора з наукової роботи у нашому музеї п. Вадим Скуратівський поставив нам, молодим науковцям, запитання, а чому це Леся Українка дружила з третьорядними російськими письменниками, але «ігнорувала» видатних? Ну, щодо видатних, то це питання риторичне. Але і справді не дружила вона ні з Толстим, ні з Горьким. А дружила з Чириковим. І мало хто знає про те, що він був тоді найпопулярнішим белетристом Росії, а вже за ним ішли Вересаєв і Горький. Толстой та інші були за списком далі. Відповідь однозначна — Чириков ніколи й ні за яких обставин не прислужував владі, був до неї у діяльній опозиції. Саме тому був відправлений до Мінська, в провінцію, щоб не мозолив зайве очі у столицях і не наробив якоїсь ще шкоди царизму. Тому саме цей чоловік, а ніхто інший, став другом Лесі Українки, бо він добре розумів усе те, що виборювала своїм подвижницьким чином письменниця, щиро співчував національним прагненням українців. Ми добре знаємо долю тих друзів Лесі Українки з України, які дожили до Української Національної Революції 1917—1921 років, і яка гірка доля і мученицька смерть судилася їм, але не завжди розуміємо, що представники інших націй царської, а потім радянської (СРСР) Росії потерпали зокрема від більшовицьких вбивць. Про поневіряння Чирикових на батьківщині і душевне пекло еміграції я описала у есеї «Звір з безодні» [10], назву якого взяла від роману Чирикова про жахіття так званої «громадянської війни». Очільником нової держави став колишній студент (як і Чириков) Казанського університету Володимир Ульянов (Ленін), і саме він таємно передав Євгенові Миколайовичу, щоб той пошвидше

виїздив з Росії, бо інакше буде розстріляний, як це й сталося з багатьма їхніми колишніми спільними знайомими.

Лесю Українку багато років називали не інакше, як революціонеркою. І не тільки тому, що намагалась вивчати новітнє для тогочасся вчення марксизму і навіть створила разом із друзями соціал-демократичну групу УСД (про це докладніше у моїй книзі «Сподвижники: Леся Українка у колі соціал-демократів» [13]). Але набагато більшою **революціонеркою** була вона у своїх творах. Та це зовсім не означає того, що вона писала вірші-агітки (хоча одна з цитат і була свого часу використана епіграфом у прокламації [13, с.166]), а її революційність була набагато більшою у внутрішньому нерві твору, у новаторській формі викладу і живлющих ідеях. Тому іноді після появи в журналі публікації чергової її драми номер видання конфісковували, а редактор потрапляв за ґрати [17,Т.12,с.626 — 627]. І цей інтелектуальний вибух у творчості поетеси почався саме у Мінську, багато в чому на очах у Чирикових.

У тій своїй мінській біді Лариса Косач не була самотньою (якщо не мати на увазі психологічно-філософської САМОТНОСТІ МИТЦЯ). У першу чергу її підтримувала родина — батько, мати, брати, сестри. Але вона, добре знаючи те, в якому душевному пеклі перебуває сама, не дозволила нікому з найрідніших приїхати до неї. Тоді молодша сестра Ольга Косач (Ольга-молодша, пізніше в одруженні Косач-Кривинюк) написала до Астрахані, де перебував у засланні її наречений Михайло Кривинюк (1871—1944), один з найближчих друзів Лесі Українки [13, с. 72 — 83]. І просила його одразу ж після звільнення терміново їхати до Мінська. Що він і зробив, хоча перед від'їздом і виконував ще одну не менш важку місію — допомагав дружині товариша з України Ювеналія Мельникова доглядати вмираючого чоловіка [2, с. 197; 3, с. 259; 13, с. 65, 75—77]. Тут він вдруге пройде той же трагічний шлях.

3 (16) березня 1901 року Сергій Мержинський помирає. Поруч в час смерті найближчі — С. С. Еліасберг (лікар), К. В. Мержинський (батько померлого), Михайло Кривинюк і Лариса Косач (тітоньки у найтяжчі дні ховалися в сусідній кімнаті) [12, с. 65]. Чирикови разом з родичами Мержинського, Ларисою Косач та Михайлом Кривинюком були присутні на похороні С. К. Мержинського (Кривинюкові довелося взяти організаційні питання на себе) 5 березня 1901 року на Переспенському кладовищі на Сторожовці (кладовище і могила друга Лесі Українки не збереглись) [13, с. 65].

У ті дні (з 23 лютого) Михайло Васильович Кривинюк познайомився з Чириковими, а, від'їжджаючи з Ларисою Петрівною до Києва, пообіцяв Євгенові Миколайовичу збирати й надсилати йому матеріали для фельєтонів «Провинциальные картинки», які Є. М. Чириков постійно публікував у журналі «Жизнь». Свою обіцянку М. В. Кривинюк виконав [13, с. 79].

Як вже вказувалося вище, мінськими друзями Лесі Українки і родини Чирикових були також Віра Данилівна і Олександр Федорович Александрови (про них більш докладно в моїй статті «Былі сябрамі Лесі Украінкі» [6]). Александров служив у акцизному відомстві, а Віра Данилівна — дочка відомого в той час українського і російського письменника Данила Мордовця, автора безлічі популярних свого часу історичних романів. Сім'ї Чирикових і Александрових були серед тих, хто в Мінську створив Товариство красних мистецтв (про це писав лікар, історик і журналіст Яків Басін [2]). В роботі товариства брав участь і Сергій Мержинський. В. Д. Александрова залишила дуже теплі спомини про своє спілкування з Лесею Українкою, Сергієм Мержинським, Євгеном Миколайовичем і Валентиною Георгіївною Чириковими «Леся Украинка и С. К. Мержинский» [1]. Вони свого часу були опубліковані у збірнику спогадів про Лесю Українку, у виданні 1971 року, підготовленому літературознавцем світового рівня, колишнім киянином Олександром Дейчем [1]. Во славу Лесі Українки разом із другом юності поетом, перекладачем і вченим-подвижником Максимом Рильським він став ініціатором багатьох видань українських класиків у російських перекладах і сам переклав драматичні поеми Лесі Українки «Адвокат Мартіян», «Йоганна, жінка Хусова», «Оргія», став упорядником видань творів Лесі Українки, перекладених російською. Пізніше багато рукописів і машинописів цих перекладів з правками М. Т. Рильського

були подаровані вдовою Олександра Дейча Євгенією Малкіною-Дейч Київському музею Лесі Українки.

В кінці 1970-х років (в час моєї декретної відпустки з осені 1976 по осінь 1977 року) до Київського музею Лесі Українки вперше приїхав Яків Басін, який почав працювати над нарисом (пізніше цей проект переріс в документальну повість «Зов Прометея» — перша назва «Терновый венец») про Сергія Мержинського. Вивчивши деякі матеріали музею та Інституту літератури, він продовжив консультуватися зі мною, і вже разом ми поринули в подальший пошук. На початку 1980-х Я. З. Басін познайомився з ученим із Білоруського державного університету Михайлом Іоським, який саме тоді працював над другим виданням своєї книги «К. Маркс, Ф. Энгельс и революционная Белоруссия» [3], два розділи в якій були написані Іоського у співавторстві з Басіним. Один із цих нових розділів — «Верность долгу» [3, с. 243 — 263] — був присвячений українському і білоруському соціал-демократу Сергію Мержинському.

У ті далекі роки ми з Басіним також активно співпрацювали з відомим білоруським поетом і перекладачем, багаторічним в'язнем радянських тюрем і таборів Сергієм Граховським. Ми консультували Граховського в час написання ним поеми «Ростань на світанні» [5] та есею «Мірыям і Месія» [4], написаних на документальній основі, а він — у свою чергу — допоміг нам добитися найменувань вулиць у Мінську іменами Лесі Українки та Сергія Мержинського. В цей же період ми познайомилися і з нащадками Чирикових — дочкою Валентиною Євгенівною Чириковою-Ульяніщевою (м. Горький — тепер Нижній Новгород, Росія) і синами Євгена Чирикова-молодшого з Мінська і Ташкента, дякуючи чому вдалося дізнатись і розшифрувати багато важливого, раніше невідомого, а також одержати цінні матеріали до фондів музею [13]. Спробували ми шукати в архівах і серед нащадків матеріали про сім'ю Александрових. Нам навіть пообіцяла свою допомогу родичка Миколи Чернишевського, але, на превеликий жаль, незабаром вона померла і нічого допомогти не встигла, хоча й стверджувала, що необхідне для нас знає [9]. А зі смертями Михайла Іоська (багатостраждальну книгу, в якій невідомий цензор постійно вносив правки у цитати з документів Маркса і Леніна, поклали, зрештою, авторові в труну) і Сергія Граховського, еміграцією Якова Басіна та моїми особистими важкими обставинами ця робота на певному етапі була припинена.

Підсумувати все сказане мною вище мені хотілося б цитатою з листа Лесі Українки, датованого березнем — квітнем 1900 року, до редактора журналу «Жизнь» Володимира Поссе (1864—1940). Ці слова багато в чому пояснюють те, що значили для неї і нові мінські знайомі, які не тільки прекрасно розуміли, якого рівня письменник, людина величезного інтелектуального потенціалу з'явилася серед них у ті дні, але й гідно підтримали її в біді, котру їй довелося переборювати: «[...] позвольте мне выразить Вам благодарность за Ваше, глубоко тронувшее меня, доверие ко мне и к моим силам. Ваш товарищеский тон, впрочем, не удивил меня, т[ак] к[ак] я видела такое же отношение ко мне еще в Петербурге в Вашем кружке, в который я пришла случайным гостем и ушла собратом» [17, Т. 11, с. 173].

У одному з моїх давніх досліджень, яке ми свого часу почали разом із моїм сином, доктором філософських наук Юрієм Чорноморцем (Дибою) на замовлення газети Євгена Сверстюка «Наша віра» у 2000 році, а згодом цей пошук було продовжено в публікації аналітичної вчительської газети «Українська мова та література», є такий висновок: «Основною темою драматургії Лесі Українки є неминучість страждань особистості при зіткненні з бездуховністю світу, притому що особистість, переборовши себе, відроджується, набуває невимовної краси й самобутності, тоді як інший світ страждає без усвідомлення святого сенсу страждань. [...] Сама Леся Українка жила не лише сподіванням відродження, але й повсякчасним надлюдським переборенням страждань у катарсисі творчості. Звідси — величезна правдивість її драматургії, що завжди актуальна, доки існує світ і в ньому не вибувають людські страждання» [14].

Пережите письменницею у мінський період мало не тільки значний вплив на погіршення її фізичного стану, озвавшись новими проявами хвороби, але, мабуть, набагато більше ці дні стали відправною точкою зовсім нового етапу творчості, — того, який

літературознавці назвуть драматургією шекспірівського рівня в українській літературі. 13, 14 січня 1903 року Леся Українка напише до Івана Франка з італійського Сан-Ремо: «Ви он кажете, що в моїй «Одержимій» епічний тон не витриманий, що навіть вона лірична. Діло сьогодні пішло на щирість, то я признаюся Вам, що я її в таку ніч писала, після якої, певне, буду довго жити, коли вже тоді жива осталась. І навіть писала, не перетравивши туги, а в самому її апогеї. Якби мене хто спитав, як я з того всього жива вийшла, то я б теж могла відповісти: «J'en ai fait un drame...» («Я з того створила драму...» (франц.) » [17, т.12, с.18].

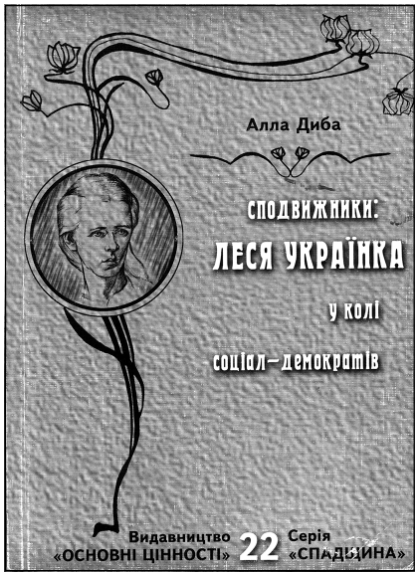

Алла Диба.
Сподвижники.

Яків Басін.
Зов Прометея.

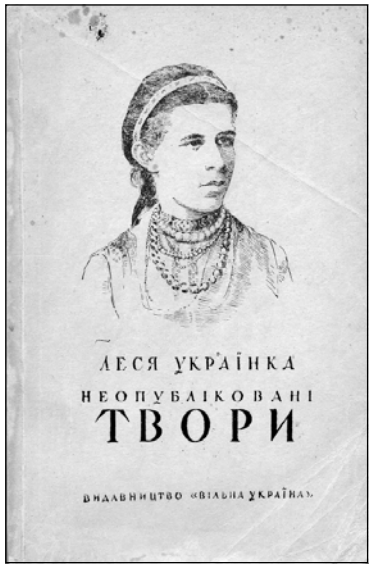

Леся Українка.
Неопубліковані твори.

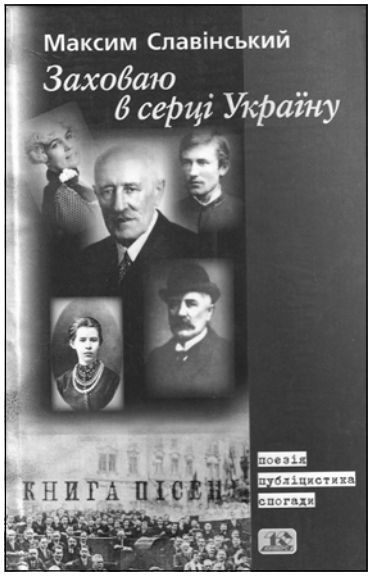

Максим Славинський.
Вибрані твори.

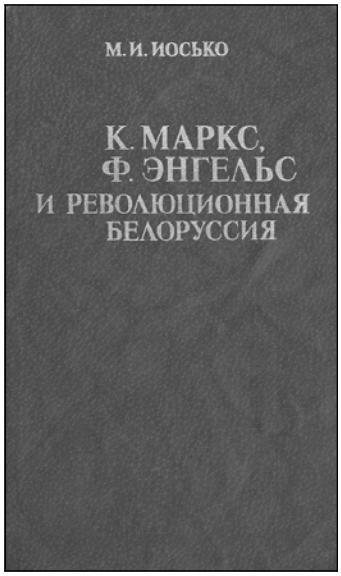

Михайло Іоськo.
Карл Маркс, Фрідріх Енгельс і революційна Білорусія.

Сергій Мержинський.

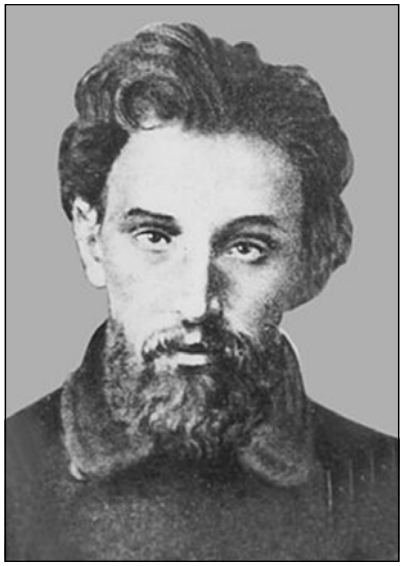

Ювеналій Мельников.

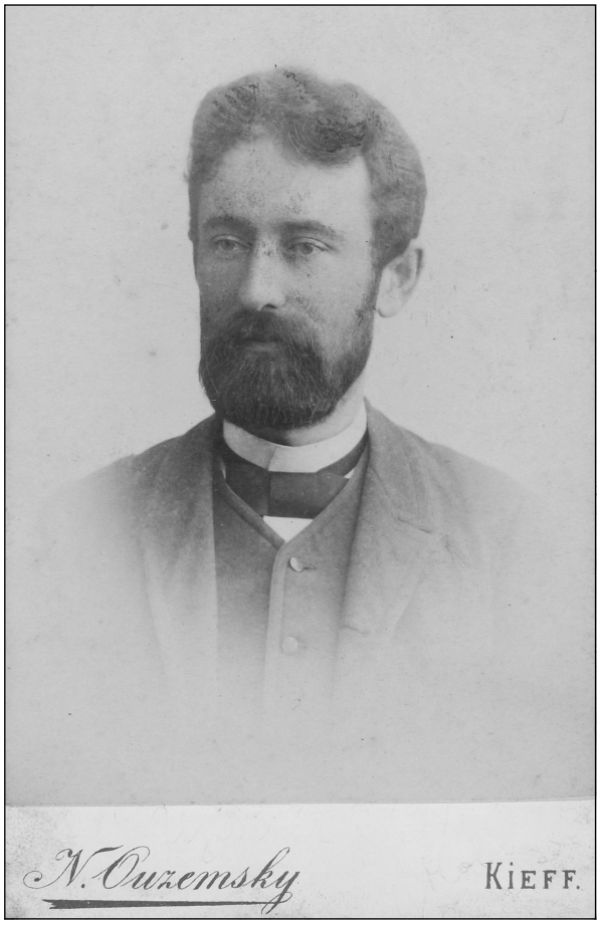

Максим Славинський.

Леся Українка.

Вхід на старе кладовище у Мінську, де був похований Сергій Мержинський.

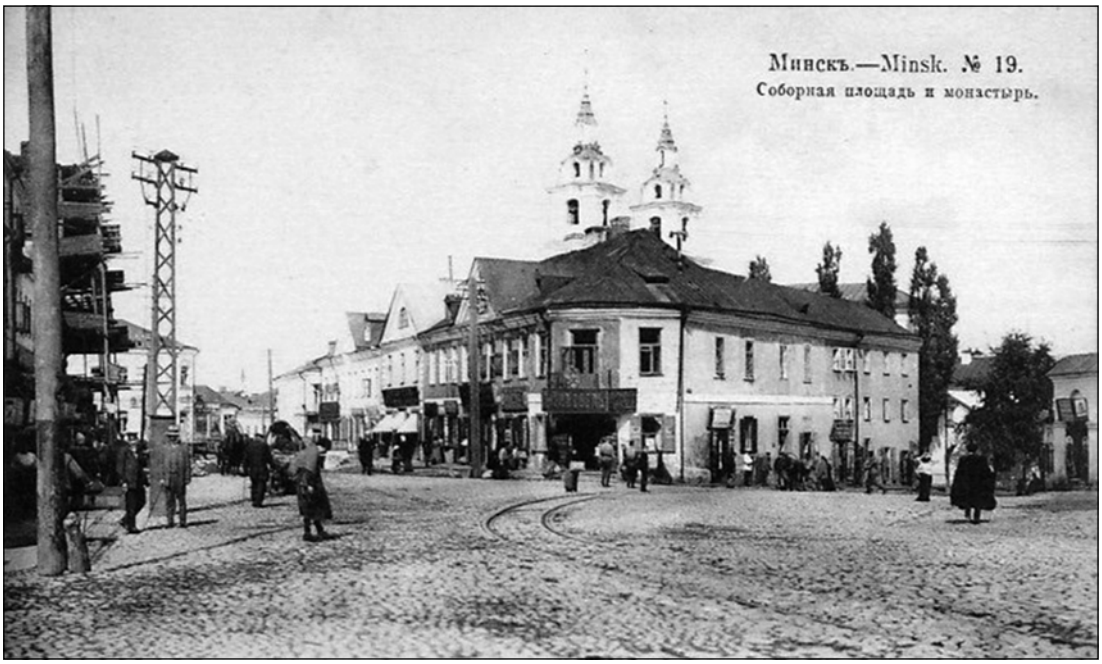

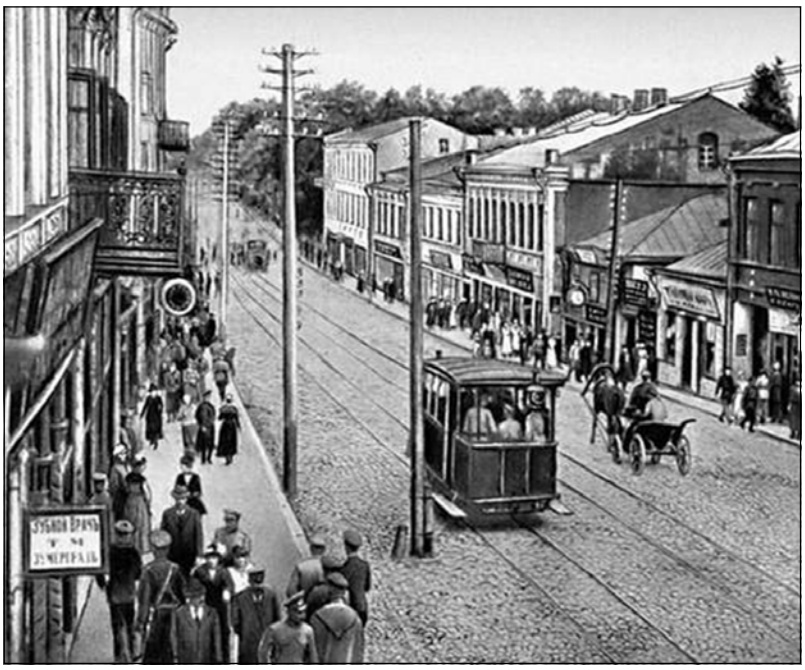

Краєвиди старого Мінська.

Є. М. та В. Г. Чирикови після весілля. Казань, 1890-ті роки.

Сім'я Чирикових. 1910 р.

Є. М. та В. Г. Чирикови. Прага, 1931 р.

Ольга Косач-молодша та Михайло Кривинюк.

Олена Косач (Тесленко-Приходько).

Ольга Косач-молодша, Михайло Кривинюк, Ольга Косач-старша, Аріадна Драгоманова.

Яків Басін.

Михайло Іосько.

Сергій Граховський.

Петро Машеров.

Вулиця Сергія Мержинського в Мінську.

1. Александрова Вера. Леся Украинка и Сергей Мержинский/ / Леся Украинка в воспоминаниях современников. Перевод с украинского/Составление, вступительная статья и комментарии Александра Дейча. — Москва: Художественная литература. — 1971. — 512 с.: ил. — С.

2. Басин Яков. Зов Прометея: Повесть о Сергее Мержинском. — Минск: Мастацкая літаратура. — 1987. — 223 с., 8 л. ил.

3. Басин Яков, Иоcько Михаил. Верность долгу//Иоcько Михаил. К. Маркс, Ф. Энгельс и революционная Белоруссия. — Минск: Издательство «Университетское». — 1985. — 267 с., ил. — С. 243 — 263.

4. Грахоўскі Сяргей. Мірыям і Месія // Грахоўскі Сяргей. Так і было: Атыкулы. Успаміны. Эсэ. — Минск: Мастацкая літаратура. — 1986. — 271 с., 4 л. іл. — С.185 — 206.

5. Грахоўскі Сяргей. Ростань на світанні//Грахоўскі Сяргей. Выбранныя творы ў двух тамах. Том 2. — Вершы, паэмы, казкі, пераклады. — Минск: Мастацкая літаратура. — 1983. — 414 с., 1 л. партр.; — С. 170 — 185.

6. Дыба Алла. Былі сябрамі Лесі Украінкі//Літаратура і мастацтва (Мінск). — 1990. — 9 марта. — С.16.

7. Диба Алла. «Він був другом її ідей...»: Леся Українка і С.К. Мержинськький//Українська мова і література в школі. — 1990. — №1. — с. — С. 78 — 83.

8. Диба Алла. До біографії С. К. Мержинського//Леся Українка: Публікації. Статті. Дослідження. — Київ: Наукова думка. — 1984. — с. — С. 180 — 183.

9. Дыба Алла. Ждем сообщений о Лесе Украинке//Коммунист (Саратов). — 1986. — 17 сентября. — С..[2]

10. Диба Алла. Звір з безодні: Декілька штрихів до портрету ідола//Українське слово — Літаври. — № 7. — Вересень 2015 р. — С.14.

11. Диба Алла. «На олтар дружби»: Нові штрихи до великої біографії//Літературна Україна. — 1981. — 6 березня. — С. 3.

12. Дыба Алла. «Святілі ў змроку толькі дзве душы...»//Літаратура і мастацтва (Мінск). — 1985. — 7 июня. — С.16.

13. Диба Алла. Сподвижники: Леся Українка у колі соціал-демократів. — Київ: Основні цінності. — 2003. — 174 с., іл.

14. Диба Алла. «Сяйво далекої зірниці»: До проблеми особистісного і творчого феномену Лесі Українки//Українська мова та література. — №17 (225), травень 2001. — С. 4.

15. Дыба Алла. Уникальный архив передан в Киев семьей горьковчан Чириковых//Горьковская правда. — 1985. — 28 июля. — С.7.

16. Косач-Кривинюк Ольга. Леся Українка. Хронологія життя і творчости. Репринтне видання — Луцьк: Волинська обласна друкарня. —2006. — XVI с. +928 с.: іл. 13 с..

17. Леся Українка. Зібрання творів: у 12 т. — Т.11. — Київ: Наукова думка. — 1978. — 480 с.; Леся Українка. Зібрання творів: у 12 т. — Т. 12. Київ: Наукова думка. — 1979. — 696 с.

18. Леся Українка. Неопубліковані твори: З рукописів підготувала до друку Марія Деркач. — Львів: Вільна Україна. — 1947. — 144 с.

[2] Наскільки я па'мятаю, мені дісталась вирізка з газети, де не було вказано сторінки — ***А. Д.***

Оксана Курило
(м. Луцьк)

БАЙКИ ОЛЕНИ ПЧІЛКИ ДЛЯ ДІТЕЙ

«Часто говориться, що наша література, особливо дитяча, дуже бідна. Одначе — не така вже вона убога, як здається: були і єсть у нас читанки дитячі, Грінченка й інших, що в найглухішу пору дбали про дитячу освіту українську; єсть і окремі збірники байок Гребінки, Глібова, Старицького й інших... Можна знайти і літературний знадібок для дітей, і силу, котра піклуватиметься тим вихованням дітей — щоб надати йому національний напрямок, щоб діти ще змалку були свідомими Українцями» [1, с. 56], — наголошувала Олена Пчілка. Сама письменниця «велику увагу приділяла українській дитячій літературі. Виступаючи як автор поезій для дітей, драматичних творів для дітей і юнацтва, прозових творів, а також провадячи широку і плідну працю в галузі видання книг і журналів для дітей та молоді» [3, с. 241—242].

Творчі, організаційні та педагогічні здібності Олени Пчілки органічно проявилися в редагуванні дитячого журналу «Молода Україна». Ю.Тищенко-Сірий пригадував: «Вона збагнула, що для національного виховання майбутніх поколінь треба працю виховання починати з колиски. Будучи послідовною у своїх поглядах, вірячи в те, що боротьбою ми досягнемо того, що Україна прокинеться зі сну, вона не обмежувалась вихованням тільки своїх дітей в національному дусі. Вона не задовольнялась тим,.що виховала й дала Україні славнозвісну поетку, свою доньку Лесю Українку. Вона бачила, що діти українських родин денаціоналізуються, і, щоб запобігти цьому, засновує у Києві в 1908 році український дитячий журнал “Молода Україна”» [2, с. 8].

«Олена Пчілка не забувала і найменших діток, і школярів та дітей старшого віку. Твори Олени Пчілки для дітей, як слушно зазначила в свій час, Л. Старицька-Черняхівська, “позбавлені сухого дидактизму, вони малюють дитяче життя живо, просто і, часом, порушуюче”» [3, с. 245]. У збірці «Думки-мережанки» (1886) є окремий розділ творів, написаних для дітей, — «Байки».

«Байку предковічну» Олени Пчілки можна вважати філософською, тут авторка звертається до витоків жанру — давньогрецьких джерел. У тексті актуалізовано загадку Сфінкса про людину, яка кардинально змінюється впродовж життя. На завершення твору авторка ставить проблемне питання «Чи кращий початок життя, чи кінець» [4, с. 152].

Взагалі для байок Олени Пчілки притаманні характерні риси жанру: повчальний характер, у композиції наявні фабульна частина, побудована на алегорії, та мораль. Особливістю окремих текстів є наявність людських образів, зокрема дітей. Ця специфіка, а також розлога фабула, в якій використовуються живі, колоритні діалоги та описи, засвідчує приналежність до жанрового різновиду байки-казки, що є закономірним для авторки, яка захоплювалася усною народною творчістю, здійснювала фольклорні записи.

Чимало байок Олени Пчілки можуть уважатися дитячими тільки з огляду на присутність дитячих образів (Петрусь («Котова наука»), Микола («Микола й Лиска»), Галя («Дрібненькі грушки»)), а от мораль, яка, до речі не завжди і виділена окремо, а випливає із фабульної частини («Дрібненькі грушки»), не має вікового обмеження. Так, герої байки «Котова наука» котик Мурко і Петрусик актуалізують думку, висловлену в моралі тексту:

Часто так і в нас буває:
Хтось там судить, дорікає,
Іншого займа;
А на себе озирнутись
Та швиденько схаменутись, —
То цього нема!.. [4, с. 117].

Мораль байки «Микола й Лиска» також засвідчує, що текст може бути орієнтований і на дорослу аудиторію:

От і наука єсть гарненька!
Що і плохого не займай.
Не користай з його терпіння.
Не уживай того дражніння —
Бо є й терпінню край! [4, с. 124].

Байка «Чайка» більшою мірою орієнтована на дорослу аудиторію, адже у творі осмислене коло проблем дорослого світу (обов'язок, зрада, кохання, сенс життя, вибір суїциду).

Треба зауважити, що проблематика байок Олени Пчілки охоплює різні аспекти соціального та морально-етичного буття. У тексті «Котик та кухар» наголошується на важливості дії, вчинку. В основі байки «Гнідко та Сірко» — міркування про істинну вартість і важливість. На тому, що світ жорстокий і сповнений небезпек, наголошує письменниця у творі «Метелик». Проблема сили звички розглядається у тексті «Свинки». Етика людських стосунків осмислена в таких байках, як «Поет», «Баєчка про цуцика і його пані», «Микола й Лиска», «Снігир та Щиглик». Значимість кожної, навіть маленької, праці, а також роль скромних працівників закцентовані у творі «Маленький вітрячок»; доречно зацитувати мораль цього тексту:

Є й люди (мовби вітрячки оті),
Що роблять ділечко в житті
Хоч тихо, помаленько,
Не дивлячись на значного сусіда
І не шукаючи бучного сліду! [4, с. 145].

Байка «Орел на визволі» привертає увагу до таких соціальних проблем, як: в неволі втрачається колишня міць; для повноцінного життя потрібна сила; чужий серед своїх. Орел постає тут як алегорія людини з понівеченим життям і зламаною волею.

На народній основі (авторка підкреслює це в підзаголовку «З народного») побудовані такі твори, як «Найкращі діти (З народного)», «Сама з собою (З народного)». У першому тексті підкреслюється думка про те, що кожній матері свої діти найкращі, у другому — міркування про те, що маму зрозумієш тоді, коли сама станеш мамою.

Байки «Поет» і «Баєчка про цуцика і його пані» доречно розглядати як єдиний текст, композиція якого створена за принципом «текст у тексті», адже «Баєчка про цуцика і його пані» — це твір, який склав Цуцик Бобко з першої байки «Поет». Треба зауважити, що у структурі першої байки «Поет» не вирізнено мораль, а мораль другої є також важливою думкою попередньої:

Це ж вам цуцикові байка.
Може, й правда в ній знайдеться;
Може, так воно між людьми
Часто-густенько ведеться,
Що буває хтось «чудовий»,
«Премиленький»! Але згодом
Наче іншим він здається —
Не таким уже «клейнодом»!..
Хто тут винний з двох буває, —
Дуже трудно розібрати;
Та, судивши, не завадить
Байку Песика згадати!.. [4, с. 121—122].

Загальновідомо, що жанр байки, як правило, розгортається на традиційних фабулах. Так, в основі фабули байки «Снігир та Щиглик» лежить текст Л. Глібова «Чиж та голуб». Казковий сюжет актуалізовано в байці «Миша-городянка і миша-хуторянка». Фабула байки «Найкращі діти (З народного)» постала за принципом розгортання народної приказки «Хвалилася сова своїми дітьми» (доречно пригадати, що свого часу в

такий спосіб часто створював байки Є. Гребінка, невипадково його збірка мала назву «Малороссийские приказки»).

Узагальнюючи, П.Одарченко зауважував: «Багато з цих творів цінні тим, що вони яскраво показують звичаї, побут, повір'я, пісні українського народу.

Дитячі вірші, оповідання й п'єси Олени Пчілки цінні й своєю чудовою мовою, і цікавим змістом, і мистецькою формою та легким віршем. Олена Пчілка була не тільки видатною письменницею, але й дуже добрим педагогом. Вона знала психологію дитини, її духовний світ. І це глибоке розуміння дитячої душі, дитячих інтересів великою мірою позначилося на дитячих творах Олени Пчілки і сприяло піднесенню їх літературної та виховної вартости» [3, с. 248].

---

1. Дрофань Л. І правду й боротьбу благословити: До 150-річчя від дня народження Олени Пчілки // Дивослово. 1999. № 6. С. 50—54.

2. Новаківська Л. Олена Пчілка і українські діти // Рідна школа. 1998. № 11. С. 8—9.

3. Одарченко П. Олена Пчілка як дитяча письменниця // Ми і наші діти. Збірник 1. Дитяча література, мистецтво, виховання. Торонто; Нью-Йорк: Об'єднання Працівників Дитячої Літератури ім. Л. Глібова, 1965. С. 241—248.

4. Пчілка Олена. Годі, діточки. Вам спать!: Вірші. Оповідання. Казки. Фольклорні записи: Для дошк. та мол. шк.. віку / Упоряд. та передм. О.М.Таланчук. К.: Веселка. 1991. 334с.

Ірина Лябах
(м. Київ)

ШТРИХИ ДО ОБРАЗУ МИТЦЯ: НЕВІДОМЕ В БІОГРАФІЇ ЮРІЯ КОСАЧА

Любов до рідної України і безмежний талант, що жили у крові роду Драгоманових-Косачів, бурхливим потоком переливалися з покоління у покоління, знайшовши один зі своїх витоків і у творчості племінника Лесі Українки — Юрія Косача. Дослідники його біографії та літературного спадку [1; 11; 12; 13; 16; 17; 18] одностайно погоджуються, що він був розумною та обдарованою людиною. «Це людина високої культури, знань і таланту» — так влучно охарактеризував митця письменник Петро Дужий [7, арк. 51 зв.]. Його надзвичайний талант підкорив собі різні літературні жанри, залишивши велику творчу спадщину.

Вимушений прожити основну частину свого життя за межами України, він не втратив палку любов до Батьківщини. Маючи бодай якусь можливість відвідати рідну землю, одразу хапався за неї. Про закордонний період життя Юрія Косача відомо небагато, тому віднайдений навіть маленький кількаденний епізод, малесенька «цеглинка» набуває великого значення у відтворенні всіх звивистостей життєвого шляху літератора.

На одну таку «білу пляму» в житті Юрія Косача пролили світло два документи, що зберігаються в Галузевому державному архіві Служби безпеки України (далі ГДА СБУ) [5]. Це історія за участю органів КДБ, що виникла довкола спроби шлюбу розділених кордонами племінника Лесі Українки Юрія Косача (громадянина США) та онуки Івана Франка — Віри Франко (громадянки СРСР). На ній ми докладніше зупинимось далі, досліджуючи життєвий шлях письменника та доповнюючи його кількома нововиявленими фактами.

Отже, Юрій (Георгій) Миколайович Косач народився 5 (18 за н.с.) грудня 1908 року у селі Колодяжне Ковельського повіту Волинської губернії (тепер Ковельського району Волинської області) у родині Миколи Косача, молодшого брата Лесі Українки, та Наталії Дробиш. Дитинство письменника пройшло у родовому маєтку родини в с. Колодяжне, яким на той час порядкував його батько. З 1918 року юнак навчався в українській Львівській академічній гімназії, по закінченні якої у 1927 році вступив на юридичний факультет Варшавського університету. Навчаючись в університеті виявив себе активним учасником низки українських громадських організацій, серед яких мистецьке товариство «Танк», студентська організація «Партія українських державних націоналістів». Саме у Варшаві Юрій Косач почав багато писати і друкуватись. Його перші твори виходили у луцькому часописі «Українська громада». З 1928 року активно співпрацював з львівськими часописом «Літературно-науковий вістник», а з середини 1929 року — місячником «Нові шляхи». На початку 1931 року з'явилася і перша збірка оповідань «Чорна пані», яка мала успіх серед тогочасних читачів і користується популярністю до сьогодні.

У цей же час Юрій Косач, незважаючи на навчання у Варшаві, брав активну участь у національно-громадському житті і свого рідного краю. У вересні 1930 року він організував у Ковелі перший осередок ОУН, так звану «п'ятірку», був провідником Ковельського повітового проводу ОУН, членом правління повітового товариства «Чорноморець», здобув членство в культурно-освітньому товаристві «Основа», розробив «План розбудови національного руху на Волині» [17].

Внаслідок такої активної націоналістичної діяльності 12 лютого 1931 року у Варшаві Юрія Косача разом з однодумцями було заарештовано польською поліцією і звинувачено в антидержавних діях. Наступних вісім з половиною місяців він утримувався у варшавській в'язниці, аж поки після клопотань рідних його не було звільнено під заставу.

Після отримання слідством нової інформації, 4 лютого 1932 року він був повторно

заарештований та направлений до луцької тюрми. Рішенням Луцького окружного суду за звинуваченням в організації у Ковелі нелегального «Культурного товариства», яке мало на меті виховання української молоді в національному дусі, Юрій Косач отримав рік ув'язнення. Оскільки половину терміну було зараховано як перебування під слідством (на той момент він відсидів уже близько півтора роки), а ще шість місяців підпадало під амністію, тому ще у залі суду його одразу ж звільнили.

Проте невдовзі справу було передано до Люблінського апеляційного суду, і, після перегляду, у середині квітня 1933 року було винесено новий вирок. Юрій Косач був засуджений до позбавлення волі на чотири роки і позбавлення прав на п'ять років.

Дізнавшись про новий судовий вирок, Юрій Косач терміново виїхав з Ковеля і 1 травня 1933 року нелегально перетнув кордон Польщі з Чехословаччиною. Так почалося емігрантське життя Юрія Косача.

Спочатку він оселився у Празі, де вдалося знайти місце в історичному архіві та вступити до Карлового університету, щоб вивчати архітектуру. Та невдовзі він кинув навчання та працю і перебрався до Франції. Відвідував лекції у Сорбонні, та, аби прохарчуватися, не гребував підзаробітками. Незважаючи на важке емігрантське життя, Юрій Косач не полишав літературної діяльності і з 1933 року активно співпрацював з діаспорними та західноукраїнськими виданнями. У 1935 році йому навіть було присуджено другу премію львівського Товариства письменників і журналістів імені Івана Франка (премія ТОПІЖ). За кілька років це ж товариство присудило йому і першу премію за його перший драматичний твір — п'єсу-комедію «Кирка з Льолею» [16, с. 39]. Це була остання вручена премія, оскільки у 1939 році товариство було ліквідоване.

З початком Другої світової війни Юрій Косач перебрався до Берліна, де співпрацював з німецькомовними виданнями та українським журналом «Нація в поході», який позиціонував себе як «незалежний, понадпартійний, загальноукраїнський двотижневик, присвячений справам політики, громадського життя й культури». У 1942—1943 роках входив до його редакторської колегії. У журнальних статтях Юрій Косач був непримиренним ворогом політичної експансії Польщі і відверто критикував національну політику СРСР [19].

Уже у ході війни, у 1943 році, після 10 років еміграції, Юрій Косач повернувся до України, у Львів. У 1943—1944 роках він працював у редакції газети «Львівські вісті», яка виходила у вигляді щоденника для дистрикту «Галичина» за підтримки Українського видавництва часописів та журналів.

Однак у 1944 році, з наближенням радянських військ, Юрій Косач переїхав до Кракова, де був заарештований кримінальною поліцією і відправлений у німецький концентраційний табір, з якого звільнений наприкінці війни. Отримавши свободу, письменник кілька місяців жив в Австрії, потім у Західній Німеччині, які перебували в американській зоні окупації. Там же, восени 1945 року, у таборі для переміщених осіб у м. Фюрт, недалеко від Нюрнберга, за ініціативою Комітету українських письменників, серед яких був і Юрій Косач, було утворено об'єднання українських письменників на еміграції під назвою «Мистецький український рух» (МУР). Пізніше, 21—22 грудня 1945 року в Ашаффенбурзі (Німеччина), відбувся перший з'їзд організації. Юрій Косач як член правління організації неодноразово головував на засіданнях, виступав із доповідями, літературно-критичними оглядами. У цей час письменника багато друкували. Після розформування таборів для переміщених осіб письменники роз'їхались і організація розпалася [17].

У 1949 році Юрій Косач переїхав до США. Він мешкав у Нью-Йорку, працював будівельником, де виявив себе здібним малярем та графіком, але не кидав і літературну діяльність. Талановитий прозаїк активно працював у діаспорній періодиці: газетах «Громадський Голос», «Українські вісті», «Українське життя» та інших виданнях.

З 1959 по 1963 роки був редактором журналу «За синім океаном». Окрім численних публікацій у періодиці, окремих видань у США в Юрія Косача вийшло небагато.

У цей час стався і перелом у світогляді Юрія Косача: він відвернувся від націоналістичних ідей, які особисто захищав і відстоював протягом попередніх десятиріч і які

плекав весь його рід, та почав поширювати ідеї комунізму. У 1962 році вийшла в світ його книга нарисів «Від феодалізму до неофашизму», у якій автор широко критикував націоналістичні та проєвропейські погляди і пропагував радянофільські ідеї [1, с. 363]. З середини 1960-х років твори Юрія Косача почали друкувати в радянській Україні в журналах «Вітчизна», «Всесвіт», «Дніпро», «Жовтень», з друку вийшли книги. Через критику українського націоналізму та діяльності керівників української еміграції колишні соратники відвернулись від нього.

Юрія Косача почали активно запрошувати до СРСР. Цікаво відмітити, що ідею організувати його приїзд до України у липні 1960 року висловлював український письменник Петро Дужий. У своїй замітці про Ю. Косача він писав: «І тепер у зв'язку з святкуванням 90-х роковин з дня народження Лесі Українки бажано було б запросити Ю. Косача провідати рідні місця. Від цього була б велика користь» [7, арк. 53].

Перший раз письменник приїхав до України у 1964 році з нагоди 150-ї річниці від дня народження Т.Г.Шевченка. Відтоді і до середини 1980-х років на запрошення радянської влади Юрій Косач відвідував Батьківщину близько десяти разів. У поїздках по Україні письменника супроводжували переодягнені агенти КДБ, людей, з якими спілкувався Юрій Косач, заздалегідь інструктували. У 1971 році він в чергове прибув до УРСР. Того року радянська Україна святкувала 100-річчя народження Лесі Українки [18, с. 59]. Далекий гість з Америки, який сповідував комуністичні ідеї, був дуже вигідним у пропагуванні ідеалів соціалістичного будівництва. Ймовірно, що саме під час ювілейних святкувань своєї тітки, Юрій Косач познайомився з Вірою Франко. Бо вже наступного року він у складі туристичної групи знову приїздив до України, та того разу вже з наміром одружитися з онукою Івана Франка. Це мав стати вже третій офіційний шлюб Юрія Косача. Може видатися дивним збігом обставин, але і його попередні дружини належали до видатних українських родин: Мар'яна Федорівна Кричевська, донька одного з найвидатніших митців України, з якою у нього був син Юрій, та Тамара Григорівна Сиротенко, донька міністра юстиції в уряді гетьмана Скоропадського.

Та повернемося до постаті Віри Франко. Її біографія досить складна та заплутана, і, на жаль, до сьогодні ще так і не знайшла свого дослідника. Лише скупі відомості, які можна віднайти у франкознавчих біографічних нарисах [2, 8, 10], у загальних рисах змальовують життя цієї незвичайної жінки. Єдиним джерелом життєпису Віри Франко є її власні спогади [15], датовані 1993 роком, та біографічні матеріали кримінальної справи, що зберігається в архіві Управління СБ України у Львівській області [3; 4]. Незважаючи на цінність вказаних джерел, вони досить обмежені у часі та охоплюють, здебільшого, період перебування Віри Франко у нацистських та радянських таборах, зовсім не відображаючи її пізнішу життєву драматургію.

Віра Франко народилась у сім'ї Петра та Ольги (Білевич) Франків 31 січня 1923 року у с. Полонична Кам'янка-Струмилівського повіту Тернопільського воєводства (тепер — Кам'янка-Бузький район Львівської області) [3, арк. 32]. З 1928 до 1931 року разом з батьками мешкала у Львові, де навчалась у школі. У 1931 році родина виїхала до УРСР у Харків, але вже у 1936 році вимушено повернулась до Львова. У 1939 році Віра Франко закінчила 6 класів гімназії, працювала секретарем-друкаркою у свого батька та вступила до Львівського медичного інституту.

З радянською окупацією Західної України восени 1939 року Петра Франка було «обрано» депутатом Народних зборів, а через рік, у жовтні 1940 року у родинному будинку Франків було відкрито літературно-меморіальний музей видатного митця, директором якого і призначили Петра Франка. З метою підготовки чергового ювілею великого Каменяра ще у травні 1940 року Віра Франко виїхала у відрядження до Відня. Там упродовж десяти місяців вона працювала над збором матеріалів і вивчала науково-трудову діяльність І.Франка, за що пізніше була безпідставно звинувачена у шпигунстві на користь Радянського Союзу [9, с. 244]. У березні 1941 року Віра повернулась до Львова та продовжила навчання у медичному інституті.

Через кілька місяців після вступу німецьких військ до Львова Віра Франко втрапила до Гестапо. Після року катувань і утримання в одиночній камері у «Тюрмі на Лонць-

кого» вона визнала себе винною «у проведенні розвідувальної діяльності на користь радянських органів державної безпеки» [4, арк. 17]. У грудні 1943 року була вивезена до жіночого концтабору у Равенсбрюку, де працювала на земляних роботах, а через три місяці — до концтабору у м. Сватава (нім. Zwodau (Цводау), Чехословаччина, де вона працювала чотири місяці на будівництві бараків табору, а потім на заводі «Сіменс» [3, арк. 64].

Після звільнення американськими військами полонених табору деякий час перебувала у збірних таборах у Сватаві, а 15 серпня 1945 року приїхала до Львова. Вже 12 квітня 1946 року Віра Франко була заарештована радянською владою, тепер уже за підозрою у співпраці з німецькою розвідкою та у зв'язках з ОУН, і відправлена до в'язниці МДБ у Києві. По завершенню слідства справа була направлена до військового прокурора військ МВС Українського округу і 17 липня 1946 року він виніс постанову «Про припинення справи щодо звинувачення Франко В.П. у зв'язку з «не встановленням її практичної антирадянської діяльності» [3, арк. 129], тобто за відсутністю доказів. Проте одразу ж поступив протест від МДБ УРСР і військовим прокурором військ МВС СРСР це рішення було відмінено і справа була направлена на дорозслідування. 11 січня 1947 року, після розгляду справи Особливою нарадою при МДБ СРСР, Віра Франко, яка на той час перебувала у внутрішній тюрмі МДБ УРСР, була засуджена за ст. 5-33 Кримінального кодексу УРСР «як соціально-небезпечний елемент» до ув'язнення на 5 років виправно-трудових таборів [3, арк. 136]. 17 лютого 1947 року Віра Франко була етапована з в'язниці № 1 УМВС по Київській області (Лук'янівська тюрма) до Воркутлагу, де працювала на 2-й каторжній шахті.

Після звільнення 20 квітня 1951 року Віра Франко з донькою перебувала у засланні на поселенні в Усть-Кан Сухобузимського району Красноярського краю, аж поки 24 листопада 1953 року висновком МВС СРСР не була повністю звільнена. Ймовірно, що у цьому значно допоміг брат її батька Тарас Франко, який постійно писав листи до різних інстанцій і до Сталіна з клопотанням про звільнення племінниці [15, с. 610].

Після заслання Віра повернулась до рідного Львова, мешкала з матір'ю та працювала старшою медсестрою у Львівській обласній клінічній лікарні. У 1956 році вона вийшла заміж за Сітницького Богдана Івановича, такого ж в'язня радянських таборів, який працював бухгалтером тієї ж лікарні. Та сімейне життя не вдалося, у 1968 році подружжя розлучилося.

Певна лібералізація у часи «хрущовської відлиги» 1956—1959 рр. дозволила Вірі Франко 14 листопада 1959 року звернутися до КДБ при РМ УРСР про припинення кримінальної справи щодо неї та повної реабілітації. Того ж року Президія Київського обласного суду дійшла висновку, що інкримінована у 1947 році стаття не відповідала пред'явленому звинуваченню, а також не передбачала отриманий підсудною строк ув'язнення [4, арк. 78].

Тож перегорнувши останню сторінку цієї слідчої справи, немовби закрив дверцята до біографії. Про подальшу долю Віри Франко майже нічого не відомо. Але події 1972 року, пов'язані з Юрієм Косачем, знову привідкрили завісу життєпису. Цій події керівництво КДБ при РМ УРСР присвятило дві доповідні записки на адресу керівництва ЦК КПУ [5, арк. 92—94; 310—311].

З агентурних повідомлень стало відомо, що 14 липня 1972 року у складі туристичної групи до України зі Сполучених Штатів Америки прибув Юрій Косач. Але він приїхав на Батьківщину зовсім не з туристичною метою, він планував укласти шлюб з Вірою Франко. Про це Віра та Юрій домовлялись у своїх листах, за допомогою яких вони підтримували спілкування, будучи розділеними тисячами кілометрів.

Однак КДБ був проти цього шлюбу. Люструючи особисту кореспонденцію двох осіб, комітетчики вже давно знали про їхні наміри і, звісно, не могли допустити їх реалізації. Голова КДБ при РМ УРСР В. Федорчук викладаючи у доповідних записках першому секретарю ЦК КПУ В. Щербицькому свої припущення, зазначав: «виїхавши до США, В. Франко могла б виступати там з антирадянськими вигадками», або «у випадку одруження з Косачем та виїзду за кордон В.Франко, в силу неврівноваженості характеру,

схильності до авантюристичних вчинків, з метою наживи може бути використана закордонними націоналістичними колами на шкоду інтересам радянської держави» [5, арк. 94].

Таке занепокоєння потребувало негайних дій. Невідкладно були організовані та вжиті оперативні заходи, що виключали для Віри Франко та Юрія Косача можливість зареєструвати шлюб. З цією метою були задіяні родичі Ю. Косача, через яких йому довели компрометуючі відомості про В.Франко: про її «злочинне минуле та аморальну поведінку». На той час Віра Франко проходила за декількома кримінальними справами як посередниця у злочинах, пов'язаних зі спекуляцією квартирами, автомашинами та дефіцитними товарами. Двоюрідна сестра, Зиновія Франко, характеризувала Віру як «авантюристку, спекулянтку, яка здатна на будь-які неблагопристойні дії» [5, арк. 93]. Знаючи про це, родичі Ю. Косача були категорично проти цього шлюбу, але він заявляв, що «зможе перевиховати майбутню дружину» [5, арк. 94]. Однак спецслужбі таки вдалося сформувати у Юрія Косача думку, що Віра Франко буде намагатись використати їх шлюб у своїх корисливих цілях.

Одночасно з цим «було організовано викрадення у В. Франко жіночої сумочки, в якій зберігалися її паспорт та листи Ю. Косача. У цих листах він висловлював готовність одружитися, і В. Франко, добре розуміючи ситуацію, мала намір використати ці листи для тиску на Ю. Косача у випадку, якщо він вагатиметься реєструвати шлюб» [5, арк. 310—311].

Врешті-решт проведена спецоперація КДБ з розірвання спроби укладання шлюбу між Юрієм Косачем та Вірою Франко виявилася успішною. Очевидно, що після цього випадку усі стосунки між уже досить немолодими людьми були припинені.

28 липня 1972 року Юрій Косач покинув Київ, а 30 липня з Москви відлетів до США, про що голова КДБ при РМ УРСР В. Федорчук 4 серпня 1972 року відзвітував до ЦК КПУ В. Щербицькому. А Віра Франко знову загубилася в радянській дійсності.

Наступний спогад про Юрія Косача знаходимо у ще одному документі, що зберігається в ГДА СБУ [6]. В інформаційному повідомленні КДБ до ЦК КПУ від 24 жовтня 1984 року між іншим згадується, що Ю. Косач, «відомий в колах еміграції письменник», зазнав нападок і погроз з боку української націоналістичної верхівки, і був звинувачений у зрадництві і «передачі «радянській пропаганді» компрометуючих оунівців відомостей».

Оскільки про ці роки життя письменника практично нічого не відомо, ця мимолітна згадка про митця наводить на думку, що він працював та продовжував залишатися відомою людиною в емігрантських колах.

З другої половини 1980-х років радянська влада втратила інтерес до Юрія Косача. Він жив самотньо у Нью-Йорку, бідував, зловживав алкоголем та мав проблеми зі здоров'ям. В останні роки життя його підтримував український меценат Мар'ян Коць, який видав три останні романи письменника: «Сузір'я Лебедя» (1983), «Володарка Понтиди» (1987), «Чортівська скеля» (1988).

На схилі життя Юрій Косач зійшовся із вдовою Євгенією Ніколаєвою, такою ж емігранткою з України, яка жила в місті Пассеїк у Нью-Джерсі. Вже будучи тяжко хворим, письменник переїхав до неї, де вони й побралися в українській православній церкві.

Юрій Косач помер 11 січня 1990 року, похований на українському православному цвинтарі в Саут-Баунд-Брук, штат Нью-Джерсі.

Не дивлячись на увагу науковців до життя Юрія Косача, його біографія потребує подальшого дослідження, оскільки одні періоди рясніють подіями, а інші, навпаки, описані кількома словами, тим самим приховуючи роки життя митця. Тож кожна, бодай стисла, документальна згадка прізвища Юрія Косача потроху наповнює його біографію, даючи нам все більш повне розуміння того, ким був племінник Лесі Українки, яким життям він жив, і тим самим — широке поле для осмислення, якими ідеями він керувався та чого прагнув.

1. Антонюк Я. Український визвольний рух у постатях керівників. Волинська та Брестська область (1930-1955 рр.) // Літопис «УПА». — Торонто — Львів: Літопис УПА, 2014. — Т. 13. — С. 362—363.

2. Арсенич П. Діти й онуки Івана Франка: [біогр. довід.] / П. Арсенич // Західний кур'єр. — 2006. — № 38. — 31 серпня. — С. 20.

3. Архів тимчасового зберігання Управління Служби безпеки України (далі — АТЗ УСБУ) у Львівській області. — Спр. П-8148. — Т.1. — 139 арк.

4. АТЗ УСБУ у Львівській області. — Спр. П-8148. — Т. 2. — 92 арк.

5. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБУ). — Ф. 16. — Спр. 1166. — Арк. 92-94, 310-311.

6. ГДА СБУ. — Ф. 16. — Спр. 1223. — Арк. 26.

7. ГДА СБУ. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 1204. — Арк. 51—53.

8. Горак Р. Остання дорога Ольги Хоружинської // Науковий вісник музею Івана Франка у Львові. — 2010. — № 9. — С. 57—61.

9. Горак Р., Василенко М. «Гостем у німців» (листи редакції журналу «Die Zeit» до Івана Франка) // Науковий вісник музею Івана Франка у Львові. — 2012. — № 11. — С. 241—402.

10. Горюк Г. Доля нащадків Франка // Гетьман. — 2010. — № 6 (35). — С. 3.

11. Гупало С. В огромі великих розчарувань: Юрій Косач, якого не знаємо // День. — 2004. — №231 — 17 грудня. — С. 8.

12. Гупало С. Кінець Ковельського підпілля [Електронний ресурс] // Дзеркало тижня. Україна. — 2002. — № 26. — Режим доступу: http://projects.dt.ua/SOCIETY/kinets_kovelskogo_pidpillya.html. — Дата звернення: 07.08.2018.

13. Гупало С. Судьба Юрия Косача // Зеркало недели. Украина. — 2000. — № 10. — С.11.

14. Дмитрук О. Постать Юрія Косача на шпальтах часопису «Неділя» // Слово і Час. — 2009. — № 12. — С. 54—61.

15. Літопис нескореної України: документи, матеріали, спогади. Книга 1. — Львів. — Просвіта. — С. 607—610.

16. Романов С. «Портрет митця замолоду»: штрихи до життєвого і творчого шляху Юрія Косача // Слово і Час. — 2009. — № 12. — С. 29—42.

17. Романов С. Ю. Косач // Літературна Україна. — 2012.— № 15 (5444). — С. 1, 12—13.

18. Романов С. Юрій Косач: життя і творчість на тлі епохи // Дивослово. — 2012. — № 1 (658). — С. 54—59.

19. Семенко С. Публіцистичні виступи Юрія Косача на сторінках журналу «Нація в поході» [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Dtr_gn/2010_1-2/files/GN110_27.pdf. — Дата звернення: 15.01.2017.

20. Терещук Г. Іван Франко діяв за принципом: із людьми і для людей — франкознавець [Електронний ресурс] // Радіо «Свобода». — 2016. — 28 серпня. — Режим доступу: www.radiosvoboda.org/a/27948702.html. — Дата звернення: 06.08.2018.

Валерія Ляшишина
(м. Луцьк)

ТИПИ НАРАТОРІВ У МАЛІЙ ПРОЗІ ГРИЦЬКА ГРИГОРЕНКА

Олександра Судовщикова-Косач, дружина Михайла Косача, увійшла в літературу під чоловічим псевдонімом Грицько Григоренко. В оповіданнях письменниця найчастіше зверталася до образів українського селянства та робітників (збірка «Наші люди на селі», оповідання «Ніяк не вмре», «Пересельці» тощо). Творчий доробок Грицька Григоренка складають не лише проза, а й драматичні тексти («Дімин сон», «Яблука»), твори для дітей (збірка «Дітки»), низка віршів та мемуари («Хаос»); її література представлена українською і російською мовами [2, с. 83]. Мала проза Грицька Григоренка вирізняється серед інших творів тієї епохи правдивим зображенням дійсності, без будь-якої її ідеалізації. Творчість та життя письменниці стали предметом літературознавчих досліджень, у яких розглядається тематика, психологізм її творчості, індивідуальний стиль тощо (С. Русова [10], А. Зборовський [6], В. Чередниченко [11], А. Гуляк [4; 5] та ін.). Однак поза увагою літературознавців залишається специфіка наратології прози Грицька Григоренка.

Оповідний формат є одним із важливих рівнів функціонування художньої інформації у структурі літературного тексту. У творі завжди є «той, хто оповідає» або «той, хто знає», і саме від нього залежить як зміст, так і манера викладу образного матеріалу. А тому цілком закономірно, що у XX ст. відбулося становлення наратології — науки про розповідання [1, с. 203], про типи оповіді та специфіку оповідних манер [9, с. 416]. У «Літературознавчому словнику-довіднику» представлене таке визначення: «наратологія — це теорія наративу, покликана досліджувати його специфіку, форму та функціонування, спільні та відмінні ознаки оповідей (розповідей), моделювання фабул, визначення відповідних типологічних рядів» [8, с. 476]. А сам наратор — це «фіктивний, створений письменником оповідач, повістяр, романіст, переважно один (зрідка декілька). Він формує об'єкт розповіді, власне художній світ і може дистанціюватися від оповіді та персонажів» [7, с. 95].

За функціональною ознакою розрізняють три основні образи наратора:

1) гомодієгетичний (грец. homos — рівний, однаковий і diegesis — оповідь, виклад) наратор — оповідач, що функціонує в тексті, є учасником подій, про які йдеться. Найчастіше в такому випадку розповідь ведеться від першої особи;

2) гетеродієгетичний (грец. heteros — інший і diegesis — оповідь, виклад) наратор — оповідач, який перебуває в художньому світі, але поза дією, сторонній спостерігач (обсерватор), хоч розповідь ведеться від першої особи;

3) екстрадієгетичний (грец. extra — поза, зовні, крім і грец. diegesis — оповідь, виклад) наратор — автор, який веде за собою читача, коментує події, роздумує. Він перебуває поза художнім світом, тому розповідь ведеться від третьої особи [1, с. 204—205].

Здебільшого оповідання Грицька Григоренка вирізняються екстрадієгетичними нараторами, тобто розповідь у творах ведеться від третьої особи. Проте є у доробку письменниці й інші типи оповідача.

Яскравими прикладами такого явища є оповідання циклу «У вагоні (Подорожні)», у яких очевидці розповідають про історії, що трапилися у вагонах потягів, та свідками яких вони стали. У цьому випадку авторка застосовує прийом локалізації, тобто персонажі знаходяться разом у закритому приміщенні, яке і об'єднує їх усіх. Зазвичай наратори у цих творах гетеродієгетичні, і хоча оповідь ведеться не від першої особи, стає зрозуміло, що розповідають ці історії їх свідки, адже імен персонажів вони не називають, оскільки знати їх не можуть, описують лише їхній зовнішній вигляд, одразу по ньому і вгадують, ким би ті могли бути, та й описують ситуації тільки ті, які бачили на власні очі, переказують слова, які могли почути: «Вони сиділи у самому темному куточку вагона, прикриті зверху спущеною полицею і світло ліхтаря, що був угорі над ними, не досягало їх. <...> Вона ридала гірко і довго. Він не міг заспокоїти її» [3, с. 457] («Одна ніч»); «Потяг... У вагоні третьої класи між інших пасажирів сиділо двоє молодих хлопців, що нічим дуже не відрізнялись од усієї тамошньої публіки. Це могли буть і

майстерні, і бідолахи-учні без форми, і прикажчики з второсортного магазина, словом, якийсь "пролетаріат"» [3, с. 465] («Машиніста»); «...Ліхтарі в вагоні задля економії не запалювались, а через це ясні обриси од усього все більше губились і загладжувались; обличчя ж, різко відрізнившись серед темряви, забілілись. <...> В одному кутку, коло вікна, сиділо двоє: він — сірий солдат в шинелі, вона — дівчина в хусточці а з кучерками на чолі, здається, непогана собі і здававшаяся йому, чим більш сутеніло, тим кращою, бо його «мужеське бажання» робило її такою...» [3, с. 479] («Сон сильніше»).

Привертає увагу й оповідач у творі «Майстерний чоловік». Цей наратор відразу ж вводить читача у вагон потяга й описує побачене: «У душному вагоні третьої класи, набитому ущерть пасажирами, сиділа на лавці в куточку молода дівчина з сумним сухеньким обличчям, у темному старому пальті і старенькому капелюшку» [3, с. 470], — він акцентує увагу лише на зовнішньому вигляді дівчини, оскільки, очевидно, бачить її вперше, тому лише розмірковує про те, ким вона може бути: «Мабуть, яка-небудь учителька а чи гувернантка, що прямує на перший поклик, надрукований в газеті, про посаду, не підозріваючи, що доля, мо', закине її в темне царство лиха і неправди людської, відкіля нема вороття...» [3, с. 470].

Окрім того, оповідач із майстерністю зумів описати умови, в яких знаходився, і через те у читача не може виникати сумнівів, що історія ця реальна та переказана людиною, яка знаходилася в тих обставинах та відчувала їх на собі: «У вагоні було трудно дихати; здавалось, повітря зовсім нема: його змінив дим, що носився густими хмарами попід стелею, та гострим духом часнику, та диханням півсотні збившихся докупи людей; гірше всього те, що не можна навіть одчинити вікна, щоб трохи провітрити: подвійні рами щільно забиті» [3, с. 470]. Наратор повністю занурює читача у простір тодішніх вагонів, їх задуху та тісну атмосферу.

Оповідач описує лише ті ситуації, які міг бачити на свої очі: «Майстерний вийшов. Коли після другого дзвоника він знову вернувся у вагон, то нетвердо стояв на ногах і похитувався то в один, то в другий бік», — він не розповідає про те, що відбувалося за межами потяга, що ще раз створює ілюзію реальності історії, яка переказана очевидцем, а не придумана письменником.

У такий спосіб створено новий, оригінальний розповідач, якого цілком закономірно можна вважати очевидцем подій, тобто гетеродієгетичним наратором, незважаючи на те, що оповідь ведеться не від першої особи. Його розповідь надзвичайно проста та лаконічна, не перенавантажена різноманітними деталями, зосереджена лише на ключових моментах у цій історії, що цілком закономірно, адже це така ж сама звичайна небагата людина, як і ті, що їхали з ним у вагоні третього класу. Читач завдяки цьому може більше перейнятися історією героїв, адже повірити в правдивість таких подій набагато легше, якщо вони переказані простою, пересічною людиною, яка, безсумнівно, була їх очевидцем.

В оповіданні «Черниця» наратор уже виразно гомодієгетичний. Він не просто розповідає історію від першої особи («Раннім-рано недалеко од станції Нарви, Балтійської залізниці, в наш вагон увійшли дві черниці, що відійшли від гуртка інших черниць, які нагадували своїм невгамованим бринінням, суєтою та чорними шатами мух, що збились у склянці» [3, с. 473]), а й сам бере участь у подіях, про які йдеться («Я зараз же попрохав її сісти коло мене й думав завести розмову з нею, щоби дізнатись правди про її таємницю, бо я був певний, що в неї є якась таємниця» [3, с. 475]).

Окрім того, авторка вводить у текст не простого оповідача, який лише переказує історію, а повноцінного героя, який ділиться своїми поглядами на життя («На що я вже, завзятий хвалебник мистецтва, і я був зворушений тим видом; я, котрий ставлю мистецтво вище від природи! Бо й що ж казать про природу, коли ви навіть музики, чудової музики не знайдете в природі, якщо не приймете за музику дві основних мелодії: щебетання соловейка та гуркотіння грому...» [3, с. 477]), роздумами («Дивлячись услід їм, я зостався зі своїми думками, зі своїми питаннями: "Невже вона витримає? Невже не скоїться ніякої катастрофи? Коли ж засохне вона, наче квітка, положена в книжку, й згубить свій дух, як доля її буде схожа на долю того дорогоцінного персня, що його даремно скинули в море! Божевілля й жорстокість!!!"» [3, с. 478]) та вподобаннями

(«Руки цієї були надзвичайно гарні: з рожевими, наприкінці вузенькими пучками, як виноградні ягоди» [3, с. 476]).

Грицько Григоренко створює живий тип персонажа, який звертається безпосередньо до читача: «Уявіть собі мережки, найтендітніші серпанки з великої сили дрібних, як курява, водяних крапель; вони підіймаються вгору, в повітря й раптом спадають униз; цілі водяні тканини підіймаються вгору, тримаються там хвилину в дивному напруженні й знову спадають униз; до всього цього добавте рожеве проміння сонця на сході, що просочується крізь воду, робить її рожевою, облямовує її по краях гарячим золотом, і... ви розумієте, яка це була краса!..» [3, с. 477]. Такий прийом створює ілюзію реальної живої розповіді.

Показовим є й те, що авторка пише від імені чоловіка: «Я посунувся трохи ближче до вікна й залишив їм край лави» [3, с. 473], причому робить це досить уміло. Вона зуміла майстерно увійти в цю роль — думати та говорити, як чоловік: «Одна з їх — підстаркувата жінка, жовто-біла на виду та гладка, яку я вже раніше прикметив, а друга... Та як же це я не розглядів її? Мабуть, через те, що я загалом дуже мало звертав на них увагу. Тепер же, глянувши на цю другу, маленьку черничку, я аж жахнувся в своїм серці. “Ой боже, чи це ж річ можлива? Таке личко, таке ніжне, без малюсінької плямки, наче білий первоцвіт проліска; з такими милими ямочками, що то набігають на щічки та на підборіддячко, то знову розбігаються; з такими веселими, безжурними, ясними, чудовими очима...”» [3, с. 474]. Письменниця зуміла настільки вміло створити свого оповідача, що у читача, який не знає нічого про автора, не виникає жодного сумніву, що твір написаний чоловіком.

Завдяки усім цим прийомам авторка створила тип повноцінного персонажа-оповідача, який додає цій історії достовірності та інтимності, робить її більш насиченою та цікавою.

Отже, незважаючи на те, що у творчому доробку Грицька Григоренка і переважають твори з гомодієгетичними наратором, її гетеро— та екстрадієгетичні оповідачі залишаються не менш яскравими та особливими. Історії розповідачів, які є безпосередніми учасниками подій або ж їх свідками, розказані просто та лаконічно, наратори не загострюють свою увагу на чомусь, що не стосується основних подій, а лише на людях та їх учинках, що надає цим розповідям щирості та достовірності.

---

1. Білоус П. В. Вступ до літературознавства. Київ: ВЦ «Академія». 2011. 336 с.

2. Воробей Т. 150 років від дня народження Грицька Григоренка (Олександри Косач-Судовщикової; 1867—1924) — української письменниці // Календар знаменних і пам’ятних дат Волині на 2017 рік / упр. культури Волин. ОДА; Волин. краєзн. музей; Волин. ДОУНБ ім. Олени Пчілки; ред.-упоряд.: Є. І. Ковальчук, А. А. Понагайба. Луцьк: Терези, 2016. С. 81—84.

3. Грицько Григоренко. Оповідання / упоряд. і авт. приміт. А. М. Полотай; авт. вступ. ст. А. Г. Погрібний. Київ: Дніпро, 1988. 495 с.

4. Гуляк А. Б. Грицько Григоренко // Володимир Винниченко. Грицько Григоренко: штрихи до портретів / О. Д. Гнідан, Л. С. Дем’янівська, Л. В. Йолкіна, А. Б. Гуляк. Київ: Вища школа. 1995. С. 123—211.

5. Гуляк А. Б. Грицько Григоренко // Історія української літератури кінець XIX — початок XX ст.: у 2-х кн. Кн. 1 / За ред. проф. О. Д. Гнідан. Київ: Либідь, 2005. С. 247—279.

6. Зборовський А. Письменниця Грицько Григоренко // Українське слово. 4—10 квітня. 2012. № 14 (3474). С. 12.

7. Літературознавча енциклопедія: У двох томах. Т. 2 / Авт.-уклад. Ю. І. Ковалів. Київ: ВЦ «Академія», 2007. 624 с.

8. Літературознавчий словник-довідник / За ред. Р. Т. Гром’яка, Ю. І. Коваліва, В. І. Теремка. Київ: ВЦ «Академія», 2007. 752 с.

9. Моклиця М. В. Вступ до літературознавства. Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2011. 468 с.

10. Русова С. Наші визначні жінки. Літературні характеристики-силюети. Вінніпег, 1945. 106 с.

11. Чередниченко В. Н. Грицько Григоренко (О. Є. Судовщикова-Косач) — до 100-річчя від дня народження української письменниці // Українська мова і література в школі. 1967. № 2. С. 90—92.

Любов Мержвинська
(с. Колодяжне)

«ДАРОВИТИЙ СЕЛЯНСЬКИЙ ДІЯЧ» ПЕТРО АНТОНОВИЧ КОСАЧ У КОВЕЛІ

Бульварна вулиця. З'їзд Мирових посередників і чиншове Присутствіє. Ковель, кін. XIX — поч. XX ст.

У літературно-меморальному музеї Лесі Українки в Колодяжному експонується світлина — копія фотолистівки «Ковель. Бульварна вулиця. З'їзд Мирових посередників і Чиншове Присутствіє». Що ж це за установа, яку роботу вона провадила?

Справа сягає «Положення 19 лютого 1861 року про селян, які вийшли з кріпацької залежності» і являла собою ряд окремих законів. Це був Маніфест «Про всемилостиве дарування кріпосним людям прав стану вільних сільських жителів», законодавчі акти, документи. Було прийнято 17 положень, серед яких «Загальне положення про селян, які вийшли з кріпацької залежності», «Положення про улаштування дворових людей», «Положення про викуп селянами, які вийшли з кріпацької залежності, їх садибної осілості, і сприяння Уряду до придбання селянами у власність польових угідь», «Положення про Губернські і Повітові по селянських справах установи», «Правила про порядок введення в дію Положень про селян, які вийшли з кріпацької залежності», місцеві положення про поземельне улаштування селян в різних губерніях, серед яких «Місцеве Положення про поземельне улаштування селян, оселених на поміщицьких землях в губерніях: Київській, Подільській і Волинській» У «Найвищому указі» від 19 лютого Уряд пояснював потребу у прийнятті кардинальних мір у суспільному устрої»: «При уменьшении простоты нравов, при умножении разнообразия отношений помещиков к крестьянам, при впадении иногда помещичьих прав в руки людей, ищущих только собственной выгоды, добрые отношения ослабевали, и открывался путь призволу, отяготительному для крестьян и неблагоприятному для их благосостояния, чему в крестьянах отвечала неподвижность к улучшениям в собственном быте» [6, 130]

Закон, відпустивши селян на волю, гласив, що поміщики, зберігаючи право власності на всі належні їм землі, надають селянам, за встановлені повинності, в постійне користування садибну їх осілість, і більш того, для забезпечення побуту їх і виконання обов'язків їх перед Урядом, визначену кількість польової землі та інших угідь.

Наділення селян землею носило примусовий характер: поміщик зобов'язаний надати наділ селянину, а селянин взяти його. За законом, до 1870 року селянин не міг відмовитися від наділу, потім право відмови працювало, але селянин повинен був повністю розрахуватися з податками і повинностями, в т. ч. й з рекрутською. 2 роки (період складання уставних грамот, у яких обраховувалася кількість землі, розміри повинностей), люди повинні були відбувати панщину і оброк за отриману землю. Тоді кожен з 10 млн. душ чоловічої статі, колишніх кріпаків, отримали, в середньому, більше як по 3 десятини землі. Далі закон передбачав перехід селян на викуп. Їм давалося право викупляти садибну їх осілість, а зі згоди поміщиків вони могли набувати у власність польові землі і ін. угіддя, відведені їм в постійне користування. Уряд вважав, що такими набутками у власність, селяни звільняться від повинностей поміщикам по викупленій землі і вступлять в стан вільних селян-власників.

Справу викупу взяла на себе держава шляхом проведення викупної операції, зміст якої була в тому, що казна виплачувала поміщикам відразу грошима або цінними про-

центними паперами 75-80% викупної суми. Решту 20-25 % («додатковий платіж») селяни виплачували поміщику відразу або оформляли позику, грошима або відробітками. Але перша частина не дарувалася селянам, а розцінювалася як позика, яку ті змушені були віддавати в якості «викупного платежу» в розмірі 6 % від цієї позики протягом 49 років. Умови викупу були дуже важкі. М. Василенко у статті «Перші кроки після введення Положення 19 лютого 1861 р. в Чернігівській губернії» в часописі «Киевская старина» наводить такий приклад: «Викупна сума складала 60611 руб. 15 коп. Поверх того, до 1 січня 1862 р. селяни були зобов'язані продовжувати панщину; з 1 січня по 23 квітня повинні були по розрахунку місяців і днів сплатити наперед оброк. А з 23 квітня аж до затвердження позики Урядом повинні були сплачувати оброк за 6 місяців наперед, за круговою порукою всієї громади» [4, 419].

Серед селян існувала ще така категорія людей, як дворові, які не отримали ні садибної, ні польової землі. Формально вони отримали всі права — особисті, сімейні, майнові, як і інші селяни. Але 2 роки мусили залишатися в повній залежності від поміщиків. Потім всі дворові відпускалися на волю, не отримавши нічого. Правда, Закон передбачав, що старі, хворі душевними і тілесними недугами, круглі неповнолітні сироти матимуть мінімальну допомогу.

Селян об'єднували в общини — волості з керівництвом, судом, круговою порукою. Там були свої закони. «Положення про викуп» допускало вихід селянина з общини, але він повинен був заплатити за рік наперед поміщику, проплатити всякі збори, погасити заборгованості тощо. Тому спочатку з общин могли вийти тільки багатші селяни. Там, де волості ще не були створені, поміщики продовжували нагляд за порядком в їх маєтках, з правом суду і покарання.

Земельні питання після скасування кріпосного права розтягнулися більше як на два десятиліття.

Ось такими були основні риси суспільно-політичного життя в країні після переломного 1861 року. Новий устрій викликав новий порядок суспільного селянського управління, вказував новій формації людей на їх права, вимагав зобов'язань перед Урядом і поміщиками. Уряд також мусив подбати про виконання прийнятих законів.

Того ж 19 лютого 1861 року було видане Повеління, у якому, серед інших, були такі основні пункти: відкрити в кожній губернії Губернські по селянських справах Присутствія, яким доручаються вищі завідування справами селянських громад, що знаходяться на поміщицьких землях; для розгляду на місцях непорозумінь і суперечок, які можуть виникнути при виконанні нових положень, призначити в повітах Мирових Посередників і утворити з них повітові Мирові З'їзди. Права Мирових посередників, а також повітових і губернських установ, які відали селянськими питаннями, були викладені в «Положенні про губернські і повітові по селянських справах установи», прийнятому того ж 19 лютого 1861 року. На посаду Мирового посередника вибиралися місцеві спадкові дворяни-поміщики з умовою, що вони володіють землею не менше, ніж 500 десятин. Кількість землі могла бути й меншою, але претендент мав закінчили курс наук з правом на чин XII класу, або мав право виборчого голосу до губернських Дворянських Зборів. Якщо дворянство було не спадковим, то кандидат у Мирові посередники повинен мати землі у два рази більше. Заробітна плата за рік — 1500 рублів.

Що відносилося до діяльності Мирових посередників? Клопотання, суперечки, скарги з поземельних відносин між поміщиками, селянами, общинами. При створенні всякого роду актів — перевірка правильності їх складання і засвідчення добровільних умов між поміщиками і селянами: про зменшення розміру селянського наділу, всі зміни в складі наділу, викуп земель, розмір повинностей, відпуск палива, засвідчення доручення на клопотання по справах селян і дворових людей, справи по складанні уставних грамот; по застосуванню до окремих маєтків розміру наділів; по розподілу садиби на розряди; по відводу угідь, обов'язковому розподіленню їх, перенесенню селянських садиб і обміну земель; по стягненню з селян заборгованості поміщику; по наданню громадської землі в тимчасове користування поміщика; по прийому і звільненню з громади селян; по звільненню дворових людей, незалежно від волі поміщика. У сфері громадського селянського управління Мировий посередник затверджував волосного старшину, карав осіб селянського і волосного правлінь внаслідок скарг на них. Винних посадових осіб за не дуже важкі проступки присуджував до зауважень, доган, грошового штрафу, арешту. За важливіші — до тимчасового звільнення, відсторонення від посади. Якщо громада не заплатила повинностей, призначав нових посадових осіб. Також

вирішував питання про видалення селян з громади мирськими присудами. У справах судово-поліцейського розбору — спірні справи по найму землевласниками людей на різні роботи, по віддачі в найм землі, по потраві полів, самовільних порубках, якщо ціна позову не перевищувала 30 руб.

Положення виписувало порядок дій Мирових посередників (час, місце, випадок неявки відповідача, оплата свідкам і ін.), оскарження рішень Мирового посередника, вимоги до виконання його рішень. Закон робив велику ставку на моральну сторону нової структури: після попереднього вислуховування обох сторін, Мировий посередник пропонував їм скінчити справу миром, вказуючи реальні, на його погляд, способи. Якщо сторони не пішли на мирову, то розпочинався словесний розбір на основі доказів, законів, місцевих звичаїв. Позивач, відповідач, свідки зобов'язані бути пристойними і виражати повагу до особи Мирового посередника. При розгляді справ, закон наказував поблажливо ставитися до тих людей, які в зв'язку з неосвіченістю, не могли зв'язно викладати обставини справи. Свідки, представлені по справі, мали заслуговувати довір'я.

Одним із головних обов'язків Мирових посередників було складання уставних грамот. Це просувалося нелегко. Вони повинні були довго пояснювати селянам, адже ті вважали «1) що вони повинні працювати, як раніше, два роки; по закінченні цих двох років мають отримати землю безкоштовно, і 2) що всякий папір, який вони підпишуть тепер, буде нічим іншим, як актом нового добровільного закріпачення», — писав М. Василенко у статті «Перші кроки після введення Положення 19 лютого 1861 р. в Чернігівській губернії» [4, 413].

Ось деякі спогади Мирового посередника першого призову Н. Волка-Карачевського з статті «Сорок лет назад» в часописі «Кіевская старина», присвяченому 40-річчю скасування кріпацтва, про справи, які були в компетенції Мирових посередників. Він пише про час, коли пройшло кілька місяців після оголошення волі. Селяни були нерішучі у викупі землі. Питання могло б вирішитися «...з обопільної згоди поміщика з селянами — або викупом земель, або подарунком зменшеного наділу. В першому випадку, селяни отримували землі більше, але повинні були платити і в казну, і додатковий платіж поміщику, в другому випадку, обов'язкові відношення припинялися з часу підписання угоди. Обидві сторони знаходилися в нерішучості: віддати землі більше шкода, але за це отримувалися гроші, на які багато хто думав завести раціональне господарство. Селяни боялися обов'язати себе платежами, та відмовитися від частини землі, якою володіли вони, і батьки їх, також здавалося жахливим» [5, 35]. Далі продовжував: «Коли я почав селянам пояснювати, що їм вигідніше викупити свій наділ з допомогою Уряду, тому що оцінка землі нижче її вартості, що плата розтягується на довгий час, що з часом земля буде ще більше дорожчати, мені відповідали: «воно може й так, та краще, щоб нам платили за роботу, ніж ми повинні будемо платить. Без наших рук земля пану нічого не дасть [...]. Угода закінчилася подарунком однієї десятини землі на кожну ревізьку душу [...] Отримати безкоштовно на той час землю по такому розрахунку і відразу стати поза всяких обов'язків до поміщика, здавалися самими вигідними, тому що попередні мрії про те, що уся земля, яка була в володінні у селян, дасться їм даремно, розвіялися» [5, 36—37].

Інший випадок: «Генерал С., чоловік дуже багатий, але скупий, який майже всі дні сидів на «троні» — (так називалося крісло позолочене, яке стояло в будинку на особливо влаштованому підвищенні), просив мене підготувати всі потрібні папери для кінцевої угоди з селянами. Склавши список, я вніс кухаря Харлампія в число селян, тому що батько його не був дворовим, а відбував панщину. Генерал почав доводити, що Харлампій — дворовий і не має права на наділ. Зав'язалася суперечка, і коли я рішуче відмовився перевести кухаря в число дворових, додавши, що це було б схоже на те, як Собакевич записав Лизавету в число чоловіків, — генерал до того розізлився, що ми не закінчили справи, і я поїхав. Через якийсь час ми помирилися: Харлампій отримав наділ, хоча генерал і переконував, що він робить це не тому, що признає Харлампія селянином, а просто з милості» [5, 38—39].

М. Василенко у статті «Перші кроки після введення Положення 19 лютого 1861 р. в Чернігівській губернії» зафіксував питання, яке подав Предводитель дворянства (голова З'їзду Мирових посередників) губернському Присутствію «Чи повинні включатися в наділ болота, які косяться тільки в сухий час? Якщо повинні, то в якій пропорції відносно сінокосів? Якщо поміщик дозволить косити болота, які прилягають до його садиби, то чи повинні вони увійти в склад селянського наділу?» [4, 407].

Інше питання, яке свідчить про поле діяльності Мирових посередників: «Яку повинність повинні виконувати поміщику, коли в сім'ї, яка користується садибним і польовим наділом, нема чоловіків молодших 55 і старших 18 років, ні жінок молодших 50 і старших 17 років» [4, 408].

«Нема сумніву, що всі ці маленькі перемоги залежали у великій мірі від тих впливів, які йшли зверху, але тим не менш вказують і на те, що все, головною мірою, залежало в перший час від Мирових посередників», — підсумовував Волк-Карачевский у статті «Сорок лет назад» [5, 38—39].

«Мирові Посередники були головними діячами великої реформи, головними її виконавцями», — писав Член від уряду в Мировому з'їзді, підписавшись літерами «А. Л.» у статті «Уривки з Чернігівських спогадів (1861—1863 рр.)» [4. 363].

Вищою інстанцією, яка затверджувала рішення мирових посередників і вирішувала скарги на їх дії, був повітовий Мировий з'їзд. Він складався з усіх Мирових посередників, одного дворянина — Члена від уряду і голови — повітового Предводителя дворянства.

В межах влади З'їзду були суперечки, непорозуміння, скарги, які виникли з обов'язкових поземельних відносин між поміщиками і селянами, скарги на рішення волосних судів і волосних посадових осіб. Вони розбирали скарги на рішення Мирових посередників, якщо вони не були завершені. З'їзд наймав землемірів, встановлював строки по платежу оброку для маєтків, у яких не було добровільних згод, розглядав важкі питання при складанні уставних грамот, стягував кошти за їх складання, виправляв (перемірював) наділи, займався справами обміну угідь, перенесення садиб і ін..

Н. Волк-Карачевський пише: «В той час З'їзд Мирових Посередників був першою законною установою, і в ньому розглядалися суперечки недавніх безправних людей зі своїми повноправними власниками. Ця установа, на яку були звернені погляди всього повіту [...] мала величезне значення для майбутнього, як селян, так і поміщиків, більшість яких ніяк не хотіло стати до селян в позицію, яку вимагав закон, а бажало при усякій можливості відтягнути в свою користь хоч шматочок того, на що вони вже не мали права» [5, 27].

Він описує такий випадок. Один Предводитель дворянства подав йому заяву «[...] що селяни наділені прекрасною землею і заливними луками. І тому маєток по наділу повинен бути перенесений в 1-шу місцевість. На мою відмову, він подав скаргу в губернське Присутствіє, котре для розслідування призначило в його маєток Мировий З'їзд з двох повітів. Більшість Посередників були старі поміщики, старі друзі нашого Предводителя [...]. Усі вони, без сумніву, були на стороні господаря, в будинку якого ми зібралися, а потім поїхали дивитися наділи. Зі сторони селян супроводжуючим був прикажчик, з селян — садівник і кілька селян. Орні землі не викликали спорів, так як усі посередники були з чорноземних маєтків. А тут земля була пісковою. «Поїдемо ще подивитися луки», — сказав один із Посередників. «Ну, та чорт з ними!», — не слухаючись, відповів Предводитель. «Я і сам їх не знаю, поїдемо краще обідати!» За обідом і помину не було про справу, а розповідали більше анекдоти. В журналі З'їзду було коротко написано: наділи З'їзд не признав можливим віднести по якості до земель першої місцевості». Як бачимо, рішення було не в сторону поміщика.[5. 37-38].

Друга частина напису на фотолистівці — «Чиншове присутствіє».

Ще з часів кріпосного ладу було відоме слово «чинш». До рук І. Лучицького, автора статті «З недавнього минулого», опублікованої в часописі «Кіевская старина», потрапили документи — накази чернігівського поміщика Носенка. У 1824 році «Крім плати натурою (з правом заміняти її в деяких випадках грошима), Носенко стягував з усіх кріпосних і те, що він називав «чиншом», тобто платіж переважно грошима, визначений ним у 300 рублів» [5, 18].

Чинш — це такий спосіб землеволодіння, вид залежної власності, при якій власнику (чиншовику) належало право володіння, користування, розпорядження садибою в погодженні з верховним власником, але при виконанні визначених постійних оброків (чиншів), інших платежів і повинностей.

Чиншеві володіння нерідко бували вічними або спадковими, тобто орендатор був власником землі протягом свого життя і передавав право на володіння своїм потомкам при умові справного внесення орендної плати.

Минуло багато років після скасування кріпосного права. Земельна реформа, в ос-

новному, була завершена. Функції перших Мирових посередників скінчилися. Але й через 25 років земельні питання існували, і потрібні були нові закони.

9 червня 1886 року було видане «Положення про поземельне влаштування сільських вічних чиншовиків у губерніях Західних і Білоруських», у якому, серед іншого, було визначено, що повітове по чиншових справах Присутствіє утворюється з голови повітового Мирового З'їзду, Члена судового відомства (за призначенням Міністра Юстиції), одного з місцевих землевласників (за запрошенням губернатора), і з Мирового посередника. У кожній ситуації по губерніях склад міг бути інший, але в основному, вищеозначений.

Головування належало голові повітового З'їзду або повітового Мирового З'їзду. Якщо на кілька повітів, підвідомчих одному Мировому З'їзду, створювалося більше Присутствій, то в одному головував голова З'їзду, а в інших — Мирові посередники. Повітове по чиншових справах Присутствіє користувалося приміщенням і Канцелярією місцевого повітового З'їзду або Мирового З'їзду.

Пропозицією київського, подільського і волинського генерал-губернатора від 27 вересня 1891 р. за №12607 на посаду голови Ковельсько-Володимир-Волинського З'їзду Мирових Посередників переведений 19 серпня того ж року з посади голови Луцько-Дубенського чиншових справ Присутствія Петро Антонович Косач. 31 січня 1892 року він був призначений виконуючим обов'язки Ковельського повітового Предводителя дворянства. Виконував їх до 18 червня 1897 року [1, 134—137]. Уже з 3 жовтня 1866 року він працював на посаді Новоград-Волинського З'їзду мирових посередників, тобто, через 5 років після скасування кріпосного права, і ще застав селянську реформу у розпалі. До Ковеля потрапив через 30 років після початку реформи, коли гострі її кути були згладжені, коли посада Мирового посередника ставала вже не актуальною, але ще не відмінялася. Але знову ж, земельні питання існували і їх потрібно було провадити. Обов'язки Мирового посередника і голови чиншового Присутствія перепліталися. Бланк Ковельсько-Володимир-Волинського по чиншових справах Присутствія підписувався його головою П. Косачем.

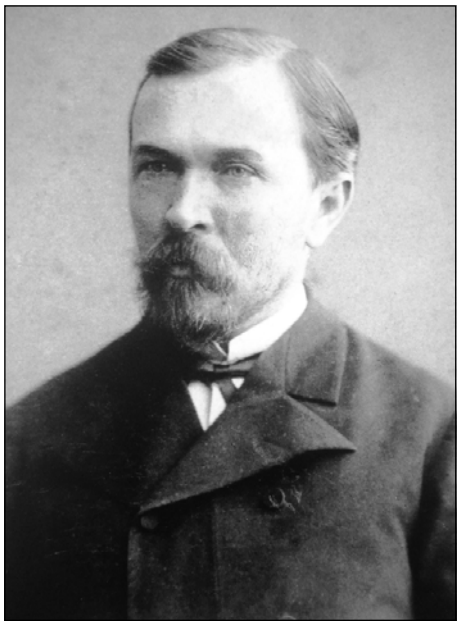

Петро Антонович Косач. Київ, кінець 1890-х років.

У архіві Олени Пчілки Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України зберігаються листи П. А. Косача до дружини. 13 вересня 1897 року він пише, що мусить приймати З'їзд у себе: «Общитавшись, я вижу, что эта перемена ущербит меня на 300 руб. А если придется для себя и Съезда нанять квартиру, то и на целых 500» [3]. Виконуючи посадові обов'язки, змушений їздити по повітах. 26 січня 1898 року повідомляє дружину: «Вот только что вернулся из Любомля» [3]. У Згоранах був 24 січня, 30 січня їде до Володимир-Волинського. 17 червня 1907 р. пише Ользі Петрівні: «20 думаю съездить в Ковель, чрез 3 дня в Сушично, там в Любомль и над границею в Скобелку» [3].

«Положення...» від 9 червня 1886 року окреслювало дії повітового Присутствія: в схиляннні сторін до мирного вирішення справи; у встановленні прав вічних чиншовиків на землю; у встановленні розміру і якості чиншових ділянок; у визначенні кількості грошових чиншів і переведених в гроші натуральних чиншових повинностей; робило розрахунок боргу; капіталізації чиншових повинностей і визначення викупної суми по кожній вічночиншовій ділянці; розрахунок урядової позики і додаткових платежів по кожній ділянці.

Присутствіє складало постанову, викупні чиншові акти, представляло сторонам для підпису при свідках (не менше трьох), вичекавши термін подачі скарги (1 місяць), подавало справу з копіями викупних чиншових актів, а якщо є скарги, то і їх зі своїми висновками, в губернське по селянських справах Присутствіє. Те, в свою чергу — в департамент Окладних зборів Міністерства фінансів. До чиншових планів додавався геодезичний опис, підписаний поміщиком і чиншовиком або їх довіреними особами і

землеміром. Затверджувалося підписами Земського Дільничного Начальника або Мирового Посередника.

У державному Волинському обласному архіві зберігається «Справа по клопотанню міщанина м. Любомля Івана Іванового Толочка про надання йому на викуп по Положенню 9 червня 1886 садибної ділянки при с. Залужжя Володимир-Волинського повіту, власника Носенка» [2].

Почалося все з того, що 20 липня 1894 року Мировий посередник Володимир-Волинського повіту отримав заяву жителя с. Залужжя І. Толочка про те, що ним два роки тому була подана в Ковельсько-Володимир-Волинське повітове по чиншових справах Присутствіє заява про право його на чиншову землю в с Залужжя в кількості 600 квадратних сажнів, яка дісталася йому від поміщика Устилузького маєтку по переуступці прав спадкоємцями Миколи Дубецького, але за знищенням пожежею доданих документів, справа не просувалася. Мировим посередником був викликаний І. Толочко, довірений поміщика дворянин Здіслав Сельський і сторонні добросовісні селяни Андрій Войтюк, Станіслав Каспрович, [нрб.] Томошевський. Ці свідки і свідки І. Толочка (Іван Сиротинський і Федір Кусюк), засвідчили, що земля, котра зараз є у користуванні І. Толочка, як і земля, котра перейшла на основі закону від 9 червня 1886 р. до чиншовиків Гната Щербицького і Варвари Грубешовської, з давніх часів була в користуванні чиновника Миколи Дубецького і після смерті його спадкоємцями переуступлена частково Щербицькому і Грубешовській, а 5 років тому назад — І. Толочку.

Того ж дня Мировий посередник 1-ї дільниці Володимир-Волинського повіту А. Чеснов надсилає В Ковельсько-Володимир-Волинське по чиншових справах Присутствіє пояснення справи, протокол перевірки прав Толочка і його прохання провести дізнання про його права на вказану вище землю і признати право на її викуп. Далі виясняється, що земля належить поміщику Носенку, і, як доказ, долучається папір, у якому Колезький радник Гаврило Трохимович Носенко, який проживає в м. Києві, через нотаріуса Миколу Воробйова, доручає Дворянину Антону Адольфовичу Острейхеру управляти маєтком, виноробним заводом у Володимир-Волинському повіті.

Наступного дня, 21 липня, в Ковельсько-Володимир-Волинському повітовому по чиншових справах Присутствії слухали цю справу. Пункт 10 «Положення...» 1886 року говорив, що протягом трьох років власникам і сільським вічним чиншовикам було надано входити між собою в добровільну згоду про закінчення вічно чиншового володіння, серед іншого, шляхом викупу чиншовиком у власність земельної ділянки. Правомірність користування Толочка землею доводили свідки тим, що збереглися документи переуступлення землі Щербицькому і Грубешовській за тодішнього повіреного Носенка — Чепурковського. Теперішній повірений Здіслав Сельський свідчить, що на таких же основах земля дісталася і Толочко. Потому Присутствіє виносить вердикт: признати Івана Іванова Толочка вічним чиншовиком. «Положення...» 9 червня 1886 допускає затвердження володіння чиншовиком землею, якщо свідки доведуть, що чиншовик користувався нею на основі дозволених законом підстав, що він відбував у користь власника грошові чи натуральні повинності.

Присутствіє виносить рішення доручити землеміру зняти цю ділянку на план, визначити межі і зробити геодезичний опис. З цього документа дізнаємося, що Толочко православної віри, що він міщанин м. Любомля, сім'я складається з 5 чоловічих і 3 жіночої статі осіб, проживає постійно в селі Залужжя і користується ділянкою садибної землі в 600 кв. саженів, переуступленої йому в 1886 році спадкоємцями покійного чиншовика Дубецького по переуступній угоді, яку разом з платіжною книжкою і документами представив в 1892 р. у повітове Присутствіє, що за користування цією землею він сплачував чинш по 50 коп в рік, заборгованості за ним рахується по 1 січня1895 р. 2 рублі 50 коп і що сервітутами не користується.

Вичекавши термін подачі скарги, глибоко вивчивши документи, за справу береться голова Присутствія Петро Антонович Косач. Завіряє своїм підписом копію постанови про признання І. Толочка вічним чиншовиком. Робить фінансові розрахунки: за землю «чиншовик Толочко оплачує кожний рік в користь власника чиншу 50 коп. Після капіталізації у 6 % розмірі викупної суми, при додаванні до цієї суми, на основі 19 ст. «Положення...» боргу з 1890 по 1896 р. — 3 руб, чиншовик повинен заплатити всієї викупної суми 11 руб. 33 1/3 коп., на погашення якої власнику належить видача Урядової позики в тому ж розмірі. Після цього щорічний викупний платіж складає 68 коп. На ділянку наказує скласти викупний акт. Відносно позики в банку, то в Положенні був

18-й пункт, який говорив, що в тих випадках, коли власник і чиншовик досягнуть угоди про закінчення вічно чиншового володіння шляхом викупу, уряд сприяє цьому видачею викупної позики, яка належна для видачі з казни і пропонував схему розрахунку, якою і скористався Голова Присутствія.

Своєю рукою П. А. Косач завіряє розписку Івана Толочка про те, що він при понятих Антона Гогдзі і Ісидора Сиротинського ознайомлений із результатами розгляду справи 8 лютого 1896 року П. А. Косач «має честь» представити у Волинське Губернське по селянських справах Присутствіє викупний акт з додатками, додавши до вище викладеного, що власником садиби перед Носенком був Ботулинський до 1888 року, що ніяких скарг відносно справи не надходило. Додається опис меж маєтку.

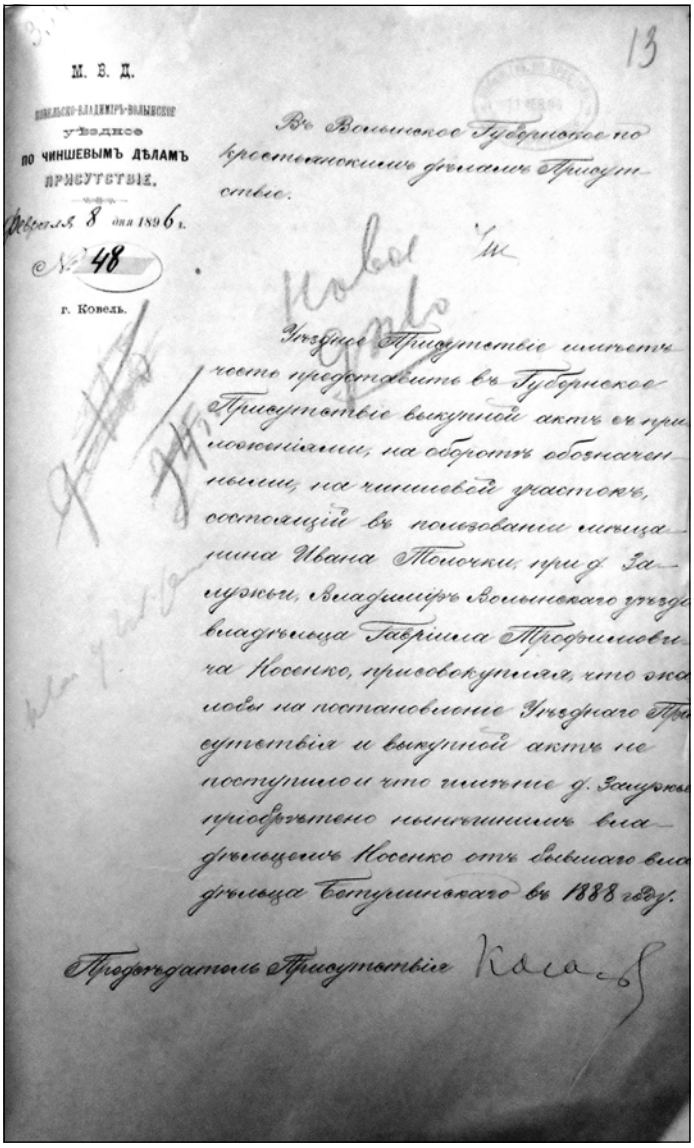
М. В. Д.
Волынско-Владимиръ-Волынское
уѣздное
по чиншевымъ дѣламъ
Присутствіе.
Іюля 8 дня 1896 г.
№ 48
г. Ковель.
13
Въ Волынское Губернское по
крестьянскимъ дѣламъ Присут-
ствіе.
Уѣздное Присутствіе имѣетъ
честь представить въ Губернское
Присутствіе выкупной актъ съ при-
ложеніями, на оборотѣ обозначен-
ными, на чиншевой участокъ,
состоящій въ пользованіи мѣща-
нина Ивана Толочки, при д. За-
лужьи, Владимірь-Волынскаго уѣзда
владѣльца Габріила Трофимовича
Носенко, приговорившаго, что ока-
зовъ на постановленіе Уѣзднаго При-
сутствія о выкупной актъ не
поступилось что мѣщанинъ д. Залужья
пріобрѣтено помѣщикомъ вла-
дѣльцемъ Носенко отъ бывшаго вла-
дѣльца Ботулинскаго въ 1888 году.
Предсѣдатель Присутствія Косачъ

Сторінка справи по клопотанню міщанина м. Любомля Івана Іванового Толочка про надання йому на викуп садибної ділянки при с. Залужжя Володимир-Волинського повіту. 1894 р.

Цим поки що призупиняється повноваження Ковельсько-Володимир-Волинського по чиншових справах Присутствія. Розпочинається справа Чиншового відділу Волинського губернського по селянських справах Присутствія від 11 лютого 1896 року такою ж заявою П. А. Косача, як і від 8 лютого. Губернське Присутствіє згідне з Повітовим у його рішенні, тільки робить доповнення, що хоч володіння землею Толочко виникли після 1840 року, але він отримав землю від інших чиншовиків, тому рішення є правомірним. Дата: 1840 рік. «Положення...» від 9 червня говорило, що володіння земельною ділянкою, яке почалося в Західних губерніях раніше 21 серпня 1840 року вважається вічно чиншовим, якщо збереглися письмові документи на володіння землею від власника; при відсутності документів — якщо при свідках власник доведе, що ділянка була у довготерміновому використанні і розпорядженні сторонніх власнику осіб, що переходила від одного чиншовика до іншого по праву спадщини або іншими дозволеними законом способами, що чиншовик відбував у користь власника грошові або натуральні повинності. І. Толочко до 1840 року ще не був чиншовиком цієї ділянки землі. Інший термін, вказаний у «Положенні...» — 9 червня 1876 р. — 9 червня 1886 р. Той, хто користувався землею в цей період не мали права бути її чиншовиками. Але був виняток, що вічночиншове право могло бути підтвердженим, якщо землі на 9 червня 1886 року були в дійсному використанні і розпорядженні чиншових власників. Отож, всі можливі підтвердження мировим посередником і збиралися.

Губернське Присутствіє згідне з розрахунками, поданими П. А. Косачем. Але у його журналі стоять інші розміри земельної ділянки, що купується, — 856 сажнів. І розрахунок боргу повітовим Присутствієм проведений з 1890 по 1896 в сумі 3р. За додаванням до нього ще боргу за січень 4 коп., загальний розмір боргу чиншу по 1 лютого 1896 року складає 3 р. 4 коп. На погашення визначеної викупної суми повітовим Присутствієм запропонована до видачі Урядова позика, враховуючи нові дані, складе 11 руб. 37 коп. з

тією ж щорічною платою — 68 коп. У 21 статті було сказано, що викупна позика видається власнику готівкою і потім погашається чиншовиком, за правилами викупної операції, протягом 49 років щорічними викупними платежами в розмірі 6 % виданої позики Стаття 52 Положення про чиншовиків окреслює подальші дії по покупці землі. Губернське по селянських справах Присутствіє представляє викупний акт в Департамент Окладних Зборів для дозволу позики, а Волинську Казенну Палату просить приймати платіж, і з того ж часу починається погашення боргу в Повітове Казначейство.

Уже тоді, коли справа була майже вирішена, 16 березня 1896 року від старшого нотаріуса Луцького окружного суду надійшла інформація про заборони на маєток Носенка: 1894 р. за видане заставне свідоцтво; 1894 р. за видану Державним Дворянським Банком позику в 71700 р.; 1894 р за відкритий в державному банку кредит на 10000 р. і т.д. Волинська Казенна палата в Житомирі подала відомості в губернське Присутствіє, що Катерині і Людмилі Гаврилових Носенко рахується боргу за землю 326 р. 18 коп. Управляючий банком має честь повідомити Губернське Присутствіє, що Постановою Ради Банку дозволено звільнити від застави дану землю без внесення в дострокове погашення позики і з викупної позики також боргу вираховувати не будуть. Сторонам була оголошена постанова губернського Присутствія, від Толочка взята розписка про доведення до його відома Постанови.

Стаття 27 «Положення...» наказувало сільським чиншовикам, які належали до міщан, одночасно із затвердженням акта, стати сільськими жителями і приписатися до волостей, в межах яких вони проживають, без згоди на те селянської громади. Так що Толочко став селянином.

Здавалось би, проста справа, та знання скількох Законів вона вимагала, скількох заяв, постанов, протоколів, записів у журналах Присутстствія потребувала! 35 сторінок паперів, додатків. І це лише для того, щоб купити 0,38 га. землі. Людям, які працювали у цій сфері, мабуть, доводилося нелегко, бо 13 червня 1904 р. з Києва, до якого перевівся на службу, П. А. Косач скаржиться дружині: «Я прекрасно понимаю, как мне тяжело ежедневное движение, канцелярия, служба и вся житейская лямка и тонко чувствую, как бы было хорошо отдохнуть хоть под конец дней»[3]. Та відрадно те, що справжніх професіоналів цінували. Звільняючись з посади у Ковелі, Петро Антонович Косач пише Ользі Петрівні: «Ковель 20 января 1899 г. Принесли телеграмму: «Сердечно приветствую состоявшимся назначением глубоко жалею что Волынь теряет в Вас даровитого крестьянского деятеля Волинский губернатор Дунин-Борковский». Я с торжеством положил телеграмму пред Мировым посредником, с радостью начал принимать от них поздравления, а к вечеру уже по всему городу об этом знают и мне при встречах только и остается выражать торжество и радость, радость и веселость на оханья и сожаленья» [3].

---

1. Бутич І. Л. Формулярний список про службу члена Київського по селянських справах присутствія дійсного статського радника Петра Антоновича Косача/ упор. І. Л. Бутич. Леся Українка. Документи і матеріали 1870 — 1970. — Київ: Наукова думка, 1971. — 488 с.

2. Державний архів Волинської області. Ф. 265. Ковельсько-Володимир-Волинське повітове по чиншових справах присутствіє, м. Ковель Ковельського повіту Волинської губернії. 1880—1919 рр. — Опис 2, справа 3. — 35 с.

3. Інститут літератури ім.. Т. Г. Шевченка НАН України. Відділ рукописних фондів і текстології. — Пчілка Олена. — Фонд № 28.

4. Кіевская старина. Ежемесячный историческій журналъ. Годъ двадцатый. Томъ LXXII. Кіевъ. Типо-литографія Императорскаго Университета Св. Владиміра. Н. Т. Корчак-Новицкаго. — 1901, март. — 305—456 с.

5. Кіевская старина. Ежемесячный историческій журналъ. Годъ двадцатый. Томъ LXXIII. Кіевъ. Типо-литографія Императорскаго Университета Св. Владиміра. Н. Т. Корчак-Новицкаго. — 1901, апрель. — 224 с.

6. Полное собраніе законовъ Российской имперіи. Собрание второе. Томъ XXXVI. Отделение первое. 1861. От 36490-371190. В типографіи II Отделенія Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1863. — Российская национальная библиотека, 2007 — 2018. — _nlr.ru/e_res/law-r/search.php — 1058 с.

Марія Моклиця,
Наталія Ковальчук
(м. Луцьк)

ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ В РОДИННОМУ КОЛІ

Тривалий час в голови української спільноти силоміць вкладалося переконання, що українська мова — діалект, на якому говорить і співає простолюд. На зламі XIX—XX ст. відкривається нова сторінка в історії української культури, позначена формуванням інтелектуального мовлення. Мова, якою послуговується будь-яка національна філософська думка, — це наслідок зусиль багатьох поколінь, це дуже копітка, напружена праця на найвищому рівні абстрактного мислення. Не випадково німецька філософія, яка понад два століття визначає рух світової філософської думки, — це явище, суміжне з філологією. Хтось критикував, хтось вважав досягненням, але всі сходились на думці, що філософія А. Шопенгауера, Ф. Ніцше, О. Шпеглера, М. Гайдеґґера, Г. Ґ. Ґадамера — це також внесок у розвиток мови і точніше — філософії мови. Та й засновник цього напряму мовознавства Гумбольдт належить німецькій культурі. Наскільки природно звучить національна мова у найскладніших філософських працях, настільки й розвинена в інтелектуальному плані нація. Поставлена в жорсткі умови національної залежності, українська нація тривалий час розвивала філософську думку чужими мовами. Леся Українка, не будучи професійним філософом, але будучи геніальним митцем і мислителем, змогла підняти з глибин національної мови той потенціал, який дав можливість національній думці піднестися на висоти людського духу.

Будь-який освітній процес українця відбувався в шорах русифікації. Не уникли її й обидві дворянські родини, тісно пов'язані з військовою службою. Косачі у XIX столітті — російські інтелігенти, те ж саме можна сказати про родину Драгоманових: вони отримували освіту у Петербурзі, формувалися російською культурою. При цьому існує феномен, спільний для обох родин: ні Косачі, ні Драгоманови (йдеться про чоловіків) не надто зосереджувались на кар'єрному рості, хоча мали для цього підстави і можливості. Натомість — зв'язок з декабристами, соціалістичні ідеї, свідома жертва спільноті (Косачі), або життя у провінції на власний розсуд (Петро Драгоманов). І в одному, і в іншому сюжеті — максимально сприятливі умови для формування непересічної особистості. І в одній, і в другій родині — велика когорта колоритних постатей, яскраво виражених в індивідуальному плані, але жорстко скерованих на служіння спільноті, з підвищеним почуттям зобов'язань щодо неї. При чому не йшлося про служіння державі чи імперії (що було б логічно), чи якомусь суспільному прошарку: спільнота — це просто люди, ті, хто потребує допомоги. Що ж до влади, то і Косачі, і Драгоманови XIX століття вочевидь перебувають у відвертій опозиції, часто наражаючись на прикрощі і небезпеку. Успадкована від предків готовність пожертвувати власним інтересом заради суспільного блага — яскрава риса обох батьків Лесі Українки. Це основа сімейної моралі, яка ніколи і ні за яких обставин не порушувалася. Можна сказати й інакше: в родині Косачів-Драгоманових на диво багато добрих, безкорисливих і порядних людей. Але при цьому варто пам'ятати, що ці риси не є вродженими (вроджена тільки корисливість): все, що потребує відмови від спокус і благ, потрібно виробляти зусиллями багатьох поколінь. Це той кодекс честі, який обирає меншість, тяжка ноша, що до снаги небагатьом. Можна сказати ще інакше: це дві родини справжніх аристократів, які хоч і любили творчу та розумову працю, не обходили й просту, фізичну, не мали зверхності щодо жодної.

За радянських часів дворянський родовід був досить ганебною плямою на біографії. Тепер, коли демократичні ідеали перестали цінуватися у суспільстві, саме дворянське (аристократичне) походження особливо акцентується у багатьох дослідженнях. Але не варто впадати в крайність, підвищуючи у статусі тих чи інших історичних осіб супроти їхнього ставлення до цього. Косачі-Драгоманови не пишалися своїм дворянством, в його надрах вони виробляли інший тип особистості. Вони досягли найвищого із відомих людству статусів — справжнього інтелігента.

У вихованні Лесі активну участь брали люди, вплив яких часом переважав батьківський. Йдеться насамперед про бабусю по матері Єлизавету Іванівну Драгоманову (у дівоцтві Цяцька), «бабушку», хрещену матір Лесі.

Як згадує Ольга Косач-Кривинюк, була вона «дочкою дворянина Івана Цяцьки, простенькою панночкою хутірською, що вміла читати і підписуватися, а писати не вміла. Була вона, однак, од природи розумна й розсудлива жінка...» [1, с. 18]. Попри те, що

сімейство Драгоманових, разом з набуванням освіченості, як і всі інші українські дворянські сім'ї, русифікувалося, Єлизавета Іванівна до кінця життя розмовляла українською. «Говорила бабуня завжди по-українськи, навіть зі своїм сином Олександром, що говорив звичайно по-російськи», — згадувала Ольга Косач-Кривинюк [1, с. 49]. Судячи з листування, говорила колоритним полтавським діалектом. Перші листи, написані Лесею до бабуні фонетичним способом, виявляють ритмомелодику і лексику цього мовлення. Мова малої Лесі сформувалася під впливом бабусі, яка жила у сім'ї Косачів досить довго, вела господарство. Очевидно, саме від матері Ольга Петрівна перейняла особливе ставлення до української мови, що дозволило їй піти у вихованні своїх дітей ще далі: свідомо оберігати їх від русифікації, стежити, аби діти, перебуваючи під опікою російськомовних Косачів, не «обмосковилися». «Власне, я "наважила" і завше оружала дітей такими обставинами, щоб українська мова була їм найближчою, щоб вони змалку пізнавали її якнайбільше», — з листа Олени Пчілки до О. Огоновського від 13(25) лютого 1892 р. [2, с. 85]. Саме тоді була сформована у малої Лесі настанова, якої вона дотримувалася все життя: спілкуватися (усно і письмово) з близькими лише українською. Вільно володіючи багатьма мовами, вона оберігала українську як найважливішу цінність свого внутрішнього світу. Щоб осягнути феноменальність цієї настанови, треба згадати, що російська мова у XIX столітті була важливою класовою ознакою: вищі прошарки уживали російську, україномовним залишалося лише неосвічене селянство, простолюд. Отож хутірське дворянство, оточене народною культурою, особливо дбало про «демаркаційну лінію», проведену за допомогою одягу й мови, які завжди були становими атрибутами. Звісно, жінки і Драгоманових, і Косачів вдягалися згідно з тодішньою дворянською модою, але вони активно використовували елементи народного вбрання, зокрема, вишивку, для демонстрації свого ставлення до станових розмежувань. Не випадково знайомі дворяни дорікали Косачам, що їхні діти мало чим відрізняються від сільських: в сім'ї не культивувалася станова пиха. І заслуга це винятково жіноча.

Саме жінки, позбавлені в російській імперії будь-яких прав, переважно неосвічені, замкнені у родинному колі, були сполучною ланкою між океаном народної культури і культури освічених людей. Колоритна українськість Єлизавети Іванівни Драгоманової, попри російську інтелігентність чоловіка і дітей, які разом з освітою, так чи інакше, занурювалися в поле російської культури і непомітно для себе ставали її органічною часткою, — це непересічне явище. Саме Єлизавета Іванівна, хотіла того чи ні (навряд чи свідомо), прищепила своїм дітям, а потім і онукам, інтерес до національного питання. Завдяки їй вони почали активно осмислювати і формувати власну національну ідентичність.

Важливу роль у формуванні малої Лесі зіграли також тітки по батькові. «Батькові сестри, то були, чи не найбільші наші родички. Різні вдачею, різні вродою, але з обох них були дуже хороші люди. Старша, тьотя Єля (Єлена Антонівна Косач, по чоловікові Тесленко-Приходько) — енерґійна, жвава, бадьора, одважна й одверта — аж різка, "радикалка" старих часів», — згадувала Ольга [1, с. 37]. Це вона сиділа під арештом, а мала Леся присвятила їй першого вірша «Надія», її оповіді згадує поетка у вірші «Забуті слова». Від тьоті Єлі — любов до рукоділля і вишивки. «Молодша, тьотя Саша (Олександра Антонівна Косач, по чоловікові Шимановська), лагідна, тиха, делікатна... [...] У тьоті Саші з Лесею майже з самого Лесиного народження і до Лесиної смерти були дуже теплі приязні відносини, може й тому, що вони були подібні вдачею <...>» [1, с. 37]. Олександра Антонівна давала Лесі перші уроки на фортепіано, прищепила любов до музики на все життя. Разом з бабунею тітки заклали у підвалини Лесиної особистості виразні цінності фемінного ґатунку.

Вплив Драгоманових ще раз підсилиться, коли Леся стане на шлях активної самоосвіти: тут найголовніша роль, без сумніву, буде віддана дядькові Михайлу, який, ставши її духовним наставником, доповнить і зміцнить чоловічі первні у формуванні світогляду.

Важливою віхою у житті Косачів став переїзд до Луцька (1879), а згодом до маєтку («дворянського гнізда» Косачів) у Колодяжному. Під час численних поїздок з метою лікування Леся набуває життєвого досвіду, вражень, які спонукають її до пошуку й самореалізації. Мандри Лесі Українки — окрема сторінка її біографії, чітко вписана у життя і творчість. «У мене циганська натура, — зізнається вона Михайлові Кривинюку (квітень 1997), — і після 5-ти місяців лежання я більш, ніж коли, затужила за бродячим життям» [1, с. 383], і продовжує цю тему у червневому листі: «Не давно я прочитала заголовок роману "La juive errante" ("Вічна жидівка" [можна також перекласти "Мандрівна жидівка"]) і збираюсь написати свою автобіографію під цією назвою, — бо справді, де мене тільки чорти не носили і куди ще хотять понести?!» [1, с. 393]. Леся ховає за

іронією і самоіронією прикрі почуття, адже переважно її мандри — це поїздки на лікування. Але й справді, як каже прислів'я, нема лиха без добра. Невідомо, чи змогла б Леся так багато подорожувати, якби була здорова. Кожна її поїздка — це подія і зовнішнього, і внутрішнього життя. Крим, Прибалтика, Європа (Варшава, Прага, Софія, Берлін, Сан-Ремо та ін.), Карпати, Кавказ, Єгипет не тільки розширили її уявлення про світ, а й спонукали до внутрішніх пошуків, увійшли в творчість наскрізними темами і мотивами. Кожна подорож збурювала її, часто вводила в особливі стани, була поштовхом до творчості. «Кобилянська прозвала Лесю "павутинкою" (мандрівною-летючою), легенькою, прозорою» [1, с. 533].

Усі ці обставини життя формували унікальний світогляд, адже одночасно з усвідомленням своєї національної приналежності Леся Українка всотувала знання про розмаїття світу. Подорожі, особисті контакти стали базою для відкритості світосприйняття, у ній відсутній навіть натяк на ксенофобію чи упередження щодо будь-якої іншої нації.

Роль матері у становленні письменниці Лесі Українки важко переоцінити. До літературної праці мати штовхала доньку свідомо, змалку. Очевидно, цей момент варто розглядати не лише в аспекті сублімації (в особі самої Олени Пчілки цей процес теж актуальний), а й більш сучасної сценарної теорії Еріка Берна: мати закладала програму майбутнього своїх дітей свідомо і владно. Цього, зрештою, вимагав тодішній педагогічний канон: відповідальність за дітей з патріархальним ухилом. Ольга Петрівна спонукала до літературної праці всіх дітей, особливо перших трьох. Скільки в цьому спонуканні власних амбіцій, свідчить листування Олени Пчілки з родиною Івана Франка та видавцями. У відомому листі до Омеляна Огоновського (25.02.1892), де йдеться про її заслуги у справі україномовного виховання дітей, ще твердіше Олена Пчілка наголошує письменницьку залежність двох старших дітей: «У всякім разі, по тих спробунках, що досі надруковано з писань моїх дітей, видно по їх напрямку, по темах і навіть їх літературній мові, що Леся й Михайло теж і яко автори нової школи суть плоть од плоті моєї і кість од кості моєї!» [2, с. 87]. Михайло й Ольга звернули на власну стежку, не зважаючи на усілякі літературні проекти, в яких охоче брали участь: Михайло занурився у вивчення фізики, Ольга надала перевагу медицині. І тільки Леся, через хворобу, чим далі, тим менше має вибору. Література їй рокована.

Лесі була призначена роль піти далі від матері і досягнути більше, можливо, зіграти для української нації ту ж роль, що у свій час зіграв для неї Тарас Шевченко. Стати матір'ю всім українцям, які вже мають батька Шевченка, але не мають власної держави, а тому, як малі діти, потребують опіки й батька, й матері — дуже амбітний замір! Сама Ольга Петрівна обмежилась скромною роллю трудівниці-пчілки. Роль Українки вимагає жертви. У першу чергу жертви особистим життям. Ольга Петрівна вводить доньку в літературу і робить максимум можливого, щоб вона там залишилась назавжди. Леся виконує всі материні приписи, хоча й не всі їй до вподоби. Але в якийсь момент стає очевидно, що Леся таки непомітно завернула на власну стежку, не пішла до кінця туди, куди було заплановано владною матір'ю. І все ж треба віддати належне Олені Пчілці, яка мала власне реноме і виразні уявлення про те, якою має бути література. Багато з того, що писала Леся, особливо в драматичному жанрі, Олена Пчілка органічно не могла сприйняти (хто ж і міг, якщо це так далеко випереджало сучасників?), але була дуже обережною в оцінках і щадила самолюбство доньки. Леся до кінця, вже багато разів перевершивши матір в літературній справі, залежала від її оцінок, була щаслива отримати похвалу. Саме матері доручала Леся тонкі й делікатні справи постановки «Блакитної троянди»: боячись неуспіху, не покладаючись на театр (хоча він і найкращий з існуючих в Україні), вона не боїться доручати матері посередництво між нею й режисером та акторами. Ольга Петрівна, беручи швидше материнською інтуїцією, аніж письменницьким досвідом, могла бути для Лесі опорою і підтримкою тоді, коли літературна традиція її не сприймала. Сама втілення переважно традиції, Олена Пчілка мала досить і терпіння, і поступливості, і м'якості, аби не завадити Лесиним пошукам, її ускладненому (особливо на тлі народницького канону) новаторству.

І все ж стосунки з українською інтелігенцією складались дуже непросто. У листі до Михайла Кривинюка (травень 1897) Леся з гіркою іронією зізнається: «Я не знаю, звідки пішла ся слава, що я така ненавидна націоналістка? Часто люди, познайомившись, дивуються, що я не їм великоросів, поляків і інших, наче б то я коли признавалась до канібальського profession de foi!» [1, с. 388]. Очевидно, послідовне вживання української мови, уболівання станом української літератури і українськими справами сприяли такій славі, але вона не втішала Лесю.

Вже на початку 1890-их років, особливо в листах до М. Драгоманова, Леся Українка ставить суворий діагноз громаді: «Люблять вони говорити про науку на національ-

ному ґрунті, про неможливість і непотрібність радикальства на Україні і про те, що всі дороги добрі, коли ведуть до доброї мети. Сі розмови Ви добре знаєте. [...] Але у нас, щоб жити між якою-небудь громадкою, то треба таки багато до чого привикнуть, а на ту привичку тратиться стільки сили, що краще її на що потрібніше обернути» [1, с. 196].

Надто часто (у драматичних творах — майже завжди) в її творах народ — це не рушій історії, а інертна маса, юрба, маркована однозначно негативно. Леся Українка в зрілій творчості, протягом останнього десятиліття свого життєвого шляху, позбувається ілюзій, притаманних попередній епосі й багатьом її сучасникам. Всіма позиціями свого світогляду вона йде в авангарді європейської філософської думки, часто випереджаючи свій час.

Історію свідомих національних рухів започаткували романтики. Саме вони, маніфестуючи вільний, природний розвиток незалежної особистості як головну життєву цінність, прийшли до розуміння, що національне життя — це найглибший прошарок людської окремішності. Однак для романтиків національні рухи, які вони охоче оспівували, освітлювалися насамперед свободолюбством. Обожнення народу — спадок позитивізму, матеріалізму і всіляких соціальних рухів постромантичного періоду в історії європейської культури. Переконання в тому, що маси роблять історію, виростає абсолютно закономірно на абсолютизації класової боротьби, яка, у свою чергу, неминуче виростає на будь-якому позитивізмі.

Національні рухи кінця XIX століття мусили, з одного боку, корелюватися з соціальними рухами народних мас (з бунтами і революціями), з іншого боку, вони мусили тримати в полі зору окремішність, яку романтики пов'язали з національною приналежністю. Національна ідея кружляє навколо етносу, загалу, спільноти, якій треба унезалежнитись. З іншого боку, будь-яка національна ідея не повинна об'єднувати людей у спільноту. Відразу як починається з'єднання, на перший план виступають соціальні (часто — й антинаціональні) цілі. Національне починається з окремого. Це глобальне відкриття романтиків протягом XIX століття, зануреного у соціальні проблеми, непомітно втратилось. З'єдналися ці дві ідеї — національна та індивідуалістична — лише в добу модернізму.

На початку століття видатні мислителі чітко усвідомлювали пагубні наслідки революційно-демократичного, а потім народницького поклоніння народові і його соціальному визволенню. Коли інтелігенція поклоняється народові, вона не підносить народ, а сліпо йде за ним, виконуючи його стихійну волю.

«У нас велика біда, що багато людей думають, що досить говорити по-укр[аїнськи] (а надто вже, коли писати дещицю), щоб мати право на назву патріота, робітника на рідній ниві, чоловіка з певними переконаннями і т.п. Така легкість репутації приманює многих. [...] Наслухавшись таких милих розмов від людей, що звуть себе патріотами та укра[їно]філами, боїшся, як вогню, коли б хто тебе не назвав сими йменнями і таким способом не загнав у баранячу кошару» [1, с. 244—245], — пише ще зовсім молода Леся своєму дядькові Михайлу Драгоманову. Вона непомильно бачить момент нехтування справжніми людськими цінностями: коли громада, об'єднавшись з благородною метою, починає нищити окремого індивіда. Цю і подібні цитати охоче використовували радянські дослідники, одночасно докладаючи зусиль, аби просякнуті яскравим націоналізмом твори Лесі Українки («Бояриня», «Оргія») не потрапляли в поле зору читача. У будь-якому суспільному русі Лесю відштовхує ортодоксальність, вузький прагматизм, все те, що заганяє індивіда в баранячу кошару.

Варто кинути побіжний погляд на творчість Лесі Українки, щоб побачити: антиномія індивідуальність / маса посідає в ній одне з найважливіших місць. Причому, відштовхнувшись від романтичного протиставлення поета і натовпу, який його не розуміє, Леся Українка створює цілу низку колізій, які повертають це протистояння різними сторонами, щоразу його поглиблюючи.

Драма «У пущі» показує, як громада знеосібнює людину, водночас творячи кумира зі свого пастиря. У діалозі Річарда, вільного художника, який наважився, всупереч релігійним догматам, бути скульптором, і Годвінсона, пастиря, в портреті якого виразно проступають риси типового фарисея, сформульована важлива для світогляду Лесі Українки думка: «*Річард* / Бо якщо ми не думку боронили, / то я не знаю, за що ми боролись. / *Годвінсон* / За боже слово! й за громадську волю!/ *Річард* / А в чім, по-вашому, громадська воля? / *Кемблъ* / А в тім, що ні король, ні парламент / ламать не сміє присуду громади. / Громада — вільне й незалежне тіло. / *Годвінсон (з погрозою в голосі)* / Громада власні парості негідні / рубати може і в вогонь вкидати, / і їх ніхто не сміє боронити. / *Річард (до Годвінсона)* / В такій громаді, справді, / повна воля всім фарисеям» [4, т. 5, с. 29]. Для Річарда поняття «громада», «загал» не має того священного ореолу, що для інших. Він зрозумів, що громада — покірний виконавець чужої волі.

Добре, якщо доброї, але якщо злої, як в даному випадку, то громада стає могутньою і жорстокою зброєю розправи над непокірними. Знищивши талановитого митця, учинивши над ним неправедний суд, громада не відчує докорів сумління. Вражають масові сцени в п'єсі «Руфін і Прісцілла»: це бездуховний, жорстокий натовп, який вимагає хліба і видовищ, який визначає, керує, накидає меншості свою волю. Леся Українка, йдучи попереду власної доби, робить суттєву переакцентацію всіх ідей свого часу. Вона звертається до кожної окремої людини тихим, але твердим голосом — вийди з натовпу, повернись до самої себе, збагни себе, разом зі своєю національністю і людськістю.

Леся Українка надто осібна, щоб підпорядкувати себе будь-якій спільноті, з національною включно. А особливо, коли йдеться про літературу. «Яка то може бути така література, де б усі письмовці писали однаково? — іронічно запитує Леся Українка колегу-письменника Осипа Маковея. — Чи не краще тоді було б, якби вже був один великий письмовець, з одним великим пером, з одним великим шматком паперу...» [1, с. 219]. Іронія гірка, бо Леся у своїх болісних пошуках неповторного, справжнього слова весь час наштовхується на нерозуміння, на вимогу кинути ці «забавки» і по-справжньому прислужитись українству. Вона готова прислужитись, не шкодуючи власного життя, але занадто добре бачить тих відданих служителів національної ідеї, які більше шкоди їй завдають, ніж користі. Будучи особисто ніким, навряд чи зможеш знадобитися й своєму народові.

Осібність Лесі Українки найточніше можна виразити поняттям «персоналізм», відмежовуючи його від більш відомого (в радянські часи — сакраментального) поняття «індивідуалізм». Звісно, якщо вживати його в тому сенсі, що Д. Донцов і Павло Филипович суголосно з ним («Головна заслуга її в тому, що вона перейнялась самим духом нової західноєвропейської та російської літератури, тим індивідуалізмом, який од Байрона до Ібсена розвивався невпинно і блискуче. Це справжня "поезія індивідуалізму"...» [3, с. 107]), то можна погодитись, бо у центрі її світоглядних і естетичних цінностей завжди знаходиться індивід, конкретна людська особистість. Але індивідуалізм надто герметичний, він не охоплює того широкого кола суспільних і психологічних проблем, які завжди хвилювали Лесю Українку.

Відданість українству в Лесі Українки глибока й послідовна, свідома і жертовна, але не за рахунок зречення людських цінностей, не будь-якою ціною. «Не можу зректися думки, що моя робота, чи, мовляв, "призвание" — укр[аїнська] література і то вільна у всіх значеннях, ну, а таке "призвание" може далеко закликати. Дурна людська натура, отже ми, укр[аїнці], родимось, живемо і гинемо в тюрмі, і все не можемо до неї звикнути, а вирвемось із неї і — сумуємо, немов за добром!..» [1, с. 381].

Підсумовуючи розмову про націоналізм Лесі Українки, не можна не згадати палкого ідеолога націоналізму Дмитра Донцова, який підніс образ поетки на свій войовничий прапор. Звісно, есеїстика Донцова про Лесю Українку, покликана довести, що лише національна ідея була її грандіозною ідеєю, хибує надмірним суб'єктивізмом і зловживає цитатами, вирваними із контексту. Багато яскравих висловлювань поетки мають у тих самих текстах не менш влучні заперечення. І все ж Донцову не можна не вірити в його палкій переконаності, що Леся Українка — це пророчиця національного визволення, пасіонарій, що посилається нації як двигун її руху до свободи. Адже мало хто так стисло, лаконічно і нещадно міг сформулювати істини, які українству так і не вдалося засвоїти.

Леся Українка глибше, ніж її сучасники і нащадки, усвідомила те, що варто усвідомити будь-якому інтелігентові, перш ніж проголошувати себе націоналістом: з національної приналежності починається (і нею ж завершується) самоідентифікація особистості. Не може бути позанаціональної чи безнаціональної особистості, зате може бути зденаціоналізований натовп. Національне — це завжди окреме, в першу чергу окреме, тим і вартісне, що окреме, неповторне.

Українцям треба бачити себе модерною нацією, їх уже не задовольняє мешкання на хуторі, хай і затишному, вони прагнуть відчувати себе у центрі Європи не лише географічно, а й ментально. Розуміння причетності України до західної цивілізації таке ж важливе й неминуче, як і осягнення її національних витоків, її самобутності, яка лише тоді чогось вартує у ширшій культурі, коли досягне достатньої глибини самоусвідомлення та реалізує себе у явищах культури певного рівня.

---

1. Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчости. Репринт. вид. — Луцьк: Волин. обл. друк., 2006. — 928 с.
2. Леся Українка. Документи і матеріали. 1871—1970. К.: Наук. думка, 1971. — 488 с.
3. Филипович П. П. Леся Українка // Літературно-критичні статті. — К. : Дніпро, 1991. — 643 с.
4. Українка Леся. Зібр. творів : у 12 т. / Леся Українка. К.: Наук. думка, 1975—1979.

Наталія Палюх,
Ольга Рижикова
(м. Луцьк)

Л. БІЛЕЦЬКИЙ: ЛІТЕРАТУРНИЙ ПОРТРЕТ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

Постать Л. Білецького-літературознавця багатогранна: теоретик та історик літератури, дослідник фольклору, літературний критик. Велику увагу науковець приділив проблемам методології літературної науки. У ранній праці «Поезія та її критика» (Львів, 1921) розвинув ідеї О. Потебні про те, що «психологічні умови виникнення слова такі ж, як і виникнення художнього образу й цілого твору» [2]. В основі роботи «Перспективи літературно-наукової критики» (Прага, 1924) — естетична концепція О. Потебні.

Фундаментальною працею з історії літературознавства є дослідження Л. Білецького «Основи української літературно-наукової критики» (Прага, 1925). Дослідник «розглядає розвиток літературознавчої думки як цілісний процес» [2].

Вагомі здобутки вченого в царині шевченкознавства. Науковець проходить шлях від студій у сфері методики до досліджень, присвячених світогляду класика. Текстологічна концепція та коментарі науковця до видання «Кобзаря» в 4 томах (Вінніпег, 1951—1954) продемонстрували універсалізм філолога Л. Білецького. М. Мандрика патетично наголошував: «У своїй праці над цими чотирма томами "Кобзаря" Л. Білецький вповні осягнув поставлену ним мету — дати найповніший живий образ найбільшого генія України в його духовій величі й у процесі безсмертної творчости, від початків її до кінця його життя» [3, с. 17].

Творчість Лесі Українки представлена дослідником у розділі синтетичної студії «Три сильветки» (Вінніпег, 1951) [1, с.75—127]; у виданні вміщені також літературні портрети Марка Вовчка [1, с. 5—22] та О. Кобилянської [1, с. 23—74], кожен із яких має аналогічну будову: відтворення основних біографічних відомостей продовжує аналіз найвагоміших творів у науково-популярному викладі.

У преамбулі до літературного портрета Лесі Українки Л. Білецький наголошує на актуальності ідей письменниці: «Творчий чин Лесі Українки — то подвиг героїні, що змагалась відродити наші душі й падала знесилена в дорозі до мети, то горіння безнастанне пророчиці Кассандри, Тірци, Міріям, Присціли, Мавки, Долорес, щоб служити Нації» [1, с. 76].

Виклад біографії письменниці ґрунтується, як зауважує автор розвідки, на дослідженнях М. Зерова, А. Музички, М. Драй-Хмари, Б. Якубського, на епістолярії авторки, а також на спогадах О. Косач-Кривинюк, Л. Старицької-Черняхівської. У відтворенні життєвого шляху вирізнено такі вагомі чинники: родинне оточення, проблеми зі здоров'ям, домашня освіта, вплив М. Драгоманова, літературна та громадська робота в 1890 рр. у Києві, мандри в пошуках зцілення.

Аналіз творчості Лесі Українки здійснений із врахуванням жанрово-родової характеристики (поетична творчість, поеми, драматургія). Л. Білецький наголошує: «Вся творчість Лесі Українки розвивалась по найповнішій лінії всіх родів літературного мистецтва. Лірика, епос, драма й новелістична проза, — це ті виразні родові поетичні форми, що служили основою для вияву її ідей, переживань, настроїв і компонентів мистецького стилю» [1, с. 84].

Розглядаючи лірику, науковець представляє не тільки проблемно-тематичний спектр, жанрову природу, особливості стилю та версифікації, а й презентує критичні відгуки на поетичні збірки письменниці І. Франка (1898), І. Стешенка (1913). В оцінці ліричної творчості автор студії залучає спогади М. Славинського (1913), передмову М. Зерова до першого тому книгоспілчанського видання творів Лесі Українки (1924) та дослідження Б. Якубського «Лірика Лесі Українки на тлі еволюції форми української поезії» (1927).

Л. Білецький твердить, що навіть у ранній період проба пера була небуденна, поетичний голос хоч і не був витончений, але відзначався власним тембром і був оригі-

нальний. У цій добі Леся Українка вже усвідомлювала себе, як поетку і як людину, що надіється і перемагає, і в цім почутті зріють і ставляться ті завдання, які так необхідні для поета високого лету і реформатора» [1, с. 85—86].

У друге десятиліття поетичної творчості Лесі Українки Л. Білецький, як і М. Славинський та М. Зеров, простежує вплив лірики Г. Гайне, зауважуючи й думку Б. Якубського про вплив А. Мюссе.

Автор «Трьох сильветок» продовжує міркування М. Зерова про те, що «Невільничі пісні» (1895—1896), «Невольницькі пісні» (1899—1901), «Ритми» та «Легенди» Лесі Українки є найсильнішими творами цього періоду, в них письменниця «підноситься на вершок національної визвольної думки й ліричного мистецтва» [1, с. 91].

Л. Білецький підкреслює: «песимістична нота в ліриці Л. Українки не є домінуюча, а тільки підрядна для поета. Головна ж сила її лірики й функція поета: словом запалювати душі і кликати до боротьби з ворогом аж до перемоги. З цього становища помиляється Б. Якубский (друкарська помилка; Б. Якубський. — ***Н. П., О. Р.***), коли цих два душевних переживання Л. Українки відносить до двох рівнорядних первнів її душі: 1. революційної стихії до боротьби і 2. свідомости нездатности до боротьби. Хвалити Бога, так трагічно в поетичній свідомости Лесі Українки не було, бо занадто сильний був її дух протесту й любов до свого народу. А мрія, ця творча сила її, була і джерелом віри в остаточну перемогу її народу і в національне визволення. В парі із такою вірою й духовою силою йшла й мистецька краса й гармонія її вірша» [1, с. 94—95].

На думку Л. Білецького, найвизначніший жанр у поезії Лесі Українки — «тужлива, роздумлива елеґія. Хоч поетка, як думає Б. Якубський, і не піднялась до таких неперевершених елеґій Т. Шевченка, як «Мені однаково...» чи «Огні горять...», які й надалеке майбутнє залишаться недосяжними взірцями елеґійного жанру, — все таки Л. Українка і в своїх елеґіях знайшла нову ноту інтимної лірики, витонченішу психологічним заглибленням у свої душевні переживання, видекорувала новими мистецькими тонкощами, до неї ще невіломими, елеґійного імпресіонізму. І такі елеґії, як «Давня весна», як «Талого снігу платочки сивенькі», як «Дочка Ієфая», як «Мрії в бурю», як «Завжди терновий вінець...» і т. д., — вони такі багаті на витончену майстерність, яка варта й елеґійної сили Шевченка.

Крім того, Б. Якубський визначає в них й основний патос у тематиці: «повна самотність та засудженість на нерозуміння», що зв'язується із важкою недугою поетки й тим розладом душевним: велика духова сила до спротиву й боротьби і безсилля фізичне їх здійснити. Я би додав до думок Б. Якубського ще одну властивість елегійного співу Л. Українки: розлад між силою мрії силою думки; і в боротьбі остання поборює першу» [1, с. 96—97]. Л. Білецький наголошує: «Оця раціоналізація творчої уяви в елеґіях, а особливо в її ліричнім жанрі, як «Дума», поглиблює внутрішню боротьбу Л. Українки і стримує вияв її абсолютного в душі і пригинає до змислового, реального» [1, с. 97].

Л. Білецький в аналізі поем Лесі Українки критично оцінює думки М. Зерова, Б. Якубського, П. Филиповича, М. Драй-Хмари. І. Шаровольського.

Оригінальність поеми «Місячна легенда» дослідник убачає в тому, що Леся Українка «не пішла за біблійним штампом О. Пчілки та її попередників, але стала на ґрунт української лірницької пісні про неволю, про панщину, про Сирітку, та про Правду і Кривду» [1, с. 102].

З огляду на силу визвольної ідеї, бездоганну форму, стиль та мову поему «Віла-посестра» автор розвідки вважає одним із найкращих творів письменниці [1, с. 111]. В осмисленні «Триптиху» підкреслено: цим твором Леся Українка «кличе до морального обов'язку, до розуміння великої ролі мистецтва й віри в своїх поетів і, нарешті, до віри в Україну й відданости українському народові» [1, с. 114].

Становлення драматичного хисту Л. Білецький, як і М. Зеров, простежує в поемах [1, с. 114—115]. «Властиво перший справжній виступ Л. Українки на поле української драматургії був доконаний драматичною поемою "Одержима" 1901 р.» [1, с. 115], — наголошує автор розвідки «Три сильветки». «...студією до справжнього драматургічного діяння Л. Українки» [1, с. 120] дослідник розцінює такі твори, як «Вавилонський полон»,

«На руїнах», «Осіння казка», «Три хвилини», «У катакомбах». «В дому роботи, в країні неволі», «В пущі» [1, с. 116—119]. «Кассандра», на думку Л. Білецького, є першим драматичним текстом «високого мистецького лету» [1, с. 120]. В аналізі «Боярині» підкреслюється актуальність тексту: твір «відбиває й характеристичні прикмети сучасного Лесі українства: зрадливого москвофільства великої частини української інтелігенції й пасивного спротиву та туги за власним національним життям серед свідомого українського громадянства» [1, с. 124]. Глибоко символічним текстом вважає дослідник драму-феєрію «Лісова пісня» [1, с. 125].

Л. Білецький робить висновок, що Леся Українка «свідомо виводила українську літературу з обмеженого кола свого національного кола в безмежні простори світової літератури, а з нею разом і ті національні ідеї визвольної боротьби України бути паном своєї землі і своєї багатющої культури» [1, с. 126—127]. У стильовому плані науковець уважає письменницю найсильнішим неоромантиком, а вершинним проявом цього — «Лісову пісню» [1, с. 127].

На думку дослідника, життєвий і творчий шлях Лесі Українки є «взірцем національного патріотизму і безкомпромісовости в персональній і національній боротьбі» [1, с. 127]; письменниця стала зразком для наступних поколінь поетів.

У стилістиці тексту літературного портрета можна простежити елементи пафосу, які мають виразний публіцистичний характер: «в мріях на “крилах пісень” своїх почала Леся Українка свою творчість. Свої “думи і мрії” пронесла вона через усю свою коротку життьову дорогу. В мріях віддала вона і свої останні співи» [1, с. 96]; «Отже, в мріях на “крилах пісень» своїх почала Л. Українка співати, ці мрії вона пронесла через цілу свою дорогу життьову і в мріях віддала і свій останній спів. Хоч нитка життя обірвалась на півдорозі і спинила спів, але спів цей і до сьогодні лунає в душі кожного українця, де б він не жив» [1, с. 94—95]; «В цім якраз і є ота оригінальність поеми («Місячна легенда». — ***Н. П., О. Р.***), що стає зародком для того нового творчого шляху поетки, що в зрілій її творчості вибухне із довершеною силою» [1, с. 102]; «Оця національна духовість, що звільнила поета від штучного, чужого і незрозумілого для народу попереднього співу й окутала таємничим промінням рідної місячної ночі, що поглибила спів поета й розкрила легендарну її силу, — оця суто національна атмосфера й наблизила його спів до народу, і нарід зрозумів поета, відчув значення його співу, полюбив його, бо спів той став йому рідний і близький. Оце й є оте нове й відмінне від співу її матері та всіх тих, крім Шевченка, що тему про пророка розробляли» [1, с. 103] та ін.

Однак студія про Лесю Українку, як і про Марка Вовчка та О. Кобилянську, хоч і скерована на науково-популярний виклад, але звертання до літературознавчих розвідок, аргументація думки із залученням термінології літературознавства свідчать про те, що літературний портрет письменниці не зовсім зорієнтований на масового читача.

---

1. Білецький Л. Три сильветки. Вінніпеґ, 1951. — 127 с.

2. Ільницький М. Білецький Леонід Тимофійович та його концепція поступу українського літературознавства. [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN= &S21COLORTERMS=0&S21STR=Biletskyj_L

3. Мандрика М. Леонід Білецький. Вінніпеґ, 1957. — 23 с.

Наталія Пушкар,
Ілона Несторук
(м. Луцьк)
Віра Комзюк
(с. Колодяжне)

МАТЕРІАЛИ ДО КАТАЛОГА-ДОВІДНИКА «ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ ЛЕСІ УКРАЇНКИ І РОДИНИ КОСАЧІВ У МУЗЕЯХ, УСТАНОВАХ ВОЛИНІ»

За десять років, що минули від часу виходу другого видання каталога-довідника «Документи і матеріали Лесі Українки і родини Косачів у музеях, установах Волині» (упорядкування Т. Я. Данилюк-Терещук, Н. Ю. Пушкар. — Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. Нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. — 136 с.), до фонду Лесі Українки в колекції Волинського краєзнавчого музею надійшло більше сотні нових матеріалів. Серед них прижиттєві поетесі: збірки поезій «На крилах пісень» (Львів, 1892 р.), «Думи і мрії» (Львів, 1899 р.), «Ліричні пісні давнього Єгипту», опубліковані в Літературно-науковому віснику 1910 року; поштові листівки 1902 і 1911 рр. Рідкісними нині є видання поетичних і драматичних творів Лесі Українки першої половини XX століття, які виходили у Харкові, Львові, Ляйпцігу, Кракові, Регенсбурзі, Москві і Києві.

Розділ «Рецензії, критичні замітки, відгуки» доповнено новими надходженнями — виданнями першої половини XX ст. в Україні та діаспорі, серед яких раритетні: «Молодість Лесі Українки» Гліба Лазаревського, перше (Львів, 1937) і друге (Вінніпег, Канада; 1943 р.) видання.

Суттєво доповнено розділ каталога «Видання творів Лесі Українки мовами народів світу»; зокрема, завдяки творчій співпраці вченого, сходознавця, кандидата історичних наук, заслуженого працівника культури Олени Огнєвої і кандидата історичних наук, голови правління Східноєвропейського інституту розвитку Мрідули Гош маємо переклад «Лісової пісні» мовою бенгалі.

Окремі твори Лесі Українки («Надія», «Скрізь плач...», «Сльози перли», «Конвалія», «Слово, чому ти не твердая криця», драму-феєрію «Лісова пісня») перекладав упродовж багатьох років Ге Баоцюань (1913—2000), відомий китайський письменник, перекладач, літературознавець; про це йдеться у статті О. Огнєвої «Ге Баоцюань та Леся Українка: творчий контакт», опублікованій у збірнику «Українознавчі дослідження» (Пекін, 2016 р.) Поезію «Мрії» з циклу «Кримські відгуки» бурятською мовою переклала поетеса Цирен-Дулма Дондукова.

2007 року під час газифікації садиби робітники натрапили на сміттєву яму родини Косачів; з осколків вдалося відтворити кілька предметів посуду; деякі з фабричними клеймами XIX ст. 2013 року у підвалі «білого» будинку знайдено ще кілька предметів; серед них дитячий меч, яким, ймовірно, грався малий Микола Косач. Відреставровані предмети доповнили меморіальну частину експозиції літературно-меморіального музею в Колодяжному.

Про перебування в Колодяжному Олеся Гончара, Максима Рильського, Анатолія Кос-Анатольського, Юрія Косача, Івана Драча, Миколи Олійника розповідають світлини, які доповнили розділ «Додаток 2. Іконографія. Фото.»

Наближається 150-та річниця від дня народження Лесі Українки, відзначення планується на державному рівні. Отже, пошуки нових матеріалів про життя і творчість Лесі Українки і родини Косачів планомірно тривають.

Наталія Пушкар

VII. Документи родини Косачів

1. Документ. Сертифікат натуралізації в США (набуття іноземцем права громадянства іншої держави) № 83409963, виданий 12 грудня 1962 року на ім'я Косача Юрія (Георгія), народження 5 грудня 1909 року. — Мова англійська.
   КЛММЛУ, інв. № КД — 2334.
2. Документ. Поліс соціального страхування, виданий міністерством праці Франції на ім'я Косача Юрія (Георгія), народження 5 грудня 1909 р. в с. Колодяжне на Україні. — Мова французька.
   КЛММЛУ, інв. № КД — 2335.
3. Документ. Посвідчення № 994. Ідентифікаційна карта, видана Колумбійським університетом в Нью-Йорку на ім'я Юрія (Георгія) Косача 10 березня 1957 р. №№ 6520570, 002597. — Мова англійська.
   КЛММЛУ, інв. № КД — 2336.
4. Документ. Посвідчення Косача Юрія, члена каси взаємодопомоги союзу студентського молодіжного об'єднання, студента відділу права Варшавського університету. 5 листопада 1932 р.
   КЛММЛУ, інв. № КД — 2337.
5. Документ. Сертифікат Косач Наталії 1951 р. На 11 стор. фото Косач Наталії — Мова англійська.
   КЛММЛУ, інв. № КД — 2339.

VIII. Іконографія родини Косачів

1. Фото ч/б. Майстри, які будували дім на хуторі Зелений Гай під Гадячем на Полтавщині. У центрі групи (зліва направо) О. П. Косач, її донька Ізидора, чоловік П. А. Косач, син Михайло. Літо1897.
   КЛММЛУ, інв. № Ф — 706.

IX. Прижиттєві видання творів Лесі Українки

А. Окремі видання

1. Українка Леся. На крилах пісень. — Л.: Накладом авторки. 1892 р. — 111 с. — [На обкл. Дата: 1893].
   КЛММЛУ, інв. № КД — 2339.
2. Українка Леся. Думи і мрії: Поезії. — Л.: Накладом укр.-руської вид. спілки. 1899. — 123 с. — (Укр. — руська вид. спілка, 1 серія, № 8).
   ВКМ, інв. № ЛУ — 1141.

Б. Твори, надруковані в збірниках та періодичних виданнях

1. Українка Леся. Ліричні пісні давнього Єгипту / 1-12 (цикль). [Вступ і переклад 12 пісень, зроблений із наукового німецького перекладу проф. А. Відемана] // ЛНВ. — 1910. — Т. 51. — С. 385—390.
   ВКМ, інв. № ЛУ — 1138.

X. Прижиттєві видання творів Олени Пчілки

1. Українськимъ дітямъ: П'ять віршів-перекладів Олени Пчілки. — К. 1882. — 48 с.
   КЛММЛУ, інв. № КД — 2691.
2. Микола Лисенко. Спогади і думки Олени Пчілки/ Серія «Життєписи українських діячів». — К.: Час: друкарня 8-ої Київської спілки, вул. Трьохсвятительська, 5, 1914. — 72 с.
   КЛММЛУ, інв. № КД — 2711.

XI. Творчий доробок Ольги Косач-Кривинюк

А. Видання творів

1. Косач-Кривинюк Ольга. Леся Українка. Хронологія життя і творчости. — Нью-Йорк (США). 1970. — 923 с., іл.
   ВКМ, інв. № ЛУ — 1311.

XII. Особисті речі Лесі Українки та родини Косачів

1. Блюдце. Кін. XIX ст. Фаянс, деколь; квітковий орнамент. На денці клеймо фабрики

М. С. Кузнецова. Знайдено на садибі Косачів у Колодяжному, 2007 р.
КЛММЛУ, інв. № МФ — 97.

2. Блюдце. Кін. XIX ст. Фаянс, деколь; з голубим обідком. На денці клеймо фабрики М. С. Кузнецова. Знайдено на садибі Косачів у Колодяжному, 2007 р.
КЛММЛУ, інв. № МФ — 98.
3. Миска глиняна. Кін. XIX ст. Знайдена на садибі Косачів у Колодяжному, 2007 р.
КЛММЛУ, інв. № МФ — 99.
4. Чашка. Кін. XIX ст. Фаянс, деколь; орнамент золотистого кольору на білому тлі: три колоски зв'язані бантом. На денці клеймо фабрики М. С. Кузнецова. Знайдена на садибі Косачів у Колодяжному, 2007 р.
КЛММЛУ, інв. № МФ — 100.
5. Ложка кофейна срібна. Кін. XIX ст. Знайдена на садибі Косачів у Колодяжному, 2007 р.
КЛММЛУ, інв. № МФ — 101.
6. Кружка. Кін. XIX ст. Зовні світло-коричневого кольору, всередині — білого. Знайдено на садибі Косачів у Колодяжному, 2007 р.
КЛММЛУ, інв. № МФ — 102.
7. Накривка для супниці. Кін. XIX ст. Фаянс. Знайдена на садибі Косачів у Колодяжному, 2007 р.
КЛММЛУ, інв. № МФ — 103.
8. Накривка для супниці. Кін. XIX ст. Фаянс; прикрашена смужками золотистого кольору на білому тлі. Знайдена на садибі Косачів у Колодяжному, 2007 р.
КЛММЛУ, інв. № МФ — 104.
9. Тарілка. Кін. XIX ст. Фаянс; прикрашена смужками золотистого кольору на білому тлі. Знайдена на садибі Косачів у Колодяжному, 2007 р.
КЛММЛУ, інв. № МФ — 105.
10. Клинок металевий. Кін. XIX — поч. XX ст. Знайдений на садибі Косачів у Колодяжному 2013 р.
КЛММЛУ, інв. № МФ — 106.
11. Замок навісний. Кін. XIX — поч. XX ст. Знайдений на садибі Косачів у Колодяжному 2013 р.
КЛММЛУ, інв. № МФ — 107.
12. Ложка чайна, посріблена. Кін. XIX — поч. XX ст. Знайдена на садибі Косачів у Колодяжному 2013 р.
КЛММЛУ, інв. № МФ — 108.
13. Підкова металева. Кін. XIX — поч. XX ст. Знайдена на садибі Косачів у Колодяжному 2013 р.
КЛММЛУ, інв. № МФ — 109.
14. Ложка чайна, з орнаментованим держаком. Поч. XX ст. Знайдена на садибі Косачів у Колодяжному 2013 р.
КЛММЛУ, інв. № ПЕ — 532.
15. Меблевий гарнітур: Диван з меблевого гарнітура родини Косачів. Кін. XIX ст.
КЛММЛУ, інв. № ПЕ — 540.
16. Меблевий гарнітур: Стілець з меблевого гарнітура родини Косачів. Кін. XIX ст.
КЛММЛУ, інв. № ПЕ — 541.
17. Наконечник списа. Кремінь; ручна обробка: сколи, дрібна ретуш. Енеоліт. Знайдений на садибі Косачів у Колодяжному.
КЛММЛУ, інв. № ПЕ — 543.
18. Кавник. Пер. чв. XX ст. Знайдений на садибі Косачів у Колодяжному.
КЛММЛУ, інв. № ПЕ — 544.

XIII. Рідкісні видання творів Лесі Українки та найближчого родинного оточення

А. Лесі Українки

1. Українка Леся. Вавилонський полон. На руїнах: Драм. поеми. — К.; Ляйпциг: Укр. накладня, [б. р.] — 40 с.
ВКМ, інв. № ЛУ — 1294.
2. Українка Леся (Лариса Косач-Квітка) Адвокат Мартіян: Драм. поема. — К.: Ляйпциг: Укр. накладня, [без дати] — 143 с.
ВКМ, інв. № ЛУ — 1181.
3 Українка Леся. Камінний господар: Драма. — К.: Ляйпциг: Укр. накладня, [б. р.] — 222 с.
ВКМ, інв. № ЛУ — 1182.
4. Українка Леся. У пущі: Драм. поема в 3-х діях / У ред. й із передм. та поясн. А. Кру-

шельницького. — Л.: Накл. Книгарні Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1926. — IX. — 94 с. (Вид-во «Для школи і дому», № 1).
ВКМ, інв. № ЛУ — 1926.

5. Українка Леся. Лісова пісня: драма-феєрія в трьох діях. — К. — Х.: Книгоспілка, 1927. — 80 с.
КЛММЛУ, інв. № КД — 2485.
6. Українка Леся. Лісова пісня. — Харків: Держ. літ. вид-во, 1937. — 135 с.
ВКМ, інв. № ЛУ — 1191.
7. Українка Леся. Вибрані поезії. — Краків: Укр. вид-во Генерал-губернаторство, 1940.— 80 с. (Серія «Літературна бібліотека» ч. 3).
ВКМ, інв. № ЛУ — 1287.
8. Українка Леся. Вибрані поезії.: — К.: Укрвидав. ЦК КП(б)У, 1943. — 232 с.
ВКМ, інв. № ЛУ — 1294.
9. Українка Леся. Вибрані поезії. / Упор. О. Ольховик. — М.: Держ. видав. дитячої літератури Наркомпросу РРФСР, 1945. — 112 с.
ВКМ, інв. № ЛУ — 1293.
10. Українка Леся. Поезії: Вибрані твори / Вступна стаття та ред. П. Одарченка.— Регенсбург (Німеччина), 1946. — 112 с., іл. («Українська класика»).
ВКМ, інв. № ЛУ — 1438.
11. Українка Леся. Неопубліковані твори / Із рукописів підготувала до друку М. Деркач. — Львів: Вільна Україна, 1947. — 142 с.
ВКМ, інв. № ЛУ — 1295.
12. Українка Леся. Твори: Т. 1—12; Нью-Йорк: Вид. спілка Г. Тищенко, А. Білоуса, 1953—1954 — Т. 1: Лірика / За заг. ред. Б. Якубського. — [1953]. — 131; VII-LXXXIV + I-XXII; 1л. портр.
КЛММЛУ, інв. № КД — 2737.
13. Українка Леся. Твори: Т. 1—12; Нью-Йорк: Вид. спілка Г. Тищенко, А. Білоуса, 1953—1954 — Т. 2: Лірика / За заг. ред. Б. Якубського. — [1953]. — 160; VII-XXIII + I-XXVI; 1л. портр.
КЛММЛУ, інв. № КД — 2738.
14. Українка Леся. Твори: Т. 1—12; Нью-Йорк: Вид. спілка Г. Тищенко, А. Білоуса, 1953—1954 — Т. 3: Поеми / За заг. ред. Б. Якубського. — [1954]. — 240; I-XXIII; 1л. портр.
КЛММЛУ, інв. № КД — 2739.
15. Українка Леся. Твори: Т. 1—12; Нью-Йорк: Вид. спілка Г. Тищенко, А. Білоуса, 1953—1954 — Т. 4: Переклади / За заг. ред. Б. Якубського. — [1954]. — 184; V-XXIV + I-XIII; 1л. портр.
КЛММЛУ, інв. № КД — 2740.
16. Українка Леся. Твори: Т. 1—12; Нью-Йорк: Вид. спілка Г. Тищенко, А. Білоуса, 1953—1954 — Т. 5: Драми / За заг. ред. Б. Якубського. — [1954]. — 178; III-XLV.
КЛММЛУ, інв. № КД — 2741.
17. Українка Леся. Твори: Т. 1—12; Нью-Йорк: Вид. спілка Г. Тищенко, А. Білоуса, 1953—1954 — Т. 6: Драми / За заг. ред. Б. Якубського. — [1954]. — 207; I-LXXXV; 1л. портр.
КЛММЛУ, інв. № КД — 2742.
18. Українка Леся. Твори: Т. 1—12; Нью-Йорк: Вид. спілка Г. Тищенко, А. Білоуса, 1953—1954 — Т. 7: Драми / За заг. ред. Б. Якубського. — [1954]. — 191; I-CXV; 1л. портр.
КЛММЛУ, інв. № КД — 2743.
19. Українка Леся. Твори: Т. 1—12; Нью-Йорк: Вид. спілка Г. Тищенко, А. Білоуса, 1953—1954 — Т. 8: Драми / За заг. ред. Б. Якубського. — [1954]. — 244; I-CVI; 1л. портр., ноти.
КЛММЛУ, інв. № КД — 2744.
20. Українка Леся. Твори: Т. 1—12; Нью-Йорк: Вид. спілка Г. Тищенко, А. Білоуса, 1953—1954 — Т. 9: Драми / За заг. ред. Б. Якубського. — [1954]. — 182; I-CXXVII; 1л. портр., автограф.
КЛММЛУ, інв. № КД — 2745.
21. Українка Леся. Твори: Т. 1—12; Нью-Йорк: Вид. спілка Г. Тищенко, А. Білоуса, 1953—1954 — Т. 10: Проза / За заг. ред. Б. Якубського. — [1954]. — 292; V-XXXII.
КЛММЛУ, інв. № КД — 2746.
22. Українка Леся. Твори: Т. 1—12; Нью-Йорк: Вид. спілка Г. Тищенко, А. Білоуса, 1953—1954 — Т. 11: Драми / За заг. ред. Б. Якубського. — [1954]. — 170; I-XCIII.
КЛММЛУ, інв. № КД — 2747.
23. Українка Леся. Твори: Т. 1—12; Нью-Йорк: Вид. спілка Г. Тищенко, А. Білоуса, 1953—1954 — Т. 12: Статті / За заг. ред. Б. Якубського. — [1954]. — 264 с.
КЛММЛУ, інв. № КД — 2748.

24. Українка Леся. Вибране. — К.: Радянський письменник, 1955. — 708 с.
ВКМ, інв. № ЛУ — 1316.
25. Українка Леся. У пущі: Драматична поема. — К.: Держлітвидав, 1956. — 176 с.
ВКМ, інв. № ЛУ — 1314.
26. Українка Леся. Пан народовець. К.: Держлітвидав, 1958. — 12 с.
ВКМ, інв. № ЛУ — 1170.
27. Українка Леся. Літо краснеє минуло. К.: «Веселка», 1966. — 16 с.
ВКМ, інв. № ЛУ — 1173.
28. Українка Леся. Лелія: Казка. К.: «Веселка», 1966. — 24 с.
ВКМ, інв. № ЛУ — 1174.
29. Українка Леся. Грай, моя пісне. К.: «Веселка», 1969. — 24 с.
ВКМ, інв. № ЛУ — 1171.
30. Українка Леся. Літо краснеє минуло. К.: «Веселка», 1970. — 16 с.
ВКМ, інв. № ЛУ — 1172.
31. Українка Леся. Бояриня. Драматична поема. — Нью-Йорк (США): Видавництво Чарторийських, 1971. — 48 с. (Серія «Книгозбір для школи і дому»).
ВКМ, інв. № ЛУ — 1431.
32. Українка Леся. Лісова пісня: Драма-феєрія в трьох діях — К.: Дніпро, 1973. — 102 с., іл.
ВКМ, інв. № ЛУ — 1375.
33. Українка Леся. Бояриня. Драматична поема. — Нью-Йорк (США): Видавництво шкільної ради, 1983. — 48 с. (Серія «Шкільна бібліотека»).
ВКМ, інв. № ЛУ — 1430.

XIV. Рецензії, критичні замітки, відгуки

1. Музичка А. Леся Українка: її життя, громадська діяльність і поетична творчість. — Одеса-Харків: Державне видавництво України, 1925. — 108 с.
КЛММЛУ, інв. № КД — 2769.
2. Лазаревський Гліб. Молодість Лесі Українки. Біографічне оповідання. — Львів: Накладом Центрального Українського Жіночого Товариства Союз Українок. 1937. — 92 с.
ВКМ, інв. № ЛУ — 1435.
3. Крук К. Леся Українка. Життя і творчість// «Самоосвіта», ч. 88. — Львів, березень 1937. — 48 с.
ВКМ, інв. № ЛУ — 1318.
4. Сімович Василь. Листування Лесі Українки з Осипом Маковеєм із додатком листів Олени Пчілки та власних споминів про побут Лесі Українки в Чернівцях. — Л.: Накл. вид. кооп. Спілки «Хортиця», 1938. — 78 с.
ВКМ, інв. № ЛУ — 1296.
5. Бугайко Ф. і Т. Вивчення творчості Лесі Українки в середній школі. — К.: Радянська школа, 1939. — 86 с.
ВКМ, інв. № ЛУ — 1317.
6. Сірий Ю. Леся Українка: Характеристика творів. — Прага: Колос, 1940. — 24 с.
ВКМ, інв. № ЛУ — 1429.
7. Лазаревський Гліб. Молодість Лесі Українки. Біографічне оповідання. — Вінніпег (Канада): Видання «Український голос», 1943. — 64 с.
ВКМ, інв. № ЛУ — 1434.
8. Білецький Л. Три сильветки: Марко Вовчок — Ольга Кобилянська — Леся Українка. — Вінніпег (Канада), 1951. — 128 с.: іл.
ВКМ, інв. № ЛУ — 1312.
9. Бабишкін О., Курашова В. Леся Українка. Життя і творчість. — К.: Вид-во худ. л-ри, 1955. — 475 с.
ВКМ, інв. № ЛУ — 1421.
10. Д-р Антін Княжинський. Творчий шлях Лесі Українки: друге переглянене видання. — Філадельфія, 1961. — 55 с.
КЛММЛУ, інв. № КД — 2752.
11. Костенко А. Співачка досвітніх вогнів. — К.: Держ. вид-во дитячої літ-ри, 1963. — 156 с.
ВКМ, інв. № ЛУ — 1315.
12. Огнєва О. Д. Ге Баоцюань та Леся Українка: творчий контакт// Українознавчі дослідження. Випуск 2. — Пекін: Китайське видавництво суспільних наук. 2016. — С. 111—122.
ВКМ, інв. № ДМ — 67836.

Видання творів Лесі Українкимовами народів світу
Англійською

Українка Леся. Лісова пісня: драма-феєрія в 3-х діях / упорядкув. С. Романова, Т. Данилюк-Терещук; пер. з укр. П. Канді; ілюстр. К. Сивої. — Текст укр., англ. — Ювіл. вид. — Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2011. — 284 с.: іл.
ВКМ, інв. № ЛУ — 1239.

Бенгалі

Українка Леся. Лісова пісня. — Переклад та упорядкування мовою бенгалі Мрідули Гош, 2012. — Київ: Центр Тагора. Автографи О. Огнєвої і Мрідули Гош (мовою бенгалі); підпис: Волинському краєзнавчому музею від авторів. 31.08.2012.
ВКМ, інв. № ЛУ — 1262.

Бурятською

Леся Українка. Хусэлнууд. Леся Українка. Мрії. Переклад Цирен-Дулми Дондокової // Буряад унэн. 31 травня 1972. — С. 3.
З дарчим підписом: «Волынскому краеведческому музею дарим свою газету, в которой есть большое посвящение украинской литературы, среди них заметите стихотворение Леси Украинки «Мечты» в переводе нашей бурятской поэтессы Цырен-Дулмы Дондоковой. Писатели Бурятии».
ВКМ, інв. № ДМ — 67433.

Литовською

Amžiшman neužtektų su tavim būt kartu... Ukrainiečių meilės lyrika / Збірник творів українських поетів-ліриків. Леся Українка: стор. 131—140. — Клайпеда: EGLE. 2008. — 168 с.
ВКМ, інв. № ЛУ — 1424.

Німецькою

Українка Леся. Лісова пісня: драма-феєрія в 3-х діях / упорядкув. С. Романова, Т. Данилюк-Терещук; пер. з укр. Е. Бермана; ілюстр. І. Рублюк. — Текст укр., нім. Луцьк: Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2017. — 284 с.: 13 іл.
ВКМ, інв. № ЛУ — 1432; 1433.

Польською

1. Ukrainka Łesia. Pieśń Lasu. — Варшава: Panstwowy instytut wydawniczy, 1989.
   ВКМ, інв. № ЛУ — 1177.
2. Ukrainka Łesia. Kasandra i inne dramaty. — Kraków, 1982. — 373 s.
   ВКМ, інв. № ЛУ — 1224.
3. Українка Леся. Лісова пісня — Łesia Ukrainka. Pieśń Lasu: драма-феєрія в 3-х діях / упорядкув. С. Романова, Т. Данилюк-Терещук; пер. з укр. Є. Літвінюк; ілюстр. З. Сойко. — Текст укр., пол. — Ювіл. вид. — Луцьк: Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2016. — 284 с.: 13 іл.
   ВКМ, інв. №№ ЛУ — 1368, 1369, 1370.

Російською

1. Украинка Леся. Собрание сочинений: В 3 т. — Т. I. Стихотворения. Поэмы. — М.: Гос. изд-во худож. лит., 1950. — 368 с.
   ВКМ, інв. № ЛУ — 1137/1.
2. Украинка Леся. Собрание сочинений: В 3 т. — Т. II. Драматические произведения. — М.: Гос. изд-во худож. лит., 1950. — 368 с.
   ВКМ, інв. № ЛУ — 1137/2.
   Украинка Леся. Собрание сочинений: В 3 т. — Т. III. Проза, рассказы, статьи, письма. — М.: Госиздат, 1950. — 392 с.
   ВКМ, інв. № ЛУ — 1137/3.
3. Украинка Леся. Стихотворения и поэмы / Вступ. ст., подготовка текста и примеч. М. Рыльского, А. Дейча. — Л.: Сов. писатель, 1958. — 410 с.
   ВКМ, інв. № ЛУ — 1422.
4. Коцюбинский М. Повести и рассказы. Украинка Леся. Стихотворения. Поэмы. Дра-

мы. — М.: Художественная литература, 1968. — 704 с. (Серія «Библиотека всемирной литературы»).
ВКМ, інв. № ЛУ — 1425.

Додаток 2. Іконографія.

А. Листівки поштові.

1. Леся Українка і Ольга Кобилянська. — Коломия: видавництво Я. Оренштайна. 1902 р. — Серія «Рідне слово». — З фото 1901 р., Чернівці.
   ВКМ, інв. № ЛУ — 1398.
2. Листівка поштова: Ольга Косач (Олена Пчілка, 1852). Наталія Кобринська. 1855. — Накладом Я. Оренштайна в Коломиї [1902]. — Серія «Рідне слово».
   КЛММЛУ, інв. № Г — 1179.
3. Листовна картка: Лариса Косач (Леся Українка). — К.: «Разсвѣтъ», 1911 р. — Одна з 15-ти листівок серії, дохід від продажу якої призначався на спорудження пам'ятника Т. Шевченка в Києві. — З лицевого боку справа мотто: «Ні, я хочу крізь слизь [Так у тексті. — Авт.] сміятись, / Серед лиха співати пісні, / Без надії таки сподіватись, / Жити хочу! Геть, думи сумні! Л. Українка».
   ВКМ, інв. № ЛУ — 1246.
4. Листівка поштова Леся Українка. Фот. Ю. Тесленко-Приходько, К., 1913. — Накл. П. Дятлова. Відень, б. р. [1918]. — Українські письменники: Серія II. — На звороті: вгорі зліва портрет Т. Шевченка, справа мотто: «...Возвеличу / Малих отих рабів німих! Я на сторожі коло їх / Поставлю слово» Т. Шевченко.
   ВКМ, інв. № ЛУ — 1180.
5. Поштова листівка: Леся Українка в юнацькому віці. Малюнок І. І. Іванова. — Із лицевого боку вгорі зліва монограма художника й дата: 1928. — Державне видавництво України. Друк та літ. Т. Дунаєва. — Москва, б. р. [1929].
   ВКМ, інв. № ЛУ — 1188.
6. Переписний листок: Леся Українка. — Львів: Видання Товариства «Академічна поміч» і видавництва «Житє», б. р. — (З фото 1896 р.)
   ВКМ, інв. № ЛУ — 1405.
7. Поштова листівка: Леся Українка (Лариса Петрівна Косач) (1871—1913) / Худ. М. Базилєв. — К.: Державне видавництво образотворчого мистецтва і музичної літератури, 1956.
   ВКМ, інв. № ЛУ — 1190.
8. Листівка поштова: Леся Українка. Łesia Ukrainka (1871—1913) / Худ. А. Шкрабалюк, 1963. — Нью-Йорк (США): Наша Батьківщина. Б. р.
   ВКМ, інв. № № ЛУ — 1251; 1358.
9. Листівка поштова: Леся Українка (Лариса Петрівна Косач-Квітка. 1871—1913) — велика українська поетеса, революційний демократ. Худ. В. Я. Чебаник. — К.: Мистецтво, 1971.
   ВКМ, інв. № № ЛУ — 130/4; ЛУ — 130/5.
10. Листівка поштова: Леся Українка (Лариса Петрівна Косач-Квітка. 1871—1913) — велика українська поетеса, революційний демократ / Леся Украинка (Лариса Петровна Косач-Квитка. 1871-1913) великая украинская поэтесса, революционный демократ. — К.: Мистецтво. 1971.
    ВКМ, інв. № ЛУ — 1342.
11. Листівка поштова: Леся Українка. Łesia Ukrainka 1871—1913. Сторіччя з дня народження Лесі Українки. / Hundredth anniversary of the birth of the poetess Łesia Ukrainka. — Дизайн Іван Піп. — Вінніпег (Канада). Видання національної жіночої ради Комітету українок Канади. 1971.
    ВКМ, інв. № ЛУ — 1252.

Б. Фото

1. Фото: Група викладачів і студентів ЛДПІ імені Лесі Українки, серед яких —Галина Іванівна Мудрик і Андрій Захарович Омельковець, з Варварою Йосипівною Дмитрук на ганку «Лесиного білого домика» в Колодяжному. 1955 р. — На звороті підпис: «1955. Колодяжне.
   «Білий» Лесин будиночок. В центрі — Варвара Дмитрук, товаришка — няня Лесі. Екскурсія студентів». — 9x12 см.
   ВКМ, інв. № ЛУ — 1184.
2. Фото: Максим Тадейович Рильський з групою студентів ЛДПІ імені Лесі Українки в Колодяжному. 1963 р. — 18x24. — Фото В. Царука.
   ВКМ, інв. № ЛУ — 706.

3. Фото: М. Т. Рильський роздає автографи. Колодяжне, 1963 р. — 13х18. — Фото В. Царука.
ВКМ, інв. № ЛУ — 707.
4. Фото: М. Т. Рильський з викладачами ЛДПІ імені Лесі Українки Омельковцем, Церковницьким та іншими в Колодяжному; серпень 1963 р. — 13х18. — Фото В. Царука.
ВКМ, інв. № ЛУ — 708.
5. Фото: М. Т. Рильський з групою студентів ЛДПІ імені Лесі Українки біля «білого будиночка» Лесі Українки в Колодяжному. Серпень, 1963 р. — 13х18. — Фото В. Царука.
ВКМ, інв. № ЛУ — 709.
6. Фото: М. Т. Рильський (у центрі) серед студентів і викладачів ЛДПІ ім. Лесі Українки в Колодяжному; серпень 1963 р. — 18х24. — Фото В. Царука.
ВКМ, інв. № ЛУ — 710.
7. Фото: М. Т. Рильський (у центрі, з капелюхом у руці) серед відвідувачів літературно-меморіального музею Лесі Українки в с. Колодяжне Ковельського р-ну; серпень 1963 р. — 18х24. — Фото В. Царука.
ВКМ, інв. № ЛУ — 711.
8. Фото: Композитор Анатолій Кос-Анатольський (в центрі) з групою студентів ЛДПІ ім. Лесі Українки в с. Колодяжне Ковельського р-ну. 1963 р. — 13х18 см. — Фото В.Царука.
ВКМ, інв. № ЛУ — 712.
9. Фото: Олесь Гончар на Волині. 1963 р. На фото зліва направо: М. Радулевич, Я. Чернявський, Олесь Гончар, його дружина Валентина, А. Парфенюк, П. Борковський, Є. Поліванов. Діти: син Гончара (справа), діти з Колодяжного. — 18х24 см.
ВКМ, інв. № ЛУ — 499.
10. Фото: Юрій Косач серед партійної еліти Волині на святкуванні 100-річчя від дня народження Лесі Українки в Колодяжному. 1971. — 18х24 см.
ВКМ, інв. № ЛУ — 1327.
11. Фото: Делегацію, яка приїхала на святкування 100-річчя від дня народження Лесі Українки, вітає голова колгоспу села Колодяжне; справа Ю. Косач. 1971. — 15х24 см.
ВКМ, інв. № ЛУ — 1329.
12. Фото: Юрій Косач дає автограф. Колодяжне, 1971. — 18х24 см.
ВКМ, інв. № ЛУ — 1328.
13. Фото: Зустріч хлібом-сіллю делегації, яка приїхала на святкування 100-річчя від дня народження Лесі Українки. Колодяжне. 1971. — 18х24 см.
ВКМ, інв. № ЛУ — 1330.
14. Фото: Учасники республіканської наукової конференції, присвяченої 100-річчю від дня народження Лесі Українки. За трибуною — Д. Цимбалюк, ректор ЛДПІ ім. Лесі Українки. Луцьк, 1971. — 15х24 см.
ВКМ, інв. № ЛУ — 1331.
15. Фото: Урочисті збори, присвячені 100-річчю від дня народження Лесі Українки. За трибуною — Олесь Гончар. Луцьк, 1971. — 15х24 см.
ВКМ, інв. № ЛУ — 1332.
16. Фото: Драмгурток м. Клевланд штату Огайо (США) біля пам'ятника Лесі Українці. Підпис: «Дарунок від українського драматичного гуртка міста Клевланд Огайо США з нагоди урочистого відзначення 100-річчя поетеси Лесі Українки 21-го 3-го 1971». — 23х35 см.
ВКМ, інв. № ЛУ — 123/1-2.
17. Фото: Літературно-мистецьке свято «Лесина пісня»; Волинь, листопад 1981 р. Автограф дає поет Іван Драч. — 14х21 см.
ВКМ, інв. № ЛУ —316.
18. Фото: Літературно-мистецьке свято «Лесина пісня»; Волинь, листопад 1981 р. Автограф дає письменник Микола Олійник. — 14х21 см.
ВКМ, інв. № ЛУ —317.
19. Фото: Літературно-мистецьке свято «Лесина пісня»; Волинь, листопад 1981 р. Зал урочистого засідання. — 14х43 см.
ВКМ, інв. № ЛУ —318.
20. Сувенір: «Михайло Петрович Драгоманов». І пол. XX ст. Опукле скло, папір.
КЛММЛУ, інв. № ПЕ — 551.

Наталія Пушкар,
Сергій Мельник
(м. Луцьк)

ГЛІБ ЛАЗАРЕВСЬКИЙ. МОЛОДІСТЬ ЛЕСІ УКРАЇНКИ (БІОГРАФІЧНЕ ОПОВІДАННЯ). ДО ІСТОРІЇ НАПИСАННЯ І ПУБЛІКАЦІЙ

Надходження до фондів музею у березні цього року раритету — книги Гліба Лазаревського «Молодість Лесі Українки. Біографічне оповідання» (видання «Українського голосу», Вінніпег, Канада, 1943. — 64 с.) спонукало до поглиблення знань про автора, найбільш відомого словосполученням «Рукопис Лазаревського», адже саме на нього (рукопис) покликається Ольга Косач-Кривинюк у фундаментальній праці «Леся Українка. Хронологія життя і творчості» (Нью-Йорк (США), 1970. — 923 с., іл.).

«Енциклопедія українознавства» обмежилась кількома рядками про Г. О. Лазаревського, згадавши, щоправда, що він є автором статей про Лесю Українку. Значно більше інформації подано в новітніх «Енциклопедії історії України» (т. 6) та «Енциклопедії сучасної України» (т. 16); автори статей О. О. Лазаревський* (онук Гліба Олександровича) та І. Б. Усенко**.

Лазаревський Гліб Олександрович (26 (14).05.1877 — 15.01.1949) — правник і літературознавець. Один з потужного козацько-старшинського (згодом — дворянського) роду Лазоренків, приписаних до Конотопської сотні Ніжинського полку за реєстрами 1711 і 1736 рр. Про його дядьків (по батькові) писав Т. Шевченко у своєму щоденнику: «На удивление симпатичные люди эти прекрасные братья Лазаревские, и все шесть братьев, как один, замечательная редкость!». Василь, Іван, Михайло, Олександр, Федір, Яків Матвійовичі Лазаревські — добрі знайомі і шанувальники великого українського Кобзаря як за його життя, так і по смерті.

Народився Гліб Олександрович в селі Підлипне Конотопського повіту Чернігівської губернії (нині село Конотопського району, Сумської області). Далі з батьками жив у Києві, де закінчив гімназію (1895), юридичний факультет університету (1899), почав трудову літературну діяльність: був секретарем часопису «Киевская старина», в якому друкував свої історичні розвідки, став кандидатом на судові посади при Київському окружному суді. У 1904—1917 рр. служив на різних посадах у Ніжинському, Чернігівському, Віленському, Київському окружних судах. У 1917—1919 рр. був активним учасником національно-визвольного руху; працював за основною своєю спеціальністю в урядах М. Грушевського, В. Винниченка, П. Скоропадського; очолював Окрему слідчу комісію при Осадному корпусі Січових стрільців Є. Коновальця.

У кінці листопада 1919 р. був заарештований денікінською контррозвідкою, утримувався в Лук'янівській тюрмі. Після звільнення (втечі) з початку 1920 року служив у державних установах УРСР, приховуючи свою роботу на юридичних посадах за Української Центральної Ради, Гетьманату і Директорії; водночас досліджував творчість Т. Г. Шевченка. У січні 1930 року Народним Комісаріатом освіти УРСР його було відряджено до Польщі і Франції для збору матеріалів про життя і творчість Т. Шевченка. До 1939 року жив у Польщі, був науковим співробітником Українського наукового інституту у Варшаві. Його дружина і син, які залишилися у Києві, 1935 року були репресовані і заслані на 5 років до Сибіру за безглуздим звинуваченням у шпигунській діяльності на користь Польщі. У вересні 1939 р. Лазаревський повернувся до УРСР. До війни жив і працював у Сумах, Києві, Харкові; в евакуацію відбув до м. Уфа. Там працював перекладачем при АН УРСР; з 1942 — літературним редактором і перекладачем в Інституті історії України АН УРСР; з липня 1943 — виконуючим обов'язки старшого наукового співробітника Державного літературно-художнього музею Т. Шевченка, створеного в Уфі. 1944 року разом з музеєм повернувся до Києва. За кілька років опублікував низку праць шевченкознавчої тематики. 22 листопада 1947 року був звільнений з музею «за недотримання ідеологічного рівня» в наукових працях. Розгром для української культури і літератури постанова ЦК КП(б)У «Про журнал «Вітчизна»» від 1 жовтня 1946 року насильно відлучила від творчої діяльності ціле гроно діячів, активних дописувачів журналу, який до 16 жовтня 1945 р. мав назву «Українська література». Зокрема Гліба Лазаревського було засуджено за активне проповідування «у своїх

*Лазаревський Олександр Олександрович (1948, Київ — 2009, там само) — громадсько-культурний діяч. Заслужений працівник культури України (2006). Багато років жив і працював у РФ. Від 2005 р. жив у Києві. Співупорядник мемуарів членів родини Лазаревських.

**Усенко.

писаннях буржуазно-націоналістичні ідеї, всіляко вихваляючи дореволюційну поміщицько-капіталістичну діяльність і підносячи на щит консервативних та реакційних діячів минулого, в тому числі і прямих петлюрівських контрреволюціонерів». Позбавлення посади (працював завідуючим відділу музею Т. Шевченка) спричинилося до позбавлення житла, адже він мешкав у приміщенні музею. Переїхав до Львова, працював у бібліотеках, спочатку — у Львівській обласній, потім у науковій бібліотеці Львівського університету. Львів і став його останнім земним пристановищем. Гліб Олександрович Лазаревський похований на Личаківському кладовищі.

Повернімося ж до варшавського періоду життя і праці Г. О. Лазаревського. У науковому відрядженні він займався впорядкуванням архіву Михайла Драгоманова; результатом роботи стало видання «Архів Михайла Драгоманова, т. 1. Листування Київської старої громади з М. Драгомановим (1870—1895). Варшава, 1937». Другим томом мало бути підготовлене ним до друку «Листування Лесі Українки з Драгомановими і Косачами». Автографи листів Лесі Українки до родини Драгоманових до Другої світової війни зберігалися серед паперів М. П. Драгоманова у Варшаві. Приміщення Українського наукового інституту, де зберігався архів М. Драгоманова, згоріло під час війни; очевидно, тоді ж згорів і архів. Тому працю Г. Лазаревського з копіювання архіву Драгоманових важко переоцінити: адже лише завдяки йому зберігся великий і надзвичайно важливий масив епістолярію Лесі Українки. З копій Г. Лазаревського для «Хронології життя і творчости Лесі Українки» зробила копії Ольга Петрівна Косач-Кривинюк. Примірник О. П. Косач-Кривинюк являє собою зшиток, на 99 сторінках якого передруковано на машинці 60 листів Лесі Українки до Драгоманових; усі вони під одним номером (ф.2, №1548) зберігаються у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР. Автографи цих листів, очевидно, втрачені назавжди.*

1937 року (за іншими джерелами 1935—1936, що вірогідніше) Гліб Лазаревський написав біографічне оповідання «Молодість Лесі Українки». Отже, надходження до музею книги, виданої 1943 року в Канаді, спростувало тезу О. О. Лазаревського та І. Б. Усенка, авторів статті про Г. О. Лазаревського, про те, що автор свою працю «опублікувати не зміг». Вірогідніше, шановні автори про публікацію біографічного оповідання Г. Лазаревського «Молодість Лесі Українки» — ні львівського, ні канадського — не знали.

Не встигли ми порадіти такій удачі, як надходження до музею рідкісної книги — першої біографії Лесі Українки, і звести, як кажуть, кінці з кінцями — чому Канада, як туди потрапив рукопис, адже автор у час виходу книги жив і працював у Башкирії, в Уфі; чому у його бібліографії, поданій в обох новітніх Енциклопедіях — Історії України й Сучасної України — відсутня позиція про видання цієї книги; а у фундаментальному «Путівнику по відділу рукописів Інституту літератури (Київ, видавничий центр «Спадщина», 1999) в описі колекції «Леся Українка» під рубрикою «Матеріали інших авторів» (стор. 403) згадується «Г. Лазаревський «Молодість Лесі Українки», — повість (1948)», як музей несподівано став власником ще одного раритету: Гліб Лазаревський. Молодість Лесі Українки (Біографічне оповідання). Книга вийшла у Львові у 1937 році накладом Центрального Українського Жіночого Товариства Союз Українок у Львові, у серії «Бібліотека Союзу Українок», надрукована у друкарні «Графія» на вулиці Тихій, 5.

Так музей став власником першого (1937) і другого (1943) видань праці Г. Лазаревського, яка, що найважливіше є першою спробою науково-популярної біографії Лесі Українки, адже для її написання він використав документальні матеріали, які мав у своєму розпорядженні під час проживання і праці у Варшаві, практично піде погрішивши проти істини.

Наклад, треба думати, в обох випадках, був невеликим.

До Львова рукопис біографічного оповідання «Молодість Лесі Українки», ймовірно, надіслав сам Лазаревський, адже Львів, як і Варшава входили до Другої Речі Посполитої. Можливо, Гліб Олександрович з якихось причин не дізнався, що книжечка вийшла друком, і надрукованою вона ні до нього, ні до його родини (тим більше, адже дружина і син з Радянської України в той час були заслані до Сибіру) не потрапила. А ще треба розуміти, що з буржуазної Польщі до Радянської України книга легально потрапити не могла. Якщо ж хтось отримував подібні видання нелегальним шляхом, то про те мовчав.

Стало можливим припустити, чому друге видання здійснено в Канаді.

У 1930-і роки українці, особливо з Західної України, можливо виїжджали за океан — в Канаду, США, Бразилію, Аргентину, Уругвай — у пошуках кращої долі. Ймовірно, хтось вивіз із собою як пам'ять про рідну землю і цю невеличку книжечку. Той «хтось» мусив бути з Галичини; а ще він був письменним, мудрим, далекоглядним, зумів оціни-

*Невідомо також, де знаходяться «Рукописи Лазаревського», які копіювала Ольга Косач-Кривинюк.

ти переваги життя у вільному світі, де за переконання не карають, друкованого слова не бояться.

Видання різняться форматом, а відтак кількістю сторінок: перше, львівське — 12х16,7 см, 92 стор.; друге, канадське — 15,5х22,5 см, 64 стор. Видання 1943 року прикрашене портретом Лесі Українки (на оригінальній світлині 1896—97 рр. вона поруч з братом Михайлом). У кінці тексту першого видання є редакторська ремарка: «Автор використав матеріали з архіву М. П. Драгоманова при варшавському Українському Науковому Інституті», якої немає у другому виданні. Порівняння текстів першого і другого видань ще раз переконало, що друге видання — передрук першого. Деякі дрібні неточності можна віднести на рахунок друкарських помилок: піддашшях — піддашшах; напіврозталого — напів-розсталого; докраю — до краю; волхвичем — войхвичем; діставши — діставшися; недуже — не дуже тощо; пропущено і зміщено кілька рядків в одному з абзаців видання 1943 року; переставлено окремі літери в словах (напр.: сміється — смітеься). Загалом же це ніяким чином не применшує значення обох видань.

У праці «Леся Українка. Хронологія життя і творчости» (Нью-Йорк, 1971) Ольга Косач-Кривинюк, фіксуючи події 1876-1895 рр. — від першого дитячого ще листа про «ужачи йайця» до родини Драгоманових до смерті Михайла Петровича — покликається на рукопис Лазаревського, цитує уривки, коментує сумнівні для неї місця. Про «Молодість Лесі Українки» згадки немає. Адже книга вийшла вперше у Львові, «під Польщею», за залізною завісою, тому, треба думати, Ольга Петрівна теж про неї не знала.

На перше видання книги «Молодість Лесі Українки» покликається М. О. Мороз у своїй праці «Літопис життя та творчості Лесі Українки» (К.: Наукова думка, 1992. — 632 с.). Таких покликань сім. Але лише у двох випадках з семи (поз. 25 за 1877 р. і поз. 618 за 1894 р.) зазначено: «Лазаревський Г. Молодість Л. У.» без вказівки на тип, місце й рік видання; у п'яти випадках посилання скромніше: «Лазаревський Г.» — і сторінка з видання 1937 року. Для Мирослава Олександровича Мороза, який працював над «Літописом...» у 1973-77 і 1988-90 рр., книжечка Г. Лазаревського була важливим документальним джерелом, але на ім'я автора першого біографічного оповідання про Лесю Українку було накладено табу ще 1946 року, ймовірно, саме тому воно не розшифроване.

У Музеї Лесі Українки Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки зберігається ще один раритет: примірник журналу «Україна», число 2 за лютий 1946 року (рік і місяць 75-ї річниці від дня народження Лесі Українки)*. На сторінках 16-28 журналу вміщено підбірку з нових матеріалів про Лесю Українку, у т. ч. під рубрикою «Нові романи виходять у світ» опубліковано розділ «В Болгарії» з «біографічного роману» Гліба Лазаревського «Молодість Лесі Українки». Публікацію ілюстровано портретом автора. У передмові сказано: «Письменник Гліб Лазаревський закінчив біографічний роман «Молодість Лесі Українки», побудований на переказах близьких їй людей і на листуванні поетеси. У вміщуваному розділі оповідається про перебування Лесі Українки в родині дядька її, Михайла Петровича Драгоманова в Болгарії, у Софії...». Уривок у журналі «Україна» — третя з відомих на сьогодні публікацій і другий варіант тексту Лазаревського Г. За змістом він повторює сюжети з біографії Лесі Українки, викладені у X—XII розділі видання 1937 і 1943 року, але відрізняється текстовим викладом матеріалу і є значно розлогішим.

Отже, був ще один рукопис; якщо вірити передмові до журнальної публікації — закінченого біографічного роману, з якого опубліковано лише один розділ. Чи, можливо, на замовлення публікаторів Г. Лазаревський розширив і доповнив три розділи з виданої раніше книги (якщо він її бачив), або з рукопису, який допрацьовував пізніше, об'єднавши кілька розділів одним заголовком: «В Болгарії».

2007 року Міжрегіональна Академія управління персоналом в серії «Бібліотека українознавства» видала збірник «Гліб Лазаревський. Київська старовина» (упор. І. М. Забіяка, канд. іст. наук, автор передмови і О. О. Лазаревський, заслужений працівник культури України, онук Г. О. Лазаревського), до якого увійшли розпорошені по різних часописах (на жаль шановні упорядники не забезпечили передруковані тексти примітками, які хоча б вказували на першодруки) праці Г. Лазаревського, серед них присвячені Лесі Українці: «Мати про дочку» (стор. 477—479), «Леся Українка» (стор. 563—582). Ця остання публікація — передрук тексту з журналу «Україна» (1946, № 2, с. 27—28).

Четверта публікація (1937, 1943; 1946, 2007) двох по суті різних текстів остаточно переконала нас у тому, що ні сам автор, Гліб Лазаревський, ні автори статей про нього і упорядники його творів (Б. Усенко, І. Забіяка, О. Лазаревський) не володіли інформацією про перше і друге видання — у Львові й Вінниці (Канада) — біографічного оповідання «Молодість Лесі Українки».

*З цим виданням нас люб'язно познайомила Тетяна Ярославівна Данилюк-Терещук, завідувач музею Лесі Українки СНУ.

У 1946 році Гліб Лазаревський працював на посаді завідувача відділу музею Тараса Григоровича Шевченка у Києві; мешкав у невеликій комірчині при музею. Його наукові праці того періоду переважно шевченкознавчої тематики: «Століття «Заповіту» Т. Г. Шевченка» // «Вісті АН УРСР», 1946, № 2; «Тарас Шевченко і Глафіра Псьол» // «Радянське мистецтво», 1946, № 2; «Шевченко в житті» // «Вітчизна», 1946, № 3; «Культура російського народу й Т. Г. Шевченко» (1946), «Культура російського народу і пам'ять про Т. Г. Шевченка (1861—1918)», (1947; обидві — неопубліковані). Але, як бачимо, до біографічного оповідання, яке переросло в роман, збір матеріалів до якого розпочав ще в середині 1930-х у варшавському відрядженні, повертався постійно. Про це свідчить джерело, яке зберігається у відділі рукописів Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України — повість (як зазначено в Путівнику по фондах відділу рукописів ІЛ, с. 403) Г. Лазаревського «Молодість Лесі Українки» (ф. 2 №1239). Це рукопис на 267 сторінках* з заголовком на першій: «Гліб Лазаревський. Молодість Лесі Українки» (без зазначення типу видання «Повість») і підписом на останній: «Гліб Лазаревський. 4. VIII — 1948 р.»**.

Текст треба думати, різночасовий: рукописний чорнилом різного кольору і різної консистенції перемежовується машинописним на різних друкарських машинках (принаймні, двох); на папері різного гатунку і формату з величезною кількістю правок: вставок, уточнень, переписувань окремих сторінок, доповнень, закреслень, виправлень. Рукопис значно повніший від публікацій і, очевидно, для друку не використовувався. А, може, він є єдиним, а публікації 1937 (і 1943) і 1946 (уривок) — репліки з нього?

Проте, що Г. Лазаревський не раз повертався до роботи над текстом повісті, свідчить повністю перекреслена сторінка без пагінації (між 8 і 9 пронумерованими сторінками рукопису) з підписом автора і датою «22.VII — 1948». За змістом це один з варіантів останньої сторінки, остаточно переробленої, доповненої і підписаної автором 4 серпня 1948 року.

Менше як за пів року Гліба Олександровича не стало. Останнім місцем його роботи на півставки була наукова бібліотека Львівського університету імені І. Я. Франка. Розпорошений по різних фондах архів Г. Лазаревського нині зберігається у відділі рукописів Інституту літератури. Це 1 лист без дати до М. Ф. Біляшівського, 5 листів 1943—1948 рр. до М. П. Рильського, 9 листів до Ю. І. Яновського 1943-1948 рр. У фонді Ю. Яновського у розділі «Матеріали інших авторів» зберігається автограф твору «Сашко» (1944 р.). Машинопис біографічного нарису про Т. Г. Шевченка з часу повернення його з заслання датований 1946—1947 рр., зберігається у фонді Ф. М. Лазаревського. До фонду Олени Пчілки потрапив журнал «Жінка» (1938 р.), в якому надруковано оповідання Г. Лазаревського «Концерт». І вже згадуваний рукопис повісті «Молодість Лесі Українки» (1948 р.) зберігається у фонді Лесі Українки (Ф. № 2) серед матеріалів інших авторів.

---

1. Енциклопедія українознавства. Т. 4. — Перевидання в Україні. — Львів, 1994. — С. 1205—1600.
2. Лазаревський Г. Молодість Лесі Українки: Біографічне оповідання. — Вінніпег, Канада: видання «Українського голосу», 1943. — 64 с.
3. Лазаревський Г. Молодість Лесі Українки (Біографічне оповідання). — Львів: Накладом Центрального Українського Жіночого Товариства Союзу Українок у Львові, 1937. — 92 с. (серія «Бібліотека Союзу Українок»).
4. О. О. Лазаревський, Г. Б. Усенко. Лазаревський Гліб Олександрович // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. — К.: Наук. Думка, 2009. — т. 6.: Ла-Мі. — С. 26. — ISBN 978-966-00-1028-1.
5. О. О. Лазаревський, Г. Б. Усенко. Лазаревський Гліб Олександрович // [1] Енциклопедія історії України: у 30 т. / ред. кол.: І. М. Дзюба [та ін.]; НАН України, НТШ, Координаційне бюро енциклопедії сучасної України НАН України. — т. 16.: Куз-Лев. — С. — ISBN 944 -02-3354-X.
6. Леся Українка. Листи: 1876—1897 / Упорядкування Прокін (Савчук) В. А., передмова Агеєвої В. П. — К Комора, 2016. — 512 с. — Іл. — (Серія «Persona»).
7. М. О. Мороз. Літопис життя та творчості Лесі Українки. — К.: Наукова думка, 1992. — 632 с.
8. Українка Леся. Зібрання творів у двадцяти томах. — Т. 10. Листи (1876—1897). — Київ: Наукова думка, 1978. — 544 с.
9. Лазаревський Г. Молодість Лесі Українки. В Болгарії // Україна, 1946 р. — №2. — С. 27—28.
10. Лазаревський Г. О. Київська старовина. — К.: МАУП, 2007. — 624 с.: іл. — (Б-ка українознавства; Вип. 11). — С. 571—582.

*В оригіналі рукопису між сторінками 8-9, 13-14, 15-16, 16-17, 17-18, 18-19, 20-21, 29-30, 37-38, 58-59, 60-61, 69-70, 126-127, 144-145, 153-154, 159-160, 197-198, 239-240 є сторінки з повністю перекресленим текстом (між 16 і 17 — дві сторінки). Більшість таких сторінок з пагінацією, яка, на перший погляд, до чинного тексту рукопису стосунку не має.

** У серпні 1948 року Гліб Олександрович уже працював бібліотекарем у відділі обробки книг Львівської обласної бібліотеки; з вересня того ж року і до кінця життя — на півставки у науковій бібліотеці Львівського університету.

Сергій Романов
(м. Луцьк)

МАЛА БАТЬКІВЩИНА ЯК ТОПОС СТАНОВЛЕННЯ (ЛЕСЯ УКРАЇНКА ТА ОЛЬГА КОБИЛЯНСЬКА)

Органічність «вростання», а це відповідне слово, юних Лариси Косач та Ольги Кобилянської в огром універсуму, обмежений цивілізацією хай ще у дике, але вже довкілля, сприймається явищем типовим і нетиповим водночас. Пояснення цілеспрямованістю соціалізації порівняно більшої, повноціннішої? належності хлопчиків до інтитуційності культури буде очевидним, але не повним. І їхніх ровесниць суспільство, не тільки на вищих своїх прошарках, також виховувало відповідно заданим нормам і потребам. Різнилася сама специфіка долучення, введення у часоплин реального, тобто унормованого й контрольованого світу. У майбутнього власника й володаря незмінно чинним ставав давній закон зміни способу присутності: різкий розрив з попереднім існуванням з метою здобуття й опанування життя. Для тієї ж, яка мусила лишатися частиною і сутністю існування (пізніше чоловікові, задля набуття і підтвердження цього статусу, належало упокорити і її), такий розрив видавався необов'язковим, а то й шкідливим.

Способи реакції (чи може тут ітися про захист?) на «пропозиції іззовні» осягнути не складно. Зокрема, прийняття, а це основна і очікувана форма, має ту інфантильну відруховість, яку чомусь приписуватимуть переважно «слабкій статі»: рятунок і заспокоєння від своєї безпорадності дитина знаходить у самій... безпорадності. Однак описаний механізм не був деструктивним, а, можливо, й не таким амбівалентним. Більше того, як показала вище цитована авторка, він давав певне опертя у можливостях орієнтації і пізнання. «Найсильніше зі всього, — зізнається Кобилянська, — впливала на мене природа. Безчисленні проходи в гори, в їх найдикіші частини — пішки чи верхом, це не робило різниці — це було одиноке, що вдоволяло мене. Це було щось, що... заповняло душу, викликувало в ній спів, відгомін і ущасливлювало... Я і ще дві-три особи, що переходили мовчки ліс, ставали, віддихали глибоко, обкидували себе обопільно вдоволеними поглядами, мов відкривали тайни... Дзюрчачі потоки, в долах, в безоднях... що було краще понад це?» [2, 5, с. 233]. Направду, вся велич і краса буковинського краю відкривалася душі замріяної дитини, наповнюючи і формуючи її стихійно, але як певно та назавжди. Збереглося унікальне свідчення, записане, щоправда з других, але певних рук, яке розкриває таємницю, коли так можна сказати, «приростання» митця, його народження, набуття самого себе. Зачепившись за образ плеса-дзеркала, хоча вода то не її стихія, письменниця розмотує нитку спомину в цілу імпресіоністично-психологічну автоновелу, навіть у щось більше, інтимніше — сповідь. Оскільки цінність таких мікропортретів не лише в сенсах і фабулі, а й у конденсованості енергії всього наративу, доцільно подати текст майже повністю. Отже: «Годинами могла я лежати над цим ставком. Іноді, підставивши руку на підборіддя, могла з радісним хивлюванням дивитися, як на поверхні ставочка стрілою мчалися ластівки, купаючи свою рожево-білу грудь. З смутком на душі стежила я за полетом бджіл та їх жужанням або, підклавши руки під голову, вдивлялася я в небо, слідила за летом хмар, які все змінялися, і в моїй дитячій уяві з'являлися різні людські постаті, казкові замки, білі квіти. Одним словом, фантастичні образи, які хвилювали моє серце, що я не раз плакала, — чому саме я плакала, не можу й сьогодні Вам сказати, так я не можу сказати, чому я плакала, коли почула вперше — тоді я мала 9 років, — як грали сонату Шопена. Моя дитяча жадна душа вбирала і гармонійні тони, і фантастичні образи, і, коли була по береги переповнена, я плакала, і мені ставало легше на душі». Самодостатність, внутрішньо-стихійну якусь доконечність поданого «образка», мабуть, більше доповнить, аніж порушить ще одна дійова особа. «З материнською турботою, — відсторонюється од дзеркала, не виходячи, проте, з його фокусу героїня, — дивилася на мене мати. Одного разу, коли я лежала над ставом, надійшла мати і побачила сльози в моїх очах. «Чого ти плачеш, дитинко? Що тебе болить? — Нічого не болить мене, мамуньо», — відповіла я, бистро обтираючи сльози. Мати брала мене за руку, і ми йшли обідати» [1, с. 396].

Відірваність од культури, якщо не в найвищих, то у високих її виявах, значною

мірою (хоч ніколи повністю) компенсовувалася врастанням у природу. Обжитість місця, відчуття Дому, приналежність до чогось непорушного задавали ту тривкість часоплину й часопростору, що її називано буттям. Відповідним способом калібрувався й «душевний апарат». Відчуття співпричетності, співіснування з усім, що є по-справжньому і справжнім, хоч і в інакші, відмінні од твого, способи, задавало особливі внутрішні тони та регістри, наладновувало на глибинне сприйняття й надінтенсивне пере- і проживання миті.

Очевидно пізніше, уважна читачка А. Шопенгавра, Кобилянська пізнаватиме у таких своїх внутрішніх інсайтах описану німецьким філософом скорботу і жаль світу — «тугу світової волі» до проявлення, до самореалізації. Принаймні опосередковано це засвідчують щоденникові нотатки. Повніше, що на перший погляд може видатися навіть дивним, переживані цитованою авторкою у дитинстві стани здатен прояснити її сучасник, іспанець Мігель де Унамуно. Парабола його ідейно-світоглядного розвою — від соціалізму до християнських богошукань (засуджених офіційним католицтвом) — хоч і не зовсім типова, але й не екзотично-виняткова з-поміж тодішніх духовних біографій. Кордоцентризм його мислення, такий близький українському, базовано на опорних категоріях любові й співчуття. Категоріях чуттєво-фемінних, як вважав навіть дехто зі співвітчизників, тобто опозиційних німецькому раціоволюнтаризму Шопенгавра і звичайно ж Ніцше. Розглядаючи інкорпорованість у всесвіт опорним, власне, єдиним справжнім станом людини, філософ вирішальної ваги надає її умінню чи радше здатності персоналізувати все, що створено для і довкола неї, що пояснює, утверджує і підносить. «Ми відчуваємо співчуття, тобто любов, — пише він у праці 1912 р., — лиш до того, що нам подібне, і чим вагомішою є ця подібність, тим сильнішою є наша любов; так що наше співчуття, а з ним і наша любов до речей зростає мірою того, як ми віднаходимо у них схожість з нами. Або точніше сама любов, що в природі своїй схильна до росту, відкриває нам цю подібність. Якщо я відчув співчуття і любов до бідної зірки, що колись повинна буде згаснути в небесах, то тільки тому, що любов, співчуття силують мене вгадувати в ній якусь більш чи менш тремтливу свідомість, яка змушує її страждати з того, що вона — всього лишень зірка, і коли-небудь повинна буде згаснути. Таким чином, кожна свідомість є свідомістю смерті й болю» [7, с. 143].

У якийсь асоціативно-динамічний спосіб сказане, особливо в частині феноменології свідомості, кореспондує і з досвідом Лариси Косач. Трагедія її життя, Унамуно кожне свідоме себе і всесвіту й себе у всесвіті життя пропонує розглядати саме так, у своїх межових параметрах закроїлася сливе від початку. Психологічно й фізично ваготі реальності дівчинка долучилася (що й перетворило об'єктність індивідуума на суб'єктивну особистість) дуже рано. Смерть маленької товаришки Броні Завадської, як досвід Іншого, і затяжна хвороба, як частина власної ідентичності, послужили первинними маркерами зв'язку зі світом-як-домом. Це наче «комплекс Антея» у виразній амбівалентності: рідна земля надає снаги й водночас позбавляє, отруює її. І що найприкметніше, амбівалентність ця була вповні усвідомленою. Згадати бодай повсякчасні розважання над тим, де перебути сезони загострення. Найбільше хотілось в Колодяжне, бо й працювалося там найкраще, і люди свої, але й шкода здоров'ю найбільша.

Чи належить тут біографові зважувати недоліки та переваги? Сама письменниця, не кажучи вже про рідних, робила це, може й не завжди зумисне, у порядку співвіднесення. Балансуючи (у пошуках рівноваги?!) поміж параметрами й вимогами тіла та потребами духу, а раз по раз цей зв'язок ставав все нерозривнішим, вона мусила повсякчас обирати. А такий вибір міг здатися легким хіба людині нетворчій. Згадка про необхідність зміцнювати здоров'я закордонними вояжами, — а це кінець 1911-го, тріумфального року «Лісової пісні», — могла вивершитися такими міркуваннями: «Досить уже з мене блукання світами, та й радикального воно нічого не дає, — от собі латанина... Треба було в Єгипті вродитись, то, може, й був би лад, але ж найгірша помилка мого життя — се що я зросла у волинських лісах, решта все тільки логічні наслідки. А проте я не згадую лихом волинських лісів. Сього літа, згадавши про їх, написала «драму-феєрію» на честь їм, і вона дала мені багато радощів, хоч я й відхорувала за неї (без сього вже не йде!)» [6, 12, с. 373]. Отже, рідний край, декретований у творчій та громадсько-політичній діяльності «краєм неволі», в соціокультурних параметрах доповнювався і посилювався гнітом приватно-фізичного.

Однозначність поданого припису «розмивається» тільки чинниками більш суб'єктивного, але ж і головного тут регістру: генеалогії, патріотизму, відданості / приналежності до свого, а значить до себе. На відміну колегам, хіба за винятком А. Кримського, життя Лариси Косач, у його часопросторовій скоординованості, вимушено розділилося поміж Батьківщиною та чужиною. І прийняти та витримати друге поза домінуванням першого було, вочевидь, не менш складно, ніж пізнати рідне без порівняння з іншим.

Зв'язок із домом, як би пафосно це не звучало, не просто багато важив для письменниці — він насправді ніколи не обривався. Те, що робило її людиною в усій повноті значення — громадянкою-українкою, митцем, особистістю — мало свої початки і повсякчасне живлення з потуги землі народження, зростання, власне укорінення. Багаторічне перебування на Кавказі — його краєвиди, люди, культура — неодмінно і, може, й несвідомо співвідносилися з рідним краєм. Огляд середньовічних замків грузинських князів викликáв спомини про Любартову твердиню Луцька — місце дитячих забав малих Косачат. А туга за волинськими лісами, як зізнавалася багатьом адресатам, покликала до життя «Лісову пісню».

Коли замислитись над своєрідністю реакцій «лісової душі» (самоатестація, без сумніву промовиста), то неодмінно доведеться розкривати окремий феномен. Попри поширену думку про домінування урбаністичного / культурного коду ідентичності Лариси Косач (найбільше до цього спричинилася її творча іпостась), не менш значущим, а за самосприйняттям то й визначальним, таки були природно-стихійні начала. (Досить тут перечитати її листи з великих міст, неодмінно перейняті вже знайомою нам тугою за «своїми» ландшафтами). Дві стихії поліщука — ліс і вода — якнайповніше представляють специфічно волинську натуру Лесі Українки.

Культурологічний концепт genius loci, як місця / духу сили, що живить і виявляє людину в її узаємодії зі світом, частково може пояснити і психологію митця. Та повнішого увиразнення конечно шукати у відповідніших царинах. Дотичними розмові видаються міркування Ясперса над трьома різновидами чуттєво-просторових світообразів, посередництвом яких ми пізнаємо й орієнтуємося в довколишньому. Найархаїчнішим і водночас найбільш універсальним постає останній, у викладі ученого, «природно-міфічний» світообраз. «Вигляд краєвиду, — читаємо в обґрунтуванні, — не просто вигляд суб'єкта як явища, а суб'єкт розглядає вигляд у предметному цього краєвиду. Цей світ, який знайшов свій образ насамперед у міфах і поезії, з вихідної позиції понять про реальність природо-механічного та природо-історичного образу світу — недійсний. Він означає лише нескінченно-переплетену, багату на тонкощі та суб'єктивну реактивність на вигляд, форми, явища природи. Свого словесного виразу цей світ знаходить в аналогіях та символах, своєму посталому вигляді в духах і міфах. Якщо природа стає такою казкою, то нескінченно багато чого у таких образах світу в жодному разі не уявляється як щось просто суб'єктивно-свавільне. Принаймні це необхідність нашої людської будови душі, яка завжди і щоразу проступає як щось подібне, аналогічне, творчо з переживань, як певна картина» [9, с. 153—154].

Запроектовані на художню реальність, розважання ці годні чимало пояснити й у царині творчої психології. (Що й буде зроблено за необхідності). А на теперішньому етапі доцільно відакцентувати глибини самовизначення у векторах живого світу. Експресивність Кобилянської, стихіями якої — ліс і гори, означену філософом «суб'єктивну реактивність» буття виявляє в усій повноті розчуленої, а іноді й перечуленої натури. Ранги її особистості, коли згадати Юнґа, підвищувалися в умовах знайомого, індивідуально-обжитого простору, вільного, однак, від присутності іншого, чужорідного. Ось зовсім не пастельний ескіз вражень од гостин у Косачів на великій Україні (Гадяч, Полтавщина). Цитуємо уривок із листа до Стефаника; хто б міг її ще таку зрозуміти: «Не можу сказати, що мені тут подобається; страшно широкі поля, степи безграничні. Почуваю себе не раз як без опіки. Се, певно, тому, що я зросла в горах і все звикла вгору до чого-то молитися. Тут, здається, розпаношилась і розжилась туга вповні. По тих широких степах. І вона обгортає, здається, все і всіх. Але ліси тут прегарні в Росії» [2, 5, с. 425]. Наступного літа, розповідаючи про цю мандрівку іноземцеві, вона, щоправда, у відчутій на степовому роздоллі смутку-тузі віднайде ще й своєрідну красу.

Прикметно, що у подорожньому контексті подано (часто вживане й у інших) відоме

самоозначення «буковинський мужик». Чи є то артикулюванням, попри, у цім випадку, гарні київські / міські враження, особливості зв'язку з природою? Очевидно не тільки це, але й це передовсім. Описуючи, якраз у тім часі, свої чернівецькі будні, вона, як то не раз бувало, насвітлює цілий автопсихологічний етюд. «Саме коли найбільша завірюха, — знаєте, — я тогди вибираюсь на прохід. В нас є тут величезний народний город (парк. — ***P. C.***) — і я до нього іду. Я знаю — саме тогди не застану нікого, і тогди дуже рада. Лечу найширшою алеєю і майже щаслива, що нікого не бачу і єсьм сама. Страшне люблю самоту, самоту в природі. Люди мені мішають, а я люблю мовчки з нею розмовляти. Коли я вмру — то скажу себе в цілком незамітнім куті поховати і велику смереку на своїм гробі саме над головою засадити, аби мені вічно шуміла!» [2, 5, с. 433].

Самотність як основний (і не лише робочий) стан митця, найбільш повно виявляє особистість у її буттєвих константах. Самота, свобода, смерть — взаємопов'язаність, навіть тотожність цих категорій, відрухово чи свідомо прийнятих екзистенціалами, виводить натури вольові на справдешні вершини духу. Ненастанний блукач Заратустра, як пам'ятаємо, над усе любив гори, куди й кликав небагатьох годних здійнятися над світом і собою, щоби стати людиною. І свою проповідь «Про того, хто творить» він завершує закликом: «Із любов'ю своєю і творінням своїм простуй у свою самотність, о брате; а потім уже за тобою поплентається справедливість. / З моїми сльозами йди у свою самотність, брате! Я люблю того, хто у творінні хоче перевершити самого себе і так гине» [4, с. 65]. Блуканням Кобилянської можна докласти якнайширшої мети, зокрема й філософської. Та найвідповідніше, мабуть, буде дивитися на сам шлях, на якому подорожній повсякчас шукає, долає, збувається і набуває себе. «Маю особливий дар сумувати і чутись нещасливою, — звіряється авторка, — особливо ж, коли вибираюсь на гори, котрі суть спеціально «моїми», і бачу, як ціла гурма якихось незносних людей лізе за мною: тісно повишнуровувані дами (pardon!) і мужчини, говорячі про пиво і двозначні жарти. [...] Одна з моїх найулюбленіших партій (природних місцин в околицях Кімполунгу. — ***P. C.***) осталась ще, слава богу, досі неприступною для других, тому що приступ до неї поганий і черевики, призначені на тротуар, псуються. Там я вже була. Я справді відживаю тут. Впрочім переконуюсь, що я зовсім не така слаба, як мені в Чер [нівцях] здається. [...] Я справді гірська дитина, бо і рождена в горах» [2, 5, с. 281].

Особливості характеру горців, то, певно, тема окремої розмови. На цім етапі важливо бодай загально окреслити маршрут подорожі в її реальному й метафізичному овидах. Задля чого й слід налаштуватися на відповідні опції людини, котра перебуває в русі. У главі "Мандрівник» Заратустра каже собі таке: «Хто завжди дуже щадив себе, наостанок хирів через надмірну ощадливість. Хвала всьому, що гартує! А землю, де течуть масло і мед, — не нахвалюю! / Щоб *бачити* багато, треба ніби *не бачити* себе — така сувора вимога до кожного, хто йде в гори. / А коли хтось пізнає докучливим оком, то як він зможе побачити в речах більше, ніж саму оболонку! / [...] Так! Дивитися згори на себе самого й навіть на свої зірки, — тільки це може бути моєю *вершиною*, тільки це залишилося для мене *останньою* вершиною» [4, с. 149]. З поетичною проникливістю піднесена Ніцше воля, долаючи слабкість тіла й інертність духу, направду вигартовує (це найвідповідніше слово) самодостатню, цілісну, коли не уповні довершену в собі й для себе, особистість. Надважливим такий досвід є для митця. Ескізи психопортрета тридцятилітньої письменниці, відбиті у цитованому листі до Маковея, можна спокійно вивіряти враженнями удвічі старшої авторки. І в поважному віці вона декретує ті ж світообрази, що замолоду творили її ідентичність. Задля порівняння буквально кілька найпромовистіших пасажів: «А що воліла бути самітною, чим у товаристві, що не могло мене вдоволити, я робила довгогодинні проходи серед природи, де набирала сили й розкошувала на шпилях гір між широкораменними соснами, вслухаючись в їх шум, або слідила оком за плавбою хижунів під хмарами, що лиш десь-колись, вдаряючи крилами, наче набираючи сили, плили кудись і щезали. [...] А думки гнали в протилежні й далекі сторони або, коли я віддавалась свобідно вражінням серед природи і мрії роїлись у голові та викликали чудні почування в душі, а очі наче бачили постаті між деревами, — просилися опинитись на папері» [2, 5, с. 222].

Зв'язок творчості з природою, яка сама є потугою вічно нового розвою і невпинного творіння, явище не нове і не Кобилянською, звісно, відкрите. Просто її випадок як жінки-особистості-митця реартикулює ті моменти, що навіть в українській органічно-стихійній духовній традиції почали набирати іншого значення, зазвичай втрачаючи

надважливе попереднє. «Викінченість» культури, за привитою позитивізмом упертістю, доконче передбачала намисливість, сконструйованість, робленість. Відрухова емоційність, незашорене мислення, розкута й імпульсивна чуттєвість раз по раз втрачали на вартості. Бо сприймалися як те, що неодмінно треба подолати задля можливості називатися «успосібленою» (теж прехарактерне слівце доби), тобто соціалізованою у заданих межах одиницею / частинкою спільноти.

Відома ще од Платона градація сущого по нисхідній — найдовершеніші творіння природи, далі випадку, а вже потім мистецтва — зазнавала якоїсь дивної, наче й не зумисної уніфікації, чи то й деформації. Неґація живого світу, яку Ніцше вважав нащепленою християнством через нігілізм потойбіччя (такий погляд розділяла й Леся Українка), призводила не просто до урівнювання всього реально існуючого як не вартого, а й заперечення всього рукотвірного в його виходах за межі утилітарного. (Драматична поема «У пущі» — то не лише про Америку, і не зовсім про XVII століття!). Тому реанімація органічності, відживлення спонтанного через повернення до першовитоків, могла сприйматися у кращому разі нерозумінням й непорозумінням, забавкою, зугарною зіпсувати того, хто забуває про вимоги реальності.

Зумисне відсторонення Кобилянської від товариства, в силу своєї обмеженості не спроможного дати нічого вартісного чутливій натурі, обивателями бралося, що зрозуміло, за невиправну ваду характеру. Невиправним, проте з інших причин, його вважала і власниця. Її «влитість» у світ могла видаватися дивною кому завгодно, але не їй самій. Де-де, а тут певність була цілковитою. «Природа часто буває дзеркалом нашої душі, — писатиме вона у щоденнику одного травневого надвечір'я… — Над темними вершинами гір котиться важкий, сірий туман, захмарене небо невдоволено мовчить. Гірські смереки, на які налітає буря, схиляють свої горді верхів'я, ніби від нестерпного болю… А я… я сиджу самотою і дослухаюся до бурі в своїй душі, дослухаюся до волання шаленої, неприборканої туги… Що хоче те немудре серце? Чого воно не дає мені спокою? Що так немилосердно розхитує мої засади, як буря ті смереки нагорі?» [1, с. 166]. Не варто й підкреслювати, що синхронність чи, власне, співіснування із сущим, зовсім не літературна метафора і не такий собі стиль життя — це саме́ життя.

У світлі сказаного, мабуть, не здасться несподіваним, що внутрішньо, на етапі переходу з дитячого у дорослий вік / світ, Кобилянську визначили й сформували природа і самота. І головна проблема навіть не в тому як вона сприймала цей стан (приміром, на схилі літ переносила його важко). Передусім, значила відкрита у доволі ранніх роках пов'язаність, а то й залежність самотності й свободи. (Дивно, але її волинська подруга це «відкриття» зробила дещо пізніше). Проблема ж людини, як водно твердять філософи й психоаналітики, у ключових своїх засновках зводиться до рівня свободи, якого кожному вдається осягнути.

Самоту Лариси Косач, рокованість на яку, коли так можна сказати, була менш фатальною, обумовлювали інші чинники. Життя великої дворянської родини, розподілене поміж трьома лише офіційними осідками (Колодяжне, Київ, Зелений Гай), досить рано «урізноманітнила» потреба відповідних кліматичних умов для старшої доньки. Відкритий в усю широчінь світ — нові місця, культури, люди — мав би, по ідеї, коли не цілковито звільняти від тягаря власного «я» у довліючих над ним умовинах, то принаймні не затирати, не ізолювати це «я» безнадійністю герметизованого загумінку. Але невпинна мандрівниця все одно почувалася одинокою. Не чужою серед інших, хоча і це теж, а от саме одинокою. І причини цього як зовнішні, так і рівною мірою внутрішні.

Вікова обмеженість, осідлість існування, що забезпечувала індивіду затишок освоєної території, почала повсюдно ломатися з другої половини XIX ст., доби, яку прийнято називати прекрасною епохою (bell epoche). Однак вивільнені, завдяки технологіям, час і простір, розширені горизонти світу не витворили сподіваної універсальності вселенського буття. Здається, сталося навпаки — почуття закинутості, полишеності, самотини тільки посилювалися. Не випадково дещо пізніше Ж.-П. Сартр визначить цивілізація як суму самотностей, де пекло — це інші. Впливали, ясна річ, і особливості вдачі, специфічно волинської, як неводнораз підкреслювалося, навіть і при знайомстві. Можна тут подивитися вже неводнораз згадувані дебютні листи до Кобилянської. Але зацитувати варто одне з перших звернень до Драгоманова. «Характер мій, я сама це бачу, — відвертість авторки, то не просто собі юначий максималізм, — якийсь скритний, хоч мені й самій це не подобається, завжди я стараюсь бути якось щиріше, вільніше,

але бачу сама, що все не так виходить, як би я хотіла: в мене виходить жарт тоді, коли я хочу говорити поважно, а коли я хочу говорити щиро, то це теж якось не так виходить, і від сього усього я не можу відчепитись навіть при розмові з мамою і Мішею, а вже з другими, то нічого й казати» [3, с. 69].

Замкнутість поліської натури, посилена родинними рисами та фізичною конституцією, що у самоаналізі відкрито визнавалося, мала й відповідні зовнішні екстраполяції. Нехіть, аж до страху, всілякої прилюдності, уникання або зведення в мінімум світських (але не громадських, це суттєво!) повинностей і, як тоді казали, розривок, обмеження необов'язкових контаків параметрували взаємодію з реальністю. «Одинокие люди уже наказаны тем, что они одиноки» — чи цей напис С. Мержинського на світлині, подарованій Ользі Косач, мав би адресуватися і до старшої сестри? Мабуть, так і було. Але чи сприймала вона свою самотність покарою, тобто чи завжди сприймала саме так, річ великою мірою дискусійна.

Говорячи про нижчі рівні етосу, а філософи наполягають на такому розмежуванні, мусимо відзначити, що, як і кожна людина, Лариса Косач зазнавала і розпачу, і страхів, і нудьги. Сама, однак, не вважала це конститутивними рисами власної натури, адже уміла боротися і долати. Натомість стани вищого регістру — скорбота, біль, туга — збадьорюють і вигранюють душу, яка в цих митарствах знаходить себе, своє покликання і спосіб буття. Розважаючи над екзистенційною тезою «закинутості» індивіда у світ, Е. Фром бачить тут єдиний вихід: «поглянути в лице істині, усвідомити свою цілковиту самотність і полишеність на самого себе у Всесвіті, байдужому до людської долі, визнати, що поза людиною немає сили, спроможної за неї вирішити її проблеми. Людина повинна узяти відповідальність за саму себе і визнати, що лише власними силами вона може надати сенсу своєму існуванню. Але сенс не означає заспокоєння: більше того, тяжіння до спокою стає на заваді шуканням сенсу. Неспокій є саме тією умовою, яка спонукає людину до розкриття власних сил» [8, с. 50]. Життя, розбудоване у векторах виклику — відповіді, зрештою мусило саме зробитися одним великим викликом, де, як переконалися ще філософи давньої Еллади, немає жодного сенсу, поза тим, який ми самі віднаходимо і формулюємо. Якраз на початку нульових років, часу народження себе нової / справжньої, письменниця у листі до тієї, хто могла б тут зрозуміти її найглибше, розкриває власну актуальну програму. Цікаво, що ідеться про речі ніби й зовсім прагматичні, а от же які уміння й воля в націленості на головне: «Інша праця, не літературна, дала б мені менший зарібок, втомила б мене далеко більше і, може, навіть затамувала б мій розвиток, відбиваючи мене від читання, а що найгірше, прив'язала б мене до якогось сталого місця, одбираючи можливість раптових подорожів, без яких я не можу собі здумати «нормального» життя» [3, с. 516].

Мандрівка, як стиль життя і найкращий зі способів його пізнання, в онтологічному класифікаті цілком транспонує наше перебування у часопросторі від точки народження до точки смерті. Внутрішнє прийняття ритму всесвіту, підключення й синхронізація влад із ним розмикає герметичність індивідуального проекту, надаючи йому додаткових обертонів, сенсів і потуги.

---

1. Кобилянська О. Слова зворушеного серця. Щоденники. Автобіографії. Листи. Статті та спогади / Упор. Ф. Погребенник, комент. Ф. Погребенник, Е. Панчук, В. Вознюк; Щоденники / Пер. з нім. Є. Попович. Київ : Дніпро, 1982. — 359 с.

2. Кобилянська О. Тв.: У 5 т. / Упор. Ф. Погребенник. Київ : Держлітвидав України, 1962—1963.

3. Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчости / Репринт. вид. Луцьк : ВАТ Вол. обл. друк., 2006. — 928 с. (Сер. «Літературознавча скарбниця»).

4. Ніцше Ф. Так казав Заратустра. Жадання влади / Пер. з нім. А. Онишко, П. Таращук. Київ: Основи, Дніпро, 1993. — 415 с.

5. Ольга Кобилянська в критиці та спогадах / Упор., примітки Ф. Погребенник, О. Коваленко, Е. Панчук та ін. Київ : Держлітвидав України, 1963. — 559 с.

6. Українка Леся. Зібр. тв.: У 12 т. / Редкол.: Є. Шабліовський та ін. Київ : Наук. думка, 1975—1979.

7. Унамуно М. де О трагическом чувстве жизни / Пер. с исп. В. Гараджа. Киев : Символ, 1996. — 416 с. (Книги века).

8. Фромм Э. Человек для себя. Исследование психологических проблем этики / Пер. с англ. Л. Чернышова. Минск : Коллегиум, 1992. — 253 с.

9. Ясперс К. Психологія світоглядів / Пер. з нім. О. Кислюк, Р. Осадчук. Київ : Юніверс, 2009. — 464 с. (Філософська думка).

Анатолій Семенюк
(м. Ковель)

«І БУДУТЬ ПРИХОДИТИ ЛЮДИ...»
(Штрихи до творчої біографії Віри Комзюк)

1. Пізнання особистості

Чим визначити суть видатної особистості у нашому суєтному сьогоденні? Запитання не риторичне, адже в шаленому ритмі життя на узбіччі шляху людського можуть опинитися подвиги, добродійність, наукові досягнення. Буває, почуєш про відкриття нової зірки — десь сяє вона на небі, а хто її розпізнає серед мільярдів світил, крім вченого?

Але є земні зорі, про відкриття яких мало хто говорить. Вони світять в наші душі, і ми сприймаємо те світло як належне.

Беззаперечно, такою зіркою на культурно-просвітницькому небосхилі України (і не тільки) є музей-садиба Лесі Українки в Колодяжному, а генератором світла тут майже 40 років була невтомна, заряджена духом Косачів, Віра Михайлівна Комзюк, завідувачка закладу та її соратники.

Цей погляд на особистість — актуальний в дослідницько-науковому, літературному та соціальному аспектах. Не менш важливим бачиться фрагмент національно-патріотичної ідеї у розгалуженому широкому просторі українства.

Олена Онуфрієнко, кандидат філологічних наук (Київ), посилаючись на Ліну Костенко, підкреслює, що Леся Українка «виокремлюється не лише геніальністю, а й своєю самотністю», стає духовним пошуком шляхів впливу мистецтва на реалії життя». Справді, геніальність надто висока, вона витає в небесах, тому й самотня. І хтось в трансформованому вигляді має її «приземлювати», доносити суть до широких народних мас.

Музейні заклади та їх науковці і є тим «містком», який з'єднує берег геніальності з берегом людського буття. А широка ріка під «містком» — це результат життєтворчості провідників духовної місії, завдяки яким пророки, генії, духовні світила стають народними.

Мудро з цього приводу висловився Геннадій Бондаренко, професор СЄНУ, очільник обласної організації краєзнавців НСКУ у статті «Леся Українка і родина Косачів у волинезнавстві»: «Паломництво до святих місць є важливим духовним моментом у житті кожної людини і нації. Таким місцем, куди приходять тисячі українців щороку, є музей-садиба в с. Колодяжному Ковельського району Волинської області. Учні, студенти, громадяни різного віку ідуть вклонитися пам'яті геніальної дочки українського народу — Ларисі Петрівні Косач, а вчені, науковці, поети, письменники, митці намагаються почерпнути творче натхнення від спадщини родини Косачів, де кожна постать батька, матері і дітей — це творча лабораторія виховання особистостей».

2. З історії музею

Літературно-меморіальний музей Лесі Українки сягає своєю історією до повоєнного 10 липня 1949 року. Саме тоді у відбудованому Лесиному «білому» будиночку на громадських засадах було відкрито музей видатної поетеси.

Першу експозицію, у якій переважно були світлини із життя Лесі, оформлювала сільський бібліотекар Ніна Кошелюк. Вона виконувала обов'язки екскурсовода, завідувачки та доглядачки понад 10 років.

Незважаючи на труднощі, музей працював і розбудовувався. Багато зусиль до становлення літературно-просвітницького закладу доклали Марія Скрильникова (теж бібліотекар), а потому — завідуючі Й. Г. Струцюк, А. К. Парфенюк, О. М. Ковальчук.

У 1979 році розпочалося будівництво нового приміщення для музею. Саме в цей нелегкий для країни час заклад очолила енергійна, закохана в музейну справу, із стратегічним баченням перспективи Віра Михайлівна Комзюк. Музей швидко набирав оз-

нак наукового, історико-краєзнавчого і літературно-просвітницького осередку України.

Найперше було взято на облік та збереження всі музейні предмети й експонати. Проведено повну інвентаризацію фондів і всіх матеріальних цінностей. У музеї з'явилося більше ста меморіальних речей, які належали родині Косачів.

Серед них — 3 прижиттєві збірки Лесі Українки «На крилах пісень», (1893, 1904 р. р.), «Думи і мрії» (1899 р.) та «Відгуки» (1902 р.). Окрасою літературної експозиції стала виставка поштових листівок із зображенням місць, де бувала поетеса.

У 1991 році, з нагоди 120-ліття від дня народження Лесі Українки, в рамках програми ЮНЕСКО відкрито нову експозицію літературного музею. Це був високий науково-пізнавальний та естетично-витончений рівень європейського зразка.

Про стан речей у літературно-меморіальному комплексі влучно висловилася почесна гостя і геніальна поетеса Ліна Костенко: «Дуже сіра будівля — цей музей ззовні, але які талановиті люди творять його із середини, з самої душі свого розуміння, своєї пам'яті про Лесю Українку! Спасибі їм!».

Популяризація творчості та літературного надбання Лесі Українки — це тільки один вектор (хоч і головний) науково-дослідницької роботи. Науковці музею глибоко вникають і вміло висвітлюють національно-патріотичну творчість Олени Пчілки і загалом всієї косачівської родини.

До цих наукових розвідок долучаються літературні критики, дослідники, краєзнавці, музейні науковці із всієї України.

Важливим аспектом діяльності музейників є науково-літературні Всеукраїнського значення конференції, письменницькі симпозіуми, літературні читання, мистецькі виставки, які регулярно відбуваються в музеї-садибі.

Неоціненним внеском у науково-дослідницьку діяльність закладу є видання краєзнавчих путівників, збірок зі спогадами старожилів про життя Косачів, висвітлення багатогранних літературних заходів у газетах різного рівня, на телебаченні та радіо. Традиційними стали конкурси юних читців на обласному рівні.

Вважають за честь побувати у цьому святому місці видатні особистості сучасності. Музей відвідали Президент України Леонід Кучма, Міністр транспорту України Георгій Кирпа, Глава греко-католицької Церкви в Україні Святослав Шевчук, корифеї українського письменництва Олесь Гончар, Максим Рильський, Іван Драч, Микола Жулинський, Микола Луків та багато інших.

Відвідував Колодяжне Юрій Косач, син Миколи Косача. Із його власного архіву до фондів музею передано 800 предметів — вагомий внесок!

Колодяжненський літературно-просвітницький центр — у постійному розвитку. Він впевнено розправляє свої духовні крила.

У 2004 році на мистецькій карті України з'явився унікальний музей «Лісової пісні» в урочищі «Нечимне», що поблизу с. Скулина. Він постав на місці сюжетних подій, про які писала поетеса у знаменитій драмі-феєрії.

Кожного року до цього унікального місця приїжджають і приходять сотні небайдужих українців, серед яких — літератори з України, Білорусі та Польщі.

За позитивною діяльністю музею стоять саможертовні, невтомні трудівниці-патріотки України. Пліч-о-пліч з Вірою Комзюк в строю — Любов Мержвинська, провідний науковий співробітник, Марія Чашук, старший науковий співробітник і креативні, заряджені творчістю молоді спеціалісти та науковці, серед яких — Ольга Антонюк, Тетяна Нерода, Ірина Лукашик, Оксана В'юн, Тетяна Кімлайчук, Галина Дмитрук (правнучка Варвари — подруги Лесі Українки).

У 2017 році музей очолила Ольга Бойко. В скарбниці її творчої діяльності вже є вагомі перемоги: на фестивалі музеїв у м. Луцьку вона виборола перше місце за виставку «Дядько Лев і вся його рідня».

Сьогодні музей по праву можна назвати народним. Кожен, хто прибуває на Ковельщину, вишукує вільну хвилину, щоб побувати тут і почути мудре слово про Лесю Українку та щиру українську родину Косачів. Необминають музей-садибу гості із Білорусі, Польщі, Німеччини та інших країн Європи, США та Канади.

А ще музей виконує просвітницьку та виховну місію серед учнів шкіл та студентів із навчальних закладів України. 30—40 тисяч відвідувачів кожного року — цим все сказано.

3. Штрихи до біографії

«Ми приходимо в цей світ, щоб зробити його кращим», — якось мудро зауважила акторка Раїса Недашківська.

Великою мірою ці слова стосуються Віри Комзюк, багаторічної очільниці музею Лесі Українки. Давайте хоча побіжно глянемо на головні віхи її життєвого шляху.

Народилася Віра Михайлівна Комзюк (Колдуба) в селі Колодяжному Ковельського району Волинської області 8 серпня 1948 року. Навчалася в Колодяжненській та Любитівській загальноосвітніх школах. Здобувши середню освіту, працювала електрослюсарем Ковельського районного об'єднання «Сільгосптехніка».

У 1973 році закінчила історичний факультет Луцького педагогічного інституту імені Лесі Українки і за розподілом Міністерства освіти була направлена у с. Дольськ Любешівського району, де в місцевій школі викладала історію та географію. Згодом повернулася у своє рідне Колодяжне і стала працювати науковим співробітником музею Лесі Українки. Саме тут відкрилося і запалало її натхненне, творче серце, проявились високі організаторські здібності і, разом з тим, талант екскурсовода.

Вище, в короткій історії музею, ми згадували про організацію Всеукраїнських наукових конференцій, приурочених до пам'ятних дат із життя Лесі Українки та Олени Пчілки. Творчі заходи, незліченна кількість письменницьких зустрічей, літературних читань, дитячих ранків, мистецьких виставок, презентацій книг — у всій цій клопіткій творчій праці присутня енергія і дух невтомної Віри Комзюк.

Немає сенсу вдаватися в описи нелегкої, рутинної музейної праці. А ось на одній із рис характеру Віри Михайлівни мусимо зупинитись докладніше. Їй властива така позитивна риса, як вміння обирати для життя та праці друзів і бути вірною та гідною подругою для інших. Її друзі — це друзі музею і всього колективу.

Проникнувши у простір цієї дружби, кожен намагається привнести у скарбницю музею щось цінне, навіть частиночку своєї душі.

Таким яскравим прикладом є дружня співпраця із відомою лесезнавцем Аллою Дибою, науковцем Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАНУ.

Дух цієї безкорисливої дружби надихнув відомого лесезнавця Григорія Аврахова видати монографію з науковим аналізом 12-томника Лесі Українки.

У форматі взаємостосунків із Волинським краєзнавчим музеєм і його очільником Анатолієм Силюком ви не знайдете бюрократичного офіціозу — там присутні плідна, творча і дружня співпраця, яка приносить успіх.

Не можна оминути багаторічну творчу і душевну, чисто людську дружбу Віри Михайлівни та Наталії Пушкар (головний хранитель Волинського краєзнавчого музею). Завдяки співпраці цих двох невгамовних, творчих душ було:

— впорядковано і видано у двох альбомах зібрання народних вишивок та орнаментів;

— перевидано ряд прижиттєвих творів Лесі Українки — зокрема, «Лісова пісня», «На крилах пісень» та інших із рецензіями та відгуками різних часів;

— підготовлено до видання поему Олени Пчілки «Козачка Олена»;

— зібрано і записано волинські сюжети із життя Косачів у вигляді краєзнавчих нарисів, які стали настільною книгою для лесезнавців та краєзнавців;

— у 2015 році упорядковано і видано книгу «Олена Пчілка — дітям».

Немало сил докладено до становлення музею «Лісової пісні» у Нечимному. Слід відзначити, що ця творча співпраця була належно оцінена Національною спілкою краєзнавців України — премією імені академіка Петра Тронька.

Вдячний долі і я за те, що мав можливість доторкнутися до творчої лабораторії Віри Михайлівни, завдяки чому зміг написати повість «В обіймах мистецтва» про життя і діяльність Андроника Лазарчука, а також збірник нарисів, статей і поезій «Косачі».

Теперішній музей, його естетична витонченість, наукова виваженість і народна доступність — це і є обличчя очільниці музею.

Ваблять око квітучі алеї, чистота і впорядкованість території музею-садиби. Хочете чи ні, але, на мою суб'єктивну думку, з душі Олени Пчілки в душу Віри Комзюк перелилися і працелюбність, і схильність до міцної дисципліни і українства.

Праця, «замішана» на творчості, успіх і слава — субстанції нероздільні. 4 вересня 2011 року Колодяжненський музей Лесі Українки на III Всеукраїнському фестивалі став переможцем і був нагороджений дипломом: «Музей України у всесвітньому культурному просторі» за найкраще видання книги-путівника «Колодяжне — колиска Лесиного таланту».

Одержимість Лесі Українки в творчості, одержимість Олени Пчілки в українстві і одержимість Віри Комзюк в музейній справі — це і є те святе, що змінює світ, веде до пошанування людьми і владою.

Віра Комзюк нагороджена Дипломом за багаторічне служіння музейній справі, Почесною грамотою Президента України, літературною премією «Одержимість». Вона удостоєна престижної обласної премії ім. Івана Куделі.

Віра Михайлівна — «Заслужений працівник культури України», «Почесний краєзнавець України», кавалер ордена Княгині Ольги III ступеня.

...Ідемо квітучою алеєю сучасної Косачівської садиби і щасливіємо! До тебе хилиться кожна квіточка, стеблинка, листочок. Вони промовляють до твоєї душі віщим словом Лесі Українки та Олени Пчілки.

І ти прозріваєш! Нове покоління, де яскраво висвітлилась зірка Віри Михайлівни Комзюк, впевнено несе вогонь українства. Він не згасне, бо в ньому — палахкотять Надія, Віра і Любов.

Світогляд на детекторі правди

Оцінити людину зовні — це значить мало що сказати, бо саме у внутрішній сутності можна розпізнати істинну особистість.

Ця розмова відбулася, коли Віра Комзюк стояла на «капітанському» містку корабля під назвою «Музей Лесі Українки».

Кореспондент: **Колодяжне для Вас, Віро Михайлівно, просто місце народження чи щось більше?**

В. Комзюк: Земля Колодяжного — свята земля. Цей чарівний куточок Волині, заквітчаний красою довколишньої природи, освітлений чистотою джерел, був справжньою криницею творчих і життєвих сил Лесі Українки. Таким він є і для мене.

— В теперішній час багато природних і творчих криниць замулюється. Чи не так?

— Неправда. Ці джерела вічні, як вічні українські слово і мова. В радянські часи намагалися криницю «Лесин Кадуб»» обрамити бетоном. Джерело не захотіло бути невольником саркофагу, і за 30 метрів знайшло інший вихід. Звичайно, затиснуті в російський «бетон» джерела потрібно чистити. Але беззаперечно одне: мова, традиції, звичаї живуть і будуть втамовувати духовну спрагу народу.

— Не раз почуєш, що культура і духовність в Україні мають ознаки занепаду. Ви згідні із цим твердженням?

— Так говорять скептики, тому що у самих є ознаки безкультур'я. Ми були, є і будемо висококультурною нацією, нічим не гіршою від європейської чи американської.

— Підіймати славне ім'я Косачів на світову вершину важко?

— Це щоденна клопітка дослідницька і пошукова праця. Одному це не під силу. Зі мною — жертовні науковці Любов Мержвинська та Марія Чашук, а з ними творча молодь. Ми завдячуємо також праці ентузіастам лесезнавцям, які готові прислужитися доброчинній справі.

— Буваючи в музеї, щоразу бачу нові експонати, предмети, чую про маловідомі факти із життя Косачів. У Вашому пошуку є межа?

— Науковий пошук, як і Космос, безкінечний. Він чекає своїх дослідників. На часі — нова праця: «Стежками Лесі Українки». Шляхи, місця і міста, де бувала Леся Українка, мало вивчені й описані.

— Хто із сучасних поетів наближається до рівня Лесі Українки?

— Світ не стоїть на місці. Над Україною сьогодні сяє зірка Ліни Костенко.

— Сучасним поетам і письменникам не притаманний синдром політиканства?

— Коли до музею приїздять Іван Драч, Микола Жулинський, Микола Луків, Михайло Слабошпицький, то неодмінним атрибутом для них є наповнитися цілющою енергією духу Лесі Українки та Олени Пчілки.

Я чую їхню мову не про політику, а, насамперед, про духовність, літературу і культуру. Леся завжди стояла поза політикою.

— Ідея про створення літературного театру в Колодяжному реальна?

— Мрію! Хочу! Піднімаю дві руки «за»! Скільки-то насолоди отримали б глядачі, побачивши твори Лесі у виконанні народних артистів зі Львова, Києва, Луцька і навіть з Канади чи США.

— Повноцінний музей Андроника Лазарчука Ковельщині потрібен?

— Ще й як! Леся та Андроник Лазарчук — дві видатних особистості. Олена Пчілка у свій час співпрацювала із художником в царині мистецтва. У музеї зберігається 60 особистих речей художника. У Луцьку — картини А. Лазарчука. Це набагато б підняло Ковельщину та Волинь в культурно-просвітницькому просторі України.

— Ви приваблива, енергійна, усміхнена, доброзичлива і юна душею. Де берете еліксир невгамовності?

— А ви читайте Лесю... Там — невмирущий дух, який витає над Колодяжним та всією Україною. Тут святе місце і наша праця.

Згадались пророчі рядки із «Лісової пісні»:

Будуть приходили люди
Вбогі й багаті, веселі й сумні,
Радощі й тугу нестимуть мені,
Їм промовляти душа моя буде.

Слова сказані від Лесі Українки, але вони і від Віри Михайлівни Комзюк, патріотки краю, щирої українки, до нас, її земляків.

---

1. Джерела безсмертного слова. — Луцьк: «Надстир'я», 1996.
2. Колодяжне — колиска Лесиного таланту. Путівник. — Ковель, 2011.
3. Музей «Лісової пісні» в Нечимному. Путівник. — Ковель, 2011.
4. Леся Українка і родина Косачів в історії та культурі України та Волині. Науковий збірник, випуск 57. — Луцьк, 2011.
5. Леся Українка і родина Косачів в контексті української та світової культури. Науковий збірник. Випуск 4. — Луцьк, 2011.
6. Семенюк А. Ковельщина: історія, слава і доля. — Луцьк-Ковель: Надстир'я, 2015 .
7. Семенюк А. Косачі. Статті і нариси, поезії. — Луцьк: Надстир'я , 2014.
8. Вісті Ковельщини, громадсько-політична газета. — Ковель. — 20 жовтня 2011.
9. Вісті Ковельщини, громадсько-політична газета. — Ковель. — 21 серпня 2004.
10. Леся Українка. Вибрані твори. — Київ: Дніпро, 1974.
11. Літературно-меморіальний музей-садиба Лесі Українки в Колодяжному. Путівник. — Луцьк: Ініціал, 1996.
12. Меморіальні речі Лесі Українки та родини Косачів. Науково-популярне видання. Випуск 7. — Ковель, 2013.

Надія Сташенко
(м. Луцьк)

ЛЕСЯ УКРАЇНКА В ЕМІГРАЦІЙНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ І ВИДАННЯХ

Творчість Лесі Українки має невичерпну глибину. До осмислення її доробку звертalися і будуть звертатися науковці й письменники в Україні та поза Україною, аби дошукатися таїни її таланту.

Великий вплив імені і слова Лесі Українки по-особливому відчувало покоління, яке пережило Крути й Базар, поразку УНР, втрату Батьківщини. Життєвий і літературний шлях Лесі Українки став символом духовного піднесення серед безнадії, сумнівів, розчарувань.

У тій добі з оригінальною оцінкою творчості Лесі Українки в знаменитій «піонерській» (Є. Маланюк) студії «Поетка українського рісорджімента» виступив Дмитро Донцов. Своєрідна «одержимість», зацікавлення творчістю письменниці були в нього до кінця життя. Перебуваючи на еміграції, він присвятив Лесі Українці ще ряд праць, зокрема, такі: «Трагедія «Одержимої», «Жрекиня «Бога нікому не відомого в країні», «Кассандра Лесі Українки і проблема віщунства», «Дві поетки України про модерних контактовців (Леся Українка — Олена Теліга)». Дослідження «Поетка-пророчиця» стане окремим розділом книги «Туга за героїчним» (Лондон, 1953). У ньому увиразняться окреслені Д. Донцовим в ранніх працях [2], [3] погляди на творчий шлях Лесі Українки, а саме: Леся Українка та її епоха, творчість письменниці як енциклопедія українського життя, національна ідеологія Лесі Українки та ін. У книзі вияскравлено постаті Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки, Марії Башкирцевої. Їх у житті і творчості, як переконливо аргументує автор, у «соняшно-мрійливій» і «тепло-ліричній» Україні «поривала за собою непереможна туга за героїчним. Ідеалові щастя вони протиставили ідеал боротьби; відпруженню душі — її напняття, мов у луці стріла; ідеалові кляси — ідеал нації; гарному — величне; ніжній розчуленості — суворість; ідилії — героїку» [4, с. 3].

Митці «вісниківської квадриги» — «трагічні оптимісти» — також наснажувалися героїкою, неоромантичним пафосом та вольовими імперативами творчості письменниці.

Видатний поет, політичний діяч О. Ольжич бачив Лесю Українку серед найбільших постатей української культури, які постали наперекір духові своєї доби, піднялися до висот творчої інтуїції й прозріння, стали виразниками національної духовності [12, с. 182].

Олена Теліга звернула увагу на прикметну особливість творів Лесі Українки, де герої дивляться на свою боротьбу не як на жертву, лише як на своє життя, на свою мету. Вони не шукають середньої дороги, воліють смерть, аніж ганьбу. О. Теліга стверджує, що Леся Українка, Василь Стефаник — ці «суворі митці» — «стали батьками... поетів радісного змагу», які з'явилися після 1917 р. [14, с. 96].

Наділена не меншою часткою цивільної відваги, О. Теліга захоплювалася сильними постатями Олени Пчілки та Лесі Українки. Особливо цінувала їхнє вміння як «будівничих українського життя» попри всі перешкоди залишатися вірними власному «я», сповненому національної гордості та відповідальності за мову, культуру, освіту свого народу. Акцентуючи на почутті національного обов'язку матері, О. Теліга констатує: «Чи ж не дивно, що власне така мати дала своїй нації Лесю Українку» [14, с. 113].

Є. Маланюк наголошував, що Леся Українка — «це прояв нації — напередодні її політичного відродження й спізненого культурного самоусвідомлення» [8, с. 94].

Осягаючи велич Лесі Українки, письменники-емігранти усвідомили найголовніше: Леся Українка творила нову душу нації.

Землю свого народу в добу міжвоєння, а також після Другої світової війни довелося покинути мільйонам українців. Задля майбутнього України вони плекали «Державу Слова». Вагота тернового імені — Леся Українка, подвижницьке життя письменниці, її

високомистецька творчість обумовили діяльну і завзяту працю дослідників, видавців вже із нової повоєнної хвилі еміграції над її багатогранною спадщиною. Насамперед, постало питання про видання творів Лесі Українки. Окремі її вірші, поеми, оповідання з'являлися в часописах української еміграції, а також календарях-альманахах. Ще на початку 20-х рр. «Українська накладня» в Лейпцігу в серії «Загальна бібліотека» видрукувала понад десять книжок письменниці, зокрема, драматичні твори та деякі оповідання. В 1940 році в Кракові вийшли «Вибрані поезії» Лесі Українки зі вступною статтею Ірини Пеленської. 1946 року до 75-ліття від дня народження поетеси вибрана збірка її поезій була надрукована в Реґенсбурзі видавництвом «Українське мистецтво». Вступну статтю «Лірика Лесі Українки» та укладання творів здійснив Петро Одарченко. Особливістю цього видання було те, що до нього увійшли першодруки трьох поезій Лесі Українки: «Хотіла б я тебе мов плющ обняти», «Все, все покинуть, до тебе полинуть», «Квіток, квіток, як можна більше квітів» із рукописного архіву письменниці, який зберігався в сестри Лесі Українки — Ольги Петрівни Косач-Кривинюк. До збірки також була включена маловідома на той час поезія «І ти колись боролась, мов Ізраїль, Україно моя», вперше надрукована у львівському журналі «Наші дні» 1943 року.

В Авґсбурзі 1946 року опубліковано збірник для дітей «Леся Українка. В дитячому крузі» зі спогадами Ольги Петрівни Косач-Кривинюк про сестру.

Рік 1953—1954 ознаменований перевиданням 12-томника творів Лесі Українки у приватному видавництві Юрія Тищенка та Антона Білоуса в Нью-Йорку. Це було найповніше зібрання поетичного, драматичного, перекладацького та літературно-критичного доробку письменниці, що 1927—1930 рр. вийшов друком у видавництві «Книгоспілка» за загальною редакцією літературознавця Б. Якубського із ґрунтовними статтями М. Зерова, П. Филиповича, М. Драй-Хмари, Є. Ненадкевича, А. Ніковського, О. Бургардта, Б. Якубського, В. Петрова та ін. Заборонені в радянській Україні дослідження найвидатніших літературознавців доби «розстріляного відродження» стануть доброю основою для глибоких аналітичних розвідок науковців діаспори.

Еміграційне перевидання творів Лесі Українки має деякі відмінності. Зокрема, в 1-му томі замість вступної статті Б. Якубського «Творчий шлях Лесі Українки», вміщено одноіменну статтю П. Одарченка [15, с. XI—XXXI]. У третьому томі опублікована ще одна його праця «Леся Українка і Драгоманів (До питання про вплив М. П. Драгоманова на Лесю Українку)», в якій автор подає цитати із не друкованих раніше листів [16, с. 9—47].

У вступному слові «Від видавництва» акцентувалося: «Серед усіх сучасних поетів Леся Українка справді є найсучасніший поет: ті глибокі і важливі політичні і культурно-національні проблеми, що їх вона ставить і блискуче розв'язує в своїх творах, є актуальні, злободенні проблеми нашої сучасности. Та висока європейська культура поетична, що становить найхарактеристичнішу особливість літературної майстерности Лесі Українки, так само близька і рідна нашому сучасному читачеві... Поетичне слово Лесі Українки — це найгостріша зброя в боротьбі за визволення українського народу і одночасно — це справжній «євшан-зілля», що чарує нас своєю красою, силою і особливим ароматом нашої рідної України, що будить у нас найкращі почуття щирої любови до українського народу і невимовної туги за рідним краєм!» [15, с. VII].

У післявоєнний період вийшли твори Лесі Українки: «Біда навчить», оповідання (Нью-Йорк, 1958), «Лісова пісня» (Нью-Йорк, 1963); «Бояриня» (Стейт Коледж, Па, 1970; Торонто, 1971; Нью-Йорк, 1983). Твори письменниці «Палкі блискавиці» були опубліковані 1971р. зі вступним словом В. Шаяна «Леся Українка й національно-визвольна революція» (Лондон, видання Союзу українців у Великій Британії) та ін. [13].

Одним із напрямів повоєнних досліджень на еміграції стало науково об'єктивне вивчення життєпису Лесі Українки, насамперед завдяки одержимій праці її сестер Ольги Петрівни Косач-Кривинюк та Ізидори Петрівни Косач-Борисової.

1943 року вони виїхали з окупованого Києва, щоб уникнути гонінь і нових репресій. «Одірвані листочки» од дерева славетного роду спочатку воєнними подіями переносяться до Львова. Тут у журналі «Наші дні» побачили світ спогади Ольги Петрівни

«Повість, що не стала драмою. Співробітництво Лесі Українки з Ольгою Кобилянською» [10, с.10], «Батько Лесі Українки» [11, с. 4—5]. Ще перед війною в 30-ті роки почала Ольга Косач-Кривинюк працювати над хронологією життя і творчості Лесі Українки. Відстоюючи правду про сестру та її сучасників, намагалася виправити фактичні неточності, перекручення, помилки пам'яті, що стосувалися Лесі Українки. Як згадував В. Міяковський, Ольга Петрівна любила називати себе реєстратором фактів, підкреслюючи цим наукову точність і об'єктивність своєї роботи, зводячи докупи силу документального матеріалу [9, с. 437].

Довершити подвижницьку працю Ольги Петрівни судилося Ізидорі Косач-Борисовій, якій пам'ять серця і пам'ять роду не давали права на спокій. В еміграційних часописах «Наше життя», «Гомін України», «Новий шлях», «Літопис Волині» друкувалися її спогади про родинні осідки в Колодяжному й Зеленому Гаї, про те, якою була Леся серед своїх рідних і друзів, як їй жилося і творилося. Авторці також доводилося спростовувати деякі свідчення людей, які, не знаючи Лесю Українку, її добу та оточення, багато що вигадували.

Наймолодша сестра Лесі Українки була переконана, що «Хронологія...», яку уклала Ольга Петрівна, завжди буде «вірним цінним матеріалом Лесиного життя».

О. Косач-Кривинюк незадовго до смерті (померла в Авґсбургзі 1945 р.) один примірник праці «Леся Українка. Хронологія життя і творчости» передала Музеєві-Архіву УВАН, який був створений в Авґсбургзі. Архів перевезли до США, де продовжила свою діяльність Українська Вільна Академія Наук.

1970 року у виданні УВАН побачила світ ця ґрунтовна праця. Тут уперше опубліковано близько ста невідомих листів Лесі Українки, розшифровано в них багато імен, псевдонімів, скорочень (частину листів Ольга Петрівна віддала на збереження до рукописного відділу Академії Наук у Києві. Вони вийшли друком у 10—12 томах 12-томника творів Лесі Українки, ряд рукописів Лесі Українки подаровано Бібліотеці НТШ у Львові). Ця монументальна праця обсягом 923 сторінки була видана завдяки матеріальній допомозі українців-емігрантів.

«Хронологія...» була укладена на основі архівів Лесі Українки (власність Климентія Васильовича Квітки), Олени Пчілки, М. П. Драгоманова, О. П. Косач-Кривинюк, рукописного відділу бібліотеки НТШ, різних публікацій.

До «Хронології...», окрім цих матеріалів, увійшли впорядкована О. Косач-Кривинюк історія родини Косачів і Драгоманових від XIV ст. до 1870 року, стаття про П. А. Косача «Батько Лесі Українки». Про матір Лесі Українки — Олену Пчілку поміщено статтю літературознавця Петра Одарченка, який здійснив також наукову редакцію книги О. Косач-Кривинюк, написав до неї передмову [5].

Зацікавлення творчістю Лесі Українки прийшло до Петра Одарченка ще в юності. Олена Пчілка вважала його «щирим надійним українцем». Її вплив на вибір наукових інтересів майбутнього вченого був вирішальним.

Із 1944 року Петро Одарченко опинився на еміграції. Від цього часу в еміграційній періодиці з'являються його дослідницькі праці про життєвий і творчий шлях письменниці. В науковому доробку вченого десятки розвідок про Лесю Українку. Окремим виданням вони вийшли в Києві 1994 року (видавництво М. Коця).

Для популяризації і вивчення творчості Лесі Українки літературознавці української діаспори організовували наукові конференції, симпозіуми, колоквіуми.

До 50-річчя смерті письменниці філологічна секція Наукового Товариства ім. Т. Шевченка у Нью-Йорку 1 лютого 1964 р. провела наукову конференцію. 22 травня 1971 року НТШ відзначило сторіччя Лесі Українки, а 23 лютого 1991 р. в Америці провело конференцію до 120-ї річниці від дня народження Лесі Українки [6, с. 154—155].

Ювілейна конференція відбулася також в Українському науковому інституті Гарвардського університету. Гідним її підсумком став поважний науковий збірник зі статтями дослідників із різних країн і наукових установ: д-ра Богдана Романенчука, проф. Юрія Бойка-Блохина, д-ра Асі Гумецької, д-ра Богдана Д. Чопика, д-ра Марії Овчаренко, д-ра Софії Наумович, д-ра Володимира Жили, д-ра Наталі Пазуняк, літе-

ратурознавця Ірини Пеленської, д-ра Лариси Онишкевич, мгр. Аріядни Стебельської, д-ра Яра Славутича, президента Канадської асоціації славістів Ярослава Рудницького.

Доповнюють це наукове видання листи Ф. Волховського до Лесі Українки, датовані 1902—1903 роками. Оригінали цих листів, як повідомляла редакція, зберігаються в інституті Гувера в Каліфорнії. (Про це поінформував Ізидору Косач-Борисову літературознавець Олександр Дун із Таджикистану — ***Н.С.***). Копії цих листів за посередництвом Пенсильванського університету і, зокрема, Наталі Пазуняк було передано для опублікування за згодою Ізидори Петрівни Косач-Борисової [17, с. 283].

У збірнику вміщено короткий життєпис Лесі Українки, укладений літературознавцем Б. Романенчуком, а також ретельно систематизовані ним «Матеріяли до бібліографії про життя і творчість Лесі Українки поза УССР» із періодичних та інших видань, що друкувалися поза Україною від 1945 до 1979 року, та із доступних упорядникові джерел, що виходили за німецької окупації на Україні. Хоч у передньому слові до цієї публікації автор наголошує, що «про повноту чи вичерпність цього покажчика ще не можна говорити, оскільки залишилося ще чимало у вільному світі періодиків, яких не можна було переглянути» [13, с.365], однак праця Б. Романенчука дає можливість оглянути широке коло проблем творчості Лесі Українки, які осягали письменники, літературознавці української діаспори в біографічних, літературно-критичних статтях, рецензіях, коментарях, монографічних працях.

1983 року в Парижі-Мюнхені вийшов друком збірник «Акти колоквіуму Лесі Українки» як своєрідний підсумок наукової конференції, яка відбулася в Сорбонні 1982 року. На цій конференції із доповідями виступили науковці з Парижа: проф. А. Жуковський (доповідь «Леся Українка в національному русі»), д-р В. Косик (доповідь «Епоха Лесі Українки»), д-р Б. Феденко (доповідь «Леся Українка як політичний письменник»), проф. Яр Славутич із Канади (доповідь «Метафора у творах Лесі Українки»), проф. В. Янів з Мюнхена (доповідь «Проблема родини в «Лісовій пісні» Лесі Українки та «Тінях забутих предків» М. Коцюбинського»), проф. Сорбонни Жак Морель (доповідь «Леся Українка і міф про Дон-Жуана), проф. В. Жила зі США (доповідь «Бунт проти деспотизму у В. Гюґо й Лесі Українки»), Оксана Ашер (О. Драй-Хмара) зі США (доповідь «Леся Українка і літературне відродження 20-х рр.»), проф. Б. Глинський, США (доповідь «Жінка у французькій літературі за часів Лесі Українки»), д-р Ольга Вітошинська, Париж (доповідь «Конфлікт поколінь у Лесі Українки»), проф. Аристид Вирства, Париж (доповідь «Леся Українка — етномузиколог») та ін.

Заслуговують на увагу й додатки до цього збірника наукових праць: життєпис Лесі Українки, бібліографія прижиттєвих видань, світлини [7]. Передмову до цього видання написав Мішель Кадо, організатор конференції.

Наукові збірники, що вийшли друком у Філадельфії і в Парижі-Мюнхені, засвідчують серйозний рівень осмислення багатогранної творчої спадщини Лесі Українки літературознавцями української діаспори з різних країн, а також ученими інших народів, що досліджували феномен Лесі Українки в контексті світової літератури. Варто відзначити також «Збірники наукових праць канадського відділення НТШ», в яких опубліковано змістовні розвідки про Лесю Українку [1].

На еміграції вийшло ряд літературно-критичних нарисів, монографічних портретів та проблемних монографій про видатну письменницю та її добу, зокрема, Ю. Сірого «Леся Українка. Характеристика творів» (Прага, 1940); Р. Задесняньского «Творчість Лесі Українки. Критичні нариси» (Мюнхен: б.р.); А. Княжинського «Творчий шлях Лесі Українки» (Філядельфія, 1961); Антоніни Горохович «Поетика Лесі Українки та її афоризми» (Вінніпег, 1980). Студії про письменницю входили до книг Д. Донцова «Туга за героїчним. Ідеї і постаті літературної України» (Лондон, 1953); Ю. Бойка «Вибрані праці: У 3-х т.» (Мюнхен, 1971—1981); М. Оглоблина-Глобенка «Історико-літературні статті» (Нью-Йорк, 1958); Л. Білецького «Три сильветки: Марко Вовчок — Ольга Кобилянська — Леся Українка» (Вінніпег, 1951); Магдалини Ласло— Куцюк «Велика традиція» (Бухарест, 1979); А. Юриняка «Літературний твір і його автор» (Буенос-Айрес, 1955); Д. Чуба

«Люди великого серця. Статті, розвідки, спогади» (Мельборн, 1981); Д. Козія «Глибинний епос. Нариси з літератури і філософії» (Торонто—Нью-Йорк—Париж—Сідней, 1984) та ін.

Ім'я Лесі Українки зустрінемо в довідкових, енциклопедичних виданнях еміграції. 1949—1952 рр. Наукове Товариство ім. Т. Шевченка видало в трьох томах «Енциклопедію українознавства» (ЕУ І), де стаття про Лесю Українку (Ларису Косач) належить М. Глобенкові. У словниковій частині «ЕУ ІІ» також міститься гасло про письменницю (автор П. Одарченко), як і в 8-томній «Українській Малій Енциклопедії» проф. Є. Онацького, що була видана в Буенос-Айресі (1957-1967).

Англійською мовою про Лесю Українку писали: Володимир Безушко, Володимир Жила, Роман Кухар, Марта Тарнавська, Омелян Рев'юк, Персіфаль Канді, Клеренс О. Меннінг та ін. [6, с. 154].

Леонід Рудницький є автором монументального дослідження — п'ятитомного англомовного довідника «Енциклопедія світової літератури XX сторіччя» (Нью-Йорк, 1981—1984) за редакцією Л. С. Кляйна. Тут є його статті про Івана Франка, Лесю Українку, В. Винниченка, В. Стефаника та інших українських письменників.

Особливою є роль календарів, часописів, періодичних і неперіодичних видань еміграції, на сторінках яких побачило світ багато матеріалів про Лесю Українку, як-от: спогади про неї членів її родини і сучасників — Софії Русової, Валерії О'Коннор-Вілінської, Д. Дорошенка, В. Короліва-Старого, Марти Камінської, І. Карбулицького та ін. Часто друкувалися літературно-критичні розвідки, які стосувалися різних аспектів життєвого і творчого шляху письменниці, а також ювілейні, оглядові й полемічні статті, рецензії. Однак це тема окремого дослідження. Розглянемо лише кілька видань із різних куточків світу. В журналі «Сучасність» (Мюнхен) публікувалися наукові праці П. Одарченка «Шевченко і Леся Українка» (1962 — Ч. 4), Б. Кравціва «Леся Українка про російсько-українські взаємини» (1971. — №4), Ю. Лавріненка «Українська соціял-демократія (УСД) і її лідер Леся Українка» (1971. — №№ 5—8), Г. Костюка «Леся Українка і В. Винниченко. Ідейно-творчі стосунки Л. Українки і В. Винниченка в світлі сучасної української радянської критики» (1971. — №№ 7—8) та ін.

У збірнику об'єднання українських письменників в екзилі «Слово» були видруковані статті Я. Розумного «Проблеми людських взаємин у «Камінному господарі» Лесі Українки» (Рік 1973. — Зб. 5), Софії Наумович «Проблема поколінь у творчості Лесі Українки» (Рік 1981. — Зб. 9), Ольги Вітошинської «Творчі взаємини О. Кобилянської з Лесею Українкою» (Рік 1987. — Зб. 11) та ін.

Журнал «Визвольний шлях» (Лондон) опублікував чимало матеріалів про Лесю Українку. З-поміж них дослідження Романа Кухара (Р. Володимира): «Аспекти драматичної творчости Лесі Українки у світлі чужомовної літератури» (липень, 1957), «Період творчих шукань Лесі Українки — драматурга» (грудень, 1961), «Перша драматична поема Лесі Українки» (січень, 1962), «До ґенези класичних елементів у драматичних творах Лесі Українки» (грудень, 1962), «Модерністичні визвуки у драматичній творчості Лесі Українки» (травень, 1979) та ін.

1962 р. Роман Кухар (Р. Володимир) в Українському Вільному Університеті в Мюнхені захистив докторську дисертацію, присвячену вивченню драматичної творчості Лесі Українки на тлі європейських теорій драми. У 2000 році в Ніжині вийшла друком його монографія «До джерел драматургії Лесі Українки».

Філадельфійський журнал літератури й мистецтва «Київ» на своїх сторінках помістив дослідження А. Юриняка «В античних та міфологічних шатах — українська дійсність (До студій драматичних творів Лесі Українки)» (1952. — №№ 5—6.), А. Княжинського «Творчий шлях Лесі Українки» (1958. — Ч. 1—6).

Місячник літератури, мистецтва й науки «Пороги» (Буенос-Айрес) подав статті П. Оксаненка (П. Одарченка) «Літературна освіта Лесі Українки» (1952. — №№ 34—35), І. Качуровського «Враження з театральної залі» (1953. — №№46—47) — про постановку «Лісової пісні» театром Ю. Григоренка та ін.

На сторінках науково-популярного збірника волинознавства «Літопис Волині», що

видавався у Вінніпезі, опубліковано понад 20 статей, рецензій, інформацій про славетну землячку.

У деяких еміграційних часописах здійснювався передрук матеріалів, спогадів про Лесю Українку, які з'являлися друком в Україні і належали Галині Лисенко, Касіянові Гранату, М. Олійнику, Є. Кротевичу, А. Костенкові, Любові Забашті, Леонілі Міщенко, І. Дзюбі та ін.

У статті «До роковин Лесі Українки» (13.11.1871) один із чільних представників української еміграції Є. Маланюк пригадав, як уже «на другій еміграції» 1946 року вийшла поетична «книжечка-альбом» Лесі Українки «Терновий вінець» («Слова на дорогу»). Це було циклостильне видання, яке призначалося для вивезених під час німецької окупації робітників. У ньому друкувалися не відомі раніше інтимні поезії Лесі Українки, а також ряд недрукованих творів. Серед них вразив поета своєю «візійністю й просто пророчественністю» вірш, датований 1904 р. — «І ти колись боролась, мов Ізраїль, Україно моя!..»

...Чи довго, ще, о Господи, чи довго
ми будемо блукати і шукати
рідного краю на своїй землі?
Який ми гріх вчинили проти духа,
що він зламав свій заповіт великий,
той, взятий з бою, волі заповіт?
Так доверши ж до краю тую зраду,
розбий, розсій нас геть по цілім світі,
тоді, либонь, журба по ріднім краю
навчить нас, де і як його шукать.
Тоді покаже батько свому сину
на срібне марево удалині
і скаже: «Он земля твого народу!
Борись і добувайся батьківщини,
бо прийдеться загинуть у вигнанні
чужою — чуженицею, в неславі»,
і, може, дасться заповіт новий,
і дух новий напише нам скрижалі...

Леся Українка стала для поколінь українців-емігрантів символом Батьківщини, втіленням національної історії й долі, а її творчість — найціннішим скарбом, отим незабутнім «євшан-зіллям». Незважаючи на матеріальні труднощі, видавалися твори славетної письменниці, завдяки їм не забували й вивчали рідну мову, набиралися духовної сили.

Творчий доробок Лесі Українки активно студіювався письменниками й літературознавцями української діаспори. Вибірковий огляд видань, що вийшли друком на еміграції, переконливо свідчить про постійний глибокий інтерес науковців різних країн до творчості видатної поетеси. Доба міжвоєння дала яскраві зразки письменницької критики, виявила нові підходи до осмислення Лесі Українки як національного художника. Повоєнний період употужнив літературознавчі дослідження, окреслив широкий спектр наукових студій, що збагатили Лесезнавство.

Подана у цій оглядовій статті інформація, звичайно, не вичерпує теми. Однак, без ознайомлення з працями літературознавців української діаспори, сумлінними й неупередженими, позбавленими табу тоталітарної системи і тенденційних поглядів соцреалістичних дослідників, не може обійтися жоден науковець, який оцінює здобутки, втрати і накреслює перспективи науки про Лесю Українку.

1. Збірник наукових праць канад. НТШ. — Т. XXXIII. — Канада: Торонто — Онтаріо, 1993. — С. 234—258.

2. Донцов Д. Поэзия индивидуализма. Леся Украинка // Укр. жизнь. — 1913. — Кн. 10. — С. 26—27.

3. Донцов Д. Поетка українського рісорджімента (Леся Українка) // ЛНВ. — 1922. — Кн.1, січень. — С. 28—44, 135—150.

4. Донцов Д. Туга за героїчним. Ідеї і постаті літературної України. — Лондон: Видання СУМ, 1953.

5. Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчости. — Нью-Йорк, 1970.

6. Кравченюк О. Культ Лесі Українки в Америці // Альманах УНСоюзу. — Джерзі Сіті-Нью-Йорк, 1997. — С. 151—158.

7. Lessia Oukraïnka. — Paris-Munich, 1983.

8. Маланюк Е. До роковин Лесі Українки (13.11.1971) // Маланюк Е. Книга спостережень. Проза. — Т.1. — Торонто: Гомін України, 1962.

9. Міяковський В. Недруковане й забуте. — Т.1. — Нью-Йорк, 1984.

10. Наші дні.— 1943. — № 6.

11. Наші дні. — 1943. — № 10.

12. Ольжич О. XIX століття // Ольжич О. Цитаделя духа. — Братислава—Пряшів—Лондон, 1991.

13. Романенчук Б. Матеріяли до бібліографії про життя і творчість Лесі Українки поза УССР // Українка Леся. Зб. праць на 100-річчя поетки. — Філадельфія, 1971—1980. — С. 365—382.

14. Теліга О. Збірник. — Детройт—Нью-Йорк—Париж, 1977.

15. Українка Леся. Твори: У 12-ти т. — Нью-Йорк: Видавнича спілка Тищенко—Білоус, 1953. — Т.1. — Лірика.

16. Українка Леся. Твори: У 12-ти т. — Нью-Йорк: Видавнича спілка Тищенко-Білоус, 1954. — Т. 3. — Поеми.

17. Українка Леся. Зб. праць на 100-річчя поетки. — Філадельфія, 1971—1980.

18. Шимчишин М. Англомовна критична рецепція творчості Лесі Українки // Наукові записки КМА. — К., 1999. — Т.17. — С. 74—77.

Марія Чашук
(с. Колодяжне)

ШТРИХИ ДО БІОГРАФІЇ РОДИНИ КОСАЧІВ

«А життя за совєтських умов ще до всього вимотало здоров'я та прикоротило віку» [7, 273].

«Щодо вимог до життя, то й Вам, здається, як і мені, й більшости (як не всім?), хто мав 24 роки «райського життя», хочеться лише, щоб всі близькі, дорогі люде вижили, щоб жити разом і щоб ніхто не займав. Та здійснення і цього скромного бажання чекаємо, чекаємо вже цілі роки!»[2, 273] «Не думала я ніколи, щоб сталося так, як тепер, щоб моє життя й моїх близьких залежало від великої політики, від чиєїсь злої волі, не знати навіть добре, від чиєї самої. Отак живемо — аби день до вечора, і не знаємо, чи скоро зміняться ці зовнішні умови так, щоб нам жити, як мріємо» [7, 273—274].

«Так прикро, що 25 років такого життя, як було у нас, подолали навіть нашу фамільну вдачу (а вона виразно визначалася у Вас і у мене теж) — не тратити гумору за скрутних обставин, і з ваших листів це бачу, і по собі почуваю [7, 276].

«Я таки падаю духом, бо бачу, що з нашого борсання нічого щось путнього не виходить»[7,278].

«А тим часом жити лише сподіванням та надіями так важко і страшно, щоб лихі обставини не перемогли» [7, 280].

Такі наповнені болем, відчаєм і криком душі у безвиході становища писала листи Ізидора Косач-Борисова сестрі Ользі. Листи писалися під час тих страшних митарств, яких зазнала наймолодша сестра Лесі Українки, залишаючи Україну та добираючись до таборів для переміщених осіб у німецькому баварійському містечку Аугсбург. Ізидора виїжджала на вимушену еміграцію, щоб врятувати життя собі, єдиній доньці Ользі та онукам Ользі та Михайлові. Адже з пам'яті не стиралися ніколи два роки, проведених у сталінських таборах, де каторжно працювала на лісоповалі. Була вдячна сестрі Ользі й імені Лесі Українки, що врятували їй життя. Уже в Америці, призвичаївшись до нового життя на чужині, взявши кредит, побудувавши свій дім, через роки у спогадах душа неодноразово перетнувши океан, поверталася в дитинство, до Колодяжного, де народилася, до «батьківської хати», «ставочка із ряскою» [9, 368], каштанів, липи, величезного саду. З далекої Америки писала: «...дивлюсь на черешні, вкриті цвітом, і все згадую Колодяжне»[6, 32].

Пізніше, вже за Незалежної України, донька Ізидори Косач-Борисової, Ольга Юріївна стала останньою з великої родини Косачів, яка продовжила родинне листування.

Сергіїв (з дому Борисова) Ольга Юріївна (23 липня 1914 р., Київ — 24 липня 2001. Скотсдайл, штат Арізона, США) — племінниця Лесі Українки. Після закінчення семирічки у Києві навчалася у Художньо-індустріальній школі. У 1932 р. закінчила навчання, здобувши фах у галузі науково-технічної фотографії, працювала в лабораторіях світочутливих матеріалів. Ольга Юріївна гарно малювала. Будучи студенткою, відвідувала приватну студію художника-символіста Юхима Михайлова. З 1949 р. жила у США. В силу еміграційного життя, до свого захоплення повернулася через 46 років. Малювала пастеллю пейзажі та натюрморти. Біографічні дані взяті з книги автора проекту та відповідального редактора Тамари Скрипки «Спогади про Лесю Українку» [8, 350—351].

У 1989—1991 рр. передала архів Ольги Косач-Кривинюк та Ізидори Косач-Борисової в Україну. З цього загального архіву сестер Лесі Українки більше 90 меморіїв через М. Жулинського та Т. Борисюк, Ольга Сергіїв передала до Колодяжненського літературно-меморіального музею Лесі Українки.

У 1990 р. зав'язалося листування завідувачки музею Віри Комзюк з Ольгою Юріївною. Сприяло цьому знайомство Віри Михайлівни з двоюрідною сестрою по батькові п. Ольги — Оленою Куштою, яка проживала в м. Чернівці і неодноразово відвідувала

музей. На прохання п. Віри відібрала 19 листів, адресовані їй сестрою з США, і передала до Колодяжного. Вони зберігаються у фондах музею. П'ять листів Ольги Сергіїв, адресовані Вірі Комзюк, також мають велику цінність.

Молодша частина Косачівського роду продовжує родове дерево життя в Америці, Швейцарії, старше покоління перебуває у вищих небесних вимірах, але залишило після себе «зафіксованим і нетлінним» [7, 291] листування, яке стало одним з основних джерел дослідження життя і творчості роду Драгоманових-Косачів.

Додатки

Листи Ольги Сергіїв до Віри Комзюк публікуються вперше.

23/3/90р.

Вельмишановна пані Віро!

Дуже дякую Вам за такі змістовні, цікаві дуже листи, що Ви тримаєте мене в курсі новин з наукової діяльності Всього колективу музею Лесі Українки.

Пан Одарченко висловив мені думку про колодяженський меморіальний музей, як найкращий з усіх! Вчора я послала Вам статті: продовження за жовтень та закінчення за грудень «Колодяжне» І. Косач-Борисової, та ще дещо. Пишіть мені, так приємно знати про ентузіястів своєї праці, що випромінює з Ваших милих листів. Дай Боже Вам усім, як і родинам Вашим — здоров'я, сили та всього доброго — чого Ви самі собі бажаєте!

Привіт!!! О.С-а

18/6/90р.

Шановна п. Комзюк!

Дуже приємно чути, що одержали нарешті все, що я послала. Я також вже давно не чула від нього, чи про п. Одарченка. Йому вже 80 з гаком, та ще й з (поважним «гаком»), отже, не дивно. Він Ваш щирий і сердечний прихильник. І так, дивно, що він ще до цього часу працездатний, хоч звичайно старість з усима типовими змінами у здоров'ю не обминає нікого.

Дуже дякую Вам за фотографії — такі милі мені!

Як приємно бачити, що наше народне мистецтво живе! — Значить народня рідна душа живе й розвивається. Гарне свято, гарні люди й чудові дітки! А я ж маю декілька моїх малюнків (з фото 1890 р.) і особливо один, що стосується побуту саме Волині («Жінки білять полотно»). Мені дуже шкода, що досі не було можливості передати мою маленьку «етнографічну виставку» присвячену Олені Пчілці. Хіба-що привезу зі собою, як колись може приїду. Це, як то кажуть — по воді вилами писано, але на все свій час і відповідні умови.

Дай Боже всім Вам, — ентузіястам розбудови української культури успіху й задоволення від наслідків своєї такої важливої мети — мистецької скарбниці, яку ви творите.

Бувайте здорові!

Привіт Вам та Вашій родині, як також і всім співробітникам!

З пошаною — О.С-а.

28/11/90р.

Шановна п. Віро!

Одержала Вашого листа (за 2/11/90р.), який дуже скоро прийшов у порівнянні з приватними листами. Клопотів я бачу, у Вас безліч. Працюєте з запалом ентузіястів музейної справи! Через усякі труднощі практичного характеру все це вимагає титанічних зусиль, коштів і т.п. Хоч звичайно Вам хотілося б все заплановане здійснити якнайскоріше, але часи тепер скрутні, а міжнародня ситуація не підходяща для подорожування. Це не означає, що як потребується більш сприятливих умов, то — це нездійненне. Всі ці меморіаяльні експонати займуть своє належне місце й розташуються у Вашому дбайливо реставрованому приміщені. Це не обов'язково мусить бути ось

тепер-негайно. Коли буде, то й буде — як судилося бути!.. Тепер-же (в наступному лютому), то ніхто цих експонатів не повезе.

Ні я, ні моя дочка, не успосіблені в таку місію наразі. Не така тепер міжнародня ситуація та й взагалі — ні у Вас, ні тут людям зараз не до «естетики», бо існують пекучіші потреби й потреби на часі.

Я нікому не обіцяла, що от-от їду. Одне діло — що хотілося-б власноручно передати свою мистецьку виставку (що складається з десятьох картин етнографічного змісту) присвячену Олені Пчілці та Лесі Українці разом з історичними експонатами, а друга справа це формальності законів. Наприклад: америк. правилами, тільки сам автор має право вивозити з країни свої власні праці. Отже можливість моєї поїздки залежить від багатьох незалежних від мене аспектів практичного характеру. Треба набратись терпеливости на невизначений час. Ваш лист до п. Тамари я вчора їй власноручно передала.

Дякую Вам за милого листа. Вибачте за песимістичний настрій, але американська затія війни ультиматумів та «бряцання» зброєю — не сприяє доброму гуморові.

Бувайте здорові!

З пошаною — О.С-а.

«Українці всіх континентів єднайтеся!»

12/12/1991р.

Вельмишановна пані Віро Комзюк!

Одержала обидва Ваші листи, дякую. Я бачу, що Ви не цілком поінформовані про всі музейні експонати, що я віддала на збереження в музеї Лесі Українки на Україні. Справа в тому, що такі речі як: корсетка до народного строю, стрічки — вже столітньої давності і тому потребують фахової чистки від руйнуючого впливу атмосфери, плісні і т. п. Пані Тамара Борисюк авторитетний знавець архівних справ розуміється на методах збереження музейних тканин і тому: перш ніж деякі речі можуть бути на виставі, то їх треба спеціально приготувати (хемічно) затримати їх розпорошення (буквально). Вона мені казала, що такі засоби (фахові) будуть застосовані до деяких речей у Києві (так я зрозуміла).

От-же п. Віро не турбуйтеся. Все, що потрібно, п. Тамара по-змозі виконає. Що-до «тимчасового » перебування, то я розумію це так: є три музеї (пам'яті про Л. Українку) от-же ці речі, що я передала належать — всім трьом і час-від-часу можуть експонуватися, при спеціальних нагодах, у кожному з них і то дасть можливість широкому колі цікавих глядачів оглядати їх.

Я хотіла довідатись від п. Борисюк, як справа з фаховим підготовчим процесом експонатів, тих що особливо в загрозливому стані, чи все буде так, як Вона казала і надіялася?

Пані Н. Даниленко передала мені подарунок від П. Борисюк — шкатулочку, в ній прикрасу з бісеру (пацьорочок) та мініатюрного півничка-свистунчика. Дуже дякую! Як довідаюся її Київську адресу, то напишу їй про це. Бувайте здорові! Нарешті на рідній своїй землі!

З глибокою пошаною до Вас. Ольга Сергієва.

10/4/92р.

Вельмишановна п. Віро Комзюк!

Одержала від Вас «Бояриню» Л. У. і дуже, дуже дякую! Тому, що Вона більше потрібна тепер на Україні, то я її передала на Схід, де буде більше користі від українського слова для молодих читачів.

Що-до музейних деяких речей, особливо тканин (я маю на увазі) то вони де б не були — то приречені на поступове розкладання-тління, бо вже пора... Протилежність в цьому — твори Лесі Українки — це скарб і наша спадщина, нерукотворна! А фетишизація тлінних дрібниць побуту забирає дорогоцінні (й такі малі!) обмежені ресурси фондів, що Ви посідаєте.

П. Даниленко подарувала мені альбомчик з чудовими фото домиків Вашого прославленого музею, славно «потопаючого» у квітах дбайливої-кропіткої праці Вашої та Ваших співробітників.

Чудові фото навколишніх краєвидів природи та моєї племінниці п. Оксани Закидальської (з Канади) зі своїм синком. Я також маю Вас на фото, як Ви були у Львові.

Вітаю зі Святом Весни! О.С-а.

P.S.

Наші люди заблудилися по-між двома догмами: або марксизм-ленінізм, або християнство!.. А свою власну національну філософію не відчищають від лету історичного пригнічення насильницькими облудами покори чужинецьким інтересам.

Парадокс — чи факт!?!

...Сумно...

---

1. КЛММЛУ, ДФ.— 1897.
2. 2КЛММЛУ, ДФ.— 1898.
3. КЛММУ, ДФ. — 1899.
4. КЛММЛУ, ДФ. — 1900.
5. КЛММЛУ, ДФ. — 1901.
6. Колодяжне — колиска Лесиного таланту: Путівник/ Упоряд. В. Комзюк, Н. Пушкар. Текст Л. Мержвинська. — Ковель: ТОВ «Ковельська міська друкарня», 2011.— 36 с.
7. Листи так довго йдуть... Знадоби архіву Лесі Українки в Слов'янській Бібліотеці у Празі/ Упорядкування, передмова та примітки Світлани Кочерги, післямова Оксани Сліпушко. — Київ: Вид. центр «Просвіта», 2003. — 308 с., іл. 3.
8. Скрипка Т. Спогади про Лесю Українку. — Київ: Темпора, 2017. — 368 с.: іл.
9. Українка Леся. Зібрання творів у 12-ти томах. — Київ: Наукова думка, 1975. — Т.1. — 448 с.

Альбіна Шацька
(м. Київ)

ПОРТРЕТ П. А. КОСАЧА ЗА ЛИСТАМИ ДО ДРУЖИНИ

Серед архівних документів особливе місце займає епістолярна спадщина. Листи, які дійшли до нас із найвіддаленіших часів, містять в собі найціннішу інформацію, що допомагає висвітлити далеку і невідому нам епоху, життя людей, взаємини між ними, викарбовує для нас окремі постаті. І з плином часу ще цінніше стає вага листування, а особливо інформація, що стосується визначних постатей минулого. Кожна подія, яка занотована в листах, кожне зафіксоване слово стають особливо значущими і потребують уваги і вивчення, оскільки додають відомості про цих людей, про оточення, про взаємини з тою чи іншою людиною, допомагають зрозуміти час і окрему людину в ньому. Ці документи уособлюють зв'язок поколінь.

Листування, про яке йдеться, зберігається у Відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України у фонді Олени Пчілки [Ф. 28. — Од. зб. 1027—1177], дружини Петра Антоновича Косача. Цих листів всього 160. Вони охоплюють період з 1885—1908 рр. (з них 3 фрагменти, які не публікуємо). Два листи — з книги, яку упорядкувала Світлана Кочерга: «Листи так довго йдуть...» [7, с. 192—193]. Деякі листи або фрагменти листів використовували дослідники у своїх монографіях, статтях, публікаціях: Ольга Косач-Кривинюк у книзі «Леся Українка. Хронологія життя і творчости», Мирослав Мороз у «Літописі життя та творчості Лесі Українки», Тамара Скрипка у своїх виданнях, присвячених Лесі Українці, Юрій Дерев'янко, Алла Диба, Любов Мержвинська та інші у статтях та наукових розвідках.

Добірка цих листів дозволяє зблизька торкнутися до сімейного життя родини, до відносин між чоловіком і дружиною, між батьком і дітьми, дозволяє відчути живий дух сім'ї. «Листи членів родинного "клану", — зазначає М. Х. Коцюбинська, — як цілісне багатозначне явище, своєрідний замкнений світ зі своєю мовою, своїми святощами, своїм духовним кліматом. Родинний простір, об'єднаний однією кореневою системою, єдністю пам'яті. Зі своїм самозрозумілими для членів спільноти реаліями, натяками, фантомами спільних спогадів, складним психологічним мереживом стосунків. Таке листування, обмежене міцним родинним колом, містить в собі цілі поклади цінної інформації — біографічної, звичаєвої, психологічної» [4, с. 68]. Тому листи ці, також стають особливо цінні тим, що з них постає не зовсім знайомий широкому загалу образ чоловіка, який з дружиною дав життя шістьом великим, талановитим дітям.

Петро Антонович Косач народився 20 грудня 1841 р. в м. Мглин Чернігівської губернії. Батько його Антін Григорович Косач (1814—1910), був землевласником і колезьким секретарем. У 1894—1898 роках служив гласним Мглинської міської думи. Мати — Марія Степанівна Чернявська, за чоловіком Косач, рано померла (1848 р.). Після її смерті п'ятьох дітей (у Петра Антоновича ще були два брати, один з них помер рано, і дві сестри) виховувала її сестра Прасков'я Степанівна Чернявська. Петро Антонович Косач і його брат і сестри «все життя згадували цю свою тітку з глибокою повагою, любов'ю та вдячністю, як надзвичайно розумну, добру, справедливу людину, лагідну та з сильним характером. Вона була так само, як і її молодша сестра, наша бабуня, гарно освічена на ті часи і влаштувала у себе в Мглині пансіон для дівчат» [2, с. 881]. В цьому пансіоні Петро Антонович одержав свою найпершу науку, потім він вчився у чернігівській гімназії і жив у пансіоні при цій гімназії. Після закінчення гімназії поступив на математичний факультет Петербурзького університету (1859 р.), але через рік перейшов на юридичний факультет. За участь у студентському русі (1861 р.) багатьох студентів було виключено з університету і вислано з Петербурга, серед них був П. А. Косач. Він продовжив навчання у Києві на юридичному факультеті Київського університету Святого Володимира. Тут він зблизився з прогресивною українською молоддю: М. П. Драгомановим, В. Б. Антоновичем, О. І. Левицьким, П. Г. Житецьким, М. В. Лисенком, М. П. Старицьким, В. Л. Беренштамом та ін., які входили до гуртка «Громада», і увійшов до його складу: «Коли В. Б. Антонович закладав тоді "Українську Громаду", що потім була відома під назвою "Стара Громада", то організував її по системі трійок. До своєї основної трійки В. Б. Антонович присогласив батька і д-ра Панченка (так розказував мені батько)» [2, с.882].

У 1864 р. П. А. Косач успішно закінчив навчання в університеті «со степенью действительного студента и правом на представление диссертации на степень кандидата, в службу вступил в Киевскую палату уголовного суда кандидатом на должность су-

дебного следователя. В декабре 1864 г. по представлении диссертации утвержден в степени кандидата законоведения» [6, с. 130—131]. У 1865 р. був переведений в Канцелярію Київського губернатора виконуючим обов'язки помічника правителя канцелярії по судовому відділі і в жовтні 1865 р. був призначений секретарем «Киевского губернского по крестьянским делам присутствия» [6, с.130—131]. З того часу і до кінця життя П. А. Косач опікувався селянськими справами «[...] симпатії його були завжди на боці селян, то його рішення селянських справ бували здебільшого на користь селян, а не противної сторони, і селяни часто радилися з батьком про ті свої справи вже не як з офіційною особою, а як з людиною знаючою та прихильною до них» [2, с. 883]. В 1866 р. він був затверджений в чині колезького секретаря і в серпні ц. р. його було переведено до Звягеля (Новоград-Волинський). Щоб отримати там посаду голови з'їзду мирових посередників, йому довелося придбати на Волині землі. Він купив її на викуп (тобто він мав з 1 січня 1869 р по 1 січня 1888 р. сплатити борг за цю землю) в селі Колодяжному 471,44 десятини землі з прилеглими до неї урочищами Коничівщина, Стадниця, Прислинське.

Ще будучи студентом, Петро Антонович познайомився з сестрою свого друга Михайла Драгоманова — Оленою Петрівною Драгомановою. В липні 1868 р. він приїхав до Києва і одружується з нею. Обвінчалися вони в Хресто-Воздвиженській церкві села Пирогів Київського повіту. «Тримав вінець над Ольгою Косач М. Лисенко. Разом з В. Беренштамом вони під'їхали за нареченими до літнього дому Драгоманових у Києві» [1, с. 27]. Свідками у Петра Антоновича Косача були В. Б. Антонович і В. Ф. Кістяківський, у Ольги Петрівни — О. Ф. Кістяківський і М. П. Драгоманов. Через кілька днів після одруження подружжя виїхало до Звягеля. Там у 1869 р. народився син Михайло. 1871 р. за вислугою років П. А. Косач став титулярним радником, у 1872 р. — колезьким асесором, в 1874 р. — надвірним радником. Весь цей час сім'я живе у Звягелі, спочатку на вул. Корецькій, через два роки — на Случанській, в домі Окружка, де у 1871 р. і з'явилася на світ донька Леся. «В Окружків жили ми два роки, — писала Олена Пчілка, — а потім перейшли жити у 1873 році восени на вулицю Завадських, найнявши цілу садибу таки в пані Завадської, польки... Це була найкраща з трьох наших домівок звягельських, де ми, Косачі, проживали: мали-бо ми в Завадських дуже великий, хоч і одноповерховий, будинок, а до того — розкішний садок, теж дуже великий. Давня, правдива панська оселя. [...] Власне, ради дітей ми й найняли ту домівку в Завадських, бо в Окружка нам, при побільшенні нашої сім'ї, стало тіснувато, та й садка при його домочку не було» [3, с. 20 — 21]. В цьому будинку, в 1877 р., у них народжується донька Ольга. В листопаді 1878 р. Петро Антонович був переведений на посаду голови Луцько-Дубенського з'їзду мирових посередників і стає колезьким радником, крім того в Луцьку він також був й «предводителем дворянства». Після переїзду сім'ї до Луцька П. А. Косач починає забудову Колодяжного: спочатку споруджує «великий дім» (який згодом називався «старим») і господарські будівлі. В Луцьку сім'я живе два роки. «В 1880 р. ми переїхали з Луцького в Колодяжне й оселилися там у маєтку мого чоловіка...» [8, с. 29], а Петро Антонович продовжував працювати у Луцьку. В 1882 р. він стає статським радником, а у жовтні 1886 р. «Предложением киевского, подольского и волынского, временного черниговского и полтавского генерал-губернатора от 8-го октября 1886 года за № 6126 назначен председателем Луцко-Дубенского уездного чиншевым делам присутствия» [6, с. 134]. 27 вересня 1891 р. він був переведений на посаду головою Ковельсько-Володимир-Волинського з'їзду мирових посередників і жив у Колодяжному «[...] а Колодяжне звідтам було за 7 верст, — отже, чоловік міг собі їздити на службу з Колодяжного» [8, с. 29]. У Колодяжному народилися дочка Оксана (1882), син Микола (1884) і дочка Ізидора (1888). Все багатогранне життя сім'ї проходить перед очима, коли читаєш листи Петра Антоновича Косача до дружини. Географія листів дуже широка: Луцьк, Ковель, Колодяжне, Київ, СПб, Рівно, Зелений Гай, Бердичів, Пасіка, Пружани, Оржицький хутір, Любитів. Інколи листи Петро Антонович писав, коли їхав у вагоні, інколи — без зазначення міста написання. В деяких листах до дружини були його листи і до дітей, а також — листи дітей до матері. Ці листи суттєво допомагають заповнити всі лакуни наших знань про цю родину. Крім того, за рядками листів постає живий, багатогранний портрет самого дописувача — справжньої особистості: доброзичливої людини, громадянина, службовця, господаря, люблячого чоловіка, відданого сім'янина, ніжного, турботливого батька.

Вже у звертанні до дружини відчувається глибина його почуттів до неї. І це бачимо з будь-якого листа. Листи Петра Антоновича перейняті постійною занепокоєністю і переживанням про дружину: про її душевний стан і здоров'я, про її одяг, харчування, матеріальне становище. Він, як міг, чимось намагався допомогти їй: чи то матеріально,

чи порадами, намагався підбадьорити, як це свідчать, наприклад, листи: ф.28, од. зб. 1043, 1045, 1052 — 1054, 1064, 1068, 1074, 1107, 1124, 1157, 1170 та ін. Він завжди цікавився літературною діяльністю своєї дружини, інколи брав на себе спілкування з друкарнями, був її вірним читачем і шанувальником, дуже радів її успіхами, вірив у її літературний талант, про що йдеться в листах від 6 травня 1896 р., 21 вересня 1896 р, 29 квітня 1902 р., 14 березня 1906 р. та ін. Будучи членом редакційної колегії журналу «Киевская старина», Петро Антонович завжди підтримував цей журнал, і коли у 1906 р. журнал припинив своє існування, він дуже боляче це сприйняв і прохав дружину приїхати, щоб разом із нею вони би щось «[...] надумали на счет "Старины" или другого какого изданія собств[енно] своего!!!...» (див. од. зб. 1156). Коли Олена Пчілка задумала видавати журнал «Рідний край», Петро Антонович її застерігав від того, щоб вона не брала на себе відповідальності редактора-видавця, «администрированья, сотрудничай, а въ издательство не мішайся! Це діло не по тобі и зовсімъ лишнее для твоего таланту» (див. од. зб. 1184, також листи од. зб. 1156, 1158, 1161). Коли ж журнал почав видаватися, Петро Антонович поздоровляє дружину з цією подією: «Поздравляю съ разрешеніемъ и желаю тебе удачи и "Р[ідному] К[р]аю" процветанія. Не откажи писать, какъ сладишь это дело?» (од. зб. 1169). Сім'я Косачів дуже часто жила в декількох оселях в різних місцях (діти зростали, їм треба було вчитися, а Лесі Українці в зв'язку з хворобою — лікуватися, тому мати жила з дітьми у Києві, Гадячі, Зеленому Гаю; коли ж діти стали дорослими, Ольга Косач-молодша вчилася у Санкт-Петербурзі, Оксана Косач — у Льєжі), а Петру Антоновичу потрібен був постійний живий зв'язок з сім'єю, адже він хотів знати все, що відбувалося з кожним з них. Тому у всіх листах до дружини він просить її писати. Він дуже турбувався, коли затримувалися відповіді на його листи, з болем сприймав ці затримки. 12 лютого 1898 р.: «И сегодня нетъ отъ тебя, Милая Оля, письма! Уже, если я тебе ни на что, то хоть бы дети писали. Если еще и завтра не будет, я съ ума сойду!» (од. зб. 1087), 11 червня 1907 р.: «Вчера и сегодня ждалъ отъ тебя, мое серденько, письма и къ жалю-печали не дождався» (од. зб. 1100) та ін. Приїзд дружини він завжди очікував з радістю. І дуже засмучувався, коли з якихось причин це відкладалося або переносилося. 13 грудня 1894 р. з Колодяжного писав: «Все эти дни я ждалъ тебя, дошел до такого детства, что по два раза въ день посылалъ на почту къ 2 поездамъ. А ты и не едишь и молчишь» (од. зб. 1044). Для нього було дуже важливо знати думку дружини, дітей у найважливіших життєвих ситуаціях, а це потребувало особистих контактів. Він завжди намагався зустріти дружину або, якщо не міг цього зробити, то посилав за нею коні з візником.

Петро Антонович Косач дуже любив усіх своїх дітей, був дуже уважним і дбайливим батьком. Ольга Петрівна Косач-Кривинюк у своїх спогадах відзначала, що він дуже високо цінував людську гідність «і завжди поводився так, щоб не ображати, не принижувати тої гідності. Я не пам'ятаю випадку, щоб батько чи Леся повелися з кимсь грубо, брутально; не пам'ятаю й єдиного разу, щоб батько когось з нас, дітей, налаяв чи насварив, чи щоб щось наказав зробити. Він завжди радив, просив, намагаючись і найменшому довести, чому так слід, а так не слід робити, намагався переконати, а не примусити. [...] З дітьми ж, і своїми, і чужими, батько був завжди ласкавий та ніжний, говорив, власне "розмовляв", поважно, наче з рівними собі [...]» [2, с. 885]. Повсякчасно цікавився справами дітей, пишався успіхами і підбадьорював їх. Так, в листі від 3 травня 1897 р., звертаючись до сина Миколи, прохає: «Смотри, Голубе Микося, получше готовся къ экзаменамъ да получше ихъ держи, чтобы перейти первымъ и съ наградою! Вотъ я чего тебе желаю и дуже целую! П.Косачъ» (од.зб. 1067; див. також од. зб. 1046, 1054 та ін.). Петро Антонович підтримував дітей у будь-яких їх починаннях і брав участь у всіх дитячих справах, коли вони були з ним (див. од. зб. 1050, 1057, 1087, 1148 та ін.). Не залишався байдужим і не панікував, коли у дітей щось не виходило чи то з навчанням, чи з якимись іншими справами, завжди знаходив вихід і допомагав. Так, в листі від 20 березня 1899 р. повідомляє дружину: «Я взялъ репетитора чрезъ инспектора. Мальчикъ прилежный, на Миколу не жалуется. Репетировать будет съ Мик[олою] по латин[скому], греч[ескому], алгебре и геом[етрии] и съ Зорею по греч[ескому] и арифм[етике] въ месяцъ 20 р., а до конца экзаменовъ 40 р. т[о] е[сть] за 2 месяца» (од. зб. 1096). Коли ж трапилося переекзаменування у Ізидори, він, розуміючи складність цієї ситуації для психіки дитини, намагався знайти вихід і заспокоював дружину (од. зб. 1117, 1122). І згодом з радістю повідомляє дружину: «Дора все еще сіяе отъ 3-го класса. Сегодня только у нихъ молебенъ и она отправилась въ вымытомъ беломъ фортуке. Уроки же собственно почнутся въ пятницу» (лист від 21 серпня 1902 р., од. зб. 1123). У кінці квітня 1903 р. Ліля (Ольга Петрівна) була заарештована у зв'язку зі студентськими завору-

шеннями в Петербурзі, вона написала саме батькові листа, повідомивши, що «Обвиняют меня в таких невероятных вещах, которые мне и не снились никогда. Так как вместе со мною взято много народу, то, наверное, будет длинная канитель, пока разберут, кто прав, кто виноват, а пока не будут освобождать и тех, кто впоследствии окажется правым. Я сегодня подала прошение о скорейшем рассмотрении дела, т. к. я иначе потеряю экзамены и целый учебный год, несмотря на свою полную невиновность в чем бы то нибыло». Пише про розпорядок у тюрмі і про те, що у неї є деякі підручники і вона готується до іспитів; «Не знаю, стоит ли тебе приезжать. Я боюсь, что эта поездка утомит тебя, взволнует и введет в расходы. Ведь должно же когда-нибудь и так выяснится, что я не при чем, и все кончится благополучно» [7, с. 235—236]. Петро Антонович 4 травня 1903 р. таки поїхав до Петербурга, щоб побачитися з донькою, і подав прохання про її звільнення, бо він вірить в те «что она ни в чемъ невинна и не более, какъ жертва случайности». В листі до дружини повідомляє про це, а також про свої зустрічі з донькою, про її стан (лист від 5 травня 1903 р.). Він ще раз був на побаченні з Лілею, а вже 15 травня повернувся з Петербурга з повідомленням про її звільнення. 23 травня 1903 р. її звільнили, і вона 25 травня виїхала додому.

Здоров'я дітей завжди було в центрі уваги Петра Антоновича, він дуже боляче сприймав хвороби дітей; робив все, щоб тільки скоріше вони видужували; постійно цікавився їхнім самопочуттям. А в листах до дружини теж завжди її повідомляв про все, коли діти були з ним, і, якщо щось траплялося, то він докладав максимум зусиль, щоб скоріше все владналося. Дізнавшись про хворобу Миколи, дуже турбувався і просив дружину повідомляти про нього: «Никогда еще меня такъ не безпокоило нездоровье детей, какъ теперешне Миколино! Въ 5 ч[асовъ] утра я проснулся, ужаленный мыслью про бедного хлопца, и целый день меня не успокоилъ. Завтра буду ожидать съ нетерпеніемъ известія отъ тебя. Пожалуйсто, пиши и пиши, да отнюдь не манкируй помощью врача. Если же докторъ скажетъ, что Микола заболелъ сурьезно, то, пожалуйсто, телеграфируй, я непременно пріеду» (лист від 31 серпня 1897 р., од. зб. 1071). Він звертався до дружини з проханням показувати дітей лікарям, піклуватися і створювати всі умови, щоб вони скоріше видужували (див. од. зб. 1034, 1035, 1074, 1117, 1118). Інколи з розпачем повідомляв дружину про те, що не знає, як допомогти хворій дитині, йдеться про Оксану (див. од. зб. 1117, 1118). А звістка про хворобу Ізидори (вона навчалася на сільськогосподарських курсах ім. Стебута для жінок у Петербурзі) його приголомшила. Він просить дружину сповіщати його про все. І, якщо буде потрібно, то він сам поїде у Петербург доглядати хвору дитину (лист від 13 жовтня 1905 р., од. зб. 1145). Мати в цей час сама хворіла і не змогла виїхати до хворої доньки у Петербург, тому доглядати сестру поїхала Леся Українка.

Стан здоров'я Лариси був у центрі уваги турбот і переживань Петра Антоновича, це постійно відчувається в його листах до дружини. Він докладав максимум зусиль, не шкодував ніяких коштів, щоб тільки вона завжди отримувала потрібне лікування, щоб вона могла поїхати в будь-яке місце для лікування і оздоровлення. Якщо ж дізнавався про те, що може бути корисним у лікуванні, він просив, щоб це було застосовано, а що заважало — відкинуто (див. од. зб. 1033, 1035). Дізнавшись про те, що Леся у Євпаторії захворіла на черевний тиф, він дуже занепокоївся і хотів приїхати доглядати хвору: «Пожалуйсто, не далее 6-го телеграфируй, каково Леси? Я уже написалъ въ Житомир и, если Леся до 6-го не поправится определенно, то пріеду къ Вамъ». І далі в цьому ж листі він просить дружину слідкувати за дієтою дочки і виконувати «постоянно и неукоснительно» всі правила гігієни (лист від 2 серпня 1891 р., од. зб. 1040). У листах з Ковеля, коли Леся Українка перебувала у Колодяжному, Петро Антонович повідомляв дружину про стан її здоров'я (лист від 30 серпня 1896 р., од.зб. 1060 і від 11 вересня 1896 р., од. зб. 1061). У січні 1897 р. Лесі Українки погіршало, її поклали до київської лікарні, де робили вприскування йодоформу. Петро Антонович, занепокоєний цим лікуванням, пише до дружини і просить Лесю не дозволяти форсувати лікування: «Сапежкою же я очень не доволенъ, самъ убеждалъ въ необходимости выжидательного леченія и вдругъ такъ форсируетъ положеніе! Ведь этакъ возможно сделать отравленіе и я попрошу Лесю ему ничего въ этомъ роде не позволять. Меня теперешнее ея положеніе тревожитъ и ждатиму листів съ нетерпениемъ» (лист від 19 січня 1897 р. з Ковеля, од. зб. 1065). 13 січня 1899 р. Леся Українка разом з матір'ю поїхала в Берлін у клініку Е. Бергмана, де дочці мали зробити операцію хворого суглоба правої ноги. Вони тоді заїхали до Колодяжного, і батько проводжав їх до Варшави, а, коли він повернувся, то дуже просив повідомляти його про операцію: «Голубчики моі милые, заразъ же телеграфуйте, якъ тільки Бергманъ скаже свое добре слово. Маючи надію, що Милостію

Божою, операція буде зроблена и выздоровленіе Лесі пійде успішно и хороше, я Васъ дуже прошу телеграфировать и въ пятницу, и въ субботу, и въ неділю, и далі, и далі» (лист від 20 січня 1899 р., од. зб. 1091). 26 січня 1899 р. професор Е. Бергман вдало зробив операцію, про що Петро Антонович дізнався з телеграми, яку отримав «[…] вчера въ 11 ч[асовъ] ночи о хорошемъ исходе операціи такъ меня обрадовала, что я и теперь еще ни о чемъ думать не могу и буду ждать подробностей съ большимъ нетерпеніемъ. Слава тебе Господи, что операція удалась хорошо! Вотъ что все время стоитъ въ моемъ мозгу» (лист від 27 січня 1899 р., од. зб. 1092). 20-го березня в листі з Києва Петро Антонович жалкує про те, що Лесі так довго не знімають гіпсову пов'язку: «Какъ досадна медленность въ снятіи гипса, проте може ще къ лучшему. Надеюсь, что онъ къ сегодняшнему числу уже снятъ и результаты получились хорошіе» (од. зб. 1096). Саме в той період, коли Лесі Українці в Берліні повинні були робити операцію, Петро Антонович отримав так очікуване повідомлення про те, що «Высочайшим приказом по гражданскому ведомству от 24 января 1899 года за № 5 назначен членом от правительства Киевского губернского по крестьянским делам присутствия». [6, с. 136], тому ця звістка не була для нього такою радісною: «Ахъ! Какъ бы можно было быть раду, если бы Лесіку Зеісіку не предстояло операціи! У меня вже теперь холоне сердце, якъ згадаю, про пятницу, щожъ то буде въ самый той день?» (од. зб. 1091). Петро Антонович завжди намагався оберігати Лесю від будь-яких прикрощів. Коли він прочитав рецензію Олександрівського в «Киевском слове» (1899. — № 4170) на виставу її п'єси «Блакитна троянда» (вистава була здійснена «Товариществом русско-малорусских артистов М. Л. Кропивницкого» за участю М. К. Заньковецької, М. Л. Кропивницького в бенефіс акторки Є. П. Ратмирової), він посилає цю рецензію до дружини в Гадяч, ділиться з нею своїми думками і вважає, що її не треба показувати Лесі (лист від 20 серпня 1899 р., од. зб. 1102). Він завжди бажав своїм дітям щастя, щоб у них була надійна опора у житті, щоб у них склалося сімейне життя; хоча з вибором подружніх пар він не зажди погоджувався, але поважав цей вибір, інколи висловлював свою незгоду, та потім все-одно допомагав і морально, і матеріально. Так і Климент Квітка не був сприйнятий Петром Антоновичем однозначно (див листи від 23 червня 1901 р., од. зб. 1115; від 7 лютого 1907 р.; 24 червня 1907 р. од. зб. 1167; 4 липня 1907 р., од. зб. 1168; 18 липня 1907 р., од. зб. 1169), але він розуміє, що це вибір його доньки і з цим треба жити [11]. Постійною турботою Петра Антоновича була земельна ділянка в 360 десятин, яку купив у листопаді 1905 р. у Є. К. Трегубова в селі Торчин біля Луцька і записав її на ім'я дочки Лесі. З роками її стан здоров'я не ставав кращим, гроші були потрібні на лікування і на видання книжок, тому постало питання про продаж земель у Торчині. Це було узгоджено з дочкою, і 12 листопада 1907 р. Петро Антонович продав цю землю, а 13 листопада з Колодяжного писав дружині: «Завтра въ Ковель, потому надо за Лесю вносить деньги въ банкъ, да и служба» (од. зб. 1171). 7—13 грудня 1907 р. він через «Ковельское общество кредиту» та «Киевское общество взаимного кредита» посилає Лесі Українці суму за продану землю на «Ялтинское казначейство» та «Азовско-Донской банк».

Фінансове забезпечення сім'ї — це завжди обов'язок чоловіка. Петро Антонович сумлінно виконував його. Він докладав усіх зусиль для того, щоб дружина і діти жили в статку. Кожна копійка у нього була на рахунку, він знав їй ціну, тому в листах цей фінансовий мотив звучить постійно, а інколи, щоб його правильно зрозуміли, писав повний звіт дружині про витрати (листи від 15 лютого 1888 р., од. зб. 1028; 26 жовтня 1897 р., од. зб. 1074; 19 січня 1898, од. зб. 1078; 18 лютого 1898 р., од. зб. 1083; 22 травня 1900 р., од. зб. 1104; 8 жовтня 1906 р., од. зб. 1155; 13 листопада 1907 р., од. зб. 1171; 19 березня 1908 р. од. зб. 1173; 2 травня 1908 р., од. зб. 1174 та ін.). Петро Антонович завжди давав чітку, виважену й відповідальну пораду, брав на себе зобов'язання допомагати, якщо це стосувалося фінансового питання сім'ї. Так в листі 18 жовтня 1898 р. (од. зб. 1088) він радить Ользі Петрівні, як краще вийти з ситуації, що склалася між нею і її братом Іваном Петровичем у питанні спадщини.

З листів до дружини вимальовується і постать П. А. Косача як державного службовця: людини сумлінної, справедливої, яка чесно виконувала свої обов'язки, а, як голова з'їзду мирових посередників, завжди допомагав селянам і захищав їх інтереси. Часто їздив у відрядження по губернії, докладно повідомляючи дружину про те, куди він їде, щоб вона могла знати, де він, і коли конче потрібна його присутність для сім'ї, просить його повідомляти, щоби він міг домовитися і обов'язково приїхав на допомогу. Часто в листах вказує мету поїздки і те, що саме він повинен зробити (листи від 28 лютого 1885 р., од. зб. 1027; 6 травня 1889 р., од. зб. 1030; 22 серпня 1890 р., од. зб. 1035; 21 липня 1891 р., од. зб. 1039 та ін.). У деяких листах він з гумором сповіщає про мету

своїх поїздок. Так, 9 травня 1896 р. (од. зб. 1055) він пише зокрема таке: «Не поверишь, моя милая милая Люня, какъ мне надокучили эти ежедневные вояжи въ Ковель. Вотъ и сегодня отправляйся ажно на два молебствія по случаю иконы въ Полиц[ейском] управленіи». 30-го серпня 1896 р. (од. зб. 1060) повідомляє про метушню, яка виникла у зв'язку з приїздом Великого князя Костянтина Костянтиновича з дружиною і губернатора. Інколи в листах відчувається напруга й стомленість від постійних поїздок по губернії (лист від 19 січня 1898, р., од. зб. 1078; 26 січня 1898 р., од. зб. 1079 та ін.). Своє призначення по службі у Київ зустрів Петро Антонович з радістю: «Ночью мне доставили Вашу, Милые мои Оля, Леся и Миша, телеграмму, а утромъ изъ Житоміра, заадресованную члену Кіевского Крестьянского Присутствія Косачу, следующего содержания: "сердечно приветствую состоявшимся назначеніемъ глубоко жалею, что Волынь теряетъ въ Васъ даровитого крестьянского деятеля. Волынскій Губернаторъ Дунинъ-Борковскій"» (лист від 20 січня 1899 р., од. зб. 1091). Але очікування офіційного повідомлення і розпорядження про передачу справ його засмучувало (листи від 5 лютого 1899 р., од. зб. 1093 і 14 лютого 1899 р., од. зб. 1094). У Києві Петро Антонович знов поринає з головою у роботу: в листі від 10 квітня 1899 р. (од. зб. 1099) докладно розповідає дружині про поїздку в село на південь Київщини «угомоняти бунтливих-обиженных» селян півдня Київщини і про те, як він упорався з цими обставинами, в іншому листі пише про свою поїздку з ревізією з Губернатором по півдню Київської губернії (лист [між 13 та 21 серпня 1902 р., од. зб. 1178]). Першого січня 1901 р. Петро Антонович «Высочайшим приказом по гражданскому ведомству за № 1, произведен, за отличие, в действительные статские советники», а у листопаді 1902 р. «Высочайшим приказом по гражданскому ведомству за № 93 назначен чиновником особых поручений по крестьянским делам при киев[ском], под[ольском] и вол[ынском] генерал-губернаторе» [6,с.138]. Навіть у поїздках він не залишав роботу: по дорозі до сина Михайла, їдучи полтавським потягом 2 серпня 1903 р. (4години 35 хвилин) писав: «Все сиделъ за бумагами къ докладу 1-го, зато отделался; хотя одурь беретъ и голова кружитца відъ поезда» (од. зб. 1128). 24 липня 1904 р. (од. зб. 1132) сповіщав: «Генералъ нашъ не только уехалъ неопределенно, но еще надавалъ дела и мне лично две ревизіи. Къ ревиз[іи] здешняго съезда я приступилъ, а къ М. П. Ашенбергу долженъ буду еще ехать въ Радомыслькій уездъ». У 1905 р. П. А. Косач подав у відставку, 20 жовтня 1905 р. з Києва пише про це дружині: «Приказъ о моей отставке отъ 14-го получился здесь 28-го. Сегодня я откланивался Сухомлинову, и заручился, что про ускореніе моего пансіона онъ напишетъ Министру. Его тэе высказывалъ сожаленіе относительного того, что не выходитъ служить вместе. Я тоже нявкалъ». Але потім в липні 1906 написав до Міністерства «представленіє о службе» (13 липня, од. зб. 1153) і вже 4 серпня 1906 р. дякує дружині за поздоровлення про призначення і повідомляє: «Я ще діла тільки приймаю, але 2500 обезпечены, а при 1500 пенсіи може обернимось въ своїх делахъ» (од. зб. 1154). П. А. Косач повернувся до Ковеля на посаду голови Ковельсько-Володимир-Волинського з'їзду мирових посередників і знову з головою занурився у роботу (див. листи: 137, 141, 147, 148, 149, 154, 155). Петро Антонович також із службових обов'язків входив до складу комісії, яка займалася рекрутським набором, тому інколи в листах він згадує про це (од. зб. 1063, 1156, 1158). Петро Антонович також з службових обов'язків входив до складу комісії, яка займалася рекрутським набором, тому інколи в листах він про це згадує: 2 листопада 1894 р. «Вотъ и съ Любитова повернули и дней через 5 окончимъ прызыв! Я совсемъ здоровъ, хотя порядочно усталъ» (лист № 18 також: №№ 40, 138, 139). У Колодяжному за той час, коли він входив до цієї комісії лише двоє хлопців пішли у солдати; про це свідчать колишній робітник маєтку Косачів Федір Іллюх та Лизавета Ніколайчук (з села Любитова). Зі спогадів Лизавети Ніколайчук: «П. А. Косач був у тій комісії, що приймала рекрутів. Якщо якогось хлопця мали забрати в рекрути, то його батько піде до Косача, попросить його, щоб не брали сина, то він остається. Бувало, Косач тілки скаже: "Ладно, пусть остается". То майже ніхто з колодяжанських хлопців не служив в армії» [10, с. 108.].

Політичні події в країні (чи то селянські бунти, чи то страйки 1903 р., чи революційні події 1905 р.) не обходили стороною Петра Антоновича, вони так чи інакше відбивалися у його листах до дружини, а саме: констатація подій і турбота, і острах за рідних — пожежі і підпали, які відбувалися під Ковелем (од. зб. 1072), переполох у Кульженка, у зв'язку зі страйками 1903 р. (од. зб. 1128), події 1905. (листи №№ 118, 120). Він просить: «Сообщай, пиши, нетъ телеграфируй лучше чаще, а то за этими забастовками письма ходятъ неподобно. Въ Ковеле же ждутъ забастовки на всехъ Ю[го] З[ападныхъ] ж[елезныхъ] д[орогахъ] т[акъ] к[акъ] недорозуменія уже начались: въ Ковеле, Сарнахъ,

Ровно, Здолбунове. Привислянская бастуетъ» (од. зб. 1145). В листі від 21 жовтня 1905 р. він, у зв'язку з київськими подіями і чутками, висловлює занепокоєння про дружину і сина Миколу, а також турбується за своїх доньок Ольгу і Оксану, які були у Празі, і від яких не було ніяких вістей, «къ Варшаве все дороги еще бастуют», тому він телеграфує Оксані, щоб вона їхала «прямо въ Кіевъ, на Радзивиловъ» (од. зб. 1147).

З листів до дружини можна простежити відносини між сім'ями Косачів і Драгоманових. Петро Антонович «не поривав дружніх відносин з М. П. Драгомановим, коли той був на еміграції, листувався з ним і бачився з ним, коли їздив за кордон» [2, с. 886], контакт з родиною Михайла Петровича був постійний (див. од. зб. 1035 та 1044).

13 червня 1895 року Леся Українка писала батькові про те, що необхідно всіляко підтримати Людмилу Михайлівну з дітьми. Навіть просила його приїхати до Болгарії або хоч писати частіше [2, с. 324]. Доля Святозара Михайловича дуже турбувала його матір і сестер, а також і Косачів. 27 жовтня 1897 р. Петро Антонович, одержавши листа від Лідії Михайлівни Драгоманової-Шишманової, поспішає його переслати до Ольги Петрівни, бо «Дело такъ важно, что я не берусь самъ отвечать. Пиши мне, какъ решить ответить съ разсчетомъ, чтобы я получилъ до пятницы, или же, если находишь необходимымъ лично пообсудить положеніе, пріехать на сколько дней и пораздумаемъ совместно какъ тутъ быть? Очевидно малого нельзя такъ оставить, но и такъ скоропослительно его пхать, какъ Лида, опасно. Время идетъ противъ зимы, сегодня здесь целый день снегъ, а путь черезъ Львовъ не близкій» (од. зб. 1076). 31 грудня 1897 р. в листі до дружини, мабуть, з Колодяжного, Петро Антонович повідомляє: «Зоря ведетъ себя совсемъ хорошо и мне онъ нравится: мальчикъ веселый, мягкій и искренній! Ты уже очень строго къ нему отнеслась?» (од. зб. 1077). Стурбований станом Людмили Михайлівни Драгоманової, Петро Антонович цікавиться справами Святозара, який в той час здавав іспити у 5-ту київську гімназію, і бажав йому успіхів , щоб: «Хоть бы его удача ii утешила» (лист від 3 вересня 1898 р., од. зб. 1086). Коли ж була потрібна допомога у навчанні Святозару, Петро Антонович найняв для нього репетитора (од. зб. 1096). 20 серпня 1899 р. до Києва приїхала Людмила Михайлівна і Петро Антонович шукає для неї квартиру (див. од. зб 1102).

Петро Антонович все своє життя піклувався про свого батька і сестер — Олену Антонівну і Олександру Антонівну. Матеріально він завжди їм допомагав, а зі своїм братом Григорієм Антоновичем завжди був у тісних взаємовідносинах (вони з братом були завзяті мисливці і часто разом їздили на полювання). У листах до дружини, так чи інакше, всі ці взаємини відображаються (див. од. зб. 1027, 1044, 1058, 1068, 1132 та ін.).

Петро Антонович опікувався і допомагав сім'ї свого сина Михайла, а після його смерті, коли виникали різні складні життєві ситуації, він брав на себе всю відповідальність і вирішував ці проблеми. Так, в листі від 24 липня 1904 р. він розповідає дружині:: «А тутъ пріехали изъ Безбородкова рабочіи и уверяютъ, что Шура такъ больна, что даже не встаетъ и не могла дать записки объ окончаніи ими раб[отъ]. Хотя я допускаю возможность брехни со стороны этихъ кацаповъ въ целяхъ получить разсчетъ за м[ожетъ] б[ыть] неоконченные работы, но т[акъ] к[акъ] ни Ш[ура], ни А[нна] И[вановна] ни слова мне не писали со времени моего 5 часового пребыванія у нихъ, — то я думаю сегодня же ехать къ нимъ на воскр[есенье], а в понед[ельникъ] назадъ. Еще есть къ этому побудит[ельная] причина, но она слишкомъ мистическая, чтобы о ней говорить въ письме» (од. зб. 1132). 21 липня 1905 р. з Києва пише дружині про те, що «Шура проситъ уроков — в любой гимназіи. Начну разговоръ съ педагогами и въ августе поеду въ хутора» (од. зб. 1138). Коли йшлося про продаж землі Олександри Євгеніївни Косач-Судовщикової, Петро Антонович старався захистити інтереси їх сім'ї: 14 березня 1906 р. з Колодяжного він просить дружину, щоб вона посприяла в цьому (од. зб. 1148). В листі з Колодяжного від 24 червня 1907 р. він цікавиться про відповідь з банку (од. зб. 1167). 18 липня 1907 р. пише, що «Было отъ Шуры письмо и я ответилъ телеграммою, чтобы ехала въ Полтаву и кончала. Резоны прочтешь на 2-й части этого листка, который передай Ан[не] Ив[ановне] и Шуры» (од. зб. 1169). Те, як П. А. Косач матеріально допомагав своїм близьким, можна побачити з постійних фінансових звітів до дружини.

П А. Косач був доброю і принциповою людиною, він завжди намагався допомогти чужим людям — знайомим і незнайомим, які до нього зверталися за допомогою. Але своїми прнципами він не поступався і не робив того, що вважав непорядним і нечесним. В листі від 15 лютого 1888 р. з Луцька він признається, що не зможе виконати прохання Нат[лії] Мик[олаївни], тому що «Ни след[ователя], ни Т[оварища] Прок[урора] здесь нетъ» (од. зб. 1028); а якщо міг, то допомагав. 21 липня 1891 р. з Луцька повідомляє дру-

жину: «Протеже Гриши и Твой Кушнеревъ устроенъ писаремъ у Петеша» (од. зб. 1039). 2 листопада 1894 р. з Ковеля: «Отъ Таисі <письмо> съ просьбою найти место ея мужу. Sic!!!» (од. зб. 1043). 22 березня [1896 р.] з Колодяжного: «День[гами] обошелся и получилъ бумагу насчетъ жалованья Чеснока, ему по праздникахъ буду мать деньги» (од. зб. 1175). 15 травня 1896 р. з Ковеля «Гамб[арову] хата нужна для того, чтобы Вамъ всемъ было просторно. За сего юношу мне очень обидно, и следуетъ похлопотать, чтобы ему дали передержку осенью» (од. зб. 1056). В листі від 30 жовтня 1896 р. він передає прохання Ярчевських і Короткевича дружині, щоб вона допомогла вирішити їх справи: «Въ городе меня видели Ярчевскіе [...] Оба они просили передать тебе ихъ просьбу, если не въ трудъ, рекомендовать имъ бону. [...] Н[иколай] Дм[итревич] Корот[кевичъ] приговаривался, чтобы ему одолжить на зиму рояля твоего, бо жінка хоче грать и настаиваетъ купить, а грошей чортъ ма, — но я сказалъ, что напишу тебе и какъ ты решишь. Такъ вотъ реши и отвечай! По моему разъ я попаду въ городъ, то фортепьянъ буде въ холоде портиться» (од. зб. 1063). 25 березня 1899 р. з Києва знов просить дружину, щоб вона довідалася і надіслала відомості з Берліна про лікарні для А. Косича та Константиновичевої (од. зб. 1097). 14 липня 1900 р. з Києва він повідомляє дружину: «Сегодня получилъ письмо отъ M[ada]me Киндтъ. Ея мужъ Фр[анцъ] Кар[ловичъ] Киндтъ — умеръ. Жалко старика и я охотно начинаю хлопоты, чтобы его место землемера дали его сыну» (од. зб. 1105). В листі з Колодяжного 11 вересня 1906 р. пояснює дружині про справу, яку йому доводилося вирішувати: «Сегодня я вернулся изъ Кіева, куда меня вызвала телеграммою Байдаковская по ея и Садов[ского] деламъ съ Приходькою [...] За три дня не могутъ быть улажены дела семилетніи на 300.000 р. и въ результате у меня опухла голова, да уяснилась масса долга въ 125.000 р. П[етра] В[асильевича] ничемъ не обезпеченная для Б[айдаковской] и Садовскихъ. Обе стороны оказались крайне халатные люди уже спустившіе 175.000 р. и обонкротившіеся. Я таки съ П[етра] В[асильевича] получилъ 1/2 своего долга! Voila!» (од. зб. 1157).

Ізидора Косач-Борисова у своїх споминах «Колодяжне. (До біографії Лесі Українки)» зазначала: «Селяни батька дуже шанували. [...] Траплялось, що старші нас не бачили і не знають, що я чую, і не раз я отак чула, як колодяженці говорили про моїх батьків, завжди дуже прихильно, завжди з пошаною, приязно» [5, с. 164]. Відносини Петра Антоновича Косача з обслугою у Луцьку, Ковелі, Києві і робітниками маєтку у Колодяжному чітко простежується з його листів до дружини. Він сам чесно ставився до своїх обов'язків, до роботи, яку виконував, і такого ж ставлення до будь-якого діла хотів бачити у всіх без винятку, хто його оточував: управителя маєтку або обслуги: покоївки, кухаря, куховарки, садівника або селян, які працювали на землі у маєтку. І завжди намагався бути справедливим, хоча і вимогливим. Інколи в його листах до дружини звучать скарги на тих, хто погано працює. В листі з Луцька від 8 серпня 1890 р. він з обуренням пише: «Усе бъ було у насъ добре, якъ би не прислуга: а то вже таки ледри, таки хапуги, що ажно втерпити неможна! Та ще къ тому жъ не благодарны. Ну можешь себе представить, накануне выезда Лиля приходитъ и каже, що Прыська съ кимъ-то погрызлась и відходитъ! Ліля очень смущена, т[акъ] к[акъ] дней пять предъ темъ были два повара и я имъ отказалъ по ея просьбе, хотя Прыська последнее время варила изъ рукъ вонъ. Смотрю къ утру это створенье десь поділось, такъ міні и слово не сказавши. Прямо діяволы. Ну попрохавъ уже случившуюся Лукерью варить дітямъ якій часъ, а Акиму заказавъ искать повара чи кухарку. Отъ вернусь — придется хлопотатся!» (№ 8). З Ковеля 2 листопада 1894 р. повідомляє: «Расоловичъ смотритъ хорошо. Одинъ Акимъ что-то на лихо грае и хлопцевъ противъ меня и Расолов[ича] возмущаетъ, но это не надолго. Вотъ я его снова не засталъ дома, какъ уехалъ въ субботу, такъ сегодня въ среду — не вернулся. Итого по свадьбамъ за октябрь 10 дней. Ну да черт съ нимъ; работы идутъ своимъ чередом, даже лучше [...], — і далі у тому ж листі, — А въ Колод[яжному] сорятся кухарка съ Амал[ией] да такъ, что хоть обоихъ гони. Ам[алии] я уже деньги отдалъ и сказалъ ехать въ воскресенье, про кухарку же еще не знаю какъ быть. Шимоновой не нравиться, что Расолов[ичъ] не даетъ лазить по клунямъ и амбарамъ за зерномъ для двухъ посаженныхъ до корма свинокъ, а Шимону, что овесъ дается самолично, не черезъ Ам[алию] и его, ну и замки проверены и другіе везде повешены» (од. зб. 1043). Але він з повагою і деякою поблажливістю ставився до тих, хто сумлінно виконував свою роботу, і йому приємно було про це повідомити. Ввечері 23 квітня 1896 р. в листі він переказує дружині: «По просьбе исправника привезъ сюда Илью и онъ сочиняетъ ужинъ для Губернатора. Можешь представить какъ подняло это обстоятельство самомненіе Ильи?! Не знаю, будетъ ли онъ пьянъ до завтра?» (од. зб. 1050). 3 вересня 1897 р. з Колодяжного: «Здесь я застал все въ порядке: Илья не

пилъ, насолилъ, насушилъ и насобиралъ разной разности, посадилъ кормится пидсвинка и Доре собралъ сімьюшки со всехъ подсолнуховъ; Варка назбирала сыру довольно, но масла мало и все полола плохо; Шимонъ совсемъ ленился, даже сена не перевезъ, но коней такъ хорошо выпасалъ по всякимъ стернямъ клеверамъ и шелковымъ отавамъ, что они больше отжирели чем на овсе, хотя овса и сена не получали. Коровы высматриваютъ хорошо, но молока даютъ мало, еще одна молодая телилась. Кора где-то щенятъ сбросила, вседствии того, что ея все время таскалъ на охоту Короткевичъ. В хатахъ порядок [...]» (од. зб. 1072). В листі 16 лютого 1898 р. з Ковеля повідомляє: «У меня здесь старики сбрендили: Шимонъ боленъ, езжу съ кемъ попало; Илья хочетъ отходить и такъ настойчиво, что сегодня отпускаю» (од. зб. 1082). Але вже в наступному листі з Ковеля від 18 лютого ц. р. пише, що «Илья и Шимонъ уже просятся оставаться, да я уже их не хочу, хотя еще никого не нанялъ» (од. зб. 1083). Коли Петро Антонович переїхав працювати у Київ, він навідується до Колодяжного і про стан, який спостерігав у маєтку, переказував дружині: «Всемъ и вся въ мою поездку я остался недоволенъ, за исключеніемъ тихого серенького флигеля и его обитателей. Чистота и тихость этого обталища действуетъ на душу успокоительно! Несмотря на то, что у Варки есть 3-х недельный сынъ, она поддерживаетъ чистоту удивительную; чадо ея скромно, что не нарушаетъ тишины; а его отецъ оказывается прекрасный работникъ. Объ остальныхъ колодяжанцахъ и делахъ надо говорить подробно и я это сделаю, когда получится отъ тебя письмо» (13 жовтня 1900 р., од. зб. 1108). В листі від 28 на 29 серпня 1905 р. повідомляє дружину про те, як він вирішує справи, які виникли у них в Києві з куховаркою і обслугою (од. зб. 1141). Петро Антонович завжди намагався давати слушні поради дружині щодо стосунків з робітниками (од. зб. 1116, 1132, 1136, 1151). Повернувшись у Колодяжне, Петро Антонович знову поринув у життєві справи рідного гнізда: «[...] подбираются те же люди. Федоръ Прохоров делалъ, делалъ операціи пока не стало чего есть и упросился ко мне на службу, а Илья смотрит на Колодяж[ное], какъ на свою отчину, и не мыслитъ себя без него» (од. зб. 1155). Ізидора Косач у своїх споминах відзначала: «З околишніми селянами, особливо з колодяженськими, всі члени нашої родини були в щироприязних, взаємних, доброзичливих відносинах. Батько наш допомагав селянам при потребі то матеріялом, щоб поставити хату, то добрим зерном на насіння, і дуже часто різними порадами господарського і правного характеру» [5, с. 164].

Колодяжне —родинний маєток Косачів — займає особливе місце в листах Петра Антоновича до дружини. Він постійно облаштовував Колодяжне, мріяв про те, щоб діти там жили в достатку, завжди могли займатися своїми справами, могли відпочивати, щоб там було затишно, красиво, щоб господарство давало прибутки. Він сам займався господарством, слідкував за всіма роботами, які провадилися, якщо траплялися які-небудь негаразди, старався втрутитися і виправити. Про стан справ у Колодяжному він завжди повідомляв дружину, ділився з нею і успіхами, і проблемами, які виникали незалежно від нього. В листі від 2 листопада 1894 р. з Ковеля повідомляє: «[...] работы идутъ своимъ чередомъ, даже лучше: взорано много, курникъ кончаемъ, воду изъ погреба вывели — вложивъ трубы и сделавъ канаву, — спальню побелили, землю около дома сняли и спланировали, садъ счистили, дороги и тотъ дворъ подгатили и т[акъ] д[алее]...» (од. зб. 1043). 21 лютого 1895 р. з Ковеля: «По хозяйству ничего особенного. Еще три коровы отелились. А іжи цимъ скотамъ не стае, и треба купити соломы руб[лей] на 30, продавши кого нибудь изъ нихъ. Снигъ побуждае де що таскать изъ лісу. Молотилка не домолотила 45 коп[енъ] жита и отказалась служить. Но такъ какъ жито малоумолотно, то обобъемъ цепами, а околотъ пойдетъ на резку темъ же скотамъ» (од. зб. 1045). 28 березня 1896 р. з Ковеля: «Кортофлю запродал по 16 к. пудъ» (од. зб. 1049). В листі з дому Колодяжне («Утро 23 апреля 1896 г.») пише: «Вчера отобралъ скота и коней и сегодня въ 7 ч[асовъ] утра выправилъ на ярморокъ. Послалъ по оценке нашихъ знатоковъ Акима—Шимановъ всего на 635 руб., но что-то привезутъ? Хочъ бы 300 р.! [...] Однако, вотъ съ 9 ч[асовъ] мороситъ дождичекъ и може скажутъ “що й роковому ярморку поміха!” Такъ то все въ хозяйстве. Да!..» (од. зб. 1050).

Діти підростали, їх потрібно було вчити, жити на декілька квартир в різних місцях, постійними були витрати на видання творів дружини і дочки Лесі, підтримка видання «Киевской старины», лікування хворої доньки, облаштування Колодяжного, будівництво на хуторі Зелений Гай, матеріальна допомога батькові і сестрі (Олександрі Антонівні), допомога і навчання Святозара Михайловича Драгоманова (Зорю) — все це було складовими сімейного бюджету Косачів. Тому в квітні 1896 р. постало питання про здачу в оренду Колодяжного, щоб якось виправити непросте фінансове становище. Всі

сімейні узгодження з цього питання відображаються у листах Петра Антоновича. 26 квітня [1896 р.] він пише: «Ну-съ, съ арендою я кончилъ, Ярчевскій таки далъ 1000 руб. и принялъ мои условія. Думаю, что мы съ ними сживемся. Большой домъ за нами до сентября, а къ след[уещему] году отделаемъ флигель, где заселъ Шимон], не собирающійся уходить» (од. зб. 1176). Але дружина і всі діти були засмучені і збентежені цим повідомленням, вони не хотіли, щоб в їх рідній садибі жили чужі люди; хоча розуміли, що треба якось вирішувати це. І саме тому необхідно все ж таки здати в оренду Колодяжне. Лист Петра Антоновича з Колодяжного від 1 травня 1896 р. перейнятий болем за непорозуміння фінансової ситуації близькими і рідними йому людьми, він пояснює і просить, щоб ще раз все було між ними узгоджено і йому повідомлено (од. зб. 1051). Реакція дітей на оренду Колодяжного його бентежить, але іншого виходу не було, тому він з радістю повідомляє як Микола відреагував, коли приїхав у Колодяжне, і заспокоює всіх: «Что делается съ нашими дочками — я не пойму. Плачутъ по флигелю, чертъ знаетъ какъ настраиваются отъ всякого пустяка… Микось пріехалъ подъ такимъ же враженьемъ и боялся въ садъ выйти, — просто до сміху, — и къ удивленію побачивъ, що “все можно”» а далі повідомляє як все буде улаштовано, де хто буде спати, що «[…] Подымим флигель, тогда разместимся иначе. Тут все сделано и придумано хорошо и говорить и плакать нечего! Ярчевская жить въ Кол[одяжномъ] не буде. Съ детьми пріезжать къ мужу мабуть буде.» (лист від 15 травня 1896 р. з Ковеля, од. зб. 1056). 21 травня 1896 р. з Ковеля ще раз повідомляє дружину: «Наши дети въ Колодяжному чувствуютъ себя прекрасно и уже забыли про офицера и стесненія»; Ліля в цьому ж листі пише матері: «Ми вже тут потроху вкорінюємось: повісили гойдашку, сказали накосить траву, сегодня садитемемо квітки, оддали в направу кракет, взагалі розташовуємось на літо. Офіцера я ще не бачила» (од. зб. 1058). Турбот у Петра Антоновича в зв’язку з орендою було багато, йому треба було облаштовувати флігель, щоб вся сім’я могла затишно жити в ньому. У вересні цього ж року він зайнявся перебудовою флігеля і повідомляє Ольгу Петрівну: «Постройка уже много подвинулась: твоя комната не верху сделана, кладемъ печи, а тамъ примимся за полы, потолки и щекатурку, все разсчитываемъ недели за 3 сделать. Погребъ подъ флигелемъ уже сделан: полъ повышенъ, оцементированъ и пощекатуренъ. Комнаты белятся и мы съ Лесею дума[емъ] около 20-го туда перейти» (лист з Ковеля 11 вересня 1896 р., од. зб. 1061). 21 вересня 1896 р.: «Въ понедельникъ флигель перебелиться и все будетъ готово» (од. зб. 1062), а 31 жовтня 1896 р. з Колодяжного нарікає: «На дворі страшенный вітеръ и дощъ, а въ новомъ доме щекатурка не сохнет! Досада.» (од. зб. 1063). 19 січня 1897 р. з Ковеля: «Я только что вернулся съ Колодяж[ного]. Твоя хатка-вышка подвигается и робитца миленькая. Сиритка принесла ящура и я рискую бути безъ молока, бо мабуть и стари заболіютъ. Я еще не продавъ Лесіной — Зеі и разъ ты не хочешь, то и не продамъ, хоча вона корова старая и держать богато коровъ дорого стоитъ» (од. зб. 1065).

Коли Петра Антоновича в 1899 р. було переведено по службі до Києва, треба було вирішувати долю Колодяжного; він хотів його зберегти як родинне гніздо, та і йому воно припало до душі. 5 лютого 1899 р. він написав Ользі Петрівні, як він учинив з Колодяжним (од. зб. 1093) і просить узгодити з сім’єю і визначитися, щоб це була їх колективна думка (од. зб. 1094). В той же час, коли з’явився покупець на Колодяжне, він просить дружину обміркувати питання продажу Колодяжного і обговорити це питання з дітьми, пояснюючи їй фінансовий набуток з цього (лист від 1 березня 1899 р., од. зб. 1095). Діти і дружина були проти, і Колодяжне не було продане, а залишилося сімейним маєтком. Працюючи у Києві, коли міг, він навідувався у маєток і повідомляв дружину про справи: «Удивительный этотъ годъ климатическомъ отношеніи! Представь себе, Милая Оля, что въ саду еще ничего зрелого: сливы — дрислявки — что бывало къ Спасу готовы — теперь зеленесеньки; садовникъ и на 5 р[ублей] ничего не продалъ. Онъ вообще воемъ воетъ т[акъ] к[акъ] въ саду много обили бури и градъ, да и урожай не из важныхъ. На деревьяхъ все эти планиды плохо отразились: много поломано и даже молодыхъ, и даже по лесу дерева, листя отъ обилія влаги — поржавели, сморщились и кажется — вот-вот дерево пропадетъ, точно усыхаетъ. На райскихъ яблонях, напр[имеръ], почти нетъ листьевъ, и только кое где торчатъ малесенькія яблочки. Буяют только кусты, каштаны, ель, да волош[ские] орехи. И уродили же они удивительно! Нашъ клаптикъ огорода и виноградъ въ удивительныхъ бурьянахъ, да и такъ они пошли где возможно: дверей въ серенькій флигель затруднительно было отворить за могучими дедками. Меня не ждали и въ хатахъ прыборки не оказалось, а на кровати не только хто-то спалъ, но и папиросу на стуле оставилъ не докуренную съ поганой бумажки, слегка прижегшую стулъ. Хлеба не дурны. На озимое уже сделали обжинки,

бо убрали больше толоками, обошедшимися въ коп[е]ечку; сенокосъ убранъ хорошо, возовища идетъ быстро и подготовка земли къ будущему посеву — своевременна. Остается только давать денегъ для расплаты, и получить изъ Купичева молотилку отъ чеха» (Колодяжне 5 серпня 1902 р., од. зб. 1121). 4 вересня 1904 р. з Києва: «Если бы Ген[ералъ] Губ[ернаторъ] куда на долго уехалъ, то надо поехать въ Колодяж[ное] наладить окончаніе хозяйства, обезпечить зимовлю и застрахов[ать] постройки въ новомъ учрежд[еніи] Свешникова, куда переходит наше страхов[аніе]. Но какъ это будетъ не знаю» (од. зб. 1136). Після відставки і повернення на службу у Ковель, Петро Антонович знову живе в Колодяжному і знову поринає у господарчі справи: 5 жовтня 1905 р. пише: «Здесь я по трошку управляюсь: картофля окончена, — накопали 275 корцевъ хорошей и 70 коп[івъ] мелкой. Даютъ по 15 коп. пудъ. Пудов 1000 продамъ. Деревья въ саду окопалъ. Убираемъ огородъ и эту неделю оремъ на зябь, а затемъ примимся за молотьбу. 3-х воловъ и 4-х старыхъ коровъ отделили для подкорма мелкою картофлею, чтобы 18 продать. Эти операціи обезпечатъ ноябрскій взносъ Дв[орянскому] земскому банку. Зерно — чистый доходъ» (од. зб. 1144). 12 липня 1906 р. з Колодяжного: «Обошолъ я хозяйство: идетъ все хорошо. Дождей было мало. Сено убрано прекрасно, равно какъ клеверъ и вика. Ливни немного полили первыя копы, зато сегодня кончается жниво жита — сухое. Завтра 45 жней будутъ жать пшеницу, а 11 косарей резать овесъ. Свои начнутъ, возовицу. Уборка въ разгаре! Если бы только постояла такая чудесная погода!!! На огороде целые леса, въ саду масса яблокъ и сливъ, а волошскіе орехи обламываютъ ветви!» (од. зб. 1153). 4 серпня 1906 р повідомляє дружину про те, що «[…] рішівъ Колод[яжнымъ] займатись покі воно въ мене якъ слідъ. И іе для чого: сегодня вже все зъ поля убрали, звезлі и склали. Нажалі — жита 356 к[опенъ], пшеницы 132 к[опны], ячменю 60,овса — 308 к[опенъ], и сена 650 к[опенъ]. Мелочи: віки, клеверу, гороху, огородины не считаю. Лічичу по тутешнему копу жита 5 р., пшен[ицы] — 8, ячм[еня] 4, овса 3 р. и сена 2 рубля, всего собрано на 4650 рублей. […] Виходить сидіти іе зъ-за чіого! А колі за ав[устъ] и сент[ябрь] одсіятись, выкопать картофлю, змолотить що продать, то ще й часъ вільний буде» (од. зб. 1154). 4 травня 1907 р. з Колодяжного пише дружині: «Вчера и сегодня прошелъ дождь и все ожило. Проте жито не поправиться, бо его побила зима. Въ саду много сливъ вымерзло, придется вырубать. Яблони цветутъ хорошо, а грушъ не буде. Много хрущей, но, разумеется, нашего зеленого моря имъ не зісти!» (од. зб. 1163). 19 березня 1908 р. з Колодяжного: «Оттакъ сижу да и перекручиваю, съ сенокосовъ въ лесъ, изъ кортофли — на шурки, и т. д. — То звется — хозяинувать» (од. зб. 1173) та ін.

Закінчення всіх без винятку листів Петра Антоновича до дружини рельєфно зображує безмежну відданість його своїй родині, а самі листи пройняті енергетикою світла, добра і любові, свідчать про глибину його почуттів, про те, що родина для нього була дорогоцінним даром, який він плекав до останнього свого часу. «Саме листи вводять нас, нащадків, — читачів, дослідників у цей теплий, тепер уже примарний світ рідних пенатів, даючи змогу відчути грунт, на якому виростала Особистість» [4, с. 72].

Петро Антонович Косач помер 2 квітня 1902 р. Олена Пчілка в некролозі в ж. «Рідний край» писала: «Маю повідомити прихильників мого “Рідного Краю” про тяжку втрату, що дознала я: саме на Великодних Святках померла дружина моя і друг усієї моєї праці, Петро Косач. Хоч хворів він довго, ві[д] початку зіми, хоч остатні місяці не було вже ніякої надії на видуження його від тяжкої хвороби серця — і смертне крило віяло над нашою оселею від кінця року, але нещасливий кінець хвороби все таки надто тяжко вразив і мене і дітей моїх» [9, с. 2]. 4 квітня 1909 р. його було поховано на Байковому кладовищі у Києві поряд з могилою сина Михайла Косача. На смерть Петра Антоновича відгукнулися також газета «Рада» (1909. — № 75. — С. 2), та «Исторический вестник» (1909. — Т. 96. — Кн. 5. — С. 773). І це важливо, бо, як писала у своїх спогадах про батька Ольга Косач-Кривинюк, «Батько справді був приятелем не тільки багатьох окремих українських письменників, він був приятелем усієї української літератури й культури взагалі. У всіх культурно-літературних справах Старої Громади він брав участь і матеріально і роботою» [2, с. 887].

Нащадки всіх поколінь свято шанують і зберігають пам’ять про велику родину Косачів-Драгоманових. Багато з’являється монографій, розвідок, статей, публікацій ,присвячених цієї родині. У 2015-му році був створений фільм «Лесіна тінь. Петро Косач» Волинською державною телерадіокомпанією. Автор і режисер — Марія Андрушко. У фільмі використані листи П. А. Косача до дружини. Презентація цього фільму відбулася 2 квітня 2015 р. у музеї Лесі Українки в Києві, також у грудні 2016 р. в музеї відбувся урочистий вечір, присвячений 175 роковинам з дня народження Петра Антоновича Косача, де також демонструвався цей фільм.

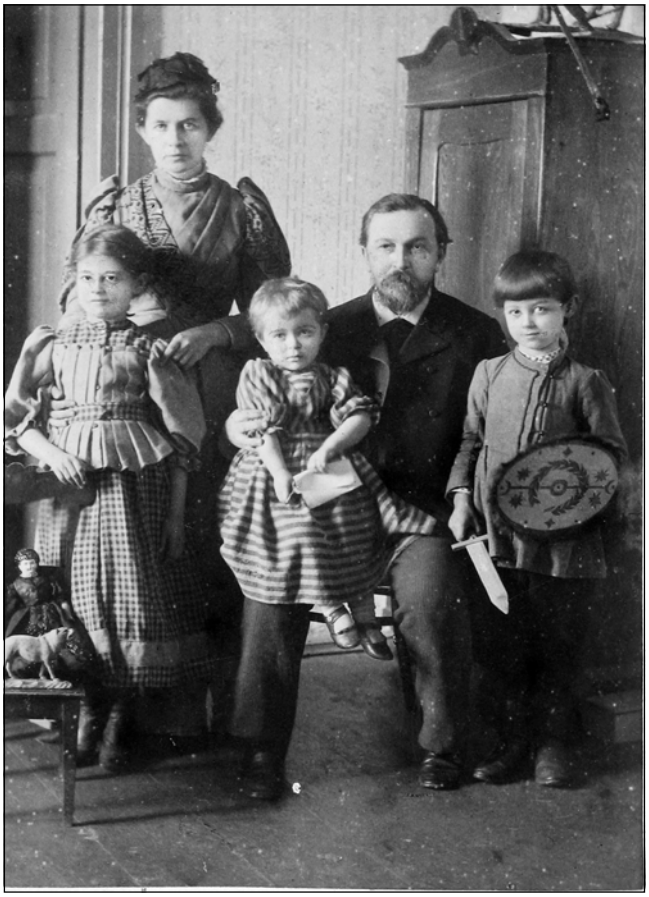

Ольга та Петро Косачі з молодшими дітьми (Інститут літератури, Ф.2, №2275 — альбом Олени Пчілки. Кадри 014,016);

Олена Пчілка в молоді роки (ІЛ, ф.28, № 2275. Кадр 116);

Садиба Косачів у с. Колодяжному. 1905 р. (ІЛ, ф. 2, №1126. Кадр 0002);

Мишолосіє. 1881—1882 (ІЛ, ф.2, № 1608. Кадр 0002).

П. А. Косач. 1908 р. Викадровка з групового фото (ІЛ, ф.2, № 1621. Кадр 0002);

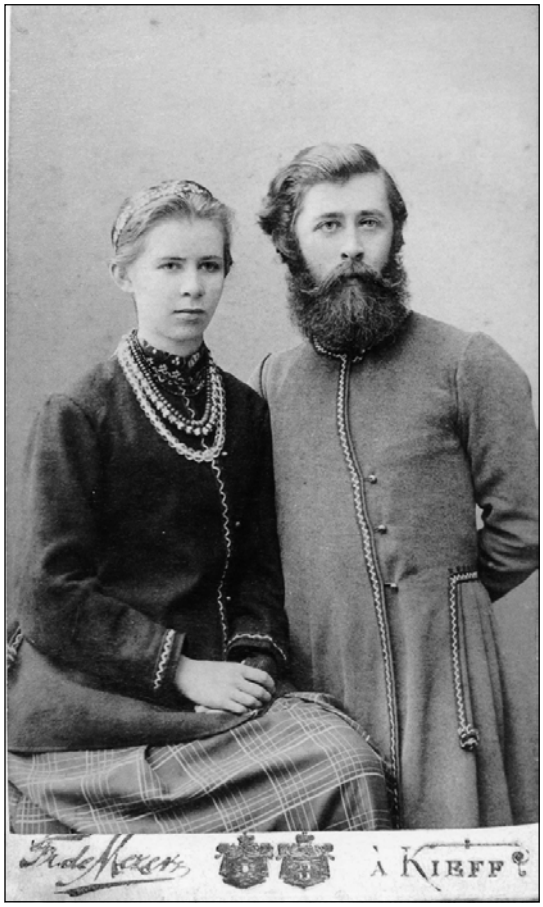

Лариса і Михайло Косачі в юності. Кадр 087;

Ольга Косач-молодша. Кадр 092.

1. Дрофань Любов. Берегиня. — К.: Видавництво «Молодь», 2004. — 208 с., іл.

2. Косач-Кривинюк Ольга Ольга. Батько Лесі Українки / Ольга Косач-Кривинюк. Леся Українка. Хронологія життя і творчості. Репринтне видання. — Луцьк: Вид-во «Волинська обласна друкарня», 2006. — 926 с. (Проект «Літературознавча скарбниця»).

3. Костенко Анатоль. Леся Українка/Упоряд. В. П. Сичевський. — К.: «А. С. К.», 2006. — 512 с. — (Життя видатних людей).

4. Коцюбинська Михайлина. «Зафіксоване і нетлінне» : Роздуми про епістолярну творчість. — К.: ДУХ і ЛІТЕРА: Харківська правозахисна група, 2001. —300 с.

5. Лариса Петрівна Косач-Квітка (Леся Українка). Біографічні матеріали. Спогади. Іконографія. — Нью-Йорк—Київ: «Факт», 2004. — 447 с., іл.

6. Леся Українка. Документи і матеріали 1871—1970. — К.: «Наукова думка», 1971. — 487 с., іл.

7. Листи так довго йдуть... Знадоби архіву Лесі Українки в Слов'янській бібліотеці у Празі/ Упорядкування,передмова та примітки Світдани Кочерги, післямова Оксани Сліпушко.— К.: Видавничий центр «Просвіта», 2003. — 308 с., іл.

8. Олена Пчілка. Оповідання. З автобіографією/До друку виготував Т, Черкаський. — Харків: Рух, 1930. — 207 с.

9. Рідний край. —1909. — № 7. — С. 2.

10. Спогади про Лесю Українку. Видання .друге, доповнене. — К.: «Дніпро», 1971. — 482 с.

11. Третяченко Тетяна. Листи Климента Квітки до Олени Пчілки// Слово і час. — 2017. — № 2.

Максим Яблонський
(м. Луцьк)

УКРАЇНСЬКА ДІАСПОРНА ПРЕСА В ДОСЛІДЖЕННЯХ В. МІЯКОВСЬКОГО

Ще в доеміграційний період В. Міяковський досліджував історію української журналістики та преси [12; 13]. Перебуваючи в екзилі, він продовжить студії над українськими періодичними виданнями, які видавала українська діаспора. Так, 1946 р. в часописі «Наше Життя» (Аугсбург) опубліковано його огляд преси за попередній рік. Примітно, що ця стаття була надрукована під криптонімом П. В., за яким прочитується Порський В., один із псевдонімів В. Міяковського (походження цього прибраного ім'я пояснюється назвою села Порськ Великий, де батько придбав маєток [19]). Період після Другої світової війни до 1953 р. в розвитку української еміграційної преси проаналізований у статті, яка була опублікована під псевдонімом Порський В. у виданні «Ювілейний альманах «Свободи» 1893—1953» (1953).

До появи цієї роботи преса української діаспори була предметом нечисленних наукових студій. Це стаття А. Яриновича «Українська преса в Америці» (1917) [23]. У 1920 — поч. 1930 рр. з'являються огляди таборової преси в таких виданнях, як «Книжка» (Станіславів) [1], «Воля» (Відень) [7; 9], «Українська Трибуна» (Варшава) [10], «Літопис Червоної Калини» (Львів) [18]. В історико-бібліографічному етюді В.Ігнатієнка «Українська преса (1816—1923 рр.)» (1926) розглядається також «преса полонених вояків, що виходила в таборах для цих полонених в Німеччині та Австро-Угорщині» [5, с. 64].

Закономірно, що вивчення української еміграційної журналістики та преси представлене насамперед в українській діаспорі. Дослідник української еміграції, історик, бібліограф С. Наріжний 1934 р. опублікував у збірнику за редакцією Д. Антоновича студію «Українська преса» [15], а 1942 р. чимало уваги присвятив періодичним виданням української діаспори в роботі «Українська еміґрація. Культурна праця української еміґрації між двома світовими війнами» [14]. У курсі лекцій А. Животка «Нариси історії української журналістики» (Подєбради, 1937) [4] значна увага приділяється також історії української діаспорної преси. Суттєвим доповненням праці А. Животка є покажчик української преси в США за 1886—1938 рр., упорядкований Я. Чижем 1938 р. [21], а також критичні відгуки А. Чернецького (1947) [20] та І. Німчука (1948) [16]. А. Курдидик в огляді «П'ять років еміграційної преси» (1951) розглянув періодичні видання української діаспори за 1945—1950 рр. [8]. Огляду української преси в Канаді в першій половині XX ст. присвячений розділ монографії Л. Білецького «Українські піонери в Канаді 1891—1951» (1951) [2, с. 60-65]. У проблематиці статті Б. Казимири «Українці в Канаді» (1954) вирізнено складник «Українська преса в Канаді» [6, с. 207—208]; дослідник проаналізував характер періодичних видань, а також поінформував про українські видавництва.

У виданні «Ювілейний альманах «Свободи» 1893—1953» (1953), окрім матеріалів, приурочених 60-річчю однієї із перших українських газет у США, представлено також оглядові статті Я. Чижа [22], Д. Лобая [11] та згадана стаття В. Міяковського [17], які присвячені історії українських періодичних видань у діаспорі.

Студія В. Міяковського [17] вирізняється аналітичністю, посиленою увагою до відтворення суспільно-політичних особливостей. Так, дослідник простежує складні обставини формування перших зразків української преси в еміграції після Другої світової війни. Це відсутність достовірної інформації про світові події, зокрема про ті, від яких залежала доля емігрантів, поширення провокаційних чуток, загроза репатріації, відсутність газет будь-якою мовою, відсутність радіомовлення в перші дні після війни, а також те, що «окремі групи нових еміґрантів шукали зв'язків із сусідніми групами» [17, с. 209]. У такому контексті інформаційні листки / бюлетені стали першою формою преси.

У статті вирізнено 2 центри в Німеччині, де виникла українська еміграційна преса, — Ваймар і Авґсбурґ.

Перші видання української періодичної преси В. Міяковський простежує в середовищі «найбільш видвигнутої на північний захід біля Ваймару значної групи українців, серед яких знаходилася компактна і організована харківська група» [17, с. 209]. Автор статті детально інформує про становлення української преси діаспори: «22 квітня 1945 року, цебто ще до капітуляції Німеччини, у Ваймарі появився листок, друкований на машинці, під назвою "Короткі Вісті". Це був безумовно перший паросток нової еміґраційної преси. Єдиним його джерелом були спостереження над ходом подій в самому Ваймарі і ближчих околицях, до яких належав і ганебної пам'яти німецький концетраційний табор Бухенвальд. Всіх листків "Коротких Вістей" у Ваймарі вийшло вісім і вони продовжені були у Герсфельді, куди переїхала Ваймарська група перед зайняттям Ваймару совєтським військом. Перші радіо-відомості занотовані в "Коротких Вістях" лише 19 травня, а перші газетні відомості цитуються з обозової польської газети Бухенвальдського табору лише 29 травня. Враження від поведінки німців у змінених обставинах, перші враження від ставлення американських військових до скитальців і до зухвалих вихваток нацистів, різні оповідання самовидців та чутки, що вперто ширилися по всій околиці з Бухенвальдського табору, часто провокаційного характеру, відомості про перші кроки в справах репатріяції — такий зміст перших чисел "Коротких Вістей". Але разом з тим тут появляються вже повідомлення й про організацію українського комітету, про заходи, які він вживав в обороні окремих осіб, про організацію Богослужень тощо» [17, с. 209—210].

У Ваймарі видавалися також «Короткі радіові звіти» («друковані на машинці в 7 прим. на протязі місяця з 12 травня по 14 червня, останнього дня перебування українців-еміґрантів у Ваймарі» [17, с. 210]) та «Інформації» («не були призначені для широкого загалу і друкувалися до відома тих кіл, що провадили початкову роботу щодо організації місцевої української групи скитальців» [17, с. 210]).

В. Міяковський аргументовано вважає: «другим центром виникнення української еміґраційної преси і організованого життя української еміґрації був Авґсбурґ, де ще за німецьких часів діяв український комітет і куди пляново спрямовувався потік скитальців» [17, с. 210]. Вагомим фактором є специфіка суспільно-політичних обставин: «Тут знаходилася керівна частина Українського Центрального Комітету з Кракова і Львова, а після зайняття цього району американським військом Авґсбурґ став місцем осідку українського зв'язкового з американською військовою владою посла Василя Мудрого» [17, с. 210].

У статті інформується про періодичні видання, які виходили друком в Авґсбурзі: «Громадський бюлетень для української колонії Авґсбуржчини» (перше число датується 4 травня 1945 р.), «Радіо-Вісті» (почали видаватися з 1 червня 1945 р.), «Громада» (перше і, очевидно, єдине число побачило світ 25 серпня цього ж року) [17, с. 210].

Закономірно, що наступні центри української еміграції також спричинилися до розвитку української преси. Це Мюнхен, «місце осідку Українського Вільного Університету з Праги і низки громадських і політичних організацій» [17, с. 210]; «Нюрнґберґ, власне Фюрт, біля Нюрнґберґу, що став місцем осідку централі комітету допомоги українському студентству, та Ульм і Ашафенбурґ — місце найбільшої концентрації таборів переміщених осіб (ДіПі), Лянсгут тощо» [17, с. 210]. В. Міяковський зауважив, що всюди розвиток періодики починався «з циклостилевих інформаційних бюлетенів» [17, с. 210]. Аналогічно — в центрах англійської зони окупації (Ганновер, Гайденау).

Після інформаційних листків, за спостереженням В. Міяковського, виходили друком наступні періодичні видання: «циклостилева політична преса, літературні періодичні видання, а згодом навіть великі газети і журнали справжнім друком» [17, с. 211]. Видавці в основному обходилися без будь-яких спеціальних ліцензій. «В цей період дозвіл давався лише на інформаційні або літературні видання. Політичні і публіцистичні виходили нелеґально, без зазначення місця видання, або з зазначенням явно неправдивого місця друку (Ліон, Берлін, Прага, Париж, Женева)» [17, с. 211].

В. Міяковський простежив певну закономірність: «Перші дозволені до видання інформаційні, таборові, або позатаборові циклостилеві тижневики ступнево перетво-

рюються на справжні громадсько-літературні, а згодом громадсько-політичні органи» [17, с. 211]. Йдеться про такі видання, як «Нове Життя» (Авґсбурґ; видається з 5 вересня 1945 р.), «Час» (Фюрт; перше число датується 1 жовтня 1945 р.), «Українські Вісті» (Новий Ульм; перше число — 28 листопада 1945 р.) [17, с. 211].

У статті В. Міяковського наголошується, що розквіт української преси припадає на 1946 р., коли «переходять на друк» згадані «Нове Життя», «Українські Вісті», «Час» та коли «в англійській зоні починає виходити «Луна» (з 2 березня), і «Наша Пошта» (з 18 серпня), а в Мюнхені — «Українська Трибуна» (з 11 серпня)» [17, с. 211], а також інші численні різнопланові періодичні видання.

Значну кількість таких часто низькоякісних видань В. Міяковський метафорично схарактеризував як справжню повінь [17, с. 211], підкріплюючи свої висновки міркуваннями В.Петрова, висловленими на конференції МУРу, та У. Самчука, які прозвучали на І з'їзді Спілки Українських Журналістів (Новий Ульм, 1946). «Проте в більшості пресова служба була, — наголошується у статті, — в міру зовнішніх обставин і матеріяльних спроможностей одною з найважливіших форм культурної праці та організації громадської думки, часто героїчним і самовідданим служінням суспільству, жертвенною працею над ширенням демократичних ідей, над відстоюванням моральних християнських засад в часи повійськової ідеологічної розрухи, морального занепаду, непевности і зневіри» [17, с. 211].

Осібно згадуються видання демократичного характеру, націоналістичні, релігійні, літературні і мистецькі, гумористичні видання, органи окремих установ, об'єднань, товариств та організацій. Розглянуто питання мови видань.

У характеристиці українських періодичних видань повоєнної Австрії В. Міяковський помітив закономірність, як «перевага журнального типу видань літературно-наукового і релігійно-громадського характеру» [17, с. 213]. Українська преса в Італії, зосереджена «в осідку військово-полонених в таборі в Ріміні», «не вийшла зі стадії "циклостилевої доби», але вражає різноманітністю видань, молодечою бадьорістю, дотепним тонким гумором і великою просвітньою працею» [17, с. 213].

Отже, дослідження В. Міяковського історії української діаспорної преси — одні із перших синтетичних праць, у яких інформаційний простір української діаспори постає як багатоаспектна проблема, що об'єднує питання ідеологічного, культурно-історичного характеру, демонструючи специфіку та закономірності еміграційного середовища.

---

1. Бачинський Л. Українська таборова преса // Книжка. — 1921. — Ч. 4—6.

2. Білецький Л. Українські піонери в Канаді 1891 — 1951. — Вінніпеґ: Накладом Комітету Українців Канади, 1951. — 128 с.

3. В. П. Вільна українська преса в 1945 році. // Наше Життя. — 1946. -Додаток ч. 2 до ч. 4 (36). — С. 2—5.

4. Животко А. Нариси історії української журналістики. — Подебради, 1937. — 112 с.

5. Ігнатієнко В. Українська преса (1816—1923 рр.): Іст.-бібліогр. етюд. -Київ, 1926. — 76 с.

6. Казимира Б. Українці в Канаді. Українці у Вільному світі. Ювілейна книга Українського Народного Союзу 1894—1954 / Зредагували Л.Мищуга й А.Драган. — Джерзі Сіті: Видання Українського Народного Союзу, 1954. -С. 201—214.

7. К.Л. Преса наших інтернованих (Журналистична замітка) // Воля. — 1921. — Т. II. — Ч. 2. — С. 77—79.

8. Курдидик А. П'ять років еміграційної преси. // Українські Вісті. — 1951. — Ч. 6.

9. Л.Б. Таборові видання. // Воля. — Т. III. — Ч. 6—8. — С. 280—281.

10. Литвицький М. Таборова журналістика (огляд). // Українська Трибуна. — 1921. — Ч. 42.

11. Лобай Д. Українська преса в Канаді // Ювілейний альманах «Свободи» 1893—1953 / зредагували Л. Мишуга і А. Драган. — Jersry City, N. J: Видання Українського Народного Союзу, 1953. — С. 168—175.

12. Міяковський В. До історії журналістики на Україні (Проект першого часопису Київська газета 1883 р.) // Бібліологічні вісті. — 1923. — № 1. — С. 13—26.

13. Міяковський В. До історії «Чернігівського листка // Україна. — 1917. — № 3—4. — С. 88—90.
14. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. Частина перша. — Прага, 1942. — 372 с.; CCXXXII с.
15. Наріжний С. Українська преса // Українська культура. Збірник лекцій за ред. проф. Д. Антоновича. — Подєбради, 1934. — С. 92—106.
16. Німчук І. Історія української преси. // «Неділя». — 1948. — Чч. 116, 127.
17. Порський В. Українська еміграційна преса (після Другої світової війни) // Ювілейний альманах «Свободи» 1893—1953 / зредагували Л. Мишуга і А. Драган. — Jersry City, N. J: Видання Українського Народного Союзу, 1953. — С. 209—213.
18. Прижмуренко [Бачинський Л.]. Видання по таборах інтернованих вояків армії У.Н.Р. // Літопис Червоної Калини. — 1930. — Ч. XI. — С. 23—24; Ч. XII, — С. 24; 1931. — Ч. I. — С. 23—24.
19. Скрипка Т. Образок 3. Родина Міяковських // [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.t-skrypka.name/KosachFamily/VolynObrazky/3.html
20. Чернецький А. «Історія преси» Животка // Неділя. — 1947. — Чч. 91, 93, 95.
21. Чиж Я. Пів століття української преси в Америці. Календар Українського Робітничого Союзу на 1939. — Скрентон, 1938. — С. 117—128.
22. Чиж Я. Чужомовна преса в Америці. Альманах Українського Народного Союзу. 1893—1953. Зредагували Л. Мишуга і А. Драган. — Jersry City, N. J: Видання Українського Народного Союзу, 1953. — С. 129 — 133.
23. Яринович А. Українська преса в Америці // Книгарь. — 1917. — Ч. 4. — С. 178—182.

Микола Якименко
(м. Луцьк)

ДОЛЯ КОСАЧІВ ТІСНО ПЕРЕПЛЕТЕНА З ДОЛЕЮ РОДИНИ БОРИСА КЛІМЧУКА

Як Колодяжне отримало нового господаря

Борис Клімчук на родинному обійсті Косачів свого діда Архипа.

Одним із найвідоміших серед тих волинян, хто знав про Лесю Українку не лише з книжок і кінофільмів, був, безперечно, на жаль вже покійний колишній голова облдержадміністрації Борис Клімчук.

Дід Бориса Петровича по матері Архип Федчук 1932 року купив у наймолодшого брата Лесі Українки Миколи частину землі Косачів, а головне — обійстя в селі Колодяжному під Ковелем, де нині розташований літературно-меморіальний музей-садиба поетеси. Мати Бориса Клімчука Ольга Архипівна виростала в косачівському «сірому» будиночку, куштувала яблука із їхнього саду, бігала в дитинстві тими ж стежками, що і юна Леся Українка.

Шану і повагу до славетної поетеси, вона — педагог з 53-річним стажем — передала своїм дітям: дочці Ірині та сину Борису. А те, що тодішній голова Волинської облдержадміністрації Борис Клімчук зберіг їх на все життя, засвідчила розмова, яка відбулася з ним у січні 2011 року, напередодні 140-річного ювілею нашої славетної землячки.

— Борисе Петровичу розкажіть про свого діда Архипа, його стосунки з братом Лесі Українки Миколою Косачем.

— Материн батько, а мій дід Архип, купив в останнього з Косачів, хто залишився в Колодяжному, землю і обійстя, де сьогодні знаходиться музей Лесі Українки. Там, до речі, була початкова школа, де дід вчителював.

Микола Косач і його дружина Наталія.

Микола залишається жити у діда в «сірому» будиночку. Мама розповідала, що займав він невеличку кімнатку на горищі. Пам'ятаю те горище. Воно було шикарно обставлене. Там диван якийсь стояв, етажерки. Очевидно, якась рента в нього від землі була, тому що був при грошах. Мама відзначала, що Микола Косач був гарно одягнутим, багато читав, любив з дітьми гратися. У її пам'яті він залишився як надзвичайно добра, інтелігентна людина. Правда зі своїми проблемами, зі своїми муками, зі своїми стражданнями. Із сім'єю у нього не склалося. Дружина з сином виїхали, а він тут залишився один з Косачів. У нього були періоди, коли тижнями був абсолютно адекватною людиною. А бувало повертався з Ковеля додому трохи «під цим ділом». Черевики були на перев'язі через плече, знімав їх, щоб не псувати. Ішов і співав пісень. Кишені у нього були набиті цукерками і його дітлахи з Колодяжного на вході в село зустрічали, він їх пригощав тими цукер-

Так виглядала колись могила Миколи Косача на кладовищі села Колодяжне

ками. Його поховав мій дід на кладовищі в Колодяжному. Свого часу я поправляв його пам'ятник. Треба, мабуть, ще ліпше справити його, поставити погруддя. Микола має бути достойно пошанованим. Він був членом сім'ї Косачів і останнім із Косачів похований на нашій українській землі.

<u>Довідка:</u> Косач Микола Петрович — рідний брат Лесі Українки. Народився 3 вересня 1884 року в селі Колодяжному біля Ковеля. Хрещений 4 січня 1887 року в храмі села Волошки. Його хрещеним батьком був відомий композитор Микола Віталійович Лисенко. Після закінчення 4-ї Київської гімназії учився в Київському політехнічному інституті. За освітою — агроном. Від 1904 року член РСДРП, брав участь у студентських заворушеннях. В 1913-1914 роках — голова Ковельського земства, в 1920-у — став головою товариства «Просвіта» в Ковелі і містечку Мацеєві (тепер селище Луків Турійського району). У червні 1921 року польська поліція в своїх документах відзначала: «... Відомий і як особа, що неприхильно ставиться до польської влади, і як голова тутешньої «Просвіти» — організації з антипольськими настроями». Помер Микола Косач 1937 року (точна дата невідома). Похований на кладовищі села Колодяжного.

— Борисе Петровичу, а що знаєте про їхні взаємовідносини?

— Стосунки з дідом у Миколи Косача були хороші, можна сказати відмінні, оскільки вони жили душа в душу. Мама, яка 1927 року народження, згадувала, що вони вечорами часто сиділи з дідусем, про щось бесідували.

Дід Архип був дуже освіченою людиною, за що потім і отримав 25 років таборів. Відсидів тільки половину: з 1944 по 1956 рік. Була амністія і його відпустили. А в 1991 році діда повністю реабілітували. Одного з найперших. Я тоді ще не був ні начальником, ні головою ради. Просто він дійсно нізащо сидів.

— У Косачів було майже півтисячі гектарів землі. Якою ж ділянкою володів ваш дід Архип?

— Я не знаю, скільки землі було саме на території музею, напевно півтора гектара. Але дід був власником 40 гектарів орної землі, 40 гектарів дубового лісу і мав два гектари хорошого яблуневого саду. Як мені розповідали, він продавав урожай з нього «на корню». Тобто контрактанти приїздили весною, дивилися як цвітуть яблуні. Били один одного по руках, укладали угоду, потім приїздили самі збирали яблука, розраховувалися з дідом. І яблуневий сад приносив непогані прибутки. Ще був ставок з рибою. Рибою теж торгував. Сіяв жито, пшеницю. Сівозміна була запроваджена. Сім'я у Федчуків була великою, тому не використовували найманої праці: самі обробляли, самі жали, самі молотили. В діда вже були сівалки на кінній тязі, парова молотарка... Він був добрий господар.

Дід повернувся із таборів уже безземельним

— Цей господарський хист діда Архипа передався комусь із членів родини?

— Старший син у сім'ї — рідний брат моєї матері, а мій дядько Федір — отримав трирічний агрономічний вишкіл в Голландії. Ще за польських часів дід зібрав гроші і послав його туди вчитися. Доля Федора Архиповича склалася дивно. У 1944 році його відправили на виселку в Казахстан. Але з киркою він не працював. Його відразу використали як агронома. Потім була цілина. А закінчив він свою кар'єру на посаді начальника обласного управління сільського господарства Карагандинського облвиконкому, маючи вже на грудях Золоту Зірку Героя Соціалістичної праці. По маминій лінії в сім'ї було двоє братів і троє сестер. Нікого вже не залишилося.

— Якою була подальша доля діда Архипа?

— В 1944 році землю конфіскували в діда. Повернувшись із таборів у 1956 році,

Портрет Лесі Українки в музеї в Колодяжному (худ. Г Левицька. Полотно, олія. 1991 р.).

господарював дальше. В купленій у Косача хаті і віку з бабусею Шурою доживали. Але господарювали до останнього дня: тримали двох корів, огород, сад. Дружина дядька Степана, тітка Мотря, багато років працювала в музеї прибиральницею. Їй добре було: відчинила фірточку і вже в музеї.

«Сірий» та «білий» будиночки збереглися і після війни. Я пам'ятаю ті будиночки. Дитиною дуже любив бувати у бабусі. Вона була дуже строгою, а дід — дуже добрим. Часто бігав у музей горіхи зривати. Дерева були посаджені ще Косачами, бо вже тоді вони були дуже старі, розкішні. А дідова хата збереглася, там його правнук Сергій власник. Він теж Федчук. Використовує її як дачу, а живе в Ковелі.

— Свого часу ви, Борисе Петровичу, відіграли позитивну роль в долі музею.

— В 2001 році Колодяжне відвідав Президент України Леонід Кучма. Жартома кажу йому: «Ось вся ця територія, вибачте, ніби-то мого діда».

— А що ти хочеш з нею робити? — подивився на мене здивовано.

— Нічого, мій Президенте, я можу лише підписатися, що наша сім'я передає її українській державі ще раз, якщо треба. Отак все переплелося. Тоді ж Леонід Кучма дав доручення Георгію Кирпі на реконструкцію музею. І досить оперативно, буквально за кілька місяців, за гроші Укрзалізниці в музеї було змонтоване нове опалення, проведений капітальний ремонт.

Вивіска на огорожі сповіщає, що тут розташований літературно-меморіальний музей Лесі Українки.

Я щасливий, що за роки мого керівництва в ті роки, музей ніби оновився. Та ще є багато роботи. Будемо її цього року виконувати. Але це вже роботи іншого порядку.

Плануємо чистити замулене тепер озеро Нечимне, що поблизу села Скулин Ковельського району. Перебування на Нечимному справило на маленьку Лесю велике враження. Почуте і побачене на ньому згодом знайшло відображення в її драмі-феєрії «Лісова пісня». Є задумка земснаряд купити для нашого управління водних ресурсів у власність держави. Вже такі переговори ведемо. Хай повертають озеро до життя.

Мене, між іншим, хрестили в тій же церкві у Волошках, що і дітей Косачів Оксану, Миколу, Ізидору. Бачите, як все переплітається в людських долях, в епохах. Інколи дивуєшся, які виверти робить доля.

— Про Лесю Українку ви не забували, навіть перебуваючи на дипломатичній службі в Азербайджані.

— До речі, у мене як у колишнього Надзвичайного і Повноважного посла України в Азербайджані є ще одне невиконане зобов'язання — пам'ятник Лесі Українки в місті Сумгаїті. Зараз там роботи ведуться повним ходом. Коли ще був послом в Азербайджані, започаткував ці роботи і отримав добро від Президента Ільхама Гейдаровича Алієва, що цей пам'ятник буде. В Азербайджані вийшов у перекладі двотомник Лесі

Українки. Це був спільний проект посольства і міністерства культури Азербайджану. Рівно як і ми переклали на українську мову відому поему великого азербайджанського поета та мислителя XII—XIII століть Нізамі Ґенджеві «Лейла і Меджнун». Тримаю її у себе на письмовому столі. Це розкішне подарункове видання. Перші екземпляри отримали Президенти обох країн.

Отож Леся Українка і Азербайджан. Бачите, як доля мене не відпускає від неї. Це добре, тому, що Леся Українка і сім'я Косачів це і доля моєї родини по лінії мами уродженої Федчук.

— До ювілею поетеси залишилося трохи більше місяця...

— Відзначати 140-річчя від дня народження Лесі Українки будемо на найвищому рівні. Радий, що є Постанова Верховної Ради, є доручення до Кабінету Міністрів. Знаю, що всі заходи будуть обов'язково виконані. Плюс в обласному бюджеті будемо передбачати на них кошти. Думаю, що і благодійні фонди сюди підключаться. До речі, дуже скоро запросимо вас на ще одне свято: відкриття пам'ятника матері Лесі Українки Олені Пчілці в Луцьку.

Пам'ятник Лесі Українці (скульптор В. Сколоздра. Бронза, граніт. 1958 р.).

<u>Довідка:</u> Усі три будинки Косачів були зведені з дерева. Першим у 1882 році спорудили «великий». У 1943 році його розібрали німці і вивезли в невідомому напрямку. «Лесин домик» (або «білий») склали в 1890 році майстри з Любитова і Колодяжного. Після капітального ремонту 10 липня 1949 року в ньому відкрили першу музейну експозицію. 1896 року розпочалося спорудження «сірого» будинку, названого так через пофарбовані в сірий колір віконниці. У «сірому» будинку Микола Косач 15 вересня 1912 року відкрив школу, але в 1932 році продає його Архипу Федчуку. В 1950-х роках останній власник розбирає його і переносить за межі музею. В 1958 році на тому ж місці збудували копію «сірого» будиночку.

«Білий» будиночок зберегли, а «сірий» — наказали розібрати

Розповідь голови Волинської облдержадміністрації Бориса Клімчука доповнює завідувач літературно-меморіального музею-садиби Лесі Українки в Колодяжному, заслужений працівник культури **Віра Комзюк:**

— Микола Косач продав «сірий» будиночок Архипу Федчуку, а собі залишив у ньому невеличку, в шість квадратних метрів, кімнату на другому поверсі — колишній робочий кабінет Олени Пчілки. На першому ж поверсі жили Архип Федчук зі своєю дружиною Олександрою. Стосунки нових господарів «сірого» будиночку і Миколи Косача були дуже добрими. Саме Архип та Олександра Федчуки організовували його похорон. Як розповідала їхня невістка Мотря, Степанова дружина, люди зібрали на похорон гроші. Дехто був винен йому за оренду землі, дехто давав просто з милосердя. Приїхала Миколина дружина Наталія Дробиш. Вона вже жила окремо від Миколи Косача. Їй віддали ці гроші. Час йшов. А вона не поверталася. І вони вдруге збирали кошти на похорон. Їх виявилося замало. Тож не вдалося навіть купити взуття.

<u>Леся Українка про брата Миколу:</u> «... Тепер бачу в ньому єдиного брата, а не «довжника», від якого інтересні тільки гроші. Зрештою... може йому так несолодко живеться, що вже ніяке листування не миле... Щождо всяких виплат, то, може, йому буде трудно з ними, бо Наташа (дружина Миколи Косача — *М. Я.*) на зиму хоче в Київ, а се — знаєш... Боюся, що Микось повторить історію життя папи або, ще гірше, дяді Гриші. Не ведеться мужській половині роду Косачів, ще

гірше, ніж жіночій. Бо нас хоч подружжями доля так не обижає, як їх.» (З листа Лесі Українки сестрі Ользі, 20 вересня 1912 року).

— А хата Архипа Федчука ще збереглася?

— Коли на початку 1950-х років робили обстеження «білого» та «сірого» будиночків, то прийшли до висновку, що «сірий» потрібно через ветхість замінити на новий. А старий Федчукам дозволили розібрати і перенести за паркан музейної території. В 1955—1956 роках вони його звели і жили в ньому. Звичайно, він втратив у розмірах і формі, але все дерево в ньому із «сірого» будиночка. Згодом його оббили деревостружковою плитою, але ззовні і зараз збереглися оригінальні вирізані з дерева карнизи. Стіни цього будиночка пам'ятають Лесю Українку, всю її родину. Жив у ньому дід Архип з дружиною Олександрою, а також син Степан з жінкою Мотрею, які працювали в нашому музеї. Їхні сини Борис та Петро (двоюрідні брати Бориса Клімчука) народилися в тому ще справжньому «сірому» будиночку.

Первісний «сірий» будинок перенесений за музейний паркан, набрав зовсім іншого вигляду.

Скільки цікавих розмов велося за цим самоваром!

До речі, Федчукам належав лише «сірий» будинок, а «білий» Микола Косач продав селянину Пилипу Селюку. Гонта, якою він був накритий, почала текти і Селюки перекрили його соломою. Згодом їм держава побудувала хату. І вже в 1949 році, коли тут було створено музей, «білий» будиночок капітально відремонтували.

Із «сірого» будиночка збереглося кілька меморіальних речей, які музей викупив у Федчуків: ваза на квіти, самовар і стіл.

На завершення хочу розповісти про останній приїзд на Волинь Косачів. У грудні 1943 року, вже коли радянські війська звільнили Київ, в Колодяжне у свій колишній родовий маєток завітали сестри Лесі Українки Ольга та Ізидора. Ольжиного сина Василька вони ще раніше послали у Львів з пакунками сімейного архіву. Як згадувала тітка Бориса Клімчука Мотря, бабуся Олександра саме в той час пекла хліб. Дала їм на дорогу кілька запашних буханців. Прощаючись, Ольга та Ізидора сказали, що вони колись ще повернуться в Колодяжне. На жаль, доля не подарувала їм такого шансу.

«Сірий» будиночок, в горішній кімнаті якого жив Микола Косач.

Фото автора.

Олександра Гандзюк
(м. Луцьк)

ЛЕКСИКО-ГРАМАТИЧНІ РОЗРЯДИ ІМЕННИКІВ

(курс «Морфеміка, словотвір, морфологія української мови») (на матеріалі роману Уласа Самчука «Юність Василя Шеремети»)

У статті йдеться про лексико-граматичні розряди іменників. Роман Уласа Самчука «Юність Василя Шеремети» використано як ілюстративний матеріал.

Усі іменники прийнято розподіляти на «окремі бінарні (подвійні) групи слів, у яких семантика і морфологічна категорія числа виявляється по-різному» [2, с. 37]. Їм властива також і семантична диференціація. Зокрема, збірні іменники не можуть змінюватися за числами на противагу незбірним (конкретним), але їх об'єднує те, що засоби вираження граматичного значення у них спільні. Ці групи іменників називають лексико-граматичними розрядами. У сфері іменника традиційно виокремлюють такі з них: конкретні і абстрактні, загальні і власні, предметні (дискретні) — речовинні (недискретні), збірні й одиничні [2, с. 37—38].

Вивченню лексико-граматичних розрядів іменників присвячено чимало досліджень. Зокрема, розряди займенників аналізували такі лінгвісти, як О. К. Безпояско [1], В. О. Горпинич [2], М. В. Леонова [3], М. Я. Плющ [4] та інші мовознавці. Але як ілюстративний матеріал ще досі не було використано роман Уласа Самчука «Юність Василя Шеремети» (Рівне: Волинські обереги, 2005. — 328 с.). Тому тема нашого дослідження «Лексико-граматичні розряди іменників (курс «Морфеміка, словотвір, морфологія української мови») (на матеріалі роману Уласа Самчука «Юність Василя Шеремети») є актуальною.

Іменники служать вказівкою на істоти, конкретні предмети, явища, або їх використовують для називання абстрактних понять [5, 64]. Іменники з конкретним значенням позначають такі поняття, де названо те, про що людина дізнається, використовуючи свої органи чуття: *Сірі кортові його* ***штани*** *до* ***колін*** *закачані, босі* ***ноги*** *мають барву землі, на шиї і в нього завішені* ***віжки,*** *лівою* ***рукою*** *тримає* ***чепігу,*** *а правою врядигоди помахує над утомленими* ***кіньми*** *довгим, хльостким* ***батогом*** (с. 17). Конкретними вважають також назви часових понять: *І мають вони також довгий, довгий* ***вік*** (с. 296); *Сьогодні третього травня тисяча дев'ятсот двадцять третього* ***року*** *місто Крем'янець є саме таке* (с. 279); *Кожен бере з собою на цілий* ***день*** *їжу* (с. 293). «Умовно конкретними іменниками прийнято вважати назви людей, географічних понять, установ, творів і под.»: *Це* ***Василь Шеремета,*** *— середущий Федорів син* (с. 17); *Це вже тут, недалеко біля* ***Крем'янця*** (с. 294); *Але варто почитати інші його речі.* ***«Місячна долина», «Червоне сонечко», «Мартин Іден»***… (с. 290).

Конкретним іменникам властиві такі суфікси [2, с. 39]: **-ак**: *Дещо далі від нього, уздовж межі сусіда Никанора за плугом ступає* ***юнак*** (с. 17); **-ик**: *Можливо між ними є щось спільне, і можливо між ними всіма є те саме, що заважає нам стати Корнеджі,* ***розбійником,*** *який коронує своє чоло, ділись суходоли і океан, будує з каменю готичний храм і пише книгу, що в ній думки так само буйно шаліють, як і їхні ненаситні душі (с. 301); Перстеники, гребінці,* ***носовики,*** *дзеркальце, шпилька* (с. 286); **-ець**: *Той також був ніщо, хлопчик,* ***продавець*** *газет…* (с. 298); **-тель**: *Всі* ***учителі*** *постаріють* (с. 298); **-иць**: *Тут, у цій* ***каплиці,*** *стояв старий гетьман і молився до тієї он, які видно через шпарину дверей, почорнілої, мов перегоріла цегла, іконки* (с. 297); *І ніхто вас не потягне до* ***в'язниці*** (с. 292); **-ок**: *Але з молодих грабових* ***пагонків,*** *коли їх зв'ялити, крутять вужівки і роблять капиці на люшні до возів* (с. 295);

Абстрактні іменники охоплюють назви «узагальнених опредметнених понять – якостей, властивостей, дій, процесів [4, с. 93]: *Вони прості, одноманітні, але у них почувається сива* ***давнина*** (с. 22); *Мовчки пішли далі, а Василь, вирвавшись, відчув* ***полегшення*** (с. 114). Як правило, абстрактні іменники належать до вторинних одиниць.

Твірними, звичайно, в них дієслівні і прикметникові основи [Плющ, с. 93]: *На* ***прощання*** *Василь поцілував велику і шорстку брудну батькову руку* (с. 26); *— Не було в цих словах* ***ніжності*** (с. 24).

Їх характеризує ряд лексичних ознак [2, с. 39]: вони номінують такі поняття і явища, які не уявляють в окремішному вигляді: *Як то каже Семен Іванович: з нас той витримає, хто матиме найбільше* ***характеру***... (с. 259); назване ними не можна порахувати і виразити кількісно: *Але це не значить, що не буде* ***спротиву*** (с. 276); номіноване цими іменниками можна пізнати лише з допомогою дії мислення: *Настрій підіймається* (с. 281); ці іменники можуть означати також певні події та звичаї: *Насамперед* ***вибори*** (с.102);

Абстрактні іменники «відрізняються від конкретних і морфологічною структурою, наявністю спеціальних суфіксів [3, с. 32]: **-анн(я)**: *Мабуть, Василь ніколи не забуде* ***звучання*** *того слова* (с. 178); *Його* ***завдання*** *тепер вирватись з кола і там на чистому полі розправитись з тією спокусою* (с. 314); *він висміяв наше* ***кохання*** (с. 122); **-енн(я):** *Зробите їм, Семене Івановичу,* ***зауваження*** (с. 311); *Принаймні на нього не справляє такого* ***враження*** (с. 289); *Зсередини виступає і піднімається до горла ще не бувале в нього почуття дикого* ***обурення*** (с. 238); **-інн (я)**: *І в ту саму мить несподівано і рвучко її рученята обіймають його за шию, міцно, до* ***тремтіння*** *стискають її, розриваються знов, і вона з викриком, мов злякане звірятко, зникає у кущах* (с. 325); *Навіть коли вам інколи здається, що це йде наперекір вашому* ***розумінню*** *справи...* (с. 292); *І задумливе* ***ходіння*** *і несподівані викликання* (с. 75); **-тт(я): —** *Ви маєте силу, що впливає організуюче на мої* ***почуття*** (с. 177); *Велике чарівне* ***життя*** (с. 322); *Сильне, як смерть, неуявне, як вічність, страшне, мов Божий гнів, проходить* ***почуття*** *у найдальші* ***глибини*** *юнацької душі* (с. 300); *Сам бачиш і сам знаєш, що вони прокляті великим* ***прокляттям*** *якогось страшного, сильнішого за Тебе, сатани* (с. 297); **-лл(я): —** *Ще і ще зусилля, і Василь вичитує слово ТИХОН* (с. 297); **-изм /-ізм: —** ***Большовизм*** *і* ***марксизм*** *— ріжні речі, але вони поженилися. Вийшов ідеальний бастард* ***ленінізм***... (с.216); *Ось уже вирішують питання* ***романтизму*** *нашого часу* (с.175); **-інь:** *Лети у* ***височінь*** *і* ***далечінь*** (с. 176); **-ість: —** ***Заздрість*** *ніколи не замінила сили* (с. 177); *Ваша* ***присутність*** *обдаровує мене глибшими думками* (с. 177); *Але наша доба забрала нам* ***можливість*** *бути порядними, добрими громадянинами міщанського типу* (с. 182); *І звідки раптом ця* ***вибагливість?*** (с. 306); **-тв:** *— Стане, впаде перед нею, обійме її коліна, прокаже їй* ***молитву*** (с. 178); **-от(а)**: ***Широту*** *... височінь... глибину...* (с. 306); *Бачить навіть через темноту, навіть за рогом, а коли трохи спускає з очей, то в ту ж мить ноги збільшують крок і хоч-не-хоч, а їх знову видно* (с. 134); **-д(а):** *Він шукає* ***правди*** *(с. 300); — Ти зробиш їй велику* ***кривду*** (с. 295); **-б(а)**: *У* ***боротьбі,*** *вихорі дум і почуття Василь якось кінчиками свідомости догадується, що треба щось говорити* (с. 113); **-ин(а)**: *З надр землі вивергається дивне чуття, що зливається з думкою і мчить кудись у* ***давнину,*** *коли оцей кошовий Тихон рубався з ворогами на березі річки Пляшової, і козаки висипали в каламутну воду золото на знак боротьби до загину* (с. 300); *Він тут, на цій ось вогкій землі, на цьому камені, під цим ось прозорим небом, далеко від усіх вичитує з* ***глибин*** *минулого вогненні знаки буття, внесені туди незнаним перстом* (с. 300); безсуфіксні: *Напруженість,* ***ризик, розмах*** *духу* (с. 176); *Це його розвальна, певна* ***хода*** (с. 131); *Я тільки беру ці виняткові* ***вимоги*** (с. 130); ***Галас*** *такий, ніби це вибирають не суфлера, а гетьмана* (с. 112) та деякі інші.

Більшості абстрактних іменників властива тільки форма однини: *Вивергається громовиця* ***реготу*** *і* ***захоплення*** (с. 315); і лише невелика кількість іменників репрезентує значення предметності множинною формою: *Урівноважити* ***відносини*** (с. 208); *Все* ***вибори*** ... (с. 99); *Гурток «Юнацтво» обрав її за місце своїх* ***зборів*** (с. 83).

Конкретні іменники за умови переносного вживання можуть ставати абстрактними: *Цей* ***цукор,*** *що горів у вогні натхнення, перетворюючись у якийсь* ***мед,*** *що виливав* ***повінь*** *слів* (с. 264); *Очі блищать, ніби в них засвічено більше* ***огнів,*** *ніж звичайно (с. 173); По сходах спадає вниз* ***водоспад*** *молоді* (с. 81); *Це нарешті зняло з нього* ***маску*** *суворості* (с. 316); *Він бачить, що Василь зовсім не спить,* ***клює носом,*** *розбитий, але не*

звертає на це уваги (с. 302); *Вечори з кожним днем розгораються чорним* ***полум'ям,*** *а до того прийшов місяць з усіма своїми принадами* (с. 248); *Вам треба на село,а бо ще краще: вам треба міцно, міцно відчути* ***пазурі*** *життя* (с. 247).

Лексико-граматичні ознаки іменників уможливлюють і їх поділ на власні та загальні назви. Власні назви належать до індивідуальних найменувань, які дозволяють виділити предмет з ряду однорідних [5, с. 63]. До власних назв належать: імена: *Вчиться Василь до смеркання* (с. 105); по батькові: *Невеличка, елегантна його жінка Варвара Сергіївна — француженка* (с. 40); прізвища: *Що інше театр Комаровського* (с. 110); міфологічні імена: *Вона нагадує мені якогось Кощея* (с.195); *Що ви жар-птиця чи якийсь Іван Царевич?* (с. 195); клички тварин: *— Ви подібні на нашого Мурика, ха-ха-ха! — сміється вона, здається без причини* (с. 324); географічні назви: континентів: *Перед його очима Америка, Нью-Йорк, місто-велет, хмародери…* (с. 298); країн: *Скільки століть царствували твої предки на святій Русі?* (с. 228); міст: *Десь там далі є Варшава, у Варшаві сойм, і там мають бути наші люди* (с. 102); гір: *Розбудовує отам під* ***Боною*** *санаторію* (с. 299); *Василеві здається, що це гора* ***Фавор*** (с. 250); *Зліва гора* ***Хрестова.*** *А там дві* ***Дівочих*** (с. 32); річок: *Це невеличка відбочка від станції Дубно вона проходить попід розлогим лугом річки* ***Іквн,*** *яка перерізує дубові ліси Смиги і в'ється, мов сірий вужик, крем'янистими полями* (с. 278); астрономічні назви: *Ті, в зелених кашкетах з відзнаками* ***Меркурія,*** *до комерційної* (с. 35); *Твоє ім'я звучить велично:* ***Сонце*** (с. 322); назви партій, органів влади, установ і об'єднань: *У першу чергу він пропонує партію* ***Українських Соціял-Революціонерів*** (с. 239); *Один навіть попав у депутати до* ***Думи*** *в Петербурзі і збудував на двадцять тисяч царських рублів серед села каплицю* (с. 182); *Без нас створили* ***Лігу Націй*** (с. 183); *Але гурток* ***«Юнацтво»*** *з цього дня перестав існувати* (с. 251); *Він приїде до гімназії власним самоходом фірми* ***Форд*** (с. 298); навчальних закладів: *Там є і* ***Український Вільний Університет*** *і* ***Подебрадська Господарська Академія*** (с. 190); назви товариств: *Я вже навіть купив у* ***Просвіті*** *книжку «Большевизм і політика Антанти»…* (с. 303); готелів: *Він іде вулицею справді в напрямку монастиря, але тільки так собі – пройтись от туди до готелю* ***«Європейського»,*** *подивитися біля кіна «Світовид» на картинки і вернутися* (с. 234); *Мешкають вони у заїжджому домі, що недавно звався «Москва», а тепер* ***«Варшава»*** (с. 110); музеїв: *Он там проти* ***«Ермітажу»*** *дуже поважно, дуже зосереджено, боячись відірвати від землі зір, шефствує Євген* (с. 220); кінотеатрів: *Після того вони довго ходили по Широкій біля кіна* ***«Звізда»,*** *звернули під Бону, ходили попід горою, розмахували руками* (с. 154); *Проходять до кіна* ***«Пересвіт»,*** *дивляться безплатно на виставлені фото, бачать голлівудських зірок з білими прекрасними зубами* (с. 105); ресторанів: *Біля костелу проти ресторану з написом* ***«Уділ»*** *Федір повертає вліво* (с. 25); кав'ярень: *І аж біля кав'ярні* ***«Уділ»,*** *якраз там, де мав повертати на свою вулицю, спало на думку: скочу до Приходи* (с.125); релігійних свят: *По* ***Різдві*** *час не такий згущений* (с. 189); *Гарний, морозний перед вечір по* ***Водохрищах*** (с. 179); творів: пісень: *Тут же побіч хлопці і дівчата заспівали:* ***«Ґаудеамус іґітур»*** (с. 322); *Коли скінчився заспів, хор переходить на* ***«Ой полола горлиця»…*** (с. 322); книг: *Є така книжка —* ***«Україна і політика Антанти»,*** *а потім я бачив в каталозі* ***«Визволення»*** *Винниченка, а потім* ***«Похід Карла на Україну»*** *Донцова, а потім…* (с. 304); *Навіть на виставі цієї самої* ***«Суєти»*** (с. 113); фільмів: *Це було всього тоді, після того, як ми були на фільмі* ***«Руїна Трої»*** … (с. 88); періодичних видань: *Це я виписала з* ***«Ніви»*** (с. 288); *Напередодні розпуску, двадцять другого грудня, появився журнал. Називався* ***«Хвиля»*** (с. 154); *На столі варшавська газета* ***«За Свободу»,*** *історія Польщі Левіцького, історія політичної економії Туган-Барановського і три томи Марксового «Капіталу» київського видання московською мовою* (с. 180); *Василь біжить далі і далі, штовхається по вузенькому хіднику, ковзається на воротах, зупиняється перед вечірнім комі льотом і купує* ***«Кур'єра»*** (с. 126) і под.

Власним назвам переважно властива форма однини: *Від* ***Насті,*** *колег, розваг* (с.105); *Якийсь* ***Москалюк*** (с. 180); *І всьому тому дали назву:* ***Крем'янець*** (с. 278); *Вам зблисне довгим зиґзагом здалека* ***Іква*** (с. 278). Деякі з них мають лише форму множини: *Гори*

Крем'янця не ***Альпи*** *і не* ***Гімалаї****, але все-таки вони гори* (с. 32); *Раз був як син попа з Микулинець…* ***Микулинці, Микулинці****?* (с. 104). Якщо йдеться про династії, членів родини чи роду, то для власних назв форма множини також можлива: *Син Карла, е-е… син Карла майордом Піпін Короткий.. е…е скинув останнього з* ***Мерровінгів****…* (с. 95).

Власним назвам властиво також переходити до складу загальних: *І за той час встигла бути співачкою, маляркою, письменницею, кілька разів кохати і то виключно принципів, вивчити серію мов, читати Платона в оригіналі і поривати на маскових баляхсерця* ***ловеласів****…* (с. 171);

Для показу масовості явища, ті власні назви, які вжиті в однині, можуть мати форму множини: *Вони перебрали всіх* ***Крапоткінних****, усіх* ***Герценів*** (с. 209); *Ти, Козенку, був завжди із своїми* ***Герценами****…* (с. 273); *Закон притягання, Едисонові винаходи і винаходи безлічі* ***Едисонів*** (с. 190); *— Де ти, Козенку, бачив* ***Соломонів*** *чи* ***Ціцеронів****, які мали б сімнадцять років?* (с. 86); *— Ну, як ти гадаєш, що всі там присутні були самі* ***Леніни*** *чи* ***Петлюри*** *…* (с. 86).

До загальних назв відносяться поняття, що охоплюють ряд однорідних предметів, істот, позначення різноманітних явищ і понять [Морфологія, с. 63]: ***Очі*** *зовсім перелякані і широко відкриті* (с. 325); ***Хлопці*** *обдріпані болотом, спітнілі* (с. 102); *Деякий час* ***тиша*** (с. 104).

Загальні назви мають у своєму складі «семантичну категорію окремих — збірних назв, яка об'єднує слова за ознакою називання одиничних та збірних предметів. Збірні іменники означають нерозчленовану сукупність предметів, сукупність як одне ціле, що не ділиться на частини. Неподільність такої сукупності є результатом орієнтації на ознаку, за якою відбувається об'єднання, всі інші ознаки нівелюються [3, с. 29].

Збірні іменники належать до утворень двох типів. Перший з них формують слова, які співвідносні з іменниками, у яких значення збірності відсутнє: листя — листок: *Облита сонцем,* ***листя*** *її горить переливно і само випромінює тонке, ніжне, тріпотливе сяйво* (с. 17); до другого виду належать слова, які мають співвідносних серед збірних: солома: *Довга, сіра, пошита* ***соломою*** *дерев'яна клуня…* (с. 180).

Виділяють такі граматичні ознаки збірних іменників: відсутність категорії числа; наявність у них форми тільки однини, нездатність до поєднання з числівниками» [2, с. 45].

Семантико-словотсвірна специфіка дозволяє виокремити такі групи зібраних іменників [4, с. 94]: назви сукупної множинності осіб: *Це творче, чесне, працююче* ***людство*** (с. 183); назви сукупної множинності інших істот: *Навкруги було повно всілякої* ***звірини*** *і* ***птаства****, а там далі, у широкій болотяній річці – повно риби* (с. 278); назви сукупної множинності реалій флори: *Погане* ***зілля*** *з поля геть!* (с. 153); назви скупної множинності предметів: *Ніколи він не почував себе таким шматком* ***клоччя*** (с. 231).

Вираження збірності зафіксовано у таких суфіксах: **-ств-о:**— ***Людства!*** *Цілого* ***людства!*** (с. 217); *Дівчата чепуряться, хлопці гуртуються до походу, директор не може втриматись, щоб не втручатися до цього галасливого* ***товариства*** (с. 312); *І хай собі базікають про* ***куркульство*** (с. 176); *У старості, у* ***воєводстві****, у владі, там, високо нагорі* (с. 300); *Ось один надутий, ніби урядовець* ***староства*** *чи білокриницький війт, вибрав собі дуже незручне місце на підмурівці залізної огорожі і цвірінчить-цвірінчить* (с. 212); *Підчас Турецької війни сімдесят сьомого і восьмого року мій дід з чисельним* ***потомством****, себто із славними моїми героїчними предками, дослівного голодували* (с. 185); *— Нам, Іване,* ***начальство*** *— наша совість…* (с. 100); **-цтв-о:** *Роман.* ***«Юнацтво»*** *чи щось таке* (с. 199); ***Робітництво*** *мусить організувати оборону…* (с. 217); *— Славне* ***козацтво****, славне* ***лицарство****! — починає він* (с. 313); **-а (-я)**: *До них звисало* ***гілля*** *дерев* (с. 271); *Чому кричати проти романтизму, коли на кожному кроці більше романтиків, ніж* ***сміття*** (с. 176); *Не варте фунта поганого* ***клоччя*** (с. 181); *Паскудне гірке* ***зілля*** *…* (с. 153); *Рука піднялася вище і сковзнула по м'якому* ***волоссю*** (с. 325); *Вони стоять гоноровo і мають листя, мов пташине* ***пір'я*** (с. 295); *Високо на шпилі замкових руїн горіло сонцем* ***каміння*** *і здавалось, ніби вони хотіли відірватись, і летіти назустріч сонцеві у простори* (с. 308); *Густо і міцно скріпило все жилаве* ***коріння****, що втиснулось у кожну щілину в каменю, пробило крейду, розсунуло збиту*

рінь, вишукуючи для себе вологи, поживи, краси (с. 277); *Паскудне, гірке* ***зілля****…* (с. 153); *Скільки зеленого* ***галуззя****, скільки гірлянд, скільки картин по стінах — і Останній день Помпеї, і Рєпін, і Красицький і бозна ще хто там з'явився* (с. 137); *На сонці виблискують мідні роструби музичного* ***приладдя*** (с. 279); *Високе* ***бадилля*** *маку, розставлені коноплі, порозкидані між буряками та огірками гарбузи* (с. 22); *Там міцний запах свіжого* ***збіжжя****, яке навозив сюди Василь* (с. 22); **-няк, -ник:** *Кінчається ділянка старих дерев і починається* ***молодняк*** (с. 313); *— Ходімо туди, — каже Стасюк і показує на купу* ***вишняку*** (с. 304); *Ось тут прекрасна галявина під густими кущами осичини впереміжку з* дубняком (с. 313); **-ин-а:** *Торкнувся молодої* ***деревини****, і на нього впало кілька звинених хрущів* (с. 325)*; Тут переважає* ***грабина*** (с. 295); **-і-я**: *Отож пан директор з дозволу* ***кураторії*** *зарядив зробити прогулянку всієї школи…* (с. 292); *— Якого ж ти диявола поліз у ту* ***колегію?*** (с. 153); **-ур-а**: ***Диктатура*** *пролетаріяту з твоїми сумнівами не буде рахуватись…* (с. 216); **-ат**: *Диктатура* ***пролетаріяту****… Че-Ка… Га?* (с. 219); *Я майже переконаний, що товаришеві Шпачукові не сидіти з нами на лаві пишного* ***сенату*** *або бодай сойму* (с. 122); **от-а**: *Труби блиснули на сонці, і полився грайливий марш* ***кінноти*** (с. 279); ***Голота****, яку я, Василь Шеремета, ненавиджу* (с. 186); **-і-я:** *Ми говорили тоді не про мужиків і* ***інтелігенцію*** (с. 198); *Чому мене приваблює* ***аристократія?*** (с. 198); **-атик-а:** *Тільки* ***тематика*** *дурна* (с. 93) та деяких інших.

Збірні безсуфіксні іменники — явище не часте: *Сотні ніг топчуть вогкувату, вкриту лісовим* ***квітом****, землю* (с. 326); *Грають* ***«цвіт»****, бігають по свіжій траві* (с. 288); *У нас завелась* ***гниль****…* (с. 117); *Тільки покійна бабця тягала на плечах в'язанками з лісу* ***хмиз*** *і цим рятувалися…* (с. 185); *Хоч і місто має досить* ***зелені****, але то все-таки місто* (с. 293); *… То знаєте…* ***Молодь****, — додає він до сказаного* (с. 311); *Можливо, це був тільки* ***цвіт****, з котрого має ще зародитися колись те дійсне, справжнє…* (с. 309); *Це дуже плебейське дерево зі старанно зубленим правильним* ***листям*** (с. 295); — Там були оті випадки при владі. ***Непотріб*** (с.186);

Деякі іменники можуть набувати значення збірності в контекстуальному оточенні: *— А любиш ти* ***поезію****? — питає його Василь* (с. 306) — поезія — поетичні твори.

Деякі іменники значеннєво близькі до збірних, але не належать до них через граматичну особливість — наявність форми множини і здатність до сполучення з кількісними числівниками: *Усі йдуть просто в* ***ліс*** *на захід* (с. 312); *Пісня дуже важливий чинник в житті* ***народу*** (с. 311); *Василь і Євген також вливаються до* ***гурту*** *(с. 309); Дівчата пропонують пройтися в сад* (с. 287); *Тепер вони змішалися з* ***юрбою****, що з гамором, мов камінці, летить униз* (с. 281); *А взагалі він любить бути у* ***натовпі****…* (с. 214); *На сцену виходить так само барвистий, ніби польові маки,* ***хор*** *під керівництвом високого, худого диригента* (с. 168).

Одиничні іменники протиставляються збірним. В них відсутнє значення сукупності, вони називають такі предмети, які можна порахувати: *Це* ***жарина****, а не людське обличчя* (с. 51).

Наявні такі граматичні особливості одиничних іменників [2, с. 47]: вони мають специфічні суфікси для вказівки на сингулятивність: **-ин, инк-а; иночк-а**: *Певно, у цей час наша планета світиться, мов* ***жарина*** (с. 177); *Кожна* ***хмарина*** *сьогодні виразно нова, мов з доброї чистої вати* (с. 211); *Направду ця* ***пташина*** *вміє робити своє діло (с. 305); Своїми білими, тонкими пальцями розвінчує вона чудову* ***рослинку****…* (с. 323); *Вона чудодійно впливає на кожну комашку, на кожну* ***билинку****, на все, що тут і там, що бачать очі і чують вуха* (с. 279); вони змінюються за числами: *Голоси падають, ніби окремі* ***краплини*** *води серед глибокої тиші* (с. 321); *Беззвучно рухаючи свіжими вустами вона, вона вириває кілька* ***травинок****, потім віночок квітки, потім чарочку медяника, все це підносить до уст, дотикається свіжим дотиком до їх непомітних нервів* (с. 323); *Над Боною пливли на схід кусні великих* ***хмарин*** (с. 48); *У кущах «Тіволі» засвистали якісь* ***пташини*** (с. 277); *Тільки брук ще встелений брудними від кінського гною* ***крижинами*** (с. 212); мають здатність сполучатися з числівниками.

За М. Я. Плющ, категорія збірних іменників утворилася «як узагальнення поняття речовини незалежно від форм її існування у навколишньому світі. Значення об'ємної маси — речовини — виражають іменники кількох груп» [4, с. 95].

Серед них можна виділити такі назви: хімічних елементів, сполук і речовин: *Коли його зрубати і трохи, воно стає тверде, мов* ***залізо*** (с. 295); корисних копалин: *Вони обидва бліді, мов* ***крейда*** (с. 280); *Це міцний сірий* ***вапняк****, яких тут цілі гори* (с. 297); мінералів: *Вам впадуть в очі білі, мов* ***мармур****, осяяні сонцем будівлі старого ліцею з його червоноверхими вежами* (с. 278); рослин: *Він дивиться на світ і широко і бачить, як танцюють зелені дерева, як піднімаються окремі листочки кінського щавлю, бачить, як росте* ***трава*** (с. 312); кущів: *Річицький відкинув капелюха за кущ* ***ліщини****, а чуприна його все більше знялася догори* (с. 320); ***Жасмин*** *вистрілює нові паростки, які оздоблюються білими бруньками* (с. 283); *Перед вікнами майже розпустився* ***бузок*** (с. 243); *Вона заховалась далеко в ярузі, заросла бурянами та кущами* ***шипшини****, згризена часом, бита непогодами, крива, сліпа, похилена на правий бік* (с. 82); овочів: *З'явилося трохи ковбаси, цибуля, кілька головок* ***часнику*** (с. 269); страв: *Всі постять, але Василь дістав* ***яєчню*** (с. 163); *Добрий український червоний* ***борщ*** *з кусником свинини і ложкою сметани* (с. 33); *Після того так само беруться до* ***каші*** *зі шкварками* (с. 33); *Мати вже зварила* ***юшку*** *з курки* (с. 24); напоїв: *А потім пили* ***чай****, на цілий будинок гомоніли, час від часу господиня звучно реготалася, і всім було весело* (с. 188); *Я чую, що ми її розводимо у воді, мов цукор...* (с. 127); — *Ще, може, по шкляночці* ***води*** *з малиновим соком?* (с. 29).

Речовинні іменники не поєднуються з кількісними числівниками. Вони мають специфічний стосунок до виміру: ***Молока пляшку*** *вложила також, але хіба то надовго вистачить...* (с. 24); *Тут тобі* ***склянки води*** *ніхто не дасть задурно* (с. 26); *Пішли далі, зайшли до крамнички з південними овочами Квасюка та з'їли по шматку* ***кавуна*** (с. 28).

Більшість речовинних іменників функціонують тільки у формі однини, і лише деяким властива тільки форма множини: парфуми, вершки, ласощі і под.

Якщо речовинні іменники позначають сорти, види, типи, площі, вони можуть вживатися й у формі множини: *І янгол, що веде Марію з Йосипом через* ***піски*** *і пустелі до Єгипту* (с. 170). Ще одну граматичну особливість цих іменників становить те, що їм властива флексія — у в родовому відмінку однини чоловічого роду: *На узбіччях лишились урвиська, порвані рештки затверділого* ***вапняку****, уламки гранітних залишків, горби з мішанини* ***піску****, крейди,* ***кременю****, глиняні стоки та залишки морського дна, на якому мільони літ плазували і вмирали ніким незлічені тварі* (с. 277).

На відміну від інших реальних назв з конкретним значенням, які можна виокремити: *А тепер він, як зовсім дорослий дядько, кожному тикає брудну* ***руку*** *і вітається «дайбоздоровля»...* (с. 19); *Спідниця підтикана, рукави позакачувані, голі* ***руки*** *виглядають, як дві копистки* (с. 20); *А шляхом проходять* ***люди*** (с. 18) — *А так, знаєте,* ***людина*** *живе, як живе, як Бог вкаже, як там доведеться* (с. 18), речовинні іменники не виокремлюються.

Конкретні іменники можна виокремити: *Кожна* ***кістка*** *на своєму місці і кожний* ***м'яз*** *не працює, а бавиться* (с. 211).

Лексико-граматичні розряди займенників широко представлені у романі Уласа Самчука «Юність Василя Шеремети». Варто продовжити дослідження мови цього твору під час опрацювання інших тем курсу «Морфеміка, словотвір, морфологія української мови» у закладах вищої освіти.

1. Безпояско О. К. Граматика української мови. Морфологія: [підручник] / О. К. Безпояско, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. — К. : Либідь, 1993. — 336 с.

2. Горпинич В. О. Морфологія української мови: [підручник для студентів вищих навчальних закладів]. — К. : ВЦ «Академія», 2004. — 336 с.

3. Леонова М. В. Сучасна українська літературна мова. Морфологія: [навч. посіб.] / М. В. Леонова. — К.: Вища шк., 1983. — 264 с.

4. Граматика української мови. Морфеміка. Словотвір. Морфологія: [підручник] /Плющ М. Я.; вид. 2-ге, доповнене. — К.: Видавничий Дім «Слово», 2010. — 328 с.

5. Сучасна українська літературна мова. Морфологія /[за заг. ред. І. К. Білодіда]. — К. : Наук. думка, 1969. — 583 с.

Розділ 3.
Загальні питання історичного краєзнавства та краєзнавчої освіти

Богдан Березенко,
Юрій Приходько
(м. Київ)

ПОШИРЕННЯ МАГДЕБУРЗЬКОГО ПРАВА ТА ЕКОНОМІЧНІ ЗВ'ЯЗКИ З НІМЕЦЬКОЮ ГАНЗОЮ НА ВОЛИНІ

У статті розглянуто особливості поширення Магдебурзького права на Волині та економічні зв'язки Волинської землі з містами Німецької Ганзи.

Процес запровадження Магдебурзького права та його вплив на розвиток економічних відносин на Волині було й залишається предметом досліджень українських істориків.

Як вказує дослідниця Т. Гошко, Магдебурзьке право — це середньовічне міське право, за яким міста частково звільнялись від центральної адміністрації (королівські) або влади феодала (приватні) та створювали органи місцевого самоврядування. Воно було започатковане привілеями 1188 р., отриманими німецьким містом Магдебургом від архієпископа — власника міста [3, с. 3]. Щодо загального розвитку магдебурзького права у Європі, виходячи з формування його власне як правових аспектів, Т. Гошко, посилаючись на російського історика А. Рогачевського виділяє два періоди:

1. XII—XV ст. — Магдебурзьке право було складним конгломератом норм різного походження: а) традиції саксонського земського права (відображені в «Саксонському зерцалі») та деякі інші норми звичаєвого регіонального права; б) правові норми, що сформувались безпосередньо в умовах міста (наприклад ті, що відносяться до ремесла і торгівлі). В цей період Магдебурзьке право майже не відчувало впливу римського права та юридичної науки як такої, або ж цей вплив був досить обмеженим. Велику роль відіграють королівські привілеї та законодавчі акти місцевого значення, акти органів місцевого самоврядування, що зрештою теж входили в систему даного міського права. Особливо високим був авторитет суду самого Магдебурга.

2. У XVI — на початку XIX ст. — поширення Магдебурзького права перестає бути єдиним процесом, тісно пов'язаним з політичним розвитком самого Магдебурга. На теренах самої Німеччини все більшого значення набуває римське право. Саме з XVI ст. особливо помітною стає його рецепція у східнонімецьких князівствах. На просторі дії магдебурзького права при університетах починають створюватись юридичні факультети: в Празі (1348 р.), Ерфурті (1379 р.), Ляйпцігу (1409 р.), Віттенберзі (1502 р.), Йєні (1552 р.), Хельмштедті (1576 р.), Галле (1694 р.), Франкфурті-на-Одері (1506 р.), Кенігсберзі (1544 р.). Саме тут готувались кваліфіковані кадри юристів для міських, земських, князівських судів. Ці суди поступово утворювали єдину систему, на чолі з центральним судом, який ще 1495 р. оголосив римське право загальним правом імперії. Правознавці нової школи сприяли широкому застосуванню римського права та уніфікації судової практики. На XVI ст. Магдебурзький суд складався виключно з випускників юридичних факультетів університетів (подібною була ситуація і в Польщі, і на Україні, де до складу магістратів великих міст в XVII ст. входило чимало високоосвіче-

них людей). Деякі дослідники вбачають причину витіснення магдебурзького права римським в тім, що перше не мало чітких юридичних понять. Римське право несло певну правову культуру, і в порівнянні з ним магдебурзьке право сприймалось як щось архаїчне, не здатне забезпечити правове обслуговування більш складних суспільних відносин. Саме в цей період, у XVI ст., значення суду самого Магдебурга падає. Це певною мірою пов'язано із становленням централізованих держав у Європі, які намагались обмежити закордонні впливи на свої внутрішні справи, а саме так часом трактується звернення міст до суду Магдебурга. Так, у Польщі 1365 р. Казимир III створив вищу судову інстанцію — суд на Краківському Замку, а жителям Польської Корони заборонено було звертатись у Магдебург. Це була, образно кажучи, перша ластівка більш загального процесу. 1547 р. бюргерам інших саксонських міст було заборонено звертатись у Магдебурзький суд. Наслідком усіх цих подій було утворення австрійським ерцгерцогом та чеським королем Фердинандом в 1548 р. Апеляційного суду в Празі. Позиції самого Магдебурга похитнулись. 1631 р. під час Тридцятилітньої війни згорів архів Магдебурга, ця практика повністю припинилась. Всі подальші спроби відновити діяльність Магдебурзького суду як міжнародного органу були безуспішними [3, с. 3—4].

Але саме Магдебурзьке право як таке не зникає, а активно поширюється на схід. Разом із німецькою колонізацією це право в різних формах прийшло у Східну Європу і проіснувало тут значно довше, аніж у німецьких містах. Надання Магдебурзького права означало певну правову організацію за західним зразком, але фактичне функціонування цього інституту в окремих містах визначалося сукупністю наданих їм привілеїв. Відповідно, з часом Магдебурзьке право трансформувалось і вже мало нагадувало німецький оригінал.

Роль міського самоврядування за Магдебурзьким правом є однією з найдискусійніших проблем у історії Центрально-Східної Європи. Чи німецьке право органічно злилося з місцевою традицією, чи залишилось чужорідним елементом? Чи було воно рушійною силою, чи гальмом у історичному розвитку міст? Історики досі по-різному відповідають на ці запитання. Суперечки точаться не тільки в українській чи польській історіографії, це до певної міри загальноєвропейське явище.

Без дослідження зазначеної проблеми неможливо розібратися в низці інших питань історії пізнього середньовіччя, адже міське самоврядування значною мірою визначало розвиток ремесла, торгівлі, функціонування релігійних культів, життя національних громад тощо.

Нас, насамперед, цікавить вплив самоврядування за німецьким правом на економіку, соціальні відносини, культуру тощо.

Розвиток середньовічного суспільства Європи призвів до піднесення значення міст та міського права, поступового відновлення давніх міжнародних шляхів, а також виникнення нових. Як зазначає Н. Подаляк, одним з головних трансєвропейських торговельних шляхів був шлях з Києва через Галич та Перемишль на Краків—Прагу—Регенсбург—Трір, який на північному сході доходив до Булгару на Волзі, а на півдні — до Кордови за Піренеями. Цей шлях ще у X ст. з'єднав християнський, мусульманський та язичницький світи. З XII ст. почалося його нове піднесення і облаштування мостами та переправами, що безпосередньо вплинуло на подальше піднесення міст [6, с. 258]. Міста відрізнялися від інших населених пунктів трьома основними ознаками: а) окремим статусом населення; б) наявністю різних прошарків населення за соціальними, а у великих містах етнічними та релігійними ознаками; в) наявністю укріплень. Міста виконували роль центрів, які обслуговували навколишню сільськогосподарську округу. Рівночасно міста, розташовані на вигідних міжнародних торговельних шляхах, почали переживати періоди піднесення. З'явилися такі чинники економічного збагачення як міські ярмарки та мита за перевезення і продаж товарів. Але розміри більшості середньовічних західноєвропейських міст були вельми невеликі. Так, в Німеччині було більше 4 тис. міст з населенням до 2 тис. мешканців у кожному, 250 міст з населенням від 2 до 10 тис. і лише 15 міст з населенням понад 10 тис. мешканців. Великим місто у Німеччині вважалося місто з населенням 25—35 тис. мешканців, середнім містом 10—15 тис.

мешканців, дрібним — від 1 до 5 тис. Навіть у XIV—XV ст. великими вважалися міста з 20—30 тис. мешканців [9, с. 215].

Потреба d озброєнні, яке постійно модернізовувалося і ускладнювалося, упряжі для коней, одязі, меблях та інших речах, які не могли забезпечити некваліфіковані сільські ремісники, для яких ремесло не було основним заняттям, розширила ринки збуту за рахунок феодальних дворів та їх господарств. Навколо лицарських замків почали формуватися ремісничі поселення з торговиськами, які швидко розвивалися у міста.

На Волині Луцький замок був першою мурованою фортецею з кількома вежами. За аналогією з дитинцем Перемишля найдавніша вежа типу донжона могла розташовуватись у системі дерев'яних укріплень дитинця Лучеська на його найвищій ділянці — на місці теперішньої Владичої вежі. Подібність кладки стін Верхнього замку з вежами-донжонами, зведеними волинськими князями в цей період у Чорторийську та Кам'янці (на підступах до Берестя) тільки підтверджує таке припущення. Як про це пише С. Терський, наводячи гіпотези Л. Маслова та Я. Ісаєвича архітектура замку вказує на ймовірний вплив прусських фортифікаторів, а, можливо, й генетичний зв'язок луцької твердині із замком другої половини XIV ст. в Черську [7, с. 50].

Місто прагнуло звільнення від опіки сеньйора і знайшло вихід. Воно вирішило просто відкупитися від сеньйора, сплачуючи останньому податки і подарунки, в обмін на внутрішню автономію з міським виборним самоврядуванням. У XII ст. почало складатися спеціальне міське право. Для більшості міст Німеччини, Центрально-Східної та Північної Європи його основою стало Магдебурзьке право. Як вже зазначалося, Магдебурзьке право було сформоване на базі «Саксонського зерцала» (давнього середньонімецького права) та постанов суду шеффенів Магдебурга. Міста отримали самоуправління (виборний магістрат у складі райців-консулів, які обирали бургомістрів), податковий і судовий імунітети (виборний суд лави на чолі з війтом, який мав право розгляду усіх судових справ, аж до найтяжчих злочинів), право на земельну власність, різноманітні пільги в торгівлі та промислах (які оформлялися відповідними привілеями) та звільнення від повинностей на користь сюзерена (окрім обозної). Магдебурзьке право поширилося в німецьких землях, Скандинавії, Центрально-Східній Європі, включаючи українські та білоруські землі. У Італії, Франції та піренейських містах отримали розвиток різновиди самоуправління комун, які розвивалися вже у попередній період [9, с. 213].

Можна стверджувати, що надання Магдебурзького права містам сприяло економічному розвиткові на Волині, за яким передбачалося створення цехів, організація двічі на рік (для Луцька, Володимира та Кременця — тричі) ярмарок та збирання податків і мита, що йшли на розвиток цих міст. Отримання містами Волині Магдебурзького права можна прослідкувати хронологічно. Так відповідний привілей був наданий, наприклад, 1324 р. — Володимиру, 1353 р. — Перемишлю, 1392 р. — Холму, 1432 р. — Луцьку, 1507 р. — Рівному, 1498 р. — Дубно, 1518 р. — Ковелю, 1540 р. — Торчину, 1541 р. — Любомлю тощо [4, с. 137].

Волинські історики В. Колесник та І. Пасюк вказують на те, що торговельні шляхи Волині розвивалися на основі вже наявних сполучень між містами та державами і залишалися майже незмінними аж до другої половини XVIII ст., хоча центр торговельних артерій поступово зміщувався від Володимира до Луцька, унаслідок чого останній стає вузловим пунктом на перехресті ліній Центральна Україна — Західна Європа.

З Луцька товари надходили до Любліна й Замостя, а далі — до Кракова, Вроцлава, Лейпцига та Магдебурга, з подальшим перепродажем у Фландрію — Північну Францію — Англію, Шотландію та Нідерланди. Луцьк опинився серед таких торгових шляхів: Київ — Житомир — Острог — Луцьк — Володимир — Грубешів — Замостя — Сандомир — Познань та Київ — Звягель — Корець — Луцьк — Ковель — Любомль — Люблін — Казимеж — Варшава — Торунь — Гданськ.

Через Волинь проходили й водні торгові шляхи по річках Буг (басейну Вісли) та Горинь, Стир, Случ, Турію та інші (Дніпровського басейну). Частково велася торгівля

через приватні річки Стохід (притоки Стира) та Іква і Стубли (притоки Горині), оскільки основна торгівля по них велася в період «високої» води. Основним судоходним транспортом були ком'яги вантажомісткістю у 27—30 лаштів. У гродських книгах називаються й такі види річкового транспорту, як шкути, дубаси, тратви та лодьї. Водним шляхом товари сплавляли не тільки до віленського, а й до балтійського басейну. Відомо, що волинський поташ справляли аж до Кенігсберга. Саме через Луцьк, який разом зі Львовом вважався давніми воротами до «країн поган — татар або волохів», намагалося забезпечити собі вільний шлях до Кам'янця-Подільського вроцлавське купецтво, котре, як і краківське, шукало гостинців на південь в обхід Львова.

Вже у XI—XII ст. сформувалося т. зв. «складське право», коли певні міста отримували право окладу певних товарів. За цим привілеєм купці, які проїжджали через місто, мусили на певну кількість днів зупинятися і виставляти свої товари: на продаж. Місцеві купці закуповували їх оптом, складували, а пізніше перепродували далі. У грамоті Дмитра-Любарта від 1379 р. вказано, що Луцьк і Володимир є «складовими містами» на шляху від європейського Заходу до Татарії [5, с. 134—135].

Міста були зацікавлені у сильній централізованій владі, здатній провести інтеграцію ринків та добитися безпеки доріг від розбійників. Королівська та герцогська влада поступово перейшла від стримування розвитку міського самоврядування до масового надання привілеїв, широко спираючись на підтримку міст. Рівночасно і самі феодали почали розуміти вигоду від міст (перш за все для наповнення власної скарбниці) і стали надавати містам привілеї на самоврядування. Такі приватновласницькі міста (церковні і світські), отримавши відповідні привілеї, часом відрізнялися тільки тим, що вносили плату не королівським міністеріалам, а конкретному власникові. При цьому останній нерідко добивався для міста додаткових привілеїв (права складу чи збору додаткових мит), бо збільшення доходів міста автоматично збільшувало і його власні доходи.

Міста стали творити політичні і військові союзи, відверто підтримувати сильну централізовану владу і втручатися в усобиці феодалів, а також розширювати власну територію (в тому числі і за рахунок купівлі приміських сіл) і формувати навіть власні політичні одиниці. Найбільшим успіхом міст були власні депутати у представницьких органах станових монархій. Прибалтійські міста організували потужний політичний союз — Ганзу з власними збройними силами та флотом, яка стала монополістом на Балтиці і значній частині західноєвропейського узбережжя.

Міста були поліетнічними і багатоконфесійними. У Львові, наприклад, було чотири громади, які мали свої особливі права та привілеї: католицька (де домінували спочатку німці, а потім поляки), православна (де поряд з українцями були греки), вірменська та юдейська. Протиріччя між різноетнічними та різноконфесійними громадами, які жили окремішнім замкненим життям, допомагали феодалам і центральній владі у протистоянні з містами. Поряд з цим спільні інтереси та співжиття в тісних межах міста приводили до взаємовпливу різних культур (особливо в сферах виробничих). Спільні цехи переважно були між католиками, православними та вірменами (або різноетнічними громадами однакового віросповідання). Мусульмани та юдеї трималися окремо.

Система самоврядних міст продемонструвала їх блискучу здатність до самовиживання в екстремальних умовах. Зруйновані та спалені міста швидко відроджувалися без затрат з боку центральної влади або їх власників. Достатньо було тільки на певне число років (від 5—6-ти до 12-ти), залежно від масштабів руйнування, звільнити місто від податків. Так само чинили при заснуванні нових міст, звільняючи останні від податків на 10—20 років наперед, поки на порожньому місці не виростало міське поселення. Звичайно, сюди відразу стікалися підмайстри, які прагнули стати майстрами, купці та інший люд, переважно сільський, щоби стати вільним і набути статусу міщанина.

Міста поступово стали не тільки торговельно-ремісничими, але й потужними культурними центрами. Особливо великий поштовх для розвитку міської культури та науки відбувся після винайдення Іоганном Гутенбергом у Майнці в 1440 р. книгодрукування. Так як життя в місті вимагало знань грамоти, це покликало до розвитку міські школи. Освічена міська еліта виступила замовниками і меценатами мистецьких творів.

Після хрестових походів знайомство з візантійськими та мусульманськими містами почало давати свої позитивні наслідки. До початку XIV ст. вулиці найважливіших французьких міст, а також найбільших міст Європи, таких як Прага, вже були вимощені камінням. З'явилися міські водогони, рівчаки для стічної каналізації. Обов'язковим атрибутом міст у XIII—XV ст. стали лазні [9, с. 214—216].

Не маючи надії на вищу владу, вільні міста самі взялися за захист своїх торговельних інтересів. З ініціативою виступило прибалтійське місто Любек, засноване у 1158 р., запропонувавши створити для захисту торгівлі союз балтійських міст — Ганзу. Прототипом став союз купців різних міст, які з XI ст., торгували на о. Готланд. У 1241 р. була підписана перша угода між Любеком та Гамбургом про спільний захист судноплавства через протоки між Балтійським та Північним морем, де лютували пірати-вітальєри. Далі в другій половині XIII ст. до угоди приєдналися Бремен, Штральзунд, Люнебург та інші. Міста домовилися також організувати спільне карбування монет, утворити спільний військовий флот та спільно створювати факторії в іноземних портах. У 1356 р. союз офіційно сформувався як «Німецька Ганза», декларуючи як основну мету оборону інтересів німецького купецтва за кордоном. На середину XV ст. союз об'єднував близько 160 міст. Він проіснував до 1669 р.

Незважаючи на окремі протиріччя між містами — членами союзу, Ганза протягом двох століть монопольно контролювала торгівлю на Північному і Балтійському морях — між містами Лондоном і Брюгге, Бергеном і Новгородом. Ганзейські кораблі (тоннажем 200—300 т.) заходили і в Бордо, Лісабон та Севілью. З XV ст. це були трищоглові вітрильники. Союз активно втручався у внутрішні справи Данії, Норвегії, Швеції та Фландрії. Вдала конструкція вітрильних торгових суден із вантажним трюмом: — ганзейських коггів забезпечила їм цілковиту перевагу в морських перевезеннях. Ганза забезпечувала взаємозахист, регулювання судових, монетних, та митних справ своїх членів, утримувала свій флот, який захищав торгівлю від піратів на Балтиці і у Північному морі. Торгові факторії Ганзи у Брюгге, Лондоні, Стокгольмі, Новгороді займали великі квартали, де зосереджувалися склади, контори та житлові будинки. Такі квартали були огороджені і охоронялися вартою. Всі, хто жив у ганзейському дворі, підпорядковувалися суворому статуту. Жінки туди не допускалися.

Контакти, насамперед торговельні, між німецькими та галицько-волинськими землями розпочалися ще в докиївський період [1, с. 72] та розширилися в часи діяльності Німецької Ганзи. З Русі та Прибалтики вони вивозили мед, віск, шкіру, хутра, сало, сіль, рибу, лісоматеріали та зерно [2, с. 13], завозячи туди вироби з металів і самі криці-заготовки, сукна і тканини, ювелірні вироби та предмети розкоші, вина та пряноші. Ганза провадила і сухопутну торгівлю, зокрема у Макленбурзі і навколишніх територіях. У німецьких землях Ганза намагалася витісняти чужих купців, забороняла їм торгувати у непортових містах, обмежувала перебування у портах терміном до трьох місяців. З другої половини XIV ст. вищим органом Ганзи стали представницькі з'їзди від усіх міст-членів союзу. Справи вирішувалися більшістю голосів і ці постанови були обов'язковими для усіх членів [9, с. 303].

Активної форми набирає торгівля Володимира та Луцька з містами Ганзейського союзу. Серед ганзейських міст провідна роль у торгівлі з Волинню належала Торуню, що був центром торгівлі Тевтонського ордену в Пруссії. Ще в 1286 р. князь Владислав Локеток обіцяв у грамоті охорону «бюргерам з Торуня та Хелмна, які бувають на Русі». У 1313 р. мазовецький князь Зимовіт дозволив торунянам вільний транзит через свої землі, безумовно, лише на шляху на Володимир. У 1316 р. галицько-волинські князі Андрій і Лев уклали мирний договір з Тевтонським орденом [8, с. 404], й вже у 1320 р. князь Андрій Юрійович запрошує торунських купців до вигідної торгівлі на волинсько-галицькі землі. Польський король Казимир III в червні 1349 р. спеціальною грамотою визначив шлях торунським купцям до торгових центрів, у тому числі й до Володимира. У грудні цього ж року король знову видає «всім і кожному, зокрема купцеві з Прусських земель, і особливо торунським», де він запевняє у вільному пересуванні саме до Володимира, з відшкодуванням можливих збитків. Торунські купці торгували

переважно тканинами. У переліку товарів — відомий із документів скорлат, що виготовлявся у містах Генті та Брюгге (згаданий у заповіті Володимира Васильковича 1288 р.), сукна з Поперінге. Крім тканин, імпортували оселедці. Назад купці вивозили віск, хутра білок, східні шовк та спеції, а також худобу [4, с. 136]. Торговельні зв'язки з містами Ганзейськими містами Тевтонського ордену продовжувалися й після входження Волині до складу Литовської держави [5, с. 54]. Про пільгову торгівлю на Волині свідчить грамота волинських князів Кейстута і Любарта, видана після 1341 р. торунським купцям на право торгівлі у Луцьку і проїзду до нього через Дорогичин, Мельник і Берестя. Про подальший успішний розвиток торговельних зв'язків між українськими землями і Пруссією свідчить і підтвердження 1349 р. Казимиром III торунським купцям права на вільну дорогу до Володимира. У 1374 р. торунський радник Т. фон дер Лінде відправив до Луцька велику партію тканин [4, с. 135].

Стверджуємо, що поширення Магдебурзького права вплинуло на формування та розвиток економічних зв'язків Волині в XIV—XVIII ст., які ще більше стимулювалися розширенням загальноєвропейського ринку і значно вплинули на торгові стосунки Волині, яка починає відігравати не лише роль транзитного пункту, а й важливого центру з експорту сировини і багатьох ремісничих виробів.

1. Войтович Л. В. Галицько-волинські зв'язки з німецькими землями: попередні зауваження / Л. В. Войтович // Княжа доба: історія і культура. — Львів, 2012. — Вип. 6. — С. 71—88.

2. Войтович Л. В. Тевтонський Орден у політиці Галицько-Волинського князівства / Л. В. Войтович // Український історичний журнал. — 2010. — № 6. — С. 4—17.

3. Гошко Т. Міське самоврядування на українських землях у 14—16 ст. / Тетяна Гошко. — Прага, 2000. — 111 с.

4. Колесник В. Особливості розвитку торговельних шляхів на Волині в XIV—XVIII ст. / В. Колесник, І. Пасюк // Історичні студії Волинського національного університету імені Лесі Українки; вип. 3. — Луцьк, 2010. — С. 134—139.

5. Орлик В. М. Нумізматичні свідчення торговельних та військових зв'язків руських земель Великого князівства Литовського з державою Тевтонського ордену у Пруссії / В. М. Орлик // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Історія. — К., 2018. — Вип. 1 (136). — С. 54—59.

6. Подаляк Н. Г. Українські землі в системі торговельної мережі німецької Ґанзи в XVI столітті / Н. Г. Подаляк // Науковий вісник Дипломатичної академії України. — 2001. — Вип. 5. — С. 258—265.

7. Терський С. В. Лучеськ X—XV ст.: Монографія. / С. В. Терський. — Львів: Вид-во Національного університету «Львівська політехніка», 2006. — 252 с.

8. Чорний М. Галицькі землі у контексті східної політики Тевтонського ордену та анти османських хрестових походів XV ст. / М. Чорний // Єлисавет: зб. наук. праць Кіровоградського нац. тех. ун-ту. Історичні науки. — 2012. — Вип. 1. — С. 402—420.

9. Medium aevum; Середні віки. Підручник для історичних спеціальностей ВУЗів / Л. В. Войтович, Н. Б. Козак, Ю. В. Овсінський, М. І. Чорний; ред. Л. В. Войтовича. — Львів: Тріада плюс, 2010. — 502 с.

Орися Вознюк
(м. Володимир-Волинський)

ЧАРІВНИЦЯ З МАЄТКУ ДМИТРА КОЗИКИ. ЗВИНУВАЧЕННЯ У ВІДЬМАРСТВІ В АКТАХ ВОЛОДИМИРСЬКОГО ГРОДСЬКОГО СУДУ

Якщо уявити собі, як виглядала чи виглядає відьма, то в нашій уяві, звичайно, постане стара, згорблена бабуся з горбатим носом і скуйовдженим волоссям. Чи, можливо, наша уява видасть нам чорноволосу красуню з карими очима, гострими нігтиками та химерними атрибутами. Тож образ чарівниці залежить від нашої фантазії, адже зараз нам важко збагнути, що відьмою кілька сотень літ тому могла бути навіть проста синьоока красуня з маленького села чи навіть власна зрадлива дружина. Звинуватити у чародійстві можна було будь-кого, головне знайти більш-менш потрібні докази і вже небавом ваша «затята суперниця» — відьма!

У Європі це було досить поширеним явищем. Усім відома історія про Жанну д'Арк, яку спалили як відьму. А таких історій було кілька тисяч, а то і більше. Велику роль у полюванні на відьом відіграла інквізиція. Католицька церква запровадила інквізицію в XIII столітті «з метою навернення відступників і запобігання відступництву», як пояснюється у книжці «Відьмоманія» («Der Hexenwahn»). Інквізиція була своєрідною церковною поліцією, яка розслідувала подібного роду злочини і частенько вдавалася до найжорстокіших тортур. А 5 грудня 1484 року Папа Римський Інокентій VIII видав сумнозвісну буллу «Summis desiderantes affectibus» («Усіма силами душі»), у якій висловлював свою підтримку переслідуванню відьом у деяких регіонах Німеччини, ініційованим домініканським ченцем і інквізитором Генріхом Крамером. [4]

Людей, котрих вважали чаклунами, звинувачували в усіх можливих нещастях. Як говориться в німецькому журналі «Дамальс», відьми нібито «накликали мороз, нашестя слимаків та гусені, що нищили посіви і плоди землі». Якщо град побив врожай або корова перестала давати молоко, якщо чоловік чи жінка були безплідними, то в цьому відразу звинувачували відьом.

Щодо теренів України, то нашим пращурам-відьмочкам пощастило. Не всі звинувачення закінчувались настільки трагічно. У нас відьм не переслідували, хоча у судах відповідних справ вистачало. Звинувачення у чарівництві носило досить банальний характер. В основному це були родинні конфлікти, ревнощі та певні страхи перед незрозумілим. «Українських відьом», як правило, звинувачували у нападах на дітей, насиланні хвороби і безумства на суддів, імпотенції, безплідді, псуванні врожаїв і насиланні бур.

Старовинне законодавство, що діяло в Україні (Литовський статут, відповідні норми Магдебурзького права), за вчинення багатьох злочинів передбачало смертну кару. Однак такі вироки, виявляється, нечасто виконувалися, а причин цього було дві: по-перше, засуджений нерідко досягав мирової з потерпілими, заплативши за вбивство так звану «головщину» (тобто відкуп) родичам убитого; по-друге, далеко не завжди можна було знайти особу, що погодилася б виконати смертний вирок.

У судових матеріалах з волинського містечка Олика знаходимо згадку про те, що восени 1731 р. з містянином Яцентієм Зданевичем трапилася прикрість: пізно ввечері він повертався додому і побачив, що у нього над грядками бовваніє щось біле. Чоловікові стало цікаво, тож він поліз подивитись, що це таке. При наближенні з'ясувалося, що по його городу голяка ходить теща сусіда Ничипора Романчука. Зданевич вирішив, що то якісь шкідливі чари, аби зіпсувати врожай, і звернувся до суду. Звинувачена у чарах жінка стверджувала, що не ходила голяка, сусідові це тільки привиділося, а на його території вона опинилася, бо заганяла свиней. [3]

Щодо нашого міста, то у Володимирі не було спалено жодної чарівниці (принаймі історія про це вперто мовчить), і не тому, що у судах не було жодної справи по даній тематиці, а тому, що у Володимирі не було власного ката. На тодішній час мати «власного» ката було надто дорого.

В Україні першою до послуг ката вдалася влада Кам'янця-Подільського. У 1374 році місто разом з Магдебурзьким правом отримало дозвіл мати власного ката. На місцевому цвинтарі йому виділили ділянку землі, де він мав ховати страчених. [7] Невдовзі послугами ката почали користуватися у Львові та Кременці. Що ж до самого ката, то життя в нього було не легким, хоч і в деякій мірі заможніше ніж у простих містян. Кат мав власну кам'яницю (хоч і не в престижному районі міста, але все ж таки своя хата) і землю. Король дозволяв йому в тій чи іншій корчмі добряче «відпочити» після праці. Кат навіть мав окреме місце в церкві. Люди ж, звісно, боялися ката більше ніж чуми, вважали його гіршим за чорта, та тим не менш, на його роботу приходили дивитися цілими сім'ями. Тому кат ставав відлюдькуватим, бо з ним боялися спілкуватися, не запрошували його в гості і не ходили до нього. Кат був одиноким, та навіть якщо й одружувався, то його син мусив успадкувати таткове ремесло. Кат вважався працівником органів судової системи, уповноважений здійснювати смертну кару. А щодо самої судової системи, то вона була досить простою. Серед місцевих суддів найдавнішим був гродський (замковий) суд. Замковий суд проводив свої засідання у замку (гроді). Судову адміністрацію очолювали старости або воєводи. Намісником старости був підстароста. До суддівської адміністрації входив також суддя та писар. Доручення суду виконували возні. Засобами для виявлення злочинця були копа (збори сільської громади), «гоніння сліду» та «свод», а також домашня ревізія у присутності возного та свідків. Замковий суддя призначався воєводою або старостою з місцевої шляхти. В наслідок судової реформи, яка відбулася у 1566 році, гродські суди стали судити все населення повіту по кримінальних справах і виконували поліційні функції в повіті. [1, ст. 82]

В актах Володимирського гродського суду за 28 жовтня 1568 року можна знайти запис: «Зізнання возного Тихна Радовицького про присутність при допити колишньої служниці Коїленських Ганни, звинуваченої у чарівництві і ув'язненої в маєтку князя Козики».

Пізніше знаходимо ще один запис за 25 листопада 1568 року:

«Зізнання вижа, замкового «поєзника» Івашка про його присутність на допити служниці княгині Катерини Козики Ганни, звинуваченої у чарівництві з метою отруїти княгиню».

Сам же запис Івашка засвідчував: «25 листопада 1568 року на розгляд володимирського старостинського суду, а саме підстарости володимирського Павла Григоровича Соранського прислано прохання князем Дмитром Андрійовичем Козекою про призначення возного при слуханню. У випадку, коли возного не буде призначено, то щоб було розглянуте діло самим підстаростою, стосовно дівчини Ганни, яка служила моїй дружині Катерині Францишківній Фальчевській. Вона мою дружину зачарувала і дала їй отруту. Тож призначити слухання для взнання причини по якій вона те зробила чи зі своєї волі діяла». [2, с. 144]

А при відсутності возного в той час, давати його милостині князю Дмитру Козеці вижем, поїздника замкового Івашка Андрушевича. Він постав перед князем і про це записано в замковій книзі такими словами: «Був я за приказом твоїм у дворі князя Дмитра його милості Козеки в маєтку Бискупичі, на тому праві, що князь Козека зкликав до свого двору друзів своїх, людей добрих, пана Олександра Лесоту та Адама Мисаєвського, писаря міста Володимира, і Сопка радника хмилівського, пана Прокопа Волчка Жасковського. І будучи при тому праві, слухали ми зізнання тої дівчини Ганни, на яку вказав його милість князь Козека перед суддями першоповіренеми, мною та вижом.

І при цій жалубі дівиця Ганна сама визнала те: «Коли ще була в пані Каліневської, тоді мене панна Гавриловна Яковицькая, попросила мене, почувши, що я служу в княгині Козеки, аби я дістала речі дитячі, що народилися в княгині і вона пообіцяла за те дати мені сукню італійську з оксамиту. Чого для неї два рази достала і вона прислала до мене за третім разом коли княгиня поїхала до Микулич, а мене з собою не взяла, і я їм ті речі в княгині достала. І вирізавши [...] полокала то в світлиці великій. І послала те, шо мене просили пані Гавриловні Яковицькій через боярина її Пашка, котрого вона до мене присилала вже сім неділь. І вона це ... зіллям приправивши, прислати мала княгині отруту. Але вона отруту не прислала і сукню обіцяну не дала».

Оскільки визнання провини було добровільним, вона все ж має бути покарана, але пани судді першоповіренні, вважили те, що вона і так на себе всі речі злії взяла і ще, що вона вказала на панну Гавриловну Яковецьку, з волі якої вона то все чинила, то покарати ту дівчину, котра своїм злим вчинком заслужила, то його милість пан Козека захотів посадити її до в'язниці.

І попросив мене його милість князь Дмитро Андрійович Козека через посланця свого, аби зізнання вижове в книзі замковій було написане.

Я тої зізнання вижове в книгу замкову вписати звелів.

ЦДІАК України, ф. 28, он. І, спр. 3, арк. 153—154. [2, с. 145]

Хоч і нещасна Ганна була визнана винною, та ніхто її не палив, як це було в Європі, адже практики, як такої у нашому місті не було. Скільки просиділа Ганна за гратами теж невідомо. Але очевидно, що урок змови засвоїла добре, бо панну Гавриловну ніхто під слідство не взяв, принаймі в подальших актах володимирського гродського суду записів про неї не має або не збереглося.

Та й виконати смертний вирок (якби їй такий присудили) теж не було кому, адже у Володимирі не було ката, а послуги по перевезенню до міста цього професіонала коштували дуже дорого. Тому зазвичай обходились ув'язненням чи каяттям у церкві (кілька служб полежати на підлозі в церкві).

Звичайно, проти самих Козек (Козик) проста дівиця не могла позиватися, навіть якщо її справа була повністю фантазією княгині Катерини, адже вони були шляхетного походження. Хоча вони були представлені на Волині саме нащадками Дмитра Козеки (Замлицького), та відомостей про них досить мало. Походження їхнього роду не встановлене. Його кохана дружина, та, котру мало не зачаклували — Катерина Францисковна Фальчевська — мала в шлюбі з князем Дмитром Андрійовичем Козекою-Замлицьким дев'ятеро дітей (п'ятьох синів — Андрія, Януша, Юрія, Петра, Стефана і чотирьох дочок — Агафію, Ганну, Марію і Ядвігу), після смерті чоловіка, вийшла заміж за Вацлава Подорецького (Подгорецького). [6] Тож для Катерини історія закінчилась не зовсім погано. Чи відчувала вона смуток, що проста служниця, можливо, дармо просиджує свої юні літа в в'язниці, так і залишиться нерозкритим. Так само, як і питання присутності ката у місті Володимирі.

---

1. Ковальова С. Г. Судоустрій і судочинство на Українських землях Великого князівства Литовського: Монографія. — Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. — 200 с.

2. Українське повсякдення ранньомодерної доби. Збірник документів. Випуск І. Волинь у XV ст. — К.: Видавництво «Фенікс», 2014 р. — 776 с.

3. Інтернет ресурс// Заповідник відьом. Чому Україна уникла античаклунської «Євроінтеграції» http://www.dsnews.ua/society/zapovidnik-vidom-chomu-ukrayina-unikla-anti chaklunskoyi-05122016120000

4. Інтернет ресурс// Відрубані голови і поламані кістки — невже такий страшний кат? // http://photo-lviv.in.ua/vidrubani-holovy-i-polamani-kistky-nevzhe-takyj-strashnyj-kat/

5. Інтернет ресурс // «Спеціальність — кат». Таємниці рідкісних професій.//http://uzhgorod.in/ua/statti/2014/profesiya_kat_taemnici_ridkisnih_profesij_18

6. Інтернет ресурс// Поколенная роспись рода князей Козек. Материалы по генеалогии и пропосографии. https://sites.google.com/site/rurikovici11/home/neustanovlennogo-proishozdenia/kozeki

7. Інтернет ресурс// Кат у вільний час опікувався повіями і туалетами// https://gazeta.ua/articles/history-newspaper/_kat-u-vilnij-vid-roboti-chas-opikuvavsya-poviyami-j-tualetami/222615

Юлія Горун,
Анатолій Швед
(м. Нововолинськ)

СЕРЕДНЬОВІЧНА РІЧКОВА ПРИСТАНЬ У ЛИТОВЕЖІ

Ще в доісторичні часи землі понад річками Західний Буг, Луга, Гучва, Турія були не тільки відомими, а й густо заселеними. До такого висновку дійшов О. Цинкаловський, опираючись на наявність високих городищ, селищ, цвинтарищ й великої кількості курганів [1, с. 9].

Про існування давніх поселень у цій місцевості, свідчать також чисельні знахідки. Так, у помешканні селянина Киці у 1930 р. випадково було знайдено камінну домовину з часів культури кулястих амфор. На піскових надмах під гаєм, знаходили кераміку трипільської культури та поховання, у якому, при скорченому кістякові стояли дві посудини [7, с. 26, 27]. Як на території села Литовеж, так і на його околицях знаходиться безліч археологічних пам'яток у вигляді поселень та окремих поховань. Шість із них систематизував Охріменко [8, с. 506].

Найпершою історичною згадкою про цю місцевість та город Всеволож, є «Повесть временных лет» за 1097 р. де записано: *«Оже хочеши послати мужів своїй, і воротится Володимир, то вдам ті, который город, любо Всеволож, любо Шеполь, любо Перемилъ»*. Ця дата визначає існування міста, яке на той час виконувало усі належні йому функції, було повноцінним містом і мало необхідні оборонні споруди. Дата ж заснування міста та його засновник залишаються невідомими. Можна тільки припустити, що місто створювалось поступово, на вже існуючих поселеннях, які обживались на берегах річок, як всі «червенські гради». О. Цинкаловський також приводить витримку з опису у часи зруйнування города Володимира: *«І наставши весні, приде Володимир і Василько на Давида (Ігоревича) і при доста ко Всеволожю, А Давид затворися Володимирі»* [7, с. 25]. Ця подіє теж вказує на наявність у Всеволожі необхідної інфраструктури, яка вже була на цю дату.

Всеволож Волинський, тепер с. Литовеж Іваничівського р-ну Волинської обл., входив до складу Володимирського князівства на рівні з містами: Володимир (988), Турійськ (1097), Устилуг (1150), Городен Волинський (1183, зараз с. Городок Камінь-Каширського р-ну Волинської обл.), Каменець (1196, зараз м. Камінь-Каширськ), Рай (Райгород) [2, с. 10].

По тому, Всеволож виступає в Іпатієвському літописі, і як вважав О. Цинкаловський, город був оборонним городом та опорним пунктом на границі Волині та «Червенських городів» у XIII ст. [7, с. 26]. У давнину місто Всеволж простягалось далеко за нинішніми межами села Литовеж і було єдиним поселенням у цій місцевості з городищем такого розміру, про що свідчать також велика кількість середньовічних знахідок камінних і кремінних знарядь на території між обрисами валів та селом. А, далеко за межами села, при здійсненні сільськогосподарських робіт, спостерігається значний культурний шар та чисельні господарчі ями на березі річки З. Буг.

Остання згадка про Всеволож знайдена у 1287 р., коли князь Мстислав Данилович віддає город разом із іншими селами боярам [9, стов. 900].

Село Литовеж або Літовеж (за О. Цинкаловським), а колись містечко, розташоване при усті р. Мочулянка та р. Західний Буг, отримало свою назву десь у половині XV ст., коли там за часів князя Льва Свидригайла було побудовано замок. Назва «Литовеж» очевидно пов'язана з назвою країни Литва, з метою визначення приналежності населеного пункту до цієї країни. З метою підкреслення його стародавності і значимості з назвою «Всеволож», частково збережена попередня назва у своїй співзвучності.

Литовеж розбудовується, обноситься усіма необхідними оборонними спорудами, в тому числі замком (можливо вже новим замком), і постає в якості опорного населеного пункту на границі Волині і Галіції [5, s. 329] (Słownikgeograficzny).

Не тільки за кількістю жителів визначався правовий статус міст, але й за відношенням кількості ремісників до кількості населення. Так, у XVI столітті в Литовежі було 38 ремісників, що складало 15,2% від кількості жителів.Для порівняння, у місті Ковелі ремісники-торгівельники — 250 чоловік, що складали 36,5% від усього населення міста. Були містечка, в яких проживало всього декілька мешканців: ремісники-торговельники [4, с. 18].

Місто настільки стрімко розвивалось, що стало важливим, стратегічним населеним пунктом, яке у 1451 р. отримало магдебурське право.

У 1545 р. Литовеж належав князю Михайлу Чарторийському, у той час був волинським воєводою. Князь Чарторийський платив з містечка від 26 дим. ланових, 1 дим. на півлані, 19 город., 4 «люзьних», 19 город і 20 комірників. Нова власниця Литовежа — княгиня Михайлова Четвертинська у 1589 р. платила 9 флоринів шосу від 11 ланів, полів, вальних коліс, дорічних коліс, ремісників, комірників і за «чопове» — разом 53 флоринів. Надалі Всеволож— 1097р., нинішній Литовеж, входить до складу Володимирського князівства [7, с. 26].

У XIV ст. у Литовежі на майдані замку була одна мурована церква, 1 римо-католицький костьол, побудований у 1615 р. Янушом Острозьким, старий православний цвинтар XV ст., млин на р. Могулянці, початкова школа, оліярня, крамниця. У кінці XIX ст. було там 240 домів і 1 543 жителів, дві дерев'яні церкви. На грунтах села Литовеж були такі урочища: «Могульська річка», «Бужисько», «Жучка», «Площанські поля», «Став», «Страховець», «Пасіка», «Сталенська долина», «Черняхова долина», «Кругіль», «Лиса Гора», «Городиська», «Дубина, «Під Зджарами», «Таниці», «Гавище», «Бокіївщина», «Ліс», «Гай», «Лозова» і оборонні вали —«Довга гряда». Над р. З. Буг, на старому городищі збереглися рештки валів, руїни замку з литовського періоду [3]. До 1912 р. село складалося з таких вулиць і кутків: «Містечко», «Маргасова вулиця», «Мочули», «Вирубанка», «Замок», «Вільшина» і «Мацьків Кут».

Окрім високих валів старого городища у Литовежі, на якому постав замок і вали оборонного містечка, на надбужних сіножатях, в урочищі Ливень збереглись також вали городища біля с. Старгород Сокальського району. На розлоглих супіщаних горбах зустрічаються знахідки камінних і кремінних знарядь, кераміки епохи неоліту, бронзи та римського періоду.

Отже, за сукупністю зібраних доказів, в цій місцевості століттями відбувався бурхливий економічний розвиток, який потребував експорту чи імпорту сировини, збуту вироблених товарів та був транзитним шляхом для купців. До будівництва доріг з твердим покриттям, найефективнішими транспортними сполученнями у міжсезоння, були водні шляхи, які використовувались внаслідок необхідності торгівлі товарами, сировиною.

Після завоювання Володимиром Святославичем у 981 р. «червенських градів» та Перемишля, були підпорядковані старі транс'європейські й транс'євразійські річкові шляхи, водні шляхи: Вісло-Буго-Дністровський та Вісло-Сяно-Дністровський, які у 992-993 рр., які стали частинами бурштинового шляху із виходом до Чорного моря. Відбулось так зване «полюддя» на Правобережжі (Дніпро — Прип'ять — Західний Буг — Серет — Дністер — Буг — Тетерів — Дніпро). Цей процес, протягом IX—X ст., супроводжувався виникненням цілої поселенської інфраструктури з ВТРП і городищ та початком становлення повноцінної Європейської держави. Створення річкових шляхів описує Б. Томенчук, посилаючись на «Баварський Географ і річкові шляхи та ґради в геополітиці середньовічної Європи» [6, с. 61].

Давній, знаменитий бурштиновий шлях, який проходив через галицьку землю (Вісла — Сян — Дністер та Німан — Західний Буг — Дністер), з'єднував Балтійське та Чорне моря. Через Нижнє Подунав'я можна було вийти суходолом більш безпечно до візантійських міст, у той час, коли дніпровський шлях контролювали половці, стосунки з якими були перемінними, тому потоки візантійського імпорту в Гродненське князівство та Полоцьку землю йшли в основному через Волинь, тобто давнім бурштиновим шляхом [2, с. 10, 3, с. 18].

Через Волинь водні торгові шляхи проходили по річках Буг (басейну Вісли) та Горинь, Стир, Случ, Турію та інші (Дніпровського басейну). Частково велася торгівля через менші річки Стохід, Ікву і Стублу (притоки Горині), оскільки основна торгівля по них велася в період «високої» води. Основним суднохідним транспортом були ком'яги, вантажомісткістю у 27—30 лаштів. Ком'яги були прямокутної форми і приводились в рух за допомогою 7—12-ти весел. Маючи невелику посадку, ком'яги успішно використовувались на неглибоких річках, в тому числі і на З. Бузі та стали основним річковим транспортом для перевозки зерна, поташу та інших товарів [4, с. 18, 89]. У гродських книгах називаються й такі види річкового транспорту, як шкути, дубаси, тратви, та лод'ї. Водним шляхом товари сплавляли не тільки до віленського, а й до балтійського басейну. Відомо, що волинський поташ по р. Західний Буг, справляли аж до Кенігсберга (Кролевця). Водний шлях від м.Устилуг до м. Гданськ був довжиною у 774 км, який ком'яги долали за 33дні [4, с. 112].

Витік ріки Західний Буг знаходиться на північних схилах Подільської височини між Сокальський пасмом та Надбузькою височиною (частиною Волинської височини) у Колтівській улоговині біля с. Верхобуж, Золочівського р-ну, Львівської обл. на висоті 303 м над рівнем моря. Далі р. Західний Буг протікає краєм Поліської низовини, і впадає в річку Нарев (басейн р. Вісли). Тому, місце розташування р. Західний Буг має виключно вигідне для проходження по ньому торгівельних шляхів. Довжина річки становить 772 км (у межах України — 392 км), площа басейну 73,5 тис. Ріка Західний Буг належить до басейну Балтійського моря і є найбільшою рікою рівнинної частини заходу України [10, с. 16].

У 2017 році, неподалік від городища у с. Литовеж, автором було знайдено вірогідне місце розташування стародавньої річкової пристані середньовічного Всеволожа (Литовежа).

Річкова пристань у давнину являла собою ділянку берега річки, обладнану для пришвартування й обслуговування суден, посадки-висадки людей, виконання перевантажувальних та інших операцій. Завантажувати та вивантажувати судна потрібно було у зручних для під'їзду наземного транспорту місцях. Тому, використання природно створених ділянок берега, придатних для причалювання суден, з невеликим проведенням додаткових робіт, було найменш затратним варіантом. Місце, для причалювання маломірних суден теж вибиралось з таким розрахунком, щоб рівень води, разом з висотою бортів судна, був приблизно в одній горизонтальній площині з висотою берега. За такими принципами і було вибрано частину берега річки для пристані біля с. Литовеж.

Пристань була збудована на правому березі річки. З протилежної сторони пристані, висота берегу річки і на даний час, знаходиться майже на рівні води. Довжина пристані, судячи по вбитих в дно дерев'яних стовпах, була не меншою ніж 30 м. Саме ця ділянка річки, яка розташована в кінці міста, за межами городища, є ділянкою з найнижчим берегом з найзручнішим під'їздом.

Місцевість перед містом, вверх по течії річки, затоплюється сезонними повенями, які утворюють непрохідні болота. Правий берег річки, в межах міста, надто високий, для того щоб дати можливість влаштування пристані. Окрім цього, візуально видно, що швидкість течії річки досліджуваної ділянки теж найменша, через найменший нахил дна, а отже і відповідно водної поверхні.

Фото 1. Місце облаштування річкової пристані біля с. Литовеж. А. Швед.

Обриси та розміри пристані, дають змогу визначити вбиті у дно річки загострені вертикальні стовпи, які утворюють прямокутну

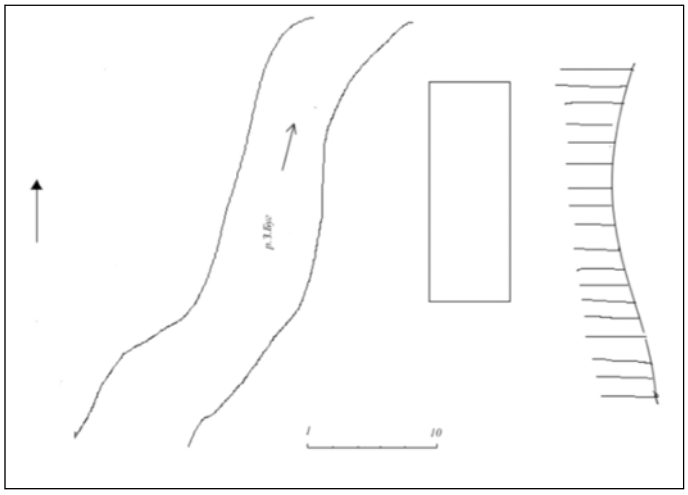

Рис.1 Ескіз пристані з площадкою. (А.Швед).

форму і слугували в якості основи для настилу та одночасно підпірної стіни берега річки. Берег річки в межах пристані, постійно та активно розмивається відносно сильним потоком води. У правій частині пристані він є майже вертикальним, а у лівій більш пологим та низьким (фото 1). Висота берега річки, в межах пристані на даний час, становить більше 3-х метрів, що може свідчити про наявність у середньовіччі тут підпорної стіни частини берега, яка була викладена цеглою-пальчаткою, для запобігання підмиву та обсипання ґрунту. На дні річки, окрім цегли, знаходяться також залишки дощок, які очевидно були частиною настилу для зручного навантаження та розвантаження суден.

Знайдена на дні річки частина стовбура дерева, являє собою майже округлу форму з того місця деревини, де був сучок і залишилась тільки його більш тверда частина. М'які ж волокна вимиті водою. Цегла-пальчатка з якої могла бути побудована підпірна стіна берегу та її залишки знаходяться по всій довжині пристані, під правим берегом, в місці вбитих в дно річки витесаних з стовбурів дерев — свай. Очевидно, що сваї теж слугували елементом підпірної стіни пристані, як конструкція, яка встановлювалась у вертикальній площині і була основою для облаштування помосту.

Паралельно пристані, на підході до неї, розташована площадка розміром, яка має спланована форму правильного прямокутника з майже ідеально рівною поверхнею 9 (рис. 1). Земля, при влаштуванні площадки, очевидно виносилась на сторони, від чого і залишились невеликі насипи.

Місцеві жителі пам'ятають спогади односельчан про існування в давнину трьох річкових пристаней біля с. Литовеж. Існував також суходольний тракт до Бельза через Литовеж, який дозволяв підвозити вантажі до річкових пристаней.

---

1. Цинкаловський О. М. «Княжий город Володимир». — Львів, 1935 р., Накладом фонду «Учітеся, брати мої» ч. 2 (18), ст. 9.

2. Войтович Л. В. «Границы Галицко-Волынского государства» Русин. Международный исторический журнал Кишинев, 2011 р., — № 3 ст. 10.

3. Войтович Л. В.«Галицька земля і Візантія у X— XIV ст.». Дрогобицький краєзнавчий збірник «Збірник наукових праць.» — 2011р. Вип. XIV—XV. ст. 1, 37.

4. Сас П. М. «Феодальные города Украины в конце XV — 60-х годах XVI в.» вид. «Наукова думка» 1989 р. ст. 18, 89, 112.

5. «Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich». — Warszawa: Filip Sulimierski i Władysław Walewski, 1884. — T. V: Kutowa Wola — Malczyce. (пол.) — S. 329.

6. Томенчук Б. П.«Баварський Географ і річкові шляхи та ґради в геополітиці середньовічної Європи» «Карпати: людина, етнос, цивілізація.» Науковий журнал. 2009 р., № 1. Ст. 61.

7. Цинкаловський О. «Стара Волинь і Волинське Полісся» (Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року). Т. 1.— Вінніпег: Накладом Товариства «Волинь», 1984 р. ст. 25, 26, 27.

8. Охріменко Г. В. «Археологічні пам'ятки Волинської області». ст. 506.

9. «Полное собрание руських летописей», СПб 1908. Т.П. «Ипатиевская летопись», стовб. 241, 242, 900.

10. Борсукевич Л. М. «Фізико-географічні умови верхів'я басейну ріки Західний Буг» ст. 16.

Геннадій Гулько,
Антон Кальков
(м. Луцьк)

ВОЛИНЬ І РИМ: ДАВНІ ЗВ'ЯЗКИ В НОВИХ ФАКТАХ (I—IV СТОЛІТТЯ Н. Е.)

Відродження національної самосвідомості, що є характерним для нинішнього покоління волинян, закономірно спонукає до пізнання минулого нашого краю, вивчення різних сфер життєдіяльності населення, яке проживало тут у різні історичні часи [24, 5]. Окремо слід виділити контакти наших пращурів ранньослов'янської доби з наймогутнішою державою стародавнього світу — імператорським Римом. Незважаючи на дискусійність цього питання, ряд фактів все ж засвідчують, що вони могли мати місце в I—IV століттях як на рівні внутрішніх провінцій давньоримської держави, так і його лімесу, тобто прикордоння [2, 64].

При цьому такі реальні контакти контрастних за рівнем розвитку культур, що тривали майже три століття, залишили на Волині досить помітні сліди, які не змогли знищити й більш як півтора наступні тисячоліття. Зокрема, відомими є топоніми «Траянові вали» між смт Мар'янівка і с. Борочиче на Горохівщині та «Римська дорога» біля с. Садів Луцького району. Показовими є також «римські» топоніми в урочищах «Римининище» біля с. Обенижі Турійського, назві с. Римачі Любомльського районів тощо. З історичних та краєзнавчих публікацій відомо про виявлення чотирьох десятків значних монетно-речових скарбів давньоримської доби, знахідки сотень поодиноких денаріїв, інших предметів датованих I—IV ст. у Володимир-Волинському, Горохівському, Луцькому, Любомльському, Ковельському, Камінь-Каширському, Старовижівському районах нашої області та інших регіонах історичної Волині [20, 28]. Знаним також є факт, що з двох десятків знайдених в XVII—XX століттях на території України золотих медальйонів, типових імператорських подарунків вождям «варварів», половина була виявлена саме на території нашої області. Часові межі більшості речових та монетних скарбів вказують на роки між правліннями імператорів Траяна (98-117 рр.) та Йовіана (363—364 рр.). Як слушно наголошував відомий археолог М. М. Кучінко, що вже в ті часи наш край не був «терра інкогніта» серед народів Європи [10, 64].

Разом з тим, зважаючи, що цей цікавий пласт історії Волині залишається недостатньо дослідженим та в ряді положень спірним, він є актуальним для вивчення і надалі. Не прагнучи повторювати загальновідоме, в цьому дослідженні зазначена вище тема буде стосуватися лише кількох найбільш вагомих раритетів тієї доби, випадково виявлених в області за останнє десятиліття. Справа в тому, що жодного значного давньоримського скарбу після 1920-х — 30—х років на території Волинської області під час археологічних розкопок виявлено не було.

Водночас новим конкретним підтвердженням концепції щодо різнобічних контактів населення прадавньої Волині з провінціями імператорського Риму є унікальний скарб монет та кількох речей тієї доби, виявлений випадково у 2014 році в Горохівському районі. На сьогодні він перебуває у приватній колекції за межами області, проте пошуковці, які його виявили, люб'язно надали можливість дослідити цю знахідку. При всіх відомих суперечностях щодо наукової значимості випадкових археологічних знахідок, є все ж підстави вважати, що ця — варта значної уваги, а інформація про місце, обставини та зміст її має об'єктивний характер. Згідно слів пошуковців, скарб був виявлений на зораному полі між селами Бужани та Ржищів. Тут було знайдено 265 срібних денаріїв, дві срібні фібули, масивну пряжку, кільцеподібну підвіску, залізну сокиру та кілька уламків інших, наразі остаточно не ідентифікованих предметів.

Перш за все варто охарактеризувати найбільш чисельну частину скарбу — монети. Як згадувалося, на місці знахідки було виявлено 265 срібних денаріїв.

Рис. 1. Давньоримські денарії з скарбу, знайденого біля с. Бужани. Фото Г.Гулька, 2014 р.

Загальна вага знайдених монет — 650 грамів (Рис 1). Є підстави вважати, що переважна більшість денаріїв перебували в обігу досить значний час, тобто мають класичні сліди від тривалого тертя поверхні срібних монет під час інтенсивного використання людьми. Діаметр більшості досліджуваних монет був від 18 до 20 мм, при цьому вага їх переважно складає від 2,6 до 3,2 гр. срібла, що дещо менше від загальновідомого [20, 28]. Можна також зробити висновок, що в скарбі були зібрані лише денарії з якісного срібла, тобто, цією справою займалася особа, яка була добре обізнана з особливостями тогочасного грошового обігу та якості монет.

Всі монети з цього скарбу перш за все варто охарактеризувати залежно від доби правління імператорів, які згадуються в легендах денаріїв. Ідентифікація знайдених монет здійснена за фаховими джерелами. Зокрема, два денарії з скарбу належать до часів імператора Доміціана — (81—96 рр.), 39 — імператора Траяна (98—117 рр.), 56 — імператора Адріана (117—138 рр.), 46 — Антонія Пія (138—161 рр.), 74 — імператора Марка Аврелія (161—180 рр.), 6 — імператора Комода (176—192 рр.), та 8 — імператора Септимія Севера (193—211 рр.) [23, 73]. Для зручності аналізу знахідки в цю кількість зараховані також монети із легендами п'яти дружин згадуваних вище кількох імператорів. Отже, в хронологічному контексті варто зазначити, що найстаршу монету в цьому скарбі можна віднести як максимум до 81 року нової ери. Водночас верхня хронологічна межа монет може датуватися 211 роком. Відомо, що в цей історичний відрізок за 130 років давньоримська держава досягла піку своєї могутності і її завоювання були найбільш максимальними. Саме в ці роки легіони римського війська на Сході вперше в історії давнього Риму досягли Каспійського моря в районі нинішнього Баку [13, 149]. Водночас інші римські легіони вже мали форпости в Північному Причорномор'ї, зокрема Ольвії, Тірасі, можливо, в місцевостях поблизу нинішніх міст Кам'янця-Подільського, Ужгорода та Чернівців.

Показово також, що найбільша кількість монет — 215 належить до історичного проміжку в 73 роки між завершеннями правління імператорів Траяна та Марка Аврелія, тобто, до так званого золотого віку стародавнього Риму імператорської доби. Інші два денарії імператорів Доміціана та відповідно 6 — Комода та 8 — Септимія Севера лише засвідчують хронологічні межі найбільш ранніх та найбільш пізніх монет і суттєво не впливають на датування часу формування основного вмісту скарбу. Водночас аналіз якості окремих монет засвідчує, що військові успіхи та територіальні придбання негативно вплинули на фінансовий стан держави. Це положення однозначно підтверджує вміст срібла в монетах біля 900 проби на денаріях Доміціана та 565-ї проби наприкінці правління Семптимія Севера.

Відомо, що завойовницька політика Риму стимулювала активний розвиток торгівлі, особливо зовнішньої. Цілком можливо, що римські купці або ж їх праслов'янські союзники доставляли зі створених на територіях лімесу торгових факторій зерно, мед, віск, шкіри, бурштин тощо. Не виключено, що вони перебували з цією метою і на території історичної Волині, де можливі ще невідомі залишки таких військово — торгових поселень, що широко практикувався Римом в інших частинах Європи [8, 152]. Як перша версія, саме інтенсивністю зовнішньої торгівлі, залученням до неї племінної знаті, широких верств ранньослов'янських та й готських племен, можна пояснити і факти зосередження на території нашого краю окремих скарбів та монет доби давнього Риму,

датованих I—II століттями. Як вже давно зауважував загальновідомий історик М. Ю. Брайчевський, думка про використання східними слов'янами римських монет за їх прямим призначенням, як грошового знаку, як засобу обігу, є цілком природною і необхідною [2, 32]. Разом з тим, закономірна криза імперії, викликана рядом політичних та економічних причин, в III столітті призвела до поступової втрати завойованих територій, зокрема, Причорномор'я та північно-східної частини Дакії. Тобто це були території сучасних південної України, Румунії та Угорщини з населенням яких могли мати торгові контакти наші пращури. Все це могло спричинити значне зменшення на території Волині вже згадуваних скарбів торгового походження, датованих монетами 80-х—180-х років.

Тому слушною є й друга версія, про те що на той час зростає кількість коштовних накопичень, що формувалися у місцевих ватажків та знатних воїнів як військові трофеї або ж як плата найманцям. Згідно висновків фахівців, у переважній більшості досліджених скарбів давньоримських монет з Волині граничні датування якісних денаріїв закінчуються 190-м та початком 200-х років. Тобто, це був час громадянської війни в Римській імперії та пізніша доба активного залучення військових загонів слов'ян до численних готсько-римських війн протягом III—IV століттях. До цього ж часу належить і значне погіршення якості давньоримських монет, які наші пращури, вже обізнані з елементами грошового обігу, накопичувати не бажали. Саме цим явищем ще можна пояснити багаті виключно повноцінними срібними монетами та золотими речами і медальйонами часів пізнього періоду Римської імперії відомі скарби, виявлені в минулому на територіях Володимир-Волинського, Горохівського та Любомльського районів [10, 51]. Є дані про знахідки за останнє десятиліття поодиноких золотих давньоримських монет-ауреусів на території Луцького та Локачинських районів. Підтверджує вищезгадане положення, як це засвідчують електронні джерела, цьогорічна випадкова знахідка скарбу з таких монет доби імператора Гордіана III на території Північної Тернопільщини.

У цілому, територіальний ареал всіх відомих знахідок давньоримських монет та медальйонів в наші дні можна визначити на мапі області за умовною лінією: Берестечко—Луцьк—Володимир-Волинський—Турійск—Ковель—Любомль. У той же час у північно-східних регіонах Волині факти виявлення навіть поодиноких денаріїв є рідкістю [2, 125].

Версію про все ж військове походження скарбу з с. Бужани можуть стверджувати й інші виявлені предмети [3, 390] (Рис 2). Зокрема, цікавими для дослідження є дві срібні фібули, тобто металеві застібки для верхнього одягу. Обидві вони належать до класичного двоплатівчастого арбалетного типу і схожі за формою та конструкцією. Жодним орнаментом щитки та ніжка фібул не прикрашені. Розмір цих фібул, за умови реконструкції пошкоджених фрагментів, біля 110 мм у довжину, 50 мм завширшки біля пружини та 35 мм — біля голкоприймача. До цього ж скарбу належить велика срібна пряжка з овальної форми кільцем, прямокутним щитком та дзьобоподібним на завершенні язичком, що прикрашений простим орнаментом з трьох рядків поясків. Загальна довжина пряжки з щитком 65 мм, вага 60 грам. Кільцева дужка пряжки потовщена, розміром 30 на 25 мм. Прямокутний щиток, сторони якого 30 на 32 мм, крім розміщених по кутках виступів, орнаментних прикрас не має. Досить цікавим предметом в скарбі були також кільцеподібна, з прикрасами із кількох витків тонкого дроту срібна підвіска.

Рис. 2. Інші речі з скарбу, знайденого біля с. Бужани. Фото Г. Гулька, 2014 р.

Типовим зразком таких прикрас є відома знахідка 1960-х років, виявлена біля с. Качин Камінь-Каширського райо-

ну. Предмети, що були виявлені там, ідентифіковані як приналежність до вельбарської археологічної культури II—IVст. Як вважав відомий археолог Д. Н. Козак, саме парні фібули та масивні поясні пряжки і підвіски могли належати, як свідчать розкопки таких поховань, до одного комплекту жіночого одягу з середовища готської еліти [15, 54]. Щодо виявленого біля с. Бужани скарбу, то зважаючи на менш досконале оздоблення прикрас та порівняно незначну кількість виявлених у скарбі монет, можна висунути іншу версію. Він міг належати сім'ї місцевого воїна-слов'янина, учасника римсько-готських воєн на рубежі II—III століть.

Про таку можливість, крім відносно цінних згадуваних речей, може свідчити ще одна промовиста знахідка, що за словами свідків, знаходилася біля горщика з частиною скарбу. Це невелика, але міцна залізна сокира з ознаками тривалого використання, вагою біля 600 грамів (Рис 2). Довжина її 160 мм, ширина біля обуха — 40 мм, біля вістря — 45 мм. Враховуючи напівовальний профіль провушини з бічним підсиленням та характерний короткий обух, то можна стверджувати, що це типова для тієї доби готська бойова сокира. Крім цього вважаємо, що вона, маючи сліди тривалого, можливо, бойового застосування, могла виконувати при скарбі і роль містичного оберега.

У цілому скарб, виявлений біля с. Бужани Горохівського району за сукупністю всіх зазначених вище ознак може належати до першої половини III століття н.е. і однозначно свідчить про контакти давніх слов'янських та германських племен, що тоді проживали на Волині, з територіями тогочасного імператорського Риму.

Разом з тим, на території історичної Волині виявлено за останні роки ряд інших конкретних знахідок, що підтверджують можливість таких відносин як військового так і торгового характеру. Зокрема, знаковими для згаданої вище концепції є також численні знахідки під час археологічних розкопок та приватно значної кількості вже згадуваних в дослідженні фібул. Вивчення авторами цього матеріалу понад 200 з них, знайдених за останні роки приватними особами на території переважно Горохівського та Луцького районів, дають підстави стверджувати про наступне. По-перше, ці популярні предмети з одягу наших пращурів I—IV століть були як провінційно-римського так і, можливо, місцевого, суто волинського, виробництва. При цьому ареал знахідок фібул носить в цілому закономірний характер і приналежний до місць вже відомих згідно досліджень на Волині поселень зубрицької, вельбарської та черняхівської археологічних культур, тобто доби можливих контактів їх спільноти з давнім Римом [12, 105—117]. Показово також, що форма та орнаментика окремих фібул, свідчить що вони могли використовуватися нашими пращурами не лише як предмети одягу, прикраси або знаки суспільного статусу, але й з сакральної метою. Підтвердженням цього є факт, що на кожній четвертій з досліджених фібул виявлений орнамент, що можна класифікувати як солярні знаки різних типів [7, 246] (Рис 3).

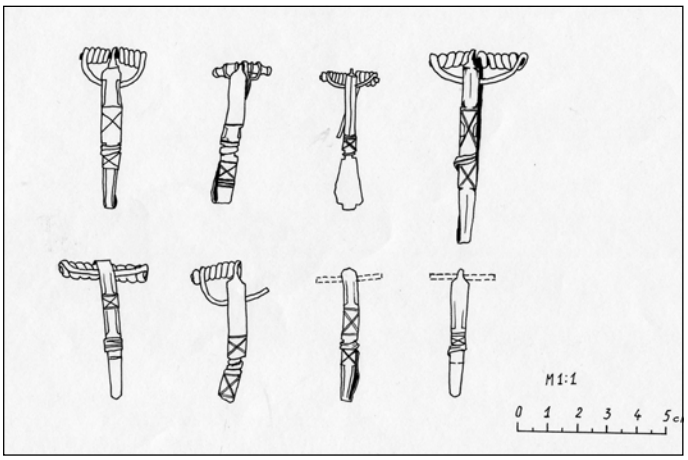

Рис. 3. Фібули з солярними знаками, знайденими на території Луцького та Горохівського районів. Рис. художника В. Мискевича, 2018 р.

Про системні та різнобічні поєднання у віруваннях наших предків з впливами релігій з інших регіонів Європи та Азії, свідчать також нещодавні випадкові знахідки сакрального характеру на території Волинського Полісся. По-перше, це фігурка, яку можна ідентифікувати як одну з божеств давньогрецького пантеону — Афіну на колісниці. За окремими даними, її кілька років тому було випадково знайдено в с. Залухів Ратнівського району і на даний час вона перебуває у приватній колекції (Рис 4—4а) [11,680]. Розмір її 195 на 165 мм, вага 754 грами, виготовлена фігурка із сплаву на основі олова з домішками брон-

Рис.4. Фігурка давньогрецької богині Афіни, знайденої біля с. Залухів Ратнівського району. Фото Г. Гулька, 2013 р.

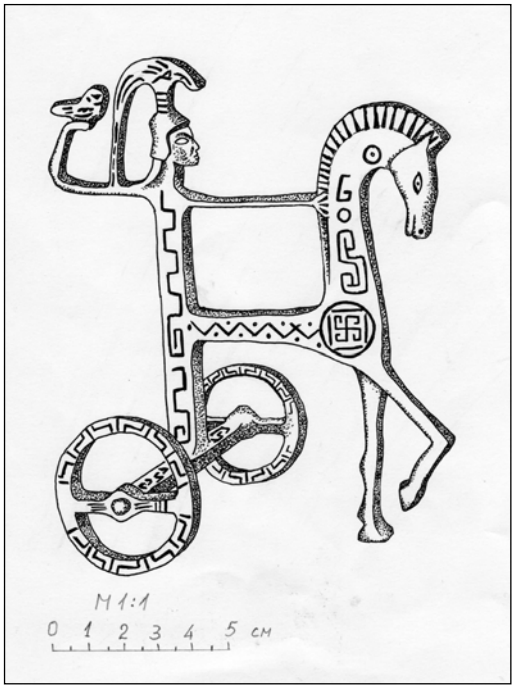

Рис. 4а. Фігурка давньогрецької богині Афіни, знайденої біля с. Залухів Ратнівського району. Рис. художника В. Мискевича, 2018 р.

зи. Показово, що присутність на голові божества класичних для неї атрибутів — давньогрецького шолому та сови, символу мудрості в піднятій руці, тут поєднані з стилізацією ніг божества, колісниці та задньої частини коня, що характерна не лише для греко-римської, але й кельтської традиції. Привертає увагу також приналежне саме сакральній культурі зображення на коневі кількох різновидів солярних символів, типових і для давніх слов'ян [16, 153]. Аналогічні фігурки є відомими для фахівців [25]. Разом з тим, ця незвичайна знахідка з далекого села Волинського Полісся ще потребує більш конкретних досліджень.

По-друге, показовим фактом для підтвердження згаданої вище концепції є випадково виявлений сакральний раритет на території Ковельського району. Зокрема, в 2017 році біля с. Угли була знайдена фігурка, що зображає жінку в повний зріст, в орнаментованій одежі, яка притискує до грудей чашу. Вона може бути ідентифікована як богиня Керідвен (Біла богиня) з кельтсько-римської доби, а чаша символізується як вмістилище знань, милості та відродження [26]. Як відомо, такий сюжет із зображенням божества з чашею або рогом в руках характерний для багатьох археологічних знахідок на Півдні України. Довжина фігурки 70 мм, вага 29,92 грами, виготовлена вона з бронзи, частково пустотіла (Рис 5—5а).

Рис. 5. Фігурка кельтської богині Керідвен, знайденої біля с. Угли Ковельського району. Фото Г. Гулька, 2017 р.

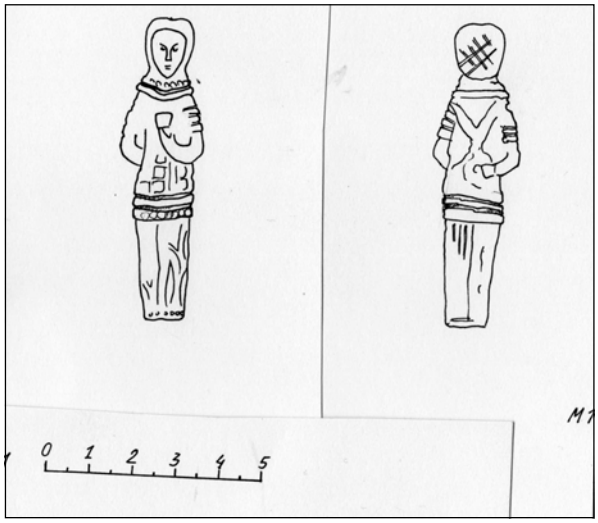

Рис. 5а. Фігурка кельтської богині Керідвен, знайденої біля с. Угли Ковельського району. Рис. художника В. Мискевича, 2018 р.

Тут варто згадати відоме з наукових публікацій погруддя греко-римського божества Сарапіса, виявлене археологами в 2005 році в близькому до Луцька с. Хрінники на Рівненщині. Адже тоді й дві вищезгадані дві сакральні знахідки також можна віднес-

Рис. 6. Давньоримська бронзова монета із зображенням греко-римського божества Сарапіса, знайдена біля м. Луцька. Фото Г. Гулька, 2017 р.

Рис. 6а. Давньоримська бронзова монета із зображенням греко-римського божества Сарапіса, знайдена біля м. Луцька. Рис. художника В. Мискевича, 2018 р.

ти до духовних впливів як давньогрецької так і давньоримської культур. Це ж стверджують і знайдені в 2016 році біля ближніх до обласного центру селах Боголюби та Крупа шість великорозмірних (до 30 мм) давньоримських бронзових монет — дупондій та сестерцій з ознаками тривалого використання. На одній з них, зважаючи на характерний головний убір — калаф, зображені греко-римське божество Сарапіс та імператор Риму, можливо, Антоній Пій [14, 142] (Рис 6,6а). На інших монетах, крім ще не ідентифікованих володарів імперії, є також рельєфні зображення різних античних божеств. Цілком можливо, що згадані вище сакральні фігурки та великорозмірні монети з Ратнівського, Ковельського та Луцького районів, як і в дослідженому Д. Н. Козаком випадку в с. Хрінники на Рівненщині, могли використовуватись місцевими жителями як інтерпретовані з античних зразків складові для пантеону готсько-слов'янських язичницьких божеств [14, 145]. Наразі питання духовного світу наших пращурів, що населяли волинський край в II—III століттях та, як зазначалося, більш детальна ідентифікація фігурок, фібул та монет з сакральними ознаками, ще потребує подальшого вивчення.

У підсумку варто зазначити, що ряд приведених в цьому дослідженні прикладів присутності давньоримських «слідів» на Волині засвідчує про брак системних матеріалів з наведеної вище дійсно малодослідженої та спірної проблематики. Можна скептично відноситись до краєзнавчих публікацій щодо цієї теми з описами випадкових археологічних знахідок, але як тоді переконливо пояснити знайдені на території нашого краю переконливі матеріальні докази цієї концепції. Водночас, поряд з іншими проблемами сьогодення, складнощі подальших таких досліджень полягають ще й в тому, що на Волині донедавна діяла лише одна державна археологічна установа, яка на даний час також фактично припинила свою роботу. Планові археологічні експедиції в області через брак державних коштів вже кілька років мають досить обмежені об'єми. Водночас значна зацікавленість окремих волинян історичним минулим свого краю поряд з технологічним стрибком пошукових технологій, призвели до наступної парадоксальної ситуації. З одного боку офіційні археологічні служби залишаються безпомічними, а з іншого — приватні пошуковці на свій страх і ризик шукають і знаходять цінні історичні раритети. Найбільш складна проблема тут полягає ще й в тому, що значна частина їх не потрапляє до наукового обігу, осідає у приватних колекціях в Україні і, що найгірше, продається за кордон. Боротися з цим явищем лише шляхом невизнання діяльності приватних пошуковців та закликами до їх покарання справа безнадійна. Тут потрібний комплекс цілеспрямованих державних і громадських заходів, діалог та тісна співпраця офіційних археологічних служб та приватних пошуковців. Про це вже давно слід говорити відкрито та діяти невідкладно. Інакше буде запізно і науковці сусідніх держав знову будуть вчити українців, яка ж у нас була історія.

1. Археологія Української РСР: у трьох томах / [голов. редкол.: Артеменко І.І.(голова) та ін.]. — К.: Наукова думка, т. 3. — 1975. — 498 с.

2. Брайчевський М. Римська монета на території України. К., — М.: Наукова думка, 1959. — С. 32—64.

3. Бондаренко Г., Кихтюк В. Історична топоніміка Волинської області: назви населених пунктів. — Луцьк: Настир'я, 2016. — С. 257.

4. Всемирная история: в 10 томах / [главн. редкол.: Жуков Є.М.(гл. ред.) и р.]. — М.: Государственное издательство политической литературы, 1956. — Т. 2. — 887 с.

5. Винокур І. Археологія України /І. Винокур І., Д. Телегін. — Тернопіль: Навчальна думка — Богдан, 2008. — 479 с.

6. Гулько Г. Давньоримський слід 2—4 ст. н. е. на Волині. Минуле і сучасне Волині та Полісся. Олександр Цинкаловський і край. Науковий збірник. Матеріали 27 Міжнародної наукової історико-краєзнавчої конференції, м. Володимир-Волинський, 22 лютого. 2008 р. — Луцьк, 2008. — С. 218.

7. Гулько Г. До питання типології окремих нововиявлених фібул на Волині. Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки №22 за 2009 рік. — Луцьк, 2009. — С. 246.

8. Гулько Г. До питання інтерпретації скарбу давньоримського часу в с. Сереховичі Старовижівського району. Минуле і сучасне Волині та Полісся. Старовижівщина з глибини століть. Науковий збірник. Матеріали 28 Волинської обласної історико-краєзнавчої наукової конференції, 21—22 червня 2008 р., смт Вижівка. — Луцьк, 2006. — С. 190.

9. Давидюк В. Первісна міфологія. — Луцьк: Волинська книга, 2007. — 320 с.

10. Кучинко М. Давні та середньовічні скарби Волині / М. Кучинко, З. Кучинко. — Луцьк: Волинська книга, 2007. — 170 с.

11. Кучинко М., Охріменко Г., Златогорський О. Археологічні пам'ятки Волинської області. — Луцьк: Вежа, 2017. — С. 47.

12. Кучинко М. Археологія Волині. — Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. — С. 118.

13. Козак Д. Готи на Волині. Волинь. Всеукраїнський суспільно — політичний літературно-мистецький часопис. Число четверте. — Луцьк, 2002. — С.15.

14. Козак Д. Етюди давньої історії України . — К.,2010. — 181 с.

15. Козак Д. Культурно-історична інтерпретація скарбів на Волині рубежу 4—5 століть. Археологія, № 4, 1995. — С. 54

16. Керлот Х. Словарь символов. —М., REFL — book, 1994. — 600 с.

17. Крисаченко В. Християнство на теренах України І—XI століття. — Київ: Наукова думка, 2000. — С. 193.

18. Охріменко Г., Локайчук С.— Нариси культури давньої Волині Луцьк: Видавництво обласної друкарні, 2006. — С. 488.

19. Октотт Э. Археология оружия. — Москва: Центрополиграф, 2006. — 388 с.

20. Пасюк І. Торгово-грошовий обіг на Волині (XI — XIX ст.). — К., ПП Іванюк, 2016. — С. 28.

21. Олександр Цинкаловський та праісторія Волині /Г Охріменко, Н. Скляренко, О. Каліщук, В. Ткач, О. Романчук. — Луцьк: Видавництво обласної друкарні, 2007. — 732 с.

22. Федорова Е. Императорский Рим в лицах. — Москва: Слово, 2002. — 231 с.

23. Фунглер Х., Гироу Г., Унер В. Словарь нумизмата. — Москва: Радио и связь,1982.

24. Лис В. Римський сенатор походив з пра-Луцька? — Луцьк: Волинь-нова 27 листопада 2007.

25. Електронний ресурс: https://www.artgreka.com/metal-chariots.

26. Електронний ресурс: https://books.google.com.ua/books?isbn=5457025799.

Олександр Дем'янюк
(м. Луцьк)

НАРОСТАННЯ ПРОТЕСТНОГО РУХУ У ВОЛИНСЬКОМУ СЕЛІ В ДОБУ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

Під час відзначення сторіччя Української революції 1917—1921 рр. з'являються публікації, що спонукають по-новому інтерпретувати події тієї доби. Це стосується як загальноукраїнських дослідницьких проблемних напрямків, так і локальних (місцевих). Адже кожна українська губернія, не випадаючи із загальнодержавного процесу, мала свої особливості, які визначали соціально-економічні, військово-політичні та інші аспекти перебігу там Української революції.

Для Волинської губернії головними особливостями того часу можемо визначити: перенасичення, зокрема західноволинських повітів, військовиками держав-учасниць Першої світової війни; переважаючий сільський соціальний склад Волинського краю, у бік зменшення з заходу на схід губернії. За даними 1912 р. 91,2 % населення цієї територіальної одиниці становили селяни [1, с. 5]. У 1921 р., коли було утворено Волинське воєводство у складі Польської держави, у селах проживало 88 % усього волинського населення [2, с. 174]. Це дає підстави стверджувати, що, не зважаючи на воєнне лихоліття, структура населення Волині суттєво не змінилася. Однією із причин була відсутність широкомасштабних міграційних процесів серед селян [3, с. 164]. Під час Першої світової війни російська армія, відступаючи за межі Західної Волині, евакуювала, здебільшого, представників інтелігенції та чиновництва.

Із поглибленням соціальної невизначеності в перші місяці Української революції селянські невдоволення переростали у відкриту боротьбу з місцевими поміщиками. Ступінь локального антипоміщицького виступу залежала, насамперед, від визиску місцевого землевласника, його ставлення до селян, наявності підбурювачів. Особливість Волинської губернії — домінування поляків-землевласників над поміщиками інших національностей. Тому логічною буде заувага, що саме польські поміщики більше від інших потерпіли від волинських селян.

Сільські жителі застосовували різні методи розрахунків з поміщиками: грабунки маєтків, підпал господарських споруд та поміщицьких садиб, викрадення худоби і сільськогосподарського реманенту, вирубку панських лісів, захоплення поміщицької землі. Вже 14 березня 1917 р. в районі с. Дідовичі Луцького повіту селянами було спалено шість поміщицьких маєтків [2, с. 72]. У селі Свинюхи Кременецького повіту селяни засіяли 240 десятин землі дворянина Дуніна-Карвицького, а в селі Шумбарі цього ж повіту місцеві незаможні селяни відібрали у поміщика Волковинського землю і поділили її між собою [1, с. 8].

У багатьох селах Луцького, Кременецького, Овруцького, Рівненського, Староконстянтинівського, Острозького та інших повітів Волинської губернії селяни не визнавали розпоряджень місцевих органів влади. Тут селяни усували волосних старшин і сільських старост, обираючи сільські та волосні комітети. Стихійне обрання персонального складу зазначених місцевих органів нерідко приводило до поширення анархії в селах, захоплення, поділу поміщицького майна. Селянство почало запроваджувати власні норми права, які базувалися на основі місцевого звичаєвого права. Селянські комітети самочинно встановлювали орендну ціни, оплату праці, вирішували питання землекористування.

Отож, на початковому етапі Української революції есерівські та більшовицькі гасла ще не домінували у волинському селі. Селянський рух на Волині мав, переважно, стихійний характер. Сільська біднота, зубожіла за роки війни, намагалася розжитися «дармовим», використовуючи слушний момент. Професор Б. Гудь переконаний, що «навесні 1917 р. у селянському середовищі розпочинається процес активізації стихійних процесів, головною причиною яких був одвічний «голод на землю» [4, с. 269].

Змушені констатувати, що влітку 1917 р. повітова влада вже не могла стримувати стихійного селянського руху. Її представники майже не отримували допомоги від губернських органів управління. Поменшали випадки залучення державних збройних формацій до ліквідації колективних протиправних дій. Повітова та волосна влада кволо реагувала на протизаконні дії місцевих жителів. Кримінальні справи, заведені за фактом злочину, перебували у розробці по два-три роки.

Зволікання у вирішенні земельного питання викликало обурення та спротив селян. Частина вважала, що раз влада не хоче розподілити чи продати землю, значить вона відстоює інтереси великих землевласників. Тому в кінці травня — на початку червня 1917 р. збільшилася кількість самовільних дій малоземельних селян по захопленню землі і майна поміщиків. З'явилися скарги від поміщиків Т. Гоча, Л. Ледоховського, Ф. Шрефеля, Д. Шейнеймара на окремих селян та сільські громади сіл Матвієвка, Куниці, Гаєв, Гради.

Влітку 1917 р. чітко означилася аграрна проблема. У Петрограді та Києві по-різному підходили до вирішення земельного питання. Не було єдиної думки і поміж членами Української Центральної Ради. Більшовики також не мали розробленого механізму перерозподілу землі. Мало того, російські більшовики ще не виробили концепції відносин із селянством та не визначили його місця в революції.

Гострі дискусії навколо власності на землю точилися на Першому Волинському селянському з'їзді, який відбувся в Житомирі 21—24 травня 1917 р. Форум прийняв рішення про перехід без викупу до трудового народу поміщицьких, удільних, церковних і монастирських земель та скасуванні приватної власності на землю.

Відтак, 29 травня 1917 р. на Першому всеукраїнському селянському з'їзді було вирішено домагатися скасування приватної власності на землю, передачі її без викупу земельному фонду з наступним розподілом лише серед селян, які будуть її обробляти власними руками. Втім, вже дуже швидко суспільно-політичні події показали, що селянська проблема потребувала ще кардинальніших, а основне — своєчасних дій.

Влітку 1917 р. у селах Волинської губернії продовжувалася боротьба поміщиків і заможних селян із малоземельними та безземельними селянами. Інженер шляхів сполучення В. Савіцький надіслав 15 липня 1917 р. Волинському губернському комісару скаргу, в якій зазначалося, що жителі сіл Садки, Степановка, Баймаки та Плиски Кременецького повіту самочинно заволоділи його землями біля с. Баймаки, повикорчовували 465 дерев, зробили пасовисько для худоби, самовільно розпочали косити траву в його володіннях [5, арк. 11]. Кількамісячне протистояння, виїзд на місце суперечки депутата повітового земельного комітету О. Грачова, переговори з місцевими селянами не дали позитивних результатів.

Аналогічні події траплялися в інших повітах. У травні-червні 1917 р. на ім'я губернського комісара, а також у губернський виконавчий комітет поступило повідомлення про те, що в Луцькому, Рівненському, Острозькому, Староконстянтинівському повітах селяни проганяють варту, рубають панські ліси, захоплюють сіножаті.

Влітку селяни прифронтових повітів Волині, підбурювані революційною пропагандою солдатів, а подекуди й ними очолені, завдали збитків поміщикам. Так, селяни с. Городець Луцького повіту захопили землі й викосили сіножаті, у с. Бистриці Рівненського повіту захопили банківський маєток у 5 тис. дес. землі та поділили між собою [2, с. 78].

Під час жнив селяни усіляко перешкоджали поміщикам у зборі врожаю. Самі не хотіли наматися на роботу до них за безцінь і не допускали працювати охочих з інших сіл. Звіти комісарів Луцького, Рівненського, Дубенського повітів показували жахливу картину зростання протиправних дій місцевого населення і солдатів Південно-Західного фронту, анархію й дезертирство в російському війську, озлоблення сільських жителів на своїх заможніших односельців, поширення серед місцевого населення недоброякісного та контрабандного товару. Так, 23 липня в с. Квасилів Рівненського повіту у торговому закладі Ширжиків було виявлено значну кількість тютюнових виробів без необхідних на те документів [6, арк. 3].

Збройну допомогу селянам у захопленні поміщицької землі та майна нерідко надавали солдати регулярних російських військових частин, що перебували у той час на Волині, зокрема воїни 11-ї та Осібної армій. Показовими у цьому твердженні є події, які трапилися в жовтні 1917 р. у волинських володіннях князів Сангушків. 19 жовтня охороною князівського маєтку поранено солдата 13-ї роти, бійці якої разом із селянами рубали панський ліс. У конфлікт втрутилися озброєні солдати цієї військової частини. Вони обстріляли палац Сангушка в м. Славута, самого князя вбили, а маєток розгромили та підпалили [2, с. 86—87]. Володіння Сангушків у Ізяславі, Білгородці, Клембівці пограбовано і підпалено.

Восени 1917 р. збільшується кількість захоплень господарських будівель місцевих поміщиків і заможних селян. До місцевих органів управління надходять скарги на захоплення млинів, знищення складських приміщень, крадіжку сільськогосподарського

реманенту. Так, М. Шандрук скаржився на жителів с. Влащинці Кременецького повіту за те, що вони силою відібрали його водяного млина в орендарів А. Фаєра та М. Цапока й почали самі ним користуватися, не зважаючи на право власності скаржника [7, арк. 1].

Скасування III Універсалом приватної власності на землю селяни зрозуміли не лише як легітимацію їх прагнення до переділу землі та майна, а й як санкцію на його втілення. Тому, у листопаді-грудні 1917 р. почастішали випадки захоплення, грабунків і знищення поміщицького майна селянами Волинської губернії. 25 листопада Староконстянтинівський, Кременецький та Овруцький повітові комісари повідомляли губернського комісара про величезний розмах більшовицької пропаганди як в армії, так і на селі [8, с. 128].

29 листопада 1917 р. жителі с. Ільковець Кременецького повіту разом з солдатами Казанського полку VI корпусу 11-ї армії пограбували, понищили майно та частково зруйнували економію Острозького повітового лікаря Прушинського [11. арк. 6]. У селах Дмитрівка, Воронівці, Козачки Святецької волості Кременецького повіту при сприянні розквартированого в цих селах згаданого вище 64-го Казанського полку розгромили поміщицькі маєтки [5, арк. 68]. В селах Люлінці та Бугловка Вишгородської волості Кременецького повіту селяни разом із солдатами 10-ї окремої батареї під керівництвом Г. Благовісного захопили маєток поміщика Олєйніка [12, с. 45].

Загалом у грудні 1917 р. у Кременецьку повітову земельно-ліквідаційну комісію надійшло понад 30 заяв про завдання матеріальної шкоди. Зафіксовані випадки крадіжки майна поміщика І. Гронтковського селянами с. Новосілки [9, арк. 41], поміщика А. Костановича селянами с. Янковець [9, арк. 12], захоплення майна В. Гайхмана та Ш. Бухштейна селянами с. Ланівці [10, арк. 29] і т. д. Поміщиця Т. Сокольницька скаржилася на селян сіл Ванджулова, Карночівка, Москалівка Кременецького повіту на незаконну порубку лісу і т. д. [9, арк. 22]

6 грудня 1917 р. селяни сіл Сатіїв і Тушебін Дубенського повіту, с. Яновичі Рівненського повіту за допомогою солдат 6-го драгунського Глухівського полку захопили та розподілили між собою майно поміщиці Богуш. 19 грудня селяни с. Баймаки Кременецького повіту захопили млин, який перебував в оренді Є. Мотельницької [13, арк. 12]. В Ізяславському повіті селяни захопили землю, ліс і майно десяти економій, що належали князю Сангушку. Сільські сходи с. Кошарищі, с. Смолова та с. Буймера Житомирського повіту захопили ліс та лісопильні поміщика Терещенка.

Жителі с. Федорівка Кременецького повіту, сіл Кічкарівка та Омеляники Луцького повіту, с. Свободіровка Новоград-Волинського повіту, с. Дубровиця Рівненського повіту на своїх зборах та засіданнях сільських комітетів створювали комісії та переходили до розподілу поміщицьких земель, сінокосів, майна, споруд. Селяни с. Студениця Житомирського повіту заявили керівництву Кмитівського маєтку та Городенського фільварку, що «згідно з ухвалою Студенецького сільського комітету приймають фільварки в своє розпорядження. Самовільно взявши ключі від комор і взагалі від всіх складів, приступили до прийому маєтку» [14, арк. 6].

Задля здійснення контролю за подіями на селі, рада Волинського губернського земельного комітету вирішила взяти на облік усі наявні в губернії землі нетрудових господарств, що й зафіксувала відповідним документом: «Всі землі нетрудових господарств більше 50 десятин придатної з наявними на них культурами, лісами, водами і розташованими в них надрах переходять у відання губернських і повітових земельних комітетів до вирішення земельного питання Установчими зборами» [15, арк. 3]. Окрім того, у відання земельних комітетів переходили будівлі, живий і неживий інвентар, різного роду сільськогосподарські та промислові підприємства.

Утім, солдати російської армії, повертаючись додому, підбурювали селян і проти великих землевласників, і проти земельних комітетів. Наприклад, голова Мотовилівського волосного земельного комітету скаржився керівництву Житомирського повітового земельного комітету, що, «прибуваючи з фронту, солдати стали вести агітацію серед населення, щоб ні в якому разі не давати приймати на облік маєтків» [14, арк. 14].

Восени-взимку 1917 р. спільні солдатсько-селянські групи нищили поміщицькі маєтки, грабували та палили панські садиби, ділили землю та сіножаті у Новоград-Волинському, Рівненському, Кременецькому, Дубенському, Луцькому повітах. Так, із Кременецького повіту повідомлялося, що там «йде спустошення маєтків озброєними солдатами, за підтримки селян», з Ізяславського повіту, що «селяни і солдати ділять між собою землі, ліси, майно, живий та мертвий інвентар в маєтках князя Сангушка» [14, арк. 35].

Не кращою була ситуація щодо перерозподілу лісового фонду. Для захисту приватних лісів їхні власники змушені були створювали загони оборони. Між ними та селянами, які почали залучати до знищення лісів солдатів, почастішали збройні сутички, подекуди з людськими жертвами. Поряд із панськими лісами селяни вирубували й державні лісопосадки, користуючись слабкістю влади на місцях.

Щоб хоч якимось чином врегулювати рубку лісу, Лісовий департамент Генерального секретаріату розповсюдив циркуляр, в якому рекомендував військовим частинам у прифронтовій смузі звертатися у відділ постачання армій Південно-Західного фронту на предмет отримання дозволу на рубку лісу від відповідних земельних комітетів [16, арк. 48]. У цьому ж документі земельним комітетам рекомендувалося звертатися у разі необхідності до повітових комісарів для забезпечення збройною силою охорони лісів.

29 грудня генеральний секретар внутрішніх справ у своєму циркулярі губернським, повітовим, волосним, народним і міським управам зазначав, що необхідно «категорично забороняти грабування дров і лісних матеріалів, приготованих для фабрик, заводів і залізниць, рубка лісу і вивіз лісових матеріалів для заводів, залізниць, потреб міст і фронту, коли на се маються відповідні посвідчення Повітового комісара, повинні проводитись без всяких перешкод з боку населення» [17, арк. 25 зв].

Однак проблема самовільної вирубки лісів залишалася. У прифронтовій зоні Західної Волині вона загострилася настільки, що 9 січня 1918 р. Генеральний секретаріат УНР скерував циркуляр № 124 Холмсько-Волинському управлінню хліборобства і державних маєтків, в якому звертав увагу управління на проведення безборонної рубки лісу, заготовки матеріалів і дров лише для державних потреб і потреб промисловості, що працювала на оборону держави і населення [18, арк. 10]. Разом з тим зверталась увага на проведення заходів проти самовільного зміщення лісових службовців та охорони.

Таким чином, стає очевидним, що впродовж першого року розгортання Української революції протистояння у волинському селі наростало. Серед найважливіших причин — слабкість української влади у волинських повітах і населених пунктах, посилення й безкарність більшовицької агітації. З наближенням опалювального сезону до проблеми переділу землі додалася вирубка лісів.

---

1. Заболотний І. Нескорена Волинь. Нарис з історії революційного руху на Волині. 1917—1939 / І. П. Заболотний. — Львів : Каменяр, 1964. — 204 с.

2. Оксенюк Р. Н. Нариси історії Волині. Соціально-економічний, революційний та національно-визвольний рух трудящих (1861—1939) / Р. Н. Оксенюк. — Львів : Вид-во Львівського університету, 1970. — 276 с.

3. Дем'янюк О. Й. Волинське селянство у початковий період Української революції 1917—1921 рр. / О. Й. Дем'янюк // Український селянин : зб. наук. праць. — 2010. — Вип. 12. — С. 163—166.

4. Гудь Б.В. Українсько-польські конфлікти новітньої доби: етносоціальний аспект / Богдан Гудь. — Х. : Акта, 2011. — 472 с.

5. Держаний архів Тернопільської області (далі — Держархів Тернопільської обл.), ф. 241, оп. 1, спр. 2.

6. Держаний архів Рівненської області (далі — Держархів Рівненської обл.), ф. 5, оп. 1, спр. 15.

7. Держаний архів Волинської області (далі — Держархів Волинської обл.), ф. 49, оп. 1, спр. 108.

8. Дещинський Л. Є. Великий Жовтень на Волині / Л. Є. Дещинський. — Львів: Вища школа, 1977. — 183 с.

9. Держархів Тернопільської обл., ф. 2804, оп. 1, спр. 2.

10. Держархів Тернопільської обл., ф. 241, оп. 1, спр. 78.

11. Держархів Волинської обл., ф. 49, оп. 1, спр. 107.

12. Кичий И.В. Борьба за власть Советов на Правобережной Украине / И.В. Кичий. — Львов: Вища школа, 1986. — 152 с.

13. Держархів Тернопільської обл., ф. 241, оп. 1, спр. 49.

14. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України), ф. 57, оп. 2, спр. 232.

15. Держархів Тернопільської обл., ф. 241, оп. 1, спр. 26.

16. Держархів Тернопільської обл., ф. 241, оп. 1, спр. 82.

17. Держархів Волинської обл., ф. 3, оп. 1, спр. 1541.

18. Держархів Тернопільської обл., ф. 241, оп. 1, спр. 81.

Алла Дмитренко,
Вадим Сидорчук
(м. Луцьк)

НАРОДНА АРХІТЕКТУРА ВОЛИНСЬКОГО ПОЛІССЯ У ДОСЛІДЖЕННЯХ ТА МУЗЕЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ АРХИПА ДАНИЛЮКА

Архип Данилюк — відомий український етнолог, географ, дослідник народної архітектури України, автор численних наукових та науково-популярних праць з різноманітних проблем житлово-господарського будівництва. Багато років Архип Григорович віддав присвятив музеєфікації різноманітних об'єктів народної архітектури, у т. ч. й Волині. Він з перших днів брав участь у формуванні колекції та побудові Музею народної архітектури і побуту у Львові, який пізніше й очолював. Маючи географічну освіту, у своїх статтях дослідник обґрунтовував необхідність створення музеїв народної архітектури у тому ландшафтному середовищі, де вони й були свого часу побудовані [4; 11, с. 84—85].

Незважаючи на значний внесок Архипа Данилюка у дослідження та музеєфікацію народної архітектури, на сьогодні є небагато публікацій, присвячених його життю і діяльності. В основному — це невеличкі статті про те, де і коли він народився, де і в яких роках працював — тобто короткі енциклопедично-словникові дані. М. Рутинський відзначив його внесок у вивчення народної архітектури, теоретичне та практичне музеєзнавство [25]. По-іншому підійшла до проблеми Л. Мірошниченко-Гусак, яка вперше акцентувала увага не на біографічних даних, а коротко проаналізувала науковий доробок дослідника у плані вивчення народної архітектури Волині. Авторка виокремила основні проблеми, які піднімав у своїх публікаціях дослідник [23, с. 50—51]. Внесок А. Данилюка у вивчення і популяризацію реліктових форм народної архітектури України відзначають М. Глушко [2] та М. Верговська [1].

Архип Григорович Данилюк народився у с. Згорани Любомльського району Волинської області, першу освіту здобував у Луцькому педагогічному училищі. Тому Волинське Полісся було тим регіоном, вивченню якого дослідник приділяв дуже велику увагу.

Великою мрією Архипа Данилюка було створення музеїв народної архітектури на Волині, що, з одного боку, сприяло б збереженню багатьох об'єктів культурної спадщини, а з другого — сприяло б розширенню туристичних маршрутів нашого краю. Необхідність появи таких музеїв Архип Григорович обґрунтовував ще 30 років назад, коли старі житла і господарські будівлі стояли в багатьох населених пунктах Волині. Дослідник пропонував два варіанти вирішення цього питання. По-перше, перевезти найбільш цінні зразки народної архітектури до Луцька і створити тут музей просто неба. Другий варіант — створення міні-музеїв у кількох районних центрах, які знаходяться на найбільш жвавих туристичних шляхах [11, с. 82].

А. Данилюк багато років мріяв і про створення музею народної архітектури на території Шацького національного парку з локацією у с. Мельники. Адже у цьому та навколишніх селах тривалий час зберігалися пам'ятки народної архітектури, наприклад, хата кінця XIX ст.; житла із своєрідним, характерним для регіону, конструктивним вирішенням входу; клуні із дахом на сохах; традиційні криниці з дерев'яним цямринням та ін. Будівлі міні-музею у с. Мельники, на думку дослідника, «органічно вписуватимуться у природне середовище і тільки підсилять комплексне значення заповідної території». Стосовно музеєфікації поліських вітряків, то А. Данилюк пропонував зберігати їх там, де вони встановлені і вписуються у сучасну забудову. Дослідник наголошував і на тому, що найцінніші з мистецького боку вітряки в поліських селах вже взято під охорону і розпочато реставрацію [21, с. 30, 33—35]. Однак в дійсності стан речей інший і поліські вітряки зникли з волинських сіл. Десь їх розібрали, а десь вони розвалились самі.

Значну увагу А. Данилюк приділяв розбудові музею-скансену при Музеї історії сільського господарства Волині у с. Рокині. Та й сама ідея створення музею народної архітектури, за твердженням його директора, належить саме Архипу Данилюку, який одного разу сказав: «Давай роби тут скансен» [22].

Створення музеїв потребує попереднього докладного вивчення проблеми. Тому при

формуванні експозиції Музею народної архітектури і побуту і Львові Архип Данилюк значну увагу приділив вивченню народного житлового будівництва Волинського Полісся, мріючи про створення у львівському музеї секторів «Полісся» та «Волинь», які початково передбачались Генеральним планом Музею. Куратором створення названих експозиційних секторів був призначений А. Данилюк, який розпочав активну дослідницько-пошукову роботу з метою вивчення народної архітектури і пошуки найбільш типових її зразків для Музею. З цією метою було придбано типовий для регіону замкнутий двір із с. Датинь Ратнівського р-ну; вітряки кізлового типу із с. Підсинівка та Любохини Старовижівського р-ну. На жаль, сектори «Полісся» та «Волинь» так і не були створені. І на це, на думку дослідника, було дві взаємозв'язаних причини: кампанія проти розширення території музею, а отже, неможливість отримати місце для встановлення будівель, і відсутність коштів [10; 21, с. 28-30; 24, с. 84]. Попри те, що зроблене А. Данилюком для музеєфікації окремих об'єктів народного будівництва Волинського Полісся не принесло результату, все ж сприяло популяризації народної архітектури.

Публікації та експедиційні записи А. Данилюка дозволяють виокремити основні типологічні риси народного житлово-господарського будівництва Волинського Полісся. Локалізуючи територію Волинського Полісся за кількістю збережених архаїзмів в народному будівництві, дослідник включає сюди частину Полісся від Західного Бугу на заході до р. Горині на сході [18, с. 97].

Якщо проаналізувати праці А. Данилюка, що стосуються Волинського Полісся, то бачимо, що він побував у кожному куточку краю. І в подорожніх нотатках, і у статтях називає населені пункти, які він відвідував, а інколи й не один раз. У невеликому дослідженні «Народна архітектура Волинського Полісся» дослідник вмістив рисунки зовнішнього вигляду, схеми планування та короткі описи 37-ми жител, п'яти дворів і шість господарських [12, с. 15—84].

Зібрані впродовж багатьох років матеріали з різних питань народного будівництва, дозволили досліднику виділити його основні типологічні риси. А. Данилюк відзначає, що загальною специфікою регіону є те, що тут не буває садиб, де б стояла лише одна споруда — хата, а завжди є комплекс будівель: комора, клуня, хлів та інші прибудови [21, 14]. Говорячи про поширення на Волинському Поліссі дворів із вільною забудовою, А. Данилюк відзначає наявність тут окружних дворів, різних за плануванням та розмірами, що є особливістю житлово-господарського будівництва краю. Дослідник виокремлює кілька типів окружних дворів. До першого відносить двори, всі споруди яких об'єднані одним дахом. Другий тип окружного двору є еволюцією першого. Тут з-під спільного даху відокремилися вже хата або клуня, побудовані окремо від решти господарських споруд. До третього типу віднесемо двір з умовним поділом на дві частини — так званий «чистий двір» і власне двір для худоби та кормів. Під одним дахом тут розміщені лише будівлі для сіна та худоби, а житло (хата), комора для продуктів та клуня для снопів побудовані окремо і утворюють так званий «чистий двір» [9, с. 131—137; 18, с. 23—30; 21, с. 14].

Специфікою волинського народного будівництва, на думку А. Данилюка, є й «довгі хати», що, крім власне житла, під одним дахом у різних комбінаціях, але обов'язково в ряд (на одній лінії) об'єднувалися різноманітні господарські споруди — сіни, комора, хлів, клуня, колешня та ін. Специфіку такого житла складають закриті піддашшя — прибудови з тильного боку будинку для утримання курей, телят та ін. [18, с. 30—31; 21, с. 14—15].

За конструктивним вирішенням житла Волинського Полісся — зрубні, побудовані переважно із соснових кругляків або півкругляків, рідше — вільхових та ін., вінці яких з'єднані за простими замками або ж у «риб'ячий хвіст». Особливістю жител є те, що при спорудженні стін хати часто поєднували соснові півкругляки і бруси. Ще одна конструктивна специфіка поліського житла в тому, що стіни сіней та комори добудували до житлової частини з брусів за допомогою стовпів (шулів). Зовні і зсередини стіни житла зазвичай обмащували глиною, а білили лише житлову частину [14, с. 17—23; 18, с. 36—39; 21, с. 18, 20, 21, 22—23, 31—32].

Говорячи про дахи давніх поліських жител, дослідник наголошує, що вони були двосхилими і лише в XIX ст. вони поступились місцем чотирисхилим дахам, зробленим із соломи. Стелі — дощаті, влаштовані на поздовжніх (давніші) і поперечних сволоках. Дослідник відзначає збереження на Волинському Поліссі сволоків і при «бальковій системі». У таких житлах бальки клали перпендикулярно до сволока, а дошки — па-

ралельно до нього. Давні способи влаштування дахів — дахи «на сохах», «на підсошках» («дідках»), «на кізлах» («на кузлах») майже до кінця XX ст. зберігалися лише у господарському будівництві [12, с. 8; 14, с. 18—21; 18, с. 39—40, 51, 55; 21, с. 32—34].

А. Данилюк простежив специфіку влаштування вхідних дверей, яких у давніх поліських хатах було по двоє — фасадні і так звані «городні», зроблені у тильній стороні житла. Певну особливість мали пам'ятки давнього житлового будівництва Шацького району, для яких характерне влаштування входу в хату через піддашшя — підсіни, розташовані вздовж комори, в результаті чого останнє приміщення було трохи вужчим [6, с. 71; 12, с. 7; 14, с. 29; 21, с. 32—33].

Щодо влаштування вікон, А. Данилюк відзначає зміну їх форм в процесі історичного розвитку. Давні вікна мали форму горизонтально витягнутого прямокутника. Щодо кількості вікон, то їх у поліських житлах зазвичай було три-чотири. Два вікна влаштовували у фасадній стіні, розташовуючи їх симетрично — зазвичай навпроти печі та навпроти столу. Одне вікно завжди мала запічна стіна, воно робилось біля «примостів» (полу). Окремі житла мали вікно у причілковій стіні, розташоване ближче столу [18, с. 54—55; 21, с. 32].

Із реліктових елементів народного будівництва А. Данилюк виявив житла із волоковими вікнами та грядами — бальками під стелею вздовж запічної та фасадної стін, призначені для сушіння одягу, льону, конопель та ін. У ході експедицій А. Данилюк зафіксував і реліктові форми освітлення — світач, посвіт та опалення — курні житла [9, с. 28—34; 21, с. 15—16, 20, 22, 23—24].

А. Данилюк виокремлює ряд особливостей багатьох поліських жител, серед яких виділяє наявність «прибуку» («прибок», «прибік», «пукліт») — зрубної прибудови з тильного боку хати, біля печі для зберігання овочів, — картоплі, буряків, моркви, квашених огірків і капусти та ін., що є реліктом давньоруської стебки — первісного зрубного житла в якому зігрівалися не за допомогою печі, а жару [18, с. 45—47, 53; 21, с. 19, 33]. Подекуди у причілковій частині хати прибудовували колешню — холодне приміщення для зберігання зерна, сільськогосподарського реманенту, дров. Локальне поширення мають хати «з двірцем», що найчастіше складався з пукліта, задвірка і комірчини [14, с. 26—28; 18, с. 53; 21, с. 21].

Щодо планування народного житла, то, за твердженням дослідника, воно було однотипним, характерним і для інших районів України. Простір хати ділився на ряд функціональних зон — для приготування їжі — піч; зберігання посуду — мисник, полиці; для спання — «примости» (піл) і лави; для прийняття їжі, виконання обрядів — стіл, покуть. Піч у поліських житлах велика, розташована біля входу біля тильної стіни, яка продовжується довгою грубою, закриваючи частину примостів [14, с. 33—40; 7, с. 72; 18, с. 63—70; 21, с. 24, 33].

Значну увагу А. Данилюка привернули тимчасові житла, характерні для Волинського Полісся. Їх дослідник об'єднує у дві групи. До першої відносить невеликі хатини, побудовані на наділах [21, с. 25], розміщених далеко від села, часто навіть за болотами. Їх поширення обумовлене двома факторами: дробленням наділів і розміщенням їх далеко від села, а також значною заболоченістю території, що зумовлювало переселення туди переважно дорослих членів родини ще по санному шляху, перед тим, як скреснуть болота. Формування другої групи тимчасових будівель А. Данилюк пов'язує із значним розвитком на Волинському Поліссі тваринництва, зокрема у відгінній формі. Зважаючи на відсутність місць для випасу худоби, їх шукали по віддалених лісових острівцях, куди худобу, переважно молодняк, виганяли на весь пасовищний сезон. Наприклад, на такому відгінному пасовищі жив дядько Лев із «Лісової пісні» Лесі Українки. На таких пасовищах влаштовували стійла для худоби і тимчасові житла для пастухів. А. Данилюк простежив еволюцію таких тимчасових споруд. На початковому етапі тут будували лише заслони з хмизу і гіляк, що були відкритими зверху для відведення диму. Потім з'явилися «буди» — споруди, накриті зверху. Для худоби споруджували кошари, плетені з лози, що мали заокруглені кути, а дах — із сіна чи соломи. Заможні господарі зводили навіть хліви зрубної або стовпової конструкції, покриті солом'яними дахами [3; 18, с. 80—82; 21, с. 25—28].

А. Данилюк, зафіксував і архаїчні елементи конструкції господарських будівель, якими особливо виділялися клуні. Зокрема тривалий час (аж до 1980-х рр.) на Волинському Поліссі зберігались будівлі з дахом на сохах, що закопувались у землю вздовж усієї центральної частини будівлі. Дахи на кроквах поширилися на Волинському Поліссі

на початку XX ст. Стіни клунь — зрубні і каркасні. А. Данилюк звертає увагу на твердження окремих дослідників, що каркасна техніка зведення стін є більш давньою, ніж зрубна [7, с. 63; 14, с. 21; 21, с. 35].

В ході експедиційного вивчення Волинського Полісся, А. Данилюк звертав увагу і на особливості зберігання сіна, виділивши при цьому кілька основних способів: 1) у звичайних стогах з жердиною (стовпом) у центрі та підмосткою із хмизу; 2) у стогах, викладених на спеціально влаштовані підмостки із стовпом у центрі, що робилися з метою захисту сіна від вологи; 3) в оборогах — квадратних спорудах, в основі яких дерев'яна платформа, влаштована між чотирма стовпами, та солом'яним дашком, який рухається по стовпах і кріпляться за допомогою кілочків, що затикаються спеціально зроблені отвори стовпів; за твердженням А. Данилюка, зберігання сіна в оборогах поширилося на початку XX ст. [7, с. 64; 21, с. 35, 37—38].

Досліджуючи огорожу традиційної поліської садиби, А. Данилюк відзначає, що вона була нескладною і виокремлює два основні типи: 1) найбільш поширеними були примітивні огорожі, влаштовані із невеликих стовпчиків (сошок), до яких прикріплені горизонтальні жердини; 2) тини, які заплітались зазвичай лозовими, рідше — сосновими гілками вертикально; для цього ставили стовпчики, до яких кріпили три поперечні жердини, які переплітали гілками [21, с. 35].

Невід'ємною складовою поліського житлово-господарського комплексу була криниця (колодязь) із дерев'яним цямринням. За способом діставання води, А. Данилюк ділить поліські криниці два типи: за допомогою жердини із металевим гачком, у який вставляли дужку відра; і криниці з «журавлем». На думку дослідника, криниці другого типу найбільш характерні для с. Світязь [21, с. 35]. Однак на основі польових досліджень можна бачимо, що криниці з журавлем, правда часто вже не з дерев'яним цямринням, а бетонним, і сьогодні поширені в багатьох селах Волинського Полісся, в той час як у с. Світязь раніше побутував і перший тип криниць.

Досліджуючи традиційне житло Полісся, А. Данилюк запропонував його періодизацію, виокремивши чотири етапи (фази). Характерними рисами першого етапу (поліського), що тривав до початку XVI ст., є зрубні однокамерні житла з дахами, покритими дранкою. Залишки таких жител найдовше збереглись на Рівненському і Житомирському Поліссі. Другий етап дослідник пов'язує з появою житла з побіленими стінами, критого соломою та розширенням кількості господарських і допоміжних будівель. Тривав з XVI ст. до 1930/1950-х рр. Третій етап дослідник називає «перехідним», тривав до 1960-х рр., коли змінюються функції садиби і хати, але зберігаються традиції забудови. Характерними рисами четвертого етапу є використання у житловому будівництві проектів та нових матеріалів [17; 18, с. 87—88].

Таким чином, аналізуючи внесок Архипа Григоровича Данилюка у вивчення різних проблем традиційного народного будівництва Волинського Полісся, варто відзначити, що дослідник піднімав різноманітні питання: конструктивні особливості, планування, організація внутрішнього простору, інтер'єр та екстер'єр поліської хати. Значна увага приділена вивченню різноманітних форм господарського будівництва. Матеріали, нагромаджені дослідником впродовж багатьох років експедиційних обстежень поліських сіл, можна використовувати при побудові музейних експозицій та виставок, проведенні культурно-виховних заходів.

---

1. Верговська М. Поліське житло в дослідженнях українських вчених XIX — початку XXI століття [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzzui_2013_33_40, назва з екрану.

2. Глушко М. Дослідження традиційного будівництва у науковому товаристві імені Шевченка (кінець XIX — початок XXI ст.) [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/94939, назва з екрану.

3. Данилюк А. Г. Батьківська хата. Радянське життя. 1981. 10 січня. — С. 4.

4. Данилюк А. Г. Будівлі на відгінних пасовищах Волині. Народна творчість та етнографія. 1980. № 6. — С. 75—76.

5. Данилюк А. Г. Верхів'я Прип'яті: будівлі, пасовища. Озерний край. 1990. Червень. — С. 72—73.

6. Данилюк А. Г. Взаємозв'язок народної архітектури і побуту Полісся з ландшафтом. Проблеми збереження матеріальної і духовної культури Полісся: Тези доп. наук.-пр. конф. 1—2 листопада 1994 року. Сарни, 1996. — С. 5—7.

7. Данилюк А. Г. Внутрішній образ традиційної поліської хати. Минуле і сучасне Волині й Полісся : народне мистецтво і духовність: Зб. наук. пр. Луцьк, 2005. — С. 92-94.

8. Данилюк А. Г. Давнє народне житло в Шацькому національному парку. Народна творчість та етнографія. 1994. № 2—3. — С. 70—73.
9. Данилюк А. Г. Давні господарські будівлі на Поліссі. Народна творчість та етнографія. 1978. № 3. — С. 62—64.
10. Данилюк А. Г. Давні народні будівельні традиції на українському Поліссі. Древляни: Збірник статей з історії та культури Поліського краю. Львів, 1996. Вип. 1. — С. 97—108.
11. Данилюк А. Г. Давня архітектура українського села: Етнографічний нарис. К.: Техніка, 2008. — 256 с.
12. Данилюк А. Г. Давня поліська хата. Народна трибуна. 1991. 17 квітня.
13. Данилюк А. Г. Дорогами українського Полісся — до прабатьківщини слов'ян. Берегиня. № 2'93 — 3'94. — С. 75-80.
14. Данилюк А. Г. З історії створення генерального плану Львівського скансену. Наукові записки [Музею народної архітектури та побуту у Львові]. Вип. 2. Львів, 2008. — С. 242—245.
15. Данилюк А. Г. Ландшафт і формування традиційної народної архітектури Волинського Полісся Минуле і сучасне Волині й Полісся: Народна культура — шлях до себе. Матеріали Волинської обласної наук.-етнограф. конф., 10—11 квітня 2003 року, м. Луцьк. Зб. наук. пр. Луцьк, 2003. — С. 84—85.
16. Данилюк А. Г. Музей просто неба в Рокинях. Берегиня. 2001. № 4. — С. 65—68.
17. Данилюк А. Г. Народна архітектура Волинського Полісся. Рівне Волинські обереги, 2002. — 86 с.: іл.
18. Данилюк А. Г. Народне житло Волині другої половини XIX — початку XX ст. Народна творчість та етнографія. 1981. № 6. — С. 75—78.
19. Данилюк А. Г. Наша хата: Етнографічний нарис про традиційне поліське житло. Луцьк: Надстир'я, 1993. — 62 с.
20. Данилюк А. Особливості виникнення і розвитку сільських поселень у Правобережній частині Українського Полісся. Полісся : Етнікос, традиції, культура. Луцьк, 1997. — С. 29—37.
21. Данилюк А. Г. Особливості розвитку традиційного народного житла Волинського Полісся. Народна творчість та етнографія. 1977. № 1. — С. 50—56.
22. Данилюк А. Г. Особливості сучасного народного будівництва Волинського Полісся. Тези конф., присв. «Атласу історії культури Волинської області», 11—13 грудня 1991 року. Луцьк, 1991. — С. 35—37.
23. Данилюк А. Г. Особливості традиційної народної архітектури в Любомльському районі // Минуле і сучасне Волині й Полісся : народне мистецтво і духовність : Зб. наук. пр. — Луцьк, 2005. — С. 225—227.
24. Данилюк А. Г. Періодизація розвитку народного будівництва Українського Полісся. Народна творчість та етнографія. 1982. № 6. — С. 58—61.
25. Данилюк А. Г. Релікти давнього будівництва. Наука і суспільство. 1984. № 12. — С. 65—67.
26. Данилюк А. Г. Стара хата — альбом життя. Озерний край. 1990. Березень—Квітень.
27. Данилюк А. Г. Традиційна архітектура регіонів України: Полісся. Львів, 2001. — 147 с.
28. Данилюк А. Г. Традиційна поліська садиба і типи її забудови. Народна творчість та етнографія. 1991. № 2. — С. 53—58.
29. Данилюк А. Г. Традиційне народне будівництво Волинського Полісся і проблеми збереження його найцінніших зразків у сучасних умовах. Минуле і сучасне Волині: тези доп. та повідомл. II-ї Волинської історико-краєзнавчої конференції 26-28 травня 1988 р. Ч. II. Луцьк: Волинська обласна друкарня, 1988. — С. 80—82.
30. Данилюк А. Г. Човнярство на Волинському Поліссі. Наукові записки [Музею народної архітектури та побуту у Львові]. Вип. 2. Львів, 2008. — С. 149—154.
31. Данилюк А. Г. Шляхами України. Етнографічний нарис. Львів: Світ, 2003 [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://chtyvo.org.ua/authors/Danyliuk_Arkhyp/Shliakhamy_Ukrainy/, назва з екрана.
32. Дмитренко А. Територія туристичної привабливості або втрачені і збережені пам'ятки культурної спадщини села Столинські Смоляри. Минуле і сучасне Волині та Полісся. «Любомль і Любомльщина в українській та європейській історії». Наук. зб. Вип. 63. Луцьк, 2017. — С. 640—646.
33. Дмитренко А. Традиційне господарство Волинського Полісся кінця XIX століття в праці М. Теодоровича «Волынь в описании городов местечек и сел...». Минуле і сучасне Волині та Полісся: Володимир-Волинський в історії України та Волині. Луцьк, 2004. — С. 432—434.
34. Лівіцька О. Або гроші музею, або — проценти Середюку: чого муштрують рокинівський скансен? [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.volyn24.com/news/73667-abo-dotaciyu-muzeievi-abo-roialti-seredyuku-z-iakoyu-metoyu-mushtruyut-rokynivskyj-skansen, назва з екрану.
35. Мірошниченко-Гусак Л. А. Г. Данилюк — дослідник народного будівництва Волині. Минуле і сучасне Волині й Полісся: Народна культура — шлях до себе. Матеріали Волинської обласної наук.-етнограф. конф., 10-11 квітня 2003 року, м. Луцьк. Зб. наук. пр. Луцьк, 2003. — С. 12—14.
36. Музей народної архітектури та побуту у Львові. Путівник / Авт. тексту А. Данилюк, І. Красовський, В. Рибак та ін. Львів: Каменяр, 1980. — 183 с., іл, 16 л іл.
37. Рутинський М. Наукова етногеографічна спадщина, внесок та підходи до збереження національного етнокультурного різноманіття Архипа Данилюка [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://bojky.wordpress.com/2010/08/28/, назва з екрану.

Ірина Капустинська
(м. Острог)

ПОЧАТКОВА ІСТОРІЯ МІСТА ШЕПЕТІВКИ ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ XVII СТ. ЗА ОПИСОВО-СТАТИСТИЧНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ

Найповніші та найбільш репрезентативні свідчення про соціально-економічну структуру і розвиток міст і містечок Південно-Східної Волині ранньомодерного часу містить збережена донині облікова та описово-статистична документація. Насамперед це стосується інвентарних описів. Саме цей вид джерел містить багату інформацію статистичного характеру, що дає змогу прослідкувати розвиток населених пунктів Південно-Східної Волині. У них, зокрема, наявні конкретні відомості, що стосуються кількості населення міста, містечка чи села, його соціальної і професійної структури, національного складу, форм і розмірів податків та повинностей жителів, стану наявних у поселенні адміністративних та господарських об'єктів [5, с. 70].

Також, з огляду на те, що практично вся територія Волині належала до приватновласницького сектора і знаходилася в руках великих магнатів, вбачаємо особливу цінність інвентарних описів маєтків як історичного джерела у тому, що створювалися ці описи для власних управлінських потреб власника тієї чи іншої маєтності і фіксували не лише господарський стан певного міста чи села, а й його правовий статус [4, с. 281]. Зважаючи на те, що власник був, безсумнівно, зацікавлений у фіксуванні реального демографічного становища та господарського потенціалу своєї маєтності, дані їх описів тепер дають можливість історикам робити висновки, найбільш наближені до тогочасної дійсності. Таким чином, з огляду на багатий різноаспектний інформативний потенціал, інвентарі заслужено посідають пріоритетне місце в джерельній базі усіх студій з ранньомодерної історії Волині.

Саме в таких інвентарях господарського походження і збережена найповніше початкова історія розвитку міста Шепетівка першої третини XVII ст. Адже й це містечко було приватновласницьким, а заснували й володіли ним князі Заславські. Власне, до 1619 р. Шепетівка була селом, про що свідчить, зокрема, інвентар 1610 р., де згадано «Siolo Szepetowka» [2, k. 21], проте уже в інвентарі Заславської волості 1631 р. знаходимо «Miasto Szepetowka» із зазначенням «na wolnosci ot lat dwunastu» [1, k. 34], тобто від 1619 р. Цей рік, власне, і є датою перетворення Шепетівки як сільського поселення у міське, чому безпосередньо посприяла локаційна діяльність князя Юрія-Єжи Заславського. Це судження про дату локації міста також підтверджують історики на основі інших інвентарних описів Шепетівки [4, с. 281].

За кількістю населення Шепетівка, як і решта волинських приватновласницьких міст, була невеликим населеним пунктом. Так, за інвентарем 1610 р., коли Шепетівка ще була селом, у ній налічувалося 33 родини, що володіли власними димами, а також 4 підсусідки та 4 коморники [2, k. 21—22], котрі власних хат не мали. За даними подимного реєстру 1629 р. у місті Шепетівка уже було 128 димів [3, с. 96], а за інвентарем 1631 р. нараховуємо 156 димів, з яких 6 єврейських [1, k. 34—36]. Таким чином, беручи за зразок середню чисельність міщанської родини у 6 осіб, визначену І. Ворончук [6, с. 298—300], можемо вирахувати приблизну кількість населення Шепетівки у відповідні роки. Так, у 1610 р. воно складало 206 осіб (не забуваємо про 4 підсусідки та 4 коморники), у 1629 р. — 768 осіб, а у 1631 р. — 936 осіб.

Завдяки тому, що в інвентарях 1610 р. і 1631 р. поряд з іменами мешканців Шепетівки часто зазначено рід їх діяльності, ми маємо змогу з'ясувати професійну структуру населення, проаналізувати стан і рівень розвитку окремих галузей господарства Шепетівки у першій третині XVII ст. Так, бачимо, що у 1610 р. у селі Шепетівка було всього 5 ремісників: «Васко краве(ц)», «Иван Кова(л)», «Яско Дегтя(р)», «Миско Шве(ц)», «Грицко Шве(ц)» [2, k. 21—22]. Проте уже за даними інвентаря 1631 р. у місті Шепетівка помітним є розширення професійної структури населення як за кількістю самих професій, так і за кількістю осіб, що до них належать. На цей рік в Шепетівці налічува-

лося 14 видів ремесел і промислів і 28 мешканців, що ними займалися:

Професія	Кількість осіб	Професія	Кількість осіб
Ковалі	6	Тесляр	1
Бондарі	4	Гончар	1
Шевці	4	Шинкар	1
Стрільці	2	Лісничий	1
Кушніри	2	Калачник	1
Ткачі	2	Мельник	1
Маляр	1	Пастух	1
			Всього: 28

Як бачимо, найбільше у Шепетівці в цей час було ковалів — 6, менше — по 4 представники — бондарів та шевців, по 2 стрільці, кушніри, ткачі, решта — по одному. Зокрема, з перелічених в інвентарі, можна згадати такі імена: «Szynkarz s korecki woly», «Kondrat Lesniczy», «Lukian Strzelec», «Melnik Horał», «Iwan Kusznirz», «Kowal Czarny», «Misko Pastuch», «Tkacz Sawka» та ін. [1, k. 34—35]. Також, судячи з даних інвентаря 1631 р., в Шепетівці були свої священик «Fedor pop» та лікар «Konrat Medycian», а також представник одного досить специфічного «ремесла» — «Worozbyt Klim» [1, k. 34—35].

З переліку прізвищ населення Шепетівки, що подаються в інвентарях, можна зробити висновки і про його етнічний склад в перші роки після заснування. На жаль, в описах 1610 р. та 1631 р. у багатьох випадках мешканці Шепетівки подаються без фіксації їх прізвищ, тому важко робити однозначні узагальнення, проте загальну картину тогочасного етнічного складу можна з'ясувати. Так, переважну більшість складали українці. Разом з ними в місті жили євреї, поляки, литовці, цигани. У 1631 р. в Шепетівці налічувалося 6 єврейських домів, адже вони записані в інвентарях із спеціальною вказівкою — «жид», наприклад, «Zyd Nachimko», «Abram Zyd», «Zyd Leyzor» і т. д. [1, k. 34].

Інвентар 1631 р. також містить відомості про існування розвинутої системи міського самоврядування у Шепетівці. І хоча даний інвентар прямо нам не називає імен князівського урядника, офіційного осадника та війта, проте маємо всі підстави вважати, що ці посади у місті існували. Підтвердженням цієї тези є згадки в переліку міщан Шепетівки бурмістра та ще й не одного («Klim Burmistrz», «Hawrilo Burmistr», «Misko Burmistrz»), присяжного («Ihnat Przyseznik»), сотника («Fedor Socki») [1, k. 34]. Крім цього ми можемо із впевненістю сказати, що посада війта як центральний інститут у системі самоврядування у Шепетівці у 1631 р., безсумнівно, був, адже в списку «домів ринкових» зафіксовано «Woytowych domow 2», а також згадується «Ulas Woytow zięc» [1, k. 34]. Як бачимо, посада війта була фінансово вигідною, що є суголосними міркуванням А. Заяця. На жаль, в інвентарі 1631 р. особу шепетівського війта конкретно не названо, проте є всі підстави вважати, що це був представник шляхти [7, с. 145—146].

В цілому на першу половину XVII ст. Шепетівка досить швидко зростала і розширювалася у просторову плані. Це сприяло розвитку міста як в демографічному аспекті, так і в економічному. За даними опису 1631 р. в місті налічувалося 30 «домів ринкових», 5 з яких перебувало у власності євреїв. Крім цього у Шепетівці було 5 вулиць, а саме: «Ulica ot zamku», «Ulica srednia ot Sudylkowa», «Ulica niznia ku stawu», «Ulica ot walu ot cerkwi», «Ulica nizka od stawu» [1, k. 34]. Така кількість вулиць є досить невеликою, але у міста були хороші перспективи розвитку і розростання. Князі Заславські були зацікавлені у швидкому загосподаренні своїх володінь, тому, засновуючи нове місто, давали йому т. зв. «волю» на декілька років, що звільняло міщан від сплати податків і виконання повинностей. Так, місто Шепетівка станом на 1631 р. було на «волі» 12 років від

року заснування [1, k. 34]. Такі пільги, безумовно, приваблювали нових поселенців, що сприяло господарському розвитку новоосадженого міста. Так, у 1631 р. в Шепетівці з'явилося 10 нових «wolanikow», що збираються будувати собі халупи («chalupy»), і вісім з них уже розпочали будівництво [1, k. 36].

Отже, завдяки використаним інвентарям 1610 р. та 1631 р., подимному реєстру 1629 р. маємо змогу простежити динаміку зростання і розвитку Шепетівки у першій третині XVII ст. Так, бачимо, що кількість населення у Шепетівці швидко збільшувалася, чому, безсумнівно, посприяло перетворення її з села у місто у 1619 р.

З використаних інвентарів 1610 р. та 1631 р. можна отримати цінні відомості про економічне життя Шепетівки у першій третині XVII ст., складовими якого були ремісництво (ковальство, шевство, ткацтво, бондарство та ін.) та інші ремісничі промисли, як гончарство, шинкарство та ін. Серед найпоширеніших професій у Шепетівці у першій половині XVII ст. бачимо ремесла коваля, бондаря, шевця, тобто ті, що задовольняли найперші потреби тогочасних людей. В інвентарі 1610 р. ця тенденція ще більш помітна. Наявність двох стрільців та лісничого, за інвентарем 1631 р., підтверджує думку про специфічність Південно-Східної Волині як прикордонного регіону з частими татарськими набігами і потребою захищати міста, що там локовані. Що ж до торгівлі, то, судячи з кількості «домів ринкових» з інвентаря 1631 р., торгово-ремісниче життя на ринковій площі міста у цей час вже було досить активним.

В цілому ж Шепетівка була локована та розвивалася за прикладом інших приватновласницьких міст Волині князів Заславських. Але, завдяки наявним описам міста першої третини XVII ст., маємо змогу простежити динаміку його зростання і піднесення від села до містечка.

Підсумовуючи аналіз даного питання, варто ще раз наголосити, що інвентарні описи приватних маєтків — це найперше історичне джерело, яке повинен використовувати історик для досліджень з історичної демографії, соціально-економічної історії. Вони незмінно залишаються основними і надзвичайно важливими джерелами для вивчення соціально-економічного розвитку Південно-Східної Волині як специфічного регіону в сенсі запізнення «урбаністичного буму», значної концентрації приватновласницького сектора та широкого охоплення маєтків практикою інвентаризації.

---

1. Archiwum Narodowe w Krakowie. Archiwum Sanguszków. — № 64/11. — 64 k.

2. Archiwum Narodowe w Krakowie. Archiwum Sanguszków. — № 64/23. — 26 k.

3. Баранович О. І. Залюднення України перед Хмельниччиною: Волинське воєводство / О. І. Баранович. — К., 1930. — 155 с.

4. Берковський В. Г. Інвентарний опис міста Шепетівки 1643 року — важливе джерело з історії рідного краю / В. Г. Берковський // Матеріали Міжнародної науково-краєзнавчої конференції «Південно-Східна Волинь: від давнини до сьогодення». — Шепетівка, 2015. — С. 281—297.

5. Борилюк Д. Інвентарні описи як джерело до вивчення історії Південно-Східної Волині у XVI—XVIII ст. / Д. Борилюк // Матеріали Міжнародної науково-краєзнавчої конференції «Південно-Східна Волинь: від давнини до сьогодення». — Шепетівка, 2015. — С. 69—76.

6. Ворончук І. О. Населення Волині в XVI — першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники / Ред. Л. О. Біда. — К.: 2012. — 712 с.

7. Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI — першій половині XVII століть. — Львів: Вид-во «Добра справа», 2003. — 206 с.

Степан Костюк
(м. Тернопіль)

НАДАННЯ МАГДЕБУРЗЬКОГО ПРАВА НАСЕЛЕНИМ ПУНКТАМ ТЕРНОПІЛЬЩИНИ: ФОНДИ ТЕРНОПІЛЬСЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

Академічне, ілюстроване видання «Історія міст і сіл Української РСР. Тернопільська область» (Київ, 1973, 640 с.) документально засвідчує 19 населених пунктів регіону, громади яких упродовж XIV — XVIII століть отримали самоврядні права, задекларовані магдебурзьким правом.

Хронологічно, зокрема, привілей одержали: Теребовля (1389 рік; с. 480), Кременець (1438 рік; с. 368), Коропець (1453 рік; с. 425), Бучач (1515 рік; с. 175), Бережани (1530 рік; с. 101), Підгайці (1539 рік; с. 110), Тернопіль (1548 рік; с. 66), Товсте (1548 рік; с. 262), Гусятин (1559 рік; с. 205), Золотий Потік (1601 рік; с. 185), Борщів (1629 рік; с. 130), Зборів (1689 рік; с. 320), Мельниця-Подільська /до 1940 року — Мельниця-над-Дністром/ (1747 рік; с. 147), Заліщики (1766 рік; с. 253) тощо [1].

Серед наявного тематичного фонду тільки п'ять оригінальних документів.

Позиція перша. «Привілей польського короля Жигмонта Старого для м. Золочева, яким йому надається магдебурзьке право, за яким місто перейшло на самоврядування. 15 березня 1523 року» /пергамент, рукопис, мова латинська, початкові букви тексту вензель утворюють; різнокольоровим шнуром прикріплено королівську воскову печатку; зверху — червоний колір; час надходження — 1942 рік/ (ТКМРД — 5759).

Позиція друга. «Грамота князя Міхала Казімєжа Радзівілла підтверджує надане м. Золочеву... магдебурзьке право...» (раніше документ видано 30 листопада 1681 року /Яворів — тепер Львівщина/) /рукопис, заставні букви — форма вензелів; туго сплетеним шнурком жовто-зелених ниток скріплено печатку — металевий футляр; запис щодо надходження — 1948 рік/ (ТКМРД — 5539).

Документом, спроможним збагнути сучасниками суть положень магдебурзького права постає «Книга із бібліотеки ім. Л. Фінкеля регіонального Музею Подільського в Тернополі /«Магдебурзьке право, перекладене з латинської і німецької мови на польську. Варшава. 1646 рік»/» (ТКМРК — 2412).

Чисто «магдебурзькі» матеріали доповнюють інші артефакти «призначального» (ТКМРД — 5537), «підтверджувального» (ТКМРД — 5760, 5761) змістів.

«Найкорисніше» прислужився громаді Тернополя перший бургомістр-українець Володимир Лучаківський: вперше у Тернополі облаштовано електричне освітлення, водогін та телефон.

Відтак, 19 березня 2018-го сесійну залу Тернопільської міської ради обрано місцем пошанування 180-річчя від народження колишнього очільника сьогодні «файного міста». Низку заходів увиразнило спецпогашення поштової друкованої продукції [2, с. 3].

Тернопільським обласним краєзнавчим музеєм також випущено два різновиди тематичного конверта — «Володимир Лучаківський. 180 років», здійснено тогоденні відправлення.

Упродовж кількох останніх років Україна впроваджує децентралізацію влади. Скажімо, на Тернопільщині передбачено утворити 56 об'єднаних територіальних громад.

Висновки. Опрацювання документально-пергаментного фонду «підказало» оформити спеціальний роздільник — «Магдебурзьке право», що надасть можливість — за необхідності — швидшого отримання матеріалів для вивчення та запровадження повноважень, враховуючи особливості сьогодення [3].

---

1. Історія міст і сіл Української РСР. Тернопільська область. — Київ, 1973. — 640 с.; іл.
2. Георгій Коваль. Філателістичне пошанування українського бургомістра //Свобода. — 2018. — 23 берез.; Чубата Д. «Просвіті» є за що дякувати Володимирові Лучаківському //Вільне життя плюс. — 2018. — 30 берез. — (Славетні краяни).
3. Фонди Тернопільського обласного краєзнавчого музею.

Надія Корнійчук
(м. Луцьк)

ПОДОЛАННЯ МИНУЛОГО СЬОГОДНІ

Польсько-українське протистояння на Волині

Не так давно, двадцятиріччя тому, відбулись семінари, симпозіуми в Луцьку, Острозі, Варшаві та інших містах, де розглядались питання взаємопорозуміння між поляками та українцями у з'ясуванні минулих подій, аби дійти взаємозгоди сьогодні. Адже на минулій кривді між обома народами не побудуєш майбутнього. Тим більше, що жодна держава не зацікавлена так, як Польща, у входженні України до спільних європейських структур. З Польщею нас єднає, насамперед, «спільна доля бездержавності й експансії сусідів», та «ключовим партнером на Заході», мабуть, єдиною для України в цьому питанні є Польща. Хоча вже був диктат від них, яких героїв ми маємо шанувати... Вона визнала вояків Армії Крайової своїми героями, хоча вони чинили жорстокі вбивства і катування мирних українців на Волині. То чому ж ми, на думку польських очільників, «не маємо права», як вони вважають, визнавати своїх героїв як Степана Бандеру (хоч на руках його немає крові, він відсутній був в Україні під час трагедії на Волині) чи наших повстанців з УПА, що захищали права українців на життя?! Адже на УПА списали вони як наші опоненти в цьому питанні всі злочини, які чинили інші злочинці, котрими кишіла тодішня наша Волинь? Але це не досліджено поляками достеменно й до кінця. Це видно по кількох прикладах: коли спочатку батько з донькою Семашки нарахували до сотні тисяч жертв своїх співвітчизників, то українців ледь до чотирьохсот. Таке в корені неправильне рішення. Коли той же професор Ґ.Мотика й досі вважає сто тисяч жертв своїх земляків, то українців лише три тисячі — це теж нонсенс! Це число вже самі Семашки тричі міняли на майже вп'ятеро меншу! Але найдужче обурює, що наші українські ЗМІ повторюють цю нісенітницю! Розгорнувши вперше громіздкий том Семашків, насамперед я глянула на наші місцевості, де добре була обізнана в тих подіях. Мені відкрилася трагедія поляків у с. Клепачові, вбитих бандитом-«азіатом», а написано в них, що УПА. Після чого поляки тричі вбивали українців Клепачова, і кількість жертв переважали число їхніх жертв понад половину. А дослідники подають покруч до навпаки, приписуючи собі підтвердження того, що останніх було значно більше, підкреслюючи тим, що на українцях більший гріх. Якщо по правді, то той «азіат» (недарма так його кликали вдома, і таке псевдо взяв!) тільки в українців виріс, а сам — гібрид матері-повії та солдата з Росії, на Волині їх звали «азіатами». От вам і генетичний код і кров псована від московита... Так само і на Рівненщині, біля с. Ярославичі на хуторі Вигода: число жертв — навпаки. Хто ж так досліджує, ще й розповсюджує такі банальні речі в світі?! Ніхто не твердить, що у той історичний проміжок часу — мук, морду, цинізму — ми хочемо «відмитись». Ні, були різні покидьки й серед українців, власне, серед бандитів українського походження, у тому числі й випадки в надрах УПА. То про ті випадки тільки може йти мова, а не узагальнювати, як поступають нинішні поляки, і все звалювати на УПА. Вся Волинь стікала тоді кров'ю.

Або згадати б (я це вже описувала), як нападники мордували полячку юну Стасю, прив'язавши колючим дротом до цямрини, опустивши її голову в криницю, «поколійно ґвалтували» (тобто групою осіб), так само Зосю і Люцію на очах в сусідів, рідних перед ямою до непритомності жертв продовжували оргію насильства і ще живими вкинули в яму... Як згадують очевидці, що чудом врятувалися: «Кто теґо не пшежил, тен не зрозумє, бо то напраде трудно зрозумєць». Такого не міг вчинити жоден українець, хоч би якою злістю він не був переповнений: українці цнотливий народ, особливо в там-ті часи. Це чисто азіатські прийоми. То хто були ті нападники? Чи не з перевертнів?! Не досліджене до кінця — ще не доказ! Так, той цинізм, ту віхолу всезагальної ненависті нині важко навіть зрозуміти, не те, що повірити. Так було! Але й кожен волиняк, що пам'ятає, а в той час фіксував ті зловісні події, впевнено скаже: перші стали «очищати» наш Край від українців таки поляки. То як вийти з цього глухого кута? Польща пропагує і виховує в молоді з садочкового віку ненависть, плекає агресію. Україна закликає до прощення і взаємного покаяння, примирення. Це питання слід врегулювати, бо від цього незахищені майбутні покоління. Вам, поляки, вже відома реакція нашого Тельця: не дратуй, бо так і виставить свої роги, коли йтимуть до нього з агресією. Сам ризикуватиме життям, але й не спасує перед вашим Скопіоном. За наше спільне мирне майбутнє це не останнє слово того, кому це болить. А мені, автору цих рядків, як і моєму синові,

моїм співвітчизникам, дуже болить і обходить почуття справедливості. Я хочу, щоб нацією, до якої ми належимо, гордилися. Тому це моє не перше й не останнє дослідження. І резюме. Вгамуйтесь! Обман теж веде до агресії!

У поляків є громадська організація «Мучеництво», яка працює, вивчає і публікує вивчення своїх жертв, особливо на теренах Волині в минулу війну. Найбільшу роль в популяризації цього питання відіграють приватні друкарські структури. Тріумфують колишні мешканці «східних кресів» та комуністичні покидьки, незгідні з новими порядками незалежної Польщі, яка відкинула їхню ідеологію та відсторонила багатьох від престижних посад. Немалу роль відіграють і члени з АК (Армії Крайової). Від Волині взяли на себе державну відповідальність, як стало відомо, представники влади Волині в свій час — Борис Климчук та Петро Онищук, самі волиняни, і яких бентежить і болить правильний погляд на минуле та консенсус в порозумінні. Аж ніяк не можна погодитись із концепцією поляків, оприлюдненою на весь світ про те, що українці — «різуни», «бандити», «кати»..., замовчуючи, що поляки «затримували» «упівців» (а це ж мирні жителі!), а, мовляв, лише «українці займалися мордом».

Взяли участь у цих форумах історики-вчені обох країн. На одному з семінарів в Луцьку (в 1998 р.) мені доводилось бути і наочно бачила й відчула тиск з боку польської сторони. Останні ніяк не хочуть визнати, що протягом кількох століть їхньою мрією було посісти панівне становище на Україні і щоб перетворити на «свою землю», мати економічний зиск з цього, творили «чудеса», не думаючи про свій престиж в історії, у світі: від полонізації до морду, аж до смерті. Якби ж то була та сьогоднішня свідомість і стремління, позиція, яку займає інтелігенція сьогодні? Але історія не знає слова «якби» і, щоб порозумітися, треба не спотворювати минулих подій односторонньо.

На жаль, чекає коректури й виправлень того, що сьогодні напрацьовано, що ввійшло в нові томи, опубліковано у Варшаві, і проти чого виступив польський українець історик, публіцист, безмежно відданий соборності України Микола Сивіцький. Він виступає проти «замирення» поляків з українцями на рівні сучасної польської діаспори, яка нічого спільного не має з минулими подіями, звичайно, крім своєї національної честі. А треба було б з тими, з ким мали конфлікт: з УПА.

Інтерпретувати минулі події в ключі, що польська самооборона була викликана проти руху опору, аж до вигнання зі своїх теренів польського населення з боку УПА — це тіньова (хоч і логічна) сторона розв'язуваної проблеми. Ми не забули 1772, 1918, 1938 роки, коли Польща претендувала на українську територію і дозволяла собі утиски корінного населення. Те ж саме повторилось і в 30-х, напередодні 40-х років: це продовження ворожнечі, яка тягнеться впродовж століть.

Про те, що українці були нескоримими й упертими, поляки знали ще з сивої давнини. Героїзм українців був винятковий ще з княжої епохи, коли в'ятичі (ляхи) нападали на українців, та з XVII століття: щоб не захопили їх нападники, кидались живими у колодязі, в вогонь жінки з дітьми, палили свої хати. Билися до останнього! Адже відомо, що польському (як і «азіатам») садизму в колишніх конфліктах немає рівних за своєю жорстокістю в світі у всій історії людства. Тому не випадково виник афоризм, який став популярним і в XX столітті ще з давніх часів, що «українців перемогти неможливо, їх можна тільки знищити». Або посіяти «чвари», що з успіхом робили наші спільні вороги, натравлюючи один народ проти другого. Особливо більшовики. Більш повороткі й хитрі поляки і йшли на вудочку чужинців, що вилилось у 40-х, коли зайнялись перші різнею, «гралися з вогнем», спалюючи волинські села, вдавалися до «дрібних» зачіпок на рівні побутовому й службовому — і це вилилось у зворотний відгук, взаємний хворобливий психоз. А яка там дипломатія могла бути тоді?

Одначе відомо, що в дуже строгому режимі відбувалися голосування на міжнародних форумах за спільну ухвалу переговорів: якщо один голос проти, то вона не приймається до відома. І все ж, більш підготовлені поляки й спаяні монолітно як нація і на релігійній основі намагаються обкрутити кругом пальця учасників з української сторони...

Важливо подолати минуле сьогодні, покаятись і простити. За це ратували з української сторони і Ю.Глемп, і Л.Любачівський, Л.Гузар та інші, з метою порозуміння між українцями й поляками, щоб досягти — не перемоги одних над другими, а компромісу.

Не один може себе запитати: чи можу я простити? Чи можу простити те 5-те лютого 1945 року — розбій на Мотриному хуторі (в моїй хаті)? Тяжка смерть дядька — Олександра Дмитрука — ще в 30-х? Спалення дружини й сина мого хресного? Смерть своєї двоюрідної сестри Маші з Клепачова? Вбивство п'ятеро осіб з сім'ї моєї братової Ольги з с.Сокола? Це про рідних. Чи можу?

Як не обливається кров'ю серце, як не душить невтихаюча образа й невтихаючий біль, глухий докір полякам, одначе я далека від моралі зуб за зуб. Не можу я простити й вибачити тим же ґодовнікам, бжезінським, матусевичам, колошанцям, тому навіженому безіменному вершнику, що вбив сестру, як водночасі стихійним силам, що іменували себе під УПА «есбістами», які посилали таки озброєних людей, хоч і не належали до УПА, а то й певні загони з УПА йшли проти поляків через немудрих або підставних ворожих стратегів тодішніх; так знищували гутівців, карасинців, клепачан, гаївчан, острів'ян та інших. Хай би їх засудили обидві сторони за їхні помилки. Мати зуб на всіх поляків? — ні! Там теж люди. Хоч як не дивно, і я бачила добрих німців, добрих євреїв, росіян, вірмен, але поляків добрих, на жаль, на своєму віку бачила дуже мало. А може, просто не доводилось.

Це нелегко, особливо, коли постраждав сам чи хтось із кревних. Важко за весь свій народ! Ті сторінки, на жаль, перекреслити неможливо, але подолати протистояння між обома народами — обов'язково. І досягається це не на логіці сучасного нового прем'єр-міністра Польщі — Матеуша Моравецького (креатура Я. Качинського, політсила ПіС), який в перший же день його затвердження на посаду сказав, що «відносини з Україною треба будувати на історичній правді, а такі події, як «ґеноцид на Волині» забувати не можна»... Історична правда, панове ясновельможні поляки, трактується в такому разі не лише на ближніх від нас подіях, а давайте сягнемо в минулі часи! У тому числі, починаючи від Хмельниччини, зради Пілсудського Симону Петлюрі, отих безіменних ваших «орлят», які загинули за те, щоб заволодіти нашим Львовом, Від отого символу ще від Болеслава про караючий меч у Львові та ті «цвинтарні війни», і львів'яни свою точку логіки відстояли; вбивства і катування українців по «картузьких березах», «пацифікаційних акціях» тощо... Тоді — на чийому боці буде та «правда»? Це простий розрахунок з вашого боку знову ж таки на порабування українців і загарбання наших одвічних корінних територій?! Вже пропагуєте у школах «польський круль Данило», який побудував місто Хелм (тепер уже ваш), — чи на неправді далеко заїдете? Вже відняли у нас шмат споконвічних наших земель, ще й далі та закостеніла марґінальна політика вас ніяк не заспокоює? Невже вам хочеться нових жертв майбутніх поколінь? На минулому історичному тлі нелогічно будувати свої взаємовідносини. Ми живемо у новому світі, в новій епосі, де існують нові правила співжиття між народами, країнами.

Заспокоює одне: не всі поляки такої думки. Не всі!!! От і зовсім недавня зустріч наших президентів пп.Порошенка і Дуди говорять нам про спільні інтереси між нашими країнами. Ми, українці, жадаємо примирення і не розпалювання серед молоді агресії, кревної помсти, щоб ніколи не повернулись страшні реалії, що відбувались на Волині хоча б не так давно... А ви до цього спрямовано ведете. Порозуміння досягається взаємним покаянням та взаємозгодою, щоб не нести в майбутнє колишні суперечки й акції кровопролиття, щоб ствердити правду, якою б вона не була болючою, задля добрих стосунків у майбутньому. Але не брати українцям всі уступки на себе і засудити такі публікації (як у Семашків), що пред'явили уже всьому світові українців, як «злочинців». «гайдамаків», «людиновбивць» тощо. Усвідомлювати це неможливо, гірко за всю націю і куди важче, ніж втрата рідних...

Мусить наступити покаяння й вибачення публічно на державному рівні — а не просто «засудження» минулого на рівні перших осіб в державі. І Україна першою ініціювала такий варіант згоди. Якби ми всі були такі, як патріоти-львів'яни!

Справи не в написах слів, які вимагали польські сили на меморіалі орлятам на Личаківці, а в тому, що в разі згоди львів'ян, ці написи постійно нагадували б українцю про 1918-й, коли Польща зрадила українців під час Брестського договору і це стало поділом України на Східну і Західну. Польща не виконувала домовленостей впродовж століть. Герої-українці, відстоювали свою землю, а не зазіхали на чужу. Або ж ті сутички на митницях... Не зачіпайте поляків, бо вони тут же знайдуть спосіб нас образити — в них і валюта не співмірна з нашою! — і для них раз плюнути, як поповнити свою скарбницю за рахунок наших!..

Наші заробітчани подекуди таки знаходять там взаєморозуміння. Напруга в Польщі стосовно «волинської трагедії» триває. Та як там їм, як і всій українській діаспорі, доводиться при такому нагнітанні агресивності з польського боку, що набула масового характеру?! Напруга в Польщі стосовно «волинської трагедії» триває. За винятком Вармінсько-Мазурського. А ще в Любуському та Опільському воєводствах, заселених переважно українцями, котрі після акції «Вісла» утворили тут цілі села. На низовому рівні тут просили прощення одні в одних поляки з українцями за минулі події (історич-

на вина впала на молодих), прийшовши до висновку, що ця історія — в минулому, і що напруга вигідна тільки Росії.

Кожен мусить дбати за свої національні інтереси в світовому масштабі. Незгода йде від польської провладної політики.

Як вже на те йде, то і в Ласоні, Тарнові, як і на Ківерeччині (Волині), в Каліші, Кракові (пам'ятники воякам Симона Петлюри, союзника Пілсудського), в Ланцуті, Вадовіци, Стшалкові, в Бірчі, Лішній, де українська сторона просила Польщу відстрочки на тиждень акції поховання вояків УПА, і та не погодилась. Як і не погодилась вшанувати 70-річчя акції «Вісла». Як не погоджується сьогодні ще раз скликати істориків чи мерів обох країн на міжнародні переговори з дражливих питань минулого, зокрема протистояння на Волині. У таборі в Вадовіцах, зокрема, утримували 15 тисяч інтернованих українців, з яких близько півтори тисячі померло від голоду. Навіть у офіційних записах поляки не зберегли ні імен, ні сіл, знищених ними. Не лише з УПА, але й мирних українців побито тисячі, яких поляки не бажають вшанувати пам'ять, не дивлячись на рішення Ради безпеки, взаємних узгодженостей. Україна ж про це дбає — всупереч Польщі.

Рік 2017-ий став рекордним в сенсі зростання антиукраїнських випадів Польщі. Там руйнували могили і пам'ятники нашим героям, нападали на наших українців і навіть на дипломатичні установи України. Дійшли до брутальності в деяких фірмах, щоб ті носили жовто-синю форму на роботі, аби відрізняти за національною ознакою. І усе це йшло від найвищих політиків Польщі, що стосується історичних польсько-українських відносин

Лідером антиукраїнських заяв, що викликало напруження між двома крїнами, є заява глави польського МЗС Вітольда Вищиковського: про «нон-грата для деяких українців у Польщу, протест входження України в ЄС з національними героями Бандерою й Шухевичем. Підхопив ці нісенітниці їхній президент Дуда, мусує ті ж ідеї Ярослав Качинський та новий прем'єр-міністр, уже згадуваний Матеуш Моравєцький.

Ось і зовсім нещодавно зруйнували пам'ятник упівцям на теперішній «своїй» території, спотворивши глузливим перемалюванням нашого герба — тризуба, таким чином, що, опустивши крайню вертикальну лінію зліва вниз й загнувши так, щоб вона нагадувала свастику... Диктують нам нашу історію й героїв, яких слід шанувати, а яких відкинути. Відповідь історика Михайла Глущака, учасника нинішньої московсько-української війни, що закликає до самоповаги Україну: «Додам, що для Польщі нічого нового — активізуватися проти України, коли та воює з Московією. Згадаймо події сторічної давнини... Тоді українці також протистояли москалям, а в цей час поляки пішли на нас в атаку на західному фронті. А ще ж був Андрусівський мир, згідно з умовами якого поляки і москалі поділили Україну... Ділити Україну з Росією, за Яном Іґнацієм Падеревським — це «цілком припустимий крок».

І після всього цього наш президент Порошенко плазує перед ними: не лише вклякає перед жертвами волинської трагедії (хай перед своїми вклякне!), а й набирає на понад мільйонні ставки чиновників відомств поляків, які грабують Україну, а тоді втікають на свою етнічну територію. Всі знаємо їхні імена.

Щодо того, що наша держава мовчки ковтає всі заяви польських політиків, не намагаючись дати адекватну відповідь. «Якщо ми вчергове продамо свою історію за якісь економічні вигоди, то це повний крах нашій державі. І якщо «ми не дамо адекватної відповіді полякам з їхньою «волинською різнею», то цілком ймовірно, що в майбутньому це обернеться для нас конкретними санкціями, а політики, які мають інші погляди, будуть просто ізольовані», — така ж думка автора з цілком притомним, порядним вище названим фахівцем-істориком. До речі: слово «різня» вигадали поляки, на вищих наукових форумах було прийнято рішення не називати той термін, а є інші стилістично правильні терміни тих подій.

А щодо входження чи невходження в Європейський Союз і з якими героями (Польща протестує проти Шухевича й Бандери), то є такі слушні думки: тільки націоналісти-свободівці, всупереч нашій владі, дають справедливу відповідь полякам (націоналізм є у кожній країні, тільки наш відрізняється тим, що він захисний, а в інших спрямований для процвітання їхніх держав): Польща ж стала членом Євросоюзу з Пілсудським, Дмовським і поради Польщі «не бризкати слиною на українців, уважно й свідомо переглянути їхню історію за історичні роки, коли вона через антиукраїнську істерію втрачала державність. Коли Президент Порошенко на зустрічі з Дудою нещодавно в нашій столиці все ж виголосив імена наших історичних героїв, треба було бачити міміку й

поворот шиї (ледь не з торсом) польського гостя. Проте на цей раз Протокол не передбачає ні полемік, ні заперечень... Певне, зрозумів, що це не гра в піддавки!

Слід пам'ятати, як говориться, про гідність українців, а не намагатись «найменше себе вразити і свою гордість зберегти», як це намагається Польща. Треба поставити на державному рівні відновлення пам'ятників українських жертв від поляків. Створити мартиролог тих, хто волочив польські кайдани, поневірявся по тюрмах і мав би визнання.

Було б чесно, якби всі оунівці, закатовані поляками в 30-х, 40-х мали пам'ятні дошки і виконали б це поляки. Це було б благородніше, аніж будувати нові фешенебельні резиденції і палаци за високими кованими ажурними чи глухими парканами. Це вже про наших владоможців. Мов відгороджуючись залізобетонною стіною від народу. Це принижує нашу українську державу перед усім світом. Якби ми дбали про це, вище висловлене, не було б неадеквату і Польщі до України в цілому. Щоб такі репліки, як «ґеноцид», нікому із поляків і не снились!

Є надія, що до взаємопорозуміння і взаємозгоди між поляками й українцями ми прийдемо, але з нашої сторони треба, щоб вступився весь український народ та держава на високоінтелектуальному рівні. А для цього слід, щоб ми, всі українці, знали про суть проблеми і мали доступ до вислідів минулого та опублікування їх. Щоб Україна як держава, стала на вищий щабель розвитку в економічному і культурному плані. Щоб ми не спали, коли нас обкрадають на вищому рівні, будуючи собі блага, хоч кругом криза. Де нота від нашого МЗС на рішення польського сейму про ґеноцид?! Плазуємо — вкотре?

Хай зорями світять на небосхилі, мріють у синій далі, буяють травою-муравою на дні нашої пам'яті нещасні мученицькі жертви, що дочасно відійшли з життя земного — як українців, так поляків. Просто людей! Хай ромашково-чисті сльози скорботи сріблятся над могилами невинно-убієнних. Пом'янімо ж їх щорічно свічечкою пам'яті і тихою молитвою. Хай світло істини, взаємної злагоди й дійсного порозуміння в ракурсі історичної правди береже наступні покоління від таких жахливих подій, вчинків з обох сторін — з їхньої першої, агресивної, бо зачинщиками були вони. Ми маємо всі право на свою Батьківщину! Якщо ж Польща й надалі проводитиме таку «хитро-мудру» агресивну політику проти нас, українців, то хочби трапився третій і енний «Смоленськ», коли в 2010 році загинув майже весь цвіт польських вищих урядовців — 99 осіб! — це ніщо інше, як Божа кара! — ми вам більше ніколи не співчуватимем; і це буде останнім штрихом нашого терпіння. Волаємо: схаменіться!

Мрія поляків на їхній «коханий Львів під польською короною» — це не вигадка, навіть народні пісні про це свідчать. Хіба лишень Львів? Як і та ж Волинь? До старорежимних історичних часів, коли польське панство, загарбавши українські землі, знущалось і грабувало українців і їхні добра, — повороту не буде ніколи.

Кожен має право на свою Батьківщину! Волинські поляки мали свої етнічні землі. У нас їх, крім своєї, не було: Волинь була нашою, українською Батьківщиною! Яку видурили шляхом зради й лукавства тоді, у 20-му, на Ризькому договорі через комуністів, без відома самих корінних мешканців і тодішньої української влади — УНР, що була в очікувальній позиції буквально «за дверима». Усе, що нечесне й обман завжди вилазить боком загарбнику. Чому дивуватись? Крім співчуття заручникам саме мирних людей з вини тодішніх політиканів першочергово з польської сторони .

Вони, однак, пишуть про нас, при чому не завжди об'єктивно, а ми не можемо відповісти. Не створює умов сучасна влада, суспільство. Тому так детально я хотіла б довести правду до свідомості сучасників.

Українці! З огляду на те, що деякі агресивні сили Польщі нагнітають з кожним роком все більше й більше тему «волинської «різні» (як вони висікають на всіх перехрестях і перед школами на меморіальних пам'ятниках це слово), чим більше і ми звертатимемось до цієї теми і розкриватимемо істинну правду, тим швидше уся Польща зрозуміє, що нас голими руками не візьмеш, і зменшить свою потугу знеславити нас перед усім світом. Це ж вам не на комунальній кухні, де дві хазяйки не поділять між собою чайника чи камфорку. Весь світ дивиться на чергові ваші чвари проти України. Такий поворот діється з однією лише метою: відмитись перед світовою спільнотою за свої злодіяння (бо вони масштабні і лежать зверху — це загарбання наших земель без права компенсацій на Холмщині), — які вони нам заподіяли. Натомість прагнуть досягти «своїх компенсацій» за Волинь, не інак, як ще й ці суто українські землі перетворити на «свої», ще й полонізувати. Адже закон про ґеноцид передбачає компенсації або фінансові, або майнові. Наше майно — наші землі.

Сергій Лис
(м. Луцьк)

ТЕРИТОРІАЛЬНО-АДМІНІСТРАТИВНІ ОДИНИЦІ НАЙВИЩОГО РІВНЯ З НАЗВОЮ «ВОЛИНЬ» ПІД ЧАС УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917—1921 РОКІВ

Використання у наукових дослідженнях назви «Волинь» в історичному контексті є досить складною проблемою. З одного боку є поняття Великої Волині, куди відносять всі території, які коли-небудь входили до будь-якого державного утворення чи адміністративно-територіальної одиниці найвищого рівня з цією назвою. Це найзагальніше визначення є, однак, не дуже конкретним. Справді, якщо брати з часів Київської Русі й до сьогодення, то під таке означення Волині потраплять (у тій чи іншій мірі) території принаймні шести областей України, трьох воєводств Польщі та трьох областей Білорусі. Але чи правомірно, скажімо, назагал називати волинськими місто Вовковиськ у Гродненській області, чи місто Белз у Львівській області, оскільки вони за часів Волинсько-Галицької держави входили до Волинського (Володимирського) князівства?

Однак, якщо стратифікувати дану проблему, здійснивши співвіднесення її з кожним із історичних періодів по окремішності, то вона стає більш ясною у розумінні її внутрішніх взаємозв'язків, а значить — можливою для більш-менш однозначної інтерпретації. Наприклад, у новітню добу за різних політичних режимів існували різні територіально-адміністративні утворення з назвою «Волинь» [12, 2]. При цьому найскладнішим часом визначенням Волині, як певної офіційної територіально-адміністративної одиниці найвищого рівня у XX—XXI століттях, є Українська революція 1917—1921 років. Адже через постійну зміну влади тоді часто мінялися й межі регіональних утворень. Та все ж, вони займали чітко окреслені терени. Тому про термін «Волинь» і похідні від нього поняття на цьому виокремленому, згідно з певною історичною специфікою, відрізку часу можна говорити доволі конкретно.

На момент початку революційних подій, коли в Петрограді відбулося повалення монархії, а у Києві постала Українська Центральна Рада, територія Російської імперії (з березня 1917 року — республіки) поділялася на губернії, як адміністративно-територіальні одиниці найвищого рівня. Існувала на той час і Волинська губернія з адміністративним центром у Житомирі. Перед початком Першої світової війни (на 1914 рік) вона займала площу 71736 км^2, при населенні 4 млн. 189 тис. осіб, з яких українців було 2 млн. 936 тис., євреїв — 553 тис., поляків — 257 тис., німців — 240 тис., росіян — 155 тис. Поділялася Волинська губернія на 12 повітів: Володимир-Волинський, Дубенський, Житомирський, Заславський, Ковельський, Кременецький, Луцький, Новгород-Волинський, Овруцький, Острозький, Рівненський, Старокостянтинівський [22, 58]. Якщо порівняти з сьогоденням, то вона охоплювала більшу частину сучасних Житомирської, Волинської, Рівненської та північні частини Тернопільської та Хмельницької областей [12, 3].

Справа, одначе, ускладнювалася тим, що у 1917 році Перша світова війна все ще тривала. Східний фронт пролягав якраз через західні повіти Волинської губернії. Власне, Володимир-Волинський та Ковельський повіти контролювала Австро-Угорська імперія, яка ще наприкінці 1915 року утворила з них Волинський округ із центром у Володимирі-Волинському [7, 424]. Тож на початок Української революції, фактично, існувало дві територіально-адміністративні одиниці з назвою Волинь.

20 листопада 1917 року (тут і надалі дати уніфіковано подано за Григоріанським календарем) у Києві постала Українська Народна Республіка, яка 22-24 січня 1918 року проголосила повну незалежність від Росії. Формально до її складу увійшли всі губернії з переважною кількістю українського населення, у тому числі і Волинська [12, 5]. Правда, того ж 22 січня більшовики здобули владу у Житомирі, як перед тим в низці інших волинських містах. Таким чином владу над Волинською губернією в УНР оспорила проголошена 25 грудня 1918 року в Харкові квазі-держава Українська Народна Республіка Рад. Квазі- тобто, як ніби, а не дійсна держава: адже фактично УНРР була підкон-

трольна уряду Радянської Росії. Вже через тиждень, однак, військові підрозділи УНР вибили більшовиків з Житомира [5, 147].

Наступ із північного сходу червоногвардійців спричинив до втрати Києва. Тож цікаво, що впродовж весни 1918 року кілька волинських міст були тимчасовими столицями УНР: Житомир (8—14 лютого і 26 лютого — 9 березня), Сарни (14—21 лютого) та Коростень (21—26 лютого). Саме у період свого перебування на Волині уряд УНР прийняв низку важливих державних законів: про перехід на Григоріанський календар, про затвердження гербом тризуба, про грошову одиницю, про реєстрацію громадянства, про публічне запровадження української мови тощо [1, 261—263].

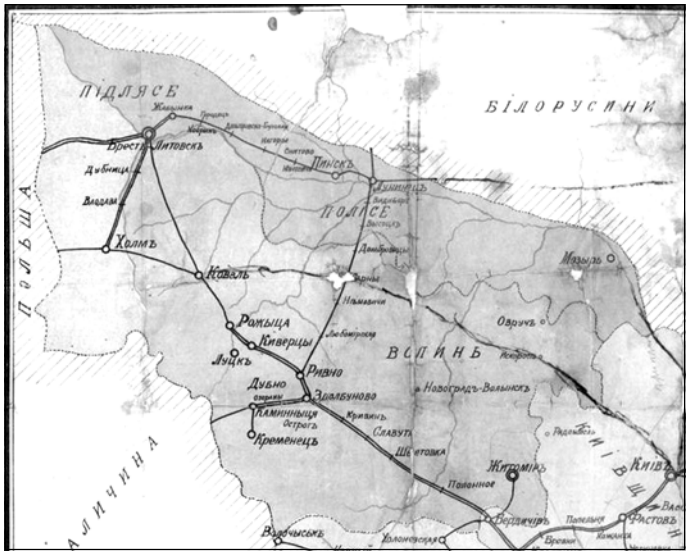

Волинська губернія. Фрагмент карти-схеми України, 1918 р.

9 лютого 1918 року в Бересті (нині — Брест) Українська Центральна Рада підписала мирний договір з Німеччиною та Австро-Угорщиною, які визнали за УНР всі етнічні землі, де переважну більшість становили українці, та пообіцяли надати військову допомогу. 2 березня Армія УНР при підтримці своїх нових союзників звільнила Київ, у який 9 березня з Житомира повернулася Українська Центральна Рада. Але перед тим 6 березня 1918 року, ще перебуваючи у Житомирі, в рамках проголошеної політики децентралізації Голова УЦР Михайло Грушевський провів адміністративно-територіальну реформу. Було ліквідовано губернії і створено менші за розмірами землі [23, 181—182]. Володимир-Волинський, Луцький, Ковельський і частина Дубенського повітів увійшли до землі Волинь з центром у Луцьку. Решта території Волинської губернії мали увійти до чотирьох інших земель: Погориння (з центром у Рівному), Древлянської (з центром у Коростені), Болохівської (з центром у Житомирі), ну і зовсім невеличка частина приєднувалася до Поділля [2, 40].

Хоча де-юре земля Волинь постала 6 березня та за майже два місяці існування нові адміністративні органи влади не встигли сформувати. 29 квітня 1918 року праві консерватори при підтримці німецьких військових здійснили переворот. До влади прийшов Павло Скоропадський, який сам себе проголосив Гетьманом всієї України [20, 154]. Новою назвою країни стала Українська Держава. Гетьманат скасував Конституцію та більшість законів УНР. Було повернуто і старий імперський поділ на губернії. Тож від 29 квітня Волинську губернію з центром у Житомирі було реанімовано. При цьому, однак, до Волинської губернії додали ще й південні терени Мінської губернії, де переважало українське населення, і на які, за згодою Німеччини, поширювалася влада Києва. Але вже 7 червня 1918 року на території цієї історично північно-волинської землі Гетьманат створив окреме Поліське губерніальне староство з адміністративним центром у Мозирі [22, 55] (нині цей регіон перебуває у складі Гомельської і Брестської областей Білорусі).

Що ж до історично волинського Забужжя (Холмщини і Підляшшя), то попри офіційне визнання його приналежним до України, а не Польщі, Німеччина й Австро-Угорщина так і не дали Києву взяти його під свій контроль. Зрештою, Гетьманат навіть формально (хоча попередньо такий план існував) не став приєднувати Забужжя до Волинської губернії, а проголосив там утворення окремого Холмського губерніального староства. Але оскільки на правий берег Західного Бугу українська влада в дійсності так і не поширилася, адміністративним центром Холмського губерніального староства стало доточене до нього від Полісся місто Берестя [22, 51].

14 грудня 1918 року Павло Скоропадський зрікся влади. Київ зайняли повстанські загони відродженої Армії УНР на чолі з Головним Отаманом Симоном Петлюрою. Новим керівним органом стала Директорія на чолі з Володимиром Винниченком [7, 453]. У Луцьк підрозділи республіканців вступили 22 грудня 1918 року. З нагоди переходу влади до Директорії Луцька дума влаштувала урочисте засідання, а збори гласних ухвалили резолюцію: «Вітати Директорію УНР й побажати їй дальшої успішної роботи щодо зміцнення свободи та порядку на землі українській» [10, 74]. За Директорії, в умовах оборонної війни проти Росії та Польщі, поділ на землі вже не відновлювали. Тож Волинська губернія з адміністративним центром у Житомирі продовжила своє існування, як складова частина тепер уже «другої» УНР.

З лютого 1919 року на теренах Волинської губернії було відразу два фронти: на заході Дієва Армія УНР протистояла польським військам, а на сході — більшовицьким. Після втрати Києва, який знову захопили російські червоноармійці, тимчасовою столицею УНР було волинське місто Рівне (26 березня — 5 травня 1919 року). Окремі державні наради відбувалися також у Здолбунові [1, 298-300]. Де-факто Рівне тоді було й адміністративним центром Волинської губернії. Адже прифронтовий Житомир раз у раз переходив з рук у руки: ще 13 березня його зайняли більшовики, 23 березня Дієва Армія УНР відбила місто, 12 квітня — знову втратила. Наприкінці квітня східний фронт через заколот українського отамана Володимира Оскілка узагалі розпався. Червона Армія перейшла в тотальний наступ. Через це 5 травня Симон Петлюра з урядом виїхали з Рівного на південь, до волинського містечка Радзивилова (нині — Радивилів) [14, 16]. Потому польські війська розпочали наступ по всій лінії західного фронту та 16 травня захопили Луцьк. Через цю «Луцьку катастрофу» 18 травня уряд УНР покинув і Радзивилів та переїхав на терени Галичини [4, 246].

На території, підконтрольній більшовикам, продовжувала існувати Волинська губернія з центром у Житомирі. А от польська влада 7 червня 1919 року створила Управління волинських повітів із центром у Ковелі, якому підпорядковувалися Володимирський, Ковельський та Луцький повіти. У зв'язку з військовими успіхами 9 вересня 1919 року Польща утворила Волинський округ, адміністративні впливи якого поширилися, окрім Володимирського, Ковельського та Луцького, ще й на Дубенський, Рівненський, Кременецький, Острозький, Заславський та Звягельський повіти. Адміністративним центром округу спочатку визначили Ковель, а з 24 листопада — Луцьк [15, 33].

У другій половині 1919 року УНР ненадовго повернула під свій контроль частину південно-східних теренів Волинської губернії. З 20 серпня по 13 вересня Українська Галицька Армія навіть утримувала Житомир [16, 149—150]. Тимчасовою ж столицею УНР від червня був Кам'янець-Подільський. Але наприкінці листопада український уряд був змушений покинути спочатку це місто, а потім і подільський Проскурів (нині — Хмельницький). Отож, під кінець 1919 року Любар (28 листопада — 1 грудня) і Нова Чортория (2—6 грудня), які знаходяться на південь від Житомира, стали останніми волинськими тимчасовими столицями УНР [12, 25]. 6 грудня Симон Петлюра виїхав спочатку до волинського містечка Полонного (нині — райцентр на півночі Хмельницької області), а вже звідти — на переговори до Варшави [4, 254].

Перед загрозою спільного ворога 21 березня 1920 року Польща і УНР уклали Варшавський договір про військово-політичну співпрацю, направлену проти більшовиків. Згідно з його текстом український уряд визнавав Володимирський, Ковельський і Луцький повіти за Польщею, Ровенський, Дубенський і Кременецький повіти залишалися спірними, а решта повітів Волинської губернії мали залишитися в складі УНР [24, 31]. Таким чином де-факто передбачалася можливість легітимізації двох адміністративно-територіальних утворень з назвою «Волинь»: Волинський округ у складі Польщі та Волинська губернія у складі УНР. Однак, зрештою, Варшавський договір так і не було офіційно ратифіковано. Попри це, деякий час на основі цього документу Йозеф Пілсудський і Симон Петлюра діяли як союзники.

Навесні 1920 року польсько-українські війська розпочали наступ на позиції більшовиків. 26 квітня 1920 року підрозділи Червоної Армії було витіснено з Житомира [16,

158]. Формально місто тепер мало стати адміністративним центром Волинської губернії у складі УНР. Але фактично тепер усю територію Волинської губернії контролювала польська влада, адже дієва Армія УНР у рази поступалася чисельністю польським збройним силам.

7 червня Червона Армія у ході контрнаступу повернула під свій контроль Житомир, а вже 3 серпня 1920 року — Луцьк [16, 163]. Отож, польський Волинський округ було ліквідовано. Ненадовго було відновлено Волинську губернію з адміністративним центром у Житомирі, в її дореволюційних межах. Але тепер — як складової частини Української Соціалістичної Радянської Республіки (так із січня 1919 року стала називатися УНРР [1, 321]).

Після перемоги під Варшавою польські війська у ході контрнаступу 16 вересня знову зайняли Луцьк, а вже 18 вересня — Рівне [17, 248—249]. Потому несподівано для українців, 12 жовтня 1920 року Варшава і Москва підписали договір про перемир'я. 21 листопада 1920 року воїни знекровленої Армії УНР були інтерновані польською владою до таборів [4, 257-258]. 18 березня 1921 року Польща і Радянська Росія з підконтрольною їй УСРР підписали Ризький мирний договір [12, 26]. Західні повіти Волинської губернії (з точки зору Варшави — Волинський округ) остаточно відійшли до Польщі. 1 березня 1921 року було утворене польське Волинське воєводство (приблизно територія сучасних Волинської, Рівненської і північ Тернопільської областей) з адміністративним центром у Луцьку [9, 25]. До його складу ввійшло 9 (повністю, або частково) західних повітів, що склало 56% колишньої імперської Волинської губернії. Згодом, після адміністративно-територіальних змін їх стало 11: Володимир-Волинський, Горохівський, Дубенський, Здолбунівський, Костопільський, Ковельський, Кременецький, Любомльський, Луцький, Рівненський, Сарненський [4, 275].

На теренах східних повітів залишилася, як адміністративно-територіальна одиниця найвищого рівня, радянська Волинська губернія (приблизно терени сучасних Житомирської та півночі Хмельницької областей) з адміністративним центром у Житомирі [21, 41]. Якщо бути точним, вона охопила територію 12 колишніх імперських повітів — Житомирського, Ізяславського, Новоград-Волинського, Овруцького, Старокостянтинівського, більшої частини Острозького, п'яти волостей Кременецького і двох волостей Рівненського [4, 278].

Зазначу, що в ході своєї останньої військової кампанії (Другого Зимового походу) у листопаді 1921року УНР востаннє ненадовго взяла під свій контроль частину Волинської губернії. З негласного дозволу Польщі на Західній Україні були сформовані три повстанські групи з інтернованих воїнів Армії УНР. 4 листопада Волинська група перейшла кордон і з території Волинського воєводства атакувала підрозділи червоноармійців та радянської міліції у Волинській губернії. Піком успіхів воїнів УНР було захоплення 7 листопада ненадовго Коростеня. Проте ні Житомира, ні тим більше Києва зайняти їм не вдалося. Подальші військові невдачі змусили Волинську групу 20 листопада 1921 року повернутися на територію Волинського воєводства, де у Сарнах її вояки демобілізувалися [4, 271-272].

Волинська губернія в складі УСРР проіснувала до 1925 року. Потім губернії ліквідували. Адміністративно-територіальними одиницями найвищого рівня стали округи, які до того кілька років проіснували, як складові частини губерній [8, 5]. На теренах колишньої Волинської губернії постала менша за територією Волинська округа (до того, у складі губернії — Житомирська) з адміністративним центром у Житомирі. Волинська округа в ході подальшої адміністративно-територіальної реформи була ліквідована у 1930 році [1, 380]. Зрештою, у 1937 році приблизно на тих же теренах колишньої Волинської округи радянська влада створила (виділивши з Київської області) Житомирську область [1, 413]. Правда, і до сьогодні у її складі є одне місто зі словом «Волинь» у назві — Новоград-Волинський.

Насамкінець, коротко простежу подальшу історію адміністративно-територіальних одиниць найвищого рівня з назвою «Волинь». Волинське воєводство у складі Польщі проіснувало до 1939 року, коли з початком Другої світової війни його терито-

рію зайняла Червона Армія. 4 грудня 1939 року Президія Верховної Ради СРСР прийняла указ про утворення Волинської області з центром у Луцьку. До її складу увійшли п'ять західних повітів колишнього Волинського (Володимир-Волинський, Горохівський, Ковельський, Луцький, Любомльський) і один південний повіт Поліського воєводства (Камінь-Каширський) [11, 41]. Цікаво, що приблизно на 90% Волинська область у складі УРСР отримала ті ж терени, що й земля Волинь у березні-квітні 1918 року в складі УНР.

Волинська область проіснувала до 1941 року. Після окупації її Німеччиною, нацисти 20 серпня 1941 року утворили генеральну округу Волинь-Поділля [19, 116]. До складу генеральної округи ввійшли колишні Волинська, Рівненська, Кам'янець-Подільська, північ Тернопільської, західна частина Вінницької областей УРСР, а також південні райони колишніх Брестської і Пінської областей БРСР [6, 63]. Спочатку адміністративним центром генеральної округи був Брест-Литовський (нині — Брест), а з червня 1942 року — Луцьк. Варто згадати й те, що адміністративним центром утвореного нацистами квазі-державного Райхскомісаріату Україна було місто Рівне [18, 175].

Після вигнання нацистів з Луцька червоноармійцями, 5 лютого 1944 року було відновлено Волинську область у складі УРСР. Хоча повністю німецькі війська були витіснені з теренів області лише у липні 1944 року [3, 40]. Відтоді й до сьогодні є лише одна адміністративно-територіальна одиниця найвищого рівня з назвою «Волинь» — Волинська область, яка від 24 серпня 1991 року перебуває у складі вже незалежної України [13, 430].

Сто років — історично не дуже то й великий період для кардинальної зміни ментальності людей, їхньої культурно-субетносної самоідентифікації. Тож характерно, що й досі не лише мешканці Волинської області, а й чимало жителів інших територій, які в новітню добу входили до котрогось з адміністративно-територіальних утворень із назвою «Волинь» продовжують вважати себе волинянами. Чи збережеться так у майбутньому — покаже час.

---

1. Верстюк В., Дзюба М., Репринцев В. Україна від найдавніших часів до сьогодення: Хронологічний довідник / В. Верстюк та ін. — Київ: Наукова думка, 1995. — 688 с.

2. Власюк О, Цятко В. Волинь в добу Центральної Ради (1917—1918) / О. Власюк, В. Цятко. — Рівне: Волинські обереги, 2009. — 96 с.

3. Бондаренко Г. Визволення Волинської області від фашистських загарбників / Г. Бондаренко / / Волинь в Другій світовій війні та перші повоєнні роки. Матеріали наукової історико-краєзнавчої конференції / від. ред. Г. Бондаренко. — Луцьк: Поліграфічна фірма «Зоря», 1995. — С. 40—41.

4. Дем'янюк О. Військово-політичні аспекти розвитку Волинської губернії у 1914—1921 роках: монографія / О. Дем'янюк. — Луцьк: «Твердиня», 2011. — 320 с.

5. Дем'янюк О. Волинь в Українській революції: доба Української Центральної ради: монографія / О. Дем'янюк. — Луцьк: ПП Іванюк В.П., 2018. — 232 с.

6. Зек Б. Луцьк у роки нацистської окупації (1941—1944): монографія / Б. Зек. — Луцьк: Вежа-Друк, 2017. — 421 с.

7. Киричук М. Волинь — земля українська / М. Киричук. — Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2000. — 508 с.

8. Кострица М. Утворення Волинської губернії / М. Кострица // Звягель древній і вічно молодий. Тези Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції / від. ред. М. Кострица. — Новоград-Волинський: Новоград-Волинська міська друкарня, 1995. — С. 3—5.

9. Крамар Ю. Західна Волинь 1921—1931 рр.: національно-культурне та релігійне життя / Ю. Крамар. — Луцьк: Вежа-Друк,2015. — 404 с.

10. Крамар Ю. Суспільно-політичні процеси на території Західної Волині в період Української революції 1917—1921 рр. / Ю. Крамар // Волинські історичні записки: Збірник наукових праць. Т.5. — Житомир: Житомирський державний університет імені Івана Франка, 2010. — С. 71—76.

11. Кучерепа М. Історія Волині: 1939—1941 рр. / М. Кучерепа. — Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2006. — 456 с.

12. Лис С. Волинь в Українській революції 1917—1921 років: передумови, перебіг подій, наслідки. Науково-методичні матеріали / С. Лис. — Луцьк: Терези, 2017. — 30 с.

13. Лис С. Про визначення дійсної дати створення Волинської області як адміністративно-територіальної одиниці найвищого рівня / С. Лис // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сереховичі та Старовижівщина у світовій та українській історії: Науковий збірник. Випуск 53 / упор. А. Бондарчук, А. Силюк. — Луцьк: Вежа-Друк, 2015. — С. 430—432.

14. Лис С. Сірожупанники Дієвої Армії УНР в обороні Луцька від Війська Польського у березні—травні 1919 р. / С. Лис // Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. Зб. Наук. Праць. Вип. XV.: Матеріали наукової конференціх «Волинь в Українській революції 1917—1921 рр.» / упор. О. Булига, А. Жив'юк. — Рівне: Дятлик М., 2017. — С. 14—21.

15. Малеончук Г. Суспільно-політичний, соціально-економічний та культурний розвиток Луцька у міжвоєнний період (1919—1939 рр.): Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук / Г. Малеончук. — Луцьк: Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, 2015. — На правах рукопису. — 250 с.

16. Оксенюк Р. Нариси історії Волині: соціально-економічний розвиток, революційний та національно-визвольний рух трудящих (1861—1939) / Р. Оксенюк. — Львів: Видавництво Львівського університету, 1970. — 276 с.

17. Пасюк І. Військові дії на території Волині у 1920 році / І. Пасюк // Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник. Випуск XIV / ред. П. Рудецький, В. Баюк. — Луцьк: ПрАТ «Волинська обласна друкарня», 2018. — С. 231—254.

18. Патриляк І., Боровик М. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / І. Патриляк, М. Боровик. — Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., 2010. — 590 с.

19. Себта Т. Адміністративно-територіальний устрій Райхскомісаріату Україна у термінах і назвах: походження та сучасне бачення / Т.Себта // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. — Т. 19. — Кн. ІІ. — Ч. 2. — Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2009. — С. 116 — 125.

20. Скоропадський П. Спогади / П. Скоропадський. — Філадельфія — Київ: Східноєвропейський дослідний інститут ім. В. К. Липинського, 1995. — 495 с.

21. Тинченко Я. Нескорена Волинь / Я. Тинченко // Український тиждень. — Київ, 2013. — 2—8 серпня. — №31 (299). — С. 40—43.

22. Трембіцький В. Позиція Великої Волині в Українській державі 1918 року / В. Трембіцький. — Вінніпег — Нью-Йорк: Інститут дослідів Волині, 1993. — 110 с.

23. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. Т.2 / упор. В. Верстюк. — Київ: Наукова Думка, 1997. — 424 с.

24. Шелухин С. Варшавський договір між Поляками і С. Петлюрою 21 квітня 1920 року / С. Шелухин. — Прага: В-во «Нова Україна». 1926. — 40 с.

Юрій Мазурик
(м. Луцьк)

ВИПАДКОВА ЗНАХІДКА ЧОВНА-ДОВБАНКИ В ОЗЕРІ БІЛЯ СЕЛА ВОРОНЧИНА

У 2005 році в озері біля с. Ворончина Рожищенського району випадково було виявлено давній човен. Він лежав на дні озера на глибині коло трьох метрів і був майже повністю покритий мулом, через який ледь проглядалися його контури. Орендар озера, через незнання чинного пам'яткоохоронного законодавства, самовільно перетягнув знахідку ближче до берега (Рис. 1) з цілю її продажу (Рис. 2 і 3). І невідомо як слалася б доля цього човна, але, дякуючи випадку, про нього дізнався А. І. Бондарчук — відомий волинянин, письменник, публіцист і громадський діяч (Рис. 4 і 5). Андрій Іванович оперативно виїхав на місце знахідки і викупив човен у орендаря за триста умовних одиниць та передав його на тимчасове зберігання до фондів Волинського краєзнавчого музею (Рис. 6). Зараз він експонується в частині експозиції музею відділу давньої історії (Рис. 7 а, б, в).

Рис. 1. Озеро біля с. Ворончина. Човен-довбанка перетягнутий ближче до берега.

Рис. 2. Човна-довбанку витягують на берег озера.

Рис. 3. Човен-довбанку очищають від мулу.

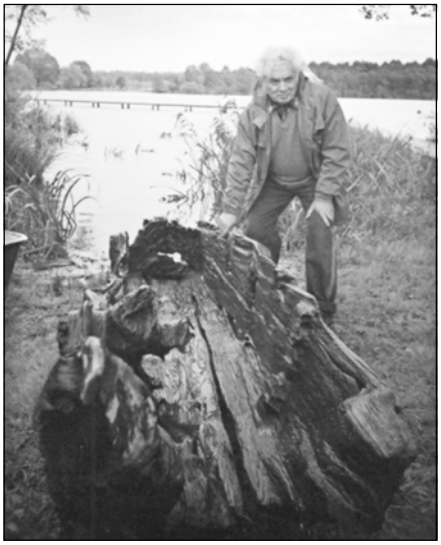

Рис. 4. Бондарчук Андрій Іванович біля знахідки.

Рис. 5. Бондарчук Андрій Іванович біля знахідки разом з місцевими жителями.

Ціль нашої статті вести цю унікальну підводну археологічну знахідку у науковий обіг.

Човен виготовлений із цільного стовбура дерева, загальна довжина 4,68 м, висота від днища до верхнього краю борта 0,52 м, ширина: корми 0,51 м і носу 0,43 м. Зовні корпус має природну округлу форму (Рис. 8).

Деякі частини човна збереглися погано, найбільше пошкоджені носова частина і частково лівий борт. Від носової частини ближче до правого борту проходить повздовжня тріщина, майже до середини

Рис. 6. Роботи по вантаженню та перевезенню човна.

а

б *в*

Рис. 7 а, б, в. Човен-довбанка в експозиції Волинського краєзнавчого музею.

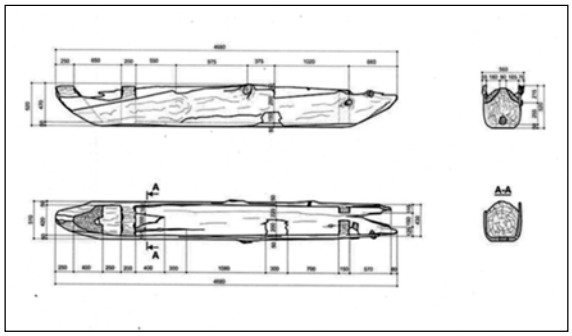

Рис. 8. Човен-довбанка в масштабі 1:10 (Креслення Романа Каплуна — кафедра дизайну Луцького НТО)

човна. Тривалий час човен перебував у воді, це призвело до размякшення і відслонення дрібних фрагментів деревини. Однак загальний вигляд знахідки дає уяву про конструкцію човна. Кормова частина загострена від днища і з обох бортів. Корпус від центральної частини до носа злегка звужується, ніс очевидно був теж загострений. Дві внутрішні перегородки розділяють човен на три нерівні відсіки: носовий (0,57 м), центральний (2,88 м), кормовий (0,65 м). Самі перегородки були витесані разом з корпусом та мають різну товщину: носова — 0,15 м, кормова — 0,20 м. У центральному відсіку дно пласке, а борти вертикальні, тобто вперетені внутрішня частина корпусу човна має П-подібну форму. Треба відмітити, що човен з такою формою внутрішньої частини корпусу, на даний час єдиний із відомих знахідок на Волині.

Знахідка відноситься до низькобортних човнів (висотою 0,5 м), які могли виконувати функції риболовних та індивідуальних транспортних засобів. Оскільки човен виготовлений із цільного стовбура дерева і відповідною технологією, в основному видовбуванням (сокира, тесло тощо), то такі човни мають назви: човен-довбанка, або човен-однодревка. В археологічній літературі ще широко вживається термін — моноксил (*з грецької: μονος «один» і χιλος «дерево»*).

Точний вік ворончинського човна можна буде визначити у майбутньому, провівши радіовуглецевий аналіз.

Володимир Марчук
(м. Острог)

ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ДЖЕРЕЛ З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ 1940—1950-Х РОКІВ У ФОНДАХ ПАРТІЙНИХ УСТАНОВ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

В останнє десятиліття вітчизняна наука зробила крок вперед у галузі переосмислення військово-політичної історії України XX ст. Проте один із найпотужніших національно-визвольних рухів у Європі 1940—1950-х років безпрецедентний за тривалістю, активністю і масштабами опір українського народу могутньому репресивному апаратові сталінської імперії під проводом ОУН і УПА все ще сприймається частиною нашого суспільства неоднозначно. Впродовж півстоліття радянська історіографія і пропаганда формували в людей спотворене уявлення про національно-визвольний рух 1940—1950-х років на західноукраїнських землях. Таким чином режимові вдалося нав'язати широкому загалу викривлений стереотип борців за незалежність і соборність України, приховуючи реальні масштаби боротьби, її характер, а також злочини репресивних органів проти місцевого населення.

У 1944 р. в західних областях України розпочалось утвердження радянської партійно-політичної системи. Це породило значний опір місцевого населення, насамперед організованого національного підпілля. Уже в березні 1944 р. для ліквідації формувань Української Повстанської армії (УПА) сюди було спрямовано підрозділи внутрішніх військ НКВС — НКДБ, що діяли за підтримки винищувальних батальйонів та груп самоохорони. До участі у ліквідації «банд УПА і ОУН» залучалися прикордонні і конвойні війська НКВС, війська по охороні залізничних і промислових об'єктів, загони радянських партизан, а також за погодженням з командуваннями Львівського і Прикарпатського військових округів, гарнізони підрозділів Червоної армії. За період від лютого 1944 р., по 1 серпня 1945 р. у Львівській, Ровенській, Станіславській, Дрогобицькій, Тернопільській, Волинській та Чернівецькій областях, в результаті проведених органами НКВС бойових операцій по ліквідації «банд українських націоналістів», було вбито 94 196, і взято в полон 598 848 осіб [1, с. 180].

Цей неоднозначний період в історії України вимагає перегляду із залученням нових джерел, що дало б можливість відтворити драматичні і трагічні події, які відбувалися на західноукраїнських землях в післявоєнні роки.

КП(б)У не була в повному сенсі громадською організацією, вона виконувала і державні функції з керівництва суспільством. Фактично комуністична партія більшовиків була частиною державного апарату, тому партійні документи містили величезний обсяг інформації про проблеми радянської держави. Таким чином документи, що утворилися в результаті її діяльності, підлягали передачі на державне зберігання.

Примірний перелік 1956 року мав служити «керівництвом при відборі документів партійних органів і організацій на зберігання і знищення» [5, с. 1]. «Перелік» класифікував сучасні йому матеріали, а основним його завданням було «впорядкувати надходження документів до партійних архівів» [5, с. 1].

Загальні положення «Переліку» рекомендують не здавати в архів документи, що мають значення тільки для поточної роботи, документи підприємств і організацій, що надійшли в парторганізацію для інформації. Основні документи слід зберігати в двох примірниках — у фонді автора і в фонді вищестоячої організації, куди документ спрямовувався для інформації. При відборі документів на знищення слід було проявляти велику обережність, а документи «періоду підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни (1917—1922), а також документи підпільного партизанського руху та інші документи періоду Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр., як правило, знищенню не підлягають» [5, с. 21].

Наступний, «Перелік документальних матеріалів партійних органів і первинних організацій, що підлягають зберіганню в партійних архівах» 1965 року був покликаний «сприяти створенню меншого за обсягом, але повноцінного за змістом комплексу документів з історії партії і радянського суспільства» [2, с. 21]. Основний масив документів рекомендувалося зберігати в одному екземплярі. Обумовлювалося, що «Партійні архіви повинні приймати на зберігання документальні матеріали переважно виробничих первинних партійних організацій, а також великих або провідних установ науки, культури, торгівлі, охорони здоров'я і органів державної влади» [2, с. 22]. Зберігався поділ документів на розділи за основними напрямками діяльності, однак загальне число найменувань зменшилося. У додатку окремо перераховуються матеріали, які не підлягають зберіганню в партійних архівах.

«Перелік документів партійних органів і первинних організацій, що підлягають здачі в партійні архіви» 1984 року, також ще ставить завдання оптимізації архівного фонду КПРС і обумовлює відбір вже на рівні документів. Так, при комплектуванні документів з питань, не розглянутих на засіданнях керівних органів, пропонується відібрати «лише документи по перспективних, найбільш важливих питаннях партійного, господарського і культурного будівництва» [4, с. 24]. Крім цього, обмовлювався критерій, що краще приймати на зберігання документи великих первинних партійних організацій (понад 50 осіб). Втім, остаточне рішення залишалося за райкомами і міськкомами.

Важливо зрозуміти те, що згадані переліки носили характер методичних рекомендацій, тобто фіксували певний ідеал, до якого слід прагнути, але не відображають реально існуючу в партійних архівах ситуацію. Цілком зрозуміло, що в реальній дійсності непоодинокими були явища несвоєчасної та неповної здачі документів, а то і необгрунтоване знищення.

Основний масив документів, що підлягав зберіганню відповідно до «Переліків», фіксує горезвісну керівну роль партії в житті суспільства: велику їх частину складають звіти, довідки, інформації та інші документи про роботу різних організацій, складені у відповідь на запити і розпорядження партії.

З метою оптимізації архівного фонду КПРС, із переліків виключалися ті чи інші категорії документів. На зберігання не треба було приймати документи, що дублюють відомості, що вже містяться в інших справах, або пов'язані з такими, що втратили свою актуальність сферами діяльності.

Саме з появою змінених і уточнених «Переліків» пов'язане знищення значної частини документів у фондах райкомів партій наприкінці 1970-х — поч. 1980- х років. Відомий рівненський дослідник Ігор Марчук у своєму дослідженні «Джерела з історії українського національно-визвольного руху на Волині в 1941—1945 роках у фондах Державного архіву Рівненської області» провину за ліквідацію документів покладає на партійну верхівку [2, с. 30—31]. На наше переконання, працівники архівів виконували знищення доокументів відповідно до тих вимог, які діяли в архівній галузі, і, як наслідок, під знищення потрапили документи, котрі, на їхню думку, втратили свою актуальність, історичну, наукову і культурну цінності. Можливо, якась і вказівка існувала, але вона стосувалася документів «Окремої папки», документи якої становлять специфічну категорію в архівних фондах компартійної піраміди.

Належність документів до цієї теки означала найвищий ступінь секретності, їх призначення лише для надзвичайно вузького кола керівництва, тривалу закритість. Починаючи з 1920-х рр., документи «Окремої папки» перебували на особливому режимі зберігання, про них не було навіть згадки в інструкціях з діловодства. Не входили вони й до переліку справ, які здавалися на зберігання до архівів.

Недоступність «Окремої папки», як підкреслює Р. Пиріг, була абсолютною [5, 332]. На Західній Україні документи «Окремої папки» на особливий режим зберігання потрапили лише починаючи з 1946 р.

У першій половині 1944 р., коли з Рівненщини остаточно було вигнано гітлерівських загарбників, відновилася робота тих органів влади, які працювали тут до початку

війни. Відновлена була і довоєнна схема адміністративного поділу (30 районів[1]), яка без істотних змін проіснувала до 1959 р.

В результаті діяльності партійних органів влади в архівосховищах відклався значний масив документів. Найбільш повно перебіг боротьби карально-репресивних органів радянської влади з українським національно-визвольним рухом у перші повоєнні роки, в документах райкомів партії висвітлено за період 1944—1946 рр., коли документи «Окремої папки» друкувалися в загальній стенограмі засідання бюро райкому партії. Починаючи з 1946 р. ,документи цього розділу лише позначалися в загальній стенограмі, а самі матеріали підшивалися окремо, і зберігалися в сховищах режимно-секретного відділу держархіву.

Серед документів, які залишилися на постійному зберіганні у фондах Державного архіву Рівненської області, особливою інформативністю відзначаються протоколи засідань бюро райкомів КП(б)У; протоколи закритих партійних зборів; протоколи зборів райпартактиву; протоколи кущових нарад районів У документах основна увага приділена двом блокам проблемам:

- документи, які стосувалися заходів по ліквідації банд українсько-німецьких націоналістів. З певною періодичністю, на засіданнях Політбюро ЦК КП(б)У приймалися рішення «Про ліквідацію бандитів та укріпленню радянської влади на селі», які надсилалися на місця і відповідно на їх виконання розроблялися заходи по ліквідації підпілля. У фондах всіх без винятку райкомів Рівненської області знайшли відображення реакція на рішення Політбюро ЦК КП(б)У, які приймалися 10.01. 1945 р. «Про посилення боротьби з українсько-німецькими націоналістами в Західних областях України», 26.02. 1945 р. «Про хід виконання рішення ЦК КП(б)У від 10.01.1945 р.», 24.07.1945 р. «Про ліквідацію решток банд українсько-німецьких націоналістів в західних областях України», 30.11.1945 р. «Про виконання Постанови ЦК КП(б)У від 24.07.1945 р.». Серед документів цієї групи особливу увагу викликають плани ліквідації підпілля, звіти про пророблену роботу, зокрема, кількість убитих і поранених з одного й іншого боку, перелік трофеїв, тощо.

- документи пов'язані з порушенням радянської законності. Боротьба з українським національно-визвольним рухом супроводжувалася величезними за своїми масштабами зловживаннями з боку посадових осіб, у першу чергу силових структур. Ситуація, яка виникла на західноукраїнських землях, змусила партійне керівництво прийняти постанови ЦК КП(б)У від 21.03.1945 р. та 21.05.1945 р. «Про факти грубого порушення радянської законності в Західних областях УССР». Порушення цих документів носило повсякденний характер і тому становило предмет обговорення на засіданнях бюро райкомів партії в усіх 30 районах області.

Цікавими для дослідників є також ті ознаки в документах, які безпосередньо не стосуються українсько-радянського протистояння, проте дозволяють зрозуміти особливості радянської влади. До них належать:

1) вживання виразів, що змінюють парадигму протистояння з військової на кримінальну, на кшталт: «українсько-німецькі націоналісти», «бандити», «куркульські недобитки», «мерзотники», «фашистські прихвосні», «знахабнілі банди» та ін. Таким чином радянське керівництво намагалось наголосити, що вони просто знищують бандитів, а не ведуть боротьбу з визвольним рухом;

2) російськомовність документів. Незважаючи на те, що обласне, міське й районне партійне та військове керівництво працювало серед населення, майже повністю україномовного, а також на обов'язковість вживання української мови на території УРСР,

[1] Після приєднання Західної України до УРСР, Указом Президії Верховної Ради СРСР від 4 грудня 1939 р. було утворено Ровенську область з центром у м. Ровно. У січні 1940 р. замість повітів і волостей на території області було створено 30 адміністративних районів: Березнівський, Вербський, Висоцький, Володимирецький, Гощанський, Демидівський, Дераженський, Дубровицький, Дубнівський, Здолбунівський, Клеванський, Клесівський, Корецький, Козинський, Костопільський, Людвипільський (Соснівський), Межиріцький, Млинівський, Морочнівський (Зарічненський), Мізоцький, Олександрійський, Острожецький, Острозький, Рафалівський, Ровенський, Рокитнівський, Сарненський, Степанський, Тучинський та Червоноармійський.

між собою воно користувалось, за поодинокими винятками, російською мовою. Останньою складено більше 90 % документів партархіву;

3) великий відсоток неграмотності в складанні документів. Дуже часто в офіційних паперах, підписаних секретарями райкомів, а то й обласним начальством, трапляються елементарні граматичні та орфографічні, пунктуаційні помилки, що наочно свідчать про рівень грамотності керуючих людей та їхніх секретарів.

Таким чином, дослідження документальної спадщини райкомів КП(б)У Рівненської області про боротьбу з загонами українського руху опору ОУН і УПА дає підстави стверджувати, що матеріали цих установ є цінним джерелом для вивчення радянсько-українського збройного протистояння 1940—1950-х рр. на території краю..

Однак недостатня впорядкованість надходження документів призвела до значних часових і тематичних прогалин, які ускладнюють можливість комплексного вивчення даних про військову боротьбу радянського режиму проти ОУН і УПА на основі джерельної спадщини вищезазначених установ. Також у документації райкомів зафіксовані тенденції до перекручення й фальшування інформації про чисельність втрат обох сторін: наявна тенденція до збільшення кількості втрат противника, а під час підрахунку власних втрат спостерігається тенденція до їх зниження або й замовчування. Ці аспекти не нівелюють значення документальної спадщини райкомів Рівненського обкому КП(б)У, однак уможливлюють її використання лише за умови належної верифікації їхніх даних та порівняння їх із даними інших структур та протилежної сторони протистояння.

---

1. Бугай Н. Иосиф Сталин — Лаврентию Берии: Их надо депортировать. М., 1992. 288 с.

2. Марчук І. Джерела з історії українського національно-визвольного руху на Волині в 1941-1945 роках у фондах Державного архіву Рівненської області // Український визвольний рух. Зошит 1. Львів, 2003. С. 26-33.

3. Перечень документальных материалов партийных органов и первичных организаций, подлежащих хранению в партийных архивах. М., 1965.

4. Перечень документов партийных органов и первичных организаций, подлежащих сдаче в партийные архивы. М., 1984.

5. Пиріг Р. Документи «Окремої папки» ЦК КП(б)У як історичне джерело // Український археографічний щорічник. 1999. Вип. 3-4. С. 331-343.

6. Примерный перечень типовых документальных материалов партийных органов и первичных партийных организаций, с указанием сроков хранения. М., 1956.

Ярослав Матвіїшин
(м. Київ)

МАТЕМАТИК-ПЕДАГОГ ЮЗЕФ ЧЕХ (1762—1810) — ПЕРШИЙ ДИРЕКТОР ВИЩОЇ ВОЛИНСЬКОЇ ҐІМНАЗІЇ

Заснування Вищої Волинської ґімназії (1805) (далі ВВҐ) у м. Кременці, яка 1819 р. була перейменована у Кременецький ліцей (КЛ), завдячує, головно, візитатору Віленського учбового округу Тадеушу Чацькому (1765—1813) та філософу-просвітянину о. Гуго Коллонтаю (1750—1812). Щоб піднести викладання точних наук у ВВҐ до університетського рівня, було запрошено низку досвідчених викладачів того часу, серед яких і просвітянина Юзефа Чеха. Матеріали до історії ВВҐ та КЛ знаходяться в архівах та рукописних відділах бібліотек, зокрема, Києва, Кракова (де зберігається, зосібна, рукописний варіант підручника Ю. Чеха з геометрії) та Вільно. У ЦДІАУ в Києві є, зокрема, особові справи викладачів та службовців ВВҐ та КЛ за 1809—1825 рр. [15], звіти візитаторів [1], «Книга машин і моделей в кабінеті школи механіків. 1821—1831»[1], «Книга» та каталог рисунків[2] з цієї школи. Значна частина документів ВВҐ поступила до Київського міського архіву[3] (КМА). Інститут рукопису Наукової бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (ІР НБУВ) посідає рукописні бібліотечні журнали ВВҐ (та КЛ), активним читачем якої був й Ю. Чех[4], з численними записами випозичених книг.

Початок діяльності Юзефа Чеха пов'язаний, головно з діяльністю Едукаційної комісії і становленням Краківської академії та її інституцій. Майбутній перший директор ВВҐ народився 11 грудня 1762 р. у сім'ї краківських міщан Терези-Ядвіґи з роду Савінських та Яна Чеха. Початкову і середню освіту юний Юзеф здобув у рідному місті, у т. зв. Новодворських школах. Студії він продовжив на відділі «артіум» Ягеллонського університету, де став бакалавром (1777 р.), а згодом отримав титул магістра філософії (7.X.1780). Серед його улюблених предметів була математика, яку після університетських студій, він викладає у відділових школах Любліна (1780—84, де він, зокрема, зацікавився і філософією Декарта), Плоцька (1784—85) та Кракова (1785—91).

У філіях Головної Коронної школи (зреформованих згодом у гімназію ім. Новодворського) він викладав також логіку та (1787—90 рр.) німецьку мову. Як «заступник професора», він веде від 1791 р. заняття з вищої математики, ставши 1793 р. екстраординарним професором, а 1797 — професором кафедри елементарної математики, завідувати якою його обирають 1799 р. Стає «відтоді одним з найактивніших членів Краківської академії» [24, 408]. Зважаючи на відсутність модерних підручників з математики[5], він готує начерки відповідних курсів, роботу над якими він продовжив у Кременецький період своєї діяльності. Проте непосильна адміністративна робота й хвороби в останні роки його життя не дали в повну міру розвинутися науково-педагогічному таланту вченого, авторові двох підручників з математики, «однак те, що опрацював і видав, вже запевнює його славу в ученому світі» [24, 419].

Серед учнів, що слухали виклади математики Ю. Чеха, був майбутній викладач хімії ВВҐ Анджей Снядецький (1768—1838), брат Яна Снядецького. Останній звернув увагу на здібного викладача, що вже встиг проявити свої організаторські здібності й виявив потяг до наукової діяльності. 1788 р. Ю. Чех успішно складає екзамени на звання «присяжного ґеометра», після чого провадить деякі ґеодезичні роботи й виконує метричні обрахунки, у т.ч. в Кракові (1793), по «нівеляції зали обсерваторії аж до берегів Вісли»[6], копіює (1792) втрачений нині план Кракова Юзефа Кромера[7] (Kromer) тощо.

Я. Снядецький рекомендує його на роботу у новостворювану **обсерваторію** краківської альма-матер і 10.06.1791 він отримує призначення на посаду «субститута» (помічника) до ще не відкритої офіційно обсерваторії. Одночасно він стає членом Фізичного колеґіуму Головної школи (3.07.1791), а в листопаді — секретарем цього колеґіуму (з 28.05.1797 р. до 1805 р. — секретарем Школи); допомагає Снядецькому в астрономічних

обсерваціях і розрахунках, а від серпня 1804 до 6 жовтня 1805 р. заміщає посаду директора обсерваторії [22, 4].

Серед його найближчих друзів того часу був Францішек Шайдт (Scheidt), з яким він прибув до Кременця, і де він викладав хімію та природознавство у ВВҐ. Сам Ю. Чех читав там курси астрономії, теоретичної[8] механіки (яка, крім статики, включала динаміку, гідростатику, гідродинаміку, елементи аналітичної механіки та загальної теорії машин) і математики, в тому числі такі важливі розділи вищої математики як аналітична ґеометрія, диференціальне та інтегральне числення, застосування вищої математики до «ґеометрії ліній та поверхонь» (курс, дещо відмінний від традиційної аналітичної ґеометрії).

Ю. Чех, перший директор ВВҐ мав широкі уповноваження у Віленському Учбовому Окрузі (ВУО) і відповідальні зобов'язання. На його долю випала нелегка праця реалізації першого варіанту програми ВВҐ. Ще перед відкриттям ґімназії він, зокрема, розподіляв житлові приміщення у будинку ВВҐ між прибулими викладачами, а також давав дозвіл на харчування за спільним столом у ньому [16, 152—153]. Учителі ґімназії та підпорядкованих їй шкіл були зобов'язані скласти присягу директорові ВВҐ, а останній повинен був звернутися «з відозвою до всіх шкіл волинської ґубернії як академічних, так і релігійних [...] із закликом ґідно виконувати обов'язки свого покликання [т. с., 152]. Ю. Чех, разом з префектом та викладачами, розподіляв учнів на класи й курси, виходячи з їх здібностей [т. с., 156], проявляв турботу про бідних ґімназистів, батьків уговорював «лагідними й переконливими способами» у необхідності щеплення віспи [т. с., 157]. У своїх звітах директор був зобов'язаний детально охарактеризовувати існуючі структури ВВҐ, про їх фінансові[9] та організаційні справи, про назрілі проблеми та визначні події, поосібно проаналізувати роботу кожного викладача тощо. Ю. Чех повинен був регулярно скликати Сесії учителів, на яких, зокрема, обговорювати устави, учбові програми та поточні справи, а наприкінці року подавати всі зауваження й пропозиції до Віленського університету [16, 155]. Разом з тим директор був зобов'язаний «вишукувати» в ґімназіях Галичини і Прусії викладачів, що володіють «академічною методою» та запрошувати їх до ВВҐ [т. с., 202]. Разом з Ярковським та Шайдтом він входив до складу Комісії про присудження титулу доктора [т. с., 289], підтримував ідею Чацького про автономію ВВҐ та перетворення її у самостійний університет. Він же мав право виділяти кошти зі стипендіальних фондів на навчання чи стажування за кордоном вихованців закладу або молодих учителів. Завдяки йому, префекту Антонію Ярковському, низки приватних меценатів та з долученням частини державних коштів, 1809 р. при ВВҐ було відкрито безплатний ґуртожиток («конвікт») для понад 100 учнів (інший, на 40 осіб, відкритий того ж року, утримувався на кошти батьків). Людина працьовита, сумлінна, скромна й передбачлива — Ю. Чех, разом з префектом ВВҐ, підтримував певні риси демократизації у процесі виховання ґімназистів, що виявилося, напр., в чинності учнівського суду як незалежної форми самоврядування. При ВВҐ та КЛ продовжувала функціонувати астрономічна обсерваторія, заснована при участі Ю. Чеха, однак про її діяльність мало що відомо.

Педагогічний, організаційний та науковий талант Ю. Чеха був високо оцінений сучасниками, у т.ч. Т. Чацьким [7], [18]: наступним директорам ВВҐ, напр., радили у своїй діяльності бути «подібними Юзефові Чеху», щоб заслужити таку ж «публічну вдячність». Протягом першого навчального року (1805/06) «професор вищої математики» Ю. Чех, затруднений директорськими справами, читав лекції щоденно, крім четверга, лише на додаткових курсах. Поки ще не було його підручників, викладачам рекомендували посібники Люйьє, Метцбурґа (Metzburg), Заборовського та «Елементи» Евкліда в обробці Пейрарда (Peyrard).

«Короткий виклад арифметики з таблицями, що містять приклади на обчислення: написаний для академічної молоді» Ю. Чеха вийшов друком 1807 р. і перевидавався 1809 р. та посмертно, зокрема, у 1817 (5-те вид.), 1827 (6-те вид.) та 1828 (7-ме вид.) рр. [11]. Із записки Т. Чацького від 15.02.1806 відомо, що Ю. Чех на той час уже працював над «особливою арифметикою для 4-х класів» та «перекладав Евкліда, додавши до його

твору свої пояснення і тригонометрію». Виникла ідея про створення спеціальної комісії, яка узгоджуватиме термінологію, зокрема, з фізики, математики та природознавства [16, 386-387]. У своєму посібнику Ю. Чех вдало підібрав численні приклади, що супроводжують чіткі правила, розглянув десяткові та (після них) звичайні дроби, правило трьох, відношення, пропорції, виклав основні положення про арифметичну і ґеометричну прогресії та логарифми (з короткою історією останніх). Вміщені наприкінці книги 13 таблиць мали за мету конденсувати основні правила і типові приклади та задачі. У Системі мір (табл. 3), однак не врахована нова метрична система (навіть у перевиданнях підручника). Дещо складний при початковому вивченні арифметики, підручник виявився особливо корисним при підготовці до екзаменів і саме тому набув такого поширення. ВУО давав викладачам право вибору посібників між власними виданнями та тими, які рекомендувало Міністерство освіти Росії. Серед перших перевага припала на підручники з арифметики та ґеометрії Ю. Чеха, хоча не завжди на обидва в одному закладі. Одним з тих, хто користав з підручника Ю. Чеха у своїй педагогічній діяльності, був волиняк, вихованець Кременецької школи[10] Антон Стшелєцький (Strzelecki) [15, арк. 36зв.— 37]. Серед учнів Ю. Чеха, що вимагав від них чіткості у викладі матеріалу, варто назвати А.К. Козловського (1806—54) з Львівщини, який видав свою «Арифметику» у Києві, і Піуса Ленчицького (Pius Łęczycki) та Юзефа Волошиньського (Wołoszyński), кожен з яких залишив після себе рукопис підручника під такою ж назвою [13, 89].

«Евклідові Початки ґеометрії книг вісім, а саме перших шість, одинадцята і дванадцята з доданими приписами і тригонометрією для ужитку академічної молоді перекладені і опубліковані» вийшли того ж 1807 р. [9]. Ю. Чех додав до перекладу власні коментарі до окремих місць оригіналу, а також рисунки та допоміжні теореми. Мета тлумача полягала в тому, щоб зробити матеріал більш доступним для учнів, однак залишити стиль класика «стислим і ясним». Він здійснив польськомовний спрощений переклад, користуючи з англійського тексту 1804 р. Роберта Сімсона (Simson; 1687 — 1768), а точніше — з його німецького варіанту [10, 461]. У своєму вільному тлумаченні Ю. Чех, беручи за взірець вироблений європейський стандарт[11], також оминув книги «арифметичні», а також X і XIII книги (останні вважалися трудними для шкільного рівня). Передмову до підручника написав Я. Снядецький, де подав деякі зауваги про мету й користь точних наук, про зв'язок теорії з практикою, методологічні настанови щодо викладання ґеометрії несхоластичним методом, дотримуючись все ж «Початків» Евкліда в їх класичному вигляді. Це повинно якнайкраще активізувати розумовий розвиток учнів: алгебраїзація елементарної ґеометрії, на його думку, мала сприяти розвитку їх ґеометричного мислення. «Переклад Евкліда був на той час великим досягненням і донині є єдиним [...] у нашій науковій літературі. [...] У досконалому перекладі проявилася у своїй повноті бездоганна краса твору Евкліда» [14, 174 і 252]. Уже 1808 р. з нього користали, напр., у Вінницьких школах[12]. Обидва підручники Ю. Чеха знали в школах та ґімназіях ВУО, використовували як програмні у Віленському університеті [16], зокрема їх притримувався у своїх викладках проф. Томаш Жицький (Życki). Навіть, 1852 р. на підручник ще посилався у своїй «Ґеометрії» Генрик Ґрах Нєвенґловський (Niewęgłowski), що працював тоді в Парижі.

Рукописна спадщина Ю.Чеха, що знаходиться у Кракові [27] (про яку автор цієї розвідки писав ще 1977 р. [4]), донині залишається поза увагою істориків точних наук. Ці маловідомі[13] рукописи Ю. Чеха переплетені в двох товстих збірках розміром «ін фоліо» і мають зараз в рукописному фонді Яґелльонської бібліотеки Краківського університету шифр 29. Перший том містить 183 картки, а другий — 80. Першим за порядком у збірнику поміщено **переклад шести книг згаданих вище «Початків» Евкліда**, виданих в 1807 р. [9], [18] та перевиданих через десять років з доповненнями, разом із вже згаданою тригонометрією Р. Сімсона [10]. До кожної книги «Початків» Евкліда в рукописі додано короткий коментар Ю. Чеха [27].

Наступним є **трактат з механіки**, котрий Ю. Чех представляв на конкурс в час обрання його завідуючим кафедрою математики у Кракові і який, цілком ймовірно, вико-

ристовувався ним пізніше в Кременці. При викладі ряду питань динаміки Чех сміливо користується апаратом теорії диференціальних рівнянь[14], наводить ряд відомостей з небесної механіки. Результати спостережень вченого над атмосферою, які враховують її густину, приведені в трактаті «Спосіб визначення висот та впадин на місцевості з допомогою барометра» [27].

Рукописний Трактат з астрономії Чеха містить цікаві розділи про аберацію світла зір (відкриту 1725 р. Дж. Брадлеєм, а поправки до розрахунків якої вніс 1757 р. Делямбр), про будову ока, а також — «Про час та годинники» та про «Ґномоніку [а саме] теорію сонячних годинників», а також про способи їх побудови. Два останні трактати містять виклад елементів сферичної триґонометрії і її застосування до знаходження положення небесних тіл на небосхилі [27]. Ю. Чех використовував «ґреґоріанський телескоп» (дар Марцінкєвича), «точний астрономічний годинник Гохлендера» (Hochländer), «астрономічні годинники Шелтона і Лєпота» (Shelton, Lepaute), «пасажну зорову трубу» (lunette de passage) для визначення висоти небесних тіл, «два ахроматичні телескопи Долланда» (Dolland) та ін. прилади і інструменти, які ще 1803 р. почали закуповувати у Кракові, Парижі та Лондоні для фізичного кабінету ВВҐ та обсерваторії.

Юзеф Чех набув слави філософа, доброго орґанізатора шкільної справи, талановитого учителя математики, котрий зумів пробудити інтерес молоді до точних наук. З-посеред його учнів викладачами точних наук у ВВҐ, а згодом у КЛ та університетах Києва та Харкова стали, зокрема, Францішек Мєхович[15], Григорій Гречина та Микола Чарноцький[16]. Вихованцями ВВҐ та КЛ були також математик Францішек Сапальський[17] та Петро Хлємбовський (Chlębowski; 1799—1868), вчитель письменника З. Красинського. Учні Ю. Чеха, що вивчали в нього математику у ВВҐ, не обов'язково ставали природниками. Наприклад, волиняк Антоній Мальчевський (Malczewski; 1792—1826), автор поеми «Марія», відомий як один з представників славної «української школи» в польській літературі.

Ю. Чех був членом **Варшавського Товариства приятелів наук**, цікавився досягненнями тогочасної фізики, досконало знав латинську, німецьку та французьку мови і читав класичну літературу, про яку «міг добре судити» [24, 420]. За професією математик, Ю. Чех підтримував наукові уподобання своїх колег, що займалися релігією, філософією, природознавством, мовознавствлм, літературою, поетикою, риторикою. Під його «наглядом» Антон Малявський[18] перекладав і коментував трактат про Іудеїв [16, 309]. Іншим з його співбесідників був майбутній єпископ Луцький Альойзій Осінський (1770—1842), викладач ВВҐ, КЛ та Віленської римо-католицької академії (ректор 1833—39), що на той час опрацьовував словники міфологічний (виданий у Варшаві 1806—12 р. в 3 т.) та польської мови (рукопис у 14 т.), книгу «Про життя і твори Петра Скарги» (видану в Кременці 1812 р.) тощо[19].

Францішек Залівський (Zaliwski; 1771—1820 або 1821), колишній професор практичної механіки в новоствореному Віленському університеті[20], почав працювати у ВВҐ з 1.IX.1805, отже, за директорства Ю. Чеха, котрий поважав знання свого колеги, набуті під час наукового відрядження в Англію, Данію, Швецію, Францію, Нідерланди та Німеччину. В результаті набутого там досвіду, він став добрим практиком, котрий, однак, нехтував зазвичай теорією. Ю. Чех тому дещо дорікав колезі, бо, за його словами, вихованців-механіків до того ж ще треба добре навчати математики, креслення, початків фізики та хімії. Власне, ці засади Ю. Чеха краще реалізував Мєхович, талановитий учень Ф. Залівського. Виданий Залівським опис машин, за котрий він отримав королівську медаль, користався у свій час значним успіхом[21].

Войцех Ярковський (Jarkowski; 1767—1836), доктор філософії та присяжний ґеометр, з повагою відносився до Ю. Чеха, хоча критика останнім його не обминула. Колишній викладач фізики та математики у Луцькій підвідділовій школі (1787—90) та математики у Кременецькому повітовому училищі[22] (з 1790 р.), від заснування ВВҐ він давав у ній уроки з теоретичної і практичної ґеометрії та плоскої триґонометрії, керував 1806 р. геодезичними вимірами в околицях Кременця, які виконували учні ВВҐ[23] [17, 43],

займався обмірами при розбудові майбутніх ґімназійних споруд, уклав *План Колеґіумів Поєзуїтського та ОО. Василіян* [25, 455]. У своїй «Інавґураційній промові» на відкритті ВВҐ 2.10.1805 він намагався показати значення математичних наук для інтелектуального розвитку молодого покоління і підкреслити користь від них для суспільства, що особливо імпонувало Ю. Чеху. Останній, однак, згодом критикував, на його думку, не досить високий рівень викладання ним ґеометрії й справа дійшла до Коллонтая[24], котрий «примирив» обидвох на тому, що, признавши рацію директора, наказав останньому терміново «надрукувати свого Евкліда з примітками, а п. Ярковському — читати за ним свої лекції» [16, 83], [17, 55]. Ярковському подобався саме стислий й чіткий стиль підручника Чеха, й він, можливо, не лише під «тиском» Коллонтая включив його як обов'язковий до свого «репертуару», поряд з посібниками Заборовського та Люйьє (Lhuillier). Дворічним курсом практичної ґеометрії зацікавився **А. Шемеґа** (Szemega; 1762 — після 1827), котрого Віленський університет призначив «учителем топоґрафічних рисунків у Волинську ґімназію» 13.02.1809 р. [15, арк. 165 зв. — 166].

Андрій Шемеґа, коли до програми ВВҐ були включені обидва підручники Ю. Чеха, потурбувався про належний рівень викладу практичної ґеометрії. Починаючи з 1809/10 рр., в рамках трирічних занять топографічними рисунками, він був зобов'язаний навчати учнів знімати «економічні та воєнні карти» [26, (8)], [17, 41], креслити геодезичні плани за допомогою мензули та магнітної стрілки, провадити практичні роботи по укладанню ситуаційних планів, детальних інвентарів навколишніх сіл. Ю. Чех наполягав, щоб при копіюванні ґеографічних карт, а саме при їх зменшенні в масштабі, учням доносили і математичну сутність процесу. Автор виданих посібників для учнів Школи ґеометрів, а саме «Про спосіб навчання топоґрафічних рисунків» (Кременець. — 1814) та «Топоґрафічний рисунок» (Почаїв: власним коштом. — 1818), Шемеґа готував 1818 р. до друку «Курс топографічних рисунків з додатком практичної ґеометрії» й того ж року провадив виміри міста Кременця і укладав відповідні плани[25].

Школи землемірів (або ґеометрів чи топографів) **та практичних механіків**, відкриті у липні 1807 р., були головними структурними складовими ВВҐ. Разом з Чацьким та викладачами ґімназії Ю. Чех вдосконалював деякі положення програм для цих шкіл та інших приґімназійних формувань, намагався покращити стан навчання у підпорядкованих йому повітових школах. Директор визначав, зокрема, яку саме «модель машини і сільськогосподарського знаряддя» повинен виготовити випускник Школи механіків, щоб, після здачі екзаменів перед комісією, отримати «патент механіка» [8, арк. 2 зв.]. Зі створенням Школи землемірів, перед Ю. Чехом виникли нові проблеми, зокрема з вербуванням до неї слухачів з інших місцевостей[26] [17, 40]. Вихованцями цієї Школи були волинські губернські ґеометри Григорій Левицький (Lewicki) та Н. Шміґельський (Szmigielski), а також Юзеф Волошиньський (Wołoszyński), автор рукописного підручника арифметики[27].

У перші ж роки діяльності трирічної Школи землемірів виникла нагальна потреба у підготовці підручника з триґонометрії (яку викладали разом з теоретичною ґеометрією), над чим почали працювати Войцех Ярковський, Я. Лучиньський та Ю. Чех. Останній, у зв'язку з хворобою і передчасною смертю, не завершив свій намір, залишивши рукопис. Два ж перші подали до Вільна рукописи під тією самою назвою: «Основи плоскої триґонометрії із застосуваннями її до вимірів на місцевості»[28] [17, 55].

Ян Лучиньський (Łuczyński; 1765—1820), вихованець Краківської академії, розпочинав викладацьку діяльність у Житомирських [25, арк. 2 зв. — 3] та Вінницьких[29] повітових школах, а продовжив 1807 р. у ВВҐ, навчаючи фізики, механіки, алгебри та сферичної триґонометрії. За свідченням Я. Діанні, згаданий його рукопис з триґонометрії зберігся [13, 91], так само, як і його рукописний «Курс експерементальної фізики». За амбіційною задумкою Коллонтая, створювані у Кременці підручники, у т.ч. Ю. Чеха, повинні були стати взірцевими для всього ВУО. Ймовірно, що Ю. Чех мав намір видати ще підручник з алгебри, яку він викладав на додаткових курсах ВВҐ. У довгостроковій, але, нарешті, нереалізованій програмі, над якою частково ще працював і Ю. Чех, значилися також школи садівництва, агрономії, ветеринарів, сільської

архітектури та акушерства, семінарія для сільських вчителів чи то гувернанток, зразковий приватний жіночий пансіон тощо.

Вищу математику у ВВҐ викладали Ю. Чех, Михайло Сьцібор-Сьціборський та Стефан Вижевський (Wyżewski; бл.1784-1850), котрий, починаючи з 1813 р., ще у ВВҐ, а згодом у КЛ, гідно продовжив педагогічно-наукові традиції Ю. Чеха, ставши першим професором математики Київського університету[30]. Програма з вищої математики та астрономії для ВВҐ «була добре укладена, але її погано (źle) зрозуміли у Віленському університеті [16, 23]. Відсутність відповідних підручників становила певну трудність для слухачів, але не для викладачів, котрі добре володіли іноземними мовами. Ю. Чех же був переконаний, що укладання викладачами власних конспектів дозволяє їм вільніше оперувати у виборі матеріалу, його осмисленні та збагаченні при необхідності додатковими вправами чи прикладами, заставляло удосконалювати термінологію. Це не давало їм «черствіти розумово» після написання маґістерських чи докторських дисертацій, підтримувало зацікавленність найновішою науково-педагогічною літературою, стимулювало бібліотекаря-бібліографа Павла Ярковського до придбання нових видань.

Михайло Сьціборський (Ściborski; 1765-1845), виходець з Поділля, закінчив Краківську Головну школу і 1791 р. був направлений у Луцьку повітову школу на посаду викладача математики, фізики та французької мови[31], а 1806 р. переведений до ВВҐ для викладання вищої математики[32]. Зайнявши директорське місце після Ю. Чеха, він, однак, не зміг проявити себе таким же енергійним організатором, як його попередник, але з успіхом продовжував почату своїм попередником справу дальшого утвердження двох закладених професійних шкіл при ВВҐ та, зокрема, опрацював новий «Проект організації Школи механіків»[33].

«Товариство тих, хто вправляється в правильному мовленні і писанні»[34] діяло в часи директорства Ю. Чеха, було ним підтримуване і називало себе також, на зразок варшавського, «Товариством друзів наук у Кременці»[35], а тому там практикували й науково-популярні відчити з природознавства та з історії наук. На засіданнях оновленого **Наукового товариства ґімназистів** ВВҐ С. Жеромський читав реферат з вищої математики [3, 42 і 46], а Кароль Залозєцький (Załoziecki) — «Про користь алґебраїчного числення та вдосконалення»[36] [13, 99].

Ю. Чех, як і його послідовники, розумів, що підбір кваліфікованого викладача і набір слухачів на курс вищої математики є нелегкою справою. Він пам'ятав, що на час його студій Я. Снядецький зібрав у Кракові тільки кілька слухачів. Навіть паризький Collège de France 1780 р. мав лише 12 учнів з вищої математики, включаючи іноземних. Тому результат, досягнутий у ВВҐ в цьому напрямку наприкінці директорства Ю. Чеха, був досить вагомим: «екзамен з математики пройшов добре; з вищої математики з 9 студіюючих учнів 8 здало екзамен»[37].

Під впливом просвітника Ю. Чеха та при підтримці інших викладачів, фізико-математичні дисципліни читалися у ВВҐ на високому рівні, а його педагогічна і наукова діяльність залишила помітний слід в історії просвітництва у Польщі, Литві, Білорусії та в Україні. Період становлення математичної освіти у ВВҐ та КЛ ще чекає на свого дослідника.

---

1. Волинська ґімназія. Звіти візитатора Т. Чацького. 1809-1814. — ЦДІАУ у Києві. — Ф. 710. — Оп. 2, т. 1. — Спр. 17—21. *Там само. — Оп. 1. — Спр. 2, 7.

2. Волинські Афіни. 1805—1833: Зб. наук. праць. — Тернопіль, 2006.

3. Коляденко, Світлана. Кременецький ліцей у системі освіти Волині (XIX 30-ті рр. XX ст.). — Житомир, 2002. — 131 с.

4. Матвіїшин, Ярослав. Невідомі рукописи Юзефа Чеха // Знання та праця. — 1978. Т.с. // Наша Культура. — Варшава, 1977. — № 6 (230). — С. 14.

5. Школа механіків при ВВҐ. ЦДІАУ у Києві. — Ф. 710.- Оп. 1: Спр. 134; Спр. 250. Про школу механіків; Спр. 251. Реєстр листів 1806—1820.

6. Шмита А. Кременецький ліцей як зразок просвітницької моделі школи на території України у першій пол. XIX ст. — Кременець, 2012. — 235 с.

7. Czack T. Do uczniów i nauczycielów Gimnazjum Wołyńskiégo (z powodu śmierci Jósefa Czecha, pierwszego Rządcy tegoż Gimnazjum). — Krzemieniec, 1810. Cf. [...] Dan w Żytomierzu 2 grudnia 1810. — S. 4.

8. Czacki T. Plan Szkoły mechaniki praktyczney przy Gimnazium Wołyńskiem. 16 lipca 1806. — ЦДІАУ у Києві. — Ф. 710. — Оп. 1.- Спр. 251. — 4 арк.

9. [Czech, Józef]. Euclidesa początków Geometryi ksiąg ośmioro, to jest sześć pierwszych, jedynasta i dwunasta z dodanymi przypisami i trygonometrią. Dla pożytku młodzi akademickiey tłumaczone i wydane przez Józefa Czecha. — W Wilnie, 1807.

10. [Czech Jó.]. Euklidesa początków geometryi ksiąg ośmioro to iest sześć pierwszych, iedenasta i dwunasta z dodanemi przypisami dla pożytku młodzi akademickiey [...] wydanie drugie z przydaną Trygonometryą Roberta Simsona prze/łożoną z angielskiego z figurami na miedzi rzniętemi tablic 10. — Wi1no: nakładdem i drukiem Józefa zawadzkiego, 1817. — [2], XX, 476 s., 10 tabl., 8°

11. [Czech Jó.]. Krótki wykład arytmetyki z tablicami / przykłady rachunkowe zawierającemi.- Wilno: J. Zawadzki, 1807. — 135 s., 13 f. ill. — 8°.

12. Danilewiczowa M. Życie naukowe dawnego Liceum Krzemienieckiego // Nauka Polska. — 1937. — Vol. XXII. — S. 58-101.

13. Dianni J. Matematyka w szkole Krzemienieckiej // Studia i materiały z dzijów nauki polskiej. Seria C. — Z. 12. — 1967. — S. 71-101.

14. Dianni J., Wachułka A. Tysiąc lat polskiej myśli matematycznej. — Warszawa: PZWS, 1963. — 288 s.

15. Formularne spiski osób Liceum Wołyńskiégo; 1809 — 1825. ЦДІАУ в Києві. — Ф. 710. — Оп. 1. — Спр. 96. — 272 арк.

16. [Kołłątaj H., Czacki T.]. X. Hugona Kołłątaja korrespondencya listowna z Tadeuszem Czackim [...]. T.3. — W Druk. Uniwersyteckiej, 1844. — 401 s.

17. Krawczyk, Jerzy. Krzemieniecka Szkoła geometrów skarbowych: 1807-1831 // Rozprawy z dzijów oświaty. — Z. 30. — 1987. — S. 35-63.

18. Matviichine, Jaroslav. Józef Czech, matematikisto el Kremenec'. https://www.academia.edu/37327582/Matviichine_Ja._Jozef_Czech_matematikisto_el_Kremenec.docx. — 35 стор. 1.09.2018.

19. Matviichine Ja. (модератор). Czech, Józef (1762-1810), matematikisto el Kremenec' (Ukrainio): https://www.facebook.com/groups/690406387676105/.

20. Osiński, Aloizy. Kazanié na obchód pamiątki Iózefa Czecha [...] w Krzémiéńcu, 28 kwiétnia 1811. — [Krzemieniec]: w Drukarni Gimnaziialnéy.- 8°.

21. Piotrowski W. Życie umysłowe Krzemieńca w latach 1805—1832. — Piotrków Trybunalski, 2005.

22. Pisma [...] od Dyrektora Gymnazyum [Wołyńskiego] od 1803 do 1808 r. [do publicznej szkoły w Łucku]. — B. Ossol. Wrocław: Rkp 12015/III. — N°3. Wypisy z akt Akademii Krakowskiej o stanie studiów Jósefa Czecha 1802 oraz opinia o nim wydana przez Jana Śniadeckiego 1803. — S. 3—4 (kopija).

23. Skłodowski, Jan. Krzemieniec — Ateny Wołyńskie. — Warszawa, 2006.

24. Słowacki, Euzebiusz. O życiu i pracach uczonych Józefa Czecha [...]. Rzecz czytana przy obchodzie uroczystym pogrzebu w gimnazium wołyńskiem, dnia 28 kwiétnia, roku 1811. — Wilno [s. n.], 1811. — 38 s. = Dzieła. T.III. — Wilno, 1826. — S. 402—424.

25. Szkoły krzemienieckie. T. 1—5. 1803—1812. — Bibl. Czartoryskich w Krakowie. — Rkp. 3441.IV — 3445.IV; Rkp. 3442.IV (1803-1808). — K. 455.

26. Wzór i porządek nauk w Gimnazjum Wołyńskim od XV września w roku MDCCCIX do XV lipca w roku MDCCCX dawać się mających. — [s.l., 1809].

27. [Z rękopisów naukowych Józefa Czecha]. — Kraków. — Bibl. Jagell.: Rkp 29. — T.1—2. — 183+80 k.

---

[1] ЦДІАУ у Києві. — Ф.710. — Оп.1. — Спр.253.— 31 с.

[2] ЦДІАУ у Києві. — Ф.710. — Оп.1. — Спр.270, 291. — 188 + 36 арк.

[3] КМА. — Ф. 16. — Оп. 482

[4] ІР НБУВ. — Рук. І, 6419: Каталог (так) випозичених книжок з бібліотеки Волинської гімназії \1.X.1805-15.I.1815\. Польськ. мовою. F°. — 204 арк. — Арк. 4, 5, 5 зв., 7, 7 зв., 9.

5 Коллонтай вказав на непридатність «злого» підручника з ґеометрії, виданого для народних шкіл Росії [16, 286] і за пропозиція Чеху створити власний посібник.

[6] Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej. — 1988. — S. 21.

[7] Biblioteka Uniwersytetu Jagellońskiego w Krakowie (B. Jagell.). — Rkp 5356.

[8] У ВВҐ викладали й практичну механіку, де значна увага зосереджувалася на виготовленні моделей машин та їх складових частин. Пор. [8, арк. 1—4].

[9] Вагому суму для ВВҐ пожертвували й волинські монастирі оо. Василіян. Виконуючи волю Т. Чацького, Ю. Чех намагався запровадити однакові умови для навчання дітей всіх верств населення, у т.ч. дітей греко-католицького духовенства.

[10] Посібник використовували у ВВҐ ще в 1816/17 рр. [17, 41].

[11] Cr. Simson R. Euclides elementorum libri priores sex item undecima et duodecima. — Glasguae, 1756.

[12] B. Jagiell — Rkp 6341.IV. — K. 173v. (NB: k. 177 — plan szkoły).

[13] Я. Діанні стверджувала, що «Рукописів вченого \...\ не збереглося» [13].

[14] Деякі ілюстрації і світлини з рукописів Чеха можна знайти на сайті автора [19].

[15] Волиняк Ф.І. М'єхович (Miechowicz; 1783—1852), майбутній архітектор Київського університету, де він викладав (до 1839 р.) арифметику, ґеометрію, нарисну ґеометрію, креслення і початки фізики та хімії, був запрошений Чацьким 1806 р., як взірцевий приватний ґеометр, на посаду заступника директора Школи механіків при ВВҐ. Одночасно він завідував відкритим при ній багатим Кабінетом машин, моделей та креслень (1807), про поповнення якого особливо дбав сам Чех, котрий, бачачи особливий нахил здібного викладача до механіки, яку він вивчав у ВВҐ, радить йому стажуватися за кордоном, щоб там ближче ознайомитися з новинками тогочасної промисловості та техніки. Пор. [8, арк. 1—4].

[16] M. Czarnocki, «актуальний професор» (1810) ВВҐ, де викладав алгебру та логіку «за Кондільяком», про що свідчить його конспект підручника французького економіста і філософа (зберігається у Bibl. PAN w Krakowie. — Rkp 287). [13, 96].

[17] Як вільний слухач, Ф. Сапальський (1791—1830), недавній «учень Кременецького ліцею» (Paris.- Arch. Éc. Polyt.VI 2-b-2 \1815\), майбутній проф. нарисної ґеометрії у Яґєлльонському університеті, слухав 1814 р. у Паризькій Політехнічній школі лекції з цієї дисципліни в Ашетта (Hachette). Як виявилося, про «науку Монжа» він уже чув у КЛ. Власний підручник він видав 1822 р.

[18] Anton Malawski випозичав у бібліотеці ВВҐ книги з літератури грецької, французької, польської, історії театру тощо. ІР НБУВ. — Рук. І, 6419, арк 5, 8зв. та ін.

[19] Значна частина його фонду (1100 арк.) знаходиться нині у рукописному відділі БАН у Львові (ф. 4.- Оп. 1.- Спр. 794, 803, 804, 854-906).

[20] [25, арк. 4зв.-5]. КМА. — Ф. 16. — Оп. 384. — Спр. 304. — Арк. 3зв. — 4.

[21] О.М. Боголюбов, однак, обійшов керівника Школи механіків ВВҐ у своєму довіднику «Математики. Механики». — Київ: Наукова Думка, 1983.

[22] КМА. — Ф.16. — Оп. 379.- Спр. 129.- К. 6; [25, арк. 2зв.-3].

[23] Wzór i porządek nauk [...] od XV września w roku MDCCCXI do XX lipca w roku MDCCCXII dawać się mających. — Krzemieniec, [1811].- S. [5].

[24] Недооцінка Ю. Чехом ерудиції та методу викладання В. Ярковського не співпадає з позитивною характеристикою його діяльності, даною Коллонтаєм та Чацьким. Про нього проте не згадує «История отечественной математики» (Київ: Н.Д., 1967).

[25] Bibl. Czartoryskich w Krakowie. — Rkp 5477.V. — T. 2. — K. 170v.

[26] Bibl. Czart. — Rkp. 3442. — K. 280

[27] Bibl. Jagiel. — Rkp 5912. — S. 212.

[28] Układ trygonometrii płaskiej z zastoswaniem jej do dzieła na gruncie.

[29] Про що свідчить латиномовна виписка, виконана Ю. Чехом, коли він був секретарем Краківської академії. Йдеться про навчання в останній Я. Лучиньського і його направлення викладачем до Вінницької школи. Bibl. Czart. — Rkp 5477.V. — T. 2. — K. 169. Там же зберігається лист магістра Лучиньського до Чартористького (1816), в якому подані автобіографічні відомості, в т.ч. з його Кременецького періоду часів директорства Ю. Чеха [Т.с., арк.167-168 зв.].

[30] Я.А. Матвиишин. Научно-педагогическая деятельность С.С. Выжевского в Киевском университете // Очерки по истории математической физики. — Киев: Наукова думка, 1985, с. 102-107.

[31] М.С. видав у Луцьку «Граматику польську для Французів».

[32] [15, арк. 2зв.]. B. Jagiell. — Rkp. 6340.IVb. — K. 29.

[33] ЦДІАУ у Києві. — Ф. 710. — Оп. 1. — Спр. 251. — Арк. 24-27. — 2 січня 1814.

[34] Towarzystwo cwiczących się w porządnem mówieniu i pisaniu.

[35] Towarzystwo Przyjaciół nauk w Krzemieńcu.

[36] Rachunku algebraicznego użytek i doskonalenie się.

[37] Зі звіту від 28.I.1810 р., що нині зберігається у Краківській бібліотеці Чартористких. — Рук. 3446. — С. 81.

Маргарита Матвійчук
(м. Ковель),
Людмила Кревська,
Григорій Охріменко
(Луцьк)

ПЛЕТЕНІ ВИРОБИ З ПОЛІССЯ

«А коли добре щось умієте — того не забувайте, а чого не вмієте — того учітесь...»
«Повчання…» Володимира Мономаха

У скарбниці народної художньої культури особливе місце належить Західнополіському регіону, який чітко вирізняється своєрідним мистецьким колоритом серед інших культурно-етнічних зон України. Безліч чудових виробів місцевих майстрів були зібрані у 80-х рр. XX ст. в Уховецькому музеї та інших школах району, теперішньому музеї м. Ковеля.

Кожен давній народ використовував дещо інші матеріали для плетіння, надавав місцевий колорит техніці та оздобленню виробів. І в давні часи, та й тепер, ці промисли успішно розвиваються. Наявні в музеях Полісся (Ковельського, Любомльського, Маневицького та ін. районів) вироби часто є справжніми шедеврами талановитих майстрів, таких, як Марія Кравчук, Іван Кравчук із с. Купичів Турійського р-ну, Алла Сворак, Людмила Каменчук, Інна Чонка з Ковеля та ін.

Щоб облаштувати нормальні умови побуту, первісні люди намагалися використати різні природні матеріали для виготовлення меблів, жител, тари на продукти, знарядь праці, зброї тощо. В Альпах мисливці, а пізніше пастухи робили з довгих стебел трави плащі-накидки, на ліжка використовували різні підстилки: мати, циновки з переплетених рослин. Це добре простежується в похованнях мешканців Причорномор'я мідного та бронзового віків — представників ямної, катакомбної та інших культур.

Як відгомін давніх землеробських традицій, на Західному Побужжі та Поліссі збереглася традиція прикрашати вікна або інші частини житла солом'яними прикрасами. Загалом, вироби з соломи були різноманітними. Склалася певна система технічних прийомів. Основними є два способи виготовлення декоративних речей. Перший полягає у розщепленні, проколюванні соломин та наскрізному просуванні в ці отвори інших стеблинок певної довжини. Більші стеблини стають каркасом виробу, наприклад зірки. Потім додаються дрібніші, коротші, які з'єднуються, утворюючи різні комбінації, фігури. Крім стеблин, використовувалось листя пшениці або жита. Маючи більшу ширину, вони збагачують силуети площинними елементами. У верхніх частинах прикрас уводилися, додавалися цілі колоски. Орнамент переважав геометричний, прямолінійний, у вигляді кола, пелюсток квітів [Чарівне веретено, 1990, с. 73—74]. У книзі «Декоративно-прикладне мистецтво Рівненщини» (2010 р.) розповідається про одного з таких майстрів — Миколу Огородника: «Для його творчості характерне...прагнення... досконало оволодіти традиційними прийомами та способами плетіння соломи» [Декоративно-прикладне мистецтво...2010 с. 190]. Таких майстрів завжди було багато на Поліссі, зокрема, на Ковельщині.

Дослідник народних промислів І. Веремійчик пише, що плетінням з лози, кори дерев займалися раніше майже в кожній сім'ї. Плели повітки, хатнє начиння: столики, крісла, люльки, колиски, кошики, корзинки, рибальські коші, верші [Веремійчик, 1995, с. 81].

Перші меблі з'явилися в пізньому кам'яному віці: в Подунав'ї відомі статуетки людей, що сидять на стільцях або кріслах [Титов, 1980], у т.ч., ймовірно, і плетених з лози. Вчені припускають, що плетіння, як важливий напрямок домашніх промислів, з'явилося раніше, ніж кераміка, ткацтво. Етнографічні спостереження над життям (аборигенних) народів Австралії, Африки, Південної Америки, Південно-Східної Азії дають численні приклади того, що плетіння виникло раніше від ткацтва. Ці види діяльності простіші і не потребують попередньої обробки сировини та особливого устаткування [Антонович та ін., 1992, с. 191]. Археологічні артефакти плетіння — рештки матів, ко-

шиків, тарілок, накривок — виявлені на Балканах, у Швейцарії (свайні поселення) і датуються V—IV тис. до н. е. На півдні України — в Причорномор'ї — подібні речі належать до III—II тис. до н. е. Дослідники вважають, що вже в неоліті виникли всі «основні техніки плетіння: спіральна, полотняна (хрестоподібне переплетення), каркасна, стрічкова. Для цього використовувалася солома, шувар, очерет, папірус [Антонович..., 1992, с. 191]. За етнографічними даними, посуд в деяких країнах робили спочатку з лози, а потім каркас обмащували глиною з наступним обпалюванням. У результаті глина набувала міцності. У стародавньому Єгипті в такій тарі зберігалося зерно [Там само]. Для цього ж використовували також плетені мішки. Так, в похованні катакомбної культури, виявленому в Криму, добре зберігся мішок з пшеницею та візок з суцільними дубовими колесами. Цим знахідкам більше 4 тис. років.

Засоби для зберігання і переробки зерна та борошна переважно робили з дерева та соломи. Борошно та зерно знаходилося в коморі у солом«яниках (ще їх називали верзуни), які виготовлялися зі спірально сплетених із соломи «скрутнів» за допомогою вузьких стрічок з розщепленої лози або осоки [Українська минувшина, 1994, с. 71—72].

Плетіння — це поєднання за допомогою перехрещування під прямим або косим кутом різних еластичних матеріалів. Смуга почергово, охоплюючи зверху та знизу інші смуги, з'єднує їх в одне [Полесье..., 1988, с. 225]. Наприкінці XIX ст. плетіння перестає бути домашнім промислом — починається виробництво на збут. На Поліссі в той час нараховувалося багато кустарів, які займалися плетінням корзин, кошиків, колисок, навіть меблів. На виставку в Москву (1933 р.) передані були вироби з Київщини, Чернігівщини та інших областей, що вражали довершеністю, виготовлені з таких матеріалів, як лоза, кора липи, верби, солома, березова кора, соснова, дубова лучина, шкіри, коріння ялини, сосни.

Прути лози використовували або окорованими (біле плетіння) або неокорованими. З білої лози робили дорожні короби, посуд, меблі. Інколи вироби фарбувалися, у т.ч. кількома фарбами одразу. На Київщині інколи прути фарбувалися в зелені, жовті, рожеві, фіолетові кольори [Полесье..., 1988, с. 225]. Мальовані прутики чергувалися в процесі плетіння. Для сільського начиння їх брали сирими або струганими чи розрізаними навпіл. Придатною для використання вважалася лоза малакита («шиляг»). Заготовляли цей матеріал ранньої весни, взимку, восени [Там само]. З кори сосни робили «дзбанки», хлібниці. Д. Шимолик із с. Прилісне Маневицького р-ну Волинської обл. плів з білих корінців колиски, вази. М. Баб`юк з с. Князівка (Рівненщина) робив глеки. На Київщині з корінців плели хлібниці, коробочки. Боки до возів робили з старих лип, з берести — коробки, табакерки та ін. Ликом замінювали шкіру — плели з нього личаки, коробки [Лащук, 1992, с. 40]. З вербової лози, поєднаної з пучками соломи, виготовляли форми для тіста, «гарчики» на зерно, «бодні» для зберігання продуктів. Їх можна побачити в багатьох музеях. Так само робили «солом'яники» — ємкості біконічної форми. Стінки та покришки орнаментувалися. Все це виготовлене з валиків соломи, прутиків лози (без кори).

Улюбленим матеріалом для плетіння була житня солома. З неї робили брилі, скриньки, декоровані деталі мисників із «зубцями», «сонечками», «розетками». Умілі майстри робили навіть оправи для книги «Кобзар» Т. Шевченка, прикрашали їх «квадратами», «смужками», «ромбами» [Лащук, 1992, с. 41].

З тонкої або розщепленої лози виготовляли ємкості для зберігання коренеплодів, фруктів, овочів — високі конусоподібні кошики, корзини [Лащук, 1992, с. 76]. Для виробів із соломи використовувалися житні стебла періоду наливання зерна. Після просушування вони мали золотистий колір. З соломи виплітали прикраси, іграшки, шкатулки (Рис. 1, Рис. 2, Рис. 3, Рис. 4).

З березової кори робили гаманці, солонки, нею обплітали посуд, плели постоли. Це був матеріал вологостійкий, малотеплопровідний. Заготовляли кору літом,

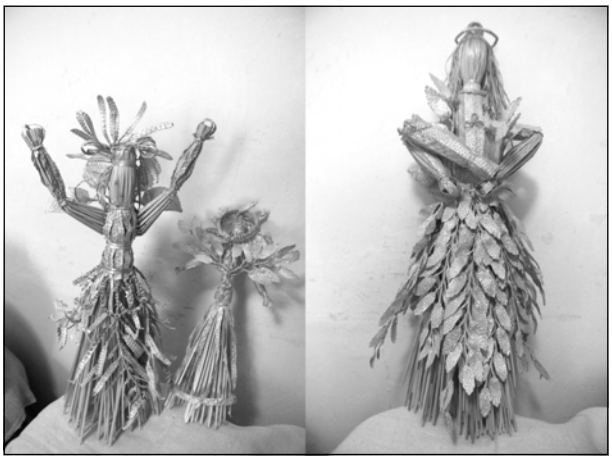

Рис. 1. Плетені прикраси.

Рис. 2. Інтер'єр комори з плетеним начинням.

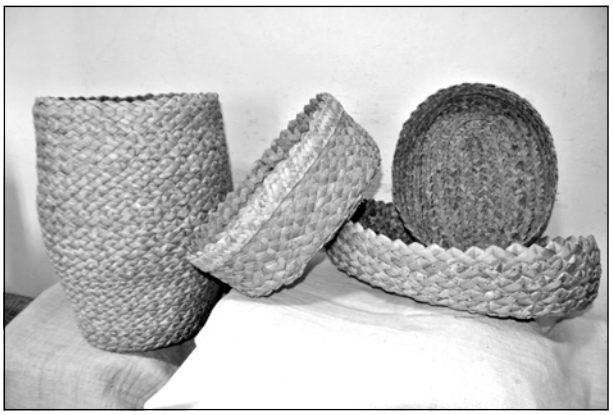

Рис. 3. Плетені вироби Ромащук Євгенії.

Рис. 4. Майстер плетіння Йосип Ромащук.

тримали на горищі, але перед плетінням розмочували. Для постолів, сумок використовували лико з липи. Коріння сосни, ялини заготовляли влітку на сухих місцях [Полесье..., 1988, с. 226]. З такого матеріалу А. Чугай із с. Воронки Володимирецького р-ну Рівненщини зробив високий козуб з кришкою для зберігання ягід.

З рогози робили кошики, сумки. На Поліссі плели речі зі шкіри (сирої або виробленої) — пояси, кінську збрую, «лазива» для бортництва, батоги. Можна стверджувати, що способом плетіння робилися різноманітні вироби: меблі, взуття, головні убори, ємкості для продуктів, іграшки, ляльки, прикраси [Полесье..., 1988, с. 227].

Плетіння можна поділити на спіральне та хрестове. В першому випадку покладений по спіралі солом'яний джгут скріплювався прутом лози або коренем. Ритм витків — через один або два джгута; давали декоративний візерунок. Хрестову техніку (під косим або прямим кутом) застосовували, використовуючи лико, коріння, гілки. При цьому спіралі утримуються стояками каркасу [Полесье..., 1988, с. 228].

У різних країнах світу зростає увага до традиційної народної культури предметів побуту, старовини. Вони є візитною карткою краю. Вивчення давніх джерел мистецтва та народних промислів лежить в основі естетичного виховання. Вишивка, ткацтво, вироби з дерева, плетіння, одяг в народному стилі стають привабливими для туристів, створюють незабутній місцевий колорит.

Народний промисел плетіння є особливим виявом обдарованості нашого народу. Різні види цієї галузі варто вивчати, пропагувати. Особливо багате на подібні вироби наше Полісся. На часі підготовка та видання альбому кращих зразків плетіння.

1. Веремійчик І. Традиційні знаряддя праці, промисли і ремесла на Волині. Луцьк, 1995. — 255 с.
2. Декоративно-прикладне мистецтво : навч. посіб. для студ. пед. ін-тів / Є. А. Антонович та ін. Львів : Світ, 1992. — 271 с.
3. Декоративно-прикладне мистецтво Рівненщини / упоряд.: В. Г. Виткалов. Рівне: ПП ДМ, 2010. — 223 с.
4. Лащук Ю. Народне мистецтво українського Полісся. Львів : Каменяр, 1992. 133 с.
5. Полесье. Материальная культура / В. К. Бондарчик, И. Н. Браим, Н. И. Бураковская. Киев, 1988. — 448 с.
6. Титов В. С. Археология Венгрии. Каменный век. Москва : Наука, 1980. — 418 с.
7. Українська минувшина. Ілюстрований етнографічний довідник / А. П. Пономарьов, Л. Ф. Артюх та ін. Київ: Либідь, 1994. — 254 с.
8. Чарівне веретено / упоряд.: А. Г. Данилюк. Львів: Каменяр, 1990. — 88 с.

Микола Михалевич
(с. Кортеліси)

БОЙОВІ ДІЇ ПАРТИЗАНСЬКОГО ЗАГОНУ ІМЕНІ ВОРОШИЛОВА ВЛІТКУ 1942 РОКУ НА ВОЛИНІ

Партизанський загін імені Ворошилова був створений у селі Кортеліси Ратнівського району наприкінці квітня 1942 року. До його складу увійшли як місцеві жителі, так і військовослужбовці — бійці та командири Червоної армії, які потрапили в оточення та знайшли прихисток у селі та навколишніх хуторах. Командиром був обраний військовий інженер Борис Михайловський — захисник Брестської фортеці. Там він потрапив у полон, але зумів втекти з табору на території Польщі. Його заступником став Микола Воронович — підполковник медичної служби, який також втік з табору для військовополонених [16].

Партизанський загін імені Ворошилова розпочав свою бойову діяльність дуже активно — роззброював поліцейські дільниці, влаштовував засідки на дорозі Брест-Ковель, нападав на німецькі гарнізони в Мокранах, Дивині, Ратне Під час нападу на районний центр Дивин, який нині є селищем у складі Кобринського району Республіки Білорусь, було розгромлено банк і захоплено велику кількість радянських та німецьких грошей. Під час нападу на Ратне, 15 червня 1942 року, було розгромлено райуправу, комендатуру, маслозавод та банк, вбито двох німецьких офіцерів. Поліцейські розбіглися без опору і з камер було звільнено кілька десятків в'язнів [9].

Після нападу партизанів на Ратне, німці і поліція оточили містечко та зробили велику облаву. В ході облави було затримано понад 100 людей, переважно євреїв та радянських активістів. Їх розстріляли на околиці містечка [1, с. 87-88]. Після нападу на Ратне партизанський загін ім. Ворошилова повернувся в кортеліський ліс, де він базувався на острові серед болота.

Успішні операції сприяли зростанню авторитету народних месників. До нього приєднувались нові групи втікачів з полону та місцевих жителів і чисельність збільшилася до 150 чоловік. Загін був поділений на дві роти, в кожній з яких було три взводи. Всі командири були офіцерами Червоної армії. Крім того партизани мали розгалужену мережу розвідників та зв'язкових у навколишній місцевості. Серед них був, наприклад, німець — лісничий, який жив на Бору і часто попереджував партизанів про німецькі облави та рух на дорозі Брест — Ковель. Завжди успішно виконували поставлені завдання дівчата-розвідниці — Олександра Дордюк, Надія Кравчук та Ганна Мацерук [16].

Засідка на Коха

Брестські підпільники повідомили партизанів, що по дорозі Брест — Київ буде їхати гауляйтер райхскомісаріату «Україна» Еріх Кох. У складі колони мало бути три легкових автомобілі. Партизани влаштували засідку на дорозі за Мокранами. Групу партизанів із 12 чоловік очолював командир взводу Сергій Курбатов. Андрій Ліхван був за провідника, оскільки в Мокранах жив його дід і він добре знав навколишню місцевість. Партизани кілька годин просиділи в засідці. Коли з'явились легкові автомобілі, партизани підбили першу і останню машину в колоні, але середня встигла розвернутися і втекти назад. У підбитих автомобілях партизани знайшли велику кількість грошей, але серед убитих німців Коха не було. Як стверджує Андрій Ліхван, вже увечері того ж дня московське радіо повідомило: «Партизанський загін в районі трикутника міст Брест-Малорита-Кобрин напав на слід Коха, але він втік пораненим». Борис Михайловський в той час дуже розсердився, що Москва знає про поранення Коха, а він ні [10].

Версія про напад на Коха є не такою вже і фантастичною, якщо врахувати, що місто Брест, як і вся Берестейщина, входили до складу райхскомісаріату «Україна». Тим більше, що у червні 1942 року партизанський рух ще тільки почав набувати розмаху і Кох цілком міг вирушити на автомобілі до Бреста із міста Рівне, яке було центром райхскомісаріату і де він постійно знаходився. Як пише кандидат історичних наук Богдан Зек у своїй книзі «Луцьк у роки нацистської окупації (1941-1944)»: «У місцевій пресі 2 липня 1942 р. було опубліковано розпорядження райхскомісара України про кару смерті всім, хто допомагатиме бандам і полоненим. Разом із тим, той, хто своїм повідомленням допоможе затримати банду, одержить 1000 крб. або першочергове право прид-

бання продуктів, а також право отримати чи збільшити присадибну ділянку» [5, с.102]. Ймовірно цей наказ був виданий саме під впливом тих прикрих емоцій, які пережив Еріх Кох під час нападу на нього.

Можна тільки пожалкувати, що кортеліським партизанам не вдалося знищити цього зухвалого нациста, який винен у вбивствах сотень тисяч українців на окупованій території. Після закінчення війни Еріх Кох був затриманий військами союзників і переданий СРСР для суду. Але потім сталося щось дивне. Радянське керівництво чомусь віддало цього військового злочинця Польщі, де його після тривалої тяганини засудили до тюремного ув'язнення. Очевидно, так товариш Сталін віддячив цьому садисту за його злочини в Україні. Тим більше, що ця безглузда та жорстока політика лише сприяла зростанню руху опору.

Похід на Ковель

Хоча партизанський загін імені Ворошилова розпочав свою діяльність дуже успішно і майже без втрат, серед командирів почалися суперечки, що робити далі. Михайловський вважав, що потрібно розгортати боротьбу в тилу у ворога і перетворити загін у партизанську дивізію. Микола Воронович, який був обраний заступником командира, але мав вище військове звання, наполягав на тому, що треба йти на з'єднання з Червоною армією. Серед партизанів були прихильники як одного, так і другого [9].

В кінці червня до загону приєдналося 5 військовополонених на чолі зі старшим лейтенантом Мешитбаєм Хасеновим, які втекли із табору в Ковелі. За їх повідомленням, в таборі перебувало біля 13000 військовополонених. Багато з них потрапили в полон недавно, після розгрому радянських військ під Харковом. Умови в таборі були жахливі. Полонених морили голодом і розстрілювали за найменші провини. Михайловський приймає рішення напасти на Ковель, звільнити військовополонених та в'язнів, захопити аеродром, гестапо та військові склади. Для нападу на місто було вирішено також залучити невелику партизанську групу під командуванням лейтенанта Шиканова, яка діяла окремо. Але сам загін імені Ворошилова відправив на операцію лише половину бійців на чолі з Борисом Михайловським. За свідченням Миколи Вороновича, він залишився з другою половиною загону в кортеліському лісі, щоб відволікати увагу ворога. Пізніше Воронович визнав, що це розпорошення сил було великою помилкою. Але, враховуючи його суперечки з командиром, ця помилка була, мабуть, не випадковою [16].

Група Михайловського дійшла лісовими дорогами майже до Буциня і там зупинилася, щоб отримати інформацію від розвідників. В цей час було дуже жарко і партизани купались у лісовому озері, а Михайловський навіть переплив його. Тим часом повернулися дівчата-розвідниці і повідомили, що в Ковелі тривога і німці готуються до оборони. Напевно, німці дізналися про підготовку нападу з боку партизанів від зрадників. Проти нападу на Ковель виступив командир роти Іван Мартинов (Ванька Свердловський). Він забрав свій підрозділ і повернувся до Вороновича [9].

Засідка біля лісництва

Після цього Михайловський змушений був відмовитися від своїх планів і вирішив влаштувати засідку на дорозі біля Замшанівського лісництва. Ліс там ріс біля самої дороги і місцевість дуже зручна для засідки. Група партизанів на чолі з Коновальчуком зайшла в будинок лісництва і відвела його працівників в окрему кімнату. Самі залишилися чергувати біля телефону. Приблизно через годину почувся шум двигунів і з'явились три вантажні автомобілі зі сторони Ратне. Партизани відкрили вогонь з близької відстані. Як тільки почулись постріли, Коновальчук обрізав телефонний дріт і вибіг на вулицю. Там побачив німецькі машини, які стояли на дорозі, і німців, які розбігались в різні сторони під партизанським вогнем. Так було захоплено три автомобілі, які були навантажені продуктами, консервами та горілкою [9]. Продукти були відвезені в самарівський ліс і там заховані, а машини — спалені. В цьому бою було вбито німецького офіцера — господарника Луцького гарнізону та двох солдатів. В полон було взято двох водіїв (вони були українцями), а водій третьої машини теж був убитий. З колони лише одному німецькому солдату вдалося втекти. Забравши полонених і трофеї, загін в обхід Ратне вирушив до кортеліських лісів.

Напад на партизанський табір

Через два дні після того, як загін розділився, німці несподівано напали на партизанський табір. Хоча окупанти отримали детальну інформацію від зрадника про розташування загону та його сили, вони не змогли розбити партизанів. Завдяки зручному розташуванню табору, партизани зустріли ворога нищівним вогнем і завдали йому значних втрат. Пізніше Воронович у звіті написав, що було вбито 9 німців. Але, за свідченням місцевих жителів, насправді партизани вбили двох німців і ще кількох поранили. Оскільки ворог мав значну чисельну перевагу, партизани почали відступати через болото в напрямку хутора Рябино. Саме в цей час звідти поверталась група із п'яти розвідників, які були одягнуті в німецьку форму. Партизани їх всіх перестріляли і лише коли підійшли ближче побачили, що вбили своїх товаришів, які лише недавно приєдналися до загону. Андрій Ліхван після бою поховав їх на місці загибелі, а через кілька років організував їх перепоховання на кортеліському кладовищі [10].

Основні сили загону на чолі з Миколою Вороновичем вирушили в білоруські ліси і назад вже не повернулися. Це було грубим порушенням наказу командира, але Воронович пізніше виправдовувався тим, що їх постійно переслідували німці. Ще декілька груп партизанів відкололися від загону і почали діяти самостійно.

Захоплення німецьких трофеїв

Борис Михайловський був дуже засмучений розпадом загону, але вирішив затриматися в кортеліських лісах. В середині липня група партизанів на чолі з Мешитбаєм Хасеновим влаштувала засідку на дорозі Брест — Ковель. Місце для засідки вибрали в такому місці, де з обох сторін дороги росли густі кущі. Чекати ворога довелося дуже довго. Спочатку затримали дві підводи, на яких селяни везли здавати німцям курячі яйця. Партизани підкріпилися яйцями, а решту наказали їздовим потовкти. Лише о другій годині дня зі сторони Бреста з'явився легковий автомобіль. Партизани відкрили по ньому вогонь і автомобіль зупинився. В автомобілі, крім шофера, був убитий німецький обер-лейтенант. Партизанам дісталася чимала здобич. В автомобілі вони знайшли 9 гвинтівок, 5 пістолетів, 5 пар нових комплектів обмундирування, чемодан із сигаретами та сигарами і ще один чемодан з німецькими марками та українськими карбованцями, які райхскомісаріат друкував у Рівному [9].

У портфелі офіцера було багато різних документів, у тому числі — директиви Гітлера, які стосувалися окупаційної політики. Частину цих документів переклав один із партизанів — вчитель німецької мови зі Смоленська. У них, зокрема, вказувалося на необхідність покращити заготівлю металолому та сільськогосподарських продуктів. Гітлерівські директиви вимагали суворіше та нещадно карати саботажників і тих, проти кого були підозри в підтримці або зв'язках зі сталінськими бандитами [12]. Німці вважали, що партизани порушують міжнародні угоди про правила ведення війни, і тому ставилися до них, як до бандитів. В наказах різних командних інстанцій постійно наголошувалося, що полонені партизани підлягають страті, але не відразу, а після ретельного допиту, щоб отримати від них максимум інформації.

Об'єднання із загоном Степана Шковороди

В середині липня 1942 року в нашу місцевість прибуває із шацьких лісів партизанський загін під командуванням Степана Шковороди. На відміну від безпартійного Бориса Михайловського, Шковорода був давнім членом комуністичної партії, багато разів був арештований і переслідуваний польською поліцією. Після приєднання Західної України до Радянського Союзу, очолював торгівлю в Шацькому районі. Коли почалась війна, він евакуювався в Київ, але був направлений на підпільну роботу. За свідченням партизанів, Степан Шковорода був дуже енергійним і рішучим командиром, нічого не боявся і жорстоко розправлявся з ворогами [15]. Партизани обох загонів вирішили об'єднатися. Хоча шацький загін був чисельнішим, командиром обрали Бориса Михайловського. Заступником став Степан Шковорода, начальником штабу ще один шацький партизан Михайло Глазінов, а брат Шковороди— Корнило — старшиною загону. Об'єднаний загін тепер налічував 137 чоловік, мав на озброєнні 1 станковий і 13 ручних кулеметів, 28 автоматів різних марок та іншу зброю.

Більшість партизанів були оточенцями і виступали за те, щоб іти до фронту чи

хоча б об'єднатися з тими партизанськими загонами, які мають зв'язок із Великою Землею. Вони переживали, що про їх боротьбу з ворогом радянське керівництво нічого не знає. Була велика ймовірність, що їх вважають зрадниками, а за це могли постраждати їхні сім'ї. Михайловський не зміг протистояти цим настроям. Взагалі атмосфера в загоні була дуже демократична. До командира всі зверталися на ім'я — Борис. Ще однією проблемою стало жіноче питання. З шацькими партизанами прийшла молода офіцерська дружина Ліда, яка відзначалася легковажною поведінкою. Через неї серед народних месників почалися конфлікти. Шковорода пропонував Ліду розстріляти. Але Михайловський не погодився і наказав їй залишити загін. Лідку забрав до себе жити один зв'язковий із села Борисівка [10].

Бій у Чернянському лісі

17 липня 1942 року партизани, не передчуваючи біди, готувалися до походу та відпочивали в лісі біля села Черняни. Це приблизно за 30 кілометрів на північ від Кортеліс. Як згадує Андрій Ліхван, він із деякими іншими командирами грали в карти на гроші. Взагалі грошей у партизанів було багато. Як радянських рублів, так і німецьких марок та окупаційних карбованців. Їх було захоплено під час розгрому дивинського банку та в знищених німецьких автомобілях. За гроші виготовляли фальшиві німецькі документи та купували продукти у селян. Під час походів мішки з грошима носив ординарець Михайловського — Міша-узбек [10].

На посту було затримано двох молодих чоловіків, які говорили, що прийшли в ліс, щоб заготувати собі дрова. У них був документ від сільського старости. Командири з ними поспілкувалися і отримавши «клятви», що вони нікому нічого не скажуть, відпустили їх. А вже через кілька годин пролунала кулеметна черга і до табору прибіг поранений у груди вартовий. Переважаючі сили німців та поліції намагалися витіснити партизанів у болото на відкриту місцевість. Але ті прекрасно розуміли, що їх чекає у разі відступу, тому зайняли кругову оборону і стійко оборонялися, щоб протриматися до заходу сонця. В цьому бою відзначився Степан Шковорода, який не тільки уміло командував бійцями, але й двічі на льоту ловив німецькі гранати з довгими ручками і кидав їх назад у розташування противника. Як згадував пізніше Мешитбай Хасенов, він таке бачив перший і останній раз у житті. Німецькі офіцери багато разів піднімали своїх підлеглих в атаку, але кожного разу змушені були відступати з втратами. Лише після того, як загинув їх командир — начальник кобринського гестапо, вони заспокоїлися і поспіхом покинули ліс. У цьому бою два партизани були вбиті та ще два поранені. Поховавши вбитих та зібравши трофеї, партизани вирушили на схід [12].

За ніч змучені партизани дійшли до села Болота Кобринського району і зупинилися в лісі на відпочинок. Розвідники вияснили, що в селі з представників влади є лише староста та троє поліцейських. Партизани підняли їх із ліжок і вони, сонні, спочатку не могли навіть зрозуміти, що сталося. Під час допиту виявилось, що ці поліцейські брали участь у Чернянському бою. Вони розповіли, що для участі в цій операції фашисти залучили підрозділи із Ковеля, Бреста і Кобрина, а ті двоє лісорубів, які вийшли на партизанський табір, були перевдягнуті поліцейські. Розвідавши підходи до табору, вони потім привели карателів. Гітлерівці прибули на двадцяти чотирьох вантажних автомобілях. Їх було приблизно 600 чоловік, з них — 50 німців. За задумом карателів вони повинні були вигнати партизанів на чисте болото і там перестріляти. Відступили лише тому, що самі зазнали великих втрат і був смертельно поранений їх командир [9].

До цього партизани відпускали полонених поліцейських, взявши з них слово, що ті не будуть проти них воювати. З цього питання серед партизанів були гострі суперечки. Одні вимагали розстрілювати поліцейських, як зрадників, а інші їх захищали, кажучи, що їх примусили працювати в поліції. Після Чернянського бою було прийнято рішення: всіх поліцейських, сільських старост (солтисів) та інших прислужників окупантів нещадно карати, розстрілювати. За наказом Михайловського зрадників із Болота розстріляв із парабелума казах Шаймухамбет Джуматаєв [12].

В Дахловських лісах

Наступної ночі партизани форсували Дніпро-Бузький канал і незабаром опинилися в Дахловських лісах. Місцеві зв'язкові організували ворошиловцям зустріч із Дахловським загоном. Цим загоном командувала жінка, яка до війни була на партійній ро-

боті. Його чисельність становила приблизно 100 чоловік, переважно колишніх військовослужбовців. Дахловські партизани жили тихо-мирно, як на курорті. Німці їх не чіпали, а вони німців. Жили вони в зручних палатках з матрацами і навіть подушками. Михайловський і Шковорода пропонували місцевим партизанам об'єднатися в один загін, але ті відмовилися. Лише кілька чоловік приєдналися до кортеліського загону. Під час перебування в Дахловському лісі партизани розгромили поліцейський гарнізон в Яремичах. В операції брали участь десь півсотні чоловік на чолі з Борисом Михайловським. Партизани приїхали в село біля дванадцятої години дня на підводах, заховавшись у сіні. Під'їхали до гарнізону і з автоматами та гранатами напали на поліцейських. Згадує Андрій Ліхван: «Розправились з ними швидко, як баба з курми. Забрали трофеї та продукти і поїхали». Через тиждень загін імені Ворошилова знову вирушив на схід [10].

Салівський бій і втеча Михайловського

Змучені й голодні зупинились відпочити вже на території Дрогичинського району. Старшина загону відправив декілька груп по навколишніх селах за продуктами. В одному із сіл, де жили баптисти, партизанів зустріли вороже. Незважаючи на це, командування вирішило день перечекати на місці. Трьох чоловік, перевдягнутих у німецьку форму, збиралися відправити в розвідку, але не встигли. Біля одинадцятої години розпочався ворожий наступ. Партизанський загін розташовувався на узліссі трьома окремими групами, виставивши навколо пости. Після початку німецької атаки на деякий час виникла паніка і партизани стали з поспіхом відступати. Група Михайловського відійшла вглиб лісу і вийшла з бою. Інші дві групи противник притис вогнем до землі у молодому сосняку. Становище для партизанів виникло дуже загрозливе. У них був обмежений запас патронів, а гітлерівці оточили їх переважаючими силами і намагалися постійно атакувати та закидати гранатами [9]. Партизани відчайдушно оборонялися розуміючи, що пощади їм не буде. Найбільших втрат ворогу завдали кулеметники. Один із них — Григорій Григоренко вбив трьох німецьких солдатів і фельдшера чи санітара з пов'язкою на рукаві, який намагався рятувати поранених. Бій тривав до пізнього вечора, і лише в сутінках партизани змогли відірватися від противника. За даними розвідки ворог у цьому бою втратив 37 чоловік. У партизанів загинуло два кулеметники і ще двоє були поранені [12].

Після бою частина партизанів, які були вихідцями з Волині та Кобринського району, вирішили повернутися в рідні місця. Основні ж сили загону на чолі зі Степаном Шковородою вирушили в Мінську область, де вони влилися в партизанський загін Комарова (В. З. Коржа). Тут вони зустріли багатьох своїх товаришів, в тому числі Бориса Михайловського і Миколу Вороновича [11].

Долі командирів

Партизани із групи Шковороди були настільки обурені втечею Михайловського під час Салівського бою, що вимагали розстріляти його за зраду і боягузтво. На зборах були виступи за і проти, але вирішальним став виступ лейтенанта Івана Єршова, який розповів про величезний вклад Михайловського у створення партизанського загону та його успішні бойові дії. В результаті Борис Михайловський був повністю виправданий [11].

Через два місяці загін Комарова переформовується у Пінське партизанське з'єднання, і Михайловський був призначений на посаду комісара загону ім. Суворова, який діяв у Кобринських лісах. Командиром цього загону був Борис Лукашук на псевдо — «Батя». «Батя» завжди ходив у вишитій українській сорочці і, на думку багатьох партизанів, був зв'язаний з українськими націоналістами. У нього із самого початку відносини з Михайловським не склалися. Їх суперечки закінчилися тим, що в березні 1943 року, за однією версією, Лукашук наказав йому покинути загін, а за іншою — Михайловський сам вирішив іти до командування з'єднання, щоб пожалітися на командира. Але далеко він не зайшов. Його, Івана Єршова та ще двох радянських офіцерів наздогнали прихильники «Баті» і розстріляли. Через декілька днів уже прихильники Михайловського розстріляли командира загону Бориса Лукашука та кількох його друзів, звинувативши їх у зв'язках з «бульбашами» [9]. В 1975 році, на прохання сина Михайловського, управління КДБ Брестської області проводило розслідування цієї історії,

але не знайшло жодних документів, які б підтверджували зв'язки Бориса Лукашука з УПА. Було визнано, що причиною загибелі двох командирів стали неприязні стосунки між ними.

На відміну від Михайловського, Микола Воронович командної посади більше не отримав та виконував обов'язки лікаря загону. Він дожив до Перемоги і працював на посаді начальника Пінського облздороввідділу.

Степан Шковорода був призначений командиром своєї групи в складі загону Комарова. 3 вересня 1942 року в бою біля містечка Погост він отримав смертельне поранення і через кілька днів помер у важких муках.

Хома Коновальчук повернувся в Кобринський район, звідки він був родом, та приєднався до одного з місцевих загонів. Під час бою отримав важке поранення в ногу, але фельдшер Оксана вчасно надала допомогу і врятувала від смерті. Вже після бою командир і комісар загону порадились і вирішили пораненого Хому добити, щоб з ним не носитися. Але знайомі Коновальчука не дали цього зробити. Його занесли до підпільників, у яких він кілька місяців лікувався, а потім приєднався до загону імені Суворова. Після війни він жив у Харкові [9].

Мешитбай Хасенов командував спочатку ротою, а потім виріс до посади командира партизанського загону ім. Калініна у складі Пінського з'єднання. Після війни працював в органах держбезпеки в Білорусії, а після демобілізації повернувся в рідний Дагестан [12].

Повернення Андрія Ліхвана в Кортеліси

Після розгрому поліцейського гарнізону в Яремичах, комісар загону Андрій Ліхван звернувся до Михайловського з проханням відпустити його партизанити в рідні місця. Той не заперечував. Разом із Ліхваном пішли також двоє хлопців із Гути. Коли прийшли в Кортеліси, була вже середина серпня. Під час зустрічі з Яковом Карпуком дізнався, що одна група партизанів під керівництвом Коніщука діє біля Ратне, а поблизу Кортеліс є ще одна група чисельністю чоловік сорок. Ця група займається бандитизмом, грабує комори. Кожний знайшов собі жінку, в загоні повна анархія. Незабаром на одному з кортеліських хуторів зустрілися із групою цих анархістів. Серед них був Михайло Балясний, якого всі називали по імені Мішка. Він взимку 1941-42 років жив у Кортелісах, а потім був командиром взводу в Михайловського. Мішка розповів, що зі взводом ходив на завдання, а коли повернувся, то ніяк не міг знайти загін. До його взводу почали приєднуватися місцеві жителі та жінки, а керувати ними фактично почав старшина Віктор із села Бірки. Саме він був головним бандитом і грабіжником. Кортелісці вирішили навести в загоні порядок. Андрій Ліхван з Іваном Курським вбили старшину і ще двох бандитів. Жінок відправили по домах. Балясний знову став командиром, а Ліхван — комісаром [10].

Ймовірно, саме у першій половині серпня 1942 року, коли кортеліські партизани займалися бандитизмом, вони знищили тих кортеліських євреїв, які переховувалися від німців. За свідченням місцевих жителів один із партизанів хотів забрати одяг у двох молодих євреїв, але ті вчинили опір і поранили його пострілом із його власної гвинтівки. Після цього євреї пішли в Мокрани і розповіли німцям про сутичку. Німці негайно приїхали на хутір Довга Нива, де знайшли пораненого партизана і добили його. Після цього вони оголосили, що євреї можуть виходити із своїх схованок і їх відвезуть в Ратне на проживання. Вийшло близько тридцяти чоловік. Їх разом з тими двома хлопцями, які поранили партизана, відвезли в Мокрани і розстріляли. А ще через кілька днів тих кортеліських євреїв, що уціліли, почали винищувати партизани і вбили близько сотні людей, не жаліючи ні жінок, ні дітей.

Каральні операції окупантів

Як розповідав під час допитів поліцейський ратнівської поліції Андрій Кошелюк, окупанти намагалися знищити партизанський рух, проводячи облави по лісах та арештовуючи всіх, кого вони підозрювали у зв'язках з партизанами. Одна з найбільших таких операцій була проведена наприкінці серпня 1942 року. З Ратне приблизно на 50 автомашинах виїхала велика група німців та поліцейських в Малоритський район Брестської області. Колона зупинилася в п'яти кілометрах північніше села Мокрани. В цей момент із-за кущів з'явилася група партизанів у кількості до 12 чоловік. Партизани опинилися зовсім близько від карателів, приблизно за 30 метрів, і один німець, який

їх помітив, почав їх кликати до себе. Партизани, побачивши німців і поліцейських, кинулися втікати в кущі. Німці і поліцейські відкрили по них вогонь з усіх видів зброї, але жодного не вбили. Партизани зникли в кущах, а карателям дісталися покинуті ними плащ-палатки, два баяни і чемодан [1, с. 59—60].

Цей епізод наочно демонструє наскільки низьким був рівень бойової підготовки німецьких тиловиків та поліцейських. Навіть після того, як партизани самі прийшли до них в руки, вони не змогли завдати їм жодних втрат. Тому дедалі частіше нацисти починають виміщати свою злобу на мирних, беззбройних людях.

Після цієї несподіваної зустрічі один загін поліцейських і німців направився прочісувати кущі, куди побігли партизани, а другий пішов прочісувати кущі по іншу сторону дороги Ковель—Брест. При прочісуванні кущів нікого виявити не вдалося, і група, в якій був Кошелюк, безрезультатно повернулася до машин. Інший загін гітлерівців підпалив будинок на одному з хуторів, а потім пішов у Мокрани. Каратели переночували в селі, а вранці оточили його і почали облаву. Інша група німців та поліцейських проводили перевірку хуторів, де було затримано кілька десятків місцевих жителів. Кошелюк згадував, що він у цей час стояв на посту на відстані 50 метрів від села. Коли його зняли з поста і він прийшов до будинку, де жив піп, то побачив там затриманих, а біля церкви вже була викопана яма. Поліцейські говорили, що затримані будуть розстріляні. Однак у цей момент у село приїхав легковий автомобіль з німецькими офіцерами, і вони наказали відпустити затриманих [1, с. 61—62].

Розстріл партизанських сімей

Наступної ночі каратели поїхали до села Кортеліси і під ранок його оточили. Поліцейським було наказано стояти в оточенні за 50 метрів від будинків і нікого із села не випускати. В самому ж селі німці і поліцейські проводили перевірку будинків і затримували місцевих жителів. Поліцейські говорили, що село Кортеліси не давало німцям ніяких поставок і податків і багато жителів цього села були зв'язані з радянськими партизанами. Облаву німці і поліцейські проводили в Кортелісах з метою залякування населення, щоб примусити його жителів акуратно платити різні поставки для німців [1, с. 64].

За свідченням жителя села Мокрани Григорія Самосюка, влітку 1942 року німці зібрали жителів села , які мали коней і підводи, і на ніч поїхали в напрямку Кортеліс. Біля села німці зійшли з підвід і далі пішли пішки, а їздовим сказали їхати в село пізніше, що вони і зробили. Коли Самосюк підійшов до центру села, де стояли німці, то побачив, що поліцейські групами приводять людей. Німецький перекладач передав зібраним громадянам наказ офіцера, щоб вони не мали зв'язку з партизанами і в кого з них родичі знаходяться в партизанах, щоб повернулися додому. Крім того перекладач сказав, щоб виконували всі вказівки німецької влади. Якщо це не буде виконуватися, то наступного разу будуть прийняті жорсткіші заходи. Після того, як закінчив говорити перекладач, один німець розстріляв сім людей, які лежали вниз обличчям біля церковної огорожі. Розстріляні люди були родичами партизанів. Після розстрілу німці відпустили зібраних жителів, а самі забрали майно розстріляних, підпалили будівлі і поїхали на цих же підводах в Мокрани [1, с. 237—238].

Житель Кортеліс Корнелюк Феодосій Никифорович під час німецької окупації був заступником сільського старости Поліводи Андріяна. Він згадував, що влітку 1942 року в село Кортеліси приїхала ратнівська поліція і німці, зібрали жителів села на площі біля школи, викликали біля семи чоловік, поклали всіх викликаних вниз обличчям біля огорожі. Німець через перекладача передав: якщо хтось буде підтримувати зв'язок з партизанами і допомагати партизанам, то як приїде другий раз, то повністю ваше село буде знищене... [1, с. 225].

Свідчення жителя Кортеліс Василя Ліхвана

В 1942 році частина жителів нашого села вступила в партизанський загін, частина підтримувала зв'язок з партизанами, а в цілому село систематично саботувало виконання різних розпоряджень фашистської влади. У зв'язку з цим німцями і поліцейськими проводились розправи над жителями нашого села. Так одного разу, наприкінці літа 1942 року, наше село було оточене поліцейськими і німцями вранці. Місцевих жи-

телів почали зганяти в центр села. Мене також затримали два незнайомих поліцейських у моєму будинку і привели в центр села.

В середині дня німецький перекладач зачитав список місцевих жителів, які повинні вийти з усього натовпу. Згідно зі зачитаним списком з натовпу вийшли мати партизана Дордюка Василя — Мотрона, батьки і два брати шкільного віку партизана Ліхвана Андрія, а також два східняки у віці приблизно до 15 років, які втекли від вивозення їх на роботу в Німеччину. Всіх цих людей німецький офіцер розстріляв із пістолета на очах жителів нашого села і через перекладача заявив, що розстріли будуть проводитися ще в більшій кількості, якщо жителі села будуть підтримувати зв'язок з радянськими партизанами. Після розстрілу семи чоловік моїх односельчан, був спалений будинок і надвірні будівлі Ліхвана Андрія [1, с. 214—215].

Свідчення партизана Василя Дордюка

На початку серпня 1942 року я вступив у партизанський загін. Крім мене в загін вступили інші жителі нашого села. В зв'язку з тим, що багато жителів нашого села підтримували зв'язок з партизанами, а частина пішла в партизани і в цілому село саботувало виконання різних поставок, податків і повинностей для німців, тому фашистська влада і поліцейські ратнівської поліції проводили розстріл жителів нашого села. Так, в кінці серпня 1942 року поліцейські і німці оточили на світанку село Кортеліси, зігнали на площу біля церкви багатьох жителів села і перекладач зачитав список жителів, приблизно до 15 чоловік, які повинні вийти з усього натовпу . На цей раз жителі села Кортеліси, які попали в список, були розстріляні перед зігнаним біля церкви народом. Серед розстріляних була моя мати Дордюк Мотрона Данилівна, мати партизана Ліхвана Андрія, ім'я якої я не пам'ятаю, його батько Ліхван Мирон, його брат та інші члени партизанських сімей. Німці заявили, що розстріли будуть продовжуватися надалі ще в більшому масштабі, якщо жителі села Кортеліси будуть підтримувати зв'язок з партизанами і не будуть виконувати розпоряджень фашистської влади. Оскільки я в цей час знаходився в партизанському загоні, то мені стало відомо про це від жителів села Кортеліси, з якими ми підтримували зв'язок...

Розстріл партизанських сімей та двох хлопців, які втекли з німецького поїзда, відбувся 26 серпня 1942 року. Вбитих людей поліцейські закопали там же на місці загибелі біля церковної загорожі. Їх могила з невеликим металевим хрестом знаходиться на центральній площі [1, с. 207—209].

---

1. Архів Управління Служби Безпеки України (далі —УСБУ) у Волинській обл. — Ф. П. — Спр. 6357. — Т. 1. — 307 арк.

2. Архів УСБУ у Волинській обл. — Ф. П. — Спр. 6357. — Т. 2. — 298 арк.

3. Денисюк В. Т. Ратнівська земля: історико-краєзнавчий нарис / В. Т. Денисюк, І. О. Денисюк. — Луцьк: Надстир'я, 2003. — 452с.

4. Державний архів Волинської обл. — Ф. Р. — 164. — Спр. 485. — 303 арк.

5. Зек Б. Луцьк у роки нацистської окупації (1941—1944). — Луцьк: Вежа-друк, 2017. — 420 с.

6. Капенко Т. Ратнівщина — край партизанський / Воєнна історія України. Волинь та Полісся. Науковий збірник. Матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції. — Рівне, 2013. — 606 с.

7. Прокоп'юк М. Нескорені Кортеліси// Радянська Волинь. — Травень 1987 р.

8. Смирнов О. От Москвы до Бреста. — Минск. — 1971. — 127 с.

9. Спогади Коновальчука Ф. А. — партизана загону ім. Ворошилова. — Фонди КІМ.

10. Спогади Ліхвана А. М. — партизана загону ім. Ворошилова. — Фонди КІМ.

11. Спогади Веремеєнко Н. Г. — партизана загону ім. Ворошилова. — Фонди КІМ.

12. Спогади Хосенова М. — партизана загону ім. Ворошилова. — Фонди КІМ.

13. Спогади Гордійчук Г. Д. — партизана загону ім. Ворошилова. — Фонди КІМ.

14. Спогади Дордюк О. — партизана загону ім. Ворошилова. — Фонди КІМ.

15. Спогади Барсука І. Ф. — партизана загону ім. Ворошилова. — Фонди КІМ.

16. Спогади Вороновича М. І. — партизана загону ім. Ворошилова. — Фонди КІМ.

Людмила Мірошниченко-Гусак
(м. Луцьк)

ТВОРИ ДЕКОРАТИВНО-УЖИТКОВОГО МИСТЕЦТВА У ЗБІРЦІ ВОЛИНСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

Останніми роками все частіше у пошуках необхідної інформації увага дослідників, музейників, майстрів народної творчості, викладачів і студентів мистецьких закладів, і не тільки, звертається на твори декоративно-ужиткового мистецтва, що входять до збірки Волинського краєзнавчого музею. Для кращого їхнього ознайомлення з пам'ятками, наукові співробітники готують каталоги певних груп музейних предметів [8; 7], публікують дослідження [3; 2]. Проте вони не завжди можуть зорієнтувати відвідувача, що це за музейний фонд і які ще матеріали входять до нього. Тому варто зробити аналіз фондової групи «Д» (декоративно-прикладного мистецтва) Волинського краєзнавчого музею.

Формування колекції творів декоративно-ужиткового мистецтва розпочалося з часу заснування Волинського музею у Луцьку (нині Волинський краєзнавчий музей). Перші твори волинських майстрів (килими, зразки традиційного вбрання тощо) були закуплені на промисловій виставці, що проходила в Луцьку у 1928 р. Активно комплектувалася колекція у наступне десятиліття. Понад 200 взірців волинської народної вишивки, відшитих на замовлення музейних працівників, поповнили фондове зібрання [2, с. 87]. Колекція волинської кераміки становила понад 300 одиниць і представляла різні гончарні осередки Волині (Кульчин, Рокиту, Острiг). Тоді ж було розпочато збір колекції писанок, яка стала окрасою етнографічної експозиції Волинського музею. Однак, згодом дана група пам'яток була втрачена. Відновили її комплектування лише наприкінці 1960-х рр., а у 1973 р. створили окрему фондову групу «Р7» (писанки), яка сьогодні налічує понад 3 тисячі музейних предметів. Твори декоративно-ужиткового мистецтва у так званий «польський період» (1929—1939 рр.) історії Волинського краєзнавчого музею були занесені до інвентарної книги відділу етнографії, зрештою, його працівники ними й опікувалися, вивчали, представляли на виставках.

Наприкінці 1940-х рр. у структурі музею відділ етнографії був ліквідований. На кілька десятиліть невизначеною стала доля багатьох етнографічних пам'яток та творів декоративно-ужиткового мистецтва. Проте комплектування музейної збірки продовжувалося й надалі. У 1965—1968 рр., в результаті спільних експедицій, організованих Львівською картинною галереєю і Львівським музеєм етнографії та художнього промислу з участю співробітників Волинського краєзнавчого музею, було зібрано й чимало творів декоративно-ужиткового мистецтва [4]. Кінець 1960-х — початок 1970-х рр. характеризувався проведенням Волинським краєзнавчим музеєм низки самостійних історико-етнографічних експедицій у різні райони Волинської області: Рожищенський та Маневицький — 1969 р., Володимир-Волинський, Ковельський та Іваничівський — 1970—1971 рр., Любешівський та Камінь-Каширський — 1971 р. Крім господарських знарядь, меблів, транспортних засобів тощо, до фондів музею надійшли також зразки народного традиційного вбрання, оздобленого вишивкою і тканням, декоративні тканини інтер'єрного призначення та інші матеріали [5, с. 153].

На 1970—1980 рр. припадає час активного комплектування музейної збірки зразками декоративно-ужиткового мистецтва. У 1973 р. створено художній відділ Волинського краєзнавчого музею, а 1977 р. заведено нову інвентарну книгу пам'яток групи «Д» (декоративно-прикладне мистецтво). Першими надходженнями до цієї групи стали роботи відомих українських майстрів народної творчості (41 предмет), передані Дирекцією художніх виставок України у 1977 р., згідно з наказом № 58 Міністерства культури УРСР. Серед цих творів є чоловічі сорочки О. Великодньої з Полтави і фабрики «Жіноча праця» з Клембівки Вінницької обл., рушник О. Самусенко з Кролевецької ткацької фабрики, керамічні фігури І. Білика та М. Китриша, декоративний посуд П. Ганжі, Т. Демченка, М. Головко з Опішного Полтавської обл., полив'яні тарілочки

В. Газдика з Вільхівки Закарпатської обл., оздоблені різьбленням цукерниця і сільничка С. Сахро з Вижниці Чернівецької обл. та І. Савченко з Косова Івано-Франківської обл. й багатьох інших.

Активно долучилися до збору творів декоративно-ужиткового мистецтва працівники художнього відділу. Внаслідок проведених ними численних експедиційних виїздів, фонди Волинського краєзнавчого музею поповнили близько 1500 пам'яток з Волині і Західного Полісся. У 1980-х рр. колекція збагатилася рушниками, килимами, доріжками, елементами різьбленого декору тощо, в результаті проведених експедицій Волинського краєзнавчого музею із вивчення та збору історичних і культурних пам'яток у храмах Волині [4].

Одним з джерел поповнення фондової колекції музею, починаючи з 1992 р., стали надходження від Управління Служби безпеки України у Волинській області та Волинської митниці. Значну групу переданих предметів становлять речі декоративно-ужиткового мистецтва, зокрема, жіночі прикраси та аксесуари, столовий посуд, декоративні великодні сувеніри та інші, які були вилучені при спробі їх незаконного переміщення через державний кордон України. Більшість цих творів мають іноземне походження.

Поряд із вже зазначеними шляхами, музейний фонд групи «Д» поповнювався й шляхом передачі, дарувань, здійснювалися закупівлі зразків народної творчості.

З кінця 1990-х опіку над колекцією взяли наукові співробітники відділу етнографії та народних промислів, продовжили її комплектування та наукове опрацювання. Зокрема, було здійснено розподіл пам'яток за тематичними та типологічними підгрупами. Згідно з цим поділом вони зберігаються у двох кімнатах фондосховища. Їх облік, крім книги вступу, ведеться у інвентарній книзі Волинського краєзнавчого музею групи «Д» (декоративно-прикладне мистецтво), яка сьогодні нараховує шість томів [1].

Одну з найбільших тематичних підгруп фонду становить святкове народне вбрання. У ній виокремлено колекції вишитих і тканих жіночих та чоловічих сорочок, верхній одяг (свити, кожухи, кусан), головні убори (хустини, очіпки, намітки, шапки, брилі), поясне вбрання (спідниці, фартухи, штани), нагрудне безрукавне вбрання, пояси (переважно крайки та кілька каламайкових і плетених), прикраси, взуття тощо.

Найбільш чисельну колекцію становлять традиційні святкові сорочки кінця XIX—XX ст., які походять з різних районів Волинської області: Володимир-Волинський — 9, Горохівський — 8, Іваничівський — 5, Камінь-Каширський — 47, Ківецівський — 6, Ковельський — 7, Локачинський — 4, Луцький — 18, Любешівський — 9, Любомльський — 26, Маневицький — 56, Ратнівський — 23, Рожищенський — 7, Старовижівський — 27, Турійський — 9, Шацький — 4 одиниці. До цієї підгрупи входять і святкові сорочки, створені відомими волинськими майстрами З. Магеровською, Н. Горлицькою, О. Ольховою, С. Волошино, О. Гайдучик.

Другу досить велику підгрупу, понад 500 одиниць, становлять тканини інтер'єрного призначення. Це вишиті і ткані рушники, скатертини й портки, килими, доріжки, макатки, серветки, вишиті сюжетні картини (т. з. «рамки»), накидки та інші речі. В переважній більшості вони відображають ткацькі й вишивальні традиції Волині і Західного Полісся кінця XX — початку XXI ст. В колекції музею зберігаються роботи багатьох самобутніх майстрів, зокрема й Г. Гладущик з с. Білашів Ковельського району.

До музейного фонду декоративно-ужиткового мистецтва входить колекція гончарних виробів. Волинська кераміка представлена різноманітними за формою і призначенням предметами й нараховує понад 200 одиниць. Науковцями музею зібрані вироби провідних майстрів Кульчина Ківецівського, Рокити і Дубечного Старовижівського районів — відомих волинських осередків. Зокрема зберігаються роботи В. Бондаря, С Терещука, В. Ковальчук, К. Вінцюка, А. Васильчика, К. Гаврилюка та інших. Сучасна кераміка Волині представлена творами В. Хижинського, В. Кусика, П. Бояркевича, М. Полякова, Ж. Миляшкевич та інших.

Не чисельну, але досить цікаву групу пам'яток становлять вироби, плетені з природних матеріалів, авторами яких є Р. Веронська, Я. Ремінецький, М. Кравчук, Й. Ро-

мащук, Є. Ромащук, Л. Іванина та інші майстри народної творчості. Представлена у музейній колекції продукція цеху лозоплетіння №1 (автор Л. Смаль) Ковельського спеціалізованого лісгосппідприємства «Тур», що діяв у с. Колодяжному в 1990-х рр.

Зберігаються в музейній колекції твори такого ремесла, як художня обробка деревини. Представлені вони переважно декоративним різьбленням А. Мирончeнка, І. Ариванюка, О. Дубінчука, О. Баканова й інших майстрів, а також ужитковою продукцією Камінь-Каширського держлісгоспу та роботами учнів Ковельського ПТУ—5, виконаних під керівництвом майстрів-різьбярів І. Панасюка, В. Завадського. В. Кравця, М. Гуменюка. До цієї групи пам'яток віднесено також твори виконані технікою «аплікація соломкою» В. Галкіної, Т. Мацюка й інших.

Впродовж багатьох років наукові співробітники відділу етнографії та народних промислів працюють над комплектуванням тематичної групи «Дитяча іграшка». До неї увійшли забавки виготовлені з різних матеріалів (дерева, соломки, тканини, глини), створені А. Бондаруком, І. Сидоруком, С. Пасюк, А. Філософом й іншими авторами.

Волинський краєзнавчий музей володіє колекцією атрибутів різдвяно-новорічних свят. ЇЇ формування розпочалося з 1993 р. із запровадженням проведення обласних конкурсів. Вертепи, зірки колядників, дідухи, солом'яні павуки, маски ряджених, тощо поповнюють фонд декоративно-ужиткового мистецтва, представляють творчість волинян й популяризують народну культуру краю на різноманітних музейних подіях.

До фондової групи декоративно-ужиткового мистецтва увійшла частина особистої колекція Г. Мельник-Калужинської, волинянки за походженням, що проживала в Лондоні. Впродовж 1998—2000 рр. до Волинського краєзнавчого музею надійшли предмети українського та західноєвропейського походження: мереживо, рушники, серветки, одяг, прикраси тощо [6]. Передана до музею також особиста колекція сувенірних глиняних медалей лучанина В. Винничука.

Отже, фондова група пам'яток «Д» Волинського краєзнавчого музею презентує різні жанри декоративно-ужиткового мистецтва, переважно волинського походження. Проте сьогодні вона поповнюється не лише виробами традиційних промислів і ремесел, а й творами сучасного мистецтва.

---

1. Волинський краєзнавчий музей. Інвентарна книга групи «Д» (декоративно-прикладне мистецтво). — Т 1—6.

2. Гатальська Н. Колекція взірців народної вишивки початку XX ст. з Ковельського повіту у фондах Волинського краєзнавчого музею (до питання каталогізації) // Минуле і сучасне Волині і Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині. Зб. наук. праць. Ч. 2. Луцьк, 2004. — С. 87.

3. Гатальська Н. Святкове нагрудне вбрання жінок Волині і західного Полісся у збірці Волинського краєзнавчого музею // Волинський музей: історія і сучасність. Наук. зб. Вип. 11. Луцьк, 1999. — С. 41—43.

4. Ковальчук Є. Музеї Волині в комплектуванні і дослідженні етнографічних матеріалів // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Народна культура і музеї. Науковий збірник. Вип. 44. Матеріали четвертої Всеукраїнської науково-етнографічної конференції, присвяченої 80-річчю від дня народження О. Ошуркевича, 16—17 квітня 2013 року, м. Луцьк. Луцьк. 2013. — С. 77—82.

5. Мірошниченко-Гусак Л. Польові етнографічні дослідження як складник формування збірки Волинського краєзнавчого музею // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія Історія. Вип. 13. 2016. — С. 151—156. 153

6. Патійчук Н. Декоративно-вжиткова складова зібрання Галини Мельник-Калужинської (на підставі фондів Волинського краєзнавчого музею) // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Народна культура і музеї. Наук. зб. Вип. 44. Матеріали четвертої Всеукр. наук.-етнограф. конф., присвяченої 80-річчю від дня народження О. Ошуркевича, 16—17 квітня 2013 року, м. Луцьк. Луцьк. 2013. — С. 170—175.

7. Традиційні жіночі сорочки Волині та Західного Полісся кінця XIX—XX століть. Збірка Волинського краєзнавчого музею. Каталог. Упоряд. Л. Мірошниченко-Гусак, Т. Хомова. Луцьк: Волинські старожитності, 2013. 87 с., іл. /Серія «Колекції Волинського краєзнавчого музею». Вип. 5. Науково-популярне видання.

8. Хомова Т. Колекція ужиткового гончарного посуду групи фондів «декоративно-прикладне мистецтво» Волинського краєзнавчого музею // Минуле і сучасне Волині та Полісся: народна культура — шлях до себе. Зб. наук. праць. Вип. 11. Луцьк, 2003. — С. 127—133.

Петро Олешко
(м. Луцьк)

МИХАЙЛО ГРИГОРОВИЧ КИРИЧУК, ДИРЕКТОР ВОЛИНСЬКОГО ІНСТИТУТУ ВДОСКОНАЛЕННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ ВЧИТЕЛІВ У 1962—1967 РОКАХ

У березні 1962 року наказом Волинського обласного відділу народної освіти на посаду директора обласного інституту вдосконалення кваліфікації вчителів призначено Михайла Григоровича Киричука, який мав досвід роботи у навчальних закладах області та обласному відділі народної освіти.

Корінний волинянин, народжений у селі Млинище Володимирського повіту, він усе своє життя присвятив Волині [1]. Основні напрями його діяльності — розвиток освіти у рідному краї та дослідження його «колоритної минувшини» і створення «систематизованого посібника українською мовою» [9, с. 7]. Такий посібник під назвою «Волинь — земля українська», першим виданням вийшов у 1995 році [9]. Він отримав схвальні рецензії науковців та позитивні відгуки широкого кола читачів. За оцінкою Г. Юхимчука ця книга стала «найновішим виданням з історії Волині, по суті, першим правдивим поширеним літописом минулого нашого краю, написаним українською мовою, виданим в Україні, на Волині» [8, с. 6]. За це дослідження М. Г. Киричук був відзначений у 1995 році обласною літературно-мистецькою премією імені Агатангела Кримського [1, с. 78]. Перевидання книги, доопрацьованої та значно доповненої, здійснювалось у 1998, 2000 та 2005 роках [7; 8]. Внесок Г. М. Киричука у розвиток волинезнавства високо оцінений науковим загалом. У 1998 році Вченою радою Волинського державного університету імені Лесі Українки його обрано Почесним професором в галузі історії [8, с. 4].

Основні ж напрями педагогічної діяльності М. Г. Киричука в освітніх установах різного рівня розкриваються в його статтях у місцевій пресі. Він почав дописувати в обласну газету «Радянська Волинь», працюючи на посаді інспектора шкіл Волинського обласного відділу народної освіти. Куруючи організацію ліквідації неписьменності та навчання працюючої молоді, Михайло Григорович постійно аналізував процес створення вечірніх шкіл, в яких юнаки і дівчата без відриву від виробництва могли отримати семирічну і середню освіту, надавав районним і міським відділам народної освіти практичну допомогу. В 1950—1951 навчальному році «в області працювало 30 семирічних, 16 початкових вечірніх шкіл та 506 окремих класів. В них навчалось 12561 учень» [20]. За підсумками цього навчального року він відзначав успішну організацію навчання сільської молоді в Головнянському, Колківському, Ківерцівському районах, які повністю охопили навчанням молодих хліборобів, спеціалістів і механізаторів сільського господарства. Однак, у Луківському, Горохівському і Луцькому районах значна частина молоді зовсім не була охоплена навчанням. Важливим для Михайла Григоровича було питання успішності працюючих учнів, яке успішно вирішувалось у багатьох школах і окремих класах Ковельського, Рожищенського, Старовижівського районів. За результатами 1950—1951 навчального року «в цілому по області навчено 15533 неписьменних і 14842 малописьменних» [21].

У 1951—1952 навчальному році навчання в школах сільської молоді розпочалося першого жовтня «у 245 початкових і 304 неповносередніх класах» області [19]. З початком навчального року Михайло Григорович виїхав до шкіл Олицького району. Він ознайомився із з організацією навчального процесу в Жорнищанській, Покащівській та інших семирічних школах. Виїздив також у Ківерцівський, Маневицький, Ратнівський райони, що дало можливість акцентувати увагу керівників навчальних закладів та педагогів на успіхах та недоліках в організації навчання сільської молоді. Системна робота протягом навчального року дала позитивні результати: «із 189 учнів-випускників десятих класів 8 осіб одержали атестати зрілості зі срібними медалями, на 50% зменшилась кількість другорічників у школах сільської молоді» [18].

М. Г. Киричук доклав чимало зусиль, щоб забезпечити організований початок 1952—

1953 навчального року, зокрема у школах робітничої молоді міст Луцька і Володимира-Волинського, у Ковельській школі №1, а також у вечірніх школах Головнянського, Луківського, Цуманського і Берестечківського районів. У школах розпочали навчання близько 12000 учнів.

Особливої уваги у цьому навчальному році Михайло Григорович надавав допомозі в організації роботи у Камінь-Каширському, Любешівському, Сенкевичівському районах, де на початку навчального року було допущено низку істотних недоліків.

У першому півріччі 1953—1954 навчального року Михайлом Григоровичем спільно з працівниками інституту удосконалення вчителів було проведено вивчення стану викладання української і російської мов та математики. Найнижчі показники успішності — 73% — у Ковельській школі робітничої молоді та Рожищенській школі робітничої молоді — 77%. Проблемою залишався відсів учнів. Він в черговий раз акцентував увагу керівників промислових підприємств, голів колгоспів на необхідності створення умов для навчання працюючої молоді та наводив такі цифри: «всього зі шкіл сільської молоді відсіялось 1882 учні, зі шкіл робітничої молоді — 486 учнів» [17].

Особливості освіти дорослих постійно були в полі зору М. Г. Киричука. Саме це було однією із причин його призначення на посаду директора інституту.

Роки роботи в обласному відділі народної освіти, власний досвід керівництва школами області заклали підвалини особливого стилю управління інститутом вдосконалення кваліфікації вчителів, який продемонстрував Михайло Григорович, очоливши навчальний заклад та спрямовуючи його діяльність.

Директор окреслив такі основні напрями, над реалізацією яких працюватиме інститут у 1962—1963 навчальному році: «1. Удосконалення форм і методів навчально-виховної роботи як основи піднесення якості знань і практичних умінь та навичок учнів; 2. Вивчення, поширення і впровадження кращого педагогічного досвіду — важлива мета методичної роботи в школі, районі, області; 3. Піднесення рівня морального, естетичного і трудового виховання в школах та інших дитячих установах; 4. Методична допомога учителям і керівникам шкіл працюючої молоді» [6, арк. 2].

Протягом наступних років завдання діяльності інституту постійно поповнювались і розширювалися, набували нового змісту. У 1964—1965 навчальному році інститут вирішував питання «покращення навчально-виховної роботи початкових шкіл; забезпечення єдності навчання і комуністичного виховання учнів; піднесення ефективності уроків і поліпшення на цій основі якості знань учнів; поліпшення роботи опорних шкіл та шкіл передового педагогічного досвіду» [4, арк. 1]. У наступному році особливої уваги надавалось методичному супроводу піднесення якості знань учнів у процесі вивчення основ наук; підвищенню ролі і відповідальності директорів шкіл у справі навчання і виховання учнів; створенню та обладнанню навчальних кабінетів у школах [3, арк. 1]. У 1966—1967 навчальному році «приймались необхідні заходи щодо створення умов для запровадження загальної середньої освіти; підготовки вчителів до роботи за новими програмами» [2, арк. 2].

Одним із головних завдань, над вирішенням якого працював директор протягом п'яти років, стало забезпечення інституту висококваліфікованими кадрами. До 1962 року в інституті постійно були вакансії, які не заміщувались роками [22, с. 17]. Але вже у звіті за 1963—1964 навчальний рік констатувалось, що «інститут в основному укомплектований відповідними педагогічними кадрами за фахом, з вищою освітою та стажем роботи, за винятком завідувачів кабінетів навчального кіно Бабія І. Ю. та дитбудинків і інтернатних установ Друзіної В. А., які мають незакінчену вищу освіту, але педстаж у них понад 25 років» [5, арк. 2].

З метою підвищення ідейно-політичного та фахового рівня працівників інституту, восени 1962 року розпочав працювати гурток з основ комуністичного виховання (за програмою першого року навчання), який продовжив роботу в 1963 році (за програмою другого року навчання). У 1965—1966 навчальному році в системі політичної освіти працював гурток з вивчення філософії, в 1966—1967 н. р. — гурток з вивчення теоретичних питань моралі і морального виховання. Окрім цього, з метою підвищення квал-

іфікації методисти навчались в гуртку з оволодіння технічними засобами навчання, який працював два навчальних роки. Частина з них склали екзамен на права кінодемонстраторів [3, арк. 3; 2, арк. 3].

Також один раз у місяць проводилися заняття з підвищення методичного рівня працівників, де обговорювались актуальні проблеми методики та окремі статті з педагогічної преси. Відповідно до планів самоосвіти методисти самостійно опрацьовували проблемні питання з методики викладання шкільних предметів, з якими виступали перед вчителями і керівниками шкіл та готували до видання методичні матеріали. Зокрема, «завідувач кабінету фізики і математики Мельничук О. П. опрацьовував тему «Формування науково-матеріалістичного світогляду учнів на уроках фізики», а методист Ушаков О. В. — «Комбінаторика в курсі математики середньої школи»; завідувач кабінету історії і географії Поліщук О. О. — «Використання технічних засобів навчання на уроках історії» [5, арк. 3]. Щороку теми самоосвіти змінювались. У 1964 році за наслідками цієї роботи було проведено «внутріінститутську конференцію, на якій були заслухані та обговорені доповіді завідувача кабінету мови і літератури «Форми і методи позакласної роботи з літератури», завідувача кабінету фізики і математики «Програмоване навчання», завідувача кабінету історії і географії «Поєднання навчання і виховання при вивченні історії і географії» тощо [4, арк. 3].

Питання про роботу окремих кабінетів та методистів систематично заслуховувались на виробничих нарадах.

З 1966—1967 навчального року в інституті почала працювати методична рада, одним із завдань якої було підвищення теоретичного рівня та методичної кваліфікації працівників інституту. Протягом року на засіданнях методичної ради «обговорювались доповіді завідувача кабінету освіти дорослих Витвицького М. О. «Використання виробничого досвіду учнів на уроках і в позакласній роботі в школах освіти дорослих» , завідувача кабінету трудового навчання Шутовського Ю. К. «Профорієнтаційна робота в школі», завідувача кабінету початкової освіти Оболонської Н. І. «Особливості роботи вчителя в малокомплектній школі» тощо [2, арк. 4].

Працівники інституту з виїздом до Львова, Запоріжжя, Сум, Чернігова вивчали досвід роботи Львівського інституту удосконалення кваліфікації вчителів щодо роботи кущових фільмотек, Запорізького інституту — з питання керівництва опорними школами (1962—1963 н. р.) [5, арк. 4]; Сумського інституту — щодо створення в школах кабінетів технічних засобів навчання, Чернігівського — з подолання неуспішності та другорічництва у початкових класах (1963—1964 н. р.) та Вінницького — з організації роботи опорних шкіл (1964 р.). У Вінницю виїздили не лише працівники інституту, а й всі заступники директорів опорних шкіл області [4, арк. 4].

Напружена робота директора з підвищення фахового рівня кадрів інституту дала позитивні наслідки в організації підвищення кваліфікації педагогічних працівників області.

Курси проводились за навчальними планами, рекомендованими Центральним інститутом підвищення кваліфікації вчителів з невеликими змінами в бік збільшення практичних годин [5, арк. 42]. Так, для завідувачів і вчителів початкових шкіл була влаштована екскурсія на шахти м. Нововолинська; для вчителів фізвиховання — у Мислинську СШ Горохівського району — з метою запозичення досвіду роботи зі створення матеріально-технічної бази з фізичного виховання; для вчителів мови і літератури організована екскурсія по Шевченківських місцях — у місто Канів та кращі школи м. Києва [5, арк. 46]. Вчителі фізики пройшли 30-годинний практикум з виготовлення автоматів для продажу олівців, реле часу, радіоприймачів та ін.; математики оволодівали прийомами виготовлення унаочнення з геометрії; вчителі початкових класів навчались виготовляти муляжі з пап'є-маше. Вчителів виробничого навчання під час курсів підготували до складання кваліфікаційного іспиту та вони отримали посвідчення тракториста-машиніста III класу [5, арк. 48—50].

У 1963—1964 навчальному році курсовою підготовкою було охоплено 1556 вчителів, з них 756 чоловік навчались на двотижневих курсах, 654 слухачі — на місячних курсах

(які проводились в літній період), 146 — на постійно діючих [5, арк. 83]. Через різні типи семінарів (їх проведено 163 за навчальний рік, з них 81 обласний, 69 районних, 5 кущових, 8 постійно діючих) збагатили фахові, психолого-педагогічні та методичні знання 5124 педагогічні працівники [5, арк. 56].

За роки роботи М. Г. Киричука значно збільшилась кількість вчителів, які підвищували кваліфікацію на курсах в інституті. У 1966—1967 році вона становила 2521 чоловік, з них місячними курсами було охоплено 324 педагоги, на двотижневих курсах навчались 1173 слухачі, на тижневих — 585 директорів та їх заступників, на постійно діючих — 231 чол, очно-заочних — 208 [2, арк. 6]. На семінарах, які у переважній більшості тривали 3—5 днів, розглядались актуальні питання різних галузей наук, педагогіки та психології, методики викладання. У семінарах взяли активну участь «5141 працівник народної освіти, в тому числі в обласних семінарах — 2550, районних — 2134, постійно діючих — 457» [2, арк. 13].

Кожен навчальний рік відзначався пошуком шляхів вирішення завдань докорінного поліпшення підвищення фахового та методичного рівня волинських педагогів. Особливістю 1963—1964 навчального року стало те, що до лекторського складу залучалось значно більше вчителів, керівників шкіл, вихователів, які ділилися досвідом своєї роботи.

Як особливість 1964—1965 навчального року, відзначалось виділення у навчальному плані значної частини годин на практичні роботи з виготовлення унаочнення та на проведення практикумів з окремих предметів і розділів програмового матеріалу. Зокрема, вчителі початкових шкіл пройшли практикум з ручної праці та виготовляли посібники з мови і арифметики [4, арк. 49]. На семінарі-практикумі вчителів фізики та математики опорних шкіл та керівників районних предметних комісій з питань програмованого навчання та виготовлення навчаючих машин, який проводився на базі Сенкевичівської школи-інтернату, вчитель фізики цієї школи, аспірант НДІП УРСР І. П. Підласий ознайомив присутніх з деякими питаннями теорії і практики програмованого навчання. Як відзначалось у звіті інституту, «за час перебування на семінарі вчителі виготовили 12 навчаючих машин, які є діючими моделями і дозволяють контролювати знання учнів» [4, арк. 57].

Навчальні плани 1965—1966 навчального року були складені з урахуванням проектів нових шкільних програм з тим, щоб забезпечити належну підготовку педагогів до роботи за ними. Значну частину часу виділено на вивчення історії Волині [3, арк. 7]. З метою охоплення підвищенням кваліфікації більшої кількості педагогів, директором було вирішене питання про проведення курсів для вчителів початкової школи на базі Володимир-Волинського педагогічного училища. Поряд з цим «постійно діючі курси вчителів іноземної мови, математики працювали в Луцьку, класних керівників — у Маневицькому районі, директорів початкових шкіл — у Локачинському районі» [3, арк. 8].

Працівники інституту постійно вивчали досвід роботи навчальних закладів, педагогів та керівників шкіл, який активно пропагувався на курсах, семінарах тощо. Постійними учасниками методичних заходів були в цей період кращі вчителі області, заслужені працівники школи Української РСР Гришай І. Я., Данилевич З. Д., Іщенко Д. Ф., Кривохижа К. І., Михайлик Н. П., Фещак В. В., Чорнобабенко Т. Т.

Щороку інститут видавав на допомогу вчителям методичні матеріали, плакати, якими забезпечувались усі школи області. У 1963—1964 навчальному році, наприклад, це були: «На допомогу працівникам дошкільних установ», «З досвіду роботи вчителів математики», «На допомогу вчителеві французької мови», «Хай гартуються в труді дружні руки молоді» (з досвіду роботи виробничої бригади Голобської середньої школи), «Музичну студію — кожній школі» (з досвіду роботи Олицької середньої школи Ківерцівського району) тощо [5, арк. 31—32].

На закінчення кожного навчального року директором аналізувались всі напрями діяльності інституту, готувався наказ «Про підсумки роботи кабінетів та окремих методистів протягом року». В кінці червня, як правило, проводилась підсумкова нарада, на якій цей наказ обговорювався [4, арк. 90].

Проблеми підвищення фахової майстерності вчителів неодноразово піднімались М. Г. Киричуком на шпальтах місцевої преси. Назви його статей говорили самі за себе — «Пошуки і дерзання — кредо педагога», «І вчитель повинен навчатись», «Чи завжди ефективний урок?» [16; 12: 11]. У них він наголошував: «Настав час докорінно перебудувати і методичну роботу в школах. Головне в ній — не кількість прочитаних доповідей чи проведених заходів, а вдумливе обговорення конкретних прийомів роботи, засвоєння передового досвіду, наполегливе навчання недостатньо кваліфікованих вчителів досвідченими педагогами» [12]. Його аналітичні матеріали щодо організації навчально-виховного процесу викликали інтерес не лише у педагогів [10; 13; 16; 23]. Михайло Григорович часто бував у навчальних закладах області, знав кращих вчителів області, відвідував їх уроки та активно пропагував їх здобутки [14; 15].

Актуальними і сьогодні є настанови М. Г. Киричука своїм колегам: «Процес навчання сьогодні не може зводитись до старої формули: учитель пояснює — учень запам'ятовує. Основне місце на уроці повинні зайняти такі чинники, як розумова діяльність і активність школярів, тобто вони повинні самі вміти спостерігати, порівнювати, аналізувати. На думку передових вчителів, ніщо так не притуплює інтересу до вивчення предмета, як шаблон у побудові уроку. Відсутність постійної форми, творчий характер діяльності вчителя і учнів — основні дидактичні і методичні особливості ефективного уроку» [13].

---

1. Дудар Т. 21 травня 85 років від дня народження М. Г. Киричука (1921) — волинського краєзнавця та педагога. Календар знаменних і пам'ятних дат Волині на 2006 рік. Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. С.76—79.

2. Звіт про роботу Волинського обласного інституту удосконалення кваліфікації вчителів за 1966—1967 навчальний рік. ДАВО (Держ. архів Волинської обл.). Ф. Р—402. Оп. 2. Спр. 354.

3. Звіт про роботу Волинського обласного інституту удосконалення кваліфікації вчителів за 1965—1966 навчальний рік. ДАВО (Держ. архів Волинської обл.). Ф. Р—402. Оп. 2. Спр. 336.

4. Звіт про роботу Волинського обласного інституту удосконалення кваліфікації вчителів за 1964—1965 навчальний рік. ДАВО. Ф. Р—402. Оп. 2. Спр. 318.

5. Звіт про роботу Волинського обласного інституту удосконалення кваліфікації вчителів за 1963—1964 навчальний рік. ДАВО. Ф. Р—402. Оп. 2. Спр. 295.

6. Звіт про роботу Волинського обласного інституту удосконалення кваліфікації вчителів за 1962—1963 навчальний рік. ДАВО. Ф. Р—402. Оп. 2. Спр. 271.

7. Киричук М. Волинь — земля українська: навчальний посібник. Луцьк: Волинська обл. друк., 2005. 530 с.

8. Киричук М. Волинь — земля українська: навчальний посібник. Луцьк: Волинська обл. друк., 2000. 508 с.

9. Киричук М. Волинь — земля українська: історичний посібник. Луцьк: Надстир'я, 1995. 392 с.

10. Киричук М. В експозиції — дитяча творчість. Радянська Волинь. 1967. 4 липня. С. 3.

11. Киричук М. Чи завжди ефективний урок? Радянська Волинь. 1966. 14 грудня. С. 3.

12. Киричук М. І вчитель повинен навчатись. Радянська Волинь. 1966. 20 серпня. С. 2.

13. Киричук М. Велика педагогічна рада. Радянська Волинь. 1966. 5 січня. С. 3.

14. Киричук М. Шукати і знаходити. Радянська Волинь. 1965. 31 березня. С. 3.

15. Киричук М. У життя виходить юнь. Радянська Волинь. 1964. 14 червня. С. 3.

16. Киричук М. Пошуки і дерзання — кредо педагога. Радянська Волинь. 1964. 16 травня. С. 3.

17. Киричук М. Піклуватися про освіту сільської та робітничої молоді. Радянська Волинь. 1954. 17 березня. С. 3.

18. Киричук М. Більше уваги освіті дорослих. Радянська Волинь. 1952. 16 листопада. С. 2.

19. Киричук М. Щоденно дбати про навчання сільської молоді. Радянська Волинь. 1951. 14 листопада. С. 3.

20. Киричук М. Вся сільська молодь повинна вчитись. Радянська Волинь. 1951. 16 травня. С. 3.

21. Киричук М. Більше уваги освіті дорослих. Радянська Волинь. 1951. 8 травня. С.3.

22. Кот Н. Сторінки історії Волинського інституту післядипломної педагогічної освіти (1960-ті — початок 70-х років). Педагогічний пошук. 2015. № 2. С.17—22.

23. Макаровська І., Киричук М. Розвиток самостійності учнів у навчанні. Радянська Волинь. 1967. 21 травня. С. 3.

Іван Ольховський
(м. Київ)

ДІЯЛЬНІСТЬ ПЕРЕСПІВСЬКОГО ТА РОЖИЩЕНСЬКОГО ВІДТИНКІВ АРМІЇ КРАЙОВОЇ (КРИПТОНІМИ «СТОХІД», «КОЛО») КІВЕРЦІВСЬКОГО ОКРУГУ АК (1942—1944)

Архівні документи, свідчення учасників та очевидців подій про діяльність Переспівського та Рожищенського відтинків Армії Крайової (криптоніми «Стохід», «Коло») Ківерцівського округу АК у 1942—1944 роках ламають стереотипи тих дослідників, які вважають, що повсюдно на Волині польське населення від початку антипольських акцій УПА під проводом ОУН (Б) було цілком беззахисним, що напади поляків у відповідь були рідкісним,и та що в усіх гмінах колишнього Волинського воєводства жертви мирного польського населення переважали жертви українського.

Особливості утворення Переспівського та Рожищенського відтинків АК

Згідно з даними Йозефа Туровського, перші дії польського підпілля на території Рожищенського відтинку Армії Крайової (криптонім «Коло») Ківерцівського округу АК зафіксовано вже наприкінці червня 1941 року, коли Макарій Кавецький («Марцін») створив кількаособову групу, яка займалася збором на фронтових полях зброї та боєприпасів.

Власне конспіраційну працю у рамках АК зініціював у Рожищах під кінець 1942 року місцевий вчитель, підпоручник Ян Гарчинський («Гриф», «Лама»), який, працюючи на заготпункті зерна, через особисті контакти з рільниками поширив діяльність організації на довколишні села. Навесні 1943 року підпоручник «Лама» укомплектував у Рожищах штаб відтинку АК «Коло». Водночас по селах та колоніях було утворено підвідтинки, якими стали керувати досвідчені підофіцери. Так, на чолі підвідтинку Єлизаветин-Ретівка-Василівка-Вишеньки став Йозеф Цихус («Орел»), на чолі Ситарівки — Вацлав Енгельгард («Сосна»), Валер'янівки — Міхал Гловацький, Катеринівки-Олександрівки-Бейнарівки — Галковський («Вихор») та Адам Вільчевський («Тигрис»), Кременець-Михалин-Французи — Янковський («Лис»), Слободарки-Геленівки — Станіслав Танський («Бетон»), Кирилюхи — Владислав Халостовський. [1; s. 97]

Владислав і Єва Семашки до цього переліку додають ще Вовнянку (комендант Антоній Росковинський), [2; s. 615] Катеринівку-Ольганівку (комендант Кароль Барановський), [2; s. 606] але не підтверджують існування пляцувки АК у колонії Кирилюха. [2; s. 607]

Переспівський відтинок АК (криптонім «Стохід») очолив Ієронім Новаковський («Лех»). [1; s. 93] До нього входили села Переспа-Мар'янівка-Богушівка. [1; s. 97] Крім цих населених пунктів, до цього відтинку АК Владислав і Єва Семашки зараховують ще й колонію Емілін. [2; s. 610]

Як свідчать опубліковані документи і покази на допитах учасників подій, обидва відтинки АК формувалися одночасно не лише як підпільні з метою організації повстання проти німецьких окупантів, але і як самооборонні збройні пляцувки на виконання наказу №2 коменданта Волинського округу АК Казимира Бомбінського («Любоня»), що був виданий не пізніше 22 квітня 1943 року. Саме це число стоїть на звіті коменданта округу ЗВЗ (Звйонзек Валькі Збройней) — АК Волинь головному коменданту АК, де міститься цей наказ. [3; s. 71]

Гадаю, тут варто процитувати основні пункти його, аби очевидною була специфіка творення самоборонних пляцувок у Рожищенському районі. Зокрема, у ньому сказано:«Ось уже два тижні поляки Волині зазнають варварських мордів, які здійснюють на цілих родинах українські різуни [...]

Зрозуміло, що не можемо лишатись байдужими до гвалтувань і мордів українцями наших родичів, які не щадять ані жінок, ані дітей навіть садиб, які палять[...] У зв'зку з

цим, наказую: а) Волинська самооборона, що самостійно твориться на теренах, які перебувають під загрозою, унеможливила або щонайменше утруднила подальші напади різунів. На керівників усіх рангів покладаю обов'язок узяття в свої руки ініціативи з організації самооборони, не деконспіруючи своїх організаційних зв'язків[...] б) Забороняю використовувати методи, які використовують українські різуни. Не будемо у відповідь палити українські садиби чи вбивати українських жінок і дітей. Самооборона повинна боронитися перед нападниками або атакувати їх, залишаючи людей і їхні пожитки у спокої. в) Забороняю в самооборонних акціях будь-яку співпрацю з німецькою владою. Не можна за миску сочевиці з метою озброєння вступати до міліції, усіляких варт чи служб під німецьким командуванням. Дозволено і навіть рекомендовано добувати у німців зброю, але у незалежний спосіб, коли дозволяють обставини. г) Забороняю співпрацю із совєтськими партизанськими відділами». [3; s. 71—72]

Слід сказати, що практичне виконання цього наказу, принаймні на відтинку АК «Коло», мало свої особливості. Ось як про них розповідає на допиті комендант пляцувки Єлизаветин-Ретівка-Василівка-Вишеньки Станіслав Цихус, який фігурує у польських дослідженнях як заступник коменданта цієї ж пляцувки під псевдонімом «Дуб»: «У березні чи у квітні 1943 року поліція, яка складалась виключно із жителів місцевого українського населення, звідки пішла назва «українська поліція», — розбіглась. Українські націоналісти або, як у нас їх тут називають — бандерівці стали нападати на польське населення і знищувати його. Тоді під виглядом того, що все робиться для захисту поляків, німецька поліція СД у м.Рожище організувала поліцію, весь склад якої був тільки з поляків, у зв'язку з чим вона одержала назву «польської поліції». Одночасно з цим у сільській місцевості, в селах, де переважало польське населення, німці створили так звані пляцувки. Коменданти пляцувок виділялись самим населенням даного населеного пункту з числа осіб, що добре знали військову справу, які потім затверджувались шефом СД.

Запитання: Які завдання ставилися перед пляцувками?

Відповідь: Шеф СД Шуберт казав, що пляцувки створені для самооборони польського населення від бандерівських банд [...]

Запитання: Звідки пляцувки одержували зброю?

Відповідь: Зброю для пляцувок видавав шеф СД Шуберт. Такий був порядок, що тільки він, а не хтось інший видавав зброю. Крім цього, не заборонялось, якщо хтонебудь з учасників пляцувки сам якимось чином дістане зброю, потрібно було тільки її зареєструвати у шефа СД Шуберта.

Пам'ятаю, як наприкінці 1943 року я особисто у Шуберта одержав 5 гвинтівок». [4; арк. 31—34]

Звичайно, наведена інформація, добута енкагебістами примусовими методами, не може претендувати на цілком об'єктивну, зокрема, щодо жорсткого підпорядкування пляцувок АК німецькій службі безпеки СД. Цьому, наприклад, суперечать свідчення очевидців подій, польські дослідження. Так, житель села Малинівка (Богушівка) Назарчук Микола Іванович, батько якого працював залізничником на станції Переспа, розповідає, що німці не пропустили на залізничному переїзді багато польських підвод, які рухалися на акцію у їхнє село 13 грудня 1943 року із пляцувки Переспа. [5]

Владислав і Єва Семашки також стверджують, що німці з охорони залізничної станції Переспа і охорони мостів на меліораційному каналі відкривали вогонь, чим перекрили дорогу самообороні Переспи, яка хотіла прийти на допомогу своїм співплемінникам із Мирославки. [2; s. 609]

Однак вважаю, що повністю ігнорувати інформацію, одержану на допитах, також не можна. Тим більше, якщо її підтверджують інші джерела. Це, зокрема, стосується співпраці пляцувок АК та Кресової Самооборони із німецькими окупантами щодо забезпечення їх зброєю. Так, згідно з даними польських дослідників Владислава і Єви Семашків, із села Пшебраже було направлено делегацію до крайсляндвірта Єске у Ківерці з просьбою про виділення зброї для оборони перед «лісовими бандами», у результаті чого отримано 15 карабінів; [2; s. 650] самооборона Панської Долини одержала від гебітскомісара міста Дубна дозвіл на 6 карабінів; [2; s. 92] поляки, що входили до самооборони села Стахівки Володимирецького району Рівненської області, також одержали від німців кілька карабінів; [2; s. 803] німці з Володимирецького гарнізону Рівненської області дали кілька карабінів польським учасникам самооборони у колонії Прірва, зажадавши навзамін спалення села Дубівки, розташованого неподалік від Володимир-

ця, звідки упівці обстрілювали містечко; [2; s. 803] крайсляндвірт містечка Сенкевичівки Луцького району Леопольд Гампель видав дозвіл на зброю групі чоловіків, які вже здобули трохи неї самотужки, так було створено місцевий відділ самооборони. [2; s. 547]

Про те, що німці не перешкоджали озброєнню поляків у Рожищенському районі свідчив на допиті і член аківської пляцувки Єлизаветин-Ретівка-Василівка Мечислав Мацьонжик: «Якщо хтось із жителів (поляків — ***І.О.***) самостійно де-небудь здобував гвинтівки, знаходив або купував у мадярських солдатів, то німці цьому не протидіяли, а лише вимагали обов'язкової реєстрації цієї зброї». [4; арк. 80]

Відтак 10 пляцувок АК у Рожищенському районі, а точніше — у гміні Рожище, налічували не менше 300 озброєних членів самооборони. Зокрема, за даними Семашків, самооборона Рожищ налічувала 130 осіб, [2; s. 612] збройна група Копачівки — 30 осіб, [2; s. 607] Єлизаветина — 25 багнетів, [2; s. 606] Валер'янівки — 20, [2; s. 614] Василівки — 20, [2; s. 614] Ситарівки — 20, Слободарки — 18, [2; s. 613] Переспи — 15—18. [2; s. 614] Хоча Йозеф Туровський пише, що заступник коменданта останньої Здіслав Дия («Зух»), працюючи залізничником, забрав зі складу у Луцьку понад 20 карабінів і чималий запас амуніції, кілька карабінів передав у Переспу Сайковський з Рожищ, два ручних кулемети витягли зі Стиру, які після очищення виявилися цілком справними. [1; s. 97] Тобто наведений перелік зброї вказує, що у Переспі членів самооборони було чи не удвічі більше від тих, про які пишуть Семашки. Встановити кількість самооборонців у селах Кременець-Михалин-Французи, Катеринівка-Ольганівка та Вовнянка не вдалося.

Початок антиукраїнських винищувальних акцій польської поліції та пляцувок АК

Опрацьовані мною архівні матеріали, свідчення очевидців подій та меморіальні написи вказують на те, що перші антиукраїнські акції польської поліції та пляцувок АК у Рожищенському районі, під час яких постраждали мирні українці, відбулися наприкінці квітня — початку травня 1943 року і кваліфікувати їх як відплатні дуже важко.

Владислав і Єва Семашки, посилаючись на свідчення вояків 27-ї Волинської дивізії піхоти АК, пишуть, що нібито на території Рожищенського району першими були дві антипольські акції місцевих боївок УПА у квітні 1943 року. Це напад на колонію Озерце (гміна Княгинек), де вбито лише Йозефа Вінтера із сином і дочкою, [2; s. 565] та наскок на село Слободарку, в якому розміщувалась пляцувка АК, де загинуло четверо поляків, серед яких комендант самооборони Танський. [2; s. 613] Слід сказати, що і перше, і друге повідомлення Семашків базуються на уривчастих свідченнях лише однієї особи. Аківець, що розповідає про події у колонії Озерце, наприклад, не пояснює, де захоронені жертви нападу, чому упівці напали лише на одну польську родину? Крім того, у найповнішому списку мешканців колонії, який подає сайт «Strony o Wolyniu», відсутнє прізвище Вінтер. [6]

Автор повідомлення про наскок боївки УПА на Слободарку також не каже про місце захоронення жертв, не пояснює причини відсутності опору місцевої пляцувки АК нападникам. Відтак, цілком справедливою може бути версія дослідника Івана Пущука, який стверджує, що у Слободарці четверо поляків, в тому числі і комендант пляцувки Танський, загинули не в результаті нападу упівців, а в міжособистому з'ясуванні стосунків. [7; с. 150—151]

Ще у Семашків знаходимо розповідь про вбивство українцями у селі Уляники II 13 квітня 1943 року вчительки Целіни Колибської та Станіслави Дашкевич. [2; s. 565] Однак в інших джерелах підтвердження цього факту нема. Зокрема, на сайті «Strony o Wolyniu» у переліку прізвищ мешканців Уляників відсутнє прізвище Колибська. А серед членів родини Дашкевичів немає нікого з постраждалих від українців. [8]

Дослідник Іван Пущук на підставі свідчень мешканців села Уляники стверджує, що і Ц.Колибську, і С.Дашкевич вночі забрала із собою польська самооборона. [7; с. 204]

Дещо ширшу джерельну базу маємо про травневі антипольські акції УПА. Зокрема, Владислав і Єва Семашки, посилаючись на звіти вояків 27-ї Волинськщї дивізії піхоти АК, що зберігаються в Архіві головної комісії з розслідувань злочинів проти польського народу ІПН, зазначають: «У квітні 1943 року Йозеф Цихус (комендант пляцувки Єлизаветин-Ретівка-Василівка-Вишеньки — ***І.О.***) встановив контакти і досяг порозуміння у навколишніх українських селах Звози (гміна Ківерці), Тарноволя, Топильне, Володьківщина (усі у гміні Рожище), у результаті чого українці мали відмовитися від нападів на поляків. Незабаром це порозуміння українська сторона зламала

(дивись села Катеринівка, Ольганівка, Тарноволя, Топильне — усі у гміні Рожище)». [2; s. 615] У статтях про Катеринівку та Ольганівку, справді сказано, що напад на них відбувся з 7 на 8 травня 1943 року.[2; s. 607,610] Однак прізвища жертв подаються лише із села Катеринівки. У статті про село Ольганівку лише зазначається, що місцева самооборона чинила опір упівцям, і їй на допомогу прийшла група самооборони з Єлизаветина під керівництвом Станіслава Цихуса («Дуба»). [2; s. 610]

У розповідях про колонію Тарноволя та село Топильне відсутня конкретика про дати нападу та жертви. [2; s. 614]

Про те, що на село Катеринівка було здійснено антипольську акцію, стверджує огляд крайового проводу ОУН на ЗУЗ суспільно-політичних подій на Луччині: «6.V. (Рожищенський район) спалено польську колонію Катеринівку. Вбитих 22 особи, ранених 35 осіб». [8; арк. 9]

Незважаючи на те, що в антипольській акції на Катеринівку, де польськими дослідниками встановлені імена та прізвища 27 жертв, брали участь, за словами Семашків, українці із сіл Рудня (гміна Рожище), Звози та Бодячів (гміна Ківерці), [2; s. 615] перші антиукраїнські акції поляки зорганізували зовсім не проти них.

Згідно з травневим 1943 року оглядом оунівського підпілля суспільно-політичних подій на Луччині, «в Рожищенському районі ляхи, перебравшись за гестапівців — 5 осіб, 10.V. їздили на пацифікацію до с.Башів (Башової — ***І.О.***), під час облав вбили 3-х українців». [8; арк. 8] Про те, що у травні 1943 року поляки вбили Данилова Сергія, Дем'янчука Василя та Самчука Григорія свідчать старожили села Дем'янчук Петро Герасимович, 1929 року народження, [9] Дем'янчук Володимир Тимофійович, 1934 року народження, [10] написи на надгробках закатованих на кладовищах у місті Рожище [11] та у Башовій. [12] (Рис. 1).

Рис. 1. Надгробок на братській могилі Дем'янчука В.Г та Данилова С.В. на кладовищі у місті Рожище.

З розповідей очевидців подій вдалося встановити імена та прізвища ще трьох мешканців села, які загинули від рук поляків із пляцувки АК Копачівка наприкінці січня 1944 року. Так, Дем'янчук Володимир розповідає: «25 січня 1944 року поляки палили Манево, Ужову і Башову. Забили двох старих дідів: сліпого Лук'яна та глухого Тимоша Мусійчуків, рідних братів». [10] «Федчук Дмитро, — каже Дем'янчук Петро, — вибіг із села у поле, там його застрелили». [9]

Владислав і Єва Семашки також зазначають, що 27 січня 1944 року на сигнал про громадження упівських сил навколо Башової туди із Копачівки вирушав відділ самооборони з метою недопущення атаки на Копачівку. [2; s. 615]

Ще одне повідомлення оунівського підпілля з травневого 1943 року огляду подій твердить: «12.V. в с.Навіз ляхи зробили наскок, побили 133 осіб»(!?). [8; арк. 8] Про те, що це був перший напад на село і вчинили його поляки з пляцувки Геленівка (нині Оленівка), стверджує свідок подій Ганна Гандзюк, 1926 року народження. [13] Ще один старожил села Навіз Роман Матвійчук 1932 року народження, зазначає, що озброєні нападники були у цивільному одязі. [14]

Водночас слід сказати, що результати обстеження місцевого цвинтаря, написів на надгробках та опитування свідків спростовують оунівське повідомлення про 133 жертви цього нападу. Насправді їх було 10, серед яких — дівчата і жінки Денисюк Їгоня (19 років), Ковальчук Ганна (16 років), Матвійчук Акулина (33 роки), Хмелюк Агафія. [13] [14]

Всього з рук поляків під час кількох нападів на Навіз загинуло 27 осіб, імена та прізвища яких вдалося встановити. Ще 9 осіб, відомих за прізвищами та іменами, загинули з рук німців та поляків 15-16 червня 1943 року. [13] [15; арк. 8]

Написи на надгробних хрестах жертв першого польського нападу Ковальчука Захара [16] та Денисюк Їгоні [17] також ставлять під сумнів повідомлення крайового проводу ОУН на ЗУЗ про дату першої антиукраїнської акції на село Навіз. На обох

хрестах чітко зазначено число та місяць загибелі жертв: 29 квітня 1943 року. На надгробках інших жертв першого польського нападу число і місяць загибелі не вказано. (Рис. 2).

Напади пляцувок АК на українські села були регулярними і тривали до лютого 1944 року

Віднайдені джерела свідчать, що у травні 1943 року кількість антиукраїнських акцій у Рожищенському районі перевищувала кількість антипольських. Як свідчить огляд крайового проводу ОУН на ЗУЗ суспільно-політичних подій на Луччині, у Рожищенському районі, крім вищеназваних, поляки здійснили наскоки на села Духче (12.05.43), де вбили дві особи, серед яких і кущового. У Рожищах (11.05.43) заарештували 4 особи, між ними директора банку і директора кіна, крім того, розстріляли двох людей.

Рис. 2. Напис на хресті на могилі Ковальчука З.В. свідчить, що перший напад поляків на село Навіз відбувся 29 квітня 1943 року.

Після акції УПА на фільварок в с.Ясенівка німці і ляхи заїхали до с.Вітоніж (18.05.43), вбили 14 осіб і спалили 6 господарств. [8; арк. 8] Факт цього нападу підтверджують старожили села Бондар М.Є., Воробей (Ткачук) А.С., Ярмолюк (Савчук) Є.М., [18] а також написи на надгробках жертв біля місцевої церкви. [19]

У червні 1943 року поляки продовжували свої ганебні справи: «В перших днях червня перевели ряд арештувань. В Рожищах арештували заступника посадника міста і заступника голови району. В с.Рудки (Рудка Козинська — ***І.О.***) арештували трьох чесних українців, але на прохання місцевих ляхів випущено (ляхи були застрашені, що їм за це буде кінець). В с.Підлісцях (Підлісках —***І.О.***) вбили одного українця за старі особисті порахунки. В с.Любчі арештували 4 особи.

Скрізь роблять ревізії документів. По дорозі до міста ставлять варту, одна варта перевіряє і забирає документи, друга варта ловить і арештує кожного, хто не має документів. Скільки арештовано — невідомо. 20.VI. в с.Копачівка арештували 5 осіб». [15; арк. 7]

«29.VI. о год 1-й ночі з руки польської засідки загинув командир загону друг Касян (Жовнірук Василь із села Рудка Козинська — ***І.О.***). Цього ж самого дня відбувся величавий похорон при співучасті духовенства і понад 1000 громадянства». [15; арк. 11]

Рис. 3. Надгробок на могилі Яручика Василя, його дружини Тетяни, дочок Ярини, Надії, Феодосії та Людмили у селі Вічині.

В огляді за липень 1943 року зазначено: «Німці з ляхами і мадярами почали сильні акції винищення. 9.VII. ця татарва 60 осіб тричі робила наскок на села Рудка (Рудка Козинська — ***І.О.***), спалила 72 хати, вбили 11 осіб. 10.VII. — ляхи хотіли знищити с. Мільськ (Мильськ — ***І.О.***), але УПА дала відсіч, спаливши тільки 3 хати, в пізніших днях вбили 3 особи. 19—20.VII. ляхи і німці окружили і спалили м. Соколь. (Сокіл — ***І.О.***) Жертви і знищення поки ще не відомі». [15; арк. 15]

«В Рожищенському районі ц.м. (серпень 1943 року — ***І.О.***) ляхи й мадяри спалили до 300 господарств, вбиваючи при тому 17 людей». [20; арк. 7]

«9.IX. в с.Тристень напли ляхи. Господарства не палили ніби з наказу німців і не стріляли людей тільки різали і рубали. Які наслідки невідомо.

24.IX. на с.Луків напали перед світом ляхи з Рожищ і, окруживши село, почали свій дикунсько-бандитський

Рис. 4. Вісімнадцять хрестів в одному ряду на кладовищі села Малинівка (Богушівка) Рожищенського району, де покоїться 20 українців, вбитих поляками із пляцувки АК Переспа 13 грудня 1943 року.

1943 року. Так, за розповідями очевидців із села Вічині, криваву бійню поляки влаштували тут 31 жовтня, якраз на свято Апостола Луки. Нелюди нищили вічинців цілими родинами. Так, вони вбили Яручика Василя, його дружину Тетяну, дочок Ярину, Надію, Феодосію та Людмилу, Ващука Марка, дружину Анастасію та сина Миколу, Губій Надію та її брата Мефодія. [21] [22] [7; арк. 43] (Рис. 3).

Кривавим для мешканців Рожищенського району був і місяць грудень. Так, 13 грудня пляцувка АК Переспа атакувала села Богушівку (нині Малинівка) та Мар'янівку Богушівську, де загинуло 26 українців, у тому числі діти жінки старики. [23] [24] [25] [26] (Рис. 4, рис. 5, рис. 6).

Тривали напади польських пляцувок АК і в січні 1944 року. Так, на Різдво партизанські відділи АК атакували село Вітоніж. Загинуло 10 мирних жителів, прізвища яких вдалося становити. [27]

На Різдво-Водохреща пляцувка самооборони АК із села Копачівки здійснила акція на село Уляники, де під час кількох нападів з рук поляків загинуло 17 українців, прізвища яких вдалося встановити. [28]

Через тиждень після Водохрещ польська самооборона Копачівки атакувала Тростянку, [29] Ужову, Башову. [10] У Тростянці з рук поляків загинуло 18 українців, відомих за прізвищами, [29] в Ужовій — четверо, [30] [31] у Башовій — троє. [9][10]

29 січня партизанські відділи АК поручників Міхала Фіалки «Сокола» та Владислава Чермінського «Яструба» атакували село Баб'є (Квітневе). [2; s. 631] За кілька наскоків аківців на село тут загинуло 9 мирних мешканців відомих за прізвищами та іменами. [32]

Підсумки

Усього на території дії відтинків АК «Коло» і «Стохід» (переважно гміни Рожище та Щурин) пляцувками АК, партизанськими відділами АК було здійснено напади на 34 населені пункти, де проживали українці, під грабіж. Страшенно пограбували село, попалили кілька будинків та замордувавши 17 людей — селян, взялися огидні мерзотники до руйнування нашої святості Могили-памятника. На ляхів напав відділ УПА. Розгорівся бій. Ляхів відперто, які, втікаючи в розполосі, лишили на полі бою свого головного командира. По нашій стороні трьох легко ранених». [15; арк. 43]

Тривали напади польської самооборони на українські села і в жовтні

Рис. 5. Пам'ятник «Вічна пам'ять» на кладовищі села Малинівка (Богушівка) Рожищенського району, на таблиці якого викарбувано 26 прізвищ українців, убитих поляками 13 грудня 1943 року.

Рис. 6. Таблиця пам'ятника «Вічна пам'ять» з 26 прізвищами українців, убитих поляками 13 грудня 1943 року.

час яких загинуло 186 мешканців, відомих за прізвищами та іменами. До смерті ще 65 українців, відомих за прізвищами та іменами, причетна польська поліція на німецькій службі.

Згідно із Семашками, на цій же території українці вчинили напади на 37 населених пунктів, де проживали поляки, однак у 5 з них імена жертв їм невідомі. Кількість польських жертв, встановлених поіменно на цій території Семашками, складає 146 осіб.

1.Turowski J. Pożoga. Walki 27 Wołyńskiej Dywizji AK. — Warszawa .-1990. — 596.

2. Siemaszko W., Siemaszko E. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939 — 1945. T. 1. — Warszawa, 2000. —998 s.

3. Filar W. «Burza na Wołyńiu». — Warszawa.-1997. — 288 s.

4.АУ СБУ Волинської області.-Спр.1113 (Станіслава Цихуса та інших 3 осіб).-328арк.

5.Свідчення жителя села Малинівка (Богушівка) Рожищенського району Волинської області Назарчука М.І. Архів Українського Католицького Університету (УКУ).

6. Ozerce. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://wolyn.freehost.pl/miejsca-o/ozerce-07.html

7.Пущук І. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938-1944 років. Рожищенський і Маневицький райони. — Луцьк. — 2009. — 384 с.

8. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВОУ). — Ф. 3833. — Оп. — 1. — Спр. — 118.—67арк.

9. Відеозапис свідчень жителя села Башова Рожищенського району Дем'янчука П. Г. Архів УКУ.

10. Свідчення жителя села Башова Рожищенського району Дем'янчука В.Т. Архів УКУ.

11. Фотознімок напису на хресті на могилі Данилова С. та Дем'янчука В. у м. Рожище. Архів УКУ.

12. Фотознімок напису на хресті на могилі Самчука Г. у с. Башова Рожищенського району. Архів УКУ.

13. Свідчення жительки села Навіз Рожищенського району Гандзюк Г.Т. Архів УКУ.

14.Свідчення жителя села Навіз Рожищенського району Матвійчука Р.А. Архів УКУ.

15. ЦДАВОВУ. — Ф. 3833. — Оп.-1. — Спр. — 124. — 53арк.

16. Фотознімок напису на хресті на могилі Ковальчука З. у с.Навіз Рожищенського району. Архів УКУ.

17. Фотознімок напису на хресті на могилі Денисюк Ї. у с.Навіз Рожищенського району. Архів УКУ.

18. Свідчення жителів села Вітоніж Рожищенського району Бондар М.Є., Воробей (Ткачук) А.С., Ярмолюк (Савчук) Є.М. Архів УКУ.

19. Фотознімки написів на хрестах на могилах Ясинчука С., Ясинчука В., Шевчука П. у с.Вітоніж Рожищенського району. Архів УКУ.

20. ЦДАВОВУ. — Ф.3833. — Оп. — 1. — Спр. — 125. — 47арк.

21. Свідчення жителів села Вічині Рожищенського району Матящук (Яручик) Г.В., Ващука В.Л., Яручика М.П. Архів УКУ.

22. Свідчення жителів села Вічині Рожищенського району Токар (Матящук) А.П., Яручика А.І., Яручик Л.А.- [Електронний ресурс].- Режим доступу: https://school-vichyni.jimdo.com

23. Свідчення жителя села Немир Рожищенського району Войтюка Л.М. Архів УКУ.

24.Свідчення жительки села Мар'янівка Богушівська Рожищенського району Зінюк М.І. Архів УКУ.

25.Свідчення жителя села Малинівка (Богушівка) Рожищенського району Назарчука М.І. Архів УКУ.

26. Фотознімок напису на хресті на могилі Антонюка Ф.Г. та Антонюка К.Г. у с. Малинівка (Богушівка) Рожищенського району. Архів УКУ.

27. Свідчення жителів села Вітоніж Рожищенського району Бондар М.Є., Воробей (Ткачук) А.С., Ярмолюк (Савчук) Є.М. Архів УКУ.

28. Свідчення жителів села Уляники Рожищенського району Стельмащук (Дацюк) Г.Т., Павловської (Арсенич) Н.М. Архів УКУ.

29. Свідчення жителів села Тростянка Рожищенського району Головатої (Сахарчук) М.М., Онищук (Столярчук) Г.В. Архів УКУ.

30. Свідчення жительки села Башова Рожищенського району Дем'янчук (Онищук) Л.Г. Архів УКУ.

31. Свідчення жителя села Залісці Рожищенського району Онищука О.В. Архів УКУ.

32. Свідчення жителів села Квітневе Рожищенського району Ярмолюк(Корнійчук) Г.З., Кравчук (Тимощук) Н.Т. Архів УКУ.

Дослідження проведене у рамках програми «Жертви польсько-українського протистояння 1939-1947рр.», що реалізується ВНЗ «Український Католицький Університет».

Валерій Потапчук
(м. Дубно),
Григорій Охріменко,
Олександр Матейчук
(м. Луцьк)

РИМСЬКІ МОНЕТИ НА ВОЛИНІ ТА ПОЛІССІ

Кілька століть готи перебували на Волині та Волинському Поліссі, залишивши після себе на полях кераміку, прикраси, знаряддя праці та тисячі монет — переважно срібних динарів. Спірним залишається питання причин перебування носіїв вельбарської культури в зоні Прип'ятського Полісся. У басейні Західного Бугу, Турії (у т. ч. на Ковельщині), Піни, Вижівки, Мухавця, Прип'яті та інших знайдено їх пам'ятки, артефакти: поховання в м. Любомль, с. Гуща, м. Брест—Трішин [Кухаренко, 1980, с. 77], с. Машів (де відомі знахідки золотих монет), с. Сереховичі (скарб описаний О. Цинкаловським), с. Світязь (динар Марка Аврелія). Навіть в різних куточках Білорусі знаходять римські монети.

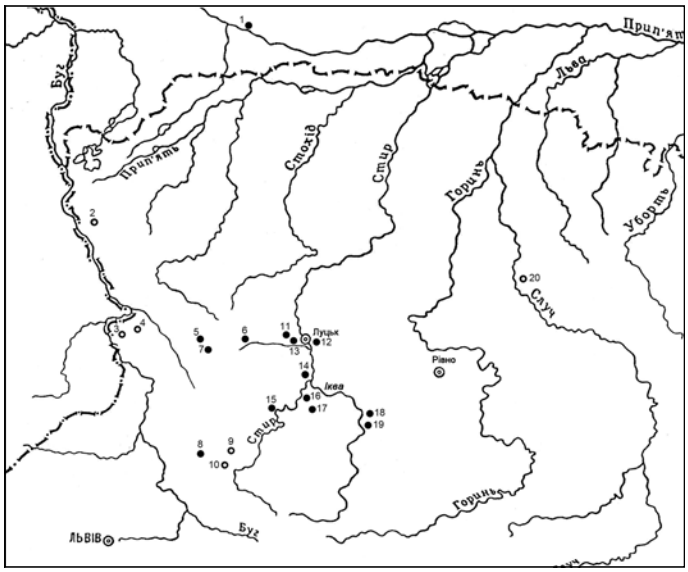

Рис. 1. Рідкісні монети: 1 — Драгічин; 2 — Висоцьк; 3 — Лудин; 4 — Ласків; 5 — Замличі; 6 — Линів; 7 — Дорогиничі; 8 — Квасів; 9 — Борочиче; 10 — Брани; 11 — Гать; 12 — Лище (ур. Вигаданка); 13 — Новостав; 14 — Торговиця; 15 — Жабче; 16 — Підлозці; 17 — Красне; 18 — Коблин; 19 — Івання; 20 — Березнівський р-н.

Питання черняхівської, вельбарської культур на Волині досліджували неоднаковою мірою Ю. Кухаренко, М. Брайчевський, В. Кропоткін, В. Баран, Д. Козак, а ще раніше В. Антонович (писав про знахідки скарбів та монет). Проте проблеми, пов'язані з перебуванням готів на Волині, Поділлі та Поліссі, залишаються недостатньо вивченими. Загалом ця тематика актуальна і в контексті розвитку музейництва та туризму. Варто спробувати подати зібрані дані на картосхемах (рис. 1). Маємо на увазі кілька мап з нанесеними поселеннями вельбарської культури, а також їхніх скарбів, мідних, бронзових, золотих та срібних монет. Усе це цікаво буде побачити відвідувачам музеїв, в інтернеті краєзнавцям, науковцям. Подібну карту робив свого часу Д. Козак [Козак, с. 73, рис. 39].

Завдяки краєзнавцям, пошуківцям зростає кількість інформації, яку потрібно вивчити, класифікувати хоча б на початковому рівні. У перспективі необхідне використання кольорових картосхем із позначенням більших та менших поселень, місць знахідок скарбів, показових знахідок дасть можливість хоча б приблизно визначити центральні селища, агломерації (гіпотетичні місця перебування еліти) та ін. Теми досліджень про перебування готів на території України викликають великий інтерес громадськості Німеччини і Польщі, де готи перебували певний час, а також Скандинавії, звідки вони вийшли, та в інших країнах.

За О. Цинкаловським, М. Брайчевським, В. Кропоткіним та іншими джерелами, на землях Волині та на сусідніх теренах відомо близько 40 скарбів римських монет, які інколи включають значну кількість динарів або й золотих монет, виробів (посуду, медальйонів, кінської збруї, поясних пряжок, фібул тощо) (рис. 2; рис. 3). Крім того, лише у Волинській області відомо понад 100 пунктів окремих знахідок монет, у т. ч. інколи

Рис. 2. Зразки римських монет.

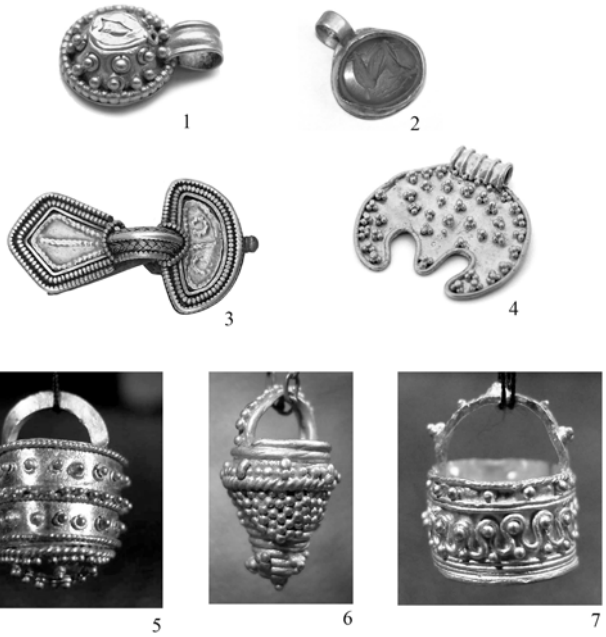

Рис. 3. Ювелірні вироби римського часу.

ауреусів та солідів. Докладний опис скарбів, крім згаданих дослідників, робили Д. Козак, Я. Онищук, М. Кучинко, З. Кучинко та ін. Проте феномен германського заселення цього краю та залишених ними старожитностей залишається неповністю опрацьованим. Важко знайти дані навіть про приблизну кількість більших поселень.

Інформацію про вельбарські поселення, відкриті станом на початок 1990-тих років, подано в книзі Д. Н. Козака «Етнокультурна історія Волині. I ст. до н. е. — IV ст. н. е.» (1992 р.). У ній знаходимо дані про результати досліджень археологічних пам'яток різних областей Західної України, у тому числі Волинської. Тут є докладний опис та ілюстрації жител, кераміки, знарядь з таких, наприклад, розташованих поруч з Луцьком поселень, як Боратин, Гірка Полонка, Новостав та інші [Козак, 1992]. На сьогодні краєзнавцями, пошуковцями виявлено набагато більше місць проживання германського населення. На землях Волині зібрано тисячі срібних денаріїв. Знахідки окремих римських монет зазвичай пов'язані з певними поселеннями. Вони є дороговказом подальших досліджень. У книзі О. Цинкаловського «Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego» вказано 70 пунктів скарбів та окремих знахідок римських монет [Cynałowski, 1961, s. 126—136]. Значна кількість монет, знайдених та зафіксованих в міжвоєнний період, викликає подив, але за останні десятиліття пошуковцями їх зібрано значно більше. Я. Онищук писав, що часті знахідки римських монет відомі на теренах північного Поділля та суміжних районів Волині [Онищук, 2015, с. 20]. Додамо, що величезна кількість подібних знахідок зафіксована в Подністров'ї [Строцень, 2008, с. 151—154]. Усі вони виявлялися переважно на поселеннях вельбарської культури і належать в основному до II—III ст. н. е.

Обставини надходження римських срібних монет на згаданій території були різними:

1) як результат грабіжницьких набігів,

2) участь германських військових загонів у війнах на боці Риму,

3) викуп полонених,

4) контрибуції, виплати за службу варварам,

5) в ході торгово-обмінних операцій [Онищук, 2015, с. 20].

Уважають, що наплив динарів відбувався в період «скіфських воєн», тобто в середині III ст. н. е. У цей час Рим виплачував варварам значні грошові суми. 251 року після

поразки римської армії на Нижньому Дунаї імператор Гай Требоніам Гал зобов'язався виплачувати готам та карпам щорічні «субсидії» [Магомедов, 2006, с. 111]. Отже, з військово-політичною діяльністю готів пов'язують приплив на варварські території монет I—III ст. [Мызгин, 2008, с. 53; Онищук, 2015, с. 20—21]. Безперечно, на рівні «племінної верхівки» в германців могли бути торгово-грошові відносини. Тацит писав: «найближчі [до Рейну та Дунаю] цінять золото та срібло для використання в торгівлі»... [Тацит, 1937, с. 57—58]. Цю думку поділяв і В. Кропоткін [Кропоткин, 1961, с. 33], але торгові відносини того часу відбувалися переважно у вигляді обміну товару на товар [Магомедов, 2006, с. 47].

Одним із найбільших скарбів римських монет в лісостеповій зоні Східної Європи є Борочицький скарб, викопаний на місці залізничної станції Мар'янівка Горохівського р-ну 1928 року, який знаходився у двох срібних посудинах та глиняному горщику. Поряд знайдено золотий медальйон Клавдія Йовіана та золоту тацю. Дорогоцінні речі виявлено на глибині 0,6—2,0 м. Їх вага 50—60 кг. За розповідями робітників, там було 8 срібних посудин [Piotrowski, 1929, s. 9—13]. Монети належали майже всім імператорам кінця I-го — поч. III ст. [Тиханова, 1956, с. 304].

Найціннішими знахідками є золоті медальйони (multiplum), які служили нагородами (подарунками) воєначальникам або варварським вождям. Посуд та медальйон датуються IV—V ст. Діаметр медальйона 9 см, вага 300 г (за іншими даними — 173 г) [Тиханова, 1956; Фенин, 1951; Онищук, 2015, с. 22, 23].

Територіально найближчим до описаного скарбу є знайдений також під час будівництва залізниці скарб у с. Брани Горохівського р-ну. В ньому були 2 золоті медальйони імператора Траяна та динари у 2-х глиняних горщиках [Кропоткин, 1961, с. 52]. Я. Онищук перераховує скарби, відкриті на Волино-Подільському прикордонні у таких населених пунктах: 1) Кременець (скарб мідних монет II—III ст.), 2) Шумськ, 3) Онишківці, 4) Стіжок Шумського р-ну, 5) Розношинці Збаразького р-ну, 6) Зборів, 7) Паликорови Бродівського р-ну, 8) Підгірці, 9) Орихівчик Бродівського р-ну Львівської обл., 10) Броди (посилання на Кропоткіна 1961 р., Брайчевського 1959, Цинкаловського 1961, Онищука 2008, Строценя 2008, Смішка 1947, Онищука, Ляска, Вітвіцьку 2011) [Онищук, 2015, с. 22]. Автор називає й інші скарби, зокрема, знайдені на території Північної Тернопільщини: Лопушне Кременецького р-ну, с. Сенчівці Шумського р-ну Тернопільської обл. [Кучинко, 2007, с. 42, 44]. Два скарби походять із смт Мізоч Здолбунівського р-ну Рівненщини, знайдені 1927 та 1934 років у центрі та на околиці міста. Останній складався з двохсот монет. Усі вони пов'язані з носіями вельбарської культури. На фоні напливу римських монет на Волинь та Поділля несподіваними є знахідки їх наслідувань, виявлені в різних місцях. Так, в с. Паликорови (Львівщина) у 2007 р. знайдено ауреус місцевого виробництва. Частина ауреусів мала отвори для підвішування [Онищук, 2015, с. 26, рис. 2]. Подібні знахідки виявлено також на території Волинської області.

В. Кропоткін та Д. Козак писали, що скарби були закопані в землю переважно в IV ст. і все це пов'язано з вторгненням гунів у 375 р. або в наступні роки (наприклад 420-ті) (посилання на Я. Тейрая). Д. Козак слушно зазначив, що місця знаходження найбільших скарбів (ним подано 4 скупчення) відбивають імовірні регіональні центри вельбарської культури [Козак, 1995, с. 56—57]. Сьогодні відомо ще кілька подібних агломерацій, зокрема біля с. Торговиця Млинівського р-ну Рівненської обл. Так можна спробувати визначити соціальну топографію волинського вельбарського-черняхівського масиву пам'яток.

Дещо несподіваними є знахідки римських монет на Поліссі. За даними П. Хомича, директора Маневицького краєзнавчого музею, їх знайдено в с. Городок та Оконськ цього ж району. Навіть на півдні Республіки Білорусь — в м. Пінськ 1930 року виявлено римські монети (Фаустини Старшої), поблизу смт Антополь Драгічинського р-ну 1950 року — динар Марка Аврелія з отвором. Відомі знахідки римських монет також у багатьох селах Жабинковського р-ну [Борисюк, Янюк 2013, с. 11—18]. У Брестському р-ні між селами Березовка та Задворци в 1936—1937 рр. відкрито скарб римських мо-

нет. Поблизу с. Лищици на березі меліоративного каналу 1974 року знайдено 480 або й більше 500 монет [Борисюк, Янюк 2013, с. 9—10].

Причини надходження римських монет на територію Білорусі, Полісся називаються різні. О. Фенін пов'язував це зі жвавою торгівлею зерном [Фенин, 1951, с. 92—104]. Стосовно Білорусі В. Рябцевич пише, що Берестейщина та Гродненщина мали зв'язки з бурштиновим шляхом до Прибалтики (!?) [Рябцевич, 1968]. Сюди надходили не лише срібні монети, але й зрідка золоті ауреуси, мідні сестерції, бронзові монети чеканки імператорів Марка Аврелія, Гети та ін. [Борисюк, Янюк 2013, с. 4—6].

За даними М. Брайчевського, на Рівненському Поліссі монети знайдено біля сіл Глушиця, Кузьмівка Сарненського р-ну, в Дубровицькому (с. Висоцьк), Костопільському (с. Губків та ін.), Березнівському (с. Соснове) р-нах та ін. У межах Волинського Полісся їх знахідки відомі на території м. Ківерці, в Любомльському, Маневицькому, Старовижівському, Шацькому та інших районах [Cynkałowski, 1961; Брайчевський, 1959, с. 126—127].

Каталог римських монет Західного Поділля (на основі даних М. Брайчевського 1959 року) склав Б. Строцень [Строцень, 2008, с. 151—154]. Він доповнений картою монет Західного Поділля [Там само, рис. 67], та пам'яток цього регіону [Там само, рис. 66]. Найбільш масовими на цій території є окремі знахідки монет, крім того, виявлено 7 монетних скарбів. Це переважно срібні монети (98,3%), зрідка золоті, мідні (бронзові) [Строцень, 2008, с. 109—110]. Усього випадкових знахідок динарів подано близько сотні (не враховуючи виявлених «пошуковцями»). Картографування римських монет, як пише автор монографії, дало цікаві результати — з'ясувалося, що вони концентруються у трьох територіальних групах: 1) лівий берег Дністра з нижніми течіями лівих приток (Золотої Липи, особливо Серету, Смотрича та ін.); 2) в умовно виділеному теребовлянському кущі (середні течії Стрипи, Серету, Збруча, Смотрича); 3) у північній («тернопільській») зоні — верхів'я Серету та Збруча [Строцень, 2008, с. 110—111]. Автор слушно зауважує про ймовірність існування торгових факторій, що підтримували зв'язок з римськими провінціями, які розташовувалися, на його думку, поблизу місць впадіння в Дністер лівих приток. Там же знайдено найбільші скарби (в окремих із них було понад тисяча монет — Красіїв, Касперівці). Б. Строцень також дотримується погляду, висловленого багатьма дослідниками, що «торгові шляхи» проходили понад водними артеріями, або по них — Дністру, Західному Бузі та ін.). Окремі з них вели від Чорного моря до Балтійського [Строцень, 2008, с. 161]. Саме неподалік торгових шляхів простежуються знахідки скарбів. Локалізація монет у вищезгаданих трьох територіальних групах співпадає з концентрацією черняхівських пам'яток, що «може послужити однією з підстав для виділення окремих племен» [Строцень, 2008, с. 112].

Висновки

1. Поселення вельбарської культури розкидані понад меншими та більшими річками Полісся, Західної Волині, Поділля. Вони утворюють кущі поселень із племінними центрами. Більш значні скарби, імовірно, пов'язані з ними (про що писав Д. Козак). Він вирізняв кілька з них: Горохівський, Луцький, Володимир-Волинський, Житомирський. Насправді їх було більше.

2. Скарбів римських монет виявлено багато. За даними І. Свєшнікова, Ю. Нікольченка, згаданих вище дослідників та краєзнавців — більше 40; золоті монети (соліди, ауреуси) а також медальйони виявлено у 20-ти пунктах. Окремі знахідки монет Західній Волині та Волинському Поліссі відомі з понад 200 пунктів.

3. Знахідки монетних скарбів та окремих монет на зазначених землях датуються переважно II—III ст. та пов'язані з поселеннями вельбарської культури готів.

4. Відкритим є питання причин довгочасного перебування носіїв вельбарської культури на цих землях та їх стосунків з аборгенним слов'янським населенням. Очевидно, ця людність контролювала різні торгово-обмінні шляхи та займалася поширенням бурштину.

5. Залишаються також маловивчені проблеми етнічного складу населення цих територій до приходу носіїв вельбарської культури, а також причини, що змусили ос-

танніх раптово покинути ці обжиті землі на початку V ст. — навала гунів (?), воєнна активізація слов'ян (?).

1. Борисюк Ю. А., Янюк С. М. Римские монеты на территории Брестской области. Клады и единичные находки. Минск, 2013. — 40 с.

2. Брайчевський М. Ю. Римська монета на території України. Київ : Вид-во АН УРСР, 1959. — 244 с.

3. Козак Д. Н. Етнокультурна історія Волині (I ст. н. е. — IV ст. до н. е.). Київ : Наукова думка, 1992. — 176 с.

4. Козак Д. Н. Культурно-історична інтерпретація скарбів Волині рубежу IV—V ст. // Археологія. 1995. № 4. — С. 50—65.

5. Кропоткин В. В. Клады римських монет на территории СССР // Свод археологических источников. Москва, 1961. Вып. Г 4—4. — 136 с.

6. Кухаренко Ю. В. Могильник Брест-Тришин. Москва: Наука, 1980. — 128 с.

7. Кучинко М., Кучинко З. Давні та середньовічні скарби Волині. Луцьк Волинська книга. 2007. — 172 с.

8. Магомедов Б. Черняховская культура. Проблема этноса. Lublin, 2001. — 290 s.

9. Магомедов Б. В. Монети як джерело вивчення історії племен черняхівської культури // Археологія. 2006. № 4. — С. 46—51.

10. Мызгин К. В. К вопросу о времени поступления римских монет в среду черняховского населения. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Харків, 2008. Вип. 40. — С. 50—63.

11. Онищук Я. Римські монети та їх значення у середовищі племен вельбарської культури // Археологічні дослідження Львівського університету. Львів, 2015. Вип. 19. — С. 20—32.

12. Рябцевич В. Н. О чем рассказывают монеты. Минск : Народная Асвета, 1968. — 256 с.

13. Строцень Б. Черняхівська культура Західного Поділля. Тернопіль: Астон. 2008. — 272 с.

14. Тацит. Германия. Древние германцы. Сборник документов / сост. Граков Б. Н., Моравский С. П. и др. Москва : Соцэкгиз, 1937. — С. 55—82.

15. Тиханова М. А. Борочицкий клад // Советская археология. 1956. Т. 25. — С. 301—317.

16. Фенин О. В. Знахідки римських монет у Прикарпатті // Археологія. 1951. Т. V. — С. 94—104.

17. Cynkałowski A. Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego. Warszawa, 1961. — 265 s. + XXXI tabl.

18. Piotrowski J. Skarb Boroczycki powiat Horochów na Wołyniu. Lwów, 1929. — 36 s.

Володимир Потрапелюк,
Григорій Охріменко,
Михайло Вашета
(м. Луцьк)

ПРО ПИСЕМНІСТЬ ТА ПИСАЛА КНЯЖОЇ ДОБИ

Рівень культури, освіченості, писемності населення Волині княжої доби простежується за писемними джерелами XI—XIV ст. — літописами, літературними творами, виконаними на пергаменті, листами, грамотами, заповітами тощо, виконаними здебільшого на спеціально підготовленій березовій корі — бересті. Деякі тексти зроблені на дерев'яних навощених дощечках, окремі написи (графіті) процарапані на кераміці, пряслах, стінах культових споруд, як наприклад, у церкві Іоанна Богослова в Луцьку, Василівській церкві-ротонді у Володимирі-Волинському та ін.

А. Медведев, досліджуючи давні писала, прийшов до висновку, що за формою та особливостями їх можна датувати. Так само як давньоруський посуд можна датувати за особливостями вінець.

За підрахунками цього автора лише в Новгороді станом на 1960 рік нараховувалося 50 залізних, бронзових та кістяних писал. В інших місцях Русі — більше 30. Всього тоді було відомо 117 стилосів. Перерахована більшість з них знайдена на території міст. У нас найбільше подібних знарядь походять із Володимира-Волинського, Луцька, Ковеля, Шепеля та інших. Як недавно з'ясувалося на території Західної Волині та Полісся їх знайдено більше 100.

А. Медведев поділив стилоси на 15 типів. Від найдавніших до пізніших. Перший з них має форму чотирикутника або трапеції, ці вироби належать до X-XI ст. Тип 2 — у вигляді півкруглої лопаточки. Вони знаходяться в шарах XI — поч. XII ст. [Медведев, 1960, с. 63—76]

Тип 3 подібний до широкого бокальчика. Їх відомо не багато. Вони належать до XII—XIII ст. Тип 4 відзначається півкруглою формою лопаточки. Вони належать до XI—XII ст. Тип 5: лопаточка фігурна і в середині має хрестоподібну прорізь. Вони робилися з бронзи. Такі предмети письма відомі і на Волині, і на Поділлі. Їх датують XI—XIII ст.

Тип 6 має вигляд гостроребероного бокальчика (XII ст.). Тип 7: вироби подібні до бокальчика, до леза лопатка розширюється (XII—XIII ст.). Тип 8: лопаточка разом з шийкою та стержнем нагадують букву «Т». Вони належать до XII—XIV ст. (Рис. 5) Тип 9: лопаточка п'ятикутна (XII—XIII ст.). Інші типи поширені в період XIII ст. та пізніше [Медведев, 1960, с. 77,78] (Рис. 6, Рис. 7).

У 1988—1989 роках під час дослідження давньоруського літописного міста Звенигорода І. К. Свєшніков виявив три берестяні грамоти першої половини XII ст., які засвідчують листування жителів Південно-Західної Русі [Кучинко, 2008, с. 159—160]. Звенигородські грамоти — перші та найдавніші писемні пам'ятки на території України, які значно розширюють можливості пізнання історії колишньої Південної Русі, побуту, взаємин, мови її жителів та містять цінні відомості про елементи південно-західного наріччя української мови.

Перша грамота збереглася фрагментарно. Вона складається з трьох уривків розмірами 2x12,2x8,5 см та 1,8x3,2 см; її початок і закінчення відсутні. Напис на ній зроблений кирилицею чітко, вправною рукою; висота літер — від 0,7 до 1 см. Друга грамота — видовжений фрагмент березової кори, розміром 6,5x30 см. Текст із п'яти рядків розміщений на зовнішній поверхні кори; він збережений повністю. Кириличні літери, як і в першому випадку, написані чітко, вправно, мають висоту від 0,7 до 1 см; над літерами горизонтальні відсічки, характерні для XII ст. Третя пам'ятка — ще необроблений шматок березової кори видовженої форми з нерівними краями, завширшки 1,5—3,8 см та завдовжки 22,7 см. На внутрішньому її боці міститься напис літери «а» та мініатюрний рисунок погруддя людини заввишки 1,5 см [Свешніков, 1990, с. 128—131]. Змоток (сувій) берестяної кори для писання знайдено біля Стирової вежі замку Любарта [Терський, 2006, с. 54].

Про поширення освіти серед мешканців давньоруських міст Галичини та Волині свідчать археологічні знахідки, виявлені під час польових досліджень [Петегирич, 1982, с. 39—45]. Так, на амфорі, яка була голосником в Успенському соборі Володимира-Волинського процарапано напис, імовірно, «Мыстиславля». Ця амфора імпортна [Якоб-

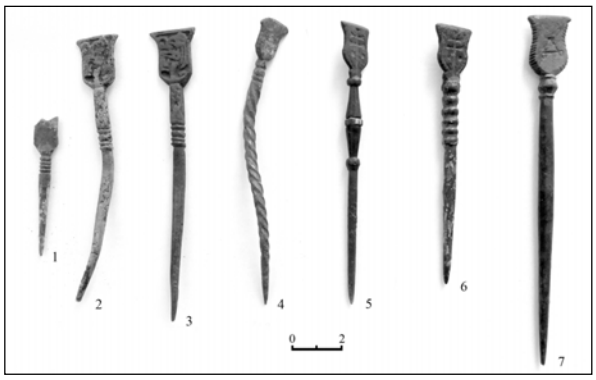

Рис. 1. Писала Давньої Русі: 1 — Тернопіль; 2, 3, 6 — Волинь; 4 — Чернігів; 5 — Хмельницький; 7 — Житомир. Приватна колекція.

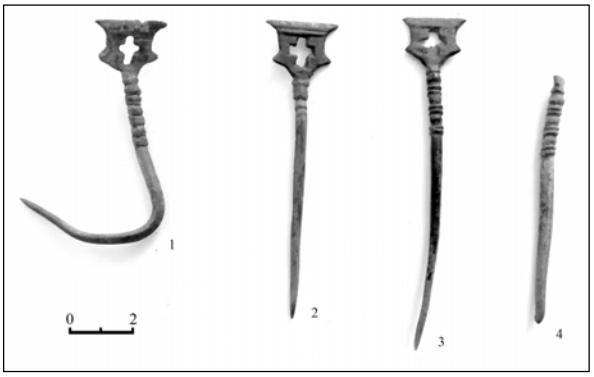

Рис. 2. Писала Давньої Русі: 1 — Сумська обл.; 2 — Чернігів; 3 — Житомир. Приватна колекція.

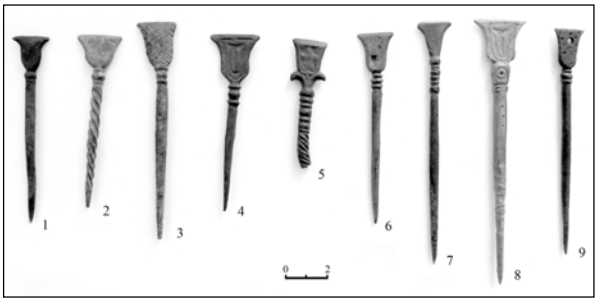

Рис. 3. Писала Давньої Русі: 1 — Чернігів; 2 — Волинь; 3 — Локачі Волинської обл.; 4, 5 — Київська обл.; 6 — Чернігів; 7 — Хмельницький; 8 — Вінниця; 9 — Волинь. Приватна колекція.

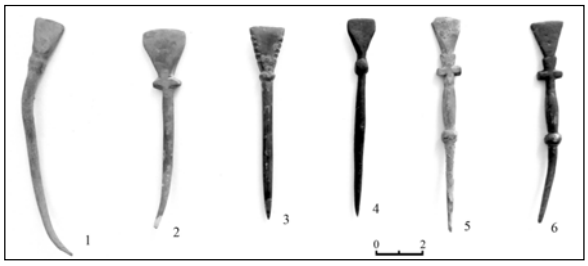

Рис. 4. Писала Давньої Русі: 1 — Тернопіль; 2 — Хмельницький; 3, 4 — Чернігів; 5 — Волинь; 6 — Київська обл. Приватна колекція.

сон, 1951, с. 342, рис. 10, 35]. Можливо, напис зроблено одним із будівельників на честь князя Мстислава Ізяславовича — засновника храму. Окремі букви трапляються на днищах горщиків, наприклад, з Коршева Луцького р-ну (А, В, Д, Ж), зі Звенигорода (Н, И) [Ратич, 1973, с. 92]. Фрагмент амфори XII—XIII ст. з написом знайдено у Звенигороді, який О. О. Ратич прочитав як «Рожь» [Ратич, 1971, с. 295].

На посуді трапляються окремі букви, деякі з них мали числове значення і вказували на вагу або місткість посуду (Высоцкий, 1981, с. 401). Відомі написи та букви на кістяних виробах: гребінцях, ножах та ін. Так, на руків'ї ножа з Дорогичина вицарапано: «Ежьковь ножь а иже и украде ть проклять Б/ого/м» [Ропре, 1957, с. 103].

Букви або окремі слова трапляються інколи на грошових гривнях (Луцьк, уроч. Гнідава — напис МІКІ), на дерев'яних виробах (хрестик із Звенигорода з буквами С, В, Д, І, С, Х) [Свєшніков, 1985, с. 43]. Багато знаходять культових виробів із написами. Крім того, написи відомі на перстенях, печатках, на округлих щитках перстенів [Старчук, 1947, с. 95—96]. Букви відомі на цеглі з Володимира-Волинського [Воронин, 1954, с. 143].

Найдоступнішим матеріалом для письма в Давній Русі було, звичайно, дерево. Дошки і береста, придатні для цієї мети, могли виготовлятися в будь-якій кількості і в будь-якому кутку Руської землі. Усі давньоруські дощечки для писання по воску аналогічні за формою і розмірами до дощечок такого самого призначення, що широко застосовувалися в античному світі. На Русі дощечки призначалися, напевне, винятково або майже винятково для навчання грамоти (Рис. 6). Юридичні документи писалися на більш надійному, більш міцному матеріалі — бересті або пергаменті.

У статті А. Маневського «К вопросу о древнерусском добуквенном письме», на основі даних порівняльного мовознавства показано, що дієслово *писати* в багатьох індоєвропейських мовах спочатку мало значення «процарапувати, шкребти, прокреслювати, витискати, вирізати, висікати», або, інакше кажучи, наносити знаки шляхом заглиблення на твердому чи пластичному матеріалі (глині, воску). І лише згодом це дієслово набуло сучасного значення [Маневский, 1957, с. 42—43].

Під час археологічних розкопок на територіях давніх городищ та неукріплених поселень відкрито не лише пам'ятки давньоруського письма — грамоти і написи,

але й значну кількість мистецьки оформлених вістер для письма — писал-стилосів. Усього з більш, ніж 30 міст Давньої Русі походить до 150 залізних, кістяних, бронзових інструментів — писал. Приємно відзначити, що велика частина з них виявлена на Волині (на сьогодні їх відомо близько 100). Кількість цих знахідок зростає на територіях Волинської та Рівненської областей. Це незаперечний доказ грамотності значної частини населення як серед тодішньої знаті, так і простого люду. Зважаючи на характер написів, стилоси-писала широко використовувались і для писання на бересті, камені та штукатурці. Подібні знаряддя належать до масових знахідок в археологічних шарах Стародавньої Греції (де їх називали *stilos*) та в Римської імперії (*stilus*).

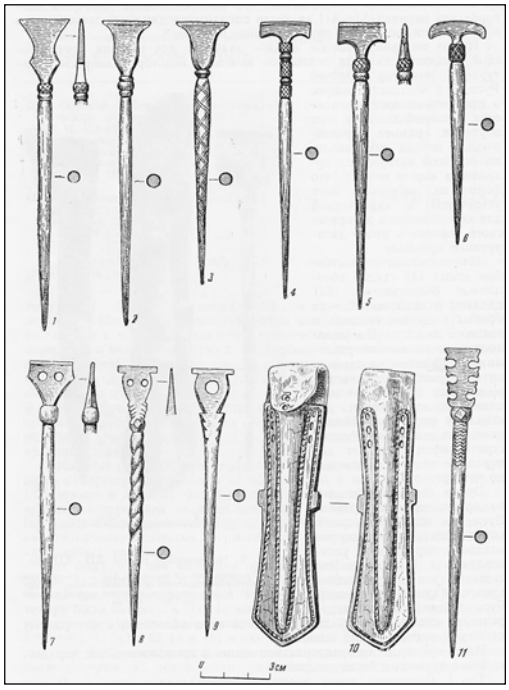

Рис. 5. Типологія писал XII-XIII ст. (за А.Ф. Медведевим).

На території Київської Русі перші писала були кістяними, потім все більше стали виготовляти металеві. Писці та грамотні міщани носили писала у вузьких шкіряних чохлах — мистецьки оформлених футлярчиках, що підвішувалися до пояса [Археологія та нумізматика Беларусі, 1993, с. 501]. Гострим кінцем писали по дощечці з нанесеним на неї воском, а іншим кінцем лопаточки стирали або виправляли написане. А. Медведєв писала-стилоси порівнював із своєрідним давнім олівцем [Медведев, 1960, с. 72].

Залізні писала покривали (лудили) цинком або міддю. Лопатки мали форму кубка (ранні), п'ятикутника чи овала зі зрізаним верхом, перевернутого трикутника (пізніші). Майже завжди стилоси оздоблювали орнаментом. Біля основи лопаточки стержень мав кулясте потовщення («яблуко») або ряд валиків. Трапляються лопатки декоровані зубцями з боків, деякі інкрустовані узорами зі срібла чи прикрашені фігурним різьбленням, прорізами і т. п. Верхню частину писал із кістки іноді оздоблювали зображенням тварини або фантастичної істоти [Археалогія і нумізматыка Беларусі, 1993, с. 501].

Чимало знахідок писал-стилосів виявлено під час розкопок у Луцьку, Белзі, Бересті, Грудку-Надбужному, Дорогобужі, Пересопниці та ін. [Кучинко, 2002, с. 141]. Слід відзначити, що волинські знахідки вписуються в загальноруську типологічну схему і датуються XI—XIII століттями.

У Пересопниці знайдено три залізних стилоси. Два з них походять із наземної будівлі середини — другої пол. XIII ст., дослідженої 1975 року. В обох писал лопатки дзвоноподібної форми, загострені, стрижні округлі, трохи деформовані. Менше писало довжиною 11,7 см (ширина лопатки 1,5 см), мало перевитий стержень. Другий інструмент для письма більший: довжина корпусу 14,3 см, ширина лопатки — 2 см. Біля основи лопатка має кулясте потовщення, т. зв. «яблуко». Близькі за формою залізні та бронзові писала відомі з розкопок княжих міст на території Білорусі: Мінська, Друцька, Браслава, Новогрудка, Вовковиська [Терський, 2003, с. 63].

Рис. 6. Дощечки для писання на воску (за А.Ф. Медведевим).

Третє писало виявлене 1994 року під час дослідження великої наземної житлової будівлі дружинного кварталу. Його довжина 10 см. Квадратний в перетині (0,55х0,55 см) стержень при основі лопатки орнаментований трьома врізними паралельними лініями. Січкоподібна лопатка шириною 2,4 см має увігнуті краї, які з тильного боку завершуються місяцеподібними виступами, а корпус по паралельній

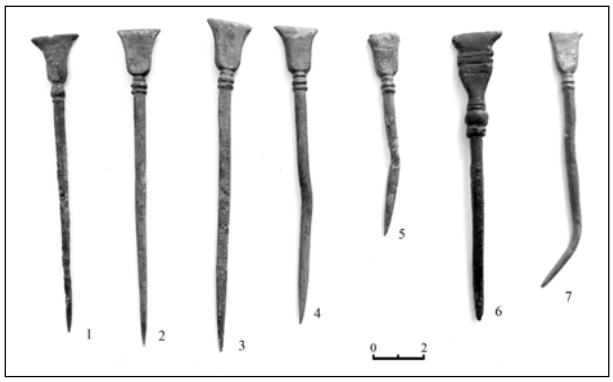

Рис. 7. Писала Давньої Русі: 1 — Львівська обл.; 2, 5 — Волинь; 3 — Житомир; 4, 7 — Чернігів; 6 — Вінниця. Приватна колекція.

лезу осі має симетричний жолоб-виїмку з обох сторін. Бронзове писало цього типу відоме на Західному Поділлі [Терський, 2003, с. 63].

Залізне писало було знайдено в Луцьку (уроч. Пристань). Його довжина 11,5 см, ширина лопатки 1 см. Знаряддя має форму круглого стержня, розклепаного на кінці [Терський, 1990, рис. 11]. З Луцька походить також бронзове писало з хрестоподібним прорізом на фігурній лопаточці [Кучинко, 2002, с. 141].

Нещодавно до переліку волинських стилосів додалися ще два екземпляри, знайдені на околицях Луцька. Вони виготовлені з бронзи, мають лопатки дзвоноподібної форми. Біля основи лопаток розміщено кілька рядів валиків. На лопатці одного з писал видно срібне покриття. В іншого знаряддя для письма вигнутий стержень, значна його частина обламана. Обидва предмети належать до найбільш поширеного типу давньоруських писал XII — першої половини XIII ст. [Медведев, 1960, с. 76]. Останнім часом колекція писал Західної Волині поповнилася новими знахідками (Рис. 1-4, 7).

Розглянуті нами артефакти, пов'язані з писемністю, відображають високий рівень розвитку культури давньої Волині. Вони цінний матеріал для вивчення давньоруської історії. Значна кількість писал княжої доби, виготовлених із різних матеріалів: кістки, заліза, бронзи, інколи срібла — часто з декоративним оформленням, які знайдені на теренах Волинської, Рівненської та інших областей, є свідченням поширення писемності серед широких верств населення.

1. Археалогія і нумізматыка Беларусі : энцыклапедыя / Рэдкал. В. В. Гетаў і ін. — Мінск : Беларуская энцыклапедыя імя П. Броўкі, 1993. — 704 с.

2. Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды) / В. В. Аулих, И. К. Свешников и др. — К. : Наук. думка, 1990. — 192 с.

3. Кучинко М. М. Волинська земля X—середини XIV ст.: археологія та історія : навч. посіб. / М. М. Кучинко. — Луцьк : Вежа, 2002. — 304 с.

4. Кучинко М. М. Культура Волині та Волинського Полісся княжої доби: навч. посіб. / М. М. Кучинко, Г. В. Охріменко, В. М. Савицький. — Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2008. — 328 с.

5. Маневский А. Д. К вопросу о древнерусском добуквенном письме / А. Д. Маневский // Вестник истории мировой культури. — 1957. — № 6. — С. 37—54.

6. Медведев А. Ф. Древнерусские писала X—XV вв. / А. Ф. Медведев // Советская археология. — 1960. — № 2. — 63—88.

7. Петегирич В. М. Археологічні джерела про писемність на південно-західних землях Київської Русі / В. М. Петегирич // Київська Русь: культура, традиції. — К.: Наук. думка, 1982, — С. 39—45.

8. Ратич А. А. Надпись на амфоре из Звенигорода на Белке / А. А. Ратич // Орхеологические открытия 1970 г. — М., 1971. — С. 295.

9. Ратич О. О. Літописний Звенигород / О. О. Ратич // Археологія. — 1973. — № 12. — С. 87—94.

10. Свєшніков І. К. Дослідження пригорода літописного Звенигорода / І. К. Свєшніков // Вісник АН Української РСР. — К., 1985. — № 11. — С. 38—44.

11. Свєшніков І. К. Звенигородські грамоти на бересті / І. К. Свєшніков // Дзвін. — 1990. — № 6. — С. 127—131.

12. Старчук І. Д. Металеві прикраси ранньофеодальної доби в західних областях УРСР / І. Д. Старчук // Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, — Львів,1947. — Од. зб. 38. — С. 95—96.

13. Терський С. В. Звіт про роботу Ранньосередньовічного загону археологічної експедиції заповідника на території Старого міста та в його околицях. — Луцьк—Львів, 1990 / С. В. Терський; НАН ІА України. — № 23573.

14. Терський С. В. Лучеськ X—XVст.: монографія / С. В. Терський. — Львів: Вид-во Національного університету «Львівська політехніка», 2006. — 252 с.

15. Терський С. В. Пересопниця: краєзнавчий нарис / С. В. Терський. — Рівне: Азалія, 2003. — 160 с.

16. Якобсон А. Л. Средневековые амфоры Северного Причерноморья / А. Л. Якобсон // СА. — 1951. — Т. 15. — С. 325—344.

17. Poppe A. Zabytek epigrafiki staroruskiej z Drohiczyna / A. Poppe // Archeologia Źródłznawcze. — 1957. — T. 1. — S. 89—108.

Іван Сидорук
(м. Ковель)

ЗА ЩО УБИЛИ СОФРОНА МИЦЮКА

9 вересня 1936 р. у с. Поступель Ратнівського району Волинської області співробітник Ковельського повітового відділу поліції Другої Речі Посполитої Ожиловський застрілив із револьвера сільського парубка Мицюка Софрона Омеляновича 1912 р.н.

Вбивство відбулося на подвір'ї брата загиблого, з яким проживав Софрон. Свідками злочину польської окупаційної влади проти мирного населення були: брат загиблого Софрона Мицюка, Мицюк Омелян Омелянович 1905 р.н., дві Омелянові дочки: Ганна 1926 р.н., Марфа 1928 р.н. Усе своє життя свідки не могли зрозуміти, за що поляки убили Софрона.

Мицюк Софрон.

8-го вересня 1936 р. увечері с. Поступель стурбував гуркіт аж двох автомобілів, що прибули до села із повіту, із Ковеля.

У вантажному закритому тентом автомобілі їхав десяток поліцаїв озброєних карабінами. У легковику, крім водія, — двоє офіцерів. Серед них виділявся один у цивільному, до якого зверталися: «Пане Ожиловський».

За свідченнями старих ковельчан, що витерпіли знущання ковельських поліцаїв, Ожиловський при допитах вибивав свідчення ударами жертви револьвером у скроню.

Потрапивши до подвір'я Мицюка Омеляна Омеляновича, 1905 р. н., з сім'єю якого проживав неодружений Софрон, поліцаї довідалися, що Софрон пасе коней у лісі і повернеться уранці.

Поліцаї, що приїхали у грузовику, оточили двір і село, щоб Софрона не попередили про облаву.

Коли вранці він повернувся додому, сусідка Вірка застерегла, що за ним приїхали поліцаї, щоб тікав, щоб ховався.

Не думаючи про найгірше, Софрон повернувся до хати і потрапив у руки польських поліцаїв. Катюга Ожиловський вийняв револьвер і почав вимагати бронь і літературу. Почувши від Софрона: «Пане, я нічого не знаю», Ожиловський, б'ючи Софрона револьвером у спину, заставив лізти його по драбині на горище клуні, де лежало сіно. Випхавши Софрона наверх, катюга Ожиловський устромив у ніс Софрона кінець револьвера і вистрілив. Другим пострілом із іншого револьвера Ожиловський прострілив собі пальто і почав злазити по драбині.

Брат Омелян, що був унизу, почувши постріл, кинувся по драбині рятувати брата Софрона. За це був збитий з ніг ударом по голові черговим на чатах польським поліцаєм.

Ожиловський вибіг із клуні на подвір'я, показуючи на своє простріляне пальто із криками: «Вун мене щеляв, вун мене щеляв», сів у легковик і виїхав із с. Поступель до Ковеля. Кат учергове зробив свою роботу. Убив українця-патріота.

Декілька днів тіло убитого Софрона Мицюка лежало на місці злочину. Польська окупаційна влада проводила слідство власного злочину, скоєного внаслідок пацифікації примирення українців на Волині. Похорони невинно убитого не дозволялися, кругом чергували поліцаї.

Схвильовані і обурені вбивством Софрона Мицюка, друзі обговорювали його коротке життя. Народився Софрон Мицюк у с. Поступель, у селянській родині. Його батько — Мицюк Омелян Іванович — був добрим господарем. У роки І світової війни сім'я зазнала депортації із Волині аж у м. Самара, що у Росії.

У 1920-х роках батьки Софрона померли з голоду. Софрон і старший брат Омелян перебували у дитячому будинку для сиріт.

Згодом Омелян вирішив повертатися в Україну. Омелянові було 15 років, а Софронові — 7. Добиралися мандрівники 3 р., до с. Поступель — 1 рік.

На подвір'ї родичів Омелян пізнав кужіль, яким пряла нитки з льону їхня мати.

Одружився Омелян Мицюк у 16 років. За дружину взяв Лахтюк Горпину Кузьмівну, що народила йому 3-х дочок — Ганну, Марфу, Федосю — і сина Василя.

Жили брати Мицюки щиро, душа в душу. Софрон любив племінників, а вони його за те шануали. Софрон Мицюк був вимогливий до себе й інших людей.

Однодумцями Софрона Мицюка були брати: Лахтюк Артем Панасович, Лахтюк Григір Панасович, Лахтюк Григір Кузьмович, усі вони із хутора «Херма». Читав доступні тоді газети. Коли у с. Поступель демонстрували кіно про похорон польського Маршала Пілсудського, на запитання вчительки-польки: «Чого вартує померлий Маршал для народу?» Софрон заявив: «Якщо Юда оцінив сина Божого Ісуса у 30 срібних грошів, то для українців Пілсудський не вартий 1 гроша».

Похорон Мицюка Софрона Омеляновича, убитого поліцаєм Ожиловським, переріс у всенародне Віче пам'яті побратима і усіх українців, замучених польською владою за любов до рідної землі. Земляки, як тоді, так і сьогодні декламують його поезії, що стали піснями:

Туман яром котиться —
Нам жить добре хочеться.
Тоді добре заживем,
Як поляків проженем.

Впала Польща на коліна,
Бо повстала Україна.
А Рідз-Смігли аж пищить —
Світовий пожар горить.

Україно, стань до бою
За народу щастя й долю.
Тоді добре заживем,
Як поляків проженем.

Літературні джерела:
«Історія міст і сіл України» (Волинська область) — Київ. Наукова думка. 1964 р.
Газета «Молодий ленінець» 28.05.1989р.
Інформатори:
Мицюк Ганна Омелянівна, 1926 р.н.
Мицюк Марфа Омелянівна, 1928 р.н.
Мицюк Надія Омелянівна, 1939 р.н.
Мицюк Тетяна Омелянівна, 1941 р.н.

Павло Скавронський
(м. Бердичів Житомирської області)

КНИГА ПАМ'ЯТІ МВС ПРО ЗАХИСНИКІВ ДЕРЖАВНОГО СУВЕРЕНІТЕТУ ТА НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ З ВОЛИНІ

Анотація. В статті розповідається про захисників державного суверенітету та незалежності України, які народились, проживали або перебували на службі у складі частин Міністерства внутрішніх справ на території Волині і загинули на сході України за свободу та незалежність своєї держави під час виконання службових обов'язків у ході здійснення Антитерористичної операції.

Книга пам'яті МВС — це данина пам'яті загиблим, які віддали свої життя на Донбасі під час виконання службових обов'язків у зоні проведення Антитерористичної операції [1, с. 3].

В Книзі зібрані не просто фотографії, розповіді, короткі життєписи людей... Ця книга — зосередження сліз і жалоби, поєднаних з гордістю за героїв та за наш український народ, дітьми якого вони є [1, с. 4].

В цій Книзі пам'яті зібрані спогади про зовсім юних хлопців та вже зрілих чоловіків, які відмовилися від комфортного й спокійного життя, щоби зберегти свій народ, свою землю і захистити від загарбницького нападу ворога.

В Книзі імена та прізвища людей різних національностей, різних конфесій, різних переконань, які народились у різних регіонах, але всі вони наші герої, наша гордість і наші захисники. І зовсім не важливо, яка мова для них була рідною — вони віддали своє життя за Україну, за її майбутнє і за її свободу та незалежність [1, с. 5].

Хоча і розповідається в Книзі про загиблих за свободу і незалежність України, про тих, хто у найважчий момент нашої сучасної історії закрив собою від агресора рідну землю, але вони залишаться живими не лише у нашій пам'яті, але й у Вічності. Адже тіла їх лежать в українській землі, а душі перебувають у вічному, духовному світі [1, с. 4].

В Книзі пам'яті чотириста двадцять реальних історій нацгвардійців, міліціонерів, поліцейських, прикордонників і рятувальників... З них п'ятнадцять осіб, чиє життя пов'язане з Волинню [1, с. 3].

ГАНЯ Іван Іванович народився 11 лютого 1965 р. в м. Нововолинську Волинської обл.

Перш ніж потрапити на Схід України, кілька місяців провів на київському Майдані, а звідти добровольцем пішов на фронт. Мав позивні «Дядя Ваня» і «Сесєр».

Загинув 29 серпня 2014 р. від кулі снайпера біля с. Червонооскільське Амвросіївського р-ну Донецької обл., коли намагався полагодити один із автотранспортних засобів. Побратими довезли тіло героя до с. Червонооскільське, звідки його, разом з іншими 96-ма тілами загиблих в Іловайському котлі, третього вересня привезли до моргу м. Дніпропетровська (нині Дніпро), а 16 жовтня 2014 р. тимчасово поховали на Краснопільському цвинтарі м. Дніпро як невпізнаного героя. Був упізнаний у квітні 2015 р. за тестами ДНК. Перепохований 22 серпня 2015 р. у м. Нововолинськ Волинської обл., на кладовищі біля Свято-Успенського Низкиницького монастиря. Залишились дружина і син.

Указом Президента України № 546/2015 від 15 вересня 2015 р. нагороджений орденом «За мужність» III ступеня (посмертно) [1, с. 50—51].

ГЕРАСИМЮК Тарас Павлович народився 10 січня 1995 р. в с. Городище-2 Луцького р-ну Волинської обл. Навчався в Луцькому коледжі рекреаційних технологій і права. Був активним учасником Революції Гідності та належав до 15-ї сотні «Вільні люди».

Брав участь в АТО як старший стрілець-навідник взводу аеророзвідки батальйону оперативного призначення ім. Героя України генерала Сергія Кульчицького військової частини 3066 Північного оперативно-територіального об'єднання Національної гвардії України.

Загинув 5 січня 2015 р. поблизу м. Артемівська (нині Бахмут) Донецької обл. в дорожньо-транспортній пригоді під час здійснення ротації в зоні проведення антитерористичної операції на трасі Київ — Довжанський. Похований в с. Городище Луцького р-ну Волинської обл. Залишилися батьки.

Указом Президента України № 365/2015 від 28 червня 2015 р. нагороджений орде-

ном «За мужність» III ступеня (посмертно). Його також було нагороджено медаллю «Захисник Вітчизни» (посмертно) [1, с. 52—53].

ІЩУК Володимир Степанович народився 14 серпня 1984 р. в с. Бубнів Локачинського р-ну Волинської обл. Разом із сотнями земляків брав участь у Революції Гідності. Після повернення з Євромайдану записався добровольцем до міліцейського спецпідрозділу «Світязь». Сумлінно виконував обов'язки сапера, застосовуючи свої армійські навички.

22 серпня 2014 р. разом із іншими бійцями був направлений до м. Іловайська на допомогу батальйонам «Донбас» і «Дніпро-1». Добровольці зі «Світязя» брали участь у боях за промислову зону південної частини міста. 25 серпня, відбиваючи атаку сепаратистів, Володимир Степанович отримав тяжке поранення і помер від ран. Похований в рідних Підгайцях. Залишилися дружина й двоє малолітніх дітей.

Указом Президента України № 747/2014 від 29 вересня 2014 р. нагороджений орденом «За мужність» III ступеня (посмертно) [2, с. 76].

КИРИЧУК Сергій Володимирович народився 7 січня 1989 р. в с. Римачі Любомльського р-ну Волинської обл. Проходив військову службу у відділі прикордонної служби «Грабове» Луцького прикордонного загону з лютого 2009 р.

З огляду на високу професійну підготовку та морально-вольові якості молодший сержант С.В. Киричук у липні 2014 р. був направлений до складу оперативно-бойової прикордонної застави Луцького прикордонного загону. Під мінометними обстрілами ворога він з честю та гідністю виконував завдання щодо забезпечення правопорядку на державному кордоні України в Донецькій та Луганській областях.

25 липня 2014 р. в районі населеного пункту Маринівка молодший сержант С.В. Киричук виконував бойове завдання з охорони та оборони місця розташування оперативно-бойової прикордонної застави. Він помітив, що у бік дислокації його підрозділу наближається танк незаконного збройного формування, і встановленим сигналом сповістив про це своїх товаришів. Але танк відкрив по підрозділу вогонь. Сергій отримав осколкове поранення в голову.

Евакуйований до центральної районної лікарні м. Куйбишево Ростовської обл. Російської Федерації, 27 липня 2014 р. помер від ран.

Указом Президента України № 631/2014 від 2 серпня 2014 р. нагороджений орденом «За мужність» III ступеня (посмертно).

15 жовтня 2014 р. було відкрито меморіальну дошку на його честь у загальноосвітній школі с. Римачі [2, с. 285].

ЛЯЩУК Максим Володимирович народився 18 травня 1989 р. в м. Луцьку. Згодом сім'я переїхала до с. Острожець Млинівського р-ну.

Закінчивши місцеву школу, вступив до Луцького інституту розвитку людини університету «Україна», спеціальність — «фізична реабілітація».

Після служби у лавах Збройних Сил України працював міліціонером взводу № 2 спеціальної роти судової міліції «Грифон» Управління Міністерства внутрішніх справ, був помічником оперуповноваженого відділу швидкого реагування «Сокіл» УБОЗ Управління Міністерства внутрішніх справ.

У віці 22 роки завершив службу в міліції за станом здоров'я. Працював учителем фізкультури та керівником краєзнавчого гуртка при Млинівському центрі туризму.

Був активним учасником Майдану в Києві. Одним із перших записався у батальйон «Світязь», був командиром взводу. Мав позивний «Яр».

Загинув 29 серпня 2014 р. під час виходу з Іловайського котла, так званим «зеленим коридором», на дорозі поміж с. Новокатеринівка та с. Горбатенко Старобешівського р-ну Донецької обл. 2 вересня 2014 р. тіло М.В. Лящука разом із тілами 87-ми інших загиблих, привезено до моргу м. Запоріжжя. Був тимчасово похований на цвинтарі м. Запоріжжя як невпізнаний герой. Згодом його тіло ідентифікували за тестами ДНК і доставили в Острожець, де й поховали на сільському кладовищі.

Указом Президента України № 213/2015 від 9 квітня 2015 р. нагороджений орденом «За мужність» III ступеня (посмертно).

На приміщенні Острожецького навчально-виховного комплексу М.В. Ляшуку відкрили пам'ятну меморіальну дошку [2, с. 106—107].

МАКСИМЕНКО Олександр Олександрович народився 20 січня 1990 р. в м. Володимир-Волинський Волинської обл.

Із початком агресії з боку Російської Федерації оперуповноважений прикордонної оперативно-розшукової групи відділу прикордонної служби «Біловодськ» Луганського прикордонного загону Східного регіонального управління Державної прикордонної служби України виконував службово-бойові завдання у складі прикордонних нарядів підрозділів на загрозливих ділянках відділу прикордонної служби державного кордону України. Практично щоденно перебував під артилерійсько-мінометним обстрілами з боку Російської Федерації та неодноразово брав участь у бойових зіткненнях із терористичними угрупуваннями. Олександр дорожив честю військового колективу, підтримував традиції прикордонників, був відданий державі та українському народові.

Загинув 9 вересня 2014 р. поблизу с. Нижньобаранниківка Біловодського р-ну Луганської обл., коли виконував завдання з охорони державного кордону на автомобілі, який під час руху підірвався на фугасі. Похований у м. Володимир-Волинському Волинської обл. Залишилися дружина і син.

Указом Президента України № 754/2014 від 6 жовтня 2014 р. нагороджений орденом «За мужність» ІІІ ступеня (посмертно).

У квітні 2015 р. рішенням Володимир-Волинської міської ради йому посмертно присвоєно звання «Почесний громадянин міста Володимир-Волинського».

Рішенням Володимир-Волинської міської ради № 46/15 від 9 вересня 2015 р. на честь Олександра Максименка названо вулицю у кварталі індивідуальної забудови в районі колишнього цегельного заводу.

Нагороджений він також відзнакою міської ради м. Володимир-Волинського «За заслуги перед містом» (посмертно) [2, с. 308—309].

ПОМІНКЕВИЧ Сергій Петрович народився 31 липня 1977 р. в м. Луцьку Волинської обл.

Він вважав своїм обов'язком захищати Україну, тому пішов захищати східні рубежі, вступивши до лав патрульної служби міліції особливого призначення «Світязь». Пройшовши бойові хрещення під Ясинуватою та в запеклих боях за Іловайськ, не зрадив присязі, сумлінно виконуючи всі накази.

Загинув 29 серпня 2014 р. під час виходу з оточеного Іловайська, так званим «зеленим коридором», на дорозі поміж селами Новокатеринівка та Горбатенко в Старобешівському р-ні Донецької обл. 2 вересня 2014 р. його тіло, разом із тілами 87-ми інших загиблих, було привезено до моргу м. Запоріжжя. Був тимчасово похований на кладовищі м. Запоріжжя як невпізнаний герой. Згодом був ідентифікований за тестами ДНК і перепохований у с. Забороль Луцького р-ну Волинської обл.

Указом Президента України № 213/2015 від 09 квітня 2015 р. нагороджений орденом «За мужність» ІІІ ступеня (посмертно) [2, с. 152—153].

ПУШКАРУК Володимир Сергійович народився 9 березня 1972 р. в с. Мовники Іваничівського р-ну Волинської обл. Закінчив середню школу в м. Нововолинську. Навчався у Володимир-Волинському сільськогосподарському технікумі. У 1990—1992 рр. перебував на дійсній військовій службі в лавах Радянської армії. Звільнився в запас із Закавказзя і повернувся до вже незалежної України.

Головним його захопленням потому стали силові види спорту, а саме — гирьовий спорт, армрестлінг та інші. Він виконав норматив майстра спорту міжнародного класу та 10 років працював у спортивній школі — навчав дітей і водночас тренувався сам, брав участь у змаганнях. Згодом він став приватним підприємцем — заробляв перевезеннями вантажів на власному автомобілі, проте продовжував відстоювати спортивну честь міста, зокрема на обласних «Козацьких іграх».

Під час Революції Гідності він разом із групою земляків вирушив до Києва і став до лав «Самооборони» Євромайдану, а згодом записався до військового резерву Національної гвардії України. Займав посаду командира 2-го відділення 2-го взводу 3-ї роти спеціального призначення «Донбас» військової частини 3027 Північного оперативно-територіального об'єднання Національної гвардії України, мав позивний «Котик».

Загинув 23 серпня 2014 р. у боях за звільнення Іловайська Донецької обл. Похований на малій батьківщині у с. Мовники Іваничівського р-ну Волинської обл. Залишилися дружина і троє дітей, четверо внуків.

Указом Президента України № 892/2014 від 27 листопада 2014 р. нагороджений орденом «За мужність» ІІІ ступеня (посмертно).

САЦЮК Олександр Миколайович народився 4 червня 1994 р. в с. Куснище Лю-

бомльського р-ну Волинської обл. Після закінчення строкової служби в армії став на захист Батьківщини як міліціонер взводу № 2 роти патрульної служби міліції особливого призначення «Світязь» Управління Міністерства внутрішніх справ України у Волинській області.

Загинув 29 серпня 2014 р. під час виходу з Іловайського котла, так званим «зеленим коридором», на дорозі поміж селами Новокатеринівка та Горбатенко Старобешівського р-ну Донецької обл. 2 вересня 2014 р. тіло О. М. Сацюка, разом з тілами 87-ми інших загиблих в Іловайському котлі, було привезено до моргу м. Запоріжжя. Тимчасово був похований на цвинтарі м. Запоріжжя як невпізнаний герой. Був упізнаний за тестами ДНК.

Указом Президента України № 213/2015 від 9 квітня 2015 р. нагороджений орденом «За мужність» III ступеня (посмертно) [2, с. 172].

СИВИЙ Олександр Анатолійович народився 3 січня 1991 р. в м. Луцьку Волинської обл. Закінчив Луцький медичний коледж за спеціальністю «Фельдшерська справа». Був санінструктором медичного пункту роти патрульної служби міліції особливого призначення «Світязь» Управління Міністерства внутрішніх справ України у Волинській області.

Загинув 29 серпня 2014 р. під час виходу з Іловайського котла таку званим «зеленим коридором» на дорозі поміж селами Новокатеринівка та Горбатенко Старобешівського р-ну Донецької обл. 2 вересня 2014 р. його тіло разом з тілами 87 інших загиблих в Іловайському котлі було привезено до моргу м. Запоріжжя. Тимчасово був похований на цвинтарі м. Запоріжжя як невпізнаний герой. Був упізнаний за тестами ДНК.

Указом Президента України № 213/2015 від 9 квітня 2015 р. нагороджений орденом «За мужність» III ступеня (посмертно) [2, с. 176—177].

СЛИВКА Ігор Володимирович народився 23 березня 1977 р. в с. Старий Порицьк Іваничівського р-ну Волинської обл. У шкільні роки навчався дуже добре, захоплювався математикою. Брав участь у різних спортивних змаганнях, де посідав призові місця.

У період з 1994 до 1997 р. здобув освіту з ведення фермерського господарства у професійно-технічному училищі м. Горохів Волинської обл. У цей період одружився. У 1999 р. народились його сини Вадим та Володимир.

У 2006 р. здобув вищу освіту у Львівському Національному університеті ветеринарної медицини та біотехнологій ім. С.З. Гжицького.

Ігор дуже любив спорт і упродовж свого життя брав участь у змаганнях з семиборства.

У 2014 р. його було прийнято на службу в органи внутрішніх справ на посаду міліціонера батальйону патрульної служби міліції особливого призначення «Азов» Східного оперативно-територіального округу Національної гвардії України. Виконував бойові завдання з охорони громадського порядку, громадської безпеки, боротьби зі злочинністю в зоні проведення антитерористичної операції на сході України. За спокійний, врівноважений та розсудливий характер отримав позивний «Тихий».

Загинув 12 грудня 2014 р. поблизу с. Павлопіль Новоазовського р-ну Донецької обл. під час ліквідації снайперської пари противника з ворожої диверсійно-розвідувальної групи, яка влаштувала засідку. Автомобіль, на якому рухався Ігор, підірвався на встановленому терористами фугасі. Похований у м. Горохові Волинської обл. Залишились дружина та двоє синів-близнят.

13 лютого 2015 р. рішенням міського голови було названо вулицю на честь загиблого героя АТО Ігоря Сливки та йому було також присвоєно звання «Почесний громадянин міста Горохів»

Указом Президента України № 213/2015 від 9 квітня 2015 р. він був нагороджений орденом «За мужність» III ступеня (посмертно) [2, с. 180—181].

СНІТКО Андрій Володимирович народився 25 січня 1996 р. в с. Гораймівка Маневицького р-ну Волинської обл. З дитинства залишився круглим сиротою. Його всиновила і виховувала Р. М. Халик, яка на той час вже виховувала двох кровних і двоє прийомних дітей.

Записався добровольцем в батальйон «Азов». Загинув 20 серпня 2014 р. під час звільнення Іловайська Донецької обл. Під час зачистки міста від бойовиків їх групу закидали гранатами, перша з яких впала недалеко від Андрія. Він без вагань, не роздумуючи, накрив її своїм тілом, але товаришів урятував. Похований у смт Маневичі Маневицького р-ну Волинської обл.

Указом Президента України № 14 від 26 березня 2016 р. він був нагороджений відзнакою «Народний герой України» (посмертно), а Указом Президента України № 515/2016 від 21 листопада 2016 р. йому було присвоєно звання «Герой України» (посмертно) [2, с. 182—183].

СОТНИК Іван Андрійович народився 18 серпня 1987 р. в с. Грудки Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. — молодший сержант, командир 3-го відділення 1-го взводу спеціального призначення батальйону спеціального призначення «Донбас» Східного оперативно-територіального об'єднання Національної гвардії України. Мав позивний «Чекіст». Загинув 2 травня 2015 р. у бою з російськими збройними формуваннями, обороняючи с. Широкине Новоазовського р-ну Донецької обл. Був поранений снайпером у голову — куля пробила каску. Помер у лікарні міста Маріуполя під час другої операції.

Указом Президента України № 324/2015 від 10 червня 2015 р. нагороджений орденом «За мужність» III ступеня (посмертно).

СТОЛЯРЧУК Мирослав Станіславович народився 27 січня 1977 р. в м. Луцьку. Був рядовим міліції, міліціонером взводу № 1 роти патрульної служби міліції особливого призначення «Світязь» Управління Міністерства внутрішніх справ України у Волинській області. Загинув 29 серпня 2014 р. під час виходу з Іловайського котла, так званим «зеленим коридором», на дорозі поміж селами Новокатеринівка та Горбатенко Старобешівського р-ну Донецької обл. 2 вересня 2014 р. його тіло, разом з тілами 87-ма інших загиблих в Іловайському котлі, було привезено до моргу м. Запоріжжя. Тимчасово був похований на цвинтарі м. Запоріжжя як невпізнаний герой. Був упізнаний за тестами ДНК.

Поховали Мирослава на кладовищі в Підгайцях Луцького р-ну, де він жив разом з родиною. Без надійної підтримки чоловіка лишилася дружина Ольга, а без батьківської опіки і тепла — 15-річна Христина та 3-річна Калина.

Указом Президента України № 365/2015 від 28 червня 2015 р. нагороджений орденом «За мужність» III ступеня (посмертно) [2, с. 190—191].

ШОЛУХА Віктор Григорович народився 29 серпня 1974 р. в смт Локачі Волинської обл. Брав участь у проведенні антитерористичної операції в складі взводу № 1 роти патрульної служби міліції особливого призначення «Світязь» Управління Міністерства внутрішніх справ України у Волинській обл. Загинув 29 серпня 2014 р. під час виходу з Іловайського котла, так званим «зеленим коридором», під час обстрілу російськими десантниками в с. Горбатенко Старорбешівського р-ну Донецької обл. Був тимчасово похований місцевими мешканцями на кладовищі с. Горбатенко разом з іншими полеглими бійцями. 15 вересня 2014 р. тіло В.Г. Шолухи було ексгумовано та привезено до моргу м. Запоріжжя пошуковцями Місії «Евакуація-200» («Чорний тюльпан»).

Указом Президента України № 213/2015 від 9 квітня 2015 р. він був нагороджений орденом «За мужність» III ступеня (посмертно) [2, с. 232—233].

Висновки. Крізь горнило Антитерористичної операції на Сході України пройшли десятки тисяч воїнів — захисників нашої країни. Серед них є справжні герої, якими ми пишаємось, є загиблі, яких ми згадуємо, є поранені, яких ми шануємо. Навіть просто зараз, тисячі солдат і офіцерів, пліч-о-пліч стоять на своїх позиціях, ані кроку не відступаючи назад під ворожими кулями та снарядами. Серед них є чоловіки і жінки, літні і молоді, представники різних національностей і релігій, що довели право бути українцями як не по крові, так по духу [1, с. 6].

Книга пам'яті МВС має зберегти пам'ять про кожного героя для історії і наступних поколінь. Вона — слава, пошана та біль Вітчизни. Це нагадування майбутнім поколінням про високу ціну, сплачену за мир та незалежність нашої країни. А для всього світу ці гіркі рядки мають стати ліками від байдужості і потурання щодо військової агресії будь-якого політичного режиму. Війна не буває чужою [1, с. 4].

---

1. Книга пам'яті МВС. Національна гвардія України. Державна служба України з надзвичайних ситуацій / А. В. Шевченко, О. В. Родіна, І. І. Лебедь, Г. С. Кобиляцька; упоряд. О. В. Красовицький; худож.-оформлювач В. М. Карасик. — Харків: Фоліо, 2017. — 367 с.

2. Книга пам'яті МВС. Національна поліція України. Державна прикордонна служба України / А. В. Шевченко, О. В. Родіна, І. І. Лебедь, Г. С. Кобиляцька; упоряд. О. В. Красовицький; худож.-оформлювач В. М. Карасик. — Харків: Фоліо, 2017. — 367 с.

Анатолій Толстов
(м. Київ)
Іван Цимбалюк
(м. Луцьк)

ДОСЛІДНИК ВОЄННОЇ ІСТОРІЇ ВОЛИНІ. БІБЛІОГРАФІЯ ІГОРЯ ПАСЮКА

На початку XXI ст. важлива і благородна справа представників українського суспільства — це відтворення світоглядного, історичного зв'язку поколінь української нації та її культурно-духовне утворення.

Саме у цій царині відомі здобутки Ігоря Миколайовича Пасюка. Захоплення історичними науками, краєзнавством і нестримний потяг до продукування та інтеграції знань виявилися передумовами визнання І. Пасюка як знаного дослідника минувшини, краєзнавця, колекціонера.

Життєвий шлях історика, краєзнавця розпочався 8 грудня 1968 р. у смт. Голоби Ковельського району, Волинської області. Місце, де народився І.Пасюк, є своєрідним еталоном волинської землі. Не в тому розумінні, що тут жили предки українців, відомі люди Волині, закладалися основи проукраїнської державності (формувався племінний союз древлян), хоча і перше, й друге, й третє мають всі підстави для обґрунтування. А те, що ця земля втілює архетипові, етнокультурні риси українського народу. З одного боку, неперервність цивілізаційних процесів на цій території, Волинь була постійно заселеною людністю, а з іншого — властиві лише для України ландшафти: ліси, озера, річки, родючі землі. Саме тут народився і виростав І. Пасюк.

Він народився в родині Миколи та Євгенії Пасюків. Батько працював на керівних посадах в області, а мати вчителькою. Батьки приділяли велику увагу вихованню та освіті свого сина. Він відчував усю повноту любові батьків, так само і свої обов'язки перед сім'єю. Це й було справжнім вихованням, за що безмежно вдячний своїм батькам. Взагалі, батьки І. Пасюка — Микола Тихонович та Євгенія Олександрівна — рано пішли з життя. Але й донині батьківські традиції свято береже син, який прагне бути достойним спадкоємцем своїх предків. Батьки прищепили Ігорю Пасюку шанобливе ставлення до багатовікових історичних традицій українців, прагнення до пізнання історичної та культурної спадщини нашого етносу, вивчення історії України. І тому він вступає до Волинського державного інституту імені Лесі Українки і у 1993 році з відзнакою закінчує історичний факультет.

Невгасимий потяг до опанування знань та пошук свого професійного напряму в житті виявився в написанні дипломної роботи під назвою «Грошовий обіг на Волині», роботою над кандидатським дисертаційним дослідженням на тему: «Товарно-грошовий обіг на Волині» та в численних наукових напрацюваннях.

Навчався в аспірантурі СНУ ім. Лесі Українки. Член правління Волинської обласної організації Національної спілки краєзнавців України. Автор та упорядник дев'яти книг: «Брусиловський прорив на Волині», «Голоби», «Грошовий обіг на Волині», «Дії 14 кавалерійської дивізії під командуванням Маннергейма на Волині», «Золоті зірки Волині», «Військова історія Волині» у трьох томах (заплановано 6 томів) та біля 150 наукових публікацій. Упорядник репринтних видань: М. Теодоровича «История приходов и церквей Волынской епархии. Ковельский уезд», «Город Владимир-Волынский Волынской епархии», «Празднование 900-летия Православия на Волыни», Карашевич «История православия на Волыни».

З його ініціативи було проведено впорядкування та перепоховання загиблих воїнів у с. Мощене, м. Ківерці, с. Мовчанів. Встановлені пам'ятні знаки загиблим у с. Ромашківка, с. Навіз, смт. Рожище, с. Холопичі, с. Топільне та пам'ятники краєзнавцю М. Теодоровичу, Героям Радянського Союзу — Марачевичу, Білих та Коломойцеву, в'язням нацистського концтабору «Шталаг-365». Пошуковим загоном ВОГО «Сумління» було перезахоронено більше 200 радянських військослужбовців, що загинули в боях

за Ковельщину, які були перезахоронені поблизу села Мощена Ковельського району, у Рожищенському, Ківерцівському районах, загиблим воїнам Першої світової війни у Камінь-Каширському районі.

Нижче пропонуємо бібліографічний покажчик історичних та краєзнавчих праць І. М. Пасюка.

Бібліографія Ігоря Миколайовича Пасюка

Книги:

2006

1. Брусиловський прорив на Волині: факти, цифри, дати, документи, матеріали, телеграми, фотографії, раритети./ авт. і упоряд. І. М. Пасюк. — Луцьк: ПВД Твердиня, 2006. — 96 с.

2007

2. Пасюк. І. М. Голоби: історико-краєзнавчий нарис./ І. М. Пасюк, В. П. Марчук. — Луцьк: Надстир'я, 2007. — 133 с.

2008

3. Пасюк І. М. Грошовий обіг на Волині з найдавніших часів до нашого часу./ І. М. Пасюк. — Луцьк : ПВД «Твердиня», 2008. — 140 с.

2011

4. Пасюк І. М. Воєнні дії на Волині у 1916-1918 рр. у спогадах Маннергейма та його сучасників./ І. М. Пасюк — Луцьк: Волинські старожитності, 2011. — 76с.

2013

5. Дем'янюк О. Й., Пасюк І. М. Воєнна історія Волині. Історичні нариси. Т.1: Давня доба — кінець XVIII ст./ О. Й. Дем'янюк, І. М. Пасюк. — Луцьк: «Вежа—Друк», 2013. — 196 с.

6. Пасюк І. М. «Золоті зірки Волині»./ І. М. Пасюк, С. П. Яровенко. — Луцьк : «Волинські старожитності», 2013. — 251 с.

2014

7. Дем'янюк О. Й., Пасюк І. М. Воєнна історія Волині. Історичні нариси. Т.2: Волинь у складі Російської імперії./ О. Й. Дем'янюк, І. М. Пасюк, С. П. Яровенко. — Луцьк: «Вежа—Друк», 2014. — 288 с.

2015

8. Дем'янюк О. Й., Пасюк І. М. Воєнна історія Волині : історичні нариси: в 5 т. Т. 3: 1914—1923/ Дем'янюк О. Й.— Луцьк : ПП Іванюк В. П., 2015. — 280 с.

2016

9. Пасюк І. М. Товарно-грошовий обіг на Волині (XI—XIX ст.) / І. М. Пасюк — Луцьк, ПП Іванюк В. П., 2016, — 212 с.

Фахові видання:

2008

1. Пасюк І. М. Грошовий обіг на Волині в 1796—1917 рр./ І. М. Пасюк// Літопис Волині: Всеукр. наук. часопис. — Число 5. — Луцьк, 2008. — С. 55—59.

2009

2. Пасюк І. М. Обіг срібних та золотих монет на Волині в XIV—XVI ст./ І. М. Пасюк/ / Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки. Історичні науки. — № 22. — Луцьк, 2009. — С. 229—233.

2010

3. Пасюк І. М. Срібні та золоті монети Луцька у XIV—XVI ст./ І. М. Пасюк// Краєзнавство. — 2010. — № 4 — С. 5—9.

4. Колесник В. П. Розвиток торгово-економічних відносин на Волині у XIV—XVIII ст./ В. П. Колесник, І. М. Пасюк// Історичні студії Волинського національного університету ім. Лесі Українки. — Вип. 3. — Луцьк, 2010. — С. 10—20.

5. Колесник В. П., Пасюк І. М. Особливості розвитку торговельних шляхів на Волині в XIV—XVIII століттях./ В. П. Колесник, І. М. Пасюк// Науковий вісник Волинського

національного університету ім. Лесі Українки. Міжнародні відносини. — № 26. — Луцьк, 2010. — С. 134—140.

6. Пасюк І. М. Грошовий обіг на Волині в 1917—1919 рр./ І. М. Пасюк// Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис. —Число 7. — Луцьк, 2010. — С. 71—77.

7. Пасюк І. Економіка Волині середини XIX — початку XX ст.: товарне виробництво і прибутки./ Ігор Пасюк// Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис. — Число 8. — Луцьк, 2010. — С. 56—66.

2011

8. Пасюк І. Розвиток торгівлі та грошових відносин на Волині в XII — на початку XX ст./ Ігор Пасюк// Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис. — Число 9. — Луцьк, 2011. — С. 64—69.

9. Пасюк І. Митно-торгівельна справа на Волині в XIV—XVII ст./ Ігор Пасюк// Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис. —Число 10. — Луцьк, 2011. — С. 18—23.

2012

10. Пасюк І. Військова діяльність В. Липинського./ Ігор Пасюк// Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис. — Число 11. — Луцьк, 2011. — С. 114—117.

2013

11. Пасюк І. Дослідження грошового ринку Волині російськими та польськими вченими./ Ігор Пасюк// Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис. — Число 12. — Луцьк, 2013. — С. 46-49.

2015

12. Ігор Пасюк. Монетарна система Волині в період формування грошового господарства в часи Давньоруської держави./ І. М. Пасюк// Краєзнавство: наук. журнал.— 2015. —№ 3/4 (92/93). — С. 75 — 81.

Іноземні публікації:

2013

1. Пасюк І. М. Обіг празьких грошей на Волині./ І. М. Пасюк// Дукля. Літературно-мистецький публіцистичний журнал. — № 5. — Пряшів (Чехія), 2013. — С. 55—58.

2014

2. Пасюк И.Н. Исследования денежного рынка Волыни русскими и польскими учеными./ И.Н. Пасюк// Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. — № 04. — Часть 1. — М. : Ин-т стратег. исследований. — 2014. — С. 147—150.

Матеріали краєзнавчих конференцій та наукових видань:

2006

1. Пасюк І. М. Перша світова війна у світлинах та нагородах./ І.М. Пасюк// Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки воєнної історії Маневиччини та Полісся: матеріали XIX Волин. обл. наук.-практ. іст.-краєзн. конф. (смт. Маневичі, 21—22 вересня 2006 р.): наук. зб. — Луцьк, 2006.— Вип. 19.— С. 28—30.

2. Пасюк І. М. Військовий льотчик О. М. Черьомухін на Волині в часи І-ї Світової війни./ І. М. Пасюк// Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки воєнної історії Маневиччини та Полісся: матеріали XIX Волин. обл. наук.-практ. іст.-краєзн. конф. (смт. Маневичі, 21—22 вересня 2006 р.): наук. зб. — Вип. 19. — Луцьк, 2006. — С. 36—38.

2008

3. Пасюк І. М. Розвиток грошового ринку Волині у XVI—XVIII ст./ І.М. Пасюк // Минуле і сучасне Волині і Полісся. О. Цинкаловський і край: матеріали XXVII Всеукр. наук.-практ. іст.-краєзн. конф. (м. Володимир-Волинський, 22 лютого 2008 р.): наук. зб. — Вип. 27. — Луцьк, 2008. — С. 244—251.

4. Пасюк І. М. З історії української граматики./ І.М. Пасюк// Минуле і сучасне Волині і Полісся. Старовижівщина з глибини століть: матеріали XXVIII іст.-краєзн. конф. (смт. Стара Вижівка, 20—21 червня 2008 р.): наук. зб. — Вип. 28. — Луцьк, 2008. — С. 348—349.

5. Пасюк І. М. Містечка та селища Волині на поштівках./ І.М. Пасюк// Минуле і

сучасне Волині і Полісся. Старовижівщина з глибини століть: матеріали XXVIII іст.-краєзн. конф. (смт. Стара Вижівка, 20—21 червня 2008 р.): наук. зб. — Вип. 28— Луцьк, 2008. — С. 348—349.

6. Пасюк І. М. Невідомий слід вікінгів на Волині./ І.М. Пасюк// Минуле і сучасне Волині і Полісся. Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали XXIX наук. іст.-краєзн. конф. (м. Ковель, 5—6 грудня 2008 р.): наук. зб. — Вип. 29. — Ковель, 2008. — С. 319—321.

7. Пасюк І. Грошова емісія в Луцьку/ Пасюк І.// Старий Луцьк: наук. зб. за матеріалами наук. конф. «Любартівські читання»: наук. зб.— Вип. 4. — Луцьк, 2008. — С. 201-203.

2009

8. Гулько Г. Я., Пасюк І. М. Бій, якого могло б не бути. (До питання ходу бойових дій на Волині під час радянсько-польського збройного конфлікту 1939 року)./ Геннадій Гулько, Ігор Пасюк// Волинський музей: історія і сучасність: наук. зб. — Вип. 4. — Луцьк, 2009. — С. 517—519.

9. Пасюк І.М. Фалеристика II Речі Посполитої на Волині./ І. М. Пасюк, В. П. Марчук/ / Минуле і сучасне Волині і Полісся. Сторінки воєнної історії: матеріали XXX Всеукр. наук.-практ. іст.-краєзн. конф. (м. Луцьк, 24—25 березня 2009 р.): наук. зб. — Вип. 30.— Луцьк, 2009. — С. 189—190.

10. Пасюк І. Театр воєнних дій на Волині у VI—XII ст./ Ігор Пасюк // Минуле і сучасне Волині і Полісся. Сторінки воєнної історії: матеріали XXX Всеукр. наук.-практ. іст.-краєзн. конф. (м. Луцьк, 24—25 березня 2009 р.): наук. зб. — Вип. 30. — Луцьк, 2009. — С. 26—28.

11. Пасюк І. Воєнні дії на Волині у XIII ст. за даними Літопису Руського./ Ігор Пасюк// Минуле і сучасне Волині та Полісся. Володимир-Волинський в історії України і Волині: матеріали XXXII Всеукр. наук.-практ. іст.-краєзн. конф. (м. Володимир-Волинський, 12 червня 2009р.): наук. зб. — Вип. 32. — Луцьк, 2009. — С. 209—212.

12. Пасюк І. М. Війни Ізяслава Мстиславовича та Юрія Долгорукого за Волинські землі: матеріали наук. конф. «Любартівські читання». (м. Луцьк, 28—29 березня 2008 р. та 27—28 березня 2009 р.): наук.-інф. зб. — Вип. 5— Луцьк, 2009. — С. 268—272.

2010

13. Пасюк І. М. Воєнна історія Волині у XIV—XVI ст./ І.М. Пасюк// Минуле і сучасне Волині та Полісся. Луцьк в історії Волині та України: матеріали XXXV Міжнарод. іст.-краєзн. наук. конф. (м. Луцьк, 15—17 вересня 2010 р.): наук. зб. — Вип. 35.— Луцьк, 2011. — С. 186—192.

14. Пасюк І. М. Митно-торгівельна справа на Волині у XIV—XVII ст./ І.М. Пасюк// Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки історії Камінь-Каширщини: матеріали XXXVII Міжнарод. іст.-краєзн. наук. конф. (м. Камінь-Каширський, 27 жовтня 2010 р.): наук. зб. — Вип. 37. — Луцьк, 2010. — С. 253—261.

15. Пасюк І. М. Міста Волині як складова частина торгівельних шляхів./ І. М. Пасюк// Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки історії Камінь-Каширщини: матеріали XXXVII Міжнарод. іст.-краєзн. наук. конф. (м. Камінь-Каширський, 27 жовтня 2010 р.): наук. зб. — Вип. 37.— Луцьк, 2010. — С. 261—265.

16. Пасюк І. М. Українське козацтво у війні 1812 р./ І.М. Пасюк// Минуле і сучасне Волині та Полісся: матеріали XXXVI Всеукр. наук. практ. іст.-краєзн. конф; матеріали І-ї та II-ї Всеукр. наук.-практ. конф. з питань збережень і дальшого розвитку козацьких традицій (смт. Рокині, 23—24 червня 2007 р. і 22 жовтня 2010 р.): наук. зб. — Вип. 37. — Луцьк, 2010 — С. 97.

17. Пасюк І. М. Нагороди духовенства. Історія заснування та відродження./ І. М. Пасюк// Історія та сучасність православ'я на Волині (м. Луцьк, 12—14 грудня 2010 р.). — Луцьк, 2010. — С. 65—70.

2011

18. Пасюк І. М. Волинь у війні 1812 р./ І. М. Пасюк// «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: матеріали IV наук.-краєзн. конф.: наук. вісник

«Меджибіж»/ під ред. О. Г. Погорільця, Л. В. Баженова, А. М. Трембіцького. — Меджибіж—Хмельницький: ПП Мельник АА., 2011. — Ч. 1. — С. 228—247.

19. Пасюк І. М. Волинські полки у Кримській війні 1853—1856 рр./ І.М. Пасюк// Минуле і сучасне Волині та Полісся. Чорторийськ і Четвертня в європейській та українській історії: матеріали XXXVI Волинської обл. наук.-практ. іст.-краєзн. конф. (смт. Чорторийськ, 13—14 травня 2011 р.): наук. зб. — Вип. 36. — Луцьк, 2011. — С. 260—271.

20. Пасюк І. М. Волиняни — кавалери ордена Суворова./ І. М. Пасюк// Минуле і сучасне Волині та Полісся. Волинь у 1941 році: люди, події, факти. Сторінки історії Іваничівщини: матеріали XXXIX Всеукр. наук. практ. іст.-краєзн. конф. (смт. Іваничі, 22 червня 2011 р.): наук. зб. — Вип. 39.— Луцьк, 2011. — С. 279—284.

21. Пасюк І. М. Герої Радянського Союзу в історії Волинської області./ І. М. Пасюк/ / Минуле і сучасне Волині та Полісся. Волинь у 1941 році: люди, події, факти. Сторінки історії Іваничівщини: матеріали XXXIX Всеукр. наук. практ. іст.-краєзн. конф. (смт. Іваничі, 22 червня 2011 р.): наук. зб. — Вип. 39. — Луцьк, 2011. — С. 270—279.

22. Пасюк І. М. Події повстання 1830—1831 рр. на Волині./ І.М. Пасюк// Минуле і сучасне Волині та Полісся. Старовижівщина та її населені пункти в історії Волині та України: матеріали XXXX Всеукр. іст.-краєзн. наук. конф. (смт. Стара Вижівка): наук. зб. — Вип. 40. — Луцьк : «Волиньполіграф, 2011. — С. 330—335.

23. Пасюк І. М. Кавалери ордену Кутузова на Волині./ І. М. Пасюк, С. В. Соловський// Воєнна історія Північного Причорномор'я та Таврії: матеріали Всеукр. військ.-іст. конф. (м. Севастополь, 6—7 жовтня 2011 р.): наук. зб. — К., 2011. — С. 667—670.

24. Пасюк І. М. Дії 7-го гвардійського авіаційного полку при визволенні Криму./ І. М. Пасюк// Воєнна історія Північного Причорномор'я та Таврії: матеріали Всеукр. військ.-іст. конф. (м. Севастополь, 6—7 жовтня 2011 р.): наук. зб. — К., 2011. — С. 675-679.

25. Пасюк І. Повстання Северина Наливайка на Волині./ І. Пасюк// Старий Луцьк: наук. зб. за матеріалами наук. конф. «Любартівські читання» (м. Луцьк, 25—26 березня 2011 р.): наук.-інф. зб. — Вип. 7.— Луцьк: ВМА «Терен», 2011. — С. 225—229.

2012

26. Пасюк І. М. Кавалери ордена Слави на Волині./ І. М. Пасюк// Волинський музейний вісник. — Вип. 3. — Луцьк, 2012. — С. 189—196.

27. Пасюк І. М. Кавалери ордена Олександра Невського на Волині./ І. М. Пасюк // Волинський музейний вісник. — Вип. 3. — Луцьк, 2012. — С. 127—132.

28. Пасюк І., Яровенко С., Карпов В. Військові сили у планах війни 1812 р. на Волині. Загальнополітичні обставини на західному і південно-західному рубежах Російської імперії./ І. Пасюк, С. Яровенко, В. Карпов // Військово-історичний альманах. — Ч. 1(24). — К., 2012. — С. 4—55.

29. Пасюк І. М. Військові сторінки життя В. К. Липинського./ І. Пасюк// Український військовий музей. — № 4. — К. : НВІМУ, 2012 — С. 68—73.

30. Пасюк І. М. Волиняни — повні кавалери орденів Вітчизняної війни./ І. Пасюк // Український військовий музей. — № 4. — К. : НВІМУ, 2012 — С. 64.

31. Пасюк І. М. Герої періоду «холодної війни» на Волині./ І. М. Пасюк //«Холодна війна»: історія та уроки. 1946—1991 рр.: матеріали Міжнарод. наук. військ.-іст. конф. (м. Севастополь, 4—5 жовтня 2012 р.): наук. зб. — К., 2012. — С. 57—62.

32. Пасюк І. М. Орден Богдана Хмельницького./ І. М. Пасюк// Військова історія Середньої Наддніпрянщини: матеріали Міжнарод. наук. військ.-іст. конф.: наук. зб. — К., 2012. — С. 653—656.

33. Пасюк І. М. Розташування військ Київського округу напередодні Першої світової війни./ І.М. Пасюк, О.О. Чичерська// Військова історія Середньої Наддніпрянщини: матеріали Міжнарод. наук. військ.-іст. конф.: наук. зб. — К., 2012. — С. 276—282.

34. Пасюк І. Події північної війни на Волині./ І. Пасюк// Старий Луцьк: матеріали наук. конф. «Любартівські читання». (м. Луцьк, 30—31 березня 2012 р.): наук.-інф. зб. — Вип. 8.— Луцьк: «Терен», 2012. — С. 320—324.

35. Пасюк І. Проблеми військової історії: участь волинян у конференціях 2012 р./ І. Пасюк // «Українське державотворення: проблеми і сучасність»: зб. наук. пр. — Вип. 7. — Луцьк: ПП Іванюк В.П., 2012.— С. 130—132.

36. Пасюк І. М. Церкви Волинських полків./ І.М. Пасюк// Третя наук.-практ. конф. з історії православної церкви. (м. Луцьк, 22—23 листопада 2012 р.). — Луцьк, 2012. — С. 43—47.

37. Пасюк І. М. Самозбереження Православ'я в Речі Посполитій за працями А. В. Карашевича./ І. М. Пасюк// Третя наук.-практ. конф. з історії православної церкви. (м. Луцьк, 22—23 листопада 2012 р.). — Луцьк, 2012. — С. 85—87.

38. Пасюк І. Антон Байковський — забуте ім'я іконописця./ І. Пасюк// Волинська ікона — дослідження та реставрація. (м. Луцьк, 24—25 жовтня 2012 р.). — Луцьк, 2012.

39. Пасюк І. М. Українські військові формування на поч. ХХ ст. на Волині./ І. Пасюк, О. Чичерська// Минуле і сучасне Волині та Полісся. Україна та Волинь у наполеонівських війнах: матеріали XLI Міжнар. іст.-краєзн. конф., присвяч. 200-річчю війни 1812 року, 11—12 трав. 2012 р., м. Луцьк/ упоряд.: А. Силюк, О. Златогорський. — Луцьк, 2012. — Вип. 41. — С. 273—281.

2013

40. Пасюк І. М. Військове поховання с. Мощена Ковельського району./ І.М. Пасюк / / Минуле і сучасне Волині та Полісся. Шацьке поозер'я у світовій та українській історії: матеріали XLV Міжнарод. наук. іст.-краєзн. конф. (м. Луцьк — смт. Шацьк, 24—26 травня 2013 р.): наук. зб./ упоряд. А. Силюк, О. Златогорський.— Луцьк: «Волинські старожитності», 2013. — Вип. 45. — С. 200—201.

41. Пасюк І. М. Волинська область в радянському партизанському русі/ І. М. Пасюк, О.О. Булавін, В. М. Карпюк// Минуле і сучасне Волині та Полісся. Ратнівщина в історії України та Волині: матеріали XLII Міжнарод. наук. іст.-краєзн. конф. (м. Луцьк — с. Кортеліси, 24—26 травня 2013 р.): наук. зб. /упоряд. А. Силюк, О. Златогорський. — Вип. 42. — Луцьк: «Волинські старожитності», 2013. — С. 356—366.

42. Пасюк І. М. Військові дії лейб-гвардії Волинського полку у війні 1877—1878 рр. За даними книги Луганіна «Опыт истории Лейб-гвардии Волынского полка» / І. М. Пасюк, С.В. Павлюк // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Кортеліська трагедія: матеріали XLII Міжнарод. наук. іст.-краєзн. конф. (м. Луцьк — с. Кортеліси, 24—26 травня 2013 р.): наук. зб. /упоряд. А. Силюк, О. Златогорський. — Вип. 42. — Луцьк: «Волинські старожитності», 2013. — С. 356—362.

43. Пасюк І. М. Сторінки російської авіації в першу світову війну./ І. М. Пасюк // Минуле та сучасне Волині та Полісся. Локачиський район і Затурці в історії України і Волині: матеріали конф. (с. Затурці, 14 червня 2013 р.): наук. зб. — Вип. 46 — Луцьк, 2013 — С. 181—189.

44. Пасюк І. М. Сторінки історії авіації у першу світову війну./ І. М. Пасюк// Минуле і сучасне Волині та Полісся: наук. зб./упоряд. А. Силюк, О. Златогорський. — Вип. 47 — Луцьк: «Волинські старожитності», 2013. — С. 137—143.

45. В. Карпов, І. Пасюк, С. Яровенко. Військові сили у планах війни 1812 р. на Волині. Загальнополітичні обставини на західному і південно-західному рубежах Російської імперії/ В. Карпов, І. Пасюк, С. Яровенко// Україна та Волинь у наполеонівських війнах: матеріли Всеукр. військ.-іст. конф. (м. Луцьк, 11—12 травня 2013 р.): наук. зб. — Луцьк, 2013. — С. 126—145.

46. Пасюк І. М. Дислокація російських військ на Волині у 1769—1810 рр./ І. М. Пасюк, С. В. Павлюк// Україна та Волинь у наполеонівських війнах: матеріли Всеукр. військ.-іст. конф. (м. Луцьк, 11—12 травня 2013 р.): наук. зб. — Луцьк, 2013. — С. 236—237.

47. Пасюк І. М. Грошовий ринок Волині під час війни 1812 р./ І. М. Пасюк// Україна та Волинь у наполеонівських війнах: матеріали Всеукр. військ.-іст. конф. (м. Луцьк, 11—12 травня 2013 р.): наук. зб. — Луцьк, 2013. — С. 238—239.

48. Пасюк І. М. Українські військові формування на початку ХХ ст. на Волині./ І. М. Пасюк, О. О. Чичерська// Україна та Волинь у наполеонівських війнах: матеріали Всеукр. військ.-іст. конф. (м. Луцьк, 11—12 травня 2013 р.): наук. зб. — Луцьк, 2013. — С. 273—276.

49. Арсенюк А., Пасюк І. Повітряний ас Едуард Пульпе./ А. Арсенюк, І. Пасюк // Воєнна історія України. Волинь і Полісся. матеріли Всеукр. наук. військ.-іст. конф. (м. Рівне, 25—26 квітня 2013 р.): наук. зб. — Рівне, 2013. — С. 248—250.

50. Пасюк І., Карпюк В. Бронепоїзди на Волині під час Другої світової війни./ І. Пасюк, В. Карпюк// Воєнна історія України. Волинь і Полісся: матеріли Всеукр. наук. військ.-іст. конф. (м. Рівне, 25—26 квітня 2013 р.): наук. зб. — Рівне, 2013. — С. 490—494.

51. Пасюк І. Дислокація російських військ на Волині перед Першою світовою війною: матеріали наук. конф. «Любартівські читання» (м. Луцьк, 22—23 травня 2013 р.)/ І. Пасюк// Старий Луцьк: наук.-інф. зб. — Вип. 9. — Луцьк : «Терен», 2013. — С. 329—336.

52. Пасюк І. М. Волинські полки у Кримській війні 1853—1855 рр./ І. М. Пасюк // Кримська війна. Історія та уроки. Міжнарод. наук. військ.-іст. конф. (м. Севастополь, 27—29 вересня 2013 р.): наук. зб.— Севастополь, 2013.— С. 20-29.

53. Пасюк І. Дислокація радянських військ на Волині в часи «холодної війни»: крізь призму музейної педагогіки./ І. Пасюк // Волинський музейний вісник: наук. зб./ упоряд. А. Силюк.— Вип. 5. Музейна педагогіка. Теорія та практика — Луцьк, 2013. — С. 101—103.

54. Пасюк І. М. Козацька вогнепальна зброя із фондів Волинського регіонального музею українського війська та військової техніки/ І. М. Пасюк, В. М. Карпюк // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Волинь — край козацький: матеріали третьої Всеукр. конф. з питань збереження й дальшого розвитку козацьких традицій, (смт Рокині, 22—23 червня 2013 р.): наук. зб. — Вип. 48.— Луцьк, 2013. — С. 40—42.

55. Пасюк І. М. 12 танковий батальйон та 21 танковий дивізіон у Луцьку./ І. М. Пасюк // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Ковель і ковельчани в історії України та Волині (м. Ковель, 12—13 грудня 2013 р.): наук. зб. — Вип. 50. — Луцьк, 2013. — С. 481—485.

56. Пасюк І. Періодизація військових дій на Волині у Першу світову війну./ І. М. Пасюк // Волинь напередодні Першої світової війни: матеріали наук.-практ. конф. (м. Луцьк, 23 жовтня 2013 р.): наук. зб.— Луцьк: ЛПК, 2013. — С. 68—75.

57. Пасюк І. М. Іконографічні зображення на нумізматичних пам'ятках./ І. М. Пасюк// Минуле і сучасне Волині та Полісся. Християнство в історії і культурі Володимир-Волинського та Волині (м. Володимир-Волинський, 19—20 червня 2013 р.): наук. зб. — Вип. 47. — С. 137—143.

58. Пасюк І. М. Іконографічні зображення на іноземних нумізматичних пам'ятках./ І. М. Пасюк // Матеріали XX Міжнарод. конф. (м. Луцьк, 12—13 листопада 2013 р.). — Луцьк, 2013. — С. 91—99.

2014

59. Пасюк І. Подвиги волинян під час бойових дій в Галичині та Закарпатті./ І. Пасюк// Військова історія України, Галичини та Закарпаття: матеріали наук. військ.-іст. конф. (м. Івано-Франківськ, 5—6 червня 2014 р.): зб. наук. пр. — К., 2014. — С. 239—242.

60. Пасюк І. Луцьк у долі генерала Панютіна та його вихованки Айше-Марії/ І. Пасюк, О. Чичерська// Старий Луцьк: матеріали X наук. конф. «Любартівські читання» (м. Луцьк, 22—23 травня 2014 р.): наук.-інф. зб. — Вип. X.— Луцьк: ФОП Сікачова В.А., 2014. — С. 219—224.

61. Пасюк І. М. 21-й броньовий дивізіон у Луцьку./ І.М. Пасюк// Волинський музей: історія і сучасність.V Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф. (м. Луцьк, 16 травня 2014 р.)/ упоряд. А. М. Силюк. — Луцьк: ВКМ, 2014. — С. 410—415.

62. Пасюк І. М. Перші танкові бої червня 1941 р. на території Волинської області / І. М. Пасюк, В. М. Карпюк// Волинський музей: історія і сучасність. V Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф. (м. Луцьк, 16 травня 2014 р.)/ упоряд. А. М. Силюк. — Луцьк: ВКМ, 2014. — С. 415—420.

63. Пасюк І. Льотчик Коваленко врятований в Будапешті./ І. Пасюк // Щит і меч землі Дубенської: Воєнна історія краю: матеріали міжнарод. наук. іст.-краєзн. конф. — Луцьк: ПрАТ «Волинська обласна друкарня», 2014. — С. 158

64. Пасюк І. З племені нескорених./ І. Пасюк, О. Булавін// Минуле і сучасне Волині та Полісся. З історії національних меншин на Волині: матеріали Міжнарод. наук. іст.-краєзн. конф. «Минуле і сучасне єврейської громади на Волині» (смт. Маневичі, 20—21 серпня 2013 р.), Міжнарод. наук. конф. «Польська культура в контексті польського тексту» (м. Луцьк, 3—4 квітня 2014 р.): наук. зб./ упоряд. А. Силюк. — Вип. 49 — Луцьк, 2014.— С. 229—232.

65. Пасюк І. М. Військові капелани в Україні та на Волині зокрема./ І. М. Пасюк, А. І. Конзера// Історія та сучасність Православ'я на Волині: матеріали 5 наук.-практ. конф. (м. Луцьк, 11 листопада 2014 р.). — Луцьк: Видавничий відділ Волинської єпархії, 2014. — С. 191—194.

66. Пасюк І. М. Вивчення воєнної історії краєзнавцями волинських музеїв./ І. М. Пасюк// Минуле і сучасне Волині та Полісся. Розвиток краєзнавства і краєзнавчої освіти на Волині: матеріали Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф. (м. Луцьк, 20 листопада 2014 р.): наук. зб./ упоряд. Г. Бондаренко, А. Силюк. — Вип. 52 — Луцьк, 2014. — С. 109—115.

67. Пасюк І.М. Маннанов Шакір Фатіхович — один з 28 нагороджених чотирма орденами Слави./ І.М. Пасюк, О.О. Булавін// Минуле і сучасне Волині та Полісся. Розвиток краєзнавства і краєзнавчої освіти на Волині: матеріали Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф. (м. Луцьк, 20 листопада 2014 р.): наук. зб./ упоряд. Г. Бондаренко, А. Силюк. — Вип. 52. — Луцьк, 2014. — С. 407—408.

68. Пасюк І. М. Матеріали дослідження історії 87-ої стрілецької дивізії краєзнавцями області/ І.М. Пасюк, А.М. Конзера, В.М. Карпюк// Минуле і сучасне Волині та Полісся. Розвиток краєзнавства і краєзнавчої освіти на Волині: матеріали Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф. (м. Луцьк, 20 листопада 2014 р.): наук. зб. /упоряд. Г. Бондаренко, А. Силюк.— Вип. 52. —Луцьк, 2014. — С. 420—426.

69. Пасюк І. Оборонні укріплення Волинської губернії кінця XIX — початку XX ст./ І. Пасюк// Українське державотворення: проблеми і сучасність: зб. наук. пр. / редкол. Г.В. Бондаренко, О.Й. Дем'янюк [та ін.] — Вип. IX. — Луцьк: ПП Іванюк В.П., 2014. — С. 37—47.

70. Пасюк І. М. Козацький полк ім. Григорія Гуртового./ І. М. Пасюк// Волинські обл. краєзн. чит., присвячені пам'яті Григорія Гуртового (смт. Торчин, 26 грудня 2014 р.). — Луцьк, 2014 — С. 61.

2015

71. Дем'янюк О. Й., Пасюк І. М. Грошова система Волині в добу Давньоруської держави./ Дем'янюк О. Й., Пасюк І. М.// Християнська традиція Київської Русі: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (19.05.2015)/ орг. ком.: прот. Володимир Вакін (голова) [та ін.]. — Луцьк: Вид-во Волинської православної богословської академії EIKSN, 2015. — 352 с. — С. 65-73.

72.Пасюк І., Карпюк В. Герої Радянського Союзу — учасники визволення Старовижівщини./ Пасюк І., Карпюк В.// Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сереховичі та Старовижівщина у світовій та українській історії: матеріали LIII Всеукраїнської історико-краєзнавчої наукової конференції, присвяченої 24-й річниці Незалежності України, 20 травня 2015 року, смт Стара Вижівка — с. Сереховичі.: наук. зб./ упоряд. А. Бондарчук, А. Силюк. — Вип. 53. — Луцьк, 2015. — 531 с., іл.. — С. 314—316.

73. Пасюк І. Історія укріплень Волинської губернії часів Російської імперії та II Речі Посполитої (з кінця XVII століття до 1939 року)./ Пасюк І.// Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сереховичі та Старовижівщина у світовій та українській історії: матеріали LIII Всеукраїнської історико-краєзнавчої наукової конференції, присвяченої 24-й річниці Незалежності України, 20 травня 2015 року, смт Стара Вижівка — с. Сереховичі.: наук. зб./ упоряд. А. Бондарчук, А. Силюк. — Вип. 53.— Луцьк, 2015. — 531 с., іл. — С. 452—459.

74. Пасюк І., Булавін О. З історії сім'ї партизан (до 100-річчя народження партизана Пасюка Тихона Антоновича)./ Пасюк І., Булавін О.// Матеріали всеукр. наук. конференції «Війни і збройні конфлікти у східній Європі в XX — на початку XXI століть». Житомир, 22 травня 2015 року. — Житомир, 2015. — С. 147—149.

75. Пасюк І. М. Історія укріплень Волинської губернії часів Російської імперії та II Речі Посполитої (з кінця XVIII століття до 1939 року)./ Пасюк І . М. // Яровиця. — Луцьк, 2015. — Вип. 1—2 (7—8). — С. 103-109.

76. Пасюк І. Варязький меч із Волині./ І. Пасюк, В. Карпюк. // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Місто Володимир-Волинський та Побужжя у світовій та українській історії. Успенський собор в історії міста Володимира-Волинського та України: матері-

али 54 Всеукр. наук. істор.-краєзн. конференції, присвяченої 1000-річчю пам'яті київського князя Володимира Великого та 860-й річниці початку будівництва Успенського собору, 23 жовтня 2015 року, м. Володимир-Волинський.: наук. зб. /упоряд. А. Силюк, В. Пикалюк. — Вип. 54. — Луцьк, 2015. — 412 с., іл. — С. 405—406.

77. Пасюк І. Волиняни, які загинули в Афганістані./ І. Пасюк// Українське державотворення: проблеми і сучасність: зб. наук. праць/ ред. кол.: Г. В. Бондаренко, О. Й. Дем'янюк [та ін.]. — Вип. IX — Луцьк: ПП Іванюк В. П., 2015. — С. 110—114.

78. Пасюк І. Чеські партизани./ І. Пасюк // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Некрополі краю.: матеріали LVI Волинської обл. наук. істор.-краєзн. конференції, 25 листопада 2015 року, м. Луцьк.: наук. зб. /упоряд. Г. Бондаренко, А. Силюк. — Вип. 56.— Луцьк, 2015. — 250 с., іл. — С. 207—210.

79. Пасюк І. М., Підлісний І. М. Історія 51-ї Волинської бригади./ Пасюк. І. М. // Анексія автономної Республіки Крим і війна на Донбасі. 2014 — 2015 рр.: матеріали Всеукр. наук. військ.-істор. конференції. 23 листопада 2015 р.— К., 2015 — С. 163—169.

80. Пасюк І. Афганістан: Волинський рахунок.// Минуле і сучасне Волині та Полісся. Некрополі краю.: матеріали LVI Волинської обл. наук.-краєзн. конференції, 25 листопада 2015 року.: наук. зб. —Вип. 56. — м. Луцьк, 2015. — С. 112—115.

81. Пасюк І. М. Маловідомі сторінки партизанського руху на Житомирщині (до 70-річчя перемоги у Великій Вітчизняній війні)./ Пасюк І. М.// Постаті землі Житомирської: матеріали Всеукр. наук.-краєзн. конференції, присвяченої 120-річному ювілею М. Т. Рильського.: наук. зб. «Велика Волинь». — Вип. 51.— Бердичів: ФОП Мельник М. В. — 2015 — С. 360-366.

82. Пасюк І. М. Роль Бердичева у торгівлі Волинської губернії. Бердичів від давнини до сьогодення: матеріали Всеукр. наук.-краєзн. конференції (Бердичів, 12—13 листопада 2015 р.): наук. зб. «Велика Волинь»/ упоряд П. С. Скавронський — Вип. 52 — Бердичів: ФОП Мельник М. В., 2015. — С. 223—231.

83. Пасюк Ігор. Православна танкова колона ім. Дмитра Донського / Історія та сучасність Православ'я на Волині: матеріали VI наук.-практ. конференції (Луцьк, 12 листопада 2015 р.). — Волинська єпархія УПЦ, Волинська духовна семінарія, Видавничий відділ Волинської єпархії. —Луцьк, 2015.— С. 207—211.

84. Пасюк І. Періодизація військових дій на Волині в Першу світову війну./ Пасюк І.// Матеріали конференції «Волинь в Першу світову війну» — Луцьк, 2015 — С. 54—59.

2016

85. Ігор Пасюк. Міномети часів Першої світової війни / Минуле і сучасне Волині та Полісся. Перша світова війна на Волині та Волинському Поліссі: матеріали 58 Міжнар. наук. конференції, присвяченої 100-річчю подій Першої світової війни на Волині, смт Маневичі, 5—6 липня 2016 року: наук. зб. / упоряд. Г. Бондаренко, А. Силюк, П. Хомич. — Вип. 58 — С. 145-150.

86. Ігор Пасюк, Василь Карпюк. Використання хімічної зброї під час Першої світової війни на Волині./ Минуле і сучасне Волині та Полісся. Перша світова війна на Волині та Волинському Поліссі: матеріали 58 Міжнар. наук. конференції, присвяченої 100-річчю подій Першої світової війни на Волині, смт Маневичі, 5—6 липня 2016 року: наук. зб./ упоряд. Г. Бондаренко, А. Силюк, П. Хомич. — Вип. 58. — С. 143—145.

87. Пасюк І. М. Джевецький Стефан Казимирович — вчений, винахідник, конструктор в галузі кораблебудування, авіації, морської техніки // Яровиця. — Луцьк, 2015. — №3-4 (9—10). — С. 89—92.

88. Пасюк І. М. Генерал-хорунжий Олекса Алмазов — учасник боротьби за незалежність України (6 січня — 130 років від дня народження О. Д. Алмазова, (1886—1936)// Яровиця. — Луцьк, 2015. — № 3—4 (9-10). — С. 93—94.

89. Пасюк І. М. Грошова реформа С. Ю. Вітте // Чуднів і край в контексті історії малих і середніх міст Волині: матеріали Всеукр. наук.-краєзн. конференції (Чуднів, 7—8 вересня 2016 р.): наук. зб. «Велика Волинь»/ упоряд. П. С. Скавронський. — Вип. 53 — Бердичів: ФОП Мельник М. В., 2016. — С. 314—319.

90. Ігор Пасюк. Полягли в снігах Суомі.// Хроніки Ладомерії: матеріали І Всеукраїн-

ської наук. іст.-краєзн. конференції, присвяченої 15-тій річниці створення Державного історико-культурного заповідника «Стародавній Володимир», 27 жовтня 2016 року, м. Володимир-Волинськ: наук. зб./ заг. ред. В. Пикалюк. — Вип. 1 — Тернопіль: ФОП Паляниця В. А., 2016. — С. 230—233.

91. Златогорський Олексій, Пасюк Ігор. Брусиловський прорив на Волині за документами видання 1940 року.// Волинський музейний вісник: наук. зб./ упр. Культури і туризму Волин. ОДА; Волин. краєзн. музей; каф. Документознавства і музей.справ. СНУ ім. Лесі Українки /упоряд. А. Силюк. — Вип. 8. — Луцьк. 2016 — С. 123—128.

2017

92. Пасюк Ігор. Випуск волинських гривень та карбування монет Любартом та Вітовтом у Луцьку./ Старий Луцьк: наук.-інформ. зб. —Вип. XIII. — Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2017. — С.79-87.

93. Пасюк Ігор. Родина Байковських./ Старий Луцьк: наук.-інформ. зб. — Вип. XIII. — Луцьк: Волинська обласна друкарня. 2017.— С. 385-388.

94. Пасюк І. М., Савчук М. В. Елементи музейної педагогіки у військовому музеї./ Сьомий круглий стіл «Музейна справа на Волині: історія, теорія і практика». — Луцьк, 16 травня 2017 року. — С. 4.

95. Пасюк І. М. Основні концепти історіософії Миколи Костомарова.// Матеріали міжвузівського семінару «Історіософські та державницькі концепції в розвитку української соціально-філософської та політико-правової думки (до 200-річчя від дня народження М. І. Костомарова)». 17—18 травня 2017 року. — Луцьк , 2017. — С. 15—17.

96. Пасюк І. М. Кавалер семи польських нагород — уродженець Олицького району./ Минуле і сучасне Волині та Полісся. Ківерцівщина та Олика в історії Волині: матеріали 62 наукової конференції, 22 вересня 2017 року., м. Олика./ упоряд Бондаренко Г., Войтик, Силюк А. — Луцьк, 2017.

97. Пасюк І. М. Події більшовицько-польської війни 1920 р. на території Волині: матеріали наук.—теорет. конференції, присвяченої 525-й річниці Дубенського замку і 100-річчю від дня народження І. Д. Лозовюка/ Дубенський наковий вісник: зб. наук. праць. — Вип. 1: — Рівне: Дятлик М., 2017. — С. 152—163.

98. Ігор Пасюк. Військові дії на території Волині у 1920 році./ Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любомль та Любомльщина в українській та європейській історії: матеріали Міжнар. істор.-краєзн. конференції, присвяченої 730-й річниці з часу першої відомої писемної згадки про м. Любомль та 810-й річниці з часу писемної згадки про літописне м. Угровськ, 24—25 жовтня 2017 року, м. Любомль: наук. зб./ упоряд. Г. Бондаренко, О. Остапюк, А. Силюк. — Вип. 63. — Луцьк, 2017. — С. 431—441.

99. Ігор Пасюк. Події більшовицько-польської війни на території Волині: матеріали наук. конференції «Волинь в Українській революції 1917—1921 рр.», 06 жовтня 2017 року, м. Рівне/ наук. записки Рівненського обласного краєзнавчого музею: наук. зб. — Вип. 15. — м. Рівне: Дятлик М., 2017. — С. 27—34.

100. Ігор Пасюк. Мечі — свідчення військового озброєння Середньовіччя./ Хроніки Ладомерії: матеріали II Всеукр. наук. істор.-краєзн. конференції, присвяченої 1025-й річниці заснування єпископської кафедри у Володимирі, 30 листопада 2017 року, м. Володимир-Волинський: наук. зб./ заг. ред. В. Пикалюк. — Вип. II. — Тернопіль: ФОП Паляниця В.А., 2017. — С. 35—40.

101. Ігор Пасюк. Поліська наступальна операція в березні — квітні 1944 року./ Минуле і сучасне Волині та Полісся. Камінь-Каширський район в історії України та Волині: матеріали Всеукр. наук.-практ. конференції, приуроченої до 70-річчя масової депортації волинян в 1947 р. і 75-річчя знищення єврейського населення в 1942 р. на Волині, 06 грудня 2017 року, м. Камінь-Каширський: наук. зб. /упоряд. Г. Бондаренко, О. Остапюк, А. Силюк, Н. Пась. — Вип. 64. — Луцьк, 2017. — С. 219—228.

102. Карпюк В. М., Пасюк І. М. Фрагменти вогнепальної зброї XVII ст. із фондів Волинського регіонального музею українського війська та військової техніки./ В. Карпюк, І. Пасюк// Національний пантеон — «Козацькі могили»: матеріали наук.-практ. конференції, присвяченої 50-річчю Національного істор.-меморіал. заповідника «Поле

Берестецької битви» та 366-річчю Берестецької битви/ упоряд. Л. Галабуз, О. Борисюк. — Пляшева, 2017. — С. 50.

103. Пасюк І. М. Чужиною забрані долі. / Пасюк І. //Яровиця. — Луцьк, 2016. — № 5—6 (11—12). — С. 89—92.

104. Пасюк І. Спогади офіцера австро-угорської армії./ Пасюк І.// Яровиця. — Луцьк, 2017. — № 7—8 (13—14). — С. 82—90.

105. Пасюк І. М., Чичерська О. О. Волиняни — Герої України, учасники АТО./ І. Пасюк, О. Чичерська// Війна на Донбасі. 2014—2016 рр.: зб. наук. праць за матеріалами ІІ Всеукр. наук. військ.-істор. конф., 20 квітня 2017 р./ Нац. військово-історичний музей України. — К., 2017. — С. 102—106.

2018

106. Пасюк І. М. Походи армії Б. Хмельницького на Волинь (за матеріалами з архіву кандидата історичних наук Сміяна Петра Кіндратовича)./ Пасюк І., Сміян К.// Матеріали конференції в Музеї «Козацькі могили». — 2018.

107. Пасюк І. Участь волинян у спільній боротьбі проти фашизму під час громадянської війни в Іспанії у 1936—1939 рр./ Пасюк І., Булавін О.// Яровиця. — Луцьк, 2018.

108. Пасюк І., Чичерська О. Луцький Гарнізонний військовий госпіталь./ І. Пасюк, О. Чичерська// Війна на Донбасі. 2014—2018 рр.: зб. наук. праць за матеріалами ІІІ Всеукр. наук. військ.-істор. конф., 19 квітня 2018 р./ Нац. військово-історичний музей України. — К., 2018.

109. Пасюк І. Військові дії на території Волині у 1920 році./ І. Пасюк//Старий Луцьк: наук.-інф. зб./ відп. за вип. П. Рудецький. — Вип. XIV. — Луцьк: ПрАТ «Вол. обл. друкарня», 2018. — С. 231—254.

110. Пасюк І. М. Срібна панагія як джерело історичного дослідження.

Анатолій Трембіцький
(м. Хмельницький)

ІСТОРІЯ ВОЛИНІ В ТВОРЧИХ ЗДОБУТКАХ ЄВФИМІЯ СІЦІНСЬКОГО

В статті висвітлено значний вклад відомого історика, етнографа і краєзнавця України Євфимія Сіцінського, як бібліо- і історіографа, у вивчення та популяризацію історії Волинського краю, подана коротка характеристика його маловідомих праць із життя населення Волині.

У драматичній історії нашого народу є величні постаті, яких ніколи не огорне темінь забуття, які завжди будуть з Україною, попри лихоліття і незгоди, байдужість і духовне зубожіння. До них насамперед слід віднести Євфимія Сіцінського, в особі якого, українська наука має справжнього знавця української історії, мистецтва, церковної архітектури, етнографії, археології, краєзнавства, бібліографії і музейної справи. Небагато знайдеться діячів, які могли б зрівнятися з ним широтою світогляду, багатогранністю інтересів, незгасною жадобою до творчості. Його ім'я тісно пов'язане з діяльністю вітчизняних діячів, які визначали феномен українського національного відродження наприкінці XIX — початку XX ст., його особистість, яка відіграла видатну роль в українській історії і досі недостатньо вивчена, громадська і наукова діяльність сповнена суперечливих свідчень сучасників і протилежних оцінок, його роль як історіографа і бібліографа, ще й досі залишаються мало знаними. Документальна спадщина вченого, а це більше 300 праць і біля 150 статей-рецензій на 1162 історично-краєзнавчі та етнографічні статті з різних видань тогочасної Росії, що були в видрукувані російською, і лише більше десятка — українською мовою [1].

Велика наукова спадщина Є. Сіцінського впливала і продовжує впливати на дослідників України, йому присвячено три наукових форуми, про нього написано більше 300 праць, статей, спогадів, гасел тощо. Він один із тих небагатьох людей, якого природа обдарувала винятковим талантом не в одній, а в декількох ділянках, він був визначним істориком, етнографом, археологом, краєзнавцем, мистецтвознавцем, бібліо- і історіографом, музеєзнавцем, просвітителем.

Значну увагу вчений приділяв дослідженню історії України, зокрема, неодноразово звертався до історії Волині. Підтвердженням цьому є його статті-рецензії на праці відомих дослідників історії Волинської землі, видрукувані в «Літературно-науковому Віснику» і «Записках НТШ».

Так, у фондах ЦДІА України, м. Львів, виявлені рукописи опрацьованих Євфимієм Сіцінським 29 статей з 117 журнальних номерів «Волинських єпархіальних відомостей» та 1 книги, на підставі яких він підготував сім статей-рецензій для «ЛНВ», що був аж до початку першої світової війни найвизначнішим літературно-науковим журналом і відігравав важливу роль єднання усіх культурних сил поділеної чужими державними кордонами України.

Також виявлено 15 його маловідомих статей-рецензій, видрукуваних у рубриці «Наукова хроніка» «Записок НТШ» — періодичному журналі, присвяченому питанням української історії, філології й етнографії. Із «Записками НТШ» співпрацювали усі визначні українські вчені, українознавці, що лише підтверджує високий рівень наукового опрацювання Є. Сіцінським матеріалів з історії Волинського краю. Під час вивчення цих матеріалів встановлено, що ним опрацьовано у 1895—1908 рр. для «Записок» 69 статей із «Волинських єпархіальних відомостей» та 3 книги. Саме завдяки Євфимію Сіцінському збережено відомості майже про сто публікацій, які так і залишилися б невідомими для сучасних дослідників минулого Волині і України взагалі. Він добре розумів, що певною мірою зрусифікований український читач не завжди може знайти та отримати необхідну літературу, тому всі ці історичні та етнографічні праці і сьогодні варті уваги та мають дуже велику вартість, в них стисло подано відомості про історію українського народу та церкви на Волині, імена та історично-хронологічні дати.

Ці бібліографічні огляди вченого були і залишаються невичерпним джерелом відомостей з питань української історії та краєзнавства, і тому він заслуговує на те, щоб його вважали бібліографом української історичної літератури. Враховуючи важливість для української історіографії виявлених статей-рецензій Є. Сіцінського за період

1895—1908 рр. підготовлених для «ЛНВ» і видрукуваних у «Записках НТШ» та з метою їх введення в науковий обіг, подаємо їх перелік повністю.

Рецензії на праці А. Буйницького «Исторический очерк о Пражевской иконе Божией Матери», К. Гвоздиковського «Где существовал на Волыни Дубищский Введенский православный монастырь», Г. Крижановського «Рукописные Евангелия Волынского епархиального древнехранилища», М. Теодоровича 2Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии», «К истории Колодежненского Вознесенского монастыря, некогда существовавшего в Новограде Волынском уезде Волынской губернии», «Три подлинные завещания дворян Феодора и Евы Домашевских Почаевскому монастырю от 1649, 1659 и 1665 г.» і «Отчет Волынского Церковно-Археологического общества за 1894 г. Устав общества, утвержденный 15 сент. — 11 окт. 1893 г. св. Синодом» (1895) [2].

Рецензії на праці М. Теодоровича «До історії Почаївської Лаври», «Історико-статистичний опис церков та парафій Волинської єпархії», «Історія первісного устрою Волинської духовної семинарії та реєстри вихованців, що скінчили курс науки за століття її існування (1796-1896)», Н. Трипольського «До історії давнього православного Почаївського монастиря на Волині» (1896) [3].

Рецензії на праці Б. Давидовича «Историческое значение православия», «Судьбы православия и русской народности на Волыни в последнее столетие (1796—1896)», Г. Крижановського «Почаевская Успенская Лавра под управлением священно-архимандрита Высокопреосвященного Модеста, Архиепископа Волынского (1889—1897)», М. Теодоровича «Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии», В. Туркевича «К истории Почаевской обители» і статті «Документы, относящиеся к древней истории православного Почаевского монастыря на Волыни», «История первоначального устройства Волынской духовной семинарии и списки воспитанников, окончивших курс учения в ней в течении столетия ея существования (1796—1896)» (1897) [4].

Рецензії на праці А. Левицького «Церковно-приходская летопись с. Глубочка Житомирского у.», А. Малєвича «Тригорский Преображенский монастырь (Житомирского уезда)», М. Теодоровича «Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии», «К истории Почаевской Лавры», Н. Трипольського «Документы относящиеся к древней истории православного Почаевского монастыря на Волыни» (1898) [5].

Рецензії на праці Г. Крижановського «Описание иконы Успения Божией Матери, пожертвованной в 1590 г. Почаевской Успенской церкви основательницей и фундаторшей Почаевского монастыря Анной Гойской», А. Малєвича «Древняя Жидинская архимандрия на Волыни», М. Теодоровича «Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии» і статті «Волынь на XI Археологическом Съезде в Киеве», «Краткое описание памятников древности, поступивших в Волынское Епархиальное Древнехранилище от 1 авг. 1894 по 1 ноября 1898 г.» (1899) [6].

Рецензії на праці А. О-кого «Мстиславов храм в г. Владимире Волынском», А. Малєвича «К истории древней Жидичинской архимандрии», А. Пєсоцького «Предшественники духовных консисторий-соборные «крылосы» в западной русской церкви в XV—XVI в.», В. Страшкевича «Монастырь в местечке Гоще Острожского уезда Волынской губернии в начале XIX столетия», М. Теодоровича «Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии», О. Фотинського «Очерк истории мелкого дворянства овручско-житомирского в эпоху польского режима (XII—XVIII ст.)» і статтю «Кременецкое мужское духовное училище, исторический очерк» (1900) [7].

Рецензії на праці А. Буйницького «Село Прожев Житомирского уезда», С. Гамченко «Древний поселок и могильник в урочище Стуга (близ с. Студеницы, Житомирского уезда, Волынской губ.)» (1901), А. Малєвича «Древняя Жидичинская архимандрия на Волыни», В. Площанського «Прошлое Холмской Руси», Г. Рафальського «Главный источник Острожской библии», М. Теодоровича «Волынская духовная семинария» та «Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии» (Т. I: Житомирский, Новоград-Волынский и Овручский уезды. Т. II: Ровенский, Острожский и Дубенский уезды. Т. III: Кременецкий и Заславский уезды. Т. IV: Староконстантиновский уезд) (1898), І. Тихомирова «Галицкая митрополия. Церковно-историческое исследование» (1895) і книги «Акты Виленской Комиссии для разбора древних актов. т. XXVII», «Виленский Археографический Сборник. т. XII» (1901) [8].

Рецензії на праці Архимандрита Амвросия «Молдавский старец Паисий Величковский (1722—1794)», А. Малєвича «Древняя Жидичинская архимандрия на Волыни», «К истории древней Жидичинской архимандрии на Волыни», М. Теодоровича «Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии» (1902) [9].

Рецензії на праці А. Малєвича «К истории Жидичинской архимандрии на Волыни», М. Теодоровича «К истории Почаевской Лавры», «Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии» (1903) [10].

Рецензії на праці Г. Вийка «Луцкое Крестовоздвиженское братство», М. Теодоровича «К истории Заручаевского Свято-Успенского монастиря некогда существовавшего в г. Овруче», «К истории Почаевской Лавры: Село Верещаки, Кременецкого уезда, как заставное владение Почаевского монастыря в 1687—1700 гг.», «К истории Почаевской Лавры: Тяжебное дело Почаевского монастыря с дворянами в 1670—1710 гг.», «К истории Почаевской Лавры: Удостоверение, данное игуменом Почаевского монастыря Местные благочестивые обычаи и установления у православных на Волыни» і статтю «Сведения о роде Домашевских, строителей соборного храма в Почаевской лавре» (1904) [11].

Рецензії на праці ієромонаха Стефана (Твердинського) «Несколько слов об историческом прошлом и о современном состоянии Крестовоздвиженской Дубенской пустыни», А. Малєвича «К истории древней Жидичинской Архимандрии на Волини», Г. Ольховського «О начале г. Холма и Холмской епархии», Г. Рудикова «Княгиня Мария Загоровская»і статей «Окружное письмо униатского митрополита Афанасия Шептицкого к духовенству в 1738 г.», «К стории Почаевской Лавры» (1905) [12].

Рецензії на праці Ф. Делекторського «Митрополит Литовский Иосиф Симашковозсоединитель западно-русских униатов с православною церковью», В. Струмансько-го «Местные благочестивые обычаи и установления у православных на Волыне» (1906) [13].

Рецензії на праці К. Левитського «Константин Константинович Острожский, доблестний защитник православия и охранитель интересов православной церкви», Г. Рафаловського «Русский философ 18-го века Григорий Сковорода», В. Струминського «Исторический очерк Городищенского женского монастыря» і статей «Новооткрытое подлинное письмо преподобного Иова Почаевского к царю Михаилу Федоровичу Романову», «Песнь о чудотворном образе Почаевской Пречистой Богородицы» (1908) [14].

До історії Волинського краю дослідник звертався в багатьох своїх працях. Так, у фондах Державного архіву Хмельницької області віднайдена та видана рукописна праця Є. Сіцінського «Болоховское княжество (1150—1257)» [15], в якій він показав загадкову й донині ще не повністю з'ясовану сторінку історії Давньої Русі, про літописну Болохівську землю, що виокремилася в XII—XIII ст. в удільну Болохівську державу у межиріччі верхів'їв Південного Бугу і Случа, на порубіжжі Київського і Галицько-Волинського князівства, нині ця територія охоплює межу Східного Поділля і Південно-Східну Волинь. Болохівщина, як вказував Є. Сіцінський, славилася численними поселеннями, могутніми фортецями європейського рівня, високо розвинутими ремеслами і торгівлею. У праці він визначив кордони, подав характеристику етапів становлення, розвитку і занепаду князівства, відніс його населення, літописних дулібів-волинян, до давніх українців, що мешкали на волино-подільських теренах у 1150—1257 рр. Євфимій Йосипович висвітлив у праці життя гордих і свавільних болоховців, їх зв'язки з угорським королем і татарами, показав їх як жертв в галицько-монгольській війні, що вирувала в той час на Русі та їх боротьбу з галицьким князем Данилом. У 1919 р. Є. Сіцінський, крім лекцій з церковної археології студентам богословського факультету Кам'янець-Подільського державного українського університету, читав студентам історико-філологічного факультету університету спецкурс з історії, серед лекцій цього спецкурсу ним була прочитана лекція «Болохівські князі і Болохівська земля» [16], проте віднайти її текст поки що не вдалося.

Також у фондах Державного архіву Хмельницької області зберігається маловідомий авторський рукопис праці Є. Сіцінського «Хмільницький замок і матеріали по м. Хмільнику» [17], яку він розпочав у 1900 р., а закінчив у 1931 р. В ній він висвітлив історію виникнення, становлення на терені бувшого Болохівського князівства міста Хмільник, побудови його замку, цієї унікальної пам'ятки архітектури минулого, провів аналіз типу і плану оборонної споруди, форми і характеру архітектурного мистецтва, показав значення фортифікаційних споруд замку, що свідчили про складну і бурхливу

історію краю і вражали сучасників не тільки військово-інженерними, а й високими архітектурно-художніми даними.

Крім того, в своєму маловідомому історичному нарисі «Гектор Кам'янецької фортеці» (1934) [18] Є. Сіцінський описав дійсні події облоги та захоплення турками Кам'янця в 1672 р. та одного з оборонців Кам'янецької фортеці Юрія-Михала Володийовського — головного героя роману Генріка Сенкевича «Пан Володийовський». Євфимій Йосипович, спираючись на архівні матеріали, спогади свідків подій та наукові праці Й. Роллє, М. Костомарова та інших, створив образ реального героя, який мав деякі відношення до подій на Волині. Він показав у праці, як Володийовський розгромив розбійника Дрозда (Дрозденка), одного з тих самозваних полковників, що з'являлися на Україні в часи «Руїни», після смерті Богдана Хмельницького і грабували населення. Володийовський, одержавши звістки про грабіжника Дрозда, кинувся зі своїм загоном за ним і біля Перекоринець ніччю напав несподівано на Дрозда й розгромив його. Сам Дрозд із деякими своїми співучасниками спасся, користуючись темрявою ночі, і поскакав до Брацлава... Юрій Володийовський після розгрому Дрозда під Перекоринцями з «худопахолка» став перетворюватися в заможнього землянина і «... став знаменитим войовником» [19]. Але не судилося Володийовському довго бути тим паном. Наближалася війна з Туреччиною, війна тим більш страшна, що в Польщі на верхах не вірили в можливість цієї війни, і через це не було зроблено належних військових приготувань... Величезне турецьке військо... восени 1671 р. сконцентрувалося в Тракії й Македонії, а весною наступного року виступило у похід і перейшло Дунай... Головні сили турок посунули в напрямку Кам'янця й в липні досягли Дністра й з'явилися біля Хотина й націлилися взяти Кам'янецьку фортецю.... Володийовський в кінці липня 1672 р. зі своїми загонами пересунувся з Хребтієва до Кам'янця. Але перед тим, як остаточно зостатися в Кам'янці, він поспішив на Волинь до Ієзуполя, щоби попрощатися зі своєю дружиною, бо вона зі Свентославою Потоцькою, дружиною Кам'янецького старости, вибралася на Волинь, бо ці дві пані дуже боялися турецької навали. В Стрільцях під Дубном задержалися вони на кілька день. Сюди же прибув і Юрій Володийовський, і тут подружжя Володийовські перед розлукою зробили собі взаємні записи на випадок смерті... Після цього Володийовський зараз же повернувся до Кам'янця, а його дружина з Потоцькою поїхала далі на північ до Литовських пущ, щоби там заховатися від турок» [20].

Певні додаткові аспекти у висвітлення історії Волині вносить маловідомий переклад Є. Сіцінського з польської мови історичного нарису відомого історика Польщі та України Й. Роллє «Исторический рассказ из прошлого столетия, видрукувана ним у 1889 р. в газеті «Волинь», перевидана в 2003 р. [21]. Володіючи обширними знаннями і багатством мови, образністю мислення і поетичним хистом, Євфимій Сіцінський в своєму перекладі показав реальні історичні події, поєднав науковий виклад і художню майстерність, не відступив від історичної істини, був точним і об'єктивним в описі явищ і ситуацій, прагнув їх не змінити, а лише образно оживити, емоційно підсилити, висвітливши різні аспекти історії минулого Поділля й Волині, подав різного роду пригоди, цікаві випадки з історії Волинського краю, історії і культури України, її земель, а також оповів про трагічну долю литовського українця-переселенця Опанаса, його поневіряння під час своєї подорожі на Україну. Підґрунтям для написання цього історичного нарису було глибоке вивчення минувшини по архівних пам'ятках та історичних матеріалах, дубенські магістратські книги 1677—1720 рр. та глибоке знання автором життя та побуту українського народу, легенд, переказів. У нарисі художньо відтворено багатогранне життя минулих поколінь, змальовано картини побуту місцевих жителів, їх етнографічні й традиційні риси життя, безправне становище українських селян, їх муки й поневіряння. Праця пронизана гордістю і любов'ю до природи, до неповторних ландшафтів України, великою повагою до традицій і побуту українського народу, знедоленого і замордованого поміщиками. Крім того у праці висвітлено деякі аспекти історії тодішнього судочинства на Волині.

Оцінюючи наукові здобутки Є. Сіцінського щодо вивчення історії України та її окремих регіонів, відомий український вчений, професор М. Грушевський у своїй рецензії на одну із його праць писав: «Євфимій Сіцінський, священик в м. Кам'янці, представляє собою типичного провінціяльного дослідника в ліпшім значінню того слова, і для тих, що, сидячи в провінціяльних містах, плачуться на неможливість щось робити, може бути прикладом, як може чоловік робити, сидячи і в такім мало інтелігентнім куті, як

славний Кам'янець. Начавши ще на академічній лавці перекладами історичними, він і пізніше все робив над історією рідного Поділля, безпретенційно збираючи той матеріал, який мав під рукою, звичайно по церковній історії й археології переважно» [22].

Наукові здобутки Є. Сіцінського, в т. ч. статті-рецензії на праці з історії Волині *(збірник усіх його статей-рецензій готується до друку в другому кварталі 2019 р.)*, підтверджують широту його наукових захоплень. Оцінюючи бібліографічну діяльність вченого, її слід сприймати, як українознавчу працю, спрямовану на створення найповнішої джерельної бази з історії України, як підґрунтя розвитку культури українського народу, що базується на рідній мові, державності і вірі, як шлях, позначений досягненнями в галузі бібліографії. Він прийшов до цієї діяльності через власну наукову роботу, виявивши ерудицію енциклопедиста, здатність до логічного мислення, аналізу і синтезу знань, акуратність і точність, готовність і спроможність бути посередником між книжкою та її читачем.

---

1. Трембіцький А. М. Євфимій Сіцінський (1859-1937): наукова та громадська діяльність. Монографія / А. М. Трембіцький. — Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2009. — 300 с.

2. Сіцінський Є. Рец. на «Волынские Епархиальные ведомости» (далі — ВЕВ). № 7-24. — 1895 // Записки НТШ (далі — ЗНТШ). — 1895. — Т. 13. — С. 7—23.

3. Сіцінський Є. Рец. на ВЕВ. № 1-31. — 1896 // ЦДІА України, Львів, ф. 401, оп. 1, спр. 106, арк. 1—2; ЗНТШ. — 1896. — Т. 19. — С. 4—17.

4. Сіцінський Є. Рец. на ВЕВ. № 1—15, 22, 26, 30—36. — 1897 // ЦДІА України, Львів, ф. 401, оп. 1, спр. 106, арк. 21зв.-22зв.; ЗНТШ. — 1897. — Т. 25. — С. 13—24.

5. Сіцінський Є. Рец. на ВЕВ. № 1-14, 18-35. — 1898 // ЗНТШ. — 1898. — Т. 30. — С. 11—21.

6. Сіцінський Є. Рец. на ВЕВ. № 3, 4, 6, 7, 11-24, 33-36. — 1899 // ЗНТШ. — 1899. — Т. 38. — С. 11—18.

7. Сіцінський Є. Рец. на ВЕВ. № 1—15, 23—35. — 1900 // ЦДІА України, Львів, ф. 401, оп. 1, спр. 107, арк. 1—3 зв.; ЗНТШ. — 1900. — Т. 43. — С. 9—20.

8. Сіцінський Є. Рец. на ВЕВ. № 1—19, 33—34. — 1901 // ЗНТШ. — 1901. — Т. 48. — С. 10—16; ЗНТШ. — 1895. — Т. 12. — С. 18—20; ЗНТШ. — 1898. — Т. 30. — С. 26—28; ЗНТШ. — 1901. — Т. 42. — С. 4—5; ЦДІА України, Львів, ф. 401, оп. 1, спр. 105, арк. 60—61, 63—66.

9. Сіцінський Є. Рец. на ВЕВ. № 1—11, 21—29. — 1902 // ЦДІА України, Львів, ф. 401, оп. 1, спр. 107, арк. 17—17 зв.; ЗНТШ. — 1902. — Т. 56. — С. 4-11.

10. Сіцінський Є. Рец. на ВЕВ. № 1—18. — 1903 // ЗНТШ. — 1903. — Т. 62. — С. 15—24.

11. Сіцінський Є. Рец. на ВЕВ. № 1—5, 7, 12—13, 15, 18, 23—24, 26, 33—34. — 1904 // ЗНТШ. — 1904. — Т. 68. — С. 9—15.

12. Сіцінський Є. Рец. на ВЕВ. № 1—31. — 1905 // ЗНТШ. — 1905. — Т. 74. — С. 167—173.

13. Сіцінський Є. Рец. на ВЕВ. № 1, 2, 17. — 1906 // ЦДІА України, Львів, ф. 401, оп. 1, спр. 107, арк. 27.

14. Сіцінський Є. Рец. на ВЕВ. № 8—13, 15, 24, 28—29, 31, 34—37, 47—48. — 1908. // ЦДІА України, Львів, ф. 401, оп. 1, спр. 105, арк. 92зв.-97; ЗНТШ. — 1908. — Т. 91. — С. 169—175.

15. Євфимій Сіцінський. Болоховское княжество (1150-1257) / Євфимій Сіцінський; Передм. та упорядн. А. М. Трембіцький. — Хмельницький: [б. в.], 2004. — 27 с.

16. Завальнюк О. М. Вихідці Поділля-викладачі Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету (1918—1921) / О. М. Завальнюк // Наукові праці Кам'янець-Подільського держ. пед. університету. — Кам'янець-Подільський, 2001. — С. 300—318.

17. Сіцінський Є. Хмільницький замок і матеріали по м. Хмільнику. Авторський рукопис. 15 жовтня 1900—1931 рр. // Державний архів Хмельницької області, ф. р-3333, оп. 1, спр. 12, арк. 1—89.

18. Євфимій Сіцінський. Гектор Кам'янецької фортеці / Євфимій Сіцінський; Передм. та упорядн. А. М. Трембіцький. — Хмельницький: [б. в.], 2003. — 30 с.

19. Сіцінський Є. Гектор Кам'янецької фортеці... — С. 12—14.

20. Сіцінський Є. Гектор Кам'янецької фортеці... — С. 15—17.

21. Д-р Антоний. Исторический разсказ из прошлого столетия / Антоний Ролле ; Перекл. з пол. Е. Сецинский // Волынь. — 1889. — № 20—23; Трембіцький А. М. Вклад Є. Сіцінського у вивчення історії Волині / А. М. Трембіцький // Духовні витоки Житомирщини: Науковий збірник «Велика Волинь»: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. — Т. 29 / Гол. ред. М. Ю. Костриця. — Житомир : М. Косенко, 2003. — С. 181—192.

22. Грушевський М. Рец. на працю: Е. Сецинский. Город Каменец-Подольск. Историческое описание // ЗНТШ. — 1895. — Т. 8. — С. 16—18.

протоієрей Владислав Фульмес
(м. Луцьк)

ЦЕРКОВНО-РЕЛІГІЙНА КНИГОЗБІРНЯ МИТРОПОЛИТА АНАТОЛІЯ (ДУБЛЯНСЬКОГО)

Митрополит Анатолій (Дублянський) за майже 50-літній період перебування в Німеччині зібрав чималу приватну бібліотеку, основу якої складали книги церковного, богословського та історичного напрямів. Про історію передачі приватної бібліотеки митрополита Анатолія з Нового Ульму (Німеччина) до м. Луцька (Україна), а саме — до Волинської духовної семінарії, можна довідатись з публікації автора: «Бібліотека митрополита Анатолія (Дублянського): історія передачі та сучасний стан». У середині пакунків, які були доставлені до Волинської духовної семінарії 26 жовтня 1993 року, разом з книгами був машинописний документ під назвою «Список книжок і брошур релігійного і церковного змісту з бібліотеки архієпископа Анатолія (Дублянського) в Новому Ульмі (Німеччина)», який мав рукописні правки та доповнення. Документ не датований, також не вказано ім'я укладача. Поділ книг за тематичними категоріями відсутній, позиції подані в не алфавітному порядку, але пронумеровані. В описі книг вказано автора, назву видання та кількість примірників, які передавалися. Список укладений на семи аркушах, до нього внесено 295 одиниць, серед яких книги, брошури, ноти, матеріали конференцій та церковно-релігійні журнали, що виходили в діаспорі. Загальна кількість нараховує 404 книги. Без сумніву, творцем цього машинописного документу з власними рукописними правками був сам господар книгозбірні — митрополит Анатолій (Дублянський). Зважаючи на особливості української мови в діаспорі та поважний вік, у документі зустрічаються деякі граматичні та стилістичні невідповідності з сучасним українським правописом.

Нижче публікуємо перелік ідентифікованих книг з машинописного документу (в квадратних дужках вказана кількість книг), який дає можливість побачити склад більшої частини церковно-релігійної бібліотеки владики Анатолія, адже відомо, що у наступні роки владика Анатолій передав до семінарської бібліотеки ще декілька книг та церковних журналів, а науково-історичну частину бібліотеки отримали Східноєвропейський (тоді — Волинський) національний університет імені Лесі Українки, Львівська наукова бібліотека імені Василя Стефаника та Волинський краєзнавчий музей.

На сьогодні більшість книг з приватної бібліотеки митрополита Анатолія (Дублянського) зберігаються у іменному фонді № 6 «митрополита Анатолія (Дублянського)» в бібліотеці Волинської православної богословської академії Української Православної Церкви Київського Патріархату (м. Луцьк), студенти та відвідувачі якої мають можливість користуватись цим цінним набутком видатного ієрарха.

Архів Волинської єпархії УПЦ Київського Патріархату. Список книжок і брошур релігійного і церковного змісту з бібліотеки архієпископа Анатолія (Дублянського) в Новому Ульмі. — 7 арк.

При використанні матеріалів посилання обов'язкове:
Фульмес В., прот. Церковно-релігійна книгозбірня митрополита Анатолія (Дублянського). [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://vpba.academia.edu/VladyslavFulmes

«Список книжок і брошур релігійного і церковного змісту з бібліотеки архієпископа Анатолія (Дублянського) в Новому Ульмі (Німеччина)»

1. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. — Нью-Йорк. — Т. 1. — 1955. — 294 с.

2. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. — Нью-Йорк. — Т. 2. — 1956. — 398 с.

3. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. — Нью-Йорк. — Т. 3. — 1957. — 390 с.

4. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. — Нью-Йорк. — Т. 4. — Ч. 1. — 1961. — 384 с.

5. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. — Нью-Йорк. — Т. 4. — Ч. 2. — 1966. — 416 с. [5]

6. Киево-Печерский Патерик, или сказания о житии и подвигах святых угодников Киево-Печерской лавры. — 1967. — 255 с. [1]

7. Власовський І. Пропам'ятна книга. — Торонто, 1974. — 142 с. [1]

8. Архіпастирська праця владики Ореста (Іванюка). — Мюнхен, 1973. — 90 с. [1]

9. Андрей, архієпископ. Від Єрусалиму починаючи: православіє, римо-католицтво, протестантство. — Едмонт—Альберта, 1967. — 93 с. [2]

10. Логвме Н. По Україні. [1]

11. Липківський Василь, митрополит. Історія Української Православної Церкви. [1]

11.а. Липківський Василь, митрополит. Відродження Української Церкви. [1]

12. Полонська-Василенко Н. Історичні підвалини УАПЦ. — Рим, 1964. — 126 с. [4]

14. Татомир Ю., прот. Христос моя сила: пам'ятка сповідника. — Галлендорф, 1918. — 27 с. [1]

15—19. Закон Божий. 5 різних книг. [5]

20. Федорович М., прот. Духовні науки. — 1968. — 27 с. [1]

21. Бичинський З. Іван Гус. Історично-біографічна студія. — Торонто—Вінніпег, 1955. — 200 с. [1]

22. Стечишин М. Ісидоризм у Римській Церкві. — Вінніпег, 1962. — 375 с. [1]

23. Іларіон, митрополит. Як поводитися у Божому храмі. — Вінніпег, 1955. — 72 с. [1]

24-25. Перхорович Ю. Шевченкові Образи Божої Матері. — Мюнхен, 1964. — 14 с. [2]

26. Кудрик В., прот. Життя Йосафата Кунцевича. — Вінніпег, 1948. — 193 с. [1]

27. Холмський І. Історія України. — Нью-Йорк, 1971. — 370 с. [1]

28. Іларіон, митрополит. Митрополит Мученик Арсеній Мацієвич. — Вінніпег, 1964. — 279 с. [1]

29. Іларіон, митрополит. Поділ Єдиної Христової Церкви і перші спроби поєднання її. — Вінніпег, 1952. — 384 с. [1]

30. Кіндзерявий-Пастухів С., архіпресвітер. Про покаяння. Бесіда з друзями. — США, 1992. [1]

31. Дондейн, А. проф. Современный материализм и вера в Бога. — Брюссель, 1991. — 32 с. [1]

32. Русин І. До втеклих від віри православних Єпископів. [1]

33. Іларіон, митрополит. Служити народові — то служити Богові. — Вінніпег, 1965. — 119 с. [1]

34. Коржан М., прот. Українська Православна Церква і екуменічний рух. — Мюнхен, 1963. — 32 с. [1]

35. Коржан М., прот. Східні Церкви. — Мюнхен, 1964. — 24 с. [1]

36. Коржан М., прот. Панправославні конференції на Родосі. — Мюнхен, 1965. — 22 с. [1]

37. Діонисій, митрополит. Археологія Євхаристичного культу. — Канада—Вінніпег, 1979. — 102 с. [1]

38. Чин архієрейського освячення храму. [1]

39. Чин архієрейського посвячення церкви. [1]

40. Булгаков С., прот. Свв. Петр и Иоанн. Два первоапостола. — Париж, 1926. — 91 с. [1]

41. Ярмусь С., прот. Причинки до мислення про сучасне душпастирство. — Вінніпег, 1975. — 80 с. [1]
42. Михаїл, архієпископ. Месія Христос Спаситель світу. [1]
43. Михаїл, архієпископ. Світова епопея. — Канада—Торонто, 1954. — Ч. 1. — 72 с. [1]
44. 40-річний ювілей української православної парафії в Нью-Йорку. [1]
45. Українська Православна Церква в Америці. [1]
46. Ювілейна книга на пошану його високопреосвященства, високопреосвященнійшого Михаїла, архиєпископа Торонта і Східньої Канади з нагоди його 80-ліття і 45-ліття священства. — Торонто, 1965. — 148 с. [1]
47. Бібліотека християнина. — Нью-Йорк, 1954. — Ч.1. — 48 с. [2]
48. Іларіон, митрополит. Обоження людини — ціль людського життя. — Вінніпег, 1954. — 96 с. [1]
49. Іларіон, митрополит. Хресне знамення. — Вінніпег, 1955. — 152 с. [1]
50. Теодорович І., архієпископ. Благодатність ієрархії УАПЦ. — Регенсбург, 1947. — 143 с. [1]
51. Берестейській битві 340 років. Тези другої республіканської науково-теоретичної конференції 15 червня 1991 року. — Рівне, 1991. — 91 с. [1]
52. Михаїл, архієпископ. Коротка Св. Біблія. Віра в Месію-Христа Спасителя в Старому Завіті і Церква Христова. — Канада—Торонто, 1971. — 192 с. [1]
53. Нюстрем Е. Библейский энциклопедический словарь. [1]
54. Мартирологія Українських Церков у чотирьох томах. Том І. Українська Православна Церква: документи, матеріали, християнський самвидав України. — Торонто—Балтомир, 1987. — 1207 с. [1]
55. Федорів Ю., свящ. Історія Церкви в Україні. — Торонто, 1967. — 364 с. [1]
56. Акафіст Пресвятій Богородиці перед Її чудотворним образом Холмським. — Холм, 1992. — 19 с. [1]
57. Полонська-Василенко Н. Особливості Української Православної Церкви // «Український Збірник». — Книга 14. — Мюнхен, 1958. — С. 93 — 142. [1]
58. В обороні віри. Збірник статей присвячений 1000-літтю хрещення України в 1988 р. — Ч. 5. — Торонто—Канада, 1984. — 494 с. [1]
59. Бурко Д., протопресвітер. Українська Автокефальна Православна Церква — вічне джерело життя. — Саут-Бавнд-Брук—Нью Джерсі, 1988. — 392 с. [1]
60. В Обороні Віри. Видання православного братства при катедрі святого Володимира в Торонто. — Торонто, 1957. — Ч. III. — 154 с. [1]
61. В Обороні Віри. Видання православного братства при катедрі святого Володимира в Торонто. — Торонто, 1959. — Ч. IV. — 264 с. [1]
62. Кудрик В. Маловідоме з історії Греко-Католицької Церкви. — Вінніпег, 1952. — Том І. — 254 с. [1]
63. Кудрик В. Маловідоме з історії Греко-Католицької Церкви — Вінніпег, 1955. — Том ІІ. — 286 с. [1]
63. Мейендорф И., прот. Православие и совроменний мир. [1]
64. Гільтайчук М., протопресвітер. Загублені перла. Хроніка одного українського села. — Новий Ульм, 1978. — 64 с. [1]
65. Іларіон, митрополит. Канонізація святих в українській церкві. — Вінніпег, 1965. — 224 с. [1]
66. Скакальський І., архімандрит. Паломництво по святих місцях Сходу. — Вінніпег, 1966. — 200 с. [1]
67. Шмеман А., прот. Исторический путь православия. [1]
68. Лотоцький О. Українські джерела церковного права. — Саут-Баунд-Брук—Нью-Йорк, 1984. — 306 с. [1]
69. Гуль Р. К вопросу об «Автокефалии». Письмо А. И. Солженицына патриарху Пимену. — Нью-Йорк, 1972. — 32 с. [1]
70. Беркута І. Вірогідність Біблії. — Вінніпег, 1983. — 162 с. [1]
71. Косик В. Тисячоліття християнства в Україні (988—1988). — Брюссель — Лондон, 1987. — 64 с. [1]

72. Фотиев К. Попытки украинской церковной автокефалии в XX веке. — Мюнхен 1955. — 80 с. [1]

73. Михаїл, архієпископ. Пояснення трудних місць Євангелія Євангелиста Іоана. — Канада—Торонто, 1956. — 250 с. [2]

74. Онуфрійчук Ф. Історія 60-ліття Українського православного собору Св. Покрови у Вінніпезі. — 200 с. [1]

75. Онуфрійчук Ф. Митрополит Андрей в служінню Богові, Українській Православній Церкві і українському народові. — Вінніпег, 1983. — 200 с. [1]

76. Лотоцький О. Український Архиєратикон. — Варшава, 1932. — 58 с. [1]

77. Бачинський Є., єпископ. Нарис історії парафій УАПЦ у Франції. — Чикаго, 1954. — 16 с. [1]

78. Іларіон, митрополит. Українська Церква. — Канада—Вінніпег, 1982. — 366 с. [1]

79. Туркало Я. Нарис історії Вселенських Соборів (325—787). — Брюссель, 1974. — 320 с. [1]

80. Нарис історії УАПЦ у Великій Британії. 1947—1987. — Лондон, 1988. — 616 с. [1]

81. Корчагін О. Добра новина. [1]

82. Плічковський Н, протопресвітер. Нарис історії Української Православної Церкви. — Сідней, 1988. — 123 с. [1]

83. Власовський І. Києво-Печерська Лавра та її історичне значення. — Торонто, 1966. — 42 с. [1]

84. Коротка історія Православної Церкви. [1]

85. Кардинал Любачівський. Чи справді було хрещення Росії 988 року? — Рим—Мюнхен, 1986. — 87 с. [1]

86. Зеньковський В., прот. Апологетика. — Париж, 1957. — 260 с. [1]

87. Український Православний Кафедральний Собор Святого Князя Володимира. — Чікаго, 1986. — 103 с. [1]

88. Пропам'ятна брошура. Храм Божий у Генку — Бельгія. — Генк, 1986. — 28 с. [1]

89. Монументальний живопис на Україні XVII—XVIII ст. Альбом. [1]

90. Антонович С. Короткий історичний нарис Почаївської Успенської Лаври. — Аргентина—Сан-Андрес, 1961. [1].

91. Сагайдаківський В., свящ. Правди не втопити: спогад з 50-річчя пастирства 1927—1977. — Торонто, 1977. — 362 с. [1]

92. Матеріали конференції 100-ліття хрещення України. — Лондон. [1]

93. Ярмусь С., Ярмусь А. До питання старості, хворіння і смерті. — Вінніпег, 1989. — 91 с. [1]

94. Сильвестр, єпископ. Церковний устрій в Україні. — Новий Ульм, 1946. — 65 с. [1]

95. Гомзин Б. Ієрархічна залежність Української Церкви. Додаток до Українського Православного Вісника. — № 47. — Червень, 1979. [1]

96. Савчук С., архіприсвітер. До взаємовідносин між Українськими православними церквами у вільному світі. — Вінніпег, 1972. — 62 с. [1]

99. Україна. Енциклопедія для молоді. [1]

100. Київ. Архітектурний. [1]

101. Іларіон, митрополит. Мої проповіді. — Вінніпег, 1973. — Ч. 1. — 185 с. [1]

102. Мороз М. Виставка ікон у Мюнхені. — 1985. — 13 с. [1]

103. Дурново О. Так говорил Христос. — Москва, 1915. — 362 с. [1]

104. Зауер Е. На світанку викуплення людства. — 173 с. [1]

105. Джін А. Гетц. Любіть один одного. — Вінніпег—Едмонтон, 1983. — 148 с. [1]

106. 40-літній ювілей Українського Православного Братства св. Володимира в Торонті. — Торонто, 1978. — 64 с. [1]

107. Ярмусь С., прот. Релігії світу, культура і християнське православіє. — Вінніпег, 1981. — 46 с. [1]

108. Історія досліджень УАПЦ. 1921—1930. Машинопис. [1]

109. 988 св. православ'я на Рівненщині. — Рівне, 1991. — 23 с. [1]

110. Потієнко В. Відновлення ієрархії Української Православної Автокефальної Церкви. — Новий Ульм, 1971. — 66 с. [1]
111. В пам'ять митрополита Андрія (Кущака) — Нью-Йорк, 1989. — 120 с. [1]
112. Katalog der ausstellung and ukrainischer und weissrussischer ikonen. — Munchen-Autenried, 1979 — 60 s. [1]
113. Дудко Д., свящ. О нашем Уповании. — Москва, 1974. — 271 с. [1]
114. «Софія Київська». Альбом. [1]
115. Липківський В., митрополит. Проповіді. — Чікаго, 1966. [1]
116. Мак Артур Молодший Джон Ф., др. Харизматики. Доктиранальна перспектива. — Вінніпег—Едмонтон, 1987. — 237 с. [1]
117. Бендха М. Православна Дієцезія Пжемольська 1598—1681. [1]
118—119.Сербська Православна Церква. Два альбоми різні. [2]
120. Замфіреску Д. Фундаментальна книга європейської культури. — Бухарест, 1991. — 23 с. [1]
121. Шумовський Д., прот. Святитель Іоасаф Білгородський. — Додаток до Українського Православного Вісника — Ч. 69. — 38 с. [1]
122. Іларіон, митрополит. Старець Паїсій Величковський. Його життя, праця та наука. — Вінніпег, 1975. — 151 с. [1]
123. Гаюк С., свящ. Святий Феодосій Углицький, Архієпископ Чернігівський на тлі своєї доби. — Баунд-Брук, 1987. — 35 с. [1]
124. Власовський І. Живе слово: збірка духовних бесід на церковні свята й різні випадки. — Нью-Йорк, 1958. — 157 с. [1]
125. Новый Завет. [1]
126. Служебник. [1]
127. Святе письмо Старого і Нового Завіту. [1]
128. Біблійні оповідання. [1]
129—130. Воронин О. Єдина Церква Христова й роз'єднане християнство. — Нью-Йорк—Баунд-Брук, 1956. — 52 с. [3]
131. Власовський І. Живе слово: збірка духовних бесід на церковні свята й різні випадки. — Нью-Йорк, 1958. — 157 с. [1]
132. Православна Віра. Послання Східних Патріархів. — Вінніпег, 1957. — 200 с. [1]
133. Бичинський З. Історія і суть протестантизму. — Піттсбург, 1911. — 197 с. [1]
134. Артюшенко Ю. Цілюще джерело. — Чікаго, 1961. — 26 с. [1]
135. Овечко І. Ти був чужий. — Сан-Паулу, 1957. — 114 с. [1]
136. Іларіон, митрополит. Хвалимо Бога українською мовою. — Вінніпег, 1962. — 61 с. [1]
137. Яремко М. Православіє і світова Рада церков. — Вінніпег, 1956. — 72 с. [1]
138. Бондар П. Збірка євангельських оповідань. [1]
139. Чіварді Л., свящ. Вишкіл до апостольства. — Мюнхен, 1953. — 146 с. [1]
140. Акафист Преподобному и Богоносному отцу нашему Иову, игумену и чудотворцу Почаевскому. — Варшава. [1]
141. Акафіст святому апостолу і євангелисту Іоану Богослову. — Варшава, 1929. [1]
142. Шумовський А. Поклін св. Почаївській Лаврі. — Торонто, 1962. — 40 с. [1]
143. Марцинковский В. Пособие при изучении Евангелия от Иоанна. — 1934. — 174 с. [1]
144. Як правити Святу Літургію. [1]
145. Власовський І. Православно-християнське моральне богословіє. — Нью-Йорк—Баунд-Брук, 1973. — 144 с. [1]
146. Іларіон, митрополит. Таїнство хрещення православної церкви: богословсько-історична студія. — Вінніпег, 1956. — 128 с. [1]
147. Поучение святительское. [1]
148. Священная история Ветхого и Нового Завета. Издание Общества для распространения Евангелия в России. — Стокгольм, 1946. — 128 с. [1]
149. Часослов (церковнослов'янською). — Париж. — 332 с. [1]
150. Архієрейська Літургія й архієрейська візитація. — Канада—Вінніпег, 1954. — 80 с. [1]

151. Архиєпископ Ігор. Коротка наука Закону Божого. Старий Заповіт. — Авгсбург, 1946. — 48 с. [1]

152. Історія Православної Христової Церкви. [1]

153. Нагай С. Віра, Церква і Нарід. — Авгсбург, 1963. — 28 с. [1]

154. Кох К. Краткая история христианской церкви. [1]

155. Іларіон, митрополит. Бог і світ. Читанка для молоді недільних і українських шкіл та для родин. — Вінніпег, 1964. — Ч.1. — 72 с. [1]

156. Акафіст Покрову Божої Матері. [1]

157. Донецков А., прот. Учебник Закона Божия. — Мюнхен, 1946. — 80 с. [1]

158. Гаюк С., свящ. Унійна діяльність Мелетія Смотрицького. Історичний нарис. — Нью-Йорк—Баунд-Брук, 1970. — 55 с. [1]

159. Гагам Б. Мир із Богом. [1]

160. Барчук І. Гомілетика. — Торонто, 1972. — 165 с. [1]

161. Михаїл, митрополит. Поширений Катехизис православної церкви Христової. — Кенсінгтон, 1992. — 176 с. [1]

162. Гаюк С., прот. Короткий православно-християнський Катехизис (для школи і сім'ї). — Штуттгарт—Цуффенгаузен, 1947. — 46 с. [1]

163. Гаюк С., свящ. На Божій ниві (бесіди на свята дванадесяті та інші). — Нью-Йорк, 1958. — 66 с. [1]

164. Карачківський О. Священна історія Старого Заповіту. — Ганновер, 1946. [1]

165. Карачківський О. Священна історія Нового Заповіту. — Ганновер, 1946. [1]

166. Дорошенко Д. Короткий нарис історії Христової Церкви. — Нью-Йорк, 1970. — 121 с. [1]

167. Виноградов В., прот. Пастырское богословие. — Мюнхен, 1965. — 62 с. [1]

168. Дорошенко Д. Православна Церква в минулому і сучасному житті українського народу. — Берлін, 1940. — 71 с. [1]

169. Іларіон, митрополит. Любімо свою Українську Православну Церкву. — Вінніпег, 1966. — 43 с. [1]

170. Іларіон, митрополит. Навчаймо дітей своїх української мови. — Вінніпег, 1961. — 63 с. [1]

171. Шумовський А. Поклін св. Почаївській Лаврі. — Торонто, 1962. — 40 с. [1]

172. Русский Первопечатник Иван Федоров. [1]

173. Федорович М., прот. По стежках життя. [1]

174. Виноградов В., прот. Пастырское богословие. Випуск второй. [1]

175. Володимир, архієпископ. Збірка проповідей. [1]

176. Богословський вісник. Місячник. Орган Української Автокефальної Православної Церкви на еміграції. — Ч. 1. — Червень 1948. — 96 с. [1]

177. Богословський вісник. Місячник. Орган Української Автокефальної Православної Церкви на еміграції. — Ч. 2. — Липень—грудень 1948. — 176 с. [1]

178—181. Великий сборник. Мінеї і інші Богослужіння [4]

182. Дубилко І. Почаївський монастир в історії нашого народу. — Вінніпег, 1986. — 115 с. [1]

183. Булавка В., прот. Короткий курс Богослужіння Української Православної Церкви. [1]

184. Четвериков С., прот. Великим постом. — Париж. — 84 с. [1]

185. Теодорович І., архиєпископ. Порядок служб при архиєрейських завітаннях. — Вінніпег—Ман, 1925. — 20 с. [1]

186. Акафіст Пресвятій Богородиці. Світлій Оселі вигнанців бездомних. — Рейн, 1946. — 31 с. [1]

187. Мельничук М., прот. Вифлиєм. Катехизм для дітей. — Вінніпег, 1947. — 48 с. [1]

188. Житія Святых. — №1 Сентябрь. — Мюнхен, изданые обители пр. Іова Почаевского, 1950. — 72 с. [1]

189. Житія Святых. — №3 Октябрь. — Мюнхен, изданые обители пр. Іова Почаевского, 1951. — 116 с. [1]

190. Житія Святых. — №6 Ноябрь. — Мюнхен, изданые обители пр. Іова Почаевского, 1953. — 152 с. [1]

192. Библия. [1]

193. Письма Старого і Нового Заповіту [1]

194. Панаіоти Н. Святая гора Афон и славяне. — Берн, 1963. — 35 с. [1]

195. Ващенко В. Святоименний Афон. [1]

196. Федорів Ю., свящ. На чернечій горі Афон. [1]

197. Федорович М., прот. Криниця благодаті. — Нью-Йорк—Баунд-Брук, 1956. — 52 с. [1]

196. Микорский В. Разрушение культурно-исторических памятников в Киеве в 1934—1936 годах. — Мюнхен, 1951. — 21 с. [1]

197. Епоха до нашествия татар. — Мюнхен, 1947. — 14 с. [1]

198. Анастасий, митрополит. Мысли о пастырстве. — Мюнхен, 1948. — 19 с. [1]

199. Бранденбург Г. Притча про блудного сина. — Мюнхен, 1955. — 54 с. [1]

200. Іларіон, митрополит. Релігійність Тараса Шевченка: ювілейне видання з приводу 150-ліття з дня народження Тараса Шевченка (1814—1964). — Вінніпег, 1964. — 128 с. [1]

201. Потієнко В. Відновлення ієрархії Української Православної Автокефальної Цекрви. — Новий Ульм, 1971. — 66 с. [1]

202. Онуфрійчук Ф. Книгозбірня митрополита Іларіона. — Вінніпег, 1963. — 27 с. [1]

203. Липківський В., митрополит. Православна Христова Церква Українського Народу. — Мюнхен, 1951. — 32 с. [1]

204. Явдась М., прот. Матеріали до Патерика Української Автокефальної Православної Церкви. — Мюнхен, 1951. — 48 с. [1]

205. Чехівський В. За церкву, Христову громаду, проти царства тьми. — Франкфурт—Майна, 1947. — 40 с. [1]

206. Діяння Собору 1921 року і інше. [1]

207. Діяння Собору УАПЦ в 1921 р. і головні засади. [1]

208. Акафіст Покрові Пресвятій Богородиці «Нерушимої стіни». [1]

209. Історична Записка про минуле життя Української Православної Церкви і відродження її автокефалії. — Мюнхен—Нюрнберг, 1954. — 28 с. [1]

210. Іларіон, митрополит. Українська Патрологія. — Вінніпег, 1965. — 164 с. [1]

211. Божа Наука. Катехизм християнсько-католицької віри на основі Біблії. — Гайденав, 1946. — 187 с. [1]

212—213. Житія Святих. Дві різні книги. [2]

214. Іларіон, митрополит. Біблійні студії. — Вінніпег, 1963. — Т. І. — 287 с. [1]

215. Бранденбург Г. Дорога до Христа. Переклад: М. Костів. — 1955. — 168 с. [1]

216. Федотов Г. Святые Древней Руси. — Нью-Йорк, 1960. — 243 с. [1]

218. Липківський Василь, митрополит. Відродження Церкви в Україні. [1]

219. Мейендорф И., прот. Православие и совроменний мир. [1]

220. Зернов Н. Русское религиозное возрождение в XX ст. — Париж, 1974. — 382 с. [1]

221. Іларіон, митрополит. Як поводитися в Божому Храмі. — Вінніпег, 1955. — 72 с. [1]

222. Ковалів П., проф. Віра й наука. — Вінніпег, 1962. — 32 с. [1]

223. Іларіон, митрополит. Кирило і Мефодій: Апостоли Всеслов'янські. — Вінніпег, 1963. — 16 с. [1]

224. Овечко І. І сталося чудо Боже. — Бразилія—Сан-Паулу, 1955. — 48 с. [1]

225—226. Бібліотека християнина. — Нью-Йорк—Вінніпег, 1954. — Ч. 1. — 48 с. [2]

227. Новый Завет и Псалмы. — Лондон, 1948. — 94 с. [1]

228. Евангелие. [1]

229. Іларіон, митрополит. Ідеологія Української Церкви. — Холм, 1944. — 56 с. [1]

230. Молитовник УАПЦ. [1]

231. Божественна Літургія св. Василія Великого. [1]

232. Андрій, архієпископ. Молитовник для хворих. [1]

233—234. Божественна Літургія Іоана Золотоустого. Для мирян. — Лондон, 1958. — 16 с. [2]

233—234. Дублянський А., прот. Українські святі. — Мюнхен, 1962. — 100 с. [2]

235. Дублянський А., прот. Тернистим шляхом. Життя Митрополита Никанора Абрамовича. — Лондон, 1962. — 80 с. [1]

236. Білон П., прот. Спогади. — Пітсбург, 1952. — 164 с. [1]

237. Білон П., прот. Спогади. — Пітсбург, 1956. — 135 с. [1]

238. Іларіон, митрополит. Фортеця Православія на Волині. Свята Почаївська Лавра. Церковно-історична монографія. — Вінніпег, 1961. — 398 с. [1]

239. Жуковський А. Петро Могила і питання єдності Церков. — Париж, 1969. — 282 с. [1]

240. Явдась М., прот. Українська Автокефальна Православна Церква. — Мюнхен—Інгольштадт, 1956. — 228 с. [1]

241. Овчаренко М., прот. Розумність у світлі: Бог. — Вінніпег, 1969. — 79 с. [1]

242. Корчмарик Ф. Духовні впливи Києва на Московщину. — Нью-Йорк, 1964. — 146 с. [1]

243. Теодорович Н. Ліквідація Греко-католицької Церкви в СРСР // «Український збірник». — Книга 17. — Мюнхен, 1960. — 130 с. [1]

244. Михаїл, архієпископ. Світова Епопея. — Торонто, 1954. — 72 с. [1]

245. Коржан М., прот. Українська православна церква і екуменічний рух. — Мюнхен, 1963. — 32 с. [1]

246. Wolfgang K. Ukrainische Autokephale Orthodoxe Kirche. [1]

247. Кох Г., проф. Теорія III Риму в історії відновленого Московського Патріархату 1917—1952. — Мюнхен, 1953. — 329 с. [1]

248. Оглоблин О. Московська теорія III Риму в XVI—XVII ст. — Мюнхен, 1951. — 56 с. [1]

249. Кох Г. Історичні підстави теорії III Риму. [1]

250. Крупницький Б. Теорія III Риму і шляхи російської історіографії. — Мюнхен, 1952. — 29 с. [1]

251. Полонська-Василенко Н. Теорія III Риму в Росії протягом XVIII та XIX ст. — Мюнхен, 1951. [1]

252. Мірчук І. Історично-ідеологічні теорії III Риму // Збірник праць Церковно-Археографічної Комісії Апостольського візитатора українців у Західній Європі. — Мюнхен, 1954. — 64 с. [1]

253. Альбом пам'ять митрополита Полікарпа (Сікорського). [1]

254. Людина праці. 10-ліття архіпастирської праці митрополита Іларіона. — Ч. 15. — Квітень, 1971. — 30 с. [1]

255. Хроніка парафії катедрального Собору Св. Князя Володимира Великого в Чікаго. [1]

256. Ювілейна книга на пошану митрополита Іларіона у 75-ліття його життя й праці 1882-1957. — Вінніпег, 1958. — 320 с. [1]

257. Діброва Г. Форми матеріального і нематеріального буття. [1]

258. Ярмусь С., прот. Причинки до мислення про сучасне душпастирство. — Вінніпег, 1975. — 80 с. [1]

259. О монашестве. Четыре поучения протоиерея о. Іоанна Восторгова. — 1913. — 48 с. [1]

260. Калинович П., прот. Літургіка. Курс лекцій. Частина 1, 2. [2]

261. Онуфрійчук Ф. 35-ліття парафії в Йорктоні. [1]

262. Татомир Ю., прот. Христос моя сила: пам'ятка сповідника. — Галлендорф, 1918. — 27 с. [1]

263. Бощанський В. Уроки по пастирському богослів'ю. [1]

264. Іеонен. (Книга фламандською мовою з передмовою владики Анатолія). [1]

265—270. Ноти для Богослужіння і треб. [6]

266. Булгаков С. Настольная книга для Священно-церковно-служителей. — Харьков, 1900. — 1272 с. [1]

267. Никольский К. Пособие к изучению устава богослужения Православной церкви. [1]

268. Потієнко В. Відновлення ієрархії Української Православної Автокефальної Цекрви. — Новий Ульм, 1971. — 66 с. [1]

269. Воронин О. Автокефалія Української Православної Церкви. — Кенсінгтон, 1990. — 63 с. [1]

270. Воронин О. Історичний шлях УАПЦ. — США—Кенсінгтон, 1992. — 136 с. [1]

271. Михаїл, митрополит. Поширений Катехизис православної церкви Христової. — Кенсінгтон, 1992. — 176 с. [1]

272. 6 брошур церковного змісту. [6]

273. Ноти для молебня. [2]

274. Партетура Всенічної Служби простого наспіву. [1]

275. Божественна Літургія Наперед освячених дарів. — Мюнхен. — 24 с. [1]

276. Православний молитвослов. — Мюнхен, 1946. — 70 с. [1]

277. Український Православний Часослов. [1]

278. Чин Пасії. — Віртемберг, 1946. [1]

279. Теодорович І., архієп. Благодатність ієрархії Української Автокефальної Православної Церкви. — Регенсбург, 1947. — 144 с. [1]

280. Власовський І. Архіпастирський ювілей високопреосвященнійшого митрополита Полікарпа. 1932—1952. — Лондон, 1952. — 16 с. [1]

281. Коротка історія Православної Церкви. [1]

282. Никанор, архієпископ. Догматично-канонічний устрій св. Православної Вселенської Церкви. — 1948. — 23 с. [1]

283. Власовський І. Канонічні й історичні підстави для автокефалії Української Православної Церкви. — Аугсбург, 1948. — 23 с. [1]

284. Последование на день Святия Пасхи. — Почаев. — 34 с. [1]

285. 1000 Jahre Ukrainische Orthodoxe. [1]

286. Липківський В., митрополит. Проповіді. [1]

287. Літургія Св. Іоанна Златоустого (ноти). — 22 с. [2]

288. «Українське православне слово». — США. [39+21+7]

289. «Відомості». — Лондон. [12+3]

290. «Церковне життя». — Мюнхен. [6].

291. «Рідна церква». — Новий Ульм (Ч. 15—156).

292. «Дзвін». — Аргентина [2].

293. Ukraine Orthodox Word [2].

294. Український православний календар 1947, 1948, 1949, 1959. [5].

295. Требник Петра Могили — 1952. [1]

Світлана Чибирак
(м. Луцьк)

ТЕАТРАЛІЗОВАНА ЕКСКУРСІЯ «ФЕДІР ВОВК ПОДОРОЖУЄ ВОЛИННЮ» ЯК ОДНА З ФОРМ ЕКСПОЗИЦІЙНОЇ РОБОТИ ВОЛИНСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

Сьогодні музеї України починають шукати нові форми та методи роботи з відвідувачами. Це зумовлено їх бажанням бути конкурентоздатними, економічно-рентабельними, а також не втратити статус культурного центру. Безперечно, що українські музеї мають низку проблем, серед яких чи не найголовнішою є неможливість здійснити реекспозицію. Адже оновлення експозиції потребує значних затрат часу (коли музей буде закритий для відвідувачів: демонтаж старої експозиції, монтаж нової експозиції) та коштів, необхідно залучити до роботи професіоналів: наукових працівників, художників, архітекторів, дизайнерів.

Не маючи змоги вирішити питання осучаснення експозиції, наукові працівники музею шукають нові форми роботи з відвідувачами на базі сталої експозиції. Так, у Волинському краєзнавчому музеї експозицію відкрито для відвідувачів 17 серпня 1985 року. Вона умовно поділена на три розділи: природа, давня та новітня історія, а також тематичні виставки. Безперечно, що за цей час вона зазнала часткових змін, проте в загальному плані залишається незмінною.

Однією з нових форм зацікавлення експозицією відвідувачів, що впроваджує у своїй роботі Волинський краєзнавчий музей, є театралізована екскурсія. Вона дозволяє поновому побачити, сприйняти та зрозуміти експозицію. За допомогою методу «занурення» у минуле, у запропонований хронологічний проміжок чи тему, допомагає відвідувачу отримати нові знання та емоції, спонукає до подальшого вивчення піднятої музеєм проблеми.

Одним з прикладів використання музейної експозиції за допомогою театралізованої екскурсії є представлення відомих постатей, пов'язаних з Волинню. Зокрема, 24 травня 2018 р. було проведено театралізовану екскурсію «Федір Вовк подорожує Волинню», яка була присвячена 100-річчю з дати смерті відомого науковця.

Під час екскурсії було залучено хол, експозицію відділу давньої історії та експозицію постійнодіючої етнографічної виставки «Матеріальна і духовна культура Волині та Західного Полісся XIX — першої половини XX ст.».

До участі в екскурсії було залучено професійного актора театру ГаРмИдЕр Дмитра Безвербного, наукових працівників Волинського краєзнавчого музею — Олександра Матейчука, Олену Янюк, Світлану Чибирак, студентів факультету історії, політології та національної безпеки СНУ імені Лесі Українки — Ярослава Здрока, Лілію Смоляр-чук, Дмитра Траутмана, Адріану Зозулю, Олену Іваніщук та Христину Горпинюк. Безпосередню участь у екскурсії взяли і відвідувачі. Зокрема, їм пропонувалося стати учнями Федора Вовка, дослідниками Волині.

«Занурення» в час, коли працював Федір Вовк, розпочалося в холі Волинського краєзнавчого музею. Насамперед було оголошено про спорядження експедиції Його Імператорської величності Олександра III Російського Етнографічного музею, що в Петербурзі, на чолі з відомим антропологом, етнографом, археологом, фольклористом, публіцистом, громадським діячем, видавцем Федором Кіндратовичем Вовком, в Україну для організації українського розділу експозиції. Автор Дмитро Безвербний грав роль Федора Вовка. Саме він звернувся до відвідувачів не як до глядачів, а як до безпосередніх учасників експедиції, що повинні ретельно фіксувати пам'ятки, звичаї тощо. При цьому було наголошено, що Федір Вовк використовував у своїх дослідженнях нові форми фіксації пам'яток, не лише їх замальовування, як було прийнято до того, а їх фотографування. Дійсно, в його експедиції брав участь «музеальний» фотограф.

Підняття сходами на другий поверх було своєрідним часом, що необхідно було витратити, щоб дістатися до Волині. В залі, де представлена археологія краю, Федір Вовк розповів, як він з Володимиром Антоновичем у 1875—1876 рр. був на Волині в археологічній експедиції. Про проблеми, які існували в тогочасній археологічній науці, а саме: перетворення археології у шукання скарбів. Вказав, Федір Вовк на Борочицький та Качинський скарби, що знаходяться у вітрині залу. 1. Вчений зауважив, що археологи не дбають про людські та звірячі кістяки, що можуть дати природознавству величезної

ваги матеріал. На ці слова один з його учнів зауважив, що нащадки виправили ситуацію і шанують пам'ять про померлих, і як підтвердження цього, показав на реконструкцію жіночого поховання, що представлена в експозиції в залі 2. У цьому ж залі знаходиться кольчуга воїна-русича, яка викликала неабиякий інтерес у Федора Вовка, адже якої міцної статури повинні були бути воїни, щоб носити кольчугу вагою близько півпуда. Таким чином, екскурсантів «підводили» до майбутніх антропологічних досліджень.

Повз екскурсію проходив селянин, антропологічний тип якого зацікавив Федора Вовка. «Доганяючи» його та бажаючи зафіксувати фізіологічні параметри поліщука, екскурсанти перейшли у залу 3. У цьому залі їм було продемонстровано фотографії, зроблені в ході експедиції 1907 р., з сіл Заліси та Вербка Ковельського повіту, а також учасники екскурсії стали «об'єктами» антропологічних вимірів (заміри голови та носа, фіксація кольору очей та волосся), що здійснювали учні Федора Вовка.

Федір Вовк запропонував відвідувачам музею знайти особливості зовнішнього вигляду селянина, окрім антропологічних. Екскурсанти вказали на вишиту сорочку та наявність ціпа, який, як зауважив дослідник, був ознакою хорошого господаря. Селянин, намагаючись похвастатись наявністю в господарстві інших знарядь праці, провів присутніх до сохи, що знаходиться у залі 4. Опитування про частини сохи, специфіку її використання та «закупівлю» її для музею провела одна з учениць дослідника. Одночасно була розіграна сценка з пропозицією купити живого зайця, бо подібні випадки дійсно траплялися під час подорожі Федора Вовка.

«Утікаючи» від надокучливого продавця, екскурсанти перейшли в наступну залу 5, де побачили два способи вимірювання висоти недосяжного предмету, а саме: висоту вітражу.

В експозиції постійнодіючої етнографічної виставки «Матеріальна і духовна культура Волині та Західного Полісся XIX — першої половини XX ст.» відвідувачі познайомилися з головними жіночими уборами та зачісками. Так, екскурсанти довідалися, що в північно-західній частині Ковельського повіту волосся у заміжніх жінок підтинають до рівня отвору вуха (що було продемонстровано на фото), а потім на нього вдягають невеликий очіпок та нав'язують навколо невелику хустину. Крім того гості музею побачили традиційні прикраси, особливості орнаментування сорочок, знаряддя для вилову риби.

Один з учнів зауважив, що бачив човна, що спонукало усіх перейти до наступної зали, де учасники почули про різновиди водного транспорту та побачили човен-довбанку. У цьому ж залі розміщена корчма, частина хати з піччю та господарська кімната. В центр уваги Федора Вовка потрапила біла хата, хоча на Поліссі у цей час ще багато хат топилося по чорному (курні хати). Підійшовши до господаря цієї оселі, вчений розпитав про час будівництва хат, домашнє начиння та знаряддя праці. Господар хати продемонстрував, як плетуть постоли, запропонувавши бажаючим їх одягнути. Особливістю експозиційного залу 6 є те, що у ньому, крім сільського побуту, представлено міський побут. Для підкреслення того, що життя у містах на початку XX ст. було складним, люди не мали можливості у будь-який час звернутися до лікаря, було продемонстровано сценку, коли професора Федора Вовка сприйняли як лікаря.

У залі 7 представлено фотопортрет Федора Кіндратовича Вовка, відбиток з його праці «Старовинні дерев'яні церкви на Волині», де завершилася екскурсія. Усім присутнім було коротко охарактеризовано наукову спадщину дослідника, зазначено, що в ході експедиції зібрано 350 пам'яток для музею та колосальний масив антропологічних даних, фотоматеріалів.

Отож, у ході екскурсії відвідувачі музею не лише познайомилися з біографією Федора Кіндратовича Вовка, а й «відчули», у яких складних умовах йому доводилося працювати, які курйози траплялися з вченим, стали «об'єктами» антропологічного дослідження тощо. Крім того екскурсанти по-новому побачили експозицію відділу давньої історії музею. На наш погляд, подібний досвід демонстрації експозиції музею крізь біографію відомої людини, стане у нагоді музейним працівникам та вчителям історії в контексті вивчення свого краю.

---

1. Експозиція Волинського краєзнавчого музею.
2. Вовк Федір. Студії з української етнографії та антропології : нова редакція / Федір Вовк; передм. О. Г. Таран; прим. О. Г. Таран, С. Л. Маховської, Ю. С. Буйських; упорядн. О. О. Савчук. Харків: Видавець Савчук О. О., 2015. — 464 с. ; 199 іл.
3. Чикаленко Л. Подорож з проф. Хведором Вовком по Волині. (Уривок спогадів з 1909 року). Літопис Волині. Вінніпег, 1955. № 2. — С. 34—51.

Галина Шевчук
(м. Ковель)

ДЕСЬ ТАМ, ДАЛЕКО НА ВОЛИНІ, СТВОРИЛАСЬ АРМІЯ УПА

«Я хочу, щоб була Україна, щоб був український державний лад на моїй рідній землі, і знаю, що як не буде нашої Української Держави, то я і нащадки мої не зможемо на своїй землі по-людськи жити. Ці слова були мрією для лицарів націрнальної ідеї та української державності, які поклали своє життя на вівтар служіння України і які дожили до сьогодення.

Краєзнавча діяльність сьогодні є одним з основних напрямів роботи станції юних туристів у дослідженні та висвітленні нерозкритих сторінок історії, пов'язаних з прагненням українського народу до волі та незалежності; вивчення трагедій та сталінських репресій у своєму краї; встановлення забутих чи прихованих фактів національно-визвольного руху на Волині.

ІСТОРІЯ УПА НА ВОВЧАКУ

Дорога в історію

Волинь вважають осередком Української повстанської армії, бо саме тут у найважчі для України роки Другої світової війни народ у лавах УПА піднявся на боротьбу за волю і незалежність України. У 1941 році, коли Гітлер оголосив Україну колонією, українці стали гуртуватися до національно — визвольної боротьби. Невелике село Вовчак на Турійщині стало потужним центром, де збиралась молодь для навчання і подальшої боротьби в Українській повстанській армії.

Перед війною село Вовчак являло собою одну вулицю, що простягалася з півночі на південь, і кілька хат у полі. В напрямку Ревушок було сільське кладовище. Старші люди розказували, що в давнину в цій місцевості водились тури, а тому за декілька кілометрів від річки Турії було й стійбище вовків. Ото звідти й пішла назва села.

Першу згадку про Вовчак знаходимо у рапорті помічника волинського губернатора Парома генерал-майора Траскіна київському воєнному Подільському і Волинському генерал-ад'ютанту і кавалеру Бібікову від 11 березня 1847 року.

За даними відомого історика і краєзнавця-дослідника Олександра Цинкаловського, наприкінці XIX століття у Вовчку (Вовчак) було 35 будинків, у яких мешкало 164 жителі.

У списку населених місць Волинської губернії за 1906 рік Вовчак уже відмічається як село, що входило за Римським мирним договором у склад Польської держави.

Як формувалася «Січ»

Наприкінці літа 1942 року поблизу Вовчака. оточеного непрохідними болотами у Свинаринських лісах, що простягнулися на 20 км вздовж річки Турії, окружний провідник ОУН «Ящур» (Манько Є.К., 1920 р. н.), уродженець села Садів Луцького району, створив тут першу військову базу Ковельського і Любомльського округів ОУН. Тут збиралась молодь для навчання.

26 березня 1943 року велика група українців-поліцаїв під керівництвом Порфира Антонюка («Сосенка») на заклик оунівців організовано залишила поліцейські постерунки у селах Гнійне (Красностав) Володимир-Волинського району, Олеськ Любомльського району та Гайки Турійського району і розташувалась у Вовчаку Турійського й Озютичах Локачинського районів. Місце осідку відділу у Вовчаку одержало назву «Січ». Тут почав діяти цілком боєздатний повстанський загін з двох сотень стрільців та чотири кавалерії. [18, с. 16].

У Вовчаку розташовувався головний штаб УПА — Північ і військового округу «Турів». Округ був поділений на «Степ» і «Січ»: на північ від автотраси Володимир—Луцьк — «Січ», на південь — «Степ». [3, с. 23].

Вражає розмах, оперативність і організованість розбудови повстанської бази. Для потреб «Січі» було закуплено кілька лісопилень. Тож невдовзі спорудили більше двох десятків різних приміщень. На річці Турія побудували млин, який забезпечував борошном декілька пекарень. З допомогою чехів-умільців звели і запустили в дію грабарню. А в лісовому масиві «Питомник», неподалік Свинарина, побудували цілий консервний комплекс разом із цехом, де виготовляли бочки для солінь. Майже цілодобово працювала коптильня. Діяли майстерні з пошиття одягу та взуття. [9, с. 16] .

За 2 км від села у лісі розміщувалася підстаршинська школа. Тут були два бараки для підстаршинської школи, три — для шпиталю, один виділявся господарчому відділу і один — для зброярні та її персоналу. У підстаршинській школі був командир «Морозенко», а політвиховником — «Донець». [9, с. 24].

У зброярському бараці у 1943 році було десь 12 працівників. Відділ зброярів знаходився під командою «Юрка». Підпорядковувався він штабові «Січі». У магазинах (складах) було багато запасної зброї, в першу чергу — різних зразків автоматів. Зброярі проходили одночасно і навчання, і практику. Тут виготовлялись набої для гранат. Також перероблялися на міни великого калібру мінометні та гарматні снаряди, бо таких гармат в УПА не було. Виготовляли тут багато й інших набоїв. [9, с. 24].

«Січ» та її зброярня інспектувались вищим командуванням. Побував тут сам головний командир УПА Дмитро Клячківський (Клим Савур).

Тут чітко діяла організаційно-мобілізаційна референтура. Майже в кожному селі довкіл Вовчака були утворені загони місцевої самооборони, які зводились у кущові відділи — КВС. [18, с. 16].

Та особливо ретельно організатори «Січі» підійшли до різноманітних вишколів і спецкурсів, які проходили повсюдно. Так, у травні 1943 року неподалік села Лежахів розмістилася підстаршинська школа УПА імені Симона Петлюри (керівник — «Гонта»). Курсанти вивчали історію України, військову справу, основи ведення партизанської війни та санітарної служби. Після півторамісячного навчання їх у чині підстаршин відправляли в діючі повстанські відділи, як військових інструкторів або командирів підрозділів. Функціонувала школа по вересень 1943 року.

В жовтні на її базі було відкрито старшинську (офіцерську) школу, яка дістала назву «Лісові чорти», на чолі з Федором Польовим (псевдо «Поль»). Сюди приймали лише освічених молодих чоловіків або найбільш заслужених повстанців. Після скороченого курсу та складання екзаменів вони в чині хорунжих направлялись до своїх військових груп. [18, с. 17].

Слава Україні! Героям Слава!

Повстанець

Рік І. Листопад 1944 р. Ч. 1.

Видає Українська Повстанча Армія

Присяга вояка Української Повстанчої Армії

Затверджена УГВР і введена наказом ГВШ ч. 7, з 15. VII. 1944.

Я, воїн Української Повстанчої Армії, взявши в руки зброю, урочисто клянусь своєю честю і совістю перед Великим Народом Українським, перед Святою Землею Українською, перед пролитою кров'ю усіх Найкращих Синів України та перед Найвищим Політичним Проводом Народу Українського:

Боротись за повне визволення всіх українських земель і українського народу від загарбників та здобути Українську Самостійну Соборну Державу. В цій боротьбі не пожалію ні крови, ні життя і буду битись до останнього віддиху і остаточної перемоги над усіма ворогами України.

Буду мужнім, відважним і хоробрим у бою та нещадним до ворогів землі української.

Буду чесним, дисциплінованим і революційно-пильним воїном.

Буду виконувати всі накази зверхників.

Суворо зберігатиму військову і державну таємницю.

Буду гідним побратимом у бою та в бойовому житті всім своїм товаришам по зброї.

Коли я порушу, або відступлю від цієї присяги, то хай мене понарас суворий закон Української Національної Революції і спаде на мене зневага Українського Народу.

Фото 1. Присяга воїна УПА.

Окрім підстаршинської та старшинської шкіл, на «Січі» діяла мережа курсів. У селі Ревушки навчали пропагандистів, у Домінополі на базі шпиталю — медсестер, на хуторі під Мочулками — зв'язківців. А в урочищі Озерещи діяв окружний стрілецький вишкіл.

Вступаючи до лав УПА, кожен військовий давав клятву (фото 1), яку знав, як «Отче наш». До речі, кожен ранок у повстанців починався обов'язково з молитви. Також на «Січі» діяла система пропуску, де члени отримували перепустки. Загальна чисельність повстанців у Вовчаку налічувала 1000 — 1050 чоловік.

В бій ішли повстанці

Перші виступи відділів УПА припадають на лютий — квітень 1943 року. 2 квітня вояки «Січі» під командою «Чуйкевича» (Василя Лук'янчука) з метою очищення терену, наскочили на німецьку залогу в селі Галинівка Володимир-Волинського району. Ворога було розбито.

На початок літа вовчаківський відділ став називатися сотнею Івана Мазепи. Сотня брала участь в набігах у селах Домінополь, Пересіка, Свійчів, Свійчівка, Владиславівка. У серпні 1943 року під керівництвом курінного «Бескида» сотня виїжджала на ліквідацію червоних партизан у село Ставки Турійського району. Групи більшовиків були знищені у Занлинках (Глинянка) Любомльського району та Стенжаричах Володимир-Волинського району. [18, с.18].

До загону «Січ» у червні приєднався відділок «Зуха» (Миколи Каліщука), який діяв на території Устилузького району. Його осереддям стали семеро українців, що покинули службу в німецькій поліції села Стенжаричі 29 березня 1943 року. Вже 9 квітня вони вчинили напад на німців, що вивозили збіжжя із села Залужжя Устилузького району, а 13 квітня — на німецьку станицю в селі Стенжаричі.

29 травня відділ «Зуха» відігнав німців від села Коротниця Володимир-Волинського району, які приїхали сюди з-за Бугу грабувати місцеве населення. [18, с.18].

Влився до загону «Січ» і відділ «Батька», який утворився з мешканців сіл, що розташувалися поблизу Хотячева Володимир-Волинського району. На початку червня 1943 року відділ мав бій їз німцями у селі Стодоли. У липні він уже налічував 120 вояків. Очолив його «Нечай».

До «Січі» належали також відділи УПА за межами Володимирщини. Несподіваними сміливими наскоками розбили в'язниці і звільнили в'язнів у Кременці, Дубному, Ковелі, Луцьку, Горохові. Розбито також табір військовополонених у Ковелі. У Ківерцях УПА звільнила людей, призначених на виїзд до Німеччини. [9, с.9].

16 червня 1943 року курсанти підстаршинської школи імені Симона Петлюри під командуванням «Чорноморця» (Олексія Мельника) вирушили на ліквідацію груп червоних партизанів у селах Ставки, Ягідне Турійського району та Владинопіль (Ладинь) Любомльського району.

28 серпня перша чота випускників вишколу «Січі» під командуванням «Бескида» бере участь у бою з польськими відділами біля села Засмики Ковельського району. [18, с. 19].

Серед найбільших акцій загону УПА «Січ» був важкий бій із червоними партизанами 10 липня 1943 року біля сіл Гайки і Ставки Турійського району. Просування більшовиків із півночі на південь Волині було знищено.

У середині липня, з метою не дати німецьким окупантам вивозити сільськогосподарську продукцію, повстанці «Січі» організували руйнування залізничної колії Ковель—Володимир-Волинський від Турійська до Овадного.

Наприкінці серпня 1943 року загін «Січ» одержує назву « імені Богуна», його командиром стає друг «Орест». З вересня по 18 листопада загін очолює «Лівар», а з 19 листопада — Порфирій Антонюк, з лютого по вересень 1944 року — «Голубенко» (Громадюк Олексій). До загону входять курені імені князя Святослава, імені Петра Сагайдачного та імені Богдана Хмельницького.

5 вересня 1943 року утворено при загоні кавалерійський відділ під командою друга «Запорожця». 23 жовтня він учинив засідку біля села Кисилин Локачинського району на поляків з німцями, які їхали сюди грабувати місцеве населення. Ворожу акцію було зірвано. [18, с. 20].

Навальні дії УПА дуже послабили німецьку армію. Їх впевненість у цих краях дуже захиталась. Проте терор не зменшився. Але пограбування селян помітно послабшало. Українці не дають себе мордувати безкарно — чинять опір «самооборонці». Одним словом, повстанці почали доводити світу, що ми — нація і можемо постояти за себе.

Трагічний фінал

У зв'язку з наближенням «совєтсько-німецького» фронту, командування загону імені Богуна одержує наказ — провести реорганізацію відділів. Зокрема, звільнити тих, хто не має бажання служити, і тих, у кого нема здібностей до військової служби. 15 січня 1944 року до командира загону Порфира Антонюка надходить ще один наказ — передати сотню «Нерозлучного» куреню Івана Климчака «Лисого», який діяв на Любомльщині. Слід сказати, що на моральний стан повстанців загону, особливо східняків

(колишніх солдатів і офіцерів Червоної Армії), негативний вплив мала чистка, котру проводили у загоні відділ служби безпеки та військово-польова жандармерія за підозрою у неблагодійності та співпраці із червоними партизанами.

У таких обставинах на загін імені Богуна повели наступ під командою кадрового чекіста Петра Вершигори Сумського партизанського з'єднання імені Ковпака. [18, с.24].

Нині деякі, навіть патріотично налаштовані, історики твердять, що червоні партизани Вершигори «розгромили загін Богуна». Однак архівні матеріали та очевидці подій заперечують це твердження. Як свідчить С. Новицький про наступ загону Вершигори на Вовчак знали на «Січі». Командир П. Антонюк висунув сотні УПА до сіл на південно-західному боці Свинаринського лісу.

Наступного ранку розгорівся бій майже рівночасно на різних відтинах. На Свинаринський ліс більшовики наступили з північного сходу й південного заходу. Найперше почався завзятий бій у північно-західній частині лісу. Згодом розгорівся бій і на північ від Вовчака. Звідти прибула група повстанців, що була там на заставі. На них наступав цілий батальйон. Найгірше сталося на південно-західному відтинку, біля Домінополя. Там без бою більшовики зайняли Домінопіль і звідти почали наступ на Вовчак. Пізніше оповідали, що узбецький відділ (мабуть, чота під командою «Ташкента», що охороняли греблю й міст у Домінополі), піддався ворогові без бою... [18, с. 25].

Проте більшовикам не вдалося розбити жодного відділу «Січі», хоч мали кількакратну перевагу й добрий план операцій. Більшовицькі вклинення лише розділили територію оборони відділів УПА на кілька відтинків, але не мали сили їх знищити. Замкнені більшовицьким кільцем і болотами вздовж річки Турії, відділи УПА з північно-західного відтинку оборони пробилися ввечері крізь більшовицькі застави в лісі і подалися на південь. Пізніше частина повстанців перебазувалася на Львівщину, а частина — у Карпати.

Зрештою, лісовий гарнізон у Вовчаку перестав існувати в січні 1944 року. Залишки села стерли з лиця землі уже після війни за вказівкою «зверху». Трактори розорали там усе, навіть могили загиблих повстанців. Але, що характерно, окремі повстанські боївки в цій частині Волині діяли ще й після війни — проти нового окупанта. Десь у 1947—1948 рр. через Ревушки пройшов невеликий обоз УПА. Де вони ховалися, як збереглися, один Бог знає. Отак як появилися, так і зникли в напрямку річки Турія. [18, с. 9].

Село Вовчак зникло навіть з географічних карт Волині та України. Але пам'ять про нього не можливо стерти, бо село Вовчак стало фортецею українського народу...

«ВОВЧАК. ВОЛИНСЬКА СІЧ». ВІДРОДЖЕННЯ

Відновлення та відкриття історико-культурного комплексу

Урочище Вовчак — місце створення Уаїнської повстанської армії, армії без держави, єдиної збройної сили українців у Другій Світовій війні.

Фото 2. Група туристів в історико-культурному комплексі «Вовчак. Волинська Січ».

Згідно з рішенням Турійської районної ради від 22 грудня 2016 року № 10/8, урочище набуло офіційного статусу як «Історико-культурний комплекс «Вовчак. Волинська Січ» (фото 2). Директором цього комунального закладу призначено депутата райради, голову районної організації ВО «Свобода» Василя Мазурика, який завжди опікувався легендарним урочищем і разом з багатьма небайдужими ініціативними людьми закладав підвалини сучасного комплексу.

Сьогодні це не просто облагороджені пам'ятні місця з братською

могилою, біля яких виріс гранітний монумент, а й рекунструйована частина території колишнього осередка «Січ» з криївкою-музеєм включно.

У 90-х роках XX століття до Вовчака проклали дорогу. В урочищі з'явилися перші хрести та пам'ятні знаки Героям УПА. Впорядкували місцеве кладовище. Як розповіла нам жителька села Свинарин Мартинюк Людмила Петрівна, у вцілілих могилах поховані її прадідусь та прабабуся, які жили в селі Вовчак.

Сплюндровану братську могилу, де було поховано 12 повстанців, також відновили і урочисто освятили священики УПЦ Київського патріархату.

13 серпня 1992 року з нагоди 50-річчя створення УПА в урочищі Вовчак вже приймали делегації зі США, Канади, Німеччини, Англії, Бельгії, Польщі, Австралії та інших країн. У їх складі переважно ветерани ОУН — УПА, представники Світового конгресу вільних українців, Світового українського визвольного фронту і т. д. Разом з ними — і голова Волинської обласної ради Борис Клімчук.

У 2015 році Волинською обласною організацією ВО «Свобода» під керівництвом голови Турійської «Свободи» Василя Мазурика розпочато активний процес відновлення урочища та перетворення його на базу патріотичного виховання та вишколу. Його заслуга тут — безперечна. Він зумів мобілізувати для доброї справи всю громадськість району та місцевий бомонд. Відновлення Вовчака для нього стає справою всього його подальшого життя.

З розповідей Василя Мазурика, починати будь-яку роботу в урочищі було не просто. На щастя, збереглася довга лінія оборони села з проїжджого боку — суцільна смуга шанців та окопів. Власне її й вдалося відновити — приблизно 200 м завдовжки. Окрім того, відновили дві криївки: одну на зразок бліндажу, щоб показати, як жив особовий склад. А друга стала музеєм-криївкою. Також в урочищі були криївки, з яких повстанці оборонялися з бійницями. З часом вони теж будуть відновлені.

Створюючи на Вовчаку музей-криївку, активісти не вельми переймалися тим, якими експонатами її наповнити. Виявляється, майже все, що є у музеї — викопане на Вовчаку під час реконструйованих робіт. Як стверджує Василь Мазурик, копаючи колії окопів, вони назбирали багато гільз, речей домашнього вжитку. Нічого не викидали, навіть якщо це були елементи черепкового посуду. Місцеві мешканці, спостерігаючи за ходом робіт, теж не залишилися байдужими. Кулемет Дегтярьова, який звісно не підлягає реставрації, презентувала на Вовчак жінка з сусіднього села. Бабуся ним підпирала двері в хату, щоб коти не відкривали. А коли дізналася, яку велику справу тут роблять, віддала його в музей. Казала, що він брав беспосередню участь у подіях минулої війни.

25 травня 2016 року було закладено перші підвалини під майбутню церкву. Декан Турійського деканату отець Миколай освятив будову та поблагословив робітників і подякував ВО «Свобода» за активну позицію щодо збереження національної пам'яті. Нині церква Усіх Святих землі Української охороняє спокій вовчаківців. Побувавши тут, обов'язково треба помолитися за Україну і за тих, хто поклав своє життя на її вірність.

Не покладаючи рук, ентузіасти працювали над відродженням урочища. Тут спорудили криту сцену та лавки для проведення патріотичних заходів.

Урочисте відкриття історико-культурного комплексу «Вовчак. Волинська Січ» відбулося 28 серпня 2016 року. Сюди прибуло кілька тисяч українців з усіх куточків області та з-за її меж.

У квітні 2017 року у Вовчак привезли хату-садибу часів Другої Світової війни, що вціліла на одному з хуторів поблизу урочища. Хата-садиба тепер зайняла своє почесне місце поруч із храмом Усіх Святих землі Української. Залишилося відновити її автентичний дах (зі снопів соломи й очерету), відновити піч, плиту, відтворити внутрішню обстановку. Тут можна буде розмістити значну частину музейних експонатів, які вже не вміщуються в існуючому тут музеї-криївці. Компанію цій хатині в майбутньому музеї під відкритим небом складуть ще, як мінімум, дві садиби, одна з яких із самого села Вовчак.

У серпні 2017 року в урочищі встановлено спортивний майданчик. Адже гартувати потрібно не тільки дух, але й тіло.

Історико-культурний комплекс «Вовчак. Волинська Січ» планують розширювати, наповнювати музей військової слави УПА новими експонатами, споруджувати нові елементи оборонних укріплень, хочуть закласти дендропарк. Також у планах — підготувати екскурсоводів, які мешкали б у сусідніх селах і могли б привозити сюди туристів чи долучитися до туристичних груп. З часом батьківщина УПА неодмінно стане сакральним місцем для українців.

Патріотичні заходи у Вовчаку

Традицією в історико-культурному комплексі «Вовчак. Волинська Січ» стало проведення вишкільного таборування. Саме тут, на місцях бойової слави УПА, діти гартують своє тіло і дух, готуються до захисту Батьківщини. Здобуття молодим поколінням військових знань та розуміння важливості єдиної згуртованої та націленої на перемогу української нації, сприятиме в удосконаленні та розбудові Соборної України.

Відпочивають там «пластуни» з усіх куточків Волині, зокрема, і з Ковеля. Волинське козацтво привозить зразки тогочасної зброї і організовує для дітей цікаві лекції. Вони мають можливість дізнатися не лише про принципи дії та конструкцію різних видів зброї, а й постріляти з револьвера та покидати учбові гранати. Веселі конкурси та розваги, нічні посиденьки біля ватри заряджають надовго учасників хорошим настроєм та патріотичним духом.

Таборовики навчаються розбирати та збирати автомати, відпрацьовувати тактику ведення бою. Вивчають динамічну та статистичну стрільбу з короткої та довгої дистанцій, принципи тактичних дій розвідувальної групи та переходи по відкритій місцевості, спортивний та прикладний ножовий бій. Окрім того, таборовики здійснюють рейд на 20 км лісами на час та проходять психологічний вишкіл.

З метою збереження пам'яті та вшанування полеглих за волю, єдність і свободу України, національно-патріотичного виховання громадян, популяризації повстанських пісень та створення нових сучасних патріотичних творів, в урочищі Вовчак проходить щорічний обласний фестиваль повстанської та стрілецької пісні, в якому беруть участь тисячі учасників та глядачів з усіх куточків Волині. Вокалісти дарують глядачам героїчні та зворушливі повстанські, стрілецькі, козацькі пісні, сучасні твори, що відображають героїчну боротьбу українських захисників за свободу та незалежність України.

Вже понад два десятиліття 14 жовтня на Покрову в урочищі Вовчак також відбуваються урочистості з дня створення УПА. Приїжджають сюди представники громадськості та влади, ветерани УПА, покладають квіти до пам'ятного знаку загиблим повстанцям, беруть участь у панахиді за українськими героями та слухають концертну програму.

Заходи розпочинаються зі святкового богослужіння у храмі Усіх Святих землі Української. Потому відбувається віче-реквієм. Присутні покладають квіти до могил воїнів УПА. Після цього відбувається урочистий концерт.

Гості мають можливість придбати різні сувеніри, книги, оглянути виставки зброї, покуштувати повстанський куліш.

Історико-культурний комплекс «Вовчак. Волинська Січ» все більше і більше приймає на своїй території різних гостей. Сюди приїжджають люди з усіх куточків України. Тут проходять семінари вчителів, екскурсії для дітей, проходять туристичні маршрути. Усі відвідувачі хочуть торкнутися сторінок історії і почерпнути енергії та сили від цього по-справжньому духовного місця.

Героїчне урочище Вовчак починає жити повноцінним життям...

РОЗКРИВАЙМО ЗВИТЯГУ ПАТРІОТІВ-ДЕРЖАВНИКІВ

Через 75 років Україна, на жаль, переживає подібну ситуацію. Знову Москва закидає на територію України диверсійні бандформування, які колись називала «партизанами», а сьогодні називає «ополчєнцами». Але, як і тоді оборонців державної незалежності і територіальної цілісності України сталінсько-путінський тоталітарний режим таврує «фашистами». Можливо, лише з тією різницею, що тоді українців називали «ка-

лаборантами» Німеччини, а нині — США. Тобто основні тези антиукраїнської ритори-ки Кремля за останні 75 років не змінилися, а кров українців продовжує проливатися усюди, куди дотягнулась рука «руського міра». [14, с. 32].

Саме тому важливо досліджувати всі українські державницькі рухи XX століття, метою яких було здобуття незалежної Української Держави. На жаль, на прикладі УПА ми інколи спостерігаємо, як посттоталітарна свідомість деяких дослідників, заангажованих на певну ідеологію, не дозволяє об'єктивно аналізувати джерела української державності.

---

1. Атлас Волинської області, Москва, 1991. — 42 с.
2. Антонюк Я. Український визвольний рух у постатях керівників. Волинська та Брестська області (1930 — 1955). — Торонто — Львів: літопис УПА, 2014. — 1052 с.
3. Бондарук Л. Маршрути поколінь: путівник героїчними стежками УПА на Волині. — Луцьк: Терен, 2011. — 27 с.
4. Веремчук В.В. Рідний край. Науково — публіцистичне видання. — Луцьк: Медіа, 2004. — 28 с.
5. Вікирчак О., Вітер Л. Пізнай свою країну. — Тернопіль, 2008. — 84 с.
6. Дмитрук В. Вони боролись за Волю України. — Т. III. — Луцьк, 2011. — 27 с.
7. Коцан І.Я. Шкільний туризм: Навчально-методичний посібник. — Київ, Муар, 1998. — 208 с.
8. Кралюк П. Слово українських повстанців. — Луцьк: «Надстир'я», 1996. — 105 с.
9. Лавренко Я. Боротьба за незалежність української нації на Ковельщині. -Луцьк: ПВД «Твердиня», 2007. — 132 с.
10. Майдебура Н.П., Федоренко О.А. Подорожуємо Україною (Туристсько — краєзнавчі маршрути Всеукраїнської історико-географічної експедиції «Історія міст і сіл України»): збірка. Київ, 2015. — 39 с.
11. Нагірняк В. Во Славу Золотого Тризуба. — Івано-Франківськ: ЛІК, 2008. — 152 с.
12. Національна Академія Наук України. Інститут історії України. Організація Українських націоналістів і Українська Повстанська Армія. — Харків, «Просвіта», 2007. — 48 с.
13. Ольховський І. Кривава Волинь. — Книга друга: Українсько-польське протистояння на теренах Турійського району у 1939 — 1945 роках. — Луцьк: ПрАТ «Волинська обласна друкарня», 2011. — 344 с.
14. Ольховський І. Як виникла УПА. — Біла Церква, 2017. — 32 с.
15. Посівнич М. Нескорений командир. — Львів, «Літопис УПА», 2007. — 63 с.
16. Сергійчук В. ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. — К.: Дніпро, 1996. — 496 с.
17. Стецишин О. Бандерівський інтернаціоналізм: грузини, росіяни, євреї... Центр досліджень визвольного руху. — Львів: Часопис, 2015. — 328 с.
18. Трофимук В. Вовчак. Волинська Січ. — Луцьк: ПрАТ «Волинська обласна друкарня», 2017. — 75 с.
19. Химин та ін. Природно-заповідний фонд Волинської області. — Луцьк, Ініціал, 1999. — 48 с.
20. https://day.kyiv.ua/uk/news/120816-na-volyni-v-urochushchi-vovchak-vidbuvsya-pershyy-festyval-povstanskoyi-pisni
21. https://lutsk.plast.org/ua/uk/?newsid=11532
22. htts://ua.censor.net.ua/blogs/5674/batkivschyna-upa-peretvoryuyetsya-v-muzeyi-pid-vidkrytym-nebom
23. https://svoboda.org.ua/news/events/00110188
24. http://svoboda.org.ua/news/events/00111353
25. http://volga.lutsk.ua/ view/17479/0/0
26. http://volyn-museum.com.ua/news/na-volini-vidkrito-muzej-krijivku- urochishha-vovchak/2014-09-12-14-20
27. https://www.facebook.com/SichVovchak/
28. http:www.volyn24.com/news/80487na-volyni-vidkryly-sezon-vyshkoliv
29. https://www.volynnews.com/news/all/75-a-richnytsia-stvorennia-upaundefined-urochystosti-v-urochyshchi-undefinedvovchakundefined/

Тетяна Ющук
(м. Острог)

ІНВЕНТАРІ ОСТРОГА 1708 ТА 1724 РОКІВ ЯК ДЖЕРЕЛА ВИВЧЕННЯ НАСЕЛЕННЯ ОСТРОЖЧИНИ У XVIII СТ.

У статті проаналізовано інвентарі міста Острог за 1708 та 1724 роки. Досліджено соціальний склад та структуру населення, а також — чисельність сіл та міст Острожчини. Стаття може бути корисною не тільки для дослідників Острогіани XVIII ст., а й для студентів та аспірантів спеціальності історія.

Історико-демографічні проблеми посідають важливе місце в дослідженні історії Волині. Саме тому з'являється необхідність визначення чисельності населення, його національного складу та соціальної структури, а також — співвідношення міських та сільських жителів. Для того, щоб з'ясувати ці проблеми потрібно залучити широке коло джерел, в першу чергу, описово-статистичного характеру. Зокрема, інвентарні описи маєтків, у яких зазначені конкретні дані щодо кількості оподаткованого населення, про форми і розміри податків, повинності міщан і селян. Також у них міститься інформація про соціальну та професійну структуру населення, про стан і розвиток різноманітних господарських комплексів, громадських об'єктів тощо.

Питання вивчення населення Острожчини у XVIII ст. є недостатньо дослідженим порівняно з першою половиною XVII ст., тому для з'ясування низки проблем важливим є використання інвентарних описів. Інвентар 1708р., що має назву «Osiadłość miasta Ostroga anno 1708», зберігається у відділі фондів Державного історико-культурного заповідника міста Острога, представляє собою 56 аркушів рукописного документа. У 1938 р. острозький краєзнавець Й. Новицький підготував публікацію цього інвентаря.

«Osiadłość miasta Ostroga anno 1708» містить не тільки опис осілості і прибутків міста Острога, а й різноманітні відомості про місто Межиріч та села Бельмаж, Розваж, Хорів, Грем'яче, Білашів та Дерев'янче. Закінчується документ сумаріушем річного прибутку Острозької волості на 1708 р., а також додано невеликий сумаріуш з тих самих володінь від 1714 р., який розміщений на 2 аркушах. Можливо, що присутність опису саме цих населених пунктів зумовлена розміщенням замкового фільварку у Хорові, де населення міста і названих сіл виконувало повинності.

Інвентар 1724 р. зберігається у Краківському державному архіві. У цілому, структура цього документа подібна до попереднього опису і залучення його у дослідження дає змогу прослідкувати динаміку не лише соціально-економічних та історико-демографічних процесів.

Зазначені в інвентарях села були малолюдними. Зокрема, село Бельмаж — 16 димів і 4 пустих пляци, село Хорів — 55 димів, село Розваж — 17, села Білашів і Дерев'янче — разом 15 димів, до того ж у Дерев'янчі було ще 4 халупи. У сумі отримаємо 103 селянські господарства. Крім того зазначено ще 54 будинки в місті Межиріч [2, арк. 14—17].

У Хорові знаходився фільварок, основне призначення якого було зорієнтоване на вироблення якнайбільше товарної продукції за рахунок використання селянської маси. Саме цим фактором зумовлене те, що в селі з найбільшою кількістю жителів, у користуванні селян знаходилось лише 8 волок землі. Відповідно, хорівські селяни, в основному, були малоземельними. Зокрема, 7 господарів мали по півволоки, 18 четвертинників, 25 господарів взагалі без землі, тому цілком справедливо їх можна зарахувати до категорії городників. Ще 5 селянських димів були вільними від сплати податків, і їх земельні наділи не вказуються. Розшарування селян за кількістю робочої худоби, зокрема волів та коней, в даному селі було наступне: 5 голів мав лише 1 господар, що становить 2 % від загальної кількості сільських господарів; 4 — також 1 (знову 2 %); по 3 — 12, або 24 %; по 2 — 9, або 18 %; по 1 — 12, або 24%, і зовсім не мали худоби 15, або 30 % [2, арк. 25].

На село Бельмаж припадало 7 волок землі. За наявності 16 димів отримаємо в середньому по 0,44 волоки на одне господарство, що свідчить про досить значне забезпе-

чення селян землею. При цьому зазначено, що у володінні сільського війта знаходилась 1 волока [2, арк. 39].

Село Розваж мало значно менше землі, лише 4,5 волоки. Тут було 7 півволочних, 3 четвертинники і 4 городники, 3 господарі сплачували лише чинш по 5 злотих і не виконували більше ніяких повинностей. Лише двоє господарів мали у користуванні по 4 голови робочої худоби, у трьох — по 3, у п'яти — по 2, один хазяїн мав тільки вола, двоє не мали худоби взагалі. Досить велика кількість землі у селі Розваж припадала на панські двори. Зокрема, пан Свірський мав 3 волоки, пан Славенський — 4 волоки, пан Пуцята мав також 4 волоки. Є вказівка і про орендований шинок [2, арк. 42].

Селяни Дерев'янчого і Білашева були півволочними та коморниками. На жаль, не вдається встановити, скільки їх було у кожному господарстві, через відсутність прямих свідчень. При описі села Грем'яче вказано, що частина населення після «московських руйнувань» коморно мешкала у селі Білашів [2, арк. 49].

Ремесла і промисли залишилися важливою складовою функціонування як фільваркового комплексу, так і сільського господарства. Зокрема, промисли з переробки зерна на борошно безпосередньо були зв'язані з сільським господарством, тому перше місце серед них займали водяні млини. У с. Хорів знаходилось 4 млини, а в селах Грем'яче і Білашів по одному. У місті Межиріч 2 млини по 3 кола. Прибутковим залишалось і рибне господарство. На цьому промислі працювали переважно малоземельні чи безземельні селяни-городники. На 1708 р. у Хорові згадуються чотири стави та по одному в Білашеві і Грем'ячі, в останньому ж став був у дуже занедбаному стані [2,арк. 15—18].

XVIII ст. характеризувалося стрімким розвитком товарно-грошових відносин, які почали стрімко розвиватися не лише серед міського населення, а й серед селян. Заможні селяни, які володіли власними наділами землі, частину своєї продукції були здатні збувати на ринку. Більше того, із середини XVIIIст. у селах активно поширювалися ремесла та промисли, продукція яких у все більшому обсязі теж ішла на продаж. Невелика кількість селян, займаючись ремеслом і торгівлею, зокрема чумакуванням, збагачувалася, ставала заможною, нагромаджувала капітали, засновувала підприємства, використовуючи в них найману робочу силу, і насамперед бідних селян. Почався процес формування на селі капіталістичних відносин, свідченням чого було поглиблення розшарування селянства на бідних і багатих. Причому така межа була більш помітною у селі, ніж у місті, що було пов'язано із веденням відповідних сільських господарств, у той час як серед міського населення була поширена здебільшого наймана праця [5, с. 156—158].

У селах Білашів, Грем'яче та Дерев'янче змушені були відробляти панщину по три дні до свята Покрови і по два дні — після Покрови своїм тяглом. Також — зажинки, обжинки до ярого і озимого збіжжя, закоски, обкоски, шарварки, пофурщину. Натуральну повинність складала бджільна десятина, десятий сніп від всякого збіжжя та по 2 курки з кожного господарства. Річний дохід з Острозької волості, згідно з інвентарем 1708 р. сумарно становив 8015 злотих та 20 грошів [2, арк. 52—53].

Сумаріуш за 1714 р., що був доданий до документа, фактично дублює попередню суму річного доходу. Таким чином можна відзначити, що в першій чверті XVIII ст. в Острозі спостерігалося суттєве зменшення чисельності населення, про що свідчить значна кількість пустих пляців та занедбаних будинків. В ординатській частині міста проживало близько 1400 осіб. Національний склад населення був строкатим та зросла частка євреїв, а українці та поляки становили меншість серед міських жителів. Фактично зникло татарське населення, яке, припускаємо, асимілювалось чи переселилось на іншу територію [2,арк. 56].

Відповідно до матеріального становища та прав, у соціальній структурі міщан простежувалось кілька груп: міська верхівка, поспільство, плебейство, а також шляхта і духовенство. За приблизними підрахунками в ординатській частині міста проживало щонайменше 60 ремісників близько 40 спеціальностей, серед яких найбільше було шевців, ткачів, кравців, ковалів та різників. Повинності міщан залишалися значними і обтяжливими, серед яких конктретно були чинш, плечкове, поколіщизна, шарварки,

торгове, десятина від бджіл, відробіток двох толок з диму в жнива у хорівському фільварку, наймання десятьма міщанами гайдука [6].

Оскільки лише в Хорові нараховувалося більше 50 господарств, то можна зробити висновок, що описані в документах села не були багатолюдними. Для стратифікації селян на певні соціальні групи стали визначальними наявність робочої худоби та розмір земельної ділянки. У цілому розміри селянських земель коливалися від чверті волоки до півволоки, проте велику кількість становили й городники. Ще одну соціальну категорію сільського населення представляли коморники.

На початку XVIII ст. в Острозі спостерігається значне скорочення чисельності жителів. Передусім про це свідчить велика кількість порожніх димів і пляців (місце під забудову), яких на 1708 р. нараховувалось аж 188. При описі осілих будинків в місті Острозі, за інвентарями 1708 та 1724 рр., все населення поділено на три категорії: «доми християнські», «доми жидівські» та «доми вільні». Звідси на 1708 р. маємо 167 християнських та єврейських будинків, з яких плачено податок. Крім того значиться 9 вільних міських домів та 17 шляхетських дворів. Сумарно отримаємо 193 будинки [3, с. 340].

Натомість інший інвентар 1724 р. фіксує певне зростання осілих пляців[6]. Тут нараховується уже 214 будинків. Подану статистику можемо приймати лише за крайні мінімальні межі для обрахунку міських жителів. Зокрема, в останньому документі не маємо точної кількості шляхетських дворів і підданих при них (за приблизними підрахунками їх було більше 10). Інвентар 1708 р., крім попередньо зазначених відомостей, подає ще ряд даних стосовно міської забудови, що потребують додаткового уточнення. Тут йдеться про кількість димів та пляців, що належали до юрисдикції костелу та межиріцьких францисканців, про міські будинки, що належали власникам ординатської частини міста, але знаходились на іншій половині Острога. В інвентарях також згадуються вдови, котрі після смерті своїх чоловіків стали хазяйнувати в господарстві. На 1708 р. у місті таких жінок налічувалось 15 [3, с. 339—340].

На основі проведених підрахунків можна стверджувати, що на першу чверть XVIII ст. припадає період значного зростання кількості єврейського населення в Острозі. Зокрема, на 1708 р. із 167 оподаткованих будинків, 109 належало євреям, що становить 65 %. Подібну картину спостерігаємо і у 1724 р., де євреї займали 127 домів із загальної кількості 214, хоча у процентному відношенні дещо менше, ніж у попередньому випадку [3, с. 343].

Потрібно констатувати, що на початку XVIII ст. єврейські громади були набагато бідніші, ніж у попередні роки. У середині кагалу мала місце соціальна диференціація, гострі суперечності бідних з багатими. З метою збагачення керівники кагалів різними методами привласнювали частину тієї суми, яку вони збирали з членів общини. Важливим джерелом при дослідженні національного складу населення виступають прізвища та імена людей. Інвентарі фіксують наявність таких єврейських імен: Авраам, Арон, Габріель, Давид, Ілько, Йозеф, Йось, Лейба, Мошко, Фішко, Шимон, Юда, Якуб, Янкель тощо. Усі євреї, фактично, мешкали на «вулиці Жидівській» та на її дотичних. Проте спостерігалося явище розселення їх і на інших частинах міста. У цілому нараховується 30 єврейських димів, побудованих на християнських пляцах, які належали до кагалу [2, арк. 10]. Чисельність євреїв в Острозі залишалася досить високою і в другій половині XVIII ст. Перепис єврейського населення Речі Посполитої 1765 р. фіксує у місті 415 будинків і 1777 мешканців [1, с. 24—26].

Визначення соціальної структури населення міста Острога в першій чверті XVIII ст. ускладнюється через скорочення кількості жителів і значне їх зубожіння, головним чином, внаслідок військових подій. До міської верхівки у даний період можна віднести найбільш заможну частину населення, яку становили переважно польські та єврейські родини. В руках поляків знаходилось міське управління, вони розпоряджалися міським бюджетом. Серед єврейського населення спостерігалася значна кількість орендарів господарських об'єктів міста. На 1708 р. в Острозі було 9 домів, що звільнялися від оподаткування. Підтвердженням статусу заможнішого населення можна вважати вказівку на наявність 37 кам'яних будинків в частині міста [2, арк. 20].

На початку XVIII ст., внаслідок суттєвих змін соціально-економічного і суспільного життя в цілому на Волині, Острозька волость дуже занепала, про що свідчить наявність 188 порожніх димів та пляців (місце під забудову) в частині міста Острога на 1708 р. Відбулися зміни в соціальній структурі та національному складі міських та 74 сільських жителів, зазнали руйнувань господарські та адміністративні споруди [7]. Причинами такого запустіння, очевидно, стала більш як півстолітня нестабільність в краї, зумовлена військовими подіями, переходами та квартируванням військ, посиленням визиску селян та міщан.

Щодо руйнувань, завданих місту і частині волості в даний період, то інвентар 1708 р. зазначає: «за валом від Межиріча фільварок був, який Москва спалила» [2, арк. 49], село Грем'яче було повністю спустошене під час перебування тут російських військ [2, арк. 49], зазнало занепаду і село Хорів, де «фільварок від квартирування військ московських зруйнований в 1707 р.» [2, арк. 44].

Підсумовуючи вищенаведений матеріал, варто вказати, що спостерігався значний приріст населення у містах, що позитивно впливало на інтенсивність урбанізаційного процесу на Волині. Суспільство представлене своїм багатоетнічним складом, який почергово змінювався протягом XVIII ст. Крім того, високою також була зайнятість населення у різних сферах господарської, ремісничої, найманої, торгівельної діяльності та сільському господарстві. Також простежувалося вдале поєднання сільськогосподарської діяльності із суто міськими заняттями. Це підтверджується тим, що міщани користувалися досить значними наділами землі, що відповідно мало позитивний економічний та соціальний ефект.

---

1. Архив Юго-Западной России. — К., 1890. — Ч. V. — Т. II.

2. Державний історико-культурний заповідник м. Острога. — Відділ фондів. — КН-23871 / ІІІД 9250.

3. Бирук М. Соціально-економічний розвиток Острога на початку XVIII ст. Минуле і сучасне Волині та Полісся. Старовижівщина з глибини століть. 2008. — Вип. 28. — С. 338—347.

4. Вихованець Т. Інвентар Острога та частини Острожчини від 1708 року як джерело з історичної топографії міста. Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. — Нетішин, 2003-2004. — Т. 2—3. — С. 28-33.

5. Маркина В.А. Крестьяне Правобережной Украины. Конец XVII — 60-е годы XVIII ст. Киев, 1971. — 175 с.

6. Archiwum Narodowe w Krakowie. Zespół Archiwum Sanguszków. Sygn. 461. Inwentarz miasta Ostroga 1724 roku.

7. Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. Materiały do historyi Wołynia. Biały Dunajec; Ostrog, 2013. 292 s.

Богдан Янович
(м. Володимир-Волинський)

ЮЗЕФ ЧЕХОВІЧ — ПОЕТ, КРАЄЗНАВЕЦЬ, ПЕДАГОГ

Юзеф Чеховіч — один з найвидатніших польських поетів 20 століття, який декілька важливих для своєї творчості років провів на Волині, саме у Володимирі-Волинському і у селі Верба. Він народився 15 березня 1903 року в м. Люблін і місту своєї молодості присвятив багато віршів (зокрема, «Поема про Люблін»). У 2003 році до 100-річчя поета у Любліні урочисто святкували його ювілей. В урочистостях брала участь племінниця і хрещена донька поета Олена Паньків, яка мешкає у Львові. Слід зауважити, що становлення Чеховіча як поета відбулося саме на Волині і доказ тому — його волинські вірші. Їх є декілька, вони ніколи не були опубліковані, належать до перших віршів автора і мають високу мистецьку вартість. Активний учасник літературного життя Любліна (автор багатьох ліричних творів, присвячених місту), редактор кільканадцяти часописів (переважно літературних та дитячих), а також працівник Польського радіо, для якого писав радіопостановки. Народився в родині Малґожати (дівоче прізвище — Сулек) і Павла Чеховича; був четвертою дитиною. Дитинство пройшло у напівпідвалі на вулиці Капуцинській, 3 (позаду готелю «Victoria», знищеного під час Другої Світової війни). Це було службове житло його батька, який працював на невисокій посаді у банку. В 1912 році батько помер, а на звільнене ним робоче місце пішла працювати мати.

Юзеф Чехович (1903—1939) — польський поет, краєзнавець, педагог, який жив на Волині у 30-х роках 20 ст.

У 1913 році Чехович почав навчання в одинадцятирічній російськомовній школі. Завдяки зусиллям матері та інших дітей з родини, вже тоді умів читати та писати польською мовою. Коли за два роки Люблін зайняли австро-угорські війська (1915), перевівся до новоствореної першої загальної польської школи, яку закінчив з відзнакою у 1917 році. Потім почав навчання у чотирирічній Учительській семінарії.

У 1920 році поет пішов добровольцем на польсько-радянську війну. За три місяці, під кінець жовтня, повернувся до школи, яку закінчив у 1921 році. Згодом здобував освіту на Вищих учительських курсах у Любліні та в Інституті спеціальної педагогіки у Варшаві. Після цього почав працювати вчителем у селі Слобідка Віленського воєводства; вчителював до 1932 року, працюючи в школах Володимира-Волинського та Любліна (тут він, серед іншого, очолював спеціальну школу).

У 1923 році став співтворцем літературного часопису «Рефлектор», у якому дебютував із твором *Opowieść o papierowej koronie*. У 1927 році вийшла друком перша збірка віршів поета «Камінь». Критики високо оцінили цю книгу. У 1930 році Чеховіч отримав стипендію на виїзд до Франції.

Після повернення до Любліна став редактором літературного додатку до газети «Ziemia lubelska». У січні 1932 року почав видавати власну щоденну газету «Kurier Lubelski» (вийшло 129 номерів). Після завершення роботи над «Кур'єром» почав працювати над створенням наступної газети. Завдяки його зусиллям почав виходити «Dziennik Lubelski» Світ побачили лише дев'ять номерів.

У травні 1932 року поет разом із Францішкою Арнштайновою заснував Люблінський союз літераторів, який мав об'єднувати усіх письменників тодішнього Люблінського воєводства, незалежно від форми творчості.

Юзеф Чеховіч перекладав польською мовою твори українських письменників і поетів: Тараса Шевченка, Михайла Коцюбинського, Павла Тичини, Богдана Лепкого, Олега Ольжича, Миколи Бажана, Леоніда Мосендза та ін.

Також перекладав з англійської, французької, чеської, російської, болгарської мов. [3, 3743]

На Волині Юзеф Чеховіч вчителював, у період між І і ІІ Світовими війнами закінчив у 1922 р. Вищі вчительські курси у Любліні. Поет дуже тонко відчував потреби і очікування дітей — сам був великою дитиною — довірливий, щирий, відкритий — таким його запам'ятали сучасники. У 1923 році митець вчителював у однокласній школі у Мар'янівці, поблизу села Верба на Володимирщині, у 1923—1925 роках — у семирічних школах № 1 і № 3 у Володимирі-Волинському. Звідти йому було ближче діставатися до люблінських родини і друзів і брати участь у засіданні літературної групи «Рефлектор», друкуватися у журналах «Нове життя» і «Огляді Люблінсько-прикордонному». Чотири роки перебування на Волині (1920—1925) — це час його творчого самоствердження, захоплення мальовничими волинськими пейзажами, вивчення прикордонної української і польської культури, мови, звичаїв, релігії. Цей творчий чоловік був здібним педагогом, журналістом і фотографом.

Юзеф Чехович (1903—1939) — польський поет, краєзнавець, педагог, який жив на Волині у 30-х роках 20 ст.

Чимало творів поета сповнені молодечого натхнення, любові до життя і віри у краще майбутнє — як це й буває у молодих людей. У листі до свого товариша Вацлава Гралівського (написаний 12 липня 1924 року) поет з приємністю згадує наше місто Володимир і висловлює бажання залишитися тут у відпустці: «Залишуся тут на декілька тижнів. Мені дуже добре і спокійно у Володимирі. Їм — коли хочу, встаю — коли хочу. Те, що білизна не нова і вечеря інколи скромна — то дурниці! Але погода така блакитна, така вічна!» Місту Володимиру-Волинському Юзеф Чеховіч присвятив вірш «Зітхання»:

Під перламутровим степом неба,
Коли ніч травнева
Велика церква пливе серед дерев,
Зірки зупинилися у ровах
Потяги десь за станцією
Позіхають довго
Подих вітру це приніс і запах акації
Чути над річкою,
Над Лугою.

У вересні 1939 року, як розпочалася фашистська окупація Польщі, Чеховіч разом з іншими співробітниками Польського радіо переїздить з Варшави до Любліна. 9 вересня 1939 року він ішов до перукарні і загинув від падіння бомби під час нацистського авіаналету. У Любліні, на місці його загибелі, поету, якому було всього лиш 36 років, поставлено пам'ятник.

Ця історія підтверджує істину про те, що українці і поляки мають багато спільного, більше того, що об'єднує, ніж того, що роз'єднує.

Поети, митці завжди були послами доброї волі, утверджували контакти між народами і культурами і творчість Ю. Чеховіча — приклад цьому.

1. Антологія польської поезії у 2-х томах. — Т. 2. — К.: Дніпро, 1979. — С. 229—233
2. Вальдемар Міхальський. Волинські вірші Юзефа Чеховіча \\ Akcent. — № 3 (149). — 2017 р.
3. Чеховіч Йозеф \\ Енциклопедія українознавства. — Т. 10. — С. 3743. — Львів, 2003

Олена Янюк
(м. Луцьк)

ОБЛАСНИЙ КОНКУРС РІЗДВЯНО-НОВОРІЧНОЇ АТРИБУТИКИ У ВОЛИНСЬКОМУ КРАЄЗНАВЧОМУ МУЗЕЇ: ВІДРОДЖЕННЯ ТРАДИЦІЙ

Здавна різдвяно-новорічний цикл релігійних і народних свят, який починається 7 грудня (свято Катерина) і завершується 15 лютого (Стрітення), супроводжувався різноманітними театралізованими народними виставами, обрядовими дійствами. Та ще не так давно їх активно намагалися замінити новими «радянськими» обрядами, а сьогодні їх місце займають символи та елементи запозичені з інших культур. Тому актуальним є питання вивчення національних різдвяних атрибутів, зокрема й тих що зберігаються у музейних колекціях.

Наприкінці XX ст. на працівників культури, в тому числі й на тих, що працюють у сфері музейної справи, покладалася місія відродження та пропагування українських національних традицій, яка здійснювалася через фольклорно-мистецькі конкурси, фестивалі та інші проекти. У Волинському краєзнавчому музеї (*далі — ВКМ*) 1989 р. створено відділ етнографії та народних промислів Волині, який також долучився до вивчення, збору та поширення українських обрядодійств, звичаїв. Науковці не лише збирали пам'ятки народно-побутової культури, а й намагалися ознайомити волинян з їх власними традиціями через виставки, конкурси і фестивалі, лекції, публікації, повідомлення на радіо, телебаченні.

У 1993 р. з ініціативи провідного наукового співробітника відділу етнографії та народних промислів, відомого українського етнографа О. Ошуркевича, дирекції ВКМ спільно з обласним відділенням Українського фонду культури, управлінням освіти Волинської обласної державної адміністрації було започатковано проведення обласного конкурсу різдвяно-новорічної атрибутики. Метою якого визначено збереження, відродження та подальший розвиток різдвяно-новорічної обрядовості.

Сьогодні завданням конкурсу є виявлення, вивчення, збереження та популяризація народних традицій, звичаїв та обрядів пов'язаних із святкуванням Різдва Христового, Нового Року, Водохреща; розвиток духовності, піднесення творчої активності дітей та дорослих; поповнення фондів музею новими експонатами.

Однією з визначальних умов участі у конкурсі визначено дотримання регіональних (місцевих) особливостей у створенні та побутуванні різдвяної атрибутики, збереження її автентичності. У «Положенні про конкурс...» виписано усі вимоги та правила проведення конкурсу. Зокрема, зазначено, які атрибути можуть бути подані для оцінювання членам журі. Найчастіше на конкурс надходили такі різдвяні атрибути: зірки, павуки, вертепні шопки, маски ряжених, предмети спорядження дійових осіб вертепних вистав, реквізити колядників і щедрівників. Заохочувався також збір фольклорних записів, ілюстративних матеріалів — фото, рисунки атрибутів, окремих епізодів з вистав, обрядових дійств, що стосується свят зимового циклу.

Кілька конкурсів мали вузьку тематику, коли до уваги брався певний вид різдвяно-новорічних атрибутів. Зокрема, у 2003 р. учасники подали чимало різдвяних снопів різної величини та конструкції, які демонструвалися на виставці конкурсних робіт під назвою «Дідух». У 2005 р. конкурс мав назву «Вертеп» і до участі у ньому приймались ляльковi шопки, маски ряджених, реквізити колядників і щедрівників. У 2007 р. увага була звернута на локальні різновиди вертепних зірок, ілюстративні матеріали із зображенням зірки та інші різдвяно-новорічні атрибути.

Однією з умов участі у конкурсі є також заповнення анкети-заявки, у якій вказується автор твору, його назва, місце виготовлення і побутування, використані техніки та матеріали.

Для оцінювання конкурсних робіт створюється журі, до якого входять працівники у галузі культури та освіти. Протягом 1993—2004 рр. першим головою журі, а протягом 2007—2010 рр. його членом, був провідний науковий співробітник відділу етнографії

та народних промислів ВКМ О. Ошуркевич. З 2005 р. і до сьогодні головою обласних конкурсів різдвяно-новорічної атрибутики є заступник директора з наукової роботи ВКМ Є. Ковальчук, яка протягом 2001—2004 рр. входила до складу журі. В різні роки членами журі конкурсу були: І. Гаврилюк (1993 р., 1999—2004 рр.), П. Луцик (1993 р.), П. Онищук (1993 р.), А. Силюк (1993 р.), М. Онуфрійчук (1993 р., 1999 р., 2001 р.), Н. Гатальська (1999 р., 2007 р., 2009 р.), П. Клекоцюк (1999—2012 рр.), М. Черенюк (1999 р.), Н. Уманець (1999 р., 2003 р.), А. Дмитренко (2001 р., 2004 р., 2011 р., 2017 р.), Н. Кузьмич (2005 р.), Г. Остапчук (2005 р., 2007 р.), І. Хмілевська (2005 р.), З. Навроцька (2009 р.), В. Дмитрук (2011 р.), О. Кондратович (2012 р.), Л. Мірошниченко-Гусак (2012 р., 2014 р., 2015 р., 2017 р.), С. Чибирак (2012 р., 2014 р., 2015 р.), Р. Вронська (2014 р., 2015 р.), В. -Кусик (2017 р.).

З 1993 по 2017 рр. відбулося 12 обласних конкурсів різдвяно-новорічної атрибутики, які мали різні назви:

1. «На Свят-вечір, добрий вечір» (1993 р.),
2. «Над вертепом зоря ясна» (1999 р.),
3. «Різдвяний дивосвіт-2000» (2001 р.),
4. «Дідух» (2004 р.),
5. «Вертеп» (2006 р.),
6. «Різдвяна зірка» (2007 р.),
7. «Оберіг» (2009 р.),
8. «Різдвяні обереги» (2011 р.),
9. «Святвечір» (2012 р.),
10. «Вертепне дійство» (2014),
11. «Символи різдвяних свят» (2015 р.),
12. «Символи різдвяних свят» (2017 р.).

Конкурс різдвяно-новорічної атрибутики проводиться серед різних вікових груп, людей різних сфер діяльності (школярів, учнів середніх спеціальних навчальних закладів, студентів вузів, дорослих). Починаючи з ІІІ конкурсу, який проходив у 2001 р., усіх учасників поділили на дві вікові категорії: дорослі та діти (до 18 років), адже конкурс користується більшою популярністю в учнів шкіл, вихованців різноманітних мистецьких гуртків, студентів, активної молоді.

Кожного року учасниками конкурсу стають близько 50 осіб з різних районів Волинської області. Найбільше робіт надходить з Луцького, Володимир-Волинського, Нововолинського, Рожищенського, Іваничівського, Ковельського, Турійського, Камінь-Каширського, Горохівського, Локачинського, Маневицького, Любомльського, Ківерцівського, Любешівського районів.

Першими переможцями конкурсу-огляду різдвяно-новорічної атрибутики стали й представники Ковельського району Зокрема, учні Ковельської середньої школи № 3 (нині Ковельська спеціалізована школа І—ІІІ ступенів № 3 ім. Лесі Українки) С. Скоклюк та С. Уласевич та вчитель праці Ківерцівської середньої школи № 1 Л. Гетьманенко, майстер технічної творчості Луцького Палацу учнівської молоді В. Яблонський, учень Лобачівської середньої школи Горохівського району П. Чучман, вчителі Луцької середньої школи-гімназії № 14 В. Козицький, В. Базенко, Т. Герасимчук, учениця Горохівської середньої школи № 2 О. Ошуркевич, гурток народних ремесел Луцької середньої школи № 11 (викладач О. Моргун), учениця Бубнівської середньої школи Володимир-Волинського району В. Кривенчук.

Через ряд об'єктивних обставин наступний конкурс відбувся у 1999 р. під назвою «Над вертепом зоря ясна». Тоді було подано близько ста робіт виготовлених індивідуально авторами та колективами.

Активними учасниками конкурсів різдвяно-новорічної атрибутики є учні навчальних закладів м. Ковель та Ковельського району, вихованці мистецьких гуртків, які діють при цих закладах, студенти, викладачі. Зокрема: Ковельська спеціалізована школа І—ІІІ ст. № 3 ім. Лесі Українки, загальноосвітня школа І—ІІІ ст. №8 м. Ковель, загальноосвітня школа І—ІІ ст. № 9 м. Ковель (гурток «Чарівна соломинка»), загальноосвітня

школа І—ІІІ ст. № 10 м. Ковель (гурток «Соломинка»), Загальноосвітня школа І—ІІІ ст. № 12 м. Ковель, опорний освітній заклад «Навчально-виховний комплекс «Загальноосвітня школа І—ІІІ ст. — гімназія» смт. Голоби, загальноосвітня школа І—ІІ ст. с. Поповичі, загальноосвітня школа І—ІІІ ст. ім. Лесі Українки с. Любитів, Люблинецька школа мистецтв, Люблинецька спеціалізована школа-інтернат І—ІІІ ст., Ковельський професійний ліцей, Палац учнівської молоді ім. І. Франка м. Ковель (гуртки «Золота соломинка», «Солом'яне диво», «Юний модель'єр»).

Роботи переможців конкурсу, згідно до «Положення...», передаються до фондів ВКМ і поповнюють скарбницю культурних надбань краю. Вони експонуються на тематичних виставках, популяризують обрядову культуру волинян та поліщуків на різних заходах, що організовуються у Волинському краєзнавчому музеї.

Якщо початковою метою конкурсу різдвяно-новорічної атрибутики ставилося відродження народних традицій, то нині основним завданням є збереження автентичних пам'яток та розвиток духовності, піднесення творчої активності серед молоді нашого краю. За результатами конкурсу організовується виставка творчих робіт учасників, яка викликає зацікавлення не лише у волинян, а й гостей нашого краю.

---

1. Архів документів відділу етнографії та народних промислів Волинського краєзнавчого музею («Положення про обласні конкурси різдвяно-новорічної атрибутики» та «Протоколи засідань журі...», прес-релізи (1993—2018 рр.)).

2. Над вертепом зоря ясна. Каталог робіт переможців обласних конкурсів різдвяно-новорічної атрибутики (1993—2010 рр.). Серія «Колекції Волинського краєзнавчого музею». Вип. 4. Науково-популярне видання. — Луцьк: Медіа, 2010. — 16 с.

АВТОРИ ЗБІРНИКА

Андрійчук Сергій Володимирович, аспірант кафедри екології, географії та туризму Рівненського державного гуманітарного університету, м. Рівне.

Антонюк Ярослав Миколайович, кандидат історичних наук, співробітник Галузевого державного архіву Служби безпеки України, м. Київ, history.volyn@gmail.com.

Атаманенко Віктор Борисович, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Національного університету «Острозька Академія», м. Острог.

Барановська Людмила Леонідівна, аспірант Київського міжнародного університету, заступник директора з науково-методичної роботи КЗ «Ковельська міська гімназія імені Олени Пчілки», м. Ковель, baranovska1968@gmail.com.

Батраченко Марія Павлівна, куратор мистецького факультету Університету ІІІ віку м. Ковеля, керівник аматорського ветеранського театру «Осіннє золото», Почесний ветеран України, м. Ковель, tercentr_kovel@ukr.net.

Березенко Богдан Олексійович, голова ГО «Балтійські студії», м. Київ, bogdan.berezenko@gmail.com.

Білик Вікторія Андріївна, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк.

Бойко Ольга, завідувач Колодяжненським літературно-меморіальним музеєм Лесі Українки, с. Колодяжне Ковельського району.

Бондаренко Геннадій Васильович, кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри документознавства і музейної справи Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, голова Волинської обласної організації Національної спілки краєзнавців України, м. Луцьк.

Бортнікова Алла Василівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк, allabortnikova@icloud.com.

Бундак Олена Анатоліївна, кандидат історичних наук, доцент, заступник директора з науково-методичної роботи Луцького інституту розвитку людини Університету «Україна», м. Луцьк, olenabundak@gmail.com.

Вашета Михайло Петрович, завідувач відділу давньої історії Волинського краєзнавчого музею, м. Луцьк.

Вегера Тетяна Георгіївна, викладач вищої категорії, викладач-методист Ковельського промислово-економічного коледжу Луцького НТУ, завідувач відділенням, м. Ковель, veta7979@gmail.com.

Вернидубов Олександр Петрович, провідний науковий співробітник Волинського краєзнавчого музею, м. Луцьк.

Вихованець Василь Йосипович, науковий працівник Нетішинського міського краєзнавчого музею, м. Нетішин Хмельницької області, taras_v_v@ukr.net.

Вознюк Орися Анатоліївна, науковий співробітник сектору обліку, паспортизації та наукових досліджень адміністрації Державного історико-культурного заповідника «Стародавній Володимир», м. Володимир-Волинський.

Волох Катерина, молодший науковий співробітник Колодяжненського літературно-меморіального музею Лесі Українки, с. Колодяжне Ковельського району.

Гандзюк Олександра, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк, sandra.olek.uk@gmail.com.

Голубович Галина Федорівна, заступник голови Ковельської міськрайонної організації «Союз Українок», м. Ковель.

Грабинська Любов Дмитрівна, методист Центру туризму, спорту та екскурсій управління освіти, науки та молоді Волинської обласної державної адміністрації, м. Луцьк, luba_grabinska@ukr.net.

Гулько Геннадій Якович, Почесний краєзнавець України, Заслужений працівник культури України, м. Луцьк.

Данилюк-Терещук Тетяна Ярославівна, кандидат філологічних наук, завідувач Музею Лесі Українки Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк.

Дем'янюк Олександр Йосипович, доктор історичних наук, професор, проректор з науково-педагогічної роботи та моніторингу якості освіти Волинського інституту післядипломної педагогічної освіти, м. Луцьк, adem51@ukr.net.

Диба Алла Георгіївна, старший науковий співробітник Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка, м. Київ.

Дмитренко Алла, кандидат історичних наук, доцент кафедри документознавства та музейної справи Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк, dmytrenko.a@gmail.com.

Дубляниця Тетяна Сергіївна, аспірант Національного університету «Острозька Академія», м. Острог.

Дударчук Любомир Вікторович, магістр факультету історії, політології та національної безпеки Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк liubomyr36@gmail.com.

Зек Богдан Миколайович, провідний науковий співробітник відділу новітньої історії Волинського краєзнавчого музею, м. Луцьк.

Зубкович Іван Васильович, аспірант кафедри екології, географії та туризму Рівненського державного гуманітарного університету, м. Рівне.

Ільїн Олександр Львович, кандидат фізико-математичних наук, доцент Поліського університету, головний редактор журналу «Історична Брама: історія і культура Полісся», м. Пінськ, Білорусь, ilin-al@tut.by.

Кальков Антон Іванович, краєзнавець, нумізмат, м. Луцьк.

Капустинська Ірина Валеріївна, магістрант Національного університету «Острозька Академія», м. Острог.

Климчук Андрій Миколайович, головний редактор Інтернет-порталів «Віртуальна Польща» і «Віртуальні історичні міста», м. Рівне, plua.info@gmail.com.

Ковальчук Наталія, старший вчитель Волинського наукового ліцею, м. Луцьк.

Комзюк Віра Михайлівна, Почесний краєзнавець України, член Національної спілки краєзнавців України, с. Колодяжне.

Корнійчук Надія, краєзнавець, м. Луцьк.

Костюк Степан Володимирович, директор Тернопільського обласного краєзнавчого музею, голова Тернопільської обласної організації Національної спілки краєзнавців України, м. Тернопіль, tokm-1913@ukr.net.

Коць Любов Іванівна, начальник відділу інформації та використання документів НАФ Державного архіву Волинської області, м. Луцьк, info@davo.voladm.gov.ua.

Кревська Людмила, науковий співробітник відділу фондів Волинського краєзнавчого музею, м. Луцьк.

Крішан Акаш, магістр історії, експерт з проектної діяльності ПАТ «Фармак», м. Київ, Akash_Sam@ukr.net.

Курило Оксана Олексіївна, магістрант кафедри української літератури Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк, o_jabl@ukr.net.

Лис Сергій Володимирович, провідний науковий співробітник, в. о. завідувача відділу новітньої історії Волинського краєзнавчого музею, м. Луцьк.

Лябах Ірина Олексіївна, співробітник Галузевого державного архіву Служби безпеки України, м. Київ, lyabakh2015@gmail.com.

Ляшишина Валерія Віталіївна, магістрант кафедри української літератури Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк, lyashyshyna@gmail.com.

Мазурик Юрій Михайлович, головний спеціаліст відділу охорони культурної спадщини департаменту культури Луцької міської ради, м. Луцьк, voks_lutsk_rada@bigmir.net.

Мазур Петро Євстахійович, кандидат медичних наук, директор Кременецького медичного училища імені Арсена Річинського, м. Кременець Тернопільської області, kremed@ukr.net.

Малиновський Валентин Ярославович, доктор політичних наук, професор Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, регіональний консультант з юридичних питань Асоціації міст України, м. Луцьк.

Мартинюк Віталій Олексійович, кандидат географічних наук, доцент, професор кафедри екології, географії та туризму Рівненського державного гуманітарного університету, м. Рівне, kg_05@ukr.net.

Марчук Володимир Станіславович, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії ім. М.П. Ковальського Національного університету «Острозька академія», м. Острог, mar4yk80@ukr.net.

Марчук Ігор Володимирович, завідувач відділу історії Рівненського обласного краєзнавчого музею, м. Рівне, marchuk2_rivne2@ukr.net.

Матвійчук Маргарита, директор Ковельського історичного музею, м. Ковель.

Матвіїшин Ярослав, кандидат фізико-математичних наук, екс-старший науковий співробітник Інституту математики НАНУ, професор Міжнародної академії в Сан-Маріно, м. Київ.

Матейчук Олександр, старший науковий співробітник відділу фондів Волинського краєзнавчого музею, м. Луцьк.

Мельник Сергій, експерт культурних цінностей, м. Луцьк.

Мержвинська Любов Олексіївна, провідний науковий співробітник літературно-меморіального музею Лесі Українки, с. Колодяжне Ковельського району.

Мірошниченко-Гусак Людмила Андріївна, завідувач відділом етнографії та народних промислів Волинського краєзнавчого музею, м. Луцьк.

Михалевич Микола Андронович, директор Кортеліського історичного музею, с. Кортеліси Ратнівського району, kortelisy.museum@ukr.net.

Моклиця Марія, доктор філологічних наук, професор кафедри теорії літератури та зарубіжної літератури Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк.

Моренчук Оксана Миколаївна, молодший науковий співробітник відділу етнографії та народних промислів Волинського краєзнавчого музею, м. Луцьк, Oksanamorenchuk@ukr.net.

Мороз Мирослава, головний зберігач фондів Ковельського історичного музею, м. Ковель.

Надольська Валентина Василівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри документознавства і музейної справи Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк, nadolsk65@gmail.com.

Невесенко Тетяна Володимирівна, магістр історії, методист Ковельської міської станції юних техніків, м. Ковель, kovelsyut1957@gmail.com.

Несторук Ілона Миколаївна, старший науковий співробітник відділу фондів Волинського краєзнавчого музею, м. Луцьк.

Олешко Петро, кандидат педагогічних наук, доцент, директор ВІППО, м. Луцьк.

Ольховський Іван Андрійович, редактор газети «Час Руху», м. Київ, ruhpress@ukr.net.

Охріменко Григорій Васильович, кандидат історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник Волинського краєзнавчого музею, м. Луцьк, dannuta@ukr.net.

Павлов Андрій Вікторович, магістр з комп'ютерних систем та мереж Рівненського державного гуманітарного університету, краєзнавець, с. Любитів Ковельського району Xalodnuy@ukr.net.

Павлюк Катерина Ярославівна, заступник директора Центру туризму, спорту та екскурсій управління освіти, науки та молоді Волинської обласної державної адміністрації, м. Луцьк.

Палюх Наталія Миколаївна, викладач-методист української мови та літератури Волинського коледжу культури і мистецтв імені І. Ф. Стравінського, м. Луцьк.

Пономаренко Роман Олегович, кандидат історичних наук, історичний координатор громадського об'єднання «Дух нації», м. Львів, roman_ren@ukr.net.

Потапчук Володимир Мефодійович, голова Ковельського історико-краєзнавчого товариства «Підкова», м. Ковель, kovelstoma@gmail.com.

Потапчук Валерій, краєзнавець, м. Дубно.

Потрапелюк Володимир, краєзнавець, м. Луцьк.

Приходько Юрій Олександрович, науковий експерт ГО «Балтійські студії», м. Київ, yu_pryhodko@ukr.net.

Прокопів Ігор Ярославович, заступник Ковельського міського голови, м. Ковель.

Пушкар Наталія Юхимівна, головний хранитель Волинського краєзнавчого музею, м. Луцьк.

Радько Антоніна, завідувач біобібліографічного відділу Інституту Лесі Українки Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк.

Рижикова Ольга Михайлівна, викладач вищої категорії української мови та літератури Волинського коледжу культури і мистецтв імені І. Ф. Стравінського, м. Луцьк, Olja_zoloto@i.ua.

Ричков Петро Анатолійович, доктор архітектури, м. Рівне.

Романов Сергій, кандидат філологічних наук, доцент кафедри теорії літератури та зарубіжної літератури Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк.

Романчук Галина Дмитрівна, науковий співробітник науково-дослідної лабораторії соціологічних досліджень та розвитку освіти Волинського інституту післядипломної педагогічної освіти, м. Луцьк, vip_sociolog@meta.ua.

Рудень Петро, молодший науковий співробітник Музею «Лісової пісні» Лесі Українки, сектора Колодяжненського літературно-меморіального музею Лесі Українки, урочище Нечимне Ковельського району.

Рутковська Ольга, ветеран культурно-освітньої роботи, член НСПЖУ, член НМСУ, член МГО «Волинське Братство», заступник головного редактора журналу «Волинь моя», м. Київ, olgaru37@bigmir.net.

Савчук Катерина Віталіївна, учениця 10 класу ЗЗСО І-ІІІ ступеня №10, м. Ковель, tkachuk105@gmail.com.

Садова Лариса Олександрівна, кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри історії та культури української мови Інституту філології та журналістики Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк, lisova88@ukr.net.

Сарапін Геннадій Іванович, голова Волинської організації Українського фонду культури, м. Ковель.

Семенюк Анатолій Володимирович, член Національної спілки письменників України, Національної спілки краєзнавців України, голова Ковельської міськрайонної організації ВОО НСКУ, м. Ковель.

Сидорчук Вадим Петрович, студент 65 групи факультету історії політології та національної безпеки Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк, Sydorchukvadym@i.ua.

Сидорук Іван Васильович, Заслужений працівник культури України, м. Ковель.

Силюк Анатолій Михайлович, в. о. директора Волинського краєзнавчого музею, м. Луцьк, anatoliysylyuk@ukr.net.

Синяк Степан Леонідович, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Рівненського державного гуманітарного університету, м. Луцьк.

Сірук Віктор Олександрович, військовий інженер, м. Київ .

Скавронський Павло Степанович, директор Музею історії міста Бердичева, голова Житомирської обласної організації Національної спілки краєзнавців України, м. Бердичів, Житомирська область.

Сташенко Надія Георгіївна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української літератури Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк nadiya_stashenko@ukr.net.

Столярчук Василина, науковий співробітник Ковельського історичного музею, м. Ковель.

Толстов Анатолій Михайлович, доктор філософських наук, член-кореспондент Академії педагогічних наук, академік Академії політичних наук, директор Інституту стратегічних досліджень, м. Київ.

Трембіцький Анатолій Михайлович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, доцент кафедри права та правоохоронної діяльності Хмельницького інституту Міжрегіональної Академії управління персоналом, член НТШ і НСКУ, Почесний краєзнавець України, м. Хмельницький, stealthy-dom@mail.ru.

Федчук Олександр, протоієрей, проректор Волинської духовної семінарії УПЦ, м. Луцьк.

Фініковський Юрій, директор Любомльського краєзнавчого музею, м. Любомль.

Фульмес Владислав, протоієрей, вчений секретар Волинської православної богословської академії УПЦ КП, м. Луцьк.

Цимбалюк Іван Лукянович, кандидат історичних наук ,член спілки краєзнавців України, м. Луцьк.

Чашук Марія Борисівна, старший науковий співробітник літературно-меморіального музею Лесі Українки, с. Колодяжне Ковельського району.

Челяда Ірина Петрівна, керівник гуртків Ковельської СЮТур, м. Ковель, irachelyada@gmail.com.

Чибирак Світлана, кандидат історичних наук , старший викладач кафедри документознавства і музейної справи Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк, sanro@ukr.net, svitlana.handuchka@gmail.com.

Шацька Альбіна Оганесівна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник Відділу рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, м. Київ.

Шевчук Галина Петрівна, методист Ковельської станції юних туристів, м. Ковель.

Шулежко Ірина Олександрівна, вчитель історії і правознавства ЗЗСО І-ІІІ ступеня № 10, м. Ковель, tkachuk105@gmail.com.

Шульгач Віктор Петрович, доктор філологічних наук, в. о. завідувача відділу історії української мови та ономастики Інституту української мови НАН України, м. Київ, <victor.shulgach@ukr.net>.

Ющук Тетяна Федорівна, магістрант Національного університету «Острозька Академія», м. Острог.

Яблонський Максим Романович, асистент кафедри соціальних комунікацій Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк, max.yablonskyy@gmail.com.

Якименко Микола Олександрович, краєзнавець, м. Луцьк.

Янович Богдан Степанович, науковий співробітник Володимир-Волинського історичного музею імені Омеляна Дверницького, м. Володимир-Волинський.

Янюк Олена Володимирівна, молодший науковий співробітник відділу етнографії та народних промислів Волинського краєзнавчого музею, м. Луцьк, olenochka.yanyuk04@gmail.com.

Яцечко-Блаженко Тетяна Володимирівна, старший викладач кафедри документознавства і музейної справи факультету історії, політології та національної безпеки Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк, jacechkotv@gmail.com.

Яцій Василь Олександрович, кандидат філологічних наук, науковий співробітник відділу історії української мови та ономастики Інституту української мови НАН України, м. Київ, jatsiy@ukr.net.

ЗМІСТ

Розділ 1. КОВЕЛЬ ТА КОВЕЛЬЧАНИ В ЄВРОПЕЙСЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІЇ 5
Ярослав Антонюк. Злочинець чи жертва? Непростий життєпис коменданта боївки СБ Івана Данилевича(1920—1964) 5
Віктор Атаманенко,Тетяна Дубляниця. Інвентар міста Ковель 1556 року 13
Марія Батраченко. Аматорський ветеранський театр «Осіннє золото» в дії 23
Вікторія Білик. Греко-унійні парафії Ковельського повіту першої третини XIX ст. 26
Геннадій Бондаренко, Анатолій Силюк, Ігор Прокопів. Пам'ятки та пам'ятні дошки Ковеля 36
Алла Бортнікова. Соціально-економічне становище міста Ковеля у 20—60-ті роки XVI ст. 63
Олена Бундак. Ковель та Ковельщина у фондах Волинської обласної бібліотеки для юнацтва 67
Тетяна Вегера. Остап'юк Георгій Тодорович — Представник Президента України у Ковельському районі, глава районної державної адміністрації 74
Олександр Вернидубов. З історії музею в селі Уховецьк Ковельського району 80
Василь Вихованець. Загадкові реалії в житті Князя Сангушка. Історичне розслідування 85
Галина Голубович. Постать ковельчанина Марка Луцкевича 109
Любов Грабинська, Катерина Павлюк. Музеї закладів освіти Ковельщини як дієві осередки національно-патріотичного виховання молоді 111
Алла Дмитренко. Традиції створення родини: дошлюбні звичаї Ковельщини та сусідніх сіл Камінь-Каширщини (за польовими матеріалами) 118
Тетяна Дубляниця. Документальні джерела вивчення фільваркового господарства Ковельської волості в другій половині XVI — першій половині XVII ст. 125
Любомир Дударчук. Діяльність товариства «Просвіта» на Ковельщині в умовах німецької окупації (1941—1943 рр.) 132
Богдан Зек. Із когорти останніх ковельського окружного проводу ОУН: боївка Сидора Антонюка (1927—1950) — «Галайди», «Кузьменка» 134
Андрій Климчук. Праця Стефана Вітковського «Polesie Wołyńskie a sprawa wełny i hodowli owiec. Notatka w związku z założeniem Spółdzielni Przędzalniczo-Tkackiej w Kowlu» 144
Любов Коць. Карткове бюро м. Ковеля у джерельній базі Державного архіву Волинської області 147
Акаш Крішан. Міське самоврядування на практиці: реалії ковельської «маґдебургії» у XVII ст. 150
Петро Мазур, Олександр Ільїн. Українці в польському концтаборі Береза Картузька 1934—1936 рр. 154
Валентин Малиновський. Особливості децентралізаційної реформи на Ковельщині 162
Віталій Мартинюк, Іван Зубкович, Сергій Андрійчук, Андрій Павлов. Конструктивно-географічна оцінка ресурсного потенціалу сапропелю озера Любитівське (Любомльсько-Ковельський фізико-географічний район) 168
Маргарита Матвійчук. Функціонування органів державної влади та місцевого самоврядування у Ковелі в період Польської Республіки (1919 -1938 рр.) 174
Маргарита Матвійчук. Історія центральної вулиці у місті Ковелі — Варшавської (непарна сторона) . 186
Маргарита Матвійчук. Історія центральної вулиці у місті Ковелі — Варшавської (парна сторона) 194
Ігор Марчук. Ковельський окружний провід ОУН на завершальному етапі боротьби 202
Микола Михалевич. Андрій Михалевич «Кос» — референт Служби безпеки ОУН Ковельської округи 211
Оксана Моренчук. Іконні рушники в інтер'єрі житла Ковельського району (за матеріалами фондів Волинського краєзнавчого музею) 230
Мирослава Мороз. Колекція поштових листівок Ковельського історичного музею 234
Валентина Надольська. Документи Ковельського міського магістрату як джерело до вивчення повсякденного життя містян 241
Тетяна Невесенко. Любов, у працю перелита (Микола Олександрович Пашкевич) 245
Роман Пономаренко. Ковель: міцний горішок для радянських партизанів 250
Володимир Потапчук. Синьожупанна дивізія з Ковеля 256
Петро Ричков. Просторовий розвиток Ковеля до середини XIX ст. 261
Галина Романчук. З історії школи села Поворськ 270
Ольга Рутковська. Життєпис моєї родини — дзеркало історії усієї України 274
Вікторія Рутковська 280
Катерина Савчук. Дмитро Ісаєвич — член Центральної Ради з Волині 282
Лариса Садова. Специфіка іменника́ новонароджених міста Ковеля 1827—1834 рр. (на матеріалі «Метричної книги Ковельського римо-католицького костелу 1827 року») 288
Геннадій Сарапін. Незламний борець за Самостійну Соборну Українську Державу 291
Анатолій Семенюк. Королева Бона в історії Ковеля 296
Степан Синяк. Діяльність польських парамілітарних організацій у Ковельському повіті 1921 — 1939 рр. 301
Віктор Сірук. Магдебурзьке право та традиції місцевого самоврядування в історії Ковеля та волинських міст 306
Василина Столярчук. Виставкова діяльність Ковельського історичного музею 311
протоієрей Олександр Федчук. Обставини руйнування будівель Пугинського василіанського монастиря (за матеріалами Ковельського повітового суду) 316
Юрій Фініковський. Данило Шумук в умовах ув'язнення у Ковельській тюрмі 320
Ірина Челяда. Державний стяг у ковельських серцях 325
Віктор Шульгач. Ад'єктонімія Ковельського району Волинської області (лінгвістичні нотатки) 331
Ірина Шулежко. Післявоєнна відбудова міста Ковеля 334
Тетяна Яцечко-Блаженко. Будівництво залізниці до Ковеля в 1870-х роках 339
Василь Яцій. Лінгвістичний коментар до деяких прізвищ Ковельського району Волинської області 341

Розділ 2. ЛЕСЯ УКРАЇНКА, ОЛЕНА ПЧІЛКА ТА РОДИНА КОСАЧІВ В ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРІ ВОЛИНІ ТА УКРАЇНИ 346
Людмила Барановська. Волинські мотиви в дитячих п'єсах Олени Пчілки 346
Ольга Бойко, Петро Рудень. Історія та доля озера Нечимне 348

Катерина Волох. Колодяжне, Ковельська «Просвіта» та Микола Косач 354
Тетяна Данилюк-Терещук, Антоніна Радько. Зі спадщини Олени Пчілки: «Спогади про П. О. Куліша (план і уривки доповіді)» 361
Алла Диба. Катарсис: В горнилі апогею болю, або Леся Українка: До історії тексту й контексту 370
Оксана Курило. Байки Олени Пчілки для дітей 383
Ірина Лябах. Штрихи До образу митця: невідоме в біографії Юрія Косача 386
Валерія Ляшишина. Типи нараторів у малій прозі Грицька Григоренка 392
Любов Мержвинська. «Даровитий селянський діяч» Петро Антонович Косач у Ковелі 395
Марія Моклиця, Наталія Ковальчук. Формування національної ідентичності Лесі Українки в родинному колі 403
Наталія Палюх, Ольга Рижикова. Л. Білецький: літературний портрет Лесі Українки 408
Наталія Пушкар, Ілона Несторук, Віра Комзюк. Матеріали до каталога-довідника «Документи і матеріали Лесі Українки і родини Косачів у музеях, установах Волині» 411
Наталія Пушкар, Сергій Мельник. Гліб Лазаревський. Молодість Лесі Українки (біографічне оповідання). До історії написання і публікацій 419
Сергій Романов. Мала батьківщина як топос становлення (Леся Українка та Ольга Кобилянська) 423
Анатолій Семенюк. «І будуть приходити люди…» (Штрихи до творчої біографії Віри Комзюк) 429
Надія Сташенко. Леся Українка в еміграційних дослідженнях і виданнях 434
Марія Чашук. Штрихи до біографії родини Косачів 441
Альбіна Шацька. Портрет П. А. Косача за листами до дружини 445
Максим Яблонський. Українська діаспорна преса в дослідженнях В. Міяковського 459
Микола Якименко. Доля Косачів тісно переплетена з долею родини Бориса Клімчука 463
Олександра Гандзюк. Лексико-граматичні розряди іменників (курс «Морфеміка, словотвір, морфологія української мови») (на матеріалі роману Уласа Самчука «Юність Василя Шеремети») 468

Розділ 3. ЗАГАЛЬНІ ПИТАННЯ ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА ТА КРАЄЗНАВЧОЇ ОСВІТИ 474
Богдан Березенко, Юрій Приходько. Поширення Магдебурзького права та економічні зв'язки з німецькою Ганзою на Волині 474
Орися Вознюк. Чарівниця з маєтку Дмитра Козики. Звинувачення у відьмарстві в актах Володимирського гродського суду 480
Юлія Горун, Анатолій Швед. Середньовічна річкова пристань у Литовежі 483
Геннадій Гулько, Антон Кальков. Волинь і Рим: давні зв'язки в нових фактах (I — IV століття н. е.) 487
Олександр Дем'янюк. Наростання протестного руху у волинському селі в добу Української Центральної Ради 494
Алла Дмитренко, Вадим Сидорчук. Народна архітектура Волинського Полісся у дослідженнях та музейній діяльності Архипа Данилюка 498
Ірина Капустинська. Початкова історія міста Шепетівки першої третини XVII ст. за описово-статистичними джерелами 503
Степан Костюк. Надання Магдебурзького права населеним пунктам Тернопільщини: фонди Тернопільського обласного краєзнавчого музею 506
Надія Корнійчук. Подолання минулого сьогодні. Польсько-українське протистояння на Волині 507
Сергій Лис. Територіально-адміністративні одиниці найвищого рівня з назвою «Волинь» під час Української революції 1917—1921 років 512
Юрій Мазурик. Випадкова знахідка човна-довбанки в озері біля села Ворончина 518
Володимир Марчук. Інформаційний потенціал джерел з історії українського національно-визвольного руху 1940—1950-х років у фондах партійних установ Державного архіву Рівненської області 520
Ярослав Матвіїшин. Математик-педагог Юзеф Чех (1762—1810) — перший директор Вищої Волинської ґімназії 524
Маргарита Матвійчук, Людмила Кревська, Григорій Охріменко. Плетені вироби з Полісся 532
Микола Михалевич. Бойові дії партизанського загону імені Ворошилова влітку 1942 року на Волині 535
Людмила Мірошниченко-Гусак. Твори декоративно-ужиткового мистецтва у збірці Волинського краєзнавчого музею 543
Петро Олешко. Михайло Григорович Киричук, директор волинського інституту вдосконалення кваліфікації вчителів у 1962—1967 роках 546
Іван Ольховський. Діяльність Переспівського та Рожищенського відтинків Армії Крайової (криптоніми «Стохід», «Коло») Ківерцівського округу АК (1942—1944) 551
Валерій Потапчук, Григорій Охріменко, Олександр Матейчук. Римські монети на Волині та Поліссі 558
Володимир Потрапелюк, Григорій Охріменко, Михайло Вашета. Про писемність та писала княжої доби 563
Іван Сидорук. За що убили Софрона Мицюка 567
Павло Скавронський. Книга Пам'яті МВС про захисників державного суверенітету та незалежності України з Волині 569
Анатолій Толстов, Іван Цимбалюк. Дослідник воєнної історії Волині. Бібліографія Ігора Пасюка 574
Анатолій Трембіцький. Історія Волині в творчих здобутках Євфимія Сіцінського 585
протоієрей Владислав Фульмес. Церковно-релігійна книгозбірня митрополита Анатолія (Дублянського) 590
Світлана Чибирак. Театралізована екскурсія «Федір Вовк подорожує Волинню» як одна з форм експозиційної роботи Волинського краєзнавчого музею 599
Галина Шевчук. Десь там, далеко на Волині, створилась армія УПА 601
Тетяна Ющук. Інвентарі Острога 1708 та 1724 років як джерела вивчення населення Острожчини у XVIII ст. 608
Богдан Янович. Юзеф Чеховіч — поет, краєзнавець, педагог 612
Олена Янюк. Обласний конкурс різдвяно-новорічної атрибутики у Волинському краєзнавчому музеї: відродження традицій 614

Ковельська міська рада
Управління культури, з питань релігій та національностей
Волинської облдержадміністрації
Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки
Інститут дослідів Волині при СНУ імені Лесі Українки
Волинський краєзнавчий музей
Ковельський історичний музей
Волинська обласна організація Національної спілки краєзнавців України

Науково-популярне видання

МИНУЛЕ І СУЧАСНЕ ВОЛИНІ ТА ПОЛІССЯ: КОВЕЛЬ І КОВЕЛЬЩИНА В УКРАЇНСЬКІЙ ТА ЄВРОПЕЙСЬКІЙ ІСТОРІЇ

Науковий збірник

Випуск 65

Матеріали Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 27-й річниці незалежності України, 100-й річниці Української революції та 500-й річниці надання Ковелю Магдебурзького права. 18 жовтня 2018 року, м. Ковель

Друкується в авторській редакції.

Відповідальність за достовірність фактів, цитат, власних імен, географічних назв та інших відомостей несуть автори публікацій.

Верстка — ***Тетяна Кушнерук***
Обкладинка — ***Катерина Димарчук***
Коректор — ***Анна Ющук***

Здано на виробництво 26.09.2018 р. Підписано до друку 08.10.2018 р.
Формат 60х84 1/8. Гарнітура JournalC. Папір друкарський. Офсетний друк.
Ум. друк. арк. 72,54. Обл.-вид. арк. 65,8. Накладом 300 прим. Вид. №. 21.
Ціна вільна. Замовне. Зам. № 1915.

РВВ підприємець Івановський В. М.
45000, м. Ковель, вул. Черняховського, 14
Реєстраційне свідоцтво Держкомтелерадіо України ДК № 3176 від 24.04.2008 р.

Віддруковано в ТОВ «Ковельська міська друкарня»
Свідоцтво Держкомінформу України ДК № 2042 від 22. 12. 2004 р.

В 62

Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і Ковельщина в українській та європейській історії: Наук. зб.: Вип. 65. / Ковельс. міськ. рада; упр-ня культури, з питань релігій та національностей Волин. ОДА; СНУ ім. Лесі Українки; Волин. краєзн. музей; Ковельск. іст. музей; ВОО НСКУ; Упоряд. Г. Бондаренко, І. Прокопів, А. Семенюк, А. Силюк. — Ковель, 2018. — 624 с.

ISBN 978-617-7612-10-9

У науковому збірнику вміщено статті та повідомлення учасників Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 27-й річниці незалежності України, 100-й річниці Української революції та 500-й річниці надання Ковелю Магдебурзького права, яка відбулася18 жовтня 2018 року в м. Ковелі. Окремий розділ присвячено дослідженням життя та діяльності Лесі Українки, Олени Пчілки та родини Косачів в зв'язках із Ковельщиною та Волинню.

Розраховане на науковців, краєзнавців, всіх, хто цікавиться історією та культурою волинського краю.

УДК [93 + 02] (477.82) 08
ББК 63.3 (4 УКР – 4 ВОЛ) я 43 + 78.33